

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Тетяна ЯСТРЕМСЬКА

**Моделювання
українського діалектного
простору:
концепти *ВЕРХ* / *НИЗ***

Львів – 2021

Ястремська Т. Моделювання українського діалектного простору: концепти *ВЕРХ* / *НИЗ* / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. 804 с. (Серія «Діалектологічна скриня»)

У монографії запропоновано авторську концепцію лексико-семантичного моделювання українського діалектного континууму від абстрактної моделі до реальної репрезентації. На підставі моделювання семантики та словотвору діалектних явищ реконструйовано фрагмент діалектної картини світу – її вертикальну вісь, пов'язану з поняттями опозиції *ВЕРХ* / *НИЗ*, кожне з яких кваліфіковано як концепт. Застосовано системний підхід до аналізу діалектних явищ, який спроектований, з одного боку, на окреслення моделей творення слів, об'єднаних формально й семантично, а з іншого – на вияв моделей структурних та семантичних трансформацій.

The monograph presents the author's conception of the lexical-semantic modelling of the Ukrainian dialectal space from the abstract model to the actual representation. The fragment of the dialectal worldview – its vertical axis connected with the opposition of concepts *TOP* / *BOTTOM* – was reconstructed on the basis of the modelling of the semantic and word formation of dialectal phenomena. A systematic approach to the analysis of the dialectal phenomena was suggested; it is projected on the outlining of the word formation models (put together formally and semantically) as well as on the identification of the models of structural and semantic transformations.

Відповідальний редактор:

доктор філологічних наук, професор Павло Гриценко

Рецензенти:

доктор філологічних наук Ганна Дидик-Меуш
доктор габілітований, професор Дорота Кристина Рембішевська
доктор філологічних наук, професор Іван Сабалош
доктор філологічних наук, професор Людмила Ткач

Затвердила до друку Вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол №1 від 04 лютого 2021 р.)

ISBN 966-02-29 82-8 (серія)
ISBN 978-966-02-9626-8

© Тетяна Ястремська, 2021
© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021

ЗМІСТ

Передмова	7
---------------------	---

РОЗДІЛ 1

ЗАСАДИ МОДЕЛЮВАННЯ:

ВІД СЛОВА ДО ДІАЛЕКТНОЇ КАРТИНИ СВІТУ	11
---	----

1.1. Моделювання як шлях пізнання	
лексико-семантичного простору	11
1.1.1. Лінгвістична модель та її інтерпретації	14
1.1.2. Об'єкти моделювання	15
1.1.3. Модель і система	18
1.2. Картина світу як основа і результат категоризації.	21
1.3. Концепт як гносеологічний конструкт	32
1.3.1. Типологія та структура концептів	47
1.3.2. Концепт → концептосфера → картина світу	48
1.3.3. Категоризація буття: теми, рубрики, коди.	55
1.3.4. Універсальні концепти	60
1.3.5. Категорія простору	66
1.4. <i>ВЕРХ</i> / <i>НИЗ</i> як бінарна опозиція концептів	70
1.4.1. Концепт vs антиконцепт	72
1.4.2. Форма і зміст концепту	76
1.4.3. Алгоритм аналізу.	78
1.5. Методологічне підґрунтя	81

РОЗДІЛ 2

НОМІНАТИВНИЙ ПРОСТІР КОНЦЕПТУ.	93
--	----

2.1. Номінативне поле: ядро й периферія	94
2.2. Словотвірне гніздо як осердя номінативного поля	97
2.2.1. Гнізда з вершинами <i>верх</i> , <i>гора</i> ; <i>низ</i> , <i>діл</i> , <i>під</i>	
як об'єкт аналізу	101
2.2.2. Формування словотвірного гнізда: діхронійний аспект	102

2.3. Словотвірна модель	104
2.4. Діалектні особливості дериватів	107
2.5. Деривація та мотивація. Множинна мотивація	143
РОЗДІЛ 3	
СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР КОНЦЕПТУ	147
3.1. Семантичне поле.	148
3.1.1. Семантичні поля концептів <i>ВЕРХ</i> / <i>НИЗ</i>	154
3.1.2. Виміри семантичного простору	156
3.2. Семантична структура слова: репрезентація та моделювання. . .	161
3.2.1. Семантичні субкомплекси і доміанти	164
3.2.2. Синопис і семантична мережа	165
3.3. Внутрішня форма слова	167
3.4. Семантична деривація: типи змін	171
3.4.1. Метафора	181
3.4.2. Метонімія	183
3.5. Базові слова <i>верх, гора; низ, діл, під</i> і деривати: семантична характеристика	185
3.5.1. Семантичні доміанти і «базові» значення.	190
3.5.2. Кореляція формальної і семантичної структур дериватів . . .	222
3.6. Семантика та граматики. Проблема частиномовного (не)розрізнення.	226
РОЗДІЛ 4	
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОНЦЕПТІВ <i>ВЕРХ</i> / <i>НИЗ</i>.	237
4.1. СП «Довкілля. Жива і нежива природа»	238
4.1.1. ССП «Рельєф»	239
4.1.2. ССП «Рослини»	428
4.1.3. ССП «Тварини»	453
4.2. СП «Людина. Соціум»	462
4.2.1. ССП «Зовнішність»	463
4.2.2. ССП «Характер. Моделі поведінки»	477
4.2.3. ССП «Соціальна ерархія»	488
4.3. СП «МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА»	507
4.3.1. ССП «Будівля»	508
4.3.2. ССП «Одяг і взуття»	542
4.3.3. ССП «Тканина. Текстиль»	567
4.3.4. ССП «Їжа»	576
4.3.5. ССП «Посуд»	583
4.3.6. ССП «Сінозаготівля»	589
4.3.7. ССП «Знаряддя. Приладдя»	598

4.4. СП «ДУХОВНА КУЛЬТУРА»	612
4.4.1. ССП «Божа обитель – земля – пекло».	612
4.5. СП «АБСТРАКТНІ КАТЕГОРІЇ»	630
4.5.1. ССП «Дія. Спосіб дії».	630
4.5.2. ССП «Кількість і міра».	653
Висновки	690
Джерела	694
Література	710
Перелік населених пунктів та регіонів	758
Індекс назв	782
Умовні скорочення	801

ПЕРЕДМОВА

Засобами мови людина репрезентує та водночас вербалізує світ, відображаючи не тільки об'єктивну реальність, а й дійсність, яка існує у свідомості.

Літературна мова й діалекти неоднаково віддзеркалюють пізнаний людиною світ: діалектне мовлення як симбіоз мови й культури розкриває інші – невідомі літературній мові – аспекти людського світобачення, пояснює унікальні явища матеріальної та духовної культури, традиції й особливості світосприйняття.

Моделювання як прийом лінгвістичного аналізу, вийшовши за межі фонології та граматики й охопивши лексичну семантику, усталився в сучасному мовознавстві як метод, що передбачає систематизацію мовних явищ, уможливує перехід від пізнання гносеологічної пропозиції, абстрактної моделі до реального буття в його варіантності.

Уперше в українському мовознавстві процеси формування і функціонування лексико-семантичної системи діалектної мови крізь призму моделювання дослідив Павло Гриценко в монографії «Моделювання системи діалектної лексики» (Київ, 1984), наголосивши, що моделювання дає змогу розкрити закономірності формування мовного континууму, виявити інтегральні та диференційні риси ареальних опозитів, а також «більш точно описати однорідний матеріал різних говірок у зіставному аспекті, виявити ступінь диференціації / інтеграції досліджуваних діалектних систем» [Гриценко 1984: 190].

Для вивчення й інтерпретації мовних явищ моделювання як один з основних методів пізнання набуло розвитку у студіях Едуарда Скороходька, Валентини Перебийніс, Юлії Кравцової (теоретичні засади), Павла Гриценка, Микити Толстого, Світлани Толстої, Єжи Бартмінського, Любові Струганець, Олега Деменчука, Людмили Кудрявцевої (лексико-семантичне моделювання), Євгенії Карпіловської, Василя Грещука, Миколи Лесюка, Лариси Кислюк (словотвірне), Ніни Клименко, Людмили Рябець (морфологічне), Людмили Калнинь, Антона Залеського, Ганни Мартинової, Катерини Глуховцевої, Любові Фроляк (фонологічне), Ганни Мартинової, Сергія Голуба (моделювання діалектного тексту). Використання формально-логічних та математичних методів забезпечує системність і чіткість представлення мовного матеріалу. Моделювання

семантики, окреслення лексико-семантичних моделей, на відміну від моделювання інших рівнів, є найскладнішим: воно потребує широкого емпіричного матеріалу та докладного опису семантичних структур мовних одиниць.

Домінанта дослідження – моделювання лексико-семантичного простору мови, основою якого слугують структурно-семантичні системи, сформовані в межах бінарної опозиції *ВЕРХ* / *НИЗ*. Аналіз номінативних одиниць та семантичних особливостей компонентів цієї опозиції, зафіксованих у говорах української мови, дав підстави кваліфікувати їх як концепти, гносеологічні конструкти систематизації дійсності.

Опозиція концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* неодноразово була об'єктом зацікавлення лінгвістів, які досліджували її в різних аспектах, зокрема: В'ячеслав Іванов, Володимир Топоров (слов'янські моделюючі семіотичні системи), Юрій Лотман (метамова типологічного опису культури), Тетяна Цив'ян (опозиція в контексті мовної картини світу), Микита Толстой (семасіологічний аспект), Людмила Виноградова (простір у контексті культури), Олена Левченко (фразеологічна символіка), Рената Гжегорчикова (фрагмент мовної моделі простору). Однак уперше зроблено спробу дослідити її в парадигмі лексико-семантичного моделювання.

Дослідження на часі з огляду те, що моделювання – як метод і результат-модель пізнавальної діяльності – сприяє упорядкуванню та систематизації мовних одиниць, потребує поглиблення щодо вивчення об'єктів, адаптації наявного досвіду для аналізу словотвірного й лексико-семантичного мовних рівнів, найширшого охоплення діалектного матеріалу, який віддзеркалює мовний досвід діалектоносіїв. Актуальність теми зумовлена відсутністю наукових студій із моделювання українського діалектного континууму на підставі лексико-семантичних особливостей концептів, що репрезентують фрагмент діалектної картини світу в межах опозиції концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*.

Із-поміж завдань пропонованої монографії – розробити методику лексико-семантичного моделювання українського діалектного простору, запропонувати алгоритм аналізу концептів, що передбачає моделювання номінативного і семантичного полів концепту, окреслити особливості семантичних та словотвірних змін, виокремити основні типи та моделі структурно-семантичних відношень, системно представити лексику різних частин мови у словотвірному і семантичному аспектах, виявити основні напрями семантичного розвитку та механізми семантичних змін, продемонструвати їх функціонування в діалектних текстах та комунікативних ситуаціях; простежити динаміку пізнання світу і формування фрагментів мовної картини світу, залучивши свідчення історичних джерел – пам'яток української мови та лексикографічних праць; і врешті – змоделювати фрагмент діалектної картини світу українців.

Умовою досягнення поставленої мети є аналіз матеріалу у просторовій та часовій проєкціях, виявлення функціонування номінативних одиниць в усіх наріччях українського діалектного континууму та в різні історичні періоди.

Часові межі студії охоплюють матеріали XIX – початку XXI ст., а для формування повної картини використано історичні тексти XI–XVIII ст.

У дослідженні актуалізовано низку проблем діалектології, концептології, когнітивної лінгвістики, семасіології, словотвору, історії мови. Як за допомогою моделювання упорядкувати та систематизувати мовні явища – від абстрактної моделі до реальної репрезентації? Наскільки методологічно обґрунтованим є гніздування, які його переваги для аналізу слів, об'єднаних на підставі семантики та деривації? Які результати моделювання семантичного простору аналізованих назв? І, врешті, якою в лінгвістичних (а головню – діалектологічних) дослідженнях є позиція спостерігача, мовця («Я-контекст»), який пояснює, мотивує принципи членування світу та способи його номінації?

Проведений аналіз актуалізував проблему частиномовного синкретизму, нерозрізнення мовних одиниць із погляду їх частиномовного значення, наприклад, прислівників та прийменниково-іменникових конструкцій; при цьому неусталеність написання прислівників підтверджує думку про тривалість, незавершеність і гіперскладність процесу адвербіалізації, про наявність перехідних одиниць, частиномовний статус яких визначити складно. Надалі дискусійною залишається проблема множинної мотивації, яка набуває особливої актуальності в контексті аналізу словотвірного гнізда.

Джерельною базою дослідження слугували передусім діалектні матеріали, на підставі яких сформовано корпус аналізованих назв, а саме: записи говіркового мовлення 1998–2016 рр., діалектні словники та тексти, лінгвістичні атласи, картотеки, дескриптивні діалектологічні праці, що репрезентують різні фрагменти буття, «теми», які слугували основою для виокремлення семантичних полів. Другу групу джерел становлять історичні праці, використані для реконструкції історії виникнення словотвірних та семантичних особливостей: наявні та доступні пам'ятки з різних періодів історії, цитати з українських пам'яток, що ввійшли до історичних словників, картотеки історичних словників), а третю – загальномовні словники Євгена Желехівського, Софрона Недільського, Павла Білецького-Носенка, Дмитра Яворницького, Бориса Грінченка та ін.

Невибіркове представлення контекстів дало змогу з'ясувати реальне уявлення діалектоносіїв про «верх» та «низ», що ґрунтується на функціюванні лінгвальних одиниць у діалектному мовленні. Опрацьовані численні діалектні тексти містять інформацію не тільки про семантику і сполучуваність слів, а й про світогляд діалектоносіїв, їхні знання про світ, ставлення до життя тощо. Зазначено, що дослідник не може бути впевненим у вичерпному представленні матеріалу; це залежить від наявності та доступності джерел мовної інформації та повноти її фіксації у джерелах.

Запропонований системний підхід до аналізу діалектних явищ зорієнтований, з одного боку, на дослідження формальних, структурних особливостей номінативних одиниць (окреслення словотвірних моделей слів, формування словотвірних гнізд), а з іншого – на вивчення семантики (вияв тенденцій щодо семантичних змін, формування семантичних полів). Досвід моделювання

лексико-семантичного простору з уваги до його варіювання, зокрема із залученням семантики дериватів, якими вербалізовано концепти *ВЕРХ* і *НИЗ*, може бути поширений на інші концепти задля повного пізнання континууму.

Сердечно дякую моєму вчителю, наставникові, науковому керівникові й консультантові, відповідальному редакторові монографії, визначному діалектологіві, славістові, доктору філологічних наук, професору, директорові Інституту української мови НАНУ Павлові Гриценку за багаторічну науку та безцінні поради, за довіру та підтримку.

Вельмишановним рецензентам – докторам філологічних наук Ганні Дидик-Меуш (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ), Іванові Сабадосшеві (Ужгородський національний університет), Людмилі Ткач (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича), докторові габілітованому Дороті Кристині Рембішевській (Інститут славістики ПАН) – завдячую увагу до мого наукового поступу, дякую за слухні поради та наукову підтримку.

Колегам з Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ – докторові історичних наук, професорові Ігореві Соляру, кандидатам історичних наук Олегові Муравському, Олегові Костюку, Людмилі Батрак – дякую за віру в мене, сприяння і дружню підтримку.

Особлива подяка рідному відділові української мови, де відбувалося моє наукове зростання, та мовознавцям Інституту української мови НАНУ за концептуальні і практичні поради, цікаві ідеї та за увагу до моєї роботи. Щиро дякую викладачам та колегам із рідної *alma mater* – Львівського національного університету імені Івана Франка.

За допомогу, поради, консультації, творчі дискусії на різних етапах підготовки монографії до друку та за підтримку у складні хвилини сумнівів щиросердно дякую кандидатам філологічних наук Ірині Ощипко, Ксені Сімович, Наталі Хібебі, Ірині Кузьмі, Ірині Романині, Ользі Заневич, Роксоляні Назарчук, Мирославі Гнатюк, Лесі Салій, докторам філологічних наук Світлані Гриценко, Тарасові Шмігерові та кандидатові географічних наук Олені Томенюк. Дякую Наталії Галевич, Оксані Рак – за професійні поради, художникові Павлові Проціву – за «відчуття» теми, Дмитрові Савінові – за фахову технічну допомогу.

Усій діалектологічній спільноті щиро дякую за багаторічну наукову дружбу та взаємодопомогу.

Уклінно дякую моїм найріднішим людям, без підтримки і допомоги яких здійснити цей проєкт було б просто неможливо.

РОЗДІЛ 1

ЗАСАДИ МОДЕЛЮВАННЯ: ВІД СЛОВА ДО ДІАЛЕКТНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

1.1. Моделювання як шлях пізнання лексико-семантичного простору

«Моделювання сегментів мовної системи ґрунтується на розумінні моделі як специфічної форми відображення, особливого засобу наукового пізнання об'єктивного світу» [Гриценко 1984а: 11]

Пізнаючи світ, людина намагається його упорядкувати, систематизувати, створити його модель відповідно до набутих знань і досвіду. Світобачення діалектоносіїв, укладене в гносеологічну модель, вербалізуючись, «оживає», «наповнює» її та наближає до онтологічної картини, відтворюючи реальне буття.

Об'єктом моделювання може бути семантична структура слова, лексико-семантична група, мовна картина світу, адже моделювання – процес конструювання реального або уявного об'єкта для пізнання світу, який забезпечує вимоги зіставності й системності [пор.: Гриценко 1984а: 11–12]. Модель як конструкт реального або уявного об'єкта забезпечує його пізнання в парадигмах зіставності й системності. І що складніший об'єкт, то більша потреба у створенні моделі, яка увиразнює визначальне в багатогранному об'єкті й водночас систематизує його ознаки, скеровуючи процес пізнання від простого до складного.

Моделювання дає змогу на підставі розробленої моделі дослідити структуру реального об'єкта. Це водночас і метод, і засіб, і результат пізнавальної діяльності. Це, з одного боку, ключ до розуміння, а з іншого – правило упорядкування та систематизації мовних явищ, яке уможливило перехід від

гносеологічних пропозиції, від абстрактної моделі до реальної, яку формують знання та досвід людини.

«Пізнання не тільки починається із простору, зазвичай воно ним і завершується» [Гак 1998: 670]. Для дослідника результатом виконаного завдання є його графічне відтворення (схема, таблиця). Саме тому моделювання порівнюють із простором – «ця фінальність використання просторових уявлень в актах пізнання свідчить про їхню первинність: тут збігається ідея межі й початку» [там само].

Для аналізу й інтерпретації мовних явищ моделювання як «один з основних методів пізнання предметів, систем, явищ і процесів об'єктивної дійсності» [Перебийніс_УМ: 368] набуває дедалі більшої популярності, адже використання формально-логічних та математичних методів забезпечує системність і чіткість щодо подачі матеріалу (історіографію з лінгвістичного моделювання див.: [Кравцова 2014: 181–182]).

Уперше в українському мовознавстві процеси формування і функціонування лексико-семантичної системи діалектної мови крізь призму моделювання дослідив Павло Гриценко у монографії «Моделювання системи діалектної лексики» [Гриценко 1984а], наголошуючи, що моделювання дає змогу розкрити закономірності формування мовного континууму, виявити інтегральні та диференційні риси ареальних опозитів, а також «більш точно описати однорідний матеріал різних говірок у зіставному аспекті, виявити ступінь диференціації / інтеграції досліджуваних діалектних систем» [там само: 190–191].

Для розуміння процесу моделювання важливим є поняття моделі, зокрема моделі лінгвістичної, яку, за Євгенією Карпіловською, визначено як «конструкцію, структуру, формально-логічну побудову, що служить аналогом реального об'єкта (= натурного об'єкта, оригіналу, прототипу, прообразу)» [Карпіловська 2006: 33; пор. також: Пиотровский 1966: 15; Апресян 1966: 78–86; Ревзин 1967: 25–26; Лыков 1999: 22; Падучева 2004: 15; Перебийніс_УМ: 368; Булыгина, Крылов_ЛЭС; Кравцова 2014: 183]. Саме модель допомагає упорядкувати, систематизувати та класифікувати матеріал.

Раймонд Пиотровский, автор теорії лінгвістичного автомата як універсальної комп'ютерної моделі обробки текстової інформації та один з основоположників моделювання як методу лінгвістики, не тільки обґрунтовує доцільність застосування методу моделей у лінгвістиці, пропонує власне розуміння моделі, наводить особливості та умови її використання, а й на прикладі фонетико-фонологічної системи демонструє застосування цього методу [Пиотровский 1966: 16–18; 23–68].

Виникнення та розвиток структурних методів дослідження мови, проблема парадигматизації семантики та кореляції формальних і семантичних критеріїв для виділення одиниць семантичного рівня мови було об'єктом зацікавлення Фіоніллі Нікітіної [Никитина 1973; 1976].

Проблеми створення лінгвістичної моделі, а також окреслення вимог щодо її побудови та типів детально опрацювала Є. Карпіловська [Карпіловська

2006: 20–33], яка активно використовує моделювання для аналізу мовних явищ, зокрема, комбінування класів морфем, морфемної структури слів [Клименко, Карпіловська 1991; 1998; Карпіловська 1992; САМ], організації гнізд слів із коренями-омографами та формальними варіантами [Карпіловська 2002] та ін.

Із-поміж особливостей застосування методу моделювання вчені зазвичай виокремлюють найважливіші такі [детально див.: Пиотровский 1966: 16–18; Ревзин 1967: 23–25; Карпіловська 2006: 21]:

- моделювання – одна з форм пізнання, особливий засіб відображення світу;
- модель – це аналог (але не копія!) досліджуваного об'єкта;
- модель не претендує на повний опис реальної дійсності, а виокремлює певні властивості «оригіналу»;
- моделювання як метод є посередником між теорією і практикою;
- моделювання передбачає спрощення (прості моделі – тільки перший етап дослідження), чіткість у фіксації матеріалів і перехід до подальших кроків алгоритму;
- модель виконує евристичну функцію, адже дослідження моделей в ідеалі має бути джерелом для нових наукових ідей і теорій.

У науковій літературі виокремлюють типи моделей [Апресян 1966: 99–100; Пиотровский 1966: 18–19, 23–25, 26–68; Перебийніс_УМ: 368; Карпіловська 2006: 21–24, 32] за такими критеріями:

- за способом аналізу мовних об'єктів: *статичні* (структурні, класифікаторні, таксономічні), які відображають внутрішню структуру «оригіналу», і *динамічні* (функційні, процесуальні), що наслідують «поведінку» оригіналу;
- за способом побудови моделі: *аксіоматичні* моделі (коли вихідний об'єкт наперед заданий) і *конструктивні* (алгоритмічні), що «аналізують структуру мовної системи-оригіналу шляхом застосування конструктивних методів» [Пиотровский 1966: 19]; *індуктивні* (аналітичні) та *дедуктивні* (синтезувальні, породжувальні) моделі: перші – передбачають класифікацію, типологію мовних одиниць, другі – «створені на основі гіпотетично заданих вихідних елементів та правил синтезу з них інших, похідних, об'єктів» [Перебийніс_УМ: 368; див.: Апресян 1966: 106–107; Ревзин 1967: 27; Падучева 2004: 13–14; Карпіловська 2006: 33];
- за видом об'єкта моделювання: *прості* моделі (наприклад, парадигма формозміни, «однорідне лінгвістичне перетворення, яке можна уявити як перехід: типове слово класу – весь клас») і *складні* моделі (неоднорідні лінгвістичні перетворення, із застосуванням коефіцієнту подібності та критеріїв, наприклад, моделювання фонетичних систем та фонематичних схем) та ін.

Усі ці типи моделей актуальні для аналізу лінгвістичних явищ.

1.1.1. Лінгвістична модель та її інтерпретації

«Якщо який-небудь об'єкт дослідження характеризується складністю стосунків між його елементами, які не піддаються безпосередньому спостереженню, тоді конструюється модель» [Клименко 1973: 30]

У лінгвістиці моделі здебільшого використовують із різною метою, зокрема для типології та аналізу структур явищ різних рівнів, що забезпечує виявлення зв'язків між мовними одиницями. Таку модель кваліфікують як штучно створену реальну або мисленнєву структуру, яка спрощено відтворює, імітує властивості й функції натурального мовного об'єкта з метою його глибшого пізнання [Бульгіна, Крылов_ЛЭС], акцентуючи передусім на «штучності» та «спрощеності».

Якщо об'єктом моделювання є мовні явища, то моделлю слугують «формальні схеми, побудовані зі знаків» [Пиотровский 1966: 18]. Серед найважливіших ознак моделі – універсальність, наявність численних зразків і варіантів.

Інтерпретацію Юрій Апресян називає «засобом», який пов'язує формальну модель із дослідними даними, з емпіричним матеріалом [Апресян 1966: 89], а Р. Пиотровський «різними інтерпретаціями моделі» назвав диференціацію моделей за рівням мови [Пиотровский 1966: 17]. Відповідно до того, одиниці якого рівня мови є об'єктом моделювання, виокремлюють моделі:

- фонематичні [Пиотровский 1966; Ревзин 1967: 54–59; Калнынь 1973; пор.: Мартинова 2003; Глуховцева 2005; Фроляк 2005];
- словотвірні [Тихонов 1971; 1974а; 1974б та ін.; Соболева 1972; Гинзбург 2010; Никитина 1973; Степанова 1975; Земская 1978а; 1978б; Карпіловська 2002; Лесюк 1991; 1995; 2007];
- морфологічні [Ревзин 1967: 97–112; 137–247; Демьянков 1994; Бульгіна 1977; Mel'čuk 1988; Мельчук 1999; Клименко, Карпіловська 1991; 1998; Карпіловська 1992; САМ; Рябець 1999; Падучева 2004: 30–142];
- синтаксичні [Апресян 1966: 232–251; Ревзин 1967: 73–84; Мельчук 1999; Гинзбург 2010; Шведова 2005];
- семантичні [Зализняк, Иванов, Топоров 1962; Апресян 1966¹: 252–264; Ревзин 1967: 248–270; Никитина 1976; Мурясов 1976; Лакофф 1996; Гриценко 1984а; Телия 1988а; 1988б; Скороходько 1990; Толстая 2002б; Падучева 2004: 147–479; Кудрявцева 2004; Кустова 2016; Тропина 2003; 2009; 2018; Гриценко С. 2017; див. також: Пиотровский 1966: 17; Бульгіна, Крылов_ЛЭС; Зализняк 2013; Кравцова 2014: 183].

¹ Ю. Апресян, аналізуючи семантичну модель аналізу, яку вважає «сильнішою», аніж синтаксична, робить спроби змоделювати «володіння значенням слів», що репрезентує дещо інший аспект моделювання, пов'язаний із мовленнєвою діяльністю людини, а не зі семантичною структурою слів [Апресян 1966: 252–253].

Конструювання моделей семантичного рівня вважають найбільш «глибинним», «складним» [Гриценко 1984а: 87; Карпіловська 2006: 155], адже, незважаючи на «думки про однорідність структури різних рівнів мови, їх певних ізоформізм, все ж обсяг і різноманітність способів системної організації лексичного матеріалу змушують шукати інші прийоми його дослідження та репрезентації» [Гриценко 1984а: 11]. Саме тому значно важче створити модель для лексичного та семантичного рівнів порівняно з фонологічним та морфологічним.

Отже, моделювання – це не тільки один із засобів відображення мовних явищ і процесів, а й «об’єктивний практичний критерій перевірки істинності наших знань про мову», «засіб поглиблення пізнання прихованих механізмів мовної діяльності, його руху від примітивних моделей до більш змістовних моделей, які повніше розкривають сутність мови» [Бульгіна, Крылов_ЛЭС].

Важливо зазначити, що моделювання семантики, окреслення семантичних моделей, на відміну від моделювання інших рівнів, потребує широкого фактичного матеріалу, детального опису семантичних структур корпусу слів.

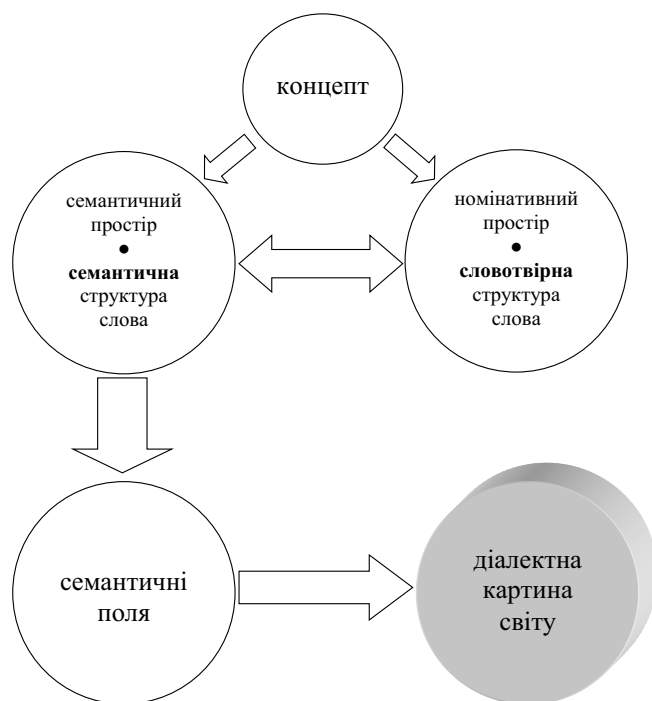
1.1.2. Об’єкти моделювання

Реконструкція мовної свідомості, культурно-національного та індивідуального світобачення слугує основою для моделювання картини світу (КС). Серед завдань, які постають перед дослідниками, – виявити фрагменти макросистеми діалектного простору. Уявлення носіїв діалектів про матеріальний та духовний світи, віддзеркалені в мові, формують діалектну картину світу (детально див.: [Апресян 1974: 56–57; 1997: 272; Толстая 2002б: 117; Кочерган 2004: 12; Демидова 2007; 2008: 68; 2015: 48; Нефедова 2008: 85–86, 149; Лисиченко 2009: 43–47; Лассан 2008: 23 та ін.]), а про відображення картини світу у свідомості людини можуть свідчити не «так окремі слова, як принципи групування і класифікації понять, формально виражені у структурі мови і зумовлені наявністю схем» [Кубрякова 1988: 151, 162].

Однак створення моделі картини світу є результатом моделювання дійсності як системи (див.: 1.2). Основою моделювання картини світу є «концептуалізація та категоризація світу в колективній свідомості» [Селіванова 1999: 84; 2008: 408]; «концептуальна репрезентація дійсності в етносвідомості» [Селіванова 2006: 365]; «інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу і себе в цьому світі» [Голубовська 2002: 6]; «сприйняття навколишньої дійсності, її категоризація та інтерпретація» [Толстая 2013б: 68], що передбачає його систематизацію.

КС як систему формують семантичні поля, змодельовані на підставі семантичних структур компонентів номінативного простору концепту. А отже, об’єктами моделювання – від конкретного до абстрактного – є *концепт* (семантична і словотвірна структура слів, що формують семантичний і номінативний простори), *семантичне поле* і *картина світу* (див.: схему 1 «Об’єкти моделювання»).

Схема 1
Об'єкти моделювання

Вербальним виразником уявлень про світ є концепт, моделюванням якого активно цікавилися лінгвісти. Створення моделі ко н ц е п т у дає змогу описати його як цілісну ментальну одиницю і охоплює кілька «кроків», а саме:

- опис макроструктури концепту (атрибуція виявлених когнітивних ознак образному, інформаційному компонентам, інтерпретаційному полю і встановлення їх співвідношення у структурі концепту);
- опис категорійної структури концепту (єрархія когнітивних класифікаційних ознак, які концептуалізують відповідний предмет або феномен, й опис концепту як єрархії когнітивних класифікаційних ознак);
- опис польової організації виявлених когнітивних ознак, що становлять ядро, ближню та дальню периферію концепту (репрезентація змісту концепту як польової структури) [детально див.: Попова, Стернин 2007а: 112–115, 147–151; про інші принципи моделювання концепту див.: 1.4.3].

Власне з моделюванням семантики мовних одиниць тісно пов'язане моделювання мовної картини світу, адже основою аналізу є значення, які діалектосії вкладають у певні форми, тому цілком слушно Павло Гриценко вважає моделювання семантичної структури слова чи не найскладнішим об'єктом моделювання й типологічного вивчення [Гриценко 1984а: 87].

Науковці пропонують різноманітні методики аналізу семантичної структури: з одного боку, її пов'язують із формальною структурою слова, його синтагматичними зв'язками (мікроаналіз), а з іншого – її аналізують у межах груп лексики (макроаналіз).

Не складно помітити, що семантичні компоненти структури слова дублюють фрагменти назв лексичних груп. Водночас «виявляється глибинна схожість між будовою лексичного класу і багатозначного слова: належність до загальної сфери мовної номінації, вони подібні за своєю будовою, тенденціями розвитку, відношенням до мовних новацій і різностильових компонентів, що тяжіють до їх складу. У багатозначному слові, як у мікросвіті, відображаються всі основні властивості лексичного класу – його макросвіту. Це зрозуміло, тому що і те, і інше – сформована цілісність значущих одиниць однієї і тієї ж природи: слово існує як єрархічно організована цілісність словозначень, лексичний клас – як багатоступенева цілісність множин, які об'єднують ці значення. [...] Говорячи про ізоморфізм слова і лексичного класу, варто пам'ятати, що це зіставлення не окремого слова і окремого лексичного класу, а спільні для всіх слів і для всіх класів риси будови і закономірності розвитку» [Шведова 1999: 6].

І слово, і лексичний клас – єрархічно зорганізовані системи: і в тому, і в іншому випадку «сходінки спадають від загального до конкретного, від первинного до похідного. Для лексичного класу така риса є конструктивною, вона обов'язкова та постійна: це завжди звуження. Для семантичної структури слова ця риса характерна, але не абсолютна: модифікації значень різноманітні, це може бути і звуження, і розширення первинного значення» [там само: 7]; пор. також міркування Наталії Шведової про дерево-лексему з розгалуженням семантично диференційованих «гілок», водночас слово – як семантична структура – членується в напрямку від загального до конкретного [там само].

Об'єктом моделювання є і словотвірні особливості, адже словотвір цілком слушно називають сферою «моделювання особливих одиниць номінації – похідних» [Кубрякова 1977: 224]. С л о в о т в і р н е моделювання передбачає аналіз дериватів із погляду структури і формування на підставі спільних ознак структурних утворень, словотвірних гнізд. Як зазначила Ніна Клименко, «закономірності моделювання похідних слів у процесах словопородження, механізм перетворення твірних слів у похідні, типи форм трансформацій різнорівневих одиниць у прості й складні слова» описують за допомогою дериваційного правила, яке регулює відношення між одиницями словотвірної системи і процес творення дериватів [Клименко_УМа: 138]. Як і для семантичного моделювання, для словотвірного характерний і мікроаналіз (структура слова), і макроаналіз (формування словотвірних ланцюжків, гнізд). Словотвірне моделювання, яке «виходить з принципу семантики» [Степанова 1975: 55], дослідники називають однією з переваг оно-масіологічного підходу до аналізу словотвору [Янценецкая 1979: 15].

Аналізовані діалектні слова є компонентами різних систем: на підставі структурних особливостей вони входять до словотвірних гнізд, а відповідно

до семантики – до семантичних полів. Саме тому структурно-семантичний підхід є визначальним для моделювання концепту.

Ще один аспект моделювання – л е к с и к о г р а ф і ч н и й – створення епідигматичного словника, який пропонує комплексний підхід до представлення діалектних явищ – аналіз мотивації, деривації та семантики дериватів; він дає змогу простежити шляхи і способи творення слів, виявити семантичні зв'язки між дериватами, глибинні механізми формування та особливості семантики, що виявляє світогляд діалектоносіїв [див.: Ястремська 2007; 2008б; 2008в; 2018а; 2018б; 2018г]. Словник – «це завжди підсумок, результат певних лінгвістичних процедур» [Камчатнов ЛС: 29], тому лексикографічне моделювання стане наступним етапом дослідження.

Усі типи моделювання тісно переплетені між собою, адже моделювання семантики мовних одиниць структурує мовну картину світу, беручи до уваги універсальні й унікальні характеристики життєдіяльності людини.

Важливо, що у процесі моделювання неабияке значення має гіпотетичність, адже будь-яке моделювання – це г і п о т е т и ч н а модель, навіть якщо й у дослідженні застосовано когнітивні прийоми і верифікації, що апелюють до людської свідомості і світосприйняття. Незалежно від об'єкта моделювання – чи це семантична структура слова, семантичне поле, словотвірне гніздо, концепт чи діалектна картина світу – це лише дослідницька модель, яку можна уточнювати, доповнювати, корегувати й удосконалювати.

1.1.3. Модель і система

Поняття моделі необхідно вивчати в тісному зв'язку із системою, зважаючи на те, що «внутрішня будова (структура) системи – це мережа відношень між лінгвістичними об'єктами» [Пиотровский 1966: 15].

На відміну від атомарного підходу до аналізу лексики, який репрезентує зв'язок «об'єкт ↔ номінація», «виявляє причини й типи смислових змін на основі вивчення історії *конкретних, ізольованих слів*» [Уфимцева 1962: 17], системний – не оминає увагою структурних відношень між лексемами [Шмелев 2002: 69; Мораховская 1975: 3; 1994: 226]. І навіть більше, як зазначив Віктор Виноградов, «історія значень слова може бути відтворена лише на широкому тлі історії лексико-семантичних систем певної мови» [Виноградов 1977: 39].

Діалектні одиниці потребують дослідження в межах парадигми чи кількох парадигм, різних за обсягом мікросистем. Лише такий аналіз дає вичерпну інформацію про діалектне явище, підвищує наукову цінність і сприяє широкому використанню цієї інформації [Гриценко 1984б: 22].

Категоризація людського досвіду є основою пізнання дійсності, а здатність класифікувати свідчить про те, що в актах сприйняття світу людина «робить висновки про ідентичність об'єктів або ж, навпаки, про відмінності» [Кубрякова 1997: 25]. Системність навколишньої дійсності ґрунтується на взаємозв'язках

між фрагментами буття, між предметами та явищами, між ознаками зовнішнього світу. Системна проєкція діалектних свідчень зумовила переорієнтацію наукових студій від аналізу діалектизмів як основного об'єкта пізнання до вивчення говірок як цілісних систем. Монографічний опис семантики, мотивації, локалізації цих лексем із наведенням історичних та етимологічних довідок підтвердив переваги системного опису над атомарним, а дослідження словникового складу діалектів уже знайшло практичне втілення в описі багатьох тематичних груп на матеріалі різних ареалів української мови [Ястремська 2008а: 7; детально див.: Литвиненко 2019: 26–27].

Просторові уявлення діалектоносіїв, закодовані в значенні мовних одиниць, виявляють себе у процесах семантичної і структурної деривації, водночас вивчення цих процесів уможливило експлікацію особливостей осмислення просторових категорій у мовній свідомості. Системне вивчення діалектної лексики передбачає передусім вияв якнайповнішого набору лексем і їх структурної організації в межах мікропарадигм та вивчення семантики в лексичних мікросистемах, адже для «аналізу мовної системи, специфічною ознакою якої є її структурність, важливе значення має ерархічна підпорядкованість її елементів» [Горнунг 1959: 43], а також дослідження системних відношень.

Три «виміри» мовної системи

Традиційно лексико-семантичну систему мови характеризують три види системних відношень, які водночас є способами її структурування:

- парадигматичні, що ґрунтуються на спільних чи відмінних ознаках, за якими мовні одиниці об'єднують у групи, класи; наприклад: на рівні спільних ('пагорб, горб, підвищення' – *верх, верховічка, верші́а, вєришище, вєришók, гірка, гірчák, гірчіна, горá, згірка, згірók, згірочок, згір'я, косогór, косогóрик, нáгорок, нáгір, нáгóрок, нáгорочок, перéгорок, погóрок, полúгор'є, при́гір, при́горка, при́гірок, при́гóра, скосогóрок, сугі́р'я, сúгорок, угóрок, узгі́рок, узгі́р'я, узгі́р'ячко, узгорóчок*) та відмінних семантичних ознак (*верх* – *низ, гора* – *долина, горіши́я* 'небо' – *поділ* 'земля' – *пресподня* 'пекло' тощо);
- синтагматичні зв'язки, які виявляються в контексті, зокрема у словосполуках (наприклад, *верховій чоловік, бóйко з гір, чоловік згорі* тощо);
- епідигматичні (за термінологією Дмитра Шмелєва), чи мотиваційні – у площині не тільки смислових асоціацій (семантична деривація), а й словотвірних уподібнень (словотвір).

Саме епідигматичні відношення віддзеркалюють «глибинну вісь» значення слова, доповнюючи «вертикальну» (парадигматичну) і «горизонтальну» (синтагматичну) [Шмелєв 2002: 69; Горнунг 1959: 47; Ревзин 1967: 12–13; Саяхова 1979: 37–82; Плотников 1984: 18–47; Мораховская 1989: 170; Горпинич 1999: 92, 96; Кочерган_УМа: 545; Кочерган_УМб: 423; Струганець, Струганець 2018: 9–10, 17–19; Ястремська 2003], адже у формуванні й інтерпретації мовної КС визначальними є семантика і словотвір, дослідження яких особливо на часі.

Прикладом цього типу відношень слугують, з одного боку, спільнокореневі слова – словотвірний ряд (наприклад, *верх* – *верховий* – *верховинець*), а з іншого – спільноафіксальні – словотвірна модель (*верхній* – *нижній*, *верхняк* – *спідняк*, *горішній* – *долішній* тощо).

Оскільки кожна з мовних одиниць має матеріальну форму (план вираження) і смислове наповнення (план змісту), «вона є певною мірою осердям і цих двосторонніх зв'язків, які, з одного боку, об'єднують її з рядами “формально” близьких слів, з іншого – із тими точками “семантичного простору”, з якими так чи інакше стикається її смисловий “зміст”. Семантичну структуру кожного багатозначного слова можна розглядати як відображення виду відносин, які можуть бути названі епідигматичними, або дериваційними (у широкому сенсі слова)» [Шмелев 1973: 191].

Поняття епідигматики охоплює семантичну і словотвірну похідність. Відповідно до цього можна виділити власне семантичні зв'язки, які представляють один аспект (зміст) зв'язків – дериваційні, або епідигматичні, і формальні, що репрезентують інший аспект зв'язків між словами (форма) [там само; пор.: Кудрявцева 2004: 32].

Зв'язок трьох типів відношень – парадигматичних, синтагматичних і епідигматичних – безперечний. Це підтверджують і спостереження над аналізованими словами і значеннями. Кожен вербалізатор концепту як елемент системи посідає своє місце в лексико-семантичній парадигмі, формує свій синтагматичний ряд (поєднується з іншими словами за змістом) і входить до системи дериватів – словотвірного гнізда (про ідею, концепцію та засади «Епідигматичного діалектного словника» див.: [Ястремська 2018а, 2018б]).

В українському мовознавстві принцип відображення всіх типів системних відношень застосовано у словнику «Активні ресурси сучасної української номінації» [ІСНЛ 2013], який став першою в українській лексикографії спробою створити інтегральний словник нової лексики ідеографічного типу, у якому репрезентовано парадигматичні відношення (описано парадигми – синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, гіпоніми, гіпероніми), синтагматичні (синтагми) та епідигматичні (три підзони епідигми: афіксальні, складні слова і мовна гра (каламбурне словотворення), також виділено похідні різних ступенів похідності) [там само: 15].

Прикладом парадигматичного структурування традиційно вважають семантичні поля, лексико-семантичні і предметно-тематичні групи, а також семантичні парадигми на зразок синонімії, антонімії, полісемії, паронімії тощо. Натомість «механізм синтагматичних зв'язків слова недостатньо вивчений, а епідигматичних – перебуває на рівні наукової гіпотези і потребує ґрунтовного опрацювання» [Кудрявцева 2004: 30–31]. Людмила Кудрявцева із-поміж способів структурної організації епідигми лексичних одиниць називає структурно-семантичні моделі, схеми, правила, за якими відбуваються дериваційні процеси [там само: 31].

Якщо парадигматичну вісь організації мовної системи репрезентують групи слів (залежно від асоціативно-смислових відношень), а синтагматичну

характеризують лінійні зв'язки в контексті, то епідигматичну – процеси деривації семантики та структури.

Епідигматичні (тобто дериваційні) характеристики слів тісно переплітаються з парадигматикою і синтагматикою: в одному випадку дериваційні одиниці (твірна і похідна) є членами парадигми (однієї або різних), в іншому – складовими певної синтагми.

Одним з основних завдань цього дослідження є моделювання фрагмента діалектної картини світу українців на прикладі концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*, аналіз яких передбачає моделювання двох «просторів»: номінативного (структурно-словотвірний аспект) та семантичного (семантичний аспект). Результатом аналізу першого аспекту є формування словотвірних гнізд із вершинами *верх*, *гора*; *низ*, *діл*, *під*, а другого – семантична градація, упорядкування компонентів семантичної структури слів, які вербалізують концепти, та об'єднання їх у семантичні поля за спільними ознаками. Водночас і семантика мовних одиниць, і способи її класифікації безпосередньо залежать від світобачення мовців, які заселяють різні терени України – від Сяну до Дону.

1.2. Картина світу як основа і результат категоризації

«Що таке картина світу? Мабуть, зображення світу. У такому разі що таке світ? Що таке картина? Світ – це позначення суцього загалом. Ця назва не обмежується космосом, природою. До світу належить також історія. Зрештою, навіть природа, історія й обидві разом в своєму прихованому і нав'язаному взаємопроникненні не вичерпують світу. Під цим словом мається на увазі і світооснова незалежно від того, як мислиться її ставлення до світу. Слово “картина” насамперед нашоємує на думку про відображення чого-небудь. [...] Картина означає тут не наближену копію, а те, що ми чуємо у виразі “ми склали собі картину чогось”» [Heidegger 1950: 89]

Один із об'єктів моделювання – мовна картина, яку формують уявлення мовців про матеріальний та духовний світ, відтворений у мові. Картини світу для носіїв різних говорів неідентичні. Це зумовлено територіальними, історичними, культурними чинниками. Мовну свідомість діалектоносіїв (субетносу, етнічної групи) віддзеркалює діалектна картина світу.

Д і а л е к т н а К С – один із різновидів мовної КС (моделі світу¹, образу світу), яка зберігає унікальні риси світобачення говірконосіїв, етносу (субетносу)

¹ Модель світу якнайкраще відтворює аналізоване поняття, адже порівняно з картиною виразніше вказує на структурованість та упорядкованість світу; пор.: м о д е л ь с в і т у –

і відтворює їх за допомогою діалектних явищ (зокрема й архаїчних) різних рівнів. 2008 року Олена Нефьодова зазначила, що «дослідження діалектної картини світу перебувають на початковому (виділення мос. – Т. Я.) етапі», і пов'язані передусім із працями Серафими Нікітіної, Розалії Касаткіної, Світлани Белякової, а також зі студіями представників московської етнолінгвістики Микити Толстого та Світлани Толстої [там само: 85].

Діалекти, відображаючи архаїчні риси мови, зберігають відбитки мовної історії. Саме тому вивчення говорів допомагає відновити фрагменти мовної картини світу, невербалізовані в літературній мові чи в давніх писемних пам'ятках.

Діалект є «не тільки лінгвістичною територіальною одиницею, а водночас і етнографічною, і культурологічною, якщо народну духовну культуру виділяти з етнографічних рамок» [Толстой 2013: 12]; це «частина рідної мови; він бере участь у перетворенні світу у власність духу, у творенні картини світу рідної мови, використовуючи свої засоби і способи», «особлива мова локально пов'язаних споконвічних занять селянина, гірника, рибалки, мисливця, винороба, ремісника» [Радченко, Закуткина 2004: 32], це «дух народу», його національна самобутність [Вендина 2013: 78], і врешті – це «мовне освоєння рідних місць, який перетворює конкретний екзистенційний простір у духовну батьківщину» [Weisgerber 1956: 7].

Діалекти – жива «лабораторія» мови [Павел 1983: 231], а унікальність говіркового матеріалу в тому, що «діалектоносій, не зв'язаний нормами і умовностями літературної мови, використовує найнесподіваніші ознаки предмета для його позначення» [Бородина, Гак 1979: 26]. Діалектний матеріал розширює можливості дослідника, розкриває інші – невідомі літературній мові – аспекти людського світобачення, наближує до пояснення не завжди чітко зрозумілих явищ матеріальної та духовної культури, та й загалом – допомагає знайти декодер.

Наукова – наївна – побутова – концептуальна – мовна – національна – народна – регіональна – діалектна картини світу. Різні КС (цей перелік можна ще продовжувати) ставали об'єктом зацікавлення лінгвістів, а також і критиків «картино-світу-манії». Диференціювати та вичерпно пояснити ці поняття складно, адже, як свідчать опрацьовані студії, дослідники не завжди вкладають у них той самий зміст [Апресян 2006: 34; Левченко 2005: 21–23; Іващенко 2006а: 156; Чернейко 2005: 66–68; Зарубин 2013; Павлова 2013а; Огар 2016: 242–244; Мацьків 2017: 115–117; Венжинович 2018: 96–113].

Мовознавці здебільше акцентують на «обтяженні метафоричним змістом» та на «образності» визначення поняття *картина світу*, що, «з одного боку, робить його дуже зручним для позначення будь-якої позамовної інформації, отриманої з мовних фактів, а з іншого – позбавляє його термінологічної

«спрощене і скорочене відображення суми уявлень про світ у межах певної традиції в системному та операційному аспектах» [Топоров 1980: 161; 2010 1: 161], основний зміст якої – у взаємодії «макрокосму (природа, довкілля) і мікрокосму (людина)» [Топорова 1994: 3].

конкретності, а отже, і очікуваної сили»¹ [Березович, Рут 2000: 33; Єрмоленко 2009: 98].

Дослідження мовної картини набуло особливого значення у працях етнолінгвістів [Толстая 2002б: 117; 2007; 2010; 2015; Толстой 1995; 2013; Bartmiński 1986; 1999; 2007; Grzegorzczukowa 1990; Tokarski 1997; Maćkiewicz 1999; Кориńska 2009; Żuk 2010; Виноградова 2002; 2004 та ін.]. Саме на засади етнолінгвістики спирається вивчення діалектної картини світу.

Традиційно наукою вважають картину світу, яка систематизує наукові знання, формує систему світоуявлення та фіксує результати наукового пізнання. Її спрощений варіант – т. зв. наукова КС, що відображає світобачення не науковця, а пересічної людини. На противагу «науковій картині світу», яка відповідає таким основним вимогам, як точність, логічність, однозначність, основна вимога до «побутової картини світу» – системність і антропоцентричність, зорієнтованість на людину та на її життєдіяльність: дати відповідь на будь-яке запитання, яке цікавить члена суспільства, – чи щодо будови Всесвіту, чи щодо моделі поведінки в певній ситуації. «Порівнюючи наукову картину світу з мовною, або повсякденною, отримуємо важливі і цікаві відомості про специфіку повсякденної свідомості і її відображення в мові» [Кубрякова 2004: 17]. Натомість Катерина Яковлева протиставляє дві системи понять – наукову (використовує фізика, геометрія, логіка, психологія), яка творить наукову картину світу, і т. зв. наукову (наукова фізика, геометрія, логіка), яку використовує людина незалежно від знання тих чи інших наукових дисциплін і володіння науковою картиною світу [Яковлева 1994б: 9].

Наукова картина світу не має нічого спільного з «примітивною» моделлю світу, адже «у багатьох деталях вона за складністю не поступається науковій картині світу, а навіть перевершує її» [Апресян 1995в: 630; 1997: 273]. Наукова картина світу, на думку дослідника, ґрунтується на таких положеннях: «1) кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття і організації світу; виражені в ньому значення складаються в якусь єдину систему поглядів, своєрідну колективну філософію, яку мова нав'язує всім носіям; 2) властивий мові спосіб концептуалізації світу почасти універсальний, почасти національно специфічний; 3) погляд на світ (спосіб концептуалізації) «науковий» в тому сенсі, що він відрізняється від наукової картини світу, але це не примітивні уявлення, які здебільшого не менш складні і цікаві, ніж наукові. [...] Вони відображають досвід інтроспекції десятків поколінь протягом багатьох тисячоліть і здатні слугувати надійним провідником у цей світ» [там само: 350–351].

Наукову (побутову) картину світу кожної конкретної людини визначає її культура і мова. А тому побутових картин світу є чимало, а наукова – одна. Побутова картина світу допомагає людині структурувати свій досвід, з'ясувати і шукати відповіді на важливі для неї запитання [пор.: Перехвальская 2015: 304].

¹ У результаті пошуку більш відповідного терміна дослідниці пропонують термін *портрет* (а саме портрет *онимасіологічний*) [Березович, Рут 2000: 33].

Систему народних – «наївних» – знань про певні реалії та їх лексикографічне опрацювання активно досліджують представники Московської семантичної школи [пор.: Апресян 1974: 56–57; Яковлева 1994б: 10; Урысон 1998: 3; 2003: 11–12 та ін.]. Однак Ю. Апресян зазначає, що наївна КС – «інша назва» мовної КС, хоча водночас не заперечує того, що наївна КС (як спрощена форма наукової) відображається, вербалізується в мові, тобто мова є засобом її вираження [Апресян 2006: 34; 2009: 216].

Саме наївна КС є основою формування мовної КС, яку «створює», відображає мова, адже «досліджуючи мову, ми можемо відновити те, яким бачить світ людина у “дзеркалі мови”» [Кубрякова 2004: 17]. Надзвичайно влучним є метафоричне бачення мови як дзеркала, яке пропонує Олена Кубрякова: «Мову часто порівнювали із дзеркалом, яке відображає світ. Але розуміння мовної картини світу як “дзеркальної” навряд чи коректне. У баченні світу і його рефлексії в мові яскраво відображено і уяву, і фантазію, і емоції, і оцінки та просто життєві потреби людини. Якщо вже вдаватися до образу дзеркала, то варто сказати, що мова нагадує автопортрет художника (виділення моє. – Т. Я.), який він малює, дивлячись на себе і зображуючи себе таким, яким він бачить самого себе у дзеркалі» [там само: 90].

М. Толстой слушно зазначив, що «невипадково сучасні семантичні дослідження акцентують на строгій орієнтації на побутовий / повсякденний мовний узус і на наївну (а не наукову) свідомість носіїв мови. Мовна семантика безпосередньо пов'язана з “мовною картиною світу”, а вона відмінна у вченого-біолога і селянина-хлібороба, у сучасного “середнього, наївного” носія мови й у представника традиційної культури архаїчного типу» [Толстой 1995: 291].

Розвиток когнітивної науки відкрив новий ракурс бачення та розуміння мовної КС, відповідно до якого «мова, з одного боку, є сукупністю структур представлення знань людини про себе та довколишній світ, а з іншого – є інструментом такого пізнання. Знання про мову і знання мови моделюють єдину цілісну модель картування світу, у якій інвентаризується все, що нагромадили, уклали носії цієї мови» [Кубрякова 1999: 7], адже, як відомо, у картуванні світу саме мова є визначальною [пор.: Урысон 1998; Хайдеггер 1986; Яковлева 1994б; Бабушкин 2001 та ін.].

І навпаки, реконструювати наївну КС можна тільки системно і максимально повно описавши лексичні і граматичні значення; однак це завдання Ю. Апресян називає «надзавданням семантики і лексикографії» [Апресян 1997: 272].

Сформулювати дефініцію мовної КС на підставі дотеперішніх досліджень досить складно, адже кожен із дослідників «бачить», усвідомлює і описує її дещо по-різному, а у визначеннях акцентує на різних її ознаках, пор.:

- **мовна КС – це:** «членування предметного і поняттєвого світу засобами мови – словниковими, граматичними одиницями, власне, одиницями всіх мовних рівнів» [Єрмоленко та ін. 2001: 93; Єрмоленко 2009: 96]; «характер відображення в мові концептуальної картини світу і мовні засоби вираження знань про неї» [Лисиченко 2004: 37, 38–39; 2009: 14];

«одне з найважливіших понять міжкультурної комунікації» [Бацевич С 2007: 72]; «мозаїкоподібна польова система взаємопов'язаних мовних одиниць» [Жайворонок 2007: 15]; «представлення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій, сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищах мовлення» [Селіванова 2006: 365]; «глобальна, цілісна, безперервно конструйована система інформації (думок і знань) про універсум, якою володіє індивід» [Жаботинская 2009: 3]; «ідеальні уявлення про окремі явища реального світу разом з усіма конотаціями, емоційними характеристиками й національними символами (концепт) складають загальне уявлення про світ (концептуальна картина світу), яке реалізується мовними засобами, закріплюється в узусі (мовна картина світу)» [Монахова 2010: 271–272]; «цілісне відбиття конкретною мовою всього того, що існує в людині й навколо неї» [Загнітко 2012 2: 13]; «система уявлень про світ, які, проходячи крізь людське пізнання, стають ментальними конструкціями, віддзеркаленими на всіх рівнях мовної системи, і можуть бути передані іншим членам спільноти засобами національної мови» [Заремська 2011: 398]; «уявлення про світ, світовідчуття та світосприймання, що його виражає етнос засобами своєї мови; вербалізована інтерпретація» [Іващенко 2006а: 160]; «сукупність суджень про властивості та способи існування об'єктів позамовної дійсності, суджень, закріплених різною мірою в мові» [Bartmiński 1986: 72; 1999; 2007]; «концептуальна (поняттєва) структура, закріплена в системі певної мови, тобто в її граматичних та лексичних властивостях» [Grzegorzczukowa 1990: 41]; «спосіб існування лексики (словника) у свідомості носія» [Караулов 1976: 273]; «відображення картини світу – як комплексу знань про світ або глобальний образ світу» [Вендина 1998а: 21–22]; «зображення всього, що існує, як цілості, як багаточастинного світу, компоненти якого тісно пов'язані», вершиною якого є людина» [Шведова 1999: 15]; «у генетичному аспекті – відображення когнітивного досвіду спільноти, у статичному – специфічний спосіб відображення довкілля, у прагматичному – моделювання дійсності, у якій людина може пересуватися» [Maśkiewicz 1999: 8]; «впорядкована сукупність знань про дійсність, що сформувалася в громадській (груповій, індивідуальній) свідомості» [Попова, Стернин 2007а: 35]; «зафіксована в мові і притаманна певному мовному колективу схема сприйняття дійсності» [Яковлева 1994б: 9]; «особливе утворення, постійно задіяне в пізнанні світу, яке пропонує зразки інтерпретації того, що сприймає людина. Це своєрідна сітка, накинена на наше сприйняття, на його оцінку» [Кубрякова 2004: 64–65]; «словник мови народу», «слова і пов'язані з ними поняття, які акцентують на найбільш значущих елементах картини» [Лассан 2008: 23]; «суб'єктивний образ об'єктивного світу як спосіб репрезентації концептуальної картини світу в мові» (схема сприйняття дійсності, сукупність знань людини про світ,

- вербалізованій в мові) [Демидова 2008: 68]; «інструмент інтерпретації дійсності» [Коріньска 2009: 53]; «складно влаштований семантичний простір» [Красных 2013: 125];
- **мовна КС виражена / реалізована в мові** за допомогою: фактів мови – «лексеми, граматичні форми, словотворчі засоби, просодії, синтаксичні конструкції, фраземи, правила лексико-семантичної сполучуваності та ін.» [Апресян 2006: 34]; «значень слів» [Bartmiński 1986: 72]; «текстів висловлювань» [Grzegorzczukowa 1990: 41]; «лінгвістичної семантики» (натомість концептуальна – «сфери семантики відображення») [Караулов 1976: 273]; «засобів мовних номінацій» [Шведова 1999: 15]; «значень і внутрішньої форми мовних одиниць» [Гак 2000: 36–37]; семантики («що і доводить, причому цілком переконливо, Московська семантична школа Ю. Апресяна») [Красных 2013: 125]; «засобів певної мови» [Голубовська 2002: 6], «мовних (знакових) одиниць – для української і типологічно подібних мов це морфеми, слова, стійкі сполучення слів», «суттєвою є система значень, семантичне наповнення кожного мовного знака» [Лисиченко 2009: 13; 2004: 37, 38–39]; «засобів мовної номінації зображення людини, її внутрішнього світу, дійсності, природи тощо» [Бацевич_С 2007: 72]; «складної системи фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик» [Жайворонок 2007: 15]; «засобів національно-мовного вираження» [Єрмоленко 2009: 96]; «мовних знаків» [Жаботинская 2009: 3]; «мовними засобами, закріпленими в узусі» [Монахова 2010: 272]; «засобів мовної номінації зображення людини, її внутрішнього світу, дійсності, природи тощо» [Загнітко 2012 2: 13];
 - **мовна КС відображає / синтезує / експлікує**: «матеріальний і духовний досвід народу й охоплює не тільки когнітивні, а й аксіологічні компоненти, [...] окреслює, які фрагменти дійсності, властивості предметів відображено в мові, а отже, виявляє своєрідність світобачення, національно-культурну специфіку мови, її зв'язок із матеріальним та духовним життям народу» [Вендина 1998а: 21–22]; «багатовіковий досвід народу» [Шведова 1999: 15]; «знання людини про світ» [Лисиченко 2009: 12]; «особливості сприймання мовцями навколишньої дійсності» [Єрмоленко та ін. 2001: 93].

Саме картина світу дає змогу пов'язати в єдиному смисловому просторі два світи – видимий світ предметно-практичної діяльності та «невидимий світ» безкінечного [Постовалова 1988: 51], мікрокосм і макрокосм – «людину, її буття, тіло і дух, матеріальну та духовну життєдіяльність, дії і вчинки та результати цих дій» та «усе те, що її оточує: простір і час, живу і неживу природу, міфи, які створила людина, і соціум. Така картина світу постає як розгорнуте полотно, на якому зображено вершину з розгалуженнями за принципом ступеневого звуження. Вершина цього зображення – людина; до цієї вершини звернені дві головні гілки: “людина, її життєдіяльність і її результати” і “її оточення,

сфера її існування»; саме таке первинне членування відповідає сприйняттю людиною самої себе і того, що існує довкола неї і для неї. До того ж кожен із компонентів членується на безліч фрагментів» [Шведова 1999: 15].

На жаль, дослідження мовних КС здебільшого базуються на підставі хрестоматійних, «класичних» прикладів літературної мови (ще частіше – на порівняльному матеріалі з іншими мовами), а діалекти, які є засобом спілкування більшості українців, аж ніяк не є пріоритетними [пор.: Березович 2007: 10; Нефедова 2008: 85 та ін.].

Оскільки джерельною базою роботи є матеріали діалектів української мови, то й об'єктом аналізу слугуватиме д і а л е к т н а КС, яка моделює світо-сприйняття носіїв українських говорів, їхні знання та досвід.

Як слушно відзначив Олексій Шмельов, «своїми особливими картинами світу характеризуються також різні діалекти [...], мова фольклору, міське просторіччя, різні жаргони... Іноді відмінності між різними мовними картинами світу всередині однієї мови є більшими, ніж міжмовні відмінності» [Шмелев А. 2002: 15; пор.: 2009: 14–21]. Водночас важливо уточнити, що «картини світу діалектів, тим самим, не є фрагментами картин світу національної мови (тут і далі виділення моє. – Т. Я.), а навпаки, як субстрат останньої, зберігають протягом певного періоду часу після створення національної мови особливі якості, пов'язані з організацією і більшою близькістю до споконвічних занять людини, традиційного способу життя, натурального господарства» [Радченко, Закуткина 2004: 26]. Очевидно, що мовна картина світу носіїв різних форм національної мови, зберігаючи інваріантне ядро, відрізняється деталями, нюансами. Саме тому, моделюючи КС діалектоносіїв, можна виявити унікальні її фрагменти.

«Центром» діалектної картини світу є мовець (мовна особистість¹), який упродовж життя формує власну картину світу, доповнюючи її новими знаннями та набутим досвідом. Н. Шведова основною ознакою мовної КС вважає «людиноцентризм»: у центрі мовної КС – конкретна людина – вона сама і все те, що вона сприймає як своє оточення, сфера власного буття [Шведова 1999: 14]. Фіксація фрагментів КС у діалектних матеріалах надзвичайно важлива, адже «у діалекті ми маємо справу з іншою, ніж в літературній мові, гносеологічною базою. Ця база складається з традиційних знань селянина, упродовж століть пов'язаного із землею, і з архаїчних уявлень про устрій світу, і з узагальнення багатоговікового досвіду сільського життя» [Пауфшима 1989: 46].

Сергій Воркачов змальовує образ суб'єкта мовної КС і національної концептосфери, т. зв. «мовну особистість» як «закріплений переважно в лексичній системі базовий національно-культурний прототип носія мови, що репрезентує

¹ Про мовну особистість як носія мовної свідомості див.: [Гнатюк 2010: 17–38; Струганець 2012]. Як влучно зазначила Лідія Гнатюк, «на становлення мовної особистості та її структуру впливає цілий комплекс соціальних, культурних і психологічних чинників, які формують передусім мовну свідомість, а також її верхній шар – мовну самосвідомість, що є стрижнем мовної особистості» [там само: 23].

світоглядні основи, ціннісні пріоритети і поведінкові реакції, відображені у словнику» [Воркачев 2014: 60].

КС діалекту – це «система понять, що відображає специфічні шляхи освоєння довкілля колективом носіїв конкретного діалекту» [Радченко, Закуткина 2004: 38], «система традиційно-народних уявлень про світ, що має нечіткий, багато в чому еkleктичний характер і відображена в сукупності територіально-соціальних комунікативних засобів» [Якимів 2013: 105]; «особливості світовідчуття, світосприймання, світобачення певних етнографічних груп» [Грещук, Грещук 2018: 30].

Щодо дослідження теоретичних аспектів діалектної КС не відчувається такого «ажіотажу», як щодо мовної¹, однак діалектологи, аналізуючи різні рівні функціонування діалектних явищ на матеріалі говорів української мови, досить часто вживають термін *мовна картина світу* (поліщуків, степовиків, гуцулів, лемків), який дуже влучно відображає окреслене вище поняття [Гриценко 2014: 150; Громко 2017: 91; Грещук, Грещук 2018; Ігнатенко 2017: 117; Кірілкова 2017: 158; Поістогова 2015: 313; Ткачук 2015: 384; Холодьон 2014: 495; 2017а: 450; пор. також: Никитина 1993; Радченко, Закуткина 2004; Белякова 2005; Березович 2007; Нефедова 2008: 85–87; 2014: 355; Демидова 2008: 68; Коннова 2012: 26–27 та ін.].

Щоправда, термінологія ще не цілком усталилася; пор.: «національно-мовна картина світу (національно-мовна модель світу)» [Голубовська 2004: 6; Сімович 2018: 105], «етномовна картина світу» [Вакарюк, Панцьо 2011], «регіонально-діалектна картина світу», «лінгвальна картина світу», «вербальна картина світу» [Грещук, Грещук 2018: 30], «регіональна² мовна картина світу» [Баранник 2014: 7] та ін.; для опису мовної КС містян засвідчено термін «мовна картина Львова», «мовна картина львівського мовлення» [Сікора 2018: 66, 73].

На думку деяких дослідників, «специфіка регіонально-мовної картини світу визначається діалектними мовними формами, оскільки вони називають реалії позамовної дійсності, для яких не знадобилось найменувань у загальнонаціональній мові поза діалектним ареалом», як, наприклад, *полонина* [Грещук, Грещук 2018: 30]. Як слушно зазначив історик та культуролог Роман Голик, «категорія гори й суміжні з нею поняття формують не лише фольклорні стереотипи; для таких етнодіалектних груп, як, наприклад, гуцули чи бойки, вони (прямо чи опосередковано) становлять вісь, довкола якої будується мовна картина світу загалом. Натомість такі категоріальні форми простору, як «степ» чи «байрак», для мешканців гірських регіонів є радше периферійними й, імовірно, викликають у них зовсім інші асоціації, ніж у сільських жителів сходу

¹ Цю думку підтверджують науковці Томської лінгвістичної школи: «вивчення “наївної лінгвістики” стає дедалі більш популярним серед мовознавців, зокрема й діалектологів [...], які, працюючи над словниками, почали досліджувати феномен мовної свідомості діалектоносіїв, [...] що дасть змогу відтворити наївну картину світу» [Букринская, Кармакова 2015: 30].

² Про дискусію щодо розмежування діалектної і регіональної КС див.: [Симашко 2013: 10–12].

та півдня України (для яких своєю чергою мовний образ гірського пейзажу є менш виразний)» [Голик 2003а: 551].

Навіть не маючи ґрунтовних знань із географії, на підставі діалектного матеріалу можна сформулювати уявлення про ландшафт, адже базові назви і деривати допомагають «відчитати» природно-географічні особливості ландшафту України, що засвідчує детальна семантична диференціація назв, з одного боку, і багатий репертуар номінацій – з іншого.

Отже, окрім базових, спільних для всіх говорів понять і слів, безперечно, різні етнографічні групи українців обиратимуть «свої» ключові слова. Це пов'язано не тільки з територіальною розрізненістю, природою (гори і степи) чи кліматом, а й з історичними передумовами (належність України до різних держав упродовж багатьох років), різними шляхами формування діалектів.

Дослідження діалектної КС виявляє спільне й відмінне в системах світобачення носіїв говорів. Як зазначив Олександр Герд, «у народів, які мешкають в зонах степів і напівпустель, цілком інший тип знань про ландшафт, клімат, явища природи, аніж у тих, хто мешкає в тайзі та лісотундрі. Якими є образи, уявлення, знання того чи іншого етносу і як вони виражені в мові – це одна з найбільш серйозних проблем етнолінгвістики [...]. Лексика, словниковий запас матимуть відмінності залежно від географічних і соціальних умов, від типів господарювання, форм етикету» [Герд 2005: 60].

Важливим також є ментальний зв'язок: яким бачать і як сприймають представники етносу своє середовище життєдіяльності, свою культурну належність, адже «поверхню землі кожна особа сприймає суто крізь призму своєї культури» [Lowenthal 1961: 260].

Світлана Єрмоленко наголошує, що «думка про залежність словника національної мови від природних умов життя етносу не викликає заперечень: докази цього лежать нібито на поверхні. Для української мовної картини світу показові, наприклад, номінації лікарських рослин: вони мають оригінальну внутрішню форму; часто назва відповідної рослини варіюється залежно від ареалу поширення рослини, різних асоціативних зв'язків між формою, функціональною сутністю реалії, тобто народні назви, відбиті в ботанічній термінології української мови, мають на собі відбиток міфо-поетичного мислення народу. Умови природного життя етносу накладають відбиток на загальномовний словник, а цей словник становить основу образного сприймання світу мовцем» [Єрмоленко 2009: 96–97].

Представники різних етногруп упродовж років та десятиліть моделюють «власні» картини світу, спираючись на свій шлях пізнання, відтворюючи особливості довкілля, побут, звичаї засобами рідної мови, тобто говірки. Діалектні картини світу, які, безперечно, об'єднують і спільні риси, формують загальнонаціональну мовну картину світу.

Як зазначила Лідія Лисиченко, «у загальній мовній КС української мови об'єдналися різні фрагменти мовної КС, що відбивають різні ландшафтні умови (ліс і полісся, степ, гори, море), створюючи широку мовну панораму світу

завдяки об'єднанню в одній системі елементів різних територіальних мовних КС» [Лисиченко 2009: 47].

Особливості діалектних КС виявляються не тільки у способах номінації явищ дійсності, а й у засобах деривації – семантичної (різні типи метафоричних моделей – антропоморфна, зооморфна, фітоморфна, просторова) та лексичної (специфічні словотворчі засоби, унікальні деривати).

Саме дискусійність проблеми інтерпретації діалектної (як і мовної) картини світу, відсутність загальноприйнятої концепції діалектної КС, моделювання алгоритму аналізу концепту, за допомогою якого можливо реконструювати діалектну КС, значною мірою зумовлюють актуальність дослідження.

Роздуми про мову та діалект у контексті культури наштовхує на думку, що діалект *de facto* є своєрідним симбіозом мови і культури (у широкому розумінні цього слова), одним із завдань якого є формування ментальних уявлень діалектоносіїв та репрезентація етнічного менталітету – діалектної КС.

Макрокосмос і мікркосмос. Картина світу і модель особистості

Важко заперечити, що між Усесвітом і людиною існують фундаментальні паралелі. «Трактування людини як “образу чотирикінцевого світу”, тобто як мікркосмосу [...], було характерне для українського бароко, починаючи з Кирила Ставровецького, який писав: “людина це другий світ, малий, що має в собі велику й гідну подиву Божу премудрість”...» [Ушкалов 2016: 255]. Мікркосмосом уважав людину і Григорій Сковорода. Відома його наука про «три світи» – макрокосмос (тобто світ, «де живе все народжене», складається «з незліченних світ-світів»), мікркосмос (тобто маленький світ; людина) і «світ символів» [там само: 256–267; Гнатюк 2010: 298–302].

У цьому контексті доречно згадати трирівневу модель (структуру) мовної особистості в концепції Юрія Караулова [Караулов 2010: 51], яка демонструє паралелі щодо формування картини (моделі) світу і моделі особистості:

- рівень А (нульовий) – вербально-семантичний / семантичний рівень¹ – л е к с и к о н²: одиницями якого є **слова**, а відношення охоплюють «різні граматико-парадигматичні, семантико-синтаксичні і асоціативні

¹ Після скісної лінії подано назву рівня, яку пропонує Ю. Караулов відповідно до психологічного аспекту дослідження [Караулов 2010: 57].

² Автор пропонує ідею щодо виокремлення т. зв. «семантикону» та «граматикону», неможливість реалізації якої вчений пояснює так: «Семантика, зумовлена і певним чином орієнтована наявною в індивіда системою знань про світ, представлена і в лексиконі, [...] семантика в лексиконі якраз і втілює сам тезаурус особистості, тобто повністю тотожна знанням про світ. А отже, *лексикон* повністю збігається з *тезаурусом*, і пропонуваний поділ першого і другого рівнів у структурі мовної особистості виявляється нерелевантним. Окрім цього, у лексиконі [...] “розлита”, розподілена граматика, яка у суті своїй тісно пов’язана зі знаннями про світ, а тому говорити про граматичний фонд, або про *граматикон*, особистості, теж начебто немає сенсу» [Караулов 2010: 90–91]. Також дослідник пропонує план («вигляд зверху») структурної організації особистості, яка, зокрема, репрезентує тісні взаємозв’язки всіх її рівнів [там само].

зв'язки, сукупність яких формує єдину «вербальну мережу»» [там само: 52, 57, 60, 238];

- рівень Б (перший¹) – лінгвокогнітивний (тезаурусний) / когнітивний рівень – т е з а у р у с : одиницями якого є узагальнені (теоретичні або побутові) **поняття (ідеї, концепти)**, виражені за допомогою одиниць «нульового рівня», – словами, «великі концепти, ідеї». Відношення між цими одиницями є ієрархічно-координативні; відображає, фіксує структуру, образ, картину світу – систему знань про світ (= «тезаурусні відношення»), а тезаурус репрезентують «семантичні поля» [там само: 52–53, 57, 60–61, 238, 239];
- рівень В (другий, найвищий) – мотиваційний / прагматичний рівень – п р а г м а т и к о н , тобто «система цілей, мотивів, установок та інтенціональностей» особистості: одиницями якого є **комунікативно-діяльнісні потреби особистості**, лінгвістичним корелятом яких можуть слугувати, зокрема, образи прецедентних текстів [там само: 57, 61–61, 211, 215, 238].

За словами автора цієї методики, «теоретично такий розподіл виглядає цілком переконливо. [...] Однак на практиці, під час дослідження конкретних лексиконів, тезаурусів і прагматиконів, взаємопроникнення цих рівнів виявляється настільки сильним, що кордони між ними є досить розмиті, а чіткість, характерна для теорії, втрачається» [Караулов 2010: 238].

У контексті дослідження концептів – як вербальних виразників уявлень про світ – важливим є функційний взаємозв'язок, зокрема перших двох рівнів, оскільки, щоб зрозуміти якусь фразу або текст, необхідно «пропустити» її через свій тезаурус, порівняти зі своїми знаннями і знайти відповідне змістові «місце» в картині світу.

Ці припущення також доводять тісний зв'язок концепту (= поняття²) і значення, концептуального і семантичного рівнів.

Семантичні зв'язки («реакції») репрезентують синонімні, антонімні, гіперо-гіпонімійні відношення; **граматичні** – формують словосполучення, «модель двох слів», **тезаурусні** – розпадаються на три групи: *тематичні*, *образно-ситуативні* (представляють вербалізацію індивідуальних зорових, слухових чи інших образів) і *клішовані* елементи знань про світ, оформлені у вигляді «генералізованих висловлювань», сталих словосполучень, крилатих висловів, та **прагматичні**, які характеризує або експліцитно (лексично) виражений емоційно-оцінний компонент, або який імпліцитно засвідчений у прецедентних текстах.

¹ Дослідник вважає саме цей рівень першим, адже тільки він пропонує можливість вибору – особистісну перевагу одного поняття над іншим та виокремлення найважливішого поняття в суб'єктивній ієрархії цінностей [Караулов 2010: 53].

² Соломон Кацнельсон називає *поняття* «концептуальним ядром значення» [Кацнельсон 1965: 18].

1.3. Концепт як гносеологічний конструкт

Термін концепт – «модний і по-різному трактований у сучасній науці» [Красных 2003а: 2]

Картину світу формують концепти – абстрактні ментальні конструкти, що відображають різні аспекти діяльності людини, структуруючи людські знання й оцінки. Людина мислить концептами, моделює й комбінує їх.

У сучасній лінгвістиці аж надто часто фігурує термін «концепт», проте не завжди його вживання є мотивованим та доречним, а кожен дослідник тлумачить концепт інакше – відповідно до своєї дослідницької парадигми, акцентуючи на його ознаках, а основою визначень слугують різні аспекти концепту, які представники шкіл уважають домінуючими.

Ірина Голубовська доречно зазначає, що концепт став «однією з найбільш “улюблених” лінгвоконцептологами та лінгвокультурологами пізнавальних сутностей [...], що зумовлює невпинне зростання кількості досліджень, присвячених аналізу найрізноманітніших концептів» [Голубовська 2016: 152]. С. Воркачев дуже влучно назвав *концепт* «парасольковим» терміном, який «покриває» поняттєвий апарат кількох наукових напрямів – передусім когнітивної лінгвістики і психології, які досліджують проблеми мислення, пізнання, зберігання та обробки інформації, а також лінгвокультурології [Воркачев 2003а: 5; 2015: 78], поза контекстом наукової парадигми – «протерміном», який «наповнюється» тільки в контексті відповідної наукової теорії [Воркачев 2003а: 12].

У науковій літературі вичерпно висвітлено історію появи концепту в лінгвістичній парадигмі та дискусії, різні підходи щодо визначення поняття, основні ознаки та особливості його функціонування [Левченко 2005: 10–21; Іващенко 2006: 7–47; Селіванова 2008: 150, 409–411; Лисиченко 2009: 23–24; Голубовська 2016: 152–153; Огар 2013; 2016; Вільчинська 2018а; 106 Венжинович 2018: 72–79; Попова, Стернин 2007а: 21–24; Воркачев 2001; Дем'янков 2001: 44; 2007: 621–622; Красных 2003б: 266–272; 2003а: 2; Чернейко 2005: 62–63¹ та ін.].

Дещо глибше розуміння концепту пропонує В. Дем'янков, який вважає концепт не конструктом (це поняття), а «реконструктом» [Дем'янков 2007: 621], адже «ми домовляємося про поняття, але реконструюємо концепти», а мода на термін свідчить про зацікавлення реконструкцією тих сутностей у житті людини, із якими ми зіштовхуємося, не задумуючись про їхній істинний (апріорний)

¹ Аналізуючи визначення і розуміння концепту в науковому світі, авторка підсумовує, що: «питання про семантичне відношення термінологічних сполук “єдиниці пам'яті”, “ментальний лексикон”, “концептуальна система”, “мова мозку”, “картина світу” і про семантичну мотивованість сурядного зв'язку між ними, а також про сполучуваність терміна *концепт* [...] потребують спеціального дослідження і спонукають до наукової дискусії» [Чернейко 2005: 62].

смысл» [Демьянков 2001: 44–45]. Це, зокрема, підтверджує думку про те, що саме концепти реконструюють людське буття, створюючи його модель.

Що таке концепт?

Термін *концепт* 1928 року запровадив до наукового обігу філософ, мислитель, культуролог Сергій Аскольдов [Аскольдов 1997: 261], якого на момент виходу статті з друку було заарештовано, а його наукові студії припинено [Лихачев 1999: 147–148]. Уперше було актуалізовано проблему природи *с п і л ь н и х п о н я т ь*, чи концептів, оскільки «спільне поняття як смисл акту пізнання дотепер залишається вельми загадковою величиною – майже невловимий відблиск чогось в розумовому кругозорі» [Аскольдов 1997: 267]. Саме концепти, на думку дослідника, виражають «суб’єктивну думку людини на предмети, іноді чисті фікції чи помилки людського розуму» [там само: 268]. Учений «вловлює» у концепті «найважливішу сторону як засобу пізнання» – функцію заміщення, пояснюючи це поняття як «мисленнєве утворення, яке заміщує, заступає у процесі висловлення думки певну множину¹ предметів одного і того ж роду. Висловлюючи якісь загальні речі про рослинний організм, у результаті маємо на увазі саме це, тобто певну м н о ж и н у реальних чи тільки уявних рослин» [там само: 269–270]. Продовжуючи образ, який запропонував С. Аскольдов, Валерій Дем’янков дуже слушно підсумовує: «концепти реалізуються в поняттях», і «якщо концепти дбайливо поливати, із них виростуть рясні поняття. А в інших культурах одні концепти можуть зачахнути, даючи місце іншим, більш живучим або тим, які більш дбайливо поливають» [Демьянков 2007: 621–622].

На початку 70-х рр. ХХ ст. дослідник англійської мови, загального мовознавства та семантики М. Нікітін, ототожнюючи концепт із «певним елементом системи, змістом, семемою» [Никитин 1983: 8], уважав, що «концепт актуалізований у свідомості як інформаційна функція іншого концепту, який його актуалізує» [Никитин 1988: 163].

Дослідження концептів активізувалося наприкінці ХХ ст. 1991 року побачила світ колективна монографія «Логічний аналіз мови. Культурні концепти» [ЛАЯ 1991] за редакцією Ніни Арутюнової, у якій представлено аналіз «метамови культури, і насамперед її к л ю ч о в и х т е р м і н і в (тут і далі виділення моє. – Т. Я.), зокрема “істина”² і “творчість”, “зобов’язання” і “доля”, “добро” і “зло”, “закон” і “порядок”, “краса” і “свобода”. Ці п о н я т т я існують у будь-якій мові й актуальні для кожної людини» [там само: 3].

¹ Щодо слова *множина* автор наголошує на спільності, сукупності як єдиного цілого – «не ототожненні концепту з індивідуальним уявленням, а бачимо в ньому спільність» [Аскольдов 1997: 269]. Далі вчений розвиває цю думку: «поняття – це передусім т о ч к а б а ч е н н я (тут і далі виділення моє. – Т. Я.) на ту чи іншу множину уявлень, а відтак – готовність до їх мисленнєвої обробки з цієї точки бачення. У точці бачення і прихована *с п і л ь н і с ь* поняття, оскільки вона може бути поширена на невизначену кількість конкретностей цього “роду”» [там само: 271].

² Назви концептів перекладено українською мовою, зважаючи на те, що концепт – одиниця концептуальна, поняттєва.

1993 року дещо відмінне розуміння концепту запропонував Дмитро Лихачов (культуролог, літературознавець), зазначивши, що в роботі взурується не на поняття концепту, запровадженого в колективній праці «Логічний аналіз мови. Культурні концепти» [ЛЯЯ 1991], а на статтю С. Аскольдова «Концепт і слово» [Аскольдов 1997], намагаючись продовжити роздуми вченого, із яким був знайомим зі шкільної лави: С. Аскольдов через відомі сумні обставини був змушений викладати психологію в середній школі, де вчився Д. Лихачов [Лихачев 1995: 127]. Дослідник також покликається на праці Ю. Степанова та представників його школи, завдяки яким «аспекти аналізу значення концепту С. Аскольдова можуть значно розширити сферу дослідження у бік історико-культурного аспекту проблеми» [Лихачев 1999: 148].

Д. Лихачов пояснює концепт не цілком «традиційно»: він виокремлює чотири рівні словникового запасу мови, третім із яких є *концепт*, а четвертим – *концептосфера*: 1) сам словниковий запас (включно із фразеологізмами); 2) значення слів у словниках; 3) концепти – «певні підстановки значень, приховані в тексті “замінники”, деякі “потенції” значень, які спрощують спілкування, тісно пов’язані з людиною і з її національним, культурним, професійним, віковим та іншим досвідом»; 4) «концепти деяких значень (!) слів, залежних одні від одних, які формують цілості, які визначаємо як концептосферу» [Лихачев 1999: 155]. Також дослідник доповнює, що «концепт є настільки багатим, наскільки багатший національний, становий, класовий, професійний, сімейний і особистий досвід людини, яка використовує цей концепт» [там само: 153]. Саме тому він називає «концепти» (слово *концепт* часто вжите у словосполученні *концепт значення*), за С. Аскольдовим («здатність заміщувати ґрунтується на потенції здійснити щось» [Аскольдов 1997: 271]), «потенціями», очевидно, маючи на увазі «потенційні» можливості, варіанти, за допомогою яких мовець може пояснити концепт, наприклад: «концепти таких слів російської мови, як “вітчизна”, “незнайомка”, “варяг”, “інтелігенція”, “верба”, “булат”, “сцена”, “блокада” та ін. У потенції кожного зі значень цих слів буде позначений особистий досвід людини» [Лихачев 1999: 154].

Концепт не тільки «підміняє собою значення слова і тим самим знімає розбіжності, відмінності в розумінні значення слова (полегшуючи спілкування), він певною мірою і розширює значення, залишаючи можливості для співтворчості, домислювання, “дофантазовування” і для емоційної аури слова. Із цього погляду концепт – це не просто алгебраїчне позначення, не знак і не сигнал. Концепти – як “послання” (message) – можуть по-різному сприймати адресати. [...] Яке з словникових значень слова заміщає собою концепт, виявляється зазвичай із контексту, а іноді навіть із загальної ситуації. Концепт не безпосередньо виникає зі значення слова, він є результатом зіткнення словникового значення слова з особистим і народним досвідом людини» [там само: 151, 152].

Дослідження концептів стало дуже популярним на початку 90-х рр. ХХ ст., а термін *концепт* набув різного наповнення (часом аж надто філософсько-абстрактного, за яким ледь не «загубилося») мовне начало) та цілком відмінних

акцентів. Представники лінгвістичних течій – когнітивісти, лінгвокультурологи, етнолінгвісти, психолінгвісти – здебільшого пропонували власні дефініції, які, однак, складно звести до «спільного знаменника».

Для формування повної картини «концептобачення» дібрано найбільш мотивовані, обґрунтовані тлумачення та систематизовано їх за напрямками лінгвістичних студій. Однак цей поділ досить умовний, адже чітко диференціювати різні інтерпретації концепту складно або й неможливо – більшість базується на взаємозв'язку буття, мислення, свідомості, культури та мови. Деякі дефініції концепту фактично «видобуто» із праць про концепти, адже дослідники часто, оперуючи терміном, не пропонують власних визначень [пор., наприклад: Арутюнова 1999: 2–3; Вежбицкая 1996; 1999; 2001; 2011; Апресян 1974; 1995; 2009; Гак 1998; Вендина 1998а; 1998б; 2007 та ін.].

Класифікація дефініцій концепту дає змогу не тільки збагнути, осмислити (чи переосмислити) це складне явище, а й акцентує на найважливіших його ознаках.

- **Концепт – явище (лінгво)когнітивне:** «різносубстратні одиниці оперативної свідомості, якими є уявлення, образи, поняття» [Кубрякова 1988: 143]; «термін, який слугує для пояснення одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*lingua mentalis*), усієї картини світу, відображеної в людській психіці [Кубрякова_С 1996: 90]; часто пояснює концепт як «значення» чи «співвідносне зі значенням поняття (*counterparts of words*)» [там само: 91–92]; «змістовий бік словесного знака (значення – одне або комплекс найближче пов'язаних значень), за яким стоїть поняття (тобто ідея, яка фіксує суттєві властивості реалій і явищ, а також зв'язки між ними), що належить до розумової, духовної або життєво важливої матеріальної сфери існування людини, вироблене і закріплене суспільним досвідом народу, що має в його житті історичні корені, які соціально і суб'єктивно осмислюються» [Шведова 2005: 603]; «дискретне ментальне утворення, що є базовою одиницею розумового коду людини, що володіє відносно впорядкованою внутрішньою структурою, яка є результатом пізнавальної (когнітивної) діяльності особистості і суспільства та передає комплексну, енциклопедичну інформацію про відтворюваний предмет або явище, про інтерпретацію цієї інформації суспільною свідомістю» [Попова, Стернин 2007а: 24]; «одиниця концептосфери, тобто упорядкованої сукупності одиниць мислення народу, яка містить усі ментальні ознаки того чи іншого явища, що відображені свідомістю народу на даному етапі його розвитку і забезпечує осмислення дійсності» [Стернин 2004: 65]; «одиниця колективної свідомості чи ідеального світу, яка зберігається у вербальному вигляді в національній пам'яті носіїв мови»; «ментальна репрезентація, яка визначає, як речі пов'язані між

собою і як вони категоризуються»; «одиниця ментальних чи психічних ресурсів свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи мови і всієї картини світу, відображеної у психіці людини» [Бабушкин 1996: 13, 16, 90]; «елементарні одиниці результату розуміння», водночас поняття – «конструкт», концепт – «реконструкт» [Дем'янков 2007: 621]; «фіксовані у свідомості людини одиниці знання, наприклад: концепт будинку, часу, простору, вічності, руху та ін.; концепти закріплюються в мові за допомогою значень конкретних слів, що забезпечує зберігання отриманих знань і їх передавання від людини до людини і від покоління до покоління» [Болдырев 2014: 37]; «ідеальний об'єкт, образ, оперативна змістова одиниця ментального лексикону, пам'яті, в якій втілилися певні культурно зумовлені уявлення носія мови про світ; у мові має певне ім'я, що є втіленням смислів, якими оперує людина у процесах мислення» [Бацевич 2008: 221]; «змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, [...] усїєї картини світу, відображеної в мозку людини; відомості про те, що індивід знає, припускає, думає, уявляє про об'єкти світу» [Кочерган 2006: 427]; «концепт – який має чи не має культурної цінності – це фрагмент інформації і який активується за допомогою мовних знаків (від морфем до тексту) або ж групами знаків, який міститься в мисленні» [Жаботинская 2013: 53; 2009а: 254–255]; «універсальна поняттєва категорія, наділена змістом, на відміну від семантики, котра є мовним явищем»; хоча, уточнює дослідник, більш доречно кваліфікувати концепти як «співвідносні зі значенням слова поняття»; «ментальна одиниця й елемент свідомості, що виступає попередником між реальним світом і мовою, він охоплює і культурну інформацію, у якій вона фільтрується, переробляється й систематизується» [Положин 2002: 111; 2015: 215]; «інформаційна структура свідомості, різносубстратна за способами формування та представлення знань про певні об'єкти та явища», а «ядром концепту, безперечно, виступає сформоване поняття» [Селіванова 2008: 150, 404; 2006: 256]; «ментальна одиниця мовної картини світу є складним явищем, що містить цілу низку елементів смислу, які на ментальному рівні становлять фрейми (певні елементи за місцем у концепті [...], елемент значення)» [Лисиченко 2009: 22]; «глобальна одиниця мисленнєвої діяльності, він є квантом структурованого знання. Люди мислять концептами»; «ментальні утворення, основним виявом яких постають збережені в людській пам'яті в тих чи інших стереотипах усвідомлювано-типізовані фрагменти досвіду, що уможлиблює передавання інформації про них іншим» [Загнітко 2010: 12, 16].

- **Концепт – явище (лінгво)культурне:** «явище культури, споріднене “поняттю” в логіці, психології та філософії, історично – “ідеям” Платона,

“словесним образами буття”» [Степанов 2007: 2]; «поняття, але поняття, розширене в результаті всієї сучасної наукової ситуації. [...] Ми можемо довести опис (концепту) лише до певної межі, за якою є певна духовна реальність, описати яку неможливо, можливо хіба пережити» [там само: 33–34]; «явище того ж порядку, що і поняття»; «ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить в ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого звичайна людина, не «творець культурних цінностей» – сам входить в культуру, а в деяких випадках і впливає на неї. [...] Концепт – предмет емоцій, симпатій і антипатій, а іноді і зіткнень [Степанов 2004: 42–43]; «образ предмета», «абстрактна ознака, поняття» [Толстой 1995: 293]; «значущі для культури (і людини як суб’єкта культури) смисли, які можуть виражатися і виражаються засобами різних кодів, кожен із яких пропонує свою особливу структуризацію і концептуалізацію кожного конкретного смислу; і тільки всі форми вираження цього смислу в сукупності здатні відтворити те, що можна назвати одиницею ментального світу або концептом» [Толстая 2013а: 109]; «одиниця лінгвокультури»; «якась максимально абстрагована ідея “культурного предмета”, що не має візуального прототипного образу, хоча й можливі візуальнообразні асоціації, пов’язані з ним» [Красных 2002: 185; 2003: 272; 2012: 13–15; 2013: 127]; «вербалізованій культурний смисл, який “за замовчуванням” є лінгвокультурним концептом (лінгвоконцептом) – семантичною одиницею “мови” культури, план вираження якої представляє двосторонній мовний знак, лінійна протяжність якого в принципі нічим не обмежена»; «синтезує лінгвоментальне утворення, яке методологічно прийшло на зміну уявленню (образу), поняттю і значенню» [Воркачев 2015: 6]; «одиниця знання, [...] фрагмент життєвого досвіду людини»; «значуща інформація, яка зберігається в індивідуальній або колективній пам’яті, що володіє певною цінністю; це інформація, яка переживається» [Карасик 2002: 33, 107]; «одиниця, покликана зв’язати воедино наукові розвідки в галузі культури, свідомості і мови, тому що він (концепт. – Т. Я.) належить свідомості, детермінується культурою і опредмечується в мові» [Слышкин 2000: 9]; «зміст поняття, й культурний смисл (а частіше комплекс смислів) слова, навіяний реалією» [Жайворонок 2007: 10]; «ментальний феномен, поняттєве начало якого, проходячи крізь сито етнопсихологічної оцінки, органічно з’єднується з лінгвокультурним, результатом якого є валорізоване поняття лінгво-психо-соціокультурного порядку» [Приходько 2012б: 37–38; 2013: 21].

- **Концепт – явище лінгвістичне (лінгвофілософське):** «будь-яка дискретна змістовна (інформативна) одиниця (образ) свідомості. Концепти можуть бути відображенням реальних сутностей, можуть творитися свідомістю, тобто бути конструктами свідомості» [Никитин 1974: 3–4];

«поняття практичної (повсякденної) філософії, що є результатом взаємодії низки чинників, таких як національна традиція, фольклор, релігія, ідеологія, життєвий досвід, образи мистецтва, відчуття і система цінностей; [...] утворюють певний культурний прошарок, що є посередником між людиною і світом» [Арутюнова 1993: 3]; «певне поняття» (конотації, сенс, сигніфікат, десигнат, концепт), яке є основою семантичної структури слова; поняття, сформоване на підставі загальних ознак класу реалій і конкретного, індивідуального змісту, якого набули властивості денотата, чи референта, під час уживання слова в мовленні [Арутюнова 1999: 2–3], перевагу дослідниця надає аксіологічним концептам (цінності, добра, обов'язку, добра і зла, бажання і задоволення, норми тощо) [там само: 75, 77, 131, 163, 184 та ін.]; «основна одиниця ментальності»; не «концептус-поняття» (*conceptus*), а «концептум-концепт» (*conceptuum*); не «те, що зрозуміле (*понятное*)», а «те, що розуміється (*понимаемое*)»; концепти як ключові слова проходять шлях семантичного розвитку «від туманного “щось” до культурного символу»; «чистий смисл, який не набув мовної форми»; «сутність поняття, яка виявляється у змістових формах – образі, понятті, символі»; «ментальний генотип, атом генної пам'яті, архетип, першообраз тощо» [Колесов 1992: 34; 2000: 53, 56; 2007: 22, 24]; «недостатньо оформлене і лінгвістично незакріплене “перед-поняття”, ознаки прагматичного класу, відображені в думках, на противагу “оформленому поняттю”, тобто ознаки “онтологічного класу”, відображені у свідомості; “сигніфікат” (концепт, поняття)» [Гак 1998: 34–35, 467]; «одиниці концептуальної системи стосовно мовних виразів, які зберігають інформацію про світ. [...] Що людина знає, думає, уявляє про об'єкти зовнішнього і внутрішнього світів – називають концептом. Концепт – це означений у мові національний образ, поняття, символ, ускладнений ознаками індивідуального уявлення. Концепт – це уявлення про фрагмент світу або частину його фрагмента, що має складну структуру, виражену різними групами ознак, що реалізуються різноманітними мовними способами і засобами»; «свідомість (*со-знание*) народу, яка генетично передається в артефактах культури» [Колесов, Пименова 2012: 5, 6; Пименова 2013: 129]; «абстрактне наукове поняття, вироблене на базі конкретного життєвого поняття» [Соломоник 1995: 246]; «усе, що нам відомо про об'єкт; повне зібрання знань про об'єкт; містить найвищу семантичну категорію абстракції, охоплюючи конкретизацію часткового значення загальної семантики» [...]; те, що «реконструюється через своє мовне вираження і позамовні знання» [Телия 1996: 40, 97]; «конструкт, що репрезентує асоціативне поле імені, але не дорівнює йому; парадигматична модель імені, що охоплює і логічну структуру його змісту, і сублогічну»; «зміст концепту містить зміст наївного поняття,

але не вичерпується ним, оскільки охоплює всю безліч прагматичних елементів імені, що проявляються в його сполучуваності» [Чернейко 1997: 27–28]; «інструмент пізнання і моделювання пам'яті як одного із компонентів свідомості, що забезпечує зберігання інформації та її відтворення» [Чернейко 2005: 64]; «інваріант значення лексеми, передбачений у когнітивній теорії, [...] який припускає способи, якими він взаємодіє з контекстом» [Рахилина 2008: 286]; «синтезує в собі лексикографічну й енциклопедичну інформацію, у його семантиці зливаються денотація й конотація, “найближче” й “найвіддаленіше” значення слова. Основною власне лінгвістичною характеристикою концепту є закріпленість за певним способом мовленнєвої реалізації. Із визнання концепту планом змісту мовного знака випливає, що він включає в себе, окрім предметної (поняттєвої) і психологічної (образної та ціннісної) співвіднесеності, всю комунікативно значиму інформацію: внутрішньосистемну, прагматичну, етимологічну тощо» [Монахова 2010: 272]; «мовна сутність, результат людської концептуалізації, яка складається з фонологічного й семантичного полюсів» [Шмігер 2018: 172–173]; «концепт як згусток певних понять і уявлень, отриманих людиною упродовж свого життя, вербалізується різними мовними засобами, що формують його номінативне поле, яке має комплексний характер і включає в себе різні групи лексики, тобто сукупність номінацій, та інші мовні одиниці» [Вільчинська 2018a: 115].

- **Концепт – явище психолінгвістичне:** «базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, яке спонтанно функціює в пізнавальній та комунікативній діяльності індивіда і залежить від закономірностей психічного життя людини; у результаті чого за низкою параметрів відрізняється від понять і значень як продуктів наукового опису з позицій лінгвістичної теорії» [Залевская 2001б: 39]; «ментальна сутність», «об'єкт ідеальний, тобто такий, який існує в нашій психіці; а тому важливо задуматися, як співвідносяться між собою ментальні утворення, що відповідають *одному концепту*, у психіці *різних людей*» [Фрумкина 1995: 91].

Значна кількість визначень, припущень, ідей про концепт провокувала ідею систематизувати й узагальнити наявні наукові дефініції терміна *концепт*, який пропонують дослідники різних наукових парадигм, що виявляють не багатогранність терміна, а радше його різні розуміння. У таблиці 1 систематизовано дефініції за «ключовими словами»; деякі вчені, щоб окреслити це непросте поняття, залучають «ключові слова» різних рівнів, що розширює й розуміння самого концепту.

Таблиця 1
«Ключові слова» концепту

«Ключові слова»	Джерело
мисленнєве утворення, смисл акту пізнання	[Аскольдов 1997: 267; Стернин 2004: 65; Демьянков 2007: 621 («елементарна одиниця результату розуміння», водночас поняття – «конструкт», концепт – «реконструкт»); Селіванова 2008: 150; Бацевич 2008: 221; Загнітко 2010: 12, 16]
лінгвокогнітивне явище, одиниця, конструкт (колективної) свідомості	[Никитин 1974: 3–4; Кубрякова 1988: 143; Кубрякова_С 1996: 91–92; Попова, Стернин 2007а: 34; Стернин 2004: 65; Бабушкин 1996: 13; Слышкин 2000: 9]
одиниця мовного бачення світу, одиниця мовної / наївної картини світу, одиниця ментальності, мовно-ментальне утворення, мовна сутність	[Апресян 1995в: 351; Толстой 1995: 293; Толстая 2013а: 109; Колесов 1992: 34; 2000: 53, 56; 2007: 22, 24; Фрумкина 1995: 91; Чернейко 2005: 64; Карасик та ін. 2005: 8, 29; Слышкин 2000: 9; Красных 2002: 185; 2003б: 272; 2012: 13–15; 2013: 127; Воркачев 2015: 6; Жайворонок 2002: 53; Лисиченко 2004: 39, 37; 2009: 11–12; Левченко 2005: 21; Бацевич_УМ: 285; Кочерган 2006: 427; Иващенко 2006а: 154; 2006б: 100; Огуй 2013: 18, 20; Огар 2016: 246; Венжинович 2018: 73, 489; Шмігер 2018: 172–173]
мовно-культурна одиниця, етнокультурне утворення	[Степанов 2004: 42–43; Карасик 2002: 33, 107; Слышкин 2000: 9; Красных 2013: 127; Воркачев 2015: 6; Маслова 2004: 27, 36; Скаб 2008: 46]
морально-етична категорія	[Кононенко 2004: 4; 2008: 153]
результат відображення буття, інформація, уявлення про об'єкт(и), одиниця знання	[Серебренников 1988б: 6; Теля 1996: 40; Космеда 2000: 137; Лисиченко 2004: 39, 37; 2009: 8; Болдырев 2014: 37; 2016б: 18; Карасик и др. 2005: 8, 29; Прохоров 2005; 2009: 46; Жаботинская 2013: 53; Загнітко 2010: 12, 16; Селиверстова 2004: 737; Голобородько 2003: 29–30]
психолінгвістичне явище	[Фрумкина 1995: 91; Залевская 2001а: 39]
психоментальне явище	[Кубрякова_С 1996: 90; Бабушкин 1996: 13, 16, 90; Лисиченко 2004: 37, 38–39; 2009: 10–11; Мацьків 2008: 7–8; Приходько 2012б: 37–38; 2013: 21]
поняття (спрошене, узагальнене, наївне, абстрактне, наукове)	[Аскольдов 1997: 267; Серебренников 1988: 6; Арутюнова 1999: 2–3; Степанов 2004: 42–43; Толстой 1995: 293; Гак 1998: 34–35; Соломоник 1995: 246; Колесов 2007: 22; Колесов, Пименова 2012: 5, 6; Пименова 2013: 129; Теля 1996: 40; Коннова 2012: 19, 26; Жайворонок 2002: 53; Полужин 2015: 215; Приходько 2012б: 37–38; 2013: 21]

значення (семантика); смысл	[Лихачев 1999: 152; Никитин 1974: 3–4; Апресян 1974: 56; 1995в: 351; Вежбицкая 1999: 266, 435, 434, 484; Рахилина 2008: 286; Болдырев 2014: 37; 2016б: 18; Космеда 2000: 137; Жаботинская 2009а: 254–255; 2013: 53]
--------------------------------	---

Проаналізувавши базові теоретичні студії, а також переосмисливши поняття *концепту* відповідно до опрацьованого діалектного матеріалу [див. також: Ястремська 2020а], сформовано таку розгорнуту дефініцію *концепту*, яка розкриває його особливості в різних аспектах, зокрема:

- багатовимірне, цілісне, узагальнене поняття;
- одиниця мисленнєвої діяльності людини, ментальне утворення, яке відображає дійсність у свідомості людини, соціуму;
- активується у свідомості носіїв через асоціації;
- зберігає та акумулює інформацію, сформовану на підставі аналітичної діяльності мислення, знань та досвіду людини про навколишній світ, постійно «оновлює» її та модифікує відповідно до потреб сучасності;
- відтворює у свідомості людини різні фрагменти та аспекти її життя, вербалізовані засобами мови.

Концепт – стереотип – константа

Близьким до поняття «культурного» концепту є *стереотип*, яке запропонував Єжи Бартмінський, засновник Люблінської етнолінгвістичної школи, – «уявлення про предмет, “обрамлене” певною суспільною рамкою, яке визначає, чим цей предмет є, як він виглядає, як діє, як його трактує людина тощо; це уявлення закріплене в мові, доступне через мову і стосується колективного знання про світ» [SSSL 1: 9; Bartmiński 1985; Žuk 2010: 29; див. також: Левченко 2005: 11].

Як компонент концепту дослідники виокремлюють «когнітивну пам'ять слова» – смислові характеристики мовного знака, пов'язані з його первинним призначенням і системою духовних цінностей носіїв мови [Апресян 1995а: 56–59; Телия 1996: 230, 235; Воркачев 2001: 64; Венжинович 2018: 90, 173]. Це тісно пов'язане з однією з функцій концепту – відтворенням колективної пам'яті, адже культура зберігає «колективний інтелект і колективну пам'ять, тобто надіндивідуальний механізм зберігання і передачі деяких відомостей (текстів) та напрацювання нових» [Лотман 1992: 200; пор.: Лотман, Успенский 1977]. Отже, концепт – це фіксація колективного досвіду, який постійно доповнюють, доукомплектовують досвіди індивідів. У цьому контексті дуже доречними є міркування Ю. Лотмана про «діалекти пам'яті», що відповідають «внутрішній організації колективів, які формують світ цієї культури», підтверджуючи «тенденцію до індивідуалізації пам'яті. [...] Наявність культурних субструктур із різним складом та обсягом пам'яті зумовлює еліптичність текстів, що циркулюють у культурних субколективах,

і виникнення “локальних семантик”» [Лотман 1992: 200]. Виходячи за межі субколективу, такі еліптичні тексти потребують уточнень та коментарів, щоб бути зрозумілими для інших субколективів. Такі «коментарі, глосарії, заповнення еліптичних пропусків у тексті є свідченням переходу тексту у сферу колективу з іншим обсягом пам’яті» [там само: 201].

Поняття *стереотипу* виокремлюють також деякі російські вчені як «соціокультурно марковану одиницю ментально-лінгвального комплексу представника певної етнокультури, реалізовану в мовному спілкуванні у вигляді нормативної локальної асоціації відповідно до стандартної для певної культури ситуації спілкування» [Прохоров 1996: 101; див. також: Красных 2002: 184–186; 2003: 269–271]. Олена Селіванова виділяє *культурні стереотипи* як «одиниці організації етнокультурної компетенції» [Селіванова 2008: 287], підтримуючи думку Наталії Уфимцевої, яка кваліфікує стереотип як «значення, співвідносне з інваріантним образом світу, що описує загальні риси бачення світу представниками того самого етносу» [Уфимцева Н. 1994: 98; Селіванова 2008: 292].

Ю. Степанов на позначення концепту культури, що існує постійно або тривалий час і значною мірою визначає світосприйняття етносу, його мовну картину світу, вживає також термін *константа*¹ (*константа культури*) [Степанов 2004: 6, 84, 989–991; пор.: Степанов 1994: 12–13; Селіванова 1999: 60 (виокремлює *національні концепти, стереотипи* мовної та культурної етнічної свідомості); 2008: 275; Приходько 2013: 217; Іващенко 2006а: 154 («відносно стійка концептуальна структура, яка є культурно-ціннісною інформацією, представленою у знакових продуктах культури, як вербальних, так і невербальних, зокрема в текстах, явищах природної мови, духовних та матеріальних артефактах»)], В. Карасик на позначення «найважливіших для певної лінгвокультури концептів» пропонує термін (*лінгво*)*культурні домінанти* [Карасик 2002: 118, 299; Приходько 2013: 106].

«Константами свідомості» назвав Ю. Караулов одиниці «груп і надпонять» концептуальної моделі світу [Караулов 1976: 271].

С. Єрмоленко, О. Селіванова пропонують термін *лінгвокультурема* на позначення одиниці мовної картини світу, кваліфікуючи його як «мовний знак, який містить культурну інформацію. Лінгвокультурема не є одиницею мовної системи, а лише базовим терміном лінгвокультурології і служить на позначення одиниці вербалізації культурного зміст. План форми лінгвокультуреми може відповідати лексемі, словосполученню, тексту. Планом змісту лінгвокультуреми є культурна інформація – сукупність культурно маркованих знань й уявлень носіїв певної культури» [Селіванова 2006: 303], «етнопсихолінгвальне явище» [Єрмоленко 2009: 95].

¹ До слова, і *концепт*, і *константу*, як і *культуру* Ю. Степанов аналізує як одні з основних «констант».

Культура ↔ мова ↔ мислення

«Культура – що це таке? [...] Культура – це сукупність концептів і відносин між ними» [Степанов 2004: 40, 44]. Концепт – поняття багатогранне, яке, поєднуючи мову, культуру і мислення, пов'язує когнітивну лінгвістику, психолінгвістику й етнолінгвістику.

Взаємозв'язок «мова ↔ мислення» є об'єктом аналізу представників когнітивної лінгвістики (Олена Кубрякова, Зінаїда Попова, Йосиф Стернін, Катерина Рахіліна, Анатолій Бабушкін, Микола Болдирев, Михайло Полюжин, Світлана Жаботинська, Ольга Воробйова та ін.), завдання якої «пов'язані з реконструкцією мовної свідомості, культурно-національного світобачення, моделювання мовної картини світу та ін.»; це напрям лінгвістики, який прагне «знайти доступ до Людини через мову» [Вендіна 2013: 95–96]. Саме мислення поєднує дійсність і мову: від дійсності за допомогою думки людина звертається до мови, і навпаки – від мови за допомогою думки повертається в дійсність. Зв'язок мислення й мови є особливо важливим та актуальним у руслі когнітивних досліджень, передусім для розмежування концептуальної і мовної картин світу, концепту і значення.

Натомість «мова ↔ культура» зумовлює те, що «віртуальна мова культури виражається у словах і реченнях мови реальної. Саме ця глибинна аналогія між культурною та лінгвальною дійсністю і спонукає описувати зміст першої з них через форму другої» [Голик 2003б: 157]. Цей взаємозв'язок слугує підґрунтям лінгвокультурології (лінгвоконцептології, етнолінгвістики), представники якої – Анна Вежбицька, Микита Толстой, Світлана Толстая, Юрій Степанов, Вікторія Красних, Володимир Карасик, Сергій Воркачов, Геннадій Слишкін та ін. – акцентують власне на тому, що концепт є одиницею культури. Лінгвокультурологи (В. Карасик, Г. Слишкін) убачають такі принципові відмінності між цими двома підходами – лінгвокогнітивним і лінгвокультурним: перший передбачає напрям від індивідуальної свідомості до культури, а другий – від культури до індивідуальної свідомості та ін. [Карасик 2002: 139; Слишкін 2004а: 30].

Із-поміж дослідників концептів – представники психолінгвістичного напрямку (Олександра Залевська, Ревека Фрумкіна), філософського (логічного) (Ніна Арутюнова, Володимир Колесов та ін.), а також лінгвісти, зокрема діалектологи широкого профілю (дослідники номінації, семантики, прагматики, ареалогії, синтаксису, фразеології), які вивчають різні аспекти функціонування мовних явищ (Михайло Нікітін, Юрій Апресян, Людмила Чернейко, Тетяна Вендіна, Володимир Гак, Вероніка Телія, Віталій Кононенко, Жанна Соколовська та ін.). Учені є засновниками та представниками різних наукових шкіл, серед яких: Московська етнолінгвістична школа М. Толстого (мова – «природний» субстрат культури, слугує інструментом ментального упорядкування світу і засобом закріплення етнічного світобачення), школа лінгвокультурології Ю. Степанова (опис констант культури в діахронійному аспекті), школа логічного аналізу Н. Арутюнової (дослідження культурних концептів на матеріалі

текстів, що представляють різні культури різних епох), школа лінгвокультурологічного аналізу фразеологізмів В. Телія (аналіз фразеологізмів із позицій рефлексії носія живої мови) та ін. [Маслова 2004: 9–10, 29].

Дослідники часто поєднують найважливіші здобутки представників різних течій та напрямів, що дуже важливо для окреслення *концепту*, адже розподіляти його за різними дослідницькими напрямками не варто.

Аналізуючи сучасну лінгвістичну парадигму, Л. Гнатюк як домінуючу пропонує триєдність «мова – свідомість – культура», що «висуває на перший план проблеми мовної свідомості (індивіда, колективу, етносу) та людини як мовної особистості [Гнатюк 2010: 7]. Проблема мовної свідомості¹, з одного боку, «співдіє» із мисленням, а з іншого – це таке багатогранне поняття, яке може дорівнюватися до такого мовного феномену, як мовна КС. Поняття, яке, репрезентуючи культуру, вербалізується через мову.

Культурні концепти

Концепт пов'язаний зі свідомістю людини, яка є посередником між світом реальним, культурою, мовою: «С в і д о м е людське життя, тобто життя культури, також вимагає особливої структури простору-часу. Культура організовує себе у формі певного простору-часу і поза такою організацією існувати не може» [Лотман 1996: 178].

Інформація, що надходить у свідомість, переробляється, систематизується й у формі концептів «виходить» назовні. Значний прошарок цієї інформації стосується культури, адже культура є життєвою домінуючою людиною, соціуму, нації. Як влучно зауважила Олена Березович, «мовні феномени можна пояснити в контексті культурних, соціальних, політичних обставин, але не варто очікувати від мовної системи експліцитного і систематичного “викладу” життєвого кредо носіїв мови» [Березович 2007: 13].

Значну групу дослідників концептів формують «прихильники» *культурних концептів*, однак культурний вплив на мову, який неодмінно супроводжують «етнічні мотиви», імовірно, переоцінено [Фоменко 2004; Зарубин 2013; 2013а: 18; Павлова, Безродный 2013: 144]. Існує спеціальна термінологія на їхнє позначення, наприклад: *(лінгво)культурний, духовно-культурний, когнітивний, етноспецифічний, культурно важливий («культурно значимий») концепт, культурноспецифічний концепт, національний концепт, концепт історико-культурної свідомості народу, етноконцепт, лінгвоконцепт, лінгвокультурологема, наскрізний концепт* та ін. [пор.: Єрмоленко 2009: 95; Мех 2005; Мех 2010: 56; Жайворонок 2002; Кононенко 2004: 4; 2008: 19; Приходько 2013: 12²;

¹ Пор.: форми свідомості (індивідуальна, суспільна), одиниці свідомості (образи прийняття, уявлення, поняття, емоції, почуття) [Гнатюк 2010: 9]. За словами Л. Гнатюк, мовна свідомість – «історично зумовлена сукупність образів свідомості, втілених в інваріантних та варіативних мовних знаках, притаманних певній епосі» [там само: 17].

² Дослідник, зокрема, зазначає, що за час «активної широкоформатної експлуатації» термін *концепт* «як колишній аналог “поняття” звужив свій обсяг і розширив свій зміст. Наповнившись додатковими властивостями, він став спочатку “культурним концептом”,

Вежбицкая 1996: 71; 2011: 41; Телия 1996: 221; Воркачев 2001: 67; 2014а: 51; 2015: 6; Карасик¹ 1996; 2005; Красных 2003а: 2; 2003б: 268 та ін.; див. також: Полюжин 2015: 216]. Такі «спеціальні» терміни не цілком доречні, адже, як слушно зазначив Тарас Шмігер, «за своєю природою концепт містить мовну і культурну інформацію» [Шмігер 2018: 178].

Натомість завдання «справжньої» лінгвокультурології, на думку Анни Павлової, полягає в тому, щоб «розширити рамки семантичного опису лексем порівняно з тими, які наведено у тлумачних словниках, [...] оскільки у словниках надто поверхнево описано конотативні складники семантики, недостатньо детально розроблено систему стилістичних ремарок, подано мінімальну інформацію про допустимі словосполучення (стилістична норма) і про правила використання лексем у рамках синтаксичних конструкцій» [Павлова 2013а: 16–17; 2013б].

Деякі дослідники ідею про концепт як поняття культури вважають цілком некоректною: «Чому саме культури, а не, наприклад, філософії, логіки, соціології, історії, літературознавства, фізики, математики, анатомії та ін.? [...] До слова, термін *культура* позначає “усе штучно створене, створене людиною на противагу природному”. [...] Зрозуміло, що поняття культури не 40–50, а десятки і сотні тисяч. Якби лінгвістика взяла на себе вивчення всіх понять культури, то вона стала б наукою наук, єдиною універсальною наукою, чого не повинно і не може бути» [Фоменко 2004: 113–114].

Етнокультурний компонент (етноцентризм) лінгвокультурологи та етнолінгвісти називають серед домінантних ознак концепту, однак надмірне звернення до культури і залежність (чи то узалежнення?) від неї потребує детальних фахових коментарів. Слушними є думки когнітивістів, що «деякі концепти (але далеко не всі) (виділення моє. – Т. Я.) можуть бути зумовлені національною культурою» [Маклакова 2016: 269], що етнокультурна специфіка необов'язкова, як і «далеко не всі концепти, як ми вважаємо, апелюють до вищих духовних сутностей» – чимало з них є емпіричними (*бігти, червоний, вікно, рука, нога, голова* і под.) [Попова, Стернин 2007а: 25].

Щодо цього у 2011–2012 роках «розгорілася» наукова дискусія на сторінках журналу «Політична лінгвістика» [Зарубин 2013], а результатом став збірник праць провідних європейських та російських учених «Від лінгвістики до міфу»,

потім “лінгвокультурним концептом” та, урешті-решт, – “лінгвоконцептом” як родовий термін для поняття, значення, сенсу, уявлення, образу».

¹ В. Карасик вважає, що навіть у разі застосування лінгвокогнітивного підходу «концепт як ментальне утворення у свідомості індивіда – це вихід на концептосферу соціуму, тобто на культуру (виділення моє. – Т. Я.)», а лінгвокультурний підхід передбачає аналіз концепту як «одиниці культури, тобто фіксація колективного досвіду, який стає надбанням індивіда» [Карасик 2002: 97]. Водночас дослідник пропонує виділяти три типи концептів: «1) спеціалізовані етнокультурні та соціокультурні концепти, які в концентрованому вигляді виражають особливості відповідної культури, 2) неспеціалізовані концепти, культурна специфіка яких виражена меншою мірою і вимагає пошуку прихованих культурно значущих асоціацій, 3) універсальні концепти, які не мають культурної специфіки» [Карасик та ін. 2005: 9; пор. Карасик 2002: 75].

у якому зібрано основні ідеї на захист «некультурних», матеріальних концептів [Павлова 2013а; див. також: Левченко 2005: 15, 32–33; Жаботинская 2013: 52–53].

Від перших досліджень концептів і до сучасних не складно помітити показову «культурність», інтелектуальність чи емоційність, зокрема в колективній монографії «Логічний аналіз мови. Культурні концепти» [ЛАЯ 1991]: *істина, правда, брехня, борг, творчість, щирість, причина, доля, добро і зло, закон і порядок, краса, свобода, час і пора, пам'ять, людина і особистість, своє і чуже, милосердя, питання*; відтак – фундаментальні «константи» Ю. Степанова (1997): *мир, рідна земля, час, мова, вогонь і вода, хліб, горілка і пияцтво, віра, любов, радість, наука, софія, батьки та діти* та ін. [ЛАЯ 1991; Степанов 2004: 6, 989–991; 1993: 12–13; Воркачев 2003а; 2004; див. також: Попова 2001: 11].

С. Єрмоленко вважає, що «вивчення мовної картини світу передбачає вихід у сферу концептів культури», а серед основних аспектів пізнання мовної КС називає, зокрема: «виявлення етнокультурних стереотипів, особність, відмінність одних мовних картин світу від інших» [Єрмоленко 2009: 98, 99¹].

Олена Левченко зазначає, що «ігнорування концептів “матеріального світу” збіднює наукову картину світу»: під час «лінгвокультурологічного аналізу розмежування концептів абстрактних і реально “предметних” сутностей гранично закономірне: увагу переважно надається духовній культурі, але так звана матеріальна культура перебуває з нею в тісному взаємозв'язку (що є за своєю суттю науковим трюїзмом)» [Левченко 2005: 15, 20].

Зв'язок концептів із культурою безперечний. Однак, очевидно, варто дещо змістити акценти: концепти не мають бути репрезентантами тільки «високої культури», а навпаки – культура повинна визначати, корегувати інформацію, яку мовці вкладають у концепт, адже «в кожній мові існує невидимий культурний фільтр, який впливає на те, як ми сприймаємо й оцінюємо предмети і явища зовнішнього світу. Цей культурний фільтр значною мірою визначає не тільки сприйняття, а й осмислення» [Вендіна 2007: 19]. Ю. Степанов, описуючи структуру концепту, зазначив, що в нього складна структура, адже: «з одного боку, до неї належить усе, що підпорядковане поняттю (тут і далі виділення моє. – Т. Я.); з іншого – до структури концепту входить усе те, що робить його фактом культури – початкова форма (етимологія); стисла до основних ознак змісту історія; сучасні асоціації; оцінки та ін.» [Степанов 2004: 46], що підтверджує прагматичний характер культури, вказує на його безпосередній зв'язок із мовцем.

Існує ще один аспект цієї проблеми, пов'язаний із реконструкцією КС – «не літературної, не загальносеміотичної чи загальнокультурної, не філософської» [Апресян 1995в: 349], а м о в н о ї, яку формують «факти мови» [Апресян 2006: 34], втілені в концептах. Тому важливим є лінгвістичний аспект, аналіз мовних явищ, які вербалізують концепт у контексті культури.

¹ Про етнолінгвокультурну свідомість див.: [Гнатюк 2010: 13–14].

1.3.1. Типологія та структура концептів

Науковці відзначають «полікласифікованість» концептів, передбачаючи можливість їх систематизації за різними критеріями відповідно до завдань та мети дослідження [Левченко 2005: 71, 133, 185, 248; Іващенко 2006а: 160; 2006б: 79–80; Селіванова 2008: 418; Приходько 2008: 83–92, 219–222; 2013: 183–185, 189; Жаботинская 2009а: 255; Огар 2016: 246–247; Венжинович 2018: 82–96; Прохоров 2016: 17; Болдырев 2016б: 16–24; Пименова 2013: 128–130; Воробйова 2011: 6–7; Попова, Стернин 2007а: 14–15, 25, 27–29, 80; 2007б: 115–121; Карасик, Слышкин 2001: 79–80; 2003: 54; Карасик та ін. 2005: 32–33; Ипанова 2005: 147–148 та ін.], зокрема:

- тематика, ідеографічні сфери;
- значущість у концептуальній системі (універсальні, фундаментальні, базові, ключові, домінантні / специфічні / етнічні);
- структурна організація, ерархія (*мегаконцепти* ← *макроконцепти* ← *гіперконцепти* ← *гіпоконцепти* ← *мезоконцепти* ← *(ката)концепти* (за А. Приходьком), *суперконцепт* (*суперкатегоріальний концепт*) ← *субконцепт* (за О. Левченко) та ін.);
- форма актуалізації / мовне вираження: вербалізовані, номіновані, вербально виражені (поняття, виражені за допомогою лексем, фразеосполук, словосполучень, паремій, синтаксичних конструкцій¹ і навіть текстів); невербалізовані, неноміновані (за способом зберігання знань / за змістом: мисленнєві картинки, уявлення, схеми, фрейми, гешталти тощо);
- сфера функціонування / носій (індивідуальні / групові / (загально)національні) та ін.

Здебільшого концепти належать до різних «вагових» категорій. Наприклад, *ПРОСТІР* чи навіть *ВЕРХ* – цілком можна назвати макроконцептом (над-), адже їх семантичний простір покриває кілька ідеографічних сфер, репрезентуючи різні фрагменти мовної КС. Філософ Ігор Меркулов дуже влучно зазначив, що «відповідно до загальноприйнятих уявлень, наші поняття (концепти) – це ментальні репрезентації класів» [Меркулов 1999: 79].

Щодо структури концепту, то найпоширенішою є структура концепту, яку запропонував Ю. Степанов [Степанов 2004: 43–46], виокремлюючи ядро (**поняттєвий** компонент) та периферію (**культурний** компонент, який формують три «прошарки» – актуальний, історичний, етимологічний); водночас дослідник виділив додаткові компоненти – асоціативно-образний та ціннісний (значущість, валоративність); див. також: 1.4.3.

Цей поділ слугував основою для іншої ідей щодо структури концепту, однак кількість компонентів та їх пріоритетність відмінна [Попова, Стернин

¹ У трактуванні М. Болдырева концепти, репрезентовані значенням слова, називають лексичними концептами; репрезентовані значеннями фразеологічних сполучень – фразеологічними, значеннями похідних слів – словотвірними, відображені у граматичних формах, категоріях, синтаксичних структурах – граматичними та ін. [Болдырев 2016б: 25].

2007а: 74; Стернин 2001: 58–59; Карасик 2002: 98; 2013: 94; Воркачев 2004: 7; 2014б; Слышкин 2004а: 30; Маслова 2004: 42; Іващенко 2006б: 76–82; Загнітко 2010: 12–19; Коннова 2012: 40–46; Приходько 2013: 21–28, 32; Полужин 2006: 15; 2015: 215–216; Жаботинская 2013: 54–56; Голубовська 2016: 155 Венжинович 2018: 94, 129, 135, 171–172 та ін.]

Науковці дещо по-різному розставляють акценти щодо важливості сегментів структури: деякі дослідники припускають, що концепт «позбавлений образності» [Красных 2003а: 2; 2003б: 155; 2012: 12], інші переконують, що основним виявом концепту є ціннісний [Карасик 2002: 98; Карасик та ін. 2005: 27; Слышкин 2004а: 30; Іващенко 2006а: 152 (ціннісно-смыслову структуру концепту дослідниця вважає синонімом змістової структури, змісту концепту)], треті припускають, що ціннісність – «необов'язкова ознака концепту: деякі концепти, наприклад, просторові та часові, не мають ціннісного компонента» [Попова, Стернин 2007а: 25, 74–80; Воркачев 2004: 7]. В. Карасик, Г. Слышкін кваліфікують «прошарки» Ю. Степанова як «окремі концепти», а не «компоненти концепту»: активний прошарок входить до загальнонаціонального концепту, пасивні – належать до концептосфер субкультур; внутрішня форма – це не частина концепту, а один з основних культурних елементів [Карасик, Слышкин 2001: 77–78].

Моделюючи «польову» структуру концепту, З. Попова та Й. Стернин пропонують, окрім ядра та периферії, виокремлювати приядерну зону, яка «складається із суттєвих, але не основних уявлень [...]». До приядерної та периферійної зон входять смислові елементи культурної складової концепту, що так само, як і когнітивні ознаки, отримані з різних джерел “шляхом когнітивної інтерпретації значень”» [Попова, Стернин 2007б: 270].

Когнітивне моделювання концепту, формування алгоритмів аналізу дають змогу зафіксувати специфічні особливості концептів, а залучення діалектних матеріалів – виявити унікальні способи вербалізації (семантичні нюанси, специфіку словотворення, сполучуваність, метафоризацію), демонструючи світобачення не тільки конкретної людини – говірко- та культуроносія, а й етносу.

1.3.2. Концепт → концептосфера → картина світу

«Про картину світу у свідомості людини можуть свідчити не так окремі слова, як принципи групування та класифікації понять, формально виражені у структурі мови і зумовлені наявністю схем» [Кубрякова 1988: 151, 162]

За аналогією до лексичних одиниць, концепти не можна досліджувати ізольовано – поза межами системи. І хоча відмінність у підходах щодо аналізу одиниць мови (лексема) і одиниць мислення (концепт) очевидна, є і чимало спільного. Які ж системи (мікросистеми) формують концепти? І чи концепт

можна аналізувати поза системою? Як одиничне явище «поводить себе» поза «йому подібними»?

Концепт, поза сумнівом, є компонентом мікросистем (субкатегорій), які, об'єднуючись, формують макросистему (суперкатегорію)¹ – мовну (діалектну) КС. Значна кількість концептів і їх ідеографічне розмаїття дають усі підстави сформувати загальну концептуальну парадигматику. Системність і впорядкованість концептів – важлива умова адекватного вживання і використання в лінгвістичних дослідженнях.

Д. Лихачов² уважав, що сукупність концептів («сфера концептів») формує *концептосферу*³, у якій концентрується культура нації: «усі потенції, які розкриває словниковий склад окремої людини, як і мови», тобто склад концептосфери людей і мов є цілком відмінним та залежить прямо пропорційно від кількості концептів, якими вони оперують: що більше концептів усвідомлює людина (а це залежить від її знань, досвіду тощо), то ширшою є її концептосфера, і навпаки; так само і з мовами: що багатша культура нації (її література, фольклор, наука, образотворче мистецтво), яка тісно пов'язана з історичним досвідом нації й особливо з релігією, то багатша її концептосфера [Лихачев 1999: 153]. Апелюючи до «концептосфери» Д. Лихачова, дослідники також припускають, що «діалекти володіють особливою *концептосферою*, оскільки є стиснутим відображенням усієї культури діалектної спільноти, що охоплює не тільки власне поняттєвий фонд діалекту, а й культурні концепти. Концептосфера діалекту є настільки багатшою, наскільки багатшою є культура діалектної спільноти, її фольклор, її історичний досвід» [Радченко, Закуткина 2004: 38]. Також важлива думка вченого, що концепти «існують не самі собою в певній незалежній невагомості, а в певній людській “ідеосфері”» [Лихачев 1999: 151, 162].

Ідею концептосфери як системи концептів підтримало чимало науковців [пор.: Попова 2003: 19; Попова, Стернин 2007а: 26; 2007б: 26, 114–117 («впорядкована сукупність концептів народу, інформаційна база мислення»); Маклакова, Стернин 2013: 22; Карасик 2002: 31; 2005: 85 («концептуарій культури»); Карасик⁴ та ін. 2005: 334; Вендина 2007: 19; Маслова 2004: 27; Кононенко

¹ Про важливість подальшого упорядкування багатокомпонентної системи, зокрема її поділу на субкатегорії та підпорядкування вищій – суперкатегорії, див.: [Reed 1996: 220; цит. за: Кубрякова 2004: 309].

² «Термін *концептосфера* має конкретного автора» [Прохоров 2016: 89].

³ Слушною є думка Світлани Гриценко, що «насичення чи редукція лексичних груп відповідних ідеографічних сфер є значною мірою віддзеркаленням динаміки концептосфер – осмислення і профілювання пізнаного світу» [Гриценко С. 2017: 465]; це дало підстави для протиставлення термінів *ідеографічна сфера* (аналіз лексико-семантичної системи) і *концептосфера* (аналіз концептів).

⁴ Учений розрізняє «концептосферу конкретних особистостей» і «концептосферу тієї чи іншої культури, у просторі якої існують особистості» [Карасик та ін. 2005: 334].

2004: 21; 2008: 112¹; Жаботинская 2009а²: 256; Бацевич_С 2007: 91 («культурна концептосфера»); Загнітко 2010: 12³; Попова 2013: 200 (концепти як складники концептосфери; як синонімний ужито також термін *концептуальна система*); Мацьків 2012: 197–198; 2017: 116–117; Приходько 2008: 209; 2013: 172–173; Воркачев 2014: 60; 2015: 21; Храбан 2014б: 76–77; Андрусь 2015: 13; Венжинович 2018: 92–93; Іващенко 2006а: 154; 2006б: 86, 98, 100], уважаючи цей термін найбільш влучним.

На позначення системи концептів засвідчено також терміни (деякі з них, однак, «заходять на територію» знання, інформації, свідомості тощо):

- *концептуальна картина світу* [Попова, Стернин 2007а: 46; Селіванова 2006: 259; 2008: 384; Космеда 2000: 31; Белякова 2005: 6; Демидова 2008: 68; 2015: 48; Коннова 2012: 19; Попова 2013: 200; Болдырев 2014: 39];
- *концептуальна модель світу* [Караулов 1976: 271–273; Кубрякова 1988: 141–143, 169; 2004: 45; Кубрякова_С 1996: 94; Герд 2005: 59; Селіванова 2008: 405–406⁴; Пименова 2012б: 93; 2013: 130; 2014: 75; Приходько

¹ На думку В. Кононенка, «реалізуючись у понятті, образі, символі на ґрунті внутрішньої форми, концепт набуває численні конотації, зумовлені його “синтаксисом”, здатністю втягувати в орбіту своїх смислових зв’язків інші концептуальні поняття, як наближені до нього за смислом, так і протиставлені йому, утворюючи той комплекс понять, слів, образів, символів, який формує ту чи іншу концептосферу (термін може бути застосований щодо сукупності концептів національної мови, мови письменника, окремого концепту в його взаємозв’язках і залежностях)» [Кононенко 2008: 112].

² Дослідниця виокремлює кілька рівнів ієрархії концептів: *концептосферу* («весь аналізований поняттєвий простір») формують *домени* («інформаційний вузол (слот, у якому сконцентровано інформацію. – Т. Я.) у межах концептосфери»), у межах яких виокремлено *парцели* («вузол у межах домену»), які охоплюють *концепти* («конституент парцели, позначений словом чи іншою мовною одиницею») [Жаботинская 2009а: 256]. Отже, якщо «аналізований фрагмент вербалізованої інформації – ієрархічно організована база даних, тоді логічно припустити, що її **концептуальною моделлю** будуть “мережі в мережі”, тобто концептосфера – мережа доменів, кожен із доменів є мережею парцел, кожна з яких є мережею концептів, а кожен концепт є мережею ознак, які його характеризують» [там само: 257].

³ Мовознавець зазначає, що «в організації концептосфери як структурованої сукупності концептів у мовному відтворенні їх смислового взаємодія з іншими концептами й предметними позначеннями є тим чинником, що забезпечує саме існування цієї системи» [Кононенко 2008: 150]. Саме тому, апелюючи до «концептів культури», учений припускає «створення національно орієнтованої парадигми культурних концептів – загальнонаціональної концептосфери (або національно орієнтованих багатьох концептосфер)» [там само: 154].

⁴ Концептуальна система, за визначенням ученої, – «це система концептів у свідомості людини або колективній свідомості етносу, що відтворює у вигляді структурованих й упорядкованих знань уявлення про світ, дійсність і результати внутрішнього рефлексивного досвіду» [Селіванова 2008: 405]. Однак дослідниця пропонує в межах концептуальної системи виокремлювати *концептуальні сфери* (conceptual domains; англ. *domain* ‘область, сфера’, вживання якого зумовлює нагромадження термінів), або *домени*, які репрезентують певну предметну галузь (наприклад, рослин, тварин, політики, музики тощо), тобто, відповідно до визначеної в роботі терміної бази, – «концептополе». Водночас О. Селіванова ототожнює поняття концептосистеми і концептуальної картини сві-

- 2006; 2008: 209; Іващенко 2006а: 154; 2006б: 100; Попова 2013: 200; Болдырев 2014; Голубовська 2016: 153];
- *концептуалізована (предметна) область* [Степанов 2004: 74]; пор.: *концептосфера предметної галузі / концептуалізована [предметна] сфера* [Іващенко 2006а: 154];
 - *концептуальний простір* [Мацьків¹ 2012: 197–198; Андрусь 2015: 13];
 - *концептуальна парадигма (концептуарія)* [Іващенко 2006: 100];
 - *концептуальний корпус (концептокорпус)* [Приходько 2012а; 2012б: 38, 41];
 - *концептуальна схема* [Неретина 2020];
 - *концептуалізована область* [Воркачев 2001: 70–71];
 - *когнітивна картина світу* [Попова, Стернин 2007а: 37; 2007б: 52];
 - *когнітивна система* [Кубрякова 2004: 45];
 - *когнітивний домен (cognitive domain)* [Langacker 1994: 35; 2008]; пор.: *когнітосфера (когнітивна сфера)* і *домен* як синоніми до *концептосфери* (сукупності концептів) [Іващенко 2006а: 154];
 - *матриця доменів (domain matrix)* [Рахіліна 2008: 362];
 - *когнітивний простір* [Красных 2003б: 61];
 - *базове стереотипне ядро знань* [Прохоров 1996: 14] та ін.

Однак дещо «необережне», неусвідомлене вживання термінів (концептосфера, мовна КС) призводить часом, з одного боку, до сплутування понять, а з іншого – до збою відношень між поняттями *концепт – концептосфера – концептуальна КС – мовна КС*. Саме тому, зважаючи на значну активність «концептуальних» досліджень, на часі – термінна уніфікація.

Дослідники інколи протиставляють *концептосферу* і *семантичний простір мови* як частину і ціле: концептосфера – це мисленнєва царина, яка складається з концептів, а семантичний простір мови – лише частина концептосфери, актуалізована за допомогою мовних знаків [Скаб 2008: 64]. На думку М. Болдырева, частинами *концептуальної системи* (= *концептуальна картина світу*) є «поняття “наукова і повсякденна картини світу”, “мовна картина світу” (із поділом на художню, поетичну, пейзажну та ін.), “концептуальна область, сфера, домен” або “концептосфера”: *концептосфера людини, концептосфера мови, національна концептосфера* та ін.», що дещо вибивається із традиційного розуміння концепту і концептосфери [Болдырев 2014: 39] та ін.

Ю. Прохоров дуже влучно підсумовує цю «дискусію»: «практично кожен автор під словом *концепт* розуміє щось своє: концептосфера може бути і в мови,

ту [там само: 404–405; 1999: 71; пор. також: Langacker 1994; 2008; Жаботинська 2011: 5]. Тетяна Космеда *концептосферу* окреслює як «фрагмент концептуальної картини світу, сформований на основі уявлень людини та репрезентований сукупністю одиниць пам'яті (концептів), що групуються за тематичною ознакою» [Космеда 2000: 31–32].

¹ Дослідник вважає концептуальний простір вужчим поняттям щодо концептосфери, пор.: «концептосферу *Бог* формують концептуальні простори – біблійний, фольклорний, тезаурусний, у яких найвиразніше окреслена концептосфера *Бог*» [Мацьків 2012: 197–198].

і в окремої лексеми; вона може бути пов'язана і з окремим жанром, з аспектом людського буття, і з назвою соціального статусу; концепт може бути представлений в мовній свідомості і в мовній картині світу, в художній картині світу і в окремому літературному жанрі; концептом може бути і поняття, і каузальності, і емоція тощо. Серед концептів є ще й константи, а сам він може складатися з лінгвокультурам [...]. І все це разом може міститися кудись у сферу ментальності. Однак не можна не визнати, що обидва ці терміни вже прижилися в науковій літературі і “працюють” у ній – зважаючи на приблизність і розмитість цих термінів, фахівці розуміють їх більш-менш однаково: є **щось** (й у свідомості, і в мові), що визначає (називає, представляє у вигляді образу) деякі явища (поняття, дії, стану), принципово важливі для буття і спілкування (зокрема й мовного) людей, до того ж це **щось** має як загальну, так і національно-детерміновану значущість і часову стійкість. І це **щось** – не одиничне, це множина, одиниці якої об'єднані в певну систему (сукупність), яка з них і складається, і існує. Це **щось** і є концепт, а сукупність концептів – це концептосфера» [Прохоров 2016: 9].

Концепт як узагальнене поняття, за допомогою якого мовна особистість (носій говірки) може передати особливості своїх знань про світ – свого світобачення, є компонентом концептуальної картини світу, що конструює модель світу. Натомість мовна (діалектна) картина світу – це концептуальна картина світу, вербалізована засобами мови (говірки).

Отже, концепт – усе-таки поняття – узагальнене, абстраговане, етнічно марковане та ін., оскільки структурувати та досліджувати «ідею», «одиницю» культури чи ментальності, «квант», «відчуття», імовірно, просто неможливо. Теоретизувати – так, аналізувати тисячі реальних прикладів – ні [пор.: Фоменко 2004: 114 («Що таке одиниця [...], яка відображає знання і досвід людини»? Це поняття!»)]. Підтверджують цю думку слова А. Вежбицької: «саме концепти, а не відчуття, потенційно сприймаються і можуть передаватися іншим людям» [Вежбицкая 1996: 284].

Проблема взаємозамінності *поняття* і *концепту* є однією з найбільш дискусійних. На користь цієї тези свідчать міркування та коментарі дослідників: «ідеться не про значення, а про поняття (концепт), яке асоціюється зі словом [...]», «світ людських понять (концептів)» [Арутюнова 1999: 200, 450]; «концептом називають зазвичай поняття, і, на перший погляд, це правильно, оскільки латинське слово *conceptus* і є ‘поняття’. Але в латинській мові є також слово *conceptum*, яке означає ‘зерно’ – своєрідний паросток прототипу, першосмислу, те, що згодом здатне прорости і словом, і ділом», відтак учений зазначає, що «в основі концепту – поняття» [Колесов 2007: 24, 28]. І ще одне міркування: «основою концепту є поняття, але основою поняття не є концепт. Це наводить на думку, що концепт повинен бути етноспецифічним забарвленим поняттям з певною етнопсихологічних надбудовою» [Приходько 2013: 19], що знову ж таки «відтягає» концепт у бік етнокультури.

У цьому контексті також доречно згадати Валерія Морковкіна і його «поняттєву картину світу», яку вчений уважав основою і результатом систематизації

«змістової, поняттєвої сторони лексики», адже «корелятом єдиного світу в пізнанні є єдине знання, закріплене в поняттях» [Морковкин 1977: 18]. Дослідник також зазначає, що компонентом поняттєвої КС є концептуальна сфера (яка, наприклад, співвідносна з поняттям часу) [там само: 49].

Не менш актуальною є проблема взаємозв'язку *концепту* і *значення*, пор.: «розмежовувати концепт і значення навряд чи доцільно. [...] Концепт / значення може мати різну ступінь інформативної насиченості (бути узагальненим або конкретним, тобто мати менший або більший обсяг інтенціоналу), він може бути сигніфікативним (стосуватися значень мови) або референтним (стосуватися значень / смислів, які виникають у мові), він може охоплювати різні за величиною поняттєві простори (пор. концепти, що активуються словом і текстом). Розмежувати же *концепт* і *поняття* має сенс, хоча в повсякденному вживанні ці терміни синонімні. Їх розмежування пов'язане з класифікацією концептів» [Жаботинская 2009а: 255; 2002: 115]. Порівнюючи *концепт* і *значення*, воронезькі когнітивісти зазначають, що структура концепту значно ширша, багатогранніша, складніша, аніж значення: «концепт містить усю енциклопедичну інформацію про предмет, а значення – тільки ту її частину, яка стає предметом обговорення й утворює значення відповідного мовного знака» [Маклакова, Стернин 2013: 22].

На підставі праць А. Вежбіцької можна дійти висновків, що «між концептом і мовним значенням суттєвої різниці немає, оскільки вона трактує значення як «закодовані в мові (варіанти: у слові, у словах мови. – Т. Я.) концептуальні структури» [Кошелев 2011: 8; Вежбицкая 1999: 266, 435, 434, 484]. Дослідниця аналіз «концептів» зводить до аналізу *з н а ч е н ь* слів, пор.: «значення слів, що позначають емоції», «концепти емоцій» і «слова, що позначають емоції» [Вежбицкая 1996: 216]. Також не складно помітити взаємозамінне вживання *концепт* ↔ *лексема*, *концепт* ↔ *поняття*, *концепт* ↔ *ідея*; пор.: «концепти *білий* і *чорний* – це деякою мірою універсальні *л е к с е м и*», «складні концепти – *л е к с е м и* (тут і далі виділення моє. – Т. Я.) *душа, совість, доля, правда, докір, сором* та ін.»; «складні *п о н я т т я*» (наприклад, *невірна, передача і факти*), «універсальні *п о н я т т я*» [Вежбицкая 1996: 118, 267; 2011: 74, 118, 397], а також – «ідеї», зокрема, коли йдеться про складні *і д е ї*, які можуть створити і назвати носії різних мов, чи про «*і д е ю*, яка стоїть за словосполученням *кожен чоловік* (гр. *panta anthropon* 'кожне людське створіння')» і яку потрібно «передати іншими мовами» [Вежбицкая 1999: 267; 2001: 18; 2011: 58] та ін.

Деякі мовознавці вважають, що розділяти мовну і концептуальну КС недоцільно, і пропонують «об'єднаний» термін *мовно-концептуальна картина світу* [Жайворонок 2007: 15; Вільчинська 2011: 11–12; Лисиченко 2004: 37; Селіванова 2008: 407–408; Огуй 2012; 2013: 16–18], мотивуючи це тим, що, з одного боку, «концепт “витає” над концептуальними сферами, втілюючись у слові, з іншого – слово як ім'я реалії разом із усім набором характерних для нього мовних ознак виступає не лише мовною, а й концептуальною одиницею» [Вільчинська 2011: 10].

Із розмежуванням *концепту*, *поняття* та *значення* слова пов'язана тричленна парадигма картин світу, яку пропонує виділяти Л. Лисиченко: **домовну** (психічну) КС, що репрезентує *концепт* як домовне уявлення; **концептуальну** (логічну) КС – відображає *поняття* як мовно-логічну одиницю та **мовну** (власне лінгвальну) КС – вербалізує *значення* слова, яке містить поняттєву основу й ускладнюється ознаками (значеннєвий ореол), пов'язаними у свідомості носіїв мови із цим концептом та з внутрішньомовними зв'язками [Лисиченко 2004: 37, 38–39; 2009: 18–24].

Межа між мовною й концептуальною картинами світу, справді, є досить розмитою, адже відмежувати процеси вербалізації та когніції складно і навіть неможливо. С. Єрмоленко, говорячи про нечіткі межі між мовною і концептуальною КС, зазначає, що «це спричинено, по-перше, асиметричною природою мовного знака, по-друге, – різницею між уявленням і поняттям» [Єрмоленко 2009: 95], протиставляючи в такий спосіб *уявлення* як одиницю мовної КС і *поняття* – як одиницю концептуальної КС. Уважаючи мовну КС «підсистемою концептуальної картини», Іванна Заремська пропонує «орієнтири розмежування» мовної і концептуальної КС за такими ознаками, як: індивідуальність / колективність, суб'єктивність / об'єктивність, варіантність / інваріантність, поступальна еволюція / стрімкий розвиток [Заремська 2011: 398, 400].

Однак, незважаючи на те, що перша (мовна) КС організована за законами мови, а друга (концептуальна) – за законами фізичного світу, «вони поєднуються» [Уфимцева 1988: 138]. Підтверджують цю думку і слова Бориса Серебренникова: «розрізняються дві картини світу – концептуальна й мовна. Концептуальна картина світу багатша, ніж мовна картини світу, оскільки в її створенні беруть участь різні типи мислення, зокрема й невербальні. [...] Мовна картина світу містить слова, словозмінні і словотворчі формативи і синтаксичні конструкції. У різних мовах мовні картини світу можуть варіюватися» [Серебренников 1988а: 107; 1988б: 6]. Вікторія Іващенко *концептуальною* вважає «глобальну емоційно-образно-символічно-...поняттєву картину світу як органічну єдність упорядкованих у певний спосіб світобачення, світосприймання, світовідчуття, світорозуміння тощо і вербальних, і невербальних знань» [Іващенко 2006а: 154].

Важливим у цьому контексті є коментар Ю. Апресяна, що «матеріалом для реконструкції мовної картини світу слугують тільки факти мови (лексми, граматичні форми, словотворчі засоби, просодії, синтаксичні конструкції, фраземи, правила синтаксичної сполучуваності та ін.» [Апресян 2006: 34; див. також: Зализняк 2003: 85], тобто концепти, які мають вербальне вираження, семантика яких формує семантичний простір концепту. Дослідження семантичного простору концепту дає змогу отримати знання про один із фрагментів концептосфери носіїв мови, вербалізовану засобами мови. Л. Лисиченко зазначає, що «мовна КС – характер відображення в мові концептуальної картини світу і мовні засоби вираження знань про неї», натомість «концептуальна картина світу є підґрунтям мовної картини, однак концептуальна КС універсальніша і є спільною для народів з однаковим рівнем знань про світ, у той час як мова

відображає досвід кожного народу і виявляє не тільки спільні знання, а й своєрідність бачення світу» [Лисиченко 2004: 37; 2009: 14; 41–43].

Психолінгвісти наголошують, що «поширене прагнення виводити опис концептів з аналізу мовної картини світу, яку не можна ототожнювати з образом світу для людини – носія мови. Образ світу як надбання індивіда симультанний <одночасовий>, голографічний і багатоплановий, він є продуктом переробки перцептивного, когнітивного і афективного досвіду, функціонує на різних рівнях усвідомлення за умови обов'язкового поєднання “знання” і “переживання” і лише неповною мірою піддається вербальному опису» [Залевская 2001а: 43]. Аналіз мовної картини світу цілком слушно ототожнюють із лексико-семантичною системою мови, яка відображає категоризацію буття, ідеографічне членування образу світу.

Отже, концептуальна картина світу (концептосфера, концептуальний простір) співвідноситься з мовною (діалектною) КС на рівні мислення та мови, першу репрезентують концепти як одиниці цієї системи, а другу – мовні одиниці, які вербалізують ці концепти (див.: схему 2 «Концепт як елемент системи»).

Кожна мова варіює і концептуальну, і мовну картину світу, формуючи національні мовні картини світу. Вони є модельними і ніколи не відповідають на 100 % реальному світові, адже будь-яке відображення є біднішим за «оригінал».

1.3.3. Категоризація буття: теми, рубрики, коди

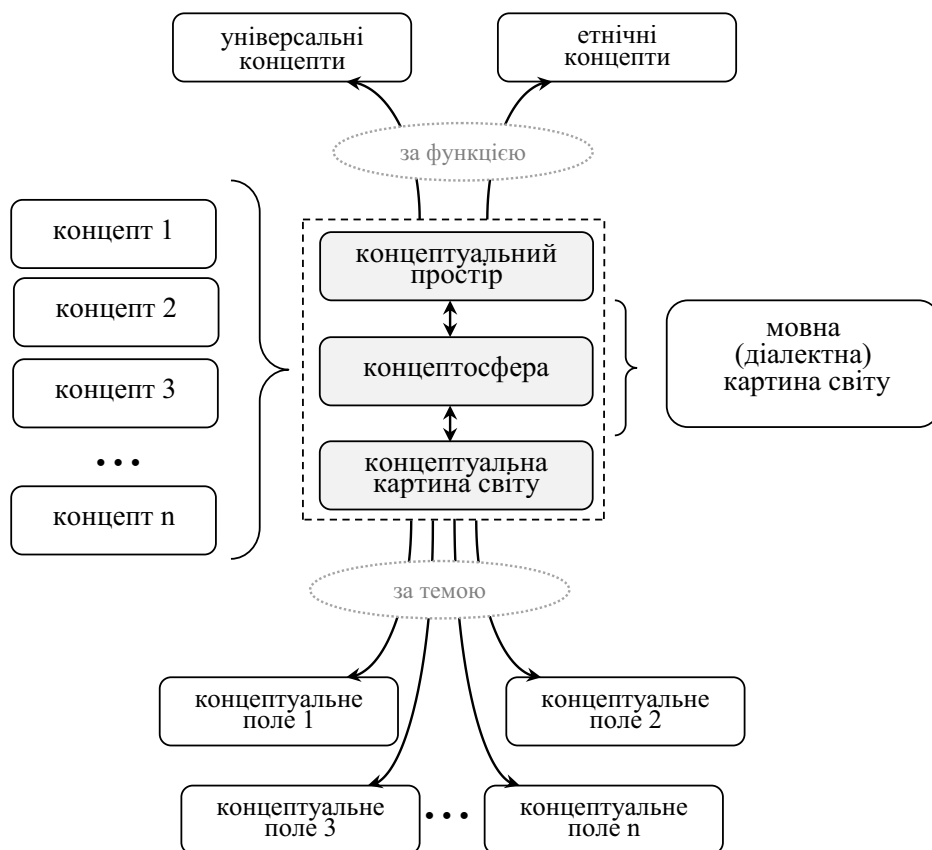
*«Концепти дискретні, світ континуальний.
Світоподіл не може точно відповідати системі
понять» [Арутюнова 1999: 293]*

Концептосфера, з одного боку, є системою концептів, які, обертаючись, немов у калейдоскопі концептосфери, об'єднуються в групи, концептуальні утворення, виокремлені за тематичним, ідеографічним принципом, єрархічно упорядковані концептуальні поля¹ (див.: схему 2). Поділ на концептуальні поля тісно пов'язаний зі змістом концепту, із його семантичним простором, який формує семантика номінативних одиниць. Зміст концепту, безперечно, є ширшим, аніж однойменної лексичної одиниці, однак саме «від семантики слова» можемо перейти «до змісту концепту»² [Стернин 1999: 69].

¹ В. Іващенко слушно вважає концептуальне поле «фрагментом концептуальної сфери, однією з її площин, що є цільовою (ядерною) структурою, де розрізняється ядро (центр) і периферія (маргінальна зона)» [Іващенко 2006а: 154].

² За словами Й. Стерніна, лексема має семантику, а концепт – зміст. Семантика лексем членується на семантичні компоненти, зміст концепту – на концептуальні ознаки. Аналіз від семантики слова до змісту концепту дає змогу за допомогою аналізу сем різного типу, які актуалізуються в різних слововживаннях, вичленувати концептуальні ознаки, що формують зміст концепту [Стернин 1999: 69].

Схема 2
Концепт як елемент системи

Ідея виокремлення *концептуальних полів* не нова [пор.: Арутюнова 1999: 632; Березович 2007: 14; Попова 2013: 203; Красных 2012: 15; Приходько 2008: 210; Воркачев 2014: 60; пор.: *концептуальні (семантичні, поняттєві) поля*, виокремлені за спільністю семема (змістовне ядро слова) [Бородина, Гак 1979: 53]]. Анатолій Приходько, виділяючи концептополе як «сегмент концептосфери, що відповідає за організацію певного когнітивно-семантичного простору», розрізняє *концептополя* мікро- і макрорівня: перше з яких – «ідіополе певного концепту», а друге – «власне-концептуальне поле, яке включає певну множину концептів, поєднаних спільністю значення їх імен» [Приходько 2008: 214; 2013: 174, 177–178]. Концептополе мікрорівня є сукупністю ментальних одиниць, що поєднані спільністю змісту і відображають поняттєву, предметну і функційну подібність позначуваних концептом явищ, а макрорівня – фрагмент (ділянка) концептосфери, стійке угруповання типологічно і значеннєво однорідних та єрархічно упорядкованих концептів,

«множина однорідних концепт-об'єктів, об'єднаних єдиною логіко-сисловою лінією» [там само: 214, 218].

Віра Гольдберг пропонує термін *ідеополе* як «об'єднання різнорідних елементів: одиниць словника і репрезентованих ними концептів, зміст яких може виражати стандартна лексична одиниця або метамовний опис» [Гольдберг 2001: 84].

Для опису найважливіших понять «моделі світу» Тетяна Топорова виокремлює три «семантичні сфери», що стосуються базових умов існування: природну (простір і час, що визначають основні умови існування), соціальну (право, організація колективу, влада, управління, що стосуються «людського» аспекту всесвіту) та інтелектуальну (пізнання, ментальна діяльність, розум, думка, яка втілює самопізнання і самооцінку носіїв цієї традиції). Таке членування на «семантичні області» не довільне: воно має універсальний характер, дає змогу побачити різні аспекти моделі світу і досліджувати її як цілісне явище (макрокосм – мікрокосм, онтологія – гносеологія) [Топорова 1994: 136].

На позначення концептуального поля засвідчено також назви: «р у б р и к и словника (субстантиви, рослини, тварини, персонажі, час, локативи, атрибутиви, дії)», які виокремлює Т. Цив'ян як такі, що «відповідають різним фрагментам моделі світу» [Цив'ян 2006: 59]. Учена уточнює, що так само можна відштовхуватися від кодів моделі світу (антропо- і зооморфний, вегетативний, кулінарний, соціальний та ін.), сгруппованих з орієнтацією на конкретний регіон [там само]; концептуальних кодів, виділених на підставі смислової спільності елементів (концептів, ідей, мотивів), які можуть співвідноситися з різними матеріальними втіленнями сенсу (рослинний код, зоологічний, кулінарний тощо) [Толстая 2007; Березович 2007: 340]; предметно-тематичних кодів, у межах яких існують тематичні (тематико-мотиваційні) підгрупи [Борисова 2016: 42, 46–48].

Поняття *коду культури* – «“сітка”, яку культура “накидає” на навколишній світ, членує, категоризує, структурує і оцінює» [Красных 2003б: 298] – співвідноситься з найдавнішими архетипними уявленнями людини, воно формує систему координат, що моделює еталони культури. Дослідниця виділяє базові коди, найважливіші, які співвідносяться з архетипними уявленнями, фіксують найвніше світобачення і в межах яких наявні інші, менш значущі коди, а саме: соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний [там само]. Натомість більш влучним О. Селіванова вважає термін «лінгвокультурологічне поле у знаковій системі мові» [пор.: Селіванова 2008: 299].

Також варто зазначити, що будь-який польовий поділ є досить умовним, адже чітких меж між полями не існує або вони є дуже розмиті, а їхні елементи можуть взаємонакладатися, взаємопроникати.

Ідеографічна класифікація структурує і систематизує матеріал, є важливим етапом наукового пізнання та аналізу. Однак, як доречно зауважив Олег Корнілов, «будь-яка з ідеографічних класифікацій, які пропонують ідеографічні словники, є певною гіпотезою, що відображає суб'єктивне бачення укладачів цих словників.

Об'єктивних критеріїв оцінки того, наскільки вдалим те чи інше бачення глобального взаємозв'язку лексичних мікросистем, мабуть, немає» [Корнилов 2003: 295]. Н. Арутюнова, наголошуючи на розмитості меж поняттєвих (концептуальних) полів, слушно зазначає, що «чимало об'єктів і ситуації можна підвести під різні концепти, однак деяким <концептам> не підходить жоден. Такі об'єкти перебувають на пограниччі різних поняттєвих полів» [Арутюнова 1999: 293].

Класифікація (категоризація) відбувається на підставі «сформованих у носіїв мови уявлень про подібність і відмінності об'єктів – чи то об'єктів зовнішнього світу, подібно до птахів, чи феноменів внутрішнього світу – як, наприклад, уявлення про душу, серце або розум. Процеси категоризації пов'язані з людиною, його особливостями сприйняття світу» [Пименова 2012а: 11]. Марина Пименова наголошує на «наївності мовної категоризації, у чому виявляється особливість мислення носіїв мови» [там само].

Наукову та наївну КС можна протиставити також на рівні категоризації, тобто виокремлення груп (класів), які відображають певні поняття. Володимир Гак пропонує виділяти онтологічний і прагматичний класи, які, відповідно, формують поняття термінологічні, системні і ситуативні, контекстуальні, що відображають «мислення в дії» [Гак 1998: 32]. Відтак дослідник зазначає, що «якщо думка, що відображає ознаки онтологічного класу, – це оформлене поняття (це і наступне виділення мос. – Т. Я.), думка, що відображає ознаки прагматичного класу, часто виступає як недостатньо оформлене і лінгвістично незакріплене своєрідне “перед-поняття” (іноді його називають ко н ц е п т о м)» [там само: 34–35].

Очевидно, ідеться саме про прагматичні класи в контексті аналізу діалектних явищ, які й відображають усвідомлення, переживання носіїв цих діалектів, відтворюють тисячі комунікативних ситуацій.

С. Єрмоленко використала популярну модель класифікації понять Рудольфа Халліга та Вальтера фон Вартбурга, яка відображає об'єктивну концептуальну модель світу як загальнолюдський універсум «*ВСЕСВІТ* (Небо і небесні тіла; Земля; Рослинний світ; Тваринний світ); *ЛЮДИНА* (Людина як жива істота; Душа і розум; Людина як суспільна істота; Соціальна організація та соціальні інститути); *ЛЮДИНА І ВСЕСВІТ* (Дане об'єктивно; Набуте досвідом – наука й техніка)» [Єрмоленко 2009: 96].

На підставі аналізу лексики української мови Х–ХІІІ ст. Василь Німчук систематизував її за такими ерархічно впорядкованими групами, як: *ВСЕСВІТ*. Простір. Час (буття, матерія, дух; назви, пов'язані зі Всесвітом, небесними об'єктами та явищами; лексика, пов'язана із простором, з орієнтацією в ньому, із поверхнею, параметрикою тощо; назви часових понять); *ЗЕМЛЯ*: Нежива природа (географічна термінологія; назви складників земної кори, надр землі, хімічних речовин; метеорологічна лексика); *ЗЕМЛЯ*: Жива природа (зоологічна лексика; ботанічна термінологія); *ЛЮДИНА* як частина живої природи [Німчук 1992].

Надзвичайно важливим для окреслення діалектної КС є система понять, відображена в діалектному лексиконі, а саме «стежки пізнання, віхи освоєння

навколишнього світу, певні *когнітивні лінзи*, дають змогу бачити довкілля тільки так (і не інакше)» [Радченко, Закуткина 2004: 39]. Очевидно, що це специфічне світобачення зумовлює й мовну категоризацію світу. Відмінності між мовною і діалектною категоризаціями світу полягають у принципах добору сфер пізнання і в «шпаринкуватості сітки, накинутої на світ (відома метафора Йоста Тріра)» [там само]. Німецький лінгвіст Фріц Штро з-поміж основних рис діалекту виокремив: «залежні від особливих життєвих взаємозв'язків групи і обмежені нею предметні сфери цього світу народної мови; своєрідність й особливий чекан форм його бачення світу; його дібрані й побудовані за власними принципами і масштабами оцінок мовні змісти і поняттєві класифікації; його зв'язок із предметами і життям; його безпосередній дотик до предметів і занурення в чуттєво-конкретне явище, результатом чого є порівняно незвичайне багатство мовних знаків; так що діалект малює у фарбах те, що літературна мова представляє лише в загальних обрисах» [Stroh 1931–1932: 247; цит. за: Радченко, Закуткина 2004: 39].

Науковці не раз порушували цю проблему, пропонуючи власні класифікації (узагальнений аналіз схем ідеографічної класифікації лексики див.: [Караулов 1976: 247–258]; огляд наукових праць із теорії та практики ідеографії див.: [УСС_П; Сніжко 2013; 2016]).

За словами Н. Клименко, «схема класифікації понять детермінує загальну структуру ідеографічного словника, який починається переліком досить широких понять і закінчується переліком окремих слів у статтях, співвідносних із поняттям. Наприклад, основу словника П. Роже складають чотири вихідних поняття: абстрактні відношення, простір, матерія, дух (почуття, воля, розум). Кожне з них потім розподіляється на категорії (роди), наприклад, простір – на абстрактний простір, обмежений простір, існування в просторі, відносний простір. Одержані класи діляться на види, останні – на тематичні групи» [УСС_П: 25].

Ю. Апресян уважає, що групи концептів мають бути «об'єднані спільною ідеєю людини, тобто дібрані за принципом антропоцентричності. Це лексика, що описує тіло і душу людини, його фізіологічні та емоційні реакції на світ, різні фізичні, мовні, ментальні і вольові дії, стан і властивості, продукти його діяльності, житло, соціум, стосунки з іншими людьми, цілі та професійну діяльність, етичні, естетичні та інші цінності і багато іншого» [Апресян 2009: 217]; пор.: «концептуально-тематичні області»: людина, природа, тварина, рослина, артефакт та ін. [Болдырев 2016а: 14].

Саме тематичний підхід «сприяє сприйняттю матеріалу в етнокультурному контексті, оскільки таємно (“подспудно”) виявляє матеріальні та духовні цінності традиційної культури» [Вендина 2013: 85]. Дослідники концептів часто виділяють «теми», наприклад, *побутові, категоріальні, просторові, часові, телеономні, теософські, антропоконцепти, гендерні, сакральні, релігійні, психоемоційні, соціальні, державні, економічні, медичні, сільськогосподарські* та ін. (чітка класифікація відсутня, кожен дослідник сам «обирає» назву класифікаційної ознаки) [Воробйова 2011: 7; Юдін 2011: 16; Огуй 2013: 19; Голубовська 2016: 155–156; Болдырев 2016а: 19; приклади інших типологій,

адаптованих відповідно до об'єкта, див: Толстая 2010: 27–28; Бородина, Гак 1979: 7; Вендина 2013: 85–86].

У цьому контексті слухними є міркування Наталії Сніжко щодо принципової різниці між ідеографічною класифікацією лексики та її тематичним упорядкуванням: «якщо ідеограф ставить завдання розподілити лексику мови “згори й донизу” та ієрархізувати її на основі слів з різним ступенем узагальнення семантики [...], то укладачі тематичних словників добирають необхідну лексику під наперед визначену тему, важливу для пізнавально-комунікативної мети», а «термін *тематичний* варто застосовувати саме для тематичного упорядкування лексики, коли дослідник розподіляє слова та їхні значення за темами і не ставить завдання відтворити природне структурування лексики за ідеями (поняттями, концептами, архетипами)» [Сніжко 2016: 30, 34].

Складність і неоднозначність класифікацій своєю чергою підтверджує багаторівневість концепту як об'єкта дослідження. Однак об'єктом структурування людського буття, безперечно, може слугувати не тільки система концептів (чи понять), а й лексична чи семантична системи (див.: 2.1, 3.1). Відтак усі аналізовані одиниці є членами певних систем – «полів», а саме: *концептуального поля* (відповідно до основної асоціації, яку «передає» концепт); *номінативного поля* (за структурними ознаками, наприклад, СГ); *семантичного поля* (на підставі семантики одиниць номінації). До того ж основою виокремлення кожного із видів «полів» є структурування людського буття, ті ж «рубрики», тобто тематичний принцип класифікації. Це підтверджує взаємозв'язки концептуальних, номінативних, семантичних одиниць на різних рівнях, зважаючи на те, що саме семантика мовних одиниць, які вербалізують концепт, є «основою основ» аналізу концепту, адже «у сферу концептів» можна потрапити тільки «через аналіз мовної» [Попова, Стернин 2007а: 19].

1.3.4. Універсальні концепти

«Існування обмеженого набору універсальних опозицій у знакових системах, створених людиною або пов'язаних із нею, нашою думкою, що людині властива класифікаційна діяльність універсального характеру. Метою або результатом такої класифікації і є самоусвідомлення, створення моделі світу. Водночас можна говорити про те, що модель світу визначає набір опозицій» [Цивьян 1973: 242]

Із-поміж найактуальніших завдань когнітивістики дослідники називають принципи виокремлення концептів, визначення сфери, проблеми класифікації концептів, а також окреслення т. зв. універсальних концептів.

Які концепти є універсальними? Т. Цив'ян вважає, що загальні опозиції – універсальні – можна виділити на підставі наборів основних опозицій, що відповідають різним знаковим системам (міфологія, фольклор, мистецтво, етикет, природна мова та ін.); універсальні опозиції «нібито закладені в людині і необхідні їй для адекватного, з його погляду, сприйняття світу, усвідомлення свого місця в ньому, тобто для вироблення моделі світу» [Цив'ян 1973: 242].

Ю. Караулов, аналізуючи рідні підходи щодо розуміння картини світу, доходить висновку, що її «тлумачать як два різні аспекти дослідження семантики (або лексики, що в цьому випадку одне і те ж): або як загальну (тут і нижче виділення моє. – Т. Я.) інтегральну її картину, сукупність усього мовного змісту, яка досить стабільно й поступово еволюціонує в часі, або специфічні риси семантики мови, що диференціюють її від усіх інших мов» [Караулов 1976: 245]. Подібні паралелі можемо провести і в розумінні концепту, основною ознакою якого вчені називають універсальність або (етно)специфічність.

За функційними особливостями¹ концепти, з одного боку, можуть входити до групи універсальних (базових) концептів, «без яких людина не могла би мислити про світ і сформувати певну модель світу чи створити якийсь його образ» [Кубрякова 1997: 27; пор. також: Попова, Стернин 2007а: 83 (універсальні і національні); Приходько 2013: 48–49 (універсальні і специфічні²) та ін.]. А з іншого – можуть виконувати функцію етнічних «маркерів», які репрезентують життя та світогляд конкретної нації, носіїв певної мови, адже «у кожній культурі є універсальні й етноспецифічні категорії, останні з яких відображають національну своєрідність культури» [Пименова 2012а: 10–11].

«Ключові слова», «лексичні універсалії», «лексичні константи», «базові концепти», «універсальні категорії культури» – терміни, у які дослідники намагалися вкласти єдиний зміст – система концептів (понять), визначальних, ключових для розуміння національної ментальності, а також зрозумілих для носіїв різних мов. Базові концепти, «відображаючи в своїй семантиці тривалий процес розвитку народу, передають від покоління до покоління певну визначальну для світосприйняття і світорозуміння народу інформацію, яка фіксується у вигляді фонових знань за допомогою одиниць мови» [Маклакова 2016: 268]. Тетяна Монахова однією з найважливіших ознак базових концептів вважає те, що їх «лінгвокультурна реалізація» характерна для всіх мов і всіх культур світу [Монахова 2010: 272].

Концептуальний «бум» бере початки від загальнолюдських, «елементарних концептів», «семантичних (концептуальних) примітивів³», «універсальних понять (концептів)», «концептуальних універсалій» А. Вежицької.

¹ «За належністю певним групам носіїв» [Попова, Стернин 2007а: 83].

² Універсальні – всезагальні й наднаціональні, а специфічні – пов'язані з певною (суб)культурою – соціальною, етнічною, професійною, конфесійною та ін. [Приходько 2013: 48–49].

³ Як зазначили автори передмови і перекладачі збірника праць А. Вежицької «Семантичні універсалії і опис мов» [Вежицькая 1999], «ключовий для Вежицької термін *semantic primitive* ще в книжці 1972 р. було вжито як аналог до термінів Московської семантичної школи “елементарне значення” і “елементарний смисл”, у російському перекладі термін *примитив* у той час практично не вживався, його почали використовувати

Елементарні концепти – найбільш вдалий термін для номінації «примітивів» – «фундамент, на якому будується семантична система тієї чи іншої мови»; «цеглинки для побудови всього іншого»; «найпростіші поняття, необхідні для тлумачення інших»; «основний фонд людських понять – універсальні семантичні примітиви, із яких будуються складні поняття» [Wierzbicka 1996: 14; 1980; 1985; Вежбицкая 1996: 329; 1999: 17, 227].

Однією із провідних ідей А. Вежбицької була ідея універсальної «природної семантичної метамови¹)» («natural semantic metalanguage (NSM)»), т. зв. універсальна «мінімова» [Wierzbicka 1996: 22; Вежбицкая 2011: 307], фундаментальні концепти і конструкції якої однакові для різних мов [Вежбицкая 2011: 46–47]. Семантична метамова призначена експлікувати значення будь-яких мовних одиниць – за допомогою елементарних концептів.

Понад два десятиліття учена уточнювала та доповнювала, формувала «повний набір кандидатів на роль універсальних семантичних примітивів» [Wierzbicka 1996: 35–36; Вежбицкая 1996: 322–323]. «Попередній перелік» – *я, ти, щось, хтось, це, говорити, хотіти, не хотіти, відчувати, думати, знати, де², добрий* [Wierzbicka 1988: 10; 1992: 10; Вежбицкая 2011: 42, 391–392], на думку ученої, необхідний для «глибокого аналізу значення» [Вежбицкая 2001: 50, 305–306].

«Набір примітивів у семантичній метамові» Олена Падучева порівняла до Всесвіту: «він то розширюється, то стискається» [Падучева 1996: 11]. А в рецензії на статтю А. Вежбицької [Вежбицкая 2005] британська дослідниця Катріона Келлі, продовжуючи її ідею, пропонує власну класифікацію концептів, яка здебільшого збігається з «набором» А. Вежбицької, серед яких: вирази індивідуальності – «я» і «ти», «той», «інший»; етичні уявлення – «хороший», «поганий», «правдивий» і «помилковий»; типи фізичних станів – «великий», «маленький», «мертвий», «живий»; маркери положення – «тут» і «там»; а також базові види людської діяльності – «робити», «хотіти», «відчувати», «бачити» [Келлі 2013: 280]. Дослідниця підтримує необхідність виокремлювати низку опорних, спільних для всіх етносів та націй «понять».

«Ключові слова» і А. Вежбицької, і К. Келлі мають дещо іншу функцію – відтворюваність у різних мовах світу. Ю. Лотман із цього приводу зазначав, що «наявність для всіх людських земних цивілізацій певних універсалій (серед

пізніше як еквівалент англійського *primitive*, що, однак, викликає небажані конотації чогось первісного і нерозвиненого, натомість *елемент*, *елементарний смисл* та ін. точно передають значення англійського терміна»; дослідники цілком слушно надають перевагу *елементарним смислам* (*semantic primitives*), *елементарним концептам* (*conceptual primitives*), намагаючись уникати терміна *примітив*» [Бульгіна, Шмелев 1999: XI].

¹ Дослідники, однак, коментують, що «очевидно також, що метамова А. Вежбицької не покриває семантики всієї мови, з її допомогою можна описати аж ніяк не кожне значення» [Маклакова, Стернин 2013: 109].

² Відтак авторка уточнює: «місце, або де» [Wierzbicka 1992: 10], об'єднує «місце і час» [Wierzbicka 1996: 35–36; Вежбицкая 1996: 322–323] і знову відокремлює «місце розташування, існування, володіння, належність до класу» [Вежбицкая 2011: 305–306].

яких «верх» і «низ». – Т. Я.) робить у принципі будь-який текст людської культури рідною мірою перекладним на мову іншої культури, тобто певною мірою зрозумілим» [Лотман 1996: 112].

Проте, окрім елементарних, А. Вежбицька виокремлює «складні концепти (поняття¹, ідеї)», які називає лінгвоспецифічними, культурно важливими (наприклад, *душа, совість, доля, правда, докір, сором, свобода, сонце, небо, вогонь, радість, щастя, печаль, горе*, а також *білий, червоний, рожевий, сірий, чорний* тощо), і саме за допомогою елементарних концептів природної семантичної метамови їх потрібно пояснити, розтлумачити, зробити «зрозумілими» [Вежбицька 1996: 118, 268–270, 284, 339; 2011: 74, 118, 397].

А. Вежбицька не ставить за мету рубрикувати складні концепти, вона або аналізує їх вибірково (*свобода, дружба* [Вежбицька 1999: 306–484]), або в межах груп, виокремлюючи, однак, «емоційні концепти» [Вежбицька 1996: 326–370], концепти кольору [там само: 231–283].

Які ж головні рубрики моделювання концептуального простору? Дослідники з-поміж базових, універсальних, фундаментальних виокремлюють такі концепти, як:

- *річ, подія, стан, місце, напрям, ознака, об'єм* [Jackendoff 1991: 22 («семантичні частини мови»); 1992: 34];
- *простір, час, колір, температура, емоція, слух, нюх, відчуття, біль* та ін. [Langacker 1987: 147; Evans, Green 2006: 533, 537];
- *простір, час* [Talmy 2000: 42];
- *об'єкт (предмет), процес, діяльність, місце (простір), вмістилище* (обмежений простір) [Кубрякова 2004: 207, 481 та ін.; Кубрякова 2000: 85];
- *простір і час* – одні з основних категорій традиційної КС [Толстая 2010: 155];
- *верх / низ, близький / далекий, правий / лівий, внутрішній / зовнішній; живий / мертвий, чоловічий / жіночий, свій / чужий* та ін. [Цивьян 1973: 242];
- *час, простір, зміна, причина, доля, число, відношення чуттєвого до надчуттєвого, відношення частин до цілого* [Постовалова 1988: 61; апелюючи до праць А. Гуревича; пор.: Гуревич 1984: 24–25];
- *простір, час, життя, смерть, істина* та ін. [Бацевич_УМ: 285 (друга група – «ідіотнічні концепти»)];
- *простір, час, життя, смерть, свобода, воля, число, істина, правда, знання* [Андрусь 2015: 12];

¹ Важливо наголосити, що традиційно англ. *concept* у працях із когнітивної лінгвістики чи лінгвокультурології перекладають як «концепт», хоча диференціювати значення «концепт» і «поняття» фактично неможливо. У працях А. Вежбицької ці терміни подано відповідно до російського перекладу. Як зазначив у передмові відповідальний редактор одного зі збірників праць дослідниці Максим Кронгауз, авторка прочитала всі російські переклади та зробила чимало принципівих зауважень, а тому по праву є співперекладачкою російської тексту і «співучасницею» всього видання [Вежбицька 1996: 3].

– *простір, час, кількість, якість; істина, добро, час, краса* тощо [Загнітко 2010: 19 («універсальні, загальнолюдські класифікаційні величини»)].

Безперечно, не всі із зазначених концептів є базовими, багато з них важливі, але не головні, але й кожна людина формує «свій» «канон» концептів відповідно до свого світу – внутрішнього та зовнішнього. Усе-таки, можливо, варто актуалізувати проблему універсальності і маргінальності концептів. Аналізуючи балканську модель світу, Т. Цив'ян одним із перших завдань формулює «окреслення словника-мінімуму концептів, який буде прийнято за основу [...]». Формування списку концептів – першочергове і досить складне завдання у процедурі опису лексико-семантичного рівня балканської моделі світу. Які, однак, труднощі і несподіванки не виникали б у процесі наповнення цього списку конкретним матеріалом, усе ж не буде ситуації хаосу і невизначеності, а буде орієнтир у вигляді «словника концептів»» [Цив'ян 2006: 60–61].

Зрештою, як слушно відзначив Ю. Апрусян, «властивий мові спосіб концептуалізації світу почасти універсальний, почасти національно специфічний» [Апрусян 1995в: 350].

Деякі дослідники «універсальність» концептів вважають ознакою міжкультурності. Наприклад, В. Іващенко диференціює концепти за «особливостями вияву в ареалах мовних культур», виокремлюючи: *автохтонні / концепти-автохтони* – історично сформовані в межах того чи іншого ареалу мовної культури та регулярно в ньому відтворювані, які поділяються на унікальні, які «існують лише в ареалі окремої культури й не належать жодній іншій культурі», та універсальні / загальні («їх ще кваліфікують як “ноєми”) – частково або повністю засвідчені в кількох культурах як вічні цінності, є еталоном порівняння в міжмовному зіставленні та перекладі», та *запозичені* – «перенесені з однієї культури в іншу для виконання певної комунікативної мети» [Іващенко 2006: 81].

На думку Олени Урисон, «коли іншомовне слово запозичується будь-якою мовою, воно піддається фонетичній і морфологічній адаптації. Однак у запозичених словах зафіксований “шматочок”, чужий для семантичної системи мови, яка його запозичила, і, можливо, “шматочок” чужої картини світу» [Урисон 2003: 128]. Виявлено, зокрема, такі приклади, як: *gorák* ‘горянин’ (пор.: чес. *horák*) [Верхр_Д: 99], *gúrálʹ*, *gúrálʹ* ‘представник підгальських гуралів, польської етнографічної групи жителів Підгалля, що на заході сусідить із Лемківщиною’, *górap* ‘лісник у горах’ (етимологи виводять із слц. *horár* ‘лісник’ пов’язане з *hora* ‘ліс; гора’ [ЕСУМ 1: 563], що видається цілком імовірним, адже слово засвідчене в лемківських говірках, які поширені, зокрема, на території сучасної Словаччини та межують із діалектами словацької мови) та ін.

Отже, проблема універсальних концептів актуалізує доцільність виокремлювати «етнонаціональні» символи-концепти, довкола чого розгорнулося чимало дискусій – і на сторінках наукових збірників, і на наукових інтернет-сайтах. Очевидно, що такі концепти мають право існувати, адже дають змогу не загубити серед розмаїття концептів унікальні, «впізнані» для конкретного регіону назви (серед яких виділяють чимало онімів).

«Концепти національної ментальності» (для росіян це: *душа, доля, туга* тощо) В. Колесов називає «четвертим виміром, прихованим від наших почуттів і понять міри», який людина шукає у тривимірному світі [Колесов 2007: 14].

Флорій Бацевич виокремлює «ідіоетнічні» (національно-культурні) концепти – «найзагальнішу, максимально абстраговану, але конкретно представлену в мовній свідомості “ідею” “культурного предмета” в сукупності всіх валентних зв’язків із національно-культурною маркованістю» [Бацевич_С 2007: 91], прикладами яких слугують *доля, воля, Україна, Шевченко* та ін. [Бацевич_УМ: 285]. Важливим є питання добору таких концептів. Як доречно зазначає Олексій Юдін, «те, що якесь поняття більшість представників того або іншого народу вважають важливим, істотним, таким, що стосується цінностей і заслуговує обговорення, ще не означає автоматичного входження відповідної (позитивної) цінності до певного «національного аксіологічного набору». Із таким самим успіхом значна частина представників народу може вважати її “антицінністю”» [Юдін 2011: 18]. Хоч аксіологічна оцінка в цьому випадку є додатковою, адже такі етнічні концепти покликані передусім репрезентувати український простір, а ставлення кожного індивіда (українця зі сходу чи з заходу, із тимчасово окупованих територій чи представника сусідньої країни) є суб’єктивним. Також важливо, що такі концепти мають стосуватися не тільки культурної сфери (наприклад, *Карпати, Дніпро, Чорнобиль, голодомор* чи *борці, вареники* як маркери України). Про недоречність звуження культурної специфіки до етнічної влучно зазначила О. Левченко [Левченко 2005: 15, 20].

Анатолій Приходько виокремлює базові концепти в межах «культурних», групуючи їх за ідеографічним принципом, зокрема виокремлює такі *етнокультурні сфери*, як «національні гастрономічні уподобання, житло, національний одяг, валоризований рослинний і тваринний світ, національний антураж (одяг, танець, пісня, музичний інструмент, сувеніри), дозвілля, специфіка міжособистісних взаємин, орієнтири життєвого світу та ін.» [Приходько 2013: 58–59]; окрім базових, пропонує виділяти концептосимволи (географічні і ландшафтні цінності, пам’ятники, культові споруди, храми, прецедентні тексти та особистості та ін. [там само: 60–62].

Щодо універсальності концептів, які є визначальними у відтворенні та моделюванні картини світу, доречними є міркування культурологів, істориків, філософів, які «бачать» цю проблему дещо з іншого ракурсу. Щоб зрозуміти життя, поведінку і культуру людей, важливо відтворити притаманні їм уявлення і цінності, потрібно виявити, як влучно зазначив Арон Гуревич, «звички свідомості» людей, спосіб оцінки дійсності, особливості світобачення [Гуревич 1984: 24], серед яких називає час і простір, право, багатство, працю і власність – «“космічні” категорії – визначальні категорії людської свідомості, “система координат”, за якою люди сприймають дійсність і будують власну “модель світу”» [там само: 30].

Цікавою в цьому контексті є ідея історика-культуролога Р. Голика щодо системи основних концептів (як імовірний корпус Словника категорій української

досекулярної і традиційної культури): «основу могли б скласти відносно постійні структури мислення і мовлення (на зразок “концептуальних універсалій” чи “семантичних примітивів”). Сюди насамперед входять категорії “тіла” і “душі”, “правди” і “неправди”, “добра” і “зла”, “хвороби” і “здоров’я”, “людини” і “тварини”, “дня” і “ночі”, “сну”, “сміху” і “плачу”, “радості” і “жаху”, “пам’яті”, “мови” тощо. Іншу частину словникових статей мали б охоплювати концепти вужчої, релігійної та міфологічної, сфери: поняття “раю (неба)” і “пекла”, уявлення про “ангелів” і “чортів”, “гріх” і “святість”, “створення світу”, “страшний суд”, “чудеса”, “чари” та ін. У Словнику мають відобразитися також значення словесних та візуальних символів, алегорій, прикмет, поширених у віруваннях, текстах та зображеннях традиційної і досекулярної культури. Разом із цим, тут повинні міститися також найважливіші поняття соціологічного і політологічного, інституційного плану: “свій” і “чужий”, “володар” і “підданий”, “народ” і “країна”, “воїн”, “селянин”, “міщанин” та ін. Отже, Словник повинен відображати кілька категоріальних рівнів культури – від абстрактних і панхронічних до порівняно конкретних і зумовлених історико-культурним контекстом». Цей перелік, доповнює дослідник, «є даниною структуралізму з його бажанням виявити фундаментальні антиномії людської думки і мови (виділення моє. – Т. Я.)» [Голик 2003б: 161].

Отже, на часі укласти єдиний канон концептів, у межах якого за «темою» виокремлювати концептуальні поля, а за «функцією» – базові (універсальні) / маргінальні, етнічні / загальнолюдські концепти.

1.3.5. Категорія простору

Простір – «це не середовище (реальне або логічне), у якому розташовані речі, а засіб, завдяки якому положення цих речей стає можливим» [Merleau-Ponty 2003: 38]

Простір «одушевлений» присутністю людини, «прочитаний» людьми [Топоров 1983: 228]

Простір і час – категорії, які формують своєрідну «систему координат», крізь призму якої люди різних культур сприймають світ.

Уявлення про простір та його параметри є базовими, фундаментальними для моделювання картини світу. Ця категорія, влітаючись у мову, пронизує ментальний та культурний «простори» світобачення. Особливо актуальним і важливим є світобачення людини, діалектоносія, адже розуміння «верху» та «низу» часто є дуже суб’єктивним, воно залежить від того, як мовець відчуває, осмислює простір. Це підтверджують слова Т. Цив’яна: «просторові опозиції – найбільш зручний інструмент для актуалізації структури світу, у яку введено

діяча (творець, деміург). Тоді зміна точок відліку (точок зору) означає не довільність і нестабільність, а множинність трактувань» [Цивьян 2006: 138].

Простір – не тільки філософське поняття, не просто «предмет культури», що змінюється залежно від суспільств, культур та епох [Ле Гофф 2007: 122], а й поняття дуже конкретне, особистісне, адже кожен індивід формує «свій» простір, окреслює його межі та відшуковує своє місце в ньому.

«Я-контекст»

Простір – особливий фрагмент картини, закарбований у мові. Саме мова накопичує й зберігає інформацію про світ і людину, тому аналіз діалектного простору не лише передбачає дослідження мовних особливостей говірок, а й апелює до «простору» реального – до його географічних характеристик (гори, долини, рівнини, низини, степи, моря й річки), до історії, релігії, етнокультурних особливостей, менталітету, щоб виявити, як реалізуються концепти *ВЕРХ* / *НИЗ*, який зміст вкладають у них носії говорів, що приховано за їхнім «верхом» та «низом».

Для аналізу концептів мовної картини світу важливі такі основні чинники: лінгвальний (вербальний, номінативний), який демонструє, вербалізує мовну картину світу, та позалінгвальний (когнітивний), тобто позиція спостерігача, мовця («Я-контекст»), який пояснює і принципи членування світу на основі архетипів, і способи та засоби його номінації, а відтак окреслює поняття верху і низу.

Важливим є зв'язок *діалектоносій – територія – семантика*, адже, як влучно наголосив М. Толстой, «семантика слова (терміна) часто безпосередньо залежить від його географії» [Толстой 1969: 15], як і від світобачення мовця. Від географії мовця залежить не тільки значення, яке він вкладає у поняття, а й кількість слів, які його номінують.

Людина є центром простору, не тільки точкою відліку, а й своєрідним «фільтром», через який проходить прийняття, розуміння простору та його об'єктів. На цьому неодноразово акцентували дослідники: саме людина «задає, визначає» ознаку об'єкта [Толстая 2002а: 9, 15], а простір носії традиційної культури осмислюють «як один з основних елементів світобудови» [Виноградова 2004: 18].

Ю. Лотман виокремлює навіть «просторову картину світу» – кількарівневу і багатогранну, яка містить «і міфологічний універсум, і наукове моделювання, і побутовий “здоровий смисл”. Водночас у звичайної людини ці пласти утворюють гетерогенну суміш, яка функціонує як щось єдине» [Лотман 1996: 296]. Важливим є симбіоз міфологічного і реального, побутового і наукового, що поєднується у людській свідомості, не зникає, відтворюючись у потрібний момент.

Уявлення про простір формують «один із найважливіших фрагментів картини світу, а простір уважають однією з фундаментальних категорій світосприйняття людини» [Яковлева 1994б: 16]. Тому дослідження просторових параметрів, які сприймає й усвідомлює людина, вкладаючи «своє» розуміння в семантику слів, надзвичайно важливе.

Фундаментальне значення категорій простору і часу чітко проявляється у структурі Всесвіту і в житті людини, саме тому «до проблем простору і часу постійно звертаються у зв'язку із суто практичною метою: окреслити кордони, у межах яких розгортається все людське життя» [Топорова 1994: 15].

Як зазначив Ю. Апресян, «слова зі значенням просторової орієнтації за-слуговують спеціального і детального вивчення» [Апресян 1974: 109], саме їм присвячене пропонуване дослідження, адже концепти *ВЕРХ* / *НИЗ* репрезентують концептуальне субполе *простір* (хоча залежно від мети дослідження чи концептуалізації світу вченого *простір* часто виокремлюють як концепт).

Аналізуючи особливості концептів місця та простору, т. зв. орієнтаційних концептів², О. Кубрякова виділяє *де-систему* (*where-system*), завдяки якій формуються концепти віддаленості і близькості об'єкта, його розташування та зміни положення під час руху [Кубрякова 2000: 88], апелюючи до семантичних примітивів А. Вєжбицької «місце, або де» [Wierzbicka 1992: 10].

Простір – поняття багатогранне: від філософсько-абстрактного визначення його як «фундаментальної властивості буття, яке фіксує форму і протяжність його існування» [Никулин та ін. 2020], до побутового розуміння простору, «параметри якого – “верх” і “низ”, “центр” і “периферія”, “поверхня” і “глибина”, “віддаленість” і “близькість”, “випередження” і “відставання” – фіксуються вже на рівні повсякденної свідомості» [там само].

Простір на вертикальній осі – це «цілісне утворення між небом і землею», а на горизонтальній – межі його чітко не окреслено: «погляд людини може зупинятися як на тому, що його безпосередньо оточує, так і не обмежуватися цим, тобто бути спрямованим вдалину, до природного “краю землі” – горизонту, що пояснює можливість приписати просторові найрізноманітніші розміри і масштаби, ототожнюючи його то із всесвітом, то з усім світом, то, навпаки, обмежуючи його безпосередньо видимим полем зору і надаючи йому сенс будь-якого, іноді дуже невеликого, вмістилища (пор. простір кімнати)» [Кубрякова 1997: 26].

Доречний коментар В. Топорова, що «у вертикальному розрізі Всесвіту найбільш сакральню відзначеною точкою простору зазвичай вважають небесний кінець можливої “світової осі”, тобто абсолютний верх (іноді його вважають Полярною зіркою); у такому разі ця вісь є шкалою цінностей об'єктів, розташованих у вертикальному просторі. В інших випадках центр міститься там, де “світова вісь” входить в землю; у цьому випадку він збігається із центром горизонтальної площини» [Топоров 1983: 257]. У пізніших працях дослідник зазначає, що «в архаїчних культурах сакральний центр, який концентрує в собі найвищу енергію,

¹ Автор також пропонує «ескіз семантичного аналізу цього кола лексики», який зорієнтований на порівняння семантики слів, серед яких: *верх* та його деривати (*вершина*, *верхушка*) і синоніміні назви (*макушка*, *пик*, *гребень*), які номінують верхню частину матеріального об'єкта.

² Пор. також: *просторові концепти, просторові концепти верху і низу, концепти локалізації, що належать до верхньої і нижньої топологічної зон, концепти вертикальності, концепти верху та низу* [Мазурова 2007: 1, 2, 8].

відзначався світовою віссю (*axis mundi*), золотим ланцюгом (*Catena aurea*), світовим деревом (*arbor mundi*), жердиною, держакон, колоною, стелою, триумфальною аркою, стовпом, ритуальними спорудами, зазвичай з чітко вираженою вертикальністю, високою горою, хрестом та ін.» [Топоров 2004а: 19–20].

Поняття простору – багатозначне, метафоричні інтерпретації філософського розуміння простору поширюються, зокрема, на психологію та лінгвістику. Юрій Прохоров виокремлює три види простору, серед яких:

- р е а л ь н и й – існує об'єктивно, незалежно від людини;
- п е р ц е п т у а л ь н и й – простір сприйняття, простір відчуттів суб'єкта – уявний, позірний простір, яким його сприймає людина, а сприйнявши, закріплює у свідомості і в мовних формах; посередник між реальним і концептуальним просторами;
- к о н ц е п т у а л ь н и й – формується у свідомості людини як певне уявлення про реальний простір, який освоєно як перцептуальний; часом, як зазначає дослідник, виокремлюють і «часткові простори» – географічний, біологічний, економічний, соціальний та ін. [Прохоров 2016: 101–102; пор.: Борисова 2003].

Концептуально важливе філософське розуміння історико-культурного та соціального «навантаження» простору як форми до- та позанаукового знання і як категорії культури: «Людина реально живе не в геометричному просторі, не в астрономічному часі, не в механічному русі, не в електромагнітних взаємодіях. Органічне середовище людського існування не вичерпується науковою картиною світу, що використовує спеціалізовані мови, але потребує опису, пояснень за допомогою природної, повсякденної мови, пов'язаної зі щоденним досвідом» [Никулин та ін. 2020; пор.: Лук'янець 2002: 529]. А отже, саме засобами мови (тим паче за допомогою діалектів) можна пояснити різні рівні простору, його параметри, серед яких провідне місце належить «верху» та «низу», адже діалект значно уважніше та детальніше фіксує кожен компонент КС, надаючи йому особливості й унікальності, передаючи в номінаціях також власне ставлення до того чи іншого явища дійсності та його оцінку.

Простір – особливий фрагмент КС, який закарбувався в мові, адже саме мова найнадійніше зберігає інформацію про світ і людину. Аналіз діалектного простору не лише передбачає дослідження мовних особливостей говірок, а й апелює до «простору» реального – до його географічних характеристик (а це гори, долини, рівнини, низини, степи, моря та річки), до історії, релігії, етнокультурних особливостей, менталітету, щоб виявити, як реалізуються концепти *ВЕРХ / НИЗ*, який зміст вкладають у них носії говорів.

За словами Ю. Лотмана, «будь-яке існування можливе лише у формах певної просторової і часової конкретності. Людська історія – лише поодинокий випадок цієї закономірності. Людина занурена в реальний, даний йому природою простір. Константи обертання землі (руху сонця небосхилом), руху небесних світил, часових природних циклів безпосередньо впливають на те, як людина моделює світ у своїй свідомості. Не менш важливі фізичні константи людського

тіла, що визначають відповідне ставлення до навколишнього світу. Розміри тіла людини зумовлюють те, що світ механіки, її законів є для людини «природним», а світ частинок або космічних просторів він може уявити собі лише уможлядно, доклавши чималих зусиль. Співвідношення середньої ваги людини, сили тяжіння землі і вертикального положення тіла сприяли виникненню у н і в е р с а л ь н о г о для всіх людських культур протиставлення *верх* / *низ* (виділення мос. – Т. Я.) з різноманітними змістовними інтерпретаціями (релігійними, соціальними, політичними, моральними та ін.)» [Лотман 1996: 176].

Не складно помітити, що до списку концептів (зокрема й базових) дослідники послідовно зараховують і *ВЕРХ*, і *НИЗ*, і *ПРОСТІР*. Кваліфікацію концепту *ПРОСТІР* як базового підтверджує те, що це одна з універсальних категорій філософського і наукового знання, а також повсякденного життя. Натомість кваліфікація *ВЕРХУ* та *НИЗУ* як концептів теж не викликає сумнівів.

Простір – первинний, універсальний концепт, адже формує основоположні уявлення про світ, існує в усіх культурах і мовах, пов'язаний з іншими базовими концептами і слугує основою для формування інших концептів.

Отже, з одного боку, *ПРОСТІР* – це концепт, серед параметрів якого – «верх» та «низ», а з іншого – *ВЕРХ* та *НИЗ* як концепти входять до концептуального субполя «Простір».

1.4. *ВЕРХ* / *НИЗ* як бінарна опозиція концептів

«Людина – це другий світ, малий, що має в собі велику й гідну подиву Божу премудрість: є ж бо і небо, і земля, і те, що на небесах, і те, що на землі, видиме й невидиме – від пупа до голови, як небо, а від пупа донизу – як земля. Бо земля має і силу плодючу, і плин води, і звірів хижих, те ж саме є й у нижній частині людини. А в горній її частині, як на небесах світила, Сонце й Місяць, грім і вітер, так і в людській голові: й очі, і голос, і подих, і погляд бистрий, немов та блискавка. А понад усе світлий розум, що бачить усе видиме й невидиме й тримає його, мов у жмені, швидкоплинний, бо вільно проходить небо й землю, щоб повернутися нестримно назад, безсмертний, невидимий, усмогутній, адже він образ невидимого Бога» [цит. за: Ставровецький_УЄ: арк. 161]

Цитата Кирила Транквіліона-Ставровецького розкриває всі приховані смисли «верху» і «низу» не тільки як просторових назв, а й як репрезентантів людської свідомості. *ВЕРХ* / *НИЗ* – це передусім вид просторових параметрів, які дають

змогу відтворити тривимірну модель світу – «картину “наївного” тривимірного простору» [Апресян 1974: 111]), у якому просторову в е р т и к а л ь репрезентує *верх / низ*, а г о р и з о н т а л ь – фронтальний (*перед / зад*) і латеральний (*право / ліво*) виміри. Т. Топорова виділяє чотири виміри структури світу і хронотопу, який можна описати за допомогою протиставлень: ‘високий / низький’, ‘довгий / короткий’, ‘широкий / вузький’, ‘далекий / близький’, що відображають головну властивість просторово-часового континууму – його чотиривимірність. «Основні просторові координати – довжина, ширина, висота – доповнює ще одна характеристика – розташування предмета стосовно суб’єкта (‘далекий / близький’), що визначаються за допомогою руху суб’єкта» [Топорова 1994: 63].

Надважливість та унікальність цієї опозиції зумовлена кількома чинниками: архетипність, базовість, фіксація в різних міфологіях світу, спосіб структурування світу, світобачення і світосприйняття: «“вертикальна” опозиція зберігає багатющий міфологічний потенціал, оскільки просторова вертикаль, яка поєднує підземний світ з небесним, є неоднорідною, її не може засвоїти людина (додатковий імпульс для міфологічного осмислення – вертикальне положення людського тіла у просторі). Натомість горизонталь (не співвідноситься із просторовим положенням тіла) є більш “побутовою”, потенційно освоюваною» [Березович 2007: 43].

Зв’язок простору й тіла (зокрема про їхню взаємозалежність – тіла від простору чи навпаки) відзначає В. Топоров, припускаючи, що фундаментальною основою їх зв’язку є «проблема тривимірності простору»: «незважаючи на те, що розв’язати цю проблему непросто, безперечною є відповідність між тривимірністю простору і трьома основними координатами, які “передає” тіло – верх : низ, права сторона : ліва сторона, передня частина : задня частина (або близьке : далеке). Характерно, що верх і низ, передня частина і задня частина відрізняються з о в н і (тобто вони несиметричні), а права сторона і ліва сторона, які є симетричними, принципово відрізняються один від одного в н у т р і ш н ь о (тобто анатомічно і фізіологічно). Акцентовано й на тому, що приписування просторові тривимірності може корінитися в особливостях людського сприйняття» [Топоров 1983: 252–253].

Цікавими є міркування Людмили Виноградової про те, що «за спостереженнями антропологів, архаїчні прийоми освоєння людиною навколишнього середовища засновані на конкретному досвіді пізнання світу через структуру свого тіла (“людина є мірою всіх речей”): мається на увазі усвідомлення найпростіших просторових категорій залежно від місця розташування людини або предметів довкола неї (*вверху – внизу, спереду – ззаду, справа – зліва, всередині – зовні*), визначення орієнтації людини відповідно до сторін світу (*схід – захід, південь – північ*). [...] Як свідчать дані багатьох мов світу, саме вимірювання просторових елементів спочатку здійснювалося на підставі найменувань частин людського тіла: наприклад, одиниці довжини вимірювалися охопленням розкинутих рук, ліктем, шириною долоні, стопою, кроком, фалангою пальця та ін.» [Виноградова 2004: 18]; пор.: *вершо́к*, засвідчене в говорах української мови зі значенням ‘застаріла міра довжини’ [Русов_Д: 65–66; БГ_С: 415, 581].

Вертикальна вісь системи координат, яку репрезентує *ВЕРХ* / *НИЗ*, порівняно з іншими осями членування простору має одну істотну відмінність: вона «визначається гравітаційним полем» [Мазурова 2007: 6]. Три виміри простору – довжина, ширина, висота – накладаються на три виміри людського тіла – *перед* / *зад*, *верх* / *низ*, *лівий бік* / *правий бік*, які, безперечно, є базовими універсаліями.

ВЕРХ / *НИЗ* – це універсалія щодо розуміння світобудови, своєрідна «вертикаль» у системі координат мовної картини світу, у межах якої виявляються найголовніші життєві орієнтири та цінності. Емпіричний матеріал підтвердив правомірність кваліфікування компонентів цієї опозиції як концептів.

1.4.1. Концепт vs антиконцепт

Антиконцепт – «одне з найяскравіших, найбільш привабливих або відразливих, невивчених і суперечливих – словом, актуальних явищ культури» [Степанов 2007: 147–148]

Концепт не існує ізольовано, він інтегрований у систему собі подібних, а передусім – у свою протилежність, адже не випадково спосіб опису моделі світу, за словами Т. Цив'ян, «дотепний своєю простотою: система бінарних опозицій» – два протилежні поняття, які, з одного боку, заперечують одне одного, а з іншого – кожне з них існує настільки, наскільки існує його протилежність [Цив'ян 1990: 5–6; 2006: 5]. І навіть більше, концепт *ВЕРХ*, його семантика значною мірою передбачає, моделює семантичну структуру *НИЗУ*.

Існування в лінгвокультурі концептуальних діад і концептуальних тріад свідчить про те, що об'єктивація концепту – це процес, у якому одна ментальна одиниця актуалізується через іншу [Приходько 2008: 108]. У науковій літературі навіть з'явився термін *антиконцепт* як «протиставлення якогось іншого слова того ж загального значення, але саме протиставленому, як “поганий” “хорошому” або “фальшивий” “справжньому” або, навпаки, як “добрий” “поганому”» та ін. [Степанов 2007: 147–148].

Однак постає запитання, чи елементи опозиції варто сприймати як одне ціле, чи як «два в одному»?

«Набір» основних (універсальних, семіотичних) опозицій підсумовує класифікаційну діяльність людини, яка є «основою її життя»; охоплює протилежні ознаки із, відповідно, позитивним і негативним значенням, які пов'язані зі: структурою простору (*верх* / *низ*, *небо* / *земля*, *земля* / *підземне царство*, *правий* / *лівий*, *схід* / *захід*, *північ* / *південь* та ін.); структурою часу (*день* / *ніч*, *світло* / *тьма*, *літо* / *зима*, *весна* / *осінь* та ін.); кольором (*білий* / *чорний*, *червоний* / *чорний* та ін.); соціальними категоріями (*чоловічий* /

жіночий, старший / молодший (у віковому, генеалогічному, суспільному значеннях), *свій / чужий, близький / далекий, внутрішній / зовнішній* (дві останні належать до простору, у цьому випадку метафоричного) та ін. [Цивьян 2006: 11, 5–6; див. також: Иванов, Топоров 1965: 63–185; 1974: 260–266; Иванов 1980: 233–234; Топоров 1980; Лотман 1969: 464; Цивьян 1973: 242; Толстой 1995: 151–166; 1997б; Виноградова 2004: 18–19; Левченко 2005: 57; Дубчак 2009; 2011; Загнітко 2010: 19; Перехвальская 2015: 305; Гончарук 2016; Сімович 2020].

На підставі подвійних ознак конструюються універсальні знакові комплекси, за допомогою яких людина і засвоює світ, адже бінарність зумовлена фізіологічними причинами, передусім наявністю функційної асиметрії головного мозку [Руднев 1997: 38]. Осмислення реальності часто будується на контрастах, адже основою такого осмислення є поняття не однозначне, а багатоаспектне, образне.

Бінарні опозиції, репрезентуючи різні фрагменти КС, передають різну інформацію, наділені різною значущістю, що дає змогу виокремити найважливіше в цій єрархії. Однак «уєвь цей складний конгломерат на семантичному рівні єдиний, оскільки він оєписує єдин і той самий об'єкт – світ у баченні єдного й того ж суб'єкта – лю д и н и» [Цивьян 2006: 6].

Отже, якщо в універсальному «наборі» опозицій єдиними із доміантних є просторові, то серед просторових, мабуть, єсновне значення має опозиція *нижній – верхній*, яка в українських говорах пов'язана з опозиціями *молодий – старший* (за єрархією), *західний – єхідний, північний – південний*, а також із *внутрішній / зовнішній, виворотний / лицєвий, ближній / віддалений, чужий / свій, негативний / позитивний, єземний / небесний, пекельний / райський* та ін.

За словами філософа й культуролога Михайла Уєвєрова, «структуруєвання зовнішнього світу за методом опозицій притаманне архаїчному суспільству з найдавніших часів, закладене в його природі. І навіть більше, дихотомічний (бінарний) аналіз є досить значущим євристичним засобом на шляху пізнання закономірностей його розвитку» [Уєвєров 1996].

Полярність, двієстість закладена й у єприєнятті світу як єдиноєго і єнеподільного, бінарність закладена у єфундаментальних категоріях буття, вона розкриває їхню внутрішню єсуперечливість. Характерна вона і для культури, виражаючись у дуальній природі її структури: «єсновні культурні єінності (єдеологічні, політичні, релігійні) [...] розташовані у єдвополюєсному єіннієсному полі, розділеному єітєкою лінією і єпозбавленому єнейтральної аксіологічної зони» [Лотман, Уєспенский 1977]. В. Красних влучно зазначила, що єконцепти не варто аналізуєвати ієольовано, відірвано від інших, адже «вони вєступають у відноєшення єдин з єдиним, “єреплітаючись” і взаємно проникаючі, накладаючись і єстворюючі зони єпереходів, формують “єконцептуальний єконтинуум”» [Красных 2012: 15].

Опозиція *ВЕРХ / НИЗ* неодноразово ставала об'єктом зацікаєвлення лінгвієстів, які досліджували її в різних ракурсах [Иванов, Топоров 1974: 6, 98–100;

¹ Дослідниця вживає також термін «єконцептуальне поле».

Толстой 1969: 98–103; Апресян 1974: 56–57, 109–110; 2005: 7–8; Толстая 2002б: 117; Нефедова 2008: 85, 149; Яковлева 1994а: 73–89; 1994б: 10, 16; Мазурова 2000; 2007; Галактинова 2011; Пономарева 2007; Флягина 2012 та ін.; пор. також дослідження інших просторових концептів: Всеволодова, Владимирский 1982; Плунгян, Рахилина 1996; 2000; Телия 1997; 2000; Плунгян 2001; Гжегорчикова 2000 та ін.].

В аналізованій опозиції, організованій за бінарним принципом, збережено відносну симетрію, а радше – для них характерна несиметричність: семантичні ознаки можуть бути виявлені в обох «полюсах» опозиції – у верхньому і в нижньому, однак *низ* представлений вужчим і номінативним полем, і семантичним (кількість номінацій «верху» і «низу» становить відповідно 61 % і 39 %). Це зумовлено тим, що «*верх* і *низ* несиметрично влаштовані щодо сприйняття. Коли людина стоїть, простір перед ним і над землею є оптимальним для сприйняття зором, слухом і дотиком, тому напрямки вгору і вперед є позитивними, на протигагу напрямкам вниз і назад. Із функційного погляду *ВЕРХ* і *НИЗ* також не є рівноправними: верхня поверхня предметів здебільшого є функційною, натомість нижня рідко несе функційне навантаження, верхня частина / поверхня об'єкта зазвичай видима, а нижня частина або простір під поверхнею часто приховані від очей спостерігача» [Мазурова 2007: 6]. Цю думку підтверджують задокументовані приклади, де *ВЕРХ* представлений значно повніше, аніж *НИЗ*.

«Подвійні» концепти викликали зацікавлення і щодо того, чи варто їх уважати «єдиним цілим», і щодо їхніх назв. Важко заперечити, що такі концепти є особливими, а тому потребують посиленої, «подвійної» уваги. Опозиції отримали назви: «подвійний концепт»¹ [Степанов 2007: 22], «бінарні, опозиційні концепти» [Пименова 2012б: 95; 2014: 78], «семантичний інваріант», вербалізований у мові [Воркачев 2011: 71; 2015: 20, 69], «антоніміїні надконцепти» [Погребная 2006: 273], «метаконцепт» [Ларина 2011: 9, 13], «мезоконцепт» [Приходько 2012б: 38, 41, 43; 2013: 66–67], «подвійні гештальтні» концепти (*життя / смерть, любов / ненависть, чоловік / жінка*) – «такі, що припускають уживання у вигляді одиничних концептів, проте завжди мають корелятивну пару, формуючи з нею цілісний гештальт» [Воробйова 2011: 7], а члени опозиції – як «концепт / антиконцепт» [Степанов 2007: 22; Ларина 2011: 9, 13; Приходько 2012б: 38, 41, 43; 2013: 66–67], концепт / «семантичний протичлен концепту» [Воркачев 2011: 71] та ін.

Анатолій Приходько вважає, що концепт і антиконцепт «протиставлені на основі оцінки: перший – ментальна одиниця, яка відображатиме певну цінність для лінгво- й етнокультури, друга – відображає антицінність» [Приходько 2012б: 38], що пов'язано з надто вузьким розумінням концепту як репрезентанта суто духовної культури. Розвиваючи ідею концепту / антиконцепту, учений пропонує протиставляти їх за «позитивною» (концепт) і

¹ Спорадично зафіксований на позначення концепту, що складається з двох пов'язаних уявлень про щось [Степанов 2004: 45]; пор. також: «протиставлення» *свої* і *чужі* [там само: 126].

«негативною» (антиконцепт) семантикою відповідно до аксіологічної оцінки, оскільки «концептуальний корпус мови формується не тільки ціннісними орієнтирами зі знаком плюс, а й зі знаком мінус», які репрезентують, відповідно, цінність і антицінність, а також уточнює, що визначення концепту стосується тільки «позитивних» концептів (*любов, радість, щастя, добро* тощо), натомість для наділених «негативною» оцінкою пропонує термін *антиконцепт* [Приходько 2012б: 37–38]. Дослідник виділяє критерії, за якими «негатив і позитив» співіснують у вигляді антиномій / діад (*добро – зло, гордість – сором, життя – смерть, світло – тьма, рай – пекло* та ін.), що «дає право говорити про бінарність і протиставлення як про два основні принципи впорядкування концептокорпусу. У таких опозиціях відбувається розподіл векторної семантики: один її член передбачає заперечення того, що позначає другий» [там само: 41]. Окрім цього, пропонує виокремлювати *мезоконцепт* – «вищу ідею», «надсистему-контролер», що поєднує і цінність, і її антипод (наприклад, *любов і ненависть*) [там само]. Ідея назагал цікава, проте виникає запитання, які засоби реалізації мезоконцепту як «вищої ідеї», адже автор не пропонує жодного прикладу мезоконцепту (єдина згадка про те, що «для опозиції “чоловік праведний – чоловік грішний” навряд чи можливо підібрати відповідний мезоконцепт, який, увібравши в себе обидва протичлени, став би для них деякою третейською точкою відліку» [там само]).

Марія Ларіна на прикладі аналізу концептів *MAGIC* і *GLAMOUR* виокремлює *метаконцепт* як «результат вторинної концептуалізації, об'єктом якого є продукти попереднього концептуалізованого досвіду людства» [Ларіна 2011: 9], щоправда, авторка вважає, що для аналізованих «концепту» і «антиконцепту» метаконцептом є категорія «духовних цінностей».

Варто зазначити, що дефініцію *метаконцепту* авторка подає за Г. Слишкіним, який, зокрема, уточнює, що концепти є первинними, а метаконцепти – вторинними концептами (!): «метаконцепти утворюються в результаті осмислення продуктів попередньої концептуалізації, оформлених як семіотичні утворення (як мова, текст, жанр, стиль, переклад, дискурс і ін.). У метаконцептах реалізується рефлексія носія мови з приводу знакової діяльності, об'єктом і / або суб'єктом якої він є» [Слышкин 2004б: 5; пор.: Ларіна 2011: 9]. Однак, по-перше, очевидно, метаконцепт не можна узагальнювати з «категорією» (чи категорія – це «вторинний концепт»?); А по-друге, ця «категорія» є надто загальною для аналізованих назв і радше свідчить про наявність більш широкого утворення на зразок концептосфери (~ області чи поля). Відтак знову виявлено «термінний збій»: метаконцепт – «інваріант X», який регулює відношення між концептами *A* і *B* «вище начало»; «концептуальне поле», до якого належать обидва концепти (очевидно, «духовні цінності») [Ларіна 2011: 9, 13].

Роздумуючи на термінім *концепт* та над його сутністю, С. Воркачов запровадив як більш влучний, на його думку, термін *ідея* (*лінгвокультурна ідея*) – «семантична сутність, джерело розвитку якої – у наявності категорійних протиріч, які її заперечують: поряд із “тезою” вона містить й “антитезу”, а поряд

із “концептом” – “антиконцепт”», маючи на увазі бінарні опозиції [Воркачев 2007: 53; 2015: 53–54, 125]. Також запропонував моделювати відношення «концепт – його мовна реалізація» на підставі «антоніміїної парадигми в лексиці, що фіксує “відмінності в межах однієї і тієї ж сутності” (*радість – горе, щастя – біда, любов – ненависть* та ін.)», зазначивши, що «семантичний інваріант, який об’єднує цю парадигму, концепт, як правило, в мові не знаходить імені і тому для мовної свідомості є малозначущим» [Воркачев 2001: 69; 2011: 71].

Натомість білоруська дослідниця Наталія Погребна висунула ідею подвійної назви¹ таких концептів², проаналізувавши на матеріалі паремій російської та англійської мов низку антоніміїних концептів (*розум – дурість, щастя – нещастя, праця – неробство, багатство – бідність, друг – ворог, правда – брехня, радість – сум, свято – будень*) [Погребная 2005; 2006а; 2006б] та назвавши їх «ідеальними антоніміїними надконцептами» [Погребная 2006б: 273]. На думку вченої, антоніміїний концепт є «цілісною концептуальною одиницею», «окремим типом» концептів: «представляючи цей тип концепту у вигляді антоніміїної пари, вважаємо за можливе семантизувати поняття, які глибоко відображають філософію культури і мови. Пара протилежних значень є не тільки найменуванням концепту, але, як вершина айсберга, – початковим пунктом розгляду змісту концепту як антоніміїного» [Погребная 2006а: 5].

До слова, наявні дослідження значною мірою «страждають» браком прикладів, зокрема системних, а не традиційно-класичних на кшталт *добро – зло, життя – смерть*. У цьому криється причина «зайвих», незрозумілих, заплутаних, надто абстрактних термінів та ідей, обгороджених «теоретичним» муром без повноцінного емпіричного «фундаменту».

Саме на підставі подвійних ознак моделюються універсальні знакові комплекси, за допомогою яких мовець пізнає та структурує свій світ.

ВЕРХ / *НИЗ* – це бінарна опозиція концептів, які складно розділити, адже вони формують єдиний семантичний простір, репрезентуючи позитивний і негативний «стан речей».

1.4.2. Форма і зміст концепту

Проаналізувавши базові теоретичні студії з дослідження концептів (див.: 1.3), а також переосмисливши термін «концепт» відповідно до опрацьованого діалектного матеріалу, запропоновано власну його дефініцію як багатовимірного, цілісного, узагальненого поняття, яке є результатом відображення дійсності у свідомості людини, що за допомогою засобів мови відтворює різні фрагменти та аспекти життя – особливості духовної й матеріальної культури, світобачення та світоформування, особистий і колективний досвід.

¹ В. Кононенко пропонує назву «заголовне слово – ім’я концепту» [Кононенко 2008: 112].

² Дослідниця рекомендує назву такого «єдиного» концепту подавати через тире або через дефіс.

Аналіз концепту зводиться до моделювання двох «просторів»: номінативного (форма концепту) та семантичного (зміст концепту). Результатом першого є формування номінативного поля, осердям якого є словотвірні гнізда з вершинами *верх, гора; низ, діл, під*, а другого – виокремлення семантичних полів на підставі узагальненої семантичної структури аналізованих слів (див.: схему 3 «Форма і зміст концепту»).

Форма концепту – вербальне вираження – «номінативний простір», який охоплює систему номінацій: передусім лексичні, фразеологічні та синтаксичні одиниці – знаки, які слугують засобами активації концепту; це відкрита система номінацій, а тому всіх засобів зафіксувати неможливо (див.: Розділ 2).

Зміст концепту – «семантичний простір» номінацій концепту формує система семантичних ознак; у межах семантичного простору відповідно до семантичних особливостей номінацій виокремлено семантичні поля (для концептів зі складною багаторівневою структурою – субполя, мікрополя; див.: Розділ 3).

Концепт є елементом системи, одним із «пазлів» концептуального простору – концептосфери – концептуальної КС, яка, вербалізуючись, моделює мовну картину світу.

Схема 3
Форма і зміст концепту

1.4.3. Алгоритм аналізу

«Алгоритм – чітко визначена послідовність дій, спрямованих на виконання певного завдання та одержання його результату» [Карпіловська 2006: 54]

Важливим завданням сучасної лінгвістики є створення алгоритму аналізу концепту: моделювання семантичної та словотвірної структур слів і виокремлення основних типів структурно-семантичних відношень, формування семантичних полів і моделювання діалектної картини світу.

Методика Ю. Степанова тісно пов'язана зі структурою концепту (див.: 1.3.1) і різноаспектно відображає особливості концепту.

Поняттєвий сегмент передбачає аналіз семантичної структури полісеманта шляхом фіксації лексико-семантичних варіантів на підставі словникових дефініцій, компонентного аналізу (розщеплення значення слова на семи), формування синонімних рядів тощо [Степанов 2004: 43, 46–57; пор.: Лисиченко 1997: 89–90]. Натомість *культури* – формує три прошарки¹, які віддзеркалюють результати культурного життя різних епох:

- **етимологічний** – вивчення етимології, «внутрішньої форми слова», яка є основою його подальшого семантичного розвитку;
- **історичний** – дослідження динаміки функціонування концепту на підставі історичних, етнографічних джерел, спеціальних словників та ін.;
- **актуальний** – структурно-семантичний аналіз мовних одиниць та системних зв'язків [Степанов² 2004: 46, 49–53, 57].

Схеми опису концепту пропонують також Володимир Карасик (словникові дефініції, виокремлення смислових ознак, контекстуальний аналіз, етимологічний аналіз, пареміологічний аналіз, інтерв'ювання, анкетування, коментування) [Карасик 2002: 92] та М. Піменова (вибір ключового слова, збір фактичного матеріалу, дослідження етимології слова-репрезентанта концепту, аналіз фактичного матеріалу щодо визначення образних концептуальних ознак, виявлення поняттєвих ознак на основі аналізу словникових дефініцій (тлумачні словники, словники синонімів, фактичного матеріалу); визначення частотності, окреслення категорійних ознак (розмір, обсяг, вага), квалітативних (якісні ознаки), квантитативних (кількісні), просторових, темпоральних, ціннісно-оцінних тощо), опис символічних ознак та стереотипів, властивих тій чи іншій лінгвокультурі, узагальнення) [Піменова 2007; 2013: 130–131].

Дослідження польової структури концепту З. Попової та Й. Стерніна зводиться до ерархії смислових елементів, яка складається «з ядра і різних зон

¹ У науковій літературі закріпилася назва «тришарова», «трикомпонентна» структура / модель концепту [Степанов 2004: 43–44].

² Такий підхід, на думку В. Кононенка, не передбачає «власне лінгвістичного аналізу (хоч і включає його) концептосфери» [Кононенко 2008: 110].

периферії у структурі концепту» [Попова, Стернин 2007а: 150, 202; 2007б: 290; пор. також: Стернин 2001: 61–63].

Відповідно до методик та ідейних засад вивчення концептів у працях лінгвістів [Степанов 2004: 43–57; Стернин 2001: 61–65; Попова, Стернин 2007а: 111–112; Маклакова, Стернин 2013: 76–78; Михайлова 2012: 10–11; Карасик 2002: 92; Пименова 2007; 2013: 130–131; Коннова 2012: 52; Лисиченко 1997: 89–90; Кононенко 2008: 110–111; Вільчинська 2018а: 115–122; 2018б] і на підставі корпусу вербалізаторів концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*, укладеного за матеріалами говорів української мови, змодельовано а л г о р и т м аналізу, який передбачає формування номінативного та семантичного просторів концептів.

У межах номінативного простору концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* виокремлено ядро та периферію. Ядро формують:

- 1) ключові, базові слова, пряме номінативне значення яких виражає концепт у мові (*ВЕРХ* / *НИЗ*);
- 2) синоніми ключових слів (зокрема контекстуальні синоніми; симіляри), які в діалектах актуалізують основну семантичну ознаку концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*, – лексеми *гора* (номінує «верх») та *діл*, *під* («низ»);
- 3) деривати та композити – спільнокореневі слова різних частин мови – деривати словотвірних гнізд із вершинами *верх*, *гора*, *низ*, *діл*, *під* та композити, до складу яких входять ці базові слова [пор.: Вендина 1998а: 9–12; Гак 1998: 694; Шведова 1999: 15; Попова, Стернин 2007б: 49; Попова 2013: 205; Селіванова 2008: 141, 406];
- 4) словосполучення різного рівня синтаксичної зв'язаності, синонімічні ключовим словам, синонімам та дериватам [Гак 1998: 694; Попова, Стернин 2007б: 47; Попова 2013: 206; Селіванова 2008: 141].

Периферійний сегмент формують фразеосполуки, порівняння, паремії, у складі яких є зазначені ключові слова та деривати [Гак 1998: 694, 673; Попова, Стернин; 2007б: 47; Попова 2013: 206; Селіванова 2008: 141, 406]. В. Гак слушно зауважує, що «прислів'я, афоризми, міркування мислителів різних країн формують корпус висловлювань, аналіз яких дає змогу виявити, які аспекти цього концепту відображаються у свідомості людей, а відтак – якнайповніше розкрити його зміст і значення, уявити “портрет” істини» [Гак 1998: 44], а С. Єрмоленко наголошує, що «історичний досвід народу, засвідчений у народних приказках, прислів'ях, може розповісти чимало про національну картину світу українців» [Єрмоленко 2009: 97].

Й. Стернин вважає, що саме «паремії, афоризми, крилаті вирази, притчі, а іноді й тексти формують *інтерпретаційне поле* концепту, у якому виявляються важливі смислові ознаки, приховані від безпосереднього спостереження: «дуже інформативним для виявлення інтерпретаційного поля є паремії. У них знаходимо застигли осмислення того чи іншого концепту, що склалися упродовж тривалого часу і змінювались залежно від місця, часу і умов проявів концептуальних сутностей в житті народу, груп людей, людини. Один і той самий концепт ніби повертається різними сторонами до різних людей, і завдяки

цьому особливо добре проявляється його багатозаровість і багатоаспектність» [Стернин 2001: 63; пор. також: Мех 2005: 21].

У контексті аналізу номінативного простору концепту варто наголосити на двох аспектах, які забезпечують системність аналізованих одиниць.

Перший аспект – аналіз дериватів, похідних базових слів, що значною мірою розширюють дослідницьке поле, аналіз семантики яких тісно пов'язаний із деривацією та мотивацією. За словами Т. Вендіної, «оскільки уявлення того чи іншого народу про навколишній світ реалізуються і виявляються в “поведінці” мовних одиниць, то вивчення похідних назв допомагає не тільки визначити сферу дії словотворчих процесів (тобто встановити область словотворчої детермінації), а й виявити, що в цьому світі позначається, що привертає увагу носіїв мови (відповідно досліджувати принципи номінації основних понять мовної картини світу і “зануритися” в її глибини)» [Вендіна 1998а: 12].

С. Воркачов пропонує співвіднести концепт із «кореневою морфемою, яка є основою словотвірного гнізда» [Воркачов 2001: 67; пор. також: Скаб 2008: 28]. Як припускає Ольга Іпанова, концепт *життя*, який є об'єктом її наукового зацікавлення, «закладений в кореневій морфемі, що становить основу словотвірного гнізда. У мові такий концепт реалізується у всій словотвірній парадигмі. Іменем такого концепту є мовний знак, який найбільш повно й адекватно передає зміст концепту» [Іпанова 2005: 147]; пор. також: дослідження морфо-семантичного поля ‘життя’, сформованого на підставі СГ дієслова *жити* [Нефедова 2008: 178–293].

Другий аспект пов'язаний із різночастиномовною репрезентацією аналізованих слів, що дає змогу порівняти іменникову, прикметникову, дієслівну та прислівникову семантику. Ідею аналізу різних частин мови підтверджує також Олександр Огуй, зазначаючи, що різнокатегоріальне (різночастиномовне) польове дослідження «дає порівняно повне охоплення об'єкта, дозволяючи побачити його в динамічній цілісності, забезпеченій синергійною взаємодією його складових модулів. У такий спосіб модулі як динамічні функціональні парадигми включають різночастиномовні угруповання, об'єднані спільною семантичною ознакою, за якою вони покривають ту саму семантичну ділянку в просторі поля» [Огуй 2013: 23]. Номінативний простір охоплює мовні одиниці різних частин мови, які пов'язані семантичними, етимологічними, словотвірними зв'язками, дослідження яких дасть змогу цілісно репрезентувати аналізовані концепти, що й доводить пропоноване дослідження.

Усі попередні кроки алгоритму покликані допомогти реалізувати останнє і найскладніше завдання – аналіз семантики концепту, адже саме семантика розкриває «секрети» концептів-понять, які вкладають у них носії говорів; семантику представлено у контексті наївної картини світу, тобто беручи до уваги закріплене у слові уявлення про світ і людину.

Семантика концепту не зводиться до значення одного слова, адже репрезентує значення всіх одиниць номінативного простору, «збірну» семантику

мовних одиниць, які його вербалізують. Формування семантичного простору становить наступний етап аналізу концептів і передбачає:

- 1) дослідження етимології базових слів *верх, гора; низ, діл, під*, щоб з'ясувати їх «внутрішню форму», адже саме етимологія є підставою добору мовних одиниць (пор., наприклад, проблеми розмежування *діл* ‘низ; долина’ і *діл* ‘гора; вододіл’, а також окреслення базового слова – *під* чи *дно* – дериватів *подо́йна, подéнок, поді́ння* ‘нижня дошка саней, воза’, ‘основа під копицю; настил із соломи’; детально див.: 3.3.);
- 2) моделювання семантичних структур одиниць номінативного простору на підставі словникових дефініцій та контекстуального вживання у діалектних матеріалах, фіксація слова в різночасових пам’ятках та етнографічних джерелах; ці два «кроки» алгоритму «співзвучні» з методикою Ю. Степанова, адже семантику слів аналізовано у трьох аспектах: етимологічному, історичному й актуальному (діалектному);
- 3) моделювання синопсису – узагальненої семантичної структури концепту;
- 4) створення графічної моделі – «графа»;
- 5) виокремлення семантичних полів та субполів, у межах яких репрезентовано всі засвідчені мовні одиниці відповідно до семантики.

У перспективі важливим аспектом дослідження буде порівняльний аналіз виявів номінативного та семантичного просторів концепту в інших (слов’янських і неслов’янських) мовах.

1.5. Методологічне підґрунтя

«Що з усієї складної структури діалектної мови необхідно досліджувати, для чого і за допомогою яких дослідницьких прийомів і процедур студіювати цей феномен» [Гриценко 2014: 145]

Сучасна лінгвістика потребує цілісної інтегральної методології дослідження мовних явищ, яка об’єднує структурно-семантичний, функційний і когнітивний підходи, щоб конкретизувати об’єкт дослідження, мету та засоби.

Важливими для дослідника є методи, підходи та різні аспекти аналізу. А пошук нових способів щодо вивчення концептів – це загальна проблема, актуальна для сучасної когнітивної лінгвістики.

Розроблена методика охоплює комплекс різних методів і прийомів, серед яких – загальнонаукові традиційні методи, спеціальні лінгвістичні методи та інноваційні, кожен із яких акцентує на різних аспектах моделювання (від абстрактного до конкретного) – моделювання дійсності, семантичного поля, концепту, його семантичного та номінативного полів та їх компонентів, і відтак – моделювання словотвірної та семантичної структури діалектного слова.

Відповідно до об'єкта та предмета дослідження виокремлено методи та підходи до аналізу концептів, а саме: метод концептуального аналізу, ономасіологічний і семасіологічний підходи, метод часткового гніздування та наддіалектного інваріантного моделювання та метод діахронійного і синхронійного аналізу.

Концептуальний аналіз

Оскільки поняття семантичної опозиції *ВЕРХ* / *НИЗ* кваліфіковано як концепти, застосовано метод концептуального аналізу («метод, за допомогою якого досліджують концепт» [Фрумкіна 1995: 87]), який охоплює різною мірою і в різному співвідношенні такі підходи аналізу, як: лінгвокультурологічний і когнітивний, аксіологічний, семантико-прагматичний, семантичний аналіз та ін. Р. Фрумкіна слушно наголошує на тому, що концептуальний аналіз – це радше не окремий метод, а сукупність методів, об'єднаних спільною метою [Фрумкіна 1992: 3; пор.: Селіванова 2008: 418–419; Вільчинська 2018: 115–119]. Водночас когнітивний метод – метод когнітивного моделювання – ґрунтується на тому, що носій мови вибудовує свою модель світобудови, просторову модель, яка може збігатися чи не збігатися з моделями інших мовців.

Метод концептуального аналізу досить «модний», як і сам концепт, а тому провокує запитання про його відмінності від, наприклад, традиційного семантичного аналізу, адже в основі обох – когнітивний підхід до аналізу мовних явищ [пор.: Бендикс 1983: 75]. Цей метод лінгвістичного дослідження «передбачає опис-моделювання концептуальних структур із застосуванням метамови лінгвістики» [Іващенко 2006а: 155]. Концептуальний аналіз полягає у фіксації та інтерпретації смислу цих одиниць. Його мета – моделювання концепту та встановлення його зв'язків з іншими концептами, що здійснюється шляхом не лише опису смислів кожного окремого слова, а й визначення специфіки цілого концептуального поля і логічних відношень між його компонентами [Арутюнова 1999: 184; див. також: Остапчук 2012: 161; Храбан 2014а: 286–288].

До апробованих у сучасній лінгвістиці методів концептуального аналізу належить аналіз семантичного простору слова-імені концепту, який репрезентує, вербалізує та об'єктивує концепт і полягає в аналізі реалізації слова та його функціюванні на різних рівнях мови (дослідження словникових дефініцій та семантики, з'ясування етимології, виявлення словотвірних потенцій слова, аналіз синтагматики, фразеологічний аналіз тощо) [пор.: Остапчук 2012: 161].

Людмила Чернейко вказує, що мета концептуального аналізу – у встановленні глибинних підсвідомих, асоціативних зв'язків слів у мовній свідомості як індивіда, так і колективу, та в розкритті глибинних проєкцій абстрактної сутності на зовнішній світ, а також пізнання та розуміння того, що «стоїть» за абстрактним іменем фрагмента обмеженої дійсності і, врешті, того, що закладено в мовній свідомості [Чернейко 1995: 76], а В. Колесов уважає, що цей метод дає змогу «проникнути у глибинні основи ментальності, у століттях збережені слов'янським словом. Під час створення текстів задіяна не тільки *думка* автора, а й *смысл* того слова, яким автор оформляє думку» [Колесов 2016: 193].

Концептуальний аналіз співвідноситься із семантичним аналізом, оскільки «полягає у фіксації та тлумаченні найбільш частотних семантичних сполучень, що містять інформацію, релевантну для семантичного опису імен» [Рахилина 2002: 3], однак момент «співдії» цих методів викликає дискусію.

О. Кубрякова так пояснює відмінності і тотожності цих методів: якщо семантичний аналіз «спрямований на експлікацію семантичної структури слова, уточнення денотативних, сигніфікативних і конотативних значень, які її реалізують, то концептуальний аналіз постає як пошук тих загальних концептів, які підведені під один знак і зумовлюють буття знака як відомої когнітивної структури. Семантичний аналіз пов'язаний із роз'ясненням слова, концептуальний аналіз спрямований до знань про світ» [Кубрякова 1991: 51–62].

Однак не всі дослідники із цим погоджуються, вважаючи інноваційні методи радше ускладненням самої методології. Сумніви викликає те, що, як і семантика не може бути не когнітивною, так і опис семантичної структури слова навряд чи можливо усвідомити поза контекстом системи знань про світ.

Семантичний підхід передбачає окреслення системи значень слова у взаємозв'язках з іншими словами, а мета когнітивного – «виділення смислу, що охоплює досить широкі знання» [Кононенко 2006: 114].

Універсальну методіку концептуального аналізу, яку за типом концептуальних моделей (мережових структур) було названо *семантикою лінгвальних мереж*, на підставі багаторічних досліджень значного корпусу різнопланових мовних даних створила С. Жаботинська. Відповідно до цієї моделі для побудови мереж використано набір узагальнених поняттєвих структур, виявлених у значеннях і формах мовних одиниць різних рівнів [Жаботинская 2013: 58–61]. Запропонований зразок аналізу авторка вважає «не аналізом концепту *per se*, а аналізом концепту як значення слова» [там само: 70]. Відтворення мережевої когнітивної моделі лексичного значення дає змогу співвіднести його з певною структурою знань, а також пояснити механізм схематизації і специфікації, який міститься у значенні, а також «культурної» інформації. Мережеву концептуальну (когнітивну) структуру можна застосовувати не тільки для пояснення специфіки одного з лексико-семантичних варіантів слова, вона також є основою для аналізу компонентів значень багатозначного слова і значень одиниць словотвірних ланцюжків (гнізд).

Імовірно, метод концептуального аналізу є логічним продовженням семантичного, оскільки полягає у вивченні семантики та прагматики слова в контексті культури й історії, у межах мовної КС. С. Жаботинська слушно зазначає, що «когнітивна лінгвістика в суті своїй є продовженням лінгвістичної семантики. Відмінність когнітивної лінгвістики в тому, що вона працює із семантичними (концептуальними) моделями більш високого рівня узагальнення» [Жаботинская 2009а: 254]. Важливим аспектом методу контекстуального аналізу є домінування змісту над формою. Для аналізу концепту визначальною є семантика, яка не тільки виявляє світобачення індивіда, а й моделює його

діалектну картину світу. Саме від семантики дослідник переходить до форми її реалізації.

Як уже було зазначено, одним із основних завдань дослідження є аналіз семантики, семантичного простору дериватів. Для окреслення семантики аналізованих одиниць застосовано текстологічний (контекстуальний аналіз), а для її опису та узагальнення – методи семантичного аналізу та моделювання.

Для реконструкції семантики слів та з'ясування мотивації використано етимологічний аналіз, зокрема метод онтологічної етимології, «спрямований на виявлення глибинного семантичного мотивування позначення слів – культурних концептів, що проливає світло на особливості первинної категоризації дійсності давніми етносами» [Єрмоленко 1998: 4–5].

Ономасіологічний і семасіологічний підходи

Характерним досягненням структурної лінгвістичної думки стало положення, згідно з яким мовні категорії, рівні й одиниці можна вивчати у двох аспектах: семасіологічному (форма → значення) та ономасіологічному (значення → форма).

Семасіологічний підхід, традиційний та найбільш характерний для лінгвістичних праць, зорієнтований на вивчення значення слів та словосполучень як засобів номінації предметів і явищ дійсності. Ономасіологічний – полягає у встановленні лексичних засобів вираження цієї семантики [пор.: Огуй 2013: 18].

Відповідно до концепції В. Гака семасіологічний підхід передбачає аналіз «функції мовних форм, який застосовують для аналізу поведінки мовних елементів у мові, виявлення сполучуваності та частотності; окреслення значень мовного елемента в мові або загальної типології функцій мовних елементів, у контексті якої і визначають функції конкретних одиниць мови; натомість ономасіологічний підхід полягає в конструюванні “функційно-ономасіологічної граматики мови” на підставі використання мовних форм для вираження певних значень» [Гак 1998: 186–187].

Семасіологічний та ономасіологічний підходи відображають зв'язок «лексичної семантики» і «концептуального аналізу», які, на думку М. Толстого, «незважаючи на близькість змістовних завдань і цілей, у певному сенсі протилежні, дзеркальні один одному, оскільки перша скерована від одиниці мовної форми (лексеми) до семантичного змісту, а друга – від одиниці сенсу – поняття, образу, концепту до мовних форм вираження» [Толстой 1968: 353; 1995: 292].

Важливо, що дедалі активнішими є дослідження словотвірних явищ у контексті ономасіології, зокрема щодо вивчення словотвірної моделі, механізму породження, словотвірних процесів, частиномовної належності дериватів, семантичного аспекту словотворення, мотивації та ін. [детально див.: Селиванова 2000: 14; пор.: Торопцев 1980; Клименко 1973; 1984; Земская 1992; Кубрякова 1965; 1977; 1988; 1979; Кубрякова, Соболева 1979; Улуханов 1971; 1977; Лопатин 1977]. Для аналізу словотвірних явищ переорієнтація в аспекті від змісту

до форми є дуже важливою, адже «похідні почали розглядатися в тексті, тобто не як ізольовані словесні єдності», а «мотивування перестало зводитися лише до форми деривата, наприклад, у межах довжини (коротша – основа, довша – дериват), і почало охоплювати семантичні особливості похідних» [Клименко 2014: 44].

Застосування цих підходів важливе для аналізу різних рівнів та аспектів аналізу, зокрема щодо:

- а) структурування світу. «Кожен з двох підходів має свої переваги і обмеження: ономасіологічний підхід нібито більш безпосередньо і, можливо, більш системно відтворює “образ світу, у слові явищ”, зате семантичний (семасіологічний. – Т. Я.) – вивчення сполучуваності та прагматичних чинників, що впливають на семантику слова, розкривають найтонші механізми свідомості і сприйняття світу»; адже від наряду дослідження залежить «осмислення і оцінка співвідносної змістовності і ступеня адекватності реконструйованої картини світу» [Толстая 2002б: 118]. Дуже влучно вчена порівнює діалектний словник (як продукт семасіологічного аналізу, який починається від слова, пропонуючи його тлумачення, його семантичну парадигму) і лінгвістичні карти (як результат ономасіологічного аналізу), що демонструють лексику як відповідь на запитання про те, як називають ту чи іншу реалію, визначають «лексичну парадигму» (лексичне поле) реалії або концепту, а також ідеографічний словник, який пропонує аналогічний принцип подачі інформації [там само];
- б) розуміння концепту. Л. Чернейко виокремлює «семасіологічний концепт» (є «простішою моделлю глибинного асоціативного простору ключового для культури слова, моделлю, яка ґрунтується на матеріальній стороні знака, що і забезпечує їй об’єктивність та адекватність») і «ономасіологічний концепт» (за Ю. Степановим – це «базові поняття культури», «згусток культури у свідомості людини», хоч інколи «наближує» його і до семасіологічного розуміння, наголошуючи на слові: «“пучок” уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує слово *закон*, і є концептом “закон”») [Чернейко 2005: 66; Степанов 2004: 42–43], що свідчить про нероздільність підходів, комплексне розуміння і застосування;
- в) формулювання семантики слів. Аналіз «від слова до значення» застосовано для репрезентації семантичної структури базових слів, яка слугувала основою для моделювання синопсису значень дериватів, натомість «від значення до слова» дає змогу якнайповніше репрезентувати семантичні поля дериватів (як і базових слів), семантику яких також залучено до системи. Щоб не оминати увагою наявних узусів слова і способів вираження певного сенсу, Т. Вендіна, акцентуючи на внутрішній формі слова, пропонує досліджувати мовне явище не тільки від «лексеми до її семантичного змісту (розширення або, навпаки,

звуження її семантичної структури у процесі мовного розвитку є важливим показником її мовних трансформацій), але і від одиниці смислу (поняття, концепту) до мовних форм її вираження» [Вендіна 2007: 23].

- г) вивчення мовленнєвої діяльності слухача і мовця. У цьому контексті цікавим є спостереження Вероніки Телії про відмінності в мовленнєвій діяльності слухача і мовця; дослідниця відзначає певну асиметричність, оскільки «діяльність мовця є ономасіологічною, а слухача – семасіологічною. Мовець “рухається” від референта до значення імені, яке здатне вказати на референт; слухач – від імені, значення якого веде його від прототипу до типового образу, до осмислення його і з’єднання з референтом» [Телія 1996: 98].

За словами О. Селіванової, новий підхід до дослідження механізмів номінації потребує нової методики, яка б уможливила з’ясування детермінанта номінаційного процесу, шляху від сприйняття об’єкта найменування до його осмислення, категоризації та концептуалізації і створення ономасіологічної структури. Учена пропонує власний метод – когнітивно-ономасіологічний аналіз, метою якого є встановлення типу мотивації номінативних одиниць. Когнітивно-ономасіологічний аналіз полягає в інтерпретації ономасіологічної структури й концептуальному моделюванні структури знань або її фрагмента [Селіванова 2008: 152].

Для аналізу лексико-семантичних особливостей концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* застосовано ономасіологічну модель опису – від значення до слова, щоб продемонструвати семантичну картину номінативного поля концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*.

Конкретизує ономасіологічний підхід спроба «намалювати» (за аналогією до «лексикографічного портрету лексеми» Ю. Апресяна¹) «ономасіологічний портрет реалії» авторства О. Березович та Марії Рут [Березович, Рут 2000: 34]. Слушним є коментар дослідниць, що «художником» такого портрету є «носіє мови, який водночас відображає в номінативних одиницях своє ставлення і до явища, яке називає, і до того явища, яке позначає <семантично> похідне слово» [там само: 35]. Ономасіологічне портретування – як один із аспектів дослідження концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* передбачає:

- апеляцію до внутрішньої форми (за Олександром Потєбнею) передусім базових слів, які репрезентують концепти, адже саме внутрішня форма – «закладена в назві ознака предмета, яка відображає найбільш усталене у свідомості носія мови уявлення про об’єкт – не тільки те, що сформувалося до назви, але й затверджене у свідомості фактом

¹ Лексикографічний портрет лексеми – «її словникова стаття, виконана в рамках єдиного, інтегрального, опису мови», «передбачає опис сукупності властивостей усіх лексичних значень слова – семантики, сполучуваності, фразеологічних, стилістичних, прагматичних та комунікативних властивостей» [Апресян 1995в: 485; 2005а: 277]; цей лексикографічний опис можна застосувати тільки для певного лексикографічного типу, тобто «класу лексем, який наділений тотожними лінгвістичними властивостями і тому потребує однакового словникового опису» [Апресян 2005а: 274].

- уживання мотивованого слова» [там само: 34]; зважаючи на те, що «важливо не *що*, а *через що* номінується. Тому саме аналіз внутрішньої форми номінативних одиниць найбільш продуктивний» [там само: 35];
- систематизацію мовного матеріалу з метою отримати інформацію про особливості менталітету носіїв мови, джерелами якої слугують: синоніми і деривати, словотвірні гнізда, реконструйовані, зокрема, і за етимологічними параметрами, клішоване поєднання слів (мовні штампи, фразеологізми і малі фольклорні жанри: прислів'я, приказки, загадки), онімізація апелювань тощо; залучення спільнокоренових дериватів репрезентує можливі способи номінації та варіанти різночастиномовної семантики (субстантивна, ад'єктивна, вербальна, адвербальна) та ін.

Наддіалектна інваріантна модель

Дослідження проведено на наддіалектному рівні, що виявляє низку переваг для репрезентації цілісної діалектної картини світу з метою системно представити мовне явище, покриваючи весь континуум і водночас демонструючи просторову варіантність.

Аналіз структурно-семантичних особливостей концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* на рівні синхронії та діахронії та моделювання діалектної КС українців, безперечно, потребують типологічного підходу, тобто «порівняльного аналізу на єдиній основі, результатом якого є встановлення співвідношень окремих мовних (діалектних) систем з єдиною метамовною (надмовною, наддіалектною) мережею-моделлю, яка міститиме максимальну кількість ознак» [Толстой 1997а: 13]. Водночас визначальною є варіантність: певні фрагменти КС співвідносні суто з конкретними ареалами, натомість існує поняття «надпросторові», що здебільшого виявляють культурне нашарування і відображені в метафорах, поетичних образах та ін.

Моделювання словотвірного гнізда також накладається на інваріантну наддіалектну модель, демонструючи формальну варіантність при спільності семантики, і навпаки – семантичну варіантність одноструктурних дериватів.

На підставі аналізу низки моделей семантичної структури та варіювання значень лексем у говірках української мови досліджувати семантичну структуру лексем на наддіалектному рівні запропонував П. Гриценко [Гриценко 1990: 153–176], а аналізувати семантику в системі одного говору (моносистема, мікросистема) на наддіалектному рівні (полісистема, макросистема) – О. Нефьодова [Нефьодова 2008: 26–27].

Інваріантність – як інструмент аналізу – застосовано не тільки щодо репрезентації просторової моделі, а й щодо подачі семантики (формулювання узагальнених значень, які можуть варіюватися залежно від способу подачі матеріалу, часу фіксації та території поширення) та реєстрових форм, гасел (обрано інваріантну форму – наближену до норм сучасної літературної мови, щоб уніфікувати написання історичних і діалектних форм; усі фонетичні варіанти зведено до однієї одиниці, а варіантність представлено в цитатах).

Залучення різночасових матеріалів дає підстави до формування і «надчасової» інваріантної моделі, адже часто саме історичні матеріали допомагають реконструювати «втрачені ланки» – і семантичні, і структурні.

Діахронія і синхронія

Поділ на синхронію і діахронію не можна застосовувати щодо аналізу слова як одиниці мови: «синхронійний і діахронійний аспекти вивчення слова взаємопов'язані та взаємозумовлені і тісно між собою пов'язані. Ідея безперервності розвитку слова співвідносна з ідеєю його змінності» [Виноградов 1999: 25].

Діахронійний аспект дає змогу виявити не тільки результати внутрішніх процесів, а й динаміку цих процесів. Тому важливим є дослідження у двох площинах – історичній та сучасній, адже тільки за такої умови можливе «системне осмислення сучасного стану історично змінених елементів мови» [Добродомов 2002: 103].

У деяких (якщо й не в більшості) випадках вивчення слова не можливо без історичного контексту, а «тому вийти за межі писемної традиції і хоча б частково продовжити історію мови вглиб часу – дуже важливо для більш повного його наукового розуміння і для вивчення внутрішніх законів його розвитку» [Смирницький 1955: 12].

Співвідношення сучасних назв зі словами, засвідченими в пам'ятках різного періоду, уможливорює важливі висновки щодо динаміки лексичного складу. Семантична чи словотвірна розбіжність, неповне накладання є цілком природним, адже «найціннішими для реконструкції є саме зони розбіжності» [Толстая 1989: 225]. Відсутність історичного корелята сигналізує про втрачену реалію (пор. міркування С. Толстої про зіставлення термінологічної «мережі» обрядів з етнографічною [там само]).

Семантична еволюція слів сягає історичного періоду розвитку мови й водночас безпосередньо відображає їх сучасний стан, тому діахронійний аспект є настільки важливим і необхідним для аналізу концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*. Д. Шмельов слушно зазначив, що «страх» змішати «ці два аспекти дослідження спричинив у суті своїй неправильну оцінку деяких лексико-семантичних явищ, і критикував штучне та почасти недоцільне відокремлення синхронії від діахронії: зокрема суто “діахронійного смислу” було надано поняттю метафоричних і метонімічних переносів у лексиці, унаслідок чого ці явища не отримали ще в сучасній лінгвістиці адекватної оцінки» [Шмелев 1973: 219].

М. Толстой запровадив поняття «семантичного ланцюжка» (resp. «ланки»), яке більш прийнятне для діахронійного аспекту, аніж для синхронійного, це «амплітуда коливання лексем на семантичній сітці» [Толстой 1997а: 20].

Натомість Й. Стернін уважає, що в дослідженні доцільно чітко дотримуватися синхронійного зрізу для опису, а діахронію можна використовувати лише для пояснення тих чи інших змін у концепті, тих чи інших його рис [Стернін 2001: 63].

Те, що звернення до історичного минулого слова може допомогти з'ясувати його смисл, закономірності вживання і на синхронійному рівні, не потребує особливих доказів. Зацікавлення викликає те, які мовні явища потребують застосування методу «культурно-історичної діагностики» [Яковлева 1998: 43]. Хоча слово може змінити свій первинний сенс, але воно «пам'ятає» щось зі свого минулого: або випадкові характеристики, або суттєві, основні, пов'язані з первинним призначенням слова, які належать до системи цінностей мовного соціуму. Саме в цьому випадку можна говорити про семантичну еволюцію слова як про результат дії його «культурної пам'яті» [там само: 45].

На необхідності поєднання принципів діяхронії та синхронії наголошує Т. Топорова, адже, за словами вченої, «у синхронійній площині найбільш ефективним є дослідження контексту в широкому розумінні – як безпосереднє оточення слова і як його віддалені зв'язки в межах більших утворень. Контекстуальний аналіз передбачає пильну увагу до лексико-синтаксичної сполучуваності слова, його синонімів і антонімів, залученню до фразеологічних зворотів. Вивчення контексту завжди є початком дослідження; іноді цього цілком достатньо для визначення внутрішньої форми слова. Ідеться про ті випадки, коли семантична мотивація понять є досить прозорою і не потребує особливої процедури етимологічного аналізу. [...] В іншому разі визначення семантичної мотивації вимагає більш складних методів аналізу, передусім звернення до етимології і семантичної реконструкції. Першорядними є два питання – окреслення інваріантного значення (наприклад, 'вершина гори' чи 'гора?'), із якого були б виведені всі історично зафіксовані значення, а відтак – вияв закономірностей, регулярних процесів, що призвели до дивергенції значення в лексемах споріднених мов» [Топорова 1994: 12].

Провести чітку межу між синхронією і діяхронією складно, а навіть і неможливо, адже низка мовних процесів притаманні й синхронії, і діяхронії, а «зв'язок між історією і сьогоденням прокреслений пунктирною лінією» [Степанов 2004: 7].

Протиставлення синхронії і діяхронії, яке певною мірою утвердилося в мовознавстві, є не цілком слухним, адже «ці два підходи замість взаємного доповнення виявилися відірваними один від одного, що зумовлено не так принциповими міркуваннями, як недостатньою обізнаністю синхроністів в історії мови та зосередженістю істориків мови на динаміці історичних процесів в далекому минулому» [Добродомов 2002: 103; пор. також: Тихонов 1972].

Слова часто можуть бути немотивованими на сучасному етапі розвитку мови, коли зв'язок між планом вираження і планом змісту є затемненим, прихованим в історичних контекстах. Тому важливо й необхідно залучати історичні матеріали, адже саме аналіз слова в діяхронії дає змогу виявити особливості мотивації та деривації. Для аналізу семантичних мікросистем, які демонструють різні семантичні зрушення і трансформації, необхідний зв'язок з історичною семасіологією [Толстой 1997а: 16].

В. Гак наголошує, що семантичні перетворення, зокрема розвиток значень слова або його кореня, може проявлятися в мові трояко – у трьох структурних типах лексичних номінацій: у нових значеннях слова; у значеннях похідних слів (derivати чи композити); у значеннях фразеологічних одиниць (сталих словосполучень), до складу яких входить відповідне слово [Гак 1998: 694, 673]. «У всіх трьох випадках, – за словами вченого, – можуть символізуватися ті самі аспекти об'єкта: базове слово, derivати і фразеологізми можуть містити одні й ті ж елементи внутрішньої форми. У синтагматичі – і внутрішньослівній (словотвір), і позаслівній (словосполучення) – актуалізуються відтінки значення певного кореня. Нерідко в derivатах і фразеологізмах символізуються такі аспекти об'єкта, які не фіксуються в значеннях вихідного (базового) слова» [там само: 694].

Під час аналізу важливо з'ясувати, як будуються семантичні переходи, когнітивні містки [там само: 673; пор. концепцію «семантичних містків»: [Mel'čuk 1988], які неможливо «побудувати» поза методом діакронії.

Д. Шмельов формулює положення, що виключає під час семасіологічного аналізу антиномію синхронія – діакронія: «Історичний розвиток значень слова, що проходить шляхом метафоричних, метоніміїчних або функційних переносів найменувань, визначає відповідний тип співвідношень між співіснуючими надалі значеннями слова, так само, як характер взаємозв'язків між співіснуючими значеннями слова певною мірою вказує на хід його розвитку» [Шмелев 1964: 98].

Історії слів відображають історії людей, закономірності формування людської думки, моделюючи зв'язки між поняттями. Формування значень – процес простий і складний водночас. З одного боку, значення може просто передаватися від слова до слова майже в незмінному вигляді ('верхівка дерева': *верх* – *верхівка* – *вершók*; 'гора': *гірка* – *гіронька* – *гірочка* – *гірчák* – *гірця* – *гір'я* – *гораéц* – *горéчка* – *горінка* – *горіця* – *горічка* – *гóрónька* – *гору́ня* – *горя́вка* – *горя́на* – *горяні́ця* – *загóra* – *угóрок* – *узгір'я* тощо), а може модифікуватися, змінюватися (див.: 3.2.2).

Найчастіше надаються до трансформації «значення слів, що позначають найбільш важливі для людей – взагалі або в конкретну епоху – явища і поняття. Сферу, звідки можна почерпнути матеріал для творення нових слів і виразів, значною мірою визначає історія і умови життя суспільства» [Гак 1998: 701].

Саме тому важливим аспектом аналізу є фіксація історичних змін (формальних і семантичних), для чого залучено історичні словники й пам'ятки української мови, що документують семантичні зміни в часі, адже «синхронійна полісемія – це проекція діакронійного розвитку на площину синхронії», «розгорнута у просторі діакронія» [Зализняк 2001: 14; пор. також: Толстой 1997а: 15].

Окреслені методики аналізу концептів, а також запропонований алгоритм аналізу концепту (див.: 1.4.3) можуть бути використані для вивчення інших концептів.

Огляд джерел та науково-критичної літератури спонукає до висновків, що переоцінити значення моделювання для різноаспектного аналізу діалектних одиниць складно. Адже модель відтворює структуру об'єктів, систематизує та класифікує їх, а водночас упорядковує матеріал, унаочнює і спрощує його сприйняття.

Моделювання семантичної та словотвірної структур слів, що слугували основою для формування семантичних полів та словотвірних гнізд, уможливило реконструкцію фрагмента моделі світу, який репрезентують концепти *ВЕРХ* / *НИЗ*.

Вибір бінарної опозиції *ВЕРХ* / *НИЗ* – не випадковий, адже це універсалія світобудови, у межах якої виявляються найголовніші життєві орієнтири та цінності.

Особливістю пропонованого дослідження є опрацьований емпіричний матеріал, ексцерпований із джерел, які відтворюють «живе» мовлення українців, – діалектних текстів, словників, атласів, дескриптивних досліджень. Діалектне мовлення, яке не завжди підпорядковується правилам і нормам літературної мови, фіксує специфіку мовних явищ на різних рівнях. Як симбіоз мови й культури діалект розкриває деталі та особливості людського світобачення, пояснює явища матеріальної та духовної культури в уявленні посполитої людини.

Дослідження проведено на наддіалектному рівні, що дало змогу системно репрезентувати аналізовані слова в усіх наріччя української мови, а також виявити просторову варіантність.

У дослідженні поєднано синхронійний та діахронійний методи, завдяки чому виявлено не тільки результати внутрішніх процесів, а й їх динаміку. Для моделювання якнайповнішої картини лексико-семантичної реконструкції концептів використано історичні тексти XI–XVIII ст., лексикографічні загально-мовні та етнографічні праці кінця XIX – початку XX ст. Залучення різночасових матеріалів дало підстави до формування і «надчасової» інваріантної моделі, адже часто саме історичні матеріали допомагають відтворити типологію семантичних і структурних змін.

Проаналізувавши базові теоретичні студії провідних концептознавців, когнітивістів, а також переосмисливши терміни *концепт*, *концептосфера*, *мовна* та *діалектна КС* відповідно до опрацьованого діалектного матеріалу, запропоновано власні дефініції цих понять, окреслено їхні ознаки та функції, а також розроблено алгоритм дослідження.

Аналіз концепту зводиться до формування двох «просторів»: номінативного (форма концепту) та семантичного (зміст концепту). Номінативне поле охоплює лексичні, синтаксичні та фразеологічні одиниці, які слугують засобами активації концепту, а семантичне поле системно репрезентує семантику компонентів номінативного простору.

Схарактеризовано методологію аналізу діалектних явищ із погляду словотвору та семантики, обґрунтовано важливість лексико-семантичного моделювання для репрезентації когнітивного простору, результатом якого є моделювання діалектної картини світу.

Важливо зазначити, що незалежно від об'єкта моделювання – семантична та словотвірна структури слова, семантичне поле, словотвірне гніздо, концепт чи діалектна картина світу – модель гіпотетична, базована на діалектному матеріалі та знаннях дослідника; її можна коригувати, уточнювати, доповнювати й удосконалювати.

Сучасна лінгвістика в цілісній інтегральній методології дослідження мовних явищ об'єднує структурно-семантичний, функційний і когнітивний підходи. Розроблена методика охоплює комплекс різних методів та прийомів, кожен із яких увиразнює різні аспекти моделювання.

Запропоновані теоретико-методологічні засади не тільки аргументують авторську концепцію моделювання українського діалектного континууму від абстрактної моделі до реальної репрезентації, а й є дороговказом для подальших студій та інтерпретацій, для осмислення поставлених проблем і пошуку відповідей на запитання.

РОЗДІЛ 2

НОМІНАТИВНИЙ ПРОСТІР КОНЦЕПТУ

«Мовна картина світу “картографує” одиниці номінації як точки номінативного простору, а за кожною точкою і тим паче їх угрупованнями приховані різні “рельєфи”. На мовній карті є своя “суша” і свій “водний простір”, є “дороги” – зв’язки і відношення між словами» [Кубрякова 1988: 141]

Концепт, який формально репрезентує номінативний простір як систему номінацій, а змістово – семантичний простір як систему значень, можемо умовно назвати «системою систем», адже «у мові як у духовній “пам’яті народу” семантично і словотвірною (виділення моє. – Т. Я.) марковано те, що має практичну і пізнавальну цінність в його повсякденному житті, тобто пізнавальне і ціннісне немов зливаються в акті номінації» [Вендіна 1998а: 202].

Моделювання дає змогу дослідити концепт усебічно, зосереджуючи увагу на таких основних аспектах, як номінація – формальний аспект (вивчення словотвірних процесів, фіксація різночастининомовних дериватів, особливостей їх творення, аналіз кореляцій із базовими словами) та семантика – семантичний аспект (аналіз та узагальнення семантики мовних одиниць, моделювання семантичної структури слів, виявлення семантичних трансформацій). Перший крок моделювання передбачає формування номінативного простору – корпусу номінацій, які вербалізують концепт, а другий – аналіз семантичних особливостей.

Варто зазначити, що якщо семантичний простір є системою семантичних полів (див.: 3.1), то поняття номінативного простору і поля накладаються, а структура їх є дещо складнішою: ядро та периферія (пор.: схеми 3–5).

2.1. Номінативне поле: ядро й периферія

У сучасній лінгвістиці для опису явищ мови поширений польовий підхід, який ґрунтується на таких основних постулатах:

- поле є системою мікрополів; воно має вертикальну орієнтацію (єрархія, структура) і горизонтальну (взаємовідношення, взаємодія);
- елементи поля пов'язані системними відношеннями: вони формують ядро (довкола компонента-домінанти) і периферію (може бути ближня, дальня і віддалена), межа між якими розмита;
- поля можуть накладатися, утворюючи «зони поступових переходів» відповідно до «закону польової організації системи мови» [Бондарко 1967: 207; див. також: Васильєв 1971; Щур 1974; Караулов 1976: 23–32; Гак 1998: 691; Стернин 1985: 39].

У науковій літературі термін *поле* «обріс» конкретизаторами на кшталт *асоціативне, номінативне, семантичне, лексико-семантичне, поняттєве, словесне* та ін. (детально див.: 3.1), які позначають різні групи відповідно до об'єкта. Важливо, що є одиницею поля – поняття, слово, значення. До прикладу, у роботі виокремлено *концептуальне поле*, одиницею якого є концепт, *номінативне* – як система мовних одиниць, що вербалізують концепт, *семантичне* – як система значень, які виражають одиниці номінативного поля.

На позначення сукупності вербалізаторів концепту в мові відомий термін *номінативне поле* [Попова, Стернин 2007а: 47; Маклакова, Стернин 2013: 24–25; Остапчук 2012: 162; Вільчинська 2018а: 113], побудова якого є одним із початкових етапів алгоритму аналізу концепту, що відтак передбачає «опис семантики мовних засобів, що входять в номінативне поле концепту, когнітивну інтерпретацію результатів опису семантики мовних засобів – виявлення когнітивних ознак, що формують досліджуваний концепт як ментальну одиницю» [Остапчук 2012: 162]. Номінативне поле – система мовних одиниць різних частин мови, об'єднаних на підставі семантичних і формальних (словотвірних, структурних) ознак.

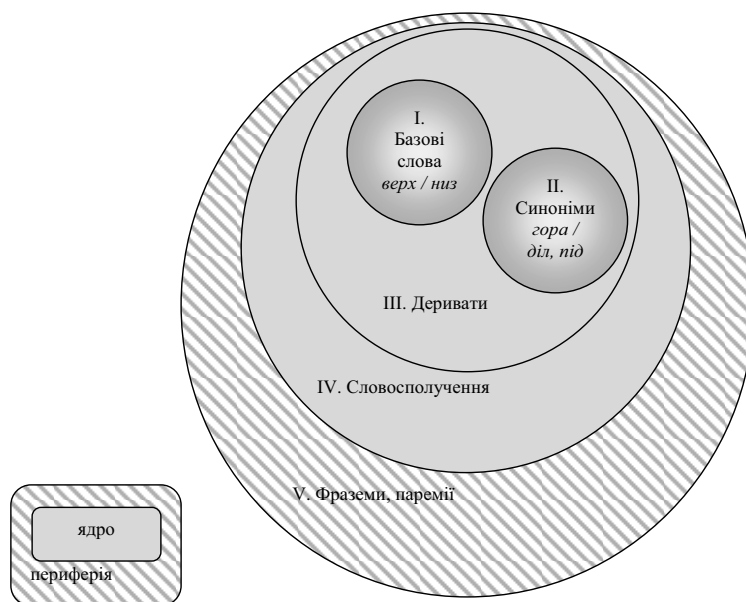
Важливою ознакою номінативного поля є номінативна щільність, яка виявляє ступінь «концептуалізації різних фрагментів дійсності» [Карасик 2002: 92], а висока номінативна щільність¹ номінацій концепту свідчить про «актуальність вербалізованого концепту в народній свідомості» [Попова, Стернин 2007а: 102–103; 2007б: 146].

Структуру номінативного простору (поля) концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* формують ядро та периферія (див.: 1.4.3; схему 4).

¹ Наталія Плотнікова пропонує визначати номінативну щільність у цифровому еквіваленті, визначаючи *коефіцієнт номінативної щільності* – «числовий показник обсягу номінативного поля концепту», який можна обчислити за формулою: «загальну кількість одиниць номінативного поля концепту» поділити на «загальну кількість одиниць номінативного поля того концептополя, до якого належить концепт» [Плотнікова 2013: 167].

Схема 4

Структура номінативного простору

Основа ядра – ключові, базові назви концепту – слова *верх* і *низ*, які «найточніше репрезентують концепт у мові» [Селіванова 2008: 141], «найповніше номінують концепт» [Попова, Стернин 2007а: 124]. Л. Лисиченко вважає, що значення ключового слова концепту має бути «спільним для мовного колективу» [Лисиченко 2009: 11–12; пор. також: Попова 2013: 205, Остапчук 2012: 161].

Словам *верх* і *низ* властива розгалужена семантична структура (див.: 3.5.1), компоненти якої об'єднані довкола основного значення 'верхня частина об'єкта' і відповідно 'нижня частина об'єкта'. Як свідчать опрацьовані джерела, ці значення в говірках української мови репрезентують також лексеми *гора / діл* та *під* – синоніми ключових слів [Попова, Стернин 2007а: 49; 2007б: 69; Попова 2012: 205].

Деривати, які становлять значну частину всіх номінацій концепту, не тільки демонструють моделі творення слів із власним семантичним наповненням, а й розкривають можливості для концептуальної інтерпретації дійсності, виявляють характер думок та ціннісні орієнтири діалектоносіїв. Усі номінативні одиниці (або їхні компоненти) входять до словотвірних гнізд (усього п'ять, які належать до ядра номінативного поля).

Доповнюють ядро номінативного поля словосполучення, до складу яких входять ключові слова та деривати.

Периферію номінативного поля репрезентують фразеологічні одиниці¹, паремії, у складі яких є будь-який із компонентів ядра. За словами С. Єрмоленко, «специфіку національної мовної картини світу показують на прикладі системи і функціонування лексичних одиниць, характеристики їхньої внутрішньої форми, в якій засвідчено детермінізм лексичної номінації, на прикладі семантичних і словотвірних дериватів, а також на прикладі фразеологій», які фактично «приховують» концепт [Єрмоленко 2009: 96].

Принципи моделювання номінативного поля можуть варіюватися: деякі дослідники вважають, що «номінаціями» поля є «ключове слово та його синоніми» [Остапчук 2012: 162], також пропонують виокремлювати «*дери-ваційне, лексико-фразеологічне та паремійне* поля ключового слова» [Попова, Стернин 2007а: 125–126], інші до переліку залучають також «асоціатори, що отримуються в результаті асоціативного експерименту і є реакцією на ключове слово-стимул», «словникові дефініції та енциклопедичні статті ключових слів-репрезентантів концепту», «різні види текстів та дискурсів, що розкривають зміст концепту» [Попова 2013: 206; див. також: Попова, Стернин 2007а: 47], що дещо виходить за межі номінативного поля вербалізованого концепту. Натомість використання текстів та словників різного типу є основою, підґрунтям, джерельною базою побудови поля, а «компонентний та дескриптивний аналіз словникових дефініцій є важливим етапом вивчення структури концепту, оскільки лексична система, репрезентована у словниках, є відображенням специфіки мовної картини світу» [Остапчук 2012: 162]. Номінативний простір – відкрита система, яка постійно поповнюється.

Виокремлення та моделювання номінативного і семантичного просторів концепту тісно пов'язане з диференціацією лексичного та семантичного аспектів дослідження словникового складу мови.

Аналіз мовних явищ «у суто семантичному аспекті» передбачає, на думку М. Толстого, дослідження значень слів, їх взаємозв'язку, виокремлення семантичних полів, а «в суто лексичному аспекті» – вивчення словотвору, запозичень, ідіоматики та ін. [Толстой 1997а: 71]. Дослідник зазначає, що лексикологія «займалася одночасно вивченням і формальної, і внутрішньої форми слова, залишаючи семасіології аналіз «зміни значень слів», тобто певну частину її діахронійного аспекту», а також говорить про «чисту» лексикологію, яка мала б бути зосереджена на лексемному аспекті словника (частотні, зворотні словники тощо) [там само: 12]. Натомість завданнями «класичної» семасіології є аналіз «зміни значень окремих слів (або групи слів), зміни семем, співвіднесених з однією і тією ж лексемою», а також «звернення до теорії поля, тобто системно-груповий аналіз слів (лексем і семем)» [там само: 14].

¹ Вивчення фразеологічної системи набуло особливої актуальності саме в контексті аналізу концептів; пор.: [Телия 1996; Бабушкин 1996; Селіванова 2004; Левченко 2005; Полюжин, Венжинович 2007; Жуйкова 2007; Мацьків 2007; 2008; Скаб 2008; Кононенко 2008; 2010 та ін.; детально див.: Венжинович 2018: 32–33].

Зважаючи на тісний зв'язок словотвору та семантики, варто зазначити, що аналіз номінативного поля як системи номінацій з огляду на їх структуру в жодному разі не відкидає семантики – ні щодо процесу творення, ані щодо запозичень чи ідіоматики.

Роздумуючи про зв'язок «словотвору і лексики», Маїна Янценецька доходить висновку про зв'язок лексико-семантичної групи (поля) – як фрагмента («ланки») мовної моделі світу – і «словотвірної-польової групи». Учена зазначає, що жодна лексична система ще презентована як цілісна «польова» картина («що є надзвичайно складним завданням»), хоча існує низка робіт, присвячених теоретичним і практичним проблемам загальної або часткової ідеографії. У цьому контексті важливий акцент на необхідності студій, які поєднують словотвір та семантику, адже «словотвір не байдужий до принципів об'єднання слів у семантичні групи» [Янценецкая 1979: 20].

Власне цій проблемі присвячено пропонуване дослідження, адже одиниці мовної системи не є ізольованими в межах певних груп (кореневих, гніздових, тематичних, лексико-семантичних тощо), вони взаємодіють, виявляючи домінуючі ознаки кожної з них.

Номінативне поле як план вираження концептів – це система мовних одиниць, об'єднаних на підставі формальних (словотвірних, структурних) ознак, а важливим компонентом поля є словотвірне гніздо.

2.2. Словотвірне гніздо як осердя номінативного поля

«Зв'язок словотвору і семантики та їх взаємозалежність дуже важливі» [Толстой 1997а: 101]

Словотвір посідає важливе місце у вивченні світобачення людей. Власне те, що набуває ознак регулярності, типовості, формує усталені моделі і є основним виразником творення «своєї» мови. Деривати, безперечно, формують найбільшу групу вербалізаторів концепту, фіксують семантичні нюанси та демонструють не тільки моделі творення слів із власним семантичним наповненням, а й хід думок діалектоносіїв. За словами Т. Вендіної, «словотвір розкриває можливості для концептуальної інтерпретації дійсності: пояснює, якими є елементи позамовної дійсності і як вони маркуються словотвірно [...]. Словотвір виявляє, які цінності зберігає свідомість. Він експлікує властивості і якості денотатів, їхні зв'язки і відношення, функційне навантаження, а головне – їх значущість для носіїв мови. Саме словотвір демонструє способи оцінки позамовної дійсності, спонукає розглянути її крізь призму шкали відповідностей системі цінностей, допомагає визначити, які її елементи словотвірно маркуються і чому, а також з'ясувати, що в мовній свідомості того чи іншого народу є життєво і соціально важливим» [Вендина 1998а: 9–10].

Дослідники акцентують на аксіологічній спрямованості словотвору: з одного боку, на розвинутому у слов'ян «ціннісному ставленні не тільки до людей, а й до всіх предметів загалом, що виражається у значній кількості зменшувальних, збільшувальних і зневажливих імен» [Лосский 1957: 72], а з іншого – на тому, що «аксіологічна спрямованість словотвору інтерпретує предмети і явища зовнішнього світу через внутрішню форму похідного слова, яка в різних мовах і діалектах (незважаючи на універсальний характер об'єктивної реальності) нерідко є відмінною. І навіть більше – саме словотвір дає змогу виявити способи оцінки позамовної дійсності, проаналізувати її крізь призму шкали відповідностей системі цінностей того чи іншого етносу й експлікувати відмінності в лексико-семантичному освоєнні явищ зовнішнього світу» [Вендина 1998а: 11].

Незважаючи на значні досягнення в теорії словотвору, що репрезентують різні його аспекти [детально див.: Майборода 1957; 1958; Ковалик 1979; 2007; Родніна 1979; Юрчук 1979; Білоусенко 1993; Горпинич 1998; Карпіловська 1999; Клименко 2014: 11–237; Вакарюк, Панцьо 1999; Сікорська 2000; Микитин 2000; Кузьма 2006; 2016; Грещук 1999; 2009; 2016; Кушлик 2015; Гриценко С. 2017: 218–263; Кислюк 2017: 13–41 та ін.], залишається чимало нерозв'язаних проблем, пов'язаних із системною репрезентацією словотвірних явищ, а також із вивченням особливостей діалектного словотворення, адже більшість студій здійснено на матеріалі літературної мови.

Діалектний словотвір, попри активізацію наукових зацікавлень у цій царині [Дзендзелівський 1953; Муқан 1961; Німчук 1965; 1971; 1978; Німчук 1962; Лукьянюк 1966; Сікорська, Шарпило 1970; Сікорська 1972; Захарків 1981; Зінченко 1997; 2005; Лизанець 2008; Панцьо 2003; Дика 2001; 2003; Аркушин 2004; Харківська 2015 та ін.; історіографічні деталі див.: Аркушин 2004: 5–6; Харківська 2015: 19–22], є одним із найменш вивчених. Хоча саме діалектне мовлення значно розширює лінгвістичні студії, дає змогу зафіксувати те, що виходить за межі правил та норм літературної мови, а водночас інформує про культуру та традиції, побут та особливості світосприйняття, просторову картину світу носіїв говору.

Актуалізація дериваційних досліджень пов'язана також із гніздовим словотвором [пор.: Skarżyński 2003: 3–10], серед завдань якого – системний аналіз мовного матеріалу у форматі словотвірного гнізда. Відомо чимало праць, присвячених словотвірним гніздам, укладеним на матеріалі сучасної літературної мови [Ковалик 2007: 331–346 (СГ із коренем *-роб-*), 347–357 (СГ із коренем *-зелен-*); Верещака 1975 (СГ із коренем *-мороз-*); Голянич 1978 (СГ із коренем *-каз-*); Лесюк 1980; 1983; 1985; 1995 (СГ дієслів руху); Василевич 1985 (СГ коренів слів зі значенням мислення); Тышківская 1987 (СГ коренів слів зі значенням почуттів); Березенко 1996 (відадвербіальне СГ); Дідух 2002 (СГ із вершинами *високий-низький*); Дзеньдзюра 2010 (СГ параметричних прикметників) та ін.; див. також: Білоусенко, Німчук 2013: 25], проте, на жаль, традиції аналізу діалектного матеріалу у форматі СГ немає [див.: Ястремська 2017в: 183–184; Ястремська 2017г: 121].

Словотвірне гніздо, вивчення якого бере початки від 60-х років ХХ ст. [Ковалик 1961; Кубрякова 1965; 1977; Кубрякова, Соболева 1979; Тихонов 1974а; 1974б; 1978; 1982; Тихонов, Авина 1982; Тихонов, Пардаев 1989; Авина 1982; Соболева 1972; 1980; Гинзбург 1973; 1974; 1986; Лопатин 1977; Земская 1978; 2007; Янценецкая 1979; 1991; Егоров 1986], дедалі впевненіше набуває ознак основної одиниці словотвірної системи як її «найвища і найскладніша одиниця» [Клименко 2014: 339]. Під час формування СГ визначальним є співвіднесення плану змісту і плану вираження кожного компонента. Однак, як слушно зазначає Н. Клименко, більш вивченим є план вираження одиниць, натомість смислова характеристика радше належить «до поставлених, ніж до розв'язаних завдань» [Клименко 2014: 339; див. також: Ширшов 1991; 1996; 1999; Огай 1995; Улуханов 1996; 2015; Chomko 2015]. Ця теза підтверджує актуальність цієї роботи – лексико-семантичне моделювання із проєкцією на словотвір і семантику.

Для окреслення СГ використано визначення Є. Карпіловської: «сукупність спільнокореневих слів, пов'язаних відношенням мотивації або відношеннями формального і семантичного виведення одного слова з іншого» [Карпіловська 2002: 5]. І хоча наявні дефініції СГ можуть різнитися, назагал гніздо кваліфікують і аналізують як систему спільнокореневих дериватів [див.: Ковалик 2007: 326 («система словотвірних рядів»); УСУТ: 50, 169 («сукупність однокореневих слів»; «словотвірна мікросистема, що складається зі словотвірних ланцюжків та парадигм»); Кислюк 2017: 29 («сукупність похідних»); Загнітко та ін. 1998 («сукупність слів одного кореня») та ін.].

Вивчення лексики у форматі СГ дає змогу репрезентувати слово як одиницю системи в усіх його зв'язках, сприяє розв'язанню проблем, пов'язаних з аналізом мовних явищ, передбачає єрархічну форму репрезентації матеріалу, доводить свої переваги над іншими аспектами (як, наприклад, виокремлення тематичних чи лексико-семантичних груп лексики). Водночас визначальним є епідигматичний аспект – комплексний аналіз деривації, мотивації та семантики похідних, адже «структурно-семантичні відношення реалізуються передусім у гнізді (словотвірному гнізді. – Т. Я.), а саме гніздо є природною структурованою системою мови», «структурно-семантичним цілим» [Ширшов_С: 3, 6].

Під час укладання СГ важливою умовою є увага до семантики, однак цю умову досить складно виконати, зважаючи, зокрема, на технічні «обмеження». Словотвірне гніздо є не тільки ідеальною схемою фіксації системи дериватів, воно репрезентує їх дериваційні та мотиваційні особливості, які базуються на семантиці. Зважаючи на те, що СГ – система, а не довільний набір слів, саме гніздування є одним із аспектів його системної організації.

Емпіричні дослідження дериваційних процесів цілком підтверджують міркування Т. Вендіної, що «мова є своєрідною моделлю природних і розумових процесів, а словотворчий акт, під час якого встановлюється зв'язок між предметом думки і мовним знаком, є у суті своїй когнітивним актом, що розкриває таємниці механізму взаємодії життя і мови. Причому це не пасивна

об'єктивація зовнішнього світу, а свідомо і цілеспрямована словотворчість, що пропонує систему орієнтирів у предметному світі» [Вендіна 1998а: 202].

Поняття словотвірної потенції і словотворчої продуктивності характеризують сполучуваність словотворчих елементів як компонентів словотвірної моделі: визначаючи продуктивність конкретного афікса, з'ясовують, із якими лексемами він поєднується; і навпаки – виявляючи дериваційну потенцію твірної лексеми (основи), встановлюють, із якими афіксами вона може поєднуватися [Ковалик 1961; Толстой 1997а: 87].

Н. Шведова зазначає, що різні фрагменти мовної КС, «ділянки», які репрезентують різні аспекти людського буття, об'єднують слова різних частин мови, але які належать до одного і того ж фрагмента мовної картини світу. Наприклад, «Буття, існування людини»: назви фаз людського буття, дієслова – назви процесів буття; «Час»: іменники та дієслова, які номінуютьплинність часу та ін., у межах кожної з таких «ділянок» «наявні власні угруповання і власні відношення між одиницями і їх сукупностями» [Шведова 1999: 15].

Слова різних частин мови мають особливості творення і потребують внутрішньої систематизації. Лариса Кислюк пропонує виокремлювати в межах СГ словотвірні підгнізда, або частиномовні зони (субстантивна, ад'єктивна та дієслівна) [Кислюк 2017: 163; пор.: Янценецкая 1979: 29]: «кожне з підгнізд виявляє динаміку в семантиці та словотвірних особливостях дериватів: 1) стабільне функціонування словотворчо активного ядра; 2) поява новотворів, мотивованих базовим словом або ядерними похідними; 3) витіснення у пасив частини похідних; 4) активізація похідних як неосемантизмів» [там само]. Це, зокрема, підтверджує доцільність аналізу семантичних і словотвірних особливостей у межах частиномовної семантики похідних слів: субстантивної, ад'єктивної, вербальної й адвербальної.

Когнітивний аспект дослідження СГ демонструє безперечні переваги, адже дає змогу відійти від формального (словотвірного) аналізу і проєктувати його на семантику.

Для аналізу діалектних одиниць поєднано основоцентричний підхід (СГ та його фрагменти), формантоцентричний (словотвірні моделі, зразки деривації), а також лексикоцентричний підхід, який «зміщує вектор дослідження: з техніки словотворення на склад і семантику лексикону» [Гриценко С. 2017: 218].

Аналіз СГ як номінативного поля концепту має неабияке значення: це перший крок у доборі, формуванні корпусу одиниць, які вербалізують концепт – базові слова та деривати із вершинами *верх*, *гора*; *низ*, *діл*, *під*, семантика яких є підставою для моделювання семантичного простору та семантичних полів.

2.2.1. Гнізда з вершинами *верх, гора; низ, діл, під* як об'єкт аналізу

Непохідна лексика засвоюється «поштучно», похідна – «помодельно» [Кубрякова 1988: 151]

Вибір об'єктом дослідження дериватів СГ із вершинами *верх, гора; низ, діл, під* не випадковий, адже цим словам властивий потужний словотворчий потенціал. Це уможливило моделювання розгалужених словотвірних гнізд, а відтак – аналіз їх формальної (структурної) і семантичної деривації, адже деривати не тільки підтверджують семантику базових слів, а й значною мірою урізноманітнюють її.

Значна кількість номінацій засвідчує високу номінативну щільність концепту, акцентує на важливості концептів *ВЕРХ / НИЗ* для носіїв мови, а також ілюструє «своєрідність перцепції і оцінки людиною навколишнього світу. Оцінювання дійсності з погляду потреб, інтересів і установок суб'єкта пізнання формує глибинну основу системи цінностей народу» [Вендіна 1998а: 10].

Н. Плотнікова виокремлює три етапи словотвірного аналізу: вияв форманта, визначення способу словотворення та встановлення типу словотворення [Плотнікова 2013: 168], що не виходить за межі «формального» аналізу. Однак концептуальний аналіз не обов'язково передбачає деталізації словотворчих засобів та способів. Важливою передусім є семантика дериватів, а також модель деривації та мотивації.

Варто зазначити, що, формуючи СГ, на жаль, не можна бути впевненим у цілісності його структури, адже повнота представлення залежить від кількох чинників, серед яких найважливішими є, з одного боку, фіксація лексичних одиниць у джерелах, а з іншого – наявність та доступність цих джерел.

Виявлені в різночасових джерелах – у пам'ятках української мови XI–XVIII ст., лексикографічних працях XIX – початку XX ст., у діалектах української мови (наддіалектна та надчасова модель) – аналізовані СГ охоплюють різну кількість дериватів-інваріантів (див.: таблицю 2), що зумовлено різною номінативною щільністю і словотворчим потенціалом базових слів.

Таблиця 2

СГ із вершинами *верх, гора; низ, діл, під*: кількісний аналіз

Частини мови	Вершини СГ					Σ=
	<i>верх</i>	<i>гора</i>	<i>низ</i>	<i>діл</i>	<i>під</i>	
<i>n</i>	232	190	75	113	70	680
<i>adj</i>	88	27	42	9	4	170
<i>v</i>	65	10	49	4	0	128
<i>adv</i>	66	48	38	46	22	220
Σ=	451	275	204	172	96	1198

2.2.2. Формування словотвірного гнізда: діахронійний аспект

Ідея продемонструвати динаміку, формування СГ з'явилася як наслідок дослідження семантики дериватів, яке потребувало занурення в історичні глибини, щоб з'ясувати особливості семантикотворення та мотивації лексем [пор.: Ястремська 2017в; 2017г]. Укладання корпусу дериватів, засвідчених у говірках української мови, відтак доповнення його історичним матеріалом дало змогу уточнити семантику дериватів, зафіксувати семантичні зміни, а також виявити динаміку мовних явищ на рівні фонетики та граматики.

Виявлено такі зміни словотворчих формантів, зокрема іменникових суфіксів:

- **-ость(ø) > -ість(ø):** *ве(у)рхность* (XVI–XVIII) – *вѣрхність* (XIX–XX); *зверхность* (XVI) – *звѣрхність* (XIX–XX);
- **-овь(ю) > -івь(а):** *вь(е)рховьє* (XII–XVIII) – *верхів'я(є), вершів'я* (XIX–XX);
- **-и(ю) (із давнього [j]+-е) > -ї(а):** *подолиє* (XIII) → *поділля* (XX), *понизіє* (XV) → *понізьзя* (XX), *загоріє* (XV) → *загір'я, загіре* (XIX–XX); *роздолиа, роздолиє* (XVI) → *роздóлля* (XX);
- **-ени(ю), -ень(ю) > -ен'н'(а), -ін'н'(а):** *ниженіє* (XIV) → *ні́ження* (XX), *зниженіє* (XVII) → *зни́ження* (XX); *пониженьє* (XVI), *пониженіє, пониженьє* (XVI) → *пони́ження* (XIX–XX); *совершеніє* (XVII) → *звѣршення* (XX); *вершеніє* (XVII) → *вѣршіння* (XX) [пор.: Родніна 1979: 69–70];
- дієслівного суфікса **-ова(ти) > -ува(ти):** *верховáти* (і *верхованє, верхóвáтий*) (XIX–XX) – *верхувáти, верхувáтий* (XX); *горовáти* (і *горовáтий, горовато*) (XVII–XIX) – *горувáти* (XIX–XX), *долиноватый* (XVII), *долковатост* (XVIII) та ін.;
- префіксів: **с- > з-, со- > з-:** *свершити, совершити* (XVI–XVII) – *зверши́ти* (XIX–XX), *свершений, совершений* (XVI) – *зверши́ний* (XIX–XX), *свершение, совершение* (XVI–XVII) – *зверши́ння* (*зверши́ня*) (XIX–XX) та ін.

Важливо відзначити, що в пам'ятках до XVIII ст. відсутнє чергування *г'ір – гор, д'іл – дол, н'ід – под* послідовно зафіксовано словоформи з *о*: *горниця, горний; доль, дольний, подоль, подольць, подольє; подь, сподь, преисподний* тощо.

Задокументовано найдавніші слова в СГ, які дотепер функціують у літературній мові та в діалектах, наприклад, засвідчені в українській мові від:

- **XI ст.:** *верхъ, гора, гориця* 'гора', *горниця* 'кімната', 'гірський край', *нізьство* 'підлість'¹, *подольць* 'нижній край одягу', *подольє* 'частина міста в прибережній низині', *юдоль* (*плача, плачевний*) 'долина (плачу)', *преисподний* 'той, хто в пеклі', *верхний, верховний* 'наділений верхньою владою', *верхний* 'який одягають поверх (про одяг)', *горний, горьшиний* 'божественний (про книгу, царство)', *дольшиний* 'розташований знизу', 'людський, гріховний', *удольний* 'який росте у низині', *дольний* 'пекельний', *низький* 'нікчемний', *нижний* 'який має людське

¹ Значення подано для незрозумілих без контексту слів.

- (не божественне) походження', *понижений* 'смирений', *преисподний* 'дуже глибокий', *низити себе, обнизѣти, обнизитися* 'упокоритися', *гори* 'угору, до неба'¹, *низ* 'униз' [МСДЯ 1: 458, 465, 467, 560, 562, 1303; 2: 447, 449, 565, 1080, 1652; 3: 198, 1155; ДС: 459];
- XII ст.: *верховіє* 'верхня течія річки', *Сіоньская горниця* 'царство небесне', *низь* 'місцевість біля пониззя', *подоль* 'частина міста в прибережній низині', *долина, доль* 'яма', *златоверхний, дольний* 'жахливий, нестерпний', *вздоли* 'біля підніжжя гори', *вниз* 'у напрямку вниз' [МСДЯ 1: 352, 465, 560, 694, 696, 981; 2: 449];
 - XIII ст.: *удолля, подоліє* 'долина', *низитися, обнизатися* 'упокорюватися', *згори* 'згори – за волею Бога' [МСДЯ 1: 552; 2: 447, 1043; 3: 1152–1153];
 - XIV ст.: *верховий* 'вершник, верховий', *верховина* 'верхня течія річки', *роздоліє, подоль* 'долина, рівнина', *раздоль* 'русло', *испод* 'нижній прошарок речовини, рідини', *верхний, нижний кінець* 'межа', *ниженіє* 'смирення', *подольській* 'подільський', *на подоль* 'у напрямку вниз' [МСДЯ 1: 1372; 2: 137, 446, 1043; 3: 34, 174; Тимч_ІС: 586; СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 165–166];
 - XV ст.: *погорье* 'гірський схил', *горенка* 'кімната', *доль* 'долина', *долище* 'земля як місце проживання людей', *оудоліа* 'долина', *долище пресподне* 'пекло', *низота* 'безправ'я', 'низьке становище', *Понизье* 'місцевість біля пониззя', *подь* 'підніжжя гори', *сподь* 'підвал, пивниця', *верховний* 'розташований біля верхів'я', *Низовський* 'розташований біля пониззя', *устна исподняя* 'нижня губа', *зубы исподнии, вгору* (у гору) 'у напрямку вгору', *нагору* (на гору) 'тс', *далов, наниз* 'униз', *зниже* 'нижче' [МСДЯ 1: 649, 2: 448, 1080; 3: 1152–1153; СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 157, 326; 2, 12; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13: 183; Тимч_ІС: 294, 564, 568].

Водночас пам'ятки української мови документують слова, які «загубилися в часі» на різних етапах розвитку мови, яких не фіксують сучасні джерела, наприклад: *вершинокъ, совершеннокъ* 'кінець, закінчення' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 243; КСУМ¹⁶⁻¹⁷], *вершіє, вершьє, вершокъ* 'брунька, пуп'янок' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 243], *верики деревянии* 'плоди дерев' [Тимч_ІС: 221], *горная* 'гірський край' [МСДЯ 1: 560], *гориця²* 'гора' [МСДЯ 1: 554], *подольє* 'частина міста в прибережній низині' [МСДЯ 2: 1043], *удолля* 'долина' [МСДЯ 3: 1152–1153; Тимч_ІС: 772–773], *удольний* 'який росте у низині' [МСДЯ 3: 1154, 1324 («растущій въ долинѣ»)], *низьство* 'підлість, приниження гідності, ницість' [МСДЯ 2: 449 («ничтожество»)], *понижений головою* 'смирений' [МСДЯ 2: 1080], *горей* 'насамперед, передусім' [СУМ¹⁶⁻¹⁷

¹ Слово фіксують тексти Остромирового і Добрилового Євангелій: *Възведь очи горѣ* [МСДЯ 1: 552 («Остромирове Євангеліє»)]; *Ісѣ же възведь очи свои горѣ и рече* [ДС: 570]; і від XII ст. – 'у напрямку до верхів'я річки: (*Андрей Первозванный*) *пойде по Днѣпру горѣ* [МСДЯ 1: 552 («Повість минулих літ»)]; пор. також із протилежним значенням – 'у напрямку до устя, гирла ріки': *От аблони долиною... оу быстрицю а горѣ рікою до оустъа* (XV) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 59; Тимч_ІС: 580].

² У лемківських говірках зафіксовано демінутив *горичка* [Верхр_Л: 367].

4: 99], *горне* ‘гордовито’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 33], а також топоніми *горы великия* ‘Карпатські гори’, *Подолець* ‘Поділля’ [МСДЯ 1: 552, 228].

Діахронійний підхід дав змогу виявити і семантичний розвиток дериватів, що представлено в підрозділі 3.4.

2.3. Словотвірна модель

«Мовні традиції, існування апробованих суспільством продуктивних і давніх словотвірних моделей відбивається не лише на способі найменування, а й на самій фіксації явища в свідомості людини»
[Кислюк 2017: 34]

Аналіз системи словотвору поза процесами моделювання просто неможливий. «Метод моделювання широко використовується у вченні про словотвір з часу його становлення. [...] Лінгвістичні інтерпретації, які стосуються будови дериватів, їх парадигматичних і синтагматичних властивостей, способів і сутності лексичної деривації, інших характеристик стають можливими саме завдяки моделюванню» [Грещук 2016: 92].

Когнітивний підхід до аналізу і словотвірних, і семантичних процесів актуалізував проблему взаємозв'язку мови і культури – поєднання мовних явищ із традиціями та особливостями світосприйняття, адже активне володіння словотвірним механізмом мови – словотвірними моделями, як слушно зазначила Олена Земська, «належить до мовної компетенції носіїв мови» [Земская 1992: 16]. Цю думку підтверджує Л. Кислюк, акцентуючи на тому, що «наявність у системі певних словотвірних моделей певною мірою спричинює як концептуалізацію того, що треба назвати, так і його категоризацію в системі мови й профілювання (аспектуалізацію, специфікацію) у мовній практиці, у спілкуванні» [Кислюк 2017: 35], а отже, процеси номінації не тільки відображають культуру та досвід людини, її знання мови та основних принципів творення слів, а і світосприйняття, усвідомлення категорій буття та його моделі. Система словотвору, яка об'єднує одиниці номінації, «використовує сукупність матеріальних засобів моделювання таких одиниць і набір словотвірних значень, які можна виражати за допомогою цих засобів» [там само], тому модель часто вважають суто формальною одиницею [Янко-Триницкая 1966: 392–401].

Моделювання як дослідницький прийом передбачає аналіз мовних одиниць від найпростішої структури до найскладнішої, адже «моделювання системи мови загалом чи конкретних її рівнів нерідко передбачає побудову простору багатовимірного, багатовимірної величини» [Кубрякова 1967: 99].

Формування номінативного (словотвірного) простору проходить кілька кроків: словотвірна структура слова → словотвірна пара (ланцюжок) →

словотвірне гніздо; натомість семантичного відбувається дещо простіше: семантична структура слова → семантичне поле.

Словотвірне моделювання (за Н. Клименко) передбачає такі основні етапи опрацювання матеріалу: 1) укладання списків коренів, афіксів; 2) розроблення правил зіставлення об'єктів мови й моделі; 3) алгоритм розкриття відношень між складниками слова, описаними через об'єкти моделі, з характеристиками, приписаними їм моделлю; 4) виявлення словотворчої структури кожного окремого слова й одночасно встановлення словотворчої моделі слова [Клименко 2014: 215].

Засобом моделювання в обох випадках є модель як схема, формула чи зразок, за яким утворено слово – формально чи семантично, а основна мета словотвірної моделі – «те, заради чого існує словотвірна модель» – наявність (чи відсутність) у носіїв мови потреби у творенні тих чи інших одиниць словотвірної парадигми [Янценецкая 1979: 26].

Розуміння словотвірної моделі як засобу класифікації та опису є дещо відмінним у науковій парадигмі, зокрема її кваліфікують як:

- процес творення нового слова – «словотвірна модель переходу від думки до слова» як єдина модель для всіх лексичних одиниць [Торопцев¹ 1980: 92–134];
- «зразок, у якому виражена формула поєднання відповідного словотворчого будівельного матеріалу, тобто його твірної основи і афікса» [Ковалик 2007: 273]; водночас дослідник використовує терміни *словотвірний зразок*, *словотвірна формула* [там само];
- «схему побудови слів, за зразком якої створюється серія нових слів» [Янценецкая 1979: 44], в основі моделі – принцип повної аналогії [там само: 201]. Авторка, покликаючись на Леоніда Сахарного, порівнює використання словотвірних моделей зі звуковими асоціаціями, які існують у людській свідомості і які використовують мовці, творячи нові слова; і це щось більше, ніж суфікс, це – щось на кшталт рими [там само: 217];
- «загальну формулу однотипних утворень», «аналог їхньої словотворчої структури» [Клименко² 1973: 7; 2014: 215]; зразок творення нових похідних – «схеми творення слів у межах того самого словотвірного типу» [Клименко_УМв: 619];
- «зразок, схему, формулу словотвірної будови слова з внутрішньослівним оточенням, але без словотвірного значення»; «схема внутрішньої будови зразків, яка враховує поєднання базової основи з певним видом дериватора без урахування конкретних значень компонентів [...], що забезпечує

¹ Дослідник виокремлює шість компонентів моделі, а саме: 1) підготовка ідеального змісту; 2) вибір мотивування (ознакою і змістом); 3) вибір твірного слова; 4) вибір способу словотворення; 5) побудова звукової оболонки з підоснови (основи твірного слова), звукового складу похідного слова і словотворчих одиниць; 6) «зчеплення» ідеального і матеріального [Торопцев 1980: 92].

² Моделі морфемної будови похідних активно використовували Є. Карпіловська та Н. Клименко для формування ядра морфологічного словотворення для базових частин мови [Клименко, Карпіловська 1991; 1998].

повторюваність словотвірних зразків, [...] схематично відображає творення слів у межах одного словотвірного типу без урахування словотвірної семантики, але з урахуванням морфонологічних ознак»; важливо, що за допомогою моделей можна виявити не тільки «повторюваність структури похідних, установити не лише їхню системність, а й механізм, процедуру, спосіб їхнього творення» [Кислюк 2017: 28, 36]; учена також запропонувала зразок моделі системи сучасної української словотвірної номінації на прикладі нової похідної лексики [Кислюк 2017];

- «конкретні морфонологічні особливості (тобто фонологічні зміни на стику морфів) утворення слів одного словотвірного типу. Це схема, яка характеризується морфонологічними відмінностями, що супроводжують дериваційний акт» [Загнітко та ін. 1998]; «зразок побудови конкретних похідних слів-лексем» [Загнітко 2012 2: 253];
- «абстрактна схема, взірць структурної будови однотипних дериватів, які характеризуються належністю твірних і похідних до однієї ж частини мови і тотожністю форманта» [УСУТ: 165].

Марія Федурко виокремлює також поняття словотвірної підмоделі (або морфонологічної моделі) як «сукупності морфонологічних схем, застосовуваних під час творення дериватів, які забезпечують взаємодію коренів із суфіксами» [Федурко 2003; пор. також: Кислюк 2017: 36].

Василь Грещук [Грещук 2016: 92–95], узагальнюючи застосування моделі у словотворі на різних етапах розвитку дериватології, виокремлює кілька типів моделювання, зокрема: поморфемно-конструктивне (застосовано у працях Н. Клименко), об'єктом якого є дериват як поморфемна конструкція, під час якого не взято до уваги семантичних особливостей дериватів; логіко-номінативне (ономасіологічне) (у працях Ф. Буслаєва, Я. Розвадовського, М. Докуліла); словотвірне на синтаксичній основі (Є. Курилович); лінгвокогнітивне (О. Кубрякова) та ін. Однак, на думку вченого, найбільш об'єктивно і повно може репрезентувати словотворчі процеси тільки комплексне застосування логіко-номінативної, синтаксичної та модифікаційної моделей.

Поняття моделі деривації (словотвірної моделі) кваліфіковано як формальну схему творення дериватів, яка спрощує розуміння словотвірної структури одиниці і виявляє її місце в системі СГ. У цьому контексті близькими є поняття «словотвірна модель» та «словотвірний зразок», які деякі дослідники вважають тотожними [Ковалик 1979: 47–48; УСУТ: 172]. За визначенням Надії Янко-Триницької, словотвірний зразок як найменша самостійна одиниця словотвірної системи – це «структурна схема похідних слів із зазначенням афіксів, а також семантики базової основи, узагальненою або конкретизованою настільки, наскільки ця семантика виявляється у значенні похідного слова» [Янко-Триницька 2001: 292; пор. також: Кислюк 2017]. Словотвірні зразки дають змогу виявити повторюваність структур, закономірності щодо поєднання компонентів, що є важливим кроком для систематизації словотвірних явищ, адже саме зразок є основою для створення узагальненої моделі.

2.4. Діалектні особливості дериватів

Говорам властиві «легкість словотворення й активність реалізації словотворчих моделей» [Гриценко 1984: 3]

Моделювання як одну з основних системотворчих ознак словотвору викремлює О. Земська [Земская 1992: 32]. Словотвірна модель найвиразніше демонструє особливості словотворення, акцентуючи водночас на діалектних варіантах елементів структури слова.

Діалектні матеріали є цінним джерелом для вивчення словотвору, адже дають змогу вийти за межі усталених правил літературної мови, виявити унікальні дериваційні та семантичні моделі творення дериватів. Дослідниця словотвірної семантики М. Янценецька вважає «корисними» показники нелітературних форм мови, характеристику okazionalizmів, поширених в усному (літературному і нелітературному) мовленні, у мові художніх творів, газет та ін., а також, безперечно, у діалектах, які «значною мірою відображають загально-мовні тенденції» [Янценецкая 1979: 37]. Діалектне мовлення «значно ширше, ніж літературна мова, відображає процес творення слів із відхиленнями від типових словотвірних моделей, роблячи їх менш “морфологічними”, менш строгими щодо семантики і форми. Для діалектного мовлення характерний досить активний вияв у конкретних актах спілкування лексичних мотиваційних зв'язків, які визначає місце похідного слова в словотвірному ланцюжку і ширше – у словотвірному гнізді. Водночас діалекти дають цікавий матеріал щодо фоно-морфологічної варіантності похідних слів та ін.» [там само: 43].

Аналіз особливостей творення різних частин мови, властивих діалектам української мови, вияв основних моделей деривації, зважаючи на фонетичну та семантичну специфіку похідних, – важливий аспект цього дослідження, однак усе-таки пріоритетним є семантичний аналіз. З огляду на це системне вивчення словотвірних особливостей та моделей, способів словотворення стане наступним етапом наукових студій. У цьому підрозділі запропоновано зразки аналізу одиниць різних частин мови, основою яких слугували ідеї авторки, актуалізовані на різних етапах роботи.

Іменник

«У сучасному словотвірному номінуванні фрагментів мовної картини світу» значення іменника є найбільш вагомим [Кислюк 2017: 46]. У корпусі аналізованих дериватів вони формують найчисленнішу групу (57 %): деривати СГ із вершиною *верх* – 232 одиниці [детально див.: Yastremska 2015: 227–229; Ястремська 2015], *гора* – 190, *низ* – 75, *діл* – 113, *під* – 70.

Визначальною у творенні суфіксальних дериватів є твірна основа – осердя мотивації, «частина твірного слова, від якої безпосередньо утворюється нове похідне слово» [Сікорська 2000: 10] – та словотворчі форманти, що виконують

відповідну семантичну функцію [Закревська 1976: 53]. Дериваційні особливості дають змогу виявити варіантність і твірних основ, і формантів, які значною мірою відображають специфічні риси, притаманні різним говорам, адже діалектні матеріали не тільки містять типові для конкретної говірки словотворчі засоби, а й репрезентують форми, невідомі іншим говорам і літературній мові [Gala 2002: 152].

СГ демонструє словотвірну структуру дериватів, ступені та моделі деривації, мотиваційні відношення, словотвірний потенціал, а також морфологічні зміни. За словами П. Гриценка, «лексема, яка входить у розгалужене дериваційне гніздо, обтяжена тісними регулярними словотворчими і семантичними зв'язками, меншою мірою зазнає формальних змін. Фіксовані в таких лексемах зміни, особливо на фонетичному рівні, часто мають характер варіювання, що нагадує регулярні морфологічні зміни – чергування» [Гриченко 1990: 137; пор.: Городенська, Кравченко 1981].

Опрацьовані джерела документують альтернативні варіанти основ і похідних структур: *-верх¹-* (*-верш-*, *-верех-*, *-вереш-*), *-гор-* (*-гір-*, *-тор-*), *-низ-* (*-ниж-*, *низ'*), *-дол-* (*-діл-*, *діл'*), *-под-* (*-під-*), які відображають чергування голосних /о/ – /і/ (*горá* – *гірний*, *діл* – *долина*, *під* – *підина*), приголосних /х/ – /ш/ (*верх* – *вершá*, *вérшадь*, *вершéйка* тощо), /з/ – /ж/ (*низ* – *ніжний*, *ніжа*), /з/ – /з'/ (*низ* – *низю́к*, *низя́ний*, *низя́нин*) та ін. Окремий різновид варіювання основ пов'язаний із різною структурою основ – наявністю / відсутністю суфіксального [j].

Аналіз діалектного словотвору дав змогу виявити фонетичну варіантність, зумовлену специфікою систем вокалізму та консонантизму аналізованих говорів. Як зазначив Г. Аркушин, «важливо диференціювати фонетичні варіанти суфіксів і різні афікси» [Аркушин 2004: 25], а також виділити інваріантну форму суфікса чи флексії (у роботі інваріантною є форма, наближена до літературної норми).

Варіантність зумовлена фонетичними особливостями говірок [пор.: там само: 30–35] і репрезентує основні діалектні риси.

У системі вокалізму засвідчено такі зміни:

- перезвук [a] > [e], [и], [e^н], [и^е], [і] після м'яких і шиплячих у суфіксах чи флексіях: *-а* (*-^ни*, *-^ні*), *-ад'(ø)* (*-ет'(ø)*, *-ід'(ø)*, *-ід'(ø)*), *-ак(ø)* (*-ек(ø)*, *-ік(ø)*), *-ан(а)* (*-ин(а)*) та ін. (*вершá*, *вérш'и́*, *вérш'і́*; *вérшад'*, *вершéт'*, *вérш'ид'*, *вérш'ід'*; *вершáк*, *верш'ék*, *верш'ік*; *вершáна*, *верш'іна*; *верхн'ák*, *вэрхн'ék*); у флексіях іменників ж.р. (*верхні́ц'а* – *верхні́ц'е*; *повэрхні́ц'а* – *повэрхні́ц'і*; *верш'іл'а* – *верш'іл'и*; *верш'і́йи*) тощо;
- [и] наближений до [и^е], [e]: *верш'іна* – *вe^нрш'і́на*, *верш'énка*, *вэрхні́к* – *вэрхні́к*; *верхні́на* – *вe^нрхні́на*, *долі́нец* – *долéнец*;
- [и] > [і]: *вершні́чок* – *вершн'і́чок*, *навéршник* – *навéршн'і́к*, *звeрхні́на* – *звeрхн'і́на* тощо.

¹ Детальний аналіз альтернантів кореня *-верх-* див.: [Yastrem'ska 2015: 222–226; пор.: Герман 1: к. 33]; про збереження другого повноголосся в говірках південно-західного наріччя див.: [Ястремська 2012].

- [e] артикуляційно підвищений до [и] ([e^u]): *верхóвинец'* – *верхóвініц'*, *звершén'a* – *зверші́н'a*;
- [o] > [o^u], [y]: *го́ра*, *до́ліна*, *дуліна*, *пуд* та ін.;
- збереження давнього [o]: *верхові́анин*, *верхові́анка*, *поверхóвья*, *низóвья* тощо.

У системі консонантизму, як засвідчують опрацьовані діалектні матеріали, варіантність дериватів зумовлена:

- оглушенням дзвінких приголосних (*вѣршад'* – *верші́ат'*, *зверхнинá* – *сверхнинá*);
- втраченою довготою приголосних (*зверші́н'a*, *довѣршован'e*);
- зміною [н'] → [ї] у суфіксах *-ейк-*, *-ойк-*: *верше́йка*, *верше́йко*, *го́рбїка*, *до́ліноїка*, *до́лоїко*, *нізо́їко*, *поді́лїйко*¹;
- зміною твердого приголосного на пом'якшений чи м'який, зокрема: /ш/ – /ш'/ (*верша́* – *вѣрши́'у*, *вѣрши́'і*; *вѣршад'* – *вѣрши́'ид'*, *вѣрши́'ід'*; *верші́ак* – *верши́'эк*, *верши́'ік*; *верші́на* – *верши́'іна*, *вѣрші́ок* – *вѣрши́'ок*), /ч/ – /ч'/ (*вер'ховинча́к* – *вер'ховинч́'ік*, *верші́чок* – *верши́'еч'ок*), /ц/ – /ц'/ (*верх́'івец* – *верхóвец'*) тощо;
- депалаталізацією приголосних /ц'/ – /ц/, /с'/ – /с/: *гор́'іш'нец*, *вер́'хóвец*, *вер́'хові́нец*, *верхол'одни́ца*, *з'ірска́ї*, *гор́'іс'каї*, *гор́'анс'каї*, *под'і́л'скаї*, *д'і́л'скаї*, *дол'і́вскаї* та ін.

Важливою є увага до наголошення різних компонентів структури слова. Аналізованим похідним властива непослідовність наголошення, зокрема: *верхні́на*, *вѣрхні́ц'a*, *вѣрші́ок*, *верхóвіна*, *верхóвініц'*, *гір'янін*, *до́лок*, *задо́лина*; у деяких прикладах наголос виконує смислорозрізнявальну функцію, наприклад: *верх́'івец'* 'горянин' – *верх́'івец'* 'вершник', *до́лок* 'заглиблення в ґрунті, яма' – *до́лок* 'долина', *нізо́та* 'нижні верстви суспільства' – *нізо́та* 'долина, улоговина', *поді́ня* 'рівнинна місцевість у горах' – *но́дина* 'основа під копицю' тощо.

Для творення дериватів із вершиною *верх* одним з основних і найпродуктивніших способів деривації є афіксальний словотвір (184 дериваційні моделі). Більшість дериватів утворено за суфіксальною моделлю – 61 %, за префіксальною – 10 %, за префіксально-суфіксальною – 29 %. Похідні утворено переважно від іменникових основ – 84 %, від прикметникових – 11 %, від дієслівних – 2 %, від прислівникових – 3 % (див.: таблицю 3; пор.: [Ястремська 2016]).

¹ Демінутивні суфікси *-ейк-*, *-ойк-* як варіанти літ. *-еньк-*, *-оньк-* Іван Матвіяс уважає «системними регіональними словотвірним типами у західноукраїнському варіанті літературної мови» [Матвіяс 2011: 28]; ці форми характерні для карпатської групи говорів південно-західного наріччя, що підтверджують аналізовані приклади [Лесів 1997: 22–23].

Таблиця 3
 Моделі деривації іменників
 А. Суфіксальна модель

Модель деривації	Словотвірна категорія ¹	Деривати	Лексичне значення дериватів
N+-(j)a	Loc+coll	<i>верші́а, véрш'íу</i>	‘гори’; ‘пагорб’
		<i>г'ір'яа</i>	‘гори’
	Loc	<i>не́жа</i>	‘низина’; ‘долина’
		<i>низ'á</i>	‘низина’; ‘долина’
N+-ав(а)		<i>верші́ава</i>	‘вершина гори’
N+-ад'(ø)	Obj+coll		‘верхів’я дерев’
	Loc+coll	<i>вේршад'</i>	‘вершини гір’; ‘високогір’я’
	Loc		‘гірський потік’
N+-аї(ø)	Ag	<i>горáї</i>	‘горянин’
N+-(j)ак(ø)	Obj	<i>верші́ак</i>	‘верхня частина предмета’
	Loc		‘верхівка дерева’
			‘вершина гори’
	Ag	<i>горáк</i>	‘горянин’
	Loc	<i>гор'áк</i>	‘каменяр’
	Abs		‘вітер із верхів’я’
			‘голос високого регістру’
Ag	<i>подол'áк</i>	‘подолянин’	
Obj	<i>сподáк</i>	‘нижній камінь жорен’	
N+-(j)ак(а)	Loc+aug	<i>долин'áка</i>	‘долина’
N+-ал'(ø)	Ag	<i>горáл'</i>	‘горянин’

¹ За визначенням І. Ковалика, словотвірна категорія – це «сукупність дериватом зі спільним загальним словотвірним значенням, вираженим певним комплексом словотвірних засобів» [Ковалик 1979: 37; пор.: Ковалик 2007: 28–29; УСУТ: 165]. Кількість та склад словотвірних категорій не є сталими, «їх число може збільшуватись» [Ковалик 1979: 37].

На підставі словотвірного та лексичного значень виокремлено вісім словотвірних категорій: Ag – назви осіб, Loc – назви місця, зокрема «місця у просторі, часто форма релєфу (*вершина, долина, низина; береговина, верховина, улоговина, низовина, сідловина* та ін.)» [Родніна 1979: 83], An – назви тварин, Abs – абстрактні назви, Obj – назви предметів, Act – назви дії, Res – назви результату дії, Atr – назва носія ознаки. У разі потреби подано додаткові семантико-словотвірні характеристики (*coll, pl, dem, aug*). Зважаючи на те, що моделі деривації на різних ступенях деривації повторюються, СД не виокремлено, щоб акцентувати саме на моделі.

Варто зазначити, що виділення словотвірних категорій (як і значень) є досить умовним, адже, як влучно, помітив Юрій Шевельов, «мова не завжди відрізняє дійову особу від “дійової речі”, себто предмета, що витворює чинність, і тому ці самі наростки вживаються нерідко на ознаку таких предметів, наприклад: *годинник, сірник, сінник, ліжник, винищувач* (літак), *двигун, сікач*» [Шевельов 1951: 207]. Однак вони слугують додатковим засобом систематизації мовних одиниць.

N+- ан (\emptyset)	Obj	<i>вершакáн</i>	‘колода з обрубаними зверху гілками’
N+- ан (а)		<i>вершáна, верш'íна</i>	‘колода, яку спускають верхівкою вниз’
N+-(j) ан (и)	Ag+pl	<i>вершáни</i>	‘горяни’
		<i>гор'áни, з'ip'áни</i>	‘горяни’
		<i>п'ídг'ip'áни, п'ídгор'áни</i>	‘підгоряни’
		<i>долин'áни</i>	‘низовинці’ ¹
		<i>низ'áни</i>	‘мешканці пониззя річки’
		<i>подол'áни</i>	‘подоляни’
N+-(j) анец' (\emptyset) (-ан-+-ец'-)	Ag	<i>гор'áнец'</i>	‘горянин’
		<i>дол'áнец'</i>	‘низовинець’ ²
<i>долин'áник</i>		‘низовинець’	
<i>подол'áник</i>		‘подолянин’	
<i>верховíáнин</i>		‘горянин’	
<i>завершáнин</i>		‘мешканець загір'я’	
<i>гор'áнин, з'ip'áнин</i>		‘горянин’	
<i>гор'ишчáнин</i>		‘горянин’	
<i>загор'áнин</i>		‘мешканець загір'я’	
<i>дол'áнин</i>		‘низовинець’	
<i>долин'áнин</i>		‘низовинець’	
<i>подол'áнин</i>		‘подолянин’	
<i>низ'áнин</i>		‘подолянин’; ‘мешканець пониззя річки’	
<i>нижн'áнин</i>		‘мешканець нижньої частини населеного пункту’	
<i>п'ídг'ip'áнин</i>	‘мешканець підгір'я’		
N+-(j) анк (а) (-ан-+-к-)		<i>гор'áнка, з'ip'áнка</i>	‘горянка’ (> ‘сорт картоплі’)
		<i>долин'áнка</i>	‘низовинка’
		<i>подол'áнка, подол'ínка</i>	‘подолянка’ (> ‘пісня, мелодія, танець’)
	Loc	<i>низ'áнка</i>	‘низина’
	Ap	<i>вершáнка</i>	‘верховодка (риба)’
	N+- ар (\emptyset)	Ag	<i>п'ídг'ip'áнка</i>
<i>гóрар</i>			‘лісник у горах’

¹ У таблиці семантику дериватів подано дещо спрощено (детально див.: Розділ 4).

² Варіанти *низовинець* (*низовинка, низовинці*) позначають мешканців низовин, низовинної місцевості.

N+- атур (а)	Loc	<i>верхату́ра</i> , <i>вершету́ра</i>	‘найвища вершина гори’
	Loc+coll		‘вершини гір’
	Obj		‘зрубана суха верхівка смереки’
N+- ачк (а)	→ N+- к (а)		
N+- (j)ачк (о) (-j)ач-+-к-	Loc+dem	<i>заг’ірійачко</i>	‘загір’я’
		<i>п’ідг’ірійачко</i>	‘підгір’я’
		<i>узг’ірійачко</i>	‘узгір’я’
N+- ел’ (а)	Obj	<i>подéл’а</i>	‘основа під копицю’
N+- ен’ (ø)	Loc	<i>ні́зен’</i>	‘низина’; ‘долина’
	Obj	<i>спóден’</i>	‘нижній камінь жорен’
<i>ні́женец’</i>		‘нижня частина предмета’	
<i>подéн’:а</i>		‘нижній прошарок ґрунту’	
N+- ен’к (а) N+- еїк (а)	→ N+- он’к (а)		
N+- ен’к (о) N+- еїк (о)	→ N+- он’к (о)		
N+- ечк (а)	→ N+- очк (а)		
N+- ец’ (ø)/-ц’(і)	Loc	<i>до́лець’</i>	‘долина, улоговина’
		<i>го́ринец’</i>	‘підвищення’
		<i>го́рець’</i>	‘вітер з верхів’я’
	Ag	<i>верхо́винець’</i>	‘горянин’
		<i>межі́гирец’</i>	‘мешканець міжгір’я’
		<i>пони́зовець’</i>	‘мешканець пониззя річки’
		<i>до́лінець’</i>	‘низовинець’
		<i>подо́лець’</i>	‘подолянин’
Ag+pl	<i>п’ідго́рці</i>	‘мешканці підгір’я’	
N+- ид (а)	Loc	<i>верши́да</i>	‘високогір’я’
N+- ин (а)	Loc	<i>верши́на</i>	‘вершина гори’
	Obj		‘верхів’я річки’
			‘зовнішній бік шапки’
		<i>вершачи́на</i>	‘верхівка дерева’
	Loc	<i>вершачи́на</i>	‘гілка з верхівки дерева’
		<i>верши́д’іна</i>	‘гірський потік’
		<i>горина</i>	‘гірський край’
		<i>г’ірчіна</i>	‘пагорб’
		<i>до́ліна</i>	‘долина’; ‘підніжжя гори’
		<i>роздо́ліна</i>	‘низина, рівнина’
		<i>низи́на</i>	‘низинне місце’; ‘долина’; ‘місце під горою’
<i>нижинá</i>		‘низинне місце’	
<i>подо́їна</i>	‘рівне місце в горах’		

N+- ин'н' (а) N+- ин' (а)	Obj coll	<i>вершін':а</i>	‘верхів’я дерев’; ‘відпади верхів’я дерев, обрізки’
	Loc+coll		‘вершини гір’
	Loc	<i>дóлин':а</i>	‘долина’
		<i>поді́н'а</i>	‘рівне місце в горах’
	Obj	<i>споді́н':а</i>	‘осад’
N+- инец' (ø) (-ин-+-ец'-)	Loc	<i>гóринец'</i>	‘гора’
	Ag	<i>долі́нец'*</i>	‘народ, який живе в низовині’
N+- инк (а) (-ин-+-к-)	Loc+dem	<i>верхóвинка</i> ¹	‘високогір’я’
		<i>горі́нка</i>	‘гориста місцевість’
N+- ис'к (о)	Loc	<i>горис'ко</i>	‘горище’
N+- ичк (а) (-ич-+-к-)	Loc+dem	<i>верхові́чка</i>	‘підвищення, гора’
		<i>горі́чка</i>	‘гора’
N+- иц' (а)	Loc+dem	<i>горі́ц'а</i>	‘гора’
		<i>долі́ниц'а</i>	‘долина’
N+- ишч (е)	Loc+aug	<i>вéршишче</i>	‘пагорб’
	Loc	<i>гóрішче</i>	‘горище’
	Obj	<i>поді́шче</i>	‘основа під копицю’
N+- іўй (а)	→ N+- оўй (а)		
N+- іўк (а)	→ N+- оўк (а)		
N+- ін' (ø)	Loc	<i>вершін'</i>	‘верхів’я річки’
N+- ішч (е)		<i>гор'ішче</i>	‘вершина гори’; ‘високогір’я’
N+- іш'ш' (а)		<i>гор'іш':а</i>	‘вершина гори’; ‘високогір’я’
		<i>дол'іш':а</i>	‘низовина’
N+- к (а)	Loc+dem	<i>верші́адка</i>	‘гірський потік’
		<i>г'ірка</i>	‘гора’
		<i>низі́нка</i>	‘низина’; ‘долина’
		<i>низóвинка</i>	‘низина’; ‘долина’
		<i>пд́і́нка</i>	‘рівне місце в горах’
		<i>долі́нка</i>	‘долина’
		<i>ві́долінка</i>	‘долина’
		<i>придо́лінка</i>	‘долина’
<i>роздóлінка</i>	‘рівнина’		

¹ Моделі N+-**инк**(а), N+-**ичк**(а) виокремлено як самостійні, незважаючи на те, що опрацьовані матеріали фіксують деривати попереднього СД, а саме: *верховина, горина; верховиці, гориця*, мотивуючи це тим, що «деривати з похідним суфіксом **-инк-а** не лише підкреслюють невеликий розмір одиничного предмета, а й іноді беруть на себе основну роль у позначенні такого предмета» [Родніна 1979: 95; пор.: Аркушин 2004: 115]. Іван Вихованець доповнює, що «конглотинація суфіксів **-ин(а)** і **-к(а)** може кваліфікуватися як “демінутивізація аугментативності” або “сингулятивізація колективності”» [Вихованець 1988: 148].

N+-к(а)	Obj+dem	<i>верхнинка́</i>	‘сметанка, вершки’
		<i>сп’ідн’ачка</i>	‘нижня дошка воза’
		<i>верши́нка</i>	‘ялиця, яку спускають верхівкою вниз’
	Ag	<i>верхо́винка</i>	‘горянка’ (> ‘гуцульський танець, мелодія’; ‘порода гірських овець, корів’, ‘сорт картоплі’ тощо)
		<i>г’ірн’ачка¹</i>	‘горянка’
<i>подол’ачка</i>		‘подолянка’	
N+-л’ак(ø)	Ap	<i>верхол’ак²</i>	‘жайворонок’
N+-н’(а)	Loc+coll	<i>г’ірн’а</i>	‘гори’
	Ag+coll		‘горяни’
N+-нак(ø) ^{*3} (-н’-+-ак-)	Obj	<i>верш’нак</i>	‘верхня частина прядки; кужівка’
N+-н’ак(ø)* (-н’-+-ак-)	Obj	<i>верхн’ак, вершн’ак</i>	‘верхня частина, поверхня предмета’
			‘верхній жорновий камінь’
			‘верхня частина копиці’
			‘верхня дошка стола; стільниця’
			‘верхня частина стовбура’
			‘тонший кінець колоди’
			‘верхній брус дверної коробки’
N+-н’ак(ø)* (-н’-+-ак-)	Ag	<i>г’ірн’ак</i>	‘горянин’; ‘працівник гірської промисловості’
	Loc	<i>нижн’ак</i>	‘вітер із пониззя’
	Ag		‘той, хто стоїть нижче за іншого’
	Obj	<i>сп’ідн’ак</i>	‘нижня частина, поверхня предмета’
			‘нижній жорновий камінь’
			‘нижній сніп у копиці’
			‘підвіконня’
Ag		‘збиране молоко’	
			‘той, хто стоїть нижче за іншого’
N+-н’ак(и)*	Obj+pl	<i>сп’ідн’акі, сподн’акі</i>	‘підштанки’

¹ Пор. також: [Аркушин 2004: 71].

² Пор.: *верхо́ла* ‘тс’, а також *мок-ляк* (назва птаха) [Карпіловська КГС: 524].

³ Знак * сигналізує про множинну мотивацію дериватів; детально див.: 2.5.

N+- ник (ø)* (-н-+-ик-)	Obj	<i>вѣрхнік,</i> <i>вѣршник</i>	‘верхня частина, поверхня предмета’ ‘верхній камінь жорен’ ‘накривка, покрішка’
	Ag	<i>г’ірнік</i>	‘горянин’ ‘працівник гірничої промисловості’
	Loc	<i>ніжник</i>	‘вітер із пониззя’ ‘нижня верства суспільства’ ‘валет’
	Ag		
	Obj	<i>сп’ідник</i>	‘жіноча нижня сорочка’ ‘нижній жорновий камінь’ ‘нижня дошка воза’
N+- нин (а)* (-н-+-ин-)		<i>верхніна</i>	‘верхня частина предмета’ ‘вершки, сметанка’ ‘щось найкраще’
	Abs		
N+- ниц (а)* (-н-+-иц’-)	Obj	<i>вѣрхніц’а</i>	‘верхня частина предмета’ ‘пошивка, наволочка’
	Loc	<i>г’ірниц’а,</i> <i>г’ірниц’а</i>	‘високогір’я’ (> ‘поле на схилі гори’) ‘каменяря’ ‘кімната’
		<i>ніжниц’а</i>	‘перший поверх будівлі’
	Loc+dem	<i>доліниц’а</i>	‘долина’
N+- н’ук (ø)*	Ap	<i>вершн’ук</i>	‘жайворонок’
	Ag	<i>г’ірн’ук</i>	‘працівник гірської промисловості’
<i>верх’овец’,</i> <i>верх’івец’</i>		‘горянин’	
<i>низ’овец’</i>		‘мешканець пониззя річки’	
N+- овик (ø)* (-ов-+-ик-)	Loc	<i>верховік</i>	‘вітер із гір’
		<i>низовік</i>	‘вітер із лиману’
	Ag	<i>верховік</i>	‘рибалка, який тягне верхній край снасті’
		<i>низовік</i>	‘запорозький козак’
		<i>сподовік</i>	‘рибалка, який тягне нижній край снасті’
Abs	<i>горовік</i>	‘голос високого регістру’	

N+- овин (а)* (-ов-+-ин-)	Abs		‘найвищий ступінь’	
	Loc	<i>верховіна</i>	‘високогір’я’ (> ‘гуцульський талець’)	
		<i>низовіна</i>	‘підніжжя гори’; ‘місцевість під горою’; ‘низина’; ‘долина’	
		<i>дóловина</i>	‘долина’	
		<i>подóловина</i>	‘долина’	
	Obj	<i>сподовіна</i>	‘підніжжя гори’ ‘осад’ ‘основа під копицю’	
N+- овин’н (а)* (-ов-+-ин’н’-)	Obj+coll	<i>верховін’а</i>	‘верховіття’; ‘дрова з верхівок дерев’ ‘сіно з верхівки копиці’	
	Obj	<i>вершовін’а</i>	‘цвіт цибулі, часнику’ ‘верхня частина копиці’	
		<i>сподовін’а</i>	‘основа під копицю’	
N+- овиц (і)* (-ов-+-иц’-)	Loc+pl	<i>верховіц’і</i>	‘гори’	
N+- оўй (а)* N+- іўй (а) (-ов-+-й-)	Obj+coll	<i>верш’іўи,</i> <i>верх’іўа,</i> <i>верхóўіе</i>	‘верхів’я дерев’	
	Loc	<i>низóўіе</i>	‘верхів’я річки’	
			‘низина’; ‘пониззя річки’	
N+- оўк (а)* N+- іўк (а) (-ов-+-к-)	Obj		‘верхівка дерева’	
	An	<i>верх’іўка</i>	‘верховодка (риба)’	
	Obj	<i>поверх’іўка</i>	‘багатоповерховий будинок’	
		<i>дол’іўка</i>	‘підлога’ ‘дошаний поміст для знаряддя’ ‘долина’	
	Loc	<i>низ’іўка</i>	‘низина’	
		<i>низóўка</i>	‘вітер із пониззя’	
N+- ок (ø)	Obj+dem	<i>верхн’ачóк</i>	‘верхня частина предмета’; ‘верхній камінь жорен’ ‘верхня дошка стола; стільниця’	
		<i>вершн’ічóк</i>	‘верхня частина маснички’	
		<i>навершнічóк</i>	‘частина маснички’	
	Obj	<i>вéршóк</i>	‘верхня частина предмета’ ‘дах’ ‘накривка, покривка’ ‘вершки, сметанка’	
			‘верхівка дерева’	
			‘гора’; ‘вершина гори’	
	‘верхів’я річки’			
	Loc			‘улоговина’
			<i>долóк</i>	

N+-ок(ø)	Loc	<i>відолинок</i>	‘долина’
		<i>здоблінок</i>	‘долина’; ‘рівнина’
		<i>подолінок</i>	‘долина’
		<i>придолінок</i>	‘долина’
		<i>подобк, п'ідобк</i>	‘долина’
	<i>низок</i>	‘низина’	
Loc+dem	<i>гор'ишн'ачок</i>	‘вітер з верхів'я	
Obj	<i>сподок</i>	‘нижня частина предмета’	
		‘нижній камінь жорен’	
N+-ол(a)	An	<i>верхолá</i>	‘жайворонок’
N+-он'к(a)	Obj+dem	<i>вершійка</i>	‘верхівка дерева’
N+-оїк(a)	Loc+dem	<i>гóрón'ка, гóрóїка</i>	‘гора’; ‘вершина гори’
N+-ен'к(a)		<i>долінон'ка, долиноїка</i>	‘долина’
N+-еїк(a)	Obj+dem	<i>дол'івон'ка</i>	‘долівка’
(он'+к)		<i>вершійен'ко, вершійко</i>	‘верхівка дерева’
N+-он'к(o)	Loc+dem	<i>заг'ірén'ко</i>	‘загір'я’
N+-ен'к(o)		<i>долón'ко, долóїко</i>	‘долина’
N+-еїк(o)		<i>под'іл'єїко</i>	‘яма для покійника’
(он'+к)			
N+-от(a)	Loc	<i>низóта</i>	‘низина’; ‘долина’
N+-очк(a)	Obj+dem	<i>верх'івочка</i>	‘верхівка дерева’
		<i>вершіаночка</i>	‘верхівка дерева’
	Ag+dem	<i>верховіночка</i>	‘горянка’
		<i>гор'аночка</i>	‘горянка’
		<i>подол'аночка</i>	‘подолянка’; ‘героїня пісні-танцю’
	Loc+dem	<i>г'ірочка, гóрочка, горéчка</i>	‘гора’
		<i>доліночка</i>	‘долина’
		<i>пóдиночка</i>	‘рівне місце в горах’
	Obj+dem	<i>низóвочка</i>	‘вітер із пониззя’
		<i>дол'івочка</i>	‘долівка’
<i>сп'ідничóчка</i>	‘спідниця’		
N+-очк(o)	Loc+dem	<i>долóчко</i>	‘долина’
N+-очок(ø)	Obj+dem	<i>верші́чок</i>	‘верхня частина предмета’
		<i>взгорóчок</i>	‘підвищення’
	Loc+dem	<i>зг'ірочок, згóрочок</i>	‘пагорб’
		<i>па́горочок</i>	‘пагорб’
		<i>узгóрочок</i>	‘пагорб’
		<i>видóлиночок</i>	‘долина’
N+-ул'(a)	Obj	<i>вершій'ла</i>	‘оборіг’

N+ -ун (\emptyset)	Ag/Atr	<i>верхун</i>	‘той, хто поспішає’
	Ag	<i>гор'ун</i>	‘мешканець верхів'я річки’
N+ -ун' (а)	Loc+dem	<i>горун'а</i>	‘гора’
N+ -уш (а)	Loc	<i>верхуша</i>	‘вершина гори’
N+ -ушк (а) (-уш-+-к-)	Obj	<i>верхушка</i>	‘верхня частина предмета’
	Loc		‘вершина гори, пагорба’
	Obj		‘верхівка дерева’
	Obj		‘гребінь даху’
	Ag+coll		‘керівництво’
	Obj	<i>сп'ідушка</i>	‘нижня частина предмета’
N+ -цтв (о)	Abs	<i>з'ірніцтво</i>	‘гірничка справа’
N+ -ч (а)	Ag+dem	<i>верховинча</i>	‘горянин’
	Obj+dem	<i>под'іл'ча</i>	‘натільний жіночий одяг’
N+ -чак (\emptyset) (-ец-+-ак-)	Loc+dem	<i>з'ірчак</i>	‘пагорб’
	Ag+dem	<i>верховинчак</i>	‘горянин’
N+ -чик (\emptyset) (-ец-+-ик-)	Ag+dem	<i>подол'анчик</i>	‘подолянин’
N+ -чок (\emptyset)	Obj	<i>вершчók</i>	‘нижній гострий кінець веретена’
N+ -шчин (а)	Loc	<i>верховіничина</i>	‘високогір'я’
		<i>гор'аніччина</i>	‘гірський хребет’
		<i>п'ідз'іриччина</i>	‘підгір'я’

Adj+-(j) ак (\emptyset)	Ag	<i>гор'ишн'ак</i>	‘горянин’
	Loc		‘горище’
	Obj		‘вікно’
	Loc		‘вітер з верхів'я’
			<i>дол'ишн'ак</i>
→ N+ -нак (\emptyset), N+ -н'ак (\emptyset), N+ -н'ак (и)			
Adj+-(j) ан (и)	Ag+pl	<i>верхоўй'ани</i>	‘горяни’
Adj+-(j) анин (\emptyset)	Ag	<i>верхоўй'анин</i>	‘горянин’
		<i>гор'ишн'анин</i>	‘горянин’ ‘мешканець верхнього кінця села’
		<i>дол'ишн'анин</i>	‘низовинець’; ‘мешканець нижнього кінця села’
		<i>нижн'анин</i>	‘подолянин’
Adj+-(j) анк (а)	Ag	<i>верхоўй'анка</i>	‘горянка’
Adj+-(j) ачк (а)	Ag	<i>гор'ишн'ачка</i>	‘горянка’
Adj+ -ен' (\emptyset)	→ Adv+ овен' (\emptyset)		
Adj+ -ец' (\emptyset)	→ N+ -овец' (\emptyset), Adv+ овец' (\emptyset)		
Adj+ -ик (\emptyset)	Loc	<i>гор'ишнік</i>	‘вітер із верхів'я’
	→ N+ -ник (\emptyset), N+ -овик (\emptyset), Adv+ овик (\emptyset)		
Adj+ -ин (а)	→ N+ -нин (а), N+ -овин (а)		

Adj+-ин'н'(а)	→ N+-овин'н'(а)		
Adj+-иц'(а)	→ N+-ициц'(а)		
Adj+-иц'(і)	→ N+-овициц'(і)		
Adj+-ист'(о)	Obj	<i>поверхоўн'іст'</i>	‘одяг’; ‘речі особистого користування’; ‘посаг’
	Loc	<i>повёрхн'іст'</i>	‘поверхня землі’
		<i>ніз'к'іст'</i>	‘низина’; ‘поверхня землі’
Adj+-j(а)	→ N+-оўй(а)		
Adj+-к(а)	→ N+-оўк(а)		
Adj+-ник(о)	Ag	<i>верхоўник</i>	‘керівник, лідер’
Adj+-ук(о)	→ N+-н'ук(о)		
Adj+-шчин(а)	Abs	<i>верх'іўшчина, верхоўшчина</i>	‘податок від верхового перевезення’
V+-ен'н'(а)	Res	<i>вершён':а</i>	‘кінець, завершення’
		<i>вівершен':а</i>	‘кінець, завершення’
		<i>довёршен':а</i>	‘кінець, завершення’
		<i>навёршен':а</i>	‘стіс, купа’
	Obj	<i>вершетурен':а</i>	‘сіно для завершення копиці’
	Act	<i>заніжен':а</i>	‘зниження, зменшення’
		<i>знижен':а</i>	‘зниження, зменшення’ ‘приниження’
	Abs	<i>ніжен':а</i>	‘смирення’
	Loc	<i>знижен':а</i>	‘низовина’
			‘низовина’
Abs	<i>поніжен':а</i>	‘смирення’	
Act		‘приниження’	
V+-еник(о)*	Res	<i>вершетуреник</i>	‘наповнена доверху посудина’
V+-іл'(а)	Ag	<i>верш'іл'а</i>	‘та, хто довершує копицю’
V+-л'ник(о)	Obj	<i>завёршувал'ник</i>	‘спеціально розкладений сніп’
V+-н'н'(а)	Act	<i>верхуван':а</i>	‘домінування’
		<i>довёршуван':а</i>	‘формування копиці’
		<i>заніжуван':а</i>	‘зниження, зменшення’
		<i>поніжуван':а</i>	‘приниження’
Adv+-ен'(о)	Ag	<i>вёршен'</i>	‘вершник’
Adv+-ник(о) (-н-+-ик-)		<i>вёрхник, вёршник</i>	‘вершник’
Adv+-ициц'(а) ¹ (-н-+-ициц'-)		<i>вёршин'иц'а</i>	‘вершниця’
Adv+-овен'(о)* Adv+-івен'(о) (-ов-+-ен'-)		<i>вёрх'івен'</i>	‘вершник’

Adv+ -овец' (\emptyset)* Adv+ -івец' (\emptyset) (-ов-+-ец'-)	Ag	<i>верх'івéц'</i> , <i>верховéц'</i> , <i>верхувáц'</i>	‘вершник’
Adv+ -овик' (\emptyset)* (-ов-+-ик-)		<i>верховік</i>	‘вершник’

Б. Префіксальна модель

Модель деривації	Словотвірна категорія	Деривати	Лексичне значення дериватів	
ви +N(\emptyset)	Loc	<i>відол</i>	‘заглибина в горі’	
від +N(a)		<i>в'ідгóra</i>	‘відгалуження гори’	
з +N(\emptyset) с +N(\emptyset)	Abs	<i>зверх</i>	‘додаток, доповнення’	
	Obj	<i>сп'ід</i>	‘нижня частина об'єкта’ ‘підніжжя гори’	
за +N(a)	Loc	<i>загóra</i>	‘гора’; ‘місцевість за горою’	
межи +N(a)		<i>межигóra</i>	‘долина між горами’	
на +N(\emptyset)		<i>наг'ір</i>	‘пласкогір'я’	
об +N(\emptyset)		<i>обниз</i>	‘низовина’	
па +N(\emptyset)		<i>паг'ір</i>	‘підніжжя гори’	
пере +N(\emptyset)		<i>перéниз, перéниз'</i>	‘долина’	
пере +N(и)		<i>передóли</i>	‘низина’	
під +N(\emptyset)		<i>п'ідг'ір</i>	‘місцевість біля підніжжя гори’	
		<i>п'ід':іл</i>	‘підніжжя гори’	
під +N(a)		<i>п'ідгóra</i>	‘схил гори’; ‘місцевість біля підніжжя гори’	
		Obj	<i>п'ід^mп'ід</i>	‘горище’
по +N(\emptyset)		Obj	<i>повéрх</i>	‘пóверх (частина будинку)’ ‘поверхня водойми’
			Loc	<i>пониз</i>
	Obj	<i>под'іл, подól</i>	‘підніжжя гори’ ‘низовина’; ‘долина’	
		<i>підземелля</i>	‘нижня частина спідниці, сукні’	
пре +N(\emptyset)	Loc	<i>пресп'ід</i>	‘підземелля’	
пред +N(\emptyset)		<i>предсп'ід'</i>	‘долина, яр’	
при +N(a)		<i>пригóra</i>	‘схил гори’; ‘пласкогір'я’	
про +N(\emptyset)		<i>прод'іл</i>	‘долина, улоговина’	
роз +N(\emptyset)		<i>рóзд'іл, рóздól</i>	‘долина, улоговина’; ‘низовина’	
(й)у +N(\emptyset)		<i>удól, удól', йудól</i>	‘долина, улоговина’; ‘яр’	
		<i>черезгóra</i>	‘місцевість за горою’	

¹ Утворені від співвідносних назв чоловічого роду – «пряме модифікаційне значення “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої мотивуючим словом»» [Родніна 1979: 97; пор.: Клименко_УМг: 73; Аркушин 2004: 176].

В. Префіксально-суфіксальна модель

Модель деривації	Словотвірна категорія	Деривати	Лексичне значення дериватів	
ви-+N+-ин(а)	Loc	<i>відо́лина</i>	‘долина’	
з-+N+-j(а)		<i>зг’і́рjа</i>	‘схил гори’	
з-+N+-к(а)		<i>зг’і́рка</i>	‘пагорб’	
з-+N+-ник(∅)	Ag	<i>звѐрхник</i>	‘керівник’	
	Obj		‘верхня дошка столу’	
з-+N+-нин(а)			<i>звѐрхнинá</i>	‘вершки, сметанка’
з-+N+-ок(∅)	Loc	<i>зг’і́рок, зг’о́рок</i>	‘пагорб’	
за-+N+-ин(а)		<i>задо́лина</i>	‘долина’	
за-+N+-j(а)		<i>завѐрш’а</i>	‘місцевість за горою’	
		<i>заг’і́рjа</i>	‘місцевість за горою’	
між-+N+-j(а)		<i>м’іжг’і́рjа</i>	‘спуск між горами’; ‘місцевість між горами’; ‘долина’	
об-+N+-j(’а)		<i>обні́з’а</i>	‘низовина’	
на-+N+-j(а)		<i>навѐрш’а</i>	‘вершина гори’	
		<i>наг’і́рjа</i>	‘високогір’я’; ‘платогір’я’	
на-+N+-н’ак(∅)		Obj	<i>навершн’áк</i>	‘верхня частина предмета’
				‘верхній камінь жорен’
	‘накривка, покривка’			
на-+N+-ник(∅)	<i>на́верхник, навѐршник</i>	‘верхня частина предмета’ ‘прибудова зверху’		
на-+N+-ок(∅)	Obj	<i>на́долок¹</i>	‘нижній край одягу’	
	Loc	<i>наг’о́рок</i>	‘пагорб’	
<i>надг’і́рjа</i>		‘рівнина на підвищенні’		
<i>ог’і́рніц’а</i>		‘поле, що тягнеться під гору’		
<i>паг’о́рок</i>		‘пагорб’		
пере-+N+-j(а)		<i>перег’і́рjа</i>	‘підніжжя гори’	
пере-+N+-ин(а)		<i>передо́ліна</i>	‘долина’	
		<i>перені́зина</i>	‘долина’	
пере-+N+-ок(∅)		<i>перег’о́рок</i>	‘пагорб’	
перед-+N+-j(а)		<i>передг’і́рjа</i>	‘передгір’я’	
під-+N+-j(а)		<i>п’ідг’і́рjа</i>	‘підніжжя гори’	
	<i>п’ідні́з’а</i>	‘підніжжя гори’		
під-+N+-ин(а)	<i>п’ід:о́ліна</i>	‘низовина’; ‘долина’		
під-+N+-ин(и)	Loc+pl	<i>п’ід:о́лини</i>	‘низовина’; ‘долина’	

під-+N+-іўк(а)	Loc	<i>n'ідг'іўка</i>	‘місцевість біля підніжжя гори’	
під-+N+-к(а)		<i>n'ідг'ірка</i>	‘місцевість біля підніжжя гори’	
під-+N+-ник(ø)	Obj	<i>подг'орник</i>	‘джерело’	
		<i>n'ідсп'ідник</i>	‘підливний млин’	
під-+N+-ок(ø)	Loc	<i>n'ідг'ірок, n'ідг'ірок</i>	‘схил гори’; ‘підніжжя гори’; ‘місцевість біля підніжжя гори’	
по-+N+-ец'(ø)		<i>подолец'</i>	‘Поділля’	
по-+N+-j(а)			<i>пог'ірья</i>	‘поскогір'я’
	Obj	<i>поніз':а</i>	‘низовина’	
		<i>под'іл:а</i>	‘долина’; ‘Поділля’ ‘нижній край одягу’; ‘шлейф’	
по-+N+-н'(а)		<i>пов'ерхн'а</i>	‘поверхня водойми’; ‘поверхня землі’	
по-+N+-ник(ø)	Ag	<i>пов'ерхник</i>	‘вершник’	
	Loc		‘пасовище на полонині’	
	Obj		‘стріха’	
		<i>пов'ершник</i>	‘верхній камінь жорен’ ‘верхня частина ярма’ ‘пошивка, наволочка’	
	Loc	<i>пог'ірнік</i>	‘пасовище в полонині’	
по-+N+-нин(а)	Obj	<i>поверхнинá</i>	‘вершки, сметанка’	
по-+N+-ниц'(а)		<i>пов'ерхниц'а</i>	‘вершки, сметанка’ ‘пошивка, наволочка’ ‘онуча’ ‘покривало’ ‘покрайня вишивка’	
		по-+N+-оўй(а)	<i>пов'ерхоўйа</i>	‘верхів'я річки’
			<i>пониз'оўйа</i>	‘пониззя річки’
			по-+N+-оўк(а)	<i>пониз'оўка</i>
	по-+N+-ок(ø)	Loc	<i>пог'ірок</i>	‘пагорб’
<i>поніз'ок</i>			‘долина’	
<i>под'ілок, под'облок</i>			‘низина’ ‘нижній край одягу’	

¹ Укладачі ЕСУМу припускають, що «форма *надолок* є, очевидно, результатом зближення з діл ‘низ’, *над'ілі* ‘внизу’ (пор.: *надолок* ‘подолок жіночої сорочки’)» [ЕСУМ 4: 25].

пре-+N+-н'(а)	Loc	<i>преспóдн'а</i>	‘дно водойми’
при-+N+-ин(а)		<i>прині́зина</i>	‘долина’
при-+N+-к(ø)		<i>пригóрка</i>	‘пагорб’
при-+N+-ок(ø)		<i>пригóрок,</i> <i>приг'ірок</i>	‘схил гори’; ‘пагорб’
		<i>прині́зок</i>	‘заболочена долина’
	Obj	<i>придóлок</i>	‘нижній край одягу’
роз-+N(а)	Loc	<i>рóздóла</i>	‘долина, улоговина’
роз-+N+-j(а)		<i>роздóл':а</i>	‘широка долина’
роз-+N+-ин(а)		<i>розні́жина</i>	‘низина’
с-+N+-н'(а)	Obj	<i>сп'ідня</i>	‘поріг’
		<i>спóдня</i>	‘спідниця’
с-+N+-ок(ø)	Loc	<i>спóдóк</i>	‘нижній прошарок ґрунту’
су-+N+-j(а)		<i>суг'і́р'я</i>	‘схил гори’; ‘пагорб’
су-+N+-ок(ø)	Obj	<i>сувершóк</i>	‘верхівка дерева’
	Loc	<i>сúгорок</i>	‘пагорб’
<i>удóл':а</i>		‘долина, улоговина’	
<i>узвери'а</i>		‘схил гори’	
<i>узг'і́р'я</i>		‘гора’; ‘хребет гори’; ‘пагорб’	
<i>узвéршина</i>		‘верхів'я річки’	
уз-+N+-ок(ø)		<i>узгóрок</i>	‘гора’
по -+Adj+-ник(ø)	Loc	<i>подол'і́шник</i>	‘рослина, яка стелиться по землі’

Для визначення способу творення, окреслення словотворчих засобів важливою є семантика дериватів. Виявлено, що різні значення слова є підставою формування різних моделей деривації, наприклад: *верх'івець* ‘мешканець високогір'я; горянин’ (Adj+-ец'(ø)) і *верх'івець* ‘вершник’; ‘верховий кінць’ (Adv+-івец(ø)). Чимало слів демонструють множинну мотивацію, яка є однією з актуальних проблем сучасного словотвору (див.: 2.5).

Словотвірне моделювання уможливило формування ланцюжків, щоб виявити «послідовну похідність від вихідної ланки до кінцевої» [УСУТ: 173], наприклад: *верх* ‘гори; високогір'я’ → *верхові́на* ‘високогір'я’ → *верхові́нець* ‘мешканець високогір'я; горянин’; *дол* ‘долина’ → *задо́лина* ‘тс’, *верх* ‘гора; вершина гори’ → *верхові́й* ‘який дме з гір, із верхів'я’ → *верхові́к* ‘вітер із верхів'я’; *дол* ‘долина’ → *роздо́л* ‘долина, низовина’ → *роздо́лина* ‘рівнина’; *дол* ‘поверхня землі’ → *до́лі* ‘на землі; по землі’ → *подол'і́шник* ‘рослина, яка стелиться по землі’ тощо.

Засвідчено також продуктивні моделі деривації, зокрема, для утворення: – назв осіб за особливостями місцевості проживання: *верхові́нець*, *подóлец'*, *пони́зовець* (N+-(j)ец'(ø)), *верші́ани*, *гор'áни* (*г'і́р'áни*), *низ'áни* (N+-(j)ан(и)), *долин'áник*, *подол'áник* (N+-(j)аник(ø)), *долин'áнин*,

заверша́нин, загор'а́нин, п'ідг'ір'а́нин (N+-(j)а_{нин}(ø)), *подол'а́нка* (*подол'і́нка*), *долин'а́нка, п'ідг'ір'а́нка* (N+-(j)а_{нк}(а)); *дол'ішн'а́нин, нижн'а́нин* (Adj+-(j)а_{нин}(ø));

- назв місцевості за формою рельєфу: *верші́на* (*верш'і́на, ве^рш'і^на*), *долі́на, низі́на* (*нижинá*), *подо́на* (N+**-ин**(а)), *верхо́віна, низові́на, до́ловина, сподові́на* (N+**-овин**(а)), *ве́ршóк* (*ве^рш'óк*), *до́лок, подо́к* (*підóк*), *низо́к* (*низ'óк*) (N+**-ок**(ø)); *гор'іш':а, дол'іш':а* (Adj+**-іш'ш'**(а)); *п'ідг'ір, п'ід':іл* (**під**+N(ø)); *передо́ліна, перені́зина* (**пере**+N+**-ин**(а)); *погóрок, поні́зок, поді́лок* (**по**+N+**-ок**(ø));
- назви природних об'єктів (їх частин): *п'ідг'ір'я́, п'ідні́з:а* ‘підніжжа гори’ (**під**+N+**-j**(а)), *пове́р(х)ник, пог'ірні́к* ‘пасовище в полонині’ (**по**+N+**-ник**(ø)); *пове́рхн'іст', ні́з'к'іст'* ‘поверхні землі’ (Adj+**-іст'**(ø)); *узве́рш'а, узг'ір'я́* ‘гора; схил гор’ (**уз**+N+**-j**(а));
- назв явищ природи: *верхо́вік, гор'ішні́к, низові́к* ‘вітер’ (Adj+**-ик**(ø)).

Окрему групу творять численні демінутиви на позначення місцевості: *заг'ір'я́чко, п'ідг'ір'я́чко, узг'ір'я́чко* (N+**-ачк**(о)); *подо́ночка, долі́ночка, низо́вочка, п'ідгору́чка* (N+**-очк**(а)); *взгору́чок, згі́рочок* (*згору́чок*), *па́горочок, узгору́чок* (N+**-ок**(ø)); верхньої частини: *верхн'а́чóк, верші́чóк, вершн'і́чок, наверхні́чок* (N+**-ок**(ø)) та ін.

Діалектний матеріал засвідчив наявність непоодиноких проявів семантичної ідентичності безпрефіксних і префіксальних дериватів, нерідко в межах однієї говірки, пор.: *верхні́на – зве́рхні́на – пове́рхні́на* ‘сметана, вершки’, *верші́няк – наверхні́няк* ‘верхня частина предмета’, ‘верхній камінь жорен’, ‘накривка, покривка’, *ве́рхник – пове́рхник* ‘верхній камінь жорен’, *ве́рхниця – пове́рхниця* ‘пошивка, наволочка’ тощо, що виявляє тісний мотиваційний зв'язок слів та свідчить про десемантизацію префіксів.

Із-поміж окреслених моделей (зразків) деривації виділено такі, що властиві лише діалектному мовленню, наприклад: N+**-ун**(ø) для творення агентивів (*гор'у́н* ‘мешканець верхів'я річки’, *верху́н* ‘той, хто поспішає’); N+**-ун'**(а) – демінутивної назви гори (*гору́н'а*); N+**-чак**(ø) – назви пагорба (*г'ір'ча́к*) та мешканця високогір'я (*верховин'ча́к*), N+**-чок**(ø) – нижньої частини веретена (*верші́чóк*), Adv+**івен'**(ø) – ‘вершник’ (*ве́рхівен'*), V+**-еник**(ø) – наповненої доверху посудини (*вершету́реник*; пор.: *вершету́рити, вершету́рений*).

Прикметник

Особливості творення прикметників демонструє, зокрема, корпус прикметників із коренем *-гор-* (*-гір-*, *-гур-*), утворених морфологічним способом (суфіксальним, префіксальним, префіксально-суфіксальним, флексійним, осново-вскладанням з афіксацією). Деривати розташовані на чотирьох СД.

Відповідно до формально-структурних особливостей прикметників виділено чотири підгрупи:

1) Д е р и в а т и I СД, утворені від твірної основи *-гор-* (чи альтернантів), а також похідні від них утворення: *гора́вий, гóр'ані́, горі́стий* (*погору́стий*),

гор'іс'кий, г'ірний (г'ірн'ішний, горн'ійний), горовій, горовітій, г'ірс'кій, гóруватій (див.: таблицю 4).

Таблиця 4
Прикметники-деривати I СД

		I СД		II СД
<i>гор(а)</i>	→	<i>гор-ів(уї)</i>		
	→	<i>гór'-ан(уї)</i>		
		<i>гор-іст(уї)</i>	→	<i>по-гóріст(уї)</i>
	→	<i>гор-іс'к(уї)</i>		
	→	<i>г'ір-н(уї), гóр-н(уї)</i>	→	<i>г'ірн'-ішн(уї)</i> → <i>горн'-ійн(уї)</i> → <i>г'ірн-іст(уї)</i>
	→	<i>гор-ов(уї)</i>		
	→	<i>гор-овіт(уї)</i>		
	→	<i>г'ір-с'к(уї)</i>		
	→	<i>гóр-с'к(уї)</i>		
	→	<i>гóр-уват(уї)</i>		
	→	<i>гор-оват(уї)</i>		

Творення прикметників I СД не викликають ні запитань, ні заперечень. Важливо є семантика. Аналізовані деривати зберігають тісний семантичний зв'язок із базовим словом *гора* (див.: 2.2.2).

Дериват *гірнішний* задокументовано у формі найвищого ступеня порівняння – ‘найголовніший (про людину)’: *Єк уставетци усі <коледницькі> табори редом на цвинтари, за проводом першего и гірнішого берези <старший серед колядників>, коледуючі обходет тричі церкву, а відтак плетучі идут до попа коледувати* [Гк 1935: 52]; пор. також у пам'ятках XVII ст. приклад вищого ступеня порівняння – *гóрнійший* ‘ГС до *гóрний* 1.4; розташований вище щодо інших об'єктів’.

Прикметники *погóрістий, погор'ішний* (III СД), імовірно, утворено в результаті префіксації від безпрефіксних прикметників *гóрістий, гор'ішний*. Арнольд Грищенко зазначає: «власне префіксальне творення похідних у системі прикметникового словотвору обмежується тільки випадками дериваційного відношення *вихідна прикметникова одиниця* → *похідна прикметникова одиниця* і пов'язане насамперед з модифікацією значення вихідної одиниці» [Грищенко 1978: 178]. Однак діалектний матеріал демонструє приклад аналогічної семантики, наприклад: *горішний* = *погорішний* ‘який дме в напрямку з гір (про вітер)’; *горістий* = *погóрістий* ‘розташований, локалізований у гірській місцевості (про територію, місцевість)’.

Прикметник *горішнінський* ‘який мешкає у верхньому (*горішньому*) кінці села’ [Жел. 1: 153; Франко_П 1₂: 421; Он. 1: 185]: *Горішнінський чоловік, а*

дол'шин'їнс'кий често си брат'і [Он. 1: 185] – розташований на III СД слово-твірною ланцюжка: *горá* → *гор'ішиний* 'який розташований вище щодо іншої частини села' → *гор'ішиніни* 'р/л мешканці горішньої частини, кінця села' → *гор'ішинс'кий*.

2) Деривати II СД, утворені від:

- назв осіб: деривати *гор'інс'кий*, *гурáл'с'кий* утворено від назв мешканців гірської місцевості (р/л *гор'áni*, *гурáл'*), а *г'ірнічий*, *г'ірницький* – від назви робітника каменярні, рудника; каменяра (*г'ірнік*);
- від назв будівель, приміщень: *горішчний* (від *гóрішче* 'горище, стрих'), *гóрнішиний* (від *гóрніця*, *г'ірніця* 'кімната');
- від географічних назв: *пагористий* 'горбистий, гористий, укритий пагорбами' (від *пагір* 'пагорб, гірка'); *г'ірністий* 'тс';
- від топонімів: *загорéц'кий* (*загорéц'к'ий*) 'який мешкає в с. Загірочко Жидачівського р-ну Львівської обл.': ¹Чула_с' і про С^мц'інку/ йак'ий ту ¹мешкаў/ бо^рро^ніў л'удіў заго^рре^ц'к'их в'ід^м та^тар і в'ід^м па^н'іў/ пе^рре^лховуваўс'е ў ¹горах [ПЗН_Т: 83] (див.: таблицю 5);
- від прислівника *гóрі* – *гор'ішиний* (*погор'ішиний*, *гор'ішинс'кий*); дослідники зараховують прикметники *горішній*, як і *дóлішній*, до двомотивованих дериватів, припускаючи і відприслівникове творення, і відіменникове [Шевельов 2002: 399; Карпіловська_КГС: 209, 252; Аркушин 2004: 659–660].

Таблиця 5
Прикметники-деривати II СД

	I СД	II СД	III СД	IV СД
<i>гор(а)</i>	→ <i>гор'-án(и)</i>	→ <i>гор'án-с'к(ий)</i>		
	→ <i>г'ір-нік(о)</i>	→ <i>г'ірніч(ий)</i>		
		→ <i>г'ірниць-к(ий)</i>		
	→ <i>гур-ал'(о)</i>	→ <i>гурáл'-с'к(ий)</i>		
	→ <i>гор-ішч(е)</i>	→ <i>горішч-н(ий)</i>		
	→ <i>гóр-нищ'(а)</i> <i>г'ір-нищ'(а)</i>	→ <i>гóрніш-н(ий)</i>		
	→ <i>па-г'ір(о)</i>	→ <i>па-гор-ист(ий)</i>		
	→ <i>За-г'ір-очк(о)</i>	→ <i>загорéц'-к(ий)</i>		
	→ <i>гóр'і</i>	→ <i>гор'-ішин(ий)</i>	→ <i>гор'ішин'-ін(и)</i>	→ <i>гор'ішинс'к(ий)</i>
		→ <i>по-гор'ішин(ий)</i>		

3) Префіксально-суфіксальні прикметники утворені за допомогою поєднання префіксів *з-* (*із-*), *за-*, *між-* (*межи-*), *на-*, *під-* та суфіксів *-н-*, *-ан-*, *-с'к-*, *-ист-* (див.: таблицю 6). Аналізуючи прикметники з погляду словотвору, «треба брати до уваги дві обставини: прикметники – категорія, що історично виникла на базі іменників, а отже, в них мають виділятися ті самі найдавніші

префікси, що й у іменниках; прикметники, як і прислівники, будучи виразниками ознаки, часто утворювалися на базі прийменникових словосполучень, втягуючи, таким чином, прийменник у систему свого словотвору» [Русанівський 1979: 242].

Таблиця 6
Префіксально-суфіксальні деривати

		I СД		II СД
<i>гор(а)</i>	→	<i>з-г'ір-н(иї)</i>	→	<i>зг'ірни-їст(иї)</i>
	→	<i>з-г'ор-ист(иї)</i>		
	→	<i>за-г'ір-н(иї)</i>		
	→	<i>за-г'ір-с'к(иї)</i>		
	→	<i>м'їж-г'ір-н(иї)</i>		
	→	<i>м'їж-г'ір-с'к(иї)</i>		
	→	<i>на-г'ір-н'(иї)</i> <i>на-г'ор-н'(иї)</i>		
	→	<i>на-г'ор'-ан(иї)</i>		
	→	<i>п'їд-г'ір-н(иї)</i>		
	→	<i>п'їд-г'ір-с'к(иї)</i>		
	→	<i>п'їд-гор-їст(иї)¹</i>		

Традиційно саме таку модель пропонують дослідники [Грищенко 1978: 179; Русанівський 1979: 243–248; Карпіловська_КГС: 210–211; Аркушин 2004: 674–675 та ін.] для творення прикметників на зразок *загірний, міжгірний, нагірний*. Щодо прикметників, утворених за допомогою конфікса *за-...-н-*, В. Русанівський зазначає, що «префікс *за-* (...) може виступати в значенні ‘такий, що перебуває за межами чогось’». Утворені в такий спосіб прикметники мотивуються відповідними безпрефіксними прикметниками і сполученнями прийменника *за* з іменниками в формі орудного відмінка» [Русанівський 1979: 246].

Як уже було зазначено, діалектний матеріал пропонує значно ширший «набір» твірних і мотиваційних основ, а також складніші семантичні структури і базових слів, і дериватів, тому однозначно про префіксально-суфіксальне творення, очевидно, говорити не варто, наприклад (див.: 4.1.1):

загірний (*загірній*) ‘розташований за горами, за горою; загірний (про землі, територію)’ [СУМ 3: 77; СУМ₂₀: 949]

загірський (*заг'орскій, заг'ірскій*) 1) ‘розташований за горами, за горою; загірний (про землі); = *загірний*’; 2) ‘привезений із *загір'я* 2 (з Угорщини чи Румунії)’; 2.1) ‘який мешкає на *загір'ї* 2’; пор.: *загір'я* (*заг'орье, заг'орья, заг'іре*) 1) ‘місцевість за горою, за горами’ [МДРЯ 1: 907 (Іпатівський літопис); Тимч_МС 1: 265; Жел. 1: 238; Гол.: 557; Гр. 2: 26; СУМ 3: 77; СУМ₂₀: 949]; 2) ‘територія за Чорногірським хребтом – Угорщина,

¹ Унікальна модель творення просторового прикметника від іменника, коли якісна ознака накладається на просторову; пор.: *гористий* ‘горбистий, покритий горбами’.

Румунія' [Мосора: 49; Шек_Р: 306]; *загора* 1) '= загір'я 1' [Яв.: 157], 2) '= загір'я 2' [Шек_Р: 305]

міжгірний 'розташований між горами' [СУМ 4: 727; СУМ₂₀: 1627]

міжгірський (*міжгір'я*, *межігір'я*, *межігір'я*) 1) 'розташований між горами, на міжгір'ї 1, 2'; 1.1) 'пов'язаний із Міжгір'ям 3; із Міжгірським р-ном Закарпатської обл.'; пор.: *міжгір'я* (*межігір'я*, *межігір'я*) *n* (*Міжгір'я*, *межігір'я*, *межігір'я*, *межігір'я*) 1) 'долина між горами; западина' [Тимч_МС 1: 425; Жел. 1: 442; Грінч. 2: 415]; 2) 'місцевість між горами; міжгір'я' [Жел. 1: 442; Пиртей: 201]; 3) 'сміт Міжгір'я Закарпатської обл.' [ТГ_С: 122]

нагірний (*нагірний*, *нагорний*) 'розташований на горі, у горах' [СУМ 5: 48; СУМ₂₀: 1716]

підгірний 1) 'розташований біля підніжжя гори, на підгір'ї 1'; 1.1) 'який мешкає на підгір'ї 1'; 2) 'пологий, похилий, спадистий' [СУМ 6: 414; СУМ₂₀: 2174]

підгірський (*підгірський*) 1) 'розташований біля підніжжя гори, на підгір'ї 1'; 1.1) 'розташований на підгір'ї 2; прикарпатський; бойківський'; 1.2) 'вироблений на підгір'ї 2'; пор.: *підгір'я* (*підгір'я*, *підгір'я*, *підгір'я*) 1) 'місцевість біля підніжжя гори, гір; підгір'я' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9: 43; Тимч_ІС: 837; Жел. 2: 639; Гр. 3: 162; Гол.: 487; Шух. 3: 205; Верхр_Б: 143; СУМ 6: 414]; 2) 'Прикарпаття; Бойківщина' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 77; Жел. 1: 572; Шух. 3: 123]; 3) 'підніжжя гори' [Б-Н: 279; КСГГ].

Окрему групу формують прикметники з префіксом *з-* (*із-*): *згірний* (*ізгірний*), *згіристий*, а також *згірністий*, твірною основою якого, імовірно, є *згірний*, яке в діалектах засвідчено з ідентичною семантикою 'пологий, похилий, спадистий; під невеликим нахилом'. У деяких дериватів розвинулося також протилежне значення 'крутий, стрімкий (про гору)', пор.:

згірний (*згірний*, *ізгірний*) 1) 'пологий, похилий, спадистий; під невеликим нахилом (про гору, поле)'; 2) 'крутий, стрімкий (про гору)'; 3) 'розташований на горі; нагірний'

згірністий (*згірністий*) '= згірний 1'

згіристий (*згіристий*) 1) '= згірний 1'; 2) '= згірний 2'.

4) **Композити**, складні прикметники, утворені основоскладанням (часто із суфіксацією). Домінують деривати, утворені на основі атрибутивних (прикметник + іменник) словосполучень, зокрема:

високогірський 'який міститься, розташований високо в горах; високогірний'

гірнопромисловий 'гірничопромисловий'

крутогорий 1) 'із крутими гірськими схилами (про гору, підвищення)'; 2) 'який має стрімкі береги (про річку)'; 3) 'зі стрімкими горами (про місцевість)'

плоскогірний 'розташований у плоскогір'ї (про гірський хребет)'

простогірний 'дуже стрімкий, крутий; прямовисний (про гору, скелю)'

святогórський (святогórській) ‘пов’язаний зі святим місцем, Афоном – «святою горою» (про дзвін, монастир)’
чорногíрський 1) ‘пов’язаний із Чорногорою (про гірську вершину, хребет, долину)’; 2) ‘розташований, локалізований у місцевості Чорногори (про околицю, світ)’; 3) ‘пов’язаний із місцевістю Чорногори; характерний для місцевості Чорногори (про клімат)’
чорногóрий ‘який пов’язаний із чóрною горóю; чорногірський’; пор.: чóрна горá та ін.

Семантичні відмінності між композитами *чорногірський* і *чорногірний* пояснює паспортизація фіксації. *Чорногірський* задокументовано у працях В. Шухевича, М. Ломацького, І. Шекерика-Доникова, що відтворюють говірку й побут гуцулів, які мешкають поблизу Чорногори – хребта Українських Карпат. Натомість *чорногóрий* (від *чóрна горá* ‘гора, покрита хвойним лісом’) – записи в селах Косівська Поляна і Росішка Закарпатської обл.

Ще кілька прикладів не підпадають під моделі творення складних прикметників літературної мови, адже «діалектний словотвір характеризується певною кількістю тільки йому притаманних рис» [Закревська 1976: 139], а саме: *горохіжий* ‘який живе в горах (про тварин); дикий’ [Жел. 1: 154].

Від дієслова *гороїжитися* утворений прикметник *гороїжний (гороїжний, гореїжний, горіжний)*, засвідчений у джерелах ХІХ – початку ХХ ст. зі семантикою: 1) ‘гордовитий, зарозумілий, зухвалий’ [Гол.: 487; Жел. 1: 152–154]; 2) ‘сердитий, злий’ [Гол.: 487]; 3) ‘шумний, жвавий, рухливий’ [там само].

Цікаві приклади фіксують пам’ятки української мови ХVІІ ст., наприклад: *горіносний (горівносний)* ‘який підноситься вгору, до неба, до Бога’: *Свѣтъ... естество легкое, просвѣтительное горѣносное, скороходное; Называет тую офѣру Анафорою горѣвзносною* [Тимч_ІС: 581]; *Тогда бы свѣтло(с)ть и(х) і теплота, яко с прирожена горѣноснаа; вса бы са оберноула вѣзгорѣ и на высоту приходила* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 44]; *горолетний* ‘який рухається, проходить угорі, у височині (про Сонце)’: *И оукрасивъ его видѣніе, различнымъ свѣтомъ: горолетнымъ, свѣтоносны(м), скороходнымъ слнцемъ* [там само 7: 38]; *(Бгъ) нбо... поукрасивъ... свѣтомъ: горолетнымъ свѣтоносным... слнцемъ* [Тимч_ІС: 577]. Можна припустити, що ці композити утворені на підставі вербальних словосполучень (V + Adv).

Г. Аркушин зазначив, що «якщо в діалектному словотворі композитні іменники більш-менш часто вживані, то складні прикметники – дуже рідко (виняток становлять народні пісні)» [Аркушин 2004: 680], натомість серед досліджуваних дериватів із коренем *-гор-* вони досить частотні і становлять 20 %.

Аналіз формальної та семантичної структур дериватів засвідчив, що семантика базового слова є основою формування семантики похідних. Завдяки історичним матеріалам виявлено не тільки найдавніші фіксації дериватів (*горѣшьнєю цѣсарьствие; въ горѣшьната книги написаша* – від ХІ ст.), фонетичні варіанти (*горний* – від ХІІ ст., *гірний* – від ХІХ ст. (зі значенням ‘пов’язаний із горою, з горами’); *горський* – від ХV ст., *гірський* – від ХІХ ст.),

а й семантичні трансформації (наприклад, як у словах *г'ірний* (*г'орний, г'урний*), *гор'ишний* та *г'ірс'кий* (*г'орс'кий*)).

Дієслово

Дієслівні деривати становлять невеликий відсоток (11 %) аналізованих слів: найбільшу групу формують деривати слів *верх* (65 одиниць) і *низ* (49), на основі яких утворено чимало дієслів і в літературній мові.

Незначна кількість дієслів поповнила СГ із вершинами *гора* (10 одиниць) і *діл* (4)¹, а дериватів слова (*с)нід* у проаналізованих джерелах не виявлено.

Для дієслівних дериватів із коренем *-верх-* (*-верш-, -верех-*) характерні різні моделі творення (див.: таблицю 7): кілька дієслів утворено від іменників *верхату́ра* (*вершету́ра*) ‘верхівка; вершина’, *вершо́к* ‘верхівка рослини’ та від композита *верхног'оп* ‘стрибок угору під час сіяння конопель’ за типовими суфіксальними моделями творення на II СД (N+*-и/-ува-*(ти), N+*-а-*(ти)), префіксальними на III СД (*ви+V*), постфіксальними на III–V СД (*V+ся*).

Таблиця 7
Вербіальна зона СГ із вершиною *верх*

I СД		II СД	III СД	IV СД → V СД
<i>верхату́р(а)</i> <i>вершету́р(а)</i>	→	<i>верхату́р-и(ти)</i> <i>вершетур-и(ти)</i>	→ ви-вершету́рити	→ <i>вівершетурити-с'а</i> → <i>вівершетур'-ува(ти)</i> → <i>вивершетур'увати-с'а</i>
			→ <i>вершету́рити-с'а</i>	
<i>вершо́к(ø)</i>	→	<i>вершк-ува́(ти)</i>		
<i>верхног'оп(ø)</i>	→	<i>верхног'оп-а(ти)</i>		
<i>верх+ø+вод(ø)</i>		<i>верховод-и(ти)</i>		
<i>верш-і́(ти)</i>	→	<i>верши́ти-с'а</i>		
	→	<i>[вершити(ти)]</i>	→ <i>вершеті́ти-с'а</i>	
	→	<i>верх-ува́(ти)</i> <i>верш-ува́(ти)</i>	→ <i>за-верхува́ти</i> → <i>пере-верхува́ти</i>	
	→	<i>ве́рш-ен(иї)</i>	→ <i>вершен-і́(ти)</i>	
	→	<i>ві́-вершити</i>	→ <i>ві́вершити-с'а</i> → <i>вिवе́рш-ува(ти)</i>	→ <i>вिवе́ршувати-с'а</i>
	→	<i>до-ве́ршити</i>	→ <i>доверши́ти-с'а</i> → <i>доверш-а́(ти)</i>	
			→ <i>дове́рш-ува(ти)</i>	→ <i>дове́ршувати-с'а</i>

¹ СУМ фіксує три дієслова: *горува́ти* (із ремаркою *діал.*) ‘підноситися вгору’, ‘звучати вище або голосніше за інші звуки’, ‘домінувати’ і *горої́жтися, нагорої́жтися* ‘триматися зарозуміло, чванливо’, ‘підніматися, стовбурчитися’ [СУМ₂₀: 666, 667; СУМ 11: 695; пор.: Карпіловська_КГС: 209–211]. Натомість дієслівні форми від *діл* не характерні для літературної мови [пор.: там само: 252–253], як і від *нід*.

верш-і(ти)	→	за-верши́ти	→	заверши́ти-с'а́		
			→	заверши-а́(ти)	→	заверши́ти-с'а́
			→	заверши-ува(ти)	→	заверши́увати-с'а́
	→	з-верши́ти	→	зверши́ти-с'а		
			→	зверши-а́(ти)	→	зверши́ати-с'а
			→	зверши-ува(ти)	→	зверши́увати-с'а
			→	зверши-ён(иї)	→	з-вершені́ти
						→ звершен'-а́(ти)
	→	на-верши́ти	→	наверши-а́(ти)		
	→	недо-верши́ти				
	→	пере-верши́ти ¹	→	перевери-а́(ти)		
			→	перевери-ува(ти)		
			→	перевери́ти-с'а		
	→	по-верши́ти	→	поверши-а́(ти)		
			→	повёрх-ува(ти)		
			→	повёрши-ува(ти)		
	→	[при-верши́ти]	→	привери́ти-ува(ти)с'а		
	→	роз-верши́ти				
	→	со-верши́ти	→	соверши́ти-с'а		
		→	соверши-а́(ти)	→	соверши́ати-с'а	
		→	соверши-ён:(иї)	→	[совершен-і́(ти)]	
					→ совершені́ти-с'а	
→	[у-верши́ти]	→	уверши́ти-с'а			
верх-і(ти)						
верх+вёд-і(ти)						

На I СД подано також дієслова *верши́ти* (засвідчене зі значеннями: ‘керувати, мати владу; верховодити’, ‘зводити дах’, ‘формувати верхівку копиці’, ‘наповнювати доверху, ущерт’), ‘наповнювати, накладати понад міру, із надлишком’, ‘здійснювати, реалізовувати, виконувати’), *верши́ти* ‘покриватися неламкою верствою (про сніг)’ і композит *верхводи́ти* ‘верховодити, керувати’.

Дієслово *верши́ти* слугувало твірною основою для численних дериватів, які семантично з ним корелюють (див.: таблицю 7).

Дієслівні деривати здебільшого утворено за типовими моделями, однак засвідчено й такі, які властиві суто говірковому мовленню, зокрема:

- *совершені́тися* ‘завершитися невдало, нещасливо, неочікувано; трапитися’: ◀[Жел. 2: 892 («sich ereignen; hereinbrechen (vom Unglück) <трапитися, несподівано статися (через нещасний випадок)>»)]; *Де*

¹ Префікс *пере-* у поєднанні з дієсловами руху має просторове значення, указуючи на «спрямованість з одного місця в інше через якийсь предмет або певний простір», а «відгалуженням цього значення є “випередити, перемогти когось у чомусь”, яке може модифікуватися в “зробити щось надміру”» [Русанівський 1979: 259–260].

кл'ат'ба в хаті, там мусит' шчос' совершенилис'а (за Ю. Кмітом, О. Охрімовичем) [Он. 2: 235]

- *вершени́ти* ‘здійснювати, реалізовувати, виконувати’ ◀[КГ (Баранинці)]
- *звѣршеня́ти* (*perf* *звѣршени́ти*) ‘тс’: ◀[Красша Анниця в чіпци, / Як перше була в вінці;/ Туперь звѣршенили, / Василька оженили (Лавочне) [Кузеля_В: 145; Он. 1: 299]
- *повѣршувати, повершати́ти* (*perf* *повершати́ти*) ‘тс’: ▶ *Коли сам, каже, не повершу, то синові передам* (за Т. Шевченком) [Гр. 3: 210 («окончить дѣло»)] ■[СУМ 6: 643–644]
- *увершати́ти* ‘завершитися’: ■[Гр. 4: 310 (б.л., «кончиться»)]
- *навершувати, наверхати́ти* (*perf* *наверхати́ти*) ‘наповнювати, накладати понад міру, із надлишком’: ◀[Жел. 1: 466 («voll, in eine Spitze auflegen, aufschichten, anfüllen <наповнити, покласти зверху>»)]; *Так наверхив пласт, шчо |зарас с'а зверне; Наверхишлас' ми |тул'ко й'ідьї, шчо не" пуйїм* [Сабадош: 180 («наповнити вщертъ»)] та ін.

Дієслова з коренем *-низ-* (*-ниж-*) цілком очікувано дублюють здебільшого моделі творення літературної мови (див.: таблицю 8); пор.: [Карпіловська_КГС: 550–552].¹

Таблиця 8
Вербіальна зона СГ із вершиною *низ*

I СД		II СД		III СД		IV СД → V СД
<i>низь-к(иї)</i>	→	<i>ниж-ч(иї)</i>	→	<i>ніжч-а(ти)</i>	→	<i>по-ніжчати</i>
<i>низ-й(ти)</i>	→	<i>низити-с'а</i>				
	→	<i>[в-нізити]</i> ¹	→	<i>в-низитис'а</i>		
			→	<i>вниж-а́(ти)</i>	→	<i>внижати-с'а</i>
			→	<i>вниж-ува(ти)</i>	→	<i>внижувати-с'а</i>
	→	<i>за-низити</i>	→	<i>заниж-а́(ти)</i>		
			→	<i>заниж-ува(ти)</i>		
	→	<i>з-нізити</i>	→	<i>знизити-с'а</i>		
			→	<i>зниж-а́(ти)</i>	→	<i>знижати-с'а</i>
			→	<i>зниж-ува(ти)</i>	→	<i>знижувати-с'а</i>
	→	<i>зу-нижити</i>				
	→	<i>об-ніжити</i>	→	<i>обніжити-с'а</i>		
			→	<i>обниж-а́(ти)</i>		
			→	<i>обниж-ува(ти)</i>	→	<i>обніжувати-с'а</i>
	→	<i>пере-низити</i>	→	<i>перенизити-с'а</i>		

¹ У квадратних дужках запропоновано ймовірну твірну основу похідних («утрачена ланка»), якої не фіксують опрацьовані джерельні матеріали, хоча, імовірно, гіпотетично вони існують / існували в мові.

низ- ї (ти)	→	по-нізити по-ніжити	→	поніжити-с'а пониж-á(ти)	→	с-понижáти
			→	поніж-ува(ти)	→	понижувати-с'а
	→	при-нізити при-ніжити	→	принізити-с'а приніжити-с'а		
			→	приниж-á(ти)	→	принижáти-с'а
			→	приніж-ува(ти)	→	приніжувати-с'а
низ- ї (ти)	→	об-низіти				
низ+ і + ї ти						

Однак кілька діалектних форм потребують детальної уваги.

Наприклад, дієслівну видову пару *низ-ї(ти)* → *об-низіти* ‘принижувати свою гідність, упокорюватися’ документують пам’ятки української мови від XI–XII ст. [МСДЯ 2: 449; 566 (*обънизѣти* «быть униженным»)], засвідчуючи давність моделі.

Діалектних форм *пониж-á(ти)* → *с-понижáти* ‘тс’, які засвідчені в словнику за редакцією Євгена Желехівського і Софрона Недільського, не виявлено в сучасних говірках.

Зафіксовано унікальні префіксальні деривати на зразок *вни́жувати*, *внижáти* ‘принижувати’ [Сабадош: 380], *зуніжїти* ‘зменшити, знизити’ [Жел. 1: 318 (з *унижїти* «erniedrigen <знизити, понизити>»)], *перенизїти* ‘занадто понизити’ [Гр. 3: 128]; пор. також: *перенизїтися* ‘зменшитися, скоротитися вдвічі’ [Жел. 2: 620 («sich halbieren»)].

Засвідчені в говірках дієслівні деривати СГ *гора* досить складно укласти в систему, адже вони здебільшого репрезентують різнотипні дериваційні моделі.

Дієслова з коренем *-гор-* (*-гїр-*, *-гур-*) формують словотвірні пари і ланцюжки за такими моделями: *гор(а)* → *гор-увá(ти)* → *вї́-горувати* ‘виступати понад краї, поза межі’; *гор(а)* → *гўр-а(ти)* ‘підкидати вгору’; *гор(а)* → *з-гўр-и(ти)* → *згор-увá(ти)* ‘вистрілити вище за ціль’.

Кілька дієслівних форм є нетиповими і відображають специфіку діалектного словотворення.

У надсянських говірках засвідчено форму *нагарáчити*, яку умовно кваліфіковано як дериват від *гора* – на підставі значення, яке запропонував І. Верхратський – ‘скласти великі купи – «гори» – дерева’: *Нагарачит д’єр’ева* (Мацьковичі) [Верхр Д: 110 («aufthürmen, hoch aufschichten»)], що спонукає до роздумів передусім через відсутність кореневого чергування *о-а* (*гор* – *гар*) у системі дериватів. Можна припустити зв’язок зі словами *бєзгар* ‘надмір; занадто велика ціна; перевага’, *безгáрний* ‘надмірний, великий, незграбний’, *гарувáти* ‘тяжко без відпочинку працювати’, які, на думку етимологів, пов’язані з основою **-гар* ‘данина для князя’ [ЕСУМ 1: 161, 476, 477]. Однак це питання дискусійне. Також складно визначити модель творення (як варіант: *на-+N+-ачи-*).

Ще одне дієслово, засвідчене в бойківських говірках зі значенням ‘просити зависоку ціну’ – *загоровівати* [Кміт_С: 77 (Шандровець, «поставити високу ціну»); Он. 1: 267], модель творення якого можна зобразити так: *загор-ов-увá(ти)*.

Дериват *гуря́ти* ‘поводитися гордо, зухвало’, імовірно, мотивований прикметником *гурний* ‘зухвалий, гордий’, на користь чого свідчить мовна ілюстрація: *Гур’ати, йак стайе гурным, до никого ни хóчес’а вобзивати* (Хашців) [Он. 1: 200].

Дієслівні деривати з коренем *-дол-* (*-дул-*) виявляють унікальність діалектного словотворення крізь призму семантики.

Видові варіанти *долкувати* – *подолкувати*, відомі в лемківських говірках [Hnát: 34, 89 (*dolkovati, podolkovati* «robiť jamky na sadenie niektorých okopanín a strukovín»)] із семантикою ‘робити ямки в землі’, передбачають утворення логічного ланцюжка: *діл* → *дóлка / дóлок* ‘ямка’ → *долкувати* → *подолкувати*.

Форму *здо́лувати* ‘вистрілити нижче за ціль’, властиву західнополіським говіркам, утворено, можливо, за аналогією до *згорувати*, пор.: *То здо́луйе, то горойу стр’ілит’* [Аркушин 1: 186; Аркушин²: 185].

Дієслово *до́лувати* засвідчене із двома метафоричними значеннями:

1) ‘шукати ретельно, не поверхнево’¹ (у закарпатських говірках): *Шо там ду́луйеш по шуфла́дці, кіть там нічого не́е* (Верховина-Бистра); *Пу́йде глядати да́што, та ду́луйе. Лем хóдиш та ду́луйеш* (Домашів) [КГ («наполегливо шукати, перекидаючи все»)];

2) ‘принижувати свою гідність’ (у бойківських говірках) [Кміт_С: 63 (Хашців, «ходити, кланятися, старатися догодити»)].

Імовірно, утворення цього дієслова відадвербіальне: *дóлі/дóлу́* → *до́лувати*.

Прислівник

Особливості творення прислівників проаналізовано на прикладі форм *вверх, звéрха, догорі́, підгору́, вді́л, здо́ліни, відні́зу, зіспóду, позіспід* тощо (67 % усіх прислівників), які в науковій літературі закріпили за собою назву просторових, локативних, прислівників місця та напрямку і належать до лексико-граматичного розряду обставинних [Чапля 1960: 60]. Водночас творення, структура та семантика цих прислівників неодноразово ставали об’єктом наукових зацікавлень. І навіть більше – дотепер не вщухають дискусії щодо ідентифікації цих форм, їх правопису (див.: 3.6) та адекватної лексикографічної репрезентації, адже «прислівник в очах укладачів словників виглядає настільки

¹ Із семантикою ‘поверхневий, негрунтовний, неретельний’ засвідчено деривати слова *верх звéрхній* (огляд), *поверховий* (обшук) [ЛЛ: 527; СУМ 3: 467; 6: 643–644; СУМ₂₀: 1107]; пор. також прислівники *звéрхньо, звéрху, поvéрха, поверхóвно, позвèрхóвно* ‘поверхово, негрунтовно, неуважно; не вникаючи в суть’, словосполучу *хв’ятати верхі* ‘вивчати поверхово, негрунтовно’ [Дзендз_СЗ: 13], які активно функціонують у говірках української мови [Франко_П 1: 148; Груш. 1907: 3; БГ_С: 435; Он. 2: 87; Аркушин 2: 58; Аркушин²: 411; Гр. 1: 139; 3: 262], натомість, як свідчать опрацьовані джерела, значення, пов’язані з ретельністю чи уважністю не вербалізовано.

сумнівною частиною мови, що часто не має права на власне місце в словнику і на власну словникову статтю. [...] Чимало прислівників подано під гаслами іменників чи прикметників, але не як прислівники, а як форми цих частин мови з ремаркою “у значенні прислівника”» [Мазанько та ін. 2019: 155; пор.: СУМ 9: 523; СУМ₂₀: 263, 281, 661, 773, 799, 800, 1107, 1734, 1947 (як окремі гасла наведено верхами, долом, низом, сподом; звершечка, звершечку; натомість горою, горами («у знач. присл.») – як одне зі значень слова гора, а вдолині, вдолину, надолину – і як окремі гасла, і в межах словникової статті долина (подано окремо – у *долину*, у *(на) долині*)].

Традиційно аналізовані прислівники вважають результатом адвербіалізації форм непрямих відмінків іменників [Гумецька 1958: 243–248; Німчук 1978: 345, 388–404; Чапля 1960: 60; Грищенко 2002: 268–269; Білоусенко 2013]. Однак існує опозиційна версія щодо творення прислівників [Мазанько та ін.], автори якої, на підставі опрацювання історичних пам’яток, стверджують, що «прислівники утворено не з прийменниково-відмінкових сполучень і не в результаті їх адвербіалізації, а внаслідок словотворчих процесів – від прислівників, які відомі в пам’ятках і які зберігають давню форму дотепер» [там само: 156, 163]. Уявлення про прислівники як про «застиглі, закам’янілі відмінкові форми не тільки занурило в майже сакральну імлу давній період мови, але й дуже збіднило і спотворило історію утворення і семантичного розвитку цієї багатющої частини мови. Теорія адвербіалізації протягом століть була загальноновизнаною і не викликала сумнівів щодо своєї достовірності» [Мазанько та ін. 2019: 155]. Зіставивши історичні матеріали різних періодів, дослідники доводять, що така безапеляційність є досить сумнівною, адже ґрунтується лише на зовнішній схожості форм та «оманливій переконливості щодо утворення прислівників із прийменниково-іменникових конструкцій» [там само].

Мовознавці також наголошують на тому, що граматики, «не диференціюючи аспектів діакронії та синхронії у словотвірній структурі старих, але сучасних прислівників», зарахували до прислівників чимало словоформ, які «нібито утворені від іменників», «мотивовані іменниками», серед яких і *сверху* (*зверху*) [там само].

Серед прикладів, які демонструють процес перетворення однієї форми прислівника в іншу, за матеріалами писемних пам’яток, автори наводять безпрефіксну форму *переди*, яка «входить у нові форми: *впереди*, *напереди*, *сперед*, а іменник *передь* (*предь*) участі в цьому не бере» [там само: 156]. Прикладом слугують також аналізовані прислівники *верх* – *уверх*, *верху* – *уверху*, *вверху*, *зверху*, *доверха*, *отверха*, *низу* – *внизу*, *нанизу* тощо, задокументовані у пам’ятках української мови від XI до XVIII ст.:

Ве(р)хъ взя(в) ему кошулю на голову и *указа(л) хребе(т)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 25];

*Границу положили есми **уверхъ** подле малой долини* (Київ) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 59; 2: 462 («присл. *уверх*, *угору*»); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 91];

*Быхомъ исподи, а не **врѣхоу*** (XI, XVI–XVII) [МСДЯ 1: 1130; пор.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 239; Тимч_ІС: 219–221]; *Завѣса храма ...раздѣра са на двоѣ ш(т) **врѣха** до же и до дола* (XI) [ДС: 179]; *Напѣлиша (водоносы) до **врѣха*** (XI)

[МСДЯ 1: 465]; *Какъ оу верху писано; Якъ в верху писано* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 178, 207]; *Прибыто(к), который цири(м) золото(м) зысподъ и зве(р) хоу былъ накрѣтый* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 244];

И сжицоу Петроу низоу на дворъ, приде ѳдина отъ рабынь архiereовъ¹ (Мр.14: 66) (XI) [МСДЯ 2: 449 (*Низъ* = *низъ* «внизу»)]; *Подъ олтаремъ внизу амбаръ каменній* (XVIII) [Тимч_ІС: 20]; *На низу великіе штуки олова лежать, жебы судно глубше въ воді йшло* (XVIII) [Тимч_ІС: 531].

Учені підсумовують, що «прислівники стали найтемнішою сторінкою історичної граматики через вивчення їх історії в контексті адвербіалізації. Безіменні писарі та відомі письменники закономірно і нарівні (не задумуючись. – Т. Я.) вживають прислівники в різних формах» [Мазанько та ін. 2019: 162].

Ця думка, однак, потребує ще додаткового осмислення, підтвердження та спеціальних студій, а тому відповідно до традиційної теорії творення прислівників в результаті адвербіалізації укладено порівняльну таблицю моделей творення прислівників (див.: таблицю 9): без прийменників (І блок); із простими прийменниками (ІІ блок); зі складними прийменниками (ІІІ блок).

Таблиця 9

Моделі творення прислівників

	-верх-	-гор-	-діл-	-низ-	-спід- ¹
І блок					
в + Gen	<i>вѣрха²</i>				
в + Dat/Loc	<i>верху́</i>	<i>гóri</i>	<i>дóлі, долу́³ долі́в⁴ долі́ні</i>	<i>низу́</i>	

¹ Пор. у перекладі Івана Хоменка: *Коли Петро був унизу на подвір'ї, приходить одна з служниць первосвященника* [Хоменко_СП: 67].

² Не зафіксовано жодного прислівника, утвореного безпосередньо від іменника *під* (тільки від *спід*). Аналіз типових моделей деривації та семантичних особливостей слугував підставою для припущень, що прислівники, утворені від слова *спід*, варто аналізувати як одноструктурні до форм на зразок *вверх, нагору, донизу, здолу*; адже ці прислівники не тільки репрезентують ту саму модель творення, а й засвідчені з аналогічним, близьким чи, відповідно, антонімічним значенням, пор.: *вверх* 'у напрямку знизу вгору', *вгору* 'тс' – *вділ* 'у напрямку зверху вниз', *вниз* 'тс', *вспід* 'тс'; *доверху* 'до верхнього краю, до верхньої межі', *догори* 'тс' – *додолу* 'у напрямку зверху вниз', *донизу* 'тс', *досподу* 'тс' та ін.

³ У таблицях приклади незалежно від фіксації в першоджерелі уніфіковано в написанні (слова подано разом) та адаптовано до літературної мови. Під час аналізу надано перевагу варіантам із *в* (не *у*), *від* (не *од*), проте в цитатах написання збережено й подано за першоджерелом. Засвідчені й подані в цитатах приклади виявляють розмаїття говіркових рис на різних мовних рівнях.

⁴ Варіанти *долі* / *долу* відображають «хитання в відмінюванні слова *долъ*» [Німчук 1978: 347]. Натомість І. Верхратський висловив припущення про різні форми і різні відмінки, пор.: «locativ. *гóri* – *дóльи* (Цигелка); ... dativ. *долов, дóлу* (Липники)» [Верхр_ЗнС: 70].

⁵ «Прислівники походження іменного ... dativ. *дóлов* (Хмельова)» [Верхр_ЗнС: 70].

Ѡ + Acc			до́ліну		
Ѡ + Abl	вѣрхом вѣрхи рl верхами	горо́ю	до́лом до́ліною	ні́зом	сподо́м
П блок					
в/y + Acc	вверх рl верхі́	вгору́	вдо́л вдо́ліну рl вдо́ліни	вниз	вспі́д
в/y + Loc	вверху́	вгори́ рl угора́х	вдо́лі вдо́ліни	внизу́	всподо́у всподо́ді
від/од + Gen	відвѣрху	відгори́	віддо́лу віддо́ліни	відні́зу	відсподо́а відсподо́ду
д + Gen				дні́зу	
д + Dat/Loc		до́ри	до́лі до́ліни		
до + Gen	до́вѣрха́ до́вѣрху	до́гори́	до́до́лу до́до́ліни	до́ні́зу	до́сподо́а до́сподо́ду
до + Dat/Loc			до́до́лі		
за + Acc	за́верх				
з + Gen	звѣрха звѣрху́ рl звѣрхі́в	згори́	здо́ла здо́лу здо́ліни рl здо́лів	зни́зу	зіспі́ді зісподо́ду
з + Acc	звѣрх звѣрхи	згору́			зіспі́д зіспі́дь
з + Abl	звѣрхо́м	згоро́ю			
з + Loc			здо́лі		
к + Gen	квѣрху	кгори́			
на + Acc	на́вѣрх на́вѣрхи	на́гору́	на́діл на́до́ліну	на́ні́з	на́спі́д
на + Loc	на́вѣрсі на́вѣрха на́вѣрху́	на́гори́	на́до́лі на́до́ліни	на́ні́зу на́ні́зі	на́сподо́ді
по + Gen	по́вѣрха				
по + Acc	по́вѣрх по́вѣрхи		по́дол		
по + Loc	по́вѣрсі по́вѣрху		по́до́лу	по́ни́зу	
під + Acc	підвѣрх	підгору́		підні́з	підпі́д підспі́д
під + Abl	підвѣрхо́м				підсподо́м
през + Gen	презвѣрха				
през + Acc	пре́звѣрх презвѣрхи				

через + Acc	<i>черезверх</i>				
III блок					
в-д + Dat/ Loc		<i>вдгорі</i>			
в-з + Acc		<i>взгору</i>			
в-з + Dat/ Loc		<i>взгорі</i>			
во-з + Acc	<i>возвєрх</i>				
із-зі + Gen					<i>іззісподу</i>
з/с-під + Gen				<i>спіднізу</i>	<i>спідсподу</i>
з/с-по + Acc	<i>сповєрх</i>				
з/с-по + Gen	<i>сповєрху</i>				
на-з + Acc	<i>назвєрх</i>				
на-по + Acc	<i>наповєрх</i>				
на-по + Loc	<i>наповєрсі</i>				
на-у + Acc	<i>науєрх</i>				
по-з + Acc	<i>позвєрх</i>				
по-зи + Acc					<i>позіспід</i>
по-під + Acc				<i>попідніз</i>	<i>пópідспід</i>
по-під + Abl				<i>попіднізом</i>	

I. Корпус аналізованих прислівників формують безприйменникові давні форми *верху́, гóрі, до́лі, до́лів* [Ястремська 2017а; 2020б], які в літературній мові «витіснені пізнішими утвореннями *зверху, наверху, насорі, внизу*» [Німчук 1978: 395], а також форми орудного відмінка *вєрхом, горóю, до́лом, нїзом, спóдом*. Як зазначив А. Грищенко, «з-поміж відмінкових форм іменника здатність до адвербіалізації найактивніше виявляв орудний відмінок, зокрема в його адвербіальних значеннях [...] місця локалізації дії» [Грищенко 2002: 269]; прислівник *верхи* є результатом адвербіалізації давньої форми орудного відмінка множини [Німчук 1978: 393; Грищенко 2002: 269].

У деяких випадках виникають сумніви щодо окреслення моделі творення прислівників (без прийменника чи із втраченим, пропущеним прийменником), наприклад: *доліну* (*іду долину* [Горошак: 64]), *доліні* (усі засвідчені цитати фіксують «парні» прислівники, один із яких – прийменниковий: ◀*Продовбують долотом отвори в горі і долині і вбивають в отвори грубі лати* [Зубр_В: 11]; «*Верхняк*» ... *має форму циліндра вгорі й долині по одному обручеві* [Коб_МК³: 32] та ін.), незважаючи на давність цих форм.

II. Другу групу формують деривати, утворені за допомогою простих прийменників *в / у, від / од, до, з / із / зі, на, під, по, през*. Аналізовані форми демонструють традиційну прислівникову структуру (*в-верх, в-горі, до-до́лу, з-нізу, на-спід, по-вєрха*), однак засвідчено й такі, які формально кваліфікують радше

як конструкцію *preap + n*, хоча семантично вони «тяжіють» до прислівників, утворених за «нетиповими» моделями, як-от:

- *від / од + Gen – відгорі́* ‘у напрямку від верхньої до нижньої частини об’єкта’, *віддолини, віднізу, відсподá* ‘у напрямку від нижньої до верхньої частини об’єкта’; ці форми не різняться ні граматично, ні семантично від прислівників, утворених за моделлю *з + Gen* (*згори, долини, низу, зісподу*), які мають аналогічне значення. В. Німчук зазначив, що «невелика група прислівників виникла внаслідок адвербіалізації відмінкових форм з прийменниками *над(ъ), от(ъ) > від*» [Німчук 1978: 403], а серед прикладів наводить *отгорѣ, от споду, от долу*; пор. також: літ. *віддаля, відвіку, відучора, віддавна*. Імовірно, форми на зразок *відгорі́, віддолини, віднізу, відсподá* можна кваліфікувати як прислівники, наприклад: ◀*Може бути і так, що смерека від гори спорохніла* [Шух. 2: 178]; *Підіт, дружки, зберіте, / Сосновое деревечко вберіте. / Від спода до верха волочков, / А на вершечку калиночков; Від споду до верха ялінка, / На самім вершечку калінка, / Від споду до верха піречко* [Шух. 3: 23, 24]; *Йик Бог сотворив кукурудзу, було на ній шульків від спода до верху* [Шух. 5: 258]; *Тонкі пражинки <‘довга палиця’>, шо йшли віт платви від гори аж до дулини обмотули тим булотом і околіт/ шоб воно було* [БГ_Т: 117]; *Полосками обмотують гілечки у здовж, од низу до верху так, щоб гілечки не видно було* [Колом_В: 86].

На користь цього припущення може свідчити також уживання бінарних прислівників в одному мікроконтексті: *від гори аж до дулини, від долини й йде вгору, од низу до верху, від спода до верху, від споду до верха*, друга частина яких, указуючи на «верх» (*додоліни, вгору, доверху, доверху¹*), не викликає заперечень ні щодо написання, ні щодо частиномовної належності слів.

Аналізуючи прислівники, утворені «способом предметно-обставинної префіксації з прийменниками *від (од), до, із (з, зі)*», Ілля Чапля зазначив, що «завдяки префіксації прислівники набувають властивості визначати напрямок дії від якогось предмета, що виражається формою родового відмінка іменника. Цей предмет може бути лише пунктом визначення напрямку, втрачаючи окреслення й поняття предмета як такого» [Чапля 1960: 61].

Виявлено прислівники, утворені за допомогою прийменника *під*:

- *під + Acc (підвѣрх, підгору, підніз, підспід)*: ◀*Мой коникъ сивенькій На камѣнь не ступить, Каменя не влупить, Нимъ подъ гору вѣйде, Он соненько зойде* [Гол.: 406]; *Так поклав одну скибу, другу скибу – а за третим разом зачытиў плужок у шось и стаў. А тоти гроші шо року на Юрі підходили під верх...* [Онищук_М: 102]; *Натрут буль <‘картопля’>, викрутят добре, розплещут на лопаті, возьмут буль душеньх,*

¹ Зважаючи на різне написання прислівників не тільки в першоджерелах, а й літературній мові, що зумовлене складністю й незавершеністю процесу адвербіалізації, як інваріантну для прислівників обрано форму написання разом.

заліп'ят їх в трені булі, під спід положат який листок, аби не наліпило ся пороху і печут [Гнатюк_НП: 585]; По|в'іда о |газ'д'і| |котри|'ішоу до |церкви п'ід |гору [ПЗН_Т: 147]; Фустку завивають, а коли хочут си під-вити, то підвивають якус файну або май теплу під спід, аби було трохи видко [БГ_С: 417]; На стів мали такú вйáзаночку с'іна вйбраного і п'ід низ на обрúс. ... На..., п'ід вобрúс [Надсяння_Т: 454]; Ледве-м дійшла до тебе – така т'ажка́ дорога – підгору, вниз, підгору, вниз... [ЗА];

– **під** + *Abl* (підверхом, підсподом): ◀ Як оси під верхом, то буде мала зима – а як у землі, у тєрах, то буде велика зима [Онищук_М: 40; КСГГ (коментар Ярослави Закревської – «під верхом 'зверху'»)]; Зьїле водяне, має колючки під сподом [Верхр_Б: 264]; Йакóгос' ту́ра вуділи, вунó с' і на́в'іт' ду хáти ни влазіло. На хлóпа шос' такóйє наклáдували і так той хлоп но надвор'і бив ... То був хлоп п'іт сподом, а на́вєрха мав, йак..., зна́йте, жу ду тóго с' і ни влазів [Надсяння_Т: 232] ▶ В собаки звєрху чорне, а пудсподом пудб'іл <'біла пляма'> [Аркушин²: 455] та ін.

До речі, із наведених прикладів СУМ фіксує тільки *під сподом* у межах гасла *спід* зі значеннями «унизу, знизу» і «з вивороту» [СУМ 9: 523]. В. Німчук наводить прислівники часу, утворені за аналогією моделлю: «Адвербіалізувалась обмежена кількість форм знахідного відмінка з прийменником *под(ь)*: *по(д)чась* [...], *под вечорь* [...], *под осѣнь*» [Німчук 1978: 404].

Із-поміж аналізованих дериватів – прислівники, утворені за допомогою прийменника *през* – *презвірх* (*У його вже й презвірх є, а все загібає* [Гр. 3: 404], *презвєрха* (*Лежит, лежит <Янчик> забитый, / Розмарійом прикритый. / Розмарія през верха* [Верхр_Л: 274]); одна з фіксацій (*през верха*) локалізована в с. Баниця Горлицького повіту Малопольського воєводства Польщі, неподалік від кордону зі Словаччиною. Прийменник *през* 'через' (пол. *przez*, слц. діал. *prez*) поширений у говірках словацької мови та в польській мові, а також в інших слов'янських мовах [SSJ 3; ПУС 3: 413; ЧУС 2: 175; БУР: 529], звідки, очевидно, запозичений у лемківські говірки.

Як відомо, «з давніх безприйменникових конструкцій, як залишки, збереглися прислівники *долі, гори*» [Німчук 1978: 395; Чапля 1960: 66], які слугували основою для творення морфологічним способом (префіксація) прислівників *д'гори* (дъ *горѣ*, д *горі*, дгори, *ид гори*; дгори, д *гор'і*), *д'долі*, які поширені в говірках південно-західного наріччя: ▶ *Уз'аў ну́шку і стр'ілу́ дгори́; П'ідн'іма́йє"мес'а г'ірс'кіми круты́ми доро́гами ўсе дгори́ і дгори́; Граблї́ прптерь идь оборогови такь, що грабелно было идь горѣ* [УЗГ_Т: 66, 141, 263]; *Сме́река |була |серед |л'іса| шчо розб'ї́тник'и |сипали г'рош'і| ўна |була та́ка дуп'лава| |л'ізут ід |гор'і і висіп'а́ют там г'рош'і* [ПЗН_Т: 33]; *На доли́шній части пня <хреста>, що ширшає д'долі, уміщена напись, а над нею звичайно різьблений хрест або Розп'яте* [Колц.: 217]. Очевидно, за аналогією утворено прислівник *д низу*, який зафіксував Михайло Мосора в гуцульських говірках наприкінці XIX століття: *д низу* «на діл» [Мосора: 38].

Варто зазначити, що *д* (у моделі *д + Dat*) – це колишній прийменник *к* ‘до’, що, очевидно, є «результатом функціональної і фонетичної взаємодії прийменників *к* і *до*; безпосереднє виведення [*д*] з *до* помилкове» [ЕСУМ 2: 7; Німчук 1978: 401].

Можна припустити, що таким самим способом утворено і прислівники *додóлі, додóли*: ◀*Як поховують <мерця> ... пальáт пільá вóди та дівя́тса на дим. Як іде́ до го́ри, то бу́де зго́ри вмирлі́й, а як іде́ до до́ли, то бу́де з то́го <нижнього> кінце́ вмирлі́й* [Кміт: 5]; пор.: *додóлі* «внизь, на землѣ, къ низу» [Пискунов: 68].

III. Засвідчено унікальні діалектні деривати, у творенні яких задіяні багатопрефіксні, «спаровані прийменники» [Чапля 1960: 69], наприклад: *із+зісподу* → *ізізісподу* (*Коли будуємо стайню на обочі, то можна иззісподу збірника пере-провадити руру деревену* [Гк: 111]); *з+поверх* → *зповéрх* (*Відгашене вугли взьити з поверх води, покласти на бік, укрити платинков, а води напити си* [Шух. 5: 245]), *на+зверх* → *на́зверх* (*Острий кінець трикутника звернений на зверх* [Корд.: 189]; *У третю головичку <міху ‘музичний інструмент’>, що запровлена в частину бордюга від шиї, запущені щільно «карабкі», закінчені на зверх «ріжкóм»* [Шух. 3: 75]; пор.: *На́зверх ко́мина* [Верхр_Б: 80]), *на+поверх* → *напóверх* (*Одно йайце далам йуй напóвир ‘х* [Сабадош: 192]), *на+уверх* → *нау́верх* (*Ти вд ‘ів майку нау́вирьх* [там само: 199]).

Задokumentовані приклади дериватів, утворених за допомогою префіксації від прислівників, підтверджують припущення Івана Мазанька, зроблене на підставі фіксацій прислівників у писемних пам’ятках: «співвідносність за формою і значенням безпрефіксальних і префіксальних прислівників, типова для писемних пам’яток, дає змогу дійти висновку про те, що префіксальні прислівники вторинні щодо походження, адже утворені на основі первинних прислівників шляхом поєднання їх із префіксами» [Мазанько 1976: 112]. Як докази наводить прислівники на зразок *посверху, споверх*, які засвідчені в писемних пам’ятках від XI ст. і дотепер функціують у діалектах [там само: 123]. Важливою є думка вченого, що «власне діалектні свідчення найбільш очевидно демонструють результати і тенденції дериваційного розвитку категорії прислівника» [там само: 125].

Чималу групу формують **прислівники-компози́ти**, наприклад:

◀*Плы́ве горі́знач* [Верхр_Л: 405]; *Як уродит сї долілиць – то буде умирати, як горілиць – то буде жити* [Онищук_НЖ: 98]; *Там со’бі л’агну́ў го’р’і́знáч’ / та ле^мжít’* [УЗГ_Т: 359]; *Єк мóя донька переходила потічок, коза її дуркнула, і вона горілиць на каміне* [БГ_С: 105]; *Одін близніок спит горініць, а дру́гий – на бо́ці* [Матіів: 104]; *Д’ід ле^мж ‘еў’єс’ун’іч’ гор’ілець’, бо кололо |серце; Раз аби був ухóтив, ко́лі переверну́вс’а горініж. Боже бороні, а́бі йей переверну́в горініж* [КСГГ]; *А той хлопчик граесси, стає горініж, лігає на землю* [БГ_С: 74]; *Пес сто́йіт гороніж* [Кміт: 49]; *За то́то с’а кладе́ на два́ц’іт’ два цéнти, зашчо́ бу́ли даўно́ шл’і́фери, шо*

с'а плáвили у валóвах. Шл'іфер с'а обéрне а́ўфлатом <'поверхня шпали'>, *тим, шо д машин'і, обéрне дол'і́улиці'* [КГ] (див.: таблицю 10).

Таблиця 10
Прислівники-компози

II частина компози	I частина композита				
	горі-	горів-	догори-	долі-	долів-
- долу	го́рі-до́лі				
- долів	го́рідолі́в				
- дуба	го́рідуба́				
- знак, -знач, -значки	го́різна́к, го́різна́ч			долі́зна́ч	
- лиць, -луч, -лича, -лицею	го́рілиць, го́рілу́ч, го́рілицею́		догори́лича	долі́лиць	долі́влиць
- ниць, -ниці	го́ріни́ць	го́рівни́ці		долі́ни́ць	долі́вни́ць
- ніж	го́ріні́ж			долі́ні́ж	
- черева, -черевом	го́річе́ревом		догори́че́рева	долі́че́рева	

Прислівники можуть слугувати твірною основою для творення **демінутивів**. Водночас варто відзначити їх подвійну похідність: відаввербіальне суфіксальне утворення (за зразком, поданим у таблиці 12) або за аналогією: *верх* → *вершок* і *верхом* → *вершком*, *діл* → *долок* і *додолу* → *додолку* тощо.

До прикладу: ◀ *Стоїть яво́ръ на дво́ройку, Галу́зйікомъ до доло́йку; Часъ бо́ярамъ до домо́йку* [Гол.: 471]; *Отвори-ко ми, мамочко, нижню кватирочку, / Виїжджає компанія з гори в долиночку* [Шух. 3: 234]; *Йак ўже ко'ро'ваі го'товіі / при'к'рашуйут с па'перу шу'рочками і з'вершкы на'саджуйут че'р'вон'і й'аблука* [ПЗН_Т²: 174, 212]; *Бог дає драбинки вгору і вдолинку* [БГ_Т: 376]; *І звёрьха мо́кре, і наспітку мо́кре* [БГ_С: 322] ▶ *Тогді скупи, коли на дні, а не звершечку* [Номис: 91; Гр. 2: 129 (за М. Номисом)] та ін. (див.: таблицю 11).

Таблиця 11
Прислівники-демінутиви

Суфікс	Корінь				
	-верх-	-гора-	-діл-	-низ-	-під-
-к-	<i>верш-к-о́м</i>				
		<i>згор-к-а́</i>		<i>зни́зь-к-а</i>	
	<i>вверш-к-у́</i>				
			<i>вдоли́н-к-у</i> <i>додо́л-к-у</i>		
	<i>звёрш-к-и</i>	<i>згі́р-к-и</i>			<i>зіспо́д-к-у</i>
	<i>наверш-к-у́</i>				<i>наспі́д-к-у</i>
	<i>го́різна́ч-к-и</i>	<i>долі́зна́ч-к-и</i>			

-ок-	<i>наверш-ók підвѣрш-ок</i>				<i>наспод-ок</i>
-ечк-/ -очк-	<i>вверш-ечк-ý зверш-ѣчк-а зверш-ѣчк-у</i>	<i>вгор-óчк-у</i>	<i>додóл-очк-у</i>		
-оньк-			<i>вдолін-оньк-у додóл-оньк-у</i>		

Виявлено також приклади найвищого ступеня творення прислівників за допомогою частки *май*, що властиво буковинським та закарпатським говіркам української мови, у яких і зафіксовано ці прислівники, наприклад: «*Ни прибивай скорцу <‘ домотканий килим’> так високо, спусти її май удоліну; Рубай май ніско, ни лишай такі високі штурпаки* [БГ_С: 561, 677]; *А воловоє око спрятало ся пòд крило геллы і як пòлетью орел май горі – тогды воловоє око ся ухватило і выше пòдлетьіло а птицы зачали ся сміяти: ото королік!; Та вы sv'ò(i)u l' 'îsku st'aute mai dol' ü, bo v'aša l' 'îska us'ыtkы r'ыбы uimst'* [УЗГ_Т: 183, 244]; *Одно май ніже, одно май віиче; Испусти май долу поль, бо ти білен:иц'у <‘спідня сорочка’> видко* [КГ]; *Клин кладѣс'а під берфѣлу, абі стойала май вісоко, або май нíz'ко* [Грицак_С 1: 171] та ін.

Здійснений аналіз засвідчив, що діалектний матеріал є цінним джерелом для вивчення словотвору й у просторовій, і в історичній проекції; розширюючи можливості дослідника, дає змогу виявити не тільки давні, типові для конкретної говірки моделі творення, а й семантичні особливості дериватів.

2.5. Деривація та мотивація. Множинна мотивація

Серед найбільш дискусійних проблем укладання словотвірних гнізд дослідники називають проблему «полімотивації похідних слів» [Карпіловська_КГС: 3; пор. також: Тихонов 1970; 1971: 312–332; Jadacka 2003: 29]. Історію та неоднозначність осмислення цього явища відображає значна кількість термінів на його позначення, серед яких найпопулярніші: «множинність мотивацій», «неєдиність мотивацій», «подвійна мотивація», «полімотивація» та ін. [Бевзенко 1975; Блинова 1984; Ширшов 1980; 1981; 1983; 1991; Топіха 1998; Каспришин 1989; Карпіловська_КГС: 3; Клименко_УМб: 382; Грещук 2009: 21–22; Кушлик 2015: 23; АПУС 2002 та ін.]. Множинна мотивація «спричинює появу поліструктурного слова і передбачає, що мотивоване слово співвідноситься з кількома твірними одночасно і відрізняється від них однаковою кількістю словотворчих формантів» [Клименко_УМб: 382].

Як виявилось, «поняття мономотивованості (пошук єдиного рішення у визначенні напрямку похідності) є надто “жорстким”: втиснути в нього різноманіття зв'язків, у які вступають мотивовані слова, просто неможливо» [Ширшов 1983: 2], зокрема під час аналізу системи похідних слів, а не окремих

прикладів. У процесі номінації «те саме слово могло мотивуватися по-різному і проходити різний шлях формування. Зокрема, воно могло бути мотивованим безпосередньо спільнокореневим словом, словосполученням (як, наприклад, похідні зі значенням ‘верхній камінь жорен’ – *верхняк, вершняк, верхник*. – Т. Я.) чи цілим судженням; воно могло бути створене за зразком слів, пов’язаних із ним формальною чи семантичною спільністю» [Кубрякова 1977: 261].

Серед «типових» прикладів, які виразно репрезентують явище множинної мотивації, – деривати із суфіксами *-(н)ик-*, *-(н)ак*, *-(н)иц’(а)*, *-(н)ин(а)* [пор.: Каспришин 1989а: 54; 1989б]. Слушним є припущення Івана Ширшова, що однією з умов полімотивації іменників на *-(н)ик-* є «семантична нейтралізація прикметникового суфікса *-н-*, неспроможного втримати своє значення в похідному іменникові через приглушення категорійного значення ознаки» [Ширшов 1983: 24].

Дискусійність цього питання засвідчує й те, що для слів з аналогією структурою дослідники пропонують як домінуючі різні моделі, пор.: *атомн+ик*, *штрафн+ик*, *ват+ник*, *лиж+ник*, *пам’ят+ник*; хоча як подвійно мотивовані подано *десантн+ик*, *десант+ник* [Сікорська_УРС: 20, 27, 64, 156, 187].

Аналізовані деривати наводить Г. Аркушин як приклади різних словотвірних типів діалектних слів – відсубстантивних: *верх-н’ак*, *верх-нук* ‘горішня частина маснички’, *вэрх-нік* ‘перина’, *верх-ніна* ‘(молода) сметана’ (подано із приміткою, що слово двомотивоване), *гир-н’ак*, *гир-няк* ‘верховинець’, ‘мешканець високогір’я’, *гór-ниц’а* ‘горище’, ‘поле, що пролягає під гору’, *спид-няк* ‘дно ящика воза’; та відад’єктивних: *вирхн-эк* ‘верхня частина стовбура в дереві’, ‘верхній камінь у млині’, *верхн-’ак* ‘верхній сошник’, *сподн’ак* ‘правий вузький сошник’, *сп’ідн-’ак* ‘нижнє махове колесо в гончарному крузі’, *спідн-ак* ‘спідній камінь у жорнах’, *вэрхн-ик* ‘верхній камінь у жорнах’, *сп’ідн-’ик(и)* і *вэрхн-’ик(и)* ‘спідній та верхній одяг’ та ін. [Аркушин 2004: 168, 172–178, 283–285, 295].

В. Грещук на підставі аналізу відприкметникових дериватів підсумовує, що «немає жодних ні семантичних, ні структурних особливостей, спираючись на які можна було б надати перевагу якійсь одній мотивації, прикметниковій, іменниковій чи дієслівній. Тому не можна погодитись із міркуванням, що множинність словотвірних мотивацій похідних слів не має під собою реального ґрунту в мові, а є лише результатом суб’єктивності словотвірного аналізу» [Грещук 1995: 22].

Однак у СГ кожне слово займає од н у «комірку», і тому необхідно обрати домінуючу чи найбільш продуктивну модель. Визначаючи місце полімотивованих дериватів у гніздах, Є. Карпіловська зазначила, що «слова з можливою множинною мотивацією [...] в гніздах подано лише один раз з відображенням найбільш регулярної моделі словотворення» [Карпіловська_КГС: 9–10], обравши відприкметникову модель, наприклад: *гріх* → *гріш-н(ий)* → *грішн-ик*, *низ* → *ниж-н(ий)* → *ніжн-ик*, *ніжн-иц’(я)* ‘перший поверх’, *нижн-як*, *ніч* → *ніч-н(ий)* → *нічн-’ик*, *нічн-’иц’(і)*, *піст* → *піс-н(ий)* → *пісн-ик*, *пісн-’ин(а)*, *пісн-’як*; але пор.: *край* ‘кінець’ → *край-ник* ‘прикордонний мешканець’: *край-’иц’(я)* ‘кордон’: *край-’нюк* ‘?’, а також *край* → *край-н(ий)* → *крайн-як* ‘прикордонний мешканець’; *вод(а)* → *вóд-ник*, *вóд-н(ий)*; *вод-н(ий)* → *водн-’иц’(я)*, *літ(о)* → *літ-ник*, *літ-ниц’(я)*, *літ-’няк*,

літ-н(ій) [Карпіловська КГС: 55, 147–148, 228, 361, 420, 550, 556]; як відприкметникові аналізує такі деривати й В. Грещук: *верхн-як, нижн-як, спідн-як; нижн-ик, спідн-ик; верхн-иця, нижн-иця, спідн-иця* [Грещук 2009: 65, 69, 147, 157–158].

У передмові до словотвірного словника Олександр Тихонов зазначив, що спеціально виділено слова, «які мають два чи три (рідко) твірних» [Тихонов_С: 21–22], зокрема: *вата* → *ват-ник*¹; *вата* → *ват-н(ий)* → *ват-ник*²; *вода* → *вод-ник*¹; *вода* → *вод-н(ий)* → *вод-ник*² та ін. (лише 14 прикладів дериватів, утворених за цією моделлю) [там само: 81, 106 та ін.]. Загалом дослідник надає перевагу відсубстантивним моделям, а саме: *диплом* → *диплом-ник*, *пен* → *пен-ник*, *пожар* → *пожар-ник*, *сыр* → *сыр-ник*, *школ(а)* → *школь-ник*, а також: *гор(а)* → *гóрн(ий)* → *горн-як*, *сор* → *сор-няк*, *сор* → *сор-н(ий)* [там само: 139, 169, 353, 357, 446, 565, 580].

У словнику словотвірних гнізд важко поєднати функції власне словотворчого і тлумачного (пор.: *вод(а)* → *вóд-ник*¹ ‘особа’, *вóд-ник*² ‘діжка’, *вóд-ник*³ ‘птах – ластівка’; *ніч* → *ніч-н(ий)* → *нічн-иц(я)*¹ ‘безсоння’, *нічн-иц(я)*² ‘вудка’, *нічн-иц(я)*³ ‘злий дух’, *нічн-иц(я)*⁴ ‘метелик’; *трав(а)* → *трав-ник*¹ ‘предмет’, *трав-ник*² ‘птах’, *трав-нік*¹ ‘особа’, *трав-нік*² ‘напій’ та ін. [Карпіловська КГС: 147–148, 556, 852–853]), проте семантика твірних і похідних слів є важливою умовою для визначення моделі похідності, тому інколи пропонувані моделі деривації видаються суперечливими. Є. Карпіловська зазначає, що «різний характер семантичних зв’язків між спільнокореновими словами зумовив різний спосіб їхньої організації в статтях Словника. Намагання подати відомості не лише про форму, а й про значення слів призвело до поєднання в багатьох статтях інформації суто лінгвістичної з інформацією позамовною, енциклопедичною. Це передусім стосується слів, значення яких є метафоричними, асоціативними із вихідною, загальною семантикою кореня, або тих слів на позначення реалій українського побуту, соціального й державного устрою, які вийшли з активного вжитку, а тому їхні значення можуть бути незрозумілими для сучасних мовців» [Карпіловська КГС: 6].

Із проблемою множинної мотивації в контексті СГ тісно пов’язана проблема полісемійності дериватів, адже в такому разі «відношення мотивації встановлюються, звичайно ж, між деякими значеннями» [Улуханов 1977: 7; див. також: Улуханов 1992а; 1992б], а кожне зі значень може мати одну чи кілька мотивацій. Під час аналізу полімотивованих слів важливо також з’ясувати, чи полісемія є результатом словотворення чи семантичного перенесення, адже із часом похідні можуть «обростати новими значеннями, розвиваючись семантично як самостійні слова, які більше не залежать від свого джерела, або можуть поповнюватися новими значеннями водночас із появою нових значень у слів, які їх мотивують» [Кубрякова 1977: 271; Грещук 1995: 59].

Поява нових компонентів семантичної структури може бути наслідком як вторинної номінації, так і «неоднократної дії словотвірної моделі» [Ермакова: 109]. Значення похідних переважно є «незалежні одне від одного. Між ними немає ерархії, вивідності. Їх пов’язує тільки спільність відношень до одного й того ж твірного» [там само: 114; Грещук 1995: 67]. Однак проблема полісемії похідних, зокрема окреслення її типів, потребує спеціальної уваги [пор.: Грещук 1995: 68].

На жаль, методики аналізу полімотивованих слів не розроблено ні на рівні літературної мови, ані на рівні діалектів, що свідчить водночас про складність проблеми та про її недостатнє вивчення. За результатами аналізу формальної та семантичної структур дериватів можна припустити, що значення базового слова є основою формування семантики похідних, які часто дублюють одне з його значень або «трансформують» його відповідно до об'єкта номінації.

Будь-яке мовне явище важливо досліджувати системно, зокрема і СГ, аналізуючи всі наявні, «віднайдені» деривати – компоненти СГ, їхні діалектні видозміни на рівні семантики, мотивації, деривації, а також морфології, адже діалектний матеріал не завжди «підпадає» під усталені закони і не завжди укладається в унормовану систему правил і законів літературної мови.

Формальні вияви концепту, його номінативний простір (поле), що охоплює лексичні, фразеологічні та синтаксичні одиниці, слугують засобами активації концепту. У межах номінативного поля виокремлено основні сегменти – ядро і периферію: передусім ключові, базові слова *верх* / *низ*; синоніми ключових слів (*гора* та *діл*, *під*). Значну групу утворюють композити, утворені основоскладанням часто в поєднанні з афіксацією (наприклад, *гольго́ра*, *сухове́рхи*, *верхосу́шник*, *верхоплу́тня*, *степі-до́ли*, *високогі́рський*, *горо́їжитися*, *нагоро́їжитися*), а також словосполучення, серед яких домінують атрибутивні. Ключовим словом або його дериватом може бути головне слово (наприклад, *гі́рка висо́ка*, *діл земні́й*) чи залежне (*вершко́ва смета́на*, *зве́рхня подо́ба*, *вершкові́й сніп*, *долі́ський мила́й*, *доді́льна соро́чка*, *спі́дній круг* тощо). Фраземи, порівняння, паремії формують периферійний сегмент. Вони відтворюють особливості традиційної культури, передаючи в образних клішованих формулах важливі для народного світосприйняття оцінки, погляди на довкілля.

Важливі аспекти аналізу номінативного поля як системи пов'язані з охопленням усіх можливих дериватів у межах словотвірного гнізда, а також із репрезентацією різних частин мови.

Гніздування уможливило фіксацію оказіональних діалектних лексичних, словотвірних, семантичних варіантів, здебільшого не засвідчених у словниках як гасла, а застосований ономасіологічний підхід до опису дериватів – від значення до слова – якнайповніше репрезентував фрагмент діалектної картини світу українців, репрезентований у семантичній опозиції і відображений за допомогою дериватів.

Приклади відтворюють етапи формування словотвірного гнізда (зміни функцій словотворчих формантів) і вказують на найдавніші фіксації аналізованих слів у пам'ятках.

Аналіз номінативного поля дав змогу виявити унікальні діалектні риси дериватів різних частин мови, специфіку діалектного словотворення, а також актуалізував проблему множинної мотивації діалектних слів, яка є однією з найбільш дискусійних у деривації.

РОЗДІЛ 3

СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР КОНЦЕПТУ

У тривимірному просторі мови – семантика, синтактика та прагматика – саме «семантика стала першим із трьох напрямків, на якому зосередили увагу філософи мови» [Степанов 1985: 9]

Значення одиниць номінативного поля формують семантичний простір концепту, на позначення якого в науковій літературі поширені терміни *семантичний простір* та *семантична сфера*, уживання яких залежить від різного «прочитання» і розуміння концепту.

Представники Воронежської школи концептуальних досліджень акцентують на тому, що «концептосфера народу репрезентована в семантичному просторі мови за допомогою системи значень», а семантичний простір мови – це «не набір концептів, а їх складна система, утворена перетинами й переплетеннями численних і різноманітних структурних об'єднань груп концептів» [Попова, Стернин 2001: 62; 2007а: 44; пор.: Попова 1996]. Дослідники відзначають, що семантичний простір мови є «синонімним поняттю *мовна картина світу*, а опис семантичного простору мови є описом мовної картини світу» [Попова, Стернин 2007а: 45].

Ю. Прохоров вважає, що мовна одиниця творить довкола себе *семантичну сферу* («семантосферу»), сукупність яких, «реалізуючись в асоціативно-вербальній мережі мовного спілкування носіїв певної мови, утворює *семантичний простір* (тут і далі виділення моє. – Т. Я.). [...] Сукупність семантичних сфер створює умови для виникнення сфер вищого порядку – *концептосфер*. [...] Концептосфера побудована за тим самим принципом (як сфера!): у ній є ядро і периферія, вона також і дискретна, і нерозривна. Вона так само пов'язана своїми окремими елементами з безліччю інших концептосфер. [...] А сукупність всіх окремих і “в міру” самостійних концептосфер формує *концептуальний простір*» [Прохоров 2016: 94–96]. Але якщо *семантичний простір* – це «сукупність базових понять частин мовної картини світу, що сформувалася в певному етносі у процесі його буття,

яка визначає національно-культурну специфіку побудови і реалізації асоціативно-вербальної мережі її мовних особистостей», *семіотичний простір* – «сукупність буттєво сформованих правил розуміння, оцінки та організації хаосу людського буття, історично, етнічно та соціально закріплених в семіотичних системах, що регулюють людське існування і специфічно позначені в різних мовах», то *концептуальний простір* – «сукупність історично сформованих базових структурних елементів організації людського буття, закріплених у наборі семіотичних сфер, іменованих у наборі семантичних сфер, які забезпечують існування людини в реальному просторі» [Прохоров 2016: 102].

О. Селіванова вважає *семантичний простір* «частиною концептосистеми», яка «має мовне позначення» [Селіванова 2008: 406].

Яна Остапчук вивчення семантичного простору концепту вбачає в «аналізі реалізації слова та його функціонування на різних рівнях мови: дослідженні словникових дефініцій, з'ясуванні етимології, дослідженні семантичної структури та можливості її розширення в текстах різної стильової та жанрової приналежності, виявленні словотвірних потенцій слова, вивченні входження слова до фразеологічних одиниць, аналізі синтагматичних зв'язків, тобто сполучуваності з іншими словами у реченні» [Остапчук 2012: 161].

Т. Вендіна активно вживає термін *семантичний простір* на позначення «семантичної сфери» («Небо і небесні тіла», «Земля», «Рослинний світ», «Тваринний світ», які містять семантичні (номінативні) «ділянки» [Вендіна 1998а: 24, 41, 74 та ін.]), частини семантичної сфери (семантичні утворення на зразок 'добра погода', 'погана погода', 'дощ'), а також «семантичної структури слова» як сукупності значень [там само: 25, 32, 35, 133, 140, 218 та ін.].

3.1. Семантичне поле

«Важливою є макросемантика, яка оперує більшими, аніж семантика одного слова, просторами смислів – семантичними полями» [Березович 2007: 21]

Семантичний простір концепту потребує систематизації, адже, незважаючи на те, що концепт репрезентує один із фрагментів людського буття, семантичні особливості його компонентів можуть стосуватися різних аспектів цього «фрагмента», утворюючи сегменти, *семантичні поля* (СП), які акцентують, з одного боку, на семантиці, а з іншого – на її польовій організації, яка відображає ідеографічну класифікацію (про різні підходи щодо визначення семантичного поля (мікрополя) як фрагмента семантичної системи мови див.: [Уфимцева 1962: 20; Толстой 1963: 30–31, 36–37; 1966: 17; 1997а: 17; Толстая 1989: 219; 2002: 114; 2008: 193, 224; Васильев 1971; Щур 1974; Караулов 1976: 23–32; Гак 1998: 691, а також у сучасних дослідженнях: Межжеріна 2002: 114–126; Кочерган_УМв: 305; Нефедова 2008: 88–91; Кардашук 2009 та ін.]).

Узагальнюючи різноманітні підходи щодо виокремлення семантичних полів та окреслення їхніх меж, О. Нефьодова підсумовує, що «безперервність семантичного простору дає право самостійно визначати межі поля відповідно до поставлених завдань та матеріалу дослідження» [Нефедова 2008: 91], демонструючи аналіз фрагмента мовної КС на прикладі (морфо)семантичних полів «Час», «Погода», «Життя», «Коловий рух» [там само]. Дослідниця дуже доречно апелює до інтерпретації моделі світу, яку пропонують Т. Цив'ян («можна представити текст, зокрема й текст моделі світу, за допомогою комплексу семантичних полів, які формують цю модель» [Цив'ян 2006: 9]) та Олександр Герд («формою вираження <концептуальної моделі світу> є мовна модель світу у вигляді семантичних полів, класів слів і відношень між ними», адже «під час вивчення картини світу, відображеної в мові народу, дуже ефективними стають методи теорії семантичного поля та ідеографічної класифікації лексики» [Герд 2005: 59, 60; Нефедова 2008: 87]).

За словами Ю. Апресяна, системний опис лексики передбачає ідеографічний принцип подачі матеріалу, тобто «опрацювання великих семантичних полів» [Апресян 2009: 216].

Л. Лисиченко, розмірковуючи над складністю «значення» концепту, припускає, що «відносно повний зміст концепту відбивається в мовній картині не тільки ключовим словом, а цілим семантичним полем, що співвідноситься з ним» [Лисиченко 2009: 12; пор. також: Лисиченко 2004: 39; 2009: 22, 23].

Слушною є думка П. Гриценка про те, що «семантичні поля не є моноплощинними»; «семантичні поля, навіть уявно суміжні, часто належать до ієрархічно неспіввідносних площин, а окремі поля перетинають ряд інших. Все це створює складну картину лексичних і семантичних відношень у межах цілої системи, зумовлює полівалентність зв'язків між компонентами системи і відповідно – складну семантичну структуру», і особливо важливо, що «семантичне поле концентрується довкола кількох семантичних центрів, які можуть бути співвідносні з віддаленими ідеографічними сферами (виділення моє. – Т. Я.)»¹ [Гриценко 1984: 35–36, 92–93].

Важливою умовою побудови «полів» є їх співвіднесеність із «рубриками поняттєвої класифікації» [Морковкин 1977: 24]. Саме «ідеографічність уявлень про навколишній світ людини, фрагментарність пізнання та вибірковість вербалізації пізнаного світу», на думку С. Гриценка, уможливають сегментацію лексико-семантичної системи, «адже у принципах класифікації лексики за тематичними групами (чи об'єднання слів за іншим принципом), у способах установлення взаємозв'язків між ними відбиваються уявлення про зовнішній світ, створюється своєрідна мовна картина світу» [Гриценко С. 2017: 58].

¹ На позначення «виявленого інвентаря сем» у контексті моделювання архітекtonіки семантичної структури лексеми П. Гриценко використовує термін «номінативне поле» [Гриценко 1984: 92], уточнюючи, що «за репертуаром компонентів номінативне поле може дорівнювати одному чи кільком семантичним полям» [там само 2004: 92–93].

У науковій літературі відомі також інші назви «полів», які різною мірою «накладаються» на семантичні, акцентуючи на засадах формування поля та аспектах аналізу, зокрема: морфосемантичне поле (Т. Вендіна, О. Нефьодова), етимолого-семантичне поле (В. Гак), поняттєве (концептуальне), асоціативне поле (А. Уфимцева), лексичне поле (С. Толстая) та ін.¹

Відповідно до принципів семантичної організації лексику Т. Вендіна пропонує виокремлювати морфосемантичні поля – «масиви слів, у межах яких можна простежити взаємодію лексем»; мотивуючи тим, що це єдиний спосіб простежити системні зв'язки для окреслення семантики, зокрема культурної семантики, яка «прочитується лише за умови знань принципів семантичної організації лексику мови, коли до уваги береться не одне слово, а корпус слів» [Вендіна 2007: 20; пор.: Бородина, Гак 1979: 66–67]. На позначення поля, виокремленого на підставі формальної та семантичної спільності кореневої морфеми, термін *морфосемантичне поле* вживає О. Нефьодова [Нефедова 2008: 182], акцентуючи на тому, що елементами такого поля є спільнокореневі словотвірні деривати (на прикладі різночасових дериватів словотвірного гнізда дієслова *жити* та дієслів колового руху). Натомість назви, об'єднані за семантикою в поля «Час», «Погода», кваліфіковано як «семантичні». Морфосемантичні поля – це *de facto* концепти, що описують діалектну КС. У межах цих полів дослідниця виокремлює «субполя», сформовані на підставі уявлень про різні аспекти буття; пор.: «семантичний простір, який займають загальні позначення часу, постає як сукупність субполів, що утворюють його внутрішню і зовнішню структуру» [там само: 100]; «семантичне поле 'погода' влаштовано ерархічно. Воно містить загальне (широке) і конкретні (вузькі) значення, що формують субполя» [там само: 151].

Оригінальною і досить влучною є ідея етимолого-семантичного поля, яку запропонував В. Гак, як особливого типу формально-семантичного угруповання слів, що «охоплюють усі слова мови, що походять від слів, етимон яких пов'язаний із певним поняттям. Ці групи є формальними, оскільки охоплюють слова за принципом словотвірного гнізда, але водночас і семантичними, адже поєднують гнізда, етимон яких співвідноситься із загальним поняттям (мають те саме значення)» [Гак 1998: 692]. Основне завдання аналізу етимолого-семантичного поля вчений вбачає у виявленні шляхів семантичної і

¹ Класифікуючи групи слів на підставі семантики, дослідники називали їх по-різному: семантичні (лексико-семантичні, смислові) поля (чи мікрополя), лексико-семантичні класи (парадигми), функційно-семантичні, предметно-семантичні, ідеографічні групи (сфери), предметні та поняттєві групи [Ганич, Олійник 1985: 204; Кочерган 2006: 265; Ульянов 1970: 288; Бертельс 1982: 53–54; Бланар 1971: 5; Бурячок 1985: 41; Васильєв 1971: 105–110; Жилко 1971: 25; Караулов 1976: 237; Мораховская 1975: 4–5, 21; Морковкин 1977: 24; Сороколетов 1978; Уфимцева 1962: 133–137; Филин 1982: 228–233; Чернейко 1978: 86; Шмелев 1973; Щур 1974: 104; Бородина, Гак 1979: 53; Межжеріна 2002: 118; Гриценко С. 2017: 31, 58]. Відмінним є місце цих «груп», «полів» у системі мовної КС [пор.: Огуй 2013: 25].

структурної деривації слів із загальним етимологом. Слово набуває багатозначності внаслідок багатоаспектності об'єкта, який він позначає. Кожен аспект об'єкта може слугувати ознакою для створення нової номінації [там само: 693]. Мовознавець виокремлює два моменти, які визначають семантичну спільність слів етимолого-семантичного поля, а саме: близькість значень різних етимонів, що входять до складу поля, та семантичну суміжність вихідного і похідних слів, тобто безпосередній або опосередкований зв'язок значення похідних слів зі значенням вихідного слова, а як найважливіший аспект етимолого-семантичного аналізу виокремлює «прагнення розкрити психологічні, реальні і історичні чинники зрушень у значенні лексем» [там само: 694].

Мелітина Бородіна і Володимир Гак також вважають доречним виділення словесних і поняттєвих полів: перші – побудовані за єдністю лексеми (звукова оболонка слова), а другі – поняттєві (концептуальні, семантичні, референційні), змодельовані за спільністю змісту. Між цими полями, як припускають мовознавці, паралелізм відсутній: «словесні поля в лінгвістичній традиції називають “гніздами” або “сім'ями” слів. Слова, які входять в одну лексичну групу, можуть позначати дуже віддалені поняття. [...] Як і дуже близькі семантики можуть репрезентувати різні лексеми. Отже, і в плані вираження, і в плані змісту наявні й однорідні, і різнорідні елементи» [Бородіна, Гак 1979: 53]. *Поняттєве* поле дослідники називають також *концептуальним*, чи *семантичним* [там само: 54].

Анна Уфимцева в контексті співіснування двох видів моделей світу – концептуальної і мовної – вважає за необхідне виокремити такі три типи полів:

1) *п о н я т т є в і* (концептуальні) поля, що репрезентують коло, сферу поняттєвого змісту, детермінованого логікою предметного світу і логікою людського мислення; це – знання предметного світу;

2) *с е м а н т и ч н і* поля – лексико-семантичні групи (парадигми), структури конкретної мови з урахуванням їх культурної і національної своєрідності; це знання мови, слів і їх значень;

3) *а с о ц і а т и в н і* поля – різноманітні за характером зв'язку слів за змістом, що варіюються від індивіда до індивіда, від однієї мовної спільності до іншої [Уфимцева 1988: 138].

Оригінальною є спроба класифікації «полів» С. Толстої, яка відповідно до об'єкта систематизації (термінологія обрядів і вірувань) зазначає, що йдеться про кілька парадигм (рядів, полів), у які входить слово (термін), виокремлюючи, зокрема, такі:

1) «сукупність» назв (термінів), які формують чотири типи парадигм:

- «лексичне поле назв однієї культурної реалії» – аналог «міждіалектного синонімічного ряду» (наприклад, уся лексика назв весілля, веселки тощо);
- «лексична парадигма однорідного ряду ізофункційних міжобрядових реалій», тобто співвідносні з функційно однорідними (міжобрядовими)

реаліями назви – аналог лексико-семантичної групи¹ (сукупність реалій: назви предметів (обрядових хлібів), назви на позначення дії (палити вогонь), назви персонажів та ін.);

- «лексичне поле блоку традиційної культури», насамперед співвідносні з одним обрядовим комплексом або колом вірувань назви (складні багаторівневі термінологічні системи – термінологія весільного обряду, поховального обряду, жнивних обрядів та ін.) – аналог лексико-семантичного поля;
- мотиваційний лексичний ряд – об'єднані спільністю мотиваційної ознаки назви (терміни, мотивовані назвами рослин, тварин, кольорів та ін.), «семантико-символічна парадигма одного мотиваційного ряду»;

2) «сукупність усіх значень, що співвідносяться з одним терміном (лексемою, коренем) у всіх його спеціальних і загальномовних уживаннях (наприклад, усі значення лексеми *коляда* та її похідних, значення лексеми *дід* і її словотворчих і семантичних дериватів та ін.)», як «аналог семантичного поля лексеми (кореня, словотвірного гнізда)» [Толстая 1989: 219, 228]. Дослідниця уточнює, що семантичне поле лексеми – «система значень і денотативні ряди деяких найбільш семантично містких і символічно навантажених ключових термінів, [...] завдяки своєму ключовому характеру ці терміни найчастіше є загальними назвами обрядового комплексу, його заголовками, конденсуючи і концентруючи його глибинну семантику» [там само: 225–226; див. також: Клепикова 1999].

У контексті аналізу семантичного простору, виокремлення семантичних полів важливим є коментар М. Толстого, який уважав, що такий поділ на «поля» ґрунтується суто на логіці та інтуїції, що зумовлює, зокрема, складності встановлення меж поля та труднощі його лінгвістичного обґрунтування [Толстой 1997а: 17], а завдання семасіології вбачає в тому, щоб «знайти спосіб виділення мікрополя, яке містило б спільнокореневі слова (гнізда слів та ін.) (виділення мос. – *Т. Я.*) і водночас було б побудоване на формально-лінгвістичних, а не логічних підставах» [там само: 17]. Ці висновки автор робить, аналізуючи стан дослідження семантичної системи мови на підставі «семантичних полів», виокремлених за: спільністю понять, що базується на логіці й інтуїції («словесне поле» Йоста Тріра, «мовне поле» Лео Вайсгербера, «поняттєве поле» Отто Духачека [Кузнецова 1963; Толстой 1997а: 17]) та за гніздовим принципом – «комплекс відношень форм і значень, що сформувався

¹ Системність лексики виявляється в сукупності слів, об'єднаних у тематичні групи на підставі спільних понять. Лінгвістичні дискусії підтвердили доцільність виділення тематичних груп лексики та лексико-семантичних груп у межах тематичних, які на підставі семантичних ознак (СО) розпадаються на менші семантичні утворення: семантичні підгрупи, мікрогрупи, ряди та ін. [Гриценко 1984а: 7–8; 1984б: 28–29; Уфимцева 1962: 132–137; Саяхова 1979: 28–36; Мораховская 1989: 160–162; Ястремська 2008а: 9]. Однак, імовірно, диференціація за тематичними групами радше тяжіє до семантичного поділу, аніж до номінативного, оскільки основою такої класифікації є семантика слів.

в рамках однієї групи слів» [Guiraud 1964: 89; пор.: Толстой 1997а: 17¹]. Таке «поле» має слугувати основою для порівняння фрагментів лексико-семантичних систем близькоспоріднених мов і діалектів [Толстой 1997а: 17–18]. Друга «умова» побудови поля – надмовний (метамовний) рівень: «поле» потрібно конструювати так, щоб «дедуктивним методом із його допомогою в кожній конкретній мовній (діалектній) лексико-семантичній системі можна було б виділяти аналогічні за обсягом поля (обмежені семантичні простори). Щодо розподілу в межах цього простору (поля) окремих лексем у кожній окремій мові (діалекті), то їх конфігурація (а в певному співвідношенні і склад лексем) і буде визначати конкретний семантичний (геср. лексико-семантичний) “мікротип”, який слугуватиме початковим показником для подальших типологічних студій» [там само: 18].

Термін *семантичне поле* В. Кононенко вживає з дещо іншим значенням: як «максимальний і достатній контекст, у межах якого й виявляються численні конотативні супроводи, додаткові значення, асоціативно-оцінні ряди»; «поле» створюється «навколо слова, що позначає концепт, і пов’язаних із ним слів-понять» [Кононенко 2004: 19]; пор. також термін *смысловое поле* [Кононенко 2008: 115].

У контексті аналізу семантики та словотвору важливими є міркування Н. Клименко, що відповідно до семантики дериватів можна «формувати семантичні поля, в контексті яких стають зрозумілими закономірності творення слів певної словотвірної структури. Зокрема по-новому висвітлюються значеннєві співвідношення багатьох семантичних груп морфологічно простих та складних слів, які не помітні при розгляді окремих ізольованих лексем» [Клименко 1982: 39; 2014: 45]. Саме аналіз дериватів у межах семантичних полів дає змогу не тільки з’ясувати семантику одиниць, а й окреслити типи семантичних змін.

Із-поміж **характерних ознак** семантичних полів мовознавці називають такі найважливіші, як: упорядкованість, ерархічність щодо побудови поля (наявність центру і периферії), відсутність чітких меж (розмитість), можливість взаємопереходу елементів у межах мікрополів (атракція), незамкнутість, наявність лакун і несиметричність та ін. [Ullmann 1972: 370; Апресян 1974: 166; Караулов 1976: 207–209]. Як слушно зазначив Д. Шмельов, «немає підстав уважати, що всі ділянки лексики рівною мірою “системно” організовані. Навпаки, детальний розгляд різних груп виявляє, що слова всередині цих груп по-різному пов’язані і взаємодіють один з одним» [Шмельов 1977: 185].

Подані вище ідеї та припущення підтверджують гіпотезу, що визначальною для дослідження концепту є семантика – сукупність значень номінативних одиниць, що формують семантичний простір концепту як систему семантичних полів.

¹ Детально про історію та методи виокремлення семантичних полів див.: [Толстой 1997а: 17; Кузнецова 1963: 12–13].

3.1.1. Семантичні поля концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*

«Поняття життя і смерті, добра і зла, милостивого і гріховного, священного і мирського об'єднувалися з поняттями верху і низу, з певними частинами світу і частинами світового простору, були наділені топографічними координатами»
[Гуревич 1974: 89]

Семантичне поле – формально-семантичне угруповання слів, об'єднаних на підставі формальної (структурної) та семантичної спільності. Основою моделювання полів концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* є значення базових слів *верх*, *гора* / *низ*, *діл*, *під* та їх дериватів, поділених за ідеографічним принципом.

Важливою умовою побудови поля є наддіалектний (метамовний) рівень, який дає змогу репрезентувати цілісну діалектну КС: системно представити поширення мовних явищ у діалектному континуумі й водночас виявити їх просторову варіантність. Про переваги діалектного матеріалу «з його емпіричною свіжістю» [Вендіна 1998а: 22] ішлося неодноразово, адже складно не помітити, що саме діалектні одиниці розкривають нові аспекти КС – у межах простору і номінації (завдяки словотвірним та синтагматичним особливостям), і семантики, що пов'язано з особливостями концептуалізації довкілля у свідомості діалектоносіїв – мешканців високогір'я чи степів. Дослідження матеріалів говорів української мови на наддіалектному рівні покликане виявити спільне і відмінне в осмисленні людського буття, при-таманне діалектоносіям.

Аналіз семантики одиниць номінативного поля дав змогу сформулювати основні семантичні поля концептів – «картинки життя» [Шведова 1999: 5] – фрагменти діалектної КС українців. Однак повнота репрезентації КС чи навіть її фрагмента виявляється не на рівні заповнення в сіх частин, а залежить від вербального «наповнення» номінативного та семантичного просторів концептів. Попередній етап структурування та моделювання семантичного поля – опис семантичної структури кожної одиниці, яка входить до номінативного простору, що слугував базою, корпусом для виокремлення семантичних полів. Семантичні поля є результатом моделювання семантичних відношень слів у говорах української мови (наддіалектна модель) і є «моделлю-еталоном», за якою можна відтворити мікрополя конкретних говорів.

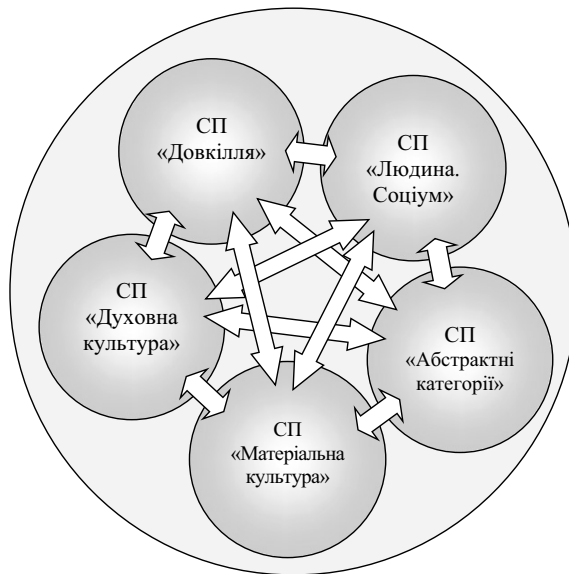
Семантичні поля як компоненти семантичного простору взаємопов'язані, адже однією з характерних ознак поля є відсутність чітких меж, оскільки семантика діалектних одиниць не є обмеженою одним полем – трансформуючись, вона віддзеркалює інші фрагменти буття. Проблема співвідношення семантичного поля і полісемії дотепер залишається актуальною, адже питання входження багатозначного слова до одного чи кількох полів залишається відкритим [див.: Караулов 1976: 111–112; Нефедова 2008: 88; Ястремська 2016а].

Семантичний простір концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* представлено як систему семантичних полів (СП; див. схему 5), які поділяються на субполя (ССП) та мікрополя (СМП; детально див.: Розділ 4):

1. СП «Довкілля. Жива і НЕЖИВА ПРИРОДА»
 - 1.1. ССП «Рельєф»
 - 1.2. ССП «Рослини»
 - 1.3. ССП «Тварини»
2. СП «Людина. Соціум»
 - 2.1. ССП «Зовнішність»
 - 2.2. ССП «Характер. Моделі поведінки»
 - 2.3. ССП «Соціальна єрархія»
3. СП «МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА»
 - 3.1. ССП «Будівля»
 - 3.2. ССП «Одяг і взуття»
 - 3.3. ССП «Тканини. Текстиль»
 - 3.4. ССП «Їжа»
 - 3.5. ССП «Посуд»
 - 3.6. ССП «Сінозаготівля»
 - 3.7. ССП «Знаряддя. Приладдя»
4. СП «Духовна культура»
 - 4.1. ССП «Божа обитель – земля – пекло»
5. СП «АБСТРАКТНІ КАТЕГОРІЇ»
 - 5.1. ССП «Дія. Спосіб дії»
 - 5.2. ССП «Кількість і міра».

Схема 5

Структура семантичного простору

ВЕРХ / *НИЗ* – просторові концепти, які, метафоризуючись, представляють інший, не фізичний, не просторовий вимір – духовний, соціальний, абстрактний тощо. А тому поняття семантичних полів корелює з поняттям «вимірів», «світів», які демонструють різні види «простору». Своєю чергою семантичні поля не збігаються з «вимірами»: якщо СП «Довкілля», «Матеріальна культура» здебільшого репрезентують фізичний вимір, «Духовна культура» – духовний, «Абстрактні категорії» – абстрактний, то «Людина. Соціум» – і фізичний, і духовний, і соціальний.

3.1.2. Виміри семантичного простору

«У семантичному просторі мови існують світи, які не є копіями того, що існує в дійсному світі. Ці мисленнєві простори отримали назву “можливі світи”» [Бабушкин 2001: 4]

Необхідність дослідження людського буття у просторовому вимірі, на думку філософів, змінила напрям соціально-гуманітарних студій у бік «просторовий», витіснивши історизм, який домінував тривалий час. Це, зокрема, пов’язують з «антропологічним, лінгвістичним, культурним та іншими “поворотами”, що зумовило появу таких понять, як “соціальний простір”, “економічний простір”, “історичний простір”, “екологічний простір”, “інформаційний простір”, “правовий простір”, “цивілізаційний простір” та ін.» [Тихомиров 2013: 215; див. також: Кузьменко 2018: 498–499].

Лінгвісти, звертаючись до теми простору, аналізували мовні явища з різних ракурсів, зосереджуючи увагу на виявах простору (поля, орієнтиви та ін.) та процесах трансформації фізичного простору (як основного виду) в інші – нефізичні, нематеріальні простори.

Ольга Селіверстова, аналізуючи різні мікросистеми мови (займенники, дієслова, прийменники), виокремлює «простір природного світу (світ макрокосмосу, мікрокосмосу, тваринний, рослинний світ, світ фізики, хімії та ін.), простір соціального, або соціально-виробничого, світу (соціалістичне суспільство, завод, інститут), а також простір, що є продуктом суспільства або окремої людини (мова, мистецтво, наука, ідеологія, культура і окремі науки, мистецтва) тощо. [...] Деякі простори своєю чергою поділяються на простори, що мають фізичний вимір, і простори, які не мають цих вимірів, наприклад простір почуттів, ідей, простір дій, подій» [Селіверстова 2004: 573].

Як приклад семантичного поля Т. Цив’ян наводить «просторово-часове» поле, у межах якого виокремлює поле природи і поле культури, які формують елементи ландшафту (поле природи), що визначають горизонтальне і вертикальне членування світу – *небо, земля, вода, гора, печера, річка, море, озеро, поле, ліс, дорога, перехрестя* та ін., та елементи простору, пов’язані з

людиною (поле культури): місця поселення, види будівель – країна, місто, село, площа, вулиця, будинок, храм, палац, млин, комора, хлів тощо – аж до елементів інтер'єру [Цивьян 2006: 9–10].

Юлія Мазурова на підставі дослідження граматичних засобів вираження локалізації виокремлює 4 типи просторових «показників» – *орієнтивів*, які суголосні з видами простору, зокрема: *антропоцентричні* орієнтиви – «показники, що позначають різні частини, властиві живим істотам» (поділ на верхню і нижню частини, частини тіла людини і тварини, а також поділ на лицеву і задню частину, як приклад – верхня частина листка рослини); *природні* – «показники, що позначають виділені елементи навколишнього середовища, важливі для людської діяльності: гори, ріки, моря, будинки, споруди», тобто «елементи довкілля та деякі артефакти»; до природних орієнтивів, нерозривно пов'язаних із поняттями верху та низу, зараховує небо і землю; *геоцентричні* – «показники, що позначають напрямок або переміщення вгору і вниз відносно рівня землі, а також показники, що позначають напрямок або переміщення відповідно до сторін світу щодо руху Сонця і магнітного поля Землі (північ, південь, захід, схід)» та *дейктичні* – «показники, які використовують як точку відліку, дійктичний центр, тобто місце, де перебуває мовець»; мінімальна система передбачає протиставлення 'тут' і 'там' [Мазурова 2007: 7–8, 27–29].

Ідея наявності різних вимірів простору близька до ідеї «світів» Ю. Степанова, яка знайшла продовження у працях Анатолія Бабушкіна: «Можливі світи – це щось мислиме, що не відображає реального стану справ. Думка людини здатна виходити за межі сущого і “малювати” картини, які можна кваліфікувати як “реальність нереального”. Те, наскільки ці картини наближені до дійсності або віддалені від неї, визначає когнітивний досвід людини і людства загалом» [Бабушкін 2001: 4]. Ідея «світів» також підтверджує тезу про те, що «семантичний простір мови не є одноплановим. Наші знання здатні поділяти цей простір на можливі світи. Ці світи існують не “десь там”, а у свідомості людини» [там само; див також: Степанов 1994: 3–18].

Аналізовані лексичні одиниці репрезентують різні типи простору, а саме: фізичний, духовний, соціальний і абстрактний, межі яких є досить розмитими. Власне, «людина освоює орієнтацію в навколишньому світі – спершу конкретну, у реальному просторі, а відтак, переходячи на вищий рівень (NB! – просторова метафора [...]), у просторі духовному, який контролює і визначає її перебування в цьому світі» [Цивьян 2006: 11]. Виміри семантичного простору підпорядковуються моделі світу, яку пропонує Т. Топорова. Окреслюючи її структуру, дослідниця виокремлює сфери, що стосуються базових умов існування: природна (простір і час), соціальна (право, організація колективу, влада, управління) та інтелектуальна (пізнання, ментальна діяльність, розум, думка) [Топорова 1994: 27–41, 136–138].

Проблема простору і його метафоризації дає змогу розкрити приховані семантичні зв'язки, віднайти просторову семантику культурного явища, адже перехід від фізичного до нефізичного простору відображає матеріальну

і духовну культуру. «Категорія простору неминуче виявляє себе в культурі, бо, як і категорія часу, є універсальною. [...] У мові культури більш значущими є вторинні, метафоричні переосмислення конкретних ознак, наділення їх ідеологічними чи міфологічними значеннями» [Свиридова 2004: 7].

Фізичний вимір пов'язаний із локалізацією об'єкта чи його частин у просторі. Окрім об'єкта, важливим є орієнтир – частина простору чи інший об'єкт, адже саме взаєморозташування об'єкта та орієнтира дає змогу окреслити локативне (просторове) значення.

Концепти *ВЕРХ* / *НИЗ* репрезентують вертикаль моделі світу. Просторове сприйняття світу у вертикальній проєкції допомагає окреслити розташування об'єкта, абсолютну чи відносну орієнтацію, можливий напрямок руху, а також зафіксувати місце мовця у просторовій ситуації.

Дослідники мовної КС наголошують на її антропоцентричності, орієнтації на людину – спостерігача чи діяча, який не тільки формує КС, а й «організовує семантичний простір тексту, [...] є тим орієнтиром, щодо якого в акті комунікації починається відлік часу і простору» [Апресян 1995: 274; див. також: Цивьян 1990: 8], є центром часопростору, «точкою відліку» [Апресян 1974: 110; 1997: 31].

Антропоцентричність мовної КС, на думку Н. Пономарьової, має подвійне осмислення: під антропоцентричністю розуміють, по-перше, «орієнтацію об'єкта стосовно тієї системи координат, вихідною точкою якої є природна вертикальна поза людини, яка сприймає і представляє простір», а по-друге, важливою є «фігура спостерігача в ситуації орієнтування» [Пономарева 2007: 8]. Проблему мовця, спостерігача активно розвивають семантисти [Fillmore 1967; 1977; Филлмор 1983а; 1983б; Падучева 2000б; Рахилина 1996; 2000; Селиверстова 2004], акцентуючи на тому, що саме мовець є «центром» простору. Антропоцентричність порівнюють із «привласненням простору» з боку суб'єкта, що зумовлює відносність деяких просторових характеристик [Цивьян 1990: 141], адже саме суб'єктивні описи просторових об'єктів засобами мови відображають уявлення носіїв мови про певні явища, що неможливо в науковій картині світу, де «такі (суб'єктивні!) характеристики неможливі, а місце розташування можна окреслити тільки за допомогою точних метричних термінів» [Яковлева 1994б: 20].

Фізичний вимір охоплює назви рельєфу – об'єкти і явища природи (тип місцевості, мешканці, рослини, тварини, водний простір, клімат); назви будівлі та її елементів, предметів домашнього вжитку, частин тіла, одягу і взуття; текстильних виробів; посуду та їжі; пристроїв та знарядь, а також назви, пов'язані з такими видами діяльності, як лісозаготівля, сінозаготівля, пастухування, рибальство, землеробство, які різною мірою характерні для регіонів України (див.: 4.1, 4.2.1, 4.3).

У світосприйнятті людини основним є фізичний вимір, який має здатність трансформуватися, слугує основою та зразком для творення інших просторів – духовного, соціального та абстрактного.

Вплив категорій простору й часу на формування інших просторів важко переоцінити, адже, за словами Т. Топорової, «простір і час – першотворіння, еталони міри, порядку, організації, символи гармонії та досконалості, зразки для наслідування» [Топорова 1994: 142].

У межах ССП «Рельєф», який репрезентує фізичний вимір, виокремлено тріаду «Небесний – земний – підземний простір», номінації якої, метафоризуючись, набувають значень виміру *духовного*, який пов'язаний із поняттями раю та пекла ('Божа обитель, небесне царство' – 'земля як місце проживання людей' – 'підземне царство, потойбіччя; пекло').

Опозицію *земля – небо* цілком справедливо вважають однією з «найяскравіших і найвиразніших у психолінгвістичному плані, бо землю і небо протиставляють як мірило не лише просторових величин, але й духовних цінностей» [Огар 2016: 138–139]. Водночас не випадково більшість значень є метафоричними, адже ще Г. Сковорода, говорячи про Бога, відчуває й осмислює його дещо по своєму, а свої міркування «насичує численними різномірними символами, метафорами, емблемами, мотивуючи їх вживання невидимістю Бога» [Софронова 2002: 359].

Михайло Бахтін пропонує філософське розуміння цієї тріади в контексті «Божественної комедії» Данте: «Данте розтягує, як на дибі, його <світ> вгору і вниз, витягує його по вертикалі. Буквально з геніальною послідовністю і силою витягує цей світ (історичний у суті своїй) по вертикалі Данте. Він буде дивовижну пластичну картину світу, який напружено живе й рухається по вертикалі вгору і вниз: дев'ять кіл пекла під землею, над ними – сім кіл чистилища, над ними – десять небес. Груба матеріальність людей і речей внизу, та тільки світло й голос вгорі» [Бахтин 2012: 409]. Ці міркування доповнюють слова В. Топорова, що «проста смертна людина може реально стати на горизонтальний шлях і, докладаючи певних зусиль, пройти його, але вертикальний вона може пройти тільки фігурально – душею» [Топоров 1983: 261].

Оригінальними в цьому контексті є спостереження Ю. Лотмана: «у середньовічній системі мислення сама категорія земного життя є оцінна – вона протистоїть життю небесному. Тому земля як географічне поняття водночас сприймається як місце земного життя (входить в опозицію «земля / небо») і, отже, набуває не властивого сучасним географічним поняттям релігійно-морального значення. [...] Земне життя протистоїть небесному як тимчасове вічному і не протистоїть у сенсі просторової протяжності. І навіть більше, поняття моральної цінності і локального розташування виступають разом: моральним поняттям притаманна локальна ознака, а локальним – моральна [Лотман 1996: 239–240]. А Т. Вендіна, називаючи *небесне / земне* «головною культурною опозицією», вважає її «доказом глибокого впливу на формування духовно-просторових орієнтирів мови культури» [Вендіна 2007: 93].

Із простором духовного, окрім згаданих трансформацій *верх* → *небо*, *низ* → *земля*; *верх* → *земля*, *низ* → *підземний світ*, пов'язані такі важливі семантичні зв'язки в ерху: «зі світлом, сходом, ранком, життям, добром, чистотою, вогнем», а н и з у, відповідно – «із підземним царством, тьмою, заходом (північню), нічню, смертю, злом, нечистотою, водою (порівняно із простором над водою)»; цікавими є приклади про розрізнення «верхньої (чистої, яка стосується духовного світу) частини тіла (голова, очі, серце, дихання) і нижньої (нечистої)» [Иванов, Топоров 1965: 204].

Духовний простір представляють не тільки семантичні опозиції 'небо ↔ земля' (небесне / земне, Боже / людське, райське / земне) та 'земля ↔ потойбіччя' (земне (людське) / потойбічне, земне / пекельне), значну семантичну групу становлять назви, які відтворюють риси характеру людини, моделі поведінки (див.: 4.2.2).

Соціальний вимір передусім визначають взаємини між людьми, що базуються на засадах ерархії. Його репрезентують назви соціального статусу та місця людини в суспільстві за соціальною стратифікацією – «відповідно до міри володіння й розпорядження певними благами», т. зв. соціальна «драбина», «ліфт» чи «піраміда» [Семигіна 2012: 249]: «соціальний верх ↔ соціальний низ», які дослідники називають серед «найбільш стійких протиставлень» [Лотман, Успенский 1977]. За словами О. Березович, «значення містять загальну оцінку соціального статусу в категоріях вільний – залежний, що займає високе – низьке положення в суспільстві. Як і варто було очікувати, семантика аналізованих слів виявляє своєрідну “статусну гойдалку” з великим розмахом коливань» [Березович 2006: 203; 2007: 94].

Зв'язок соціального і фізичного простору не випадковий, адже просторові відношення є основою метафоричного вираження соціальних відносин, зокрема, коли йдеться про ерархію: «соціальний простір створено завдяки перенесенню просторових понять фізичного світу на “людські стосунки”», а «абстрактна сутність осмислюється як мета, досягнути яку так само складно, як, наприклад, підкорити гірську вершину» [Пономарева 2007: 9, 16].

Характеристика явищ соціального простору передбачає насамперед стосунки між людьми, що ґрунтуються на засадах ерархії – «верх» і «низ» соціальної драбини (див.: 4.2.3).

Аналізовані лексичні одиниці можуть номінувати й абстрактні категорії – властивості, якості, стани, реалізовані різною мірою – переважно максимальною (*верх глупоти, страждань*), які формують абстрактний вимір. Засвідчені назви вказують на спосіб дії, кількість, ступінь та міру вияву ознак (див.: 4.5).

Виміри семантичного простору частково накладаються на семантичні поля, однак не збігаються з ними.

3.2. Семантична структура слова: репрезентація та моделювання

«Частиномовне, словотвірне, лексичне та граматичне значення ріднить те, що всі вони виявляються у семантичній структурі слова» [Ковалик 1979: 39]

Одним із перших кроків моделювання семантичного простору концептів є укладання та ерархічне упорядкування семантичних структур одиниць номінативного поля – «перехід від репертуару до архітектоники семантичної структури лексеми, від номінативного до семантичного поля» [Гриценко 1984: 93]. Адже архітекtonіка як структурна організація компонентів, на жаль, «переважно залишається поза увагою діалектологів-лексикологів, а термін “семантична структура” став синонімом терміна “репертуар компонентів”» [там само: 86], залишаючись у стані «набору» значень. Як слушно зазначає П. Гриценко, «з’ясування репертуару компонентів є попереднім етапом по відношенню до вивчення архітектоники, становлячи основу останнього» [там само]. Для подальшої систематизації «репертуару», виокремлення семантичних полів, субполів та мікрополів необхідне структурування значень, їх ерархізація та архітектоніка.

Семантичну структуру слова (ССС) як структурну організацію його плану змісту дослідники кваліфікують як: «конечну множину сем (компонентів значення), яка вичерпує можливу реалізацію смислу лексеми на певному синхронному зрізі» [Гриценко 1984: 14]; «сукупність властивих багатозначному слову узуальних значень, упорядкованих відношенням семантичної деривації» [Никитин 1983: 122], «ерархічну систему, сформовану історично єдність лексико-семантичних варіантів, в основі якої – основне пряме номінативне значення» [Уфимцева 1986: 35]; «усі значення (ЛСВ) в багатозначному слові», які «перебувають у лінгвальних зв’язках»; «мікросистему з чіткою організацією складових частин» [Лисиченко 2009: 88], акцентуючи передусім на її системності.

ССС – «популярний» об’єкт дослідження лінгвістів упродовж багатьох років, який не втрачає своєї актуальності дотепер, щоразу активізуючи різні напрями її вивчення, зокрема й на матеріалі говорів української мови [Гриценко 1984: 14–15; Глуховцева 2012; Холодьон 2017б; Кочерган 2006: 270; Лисиченко 2009: 88; Шумейкіна 2009; пор.: Гак 1971; Леонтьев 1971: 3; Шмелев 1964: 69–127; 1973: 211; Толстая 2008: 17].

Із-поміж основних проблем дослідження семантичної структури багатозначного слова окреслено такі:

- закономірності організації, упорядкування компонентів у межах СССР [Шмелев 1964: 85; Апресян 1974: 67–69; 2005б: 4; Tokarski 1997: 12–14; Падучева 2004: 14; Зализняк 2004: 15–16, 26–28; Кочерган 2006: 270; Левицкий 2006; Шумейкіна 2009: 62–63; Струганець 2018: 35; Урысон 2019: 46];

- визначення інваріанта – основного значення ССС та напрямів розвитку багатозначності [Шмелев 1964: 85; 1973: 211–214; Никитин 1974: 84–85; Новиков 1982: 28; Уфимцева 1986: 15; Зализняк 2004: 16; Падучева 2004: 15; Нефедова 2008: 27–34; Маклакова, Стернин 2013: 64; Урысон 2019: 46];
- типи підпорядкування значень (радіальний, ланцюжковий, ланцюжково-радіальний, мішаний; багаторівневий) [Новиков 1982: 205; Толстая 2008: 19; Лисиченко 2009: 88–89; Кочерган_УМв: 305; Кочерган 2006: 270–271];
- способи семантичних трансформації (деривації), визначення типів семантичних відношень, моделей [Толстой 1969: 70, 244–245; Шмелев 1973: 194, 224; Никитин 1974: 51–62; 1996; Гриценко 1990: 157, 173, 176–182; Падучева 2004: 14; Зализняк 2004: 26; Толстая 2008: 17–18; Струганець, Струганець 2018: 13–14];
- лексикографічна інтерпретація ССС [Шмелев 1973: 230; Зализняк 2004: 26–28; Апресян 2005б: 22; Урысон 2019: 46];
- генеза ССС, яка «ще надовго залишатиметься однією з найскладніших проблем діалектології» [Гриценко 1984: 108].

У контексті аналізу семантичного простору концептів у ССС обов'язковим є культурний компонент – «прагматичні, символічні, культурні, енциклопедичні та ін. “співзначення”, які “надбудовуються” над лексичною семантикою і актуалізуються лише в особливих, периферійних, вторинних, поетичних, метафоричних і ін. “непрямих” уживаннях слова» [Толстой 1995: 189]. Конотативна семантика уточнює семантику, модифікує і, взаємодіючи з позамовними елементами (культурними, світоглядними), моделює семантичну і функційну варіантність.

«Наповнення» ССС потребує також залучення синтагматики, адже зміна семантичної структури слова залежить від синтагматичною оточення – позиції слова в контексті, і парадигматики – зв'язків з іншими елементами системи, а також від позалінгвальних, когнітивних чинників, які в семантиці виявляються якнайвиразніше. ССС «містить надзвичайно багату інформацію про систему цінностей того чи іншого народу, починаючи з вітальних <життєвих> і закінчуючи суспільно-соціальними та культурологічними» [Вендина 1998а: 6].

Моделювання ССС передбачає фіксацію значень та вияв зв'язків між ними, оскільки одне з головних завдань когнітивної лінгвістики – віднайти зв'язки між значеннями – компонентами ССС, пояснити та мотивувати можливі семантичні зміни.

ССС, з одного боку, є основою формування семантичного поля (на підставі структурування, диференціації), а з іншого – системою значень та підзначень, які її формують (інтегрування).

Важливою, актуальною та дискусійною залишається проблема термінології, зокрема для номінації:

- системи лексичних значень: *семантична структура слова* [Шмелев 1973; Вендина 1998а: 25, 32; Диброва 2008: 196 («система

взаємозумовлених значень, або лексико-семантичних варіантів [...]; формується епідигматично як результат семантичної похідності (дери-ваційності) слова»], *семантична структура лексики* [Гриценко 1984: 14–15 («множина сем (компонентів значення)»; «цілісне об'єднання у парадигмі взаємопов'язаних компонентів»)], *смилова структура слова* [Новиков 1982: 28, 160–161], *семантема* як «упорядкована сукупність семем (значень слова. – Т. Я.) однієї лексики; інвентар семем, пов'язаних системними відношеннями» [Маклакова, Стернин 2013: 37, 64; Шумейкіна 2009: 64]. Д. Шмельов пропонує семантичну структуру багатозначного слова трактувати як «відображення [...] відношень, які можна назвати епідигматичними, чи дери-ваційними (у широкому значенні слова)» [Шмелев 1973: 55 («семантична структура, чи т. зв. третій структурний вимір семантики слова – епідигматика»)], а в лінгвістичній літературі відомий, але не надто популярний, термін *епідигма*¹ на позначення «сукупності ієрархічно похідних та історично сформованих значень багатозначного слова» [Диброва 2008: 172], який дуже влучно передає поняття ССС як системи семантичних компонентів, адже одним з аспектів поняття епідигматики є семантична похідність, моделювання ССС на підставі багатозначності;

- компонента семантичної структури слова: *лексико-семантичний варіант, семантична ознака, семантичний компонент, сема* та ін. [Гриценко 1984: 14; Уфимцева 1986: 32–35; Межжеріна 2002: 124; Кудрявцева 2004: 51; Диброва 2008: 195–204²];
- слова в одному з його значень (елементарна одиниця комунікаційного рівня, елементарне значення слова): *лексико-семантичний варіант* [Смирницький 1954: 36; Звегинцев 1957: 126; Шмелев 1973: 69; Уфимцева 1986: 35; Диброва 2008: 196; Кочерган_УМв: 305; Кочерган 2006: 270; Лисиченко 2009: 84; Струганець, Струганець 2018: 14–15; пор.: Тараненко_УМб: 307], *лексема* (Ю. Апресян і представники Московської

¹ Л. Кудрявцева вживає термін *епідигма* на позначення набору дери-ваційних моделей, правил, схем утворення цих одиниць: «епідигма – динамічна модель (процес і результат утворення мовних одиниць)» [Кудрявцева 2004: 31], однак епідигма є результатом не тільки процесу структурної дери-вації (словотвору), а й семантичної.

² Дослідниця обґрунтовує відмінності між термінами *ЛСВ* і *семема* та доречність їх уживання: «Семантична структура багатозначного (полісемійного) слова може бути представлена як сукупність лексико-семантичних варіантів або семем – залежно від того, який змістовий акцент є основою аналізу. У разі вживання першого поняття акцентовано на внутрішній змістовій залежності лексико-семантичних варіантів і їх зв'язку з однією лексичною оболонкою; у разі вибору іншого – семемі – акцент зміщується на семантичне членування кожного значення (виділення мов. – Т. Я.) (семема – семи) і структурний взаємозв'язок сем і в окремому ЛСВ, і між двома ЛСВ, об'єднаними за змістом» [Диброва 2008: 203], тобто виокремлення сем передбачає компонентний аналіз значення, а сема, на противагу ЛСВ, є одиницею «с е м н о і с т р у к т у р и лексичного лексичного значення однозначного слова або ЛСВ багатозначного слова» [там само: 196].

семантичної школи) [Апресян 2005б: 4; 2009: 509; Урысон 2019: 47], *словозначення* [Никитин 1983: 23], *семема* [Трубачев 1980: 6–7; Новиков 1982: 28; Маклакова, Стернин 2013: 37; пор.: Шумейкіна 2009: 64] та ін.

У дослідженні надано перевагу термінам *компонент значення*, *семантичний компонент* на позначення компонента ССС; *семантика*, *значення* (*головне, інваріантне, пряме, номінативне, базове та переносне, вторинне, варіантне, метафоризоване, образне, конотативне* тощо), *підзначення* (єрархічно підпорядковане одиниці вищого рівня). Наявність вихідних і похідних значень дає змогу представити не тільки статичний аспект парадигми як впорядкованої сукупності компонентів, а й динамічний – як схеми утворення похідних значень.

3.2.1. Семантичні субкомплекси і домінанти

Компоненти ССС – значення та підзначення – як елементи системи також потребують систематизації відповідно до єрархії. У дослідженні запропоновано два типи класифікацій: перший – ґрунтується на ідеографічному принципі і слугує підставою виокремлення СП, а другий – на суто семантичному, адже основою виокремлення типів (комплексів значень) є «базова» семантика «базових» слів. І тавтологія в цьому контексті не зайва, а навпаки – слугує допоміжним акцентом. Другий тип пов'язаний із методикою П. Гриценка щодо виокремлення семантичних субкомплексів (ССК): «номінативне поле як вихідна база дозволяє вичленувати з усієї сукупності значень цілісності меншого порядку семантичні субкомплекси (виділення мос. – Т. Я.) на основі чітко окреслюваних і об'єктивно виділюваних семантичних параметрів – диференційних ознак, спільних компонентів значення» [Гриценко 1990: 153–176; пор. також аналіз діалектної лексики відповідно до ССК: Гримашевич 2004; Глуховцева 2012; Новіцька 2013; Холодъон 2017б та ін.], що виявляє напрямки семантичних змін і трансформацій. Поєднання цих двох принципів уможливило різноаспектний опис семантики, вияв унікальних диференційних ознак і моделей семантичної деривації.

ССК згруповано довкола семантичних домінант [Гриценко 1990: 157; пор.: «центри-сенси» [Белякова 2005: 5]] – базових значень, які об'єднують, підпорядковують компоненти ССС. У динаміці ССС можна виділити такі основні етапи: вихідне значення – семантична домінанта, відтак відбуваються процеси подальшої «семантичної дивергенції, деталізації» [Гриценко 1984: 130].

Проаналізовані назви – вербалізатори концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* – дали змогу виокремити чотири субкомплекси з такими семантичними домінантами: I – 'частина'; II – 'край, межа'; III – 'поверхня' ('верхній шар' та 'зовнішній бік'), IV – 'ізда верхи' [Ястремська 2017а; 2019б: 69–70].

I ССК 'частина (об'єкта)' відображає переважно фізичний простір, загальні орієнтири людини у світі, зв'язок її з природою, господарську діяльність, уявлення мовців про об'єкти природи (відмінне сприйняття гори й долини

мешканцями гір, полісся чи степів), репрезентує умовний поділ на дві частини (верхню і нижню) рослин, будівель, людського тіла, знарядь та приладів, а також простір духовний (небо як верхня частина небесного простору і місце перебування Бога). II ССК ‘край, межа’ об’єднує лексичні одиниці, семантика яких відтворює соціальний (соціальна ерархія), духовний (риса характеру людини), абстрактний (кількість; ступінь, міри вияву) простори, а III ССК ‘поверхня’ моделює фізичний та нефізичний простір: фізичний простір представлений у двох проєкціях: горизонтальній (поверхня землі, поверхня і дно водойми) і вертикальній (реалізує СО ‘зовнішній’ – зовнішня частина будівлі, тіла (шкіра), одягу, білизни, тканини (лицевий бік), із якою пов’язані види вишивки). IV ССК ‘ізда верхи’ репрезентує тільки верхній «полюс» опозиції, вказуючи на спосіб дії. Виокремлені ССК виявляють різні принципи сприйняття дійсності і мовної номінації (антропоцентричний, міфологічний, природний, соціальний тощо).

Дослідження семантики в межах не тільки ідеографічних (семантичні поля), а й семантичних груп (семантичні субкомплекси) уможлиблює різноаспектний опис семантики, вияв унікальних СО та моделей семантичної деривації.

3.2.2. Сінопсис і семантична мережа

«Моделюванню відводиться не тільки функція зручної репрезентації репертуару мовних одиниць (що також залишається актуальним), а насамперед роль засобу пізнання сутності об’єкта дослідження» [Гриценко 1984: 12]

Одним із результатів аналізу, який засвідчує його достовірність, є його графічне відтворення за допомогою схем та таблиць.

Матеріали дослідження узагальнено в таблицях, які репрезентують:

- моделі деривації (таблиці 3, 9–11);
- фрагменти СГ (таблиці 4–8, 20);
- семантичні особливості дериватів, еволюцію значень (таблиці 12–16);
- кореляцію форми і змісту дериватів (таблиці 21–22).

Таблиці 17–19, 24–40, які комплексно представляють семантику всіх аналізованих назв, – с і н о п с и с и, є водночас основою та результатом лексико-семантичного моделювання. Сінопсис – «короткий путівник по словниковій статті» [Апресян 2009: 228; див. також: Нефедова 2008: 182–184], який системно репрезентує узагальнену ССС, засвідчені значення і підзначення для кожної з лексем, співвідношення та ерархію яких передано за допомогою цифрової послідовності.

Результатом сіткового моделювання предметної галузі або стереотипної ситуації є семантична мережа (сітка, граф) – це «орієнтований граф, у вершинах, або вузлах, якого розташовані об’єкти – терми, а ребра графа,

або зв'язки між вузлами сітки, вказують на характер відношень між термами (об'єкт)» [Карпіловська 2006: 120]. Семантичний граф є ефективним засобом моделювання об'єднань лексем, що виражають спільне поняття, а отже, належать до спільних концептуальних чи лексико-семантичних полів, поняттєвих чи тематичних груп лексики.

Фрагмент семантичної сітки зі словами, що позначають підвищений рельєф 'гора', 'підвищення', 'пагорб', 'вершина пагорба', 'найвища точка' на прикладі англійських слів, запропонував Едуард Скороходько [Скороходько 1990: 129–161].

Є. Карпіловська пропонує низку «процедур», після виконання яких можна побудувати семантичну сітку для опису сукупності однорідних об'єктів, а саме:

- 1) виявити всі складники лексико-семантичного об'єднання;
- 2) визначити їхню семантичну будову;
- 3) з'ясувати семантичні відношення між ними [Карпіловська 2006: 120].

Такі моделі дослідниця зараховує до «логічних моделей знання», серед яких важливе місце посідає семантична сітка як «модель організації знань, що визначає терми (об'єкти) та напрямок залежності між ними у вигляді орієнтованого графа» [там само: 125]. Авторка виокремлює реляційні логічні моделі знання – моделі організації знань, побудовані на підставі різних відношень між об'єктами: виведення, взаємовиведення, паралельного виведення з третього «терма» тощо, у межах яких виокремлює три типи, один із яких – «семантична сітка»:

– тезаурусні (= єрархічні) – моделі організації знань, побудовані за родо-видовими відношеннями термів або відношеннями «частина-ціле»;

– семантична сітка – модель організації знань, що визначає терми (об'єкти) та напрямок залежності між ними у вигляді орієнтованого графа; аналізовано *семантичні деривати* – «найменування (слово або словосполука) в семантичній сітці, описуване дефініцією з іншим найменуванням» та *семантичні похідні* – «значення семантичного деривата»;

– семантичний компонент – найменування в семантичній сітці, яке описує інше найменування, входить до складу його дефініції, яке підпорядковує *семантичний складник* – «значення семантичного компонента» та *рекурсивність* – «здатність об'єкта до зворотного зв'язку з іншими об'єктами» [Карпіловська 2006: 125–126].

Моделювання лексики у вигляді графа, «вершини якого відповідають значенням, а ребра – зв'язкам» [Апресян 1974: 187; див. також: Никитин 1974: 70¹; Скороходько 1983; Скороходько_УМ: 532], демонструє цілісну картину – семантичну архітектуру та напрямки можливих трансформацій, а також пропонує «ширше і достовірніше уявлення про будову семантики слова, зв'язок слово-значень, безпосередньо чи за посередництвом, наскільки вони є віддаленими, як відбувається перехід від значень до значень, які значення є центральними і замикають на собі семантику слова, а які периферійними» [Никитин 1974: 70; див. також: Гриценко 1984: 109; 1990: 155; Нефедова 2008: 28].

¹ Дещо «спрощене» порівняно зі словниковою статтею [Никитин 1974: 70].

Граф не тільки унаочнює семантичні напрямки та переходи, а й дає змогу виявити типи цих змін, продемонструвати ССС системно, у всій сукупності взаємопов'язаних значень. Графи подано тільки для найскладніших СП («Духовна культура»), ССП («Рельєф», «Будівля») та ін.

3.3. Внутрішня форма слова

«Етимологія – передісторія, дописемна історія концепту» [Степанов 2004: 7]

Лексика «розкриває особливості бачення і “прочитання” світу тим чи іншим народом і є своєрідним орієнтиром в його освоєнні. Лексична система мови в суті своїй репрезентує організовану класифікацію людського досвіду. [...] Незаперечною істиною є те, що в слові акумулюються особливості сприйняття світу, зберігається і передається з покоління в покоління історичний досвід народу, його генетична пам'ять. Ця інформація про життєві цінності (особистісні, соціальні, моральні, естетичні, біологічні та ін.) нерідко виражена імпліцитно, оскільки “етимологічна пам'ять слова” часто виявляється затемненою, піддається відновленню лише шляхом реконструкції, етимологізації слова» [Вендіна 1998а: 6].

Не втрачає актуальності дослідження семантичної реконструкції лексики, «тобто процедури відтворення давнього чи попереднього значення слова», що «тісно пов'язана з реконструкцією формально-фонетичною і словотвірно-лексичною, а також із реконструкцією мовною (прамовною) загалом» [Трубачев 1988: 197]. Як зазначив О. Трубочов, реконструкцією є «поглиблене розуміння сучасного значення слова», а «ключем для розуміння сучасної семантики слова – етимологічне значення» [Трубачев 1980: 3, 9], що, на думку П. Гриценка, передбачає «з'ясування його компонентного складу й архітекτονіки, лексичного оточення й співвіднесеності з реалемним планом, місця лексики в тих різноманітних парадигмах, які визначають її структурний і функціональний статуси в говірці, і місце серед інших ареальних опозитів; з'ясування процесів, що протікають в діалектній семантиці, перетворює “семантичну стихію” в семантичні закони, правила, тенденції» [Гриценко 1984: 105].

М. Толстой фактично ставить знак рівності між термінами семасіологія й етимологія – «семасіологія (resp. етимологія)» [Толстой 1969: 244].

Обґрунтовуючи правомірність гніздового підходу (етимологічне гніздо **(s)ker-* ‘гнути; кривити; крутити; вертіти; повертати’) в етимологічних студіях слов'янської лексики, Раїса Козлова доводить, що саме діалектні матеріали «дають ключ до правильної етимології» [Козлова 1997: 7; пор.: Іліаді 2001].

У цьому контексті важливим є розуміння внутрішньої форми слова (у розумінні О. Потебні) – «єдиний об'єктивний зміст слова», «відношення змісту думки до свідомості [Потебня 1922: 153, 83]. Значення не ототожнюється з

внутрішньою формою слова: внутрішня форма його відображає як трикомпонентну сутність, яку формують далі значення («індивідуальне», «відрізняється за якістю й кількістю елементів» [Потебня 1958: 29]), ближче етимологічне значення («народне», «справжній зміст думки» [там само: 19–20]) і загальне значення («те, що усвідомлюється у слові й за допомогою слова» [там само: 35]).

Пошук первинної і вихідної форми дає змогу розкрити цю приховану внутрішню форму. Слушно зазначив В. Топоров, що «посполита людина, не лінгвіст, здебільшого не замислюється над фонетикою і морфологією, але якщо йдеться про семантику чи етимологію (хоча навряд чи вона оперує цими термінами), людська цікавість змушує задуматися, чому певна річ має саме таку назву» [Топоров 2004б: 8]. А головне завдання етимології дослідник вбачає у тому, щоб визначити «послідовність способів моделювання довколишнього світу» [там само: 28].

Ю. Степанов також ототожнює внутрішню форму та етимологічну ознаку як основу, на якій виникли і функціонують інші значення [Степанов 2004: 48, 49–53]: у похідному слові «внутрішня форма» – це уявлення про базове слово; «самозрозуміле» зі значень базових слів і суфіксів, а в непохідних – «внутрішня форма» виявляється у вигляді етимології слова [там само: 52]. Внутрішня форма, за В. Гаком, – це ознака об'єкта, обрана за основу найменування [Гак 1998: 144, 721]. Покликаючись на В. Гумбольдта, учений зазначає: «щодо внутрішньої форми, то вона викликає значне зацікавлення. За В. Гумбольдтом, внутрішня форма – це характерна ознака, яку мовець обирає у процесі номінації» [там само: 202].

Усі аналізовані в дослідженні базові слова сягають праслов'янського фонду.

Етимологи виводять слово *верх* із псл. **vъrxъ* 'найвища частина; верхня частина' [Rudn. 1: 367 ('a top <верх>'); пор. також: ЕСУМ 1: 361; Skok: 624–625; Brückner: 618; Фасмер 1: 301–302; Ястремська 2019в: 167]. Однак слово *верх* сягає іє. **цъrsu-s* (іменник *u*-основи) від **цъr-s-us* (*s* > *x*, *-us* > *ъ*) 'підвищене місце' [ЕСУМ 1: 361], що нашттовує на роздуми про «невторинність» цього значення, підтверджене засвідченими мікроконтекстами, у яких неможливо чи дуже складно розмежувати значення 'гора' і 'вершина гори' [пор.: Личук 2015: 256 («гора; вершина гори»)].

До прикладу, значення 'гора; пагорб' у семантичній сфєрхії (див.: таблицю 24) подано як похідне від 'вершина гори', що, зокрема, демонструють засвідчені слова. Очевидно, носії говорів, особливо горяни, чітко не розмежовують цих понять. Таке «об'єднане», «спільне» значення наводять деякі словники [Janów: 254 («*góra, szczyt, wierzchołek*»); Горбач_П: 282 («щовб, гора, верх гори»); ГГ: 35 («гора; вершини гір»); Піпаш: 22 («вершина; гора»), Голянич: 138 («гори, вершини») та ін.]. Олександр Ліаді на підставі аналізу слов'янських онімів та апелятивів відзначає значну активність праслов'янського етимологічного гнізда з основою **vъrxъ* / **vъrъšъ* як

мотиватора лексико-словотвірної мікросистеми, що характеризує специфічні особливості певної території [Гладі 1999: 104–108; пор.: Слободян 2017: 143], що підтверджує і запропоноване дослідження.

Аналіз семантики базового слова *верх* і засвідчених у говорах дериватів підтверджує домінування значення ‘верхня частина об’єкта; найвища частина’, яке слугувало основою для формування інших похідних значень.

Гора < псл. *gora*, у слов’янських мовах та в діалектах репрезентує значення ‘гора’, ‘ліс’, ‘гора, поросла лісом’, ‘горище’ [ЭССЯ 7: 29–30; Rudn. 1: 689; Skok 1: 589–591; Толстой 1969: 70–73]. Водночас Олександр Брюкнер припускав, що «значення ‘гори’ і ‘лісу’ (гори бувають лісисті) збігаються» [Brückner: 150–151]. Укладачі ЕСУМу припускають, що первісне значення – ‘гора’, відтак – «значення ‘ліс’ розвинулося пізніше через ‘ліс на горі’» [ЕСУМ 1: 563]. Про зв’язок цих значень, а також про їх «нерозрізнення» неодноразово дискутували науковці [ЭССЯ 7: 30; Толстой 1969: 71–73].

Олег Трубачов лексичне значення («семему») ‘гора’ наводить як приклад «складного і водночас вічного значення»: «Як все-таки формується значення “гора”?» [Трубачев 1980: 13]. Як зазначають етимологи, «усі дослідники виходять із зізнання про первинність значення ‘гора’» [Rudn. I: 689 (‘mountain, hill [гора] (із вторинним значенням ‘forest [ліс]’); Skok: 289–291; ЭССЯ 7: 30; Иванов, Топоров 1974: 10–11], однак, аналізуючи формальні особливості, зокрема вторинність основи *-gor-* (від іє. **g^her-* «ковтати, поглинати»), О. Трубачов висловив думку про похідність значення ‘гора’: «нікого не дивує визначення вулкану як гори, що вивергає вогонь, але реконструкція значення **gora* як “извергающая воду, испускающая через уста влагу” у суті своїй більш універсальна і природна» [Трубачев 1980: 14]. Дослідник також наводить цікавий випадок із «Метеорології» Арістотеля, який пише про «маси холодної вологи, нагромадженої в горах», відтак «гора – податель вологи» [там само; пор. також: ЭССЯ 7: 30–31].

Праслов’янське походження мають також деривати: псл. **zagorbje*, **zagora* «місцевість за горою» [Шульгач 1998: 324], псл. **medjigorbe* [ЭССЯ 18: 49].

Низ < псл. *nizь*, для якого етимологи «пропонують» адвербіальну семантику ‘униз, унизу’ [ЕСУМ 4, 86; ЭССЯ 25: 145–148; Rudn. 2: 857; Brückner: 364; Фасмер 3: 73]. В основі псл. **nizь* – іє. корінь **ni* «вниз», що підтверджують численні паралелі з різних іє. мов (й з усіх слов’янських) [ЭССЯ 25: 147; пор.: Полякова 2006: 4]; пор. також *низина* ‘низьке місце’ – давній апелятив від псл. **nizina*, похідний від **nizь*, утворений за допомогою типового «географічного» суфікса *-in(a)* [ЭССЯ 25: 142]. Давній корінь **niz-* «обріс» різними суфіксами, що відображають засвідчені приклади, а саме: *-ок* < *-ькъ*, *-ень* < *-ьнь*, *-едь* / *-’адь* < *-’адь* (пор.: рос. діал. *низмедь* ‘низина’ [Полякова 2006: 3].

Засвідчено також форми на зразок *низминá* [Б-Н: 245 («место влажное, низкое»)]; пор. також *низвена* (*низбена*) «низина вообщє» [Черепанова_С:

177], у яких між коренем *-низ-* і суфіксом наявна «частинка» *-м-*, яку вважають інтерфіксом [Білоусенко, Німчук 2009: 81; Мошева 1976: 92; Полякова 2006: 4–5]. Єлена Полякова, з'ясовуючи причини появи *-м-*, доходить висновку, що ці форми є досить давніми (пам'ятки фіксують форми від XV ст.), та припускає два варіанти його появи: зв'язок із лексемами на *-мя* (*брѣмя, врѣмя*) або дію аналогії [Полякова 2006: 6].

Діл < псл. *dolъ* 'низ, долина' [ЕСУМ 2: 89; ЭССЯ 5: 61–65 (пор.: *долина, долище, долинянин*); Rudn. 2: 140–141; Brückner: 92; Фасмер 1: 523]. Однак, окрім базового слова *діл*, що номінує «низ», та його дериватів, діалектні та історичні матеріали документують *діл* як «верх» зі значенням 'гора', яке має цілком інше походження: слово утворене від псл. *dělъ* 'частина', що слугувало основою для дієслова **děliti* [ЕСУМ 2: 89–90; пор.: ЭССЯ 5: 8–9, 63–65, 233], а тому до аналізу його не залучено.

Діалектні матеріали фіксують також деривати з коренем *-діл-*, утворені за допомогою префікса *па-*: *паділ, поділ* 'долина', 'поверхня землі', *падóлок, подóлок* 'нижня частина снопа, униз від перевесла'. Етимологи припускають, що цей префікс, указуючи, серед іншого, на просторову близькість, схожість або ідентичність, є співвідносним із *ро-* (псл. *ра* < **rō*) [ЕСУМ 4: 247].

Якщо слова *гора* і *діл* реконструйовано як географічні назви, то *під* пов'язують зі значеннями 'нога', 'ступня', 'підощва', а «географічна» семантика є вторинною.

Під < псл. *podъ* 'низ; дно; підощва' < іс. **rēd / rōd* «нога» [ЕСУМ 4: 387–388; Rudn. 2: 419; Brückner: 424–425; Фасмер 3: 295–296]. Первинне значення слова актуалізує «низ», однак згодом воно набуло ознак енантіосемії, номінуючи «верх», зокрема горище та стелю.

Дискусійним у цьому контексті є окреслення базового слова дериватів *пóдї(є)на, подéнок, подї(є)н(н)я*, засвідчених зі значеннями 'нижня дошка саней, воза', 'основа під копицю; настил із соломи', а також енантіосемійне значення 'горище' – *під* чи *дно*? Зважаючи на тісний семантичний зв'язок між словами (*під* у говірках зафіксовано й зі значенням 'дно'), це збагнути складно.

Семантика, зорієнтована «уверх» (як, наприклад, 'горище'), дає підстави припускати, що зв'язок із *дном* є послабленим, тому не варто відкидати гіпотезу про утворення *поденок* від *під*. Словник за редакцією Є. Желехівського та С. Недільського для гасел *пóдина, подéнок* скеровує до *під I* <горище> [Жел. 2: 676].

Етимологи вирішили цю проблему так: допускаючи енантіосемійність слова *під*, яке номінує переважно «низ» та інколи «верх», від *під* виводять деривати: *пóдена* «основа для стогу...», *подіне* «поміст під сіньми», *подéнок* «стеля в стайні», *пóдина* «місце для копиці», *пóдинок* «стеля над хлівом» [ЕСУМ

4: 387], натомість *подéнок* «залишки на дні», «нижня дошка у возі¹» – від *дно* [ЕСУМ 2: 96]. На цій підставі в роботі розмежовано омоніми.

Щодо слова *під* (*под, пуд*), як і його дериватів, доречно звернути увагу на ще одну варіантність голосної, а саме наявність форм з голосним *a*: *під, под, пад* (*р/пáди*) ‘горище’, ‘тераса’. Укладачі ЕСУМу припускають, що діал. *пад* «горище, верхній поверх у млині, в клуні», покликаючись на «Малоруско-німецький словар» [Жел. 2: 595 (*пад* I = *під* I)] та на «Словник бойківських говірок» Михайла Онишкевича, – «запозичення з угорської мови; уг. *pad* ‘горище; лава для сидіння; парта; ліжка; сцена; долівка’ є запозиченням з південнослов’янських мов; болг. *под* ‘підлога, долівка’, срб. *под*, слн. *pod* ‘тс’ відповідають укр. *під* ‘нижня поверхня приміщення, ями, печі; дно; [горище]’» [ЕСУМ 4: 251], що, імовірно, не цілком слушно. Етимологи водночас подають відсилач до *під*¹.

Як влучно зазначила Т. Вендіна, об’єкт аналізу можна інтерпретувати зсередини (через внутрішню форму слова) або ззовні (у контексті) [Вендіна 1998а: 8], і тільки поєднавши ці два прийоми аналізу, можна дійти очікуваних результатів.

Отже, внутрішня форма базових слів, їх етимологія, слугувала підставою не тільки для вибору ключових слів як репрезентантів концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*, а й підставою для подальших семантичних трансформацій.

3.4. Семантична деривація: типи змін

«Семантична деривація відрізняється від словотвору тільки тим, що не потребує формальних показників» [Падучева 2004: 146]

Дослідження семантичної структури слова – важливе й актуальне завдання сучасної лінгвістики, яке передбачає два основні аспекти: системна організація (обсяг та архітектоніка) та формування ССС засобами семантичної деривації, яка розкриває динамічну природу мовної одиниці.

Семантична деривація – складний процес утворення нових лексичних значень, який трансформує семантичну структуру кожного конкретного слова зокрема й лексико-семантичну систему мови загалом. І навіть більше – семантична деривація має здатність впливати й на (пере)формування КС, відтворюючи у значеннях світорозуміння і світосприйняття носіїв мови.

Термін *семантична деривація* досить активно входить до наукового обігу, проте його «статус з-поміж інших способів творення мовних одиниць

¹ Пор. засвідчені в говірках деривати: *подéнок*: *Пудéнук ... до вірха приходить* (Топільниця) [ММАГ: 50 (*подéнок* (*пудéнук*) «інші назви частин саней»); 47 (*подéнок* (*пудéнок*, *пудéнук*) «дениця (поміст у возі)»)]; *подéння* [Жел. 2: 675 (*подéне* «= помістниця <нижня дошка, дно воза>»)].

не має ані однозначного розуміння, ані окреслення» [Тропина 2018: 48]. Це, очевидно, пов'язане з неоднозначністю терміна *деривація*, який передусім є синонімом *словотворення* як процесу творення похідних слів, дериватів. Однак вторинне використання цього терміна на позначення семантичних процесів цілком доречно й мотивоване, адже деривація структурна і семантична виявляють чимало «точок дотику». На зв'язку семантичної і структурної деривацій акцентує О. Падучева, зазначаючи, що в семантичному аспекті співвідношення між двома значеннями багатозначного слова близьке до співвідношення між словом і дериватом: «семантична деривація постає як окремий вид звичайної лексичної деривації – словотворення», називає серед причин такого порівняння те, що «одне і те саме семантичне відношення може бути в одній мові словотворенням, а в іншій – семантичною деривацією» [там само: 148]. А когнітивісти переконані, що типи або способи переходу від одного значення до іншого однакові для будь-якого мовного рівня (лексичного чи словотвірного), оскільки задіяні спільні семантичні механізми [Рахілина 2002: 384].

Дослідники вбачають паралелі у відношеннях між компонентами СГ та значеннями багатозначного слова, водночас словотвірні відношення вважають «більш регулярними завдяки більшій категорійності (і формальній закріпленості) словотворчих моделей порівняно з семантичними» [Гак 1998: 691–719]. Спільними є також «кроки» деривації – ступені похідності у словотворі («кількість дериваційних кроків, словотвірних актів» [УСУТ: 199] та ступені семантичної деривації, де перший ступінь формують первинні значення, а другий – похідні, вторинні.

Ще одна проблема, яка дотепер залишається дискусійною, – взаємозв'язок термінів *семантична деривація* і *семантичний спосіб словотвору* [див.: Ковалик 1979: 32]. Зокрема, Володимир Горпинич вважає помилковим розуміння семантичної деривації як розвитку, розширення семантичної структури слова, оскільки воно «підміняє поняття словотворення поняттям полісемії (розширення або збагачення семантики слова – це розвиток полісемії, а семантичне словотворення – це розпад полісемії)» [Горпинич 1999: 132].

Неусталеність термінології підтверджує низка варіантів на позначення поняття семантичної деривації: *деривація* – *лексико-семантична деривація* – *семантична деривація* – *(лексико-)семантичний словотвір*, що фігурують в науковій літературі [СД 2018; 2019; Деменчук 2018; 2019; Гриценко С. 2017: 218–247; Монахова 2010: 274; Зализняк 2006; Розина 2005; Тропина 2003: 294; 2009; 2012; Гак 1998; Lewandowka-Tomaszczyk 1985; Nerlich, Clark 1988; Ковалик 1979: 32; Кубрякова 1974: 64].

Анна Зализняк, проаналізувавши вживання терміна *семантична деривація* в лінгвістичних студіях, переконує, що він є «найбільш вдалим» насамперед тому, що «ціною досить незначних зусиль може бути застосований не лише до процесу, а й до результату, тобто до конкретних фактів семантичних переходів, кожен із яких може бути названий семантичною деривацією» [Зализняк

2001: 13–14; пор. також: Падучева 2004: 13; Нефедова 2008: 93], а Жанна Колоїз вважає, що «теорію семантичної деривації варто не заперечувати, а розвивати» [Колоїз 2005: 6].

Уперше цей термін принагідно (єдиний раз і без детальних пояснень) використав Д. Шмельов на позначення засобу творення нових слів: «появу нових слів (зокрема і в результаті т. з. в. семантичної деривації (розрядка моя. – Т. Я.), запозичення, калькування та ін.) для позначення нових реалій, нових предметів і явищ дійсності засвідчують словотвірні і семантичні особливості мови» [Шмелев 1964: 56].

Ніна Тропіна вважає семантичну деривацію багатоаспектним (мультипарадигмальним) феноменом: це «складний багатогранний процес породження нових значень слова, який призводить до перебудови його (слова) семантичної структури та впливає загалом на всю лексико-семантичну систему мови, що робить її динамічною, здатною швидко реагувати на зміни в екстралінгвістичній дійсності та відображати їх» [Тропіна 2003: 296]. Дослідниця намагається також окреслити вузьке і широке значення терміна *деривація*: «у вузькому значенні термін виступає синонімом до словотвору або навіть синонімом тільки морфологічного словотвору простих похідних слів на противагу словоскладанню», натомість у широкому, «більш властивому нашому часу, деривацію розуміють як процеси (рідше – результати) утворення в мові будь-яких вторинних знаків – слів, граматичних форм слів, словосполучень, речень та ін.» [Тропіна 2018: 48].

О. Кубрякова цілком слушно інтерпретує деривацію як «процес або результат утворення вторинного знака, тобто знака, який можна пояснити за допомогою одиниці, прийнятої за вихідну, або похідної одиниці, утвореної за допомогою певних правил» [Кубрякова 1974: 64]. Цю думку підтримують і сучасні дослідники: «усі семантичні деривати є наслідком вторинної номінації – у тому значенні, що зовнішня оболонка слова (лексема) не створюється в акті такої номінації, а вдруге використовується назва, яка раніше існувала в мові: “стара” назва – новий об’єкт номінації» [Тропіна 2003: 4–5].

Семантична деривація викликає зацікавлення передусім динамічною природою лексичних одиниць, фіксацією семантичних змін, які відтворюють моделі семантичного розвитку, трансформації лексичного значення в діакронії та синхронії. Як динамічна модель багатозначності семантична деривація виявляється в семантичних змінах, а радше в моделях семантичних змін. Властиво, цей процес асоціюється з метафоризованим сприйняттям дійсності «на основі стереотипів сприйняття, характерних для етносу. Певні стереотипи світосприйняття породжують відповідні архетипи метафоричної номінації: в етносу є моделі можливих порівнянь, зіставлень, у межах яких і здійснюється процес семантичної метафоризації» [Монахова 2010: 275].

Саме тому семантичну деривацію не можна зводити лише до синхронної полісемії – статичного поєднання твірних та похідних значень: «порівняно з дослідженням регулярної багатозначності, у дослідженні відношень

семантичної деривації додаються ще два кроки: важливо з'ясувати напрям відношень похідності між значеннями і правила переходу від твірних значень до похідних» [Розина 2005: 12], тобто важливими є відповіді на запитання, як і головне – *чому*. Когнітивний компонент є одним із «параметрів семантичної деривації, адже це один зі способів фіксації та передачі стійких асоціацій, пов'язаних з уявленням про явище, яке позначає слово» [Шмелев 1973: 193].

Із-поміж завдань семантичної деривації – з'ясувати її загальні когнітивні механізми. Дослідники вважають доречним моделювання «концептуальної схеми» – конструкта, який представляє різні значення багатозначного слова як єдине ціле [Деменчук 2019: 7]; «концептуальна схема репрезентує уявлення про конструктивні елементи тієї або іншої концептуальної конфігурації; вона може співвідноситися зі значенням не лише однієї мовної одиниці, а й також синонімного ряду; ряду похідних слів різних частин мови, що перебувають у відношенні перекладної еквівалентності» [Зализняк 2006: 584].

Пропонована методика аналізу концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* допомагає розв'язати це складне завдання. Поняття *концептуальної схеми* близьке до понять ССС чи епідигми, графічно репрезентоване як синопсис та граф (семантична мережа).

Про семантичну деривацію та історичні зміни влучно підсумовує Раїса Розина: «Моделі семантичної деривації значною мірою збігаються з реальною історією семантичного розвитку слова, але можуть і розходитися з нею, оскільки вони є певним конструктом, правдоподібною моделлю зв'язку похідного і твірного значень. Водночас цілком можливо, що ця модель відповідає певній психологічній реальності – тому, як носій мови сприймає зв'язок між значеннями в синхронії» [Розина].

Семантичні трансформації мовних одиниць у діахронії і в синхронії репрезентують моделі семантичних змін, адже «діахронічний підхід до системи мови аж ніяк не можна розглядати відірвано, без взаємозв'язку з її синхронією. Кожної миті свого існування мова посилається на свої минулі стани і є наслідком їх розвитку. Вона з них випливає» [Возняк 1998].

«Кроком» семантичної деривації є зміна семантики, трансформація, перехід. Як уточнює Анна Зализняк, це «зв'язок між двома різними значеннями полісемічного слова або між значеннями одного й того ж слова в різні моменти його історії. Зв'язок полягає в тому, що два значення виражені в межах одного слова, тобто між ними є відношення семантичної деривації» [Зализняк 2006: 399].

Семантичні зміни – розширення, звуження, зсув чи поляризація семантики – виразно репрезентують особливості народного світосприйняття, менталітету народу, що виявляються у відповідних асоціаціях [див.: Ястремська 2017г]. Вони переважно пов'язані із процесами метафоризації (за подібністю денотатів) і метонімізації (за суміжністю денотатів), намаганням їх збагнути та пояснити, оскільки саме ці процеси зумовлені асоціаціями у свідомості мовців.

Моделювання основних типів семантичних змін, як слушно зазначила Любов Струганець, – «ефективний спосіб вивчення кодифікованих лексичних

норм» [Струганець 2018: 37], надзвичайно важливий для дослідження і літературної мови, і діалектів.

На підставі аналізу різних типів моделей семантичної деривації [детально див.: Толстой 1969: 19–20; Гак 1998: 469; Кудрявцева 2004: 61–108; Гриценко С. 2017: 220; Струганець 2015: 23; 2018: 35–37; Струганець, Струганець 2018: 13–14] виокремлено типи, які демонструють аналізовані назви, наприклад:

- розширення значення, поява нових ЛСВ зумовлює розширення лексичної сполучуваності (щодо синтагматики) і, відповідно, можливість входити до різних лексичних парадигм (синонімія, антонімія тощо);
- звуження значення (здебільшого конкретизація);
- семантичний зсув (зміна диференційної ознаки базового значення);
- поляризація, утворення енантіосемійних одиниць.

На підставі опрацювання діалектних та історичних джерел засвідчено низку семантичних трансформацій (звуження чи розширення семантики), семантичну тяглість від найдавніших фіксацій до сучасних, а також активність уживання слів у конкретний історичний період, що демонструють таблиці 12–15.

Таблиця 12
Семантична еволюція прикметника *вѣрхній*

Значення	Століття					
	XI	XIV-XV	XVI-XVII	XVIII	XIX	XX-XXI
I ССК ‘частина (об’єкта)’						
‘розташований у верхній частині об’єкта; верхній (про елемент будівлі, частину тіла)’	+	+	+	+	+	+
‘запряжений зліва (<i>зверху</i>) (про коня)’						+
‘розташований вище щодо іншої частини села (про частину села)’						+
II ССК ‘край, межа’						
‘найважливіший (про людину)’			+	+	+	+
III ССК ‘поверхня’						
‘зовнішній (про поверхню об’єкта)’						+
‘який одягають поверх (про одяг)’						+

Таблиця 13

Семантична еволюція прикметника *верхівний*

Значення	Століття					
	XI	XIV-XV	XVI-XVII	XVIII	XIX	XX-XXI
I ССК ‘частина (об’єкта)’						
‘розташований у верхній частині об’єкта; верхній (про землю, місто)’	+					
‘розташований ближче до верхів’я річки (про місцевість)’		+	+			+
II ССК ‘край, межа’						
‘головний, верховний (про владу)’	+	+	+	+	+	+
‘найважливіший (про подію)’			+	+	+	+
IV ССК ‘їзда верхи’						
‘кінний, верховий (про воїна, їзду)’	+		+			

Таблиця 14

Семантична еволюція прикметника *гóрний* (*гірний, гурний*)

Значення	Століття					
	XII	XV	XVI-XVII	XVIII	XIX	XX-XXI
I ССК ‘частина (об’єкта)’						
‘розташований у верхній частині об’єкта; верхній (про елемент будівлі, частину тіла)’				+	+	+
‘пов’язаний із горою, з горами; гірський (про ландшафт)’		+	+	+	+	+
‘розташований у гірській місцевості (про місцевість)’	+					
‘який видобувають із гірських надр (про корисні копалини)’			+	+		
‘небесний, Божий (про світ, місце)’			+	+		
‘всевишній (про Бога)’			+			
‘побожний, вірний Богові (про людину)’			+			
‘високий, величний, піднесений, патетичний (про слово)’					+	
II ССК ‘край, межа’						
‘чванливий; зухвалий (про людину)’						+

Таблиця 15
Семантична еволюція прикметника *горішній*

Значення	Століття					
	XI	XII-XV	XVI-XVII	XVIII	XIX	XX-XXI
I ССК ‘частина (об’єкта)’						
‘розташований у верхній частині об’єкта; верхній (про елемент будівлі, приладу, про частину тіла)’				+	+	+
‘пов’язаний із горою, з горами; гірський (про місцевість)’					+	+
‘розташований у горах (про будівлю)’				+	+	+
‘який росте, живе в горах (про рослину, тварину)’					+	+
‘розташований вище щодо іншої частини села (про частину села)’						+
‘розташований ближче до верхів’я (про місцевість, будівлю)’			+	+	+	+
‘близький до верхів’я (про частину річки)’						
‘який дме в напрямку з гір (про вітер)’					+	
‘із виглядом на гори (про кімнату)’					+	
‘який летить у напрямку вгору (про м’яч)’				+		+
‘небесний, Божий (про світ, книги)’	+	+	+			
II ССК ‘край, межа’						
‘розташований скраю; крайній (про межу)’					+	+
‘найголовніший, найвищий (про ангела)’				+		
III ССК ‘поверхня’						
‘лицевий (про бік тканини)’					+	+

Прикладом розвитку семантики є іменник *гóрниця* (від XIX ст. – *гірниця*), який пам’ятки української мови документують від XI ст. із двома значеннями (див.: таблицю 16).

Таблиця 16
Семантична еволюція іменника *гóрниця* (*гірниця*)

Значення	Століття			
	XI	XIV-XVII	XIX	XX
I ССК ‘частина (об’єкта)’				
‘гірська місцевість’	+			
‘поле, яке пролягає під гору’				+
‘кімната’	+	+	+	+
‘горище’				+

Перше значення, пов'язане з горою, – ‘гірська місцевість’: *Въставъши Мариа иде въ горъницѣ съ тѣщаникъмъ въ градъ Иудовъ* [МСДЯ 1: 560 («Остромирове Євангеліє»)], із яким, на жаль, слова не засвідчено в інших джерелах; пор. у бойківських говірках: *гѳрницѣ* ‘поле, яке пролягає під гору’ [Кміт: 49; Он. 1: 185].

Друге значення – ‘кімната (у верхній частині будинку)’, засвідчене від XI ст.: *Горе иже зждеть домъ свои на высоту съ неправдоѣ. и горница своѣ не въ соудѣ* [МСДЯ 1: 560 («Ізборник 1073»)]; *И тѣ вама покажетъ горъницу великоу постълану* [ДС: 459]; *Зготована горница и агне(ц) великоднѣй оупечено; Шнь вамъ оукаже(т) гръницю великоюу и оусланоую* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1: 72; 7: 34]; *Там была зготована горница и трапеза* [Тимч_ІС: 573]; *Згорѣла ... бакишта великая, и бакишта другая з горницею* [Тимч_МС 1: 40]; пор. цитати: *Взѣмъ за роукоу сна своего възведъ е(з) на горницу свою; Взлъ егѡ з’еи лона, и неслъ егѡ на горницѣ гдѣ самъ мешкалъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 34]; відповідно до ширшого контексту, св. Ілля виніс померлого сина вдовиці нагору – у помешкання, розташоване у верхній частині будинку. Дослідники припускають, що первинно слово *горница* позначало кімнату, розташовану вгорі, відтак – просто кімнату чи гарно прибрану кімнату, що підтверджують і наведені цитати; пор.: «покій, кімната (спочатку горішній, а там взагалі)» [Тимч_ІС: 573]. Як свідчать опрацьовані джерела, найпізніші фіксації цього слова документують словники початку ХХ ст. зі семантикою ‘кімната’: *У городі Килиї татарин сидить бородатий, по гірницях похожєє* [Гр. 1: 313; Гр.² 1: 348]; *А йдїть-но, дядьки, вас у горницї кличуть; Наша горницѣ з богом не споритьє: як на дворї тепло, то й у нас не холодно* [Гр.² 1: 380].

Розвиток значення характерний і для сталих словосполучень; наприклад, ідіому *вгору йти (пойти)* аналізовані джерела фіксують зі значенням ‘підвищуватися, зростати (про ціну) (від XVI ст.): *Того(ж) року... дорожнѣя ся почала грошѣ в горѣ пошли* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 189; Тимч_ІС: 565]. Відтак джерела ХІХ – початку ХХ ст. нотують її зі значеннями ‘досягнути успіху’ (*Принѳсят горїуку і тазда пѣи до старѳсты, тот до молодого, молодой до молодѳї, трохы выпѣи тай выльѣи до повалы решту, абы нѣх ѳ гору йшло* [Гнатюк_БВ: 4]) та ‘поводитися зверхньо, гордовито’ [Жел. 1: 325].

Виявлено зразки семантичної поляризації – енантіосемії – унаслідок «розвитку у мовної одиниці протилежних значень» [Тараненко_УМа: 172], коли слова з «нижньою» орієнтацією позначають верх, а з «верхньою» – низ.

Першу групу формують назви рельєфу. Наприклад, іменник *вѣршиад* ‘в аналізованих говірках є багатозначним: ‘верхів’я дерев’ [Сабадош: 37; Піпаш: 22], ‘вершина гори’ [Жегуц: 29; Піпаш: 22; ГС: 389; КГ], ‘високогірна місцевість’ [Мосора: 15; КСГГ], ‘верхів’я річки’ [КГ; Савчук 2012: 26], ‘гірський потік’ [Горбач_Б: 257] – указують на «верх», а ‘яр; глибока довга западина’ [Марусенко_С: 220; КГ; Савчук: 26; Личук 2015: 258] – спрямовує до «низу».

Імовірна модель семантичної еволюції: ‘вершина гори’ → ‘верхів’я річки’ → ‘яр’ (усі фіксації – ХХ–ХХІ ст.)

Дещо інший розвиток значень репрезентує слово *верші́на*, що в різний історичний період номінувало ‘вершину гори, пагорба’ [КГ; Марусенко_С: 220; Потапчук 2012: 244; Личук 2015: 257–258; Громко та ін._С: 37–38; Слободян 2017: 281; Задорожня 2021: 55, 199; Черепанова 1983: 176; Черепанова_С: 41–42; ГМ_Т 3: 181; Шийка 2013: 292], ‘верхів’я річки’ [УК: 42–43; Тимч_МС 1: 94; Жел. 1: 65; Гр. 1: 141; Потапчук 2012: 244; Личук 2015: 257–258; Слободян 2017: 281; Марусенко_С: 220; Черепанова 1983: 182; ГМ_Т 3: 182], а також ‘вершину яру’ [Тимч_ІС: 203; Гр. 1: 141; Марусенко_С: 249], ‘яр’ [Марусенко_С: 249] і ‘найглибше місце водойми’ [Бондар: 37 («найглибше місце в ставку»)]. Значення ‘вершина яру’, задокументоване від ХVІІІ ст., властиво, могло слугувати основою для утворення значення ‘яр’: [‘вершина гори’ (ХХ)] → ‘верхів’я річки’ (ХVІ) → ‘вершина яру’ (ХVІІІ) → ‘яр’ (ХХ) → ‘найглибше місце водойми’ (ХХ). Значення ‘вершина гори’ зафіксоване, як свідчать опрацьовані джерела, найпізніше, натомість ‘верхів’я річки’ – найраніше.

Ці приклади ілюструють характерний для слов’янських мов семантичний зсув ‘верхів’я річки’ → ‘яр’, підтверджуючи думку М. Толстого про те, що *верх* найбільш виразно «демонструє випадок, коли та сама лексема в різних слов’янських мовах пов’язана з семемами протилежного плану» [Толстой 1969: 98]. Олександр Тараненко наводить їх як зразок «розвитку протилежного значення через посередництво проміжного значення: *верх діал.* «яр, глибока яма»¹ розвинулося не прямо від *верх (гори тощо)*, а від *верх* «верхів’я, виток», які були в таких западинах» [Тараненко_УМа: 173–173].

Джерела фіксують слово *верх* та деривати *верхів’я*, *верші́ок* у значенні ‘гирло річки’ [Потапчук 2012: 244; Личук 2015: 256–258], що видається дещо сумнівним. Водночас *верх*, *верхів’я* номінує в західноподільських говірках протилежні поняття – і гирло, і витік річки [Потапчук 2012: 244], що дещо порушує закони номінації в межах говору.

Друга група слів стосується назв елементів будівлі. Базове слово *під* та деривати номінують:

- ‘горище’: *під*, *под (пл поді)* [Верхр_Л: 449; Корж.: 43; Жел. 2: 637; Гр. 3: 158 AGB 2: к. 5; ЛАЗО 3: к. 294; ММАГ: 32; Janów: 163; Горбач_П: 309; Горбач_Б: 150; Горбач_М: 357; КСГГ; ГГ: 149; Піпаш: 139; Гавука: 197; Голянич: 703; Он. 2: 65; ТГ_С: 142; Матіїв: 348; Надсяння_АО: к. 6; SŁ: 98; Пиртей: 288; Hnát: 87; Бігуняк: 30; Горошак²: 114; Турчин: 234; Šišková: 117; УЗГ_Т: 382; Сабадош: 298; Шило_С: 202; БГ_С: 416; БГ_Т: 89; Ващенко: 74], *підóк*, *подóк* [Жел. 2: 596, 646; Гр. 3: 173; Schnajder: 262; Надсяння_АО: к. 6; Hnát: 89; БГ_С: 420; Шило_С: 204; Ващенко: 74], *піднід* [Піпаш: 139], *подік* [Он. 2: 94], *поді́на* [Жел. 2:

¹ Опрацьовані діалектні джерела не фіксують *верх* у значенні ‘яр, глибока яма’.

676; КСГГ; ГГ: 152], *подіння* [Жел. 2: 676], *подінок* [SŁ: 101], *подісько* [Hnát: 89], *подіще* [Грицак 1: 56], *подбчок* [Верхр_ЗнС: 172];

- ‘дах (будинку чи стайні)’: *нід* [ММАГ: 32], *підина* [Janów: 170];
- ‘стелю’: *нід* [Франко_П 1₁: 28; Он. 2: 65; Горбач_П: 309; ЛАЗО 1: к. 18; Сабадош: 298], *подбк* [Піпаш: 145]; функціуючи паралельно з дериватами слова *верх*.

«Полярність» назв, які вказують на «верх» і на «низ» для репрезентації того самого значення, підтверджують приклади: для реалізації семантики **‘понижся, гирло річки (поток, джерела)’** засвідчено назви – *діл, доли́на, низ, низь, низо́в’я, ніжній кінець, ніжша голова* ⇔ *верх, верхів’я, вершóк*; **‘горіще’** – *верх, гóра, гíрка, гориско, гóрище, горішинóк, горішняк, горіще, гóрніця (гíрніця), гóрoнька* ⇔ *під (под, pl поді), підбк (подбк), підпід, подік, підина, подіння, подінок, подісько, подіще, подбчок* та ін.

Кілька прикладів фіксують слова з протилежними значеннями, які, як можна припустити, сигналізують про помилкову інтерпретацію.

Мотивація прикметника *вєршиний* ‘наповнений доверху, із надлишком, із верхом; повний (про посудину, ємність)’ [ГС: 110; Жегуц: 29; Піпаш: 22; Сабадош: 37; КГ; КСГГ] – цілком прозора й зрозуміла; це слово активно вживають носії говірок південно-західного наріччя, проте словник за редакцією Є. Желехівського наводить його зі значенням ‘неповний’ [Жел. 1: 65 («nicht voll»)].

Засвідчений у лемківських говірках прикметник *верхівній* виявлено зі семантикою ‘найгрубіший (про полотно)’, однак спільнокореневі назви *верхівнічний* ‘делікатний, тонкий (про полотно)’, *верхівчовий* ‘зроблений із тонкого полотна (про сорочку)’ свідчать на користь СО ‘тонкий’, як і мотивація слова – ‘зроблений із верхньої частини рослин’.

Семантичну деривацію здебільшого пов’язують із вторинною номінацією, а засобами семантичних змін традиційно слугують метафора і метонімія, які дають змогу «говорити (і думати) про ті предмети, явища, уявлення, для яких спеціальних слів у мові ще немає. Завдяки метафорі і метонімії людина може говорити про те, про що не говорила раніше, висловлювати нові думки» [Перехвальская 2015: 262].

Існують різні підходи до розуміння метафори та метонімії, окреслення їхніх ознак та моделей [Арутюнова 1978; 1998; 1999; Блэк 1990; Вежбицкая 1990; Гак 1988: 11; 1998: 453, 480; Уилрайт 1990; Маккормак 1990; Лакофф, Джонсон 1990; Лакофф 1996; Trask 1999: 123–125; Ruiz de Mendoza 2000; Barcelona 2000; 2005a; 2005b; Зализняк 2006: 444; Монахова 2010: 275–276; Розина 2005; Рут 2008; Селиванова 2000; Телия 1988a; 1988b; Lakoff 2006; 2008; Panther 2007: 387–415; Grady 2007; Тропина 2003; 2009; Жаботинская 2011; Гриценко С. 2017: 223–224 та ін.], однак варто зосередити увагу на особливостях метафоричних та метоніміїчних перенесень із проекцією на аналізований матеріал.

Порівнюючи ці два мовні засоби, дослідники доходять важливих висновків, зокрема щодо когнітивного аспекту цих явищ: «Відношення подібності значною мірою залежать від “бачення” самих мовців, які можуть зближувати відповідно до власного розуміння інші поняття, факти», натомість «відношення суміжності більш об’єктивні, вони зумовлені самими властивостями предметів і відношеннями між ними. Тому метонімії перенесення є менш виразними, часто зумовлені предметними зв’язками того об’єкта, на який спрямоване пряме номінативне значення слова. Метонімічне перенесення є основою регулярної багатозначності. До прикладу, назва місцезнаходження зазвичай переноситься на людей, які там перебувають: *будинок* → *будівля* → *той, хто мешкає в будівлі*; *місто* → *містяни* тощо. Тому щодо метонімічних зрушень у значенні слів можна говорити не про перенесення значення, а про перехід (виділення мос. – Т. Я.) значення слова, не відчутний для носіїв мови» [Бородина, Гак 1979: 17]; про «відношення контрасту» між цими двома поняттями див.: [Арутюнова 1999: 348].

У сучасній науковій літературі залишається актуальною проблема типології похідних значень і їх адекватної інтерпретації. Когнітивна семантика «кваліфікує метонімію як перенесення мовного виразу, який відповідає одному з елементів когнітивної структури, на інший елемент цієї ж структури, метафору – як перенесення когнітивної структури, пов’язаної з деяким мовним виразом, з однієї змістовної (вихідної) області в іншу» [Пономарева 2007: 10].

Людмила Кудрявцева, досліджуючи динамічні процеси лексико-семантичної системи, протиставляє деривацію парадигматичну (метафоризація) та синтагматичну, коли «формування нового значення відбувається на рівні синтагматичних зв’язків одиниць, співвідносних у дериваційному акті» [Кудрявцева 2004: 117; пор. також: Мурзин 1972: 363; Журавлев 1982: 55]. Одним із синтагматичних типів деривації дослідниця називає метонімізацію, адже метонімічний перехід значною мірою залежить від контексту.

Отже, основні семантичні зміни пов’язані з двома типами перенесень – метафорою та метонімією.

3.4.1. Метафора

«Метафора, чи категорійний зсув» [Падучева 2004: 158]

Метафора – феномен людської мови, універсальність якого виявляється у просторі і часі. Вона пояснює та мотивує не тільки значення конкретних слів, а й фрагменти мовної КС різних народів та етносів.

Метафоризація відбувається на підставі стереотипів сприйняття, характерних для етносу (асоціації, порівняння), виокремити які є важливим завданням. В. Телія зазначила, що метафора є одним «із найбільш продуктивних засобів

формування вторинних найменувань у створенні мовної картини світу», яка «має властивість “нав’язувати” мовцям, які розмовляють певною мовою, специфічне бачення світу – бачення, які, “вплітаючись” у концептуальну систему відображення світу, “фарбують” її відповідно до національно-культурних традицій» [Телия 1988б: 175].

Когнітивну теорію метафори (але хіба метафора може бути не когнітивною?) запропонували Джордж Лакофф та Марк Джонсон [Lakoff, Johnson 2003], яка полягає в тому, що метафора розкриває нові ідеї, які базуються на давно відомих речах; метафора – це не просто мовне явище, а феномен мислення, концептуалізації світу. У суті своїй найпростіша поняттєва система людини є метафорична. Важливе інше – більшість концептуальних метафор є підсвідомими, їх використовують автоматично, не замислюючись [Lakoff 2008: 25; пор.: Trask 1999: 123], адже метафора залежить від того, як людина сприймає світ і які образи можуть слугувати об’єктами перенесень.

Метафора – складний та багатогранний об’єкт зацікавлення лінгвістів, які аналізують його передусім як троп або фігуру мовлення; перенесення знань із однієї змістової галузі в іншу за аналогією чи один із основних прийомів пізнання об’єктів дійсності, їх найменування, створення художніх образів і породження нових значень [Монахова 2010: 275].

Процеси метафоризації відбуваються за такими ознаками:

- зовнішня (актуалізація СО ‘зовнішня ознака’);
- функційна (актуалізація СО ‘функція’);
- асоціативна (образна метафора, яка «апелює до нашої інтуїції» [Арутюнова 1978: 335], переосмислення здійснюється на основі не якихось конкретних, а асоціативних ознак, компонентів «дальної периферії» [Стернин 1985: 83] лексичного значення).

Н. Тропіна виокремлює моделі метафоризації, а саме: антропоморфну, зооморфну модель метафоризації, технократичну, науково-інтелектуальну, культуроморфну, біоморфну та топоморфну, а також моделі метафоричної номінації, що ґрунтуються на просторовому світосприйнятті: «простір – час», «простір – соціальні відношення й характеристики», «простір – чуттєво-емоційна й інтелектуальна сфери», «простір – діяльність людини й об’єкти діяльності людини», «простір – складні поняття соціального й ментально-психічного життя» тощо [Тропіна 2003: 256–287; пор. також: Монахова 2010: 277–281].

Поняття простору як одного з компонентів моделі метафоризації дало підстави для виокремлення спеціального типу метафор – просторових / орієнтаційних [там само: 256; Монахова 2010: 279; Перехвальская 2015: 271–272], які відображають «сприйняття й номінування найрізноманітніших галузей життя через зіставлення їх із тривимірним фізичним простором і просторовими орієнтирами» [Монахова 2010: 279].

Саме завдяки метафоричному переосмисленню просторові назви «номінують» поняття нематеріального світу, моделюючи спосіб мислення носіїв мови.

3.4.2. Метонімія

«Метонімія, або зсув фокусу уваги» [Падучева 2004: 158]

Метонімії, яку в науковій літературі кваліфікують як «заміщення» («substitution theory») [Panther 2007: 237], не цілком справедливо приділяють менше уваги, ніж метафорі, адже метонімія також є основою пізнання. Максимальна диференціація мовних засобів, покликаних описувати компоненти подібних, але не тотожних просторових ситуацій, забезпечується за допомогою метонімії, базованої на суміжності просторових ділянок, які займають певне місце на вертикальній шкалі. Основою метонімії є процесів, на думку Н. Арутюнової, є просторові, поняттєві, синтагматичні та логічні відношення між різними категоріями [Арутюнова 1998: 300].

Метонімії перенесення (типи, моделі, формули), яких дослідники виокремлюють чимало [пор.: Гинзбург 1985: 49–60; Падучева 2000а; 2004: 160–168; Кудрявцева 2004: 117–125], Людмила Кудрявцева пропонує групувати за трьома типами:

1) результативно-причинний (причинно-наслідковий) із предикатами ‘це результат / джерело / причина / мотив’, ‘походить із’ (наприклад, моделі: дія → результат дії; дія, спрямована на артефакт → артефакт; внутрішня ознака артефакту → зовнішня ознака артефакту; інструмент → дія; об’єкт дії → дія; матеріал (тканина) → об’єкт; об’єкт → результат тощо);

2) інструментально-скеровувальний із предикатами ‘служує / потребує / вимагає / передбачає’, ‘це інструмент / спосіб / засіб’, ‘мета’ (пор. моделі: дія → інструмент дії; дія → мета дії; суб’єкт дії → об’єкт дії; частина цілого → одиниця рахунку тощо);

3) місцево-посесивний (присвійний) із предикатами ‘бути / перебувати в’, ‘відбуватися під час’, ‘брати участь у’, ‘властивість’, ‘місце’, ‘мати’ та ін. (моделі: місце → дія; дія → місце дії; місце дії → суб’єкт дії; суб’єкт дії → місце дії; дія → суб’єкт дії; артефакт → дія тощо).

Із-поміж типів семантичних процесів перенесення значення – синекдоха як різновид метонімії. За допомогою синекдохи пізнання відбувається в межах моделей: частина → ціле, ціле → частина, частина → частина.

Метонімія – це види вербального зміщення, зсуву, що ґрунтуються на просторово-часовій, причинно-наслідковій тощо суміжності референтів. Метонімізація має цілком іншу природу, ніж інші типи переосмислення, адже репрезентує синтагматично вмотивовану деривацію [Кудрявцева 2004: 127].

Усі типи перенесень властиві аналізованим діалектним словам, репрезентуючи метафору, метонімію та синекдоху. Аналіз семантичних особливостей базових слів і дериватів виявив два напрямки семантичної деривації:

I. горизонтальний – метафоричний: паралельний (аналогійний) розвиток значень номінативних одиниць одного або різних СП за семантичними ознаками, наприклад:

- ‘верхня частина об’єкта’: ‘вершина гори’ ↔ ‘верхівка дерева’ ↔ ‘дах будівлі’ ↔ ‘верхівка копиці’ ↔ ‘голова людини’ тощо;
- ‘нижня частина об’єкта’: ‘дно яру’ ↔ ‘дно моря’ ↔ ‘дно посудини’ ↔ ‘фундамент будинку’ ↔ ‘нижня дошка (дно) саней’ тощо;
- ‘найвища точка об’єкта’: ‘маківка голови’ ↔ ‘верхня частина шапки’ ↔ ‘гребінь даху’ ↔ ‘найвищий ступінь вияву ознаки’ тощо;
- ‘тип об’єкта’ (різні типи природних об’єктів – від мегарельєфу (гірські системи) до нанорельєфу (кротовина)): ‘гора’ ↔ ‘пагорб’ ↔ ‘купа’ ↔ ‘могила’ ↔ ‘кротовина’; ‘долина’ ↔ ‘заглибина’ ↔ ‘яма’ ↔ ‘яма для покійника’ тощо;
- ‘сукупність об’єктів’: ‘купа’ ↔ ‘гурт’ ↔ ‘згряя’ тощо.

II. вертикальний – метонімічний розвиток значень, що відбувається в межах семантичного ланцюжка одного СП за такими типовими моделями, зокрема:

- ‘частина ↔ ціле’: вершина (гори, яру, копиці) → об’єкт (гора, яр, копиця), верхівка → дерево, гілка тощо;
- ‘об’єкт → місце’: гора, низина → місцевість, верхів’я річки → місцевість;
- ‘місце → ознака’: ‘дно’ → ‘глибина’ тощо;
- ‘місце → особа (мешканець)’: гірська, низовинна місцевість → мешканець; нижній кінець села → мешканець тощо;
- ‘особа → характерна особливість (пісня, танець та ін.)’: ‘мешканка високогір’я → ‘танець’, ‘пісня’, ‘знаряддя праці’; ‘мешканка поділля’ → ‘танець’, ‘пісня’ тощо;
- ‘ознака → її максимальний вияв’: ‘високе дерево’ → ‘найвище дерево’; ‘влада’ → ‘найвища влада’;
- ‘ознака → особа’: ‘перевага, домінування’ → ‘лідер’; ‘голос високого регістру’ → ‘особа, яка може взяти високі ноти’ та ін.

Метонімічні і метафоричні асоціації Д. Шмельов цілком слушно назвав «узагальненими формулами семантичної структури слова» [Шмелев 1964: 98], які забезпечують найбільш стійке поєднання значень у межах одного слова.

3.5. Базові слова *верх, гора; низ, діл, під* і деривати: семантична характеристика

«Семантичне моделювання частин мови значною мірою залежить від теоретичної концепції і мети дослідника» [Мурашов 1976: 127]

У мові концепт вербалізується за допомогою системи номінацій, яка охоплює базові слова, пряме номінативне значення є основою ядра концепту, їх синоніми та деривати, які в діалектах актуалізують основну СО концептів, а також словосполучення, фразеосполуки, порівняння та паремії, які доповнюють семантичний простір концептів, формуючи їх культурно-світоглядну специфіку. Ці номінації моделюють номінативний простір (формальний аспект) концепту.

Ключове, чи базове, слово концепту – лексична одиниця, яка найповніше номінує концепт, «ключове слово / слова, що найточніше репрезентують концепт у мові» [Попова Н. 2013: 205; див. також: Попова, Стернин 2007б: 47–49 («ядро номінаційного поля»); Селіванова 2008: 141, 406].

У дослідженні базовими словами є *верх* і *гора* як номінанти «верху»¹ та *низ, діл, під (спід²)*, які номінують «низ».

Структуруючи набір значень базових лексем, задокументованих у зразках діалектного мовлення української мови, виявлено їх ерархію, змодельовано узагальнену семантичну структуру (синопсис; див.: таблиці 17–18), простежено основні напрямки їх семантичного розвитку, окреслено механізми семантичних змін (семантична деривація) на підставі контекстів функціонування в діалектних текстах та комунікативних ситуаціях [Ястремська 2019в («верх»); 2019г: 464–465 (порівняльна таблиця семантики базових слів); 2021б («низ»)].

Таблиця 17
Синопис базових слів *верх, гора*

Значення	верх	гора
«РЕЛЬЄФ»		
– форми рельєфу		
1) 'верхня частина гори (пагорба); вершина'	+	+
1.1) 'гора, <i>р/</i> гори, гірський хребет'	+	+
1.1.1) 'високогірна, гірська місцевість; гориста місцевість'	+	+
1.1.1.1) 'гірські райони Румунії' (для буковинців)		+
1.1.1.2) 'гірські райони Закарпаття' (для гуцулів)		+

¹ Деривати прикметника *високий* не є об'єктом аналізу. Відповідно до концепції дослідження об'єктом аналізу є праслов'янські і м е н н и к и *верх, гора; низ, діл, під* як мотиваційна та словотвірна база для творення дериватів, які номінують концепти *верх* чи *низ*.

² Як базове слово проаналізовано варіант *спід*, який не тільки репрезентує основні особливості семантики інших базових слів, а також є твірною основою для численних дериватів.

1.1.1.3) 'танець, характерний для горян'		+
1.1.2) 'гірський хребет як кордон між країнами, територіями'		+
1.1.2.1) 'гірський хребет Чорногора'		+
1.1.2.2) 'межа, перехід у чужий світ'		+
1.1.2.2.1) 'перепона, перешкода'		+
1.1.2.2.2) 'чужий край; чужина'		+
1.1.3) 'пагорб'		+
1.1.4) 'насип; купа; підвищення'	+	+
1.1.4.1) 'могила, курган'		+
1.1.4.2) 'копиця'		+
1.1.4.3) 'гурт, група людей'		+
1.1.4.3.1) 'згряя птахів'		+
1.1.4.4) 'верхня частина купи'	+	
1.1.5) 'полонина; поле в горах'	+	+
1.2) 'верхній кінець села'		
1.3) 'вершина, пік людського життя'		+
1.3.1) 'один із важливих етапів людського життя'		+
– водний простір		
2) 'верхів'я річки і прилегла територія'	+	+
3) 'поверхня водойми, рідини'	+	
3.1) 'дно водойми (ями)'	+	
– небо / земля		
4) 'верхня частина повітряного простору; небо'		+
4.1) 'оселя Бога'		+
5) 'поверхня землі'	+	
5.1) 'щось поверхнєве, негрунтовне'	+	
«РОСЛИНА»		
1) 'верхня частина рослини (дерева); верхівка'	+	
1.1) 'верхній кінець колоди (палиці, сохи)'	+	
1.1.1) 'тонший кінець колоди в секції плоту'	+	
1.2) 'верхня частина пенька'	+	
1.3) 'молодий пагін, паросток'	+	
«Будівля»		
1) 'верхня частина будівлі (хата, церква, вежа)'	+	+
1.1) 'приміщення, розташовані на верхньому поверсі (на горищі)'	+	+
1.2) 'горище'	+	+
1.3) 'дах (хати, хліва, корчми та ін.); купол, баня (церкви)'	+	
1.3.1) 'солом'яна покрівля (як дах)'	+	
1.3.2) 'дашок, накриття'	+	
1.3.3) 'верхня частина даху; покрівля'	+	
1.3.4) 'верхнє ребро даху; гребінь'	+	
1.3.5) 'димар, димохід'	+	
1.3.5.1) 'кагла'	+	

1.4) 'стеля'	+	
«СІНОЗАГОТІВЛЯ»		
1) 'верхня частина копиці'	+	
«ТІЛО»		
1) 'верхня частина тіла людини (до пояса)'	+	
1.1) 'голова'	+	
1.1.1) 'верхня частина голови; маківка'	+	
1.2) 'верхня частина стопи'	+	
2) 'шкіра тварини'	+	
«ОДЯГ І ВЗУТТЯ. ТЕКСТИЛЬ»		
1.1) 'одяг, який закриває верхню частину тулуба'	+	
1.2) 'верхня частина взуття'	+	
1.3) 'верхня частина головного убору'	+	
2) 'лицевий бік тканини'	+	
2.1) 'зовнішній бік одягу (постелі), який має підкладку'	+	
2.2) 'пошивка, наволочка'	+	
2.3) 'утік, нитки утоку під час ткання'	+	
«ЗНАРЯДДА, ПОСУД»		
1) 'верхня частина пристрою (жорна, ткацький верстат тощо)'	+	+
2) 'верхня частина посудини, ящика'	+	+
2.1) 'накривка, покривка; віко'	+	
«ЇЖА, ПРОДУКТИ»		
1) 'верхня частина хліба, страви'	+	
2) 'вершки, сметанка'	+	
«АБСТРАКТНІ КАТЕГОРІЇ»		
1) 'верхні краї, вінця'	+	
1.1) 'надлишок, надмір'	+	+
1.1.1) 'чубок, гірка'	+	+
1.2) 'найвищий ступінь; міра вияву'	+	+
1.2.1) 'найбільша кількість'		+
1.2.2) 'щось найважливіше'	+	
1.3) 'завершення, кінець'	+	
«СОЦІУМ»		
1) ['надлишок, надмір']		
1.1) 'зверхність, пиха, гординя'	+	
1.2) 'перевага, вищість, домінування; влада'	+	+
1.2.1) 'керівна особа; зверхник; керівництво, влада'	+	+
1.2.2) 'р/л верхні верстви суспільства за соціальною єрархією'		+
1.2.3) 'щось непереможне'		+

Таблиця 18
Синопис базових слів *низ*, *діл*, *(с)під*

Значення	діл	низ	(с)під
«РЕЛЬЄФ»			
– форми рельєфу			
1) ‘долина; улоговина, западина (перев. у горах чи між горами)’	+	+	+
1.1) <частини яру, долини>			
1.1.1) ‘днище яру’	+		
1.2) ‘провалля’		+	
1.3) <частини гори>			
1.3.1) ‘підніжжя гори’		+	+
2) ‘низинна місцевість; низина, низовина (до 200 м)’	+	+	+
2.1) <види низин>			
2.1.1) ‘низина біля річки’	+	+	
2.1.2) ‘заболочена низина’	+	+	
2.1.3) ‘низина, залита водою’		+	
2.1.4) ‘низина, поросла травною, деревами’		+	+
3) ‘рівна простора місцевість, рівнина (до 200 м)’		+	+
3.1) <види рівнин>			
3.1.1) ‘рівнина біля річки’		+	
3.2) ‘рівне місце, поле в низині’		+	+
4) ‘частина регіону, розташована нижче за іншу’		+	
4.1) [‘рґєґіон не у високоґір’ї, у низині’]			
4.1.1) ‘Покуття’	+		
4.1.2) ‘Поділля’	+		
4.1.3) ‘східні області України’	+		
4.2) [‘мешканець частини регіону, розташованої нижче за іншу’]			
4.2.1) ‘мешканець Надсяння’	+		
4.3) ‘частина населеного пункту, розташована нижче за іншу’	+		
– водний простір			
5) ‘пониззя, гирло річки’; ‘нижня течія річки’	+	+	
5.1) ‘місцевість біля пониззя річки’		+	
5.1.1) ‘місцевість біля пониззя Дніпра’		+	
5.1.2) ‘південна частина Дністровського лиману’		+	
6) ‘берег річки, лиману’		+	
7) [‘дно водойми’]			
7.1) ‘глибина’			+
7.2) ‘нижній прошарок речовини, рідини’			+
8) ‘річкова долина’	+		
9) ‘яма, заглибина’	+		
9.1) ‘яма для покійника; могила’	+		
– небо / земля			
10) ‘поверхня землі’	+		+

10.1) 'простір над поверхнею землі'			+	
10.2) ['простір під землею']				
10.2.1) 'штольня, шахта'				+
10.2.2) 'пекло; підземне царство'		+		
«Будівля»				
1) 'нижня частина будівлі'	1) 'верхня частина будівлі'		+	+
2) 'балка, підвалина'	2) 'дах'			+
	2.1) 'нижня частина даху'		+	
3) 'підвал, пивниця'	3) 'горище'		+	+
4) 'нижній поверх'	4) 'верхній поверх'		+	
4.1) 'тераса'				+
5) 'підлога, долівка'	5) 'стеля'	+		+
5.1) 'поміст на підлозі для снання'		+		
«Рослина»				
1) 'нижня частина крони дерева'			+	
«Тіло»				
1) 'нижня частина тіла людини (униз від пояса); тіла тварини'			+	+
1.1) 'нижня частина живота'			+	
«Одяг і взуття. Текстиль»				
1.1) 'одяг, який покриває нижню частину тулуба'			+	
1.2) 'нижній край сорочки, сукні, спідниці та ін.'		+	+	
1.2.1) 'нижній край рушника'				+
1.3) 'внутрішній, зворотний бік; виворіт'			+	+
1.3.1) 'внутрішній бік одягу; підкладка'				+
1.3.2) 'вид вишивальної техніки із вивороту'			+	
2) 'нижня частина взуття'			+	+
2.1) 'устілка'				+
«Їжа, продукти»				
1) 'збиране молоко'				+
2) 'нижня частина хліба'				+
«Сінозаготівля»				
1) 'основа під копицю'	1) 'оборіг'			+
2) 'місце, де стояла копиця'				+
«Соціум»				
1) 'нижні верстви суспільства за соціальною ерархією'			+	+

¹ Знак + передає реалізацію значення чи підзначення, що вказують на низ, а знак x – на верх. У квадратних дужках наведено значення, не вербалізовані аналізованими словами, але які доповнюють семантичну структуру, є її невід'ємними компонентами; у трикутних – подано вказівку на структуру чи вид об'єкта (<частина гори>, <види низин>).

3.5.1. Семантичні домінанти і «базові» значення

Аналіз семантики ключових, базових слів зосереджений довкола загальних значень, які, з одного боку, слугують основою для семантичної деривації, основою моделювання ССС, а з іншого – є семантичними домінантами, осередям ССК (див.: 3.2; таблицю 19).

Таблиця 19

Синописис концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* (загальні значення)

«верх»	«низ»
I ССК ‘частина (об’єкта)’	
1) ‘верхня частина об’єкта’	1) ‘нижня частина об’єкта’
^{adj} ‘верхній; розташований у верхній частині’	^{adj} ‘нижній; розташований у нижній частині’
^{adj} ‘розташований вище щодо іншого об’єкта (іншої частини об’єкта)’	^{adj} ‘розташований нижче щодо іншого об’єкта (іншої частини об’єкта)’
^{adv} ‘у верхній частині; уверху’; ‘вище щодо іншого об’єкта’	^{adv} ‘у нижній частині; унизу’; ‘нижче щодо іншого об’єкта’
^{adv} ‘у напрямку знизу вгору’	^{adv} ‘у напрямку згори вниз’
II ССК ‘край, межа’	
2) ‘верхній край, кінець об’єкта’	2) ‘нижній край, кінець об’єкта’
^{adj} ‘розташований із верхнього краю’	^{adj} ‘розташований із нижнього краю’
^{adv} ‘із верхнього краю; згори’	^{adv} ‘із нижнього краю; знизу’
III ССК ‘поверхня’	
3) ‘поверхня’	
3.1) ‘верхня поверхня об’єкта’	3.1) ‘нижня поверхня об’єкта’; ‘дно’
^{adj} ‘розташований зверху, який слугує верхньою поверхнею’	^{adj} ‘розташований знизу, який слугує нижньою поверхнею’
3.2) ‘зовнішня поверхня об’єкта’	
^{adj} ‘розташований іззовні, на зовнішній поверхні; зовнішній’	^{adj} ‘розташований під зовнішнім прошарком’
^{adv} ‘на верхній поверхні; із боку верхньої поверхні’	^{adv} ‘на нижній поверхні; із боку нижньої поверхні’
^{adv} ‘із зовнішнього боку; зовні’	^{adv} ‘із внутрішнього боку; ізсередини’
^{adv} ‘на зовнішній бік; назовні’	
^{adv} ‘поза межі; назовні’	
^{adv} ‘поза межами; назовні’	
^{adv} ‘поза межами певного товариства’	
IV ССК ‘зда верхи’	
^{adv} ‘верхи (на коні)’	

I. Значення 'частина (об'єкта)' є найбільш фіксованим у ССС аналізованих слів, адже слова *верх* та *низ* як назви частин будь-якого об'єкта живої чи неживої природи були в активному вжитку від найдавніших часів і є базовими концептами світосприйняття.

Відтак виявлено низку похідних значень, утворених за типовими моделями семантичної деривації переважно на підставі метафоричних чи метонімічних асоціацій, що відображають логічний семантичний зв'язок (пор.: таблиці 17–19).

Спосіб зберігання та відтворення інформації про явища дійсності залежить не тільки від ментальності мовця, а й від соціальних, вікових, професійних, географічних чинників. Саме тому для формування семантики важливо виокремити просторові параметри, які усвідомлює мовець; «не загубити» мовця у формуванні семантики. Від світобачення мовця чи від місця його перебування може залежати і точка відліку, орієнтир (лінія / точка), який розділяє об'єкт на дві частини – верхню і нижню, адже «для семантичного аналізу слів зі значенням просторової орієнтації важливе поняття осі симетрії предмета (лінія, площина, тіло), які будемо вважати заздалегідь заданими, і поняття сторони та протилежності» [Апресян 1974: 109–110]; тобто: *верх* (чи *низ*) – це «частина предмета, що є результатом його поділу на дві приблизно рівні частини реальною чи уявною лінією», тоді *A протилежне B* = 'A знаходиться з іншого, ніж B, боку осі симетрії предмета, на тій самій відстані'» [там само: 110].

Однак лінія поділу є досить умовною, а просторові характеристики дещо суб'єктивними, відносними, що зумовлено «привласненням простору суб'єктом» [Цив'ян 1990: 141]. До прикладу, «поділ» гори на вершину і півніжжя, дерева – на верховіття і нижню частину, будівлі – на дах (або горище) і основну частину будівлі чи верхній та нижній поверхи; тіла – на верхню (до пояса) і нижню (від пояса) частини та ін.

Орієнтована лінія / точка, яка розділяє об'єкт на дві частини (верхню і нижню), у деяких випадках є досить умовною. «Приблизність» поділу на *верх* і *низ* є важливою умовою семантичного окреслення опозиції, адже, як влучно зазначила Т. Цив'ян, «кожна людина потребує в кожен конкретний момент відчувати себе в певній точці простору, яка характеризується не тільки однозначними ознаками (на кшталт географічної широти і довготи), скільки умовними і вельми відносними на зразок *близько / далеко, тут / там, вдома / поза домом тощо*» [Цив'ян 1973: 243].

Запитання щодо просторової кваліфікації об'єкта – як визначити його верх чи низ (об'єкта природи, предмета, аркуша паперу, пристрою), видається простим тільки на перший погляд.

Для опису слів, що номінують верхню / нижню частину об'єкта, необхідно брати до уваги низку ознак, як-от:

- орієнтація об'єкта: вертикальна (якщо домінує вертикальний вимір) / горизонтальна (якщо домінує горизонтальний вимір): *верх будинку / верх листка*;

- форма об'єкта та різновид поверхні: точка / площа (конус, стрижень);
- топологічний тип об'єкта: «вмістилище» (верх коробки, низ ящика), «стрижень» (верх колоди, низ дерева), «пластина» (верх паркану, низ завіси);
- реалізація об'єктної валентності залежних слів (*верх* чи *верх гори*);
- вид орієнтації – абсолютна (несиметричний верх і низ, наприклад конус) чи відносна (для об'єктів із симетричною відстанню від верху до низу, наприклад куб); *верх* і *низ* – унікальні слова, можуть уживатися і абсолютно, і відносно;
- з огляду на структурну і функційну несамостійність базових слів складно диференціювати прийоменниково-іменникову конструкцію (ПК) і прислівник, зокрема, коли вони номінують загальні поняття.

Базове значення «верху» як **верхньої частини об'єкта** репрезентує, окрім ключових слів *верх* і *гора*, низка дериватів, а «низу» – *діл*, *низ*, *спід*, а саме:

верх¹: ◀[Гол.: 394–395 («верхъ»); Жел. 1: 64 («der obere Theil, Gipfel <верх, верхівка>»); АГВ: к. 568; ТГ_С: 197; Матіїв: 68; КГ («верхня, найвища частина чого-небудь»); Дзєндз_СЗ: 13 («найбільш висока, розташована над іншими частина чогось»); Нпát: 119 («horna část, vrch niečoho»); Горошак: 30 («wierzch, góra czegoś»); Турчин: 40 («верхня, найвища частина»); СЛ: 139 («góra (czegoś)»)] ■ [Гр. 1: 139 (б.л., «верхъ»); СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281 («горішня, найвища частина чого-небудь; вершина; протилежне н и з»)] ■ [СУМ^{14–15} 1: 167 («найвища частина чого; верх»); СУМ^{16–17} 3: 240 («найвища частина чого-небудь; верх, вершина»)]; ілюстрації вживання лексеми *верх* див.: [Ястремська 2019в: 178–199]

верхівка: ■ [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281 («горішня, найвища частина, вершина чого-небудь»)]

верхів'я: ◀[Гол.: 395 («верхъ чегонибудь»); Жел. 1: 64 («das Obere <верх>»)] ■ [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281 («горішня, найвища частина чого-небудь; верх (перев. дерева, гори)»)]

вѣрхніна: ◀[Гол.: 394 («верхняя часть чегонибудь»); КДА: к. 96; КДА: 156–157]

вѣрхниця: ◀[Гол.: 394 («верхняя часть чегонибудь»)]

верхняк: ■ [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281 («узагалі верхня частина чого-небудь»)]

верховіна: ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281 («верхня, найвища частина чого-небудь (перев. гори, дерева)»)]

вершава: ◀[Жел. 1: 65 («= *вершина*, *вершók*»)]

вершадь: ◀[Гол.: 395 («верхушка, верх»)]

вершѣнько (*dem*): ◀[Жел. 1: 65 («= *верх*»)]

¹ Принципи подання прикладів див.: 4.1 («Лексико-семантичне моделювання»).

вершечок (*dem*): ◀[Жел. 1: 65 («= верх»)] ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 283 («верхня, найвища частина чого-небудь (дерева, гори, споруди і т. ін.)»)]

вершина: ◀[Жел. 1: 65 («oberster Punkt, Theil <найвища точка, верхня частина>»)] ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 282 («верхня, найвища частина чого-небудь (перев. дерева, гори)»)]

вершок: ◀[Жел. 1: 65 («Gipfel, oberste Spitze <вершина, верхівка>»); SŁ: 140 («= wersch (góra czegoś)»); КГ («верхня, найвища частина чого-небудь»); Личук 2015: 258 (Калус., «гостра верхня частина»)] ▲ [ГМ_Т 3: 182 («верхня, найвища частина будь-чого, вершина»)] ■ [Гр. 1: 141 («ум. отъ верх (верхъ)»); СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 283 («зменш. до верх»)] і [Тимч_МС 1: 94 («верхушка»); Тимч_ІС: 221 («здрібн. від верхъ»); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 243]

вершочок (*dem*): ◀[Гол.: 395; Жел. 1: 65 («= вершок»)]

гора: ◀[СБ: 130 («верхня частина, верх»)] ► [Пискунов: 55 («верхъ чего нибуть»); Гр.² 1: 375 («верх»)] і [Тимч_ІС: 564 («горішня частина, верх»)]; ілюстративний матеріал лексеми *gorá* див.: [Ястремська 2019в: 205–222]

горобня (*dem*): ► [Пискунов: 55 («верхъ чего нибуть»)]

оверхки: ◀[Жел. 1: 552 («= верх, вершок»)]

увзєршина: ◀[Жел. 2: 1005 («= вершина»)]

↑ ↓¹

діл: ◀[ГГ: 60 («низ чого-небудь»); Дзендз_СЗ: 18 («низ»)²] ► [Б-Н: 127 (*дыль* «низъ; долъ»); Гр. 1: 189 («низъ, долина»)] ■ [СУМ 2: 303; СУМ₂₀: 773 («те саме, що низ; протилежне верх»)] і [Тимч_ІС: 774 («нижча частина, спід»); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 113 («нижня частина чого-небудь; низ, діл»)]

низ: ◀[Жел. 1: 528 («der untere Theil, das Untere <нижня частина, низ>»); ТГ_С: 132 («низ»)]] ■ [СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947 («нижня частина предмета; протилежне верх»)]

спід: ◀[Он. 2: 241 («спід»)]; *Дно ступи* <'олійниці'> і *спід макогона заковані «постолами»* <'бляха'> на те, аби дерево не гризло муки [Шух. 1: 104]; *Так само як голови <хрестів>, цікаві і споди, чи сто-ни хрестів; бувають вони або прямо або трикутно, півкулисто або*

¹ Стрілками розділено вербалізатори «верху» і «низу».

² Важливим є коментар Йосипа Дзензелівського, який, окресливши значення 'низ', уточнює: низ – це «на протилежність верху, часто у значенні близькому до прислівника [виділення моє. – Т. Я.]», що підтверджує прикладами з *долу в гору; до самого долу*. Варто відзначити, що мовні ілюстрації, наведені в різних словниках, здебільшого виявляють слово у функції прислівника, пор.: *от верхи и до долу церкви, в листѣ на долу написано, надолѣ по углах; сходячи на долѣ, запона передралася от верху до долу, сукню ... от верху і на дол цѣлодзноюю, от долу вгору запирали ворота* та ін. [Тимч_ІС: 774; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 113]; *Як летіла ворона догори, то й кракала, а як на діл, то й крила опустила* (за М. Номисом) [Гр. 1: 189]; *Дівчата обстругували стіни, – які з долу, які з кобилиць угорі* [СУМ 2: 303; СУМ₂₀: 773].

грушковато стяті [Колц.: 221]; *Біл'аз'* <'праска'> *ма́йє: рúчку, по́крыўку, ріши́ткі, запі́рку, спид^m, вир'х* (Горонда) [Грицак_С 1: 210]
 ■ [Гр. 4: 177 («исподь, низь, нижня часть»); СУМ 9: 523 («нижня частина, дно чого-небудь»)] та ін.

Сприйняття *верху* / *низу* як частини об'єкта пов'язані із проблемою співвідношення слів *верх* / *низ* і словосполук *верхня* / *нижня частина* та можливість їх взаємозамінності, а радше витіснення слова *верх* конструкціями на зразок *верхня частина* (*часть, кінець, край, сторона*)¹. Часте вживання аналогічних виразів підтверджують і засвідчені приклади:

– **‘верхній; розташований зверху, у верхній частині’**

вѣрхній (частина): ◀[Жел. 1: 64 («*ober, von oben, oberst; oberhalb gelegen* <розташований угорі, верхній>»); Он. 1: 92, 108; ТГ_С: 197; Матіїв: 68 («верхній»); Негрич: 35; КСГГ; SŁ: 139; Lew.: 166; Rud.-Ziól.: 307; Горошак: 31; Горошак²: 30]; *Роги відрубують із верхню частію черепа і заховують у лісі* [Онищук_О: 168]; *Пійла* <'пристрій для розтягування шкіри'>, *котрі складають ся з двох частію: спідна, грубша і довша 10 цалів длятого, жи майи ў собі у йиднїм кінці кльамку відоўбану, ў котру вѣрхна часць кінцѣм заходит* [Гнатюк_КГ: 69–70]; *Верхню часть воза можна уладити в різний спосіб. Віз до гною має дошки, гнійниці. Віз особовий має на споді дошку «сіджанку»* (Жукотин) [Коб_МК²: 67]; *Верхн'ек то ѓе вѣрхна частіна крúга* (Старі Кути) [КСГГ] ▶ *Йак'шо пл'ід у |вѣрхн'її час'тин'ї живо'та / то х'лопчик / а йак'шо ў |ніжн'її час'тин'ї / то |д'їучинка* [Тищенко: 162] і [МСДЯ 1: 467; СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 165, 167; КТ (XIV–XV, «горішній»); Тимч_ІС: 219; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 237] ■ [Гр. 1: 140 («верхній»); СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281 («який знаходиться зверху, вище чого-небудь; горішній; протилежне **нижній**»)]

горіський (–)²: ◀[Жел. 1: 153 («= **горішній** <розташований угорі; верхній>»); Гр. 1: 312 (за О. Кольбергом); Гр.² 1: 378]

горішній (частина): ◀[Жел. 1: 153 («*höher gelegen, der Obere, Ober-* <розташований угорі; верхній>»); Гр. 1: 312 («верхній, наверху находящийся»); Гол.: 488 («вышний, верхній»); Колеснік_Д: 325; ГГ: 48 («верхній»); Піпаш: 38 («горішній, верхній»)]; *Для відріжнення горішньої часті від долішньої кадовб закрашений половину на жовто а другу на червоно* [Корд.: 194]; *Від диму зачаджуєть ся повала і горішина часть стін* (Мшанець) [Зубр_Б: 15]; *У такій <курній> хатї стелина і горішні часті стін темно-вишневі від диму; Горішина частина ярма, що іде по карку волів, се «плечѣ», а долішня під шиєю*

¹ Деякі дослідники вважають їх більш влучними, аніж *верх* [Июмдин 1996: 382; також: Галактионова 2011: 176].

² Прочерк у дужках (–) подано, якщо прикметник засвідчено як гасло – без мовної ілюстрації, поза контекстом, а об'єкт, який він характеризує, не окреслений.

«підгорниця»; *Дерево держить ся «коренем» у землі; частина его при землі се «гүзір» а горішня частина «вершєк»; У сухій землі вкопана долішня частина горна у землю а горішня вимурувана понад землею з каміня або цегли; Горішня частина спідка <люльки> закінчена «вінчиком» [Шух. 1: 96; 2: 165, 176, 263, 277]; Обі частини <ничильниці> крайні, верхня і долішня, однаково великі; горішня називаєть ся коник, долішня кобілка [Гнатюк_Т: 18]; Верхняк ... має в горішній половині деревляне денко з отвором на «колотівцю»; Горішня частина вершка становить ручку <«колотівці»>, а відповідно обтяте галуззя «ріжки»; Чепига є в горішній часті загнута; Горішня часть ярма, це ярмо. Спід ярма, «підгорлиця»; Передня, горішня часть <спідниці>, має грубе полотно (Жукотин) [Коб_МК¹: 32, 36; Коб_МК²: 49, 68; Коб_МК³: 79]; Ілля Кокорудз, суворий добродій з легкими слідами нікотини на сивих вусах та горішній частині також сивої «еспанської» борідки; Вкінці може кишка таки сама через себе скрутитися або горішня її часть може всунутися в долішню, і через се наступає цілковите затканє проводу кишкового [ЛЛ: 277, 215]*

■ [СУМ 2: 131; СУМ₂₀: 664 («який розташований, міститься зверху; верхній; протилежне долішній»)]

гóрний (-): ◀[Жел. 1: 153 («hoch, hehr, erhaben <висотний>»); ТГ_С: 88 («верхний»)] і *Supern(us), ve(p)хни(й), го(p)ни(й); Горный. Superus. Supernus* (XVII) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 33]

звєрхній (частина): ◀*В вісьмох звєрхних протесах бані впуцені прямо-висно вісім «голосніць» (около метра довгих віблеків)* [Шух. 1: 117]

навєрхній (частина): ◀*Крімь цього в другій рурі був мосяжний вентиль, добре приляглий до її отвору й металева рура до відпливу води з на-верхньої частини деревляної керниці* [Коб_Н: 81]

повєрхній (-): ◀[Жел. 2: 667 («ober <верхній>»); Он. 2: 87]

↑↓

– ‘нижній; розташований знизу, у нижній частині’

дільний (-): ▶[Б-Н: 117 (дільный «нижній, дольный»)]

доліський (-): ▶[Жел. 1: 195 («доліський = долішній»); Гр. 1: 417 («нижній, внизу находящийся»)]

долішній (частина): ◀[Жел. 1: 195 («долішний unter, unterwärts, niedrig gelegen <розташований знизу; нижній>»); Гол.: 521 («нижній, дольний»); СБ: 167 (долішний «нижній»); Для відріжнення горішньої частини від долішньої кадовб закрашений половину на жовто а другу на червоно [Корд.: 194]; Обі частини <ничильниці> крайні, верхня і долішня, однаково великі; горішня називаєть ся коник, долішня кобілка [Гнатюк_Т: 18]; Долішня часть шафки ширша, замикана, на ножі, ложки, сіль, фляшки, баньки і т.и.; Кінці ремінців чи волоків окручені раз по при раз в округ ноги верх кісток і верх долішньої частини поркениць чи крашаниць; <Шнурок> іде відси горі, дальше жолобом

колісцяти у долину до долішньої частини макогона, де він привязаний до клюка; У сухій землі вкопана долішня частина горна у землю а горішня вимурувана понад землею з каміня або цегли; Горішня частина ярма, що іде по карку волів, се «плечé», а долішня під шиєю «підгорниця» [Шух. 1: 101, 121; 2: 162, 263, 165]; Воші вбивають спеціальними ручками «вошівки». Це два патички, на кінці мають згрубіння. На долішню кладуть вош, а горішньою придавлюють (Жукотин) [Коб_МК': 24] ■ [СУМ 2: 359; СУМ₂₀: 800 (долішній «який міститься або розташований внизу; нижній»)]

дóльній (-): ◀[ТГ_С: 77 («нижній»)] ■ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 316 (долішній «нижній»)]

ні́жній (бік, частина): ◀[Жел. 1: 528 («unter, Nieder- <розташований внизу; нижній>»); Гр. 2: 563 («нижній»); ТГ_С: 132 (*niznoj*); Горошак: 139; Горошак²: 100]; 3 *ні́жного бо́ку обори́г йáкос' дýже ві́сел'ушений* (Росішка) [КГ]; *Сподáк – закру́чена ні́жна часті'на л'у́л'к'і, де прикрі́плює'си ч'і́бук тай тру́бка* (Старі Кути) [КСГГ]; *Бо шкваркі́ будут не вжарені, треба мішати, аби тоті верхні́ йшли наниз, а нижні́ наверх. То залежит від сала, кільки́ треба стопити* [СБ: 610] ■ [СУМ 5: 409; СУМ₂₀: 1946 («який міститься внизу, нижче від інших подібних предметів; долішній»)]

проні́зий (-): ◀[Жел. 2: 774 («niedriger gelegen <розташований унизу, знизу>»)]

спі́дній (часть): ◀[Жел. 2: 902 («der untere, von unten <нижній, розташований знизу>»); СЛ: 121 (*spidnij* «spodni, dolny»); Шкрумеляк: 148 (*спідній* «нижній»)]; *Закінчене пня має подвійну задачу: Охоронити спідну часть <хреста> від опадів* (Колом.) [Колц.: 221] ▶ [Б-Н: 336 (*спідній* «нижній; исподній»)] ■ [Гр. 4: 177 («нижній, исподній»); СУМ 9: 524 («який міститься внизу; нижній»)]

сподові́й (-): ◀[Жел. 2: 905 («der untere <нижній>»)].

Зразки поєднання прикметників *верхній* / *горішній*; *нижній* / *долішній* / *спідній* з іменниками *частина* (*часть*), *кінець*, *край*, *сторона* є цікавими і складними водночас. З одного боку, вони виразно означають одну з частин об'єкта – верхню або нижню, проте з іншого – вказують і на об'єкт (наприклад, *часть стійн*, *частина <ничильниці>*, *часть кадовба*, *частина горна*, *частина спідка <люльки>*, *частина рукавів*, *частина вершка*, *часть ярма*, *половина «верхняка»* та ін.).

Низка контекстів демонструє вживання прикметника із семантикою **‘розташований вище / нижче щодо іншого об'єкта** (або іншої частини об'єкта):

вє́рхній (полиця, обруч та ін.): ◀*Там є на одній стійні́ три полиці. На нижній є у скльинних бутльх по парі чортиків, він и вона, та в-одно підтанцьовуют. На середній полиці є май трохи більші чорти, а на верхній полиці ше більші у бутлях завбільшки йик коновки* (Розтоки К) [Шух. 5: 158]; *Бербені́ц'а майє до́ти тай обручі. Обручі́ йє*

вєр'хний, серєдний тай спїдний [Грицак_С 1: 229]; *Бо шкваркі будут не вжарєні, треба мїшати, аби тотї верхні йшли наниз, а нижні наверх. То залежит від сала, кїлько треба стопити* [СБ: 610] ► *В дїжу застромлюють зверху, чи поза верхній обруч чотири свїчки на вхрест* (Дубова) [Брижко_В: 60]

↑ ↓

долїшній (вулик): ◀ *Через отворец <в улею> підкурують бжоло і ті підходять усї у гору до улія порожного; тоді затикають єго і годують у нїм бжолои зо 2 дни, потїм отворяють і пускають на волю, а з долїшого вибивають мїд* [Шух. 5: 236]

нїжній (полиця та ін.) ⇒ вєрхній

спїдній (обруч та ін.) ⇒ вєрхній.

Цїкавими є мїркування дослідників семантики, що для пояснення основних значень таких слів, як *верх*, *вершина*, *низ*, *кінець*, *край*, які називають частину об'єкта, важливо брати до уваги, чи ця частина відділена чїткою межею від цїлого і чи може вона існувати окремо від цїлого [Галактионова 2010: 335–336], адже *частина* – це фрагмент об'єкта, межї якого можуть бути змїщені в будь-якому напрямку, чїтка межа мїж цїєю та іншими частинами об'єкта переважно відсутня [там само]. Ірина Галактионова припускає, що «нерозмежованість» частин цїлого можна пояснити тим, що здебільшого *ВЕРХ* / *НИЗ* «не володіють структурною або функційною самостійністю і не можуть зберегти свою назву, будучи відділеними від цїлого» [Галактионова 2011: 173]. Також учена зазначає, що слово *частина* «не містить жодної інформації про самостійність або несамостійності фрагмента цїлого» [там само]. Однак в опрацьованих джерелах зафіксовано слово *верх* та деривати із семантикою 'покришка, накривка' (як окремий елемент посуду), наприклад: *верх*, *вєрхнїця*, *вєршнїк*, *вєршїок* (див.: 4.3.5, значення 1.1).

«Базову» семантику репрезентують і прислівники, які окреслюють місце об'єкта у просторї щодо орієнтира – іншого об'єкта або суб'єкта (мовця); слугують засобом просторового опису – місця розташування щодо інших об'єктів на вертикальній осї, вказують на простір над орієнтиром (*вверху*, *зверху*, *наверху*, *вгорї*, *нагорї* та ін.) чи під ним (*вдолїні*, *надолїні*, *вдолї*, *надолї*, *здолу*, *всподї*, *насподї* та ін.).

Прислівники можуть характеризувати ситуацію у статичному чи динамічному аспектах.

Статичні просторові відношення передають прислівники, засвідчені зі значеннями [див.: Ястремська 2018в]:

– **'у верхній частинї; уверху'; 'вище щодо іншого об'єкта'**

вверху́ / уверху́ <бути>: ◀ [Мосора: 12 (*вверху* «в горї»); ГГ: 190 (*увер(ь)ху́* «нагорї, угорї»); Неґрич: 45 (*уверьху́* «угорї»); Астаф'єва: 145 (*вверьху́* «вгорї»); Шкрумеляк: 22, 157; Он. 1: 87 (*вверху* «на горї»)] ► *Ми_ж*

знаймо що теⁿло увир^{ху}! [Умань_Т: 226] ■ [СУМ₂₀: 253 («те саме, що **вгорі**»)] ■ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 178, 207; 207–208; 2: 462 («присл. вище»); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 239 («вище, понад»); Тимч_ІС: 219–221 (XVI–XVII, «вгорі», «вище, понад»)]

вгорі / **угорі** <бути>: ◀ [Он. 1: 88 (*вгорі* «вгорі»); Пиртей: 396 (*угорі, вгорі* «угорі, вгорі»)] ■ [Гр. 4: 315 («вверху»); СУМ 1: 308; 10: 379; СУМ₂₀: 259 («у верхній частині чогось, зверху на чому-небудь»)]

верху́ <бути>: ■ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 239 («вище, понад» – у складних словах); Тимч_ІС: 219–221 (XVI–XVII, «вгорі», «вище, понад» – у складних словах)]

горі́ <бути, вергіти>: ◀ [Janów: 72–73 («w górę»); Šišková: 57 («naohře»)]; *Верті туй йен:у йамку гурі, а дру́гу по́ниже* (Довге) [КГ]

дгорі́ <—>: ◀ [КГ («вгорі»); Астаф'єва: 430 («вгорі»)]

звѣрха <бути>: ◀ *Газда укопаў у сьвіных за сьвіннымя дверями одну яму глыбоку ... Тота яма была ізвѣрха гузка а у споды шырока* (Пузняківці) [Верхр_ЗнД: 126]; *І звѣрха мо́кре, і наспі́тку мо́кре* (Мусорівка) [БГ_С: 322] ■ [Тимч_ІС: 221 (*с-верха* «у горі, вище»)]

звѣрхи / **ізвѣрхи** <—>: ◀ [Турчин: 117 («зверху»); Сабадош: 121 («зверху»)]

звѣрху <бути>: ■ [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 1107 («у верхній, горішній частині чого-небудь, угорі»)] ■ *Пекло єсть з верхѣ ѡзко а зисподу шыроко, а той шыроты не можеть нѣхто до(у)ти ко(н)ца кро(м) бѣга еднаго* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 92]

звершѣчка <бути>: ■ [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 1107 («діал. звершечку»)]

звершѣчку <бути>: ■ [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 1107 («розм. у верхній частині чого-небудь, угорі»)]

звѣршки <насаджувати>: ◀ *Звѣршкы <на коровай> на'саджуйут че'р'вон'і йаблука* (Туринське) [ПЗН_Т²: 174, 212]

згорі́ <давати>: ◀ *Да'йут під'валини, зат'іга'йут плат'ви, на'друкі плат'ви да'йут 'ошви* «верхня платва в будівлі», *йі'дна згу'ри, йі'дна 'здолу, згу'ри с'і назива'є 'ошва* (Сілець) [Шило_С: 190]

згорка́ <—>: ► [Яв.: 291 (Хорол.п., «сверху»)]

наверсі́ <стреміти, бути>: ► *Коровай накривають рантухом так, щоб різка з яблуками стреміла на версі* (за Г. Барвінок) [Гр. 1: 139 («сверху»)]

▲ *Но_в'ерс'іє* [ГМ_Т 3: 211 («вгорі, [...], у верхній частині чого-небудь, на чомусь»)]

наверх <бути>: ◀ *На p|alyc 'u dõuhu na p|uütret 'a m|etra opš|yly kestym|any* «традиційний головний убір» *vel 'ik 'i na spûd a p|ovuyše gu verch|ovu mal 'i a na v|er 'ch ředn|o kr|asnoře ř|ablyko* (Коритняни) [Паньк.: 505]

навѣрха <—>: ◀ [Турчин: 184 («наверху, зверху»)]

¹ Мовні ілюстрації подано вибірково: здебільшого ті, які фіксують унікальні прислівникові форми чи цікаві контексти. Водночас презентовано прислівники у складі ФО та паремій.

² Для прислівників у трикутних дужках подано дієслова, із якими вони поєднуються. Якщо прислівник зафіксовано поза контекстом, переважно як гасло у словнику, подано <—>.

наверху <бути>: ◀[Горбач_М: 352 («зверха»)] ▲[ГМ_Т 3: 211 («вгорі, [...], у верхній частині чого-небудь, на чомусь»)] ■ [СУМ 5: 29; СУМ₂₀: 1705 («у верхній частині чогось»)] і [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 11 («вище»); Тимч_ІС: 220–221 («у горі, вище»)]

нагорі <лежати, бути>: ◀[Жел. 1: 463 («oben <нагорі>»)]; Як_єм прийшов в баню, він як лежав на послідні, нагорі, ступеньці [СБ²] ■ [СУМ 5: 53; СУМ₂₀: 1719 («у верхній або на верхній частині чого-небудь; угорі»)]

назверх <бути>: ◀Назверх комина [Верхр_Б: 80]

↑ ↓

– ‘у нижній частині; унизу’; ‘нижче щодо іншого об’єкта’

вдоліні / удоліні <бути>: ◀[ММАГ: 128 (вдоліні «долів (унизу)»); БГ_С: 561 (удоліні «унизу, знизу»); БГ_Т: 48 (їудоліні «внизу»); Лесюк: 92 («внизу»); Астаф’єва: 155–156, 417 («внизу, відносно нижче»)] ■ [СУМ 1: 313; СУМ₂₀: 263 (діал. «унизу»)]

вдолі <бути>: ◀[Кміт: 23 (в долі «в долині»); Он. 1: 150 (вдолі «внизу»); Матіїв: 54 (вдолі (їудол’ї, удал’ї) «внизу»)]

внизу / унизу <бути>: ◀[Жел. 2: 1011 («unten, unterwärts <унизу, знизу>»); Пиртей: 53 (внизу «внизу, в нижній частині»)] ■ [Гр. 4: 340 (б.л.; «внизу»); СУМ₂₀: 1771 («у нижній частині, нижче чого-небудь»)]

всподі / усподі <бути>: ► [Гр. 4: 358 (за М. Номисом; «на низу», «на дні»)] ⇒ звѣрха

всподу / усподу <бути>: ◀[ГГ: 193 (усподу «унизу»); Негрич: 172, 173 («всподу (усподу) «унизу»); Астаф’єва: 318 (всподу «на дні»); Он. 1: 184 (всподу «внизу»)]

ддоліні <лежати>: ◀Дѡшка впала, а вни впали та ддоліні лежать (Домашів) [КГ (ддоліні «присл. внизу»)]

ддолі <->: ◀[ММАГ: 128 («долів (унизу)»)]

доліною <->: ◀[ММАГ: 128 (долінов, доліноюу «долів (унизу)»)]

долі: <бути>: ◀[ММАГ: 128 (дѡво «долів (унизу)»)] ► [Б-Н: 121 («внизу»)] ■ [СУМ 2: 358; СУМ₂₀: 799 («унизу»)] і [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 316 («долѣ внизу, долі»); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 113–114 («долѣ (унизу) долі»)]

долів / долів <->: ◀[ММАГ: 128 (долів (долів) «долів (унизу)»)]

здоу <лежати>: ◀[СБ: 219 («знизу»)] ■ [СУМ 3: 545; СУМ₂₀: 1133 («те саме, що знізу»)] і Земла вса кругла есть якъ яблоко, на которой воды лежат зо в’сих сторонѣ: и здолу и звѣрху и збоковѣ (XVII) [Тимч_ІС: 774 («знизу»)] ⇒ згорі

зісподу / зсподу / ізсподу <бути>: ◀[Жел. 1: 301 (зі-споду «von unten her <знизу>»); СБ: 224 («знизу»)] ■ [СУМ 3: 578; СУМ₂₀: 1148 (зісподу, зсподу «у нижній частині чого-небудь; унизу»)] і [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 244 («у нижній частині) зісподу»)] ⇒ звѣрху

знізу / ізнізу <підв’язувати, стерегти>: ■ [СУМ 3: 662, СУМ₂₀: 1177 («у нижній частині, внизу чого-небудь; протилежне зверху»)]

- надоліні <бути>: ◀[ММАГ: 128 («долів (унизу)»); Лесюк: 109 («присл. внизу»); СБ: 340 («внизу»)]
- надоліну¹ <->: ◀[ММАГ: 128 (*надоліну* «долів (унизу)»); Гавука: 206 («внизу; нижче»)]
- на́до́лі <бути>: ◀[ММАГ: 128 (*на́до́лі* «долів (унизу)»)] ■ [СУМ 5: 74; СУМ₂₀: 1734 (*діал.* «унизу»)] ■ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 13 («внизу, надолі»); Тимч_ІС: 774–775 («унизу, долі»)]
- нанизу́ <бути>: ■ [СУМ 5: 133; СУМ₂₀: 1771 («у нижній частині чого-небудь; унизу»)]
- наспі́дку ⇔ звѐрха
- наспо́ді <бути>: ◀[Жел. 2: 902 («*на споді unten* <унизу>»)] ■ [СУМ 5: 196; СУМ₂₀: 1809 («у нижній частині, у глибині чого-небудь, на дні»)]
- ні́зом <->: ◀[Жел. 1: 528 («*unterwärts, niederwärts* <унизу>»)]
- підсподо́м <бути>: ◀[Жел. 2: 637 (*під сподо́м* «*unten, unterm...* <нижче від чогось>»); Турчин: 229 (*підсподо́м* «насподі, знизу, у нижній частині чого-небудь, у глибині чого-небудь»)]; пор.: ■ [СУМ 9: 523 («*спід: під сподо́м*»)]
- понизу́ <->: ◀[Жел. 2: 700 («= ні́зом»); Он. 2: 112 (Лосинець, «внизу»)].

Прислівники, які передають динамічні просторові відношення, репрезентують значення:

- ‘у напрямку [знизу] угору’² (репрезентують безпрефіксні прислівники з коренями *-верх-*, *-гор-*, а також із префіксами *в-/у-, к-, д-, до-, на-*)
- верх <піднімати>: ■ *Ве(р)хъ взя(в) ему кошулю на голову и ѡказа(л) хребе(т)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 25]
- ввѐрх / увѐрх <лізти, летіти, підніматися>: ◀[Жел. 2: 1000 («*aufwärts* <угору>»); Гк: 86; Шкрумеляк: 22 («вверх, вгору»); Піпаш: 259; УЗГ_Т: 133] ► [Груш.¹: 191] ■ [СУМ 1: 303 («за напрямком угору, догори»); СУМ₂₀: 1771 («те саме, що *вгору*»)] ■ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 59; 2: 462 («присл. уверх, угору»); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 91; Тимч_ІС: 740, 244]
- вгору́ <->: ◀[ММАГ: 128 («горі (угору)»)]
- вгору́шки / угору́шки <стрибати>: ◀*Від радості аш угору́шки до степліни штрикѧт* <‘стрибати’> [КСГГ (Пробійнівка); ГГ: 191]
- вгору́ / угору́ <лізти, дивитися, піднімати, рости>: ◀[Гнатюк_В: 201; Гнатюк_Г 1: 120, 231; Зубр_Х: 25; Зубр_Н: 74; Онишук_М: 40, 44, 94; Лом_В: 57; Горбач_Б: 225; КСГГ; Гуц_ЛЕ: 281; Панцьо_СД: 30; БГ_Т: 197; ПЗН_Т²: 197; ЛЛ: 51] ► [Пискунов: 263 («нар. вверху»); Дикарев: 197; Гриша_В: 147; Груш.²: 68; УССГ_Т: 325; ГЗП_Т: 61]

¹ Форми *надоліну*, *ддо́ліни* вказують, на перший погляд, на динаміку, проте значення – статичні; і навпаки – *вгору́*, *гору́ю* засвідчено із семантикою ‘вгору’.

² У квадратні дужки взято прислівник, що вказує на точку початку чи кінця руху, актуалізуючи напрям, який репрезентує прислівник, – *угору* чи *вниз*.

▲ [Доман НК: 76; Аркушин 1: 189, 304; Аркушин²: 127, 301] ■ [Гр. 4: 315 («нар. вверх»); СУМ 1: 308; 10: 379; СУМ₂₀: 259 («догори; протилежно вниз»; «за напрямом до верхньої частини чогось, у верхню частину чого-небудь»)] і [Тимч_ІС: 141, 565, 827 (XVIII)] ♦ гвири́ вгору́ взяти́ ‘приготувати зброю’: ◀ *А комендант пан єднорал не хтів віри дати, / Тільки казав компаніям твири в гору взяти. / Йик ми твири в гору взьили, они си збояли...* (Голови) [Шух. 3: 181] ♦ нема́ колі́ / пра́ва вгору́ подиві́тися ‘бракує часу (про зайняту людину)’: ◀ *Нам нема́ колі́ вгору́ подиві́тися, ни то що про пляжі́ говорі́ти; Тільки́ робі́ти в сінокосі́, що нима́ пра́ва і вгору́ подиві́тися* [Маті́в: 356, 461] ♦ рості́ угору́ ‘про роки молодості’, рості́ вниз ‘про старечі роки’: ▶ *Рості́ перш угору, вгору, а послі́ вниз: так уже Бог дає* [Номис: 272] ♦ вгору́ голо́ви підня́ти ‘отямитися, опам’ятатися’: і *Шведи... не даючи имъ (Полякамъ) ни мале в гору голови подняти (XVIII)* [Тимч_ІС: 565 («опам’ятатися, счутися»)]

взгору <підскакувати>: і *Я(к) бовѣмъ горцоюкъ врѣе(т) дла шгна, што на сподѣ е(ст) взвьшь або в'згороу по(д)скакоуе(т): бо тепло(ст) або шнь который на (и)споди справуе(т), смро(д), дро(ж)джѣ, и все ледащо выкидае(т)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 15]

гора́ка <летіти>: ▶ *Мн'ач полит'ів горака́* (Велика Мар'янівка) [Бондар: 55]

го́рі <підтягати, піднімати, дивитися, рости>: ◀ [Жел. 1: 153 («in die Höhe, nach oben, obenauf <вгору, увись>»); Горбач_П: 285 («вгору»); Горбач_КБ: 15 («вгору»); SŁ: 55 (*hore* «do gory»); ММАГ: 128 (*góri* (*zur'i*) «горі (угору)»); Šišková: 57 («nahoru»)]; *Тодыль собі, тодыль дывче роскошуе, / Коли свои власы долів рочешуе. / Як оно іх стане го́рі почесувац, / Не тота му буде зозульчєка кукац!; Цітан море, підскоч го́рі, дам ті грейцар на бочкорі!* (Борів) [Верхр_ЗнС: 218, 228]; *Йак т'реба п'ідк'іг'нути ўго'ру, то йіде го'р'і обо'рогом* (Татарів) [КСГГ]; *Гор'і но́гу* (Жоростів); *Дивіс'а гор'і* (Жупани) [Он. 1: 185]; *Бы горох горі ішоў а шуміл обы долё(в) падаў* (Ільниця) [Верхр_ЗнД: 148; УЗГ_Т: 196]; *Горі посмотріла* (Туринське) [Верхр_Л: 380]; *Янчік, Янчік! смот ти горі!* (Баниця) [Верхр_Л: 273]; *Гони його <рододендрона> лежать то при земли, то пнуть ся горі; До другого кінця ступатня присилений шнурок, що іде відси горі* [Шух. 1: 19; 2: 162]; *Ногу пудн'аў го́рі* (Марам.); *Як са_ч'ч'е <'ткати'> там – ступај_са, одна нога го́рі, друга долу́* (Марам.) [УГР_Т: 113, 279] ■ [СУМ 2: 130 (*діал.* «угору»); СУМ₂₀: 663]

горі́шкá / гори́шкá <кидати, летіти>: ▶ [Москаленко: 25 (Кривооз., *горишкá* «бити м'яч вгору, підкидати щось вверх»); 27 (*горишкá* «угору»)]; *Йак кидайіш мйач / в'ін летит' гори́шкá // тіл'ки туд'і / коли кинеш поп'ід низ / гор'ішкá не летіт' / а пр'амо* (Татарбунари) [Бондар: 56 («вгору (бити м'яч вгору, підкидати щось догори)»)]

горо́ю <->: ◀ [ММАГ: 128 (*горов, горойу* «горі (угору)»)]

дгóрі / ідгóрі <загинати, стріляти, рости, летіти, підносити, підвертати-ся>: ◀[Жел. 1: 175 («= до горі <вгору, увись>»); ММАГ: 128 (дгорі «горі (угору)»); Горбач_Б: 157 («в-гору»); Горбач_М: 337 («вгору, під гору»)]; *Вчинить з льіскы плут; один конец ид горі загне* (Великий Бичків) [Верхр_ЗнД: 243–244]; *Уз'аў пушку і стр'іліў дгóр'і* (Голубине); *Пóс 'ійала кóлóтин'кы, най рóстут удгóр'і, а йа сóбі напару́йу кросинц'а у двóр'і; Клóча полетит идгóрі, тóўды прійде лигін'* (Вонигове) [УЗГ_Т: 66, 301, 310]; *Як зробили жиди криж, веліли нести Сусу Христу, а одному, не тямлю, як називав ся, ..., веліли тиснути до землі, ще й камінь до крижа привязали, а вів не тис, а ще підніс д гóрі і за тото став сьватим* (Мшанець) [Зубр_НК: 44]; *Кілок з кривулев д горі зверненов, вбитий в стіну до вішаня* [Кміт_С: 112]; *А на тім світ'і майут повішенники смеріча набóстрім' чатини д горі т'ігати за сувершою горі гороў тáгне, то галуз'а запінат* (Велика Волосянка); *Кучеріки мóйі, мóйі, підверн'ім'с'а д гóр'і* (Коростів) [Он. 1: 158, 202; 2: 66]; *Аби тельита так рикали та підитрикували, як підитрикує д'горі ца пшеница...: «Йик ца пшеница летит д'горі і там держит сі купи, так аби ...»* [Шух. 4: 14]; *У б'рїшїй чести вїстарчїт таку руку ци ногу пидоймити д'горі и трохи так подержети* [Гк: 198]; *Зачело йиму шош здоймати крисаню на голові д'горі, так ек вітер її здоймав; Иванчікови зостраху на голові волосе аж крисаню пидоймило д'горі, бо він спамнетавси, шо вни оба вже давно вмерли* [Шек_ДИ: 409, 464]

догóрі <летіти, дивитися, піднімати, рости та ін.>: ◀[Жел. 1: 152, 192 («до горі, до-горі in die Höhe <вгору, увись>»); ММАГ: 128 (догорі «горі (угору)»); Верхр_Л: 171, 332; Гнатюк_КГ: 68; Гнатюк_БВ: 10; Пиртей: 223; Турчин: 85 («вгору від землі»); ПЗН_Т¹: 66, 148; ПЗН_Т²: 73; Кміт_В: 5; Кміт_БВ: 93; Онищук_НЖ: 123; Шух. 5: 257; КСГГ; Колц.: 228; Надсяння_Т: 83; БГ_С: 190; БГ_Т: 28–29] ▶ [Пискунов: 68 («вверх»); Гр.² 1: 375–376 («вверх»); Вовк: 38; Русов_Гр: 77; Груш.¹: 28; Умань_Т: 138, 143] ▲ [Доман_НМ: 102] ■ [СУМ 2: 341, 412; СУМ₂₀: 789 («у напрямку від землі вгору»)] ■ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 43; 11: 167; 12: 196; 15: 225; Тимч_ІС: 218] ♦ догорі голова¹ 'про стан радості, задоволення': ◀*На передновинку <'час перед новим урожаєм'>, голова у долинку, а на Спаса голова до гори, а живіт як каса* (Старосамб.) [Макс_ЗП: 86] ♦ догорі плівати та в рот хапати / хватати 'байдикувати': ◀*Що ти знаєш! Жука та рака, та пол'єву бабку, догори плівати та в рот хапати* (Хмельницький) ▶ *До гори плій, та в рот хватай* (Уман.) [Номис: 113, 126] ♦ дїмом догорі пішло 'усе пропало': ▶ [Номис: 39 (Радомишль, Луб.)] ♦ дїмом пустити догорі

¹ Пор.: ФО *догорі голову* 'поводитися гордо, зарозуміло; зазнаватися'; *догорі головою* 'гордо, впевнено' (див.: 4.2).

- ‘спалити’: **і** *Великое спустошене двору учинили, хотячи дымомъ пустити* <‘спалити’> *его до горы* (XVII) [Тимч_ІС: 848]¹
- квѣрху² <причіпляти, доробляти>: **◀** *P|овуѣ гу верч|ову* (Коритняни) [Паньк.: 505] **і** *Недороблено еше и мостъ и бакъшты тое къ ве(р)хъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9: 109–110]
- кугѳри / кугѳри <рости, обергатися, дивитися, підносити>: **і** *А ин’шеє пало межи терна и в’з’бѣг’ло тръна коу горѣ, и оудоушило его. и плодоу не дало; **W**бе(р)ниса кѣ горѣ **w**бе(р)ниса на дѣ(л); Гди биваетъ горачос(т) а роса идетъ ко гори **w**(т) зе(м)лѣ и зліпиться с повѣтрамъ, **w**(т) того оучин(у)тся во **w**олокъ; Пѣститъ корень надѳль и ѳчиниль овочъ кѣ горѣ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 16; 11: 115; 12: 42; 14: 85 («догори, уверх»); 15: 43]; *Вихоръ: Вѣтръ быстрый который в’коло крутить **w**(т) землѣ почавши к’горѣ; Ку горѣ подношу голову, ал’бо очи; Мнѣ кѣ горѣ вам на дол значит иж ся над вами горѣ маю* (XVII); *И зараз поднала са тма над мѣкою къ гори* (XVIII) [Тимч_ІС: 565 («уверх, угору»)]
- навѣрх <іти>: **◀** *Бо икваркі будут не вѣсарені, треба мішати, аби тоті верхні йшли наниз, а нижні наверх. То залежит від сала, кільки треба стопити* [СБ: 610] **■** [СУМ 5: 29; СУМ₂₀: 1705 («у протилежному напрямку від землі; угору»)] **і** [пор.: СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 11 («наверх, уверх»); КІС¹⁶⁻¹⁷]
- навершѳк <нести>: **◀** *Малий малюшѳк поньіс бочку на вершѳк (мак) (Малий Луг) [Верхр_ЗнД: 158; УЗГ_Т: 199] ▶ Зараз же зав’яже пуна дитяткови на вершок од животика* (Черк.) [Груш.¹: 167]
- нагѳру <лізти, везти, вибиратися>: **■** [СУМ 5: 53; СУМ₂₀: 1719 («на верхню частину чого-небудь, у бік до верхньої частини чогось; угору»)]
- ‘у напрямку знизу [угору]’ (-под- + з-/зі)
- зіспѳду / зспѳду <віяти>: **■** [СУМ 3: 578, СУМ₂₀: 1148 (зіспѳду, рідко зспѳду «у напрямку знизу вгору»)]
- знізу / ізнізу <віяти>: **■** [СУМ 3: 662, СУМ₂₀: 1177 («у напрямку від низу вгору»)]
- ↑ ↓
- ‘у напрямку згори [вниз]’ (-верх-, -гор- + з-)
- звѣрха <->: **◀** [Турчин: 117 («зверху»); СБ: 215 («зверху»)]
- звѣрхи <бити>: **◀** *А ш’и з’верх’і бйи’те доўнеў* (Шепіт) [Гуц_ЛЕ: 271]

¹ Засвідчено низку приказок та загадок: **♦** **◀** *Колос повный гнеси до землѣ, а пустый до горы стырчить* [Ількевич: 46; Номис: 49 (за Г. Ількевичем); Гр. 1: 408 (за М. Номисом)]; *До горы кореник, а в долину чубочок (саджа: «бо в долину висит»)* (Тиханя) [Верхр_Л: 231] **▲** *Що росте до гори? (сажа); Хоч догори нехай скачить, не буде по ёго* (Черніг.) [Номис: 299, 23].

² Пам’ятки XVI ст. фіксують варіанти *къ ве(р)хъ, к’горѣ*, а також *коу горѣ, ко гори* [детально див.: Німчук 1978: 425]. У діалектах зафіксовано численні приклади вживання варіантів *дгѳри / ідгѳри / удгѳри; ддѳліні, ддѳлі та гу верхѳви* в закарпатських, бойківських та гуцульських говірках. Як зазначив В. Німчук, «форма його *ид(ъ), д(ъ)* виникла внаслідок пересунення артикуляції *к* вперед, хоч, можливо, не обійшлося без впливу приємника *до*, що має аналогічну синтаксичну функцію» [там само; див. також: ЕСУМ 2: 7].

- звѣрхив <лізти>: ◀*Pozyspid zalize a z werchiy wilize* (Космач) [Janów: 183, 286 («od góry»)]
- звѣрху́ <падати, дивитися, крапати>: ◀*Вѣр'хний млин – коли вода паде́ на ко́лесо звѣрху* (Росішка) [КГ] ▶*Вид на горен з верху* (Опішня) [Русов_Г: 46] ▲*Зв'ерху* (зв'ерху но_н'їз) [ГМ_Т 3: 211] ■ [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 1107 («у напрямку вниз; згори»)] † *Крапати: капліті зверху водом* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14: 44]
- згірки <→>: ◀[ММАГ: 128 (згірки «згори»)]
- згорі́ <доноситися, спускатися>: ◀[ММАГ: 128 (згорі́ (згурі́, сгорі́) «згори»); Дзендз_С3: 21 («зверху (з висоти, з місця)»); СБ: 217 («зверху»); Коб_МК¹: 29; Кузеля_В: 134; Шух. 2: 280] ▶[Гр.² 1: 376 (Звенигор., за А. Кримським, («з горі́ вниз»)] ■ [Гр. 2: 140 (б.л., «сверху»); СМО: 197; СУМ 3: 519; СУМ₂₀: 1123 («у напрямку вниз; з якого-небудь місця, розташованого вгорі; з висоти»)] † [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 167; 12: 196]
- згору́ <→>: ◀[Гол.: 595 («въ видѣ нар[ечия] съ горы внизъ»)]
- ‘у напрямку [згори] вниз’ (-діл-, -низ-, -під- + в-, -к-/д-, до-, на-)
- вділ <опускати, дивитися>: ◀*Ксеня, спустивши вділ очі, призналася* [Лом_ЗС²: 51] ■ [СУМ 1: 312; СУМ₂₀: 262 (діал. «униз»)] † [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 193 («додолу, вниз»)]
- вдоліну / удоліну <опускати, дивитися>: ◀[Верхр_Л: 228; 231; Зубр_В: 37; Зубр_Б: 10; Фальк_МК: 19; Коб_МК²: 24; Он. 1: 91; 2: 390; Паньк.: 456, 537; Грицак_С 1: 236; УЗГ_Т: 202; Гнатюк_КГ: 71–72; Гнатюк_Т: 16; Онишук_НК: 12; Шух. 1: 31, 100, 137; 2: 259; Гк: 119, 122, 123; КСГГ; БГ_С: 190; БГ_Т: 349–350; Лесюк: 92 («присл. вниз»); Колеснік_Д: 300; СБ: 51 («вдоліну вниз»)]; *Опустили очі в долину* [Шек_ДИ: 308] ■ [СУМ 1: 313; СУМ₂₀: 263 (діал. «униз»)] † *Въ долину .л. лактеи* (XIV) [МСДЯ 1: 694]
- вдолінку / удолінку (*det*) <опускати>: ♦ удолінку голова́ ‘про стан смутку’ ⇔ догорі́ голова́
- вниз / уніз <іти, дивитися, опускати>: ◀[Жел. 1: 528 («в низ nach unten hinab, bis hinunter, herunter, niederwärts <униз, донизу>»); Шух. 2: 277; Гуц_ЛЕ: 271; КСГГ] ▶[Дикарев: 203; Русов_Г: 44; Груш.²: 30, 58] ■ [Гр. 4: 340 (б.л., «нар. внизъ»); СУМ 1: 709; СУМ₂₀: 507 («у напрямі до низу»)]
- вспід <опускати(ся), тиснути>: ◀*Він піднеу́ оден котел – а то другий иде у спід в кегне и тот котел* (Черник) [Онишук_М: 102]; *Адї онтáмк'и вспід* (Косівська Поляна) [КГ («униз»)]; *З'верх-и' <на капусті> бо'гато |соку ... Ні'н т'раба <віч'ер'пати>. Ві'н со'б'і по'тане ўспі'д'м* [Астаф'єва: 318]; *Росіу́ потáу, ўспит пишб'у' ... шоб'у́ кап'уста ни перекисла; Потисні ўспит/ там ш'ї д'бста мі'іс'ц'а* [Голянич: 258 (ўспит «всерединою, вниз; ближче до дна»)]¹ ■ [СУМ₂₀: 553 (діал. «вниз»)]

¹ У цитатах нижньою «точкою» здебільшого є дно посудини.

ддо́лині <іти, загоргати>: ◀*Jde d' dolin' i* (Ковбасов) [РП_Т: 155]; *Вода гóрне ддо́лині всьо* (Ужок) [КГ (ддо́лині «присл. вниз»)]

ддо́лі <ширшати>: ◀*На до́линішій частині пня <хреста>, що ширшає д' до́лі, уміщена напись, а над нею звичайно різьблений хрест або Розпяте* (Колом.) [Колц.: 217]

ддо́лі <іти>: ◀*Як поховають <мерця> ... паль'ат піль'а во́ди та дів'ятса на дим. Як іде́ до гóри, то бу́де згóри вмирлі́й, а як іде́ до до́ли, то бу́де з то́го <нижнього> кінце́ вмирлі́й* (Волосате) [Кміт_С: 5] ▶ [Піскунов: 68 (додо́лі «нар. вниз, на земл'я, кь низу»)]

ддо́локу <->: ▶ [Гр. 1: 391, 409 (за П. Чубинським)]

ддо́лоу <загинати>: ▶ *Зі споду панівки <олійниці>, ... є виверчена на скрізь до долу дїрка, котра виходить на верх* (Грунь) [Русов_Д: 62] ▶ [Піскунов: 68 (додо́лу «нар. вниз, на земл'я, кь низу»)] ▲ *У Грабові-ж її <копаніцю (копати глину)> роблять трохи інакше – з обома загостреними і загненими до-долу кінцями* (Олешня) [Могила_Г: 54]; *Да в бору, бору стояла еліна, / Стояла еліна гул'єм додолу* [ГМ_Т 2: 111] ■ [СУМ 2: 345; СУМ₂₀: 791 («униз, донизу; до землі»)]

до́лі <звисати, лізти, іти, опускати>: ◀[Šišková: 41 (*doli* «doľu»)]; *Корогва́ ... чотирогранна; звисаюча до́лі зве ся: форéнта або ф'ана* [Верхр_Б: 273]; *Люде льзуть рїтлами (драбінами): едні горі, едні до́лі* [Верхр_ЗнД: 97]; *І рьшоў долу schodami ў doľуni* [Паньк.: 537]; *Pušli tam 'dol' i 'sходami 'nazat* (Нова Седлиця) [РП_Т: 20]; *Як са_ч_ч'е <'ткати'> там – ступај_са, одна нога гóрі, друга до́лу* (Марам.) [УГР_Т: 279]; *Опустіў рўку ду́лу* (Верхне Водяне); *Pazd' ir' ia pad'e dol' i a pak pot'om na dr'uh' i terlycy dočysta 'učtychajete* (Неліпино) [УЗГ_Т: 167, 245]; *Хватну́в за шкварки – та й до́лі схóдами* [Матїїв: 520] ■ [СУМ 2: 358; СУМ₂₀: 799 («униз»; «додолу, на землю, на долівку»)]

до́лів <падати, спускатися, хилитися, опускати>: ◀[Жел. 1: 195 («hinab <униз>»)]; ММАГ: 128 (*доліє* «згори»); Janów: 45 (*dol' iw* «ku dołowi, [na doľ]»); SŁ: 45 (*dołow* «do dolu»); Šišková: 41 (*dolov* «doľu»); Голянич: 415 (*доліў* «вниз»)]; *Na tyh 'lapках <ручного млина> був polo'ženuj 'takuj 'kamín' oc'podu (ot'spodu)... / že by 'tota 'muka ta'madi 'hodna 'iti 'dolov* (Маковець) [РП_Т: 222, 225]; *Локті-брада еден камінь підня і там до́лов едном дьїром зошмыкнул ся <'шмигнув, спустився'>; Приваділі Валі-верьха і пустілі його до́лов ямом* (Кружльова); *Котрый вояк хоче стріляти, кый по руцьї го выгне і вояк шмарит <'кидати'> твер до́лов; бют і по голові, кады зарве* (Чертижне) [Верхр_ЗнС: 131, 155]; *Стоїть явор над водою до́л'є похылив ся* (Великі Лучки) [Верхр_ЗнД: 169]; *Опустила до́лів руки* (Нові Бросківці) [БГ_С: 99]

до́лом <іти, текти>: ◀[Жел. 1: 185 («unterwärts <донизу, вниз>»)]; *Раз приходит тот Ваньо в ночи долом комином до Віцка і крічить: Віцку! ... та*

¹ Цікавий приклад дефініції за допомогою неактуалізованої «точки» напряму («згори» замість «униз»).

ходи́ў за три ночі, все ся спуцаў долом комином і тото крічаў все єдно (Розтока) [Верхр_Л: 173]; *Кров пушла му'долом* [Сабадош: 71 («низом»)]
донізу́ <схилитися, лягати, дивитися>: ◀[Жел. 1: 528 («до низу́ nach unten hinab, bis hinunter, herunter, niederwärts <униз, донизу>»)] ▶ [Русов_Г: 49] ■ [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 806 («у напрямку до землі; униз»)]
наді́л <текти, кидати, вішати>: ◀[Жел. 1: 474 («на-діл herunter, abwärts, nieder <униз>»)]; *Кидай на'д'ів* (Петричі) [Шило_С: 182] ▶ *Слѣзи ... текли по щоках та спадали на діл* [Яв.: 177]; *У Москалів вішають вагітну за ноги, так, що голова звисає на діл* (Черк.) [Груш.¹: 19] ■ [СУМ₂₀: 1729 (заст. «униз, донизу»)]
надолі́ну <опускати, падати>: ◀[Гавука: 175 («вниз»)]; *Підоймаєтси руки понад головою слабого и опускает си їх аж на долину рїуно з головою* [Гк: 193–194] ▶ *Підіймають жінки дитину до гори і спускають її відтак на долину, так, щоби упала на мягко постелений стіл* (Черк.) [Груш.¹: 28] ■ [СУМ 5: 74; СУМ₂₀: 1733 (діал. «униз»)]
нані́з <тягнути, лізти, тиснути, загинати>: ◀[Жел. 1: 528 («nach unten hinab, bis hinunter, herunter, niederwärts <униз, донизу>»)]; *Буў го'дин:ик ве'ли'чезніі ... йак лан'цух п'ід'н'імец':ел то й'го гус'подар тої по'т'агне! с'пустит йу'го на низ! і го'дин:ик 'дал'ше по'чи'наіе сво'йу ро'боту* (Зарудці) [ПЗН_Т: 90]; *Бра́ли дві нітки докўпи, протягували їх горі ківка́ми ..., а тогді велі ниткі на низ і верта́лися наза́д* [Матіїв: 435]; *Він тут коло угла шос на стовпі робив. Але уже зліз наниз та й я кажу* [СБ: 345] ▶ *Ту нажи'майеш на низ! а та ў'гору п'ідн'імайец':а* [УССГ_Т: 325] ▲ *Тчеш, док одне пудимаєш угору, а 'дне но ніз, а пustom те йде вгору, щоб йоно ж перехрецувалося, а тоди бердом тім* [ГМ_Т 2: 394] ■ [Гр. 2: 505 (б.л., «внизъ»); СУМ 5: 133; СУМ₂₀: 1771 («у напрямку до нижньої частини чого-небудь; униз»)] ■ *Дикіє гуси дивной композитури: ... нос долгіи горбатій, на низъ закривлений* (XVIII) [Тимч_ІС: 566] ◆ забра́ти ру́ки нані́з 'опустити руки': ◀*Ну як до писка дістану? «Та заберіт руки на низ, – кажу, – ну та заберіт ру́кі на низ»* [СБ²] ⇨ навѣрх.

Засвідчено чимало **парних конструкцій**, які передбачають обидві точки руху – початку і кінця, а тому можуть виражати семантику 'суцільно, повністю; загалом' (див. також: 3.6):

– **'у напрямку згори вниз'**

відвѣрху / одвѣрха¹ / одвѣрха додóлу / додóла <роздиратися>: ■ *Завѣса храма ...раздѣра са на двоє и(т) верха до же и до дола* (XI) [ДС: 179];

¹ Засвідчені приклади фіксують варіант префікса *от-* і *од-*. Як зазначив Віталій Русанівський, «у префіксі *от-* в XVI – першій половині XVII ст. вперше можна простежити асиміляцію кінцевої приголосної (т) > (д) під впливом дзвінкої початкової фонемі кореня. Поряд з графічними варіантами **втѣ-**, **вт-** і **от-** з'являється фонетичний варіант **од-**» [Русанівський 1978: 252].

- Издну цркви от верха и до долу и по стѣнамъ и по столпомъ ковано золотомъ* (XV) [Тимч_ІС: 774]; *Запона црковъная передралася надвое и(т)верху аж до долоу* (Володимир) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 159]
- відгорі / одгорі додола <роздиратися>: *і Опопа цркрънага раздѣрася на дѣвоѣ и(т) горы до дола* (XI) [МСДЯ 1: 552]
- відгорі додоліни <обмотувати>: *«Тонкі пражиніки <‘дошка’>, шо йшли від платви від гоґри аж до дуліни обмотули тим булотом і околіт/шоб воно було* (Заставна) [БГ_Т: 117]
- звѣрху вниз <гладити>: *▶ Жалуютъ ласкаючи словами «любий», «славний» чи як там, і гладячи рукою по голові з верху в низ, так скілько раз примовляючи і гладячи* (Черк.) [Груш.²: 73]
- звѣрху / ізверху донізу <класти, малювати>: *«Плошчак і <‘зв’язані знизу снопи, якими покривали дах’> – се сн іпкі, шо йшли ізверху до низу* (Зубрець) [Шило_С: 209] *і Церковъ... із верху до низу вималіованая* [Тимч_ІС: 413, 583]
- звѣрху досподу / доспода <класти>: *«Верх неї <солонини> кладуть верству грінок, другу бриндзі, знов грінок, масла, кулеші, солонини і т.д., аж до верху, і поперетикають веретеном зверху аж до спода* [Шух. 1: 144] *■ З верху до споду* (б.л.) [Гр. 1: 139 («съ верху до низу»)]
- звѣрху надол <малювати, витесувати>: *і Црквъ на(и)у малева(ти) ъ середине по все(м) стена(м) почо(н)ши звръху а(ж) надо(л)* (Острог) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 244]; *Скали каменныи, якъ двѣ стѣнѣ утесаныи и зверху на долъ и з долу на верхъ сут вынесліи <‘височіти’>* (XVIII) [Тимч_ІС: 422]
- звѣрху надоліну <потискати>: *▶ Найчастійше приспішуютъ баби роди в сей спосіб, що потискають живіт з верху на долину* (Черк.) [Груш.¹: 1]
- згорі вдоліну <потягати, обвивати, пересувати, шити>: *«У ті <гари> заходять кінцями дошки, що йдуть з гори в долину і укривають хату* [Шух. 1: 91]; *Одну щіть прибивають до лавки, або ковбиці, кладуть на ню вовну на дроти, а другою по верхи потягають з гори в долину* (Мшанець) [Зубр_В: 24]; *У Мианци підносить волоку на 2–3 цілі висше ходака і обвиває нею ногу з гори в долину аж до кінця* [Зубр_Х: 28]; *Долоні смарується відмасткою й пересувається по пряжі згори в долину й навпаки* (Жукотин) [Коб_МК¹: 56]; *Тут штепка <‘машинний шов’> буде згори вдолену* (Турятка) [БГ_С: 673]
- згорі долу <падати>: *«Колі потук падѣ згорі долу та каѣжут бузуркайе <‘шуміти’>* (Грушово) [Грицак_С 1: 282]
- згорі донізу <→>: *«Згорі донізу <‘додолу, вниз’>* [Горбач_С: 451]
- згорі надол <виходити>: *і Вио(л) петръ згори на до(л) молитисѣ; Бѣжимъ непостол(н)нимъ; якъ камѣнь згоры надоль* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 16; 15: 21]
- згорі надоліну <падати, класти, потирати, віяти>: *«На пецу на країю люлька ... сѣ куріла/ ... Впала з гори на доліну тай ся поломіла* (Мацошин) [Верхр_Б: 121]; *Вишукай торішне сухе стебло и засили з того мотуза петельку на ишо и привийжи до того стебла и положи си так з гори*

на долину и лежи (Космач) [Шух. 5: 55]; Баба <‘повитуха’> тогди помали руками з гори на долину видтерає жинці черево и дитина спускаси в кість (Голови, Красноїлля) [Шек_Р: 129]; Війаў віте^р буйнэсе^н к’ї згорі надоліну [Лесюк: 326]; Робили різи, так’ї жл’їти дл’а то́го, би то пусkáли тіми жл’їтами дэ́рево. І по два к’іломе́три гоніли дэ́рево згорі на доли́ну жл’їтами [Горбач_Б: 239] ▲ Згори́ но дол’і^{ну} [ГМ_Т 3: 211 («згори, у напрямку до низу, з висоти»)]

– ‘у напрямку знизу вгору’

віддóлу / оддóлу вгóру <запірати>: **і** Ворота ш(т) дол’ вгор’ зазираючіиса (XVII) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 189]

віддóлу / оддóлу догорі́ <оправляти>: **і** На оправку ... от долу аж до горы... треба немало (XVII) [Тимч_ІС: 774]

відні́зу / одні́зу вверх <згортати>: ► *Есть баклажани круглі, а есть книшуваті, такі, що края їх згорнуті однизу вверх, як вони згортаються у книшах* (Павл.п.) [Яв.: 360]

відні́зу / одні́зу довэрху <обмотувати>: ▲ *Полосками обмотують гілечки у здовж, од низу до верху так, щоб гилечки не видно було* (Прохори) [Колом_В: 86]

відспóда / відспóду / одспóду довэрха / довэрху <класти, підпалювати>: ◀ *Підїт, дружки, зберїте, / Сосновое деревечко вберїте. / Від спода до верха волочков; Від споду до верха ялінка, / На самім вершечку калінка, / Від споду до верха піречко, / На самім вершечку зілечко* (Верховина); *Йик Бог сотворив кукурудзу, було на ній шувків від спода до верху* (Верховина) [Шух. 3: 23–24; 5: 258] ► *Підпалили сосну від споду до верха* (за П. Чубинським) [Гр. 4: 177] **і** *Моцѣ святыхъ мучениковъ одъ споду ажъ до верху кладенно* (XVII) [Тимч_МС 2: 345]

здо́лини вгóру / угóру <перев’язувати>: ◀ *Кладут молодетам руки до купи так, ек витают си, а старости перетинают хлібом з долини в гору, «аби всьо росло в гору»* (Іллінці) [Голуб_В: 178]; *Верхній поперецний вугол оструба ... часто вирубаний у «східці», які вистають що раз більше з долини у гору* [Шух. 1: 90]

здо́лини дгóрі <перев’язувати>: ◀ *А Иванчік паліницев хліба здолини д’горі перетєв молодетам руки, дані собі ними на знак згоди спільного життя, благослов’єючи їх* [Шек_ДІ: 217]

здо́лини догорі́ <прибивати>: ◀ *Поверх кізлів з долини до гори прибивас стельмах тиблями лати* [Шух. 1: 91]

здóлу вгóру <обвивати, викладати>: ◀ *Зачинає шити <сніпки для даху> з долу в гору з переду, відтак над задною стїною, в кінці на обох щитах* (Мшанець) [Зубр_Б: 7]; *У Мшанци ... декуди обвивають волоку з долу в гору* [Зубр_Х: 28]

здóлу доверхá <прикривати>: **і** *Прикрыте его, зъ долу ажъ до самого верха*¹ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 185]

¹ Про конструкції на зразок *до самого верху* див.: 3.6.

здóлу догорі́ <писати>: ◀*Написи писані ... по спіральній лінії з долу до гори півперек* [Корд.: 207]

здóлу навє́рх <->: **і** *И з долу на верхъ* (XVIII) [Тимч_ІС: 422]

знізу ввє́рх / увє́рх <грітися, летіти>: ▶*Даже во́да / і то ўни́ред зр'ї́иц'а / китїа́т'іл'н'їк поставиў / во́да зр'ї́ец'а знізу у́верх; Во́ни <бджоли> п'їшли знізу ўверх / і доїшли до цєйї́ 'верхн'ойї п'ланки 'рамки* [Умань_Т: 226, 228].

ізспóду довє́рха <розрізати>: ◀*Ву́н: 'аў вун ну́ж из:а сáри / розрїзаў пáзуху / а галушкі́ лем са вўсипали ... да ну́ж / най ай йа са вўпóр'у // тод йаг начáў са рїзати ис спóду до вір'ха / та нáраз унаў* (Довге Поле) [УЗГ_Т: 360].

Парні конструкції також репрезентують значення:

– ‘**туди-сюди; то вгору, то вниз**’

вгóру і долі́ну: ◀*Рухами руки й ноги вгору й долину зіскробує залізком лико* (Жукотин) [Коб_МК³: 95]

гóрі-дóлі: ◀*Іду гóрі-дóлі, не виджу нікого, / Плаче мов серце з жалю великого* (Меджилабірці) [Верхр_ЗнС: 220]; *Ой вї́йду на ўлиц'у, їму с'а за ко́лик, подївл'ус'а гóрі-долу, ци йде му́й соко́лик* (Грушово); *Подивлю́ся гóрі-дóлі, ни виджу ніко́го. Подивлю́ся напóперек, віджу милинько́го* (Голятин) [КГ]; *Пронирáје ничилниц'ами гóр'ї-до'лу* (Марам.) [УГР_Т: 142]; *Ой ци йду зур'ї-ду'лу, не" 'витко н'їкого, |серце ми с'а расту'кайе 'ж:ал'у великого* [Сабадош: 51]

горі́долів: ◀[Піпаш: 38 («уверх-униз; сюди-туди»)]

донїзу́ й догорі́: ◀*Калїна с'а погінáйе до нїзу́ й догори* (Бітля) [Он. 2: 91]

то вгóру, то в долі́ну: ◀*Тягнєть ся пати́чком то в гору, то в долину і так сучєть ся* [Гнатюк_Т: 15]; *Та як парубочи скачуть? ... Ой то в гору, то в долину, / Ой то в терне, то в кропиву* (Пасічна); *Та як паняночки скачуть? Ой то в гору, то в долину, / Ой то в розжу, то в калину* (Пасічна); *А цупая риба / В гору скаче, / В гору скаче, То в гору, то в долину, / То в лозу, то в калину* (Настасів) [Гнатюк_Г 1: 29, 116]; *Ой повели Варварочку в гору, то в долину, / Аби знала, наметала, шо згубила дитину* (Черник) [Гнатюк_ПП: 266, 361]

то гóрі, то дóлі: ◀*Рїч, що шкóдит здоровю, нпр. оборїг є для тазди збавї-здоровьє, бо звїд треба заєдно сувати то гóрі, то долї* [Кміт_С: 88]; *Звїд <в оборозї> треба заєдно зсувати то гóрі, то долї* (за Ю. Кмітом, О. Яворським) [Он. 1: 295]

– ‘**раз так, раз по-їншому**’

раз угóру, раз удо́ліну: ◀*Як піст, то піст, а ни є загалницє, то и на смїтю – ни дивуйте – найдєш кїстку, то гризи, за то грїху ни меш мати; а як нима посту, то раз у гору, раз у долину – раз пісно, раз скоромно* (Черник) [Онищук_НК: 29].

Прислівники, які виражають статичну ознаку, доповнюють і посилюють дієслова, які позначають певну фазу дії чи стан (*бути, мати, лежати, мешкати* тощо), а динамічну – дієслова, що передають значення руху чи дії суб'єкта (*іти, їхати, лізти, підніматися, падати, лягати, сідати, дивитися*) та зміни положення об'єкта (*опускати, піднімати, задирати, класти, кидати* тощо).

Виокремлені значення базуються передусім на епідигмі базових слів, яка «орієнтує» на об'єкт (рослина, будівля, копиця, тіло, одяг, гора, річка, небо, земля), що підтверджують засвідчені приклади.

Діалектні словники, фіксуючи просторові прислівники, здебільшого наводять спрощену загальну семантику, хоча аналіз «живих» контекстів виявляє, що семантику локативних прислівників не завжди можна обмежувати значеннями 'угорі / унизу', 'угору / униз' (див.: розділ 4). Лексикографи не часто вдаються до семантичної деталізації прислівників, що підтверджує складність та неоднозначність значень одиниць цієї частини мови.

II. Семантична домінанта 'к р а й , м е ж а ' у суті своїй є «точкою відліку», адже похідні значення здебільшого зосереджені довкола «простору» над цією умовною лінією – над певною межею. Зафіксовані назви вказують на кількість ('надлишок, надмір', 'найбільша кількість'), а також репрезентують соціальний простір, інтелектуальний чи емоційний стан людини ('перевага, вищість', 'зверхність, пиха') та єрархічні відношення ('керівна особа', 'керівництво, влада') [пор.: Іванов, Топоров 1974: 12].

Із поняттям межі пов'язують точку початку і кінця [Топоров 2004а: 77], уважаючи межу засобом сегментування простору. Зв'язок межі з кінцем є цілком органічним, адже кінець – це завершення «простору» або «часу».

Семантичні мотивації понять 'межа, границя' Т. Топорова пропонує умовно поділяти на три групи: розмежування; з'єднання (здатність межі водночас і об'єднувати землі, акцентуючи на проміжній, перехідній смузі) і рух (здатність прориватися крізь межу) [Топорова 1994: 57].

Цей ССК семантично репрезентують значення, пов'язані з «верхом»: 'верхній край', а також 'верхні краї, вінця' і метонімічне – 'щось, наповнене до вінця, ущерт' (модель 'міра → об'єкт'); детально див.: 4.5.2.

Більшість контекстів, які фіксують слово *верх* як репрезентант II ССК 'край, межа', переважно документують його в поєднанні із прийменниками *до, з, через (почерез, през): до верху (до верха), з верхом, через верх (почерез верх, през верх, през верха, през верхи)*. Такі конструкції, імовірно, тяжіють радше до прислівників, процес адвербіалізації яких ще не завершився [детально див.: Ястремська 2019а; 2019г]. Наведені цитати документують також конструкції на зразок *на самий верх*, у яких займенник *самий* у поєднанні із вказаними прийменниками окреслює просторову межу дії, місцезнаходження. Семантичний аналіз таких конструкцій дає певні підстави для припущення про їх «прислівникове» значення; пор. значення: *вщерт' (ущерт')* «до самого верху»; натомість *до самого долу* «дуже низько, до землі» [СУМ 1: 795; 2: 303; СУМ₂₀: 576, 773]; див.: 3.6 («До самого верху»).

Наприклад, зі значенням **‘край, кінець’** засвідчено іменники:

верх: ◀ [Турчин: 40 («верхня, найвища частина, край, чого-небудь») ■ *Верхі* – *въ палкъ верхній конецъ, когда на ней міряються, чья очередь* [Гр. 1: 139 («верхній край чого либо»)]

верхняк: ▶ [Вас.: 163; Гр. 1: 140 («у гребенщикова: верхушка рога»)]

вершак: ◀ *Та јек ’верш’ ек јеју ’а збіти, то јно в ’ич’ урит <‘витапати’>; Верш’ ек і ў ійці, і ў ч’ір’іку* [КСГГ; ГГ: 35; ГС: 110]

вэршок: **і** *Край: Верхъ, выскость, вершокъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 243]; пор. також: *верх* ‘верхні краї, вінця (посудини, воза)’ (див.: 4.5.2, значення 5)

↑ ↓

низ: ◀ *Низ сорочки опускали поверх штанів* [Гавука: 156] ▶ *Ком’ір / рука’ви і низ со’рочки л’ах’іукоју оп’шит’і* [Березовська: 146]

діл: ◀ *Пазуха й діл сорочки мають рубецъ; «Запасака» ... складається з двох «полів» (дві півкі), зшитих посередині мережкою. Боки, – це край полотна, а діл є зарублений (Жукотин)* [Коб_МК³: 78, 81, 87] ▶ [Яв.: 189 («подоль (спідниці)»)]

спід (р/споді): ◀ *Ой сидит, сидит, роботу робит, / Роботу робит, ширеньку <‘рушник’> шьет. / Ой шила, шила, спід золотила* (Криворівня) [Шух. 4: 8] ▶ [Гр. 2: 256; 4: 177 («нижній край»)].

Прикметники репрезентують значення **‘розташований із верхнього / нижнього краю’**:

вэрхній (кінець, край, окрасць): ◀ *Верхній конецъ смереки се «ког’утик»* [Шух. 2: 176]; *На верхньому кінці котілки вирізблює кульочку бумбуцик* (Вонігове) [Грицак_С 1: 229]; *Верхні окрайці <паски> сушили, бо вни – сячені – помагали бетежним* (Кобилецька Поляна) [УЗГ_Т: 316] ▶ *З верхнього краю вона <ава ‘сітка ловити рибу’> має поплавці звичайно з шкори або з лика, а з нижнього – грузки олив’яні, залізні або іноді й череп’яні – з цеглини* (Добруджа) [Вовк: 47] ▲ *Верхній кінець котрої <піраміди> виходить над хатою а долішній у сіни, коло стінки, біля котрої стоїть піч* (Полошки) [Могил_Б: 88]

горішній (кінець, край, бік): ◀ *Здвоєна спіраля, названа так лише через певну схожість з горішнім кінцем сего інструменту* [Корд.: 194]; *Горішний конецъ був вузкий, чим дальше в долину, трумбета робила ся грубшою* (Мшанець) [Зубр_В: 37]; *Вшиткы <хлопці> мають в руках довгъ палицы з прибитыми до горішнього кінця бляшками, котрымы черчат заєдно* [Верхр_Л: 223]; *При помочи ... «пог’онача», що горішнім своїм кінцем переходить через діру у «кроснах» туго задовбаних у колоді; Поркиниці придержує на клубах «очкур» – пересилений через «очкурнік» – закований і зшитий горішний край поркиниць; Чотирогранний «макогін» <прохідної ступи> ... у горішнім кінці закінчений широкою «головою»; «Писачок» се плескатиий кусень криці, у якого горішнім боці є «шитль» до закладаня у било, а у долішнім*

два вистаючі кінці: «сердешник» і «околичник» [Шух. 2: 146, 153, 162, 277]; *Пириткі майут сѣи ростыіти самоў сиридіноу, ўздоўи котроїи пришиваіут сѣи до пазухіу горішними вушишими кінцьцыми* [Гнатюк_КГ: 73]; *На кінцях рамен <хреста> і горішнім кінці пня є різьблені «ружі»* (Колом.) [Колц.: 217]; *Спідній кінєць тину лежить на брусі, а горішній є прикріплений під стріхою* (Жукотин) [Коб_МК²: 27] ► *Зроблено гніздо, куди може увійти досить слабо горішній кінєць кілка* (Добруджа) [Вовк: 40]

↑ ↓

долішній (кінєць, бік): ◀ *Долішній кінєць віблека, від «гўзера», утятий на б т се «кóвбок»; Сердаки украшають обміткою довкируги, а холошні на долішній частині ногавиць* [Шух. 1: 88; 2: 145]; *Потім беруть кілька стебел соломи з долішнього кінця, з т. зв. «подолка» й сильно перевязують тим повереслом голову; Щоби долішній кінєць фіртки не вбивався в землю, підкладають під нього камінну плитку* (Жукотин) [Коб_МК²: 23, 36] і *А даль есмь и землю рольную и сѣ сѣножатями... о(т) бреховича дубья по долѣшньи коньць деречину гайку* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 316 («нижній, долишній»); Тимч_ІС: 502, 775] ⇒ вєрхній
нижній (край): і *Сѣ вышньаго краа до нижньаго* (ХІ) [МСДЯ 1: 458]; *Завѣса цркв'наа розодралаа надвое, з' выш'него краю ажь до ниж'наго* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15: 77] ⇒ вєрхній
спідній (кінєць) ⇒ горішній.

Із крайньою межею пов'язане також значення 'вістря; тонкий, загострений або звужений кінєць якогось предмета (коси, ножа)', пор.:

вершак: ◀ *Добра в ня кіска, айбо вже вершак гої повўзкий; вершак приломлений; Вершєк коси* (Росішка) [КСГГ; КГ; ГС: 110]; *Іван, йак óстрил косу та дўже вершак відструїе* (б.л.) [КГ («вершак на косі»; «кінєць коси»)]; пор.: вершакуватий (ніж) 'із тонким загостреним лезом': ◀ *Дес' ми ніж пропáў такий дрўгий, вершакуватий* (Росішка) [КСГГ; КГ].

Контексти засвідчують, що обмеження сполучуваності зі словами позитивної та негативної семантики немає, тому *верх* може поєднуватися з антонімами. У цьому випадку *верх* репрезентує ІІ ССК 'край, межа', найвищий / найнижчий вияв чогось доброго чи поганого, наприклад: *верх майстерності, верх умінь* на противагу *верх глупоти, верх страждань*. Також варто зазначити, що «низу» як найнижчого рівня вияву певних ознак в опрацьованих джерелах не виявлено.

Прислівники, засвідчені в діалектних та історичних джерелах, репрезентують такі значення ІІ ССК, як:

– 'із верхнього краю; згори'

звєрха / ізвєрха <черпати, прикладати, застромлювати>: ◀ *Як зачне киснути <капуста>, пробивають ї палицев, а з верха воду, шчо підходить, зчерпуют, абы не була гірка; Як вкисне <капуста>, приложат із верха*

деньцями, а на деньці камінь [Гнатюк_НПБ: 587] ► В дїжу застромлюють з верху, чи поза верхній обруч чотири свічки на вхрест (Дубова) [Брижко_В: 60]

звѣрхи <бути>: ◀Сус Христос утік з перед жидів і забіг до жинки у хату. Жинка викроїла хліб зі споду, лиш шкірка си лишила з верхи і під тот хліб Суса сховала (Яворів К) [Шух. 5: 23]

звѣрху <згоргати>: ◀Насипле <дїдько> повну чвертку <горобців>, а зверху згорне чубок; то те, що згорнув – лишає ся на землі, а те, що в чвертці, то єго [Франко_ЛВ: 172; Гр. 4: 474 (за І. Франком)]

згорі <бути>: ◀Стор. 8 стих 19 з гори ..., стор. 13 перед стихом 14 з гори [Верхр_Б: 306]; Стор. 183. стр. 3. з гори [Верхр_ЗнД: 113]

навѣрх <причіпляти>: ◀З солóми робіли <навуки на Різдово>. ... Робілоє і такоїє великоїє величині, а по́тім до тих по фс іх куточках на низ і на верх мѣнчий, а на ти мѣнчий (Трушевичі) [Надсяння_Т: 354] ■ [СУМ 5: 29; СУМ₂₀: 1705 («у бік до верхньої частини чого-небудь; нагору»)]

нагорі <задовбувати>: ◀Ста́роста маў бу́лаву з л'іскы <'ліщина'>, гарно настругана/ наго^р'і задоўбан'і пе^ро і пу́чок бар'в'інку; Л'іс'кова тичка/ зо два метри доўга/ прикрашали й'її па'перами/ с'т'аже^чками/ наго^р'і малиї в'іночок (Туринське) [ПЗН_Г²: 175]; Хрест вкопаний корінем у землю, ..., а закінчений на горі головою <'верхня частина хреста'> (Колом.) [Колц.: 220]

↑ ↓

– ‘із нижнього краю; знизу’

всподу / усподу <бути, звисати>: ◀На тій трійці бачимо на плоскорізьблених хрестах перші проби фігуральної різьби; ... у споду звисають «дармовіси» [Шух. 2: 299]; Ріх – то є з корови або вола, притетий ріх з ширшого боку, а в споду у шпівці пробита дирка и там він обрублений (Голови, Красноілля) [Шек_Р: 143]

здолини <зістригати, гострити, бути>: ◀Котрий тазда ходив в опришки, то мав з долини на голові волосє острижене, лиш на самим кімню ни стрих волосє (Голови) [Гнатюк_О: 4; КСГГ]; Той чулувік браў моцну нитку/ гострі з долини пати'ки / і заби'вау перший колик (Вікно) [БГ_Т: 105]; Стор. 268 ст. 8 з долини [Верхр_Б: 306]

зіспіді <відкушувати>: ◀Запр'ач ковбасі, най кóти ни відйїда́йт зїспід'і (Росішка) [КГ]

зіспóдку / зспóдку <бути>: Штыри ноги, чом три, шіст цибуль, чом пят, с сподку дьіра, зверху печат, чом так? (загадка) (Баниця) [Верхр_Л: 227] і [Тимч_МС 1: 345 (зисподку «знизу»)]

зіспóду <розколювати>: ◀[Жел. 1: 301 («von unten her <знизу>»)]; Пішов Бог, удував з бука губку, вісушив на сонци, розколов паличку зі споду, вложив губку у розколібину (Барвінків) [Шух. 5: 3]

здола <відрізати>: і Отърѣзаномъ из дола истесемъ (XI) [МСДЯ 1: 696]

здолини <->: ◀[Гавука: 131 (здолини «знизу; з нижньої частини»)]

здóлу <рахувати, бути>: ◀*Рогатину вирабляли з дубового, або букового дерева тим способом, що довгу на 2½ метра жердку заострювали в огни та на другій третині (числячи з долу) заправляли поперечку, на якій затримував ся застромлюваний звір* [Онищук_О: 161]; *З долу <сторінки>* [Верхр_Б: 308] ■ [СУМ 3: 545; СУМ₂₀: 1133 («те саме, що знізу»)]
знізу / ізнізу <обмотувати, чесати>: ◀*Замотували цю воюну широким рушником або фусткою / али так обмотували / шоби знізу висіло трохи воюни // ту воюну одної рукою пит'єгали і сукали у пал'ц'ох* (Багна) [БГ_Т: 66] ▶*Йак ти оце косу ч'ешиш по той / ізнізу нач'інайш / потрошку / потрошку* [УССГ_Т: 329] ■ [СУМ 3: 662; СУМ₂₀: 1177 («з нижнього боку, зісподу»)]

наніз ⇔ навёрх

наспóді <бути>: ◀*На л'їжниках наспóд'і бóли такі басамáni <'вид вишивки'>* (Росішка) [Грицак_С 1: 92].

Прислівники із загальним значенням виявити складно, адже вони здебільшого чітко вказують на об'єкт, а саме на нижню частину посудини (дно), пристрою, а передусім – одягу (див.: 4.3, 4.5).

III. Якщо назви перших двох ССК відтворюють вертикаль просторової системи координат, то третього – ‘поверхня’ – «можуть характеризувати об'єкти не тільки вертикальної, а й горизонтальної орієнтації» [Флягина 2012: 66; пор.: Пономарева 2007: 12], хоча здебільшого орієнтація залежить від розташування об'єкта у просторі.

Важливо зазначити, що назви цього ССК виражають зв'язок із семантичними опозиціями ‘зовнішній / внутрішній’, ‘лице / виворіт’ (див.: 4.3.2, 4.3.3), а також ‘усередині / зовні’, ‘свій / чужий’. До прикладу:

– ‘**верхня поверхня¹ об'єкта**’

верх: ◀*Лем звуть дінцята <діжки> студ и вирьх, а тоті, што дёржат дў'ги – тоó обручі* (Бобовище) [КГ]; *Переложити з андроти. Тою масою помастити верх і посипати горіхами* [ЛЛ: 62] ■ [Гр. 1: 139 («поверхність»); СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281] ■ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 241 («поверхня чого-небудь; верх»)]

верхність: ◀[Гол.: 394, 591 (*верхність, зверхність* «поверхність, наружність, верхня часть чого»)]

вершіна: ◀[Жел. 1: 65 («Oberfläche <поверхня>»)]

вершня: ■ [Гр. 1: 141 (б.л.)]

звёрхність: ◀[Гол.: 394, 591 («поверхність, ...»)] ▶[Пискунов: 88 («поверхність»)]

наповёрхність: ◀[Жел. 1: 487 («Oberfläche <поверхня>»)]

пóверх: ▶*Поверхи дзеркала і води відбивають од себе соняшний світ* [Гр. 1: 204; 3: 210 («поверхність»)] ▲*Два перших різця вживають ся до*

¹ Виправдана тавтологія, щоб вказати на **верхню** частину **поверхні**.

роблення усяких нарізок, третій задля матового поверху (Рівн.п.)

[Доман_НМ: 105]

пове́рхниця: ◀[Жел. 2: 667 («äussere Fläche; das Sichabhebende <зовнішня поверхня>»)]

пове́рхня: ◀*Поверхні та береги <хреста> різьблені часто* [Колц.: 221];
Поверхня чипця є з білого полотна, зі заду поморщеною (Волосате)
[Фальк_МК: 20]

↑ ↓

– ‘нижня поверхня об’єкта’; ‘дно’

діл: ◀*Йак ро́били / не́ зробили* | д’ірки при | дол’і <у труні> / а зро́били
п’ід | верш’ком [ПЗН_Т: 27]

пі́д: ◀*Чуло’в’ік ... з’рош’і поклаў до | банки заўй’заў на по’д’і* (Рідківці)
[Колеснік_Д: 303–304]

спі́д: ◀*Спід у валовах* (б.л.) [КГ] ▶ *Другий же вінець «коника» прибитий
2-ма цвяхами до споду лави* [Русов_Г: 45] ■ [Гр. 4: 177 («дно»)] ⇒ вeрх

– ‘розташований зверху, який слугує верхньою поверхнею; розташований горизонтально на поверхні іншого об’єкта’

горі́шній (шар, дно): ◀<Сніпки> на будинку *красно укладають ся і шари
ідуть рядками: горі́шний шар висший від до́лішного* (Мшанець)
[Зубр_Б: 1]; *В горі́шнім дні, наверхняку, є округлий отвір з двома
малими витинками* (Мшанець) [Зубр_В: 17]; *У середину улія кладуть
на лопатці островец (патичок)...; другим кінцем опирає ся островец
о горі́шне дно* [Шух. 5: 235] ■ [СУМ 2: 131; СУМ₂₀: 664]

↑ ↓

– ‘розташований знизу, який слугує нижньою поверхнею; розташований горизонтально під поверхнею іншого об’єкта’

до́лішній (шар) ⇒ горі́шній

ні́жній (шар): ▶ *Коли́ покрива́ють хату́ очерéтом / то пе́рший ні́жн’ий
шар кладéц’ц’а з йарлі́ка / а дру́гий – з др’і́бн’ішого очерéту* (Миколаївка) [Бондар: 221].

Виокремлено назви «вертикального» боку поверхні, передусім зовнішнього. До цієї групи можна зарахувати назви, які репрезентують значення ‘лицевий бік’ і ‘виворітний бік’ (детально див.: 4.3.3).

Із семантикою ‘зовнішня поверхня об’єкта’ зафіксовано іменники:

вeрх: ◀*Верх склепіння вимащують глиною, а над ним роблять стріху*
[Коб_МК²: 35]

пове́рхність: ◀[Жел. 2: 667 («Aussenseite <зовнішній, лицевий бік>»)]

пове́рхня: ◀*При обіді варять нелупішку, чистять з лупи, розкладають
у мисах і вставляють у піч, де бараболя підо впливом гарячі на своїй
поверхні дістає шкаралуцу* [Коб_МК³: 109]; *Мільйони миляних ба-
ньок, які мають силу розбивати соняшне проміння на сім засадничих*

кольорів і відбивати на своїй поверхні зовнішній світ у мініатюрних картинах [ЛЛ: 78]

пове́рхність: **і** *Позверхность одѣна его на(д) снѣгъ бѣлѣла са* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 151]; *Позверхность якои речи* [Тимч_МС 2: 148 («внешность, наружность»)].

Прикметники репрезентують значення:

– **‘розташований іззовні, на зовнішній поверхні; зовнішній’**

ве́рхній (шар, верства): **◀** *Через таке кермоване укладаєть ся пряжа так на навою, що долішні її верстви ширші, верхні вузні* [Гнагюк_Т: 20] **▶** *Оце би'ремо капус'тину / і ки'дайим ў гок'р'іп / та_ї во'на приў'йалиц'а і зн'їмали 'верхн'її шар / а по'том зноў ки'дали / і та-кичка до к'райу* [Умань_Т: 178]

зве́рхній (стіна, дворище): **◀** [Гол.: 591 («верхній; наружній»); Жел. 1: 287 («der äussere <зовнішній>»)]; *Бляхою «повивають» Гуцули: ... «ташки» <шкіряна сумка>, яких ціла зверхня і бічні стіни покриті бляхою* [Шух. 2: 273–274] **▶** *Повітки стоять задною частиною до вулиці, а хатки ховають ся у глибині дворища, ... так що виходить два дворища – одно зверхне, а друге внутрішнє* (Грунь) [Русов_Д: 62] **і** *Внѣшній: Надворній, зверхні(и)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 102] **■** [СУМ 3: 467; СУМ₂₀: 1107]

напове́рхній (–): **◀** [Жел. 1: 487 («auf der Oberfläche, äusserlich <поверхневий, зовнішній>»)]

пове́рхній (бляха): **◀** *Пове́рхна бл'аха на деш'іл'* (Ісаїв) [Он. 2: 87]

↑ ↓

– **‘розташований під зовнішнім прошарком, унизу’**

долі́шній (верства) ⇔ ве́рхній.

Прислівники місця виражають здебільшого статичну ознаку:

– **‘на верхній поверхні; із боку верхньої поверхні’**

зве́рха <варити>: **◀** [Жел. 1: 287 («auf der Oberfläche <на поверхні>»)];

Шпар'гáт <‘чавунна кухонна плита’> *на кúхни стоїт, зве́рха на ним йїсти вар'áт* (Виженка) [ГГ: 219]

зве́рхи <писати, накривати>: **◀** *На однім тім камені написав зверхс: «Хто мене переверне, то Довбушив скарб відци озме»* (Старі Кути) [Шек_Р: 278]; *Укриваю ма́рлеў зве́рх'і* [ЗА]

зве́рху <бути, класти, прикрашати>: **◀** *Пи'р'іх буў 'файніи з'верху / 'б'іліи* (Нова Кам'янка) [ПЗН_Т²: 40] **▶** *За здоровья всіх, забравши в міх; хто слабенький, той зверху!* [Номис: 226]; *Вносить ту курку..., а там черепаха (з курки зробилася). Так як накрито було двома полумисками, так і в черепахи череп'я зверху і зісподу...* (за М. Драгомановим) [Гр. 3: 400]; *То'д'і з'верху ўже ко'рич'ни'є виї корж* [УССГ_Т: 181–182] **■** [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 1107 («на поверхні чогось»)] **і** *В скрыні великой, которая в сінях стоит, віко зверху порубали* (XVI);

Дві скрині казал зверху украсити сребром и золотом и діаментами (XVIII) [Тимч_ІС: 482, 723; Тимч_МС 1: 164]

наве́рха <виплітати, насипати, накладати>: ◀*Пиклі так 'і, в бритва́н'ц'і хл'їб пиклі, по́тім наве́рха так 'і ко́си випл'їта́ли (Арламівська Воля) [Надсяння_Т: 70]; Збудува́ли та́кій п'їец, наве́рха насі́пали піску́ і ву́нї грілис 'і в н'їм (Хлівчани) [Шило_Т: 222]; На́верха ладу́вали пирва́тку <'пирі́й'>, 'аби не тикло, на н'у да́вали та́к 'і к'їзліни, 'жеби в'їтер пирва́тк 'і не пу́н'їс (Передвір'я) [Шило_С: 36]*

наверху́ <бути>: ◀*Пр'їсній назива́ли про́скур, значі́т, ни к'їслої́, пр'їсно́їе, кругл'їко́їе с пич'ї́тков наверху́ та́ко́в с'віаи́че́ника (Золотковичі) [Надсяння_Т: 127]*

презве́рха <прикривати>: ◀*Лежит, лежит <Янчик> забитый, / Розма́рійом прикритый. / Розма́рія през ве́рха (Баниця) [Верхр_Л: 274]*

– **'із зовнішнього боку; зовні'**

ве́рхом <бути>: ▶*Низом у краішанки буде жовток, а верхом буде лушпайка (за М. Комаровим) [Гр. 2: 301]*

зве́рха <обливати, мастити, бути>: ◀*[Жел. 1: 287 («von aussen <зовні>»)]; Так промовляє і бризкав три рази, по́тім обливає дзвін з ве́рха, причі́м гляди́ть, аби вода із се́рця і дзвона сті́кала у підставлену посудину (Космач); Аби писанки ладно сьві́тли ся, мастя́ть їх зве́рха солони́ною [Шух. 4: 53, 220]; Го́рівка, то найлі́пший лі́к, ци зве́рха, ци в се́редину – «справді́ го́рівки ду́же ча́сто вживаю́ть як аптісе́птичи́ого о́кладу» (Дрогобич) [Франко_П 1: 416]; Я ї́ї підска́зував як тре́ба зварити, аби жовток був зве́рха, а бі́лок всере́дині. Я́йце так варити. Бе́реш я́йце в па́ньчо́ху і розкручу́єш ї́. Крути́ш, крути́ш, крути́ш, крути́ш. І то́то розкручу́єш, то́й жовток відце́нтральнов си́лов стає́ зве́рха, а бі́лок всере́дину. Всьо́, і вари́ш. Лу́пиш я́йце – зве́рха жо́вте, всере́дині бі́ле [ББ]*

зве́рхи <бути>: ◀*Струна шихова така струна, што в се́редини́ ниткы́, а з ве́рхы дрі́тикы (Ванівка) [Верхр_З: 205]; Во́ди ні́коли ни тре́ба наче́рати ві́дром хатни́м, бо та́ке ві́дро є́ усе́ з ве́рхы ни́чїсте [Гк: 169]; Та́к чу́дно блі́ска́їе во́ло́с 'а, улі́с 'ку́їес 'а, та́м зі́споду чо́рне, а зве́рхы ду́же бі́ле (б.л.) [КГ]; Ку́ц 'уру́нк 'і <'грю́фелі'> ра́'наві́ зве́рх 'і, ви́со'чен 'кі́, подо́ўга́ст 'і, йа́к фл'ек (Торське) [Шило_С: 157] ♦ ◀*Грі́х у мі́х, а зве́рхї ці́ном «про і́гнування́ грі́ха» [Лєсю́к: 160]**

зве́рху <покривати, обсихати, накривати, обмивати>: ◀*Сама́ж буркни́ця покрита́ зве́рху «дра́ні́цями» (на ме́тер до́вгими то́нкими ко́леними до́шками) [Шух. 1: 91]; Це́ рі́зної ве́личини́ глиня́ні ба́ньки, зве́рху по́ливані́, оку́рлі, бе́з ні́жок (Старий Самбі́р) [Макс_П¹: 30]; Каза́н ... по́ливаний бі́ло, чо́рний зве́рху́ [Горбач_С: 462]; Я́ кє́нув то́ти дрива́ на о́ген, а вно́ ши́тит, со́к зві́дти йде́. Вно́ зве́рху вбо́хло, а всере́дині́ вно́ си́ре [СБ: 370] і́ *Тот'ь вовн'ї́ть є́сть глиня́ный, а зве́рх'ь м'ї́д'аный; Прибы́то(к) ци́ри(м) зо́лото(м) зы́спод'у́ и зве́(р)хо́у бы́ль накр'ї́тый (Остро́г) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 139; 11: 244]; Са́ма це́рков'ь в'ї́вну́тьр'ь и зве́рху**

была обложена бляхами (XVII); Вода видомаа, котораа зверху тѣло видомае омываетъ (XVIII) [Тимч_ІС: 194, 246]

згорі <оберігати, мурувати>: ◀Зпереду <на копиті> є випуст вгору й хоронить копито згори (Жукотин) [Коб_МК²: 59]; В куті быў шпаргёт <‘кухонна плита’>, вимурованій з цѣгли або з брылок камяня, а згорі отринкуваній, де варіли їсти [Панцьо_СД: 49]

повѣрха <обробляти, боліти>: ◀Трембіту виробляють із «сердешного дерева» = «сердѣшника», смереки, в той спосіб, що уперед обробляють сокирою смереку по верха так грубо, як за груба має бути трембіта; Болит мене головонька, / По верха волоси, / Не кори ми, файна любко, / Бо посваримо си (Криворівня) [Шух. 3: 73, 116]

повѣрхи <дивитися, мацати>: ◀Повѣр’хи вімацав корбѣву (б.л.) [КГ]; Тай обзерав кожду віцу поверхи, ск вна виглядаєт з лиця [Шек_ДИ: 341]

сповѣрху: ◀[Жел. 2: 904 («von Aussen <іззовні>»)]

↑ ↓

– ‘на нижній поверхні; із боку нижньої поверхні’

зісподу <покривати>: ◀[Шкрумеляк: 55, 70 (зсподу «спіднизу»)]; Всі роди пампушницъ ... зі споду неполивані, зате заглиблення на пампухи поливані (Старий Самбір) [Макс_П¹: 30]; Вир’їзали мйа’кушкы с_кола’ч’е і ўс’о йїд’но ту’да зати’хали |лаху ў ко’лач’ а мо’ло’дїй не’ м’їх с’ї при’ди’вити ... |дивиц’с’ї с_п’їд’м кола’ч’е зи с’п’оду |лаха вигл’їдає (Гнізди́чів) [ПЗН_Т²: 96]

підсподом <мати>: ◀Корси <‘полози’> є вузькі й мають під сподом залізне окуття (Жукотин) [Коб_МК²: 62]; Під сподом паски є зроблений хрест у цей спосіб, що під паску кладуть житню соломю нахрест (Жукотин) [Коб_МК³: 110]

спіднізу <прибивати, мазати>: ▶ На сволок батоги чіпляють із дерева, з під низу прибиваєть ся дошка і становлять ся на ту дошку по двоє; колихають ся й по одному (Валуї.п.) [Дикарев: 177]; Ск’лали з’верху с’тел’у і сп’їд’низу п’їд’мазуйут’ / йак’ висохне / м’їс’ат’ по’лову і р’їм’н’ айут’ потолок / ну с’тел’у / с_сирї’дини [Умань_Т: 115] ■[СУМ 9: 523 («знизу, з-під чого-небудь»)]

спідсподу <бути>: ◀[СБ: 519 («знизу, зісподу»)] ■[СУМ 9: 542 («з місця, розташованого внизу, нижче від кого-, чого-небудь; знизу»; «з нижньої поверхні, з нижнього боку; з внутрішнього, зворотного боку; з вивороту»)]

– ‘із внутрішнього боку; ізсередини’

нізом ⇒ вѣрхом.

Прислівники зі значенням ‘на зовнішній бік; назовні’ вказують на спосіб дії: навѣрх <обертати, перевертати>: ◀Мальованка з одного боку помальована фарбою: той бік помальований обертають до ноги, до тіла, а чисте полотно йде на верх, щоби не видно було фарбованя [Зубр_Х: 28]; Кладѣ

сьи льаміўка чільы вѣнзлик льа́дром білѣним до воўни, а голѣним, чільы львоў стораноў на верх [Гнатюк_КГ: 76]; Сторона полотна чи сукна, на якій видно вишитий взір, се «пра́вий бік», а противна сторона «лі́вий бік»; правим боком звернене имате чи одежа на верх, а лівим до тіла [Шух. 2: 154]; Вертавси борше д'Иванчікови, перевертав запаску тим боком, шо була наверх, до тіла [Шек_ДИ: 385]; Перевернув тоту глину тим обхарканим усередину, а чістим наверх [Шек_ДИ: 129]; Тако́ ко́са бу́ла заплѣтена, колос'и бу́ло наверха. Ду́же га́рной то бу́ло, типѣр так ни ро́бийит (Дроздовичі) [Надсяння_Т: 307] ► Черевики або постільці більши свинячі на верх шерстю, щоб не шамтіло в траві (за «Основою») [Гр. 4: 483] ■ [СУМ 5: 29; СУМ₂₀: 1705 («на верхній (зовнішній) бік»)] ♦ ◀ Куда оберни, то все діра на верха [Ількевич: 48; [Номис: 217 (за Г. Ількевичем)]; Куда оберну, то все дзюравим на верха (за В. Лучаківським) [Франко_П 1₂: 598]; Вбрав сі всраним на верха – «кепкують із лихо вбраного чоловіка» (Нагуєвичі) [Франко_П 3: 233] ► Куди не кинь, то клин, а наверх дірою (Брацлав) [Номис: 59]; Вбіраюця вмазаним наверх (Київ., Канів.); Вбіраюця вкаканим наверх (Луб.) [Номис: 219] ♦ ► Вирядитися спіднім нагору «бути некрасивим» [ФСГД: 395].

Окрему групу формують прислівники, які вказують на здатність об'єкта чи суб'єкта «прориватися крізь межу» [Топорова 1994: 57], виявляючи рух, динаміку:

– ‘поза межі; назовні’

догорі <завертати>: ◀ Дохто́ри у шпитали розітне, ади, шкіру на чолі, и заверне ї до гори тай коўтне клейчиком у чоло (Черник) [Онищук_НЖ: 155–156]

звѣрхи / ізвѣрхи <виходити>: ◀ То гно́ї та виход'и бла́коми извѣрхи вер копита... (Суч.) [УГР_Т: 375]

наверх <виступати, вилазити, виходити>: ◀ Таке зломнене <‘перелом’> де шкіра ни є ушкоджена називаетси простим, або звиклим, а таке де острый конец кости прі́б'єт шкіру и вістаєт на верх – називаетси зломненєм зложеним [Гк: 198]; Мого товариша як «шмигнув» тростинкою по правій руці, то аж протяв шкіру, і живе розфалатане м'ясо вискочило наверх; Накривався сорокатою ковдрою, з якої вилазила наверх вата, як макарони з помідорового сосу [ЛЛ: 691, 619] ► Зі споду панівки <олійниці>, ..., є виверчена на скрізь до долу дірка, котра виходить на верх, а на версі всаджена в ню деревляна дудочка, котрою стікає олій (Грунь) [Русов_Г: 62]; По'ка ни'вил'ізе <дитина> наверх / то моўчали [Тищенко: 20] ♦ очі наверх вилазять ‘про вибалушені очі’: ◀ На обличчі в нього перестрах, очі наверх вилазять [Лом_В: 128]; Хустка спала їй <відьмі> з голови, волосся розкуйдовжєне, чорні очі вилізли наверх; А Лупійчук нічого, тільки поклінує очима, що вилізли йому на верх [Лом_ЗС¹: 51, 140]

- навер́ха <випускати>: ♦ ▶ *Має то всьо в голові, а на верха не може випустити* – «жартував учитель із тумановатого ученика, який не вмів лекції, але сьвито запевняв, що вчив ся дуже пильно» (Дрогобич) [Франко_П 1₂: 392]
- навер́хи <витагати>: ◀ *Треба при тім паметати, шо у такого, шо є без памети*, > *език чесом си западаєт и может заткати горло и нидопустити до легких повітря. У такім віпадку мусимо езык вітегнути на верхи и казати комус держєсти го почерез платину* [Гк: 193]
- ‘**поза межами; назовні**’
- звер́ху <витагати>: ▶ *А йак'шо те'п'л'іше / то й'ійі запови'вайут / 'т'іл'ки по'падаєт / шоб |ручки з'верху* [Тищенко: 244]
- наверсі ⇒ навер́х
- навер́ха <залишати>: ◀ *Всьі ся покрыли в льсы, медвідь вийшоў на смереки, дїк <'дик'> ся скрыў в ліст, тїлько трошки хвоста лишиє на верха і собі вим махаў* (Розтока) [Верхр_Л: 170] ♦ ◀ *Зуби на'верха (на'верхе) 'сміятися'* [Коваленко_ФС: 143]
- назвер́х <завершуватися>: ◀ *У третю головичку <міху 'музичний інструмент'>, що заправлена в частину бордюга від шії, запущені цілньо «карабкі», закінчені на зверх «ріжкóм»* [Шух. 3: 75] ■ [СУМ₂₀: 1744 («діал. назовні, зовні»)]
- наповер́сі <->: ◀ [Жел. 1: 487 («äusserlich <зовні>»)]
- ‘**поза межами певного товариства**’ (‘свій’ / ‘чужий’)
- навер́ха <говорити>: *Ворог ... / це в'ін не'навиди тут! |али на'верха |може ї ни ска'зати! |али роб'бити так на зл'їст' |може* (Бузовиця) [Колеснік_Д: 126].

IV. ССК ‘ізда в е р х и ’ представлений досить спорадично і, що не дивно, пов’язаний тільки з «верхом», а базове значення – адвербіальне. Назви, які його репрезентують, подано в підрозділі 4.5.1 (ССП «Дія. Спосіб дії»).

Однією з ознак базових слів є семантична гнучкість і контекстуальна залежність, адже *верх*, *гора* та *низ*, *діл* (*долина*), *під* (*спід*) – «особливі» слова, не завжди цілком семантично самостійні, вони тісно пов’язані з об’єктом, а тому потребують уточнення, контексту (пор., наприклад: *низ яру*, *спід землі*, *под* (*спід*) *гори*, *спід звіврят* (*тіла*), *низ живота*, *низ сорочки*, об’єктом може бути й топонім: *низ Гуцул'шчин'ї*, *діл Тиси*, *низь Сяси* та ін.).

Деривати часто «підтверджують» семантику базових слів, адже саме значення базових слів є інваріантними для формування значень дериватів [пор.: Ястремська 2015; 2017а; 2017б; 2019б; 2019в].

Аналізовані деривати зберігають семантичний зв’язок із базовими словами, дублюючи значення базових слів. Наприклад, зі значенням ‘верхня частина об’єкта’ зафіксовано деривати з коренем *-верх-(-верш-)*: *верш'єк*, *ве^(u)рш^(o)ок*, *ве^(r)рши'ї'на*, *суверш'іок*, *верхніна*, *вєрхніц'а*; ‘вершина (гори)’ – *вершіа*

(*верш'і*), *вѣрш'ід'*, *вершіна*, *вершіак* (*верш'ѣк*, *верш'ік*), *вѣршіок*, *вершіѣка*, *вершічок* (*вѣр'ш'іч'ок*); 'верхів'я (річки) – *вѣршіок*; 'верхівка (дерева) – *вѣршіад'* (*вѣрш'ід'*), *верш'ак* (*верш'ѣк*, *верш'ік*), *вершіік*, *вѣршіок*, *сувершіок*, *верховін'а*, *вершічок* (*верш'іч'ок*); 'накривка, покривка, віко' – *вѣршіник*, *вѣршіок*, *навершін'ак*, *верхніція*; 'дах' – *вѣршіок*; 'вершки, сметанка' – *верхніна*, *зверхніна*, *верхнінка*, *вѣршіок*, *поверхніна*, *повѣршниц'а*; 'пошивка, наволочка' – *вѣршниц'а*, *повѣршниц'а*, *повѣршіник* та ін. (див.: 3.5.2).

Натомість деривати з вершиною *гора* меншою мірою семантично «накладаються» на значення базового слова: на позначення гори функціують такі похідні, як: *гірця*, *горяніція*, *загора*, демінутиви *гірка* (*гórка*, *гурка*), *гіронька* (*гórонька*, *горóйка*), *гірочка*, *гору́ня*, *горя́вка*, *горі́нка* тощо.

Багаторазове використання в номінації одного і того ж знака (морфеми, слова) означає, що всі реалії зовнішнього світу, позначені за допомогою цього знака, у свідомості носія мови виявляються семантично зв'язаними, між ними встановлюється змістова подібність із тією чи іншою ознакою (властивості, функції) [Толстая 2002б: 118].

Ще одна ознака семантики базових слів – їх «надлишковість», тобто можливість обходитися без них, випускати їх із конструкцій на кшталт *на верху стола* (→ *на столі*). Прикладом цього є слово *спід*, яке наводить Б. Грінченко: *Чому люде не позаливають кров'ю, он ті, що під сподом землі живуть?* [Гр. 3: 256]. Можна припустити, що часом у діалектних текстах слова *верх* та *низ* є «надлишковими», такими, які витісняють нормативні конструкції, залишаючи тільки об'єкт, а саме: *ті, що під землею живуть*. Ще один приклад: *Моливсь за них, як сонце світ на землю рано розсипало, моливсь, як промені спускало воно під спід землі* – лексикограф подає як ілюстрацію до гасла *спід* «сподь, низь, нижня частина» [Гр. 4: 177]. Однак, імовірно, ідеться про горизонт, лінію горизонту; пор. також значення, яке наводить без цитати М. Онішкевич: *спід* «(сонця) схід» [Он. 2: 241], хоча, можна припустити, що йдеться все-таки про лінію горизонту, за яку ховається або з-за якої з'являється сонце.

Важливим для аналізу є час фіксації назв, що своєю чергою підтверджує тезу про те, що *верх* і *низ* сягають найдавніших форм усвідомлення та моделювання світу. Чимало лексичних одиниць документують пам'ятки української мови: найдавніші номінації датовані XII ст. – *низ* 'нижня течія річки', *діл* 'яма', XIV ст. – *спід* 'нижній прошарок речовини, рідини', XV ст. – *діл* 'долина', *під* 'підніжжя гори', *спід* 'підвал, пивниця'.

Зважаючи на те, що «семантична структура лексем є найскладнішим об'єктом моделювання й типологічного вивчення» [Гриценко 1984: 87], висновки часто не позбавлені «вразливих місць», оскільки ступінь достовірності залежить не тільки від повноти фіксації матеріалу, а й від досвіду та «інтуїції» дослідника. Деякі випадки є дуже дискусійними. Як, наприклад, напрямки семантичного розвитку й утворення значення 'верхня частина купи': 'верхня частина гори → гора → купа → верхня частина купи' (варіант: 'верхня частина гори → верхня

частина купи → купа') чи значення 'копиця': 'гора → купа → копиця' (варіант: 'верхня частина копиці → копиця') та ін. Проте такі припущення наштовхують на роздуми та актуалізують увагу до розв'язання подібних проблем.

Семантичні особливості базових слів підпорядковуються чотирьом суб-комплексам: 'частина об'єкта', 'край, межа', 'поверхня' і 'їзда верхи', виокремлених на підставі диференційних ознак, спільних компонентів значення, із-поміж яких найбільш репрезентований І ССК, елементи якого об'єднано за СО 'розташований угорі / унизу'.

На підставі численних контекстів уживання слів сформовано багатоконпонентну семантичну панораму й виявлено, що ССС *верх* є складнішою, розгалуженішою, ніж *гора*; вона репрезентує перші три ССК, натомість *гора* – тільки перші два (ССК 'поверхня' не реалізовано, хоча його активно реалізують деривати від *гора*). Щодо ключових слів «низу», то найбільш розгалуженою є семантична структура лексем *нід* (*снід*) (33 фіксації) та *низ* (30), менш повною – *діл* (21). Особливістю лексеми *нід* є наявність енантіосем, що номінують і низ, і верх об'єкта.

3.5.2. Кореляція формальної і семантичної структур дериватів

Переорієнтація словотвірних явищ від форми до змісту дала змогу дериватологам звернути увагу на семантику дериватів [Клименко 2014: 44]. Такий підхід своєю чергою посилив значення контекстів, адже об'єктом аналізу стало не ізольоване слово (форма), а «живе» слово, слово в контексті, яке виявляє не тільки його поведінку, а й можливості варіювання – і формального, і смислового. Саме текст є тим середовищем, яке має здатність «розкрити» словотвірний потенціал слова.

Дериват у тексті демонструє свою специфічну природу, адже у процесі творення нового слова особливо виразно «проявляється діяльнісний характер словотворення: 1) створення похідного від базового слова або словосполучення, яке передбачене в тексті; 2) використання в одному тексті низки одноструктурних утворень від різних основ; 3) побудова похідних різних структур від однієї основи; 4) каламбурне зіткнення похідних від омонімічних або близьких за звучанням основ, виявлення внутрішньої форми слів тощо» [Земская 1992: 163–164].

Зберігаючи свою внутрішню форму, похідне слово дає змогу відобразити знання і досвід народу, апелюючи до його концептуалізації світу, яка теж має всі ознаки системи. Тому «вибір словотвірно маркованих реалій і ознак, які їх актуалізують, також не є випадковим і тим паче хаотичним, а системним; він дає уявлення про світобачення, світовідчуття і світогляд народу» [Вендина 1998а: 203].

Із-поміж проблем дослідження словотвірних явищ важлива кореляція форми і змісту спільнокореневих дериватів, що охоплює дериваційний, семантичний та мотиваційний аспекти аналізу.

На прикладі дериватів із коренем *верх* зроблено спробу проаналізувати співвідношення формальної структури й семантики дериватів *верхник* – *вершник*, *верхниця* – *вершниця* та утворених від них похідних.

Обрані для аналізу деривати зберігають тісний семантичний зв'язок зі словом *верх*, яке є твірною і мотиваційною базою (див.: таблицю 20).

Таблиця 20

Деривати з коренем *-верх-(-верш-)* та суфіксами *-ник(ø)* та *-ниц'(а)*

		I СД		II СД		III СД
<i>верх(ø)</i>	→	<i>вѣрх-нѣк(ø)</i>	→	<i>нѣ-верхник(ø)</i>		
			→	<i>по-верхник(ø)</i>		
	→	<i>вѣрш-ник(ø)</i>	→	<i>вершнич-ѡк(ø)</i>		
			→	<i>нѣ-вѣршник(ø)</i>	→	<i>навѣршнич-ок(ø)</i>
			→	<i>по-вершник(ø)</i>		
	→	<i>вѣрх-нѣц'(а)</i>	→	<i>по-вѣршниц'(а)</i>	→	<i>повѣршнич-к(а)</i>
	→	<i>вѣрш-нѣц'(а)</i>				

Деривати із суфіксами *-ник(ø)* та *-ниц'(а)* виразно репрезентують явище множинної (не єдиної) мотивації, адже можуть співвідноситися з іменником *верх* 'верхня частина; верх' і прикметником *верхній* 'який розташований зверху', утворюючись за моделями: N+*-ник(ø)* (+*-ниц'(а)*) або Adj+*-ик(ø)* (+*-иц'(а)*); див.: 2.5. Це питання є досить дискусійним, адже для тих самих (або близьких за формою та значенням) слів дослідники пропонують як домінуючі різні моделі [пор.: Аркушин 2004: 168, 285 (*спид-няк*, *верх-н'ак*, *гир-н'ак*; *spidh-ak*, *sp'idn-'ak*); Грещук 1995: 65, 69 (*верхн-як*, *верхн-иця*); Карпіловська_КГС: 55 (*нѣжн-ик*, *нѣжн-иц(я)*) та ін.

Слово *вѣршник* може мати й потрійну мотивацію (Adv+*-ник(ø)*, N+*-ник(ø)* та Adj+*-ик(ø)*), проте, очевидно, виявляє найтісніший зв'язок із прислівником *верхи* [див.: Ястремська 2017Г]. Зважаючи на «перехрещення» значень у межах семантичних структур аналізованих дериватів, семантику узагальнено в таблицях 21–23.

Таблиця 21

Семантика дериватів *верхник* (*наверхник, поверхник*) / *вершник* (*навершник, повершник*)

Значення	-ник(о)					
	-верх-			-верш-		
	о-	на-	по-	о-	на-	по-
I ССК 'частина (об'єкта)'						
'верхній камінь жорен'	+		+			
'верхня частина гончарного круга'	+					
'верхня частина олійниці'	+					
'верхня частина прядки'		+			+	
'верхня частина ярма'						+
'верхня дека бандури'	+					
'верхня частина, накривка маснички'	+	+		+	+	
'віко скрині'				+		
'покрівля у вівчарні'			+			
'пасовище на полонині для вечірнього випасу худоби'			+			
'вечірній випас овець на полонині'			+			
'гірчак малий (рослина)'				+		
III ССК 'поверхня'						
'пошивка, наволочка'						+
'чапрак у сідлі'			+			
IV ССК 'їзда верхи'						
'вершник'	+		+	+		
'верховий кінь'			+			

Таблиця 22

Семантика дериватів *вершинця* / *верхниця* / *поверхниця*

Значення	-ниц'(а)		
	-верш-	-верх-	поверх-
I ССК 'частина (об'єкта)'			
'верхня частина; верх'		+	+
'вершина гори'		+	
'верхня частина ярма'			+
'верхня частина печі'		+	
'місце на печі, де сушать гриби чи фрукти'	+		
'віко скрині'		+	
'верхня колода «стілця» під жолоб для сплаву лісу'		+	
'горстка, якою накривали коноплі під час вимочування'			+
'жердина, якою притискали верх солом'яного даху'			+
II ССК 'край, межа'			
'покрайня вишивка'			+

‘частина светра біля рукавів та шиї’			+
III ССК ‘поверхня’			
‘зовнішня частина; поверхня’			+
‘пошивка, наволочка’		+	+
‘покривало’			+
‘онуча, яку намотують зверху’			+
‘поверхня стола; стільниця’		+	
‘чапрак у сидлі’			+
‘вершки, сметанка’			+
‘вид вишивальної техніки’			+
IV ССК ‘їзда верхи’			
‘вершниця’	+		+

Таблиця 23

Семантика слова *верх* і дериватів

Значення	верх	Деривати								
		верхнак	веринак	верхняк	вериняк	верхник	вериник	верхниця	вериниця	верхнина
I ССК ‘частина (об’єкта)’	+							+		+
‘верхня частина гори; вершина’	+							+		
‘верхня частина дерева, рослини’	+			+						
‘тонший кінець колоди в секції плоту’	+				+					
‘верхня частина маснички’	+			+		+	+			
‘покришка; віко’	+						+	+		
‘верхня частина печі’	+							+		
‘місце на печі, де сушать фрукти’									+	
‘верхня частина знарядь, пристроїв’										
‘верхній камінь жорен’				+	+	+				
‘верхня частина гончарного круга’				+	+	+				
‘верхня частина олійниці’						+				
‘верхня частина прядки’			+							
‘верхня дека бандури’				+		+				
‘верхня колода «стільця» для сплаву лісу’								+		
‘перекладина над «стрункою» для доїння овець’								+		
II ССК ‘край, межа’	+									
‘найвищий ступінь; міра вияву’	+									
III ССК ‘поверхня’	+									
‘верхня частина столу; стільниця’		+		+				+		
‘вершки, сметанка’	+									+
‘пошивка, наволочка’	+							+		

Аналізовані деривати репрезентують різні ідеографічні сфери, проте передусім вказують на верхню частину об'єкта, на те, що розташоване вгорі або на поверхні. Поява нових компонентів семантичної структури лексем, вторинна номінація ґрунтуються на встановленні інтегральних ознак, певної залежності між денотатами чи їх спільності. На певному етапі пізнання позамовної дійсності у свідомості діалектоносіїв об'єднуються в цілісність ті об'єкти, які на іншому етапі розвитку мови й мислення оцінюються як віддалені й незалежні один від одного, однак мова зберігає «пам'ять» про колишній зв'язок денотатів [Гриценко 1984: 34–35].

Ґрунтовне вивчення формальної і семантичної структур дериватів засвідчило, що семантика ключового слова є основою формування семантики похідних, які або дублюють одне з його значень, або трансформують його відповідно до об'єкта номінації.

3.6. Семантика та грамати́ка. Проблема частиномовного (не)розрізнення

*Від верху до низу чи відверху донизу,
але ж зверху донизу?*

Порушена проблема тісно пов'язана з питаннями трансформації, переходу слів з однієї частини мови в іншу, міжчастиномовної омонімії, частиномовного синкретизму, зокрема, як «взаємодії мовних одиниць на семантичному і грамати́чному рівнях» [Данилюк 2006: 3], які дедалі частіше актуалізуються в лінгвістичних дослідженнях [Ващенко 1953: 14; Селіванова 2008: 45; Данилюк 2006; Глібчук 2014; СМО: 7–8 та ін.]. Як зазначила Ната́лія Глібчук, синкретичні явища «нібито порушують стрункість традиційних класифікацій, однак є закономірними, бо свідчать про безперервні динамічні процеси в мовленні» [Глібчук 2014: 91].

Із-поміж «дискусійних й остаточно не розв'язаних проблем частиномовної класифікації» – систематизація прислівників [Селіванова 2008: 443]. Неусталеність написання деяких прислівників разом, нарізно і навіть через дефіс – це виразно засвідчують діалектні джерела! – значною мірою ускладнює аналіз і водночас підтверджує думку науковців про тривалість і незавершеність процесу адвербіалізації, про наявність перехідних одиниць, які умовно можна зарахувати до прислівників. Це пов'язано передусім із неможливістю диференціювати прислівник і ПК, які мають те саме семантичне навантаження; про «аналітичні синтаксичні прислівники» див.: [Вихованець, Городенська 2004: 301–305].

Проведений комплексний аналіз формально-структурних та епідигматичних (дериваційних, мотиваційних, семантичних) особливостей прислівників-репрезентантів бінарної опозиції «верх – низ», дериватів базових слів *верх*, *гора*, *низ*, *діл*, *під* засвідчив, що не завжди можна чітко окреслити частиномовний статус

дериватів, адже семантика прислівника і ППК часто повністю накладається, передусім якщо семантичні компоненти об'єднані довкола стрижневого компонента семантики базового слова *гора* – ‘значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень; гора’, а також ‘високогірна, гірська місцевість’, ‘пагорб’ (значення статичної та динамічної локації). Подані нижче приклади, власне, демонструють, що часто визначити частину мови складно або й неможливо.

I. Статична локація (‘високо в горах’; ‘на горі, на вершині гори’; ‘на пагорбі’; ‘вище щодо іншого об'єкта’):

- на+горі <бути, стояти, танцювати, чекати>: ◀*На горі, на горі сніжок ся більіє. / Де ся моя рыбка на зиму подьіє?* [Верхр_ЗнД: 106, 166]; *На горі гай, за гайом мургай, за мургайом сапай, за сапайом хатай* (волось, брѳви, ніс, рот) [Верхр_Б: 114]; *Там на горі, на горі, / Танцювали вопирі* [Гнатюк_Г: 176]; *Ой на горі, горі, йивір похилив сі, / Ой там козак д'мамі з низька поклонив сі; Ой на горі два дубки / Схилили ся до купки; На горі, високо межи небом і землев, де вона сиділа, росли лиш афини; Иван мав возок. Раз був він з возком на горі ... Пустив возок на долину и сів тай кермує* [Шух. 3: 158, 163; 5: 15, 154]; *Тай люди звеўкали, стюкали тай они відступили сі з дороги и поставали усї петь <вовків> на горі тай дивет сі* [Онищук_М: 25]; *И він учинив собі божнице <‘ідол’> на горі* [КГ]; *Нагор'і дуже багато сн'ігу* [КСГГ]; *Там на горі в арданській воді, на горі в арданській воді ...* [Свенц.: 139; Он. 1: 386]; *Ой, на гор'і монастір, там йа сповідаўс'а ... за йедну признаўс'а; Ой, на гор'і коничейк'е, цу-цў, йа ўже тойі йішечк'и не хѳчу* [Он. 2: 138, 359]; *На горі в стаєнці, ой на горі в стаєнці білі ягнятка бляют* [Матіів: 37]; *Повідал-сс, же мня возмеш, як на горі жито зожнеш* [Пиргей: 102]; *Три замкы ... на гор'і* [УЗГ_Т: 105]; *Клуб на гор'і старій* [Колеснік_Д: 302]; *І д'іўчата / і хлопці чикают на гор'і / пок'и ни зиде сонце* [ПЗН_Т: 131]; *Се'ло наше' було на гор'і // татари спалили йго з'ўс'ім* [ПЗН_Т²: 83] ▶ *На горі' (нагорі' – різне написання в різних виданнях. – Т. Я.) тримали шо старе* (Білін) [Аркушин 2: 272; Аркушин²: 627]
- в+горі <стояти, бути, жити>: ◀*Ой въ горѳ, горѳ, шовкѳвѳй травѳ, А въ той травѳнѳцѳ стоить намѳтецѳ, На томѳ намѳтци золотый столѳцѳ* [Гол.: 463]; *У горі, у Черногорах_[r], є озеро* [Шух. 5: 224]; *Вгорі, на полонинах, над Жаб'єм, найбільшим селом, що розкинене у просторі більш як на 10 кілометрів, недалеко від Буковини...* [Шек_Р: 329]; *Це ўчен'і л'уди з бо'родами ход'е... ў нас йе там ўгор'і / шо во'ни жи'ють* [Колеснік_Д: 342]; пор. також: ‘у гірській місцевості <вродити>: ◀*Йа в горі, в горі, йа в Вєфлєсм'і / Пречиста Діва дитьи вродила* [Шух. 4: 141].

¹ Як відомо, м. Вифлєєм розташоване на гірському пасмі, що сягає 170 м вище від рівня моря.

II. Динамічна локація

Значення ‘у напрямку до вершини гори; на гору’ репрезентують такі прислівники:

- в+гору <іти, гнати, тягнути>: ◀*На дождж (або и на сніг), то худоба сі буде снити, шо сі жине коби не ў гору, а як у долину то добре – хибне слота, ци зимно* [Онищук_НК: 58]; *Молодици а пишла ўж е ўгору, а йа ко|сиу, ко|сиу дал ше* [Гуц_ЛЕ: 277]; *Бувайут такі, шчо самі т'эгаєм сани ўгору і спускаймо сам'і собоў дол'і* [Он. 2: 201]; *Во^нна йак та шабра го^ннила / п'іг^ннала туда ўго^нру ... а ву^нна же^нне на|зат / с'уда на д'іу же^нне / п'іг^ннала с'уда / ву^нна три |рази го^ннила гет і на|зат* [ПЗН_Т: 62]; *вгору, вгорі*, усталілося в українській мові та в говорах як прислівники, проте оказіонально виявлено вживання як ПІК, пор.: *Піздрій <поглянути, подивитись> Єлено в гору зелену, / А на ті горі три древа стоять* [Верхр_Л: 347]
- до+гори <кидати, іти>: ◀*Як я ішла сама до горі, то йма – / Як ми шли вобос, ст'эжка малювана* [Верхр_Б: 189]; *То сьи робило під берегом <круча>. Довбуш взьив з віта голову и кидав у беріг до гори, голова си качыла назад ид нему, а він відси топірцем бив и назад до гори завертав, йик гарбуз* [Шух. 5: 185]
- на+верх <виходити>: ◀*Тота гадина далеко у землі, не виходит на верх; Як св. Ілья стрілить до чорта, то кремін з його набою іде 7 миль у землю и аж за 7 рокіў виходит на верх* [Онищук_М: 16, 31]
- на+гору <витягувати, іти>: ◀*Жиде, возмеш Івана на віз і завиєш го до перини і будеш го тягнути сам на гору, то Іван ся признат о грошах. Жид взяў Івана на віз, завиў го до перини і тягне сам на гору ... Вытяг жид на гору тай сьіў тай дыхат* [Верхр_Л: 205]; *Пісьльи того вона <гадина з крилами> притыгла си на гору на череві; летіти не могла, бо була дуже наїджена* [Шух. 5: 15]; *Ни наладовуї таку повну фіру сіна, бо ті нибожета ни вікєнут на гору; З гори лехко стручувати <зіштовхувати> тачку, а на гору тяжко <витягати>* [БГ_С: 531]; *<Гану|сен'ка> на гу^нру виб'ігає ... М'іхал'а вигл'ідає; Ў н'іч на Івана Ку^нпала х'лопц'і к'рала л'іс'к'и <хвіртка> ў д'івок / зно^нсили йіх на м'іст |посе^нре^нт се^нла / ро^нбили |вежу с тих брам / і |ф'іру ви^нта|гали на го^нру* [ПЗН_Т²: 51, 84]
- під+гору <іхати, іти, падати>: ◀*Їхавь пòдь гору, та якь зацукалися <затятися> шкапінята, ни суді бóже зь м'єця рушити; Мòй кòникь сивенькій На кáмєнь не стóпить, Кáмєня не влóпить, Нимь пòдь гору вьйде, Он сòнєнько зóйде* [Гол.: 585, 406]; *Як воно <дерево> має упасти під гору, підтинають дорнянками з гори а підпилюють з долини і «підгонять клинєм»* [Шух. 2: 177]; *Встав Лукин, глянув ще раз любо на плесо озера і спровола пішов під гору* [Лом_ЗС¹: 169]; *Пов'іда о |газ'д'і / |котриі |ішоу до |церкви п'ід |гору* [ПЗН_Т: 147]; *Ледве-м дійшла до тебе – така т'ажка́ дорога – підгору, вниз, підгору, вниз...* [ЗА].

Із семантикою 'у напрямку з вершини до підніжжя гори; із пагорба'; 'із гірської місцевості' засвідчено:

– з+гори <іти, їхати, кидати, падати, зіштовхувати, спускатися, кричати, дивитися, хмаритися>: ◀*Тай повідат лишка <'лисиця'>: ен куме воўку, розжен ся з горы тай до воды скоч та плясканку дістанеш* [Верхр_Л: 198]; *А жид до-верьха втьікал, а Петро сидьіл. Як згоріло, як ся уж день правил і жид ся з гóры призирал, што с того буде ? І так як видьіл, же каждая солома на своїй купцы і зерно на своїй купцы і так жид прилетьіл* [Верхр_ЗнС: 123]; *Ой з гори ся захмарило, коби не слотило, / Коби моє солодетко спенцер <'куртка'> не змочило* [Гнатюк_К: 163; Он. 2: 240]; *Духи випивають молоко у коров, насилають сон на чоловіка, коли він хоче тильнувати чого, вівертають дерева, провалюють каміня з гори, насилають громи та лискавки; Під «облазом» (придорожною скалою) вигне він <кінь> тїло, щоби не завадити «тёрхом» або їздцем о скалу; на «трётоті» (дрібнім каміню), особливо ідучи з гори; Коли Довбуш вернув ся до стаї, а вакарі стали збиткувати ся над ним, як перше, то кидав він одного по другім з гори, мов каміньчиками* [Шух. 1: 43, 79–80; 5: 171]; *Из Филюком з Йосипом я робіу у бутинї; так, як то у нас по два люди на раташи є, так я буў из Йосипом. Разом чуємо, у ночи кричит из гори: Клай – гу! Але що кричит – не знати...* [Онищук_М: 41]; *З горі відко верх'і мого се"ла* [КСГГ]; *Кейгоў кричі"т, йек і"дэ коўбок згорі* [ГГ: 95]; *Упаў з горі і пішоў карбул'ці <'клубком'> аж у саму мלאку <'болото'>; Д'ітіна на затку згоры" ч'іхóудайеса <'ковзатися'>* [Он. 1: 246; 2: 372]; *Нон <'той'>, што іде згоры* [Пиртей: 244]; *Колі вўн заїшоў згоры / то ув'ід'іў дўже файну р'іку; Идуд' гóст'і згóри / закривайте столи* [УЗГ_Т: 65, 369]; *Я перши литіла з гори каработи <'шкереберть'>; Мус райцувати <'гальмувати'>, коли фіра повна снопів, биз райцу коні самі ни спрут фіру згорі; Купила ротлі дитині та буди мати на чому їхати згорі* [БГ_С: 190, 449, 458] ♦ ► як з гори <бігти, котитися> 'легко, просто': *Тобі туди йти, як з гори бігти; Як дурному з гори; Як дурному з гори збігти; Легко, як дурному з гори бігти; Як п'яному з гори котицьця (так легко)* [Номис: 98, 148].

Парні конструкції

Окрему групу формують парні конструкції, які репрезентують обидва «полюси» семантичної опозиції в одному мікроконтексті (передусім деривати -гор- і -дол-) і виразно демонструють непослідовність і неусталеність написання прислівників навіть в одному контексті, а саме:

– з+гори в+долину: ◀*Розкинені гуцульські хати ... по «розчóлинах» (горах, на яких видно одним пасмом з гори у долину ліс, другим поле або пасовиско)* [Шух. 1: 73]; *Єк си комус снит, шо за ним женетци маржина из гори у долину, то хибнет година* [Гк 1935: 38]; *Єк си комус снит,*

- шо за ним жєнетци маржина изгори у долину, то хибнет година* [Шек_Р: 74]; *У доці таким каміням закарбучує <‘кидати зі силою’> часом з гори аж у долину* [БГ_С: 131]; *Зрубані дєрева ризували з гори ў долину // там дєрево во’зли тєрхом* [БГ_Т: 126];
- з+гори в+долиночку: ◀ *Отвори-ко ми, мамочко, нижну кватирочку, / Виїжджає компанія з гори в долиночку; Отвори-ко ми, мамочко, нижну кватирочку, / Виїжджає кумпанія з гори в долиночку* [Шух. 3: 234, 235];
 - з+гори до+долини: ◀ *Ой там з горі до долини горох покотіў се, / З України до дівчини козак поклоніў се* [Верхр_Б: 141]; *Ідеме, ідеме з гори до долины, / Ідеме глядати новітні родини* [Верхр_Л: 249]; *Їдеме, ідеме з гори до долини, ідеме глядати той нової родини* [Панцьо_СД: 16];
 - з+гори ... з+доли: ◀ *Подувай вітричку із гóры, із доли, / Потыиш пане Боже сіроты і гдовы! / Уже-м та подувал із гóры, із доли, / Уже-м потыишвал сіроты і гдовы!; Подувай вітрику з гóры од Бєсқыда, / Оздай мі придучєш, кого я любила. / Иши подувай здолы од Дуная, / Оздай мі придучєш, кого віджу рада* [Верхр_ЗнС: 201; 213]; *Та ізгóрі ся похмáрило, а здóлі погóда; Изгóрі ся похмúрило, а здóлі панúє, Любиів менé, лишіів менé, най титірь банúє* [Матіїв: 194];
 - з+гори ... з+долу: ◀ *В’ітер право гор’иш’нец дуйє, згорі, коли в’іє в’ітер, а дол’иш’нец, коли з’долу* [КСГГ];
 - з+гори на+долину: ◀ *Ой там пішли малярчики з горі на долину, / Ой там стáли рубáтойки явір, ясеніну; Ой із горі на долину поволéйку зійду, / Я до своїй милéйкойі на вечеру прийду* [Верхр_Б: 137, 152]; *Пилá-м, тилá-м, напилá-м ся, / Впала-м з горы не вби́ла-м ся, / Впала-м з горы на долину, / Издойми ня побратиму!* [Верхр_ЗнД: 182]; *Испустив сї пан староста з гори на долину* [Шух. 3: 188]; *Вігнал кóзлика от на гору пасти, / Закрали сї воўці козлика украсти. / Зігнали кóзлика з гори на долину* [Онищук_НЖ: 63]; *Подивіся, моя дóню, вь вьїжнюю кватýру, Спускаю́тся козачéньки зь горы на долину* [Гол.: 442]; *Біля-вино солодийка, я за тобов гину – заверни мі сиві воло з гори на долину* [Свенц.: 150]; *Він зійшоў згорі надоліну* [КСГГ]; *Ой бу́йнен’кий вітер вїє з гори на долину* [КГ]; *Котілося герéго <‘колесо’> з горі на долину* [Матіїв: 114]; *По’в’іі / в’ітре / по’в’іі’буїніі / з гори на долину / !моіу !сумну !неси !душу там на Лемк’іў’чину* [ПЗН_Т²: 195];
 - на+горі ... в+долині: ◀ *Мого миленького у кайдани йміли. / На горі ой йміли, в долині вьзáли* [Верхр_ЗнД: 189];
 - на+гороньку ... в+долиноньку: ◀ *Ой вийду я на гороньку, / Подивлю ся в долиноньку* [Гнатюк_Г: 103].

Засвідчено сталі словосполучення, до складу яких входять парні при-
слівники, наприклад: *то згору, то здолу; і згори, і доли* ‘з усіх боків; зусібіч’:
◀ *Пов’ї в’тре буїнесéнькій то згóру, то здóлу, / Чей розв’єши, в’тре буїньий,*

мою лиху долю [Гол.: 595]; *Ей кебы-с знаў Янчік, як ня болит пальчік, / Навертаў бы-с волю и з горы и з доли* [Верхр_Л: 362].

Принципи розмежування прислівників та ПІК

Наявність залежних слів, виражених прикметниками (*висока, зелена*), займенниками (*та, ота, отота, една* 'якась'), числівниками (*друга, третя*), допоміжними мовними засобами (топоніми та мікротопоніми, макроконтест), можна трактувати як м о в н і ч и н н и к и, які дають підстави для припущення, що аналізована мовна одиниця – це ПІК, адже, як відомо, прислівник не «приєднує» залежних слів форм прикметникового типу відмінювання [СМО: 70]. Виділено, зокрема, такі мовні чинники:

– **прикметники** (у пре- та постпозиції до іменника):

◀ *Тогди прійшоў пуд йінну скльанчану гору* [Гнатюк_УР: 70; УЗГ_Т: 215]; *Кицене, не роджене, на високу гору высаджене* (дзвін) [Верхр_Л: 225]; *Ой на горі, на высокій, / Казав ледінь дівці ...; Куєт мині зазулечка на высокій горі, / Будут люде памітати й діти коліскові; Війшов, війшов Гребенючок та на вішну гору: / Розступи си, сира земле, най у тобі втону!; Ой із гори високої бігла вода бистро, / Йик утікав із рекрутів Маруськів Дмитро; Перед сходом сонця ідуть стріліці на високу гору* [Шух. 3: 138, 170, 200, 219; 4: 215]; *Ай на горі на высокій я курка голодна, / Я дівчині заспіваю, вна мені не годна* [Гнатюк_К: 131; Он. 2: 397]; *На горі ньєські, на долині одиленьські спала присьвіта Гіва під оцем Николаем, під чудоўним образом; На горі ангельські, на долині одиленькі спала присв. Гіва під оцем Николаем, під чудоўним образом* [Онишук_НК: 4]; *Ой на горі на восокі вітер повіває – сидит цїсар на крісолку до домку думас; На горі на восокі вітер сїно сушит – бо ти знав що знаю (я) то бось ся розболів; Ой на горі на восокі баба булі пече – не мош інні приступити, бо каміньом мече* [Свенц.: 147, 149, 151]; *Ой їхали козачейкі з високойі гори – на вперед них Ганусейка на воронім коні* [Свенц.: 148; Он. 1: 463]; *Ой, на гóр'і, на висок'ій зозул'а кувала, йа в'іт своїй нев'істиці дари д'істала; Ай, на горі на высокій густа березина; Ой, на гóрі, на високій вода т'ілесітс'а, маіе баба п'ятдис'ат л'іт, а шче комисітс'а <'маніритися'>* [Он. 1: 42, 49, 371]; *Ой на гóрі, на високі, бойки булі <'картопля'> п'ечут; Ой над'іхав верхівиниць з високойі гóри* [Матіїв: 46, 57]; *На висок'ій гóр'і ... почаў будуати замок; Ўт'ікала на дуже високу го'ру* [УЗГ_Т: 79, 86]; *Шоб' ви ме'не по'хо'вали у Мо'насти'рку на ті ви'сок'і го'р'і; З ви'соко'їй гóри йав'ір с'а хі'л'аіе / мо'ло'да На'тал'а на посад с'їдаіе; Ко'леса па'лили п'еред ве'ли'код'німи с'в'атами / ... йак на'клали на та'к'і ви'сок'і го'р'і / ви'соко тих с'катіў / запалили / той дим йшоў дес' аж' до' неба* [ПЗН_Т: 84, 115, 117]; *Сив'і коні'к'іе / сив'і споч'иваіте ш'е ў с'ил'і / жсиби с'те за'йхали за'йхали ... п'ід'м го'ру кру'туў; Ой на гóр'і на ви'сок'ій за'в'іли чор'ниці; Ой на гóр'і на ви'сок'ій баба*

бул'бу нече; Ої на горі / на висок'ї / наслис'а індик'и [ПЗН_Т²: 65, 154, 155];

– **займенники:**

◀ На ті горі три дрєва стоять; Тот фурман п'яче, же до той горы не може вытягнути. Тых трьох повідают: што нам даш, то мы ті поможеме до той горы выйти [Верхр_Л: 347, 167]; Серед неї <землі> є велика гора; як та гора стане проти сонця, то застане (заступить) его, тогди є ніч, а як гора піде далі, то стає днина. На ті горі в така «кріса», де усе є ніч, там долітає лише голубець і орел; На краю Чорного моря є вісока гора, а на ті горі є скала [Шух. 4: 5; 5: 249]; Але-м ся ззяв, за́кля-м ся выдрáпав на тоту гóру; Два кырделі увец было на ті горі [Пиртей: 137, 159]; Жы́ли на їедн'ї гор'ї л'ўди; Ош ід'ут на ту гóру / де Христá ростина́ли [УЗГ_Т: 65, 89]; Йе така гу́ра Курул'ї́ка / кажут / жи на ті гу́р'ї ко'лис'' жи́ў Данило Галицк'и́ / а то неўно так і було [ПЗН_Т: 55]; 3 д'ругої <імовірно, 'інший'> горы с'мотр'у / серце радуיעц':а [ПЗН_Т²: 197]; про адвербіальне значення ПІК на зразок на самий верх див. нижче;

– **числівники:**

◀ Повіў ім, же́бы по́шли е́дєн на єдн'ї гору́ а д'ругий на д'ругу а трєтьї на трєт'ю [Верхр_ЗнД: 133; УЗГ_Т: 190]; Та де тоти сусіди, аж на д'ругі горі! [Лесюк: 203];

– **синоніми:** **і** Вь той же церкви єсть другая хоромина на дол'ь, на землі ниско (ХІІ) [МСДЯ 1: 696 («низь»)];

– **повтор дериватів:** пари *гора* – *горойка*, *гора* – *горечка* вказують на ПІК, а *д'горі* – *до гори* – на прислівник: ◀ Там на горі фіялочки зацві́ли, / Камяну́ю горойку укрі́ли; Там на горі на горойці йасне с'онце гріє [Верхр_Б: 132, 196]; Нич не виджу лем горечку, на ті горі шибеничку [Верхр_Л: 273]; Там на горі, горойці, / Райское дере́вце [Гнатюк_Г: 76]; Він йик йшов в долину, то смерть йшла за его слідом д'горі, а йик він йшов до гори, то смерть йшла за слідом до долини [Шух. 5: 20];

– **топоніми, мікротопоніми:** ◀ Як увиділи вівчарі в д'ругій кошарі, що ідуть люди з села, почали з вівцями утікати горі снозами <'неорана земля, поросла кущами'> і оперли ся аж на горі Жукові [Зубр_В: 15]; Займили Христа тогди на гору, / Тогди на гору на Городлівску. / ... І там розп'їшли ой Суса Христа; Так днем перед св. Іваном ... ходять Гуцули у верхи, з Жабйого на гору Шпиці, за ріжнородним зілєм; Сходьби си на розігери в тиждень по Св'їтитій неділі на горі Скуповій, або на інчїм високім верху в днину на полудни и гуляют, данцуют, грают си [Шух. 4: 160, 258; 5: 201]; Віта́к, роздивл'ї́йучис'и по вс'ох бока́х, ті́хо, але скоро в'їбравс'и на гору Д'їл [Піпаш: 249]; Ой на горі Ма́ківці сірі во́вци віли [Матіїв: 267]; На гур'ї Лу́кол'ни́ц'ї ступ'їали стуро'ї ж'ї і в'їни крич'ели ў сторуну К'їл'чи'на [ПЗН_Т: 55];

- **коментарі** автора (укладача, записувача): ◀*Оба шитя <«нізіне» і «нізіне у стріть»> називають ся від того «нізіне», бо шваля шиє з «низу»¹, по лівім боці, а зір виходить на правім боці полотна* [Шух. 2: 159];
- **макроконтексти**: ◀*Там была една гора, така быстра дорога... Но і потім, де ся взяў, там ся взяў еден фурман і повідают му тых трьох: не вытягнеш до горы!; На горі сьніжскы лежат, понад гору потічки біжат а понад потічкы гудачкове грают, аж ся горы розльгают (старый чўовек: білы волосы, з очей течут сыўзы, в груди му грат, не може іти гором) [Верхр_Л: 167, 227]; Спливаючі з гори потічки ділять похлість гори на кільканацять снозів [Зубр_В: 13]; Коло нашого двора камнына гора, осиковий кіл, огненна вода; шо буде лихы йти на гору – сі убе [Онищук_М: 124]; *Котра відьма була і мала хвіст такий і тогди вели їх на гору, та гора називала сі Готарь і там клали терновий огонь* [Гнатюк_В: 197]; *Се^ало^а наше^а було на го^ар^аі... дзв'ін с це^ар^акоўц^а і ўпаў з го^ар^аи ў озе^аро; Ве^ар^атайус' ў Кар^апату ве^ас^ану зустр'ічати / вийду йа на го^ару / там с то^абойу туді^а кождий корч го^аворе* [ПЗН_Т²: 83, 197] та ін.*

Важливе значення мають також поза мовні чинники, передусім фонові знання (зокрема регіональні, краєзнавчі), наприклад: ◀*Там <у с. Пасічна> існують копальні вже від кільканайцяти років, іменно в долині Бистриці понизше устя потоку «Козарки» і на горі, на північ устя того потоку* [Шух. 1: 16]; *Йак турк'и наступали на монастір, а Мат'інка вийшла на гору і кулі виртала, турк'ів вбивала, монастір вр'атувала* [Надсяння_Т: 250]; *Одна цёр'ква ў нас на го^ар'і / а та ў нас ў центр'і* [ПЗН_Т²: 139].

Із-поміж позамовних чинників варто відзначити також місце локалізації респондентів, адже «різні географічні умови проживання носіїв мови [...] позначаються на їхній життєдіяльності. Географічні об'єкти, важливіші в життєдіяльності людини, у процесі їхньої вербалізації зазнають більшої деталізації, ніж ті самі об'єкти в інших географічних умовах, де вони не такі важливі в житті людей» [Грещук 2016: 4]; а для горян, верховинців гори і все, що з ними пов'язано, є осердям їхнього світоприйняття.

«На самий верх»

Серед дискусійних моментів аналізованої проблеми – проблема «втрати» субстантивного значення в конструкціях на зразок *на самий верх*. Слушний коментар щодо цієї проблеми запропонував Леонід Іомдін: «*верх* має семантично дефектну парадигму і в найбільш затребуваних конструкціях, пов'язаних із просторовою локалізацією конструкцій, що вказують на місце чи напрямом,

¹ Володимир Шухевич у праці «Гуцульщина» діалектні слова, на які хотів звернути увагу й пояснити, брав у лапки. Як і слово «низ», яке, імовірно, кваліфікував як іменник зі значенням «виворіт («лівий бік»)». Пор. також: коментар Я. Закревської щодо прислівника *підверхом*: *Як оси під верхом, то буде мала зима – а як у землі, у терях, то буде велика зима* (Черник) [Онищук_М: 40; КСГГ (коментар Я. Закревської: *під верхом* «зверху»)].

замінюється похідними від нього прислівниками *вверх, наверх, наверху, зверху*. [...] Що ж до абстрактних *верх, низ* та ін., то вони поступово зникають, оскільки в них відпадає потреба: для просторової орієнтації використовують прислівники» [Иомдин 1996: 382].

Діалектні тексти фіксують чимало прикладів уживання займенника *самий* з аналізованими словами, а саме: ◀ *A t|ot, šo na s|amym v|er'chu byŭ, to upchaŭ ruk|u do d|uba do dzeri a tot spodn'i k|aže: ...* [Паньк.: 508]; *Сеї поклик повтарають шихтарі один за другим, а коли послідний на самій горі <риз> его повторить; Неси, але йик він прийде у саму гору та подивит си у долину, то зараз упаде і розібеси* [Шух. 2: 179–180; 5: 19]; *Паскы ско|чилис'а на|самій д'їд / наш б'ідній|газда / што маў ро|бити? / |п'ішоў по|мало за|ними гниз / |мали|нашол зара|з'ічка / а ве|лика ско|тилас'а ў долину* (Шкляри) [ПЗН_Т: 147]; *Напрéнав <'багато накласти'> солóми (совóми) до драбн'яка <'підвода'> до самого véрха* (НСанч) [Пиртей: 232]; *Але якщо дес там млáкі, то вже від самого низу заливають бетоном* [СБ: 188]; *<На ялинці,> на самій горі пишалася велика золота звізда з картону* [ЛЛ: 247] ▶ *Крїй <край> дороги гне тополю до самого дóлу* [Б-Н: 117]; *На самому версі – хазайська калїба; Наповнену (не до самого верху) рибою таргу двоє других робітників беруть, односять до берегу* (Добруджа) [Вовк: 39, 49] ▲ *Да й рубай тополю й до самого й долу* [ГМ_Т 2: 139] ■ *А сама церковь увишки оть земли до самого верху ...* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16: 98]; *Прикрыте его, зь долу ажь до самого верха* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 185] та ін.

Займенник *самий* у поєднанні із прийменниками *в, до, край, на, під, при, біля* тощо відомий літературній мові на позначення місця, просторової межі дії, місцезнаходження тощо [СУМ 9: 26]. Приклади поєднання *самий* з іменниками, що позначають *верх* або *низ*, свідчать радше на користь «прислівникового» значення, оскільки значення «верху» і «низу» в таких висловах нівелюється, а наголошено на крайніх точках, на максимальному чи мінімальному вияві. Тобто засвідчені контексти підтверджують гіпотезу Л. Іомдіна, що «в поєднаннях на зразок *на самому верху* фігурує не іменник *верх*, а прислівник *наверху* (зі зміщенням прийменника всередину цього слова)» [Иомдин 1996: 377].

Аналіз семантики передбачає певну гіпотетичність припущень. Адже основою виділення полів є передусім інтуїція, знання та досвід дослідника. Це характерне для різних етапів аналізу. Як цілком слушно зазначає психолінгвіст О. Залевська, «вельми наївною видається віра деяких мовознавців у те, що нібито можна описати зміст мовної одиниці в тому вигляді, в якому вона наявна у свідомості носіїв мови [...], ми можемо лише будувати певні припущення, моделі та ін. щодо того, що не піддається прямому спостереженню» [Залевская 2003: 32]. Це ж стосується і проблеми розмежування концепту, поняття і значення – «сутностей, які не піддаються безпосередньому спостереженню. Тому, обговорюючи будь-яку з них, важливо пам'ятати, що порівнюємо лише наші гіпотези (виділення моє. – Т. Я.) щодо того, чим, на нашу думку, можуть бути чи не бути концепти, поняття, значення. [...] Ми дивимося на один і той

же об'єкт із різних позицій, а це означає, що кожен із нас бачить лише фрагмент картини, яку щонайменше без остороги (а іноді й небезпечно) приймати за картину загалом» [Залевская 2001а: 37].

Існує думка, що, виявляючи значення слова, лінгвіст експлікує власну мовну свідомість, проникнути в яку можна тільки методом інтроспекції, тільки за допомогою інтуїції. Своє відчуття і розуміння слова він верифікує спеціальними методами [Апресян 1974: 113], часто – за допомогою мовного експерименту, у результаті якого можна було б «відтворити» мовну свідомість середньостатистичного носія мови. Це – «одна з аксіом не тільки теоретичної семантики, а й практичної лексикографії. [...] Ми відчуваємо значення слова тільки тоді, якщо воно відповідає нашим повсякденним уявленням» [Урысон 2003: 114–115].

Отже, семантичні поля концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*, виокремлені на підставі семантики ключових слів та дериватів, репрезентують різні ідеографічні сфери життєдіяльності: «Довкілля», «Людина та соціум», «Матеріальна культура», «Духовна культура» та «Абстрактні категорії».

Порівнюючи структури номінативного та семантичного просторів (пор.: схеми 4–5), варто відзначити відмінності у їх побудові. Номінативне поле, структуру якого komponують ядро та периферія, репрезентують відношення субординації, а семантичні поля перебувають у відношенні супідрядності, формуючи семантичний простір.

Для дослідження семантики визначальним, якщо не найголовнішим, є когнітивний аспект, пов'язаний із концептуалізацією і мовною категоризацією світу, що виявляється в семантичній деривації. Вивчення семантики дериватів передбачає аналіз семантичної структури слів, а відтак – окреслення моделей і напрямів семантичних трансформацій.

Схарактеризовано семантику ключових слів *верх*, *гора*; *низ*, *діл*, під відповідно до семантичних доміант, які є основою загальних, інваріантних значень: 'верхня / нижня частина об'єкта', 'верхній / нижній край, межа', 'верхня / нижня поверхня', 'зовнішня / внутрішня поверхня', 'ізда верхи'. Структуруючи значення базових лексем, задокументованих у зразках українського діалектного мовлення української мови, окреслено їх ерархію, змодельовано узагальнену семантичну структуру, простежено основні напрямки їх семантичного розвитку, виявлено механізми семантичних змін.

Засвідчено не тільки семантичні трансформації, а й активність уживання слів у конкретний історичний період та семантичну «історію» від найдавніших фіксацій до сучасних, наприклад: *верхній* – 'розташований у верхній частині об'єкта; верхній' (від XI ст.), 'розташований вище щодо іншої частини села' (від XIV ст.), 'найважливіший, найголовніший (про людину)' (від XVI ст.), 'запряжений зліва (про коня)', 'зовнішній (про поверхню об'єкта)', 'який одягають поверх (про одяг, білизну)' (від XX ст.); *горішній* – 'небесний, Божий (про світ, книги)' (XI–XVII ст.), 'розташований ближче до верхів'я річки' (від XVI ст.), 'розташований у верхній частині об'єкта; верхній', 'розташований у горах',

‘який летить угору (про м’яч)’, ‘найголовніший, найвищий (про ангела)’ (від XVIII ст.), ‘розташований вище щодо іншої частини села’, ‘який дме в напрямку з гір (про вітер)’, ‘розташований скраю; крайній (про межу)’, ‘лицевий (про бік тканини)’ (від XX ст.) та ін.

Обґрунтовано основні аспекти семантичної деривації, визначено основні типи семантичних змін (розширення, звуження, зсув, поляризація семантики) та засоби семантичних змін (метафора і метонімія).

Семантична деривація як процес і результат творення нових слів має безперечний вплив на формування та модифікації мовної КС, адже, відображаючи колективний досвід, значення віддзеркалюють стереотипи й найтонші зміни, які існують на рівні колективного несвідомого.

Серед важливих завдань семантичного аналізу – реконструкція слів, пошуки етимологічних «підказок», адже саме етимологія – це осердя семантики, внутрішня форма слова.

Невід’ємний «крок» дослідження – формування термінового апарату: запропоновано дефініції семантичного поля, семантичного субкомплексу та домінанти, окреслено поняття семантичної структури слова (*семантична структура лексеми, епідигма*), її компонента (*семантична ознака, сема, семантичний компонент, лексико-семантичний варіант*), слова в одному з його значень (*елементарне значення слова, слово-значення, лексико-семантичний варіант, лексема, семема*) та ін., які дотепер неусталені в науковій літературі й дискусійні.

Для систематизації й унаочнення семантичного матеріалу застосовано графічне відтворення за допомогою схем і таблиць – моделювання синопсису та семантичної мережі, графу.

Актуалізовано проблему частиномовного синкретизму на прикладі прислівників та прийменниково-іменникових конструкцій на зразок *нагорі – на горі, нагору – на гору, донізу – до нізу, знізу – з нізу* через неусталеність написання деяких прислівників разом, нарізно і навіть через дефіс, що свідчить про тривалість і незавершеність процесу адвербіалізації.

РОЗДІЛ 4

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОНЦЕПТІВ *ВЕРХ* / *НИЗ*

Лексико-семантичне моделювання передбачає комплексне дослідження мовних одиниць, які вербалізують концепти *ВЕРХ* / *НИЗ*, їх аналіз у словотвірному та семантичному аспектах, зокрема, за ономасіологічною моделлю: від значення до слова.

СП поєднує слова різних частин мови зі спільною для них семантичною ознакою. Одиниці кожної частини мови багатозначні: з одного боку, вони поєднані синонімічними зв'язками відповідно до виокремлених значень і формують міждіалектні синонімічні ряди в межах значень, а з іншого – слово у кожному зі значень (ЛСВ) може входити до різних семантичних утворень. Власне, багатозначність одиниць, їх ССС і відображає структуру семантичного поля.

Для кожного значення і підзначення подано усі зафіксовані одиниці – від простих слів (базових чи похідних) до композитів (*comp*), словосполучень (*comb*), фразем та паремій (♦).

Одиниці проаналізовано за частиномовною належністю слів: виокремлено субстантивну, ад'єктивну, вербальну й адвербальну семантику, адже словотвірне і семантичне моделювання є «найбільш ефективним прийомом внутрішнього семантичного структурування частин мови. Оскільки в самому понятті моделі закладена ідея формули, схеми, аналога, вона є структурною одиницею мови, формальним способом поєднання слів із загальним словотвірним елементом в єдиний клас» [Мурясов 1976: 127].

Путівником та водночас результатом лексико-семантичного моделювання є синопсис, який містить семантичні опозиції слів та їх узагальнену ССС (див.: таблиці 24–26). Базовими, головними значеннями є значення іменників (субстантивна семантика). Формулювання значень у синопсисі й у тексті можуть

дещо відрізнятися: у синописі значення подано стисло й узагальнено, а в тексті відтворено важливі семантичні нюанси.

Семантичну архітектуру, шляхи та напрямки семантичних змін демонструє граф – семантична мережа (див.: схеми 6–9).

Одиницею СМП є значення, яке реалізує переважно низка синонімів (рідко – одне слово), що формують семантичну групу (група слів зі спільним значенням), система яких утворює СМП, яке, як і СП, є структурно і семантично цілісним утворенням.

У межах семантичної групи лексичні одиниці подано за абеткою: інваріант базового слова (відповідник літературної мови або наближений до нього варіант), за необхідності – граматичні характеристики, відтак – після двокрапки – засвідчені в говірках української мови та в пам'ятках лексикографічні фіксації та мовні ілюстрації, цитовані за оригіналом, місце фіксації (якщо є) та джерело. Усі фіксації детально паспортизовано та підтверджено наявними мовними ілюстраціями. Опис супроводжують коментарі відношень між значеннями.

Інформацію з різних наріч української мови диференційовано й наведено після відповідних знаків (див.: Умовні скорочення); історичні матеріали – після знака **і** (за потреби в дужках перед джерелом зазначено дату фіксації). Значення слів подано в семантичних лапках (‘’), дефініції авторів чи укладачів словників, упорядників текстів – у цитатних лапках («»), уточнення, коментарі, необхідні для розуміння цитати, – у кутових дужках. Усі цитати подано відповідно до оригіналів.

Уживання лексичних одиниць у говорах української мови, їх ареальну поведінку, фонетичні та граматичні діалектні особливості ілюструють численні приклади, ексцерповані з діалектних джерел, а історичні контексти репрезентують їх різночасове функціонування.

Лексичні одиниці проаналізовано в межах п'яти семантичних полів, що репрезентують різні ідеографічні сфери життєдіяльності: «Довкілля. Жива і нежива природа», «Людина. Соціум», «Матеріальна культура», «Духовна культура» й «Абстрактні категорії».

4.1. СП «Довкілля. Жива і нежива природа»

Україна – це «рівнинний простір, невисоко піднятий над рівнем моря. Найвищою точкою на суцільній українській території є Говерля в Чорногорі (2058) [...]; найнижчу точку становить дно Чорного моря» [Дольницький 1949: 58]

Семантичне поле «Довкілля. Жива і нежива природа» репрезентує один із вимірів світу – макросвіт, макрокосм – важливий та складний сегмент мовної КС. Саме від природних умов залежить те, як представники певного етносу

осмислюють світобуття, відтворюють специфіку довкілля, побуту, звичаїв, моралі, релігії, моделюючи «власні» картини світу. Простір – унікальний фрагмент КС, який передусім віддзеркалює «реальний», географічний вимір, об'єктами якого є гори й низини, рівнини та степи, моря й річки. Діалектоносії, часто не оперуючи науковою термінологією, дуже детально можуть описати цей простір засобами своєї говірки.

СП формують три субполя: 1) «Рельєф»; 2) «Рослини»; 3) «Тварини».

4.1.1. ССП «Рельєф»

Номінація географічних об'єктів є результатом «пізнавальної і класифікаційної діяльності людини. Лексичні одиниці містять багату інформацію про систему цінностей того чи іншого народу, яка розкриває особливості бачення світу і є своєрідним орієнтиром в його освоєнні» [Вендіна 1996: 33].

Верх і низ є одними з основних просторових орієнтирів, а тому ССП «Рельєф» найчисленніше, воно охоплює більшість аналізованих назв, зокрема: назви об'єктів і явищ природи, позитивних та негативних форм рельєфу, місцевостей і місць проживання – від мега- (гірські системи, яри) до нанорельєфу (критовина, яма, вибоїна).

ССП «Рельєф» представляють географічні назви – особлива тематична група лексики «з огляду на її давність, стійкість, значний вплив на формування термінології наукової та потужність лінгвістичної бази для утворення топонімних найменувань» [Потапчук 2012₁: 84]. Саме тому ці назви неодноразово ставали об'єктом зацікавлення мовознавців, особливо діалектологів та істориків мови¹.

Не втрачають актуальності слова М. Толстого, що «діалектна лексика – найбільш шедре і достовірне джерело для окреслення можливих значень географічних термінів, “витягнутих” із пам'яток, поряд із давніми словниками. Діалекти дають основний матеріал для дослідження семантичних процесів» [Толстой 1969: 14], як і те, що «діалектний матеріал – це основа будь-якого лінгвогеографічного дослідження, а семантика слова (терміна) часто безпосередньо залежить від його географії» [там само: 15].

Наведені мовні ілюстрації, контексти не тільки розкривають семантику географічних назв, а й репрезентують особливості рельєфу України.

Географічні назви, що номінують гору, підвищення, гірський хребет, вершину, рівнину, долину, урвище, річку, джерело, болото та ін., є «яскравим свідченням особливостей духовної і матеріальної культури народу, яка розповідає про життя слів у живому народному розмовному мовленні» [Полякова 1988: 7]. Високий інформаційний потенціал цієї групи лексики зумовлює яскраво виражену національно-культурну специфіку, адже назви тісно пов'язані з історією,

¹ Історію вивчення географічних назв детально див.: [Задорожня 2021: 26–37; Слободян 2017: 8–10; Слободзяник 2016: 32–51].

життєдіяльністю та культурою багатьох поколінь, відображають своєрідність менталітету та історію етносу.

Для України характерні різні форми рельєфу – від високих гір на заході до степів-низовин на сході. Як зазначив Мирон Дольницький, рельєф України належить до «західноєвропейського типу, бо йде смугами», які, однак, «не творять цілоти, але часто перериваються»: смуги складчастих верховин (Карпати, Кримські гори), підгірських і південних знижень (Надсянська і Наддністрянська низовини, Підкарпаття і Причорноморська та Приозівська низовини), височини, яка «простягається суцільним поясом від Висли на заході до Дніпра на сході і складається з Розточчя, Поділля, Покутсько-Басарабської височини, Холмсько-Волинської й Правобічної, або Придніпровської, височини. За Дніпром смугу українських височин замикає Донецький кряж, що щільно прилягає до т. зв. Запорізької гряди, вузького зниження смуги височин у порожистому відтинку Дніпра» та північних низовин, що «обіймає Підляшшя, Полісся, Чернігівщину, Лівобережну, або Придніпровську, й Донецьку низовину» [Дольницький 1949: 60]. Характерною рисою смугового укладу рельєфу України вчений вважає те, «що, за винятком західної частини українських земель, низовини непомітно, поступово переходять у височини, а далі круто й нагло спадають до наступної низовини, яка, в свою чергу, знову підноситься і знову обнижується» [там само: 62].

Семантику «верху» представляють назви гір, підвищень, височин, а «низу» – назви низовин, рівнин, долин, полян, ярів та ін. Варто зазначити, що мешканці високогірних, гірських, підгірних та низовинних районів по-різному сприймають гору й низовину: мешканці гірських районів називають *горою* лише високі географічні об'єкти, а жителі рівнинних районів, степів – навіть незначне підвищення [Слободян 2017: 134–135; Личук 2015: 31].

Окрім загальних назв гір, долин, ярів, місцевостей, засвідчено назви, які деталізують семантику, об'єктивують такі важливі для мовної свідомості поняття, як назви гір та долин, ярів відповідно до особливостей утворення, розміру, розташування, функційності та ін. Деталізація семантики – складна «семантична картина» [Вендіна 1998: 47] – характерна для назв гори передусім відповідно до таких ознак, як: розмір, наявність лісу, особливостей гороутворення тощо, що, очевидно, спричинене домінуванням матеріалів говорів південно-західного наріччя, носії яких здебільшого проживають у гористій місцевості. Натомість матеріали говірок північного та південно-східного наріччя демонструють назви долин та низин за наявністю рослинності, місцем розташування, станом заболочення та заводнення, розміром та ін.

Рельєф та його номінації – складне для осмислення явище, зокрема для нефахівців у галузі географії, а тому існують труднощі щодо окреслення семантики природних об'єктів. Євгенія Черепанова зазначає, що: «під час розподілу лексем в семантичні групи не завжди можна чітко визначити, до якого класу, підкласу або навіть до якої рубрики чи підрубрики (семантичного гнізда) відноситься термін. У деяких випадках такий розподіл зробити важко, та й сама

класифікація (рубрикація) виявляється умовною (виділення моє. – Т. Я.). Наприклад, не завжди можна розрізнити підкласи: “низина” і “болото”. Низина здебільшого має елемент заболоченості. І тут часом важко знайти межу і провести чітку грань» [Черепанова 1983: 174–175].

ССП «Рельєф» містить три мікрополя: «Форми рельєфу», «Водний простір», «Небесний – земний – підземний простір».

4.1.1.1. СМП «Форми рельєфу»

Семантичне мікрополе «Форми рельєфу» охоплює назви об'єктів природи, диференційовані за формою рельєфу: позитивний, негативний чи нейтральний, а також назви типів місцевостей і те, що для них характерне.

Номінації позитивних форм рельєфу об'єднані довкола значення ‘гора’, а негативних – ‘долина’, які відображають основні поняття СМП, слугують базою для творення похідних значень його одиниць (див.: схеми 6–7), які пов'язані з:

- частиною гори чи яру: ‘вершина гори’, ‘схил гори’, ‘підніжжя гори’; ‘днище яру’, ‘вершина яру’;
- особливостями горо- та яроутворення: ‘гірський хребет’, ‘відгалуження гори’; ‘відгалуження яру’ та ін.;
- типом місцевості відповідно до підняття над рівнем моря: ‘високогір’я (понад 1300 м)’, ‘височина (200–600 м)’, ‘плоскогір’я (понад 500 м)’, ‘низовина (до 200 м)’;
- типом місцевості відповідно до розташування відносно гори: ‘місцевість за горою’, ‘місцевість біля підніжжя гори’, ‘місцевість між горами’;
- видом підвищення та заглибини: ‘кротовина’, ‘пагорб’; ‘яма’, ‘долина’ та ін.

У межах СМП «Форми рельєфу» значну групу утворюють назви осіб за місцем проживання та видом діяльності, які пов'язані з певною територією, оскільки вони й семантично, і структурно мотивовані назвами місцевості чи природного об'єкта (модель ‘місце → особа’): наприклад, *гора* → *гóрар* ‘лісник у горах’, *Чорногора* → *чорногóрець* ‘мешканець місцевості біля Чорногори’, *верховина* → *верхóвіннєць*, *верховінка*, *гора*, *гóри* → *гíрник*, *гíрняк*, *гíрнячка*, *горáй*, *горáк*, *горянець*, *гі(о)р'янка* ‘мешканець (мешканка) верховини, високогір’я’, *завєрія* → *завєріа́нин*, *загір'я* → *загоря́нин* ‘мешканець загір’я’ та ін.

Засвідчені номінації значною мірою передають світобачення мовців, які характеризують об'єкт, додаючи до опису важливі, на їхню думку, деталі (болотистість, водянистість, наявність рослинності та ін.), акцентуючи на різних ознаках форм рельєфу (розмір, спосіб формування, глибина та ін.). Тому характер релевантних ознак географічного об'єкта в носіїв літературної мови і діалектів є відмінним, як і в носіїв різних діалектів, що виражає специфіку діалектних КС (див.: таблицю 24).

Схема 6
Семантична мережа «Позитивні форми рельєфу»

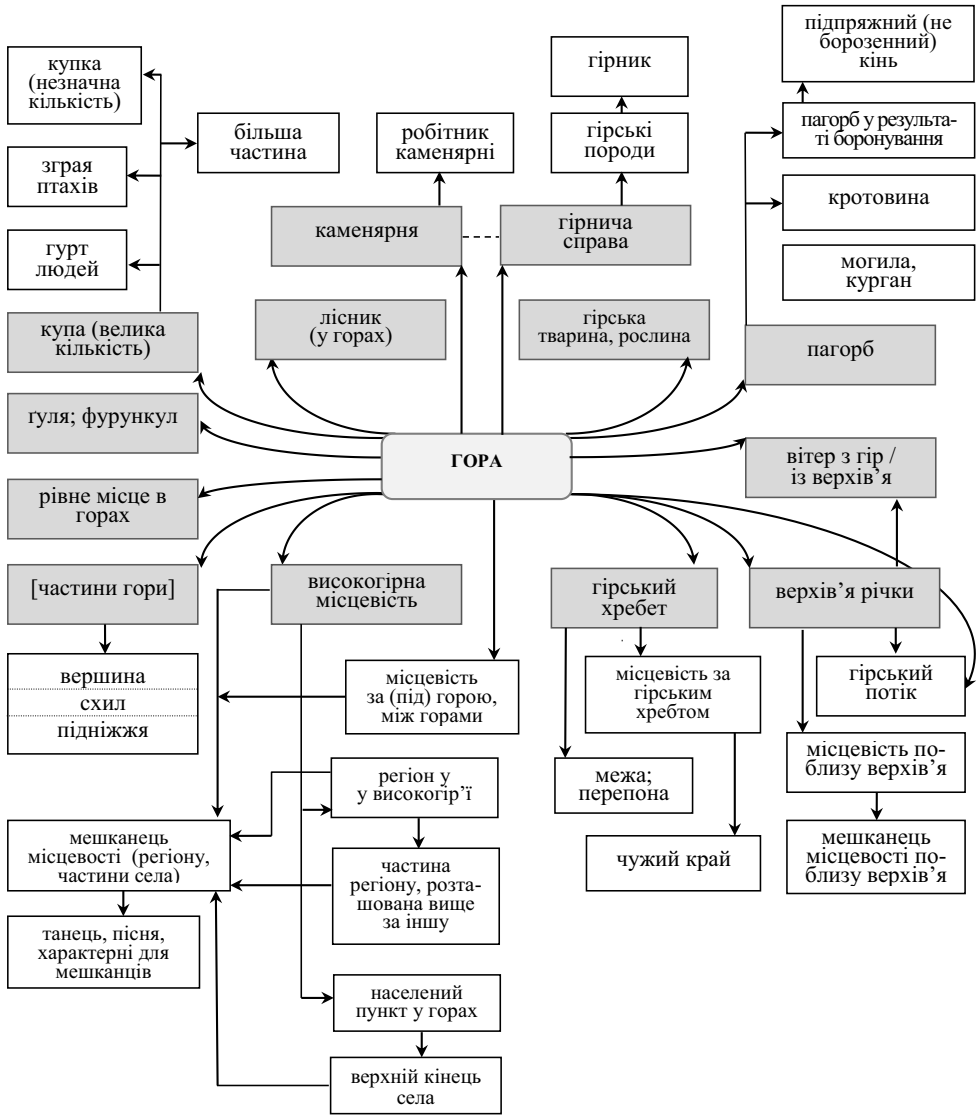
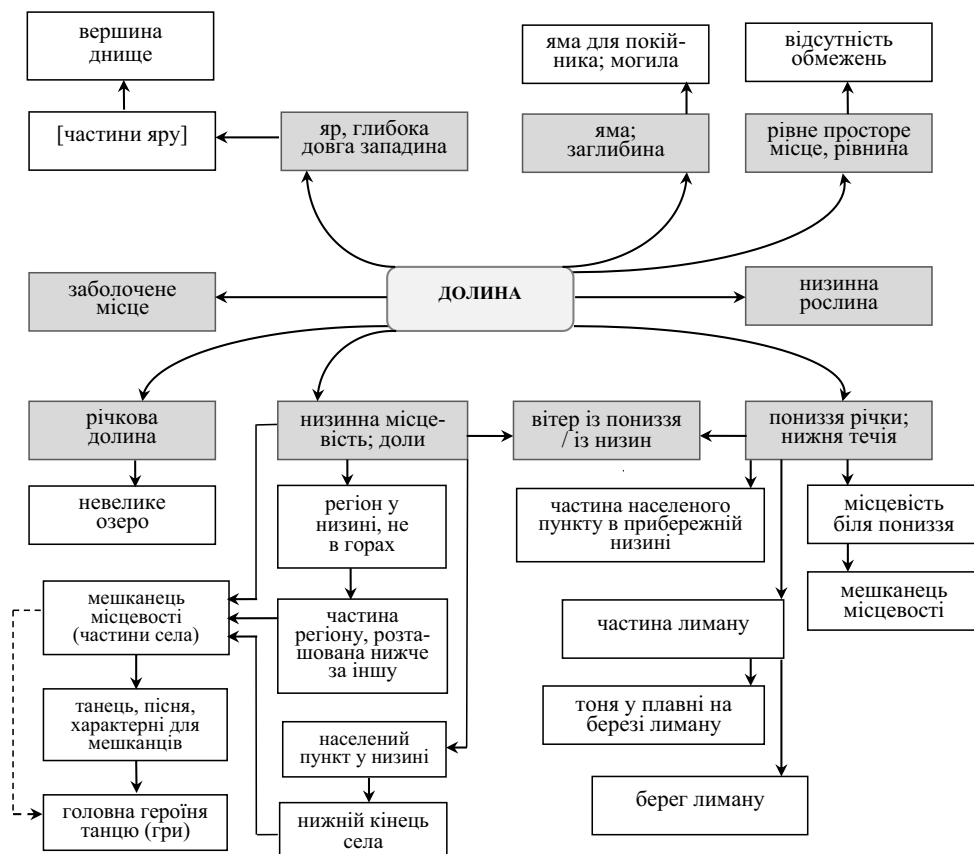

Схема 7
Семантична мережа «Негативні форми рельєфу»

Таблиця 24
Синопис СМП «Форми рельєфу»

4.1. СП «Довкілля. Жива і нежива природа»	
4.1.1. ССП «Рельєф»	
4.1.1.1. СМП «Форми рельєфу»	
«верх»	«низ»
1) 'гора'	1) 'долина, низина¹; улоговина'
<small>adj</small> 'пов'язаний із горою'	<small>adj</small> 'пов'язаний із долиною'
<small>adj</small> 'із виглядом на гори'	<small>adj</small> 'із виглядом не на гори'
1.1) <'наявність лісу; заліснення'²>	1.1) <'наявність трав, дерев'>
1.1.1) 'гора, поросла лісом'	1.1.1) 'низина, поросла травою, деревами'
1.1.2) 'гора без рослинності'	
<small>adj</small> 'із незалісненою вершиною'	
1.2) <'засніження'>	1.2) <'заболочення, заводнення'>
1.2.1) 'гора, покрита снігом, інієм'	1.2.1) 'заболочена низина'
<small>adj</small> 'із засніженою вершиною'	<small>adj</small> 'болотистий'
	1.2.2) 'долина, низина, залита водою'
1.3) <'розмір'>	1.3) <'розмір'>
1.3.1) 'висока гора'	1.3.1) 'глибока долина'
1.3.2) 'невисока гора'	1.3.2) 'неглибока долина'
	1.3.3) 'широка долина'
	1.3.4) 'вузька долина'
1.4) <'гороутворення'>	
1.4.1) 'гора за наявністю твердої породи'	
1.4.1.1) 'скеля'	
1.4.2) 'гора за наявністю вапнякової породи'	
1.4.3) 'гора за наявністю глиняної породи'	
1.4.4) 'гора за наявністю крейдяної породи'	
1.4.5) 'гора за наявністю сипучої породи'	
1.4.6) 'гора за наявністю вулканічної породи'	
1.4.7) 'гора за наявністю джерел'	
1.4.8) 'водоспадна гора'	
1.4.9) 'гора з озерами на схилах'	
	1.5) <'розташування'>
	1.5.1) 'низина, рівнина біля річки'
	1.5.2) 'низина в полі'

¹ Зважаючи на проблему розмежування цих природних об'єктів, їх подано в межах однієї групи.

² У трикутних дужках подано СО, відповідно до якої виокремлено підзначення.

	1.5.3) ‘низина, долина в лісі’
1.6) ‘гірський хребет’	1.6) ‘яр; глибока довга западина’
1.6.1) ‘гірський хребет як кордон’	
1.6.1.1) <i>fig</i> ‘межа, перехід у чужий світ’	
_{adv} ‘дуже далеко’	
1.6.1.2) <i>fig</i> ‘перепона, перешкода’	
1.6.2) ‘гірський хребет Чорногора’	
_{adj} ‘пов’язаний із Чорногорою’	
_{adj} ‘розташований поблизу Чорногори’	
1.6.2.1) ‘місцевість за Чорногірським хребтом’	
1.6.2.1.1) ‘мешканець місцевості біля Чорногори’	
1.6.2.1.2) <i>fig</i> ‘чужий край; чужина’	
1.6.3) ‘перевал’	
_{adv} ‘через гірський перевал’	
1.7) <‘частини гори’>	1.7) <‘частини яру, рідко – долини’>
1.7.1) ‘вершина гори’	1.7.1) ‘днище яру’
_{adj} ‘розташований на вершині’	
_v ‘спускатися, сходити з гори’	
_{adv} ‘на вершині гори’	
_{adv} ‘у напрямку вгору – до вершини гори’	
_{adv} ‘у напрямку вниз – із вершини гори’	
1.7.1.1) ‘гостра вершина гори’	
_{adj} ‘із гострою вершиною’	
_{adj} ‘із широкою вершиною’	
1.7.1.1.1) ‘гора з гострою вершиною’	
1.7.1.2) ‘гора із двома вершинами’	
_{adj} ‘із двома вершинами’	
1.7.1.3) <i>fig</i> ‘під людського життя’	
1.7.1.4) <i>fig</i> ‘один із важливих етапів життя’	
1.7.1.4.1) <i>fig</i> ‘щастя; успіх’	1.7.1.4.1) <i>fig</i> ‘нещастя; невдача’
1.7.2) ‘схил гори’	
1.7.2.1) ‘гора з пологими схилами’	[1.7.2) ‘схил яру’] ¹
_{adj} ‘пологий, похилий, спадистий’	
_{adv} ‘похило’	
_{adv} ‘униз нестрімким схилом’	

¹ У квадратних дужках подано значення, які є важливими компонентами ССС, однак, як засвідчують опрацьовані матеріали, не вербалізовані.

1.7.2.2) ‘гора зі стрімкими схилами’	
adj ‘стрімкий, крутий’	
adv ‘дуже стрімко, круто’	
adv ‘високо вгору’	
1.7.2.3) ‘поле на похилій площині’	
1.7.2.4) ‘стрімкий спуск дороги’	
[1.7.2.5) ‘похила площина’]	[1.7.2.5) ‘похила площина’]
adj ‘розташований на похилій площині вище щодо іншого об’єкта’	adj ‘розташований на похилій площині нижче щодо іншого об’єкта’
	adv ‘нижче щодо іншого об’єкта на похилій площині’
adv ‘у верхній частині похилої площини’	adv ‘у нижній частині похилої площини’
adv ‘у напрямку вгору – уздовж похилої площини’	adv ‘у напрямку вниз – уздовж похилої площини’
1.7.3) ‘підніжжя гори’	1.7.3) ‘вершина яру’
adv ‘біля підніжжя гори’	
adv ‘у напрямку вниз – до підніжжя гори’	
adv ‘у напрямку вгору – від підніжжя гори’	
1.7.4) ‘відгалуження гір’	1.7.4) ‘відгалуження яру’
	1.7.5) ‘провалля, прірва’
	adv ‘униз, у провалля’
2) ‘високогір’я (понад 1300 м); гірська місцевість (понад 600 м)’	2) ‘низина, низовина (до 200 м)’
adj ‘розташований у горах’	adj ‘розташований у низовині’
adj ‘характерний для гірської місцевості’	adj ‘виготовлений у низовині’
adj ‘який функціонує, поширений у горах’	
adv ‘у гірській місцевості, у високогір’ї’	adv ‘у низовині’
adv ‘дуже високо в горах’	adv ‘дуже низько в низовині’
adv ‘у гірську місцевість’	adv ‘у низовину’
adv ‘із гірської місцевості’	adv ‘із низовини’
2.1) ‘мешканець гір; горянин’	2.1) ‘мешканець низовин; низовинець’
adj ‘який мешкає (народився) у горах’	adj ‘який мешкає (народився) у низовині’
adj ‘характерний для горян’	adj ‘характерний для низовинців’
adv ‘так, як характерно для горян’	adv ‘так, як характерно для низовинців’
2.1.1) ‘пісня, характерна для горян’	2.1.1) ‘пісня, характерна для низовинців’
2.1.2) ‘танець, характерний для горян’	2.1.2) ‘танець, характерний для низовинців’
	2.1.2.1) ‘головна героїня танцю’
2.1.3) ‘знаряддя праці горян’	

2.1.4) ‘лісник у горах’	
2.1.5) ‘знахарка’	
2.1.6) ‘міфічна особа’	
2.2) ‘регіон у горах’	2.2) ‘регіон не у високогір’ї, у низовині’
adj ‘розташований у горах’	adj ‘розташований у низовині’
2.2.1) ‘Гуцульщина’	2.2.1) ‘Поділля’
	adj ‘розташований на Поділлі’
	adv ‘так, як характерно для подолян’
	2.2.1.1) ‘подолянин’
	adj ‘який мешкає (служить) на Поділлі’
	adj ‘характерний для подолян’
	2.2.2) ‘Покуття’
	2.2.3) ‘Східна Україна’
2.3) ‘населений пункт у гірській місцевості’	2.3) ‘населений пункт у низовині’
adj ‘розташований у горах’	adj ‘розташований у низовині’
3) ‘підвищення місцевості; височина (200–600 м)’	3) ‘рівна простора місцевість, рівнина (із коливанням висот до 200 м)’
	adj ‘широкий, просторий’
3.1) ‘поляна, поле в горах, на схилі гори’	3.1) ‘рівне місце, поле в низовині’
3.1.1) ‘пасовище в полонині’	3.1.1) ‘поле, луг’
3.1.1.1) ‘вечірній випас худоби’	
3.1.2) ‘верхня межа поля’	3.1.2) ‘нижня межа поля’
adj ‘верхній’	adj ‘нижній’
adv ‘від верхньої межі, краю’	
	3.1.3) <i>fig</i> ‘відсутність обмежень’
4) ‘місцевість за горою, під горою чи між горами’	[4) ‘місцевість біля долини’]
adj ‘розташований за горою, під горою чи між горами’	adj ‘розташований біля долини’
adj ‘привезений із загір’я’	
adj ‘виготовлений на підгір’ї’	
4.1) ‘мешканець загір’я, підгір’я, міжгір’я	
adj ‘який мешкає на загір’ї, підгір’ї’	
[5) ‘частина регіону, розташована вище за іншу’]	[5) ‘частина регіону, розташована нижче за іншу’]
adj ‘який мешкає в частині регіону, розташований вище за іншу’	
	adv ‘у місцевості, розташованій нижче за іншу’

	adv 'із місцевості, розташованої нижче за іншу'
5.1) 'високогірна частина Гуцульщини'	5.1) 'невисокогірна частина Гуцульщини'
adj 'розташований у високогірній частині Гуцульщини'	
adj 'характерний для верховинців'	
5.1.1) 'гірська частина Рахівщини'	
5.2) 'гірські райони Бойківщини'	5.2) 'підгірські райони Бойківщини'
	adj 'розташований у підгірській частині Бойківщини'
5.3) 'гірські райони Буковини'	
5.4) 'гірські райони Закарпаття'	[5.4) 'негірські райони Закарпаття']
adj 'розташований у гірських районах Закарпаття'	
adv 'із гірських районів Закарпаття'	adv 'у негірських районах Закарпаття'
[5.5) 'мешканець частини регіону, розташованої вище за іншу']	5.5) 'мешканець частини регіону, розташованої нижче за іншу'
adj 'який мешкає в частині регіону, розташованій вище за іншу'	
5.5.1) 'гуцул із високогір'я'	5.5.1) 'гуцул не з високогір'я'
	adj 'який мешкає не у високогір'ї'
5.5.2) 'бойко з гірських районів'	5.5.2) 'бойко не з гірських районів'
	adj 'який мешкає не в гірських районах'
5.5.3) 'закарпатець із гірських районів'	5.5.3) 'закарпатець не з гірських районів'
5.5.4) 'лемко'	5.5.4) 'надсянець'
5.6) 'частина населеного пункту, розташована вище за іншу'	5.6) 'частина населеного пункту, розташована нижче за іншу'
adj 'розташований вище щодо іншої частини'	adj 'розташований нижче щодо іншої частини'
adv 'у верхньому кінці села'	adv 'у нижньому кінці села'
adv 'у напрямку вгору – до верхнього кінця села'	adv 'у напрямку вниз – до нижнього кінця села'
adv 'у напрямку вниз – із верхнього кінця села'	adv 'у напрямку вгору – із нижнього кінця села'
adv 'із верхнього кінця села'	
5.6.1) 'мешканець верхньої частини населеного пункту'	5.6.1) 'мешканець нижньої частини населеного пункту'
adj 'який мешкає у верхній частині села'	adj 'який мешкає в нижній частині села'
5.6.1.1) 'череда корів мешканців верхньої частини села'	5.6.1.1) 'череда корів мешканців нижньої частини села'
б) 'горб, пагорок'	б) 'яма, заглибина'

	v 'робити ямки в землі'
6.1) 'могила, курган'	6.1) 'яма для померлого; могила'
adj 'високий, насипаний на місці поховання'	
6.2) 'купа землі'	
6.2.1) 'кротовина'	
6.2.2) 'пагорок, утворений у результаті боронування землі'	
6.2.2.1) 'кінь, який під час оранки іде пагорком'	
adj 'запряжений зліва'	
v 'бути запряженим зліва'	
adv 'зліва'	
6.3) fig 'гуля'	
6.3.1) 'вершок фурункула'	
6.4) 'пагориста місцевість'	[6.4) 'ямкувата місцевість']
adj 'пагористий, горбистий; із пагорбами'	adj 'ямкуватий; зі заглибинами, ямами'
adv 'пагористо, горбисто'	
7) fig 'купа; велика кількість чогось'	
v 'накласти велику купу'	
7.1) fig 'гурт, група людей'	
7.1.1) fig 'спосіб ловити рибу «на гúру»'	
7.1.1.1) fig 'човни, якими рибалять «на гúру»'	
7.1.1.2) fig 'рибалка «на гúру»'	
7.2) fig 'згряя птахів'	
7.3) fig 'більша частина; більшість'	
7.4) fig 'невелика купа; незначна кількість'	
7.5) 'верхня частина купи'	[7.5) 'нижня частина купи']
	adj 'розташований на дні купи'
adv 'у верхній частині купи'	adv 'у нижній частині, на дні купи'
	adv 'на дно купи'
	adv 'із dna купи'

Субстантивна семантика

«ВЕРХ»

Значення, яке об'єднує і водночас підпорядковує всі інші значення, що стосуються позитивних форм рельєфу, – 'гора' (1). Гора є одним із головних маркерів КС мовців, адже для горян – це поняття є основою світобудови, на противагу поліщукам чи степовикам, для яких гора – поняття периферійне і

«чуже»: у записах із південно-східного та північного наріч *гора* фігурує або у спогадах із дитинства про гори Кавказ, або в роздумах про далекі землі чи казкові місця, де збираються русалки, пор.:

верх (*р/ véрхі*): ◀ [Гол.: 394 («высочайшія горы»); Марусенко_С: 219 (за І. Верхратським, З. Штібером, «гора»); ММАГ: 75 (*вер'х* «діл (гор-бок)»); Мосора: 15 («горб, гора, ґрунт»; «гори»); Јапów: 254 («góга»); Он. 1: 107–108 («гора»); Горбач_І («гори»); Лісняк 2009: 359; Личук 2015: 256 (*верх* «гора»; *véрхи* «висока гора»)]; *А верше, мій верше¹, мій зеленій верше, / Юж мі так не буде, як мі было перше* (Завадка Рима-нівска); *Тай иде <воўк> зас на другый верьх. Тай пасут там вівцьі ... Тай зас иде, иде, смотрит на другый верьх: пасут там гуси* (Воля Нижня); *Змедже верхів виплыват потік* (Ізби) [Верхр_Л: 197, 331, 420]; *Ой не шумі луже дўже, ти зелений véрше, / Ой щоб ми се привернуло закоханє перше* (Мацошин) [Верхр_Б: 42, 136]; *Назва теотр<афічна> Сивуля (верх, 1818 т.)*; *Оповідали небоцик тато, шо раз роздражнили одну (гадину) то гнала сї за ними оттак, як в онтого верха до нас (1 км.)* (Черник) [Онишук_М: 3, 30]; *Писаний Камінь, шо є на Єсенові у верьху, то усе витисали опришки бартками* (Голови) [Шек_Р: 273]; *Ох, це другий верх, лише трішки нижчий від Говерлі, – Піп-Іван* [Лом_ЗС¹: 20]; *Гриц'ак, Васіл' и Никóла Шчур' пороздивл'илис'и по вер'х'ах та ґрун'их <'невисока гора'>, бо с Т'арниці ф'айно вит'око ус'и ґрун'и та вер'х'и – Думин, Близніц'у, Чорногóру, Говірлу, Поп'іван, Брецькул та ини'и* [Піпаш: 253]; *То ў'йесну по'году ... так |ф'айно вер'х'и'е наў'коло |ви'дко, |нав'ік' Го'верлу* [Астаф'єва: 168 («гори»)]; *Пішли́ голосá по всьх вирх'ах, як м'амка вмірли* [Кміт_С: 48]; *За горóу, ал'бо за в'ёр'хом* (Плав'я); *То йа пішла з Коростова за вирхи, за вирхи, шчо йа рано іду з дому, не прийду назмірки <'смерком'>* (Коростів) [Он. 1: 108, 467]; *За вирьхóm щось велике горит, з'арва <'заграва від пожежі'> півнеба зайняла; Щи-сь ни став дёртися горі вірьхом, а вже пухтіши* [Матіїв: 104, 189]; *Чотіри тіжн'и за вёр'хóm п'асли смо* (Великий Бичків) [КГ]; *Там за вер'хóm осенувáли віў'и* (Росішка) [Грицак_В: 83]; *Тече потік з меже <'з-поміж'> верхів* [Бігуняк: 17] ▶ [Б-Н: 73 («возвышенность»)]

¹ У цьому контексті важливо акцентувати на неможливості розмежувати значення 'гора' і 'вершина гори' [Личук 2015: 256 («гора; вершина гори»)], що, очевидно, пов'язане зі сприйняттям мовців гори як вершини, і навпаки. Часом складно розмежувати *гору* («значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень») – *горб* («невелике округле підвищення на площині: бугор, пагорок») – *підвищення* («трохи вища від навколишньої місцевість») – *узвишшя* («гора, височина, будь-яке підвищення на місцевості») [СУМ 2: 124, 125; 6: 404; 10: 405], які деякі дослідники кваліфікують як «єдине» значення або як різні, які, однак, диференціювати складно через відсутність цитат [Лісняк 2009: 359 («верхній край; гора, підвищення»); Личук 2015: 257 («гора» (Верх.), «узвишшя» (Колом.); «гора (у загальному значенні)», «гора, горб, підвищення», «горб, підвищення» тощо); Потапчук 2012: 254 («крута гора, горб, підвищення»); Данилюк_С: 37 («велике підвищення») та ін.].

і *Єсть мѣстце на високомъ, землѣ положє(н)ю ... указалоє мѣстце, и верхъ знаменитый, лечь гостинецъ в^т пребытїю барзо не оужитый* (Київ) [КІС¹⁶⁻¹⁷]

верховіна: ◀[Личук 2015: 257 (Верх.)]

верховиці (pl): ◀[Жел. 1: 64 («Berges <гори>»)]

вершничок (det): ◀*Ишли смо тим віршничком, та дужє віяў вітер* (Косівська Поляна) [КСГГ; КГ]

вѣршок: ◀[Лісняк 2009: 359 («гора, підвищення»)]; *Вершом іду, коня веду, / Долинечком волкы жєну – / Хто бы не маў, даў бы-м му два, / Бо мы з нима велька біда* (Мохначка Нижня) [Верхр_Л: 282]; *Осиковець* (= осикова гора, або вершок, покритий осиками) [Грицак_ТН: 72]; *Вѣршок (гора); Хотіли брати тѣго вѣрика* [КГ]

гѣра: ◀[Жел. 1: 152 («Berg, Anhöhe, Höhe <гора, пагорб, вершина>»); Мосора: 30 («скала, камінь»); Марусенко_С: 223 (б.н.п., «гора (в общем значении)»); ТГ_С: 87 («гора»); Піпаш: 38 («гора»); Он. 1: 184 («гора»); Астаф'єва: 375 («гора»); Потапчук 2012: 254; Личук 2015: 31–32 (Рожнят., *гѣра*), 274–275]; *Съ за онѣй горы, съ за высѣкои, Вѣдны <'звѣдти'> мѣ вѣхѣдитъ тонѣйкѣй гѣлосъ* (Сян.) [Гол.: 441]; *Дивит сѣи, йакісь склеп <'печера'> ў горѣ фтвориний; Виртайи другий рас до того склепу і дивит сѣи – вже нима нѣчо, но чиста гора так йак все стойт. ... Нарас фтвораи сѣи гора і дверѣ йтвораи сѣи* (Буданів) [Квєстїонар: 19]; *Позбирай той пѣпїл в зѣпаску і ідї по тѣй горѣ за кузнєю і єго розсѣй а будє з него тѣтїон* (Деревня) [Верхр_Б: 90]; *Гѣры гучать <'гудїти'>, вітру не є, пошоў милїй, домї не є* (Іршава); *Гнаў вѣвцьї (югы) за єднѣ гѣру в єдѣн краснїй сад* (Страбичово) [Верхр_ЗнД: 98, 117]; *Та над гѣрамі вітер нѣ нас дуйє, та там худѣбнїй Руснак на сѣвітѣ лєдво жїйє* (Якубяни); *Йак ходзі-льї по тєй вандруукї по гурах, льєсах, валалах, та пришлї до йѣднѣго шумнѣго мїста* (Мальців) [Гнатюк_Р: 64, 68]; *Під гороў терєн, щѣби не рвати, / У лузѣ калїна, щѣб не ломати* (Присївці) [Гнатюк_Г: 240, 248]; *І хрєст буў напїсаний там, ўбитий на тѣй гѣрѣ* (Великий Бичків); *На тїв трѣмбїтї ѣвїн мїх гѣвѣрячї дѣти так, щѣ отїць му по рѣзумїв на дрѣгїєв гѣрѣ, щѣ ѣвїн кѣже* (Кушниця) [КГ]; *З йєн:ого бѣку гѣра, а з дрѣгого – бѣзно <'прїрва'>* (Ворочово) [Грицак_С 1: 105]; *Вун маў сѣѣйу стѣшку ў гѣрах і так скорѣч 'уваў сѣб' і пут'* (Тур'ї Ремети); *То'рувати / т'ажко пробївати дѣрѣгу чѣ'рѣ'з гѣры* (Торунь) [УЗГ_Т: 39, 144]; *Стойи вони, чєкают можє єдїну, можє двї; з поза єднѣй гѣри стало чѣрвоно* (Барвїнків) [Шух. 5: 70]; *Вїруваня буцїм то гѣри, рїки, озєра замєшканї всѣкими дѣхами; А «вїн» – осїна – зачєў тогдї, не дївуйтє, плѣвати тай на того зрѣбїлї сї гѣри. Тай «вїн» – цѣраха му – хѣкїў абї вїтає гѣри рослї гєт аж до нєба, алє Бог узєлї и заклєлї тѣтѣ гєт, то гѣри росїпалї сї и так ужє остало; Файна землѣ, то росла на бѣжє имє, а вїн – осїна – зрѣбїў гѣри и камїнь* (Черник)

[Онищук_М: 1, 2, 65]; *То шо року гора суні сі, тому Суї* <‘назва схилу гори’> (Черник) [Онищук_НЖ: 146]; *Як гори здают сі дилеко, то на нигоду, а як приближсьют сі, то буде погода* (Черник) [Онищук_НК: 57]; *Шо зваблює літників в наші сторони? Відповідь проста: чарівна краса Гуцуліїни, краса гір, лісів і потоків* [Гк: 146]; *Рай зійшов у гори із неба* [Лом_ЗС¹: 48]; *У оцих горах нич’о нема, лиш хмари та й бурі; Віше цёркви пёр’ша хата на горі* [Горбач_Б: 265, 267]; *Будёшь на горі Говгóты мучёний, у нóзы, рўцьы ранёний* (Волосате) [Кміт_НП: 37]; *В Мианци починає ся гора Жуків, що простягла са аж до Сяну коло міста Ліська* (Мшанець) [Зубр_В: 13]; *Горá майе такый наг’ін* <‘схил’>, *шчо не зійхати* (Хашців); *Л’ітом йог’о не мож привёсти, тож гóри, вóзóm не мож, т’л’ко сан’мі* (Коростів); *Ціриз йенну гору* (Бітля) [Он. 1: 464; 2: 294, 353]; *Ой піду я мэжи гóри, мэжи тії бóйки* (Хітар) [Матіїв: 257]; *3 гóрів кягни студений цуг* (Ясени) [БГ_С: 631]; *Назва Жоліб то’го шо з одного боку го’ра і з д’ругого боку го’ра // а посиридині до’роза / і зробиўс’а так йак жоліб* (Заставна); *Во’на <відьма> кае / х’тіла кажи / а’би мій чоло’вік ни пиў / а’би ни пиў // а во’на кажи / хо’ди зо мноў ў гóри / тай там со’бі купиш // піш’ла вна ў гóри / тай там со’бі купила / при’несла зріж’като’го <чорта>* (Лужани) [БГ_Т: 276, 340]; *В’ыли в’інк’у / зби’ралис’а / і йили / де та’ка ф’айна го’ра / де та’к’уі’ ф’айній’л’іс* (Волосянка Л); *Там Доўбуше’ва йе к’і’р’ниц’а / ўту за ўтоў гóроў / ў подо’ни’є’н’і* (Волосянка Л); *За го’роўу там схо’д’ило’ сон’є’чко* (Чернилява); *П’ишли ў гóри / де ті гóри? / зар’є’сли / з’іл’ам* (Загірочко); *Ко’лис’ ў даўніну’ було се’ло о’дне’м’ іш’ тими го’рами / і назі’валос’а Йас’є’ниц’а* (Розлуч) [ПЗН_Т²: 29, 87, 132, 150]; *Штильковы <‘хвойний’> лісы в Карпатах роснут на північних стоках гір* (Новосонд.) [Пиртей: 444]; *Йшли през гóру до Маціні на свяціня* (Пстружне) [Панцьо_СД: 20]; *Хата сту’їйт за гу’ров* (Задвір’я) [Шило_С: 118]; *За Зóлочовом йе гóри Ворон’áки* (Ушня) [Шило_Т: 221]; *Снігу було мало. Тому ми zorganizували виправу по сніг. Убралися по-лецатарськи і (без лецат) пішли в гори* [ЛЛ: 264] ► [Б-Н: 103 («возвышение земли»); Пискунов: 55 («гора»); Горбач_ВД: 375 («(велика) гора»); Марусенко_С: 223 (‘те’); Сіденко 2003: 41 («значне підвищення над місцевістю»); Задорожня 2021: 47¹ (Черк.); *Як хоче, то й на гору повезе, а не хоче, то й з гори не спустить* (Лубен.п.) [Номис: 54]; *У т’рицит’ д’ругому роц’і була голо’доўка / нас тато забраў на Каў’каз / ... / ну жили ми так п’ід’м’ го’роўу / а ўні’зу жили та’тари* [Умань_Т: 219] ▲ [Черепанова 1983: 175 («гора, холм вообще»); Марусенко_С: 223 (‘те’); Шийка 2013: 306]; *В Карпати, там городув не буває, гори і всьо; А земля велика – гори, долини; Ну месность в нас тока, горіста – не токіє гори високіє,*

¹ Дослідниця зазначає, що оскільки обстежений ареал (Лівобережна Черкащина) переважно рівнинний, «діалектоносії називають горами відносно невеликі підвищення».

а так ...; Хто вмре – русалка. І йони збіраюца, й ходять, і плутоюца, і в мори купуюца, й по горах [ГМ_Т 1: 194; 2: 112, 310, 488¹]; 3: *а горі в'їтер в'їїе, там м'ят'онка жито с'їїе, с'їїе жито ще й пианіц'у на добру дил'аніц'у <'доля'>* (Білін) [Аркушин²: 130] ■ [Гр. 1: 309; Гр.² 1: 375 («гора, возвышенное мѣсто»); СУМ 2: 124; СУМ₂₀: 661] ■ [МСДЯ 1: 551 (XI–XIII); СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 250 (*гора і гура*); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 19]; *Съшєдъ шю Ісѡу съ горы* (XI) [ДЄ: 306]; *И слышавъ Романъ, ажъ король за Горою оужє, и бѣжа* (XV) [Тимч_ІС: 10]; *Тоты горы, якъ вѣнокъ, увєсь свѣтъ обгорѣнули* (XVIII) [Тимч_ІС: 486, 563, 629, також: Тимч_МС 2: 182].

Засвідчено чимало фразеологізмів та паремій зі словом *гора*, що відображають різні аспекти життя людей, наприклад:

- ◆ **<бути> як горá (гóри) 1** 'про щось велике': ◀ *Трактор такі борозничи відвєтай, йак гори* (Тур'я-Бистра); *Такій бурванішче <'камінь'>, йак гора* (Приборжавське) [Грицак_С 1: 236, 298] ■ *Блякєвзи <'дерев'яний будинок'> яко гори* [Тимч_МС 2: 59]
- 2** 'про товсту людину або тварину': ◀ *Стойт у хл'іві вáголишча <'корова'>, йак горá* (Росішка) [КГ]; *Волі ў полонин'і, йак' гóри, а він байлáкайє <'дармувати час'> з бóкорами* (Росішка) [Грицак_С 1: 6]; *Такі йаркі опéки <'вгодована вівця'>, йак гóри* (Росішка) [Грицак_В: 21] ▶ [ФСГД: 147 («дуже товстий»)]; *Бач, як не був старшиною, то не був і брюхо чем, а тепер як гора став* (Новом.п.) [Яв.: 53] ■ *На брезѣ кладокъ тих сидит великій зѣло яко гора муж; (Смокъ) за малую годину одув'єся як гора* (XVIII); Тимч_ІС: 106, 139, 540]
- ◆ **<говоріти> йак до горі́, ...** '<говорити> до того, хто нічого не розуміє або не хоче розуміти через неадекватність, упертість або пихатість': ◀ [СБ: 123 («про марність повчань, настанов»); Голянич: 301 («про уперту людину, яка не сприймає аргументованих доводів»; «про неслухняну дитину»)]; *Говори до гори!* – «знач. *говоритимеш пусто і бозхосєнно. Оклик, коли хтось не слухає або не ровуміє того, що до нього говорять*» (за Й. Левіцьким); *Говори до гори, пане Григоре, а гора таки дурна* – «уговкував добродушний чоловік дяка, який силкував ся його дочку навчити *катєхізіса*» (за Г. Ількевичем); *Говори до гори й ноги задери, а гора горою* (Сілець К-Б); *Говори до гори, а гора горою, а ти дурню роби що хочєш з дурною* – «про чоловіка, що мав дурну жінку» (Теребовля) [Франко_П 1₂: 353]; *Говорі до горі́, а горá горóў, так і з ним* (Великий Рожин) [КСГГ]; *Говори до гори, а гора горóв; Катєри! Катєри! Говори, як до гори!* [Лєсюк: 167, 187]; *Вни шє сі гнівают на мене, шо я сі злощю, шо я на дитину кричу. Говори до гори, а гора горóв. А гора горóв* [СБ: 122]; *Говорі до горі́, а горá горóў* [Голянич: 301]

¹ Пор. питальник: «Скєля, кам'яна гора або брила з стрімкими схилами та гострими виступами: реалія відсутня» (виділення мос. – Т. Я.) [ГМ_Т 3: 181].

- ◆ горá з горóю не схóдиться (зйíдеться), ... ‘про непорушність гір’: ◀*Кажут, шо гора з горов си лиш ни зийдет, а чоловік з чоловіком, то завше си может зийти* [Шек_ДИ: 215]; *Горá з горóв ни зйíдес’а, а чоловік ши чоловіком богдайколі* (Кваси) [Грицак_С 1: 212]; *Горá с горóў с’а неи зйíде / а чо’ло’вік с чо’ло’віком с’а зйíде* (Гетиня) [УЗГ_Т: 327]; *Горá з горóв се ни схóди, а ч’оловік с ч’оловіком мóже збидáтисе (зйітíсе); Горá з горóв се ни схóди, а ч’оловік с ч’оловіком се віди* [Голянич: 315] ▶ *Гора не зйíдеться з’горою, а чоловік ізъ чоловікомъ латво* [Б-Н: 103]; *Село з селом сходить ся, вода з водою, гора з горою, шляхи з шляхами, а тини в тинами, чужі діти козенята, а моє совиня, чужим дітím очі повидира* (Черк.) [Груш.²: 66]; *Оце у л’ивадку йак повир’нут’ / оце на’л’ево ж го’ра; Там жи м’лин був / ото ч’исто на го’р’і сто’йав млин / вітрак це од в’ітру* [Задорожня 2021: 301 (Черк.)] і *Гора з горою не зйíдетса, а члкъ з члком зйíдетса, где колвекъ* (XVIII) [Тимч_ІС: 564]
- ◆ горá звалíлася (впала, спала) з грудéй (плечéй) ‘відчуті полегшення, звільнившись від тяжких обов’язків, сумнівів, турбот’: ◀*З грудéй горá звалíлася* [ЛЛ: 222]; *Н’іби го’ра с плечéй ўпала; Го’ра с плеч’іў с’пала, го’ра с плеч’чій с’пала; Го’ра с плечéй ўпала; Го’ра с плеч’чій з’л’ісла; З’йшло йак го’ра с плеч’чій* [Коваленко_ФС: 90]
- ◆ гóри-дóли (гóри і дóли) обіцáяти ‘багато обіцяти; обіцяти нереальне’: ◀*Уб’іц’али ми на туй робот’і гóри-дóли, а пак у’с’е за’были* [Сабадош: 51 («що-небудь у великому обсязі (коли йдеться про обіцяне)»)]; *Обіцáяти гóри-дóли – не зробíли* (Тухля) [Матіів: 104]; *Обіц’еў гóри і дóли, а ф’ігу даў* (Гринява) [КСГГ]; *Та ві’н зразу гóри’ дóли’ об’іц’еў, а напосл’ід’ку ніч’о ніч’ даў* [Астаф’єва: 375 («дуже багато (про обіцянку)»)]
- ◆ гóри і доліни давáти ‘про обіцянки нереального’: ◀*Хоть бы был мі горы і долины давал, лиш бы был от мене тебе нитко не взял* (Імстичово; за І. Панькевичем) [УЗГ_Т: 229]
- ◆ гóри-мóсти обіцáяти ‘багато обіцяти; обіцяти нереальне’: ◀*Приходила перед іспитом до Бога, як Він тільки сам був у церкві: ставала навколíшки на холодну, як чоло мерця, долівку й обіцювала «гори-мости» Богові за той іспит* [ЛЛ: 533]
- ◆ гóри переставлáти ‘досягати найбільших успіхів у чомусь’: і *Хо(т) бы(х) ма(л) на(д) лю(ди) розоу(м) и бы(х) мáль такоую в’ѣроу, же бы(х) горы мoгь переставлати* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 20]
- ◆ гóри постигáти ‘тс’: і *Подземніи мученики горы постигали, постом и працами тѣла избужали* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 20]
- ◆ горóю ходíти ‘ходити слідом’: ◀*Та ни ходí, д’іўчинóчко, горóйу за мнóйу, бо ты зна́йеш, шо йа дис’ит’ вóжсу за собóйу* (Ясіня) [КГ]; *Ой ни ходí, білий хлопче горóйу за мнóйу. Д’ітча мáт’ір погубáйе, бáс’а <‘не я’> за тобóйу* (Росішка) [Грицак_С 1: 93]

- ◆ горію стояти 'відстоювати, захищати всіма силами': ◀*Стояти горів* [СБ: 532] ▶*Стый за правду горой, а бигъ <бог> за тобой* [Б-Н: 296]
- ◆ дурному (п'яному ...) горі нема́ (немає) 'про поведінку неадекватної людини': ▶*Дурному <й> гори нема* (Радомишль); *Дурному гори немає, а все низ* (Лів.); *Дурному гори немає, усе рівно; П'яному гори немає – усе рівно* (Київ.) [Номис: 120, 224]; *Йак в'ін пришелéткуватий, то дл'а йóго й нема́ горі – самі йарі* [ФСХ: 53]
- ◆ з горі впав 'про дивака': ▶ [ФСГД: 88 («дурнуватий, пришелепкуватий»)]
- ◆ за гори високі ⇔ горá (значення 1.6.1.1)
- ◆ за <великою, високою> горію (гóрами) ⇔ горá (значення 1.6.1.1)
- ◆ <золоті> гóри обіцяти 'багато обіцяти; обіцяти нереальне': ◀*Золотії гори обіцяє* (Гал., за Г. Ількевичем) [Номис: 88 («прельщаєть невб'роятними обіцаннями»); Гр. 1: 309; Гр.² 1: 375]; *В'ін 'сук'ий син же^uниўс'а / 'гори об'іц'аў / а с"а же^uниў ...* (Стара Ропа) [ПЗН_Т: 42]; *Золоті гóри обіцувати* [ЛЛ: 533]; *Об'іц'ати золот'і 'гори* [Коваленко_ФС: 90]; *Та то такій скурвий син, він лиш знає наобіцети золоті гори* [СБ²]
- ◆ ля́пнути, як дурний з горі збіжитьь 'сказати дурницю': ◀*Шос' та'ке 'л'апне / йак дур'ний з го'ри з 'б'і'жит'* [Коваленко_ФС: 90]
- ◆ на сто гір 'дуже гучно': ◀*Зарычаў віл на сто потоків, на сто гір (як загьрмит)* (Святкова Велика) [Верхр_Л: 225]
- ◆ нажертіся як горá 'наїстися надміру': ◀*На'жертис' йак го'ра* [Коваленко_ФС: 90]
- ◆ не за горáми ⇔ горá (значення 1.6.1.1)
- ◆ нема́ горі́, одні ярі́ 'про хвалька': ▶ [ФСГД: 146 («хто-небудь дуже хвастливий»)]
- ◆ ні горі́, ні нізу́ 'про байдужу людину': ▶ [ФСГД: 146 («кому-небудь однаково, байдуже»)]
- ◆ <ніби> гору з плечей скинути (звалити) 'перестати хвилюватися, заспокоїтися': ◀*'Гору с пле^uчеї с'кинути; 'Н'іби 'гору с пле^uчеї звалити* [Коваленко_ФС: 90]
- ◆ через горú навпрісядки 'про далеких родичів': ▶ [ФСГД: 146 («дуже далеко рідня»)]
- ◆ як за горію 'надійно, затишно': ▶ [ФСГД: 147]
- ◆ як з горі́ скоті́тися 'несподівано прийти, з'явитися': ▶ [ФСГД: 147 («неждано з'явитися (перев. про гостей)»)]
- ◆ як з <Лісої> горі́ бігти <летіти (нести́ся)> 'легко, просто': ▶ *Тобі туди йти, як з гори бігти; Як дурному з гори* (Пирятин); *Як дурному з гори збігти* (Козел.); *Легко, як дурному з гори бігти* (Луб.); *Як п'яному з гори котицьця (так легко)* (Дніпр.) [Номис: 98, 148]; *Як з Ли'сої гори'* [ФСГД: 147 («швидко, з усіх ніг»)]

- ◆ як (кой) рак на горі свісне ‘ніколи’: ◀ *Кôй рак на гôр'і свісне* (Березники); *Йак рак на го'р'і свісне* (Колодне) [УЗГ_Т: 70, 156]; *Йак рак на го'р'і свісне* [Коваленко_ФС: 289]
- ◆ як на бісову (Лісу) гóру ⇒ горá (значення 1.6.1.1).

Протиставлення *гóри* ↔ *долини*, рідко *верхі* ↔ *долини* «часто корелюють як компоненти однієї поетичної синтагми, зміст якої визначає домінантна сема ‘цілісний простір’» [Прокопович 2006: 98]. У цьому контексті цікавим є коментар Олени Курило, що «українська поетична мова часто застосовує сполучення двох слів, що з них кожне може мати своє окреме значіння, тобто сполучені слова несинонімічні», влучно зазначивши, що такі слова «складаються на одно узагальнене» [Курило 1960: 131], як, наприклад, *гори-доли* (*гори і доли, гори, доли* тощо), які номінують значення ‘**уся земля, усе довкола**’, ‘**по всій землі**’. Важливо, що ці слова, називаючи протилежні поняття, коли «друге дорівнює заперечному першому» [там само], позначають одне ціле:

верхі й долини: ◀ *Сама хмара відорвалася від неба й водою залила все – верхи й долини* [Лом_ЗС²: 184]

горá і доли́на: ◀ *Буде ся смутила гора и долина, / Же я ей не буду веце веселила* (Радоцина) [Верхр_Л: 353]

гóри і до́ли: ◀ *Сонійко мовит – нема над мене – бо як я зйду в неділю рано – зрадуют ми ся гори і доли – гори і доли в церквах престоли* (Бітля) [Свенц.: 143]

гóри і доли́ни (*гóри-доли́ни, гóри₁, доли́ни, гóри тай доли́ни; гóри, доли́ни*): ◀ *Чъмъ нѣбо мѣньше? всюди рѣвнѣньке, Всюди рѣвнѣньке, та звѣздянѣньке. Чъмъ землѣ бѣльша? – Гóры, доли́ны, Гóры, доли́ны, тай полоніны* (Стрий.) [Гол.: 593]; *Найняла собі косарів двацьѣт иштири, / Же-б їй скосили всѣ гóри і доли́ни* (Равське); *А як я <місяць> зйду в зимі з вечера ... / То я освѣчу гóри, доли́ни ... / Гóри, доли́ни, всякі звѣрини (колядка)* (Купичволя) [Верхр_Б: 111, 203]; *Ой таю-ж я си чим пофалити: / Ой йик я зйду в неділю рано, / Церкви й косцьоли я обігрію, / Церкви й косцьоли, божі престоли, / Гори, долини, дуги, калини!; Йили из того тай пальничку, / Тай пальничку йили плескати, / Гори, долини тай основати. / Ой заснували гори, долини, / Широкі поля ше й полонини, / Широкі поля, синії моря!; Гори-долини, широкі поля, / Ой заснували синії моря!; Небо меньшеньке, бо все рівеньке, / А земля більша, гори, долини, / Великі поля тай полонини* (Верховина); *Ти водице арданице, обмиваєш гори и долини, обмиваєш коріньи, каміньи* (Космач) [Шух. 4: 82, 133, 136, 150; 5: 231]; *Але побігла она на двір, шось туди, крунула сї сюди не туди, а далі убігає и каже: Жінко! Горст гори и долини и тіти <діти> середіни!* (Черник) [Онищук_НК: 31]; *Ой на горі фіялочки зацвили / Ой всі гори тай долини покрили* (Іллінци) [Голуб_В: 184]; *А земля більша: гори й долини, гори й долини і ріки бистрії, ріки бистрен'кі, гори кремнен'кі*

(Бітля) [Свенц.: 133; Он. 1: 386]; *На мірі й гóри й долини ти дайút, а коли віўці́ і пішли – буд'здорóў* (Росішка) [Грицак_В: 154]; *Пер'уший корол'у, ч'им си пофалиш? / Вин си пофалит, бо вин майет ч'им; / вин си пофалит буд'коли рано, / бо вин загрійет гори й долини, / гори й долини, цер'кви й костели, / цер'кви й костели та й л'уцк'і дома* [Горбач_Б: 254]; *Ку'да_м хо'дила / ў'с'уди с'п'івала / гóры і долини так зве^uсе^uл'ала* (Туринське) [ПЗН_Г²: 197]

гóри з доли́нами: ◀*Ой тамъ на горѣ Фіялойки заквіли, Всѣ гóры съ доли́нами закрьли; Тамтудый Марыся ходила, Зелёный барвѣнокъ садила* [Гол.: 564]; *Ой завили фіялойки, заквіли, / Аж сї гори з долинами прикрили* (Яворів Л) [Гнатюк_Г: 208]

горонька́ми, долонька́ми: ◀*Як би я го не любила, тудя не ходила – гороньками, долоньками в инчий край заплала <заплала>* [Свенц.: 147; Он. 1: 281]

гóроньки й доли́нки: ▲*Ой обжінки, татойку, обжінки, – вже пожали гóройки й доли́нки* [Аркушин²: 547]

горою і долом: ◀*Гримітимуть громи долом і горою* [Дзендз_С3: 18]

по гóрах і дóлах: **і** *Потоки крѣвавыи текли по всѣ(х) гора(х) и дола(х) вифлєемскы(х)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 112].

Доповнюють семантичну групу 'гора' деривати:

гірка (*det*): ◀[Гол.: 481; Жел. 1: 142 («*det* до гора́»); Горошак²: 43 («*górka*»); SŁ: 52, 55 («= *gora* ('*góra*')»); Личук 2015: 270 («невисока гора»); *Ой не видно того села, аны тойї гірки. / Де я буду за невістку, там нові одвірки* [Верхр_Б: 195]; *Не мам позірку <'увага>, лем на нону <'той> гірку* [Верхр_Л: 452; Пиртей: 302]; *Иде один <вівчарик> та наперед, сів собі на гірці: / «Порахуйте, легіники, ци є усї вівці?»; Ходьби кози по під лози, / А вівці по гірці, / Та кино-коми, мій братчіку, / Хоч три сороківці* [Шух. 2: 202; 3: 23]; *Ходет кози по під лози, а вівці по гірці* [Шек_ДИ: 244]; *І через гірку, через долинку ой прилітают <по два ангели>, тай повідают ...* (Бітля) [Свенц.: 133]; *Еї на гурці'і / на гурці'і / два листкі на гурці'і* [УЗГ_Т: 51]; *Моя сестра жи'ве на туй гурці'і* [Сабадош: 54] ▶ [Б-Н: 98] ▲ [Черепанова 1983: 175 (*гірка* «гора, холм вообщє»)】 [Гр. 1: 285; Гр.² 1: 347 (б.л.); СУМ 2: 74; СУМ₂₀: 636] **і** *А зь болотца долиною, а зь долины на гурку, межою* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 26]

гірня (*coll*): ◀[Кміт_С: 43 («гори й люди в горах»); Он. 1: 169]

гіронька (*det*): ◀*По'ве^uзем за г'іройку / Іванце^uви по' же^uноїку* [ПЗН_Г²: 175] ▶ *Ой зійду я на гіроньку та гляну по поділлю* (за П. Чубинським); *На гіроньки по ягідоньки, на горяниці по полониці, у долину по калину* (Лубен.п.) [Гр. 1: 39, 317; Гр.² 1: 384] ■ [СУМ 2: 76; СУМ₂₀: 637]

гірочка, гóрочка (*det*): ◀*Ой зза гірочки, зза калиночки / Їхали люде з Україночки; Близко дороги стоїт гірочка; Изза горочки, / Зза*

калиночки, / Йдуть кольиднички / З Україночки [Шух. 4: 36, 70]; Ой за горочки, з-за калиночки / Ми коледнички з Україночки [Шек_ДИ: 74] ■ [Гр. 1: 286; Гр.² 1: 376; СУМ 2: 76; СУМ₂₀: 637]

гірчак: ▲ [Черепанова 1983: 175 («гора, холм вообще»)]

гірця (р/л гірці): ◀По-під гірці пасу вівці білейкі, білейкі (Мацошин) [Верхр_Б: 259]; Ой попід гірці йшли білі вівці; / Гой дай Боже! / За ними ходив Василь вівчирик (Верхній Ясенів) [Шух. 4: 89]

гір'я: ◀ [Піпаш: 22]; Гей сонечко зза гір'я, зза гір'я, / А молода зза стіля, зза стіля; Зза гір'я, місяченьку, зза гір'я, / Виводимо молоденьких зза стіля [Шух. 3: 35, 53, 57, 59] ▲ Понад г'ір'ю сн'ізі лежат', попу́д г'ір'ю р'ічки брин'ат' (Положеве) [Аркушин²: 89 («горби, гори»)]

гораці: ◀ [Жел. 1: 152 («Berges <гора>»)]

горечка (det): ◀Нич не виджу лем горечку, на ті горі шибеничку [Верхр_Л: 273]

горінка (det): ♦ ◀Як за горінков 'у безпеці': То в мене з'ат' дуже акуратный <'слівний'>. Кид'шtos 'пообиц'аїе, то точно додержит'. Йак за горінков (Нижнє Болотне) [Грицак_С 1: 74]

горіця (det): і Изиде на горицю (ХІ) [МСДЯ 1: 554]

горічка (det): ◀Горо моя горо, хто ня на ню волат? / Волат ня миленькій, Боже мій любенькій. / Горичка горує, мій милый банує [Верхр_Л: 367]

горонька, горойка (det): ◀Ой вийду я на горойку: горойко, горойко! / Нема того, що я його, бідна головойко!; Відти горá, відти горá, відти долинóйка, / Мѣжи тѣми горойками моя дѣвчинóйка [Верхр_Б: 117, 137]; Зачорнѣлає чорна горонька, Выйшла зь за неї чорна хмáронька, Чорна хмáронька, овѣць тѣрмонька [Гол.: 586]; Горонька горує, дѣвчатко банує, / Горонька не горуї, дзевчатко (дѣвчатко) не бануї [Верхр_Л: 302]; Вийду я на гороньку, / Кличут мене до домоньку; Там на горі, горойці, / Райское деревце [Гнатюк_Г: 69, 76]; Пішов ледїнь гороньками тай полонинками / Тай находит три-зільничко під кичірочками [Шух. 3: 207]; Відти гора, відти друга, а відти гор'авка, меджи ты'ми горойками там мойа біл'авка [Кміт_С: 49; Он. 1: 187]; Ай з-за горойки з-за високої, ранейко відтам вилітат біло стадейко – ранейко [Свенц.: 138; Он. 1: 102]; Мойá л'уба мат'інко, вийди ти на горойку [Он. 1: 186]; Ої з горойки на долину помалейки зїду; Жеби сонце знало / йак с'а хоче йїсти / то би спонаг'ало за горон'ку с'їсти ... [ПЗН_Т: 20, 133–134] ► [Пискунов: 55 («гора»); Гр. 1: 309; Гр.² 1: 378]

горуня (det): ◀ [Кміт_С: 49 («гірка»); Марусенко_С: 224 (за Ю. Кмітом, «гора»); Он. 1: 187 («невелика гора, горб»)]

горявка (det): ◀Відти гора, відти друга, а відти гор'авка, меджи ты'ми горойками там мойа біл'авка [Кміт_С: 49; Марусенко_С: 224 (за Ю. Кмітом, «гора»); Он. 1: 187 («невелика гора, горб»)]

горяна: ▲ [Черепанова 1983: 175 («гора, холм вообще»)]

горяни́ця (*det*): ► *На гірочки по ягідоньки, на горяниці по полониці, у долину по калину* [Гр. 1: 317; Гр.² 1: 385]
забо́ра: ◀ [Жел. 1: 240 («Berges <гора>»)]
уго́рок: ▲ [Черепанова 1983: 175 («гора, холм вообще»)]
узгір'я: ◀ [Жел. 2: 1005 («Berges <гора>»)].

Відповідно до таких ознак, як: заліснення, засніження, розмір та гороутворення, виявлено «складні» значення на зразок 'поросла лісом гора'. М. Толстой наголошував, що саме такі назви вказують на особливості сприйняття світу мовцями [Толстой 1969: 245].

Значення '**гора (пагорб), поросла рослинами, деревами**' (1.1.1) реалізують назви, які диференційовано за кольором (зелений, синій, чорний), типом рослин / дерев чи їх сукупності (осика, терен; хаші, ліс), а також «нейтральні» – базові – назви (*верх, гора*):

верх: ◀ [Потапчук 2012: 244 («горб, що поріс деревами»)]

верх зелений (*pl* зелені верхі, сомб): ◀ *А верше, мій верше, мій зелений верше, / Юж мі так не буде, як мі было перше* (Завадка Риманівска); *Гей спознаш ня миленькій, спознаш ня по перку, / Як ся будеш прохаджаў по зеленім верху!* (Туринське) [Верхр_Л: 331, 371; Пиртей: 204]; *Горы мойі, горы, зелені верхы, / Заколь вас перейду, зайдуть ня змерькы* (Великі Лучки) [Верхр_ЗнД: 169]; *Ой не шумі луже дуже, ти зелений верше, / Ой щоб ми се привернуло закохане перше* (Мацошин) [Верхр_Б: 42, 136]; пор. також дієслівну форму *зазеленіти(ся)*, яка передає цю семантичну ознаку: ◀ *Сет. Юра бере ключі і розмикает весну. ... Из стіни здоймает свій злотний ріг, та ек прикладе до губий – та ек затрубит, то відразу зазеленіютьци гори – долини* [Гк 1935: 79]; *А йик затрубив та світий Юрій, / Усі си верхи зазеленіли* (Стебни) [Шух. 4: 56]

гора́: ◀ [Потапчук 2012: 254 («горб, що поріс деревами»); Личук 2015: 274–275 (Рожнят.)]

гора́ зелена (*pl* зелені го́ри, сомб): ◀ *Принесли сьмо вамъ збо́ръ Зь по́дъ зелены́хъ го́рь* [Гол.: 589]; *Ой ізза гори, зза зеленої, / Гої дай Боже! / Річка впливат, плавине несет ...* (Тюдів) [Шух. 4: 130]

гора́ осікова (*сомб*): ◀ *Осиковець* (= *осикова гора, або вершок, покритий осиками*) (Сушиця) [Грицак ТН: 72]

гора́ терно́ва (*сомб*) 'гора, вкрита тереном'; *fig* 'гора страждань, терпінь': ◀ *Мати Божя пішла терновов горов, ніжки бодаючи, кривіу проливаючи* (Яворів К) [Шух. 5: 23]

гора́ хашчова́та (*сомб*): ◀ [Личук 2015: 64, 414; пор.: *ха'шч'і 'тс'*]

гора́ чо́рна (*сомб*) 'поросла хвойним лісом гора': ◀ *Зачорнѣлає чо́рная гора́. Що не вроділа жыта, пиєніцю, Але зроділа жемчужну траву́, Жемчужну траву́, золоту́ рясу* (Стр.) [Гол.: 542]; *Чорна гора родит попер <'перець'>, / Чия же я буду тепер* (Чирна) [Верхр_Л: 245];

Чорна гора́, білий шаш <‘осока’>, *а м’їй мілий* – *гунцводра́ш* (Комарники) [Он. 1: 199] ► у народній творчості Черкащини *чорна гора* асоціюється зі сумом, горем, удивством: *Ус’ї гори зе‘лен’їїут’ / ус’ї гори зе‘лен’їїут’ / де ба‘гат’ї ‘жито’с’їїут’ / т’їл’ки ‘їодна’гора ‘ч’орна / де ‘с’їїала ‘б’їдна в’дова / де ‘с’їїала вол’о‘чила / де ‘с’їїала вол’о‘чила / сл’їзон ‘ками прим’очила* [ГЧ_Т: 87]

гóri сїні (*pl, comb*): ◀*Возьм’ѣть менѣ на топоры, Занес’ѣть мя въ сїні гóры, Въ сїні гóры занес’ѣть мя* (Гал.) [Гол.: 590]; *По за тоті сїны гóры мальовані бучькы* (Великі Лучки) [Верхр_ЗнД: 114]; *Сїні гóры заслонили великоє місто, / Сядь си милий коло мене, най нам буде тьїсно* (Пристань) [Верхр_Б: 219]; *Озмїт мене на топоры, / Занесїт мнѣ в сїні гори; / В Черногорї я спочину, / Я там зрїс – най там и згину!* (Верховина) [Шух. 5: 171]; *Перейду ѣа сїні гóры, карпáтс’кі долини, та не відів ѣа сїм гóдів рїднен’коїї днини* (Ясіня) [КГ]; *Овеч’їтка-белеч’їтка, ѣак ми дóбре з вáми. Ой похóжжу собї дóста сїними гóрами* (Богдан) [Грицак_С 1: 119]; *Пом’їж того – че‘рвон’ї мак’їўки дах’їў і сін’ї гóры* (Ковалівка) [Лесюк: 259]; *Зане‘с’їт м’а ў сін’ї гóры* (Крута Долина) [ПЗН_Т¹: 70]; *Понад ‘сін’ї гóры л’їта ‘сизї ‘орел / к’рїлами ви‘соко до хмар д’їста’їе* (Туринське) [ПЗН_Т²: 196]

лісогiр’я (*comb*): ▲ [Черепанова 1983: 175 («гора, поросшая лесом»)]

лісогóра (*comb*): ► [Марусенко_С: 235 (Він., «гора, на которой полосами чередуются пастбище и лес»)] ▲ [Данилюк_С: 77 (Ківерц.)].

Назви, які репрезентують значення **‘гора (пагорб) без рослинності, із незалісненою вершиною’** (1.1.2) (здебільшого композити та словосполучення), містять вказівку на СО ‘пустий’, ‘голий’, ‘лисий’, а також безпосередньо вказують на відсутність «лісу» – *безлісний*:

верх гóлий (*comb*): ◀ [Личук 2015: 271 («гола вершина гори», «голий верх, без рослинності»)]; *Голя ... голый верх горы* (Бортне) [Верхр_Л: 404] і пор.: *голый* «голий, не покритий рослинністю» (Луцьк), а також *Гологори* – «назва села у Львівській землі» (Банилів, XV) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 250]

вершечок гóлий (*det, comb*): ◀ [Личук 2015: 75, 271]

головéрхий холм (*comb*) ⇔ **головéрхий**

гольгóра (*comb*): ◀ [Личук 2015: 67, 274 (Городен., «височина, вкрита лише камінням, на якій не росте навіть трава»)] і *Гологори* (назва села у Львівській землі) (Банилів) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 250]

горá безлісна (*comb*): ◀ *У д’їда голова ги безл’їсна горá* (Луги 3) [Грицак_С 1: 108]

горá голá (*comb*): ◀ [Жел. 1: 148 («kahler Berg <тс>»)]; Личук 2015: 66, 271 («незаросла; не вкрита рослинами»)]; *То була гола гора, лише вся в корчах* [ЛЛ: 185]

- гора́ ліса¹ (*comb*): ◀[Піпаш: 38, 93; Личук 2015: 66, 329 («гора, горб, підвищення без рослинності», «гора, позбавлена рослинності»)]; *Ой кувала зазулечка по під гору лису, / Та куди він бай утікав, та позбивав росу* (Ворохта) [Шух. 3: 222] ▶ [Гр. 1: 309 (за П. Чубинським, «гора съ обнаженной вершиной, – согласно народнымъ повѣрьямъ обычное мѣсто собранія вѣдьмъ и чертей»)] ▲ [Данилюк_С: 76 (б.н.п., «гора без рослинності»)] ■ *От лисеи горы по болото* (XV) [Тимч_ІС: 563]
- лисогір, лисогор (*comp*): ▶ [Марусенко_С: 235 (Кір., *лисогір* «гора без растительности»)] ▲ [Черепанова 1983: 176 («вершина»)]
- лисогірка (*comp*): ◀[Личук 2015: 66, 330 (Колом., «горб, на якому відсутня рослинність на його верху»)]
- лисогора́ (*comp*): ◀[Жел. І, с. 405 («kahlenberg <лиса гора>»); Марусенко_С: 234–235 (б.н.п., «гора без растительности»)] ▶ ▲ [Марусенко_С: 234–235 ('тс')]
- пустогі́р'я (*comp*): ▲ [Данилюк_С: 113 (Луцьк.²)].

Назви **гори, покритої снігом чи інієм** (1.2.1), мотивовані кольором та порою року:

гора́ біла (*comb*): ◀[Піпаш: 38 («скеляста і покрита снігом гора»)]

гора́ зімна (*comb*): ◀[Кміт_С: 93 (за О. Яворським; «гора, що вказує на скору зиму, покриваючись усе мракою»)].

У говірках південно-західного наріччя функціують дієслова *біліти* (*побіліти, забіліти*), *цвісти* 'покриватися памороззю': *Сет. Никола сидит гадку гадает из стіни срібні роги здоймаєт – тогди біліют гори – долини* [Гк: 79]; *Але верхи побіліли, потоки прибули, / Уже мого ледіника в черевички вбули* (Розтоки К); *А йик затрубив свійтий Микола, / То всі си гори бай забіліли! / А йик затрубив та свійтий Юрій, / Усі си верхи зазеленіли* (Стебни) [Шух. 3: 156; 4: 56]; *Ой у горах с'н'їги ўпали / гори по'б'їл'їли* (Тисовиця) [ПЗН_Т¹: 44]; *Подивіся, бра́те, як вір'ьхи цвѣт'ут, красá якá* [Матіїв: 505].

¹ Пор.: *лисуха, лисяк* [Марусенко_С: 235 («гора без растительности»)], *лисáк, лисáня* [Данилюк_С: 76] та ін.

² Матеріали Оксани Данилюк, записані в Горохівському, Іваничівському р-нах Волинської обл., репрезентують південноволинські говірки південно-західного наріччя, а Луцького, Локачинського та Володимир-Волинського р-нів – перехідні західнополісько-південноволинські, які слугують суміжною смугою між двома наріччями – північним і південно-західним (як і матеріали М. Корзонюка, записані в Іваничівському та Володимир-Волинському р-нах). Оскільки чітка диференціація говорів не є принциповою для цього дослідження, південноволинські говірки об'єднано з поліськими.

За СО 'розмір' виокремлено значення¹:

1.3.1) 'висока гора'

велич-гора² (*comb*): ◀[Верхр_Л: 144 («ein sehr grosser Berg <дуже висока гора>»)]

гірка висока (*det, comb*): ◀*Пасе вівчарь вівці по високій гірці* [Зубр_В: 12; Он. 2: 95]; *Ой ходімо, товаришу, на високу гірку* [Матіїв: 371]; *На висок 'ій, каже, гірці 'і казаў легін 'д 'іўці 'і* [Горбач_Б: 270]

горá висока (*comb*): ▶[Задорожня 2021: 47 (Черк., «висока гора»)]

горá дужа (*comb*): ◀[Личук 2015: 289 («висока гора»)]

горá ліса (*comb*): ▶[Задорожня 2021: 47, 241 (Черк., «висока гора³»)]

гѳри великі (*pl, comb, top*) 'Карпати': **і** (*Узри*) *оустремшиа чересь горы великия* (XII) [МСДЯ 1: 552 («горы великия «Карпатські гори»)]

горісько (*aug*): ▲[Шийка 2013: 306 («велика гора»)]

горішца (*aug*): ◀*Вішоў черлѳний чоловічшиче из:а черлѳнойі горішчі, черлѳн 'і ў нѳго бисажішчі* (Росішка) [Грицак_С 1: 198]

горіще (*aug*): ◀[Личук 2015: 277 (Рожнят., «висока гора»)] ▲[Данилюк_С: 37 («велике підвищення»)] ♦ як горіще 'про дуже товсту тварину': ◀*Такій у н 'а баканішче* <'кабанище'>, *йак' горішче* (Росішка) [Грицак_С 1: 100]

1.3.2) 'невисока гора'

горá малá (*comb*): ◀[Личук 2015: 335 («мала гора»)]

нізька, нїзка (*n*): ◀[Личук 2015: 46, 349 («невелика гора», «низька гора»)].

Відповідно до особливостей гороутворення зафіксовано низку назв, а саме:

1.4.1) 'гора за наявністю твердої породи (камінь, кремень)'

верх камінний (*comb*): ◀[Личук 2015: 307]

гіронька кам'яна (*det, comb*): ◀*Ты гіройко каміанна́йа, / Чом же сьа не ростóчиш?* [Гнатюк_БВ: 17] ■ [Гр. 1: 286; Гр.² 1: 348 (б.л.); СУМ 2: 76; СУМ₂₀: 637]

горá каменїста (*comb*): ◀*Пречиста Дїво, дес Христа дїла? / Вна промовила: Я го післала, / Я го післала в високу гору, / Ой у найвищу, у каменїсту!* (Верховина) [Шух. 4: 145]

горá камінна (*comb*): ◀[Личук 2015: 307 («гора, устелена камінням»; «підвищення з кам'янистим ґрунтом»)]

¹ Субстантивне значення 'найвища гора', а також ад'єктивне 'низький' (як ознака гори) подано в межах ССП 4.5.2.

² Пор. аналогіїні структурні утворення: *верба-велич* 'дуже велика верба', *рыба-велич* 'дуже велика риба', *велич-ліс* 'дуже великий ліс'.

³ Дослідниця вважає назву прикладом «переходу в систему народної географічної термінології назви з іншого поняттєвого поля. Така мотиваційна модель поширена в більшості українських говірок на позначення різних видів географічних реалій, позбавлених рослинного покриву» [Задорожня 2021: 48; також: Черепанова 1984: 121; Личук_С: 160; Громко та ін._С: 110–111; Шийка 2013: 65]; пор.: *лісий горб* «підвищення, на якому нічого не росте» [Задорожня 2021: 242].

гора кам'яна (*сomb*): ◀ *Ми сі лихого-злого ни біймо! Коло нашого двора камийна гора¹, осиковий кіл, огненна ріка* (Черник) [Онишук_НК: 5]

і *W(m) камены горы по должек* (XV) [Тимч_ІС: 580]

гора кременіста (*сomb*): ◀ *Ой конику, воронику б'блокопытистый, Занеси мя въ полонинку на верхъ кременистий* [Гол.: 378]

гора кремненька (*сomb*): ◀ *А земля більша: гори й долини, гори й долини і ріки бистрий, ріки бистрен'кі, гори кремнен'кі* (Бітля) [Свенц.: 133; Он. 1: 386]

гора крем'яна (*сomb*): ◀ *Всі сині фіялки зацвили, / Всю гору кремену закрили* (Доброгостів) [Левин_В: 104]

гора скаліста (*сomb*): ◀ [Личук 2015: 392 («гора з наявністю скал чи гострих скал»)]

горонька кам'яна (*det, сomb*): ◀ *Каменная горойка, зродила ягодойка* [Верхр_Б: 131]

1.4.1.1) 'скеля'

гора: ◀ [Мосора: 30 («скала, камінь»)]

1.4.2) 'гора за наявністю вапнякових порід'

білогора (*сomp*): ◀ [Личук 2015: 62–63, 249 (Тлум.)]

гора біла (*сomb*): ◀ [Личук 2015: 62–63, 249 (Тлум.)]

1.4.3) 'гора за наявністю глиняної породи'

верх гліняний (*сomb*): ◀ [Личук 2015: 63, 271 (Косів.)]

1.4.4) 'гора за наявністю крейдяної породи'

гора: ► *Йе гора така / м'ел добу'вайут'* [Сіденко² 2003: 114, 117 («місце видобутку піску, крейди»)]

гора мілова (*сomb*): ► *Грун'тов'і 'води розми'вайут' м'іло'в'і 'гори / і ста'йут' 'б'ілими* [УССГ_Т: 52].

Із видобуванням крейди пов'язані фраземи, зафіксовані у степових говірках:

◆ на горі крейду косити 'говорити неправду': ► [ФСГД: 143, 145]

◆ за кудикину гору крейду косити 'відповідь на запитання «куди йдеш?»': ► [ФСГД: 143, 145].

З евфемістичним значенням 'психіатрична лікарня; божевільня' засвідчено словосполучки *Біла гора*, *Весела гора*, мотивовані тим, що «психіатрична лікарня у Сватовім розміщена на горі з крейдяними відкладами. Переосмислення словосполучення *біла гора* відбулося, отже, на основі

¹ Словосполучення *кам'яна гора* асоціюється також із складнощами, життєвими труднощами, подолання яких потребує значних зусиль. Це відображено у приповідках, наприклад: *І на крем'яній горі доробит сі хліба – «про роботящого чоловіка»* (Нагуєвичі) [Франко_П 22: 307]; у говірках південно-східного наріччя: *До свекрухи дорогу топтати, / Через гори крімінистій, / До свекрухи химиристої* (Гордашівка) [Ганюченко 1919: 48].

² За словами авторки, «наведені діалектні приклади фіксують у досліджуваній говірці втрату первинного, власне географічного призначення об'єкта як орієнтиру на місцевості, указуючи на прикладний характер використання географічної реалії» [Сіденко 2003: 114]; пор.: гора «місце видобутку піску», «місце видобутку крейди» [Сіденко 2003: 41].

суміжності, метонімічно» [ФСГД: 141]; пор. також ФО: *відправити на Білу гору, поїхати на Білу гору, з Білої гори (горки), утекти з Білої гори, пори на Білу гору* та ін. [ФСГД: 141–147].

1.4.5) '**гора за наявністю сипучої породи (піску)**'

гора: ► *Одна там була го́ра / н'ісок брали / водою розводили / до́ма н'ідводили / та́кий к'расний бу́* [Сіденко 2003: 114, 117 («місце видобутку піску, крейди»)]

гора піскова́ (*comb*): ◀ [Личук 2015: 63, 364]

1.4.6) '**гора за наявністю вулканічної породи; вулкан**'

бага́ть-гора (*comb*): ► [Яв.: 8 (за Є. Тимченком¹)]

гори вогневі (*pl, comb*): ► *Там десь, у тій стороні, кажуть, єсть великі вогневі гори, такі, що із них вириваються каміння, вогонь, попіл, а навкруги стоїть такий великий сморід, що й світу божого не видно* (Катер.п.) [Яв.: 116]

1.4.7) '**гора за наявністю джерел**'

гора буркутова́ (*comb*): ◀ *Туди́ їс'а го́ра буркутова́, бо з ус'о́х бо́кіу течé бурку́т* <'мінеральна вода'> (б.л.) [Грицак_С 1: 303]

гора сі́льна (*comb*): ◀ *Нині черпає громада сировицю, що впливає з тої «сільної гори»* [Шух. 1: 16]

гора солóна (*comb*): ◀ [Личук 2015: 38, 394 («відсутність на горі джерел прісної води і наявність соровиці, води, насиченої сіллю»)]

со́ліго́ра (*comb*): ◀ [Личук 2015: 38 («гора з соляними джерелами і соляними пластами»)]

1.4.8) '**водоспадна гора**'

гора гу́кова (*comb*): ◀ [Личук 2015: 38, 280 (Надв., «водоспадна гора; гора, на якій потоки мають багато водоспадів на схилах гори»)]

1.4.9) '**гора з озерами на схилах**'

гора озерéцька (*comb*): ◀ [Личук 2015: 38 («гора, на схилах якої є невеликі озера»)].

На позначення **гірського пасма, хребта** (1.6) – групи гір, розташованих в одному напрямі, відомі назви:

верх (*pl верхі*): ◀ [Личук 2015: 256 (Колом., «пасмо горбів»)]; *За то, шо на тих верхах, у тій горі Довбуш убив чорну Біду, чорнокнижника, за це тоти верхи називають си Черногора (Голови)* [Шух. 5: 175]

вершо́к: ◀ [Rudnicki 1939: 32]

взгі́р'я: ▲ [Черепанова 1983: 176 (*взго́р'є* «гребень, кряж, продолговатая возвышенность»)]

го́ри (*pl*): ◀ [Личук 2015: 48, 277 («хребет», «ряд гір», «продовгувате підвищення»)]

го́ри пасмовáті (*pl, comb*): ◀ [Жел. 2: 604 («Kettengebirge <гірський хребет>»)]

¹ Історичні словники за ред. Є. Тимченка не документують [Тимч_ІС: 48; Тимч_МС 1: 39].

гóрки (*pl, dem*): ◀[Личук 2015: 48 («ряд гір»)]

горя́нщина: ▲[Черепанова 1983: 176 («гребень, кряж, продолговатая возвышенность»)]

нагóри (*pl*): ▲[Черепанова 1983: 176 ('тс')]

су́горки (*pl*): ▲[Черепанова 1983: 176 ('тс')]

сузгóрки (*pl*): ▲[Черепанова 1983: 176 (*сузгóрки* 'тс')].

Гірські хребти мають не тільки важливе географічне значення, а й політичне – як кордон між адміністративно-територіальними одиницями і навіть між державами. Це підтверджує тісний семантичний зв'язок між місцем і межею, адже місце апріорі «неможливо усвідомити без його межі. Саме це поняття імплікує питання про те, що знаходиться за межею – небезпека загрози чи, навпаки, щось позитивне» [Топоров 2004: 28; пор. також: Лотман 1996: 175].

Поняття *межі, границі* виражено на двох рівнях і, відповідно, на двох осях координат: вертикальній, розмежовуючи верхню і нижню частину, і горизонтальній, що відділяє передусім свій і чужий простори (реалізує слово *гора* як 'межа, перехід'): «кульмінаційний момент шляху [...] припадає на стик двох частин, що вказують на межу, границю – перехід між двома по-різному влаштованими «підпросторами» (звідси особлива увага до всіх варіантів «межі»: поріг, двері, сходи, вікно, міст та ін.) [Топоров 1983: 263].

Принципово важливим елементом у структурі моделі 'місце ↔ межа' виявляється «межа як категорія, за допомогою якої структурується простір (виділення мос. – Т. Я.), без неї всі найважливіші протиставлені зони (*центр – периферія, свій – чужий, внутрішній – зовнішній, відкритий – закритий* та ін.) мали б вигляд безмежної аморфної протяжності» [Виноградова 2004: 20]. Межа, розділяючи простори, не належить до жодного з них, вона слугує інструментом розмежування простору «в межах» і «поза межами», зону «свою» і «чужу».

Межею у високогір'ї Карпат є Чорногірський хребет, який є офіційним кордоном між Івано-Франківською і Закарпатською областями, а історично відділяв Польщу, до складу якої входила Україна, та Угорщину, Румунію. А усвідомлення гірського хребта як «межі» характерне тільки для незначної групи українців – горян.

Із семантикою '**гірський хребет (гора) як кордон, межа**' (1.6.1) засвідчено назви:

гір'я: ◀*А кувала зазулиця отам на йвівірю, / Уже три дні і три ночі чоловік за гірю* (Криворівня) [Шух. 3: 156]

гора́: ◀*Ой ти будеш мій милейкий во Відни стояти. / Пиши листи поза гóри, дай до мене знати* (Мацошин) [Верхр_Б: 139]; *Коли маскалі увиділи, шо вни тутка не дадут ради з партизанков, вни пішли на хетріст. Вни сказали: «Ми вас перепускаємо через гори за границу, ідіт». То брехня була, сама настояца брехня* [СБ²].

Приклади з пісенної творчості українців дають підстави для припущень про існування за горами «чужого», непізнаного світу, а також про вживання

слова *гора* (*гори*) в образному значенні ‘**межа, перехід у чужий світ** (у далекий край, на чужину)’ (1.6.1.1):

гора (*р/л* гóри): ◀*Познам тя миленькій, познам тя за горы, / Бо ты ся качурят <‘закручуватися’> волоскы до горы* (Завадка Риманівська); *Юж см быў за гороў, мила ня познала, / По ті кошуленьцьі, што мі вышивала* (Чорна); *Андрій за горами, Андрій з-за гір іде, / Шварне дьівча веде – / Мати то узрїла, йїсти готовила, / Пред Андрія меду, пред невісту леду* (Туринське) [Верхр_Л: 332, 365, 371]; *Дала мене мамунейка за високі гóри, / Не дала ми ніц на віно, но єдині пчоло* (Мацошин) [Верхр_Б: 139]; *Будь здорова, матїнойко, / Бо я вжє йду горою. / Ой я вжє йду горою, / Ни бануйте за мною* (Гвоздець) [Кміт_БВ: 97].

Цікаві спостереження О. Березович, що *гора* (*пагорб*) не є типовою реалією для «еталонного» російського ландшафту, тому її нерідко сприймають як межу «своїї» і «чужої» зони [Березович 2007: 95].

Із семантикою ‘**дуже далеко**’ функціює низка ФО зі словом *гора* (*гори*), які часто репрезентують додаткову СО ‘невідомо де; невідомо куди’:

♦ за гóри високі: ◀*За горы восокїї, / За поля широкїї, / За ліси темнийкїї. / Чує татойко, чує* (Лавочне) [Кузеля_В: 138]

♦ за <великими> гóрами: ◀*Гадка за горами, а смерть за плечами* [Ількевич: 18]; *Думка за горами, а смерть за плечима* [Номис: 159]; *Гадка за горами, а смерть за плечима* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₂: 308]; *Було де не було: за великими гóрами, за темніми лісами* (Великий Бичків, за І. Панькевичем) [УЗГ_Т: 233]; пор.: ♦ ◀не за гóрами 1) ‘недалеко, близько’: *Лихо не за горами* [Франко_П 1₁: 73]; 2) ‘соро, незабаром’: *Ба ото вжє й вечірє не за горами* [Коваленки_С: 111] ▲*Н’є зо гóрам·ї* [ГМ_Т 3: 211]

♦ за висóкою горóю: ▶ [ФСГД: 142]

♦ як на бїсову (Лїсу) гóру: ▶ [ФСГД: 147].

На противагу гóрам, спорадично в лемківських говірках засвідчено ФО за долами ‘дуже далеко’ [ФСЛГ: 142]; важливим є місце запису – с. Лося Горлицького повіту (тепер територія Польщі), локалізоване в гірській місцевості, для мешканців якого «далеко» асоціюється не з типовими природними об’єктами, а з віддаленими географічно.

Фрагменти народних пісень про «дві гори» наштовхують на думку про формулювання символічного значення ‘**перепона, перешкода**’ (1.6.1.2), наприклад: горá: ◀*Відти горá, відти горá, відти дві долиньцьі, / Розкроїли моє сэрце на дві половинцьі; Відти горá, відти горá, відти долино́йка, / Мєжи тїми горойками моя дьівчинóйка* (Мокротин) [Верхр_Б: 137]; *Ой не буду <банувати ‘сумувати’> мій миленькій, не буду, не буду, / Ты за гору, я за другу, о тобі забуду* (Лосє) [Верхр_Л: 243]; *Ой не буду, Ивасеньку, не буду, не буду <тужити> / Ти за гору, я за другу, за тебе забуду* (Космач) [Шух. 3: 185]; *Відти гора, відти друга, а відти гор’авка, меджи ты’ми горойками там мойа бїл’авка* (Хащів) [Кміт_С:

49; Он. 1: 187]; – *Кудѧ |п'ідемо / кудѧ |п'ідемо / |мойѧ |л'убѧ с то|боўѧу? // – ої ты го|роў ѧ'ен:оўу / ѧ ѧа го|роў дру|гоўѧу* (Волосянка Л) [ПЗН_Т: 19].

Наступну семантичну групу формують назви Чорногори, одного з найвищих гірських хребтів, за яким розташоване сучасне Закарпаття (колись Угорщина), адже це унікальний випадок, коли апелятив вжито замість топоніма – назви Чорногірського хребта. Для порівняння подано також топоніми і відтопонімні деривати. Як доречно помітила Є. Черепанова: «паралельний аналіз місцевих географічних термінів і мікротопонімів, зібраних на цій же території, показує, що апелятиви у складі мікротопонімів зазвичай вживаються в тих же значеннях, що і в самостійному вживанні. ... Багато місцевих географічних термінів вжито в складі мікротопонімів. І навіть більше, мікротопоніми містять чимало потенційних апелятивів, які не були зафіксовані у вільному вживанні, а лише у складі мікротопонімів» [Черепанова 1983: 186]. Так само М. Толстой відзначав, що географічна лексика «є одним із основних резервуарів для топоніміки, насамперед мікротопоніміки, а часто на конкретній території в конкретних діалектах посідає проміжне місце між ономастичною у широкому розумінні цього слова і номінативною (загальною) сферами мови» [Толстой 1969: 171]¹.

Специфіку діалектного мовлення демонструє чимало діалектних контекстів, за допомогою яких не завжди можна чітко зрозуміти значення такого, здавалося б, цілком зрозумілого слова *гора* та дериватів, утворених за допомогою префікса *за-* (*загора*, *загір'я*, *загірський*), а також конструкцій *в гори*, *за гору*, *за горою*, *з-за гори*. Одне зі значень слова *гора* – ‘**головний Карпатський хребет Чорногора; Чорногірський хребет**’ (1.6.2), перейшовши який можна потрапити на сучасне Закарпаття, чи, як документують опрацьовані джерела (датовані переважно кінцем XIX – I половиною XX ст.), – «на угорський бік», «на Мадярщину», «на Закарпатську Верховину», рідко – у Румунію [Ястремська 2020в: 410–411, к. 5].

Деякі цитати містять «підказки» щодо напрямку шляху, зокрема згадки-уточнення про «угрів», Угорщину², Мадярщину, Волохів, а також вказівки на конкретні населені пункти – Рахів, Бичків, Богдан, Ясіня Рахівського р-ну

¹ Дослідження не передбачає системного аналізу топонімів та мікротопонімів, зважаючи на дещо іншу мету та завдання. Цілком слушним є пояснення М. Толстого про одне з «обмежень» роботи «Славянская географическая терминология (семасиологические этюды)», а саме про відсутність топонімійного матеріалу, що, з одного боку, було б вельми корисним, а з іншого – значно б розширило листаж роботи [Толстой 1969: 15]. Дослідник також мотивує це обмеження тим, що «топонім, на відміну від апелятива, здебільшого не позначає, а називає. Топонім у “чистому вигляді” асемантичний і тому вивчення семантичних процесів суто на матеріалі топонімів неможливе. У всіх випадках необхідно “іти” від сучасного діалектного географічного терміна до історичного, від географічного терміна до топоніма, а не навпаки» [Толстой 1969: 15]. Однак інколи в роботі наведено оніми для порівняння.

² Тут і далі йдеться про сучасне Закарпаття, яке впродовж століть входило до складу Угорщини.

Закарпатської обл., які до 1945 року належали до Мармароського комітату (Румунія). На позначення Чорногірського хребта відомі назви:

гора: ◀ *Узри піти за гору* [Мосора: 30]; *А куєт ми зазулицьи / За валом, за валом, / Ой наймив си Николайко / За гору з товаром*¹ (Соколівка) [Шух. 3: 130]; *Одни идут за курдун², други – за гору, треті – в Волошишину; Давно був за Горов (в Угорщині) кешкий рік; За горов був тешкий рік. Загірські купці, Волохи зибралиси тай пишли до нас за хлібом; Туманюк ходив в опришки за гору, на Буковину, Туречіну, Волошину тай Долів; Видразу Андрійчик здогадався, шо це татаре, за скі їму розказували люде нираз та ни двічі за Горов тай на волоскім боці; Єк був голодний рік, то дідо пишов за Гору (на Закарпаття) по збіжжі (Голови)* [Шек_Р: 282, 284, 288, 306, 334]; *Він нажив багатства, торгуючи з опришками горілкою і міняючи її за всячину, що йому опришки з грабунків «за горою» (з Мадярицини), приносили; Вибралися раз оба «за гору», на угорський бік; Набирає тих шкір, натерхає на коні, і, за гору. В Рахів, в Бичків, чи в Сигіт; Ще більше можна було заробити, переганяючи закуплену тут худобу «за гору», цебто на Мадярицину; Мій Михайлик найшов собі любку «за горов» у селі Богдані й живе там із нею* [Лом_ЗС¹: 43, 94, 107, 121, 125]

Чорногора (р/ Чорногори, тор): ◀ *А що у т'їй Черногórъ за вороні коні, Ходъльмъ, брáте, вь гайдамáхи, чуёмъ за червóни* [Гол.: 470]; *Найвисшим пунктом на обшарі гуцульських осад є Чорногора, після якої Гуцули називають себе з думою Чорногірцями, хоч і чванять ся назвою Гуцула* [Шух. 1: 30]; *Чорногора хліб не родит, / Не родит пишециу, / Викохує вівчьириків / Сирок і жентицу (Розтоки К); Чорногора, се одно пасмо наших Карпат у Косівськiм повітi, котре тягне ся 7 миль від сходу на захід (Верховина); За то, шо на тих верхах, у тій горі Довбуш убив чорну Біду, чорнокнижника, за це тоти верхи називають си Чорногора (Голови); У горі, у Чорногорах є озеро. Йик земљи пожсьидає дожджу, то Бог відти зсилає, з горів поверхи хмар, з Чорногори (Тюдів); Бог загатив греблі, візбирав гадюки у мішок, та дав чоловікови, аби заніс у озеро під Чорногоров, та там їх верг (Верховина)* [Шух. 3: 120; 5: 170, 175, 224, 257]; *Бидзня – бицкаєтци маржсина и на Чьорногорі;*

¹ Однак у деяких цитатах місце «за горою» визначити складно; можна припустити, що йдеться про територію Угорщини (за Чорногірським хребтом; сучасне Закарпаття), пор.: *А куєт ми зазулицьи / За валом, за валом, / Ой наймив си Николайко / За гору з товаром* (Соколівка); *А кувала зазулиця отам на йвірю, / Ужє три дні і три ночі чоловік за гірю. / Вчора прийшов мій чоловік та став на подвірю, / А я собі молоденька з горівок за стілю* (Криворівня) [Шух. 3: 130, 156]; *Туманюк ходив в опришки за гору, на Буковину, Туречіну, Волошину тай Долів* (Голови) [Шек_Р: 288].

² У деяких мовних ілюстраціях значення слова *гора* можемо окреслити на підставі опозицій, як-от: *за кордон* (Буковина) / *за гору* (Угорщина) / *в Волошишину, на волоський бік* (Румунія). Важливим є місце запису – с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.: *Одни идут за курдун, други – за гору, треті – в Волошишину* [Шек_Р: 282]; *Видразу Андрійчик здогадався, шо це татаре, за скі їму розказували люде нираз та ни двічі за Горов тай на волоскім боці* [Шек_Р: 306].

Тогди будет міх чьоловік сидіти на Чьорногорі – на самім Попі Івані <‘вершина чорногірського хребта’> тай там мет чюти, шо си де у світі діет, тай говорит; А пани уже дроти перетсгают и по через Чорногору. Усі гори обсновані дритьоў, ек павутинем плоти; На Івана идут в Чьорногори брати усекі зіля; На дворі було хмарно тай студено, бо из Чьорногори пофоскувау вітер [Гк: 19, 46, 47, 205]; Чьорногора студінев дишет [Шек_Р: 16]; Завернув у Чорногору, перейшов її, а з неї полонинами у верхи; Уся Чорногора, це один страшний крутіж, у якому легко задушитися; Блукаючи Чорногорами, я зайшов на потойбічну полонину – зайшов у стаю ватага [Лом_ЗС¹: 24, 38, 125]; С Тарниці файно вит^око ус’і грун’і та вер’х’і – Думин, Близніч’у, Чорногору, Говірлу, Поп’іван, Брецкул та инш’і [Піпаш: 253]; Пуст’ім мене у Чорн’і гори, / межі тоті три явори; Та пак го <Довбуша> ўнесли ў Чо<р>ну гору та там го ўже запр’атали (Бан.) [УГР_Т: 298, 299]; Ч’орна гора ўвесел’іла, й’ек ні^а то та с’тала, / За Доўбуш’а вер’хо’ви’на п’існ’у засп’івала; Уз’ім’ім ме’не, слаўн’і хлопц’і, на сво’ій то’пори’ / Таї поне’с’ім ў К’ідро’вату аж^м на Ч’орн’і гори’ [Астаф’єва: 507, 512]; пор.: ► Медвідь пиво варить (Гуцули в Карпатах на якусь Чорну гору кажуть, як диміє) [Номис: 253]

Чорногорець (р/ Чорногірці, тор): ◀ «Чорногорець» гора [Шух. 5: 295]; Довбуш згинув таки в Космачі, а перед смертю казав своїм легіням узяти себе На топірці та занести в Чорногірці – там його поховати так, щоб ляхи про це не знали й над його тілом не знущалися. Легіні вволили волю свого отамана, занесли його в Чорногору й там його поховали, а де, того ніхто не знав і досі не знає [Лом_ЗС¹: 224].

Чорногірський хребет – не тільки найвищий, а й чи не найдовший гірський масив Українських Карпат, перейшовши який можна потрапити на Буковину (колись Румунія) або на Закарпаття (колись Угорщина).

Значення ‘місцевість за Чорногірським хребтом’ (1.6.2.1) номінують деривати з префіксом за-:

загір’я: ◀ [Мосора: 49 (загоре «Угри»)]; – Шо то за люде, – ни миx сам тизнати. – Ци би то екі йшли из Загіря, ци відкив [Шек_Р: 306]; Сонце, паленіючі, помали закочювалоси великим кругом поза верхе – у Загіре; Ніч утікала темним туманом поза Скупову, через Чьорногору у Загіре, перед єсним світлом днини; Але ек вернувси старий з Гаджіни, а стара віділа, шо то старий шош крутит, бо син шош задовго сидит у Загірю [Шек_ДИ: 23, 45, 165]

загора: ◀ Декую тобі, свете, велике, запашне Сонечко, шо єс дозволило мені діждати те сегодни уздріти. Поможи ми мирно си вернути з Загори и знов те уздріти з оцего місця [Шек_Р: 305]; Напитки, всякі вина й горілки привезено на конях аж із Сиготу «з-загори» [Лом_В: 97]; «З-загори» привів собі милу й роботящу жінку, діждався діточок [Лом_ЗС¹: 193].

Мотиваційна модель ‘місце → особа’ – одна з основних для творення назв осіб за місцем проживання. Із семантикою ‘**мешканець місцевості біля Чорногори**’ виявлено композит *чорногóрець* (*pl* *чорногірці*) (*сотр*): «Найвисшим пунктом на обшарі гуцульських осад є Чорногора, після якої Гуцули називають себе з думою Чорногірцями, хоч і чванять ся назвою Гуцула; Гуцули суть на пограничю осель славянських в карпатській країні тим, чим в иньших часах і під впливом иньших обставин була козаччина на Запорожю, чим іще по нині суть Чорногорці на пограничю полудневої Славянщини [Шух. 1: 30].

«Інший простір», як межа між «своїм» і «чужим» простором, вказує на зв’язок із опозицією «свій / чужий», що підтверджує образне значення ‘**чужий край; чужина**’ (1.6.2.1.2), репрезентоване формою множини *гóри*: «Спытáйся Марьісю мáми, Цы поѣдеш ты зь нáми? Завеземо ты вь гóры, Неповѣрнешь никóли (Гал.) [Гол.: 487].

Із семантикою ‘**перевал**’ (1.6.3) – найнижче і найдоступніше для переходу місце в гірському хребті – зафіксовано в гуцульських говірках дериват базового слова *низ*: *перені́зь* [ГГ: 146 («перевал, плавний перехід між вершинами гір»)].

Відповідно до частин гори – вершини, схилу, підніжжя – сформовано три семантичні групи, для яких характерна внутрішня срархія:

1.7.1 ‘**вершина гори (скелі, горба, підвищення)**’

верх (*pl* *верхі*): «[Жел. 1: 64 («Spitze (des Berges) <вершина (гори)>»); Гр. 1: 139 (за О. Кольбергом, «верхушка (... горы и пр.)»); Гол.: 394 («вершина, верхушки горь»); ММАГ: 75 («вершок гори»); Марусенко_С: 248 (Льв., Терн., «вершина горы»); Негрич: 35 («вершина гори»); Горбач_Б: 146 («вершок гори»); Горбач_Н: 424 («вершок гори, горбка»); Горбач_КБ: 8, 83 («чубок гори»); SŁ: 139 («szczyt góru»); Горошак²: 30 («szczyt góru»); Турчин: 40 («вершина гори»); Личук 2015: 256 (б.н.п., «вершина гори»); Потапчук 2012: 244 («вершина гори взагалі»); *Ой ҃хала Гуцулочка зь верху сь полоніни* (Стан.о.) [Гол.: 498]; *Верьхом путь, верьхом путь, верьхом зелененька – / Не за каждым мужом жена молоденька!* (Вислік Великий) [Верхр_Л: 288]; *Горы мойі, горы, зелені верьхы, / Заколь вас перейду, зайдуть ня змерькы* (Великі Лучки) [Верхр_ЗнД: 169]; *Перегаляють <вівці> горами, верхами* (Мшанець) [Зубр_В: 31]; *Кичірка буває нижча, ніж гора з верхом зовсім плоским, а вижча, ніж ровень* [Кміт_С: 109]; *Коні пасуть самими верхами, де ростуть «шварі» – високі острі трави* [Шух. 2: 211]; *Але верхи побіліли, потоки прибули, / Уже мого ледїника в черевички вбули* (Розтоки К) [Шух. 3: 156]; *Як озме сї мрака верха нидеї – то буде нигода; Мáковиці = гора; Максимець = верх, присілок і потік* (Черник) [Онищук_НК: 57, 145–146]; *Ой через вирх та дорога до Марьки небоги – ай верни ся та небоже, бо Марька не може* (Нижне) [Свенц.: 151]; *Povnila im pr^lacudu, pr^lo šo sa tot v^lerch ne rozv^lyvat i zem^la ne vidav^lala pl^lody* [Паньк.: 482]; *Присліп ... кава́лок пól’a на вер’ху, ш’о йек с’ідло на коні тарницова́те* [Горбач_Б: 206]; *Худоба йде*

на верхи и вирикує, то на погоду, голоуно воли вирикують и гребут глину ногами, то на веремне; Єк си розлучели на Здвижине, то зберали си разом на високих кычерам там стріляли з пістолет – шо аж дим верхыи укрывау [Гк: 35, 73; Шек_Р: 58]; Єк за верхи иметци мрака – то на слоту и то завідну [Гк: 35]; Соби переішоу почерез верх, уже у долину (Сучав.) [УГР_Т: 377]; Вёр'х шчоба <'гора'> [Горбач_КБ: 8, 83]; Верхом блище, ниш рікоу (Гринява); Аж на т'ім ве'рху йе та файна кв'ітка (Вербо-вель) [КСГГ]; Через вир'х пушли (Домашин); Віці на Вун вир'хом ішоу, а йа сподом, ўбы нас л'уде ни пристрітили (Кальник); Вёр'хами нє згіне так скоро сніг. Віці лиш вер'хами пасти (Росішка); У л'ім'і вівци ни хоб'ат по вірс'іх (Пилиць); У вир'хах йе полоніни (Волосянка 3) [КГ]; Йа шче дона тот вер'х буду бічи за віці'ами ўв одін ст'аг; И віці'и на благовішчін'а ни мож поза мєжу пустіти, або через вер'х, бо повітрул'и молоко відбиріут (Росішка) [Грицак_В: 83, 275]; Вийшли на самий верх гори [Дзендз_СЗ: 13]; Обвозив єм го по виыткых верхах, жебы нам'ятав горы (Горл.) [Пиртей: 247]; Привезла два рази дров з вёр'ха (Бітля); Лука коло хати, а кісниц'а у верху або с'іножятка (Ісаїв) [Он. 1: 108, 419]; Вділа кальоші на босу ногу і пішла кілометрів з три вірхом, з якого ши сніг ни зліз (Либохора С); Мавдь помагав ризувати з вірхів кльоци; На вирьх лєкше вібратися, чим з нєго злісти; У вирьхах рубалисьме лєс, а потомусьме мали його зризувати долі рїзами; Чим вище у вірхи, тим бльше чунтяча <'недорідні смереки'> [Матїїв: 40, 58, 379, 396, 514]; А й'к хоч'єте так'и'є в'їти на вер'х, бо в'їт'и'ї файно т'ї д'єлеко в'їдо Ч'орно'гору, Поп'їван [Астаф'єва: 167–168]; Ити вер'хами ў постолах лєкко; Уні гаши ў вер'хах жийут / абї туда дїти / то ден'їде; Вїдемо на тот вер'х / а вїт'и ўдолинї махом спустимосє / то ўже ни то / шо пїєлитисє ўгору цим смєреч'им; Ад'ї зима ўпала / вер'хи б'їл'ї [Голянич: 138]; Ми переступили верх гори і йдемо вділ; Верх Княжої гори знаходиться на плантаціях, між домиком огородника й штучною печерою [ЛЛ: 135, 213] ► [Марусенко_С: 248 (Він., 'тс'); Громко та ін._С: 37–38 («вершина гори, горба, підвищення»); Слободян 2017: 279 («верхня частина гори»); Задорожня 2021: 199 (Черк., *верх горба* 'вершина горба')] ▲ [Черепанова 1983: 176 («вершина»); Данилюк_С: 22 («вершина гори, пагорба»)] ■ [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281] **і** До верха гори [ДЄ: 109]; На врѣх дѣла <'гора'> [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 167]; Нє може(т) горш(д) оукрити на врѣхоу горы стоади [КІС¹⁶⁻¹⁷]; Вели єго ажє на верхъ горы ... абы єго доловъ зьврѣ'ли (XVI) [Тимч_ІС: 773]; Непрїятель засѣл на версѣ горѣ [Тимч_МС: 93]; Цѣлои зимы не было вѣдѣти снѣгу, лем оу версѣх помалы (XVIII) [Тимч_ІС: 220; пор.: СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 167 («найвища частина гори; вершина, верхів'я»); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 241 («верх, вершина»)]

верх горї (*сomb*): **◀** Ми переступили верх гори і йдемо вділ [ЛЛ: 135] **і** И ведоша и до верха горы (XI) [ДЄ: 251]

верх горський (*сomb*): **і** На горскыхъ врсѣхъ (XV) [МСДЯ 1: 561]

- верха́ту́ра:** ◀[Негрич: 35]
- верхі́вка:** ◀[[Потапчук 2012: 244 («гостра вершина гори, підвищення»); Личук 2015: 257 (Рожнят., «вершина гори, горба, підвищення»; Верх., «гостра вершина гори»)¹]; *Остаточно знівельовали верхівку гори десь бл. 1965 року* [ЛЛ: 211] ▶[Громко та ін._С: 37–38 («вершина гори, горба, підвищення»)] ▲[Черепанова 1983: 176 («вершина»); Шийка 2013: 292 («вершина гори, горба»); Данилюк_С: 22 («вершина гори»)]
- верхі́в'я:** ◀[Гол.: 395 («вершина горъ или верхъ чегонибудь другаго»); Марусенко_С: 220 (б.н.п., «вершина горы»); Потапчук 2012: 244; Личук 2015: 257 (Верх., Колом., «вершина гори»)] ▶[Марусенко_С: 220 ('тс'); Громко та ін._С: 37–38 («вершина гори, горба, підвищення»); Слободян 2017: 280 («верхня частина гори»)] ▲[Марусенко_С: 220 ('тс')]
- верхні́на:** ▶[Слободян 2017: 280 («верхня частина гори»)]
- вє́рхні́ця:** ◀[Жел. 1: 64 («Bergspitze, Gipfel <гірська вершина>»); Марусенко_С: 220 (за Є. Желехівським)]
- верхо́віна́:** ◀[Гол.: 395 (*верховіна* «верхушка»); Жел. 1: 64 («Gipfel <вершина (гори ...)»); Гр. 1: 140 (за Я. Головацьким); Личук 2015: 257 (Верх., *верхо'вина* «вершина гори»); *Румянь по́ле покрыває, Де каза́къ ся про́жджає, Ой ви́хавъ край могі́лы, Край могі́лы-верховіны. Ты могі́ло-верховіно, Чому́сь ра́но не горѣла?* [Гол.: 395] ▶*Вулкани, або огневі гори схожі на ворочок, або «конус» і на верховині мають глибоку лійкувату дірку, що зветця «кратер»* [Яв.: 391]
- верхові́нка (dem):** ◀[Гр. 1: 140 (за В. Шухевичем, «вершина (горы)»)]
- верхогі́р'я (сotr):** ▶*Незабаром прилетів величезний орел, схопив мій шматок мяса і понісся на верхогір'є до свого гнізда* [Яв.: 72 (*верхогір'я* «верхогор'є, вершина гори»; *верхогір'є* «вершина гори»)] ▲[Марусенко_С: 220 (за Є. Онацьким, «вершина горы»)] ■ [СУМ 1: 337; СУМ₂₀: 282]
- верху́ша:** ▲[Черепанова 1983: 176; Черепанова_С: 41–42 («вершина гори»)]
- верху́шка:** ◀[[Потапчук 2012: 244 («вершина гори взагалі»); Личук 2015: 257 (Снят., Колом., «вершина гори, горба, підвищення»)] ▶Громко та ін._С: 37–38 («вершина гори, горба, підвищення»); Слободян 2017: 280 («верхня частина гори»)] ▲Черепанова 1983: 176 (*верхушка* (*вяхушка*) «вершина»); Черепанова_С: 41–42 («вершина гори»); Шийка 2013: 292 («вершина гори, горба, підвищення»)]
- верша́ва:** ◀[Жел. 1: 65 («= *вершинá, вершо́к*»)]
- верша́дь:** ◀[[Піпаш: 22; Жегуц: 29 («височина», *мн.* «верхів'я, височини»); КГ («верхи горбків, гір», «вершина гори»)]; *Прийшов медвіть уночі тай ту корову вбив, віпив кров та колодьями такими великими та вершідьмі та гет переніс ї цілу, такий дужий* [УГР_Т: 341–342; ГС: 389]
- верша́к:** ◀[Верхр_СЮ: 6 (*вершек* «Gipfel <вершина>»); Горбач_Б: 146 («верх гори»); Личук 2015: 257 (*верша́к, верше́к* «верхня частина гори», «гостра вершина гори», «вершина горба»)] ▶[Громко та ін._С: 38

¹ Деякі значення актуалізують СО 'гострий'.

- (*верші́ак*, *верші́к* «гостра вершина горба, гори») ▲ [Шульгач_С: 219 (*вершиак* «вершина гори»)]
- верші́нько** (*det*): ◀*Ай піду я, піду битом дороженьком / На нон зелений вершенюко. / Ой пішоу, він пішоу битом дороженькою / На нон зелений вершенюко* (Тиханя); *Ой пійду я, пійду, / Та том битом дороженькою / На нон <той> зелений вершенюко* (Туринське) [Верхр_Л: 379]
- верші́чок** (*det*): ◀[Личук 2015: 257 (Верх., «вершина гори»; Калус., Рожнят., «вершина гори, горба, підвищення»)]; *Зрадуються ми р'їчки, поточки И горь вершієчки* [УЗГ_Т: 257]; *В кошари, в кошари, в кошари нич не мам, / Лем одну овечку, кошар на вершечку* (Верхомля) [Верхр_Л: 256]; *Не перейду полонинку, / Тай тоту розтоку, / Біда сидит на вершечку, / Я си дивю з року (Річка)* [Шух. 3: 23]; *В 'їучар'ї / ўста'ваїте / та хл'їп у торбы к'раїте // зве'се'л'їли вир'шеч'к'ї'є / 'будут'пастї о'веч'к'ї'є* [ПЗН_Т²: 144]; *Звеселїли вершієчки, звеселїли вершієчки – б'удут'пастї о'веч'к'ї'є* [Матїїв: 196]; *Від скель нічого не залишилось, а на вершечку гори <пагорб> встановили капличку* [ЛЛ: 211] ▶ [Громко та ін._С: 37–38 («вершина гори, горба, підвищення») ▲ Черепанова 1983: 176 («вершина»); Черепанова_С: 41–42 («вершина гори»); Шийка 2013: 292 («вершина гори, горба, підвищення»)]
- верші́да**: ◀[Личук 2015: 257 (Снят., Тисм., Калус., «вершина гори, горба, підвищення»)]
- верші́на**: ◀[Марусенко_С: 220 (б.н.п., «вершина гори»); Потапчук 2012: 244 («гостра вершина гори, горба», «вершина гори взагалі»); Личук 2015: 257–258 («вершина гори, горба, підвищення (у загальному значенні»); «вершина хребта»; «гостра вершина гори, горба»); *Він с'а́д мї́н'ї та не тр'удит почерез верші́ну, та́го д'уже ві́рне л'убл'у, їак малу́ дитї́ну* (Косівська Поляна) [КГ («малий верьх»)] ▶ [Марусенко_С: 220 ('тс'); Громко та ін._С: 37–38 («вершина гори, горба, підвищення»); Слободян 2017: 281 («верхня частина гори»); Задорожня 2021: 55, 199 (Черк., «вершина горба (гори, підвищення, найвище місце гори»)] ▲ [Марусенко_С: 220 ('тс'); Черепанова 1983: 176 (*верші́на* (*в'ярі́на*) «вершина»); Черепанова_С: 41–42 («вершина гори»); ГМ_Т 3: 181 (*верші́на* «верхня, найвища частина гори»); Шийка 2013: 292 («вершина гори, горба, підвищення (у загальному значенні»)]
- верші́ня**: ◀*Як правило, аж в середині червня злізат сніг з верші́ня* [Матїїв: 57]
- верші́в'я** (*coll*): ◀[Піпаш: 22 («височини»)]
- верші́нік**: ◀*Анна йшла віри́ніком, а їа коло хреста* (Косівська Поляна) [КСГГ; КГ]
- верші́ок**¹: ◀[Жел. 1: 65 («Gipfel, oberste Spitze <вершина, верхівка>»); ММАГ: 75 (*верші́ок* «вершок гори»); Неррич: 35 («вершина гори»); SŁ: 139 («szczyt

¹ Пор. також *вершок* у значенні «вершина трикутника»: ◀*В такім трикутнику або спускають з кожного вершка прямоку на противлежний бік, або лучать середину трикутника з усіма трьома кутами* [Корд.: 194]; *Рамена <хреста> трикутні зливають ся з*

góry»); СБ: 54 («вершина (гори)»); Rudnicki 1939: 32; Марусенко_С: 220 (Льв., «вершина горы»); Потапчук 2012: 244 («вершина гори взагалі»); Личук 2015: 258 («вершина гори, горба, підвищення»); *Як мрака сідає на вершиках гір, буде дощ днину або дві; «Чюга» знак на вершиках гір* [Шух_4: 6; 5: 295]; *Гори «идут пасмами», їх стіни се «убочі» («обочі»), а вершок кожоді – се «грунь»* (Черник) [Онищук_М: 2]; *Виходив на Піп Івана. Виходив на його вершок, а звідти бачив отой чорногірський світ* [Лом_В: 165]; *Ja jš'la čeres tod |veršog do |l'isa* [РП_Т: 5]; *A t'ak ony st'ari ludy tr'joch p'orjū pa'at'yu s'luz'by konč'ut'yu na v'eršku na s'amim r'oz' i* [Паньк.: 481]; *Колі вуйшли на веріка, то вс'і пос'ідали на віз; На тому верику є студник* (Волосянка 3); *Хлобы йен:ым веріком са поросходили; У нас ишли п'опуд верику п'утники* (Домашин) [КГ]; *Золотило свойов мовнев верику кичір* [Шек_ДИ: 370]; *П'уд самим веріком <стрімкої скали> б'ыла ве'личезна камн'анá бр'ыла* [УЗГ_Т: 92]; *Я ззубував ходачата тай білі волічки та ход'ачи через вершок до тойі Марічки; Верішок хребтá мé<ж>и лопаткáми <'невисока гора'>* [Он. 1: 92, 417]; *Hori berehot na werszok ide* [SŁ: 29]; *Бил с'тарим чл'в'еком / не маў |сили / |жеби йіх дві|гати |гор'і| бил йуш на |сам'ім |верику |гори* [ПЗН_Т: 147]; *Треба було поїхати в Карпати, в Бойківщину і підібрати пістолі та амуніцію, що були сховані в криївці на верику гори Пікуй* [ЛЛ: 422] ► [Марусенко_С: 220 (Він., 'тс'); Громко та ін._С: 37–38 («вершина гори, горба, підвищення»); Слободян 2017: 281 («верхня частина гори»); Гаї роскошно поросли на крутих ребрах, на вершиках гір [Гр. 4: 67] ▲ [Черепанова 1983: 176 («вершина»); Черепанова_С: 41–42 («вершина гори»); Шийка 2013: 292 («вершина гори, горба»); Данилюк_С: 22 («вершина гори, пагорба»)]

вершóк горі́ (comb): ◀ *Бил йуш на |сам'ім |верику |гори / |п'лахта с пас'ками розуй'азалас'а му ... |паскы ско'чилис'а на |самій д'іл* (Шкляри) [ПЗН_Т: 34, 147]

вершóчок (det): ◀ [Жел. 1: 65 («= вершóк»)] ▲ [Черепанова 1983: 176 («вершина»)]

горá: ◀ [Жел. 1: 152 («Anhöhe, Höhe <вершина>»); Горбач_М: 334 («щовб»); Марусенко_С: 223 (Терн., «вершина горы»)]; *Переганяють <вівці> горами, верхами; З сих гір спливають поточини, що ділять поле на менші частки* (Мшанець) [Зубр_В: 31, 47]; *В горах мають свої «головиці» (жерела) численні ріки і зворики (потоки)* (Черник) [Онищук_М: 2]; *Zachodit sonce za horu* [SŁ: 55]; *З горы вода тіче и йде у річку* (Волосянка 3) [КГ]; *Аво на Стрийскі <горі>, не на самі горі, а дес так на половині Стрийскої, і теперво у вересні місці то було двацет градусів тепла* [ББ] ► [Задорожня 2021: 56, 92 (Черк., «вершина горба (гори, підвищення), найвище місце»)]

пнем веришками, а підставами творять крайні лінії; Трикутники, що веришками звернені до гори, видовбані скісно від підстави до чорного верику [Жел.: 222, 228]; а також *веріковий кут* 'кут при вершині (трикутника)' [Жел. 1: 65 («Scheitelwinkel <тс>»)].

- горішшя: ◀ *Отам, як си йде з горішшя в місто, та є капличка* [Шек_Р: 283];
Та лишень він минув Тарничку, а то напротів него идут два тумани з горішшя потоком Гранчіним [Шек_ДИ: 464]
- горіще: ◀ *Як з «горіща» – з полонин, захмарить ся та німо горить, то іде «фортуна» – град, або «хміль» – крупи* [Шух. 5: 6]
- навёршя: ■ *На наверхі гори* [СУМ₂₀: 1705].

Залежно від форми вершини, а також від кількості вершин виявлено назви:

1.7.1.1) 'гостра вершина гори'

- верх óстрий (*comb*): ◀ [Личук 2015: 355 («гостра вершина гори»)]
- гостровёрха (*n, comb*): ▲ [Черепанова 1983: 176 («вершина»)]; пор.: верхівка, вершіна (значення 1.7.1)

1.7.1.1.1) 'гора з гострою вершиною'

- горá гóстра, горá óстра (*comb*): ◀ [Личук 2015: 277, 354 (Городен., Снят., «гостра гора»)]
- острогірка (*comb*): ◀ [Личук 2015: 73, 355 («підвищення, яке звужується уверх, має форму піраміди»)]

1.7.1.2) 'гора із двома вершинами'

- горá розгалужена (*comb*): ◀ [Личук 2015: 73, 384 («роздвоєна, з двома вершинами»)]
- двоєверхий Парнас (*comb*) ⇔ двоєверхий.

Образ вершини гори – надзвичайно популярний для переосмислення. Мовні ілюстрації підтверджують, що вершина гори в усвідомленні людини асоціюється з **піком життя** (1.7.1.3): першу половину якого людина прямує до вершини – *на гору*, а іншу – *з гори*¹. Слово *гора* засвідчене у складі ФО зі значеннями:

- ♦ іті на гору, іті до гори 'про молоді роки життя': ◀ *Міні ще до гори, а тобі вже з гори – «говорить молодий до старого, коли прим. старий не може зрівняти ся з молодим у роботі»* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₂: 413]; *Ти, Л'ун'у, ше їдеш на гору́, а йа ўже з горі́* (Присівці) [ЗА]
- ♦ іті з горі́ 'про старечі роки життя': ◀ *Йому вже з гори йде – «він підупадає на здоровлю, бідніє, старієть ся»* (Дрогобич, Присівці) [Франко_П 1₂: 413; ЗА]; пор.: *Впав батько з гори, дідько го бери – «характеризує невдячність дітей, їх байдужність до батьківського горя»* (Коломия) [Франко_П 1₁: 24].

Інший аспект метафоризації полягає в тому, що підкорення гірських вершин асоціюється зі шляхом до успіху, що передбачає також і труднощі, а слова *гора, вершина* демонструють образне значення '**один із важливих (переважно складних) етапів життя**':

¹ Аналізовані приклади ілюструють дискусійний момент щодо розмежування прислівників і ПК; див.: 3.6, а також: [Ястремська 2019a].

верші́на: ◀*Ну шо, внучку, оніверситет скінчив, можна сказати, шо одну вершину перейшов. Тепер тре файну роботу* (Присівці) [ЗА]

гора́: ♦ ◀*З гори не треба пхати, само піде – «коли поборена головна трудність, тоді непотрібна й підмога»* (Нагуєвичі); *Лекше з гори як під гору – «образово: лекше розтратити добро, як доробити ся його»* (Коломия); *Під гору тяжко віз котити – «тяжко робити діло поборюючи якісь незвичайні труднощі»* (Урич) [Франко_П 1₂: 413–414].

У низці фразем лексична опозиція *гора* ↔ *долина (доли)* передбачає семантичне протиставлення ‘**щастя, успіх**’ ↔ ‘**нещастя, невдача**’ (1.7.1.4.1):

гора́: ♦ ◀*Нема гори без долини – «так само нема щастя без клопоту»* (Нагуєвичі); *Високі гори мають глибокі доли – «з великого щастя чоловік попадав в велике горе»* (Верховина) [Франко_П 1₂: 412, 413]

до́ли (pl) ⇔ гора́

до́ліна ⇔ гора́.

На позначення **схилу гори (пагорба)**, а також **місцевості з похилою поверхнею** (1.7.2) в говірках відомі назви:

взвє́ршя: ▲ [Данилюк_С: 22 (*взвєршише* «схил пагорба»)]

взгі́р'я, узгі́р'я: ◀ [Жел. 2: 1005 («Gesenke <схил гори>»); Марусенко_С: 252 (б.н.п., «склон горь»); Личук 2015: 410 («схил гори»)]; *Кичера, часта назва стіжковатого узгір'я або острокінчатої гори* [Верхр_3: 159]; *Іноді навіть в тім самім селі на одну річ кілька найде ся одмінних виразів. Те именно лучає ся в селах гірських, де хати далеко одна від одної по узгір'ях розкинуті. У таких селах не раз доведе ся чути в одному куті села вираз, котрого не зрозуміє жилаць тогож села, але з иншої закутини* [Верхр_СЮ: I]; *Всюди, не тільки по долинах, але і на вершках та узгір'ях бють великі і малі жерела; А посеред жеребу «кидріна» (*Pinus Cembra*), особливо на «Кідроватім» узгір'ю з Добошевим кріслом під Чорногорою* [Шух. 1: 9, 18]; *Ось узгір'я Високого Замку, а тут внизу під ногами виблискує, мов алюмінієва покришка на кухні, плесо ставку «Світезь»;* *Рамя Полтви зливається з другим і третім їх раменем, що мають свої джерела в парку Стрийськім і дальше на взгір'ях т. зв. Залізної Води* [ЛЛ: 185, 302] ► [Марусенко_С: 252 ('тс')]; *Криниця під узгір'єм; Нехай в його суд по горах, по узгір'ях правда сяє* (за Г. Барвінок, П. Кулішем) [Гр. 4: 323] ▲ [Марусенко_С: 252 ('тс'); Черепанова 1983: 176 («склон, обрив, круча»); Данилюк_С: 138] ■ [СУМ 10: 405 («схил гори»)] ■ *На взгорю надь Тясминомь станувиши* (XVIII) [Тимч_ІС: 234 («узгір'я»)]

гора́: ► [Слободян 2017: 300 («високий стрімкий схил»)]

горі́ще: ▲ [Черепанова 1983: 176 («склон, обрив, круча»)]

згі́р'я: ◀ [Жел. 1: 292 (*згір'є* «Gesenke eines Hügels, Abhang, Abdachung <схил гори, долина між горами>»); Марусенко_С: 229 (за Є. Желехівським, «склон холма, горь»)] ► *Східці по згір'ю направляли* (у хату) (за Марком

- Вовчком); *На згір'ях лісових знайшли його оселю* (за П. Кулішем) [Гр. 2: 138] ■ [СУМ 3: 514; СУМ₂₀: 1120]
- косогір'я** (*сotr*): ► [Марусенко_С: 232 (Кір., «склон гори или возвышенности»); Громко 2000: 25 («схил гори, горба, підвищення»)]
- косогор**, **косогір** (*сotr*): ◀ [Жел. 1: 370 («Abhang, abschüssige Seite eines Berges <схил гори>»); Марусенко_С: 232 (б.н.п., «склон гори или возвышенности, косогор»); Пиртей: 106; Потапчук 2012: 269 (*косогір, косогор* «схил гори»); Личук 2015: 320 (*косо'г'ір* «поступовий схил горба, не стрімкий»)]; *Село стояло на косогори, то все видно, якъ на тарилци* [Коваленки_С: 321] ► [Марусенко_С: 232 ('тс'); Громко 2000: 25 (*косогір, косогор* «схил гори, горба, підвищення»)]; *Горілка так і потекла з комір по косогору* [Гр. 2: 291 (*косогір* «косогоръ»)] ▲ [Марусенко_С: 232 ('тс'); Черепанова 1983: 176 (*косогір (косогор)* «склон, обрив, круча»); Шийка 2013: 341 (*косогір, косогор* «схил гори, горба, підвищення»); Данилюк_С: 66¹] ■ [СУМ 4: 307; СУМ₂₀: 1409 («схил гори, горба та ін.»)]
- міжгір'я**: ▲ [Шийка 2013: 355 («похилий спуск між двома горами»)]
- підгірок**: ◀ [Марусенко_С: 241 (Ів.-Фр., «склон горь»); Потапчук 2012: 287; Личук 2015: 362 («схил гори»)] ► [Марусенко_С: 241 (Він., Дніпр., Кір., 'тс')]
- підгора**²: ◀ [Піпаш: 139 («підгірок»)]
- погір'я**: ◀ [Жел. 2: 672 («Bergabhang, Gesenke <схил гори>»); Марусенко_С: 243 (за Є. Желехівським, «склон гори, спуск»)]
- пригора**: ◀ [Rudnicki 1939: 29; Марусенко_С: 244 (за Я. Рудницьким, «склон гори»); Личук 2015: 373 («схил гори»)]
- пригірок**: ► [Слободян 2017: 412 («місцевість з похилою, опадистою поверхнею»)]; *Дорога зам'їн'їрована / натрапите на м'їну / і ви пропади^ете / і на пригорку так од:и'хайут'* [УССГ_Т: 352]
- скосогір**, **скосогор** (*сotr*): ► *На скосогорі стоїть загорода, тим вона й похилилася з гори на долину* (Вовч.п.) [Гр. 4: 141 (*скосогір* «покатость (о поверхності землі)»); Марусенко_С: 249 (за Б. Грінченком, Він., Дніпр., Жит., Зап., Полт., Черніг.)] ▲ [Черепанова 1983: 176 («склон, обрив, круча»)]
- скосогорка** (*сotr*): ▲ [Черепанова 1983: 176 ('тс')]
- скосогóрок** (*сotr*): ▲ [Черепанова 1983: 176 ('тс')]
- сугір'я**: ■ [СУМ 8: 588 («схил гори»)].

¹ Пор.: *косогор* «ділянка дороги, що має схил, узвіз» [Задорожня 2021: 235].

² ППК *п'їд |гору, з |гори*, виокремлені зі субстантивною семантикою «схил, місцевість із похилою спадистою поверхнею» [Пустовіт 2017: 104]. Цікавим є коментар дослідниці, що наявність опозиції «низ ↔ верх» у номінації схилів гори зумовлена «впливом візуального сприйняття реалії інформантами: або з підніжжя, або з вершини» [Задорожня 2021: 60; див. також: Толстой 1969: 102].

Низка словосполучень зі словом *гора* (рідко – *верх*) та композитів номінує:

– **гору з пологими схилами** (1.7.2.1):

горá згірна (*comb*): ◀*Ізг'орна горá* [Верхр_ЗнД: 222 («mons declivis <похила гора>»)]

горá підгірна (*comb*): ◀*Підгірна гора* [Верхр_Л: 449]

горá полога (*comb*): ◀[Верхр_Л: 453 (Жегестів)]

горá положиста (*comb*): ◀[Верхр_Л: 453; Верхр_З: 202 (Пereгримка, Ванівка)]

горá похилена (*comb*): ◀[Верхр_Л: 455]

горá похильниста (*comb*): ◀[Верхр_Л: 105]

горá похóдиста (*comb*): ◀[Верхр_Л: 455 (Чирна); Горощак: 125; Піпаш: 152]

горá спадíста (*comb*): ◀[Верхр_Б: 294 (Гійче)]

горá спахóва (*comb*): ▲[Лисенко: 201 (Васьковичі)]

горá спохóла (*comb*): ◀[Жел. 2: 908 («ein Berg mit sanften Abhängen <гора з пологими схилами>»); Верхр_Б: 295; Верхр_СЮ: 66 (Князі, Верхне Синьовидне); Он. 2: 244]

горá спустиста (*comb*): ◀[Верхр_З: 205 (Ванівка)]

горá улóга (*comb*): ◀[Жел. 2: 1009 («von sanften Abhängen <з пологими схилами>»); Верхр_СЮ: 73 (Яремче)]

– **гору зі стрімкими, крутими схилами** (1.7.2.2):

верх стромий (*comb*): ◀«Гина» *стромий верх* [Шух. 5: 283]

верхові́нка: ▲[Черепанова 1983: 176 («крутая гора»)]

горá бíстра (*comb*): ◀*Быстра гора* (Ванівка) [Верхр_З: 189]

горá губáта (*comb*): ◀*За гором, за гором, за гором губатом / Пасе ся когуток с курочком, с чубатом* (Овчари) [Верхр_Л: 238]

горá звíвиста (*comb*): ◀[Личук 2015: 301]

горá крутá (*comb*): ◀*Чорні кавы, чорні врони круту гору вкрыли, А молодых Туркóвъ баишóвъ Москалi побили* [Гол.: 362]; *То ми поiдем до слюбу / По під гору крутую* (Доброгостів) [Леви́н_В: 110]; *Зажурила си крутая гора, / Гой дай Боже* (Яворів К) [Шух. 4: 81, 118] ► *Ишла Марiя з божого двора (на круту гору); Як пiду я на гору крутую, / Чи не вбачу, чи не вчую ...* (Валуй.п.) [Дикарев: 150, 183]; *Пiду я на крутi гори, на крутiй горi стоiть дуб ...* (Черк.) [Груш.²: 66] ▲ *Ой ходила молодая по крутуй горi* (Прохори) [Колом_В: 107]

горá лáмана, горá лóмана (*comb*): ◀[Личук 2015: 328, 332 («крута, стрiмка гора»)]

горá прíкра (*comb*): ◀[Жел. 2: 748 («steil, jáhe <крутий, стрiмкий>»)]

▲ *Прíкра горá* (Березовичі) [Аркушин 2: 87; Аркушин.²: 443];

Прíкра горá (Ушомир) [Лисенко: 174 («прямовисна, стрiмка гора»)]

і *Впад'ши в' распачь, п'стивиши_A з' верх' горы прикрои, в' море впаль и оутоноуль* (Львів) [ЖС¹⁶⁻¹⁷]; *Часть обозу полского зь помененои твани и грузности вибейкавишия <'выбиратися'>, дерется квалтом на прикрую гору; Надь все переходь труднiй имь былъ*

- через велику долину круту ... тягнучи одні вози на прикрую гору (за С. Величком, XVIII) [Тимч_ІС: 368; Тимч_МС 2: 128]
- горá скосиста (*comb*): ◀*Скосиста гора* [Верхр_Л: 466 («schrag, steil <стрімкий, крутий>»)]
- горá стрімкá (*comb*): ◀[Личук 2015: 400 («стрімка, обривиста гора»)]
Значніший його вершики суть: «Моралева» (гора) (1224 т.), ... дуже стрімка і скалиста гора «Явірник» (1467 т.); Дороги каменисті, гори стрімкі [Шух. 1: 4, 83]; У нас такі гори стромкі, же наше бідло ни годно доступити, а такі камінискі, шо утни дерево – то сї на тріски полáмає (Черник) [Онищук_НЖ: 128]; Štr 'imká yorá [ТГ_С: 181] ▶[Москаленко: 68 («крута гора»)]
- горá стрóмка (*comb*): ◀У нас такі гори стрóмки, же наше бідло ни годно доступити, а такі камінискі, шо утни дерево – то сї на тріски полáмає (Черник) [Онищук_НЖ: 128]
- горá схильніста (*comb*): ◀*Схильниста (схильниста) гора* (Бортне, НСанч.) [Верхр_Л: 105, 472 («ziemlich abschüssig <досить стрімкий>»); Пиртей: 378]
- горá убічніста (*comb*): ◀*Убічниста гора* [Верхр_Л: 476 («ein Berg mit steil fallenden Lehnen <гора зі стрімко падаючими схилами>»); Горошак: 156; пор.: *убіч* [Горошак: 156 («zbozce, stromizna»); Бігуняк: 39 («схил гори»)]
- косогір, косогóр (*comp*): ◀[Потапчук 2012: 269 («крута гора, горб, підвищення»)] ▶[Марусенко_С: 232 (Він., Кір., «крутое взгорье»)]
- крутогір, крутогóр (*comp*): ▶[Марусенко_С: 234 (Він., «крутая гора»)]
▲[Черепанова 1983: 176 («крутая гора»)]
- крутогір'я (*comp*): ▲[Черепанова 1983: 176 («крутая гора»)]
- крутогора (*comp*): ▶[Марусенко_С: 234 (Він., «крутая гора»)]
- скосогір (*comp*): ▶[Марусенко_С: 249 (Харк., «крутое взгорье»)].

Композит косогóри, який у карпатських говорах номінує гору зі стрімкими, крутими схилами, у середньонадніпрянських говірках, локалізованих у Придніпровській низовині, засвідчений зі значенням ‘поле, яке обробляють зверху донизу’ (1.7.2.3) [Задорожня 2021: 50, 92, 235], а словосполучення горá крутá – зі семантикою ‘стрімкий, крутий спуск дороги’ (1.7.2.4) [Задорожня 2021: 237].

Значення ‘підніжжя гори’ (1.7.3) репрезентують дві групи назв: перша – назви з коренем *-гор-* із префіксами *під-*, *уз-*, що вказують на «низ», а друга – деривати базових слів «низу» – із коренями *-низ-*, *-діл(-дол-)*, *-під(-под-)*:

- перегір'я: ▲[Черепанова 1983: 176 (*предгóр'є* «подножье»)]
- підгír: ◀[КСГГ («підніжжя гори»)] ▶[Громко 2000: 11, 28 («підніжжя гори, горба, підвищення»)]
- підгíрок, підгóрок: ▶[Громко 2000: 11, 28 (*підгóрок* «підніжжя гори, горба, підвищення»); Слободян 2017: 396 («підніжжя гори, нижня

частина, звідки починається її підйом»); *Ой на горі, на підгірку сидів голуб з голубкою* (за А. Метлинським) [Гр. 3: 162–163 («склонь горы»)] ▲ [Черепанова 1983: 176 (*підгірок, подгірок* «подножье»)] ■ [СУМ 6: 414 («нижній схил гори, що переходить у рівнину»)]

підгір'я, підгór'я: ◀ [КСГГ; Потапчук 2012: 288 («підніжжя гори, горба»)] ▶ [Б-Н: 279 («*підгóрьє* низь горы»); Громко 2000: 11, 28 («підніжжя гори, горба, підвищення»); Слободян 2017: 395 («підніжжя гори, нижня частина, звідки починається її підйом»)]; *Коліс'їдемо / вийшли там н'ідгор'а і ми їдемо ... м'істка ж не було / не'реїшли і нон'ід гору* [УССГ_Т: 373] ▲ [Черепанова 1983: 176 (*підгір'я, подгór'є, нудгúr'є* «подножье»)]; *Пуод го'роїу, н'і'д'г'і'р'їа* [ГМ_Т 3: 181 («підніжжя гори, нижня частина, звідки починається її підйом»)] ■ [СУМ 6: 414 («нижній схил гори, що переходить у рівнину»)] і *Якое м'єсто им'єть свой посадь знизу на подгоріє* (XVIII) [Тимч_МС 2: 179]

підгóра: ▲ [Черепанова 1983: 176 (*подгóра* «подножье»)]

підгорóчка (dem): ◀ [Жел. 2: 640 (*dem* «kleiner Vorberg <невелике передгір'я>»)] ▶ *Видно гору, видно підгóрочку* (за П. Чубинським) [Гр. 3: 163 («небольшая возвышенность у подошвы горы»); Марусенко_С: 241 (за Є. Желехівським, Б. Грінченком, «небольшой холм возле подножья горы»)]

пригор: ▶ [Громко 2000: 11, 28 («підніжжя гори, горба, підвищення»)]

пригóрок: ▲ [Данилюк_С: 108 («підніжжя горба»)]

узгір'я: ▲ [Черепанова 1983: 176 («подножье»)]

↓ ↑

доліна: ◀ [Марусенко_С: 226 (Льв., «подножье горы»); Піпаш: 50 (*доліна* «низина, підніжжя; низина під горою»); Личук 2015: 288 (б.н.п., «підніжжя гори, горба»)]; *Ой зь горы мй ся волы гзіли, На долінѣ овесь зь'ли. Бодай бычки выгравали, На што овса напсовали* [Гол.: 502]; *Єк маржсина из долин випрестуетци на стоїше, то таксамо вечер низадовго* [Шек_Р: 10]

низ: ◀ [Потапчук 2012: 281 («підніжжя гори, горба»); Личук 2015: 349 («рівне місце; підніжжя»)] ▲ [Черепанова 1983: 176 («подножье»); пор.: Мурзаев 1984: 443]

низóвіна: ◀ [Потапчук 2012: 281 (*низóвіна* «підніжжя гори, горба»); Личук 2015: 349 (*ни'зо'ві'на* «рівне місце; підніжжя»)] ▲ [Черепанова 1983: 176 (*низóвина* «подножье»)]

під, под: ▲ [Черепанова 1983: 176 (*под* «подножье»)] і *Бахоу болота пришли, но или на подь горы* (XV) [МСДЯ 2: 1050 (*подь* «подошва горы»)]

підділ: ◀ [Марусенко_С: 241 (Ів.-Фр., «подножье горы»); Личук 2015: 362 («підніжжя гори»)]

підніззя: ▲ [Черепанова 1983: 176 (*підніззя (поднізья)* «подножье»)]

поділ, подóл: ◀ [Жел. 2: 676 (*podíl gorí* «die untere Lage des Berges, Fuss d<es> Berges <підніжжя, нижня частина гори>»)] ▶ [Громко та ін. _С: 154–155 (*podíl (podól)* «підніжжя гори, горба, підвищення»)]
 ▲ [Черепанова _С: 172–173 (*podíl, podól* «низ гори»); 1983: 176 (*podíl (podól, podúl)* «подножье»)]

спід: ◀ *Рідко коли лучає ся в Карпатах бачити теольотичний перекрій так виразно від вершка до споду гори, як власне на «Каменистім»* [Шух. 1: 11]; *У споду під Гождинов стелиласи пишна долина Білого Черемоша* [Шек ДИ: 437]; *Ід'ім сподом горі* (Старі Кути) [КСГГ]
сподовіна: ◀ *Сидіть у сподовині* (Черемошна) [КСГГ].

Спорадично в гуцульських говірках виявлено дериват відгора [КСГГ] із семантикою 'відгалуження менших гір або хребтів від основної гори' (1.7.4).

Група лексичних одиниць, об'єднаних довкола значення 'гірська місцевість (понад 600 м над рівнем моря); високогір'я (понад 1300 м)', об'єднує також назви мешканців, назви об'єктів духовної і матеріальної культури (пісня, танець, одяг тощо), які для них характерні ('місце → особа → об'єкт'), а також назви регіонів та їх частин, розташованих у високогір'ї ('ціле → частина'). До прикладу:
 2) **'високогір'я; гірська місцевість'**

верх (р/ верхі): ◀ *Що верх, то інший терх* (Гринява) [Франко _П 3₂: 399]; *Усі Жиди ... продають вони у верхах, куди літом в добру пору навезуть муки і пр., все у троє дорожче; Збирай собі тречні бояре, / Іди собі в верхи по панну, / В верхи по панну, ше й по богату* (Криворівня) [Шух. 1: 51; 4: 53]; *В кождім гуцульскім селі є так званий «оседок», тото є кілька хатий май при купі коло церкви, або коло гміни і вони є серединово села. Положені вони при дорогах до сусідних сіл. Решта села є розкинена на усі сторони і на верхах у «кутах»* [Гк: 148]; *До войни тазди з верхів зношували в бисагах на конех храм до церкви; Єк злєгла поліжниця в днину, ше ззарана, то ше тої самої днини кличют кумів, а навіть несут до хресту, ск ни дуже у верхах сидє <'жити'>, ниделеко церкви* (Голови, Красноїлля) [Шек _Р: 72, 110, 133]; *Верхами панотец не ходит у сел'ї на Різвó* [Горбач _І]; *Наши з вірхів приїхали* [Матіїв: 67–68 («з вірхів з гір, гірської місцевості»)]

верхóвіна: ◀ [Гол.: 395 (*верхóвина* «погорье, подполонинскія селения»); Жел. 1: 64 («Hochland, Gebirgsland <високогір'я, гірська країна>»); Марусенко _С: 220 (за Є. Желехівським, «горы», «горная страна»); КГ («підвищена гориста місцевість»); Негрич: 35 («верховина»); Піпаш: 22 («край гірський»); Горошак²: 30 (*верховина* «wузупа, często w znaczeniu górski obszar»); Личук 2015: 257 (Верх., «високогірна місцевість»); *Гу́яш ... вживають тільки у вижній верховині* (Орвячик) [Кміт _С: 53]; *Бóгонько (в верхóвини) пещено, примильно* [Верхр _ЗнД: 203]; <Жиди> живучи з 629 гуцульских ворохтяньских душ стали

панами найкрасиої верховини! [Шух. 1: 49]; *Чим май глубоко туді ў вер'хóвину, то чим май бідá* (б.л.); *Нимá інче, лиш мўйу йей (кітку) відвєсті уў вер'хóвину* (Росішка) [КГ]; *У нас на вер'хóвин'і 'л'удє с'а зані/майут бутн'арством* (Богдан) [Гуц_ЛЕ: 283]; *За 'Доўбуш'а вер'хóви'на 'п'існ'у засп'івала* [Астаф'єва: 507]

верховінка (*det*): ◀*Полонинко, верховинко, чим єс так згорділа, / Ци не тими коровками, шос тільки уздріла?* [Шух. 2: 204; Гр. 1: 140 (за В. Шухевичем)] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281]

верховіночка (*det*): ◀*Ей пуйду на верховіну, на верховиночку, ци розвійаў буйный вітер мойу колибочку* (Тересва) [КГ]

верховінщина: ◀[Жел. 1: 64 («Gebirgerthum <гірська місцевість>»)]

верхотїна: ▲[Черепанова 1983: 176 («пласкогорье»)]

вєршадь: ◀*Вершїди високо* [Мосора: 15]; *Жийў на цїй вєршїд'і* [КСГГ]

вершїда: ◀*Ца вершїда мал'овніча* [КСГГ]

високогїр'я (*сomp*): ◀[Личук 2015: 261 (Косів., «високі гори»)]

гїр'я: ◀*Принєсли сьмо вамъ полонъ, Зо всѣхъ четырехъ сторонъ, Изъ гóр'я, изъ пòдгóря, На пáнове подвóря* [Гол.: 487]; *Я з пòлє до домоїку, / Из гїре, із підгїре; Принєслисмо Вам полон, / Зо всьїх сторон, / З гїре, з підгїре, / Господáрови на пїдвїре* (Мацошин); *Из гїре, із підгїре / З пòдвїре до сто-доли, / З стодóли до комóри* (Нова Кам'янка) [Верхр_Б: 143, 144, 224]

гóри (*pl*): ◀*Вїруванє, задля якого декуди в горах* (с. Мшанець. – Т. Я.) *не велять на Великдень весь день дзвонити, як се діє ся на Підгїрю; Говорив подоляк зайшовиши в гори* (коментар до: *Води хоць мий ся, ліса хоць бий ся, а хліба хоць плач*); *В горах сьвіт дошками забитий – «там люди, особливо в зимі, без комунікації, живуть без зносин із ширишим сьвітом»* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₂: 144, 246, 412]; *Жителї піль і відрїзняють ся тою назвою від жителїв гїр* [Верхр_Б: 2]; *Взагалі висше стоїть воно <ткацтво> на долах, рівнинах, низше у горах; Як у нас у горах (на Бойках), так і на Угорцині нема специялістів ткачїв, як на долах, лише кожда жїнка робить на кроснах* [Гнатюк_Т: 12, 23]; *Из того, що найкрасїї варїанти піснї заховали ся в Галичинї і то в горах та на підгїрю, можсна припускати, що там було її первїстне гнїздо* [Гнатюк_ПП: 386]; *Деїнде в горах повідáють: золити шмате* (Мшанець) [Зубр_НК: 33]; *В горах загально люди не їдять нетопленого масла; Де-їнде по горах люди їдять квасні огїрки лиш в огїрковїй порї; Приходять руські мужики з гїр з сянїцького і яслиського пов[ітїв] і ту ждуть, як їще овець нема* (Мшанець) [Зубр_В: 1, 31, 35]; *Нашї люди з гїр, ходили до Татар рабувати ... утікали ночами, а ў днину залазили ў багна, тай пролежували днину, ховаочись, щоби ни имили. – Так повиходили з відтїў аж у гори. ... Найбїльше тїкали вид нас з воська, тай ховали си коло хат ў гори* (Голови) [Квестїонар: 21]; *Лак нас їстис 'калі з доліни, так лиш у гóри т'їкали* (Марам.) [УГР_Т: 161]; *Звєзєно зїлє із гїр на Підгїре* (Ілїнци) [Голуб_В: 180]; *На долах лїше жити, нїж в горах* [Кміт_С: 61]; *Дїд його пришов у гори з долів; Тї забави не подобають на*

гайвки, якими забавляв ся молодіж на долах. У горах беруть участь у тих забавах лише парубки; Звичаю, аби обливали ся, як на долах, нема у горах, бо гуцульське лудинє дороге, тому вони єго дуже шанують; Бог передав єму <Адамові> усе добро, що було на світі, лиши собі лиш одну ййблінку – «зваричівку» (паперівку), вона вже є на Йвана; у горах ї мало (Барвінків) [Шух. 2: 311; 4: 238, 241; 5: 2]; Маржинка це росиця божея, тай из неї даўно люде у горах лише жили; Гуцули у горах маюť випробовані місця по ких пізнаюť – «ике будет веремне»; У нас у горах, ходь покажетци рана весна, то йй ни ма шо вірити, бо уна: змінчева и зрадна; Царинок и полонин у горах є дуже богато; У горах сама природа нам помогає и тимунь ми йдім лиш йй на стрічу [Гк: 31, 35, 43, 112, 132]; Я ходила з гір на зажеєн – «На жнива з гір на доли ходила» (Головецько) [Он. 1: 270]; Це коні малі, дрібні, бо в горах вони найкраці [Коб_МК²: 59]; Належало би також взяти під увагу мандрівки людности з півночі, яка хоронила ся в горах перед нападами татарів [Фальк_П: 119]; Тимунь пани з долів кривим оком дивили ся на гори тай вічно міркували, ским би то способом їх опанувати тай знишити там страшних, опришків; Найголовніший мальфар на всі гори [Шек_ДИ: 145, 161]; На полонин і дівча білзор'їє на вс'ї гори (б.л.) [Грицак_С 1: 189]; А вс'їх у сел'ї було повер'х тис'їчі, бо то з горами докўпи; Де було делєко у горах, то робили різи, так'ї жл'їти дл'а того, би то пускати тїми жл'їтами дєрево [Горбач_Б: 238–239]; З давних ч'єс'їў ў нас в горах гуцули пригадуўют ... собі дє'їєк'ї важ'н'їши под'її (Усть-Путиля) [Гуц_ЛЕ: 277]; Город у нас в горах без гноўу йелов'їєт <'вироджується> (Гринява); Сходїни (у горах), природні заступи, шо л'ўди ногами в'їтопчут (Микуличин); 1927 року в горах буў хмаролџм, шо Чєре'мош н'їс ц'їл'ї хати (Яворів К) [ГГ: 67, 79, 202]; Ужє й сонце давнџ зийшло (на горах на п'ївчас скџрше схџдит, йак у долинах) [Піпаш: 259]; Вџда у р'їц'ї почала п'їдниматис'а / из долини л'ўдє'м пе'рє'бралис'а ў гори (Ставне); Оп'їшкы / йакі даўно д'їїали ў горах (Нижній Студений) [УЗГ_Т: 118, 135]; Чула_с'ї про С'ї'їнку / йак'її ту 'мєшкаў / бо'ро'ниў л'ўдиї заго'рец'к'їх в'їд'м та'тар і в'їд'м па'н'їў / пе'рє'ховува'є'є ў горах // на ййго 'чєс'ц'ї 'л'ўди / 'пєўно тї го'рби С'ї'їнко'їу про'звали (Загірочко); 'Доўбош ... хо'диў по горах / маў с'воїх оп'ришк'їў (Волосянка Л) [ПЗН_Т²: 83, 132]; І вітки у вас, тї тотá дїхавиця у горах взялася?; У нас замрзляк і в чєрвни в горах бувас; У горах таздувати як камїня кусати; Ой у горах сьнігі впали, бџйко ся ни жўрит [Матїїв: 126, 158, 248, 375]; Є такі люди у горах, шо знаюť якїс фабули <'чаклунство'>, шо дужи помїчні, – і то правда (Лукачївка) [БГ_С: 574]; Дра'ниц'ї прино'сили з 'гор'їў / гу'цули (Драчинці); Це ў горах робили ста приво'зили го'тов'ї / робили бочки ... то ўс'о ў горах си робило ... ўс'о 'в'їт:и з 'гор'їў приво'зили (Підвисоке); Ў гори хо'дили до ба'б'їў (Неполоківці) [Колєсник_Д: 300, 302, 318]; В горах мџжна чáсто видїти їдовїтых гáдїв; Остра зима быват в горах [Пиртей: 148, 267]; В Болехові вже сї помїесли місцеві з бойками з горів.

*Бо дівке, ікі не мают попиту, вни йдут уже за любого, і повіходили за бойків з горів; Ади, прийшла-с така бойчиха з горів, вбрала-с сі в п'єрі – тай уже велика пані [СБ: 33, 34] ► Особливо подибусмо се в горах, де чоловіки нераз цілими місяцями не бувають дома (Черк.) [Груш.¹: 104] ■ [СУМ 2: 124; СУМ₂₀: 661 («гориста місцевість, край»)] і *Инока из мира и в горах гнѣздящагося* (за І. Вишенським) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 227]; *Если гри-муть ... значить на горахъ добрій оурожай, а в низинахъ заразу* (XVIII) [Тимч_ІС: 564]*

горина: і [МСДЯ 1: 554 (XV, «горная страна»)]

горіще: ◀ [Жел. 1: 153 («Gebirgslandschaft Höhen <високогірний ландшафт>»)]; *Выйти у горѣише, зойти зъ горѣиша* [Гол.: 488 («горная страна, верхнее, полонинское (альпийское) погорье въ Карпатахъ»)]; *Коз'ма ходитъ гор'иш':ами, там м'и'н'ейа л'и'жн'и'ки' на'воу'ну; У нас ни' зр'ийут ни'йекого г'ида. ... А гор'и (гор'иш':ами), в'иди'ї, кажут, шо то зр'ийут г'ида* [Астаф'єва: 377; 406–407]

горная (n): і *Въ вьсеи горьнии* (XI) [МСДЯ 1: 560 («горная страна»)]

гórніця: і *Въставши Мариа иде въ горьницѣ съ тѣцаниємъ въ градъ Иудовъ* (XI) [МСДЯ 1: 560 («горная страна»)]

нагір'я: ◀ [Жел. 1: 470 («Gebirgsgegend, Hochland <гірська, високогірна місцевість>»)] ■ [СУМ 5: 48; СУМ₂₀: 1716]

2.1) 'мешканець (уродженець) гірської чи високогірної місцевості'

верховінінець (pl верховінінці): ◀ [Гол.: 395 («житель погорья, полонинский житель»)]; Жел. 1: 64 («Gebirgsbewohner, Gebirgler <мешканець гір, горянин>»); Гр. 1: 140 (за Я. Головацьким); Піпаш: 22 («мешканець вер'ховини»); Матіїв: 57 (*верховіниці* 'житель гір'); Савчук: 26 («мешканець гори»); КГ («мешканець *верховини*, *верховинець*»; «назва людей, які живуть на верхах»)]; *Швайцарский верховинецъ виковаяу свий масток на ледах и скалах* [Гк: 105]; *Ой над'їхав верховіниці з високої гóри* [Матіїв: 57] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281]

верховінінський на́рид (чоловік, жінка та ін.) (comb) ⇒ верховінінський

гірнік: ◀ [Гол.: 482 («горский житель»)]

гірня (coll): ◀ [Кміт_С: 43 («гори й люди в горах»)]; Он. 1: 169 («люди в горах», «гірське населення»)]

гірняк, горняк: ◀ [Жел. 1: 142 («Gebirgsbewohner, Gebirgler <мешканець гір, горянин>»)]; Кміт_С: 43 («жильці з високих гір»); SŁ: 52 («ludzie mieszkający w górach»)]; *Гірняки ладять собі одіж на зиму в овечої шкіри; Для них і всі гірняки, що живуть дальше на схід від Долини, Гуцулі* [Зубр_Н: 69, 74] ► [Гр. 1: 286 (за М. Левченком); Гр.² 1: 380, 348 («горець»)]; Яв.: 154 («горний житель»)] ■ [СУМ 2: 76; СУМ₂₀: 637 (*діал.*)]

гірнячка: ◀ [Жел. 1: 142 («Gebirglerin <мешканка гір, горянка>»)]; Гр. 1: 286 (за Є. Желехівським, «жительница горь»); Гр.² 1: 348] ■ [СУМ 2: 76; СУМ₂₀: 637 (*діал.*)]

гірський люд (населення, громада, чоловік та ін.) (comb) ⇒ гірський

горáй: ► [Яв.: 152 («горный житель»)]

горáк: ◄[Горáк «Gebirgsbewohner <горянин>» [Верхр_Д: 99¹]

горáль, гурáль, гурáль²: ◄[Пиртей: 64 («житель гір Татри, горянин, верховинець»); Пиртей²: 71 («житель гір, горянин, верховинець»)]; *Характер наших гураліў (горен) из Підгаля, ци Лемків, ци навіть Гуцуліў є дуже подібний до себе* [Гк: 106]; *Мáло хто з гурáлів кудісь переїжджáв* [Матіїв: 104]; *В нас ни так обжáн'ки, то йуж так, йак бу́ли горáл'и, приїздíли до ф'іл'вáрку, казали «обжáн'к'и»* [Надсяння_Т: 307]

горéнец: ► [Б-Н: 103 («народъ славянскій, живущій въ верхнемъ Крайнѣ, въ Австрiи»)]

гóрець: ■ [СУМ 2: 129; СУМ₂₀: 663]

горішня́к: ◄[Жел. 1: 153 («= гірня́к»)]

горішня́нин: ◄[Гол.: 488 («въ верхнихъ странахъ горъ обитающій (полонинскій) житель»); Жел. 1: 153 («= горішня́к, гірня́к»)]; *Але горі горішн'ени греч'ку молотили, але тріш'и'ук <'кололик (пташка)'\> из синицеў до млина носили* [Горбач_Б: 271] ■ [СУМ 2: 131; СУМ₂₀: 664 (діал.)]

горішня́нка: ◄[Гол.: 488 («жительница погоря, полонинская»)]

горішня́нський чоловік (comb) ⇔ горішня́нський

горішáнин (pl горішáни): ◄[Піпаш: 38 («горець, мешканець гір», «мешканці гір, горяни»)]

гóрський житeль (comb) ⇔ гóрський

горя́нець: ► [Яв.: 157]

горя́нин, гіря́нин (pl горя́ни, гіря́ни): ◄[Гол.: 488 («нагорный житель»); Жел. 1: 142, 155 («= гірня́к»); Гр. 1: 317 («горець, житель возвышенных мест»); Гр.² 1: 385; Кміт_С: 43 («гіряни; люди з гір»); КСГГ («житель гір, горян, горець»); ГГ: 45 (*gip'én, gip'énin* «горянин, мешканець гір»); SŁ: 52 (*hor'iany* «ludzie mieszkający w górach»); Горошак²: 46 (*горяне «górale»*)]; *Спíвайте горя́не тай я буду з вами / Най нам ся не вáлят бída нуд ногами* [Верхр_ЗнД: 187] ■ [СУМ 2: 139; СУМ₂₀: 667]

горя́нка, гіря́нка: ◄[Гол.: 488 («нагорная жительница»); Жел. 1: 155 («Gebirglerin <мешканка гір>»)] ■ [СУМ 2: 139; СУМ₂₀: 667]

горя́ночка (det): ■ [СУМ 2: 140; СУМ₂₀: 667]

2.1.1) 'пісня, характерна для горян'

верхові́нка: ◄*Ой йак собі заспівáйу тóйй вер'хові́нки, учу́йє н'амі милéн'кий, аж из' полоні́нки* (Росішка) [КСГГ; КГ («гуцульська мелодія, пісня»)]

2.1.2) 'танець, характерний для горян'

верхові́на: ◄[Narasymczuk: 73–80 («гуцульський танець»)]

верхові́нка (det): ◄[Narasymczuk: 73–80]

¹ І. Верхратський відсилає до чес. *horák* [Верхр_Д: 99], однак суфікс *-ак-* є продуктивним для творення назв осіб в українській мові [детально див.: Аркушин 2004: 45].

² Уживають на позначення представника підгальських гуралів, польської етнографічної групи жителів Підгаля, що на заході сусідить із Лемківщиною. Запозичено з пол. *góral* [пор.: Аркушин 2004: 267].

2.1.3) ‘знаряддя праці горян’

верховінка: ◀ *Мав їм верховінку, та ми си скрутїла* (Ділове) [КГ («вид пили, яку з давніх часів використовували у гірській місцевості»)]

верховінська пила (*comb*) ⇒ верховінський

2.1.4) ‘лісник у горах’

гóраp¹: ◀ [Гр. 1: 309 (за І. Верхратським); Гр.² 1: 376; Горбач_КБ: 15 («побережник, гайовий»); Šišková: 57 (*horar* «hajný; lesák, lesník»)]; *Гóраp – што по горах ходїт і на лысы позїр даст* [Верхр_ЗнС: 233 («побережник, лісовый, гайник»)]

2.1.5) ‘знахарка’

гірська баба (*comb*): ◀ *Ў¹гори хо¹дили до ба¹б¹’їў¹/ г¹’ірс¹к¹’і ба¹би* [Колеснік_Д: 146 («знахарка»), 318]

2.1.6) ‘міфічна особа’

гірська планета (*comb*): ◀ *Планїта гірська* [Жел. 2: 657 («Berggöttin <злий дух, який живе в горах>»)]

2.2) ‘регіон (міцевість) у високогір’ї чи в гірській місцевості’

верховїна: ◀ *Щось стрїлило музикантам до голови, й вони ні з цього ні з того з дунайських хвиль перелїтають на нашу верховину* [ЛЛ: 753]

гірський край (Швеція, Норвегія тощо) (*comb*) ⇒ гірський

гóрна страна (місце) (*comb*) ⇒ гірський

гóрська земля (край) (*comb*) ⇒ гóрський

горяна країна (*comb*) ⇒ гóрянний

горяньська Україна (*comb*) ⇒ горяньський

2.2.1) ‘Гуцульщина’

верховїна: ◀ *Верховїна веселая, Верховїна красна, Про еднїю Верховїна горѣлку несчїстна. Летѣвъ орель съ тамѣтѣхъ сторонѣ, крылонѣками шай-шай, Якъ я пòду зъ Верховїны, бóде комуъ жалѣ-жалѣ* [Гол.: 395 («в особенности называютъ Верховиной въ Галиции погорье Стрыйскаго округа, въ Венгрии же называется Верховиной сѣверовосточная часть Мармарошскаго комитата»)]; *Vitїцї* ‘<отець> *кажут’ гóрі на вир’хóвин’ї* (Стужиця) [КГ]; *Не пòду замїж за волоха! Не покину наших гїр! Волох – чужий, Волощина – не наша Верховина!; Творцєві свїту і Верховини низький поклін; Так, я св. Юрїй, опїкун вашої Верховини* [Лом_ЗС¹: 62, 87, 89]; *Єк Господь Бог обдарив нас шестем и сотворив нашу Вєрховину так красну й милу, шо уна притегаєт людий до себе, єк матєс* [Шек_Р: 264] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281]

2.3) ‘населений пункт (район, околиця) у гірській місцевості’

гірський повіт (селó, окóлицї) (*comb*) ⇒ гірський.

¹ Етимологи виводять із слц. *horár* ‘лісник’ пов’язане з *hora* ‘ліс; гора’ [ЕСУМ 1: 563], що видається цілком імовірним, адже слово засвідчене в лемківських говірках, які поширені, зокрема, на території сучасної Словаччини та межують із діалектами словацької мови.

Наступну семантичну групу формують назви, пов'язані з височиною, пагорбом¹ – підвищенням місцевості на висоту 200–600 м над рівнем моря:

взгір'я, взгор'я, узгір'я, узгор'я: ◀[Гол.: 398 («холмъ, бугоръ»); Жел. 2: 1005 («Anhöhe, Hügel <пагорб>»); Марусенко_С: 252 (за Є. Желехівським, «возвышенность, холм»); Піпаш: 200 (*узгор'я* «узгір'я»)] ▲[Черепанова 1983: 176 (*взгор'я* «продолговатая возвышенность»)] ■ [СУМ 10: 405 («невисока гора, невелика височина тощо» (sic! – Т. Я.)]

горá (pl гóри): ◀[Марусенко_С: 223 (Льв., Терн., «возвышенность (в общем значении)»); Потапчук 2012: 254 («підвищення (у загальному значенні)»); Личук 2015: 48, 275, 277 (*горá, гóри* «великий розлогий горб, підвищення», «узгір'я», «продовгувате підвищення»)] ►[Вашенко: 78; Берлізов: 13–14 («підвищена місцевість»); Слободян 2017: 300 («підвищення (загальне значення)», «велике підвищення»)] ▲[Марусенко_С: 223 (Київ., Черніг., 'тс'); Корз.: 104 (*гúра* «підвищення на поверхні ґрунту»); Аркушин_СГ: 70; Шийка 2013: 30, 306 («велике підвищення»); Данилюк_С: 35, 36, 41 (*го́ра, гу́ра* «невелике підвищення», «підвищення на поверхні рівнини»); *Йак йїхати до Ровна, то так і гори ...* (Сильне) [Аркушин²: 99] **і** *На Подолі не сѣдѣхуть люде на горѣ; И закопали по перехрестнии путь што на долинь ... алиж до лоз, а от лоз на гору до частых дубовъ* (XV); *Отець игумень, оказуючи границу земли своеє ... долиною на гору, узъ Долгоє нивки замковое* (XVI) [Тимч_ІС: 564 («місце вище положене, згір'я»)]

гóринець: ▲[Шийка 2013: 306 («велике підвищення»)]

горя́нщина: ▲[Черепанова 1983: 176 («продолговатая возвышенность»)]

косогір, косо́гор (согр): ◀[Потапчук 2012: 269 («підвищення»)] ►[Слободян 2017: 345 (*косо́гор* «невелике підвищення на площині»)] ▲[Данилюк_С: 66 (Ковел., «довгасте підвищення»)]

нагір: ▲[Черепанова 1983: 176 («плоскогорье»)]

нагір'я: ◀[Личук 2015: 347 (Богород., Тлумац., «підвищення (у загальному значенні)»)] ▲[Черепанова 1983: 176 («плоскогорье»)]

нагóри (pl): ▲[Черепанова 1983: 176 («продолговатая возвышенность»)]

підгір: ►[Громко 2000: 22 («підвищення (у загальному значенні)»)]

підгірок, підгóрок: ◀[Личук 2015: 362 (*підгóрок* «невеликий, невисокий горб, підвищення»)] ►[Громко 2000: 22 («підвищення (у загальному значенні)²»)]

плоскогір'я (согр): ◀[Марусенко_С: 242 («плоскогорье»)] ▲[Марусенко_С: 242 ('тс'); Черепанова 1983: 176 («плоскогорье»); Данилюк_С: 102 (Горох., «підвищення»)]

погір'я: **і** *Дали єсмо ємоу село литоую ... а другое село на погорьи* (XV) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 326 («височина, узгір'я»)]

¹ Пор.: *пагорб, пагорок* «височина, часто з пологими схилами» [СУМ 6: 10]; *височина* «підвищена частина суходолу (від 200 до 600 м), що має подекуди рівну, а частіше хвилясту поверхню, розчленовану долинами, балками, ярами» [СУМ 1: 496; СУМ₂₀: 369].

² Пор.: *підгóрок* «рівнина біля підвищення» [Громко 2000: 11, 28; Слободян 2017: 396].

полу́гор'є (*сomp*): ◀ [Жел. 2: 693 («massige Anhöhe <помірна вершина>»)]
пригі́р, приго́р: ▶ [Громко 2000: 22 (*пригі́р, приго́р* «підвищення (у загальному значенні)») ▲ [Шийка 2013: 381 (*пригі́р* «невисоке підвищення»); Данилюк_С: 108 (*пригі́р* «невелике підвищення»)]
приго́ра: ▲ [Шийка 2013: 381 (*приго́ра* «невисоке підвищення»)]
пригі́рок, приго́рок: ▶ [Громко 2000: 22 (*приго́рок* «підвищення (у загальному значенні)»); Сіденко 2003: 35 (*приго́рок* «підвищення рельєфу природного походження») ▲ [Шийка 2013: 381 (*приго́рок* «невелике підвищення»)]
су́торки: ▲ [Черепанова 1983: 176 («продолговатая возвышенность»)]

3.1) 'поляна, поле в горах, на схилі гори, на похилій площині'

верх (*pl* верхі): ◀ [Гоцький: 102; Кміт_С: 24; Он. 1: 108 («поле на горах і горбах»); Личук 2015: 256–257 (Рожнят., *верхі* «стрімке, подекуди обривисте поле»); *А ск у зимі ни станет сіна коло хати, то гонст его <коня> у верхи на зиміюлю* [Гк: 137]; *С'уне ботей великий у вер'хі; Дуже добре, аби оц'уді осенувати вер'хами, ни спускатис'а ў споді* (Росішка) [Грицак_В: 25, 83]; *Треба вже йти у вер'хі з маржинами* (Зелена Н) [КСГГ]; *Заїшли на касу, вибрали грош'і і тод'і занесли доў вер'хі до полонін; Вер'хами, полонинами там је много <снігу>* (Марам.) [УГР_Т: 138, 192]; *Кін'ми з вер'ха знос'а* (Брустурів) [ЗА]; *Я мав на Кривім сіножст там. ... І там іден мене порадив, ходи в міську раду і дадут тобі таку справку, аби ти забрав собі тоти верхе. Я пішов за справков, а вни виписали справку, ску? У мене вилучений сінокос* [ББ]
вершкі (*pl*): ◀ *Я жену́ маргу на в вершкі* (Ликицари); *На вершках поїїано 10 гекта́ру пше́ниці* (б.л.) [КГ]

гірське пасовісько (цáринка, полоні́на, толо́ка тощо) (*сomb*) ⇔ гірський го́ра: ◀ *Чий то коник по горі йиграє / Тай копитцем камінь розбиває* [Шух. 3: 34]; *Чейже то плужок по горі грає <'орати'>? Плуг господарській по горі грає; Чий тож ми плужок по горі грає ... То Іванів плужок по горі грає* (Бітля) [Свенц.: 135, 137; Он. 1: 191] ▲ [Шийка 2013: 306 («високе поле¹»)]

го́рніця: ◀ [Кміт_С: 49 («поле, що йде під гору»); Марусенко_С: 224 (за Ю. Кмітом, «поле, которое идет под гору»); Он. 1: 185]

нагі́р'я: ◀ [Личук 2015: 97, 347 (Галиц., «рівне місце в горах»)] ▶ [Слободян 2017: 375 («рівнина на підвищенні»)]

надгі́р'я: ◀ [Личук 2015: 97, 347 (Рожнят., «рівне місце в горах»)]

огі́рниця: ◀ [Он. 2: 14 («поле, що тягнеться під гору»)]

плоскогі́р'я, плоского́р'я (*сomp*): ◀ [Потапчук 2012: 290 («рівнина на підвищенні»); Личук 2015: 365 (Верх., «рівне місце в горах»)] ▶ [Громко та ін._С: 151 (*плоскогі́р'я, плоского́р'я* «рівнина на підвищенні»); Слободян 2017: 403 («рівнина на підвищенні») ▲ [Черепанова_С: 169 («рівнина на підвищенні»); Шийка 2013: 96, 376 («рівнина на підвищенні»)]

↑ ↓

¹ З аналогічним значенням І. Задорожня фіксує конструкцію *на го́р'і* [Задорожня 2021: 248].

- під (*pl* пóді, *ES*): ◀ [Личук 2015: 70, 361 (Богород., *n'íd* «верхня рівна частина гори»)]; *Пóди йе ў гóрах* (Зелена Н) [КСГГ («рівні місця на вершинах гір»)]
- пóдіна¹ (*ES*): ◀ [Грицак_В (*пóдина* «невелика рівнина на схилі гори»)]; Шкрумеляк: 120 (*пóдина* «рівна місцевість у горах»); Піпаш: 145 (*пóдина* «рівне місце в горах, низина», *пóдин'и* «рівнинна місцевість у горах»); ГГ: 152 (*пóдіна* «рівне місце, западина на схилі гори»); ЛАЗО 1: к. 85 (коментар: «рівне місце, видолинок на схилі гори (на ньому зручно класти копицю сіна»)); УЗГ_Т: 382 (*пóдина* «галявина»); Личук 2015: 367 (б.н.п., *пóдіна* «рівне місце в горах»; Богород., «рівне місце на схилі гори; сідловина²»; Колом., «рівне пасовище»)]; *Раз пасли пастухи віўці на пóдині; она високо є* [Онищук_М: 6]; *Один жоўньирь вішоў, там є така пoдина, та застріліў сї там; Лисакова пoдина = пoдина – Бо то ў лісі, шо називає сї Лисак* [Онищук_НЖ: 116, 144]; *Колі загна́ли сго́ в звір або в пóдину, тогді наступают тверді морóзи* (Богдан); *Тіл'ко зне́сли вінків мін'і на весі́'а, шо ко́жде го́сті ма́ли не́сти та танц'ува́ли з вінка́ми на пóдин'і* (Росішка) [КГ]; *Аді, йак с'а запраўл'а́ўт віўц'і пoдина́ми самі́* [Грицак_В: 84]; *Наша ба́ба жийе́ на пóдин'і; Йак хтос хóче³ побудува́тис'і, то на пóдин'і с'а буду́йє; Се бі́льше в л'іс'і пoде́'на йе. Пoде́'на то така́ пол'а́нка с траво́ў. На пoде́'нах і тепе́р' ва́тру кладу́т на Ива́на* [КСГГ; ГГ: 152]; *Ой по то́бі, пóдино, ве́село ході́ти* [Матіїв: 362] ■ [СУМ 6: 743 (*діал.* «рівне місце в горах»)]
- пóдінка (*det*, *ES*): ◀ *Дивит сї – а то лижет кози на якіс пoдинці́ дилеко́ дуже* [Онищук_М: 56–57; КСГГ] ■ [СУМ 6: 743 (*діал.*)]
- пóдиночка (*det*, *ES*): ◀ *Тай сїли они собі на пoдиночці́ – она називає сї Кудлина пoдина* [Онищук_М: 89]
- пoдіня (*ES*): ◀ [Піпаш: 145 («рівнинна місцевість у горах»³); Личук 2015: 367 (Косів., *пoдин'і* «рівне місце, сідловина на схилі гори»)]

¹ Слово *пóдина* «рівне місце (поле, галявина), западина на схилі гори», похідність якого від слова *під* «низ» не викликає сумнівів, подано серед назв «нижнього полюсу», хоча актуалізується й *СО* «гора», «вершина гори». Лексикографи, фіксуючи його у словниках, акцентують на таких *СО*, як «рівне місце в горах, на схилах гір», «поляна, галявина», деякі наголошують на тому, що це «низина, западина» [Гр. 3: 241 (б.л.); Піпаш: 145; ГГ: 152], інші – фіксують значення «рівнина в низині» [Слободян 2017: 406]. Щодо розташування *пóдини*, то зафіксовано такі локації: **гóри** (*на пoдині; она високо є*) [Онищук_М: 6], **ліс**, очевидно, також у горах, зважаючи на паспортизацію записів (*бо то ў лісі*) [Онищук_НЖ: 116]; *в л'іс'і пoде́'на йе* [КСГГ]), а також – **низина** чи неглибока **западина** [Слободян 2017: 406]. Розмежувати значення «долина на схилі гори» (негативний рельєф) і «рівнина на схилі гори» (нейтральний) дуже складно. Закономірним є зв'язок: «рівне місце в горах» → «долина в горах» → «долина» → «рівне місце в долині».

² В одному значенні згадано обидві форми рельєфу – рівний і заглиблений.

³ Приклад цього слова, як і слова *пóдина*, дає підстави для припущень, що значення «гора» творить опозицію не тільки до «низина, долина», а й до «рівнина», актуалізуючи третій – серединний – «рівень» осі координат *верх* / *низ*.

3.1.1) 'пасовище для дійних овець у полонині'

повéрхнік¹: ◀[Мосора: 106; Janów: 171 (*powernyk* = *pohirnyk*); ГГ: 151; ОКДА 1: НМ 19]; *Післід' доїн'і пастухі вігнали худббу з кошір на повернік* (Зелена В) [КСГГ]

погірнік: ◀[Janów: 171 («*pastwisko koło staji dla owiec, które puszcza się tam po wydoju wieczornym*»)]; *Потреби відповідні условинам життя <гуцулів> викликали також відповідні назви не знані мешканцям долів, як: «корчуга, кліть, міше́нник, ма́занка, опасáне, приту́ла, побéдрина, погірнік, сто́йце, зимáрка» і мн. и.* [Шух. 1: 29; Гр. 3: 231 (за В. Шухевичем)]; *Вечером по здоеню овець, пускають їх на «погірнік», аби перейшли ся та напасли ся; пашу, яка росте на погірнику, зуть «порня́ла»; на погірник не ходять ніяка друга худоба лише дійні віви́; на погірник вибирає ватаг місце, де росте дрібна густа «бринду́ша»* [Шух. 2: 215]

3.1.1.1) 'вечірній випас худоби після доїння'

повéрхнік: ◀[Janów: 182 («*pasza wieczorna*»); КСГГ (Гринява)]; *Гóници віви́ на повернік, а по волóскьки порня́ла* [Горбач_Б: 201 (*повернік «пасіння овець на полонині під вечір; пасовище коло стаї, коротко заки їх доять»*)]

погірнік: ◀[КСГГ (Білоберізка)].

До цієї групи зараховано також назви, що репрезентують значення 'верхня межа поля' (3.1.2):

вéрхній кінéць (*comb*) ⇔ вéрхній

верші́на: ▶ [Слободян 2017: 281 («початок поля»)].

Численну групу формують назви **місцевості за горою, під горою чи між горами** (4), утворені за аналогійними структурними моделями (пор.: таблицю 3В «Префіксально-суфіксальна модель»), які конкретизують значення, окреслюючи різні типи місцевості відносно гори, префікси, наприклад:

завéршя: ◀[Жел. 1: 233 («Ort hinter dem Berge <місцевість за горами>»);

Кміт_С: 75 («місце за верхом») (за О. Яворським, О. Охрімовичем); Он. 1: 263 («*завірише* місце за верхом гори»)]

загіре́нько (*det*): ◀*Встала дівонька скоро день, / Пішла в горнетком по вогень; / Вийшла дівонька на загірєнько, / Винесла вогонь за рукавеньком* (Підберізці) [Гнатюк_Г: 96]

загір'я: ◀[Гол.: 557 («загорье»); Жел. 1: 238 («Ort (Dorf etc.) hinter einem Berge <місцевість за горами>»); Марусенко_С: 227 (за С. Желехівським,

¹ Мотивація та походження цього слова не є однозначними: укладачі ЕСУМу вважають, що назву *повернік* утворено від *повéрн* 'вороття' [ЕСУМ 5: 467], однак не можна відкидати припущення про зв'язок із *верхом* (гуцульським говіркам властиве «спрошення» до *вер*), беручи до уваги локалізацію полонин – 'високогірних пасовищ'; пор. також слово *пог'ірни'к* [Шух. 1: 215; Janów: 171; КСГГ], мотивоване лексемою *гора* [детально див.: Ястремська 2008а: 123].

Б. Грінченком, «местность за горой»); Личук 2015:38, 295 (Городен., «місце, місцевість за горою»); *Ой з загіря місяченко, з загіря, / Виводимо молоденьтю (!) з застіля; Ой з загіря місяченьтю, з загіря, / Виводимо друженьтю з застіля* (Іллінці) [Голуб_В: 185, 188]; *Ой з Загіря місеченьку, з За-а-а ги-іря-я-я, / Ой чєс тобі кни-и-изю з засті-і-ілля-я* [Шек_ДИ: 221]

■ [Гр. 2: 26 («мѣстность за горою»); СУМ 3: 77; СУМ₂₀: 949] **і** *Выступи полкъ изъ загорья* (XV) [МСДЯ 1: 907 («загоріє мѣсто за горою»)]; *Славяне, якъ Кромєрь написаль, осѣли Угорское загоре* (XVII) [Тимч_МС 1: 265]

загір'ячко (*det*): ► *Ой кіт-воркіт по загір'ячках скік, перепелочки ловив* (Лубен.) [Гр. 2: 26]

загора: ◀ [Личук 2015: 295 (Тлумац., Колом., Богород., *загорá* «місцевість за горою»)] ► [Яв.: 157 (Слов'янос.п., *забóра*); Марусенко_С: 227 (за Д. Яворницьким, «местность, расположенная за горой»)]

загорна часть (*comb*) ⇔ **загорний**

міжгір'я: ◀ [Жел. 1: 442 (*міжгіре* «Gegend zwischen zwei Bergen <місцевість між горами>»); Пиртей: 201 (Горл., *меджегір'я*)]

передгір'я: ■ [Марусенко_С: 240 («предгорье»); СУМ 6: 166 («місцевість, що прилягає до гір»)]

під горами (*ПК*): ◀ *Болѣхив під гóрами, розбійників дóже там не приходѣт богáто, давáйте ми тут* [ББ]

підгір: ◀ [Марусенко_С: 241 (Льв., «местность возле подножья горы»); Піпаш: 139 («підгірок; підгір'я; місцевість під горою»)] ► [Марусенко_С: 241 (Він., Дніпр., 'тс'); *Турки й татари підгір узали* (за М. Драгоманим) [Гр. 3: 162]

підгірка: ◀ [Личук 2015: 96, 362 («місцевість під горою, гіркою»)] ▲ [Данилюк_С: 99 (Любом., «місцевість біля гори»)]

підгірок, підгірок: ► [Слободян 2017: 396 (*підгірок, підгірок* «місце під горою»)] ■ [СУМ 6: 414 (*підгірок* «місцевість біля підніжжя гори, гір»)]

підгір'я: ◀ [Гол.: 487 («погорье»); Жел. 2: 639 («Gegend, am Fusse e Gebirgszuges; Untergebir <місцевість біля підніжжя гори; під горою>»); Марусенко_С: 241 (Льв., «местность возле подножья горы»); Личук 2015: 96, 362 («місцевість під горою», «місцевість біля підніжжя гори»)]; *Принѣсли сѣмо вамъ полóнь, Зо всѣхъ четы́рехъ сторóнь, Изъ гóрья, изъ пóдгóрья, На пáнове подвóрья* [Гол.: 487]; *Я з пóле до домойку, / Из гіре, из підгіре ... З підгіре до стодоли / Зи стодоли до комори* (Мацошин) [Верхр_Б: 143]; *Абув же я в Путилові, зійшов на підгіре, / Та прийшов я до дівчини, шо дівчина діє?* (Яворів К) [Шух. 3: 205]; *Из того, що найкрасші варіянти пісні заховали ся в Галичині і то в горах та на підгірю, можна припускати, що там було її первістне гніздо гніздо* [Гнатюк_ПП: 386]; *Нинішнє підгіря мало багато лісів і було мало доступне, подібно як донедавна гори* [Фальк_П: 118] ► [Марусенко_С: 241 (Він., Дніпр., 'тс'); Слободян 2017: 395 («рівнина біля підвищення, місце під горою»)]; *На луках був сінокос аж до гори, а підгір'я орали під хліб, на горі була толока* (Павлогр.п.); *Животворний*

струмочку, втіхо, мого домочку! Біжи-луйся з Підгірря на ті любі поділля ... (за П. Кулішем) [Гр. 3: 162, 171] ▲ [Шийка 2013: 47, 373 («місцевість біля підвищення»); Данилюк_С: 99 (Любом., «місцевість біля підніжжя гори»)] ■ [СУМ 6: 414] і *На по(д)горю еп(с)пскомъ* (XVII) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9: 43]; *Якое мѣсто имѣть свой посадь <‘розташування’> низу на подгоріе* [Тимч_МС 2: 179]; *На пудгорю из обоих сторон Бескіда хлѣбъ дуже був изгинув* (XVIII) [Тимч_ІС: 837; УК¹⁶⁻¹⁸: 323 («підгір’я»)]

підгір’ячко (*dem*): ■ [СУМ 6: 414]

підгора́: ◀ [Піпаш: 139 (*нідгора* «підгір’я; місцевість під горою»); Личук 2015: 96, 362 (*п’ідго́ра* «рівна місцевість під горою»)]

підго́рівка: ▶ [Слободян 2017: 396 («рівнина біля підвищення, місце під горою»)]

під горо́ю (*ПК*): ◀ [Личук 2015¹: 96, 361 (Тисм., Снят., Косів., *п’ід го́ров* «місце під горою»)]

пригі́р: ◀ [Жел. 2: 742 (*при’гір* «Bergvorsprung <передгір’я>»); Марусенко_С: 244 (за Є. Желехівським, «предгорье»); Личук 2015: 96, 373 (Галиц., «рівна місцевість під горою»)]

пригі́рок, приго́рок: ◀ [Жел. 2: 742 («= пригі́р»); Марусенко_С: 244 (за Є. Желехівським, *пригі́рок* «предгорье»); Личук 2015: 96, 373 (Галиц., Косів., *при’го́рок* «місцевість під горою»)]

приго́ра: ◀ [Личук 2015: 96, 373 (Рожнят., «рівна місцевість під горою»)]

черезго́ра: ◀ [Личук 2015: 38, 417 (Тлумац., «місцевість за горою»)]

↑ ↓

низи́на: ▶ [Слободян 2017: 379 («рівнина біля підвищення, місце під горою»)]

низови́на: ▶ [Слободян 2017: 380 («рівнина біля підвищення, місце під горою»)].

Із семантикою ‘**мешканець загір’я (підгір’я, міжгір’я)**’ (4.1) засвідчено деривати:

заверша́нин (*pl* заверша́ни): і *Левону Шаломичу шесть человекъ Завершань* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 371 («назва людей за місцем проживання; завершани»)]

загоря́нин: ■ [Гр. 2: 29 («живущий за горой»)]

межігі́рець: ◀ [Жел. 1: 433 («zwischen Bergen wohnend, liegend <той, хто живе між горами>»); Гр. 2: 415 («живущій между горами»)]

підгіря́нин (*pl* підгіря́ни, підгоря́ни): ◀ [Жел. 2: 639 («Bewohner des підгіре <мешканець підгір’я>»); Гр. 3: 163 (за Є. Желехівським, «житель підгір’я»)] ■ [СУМ 6: 417]

підгіря́нка (*pl* підгіря́ни): ■ [СУМ 6: 417–418]

підго́рці (*pl*): ▶ [Пискунов: 195 («жителі Подгоріи²»)].

¹ Авторка вважає такі прийменниково-іменникові назви «особливістю досліджуваної території» [Личук 2015: 96].

² Слово *Подгоріе* у Ф. Піскунова відсутнє, тому деталізувати значення неможливо.

Особливість семантичної групи **‘частина регіону, розташована вище за іншу’** (5) в тому, що аналізовані назви відображають сприйняття «своїї» або «чужої» території. До прикладу, *верховиною* називають гірські райони «своїї території» гуцули, закарпатці та мешканці Рахівського району Закарпатської обл.¹, а *горою* (*горами*) – номінують гірські райони Бойківщини бойки-горяни (пор.: *у нас у горах*); гірські райони Буковини та Закарпаття (на час запису текстів – Румунія та Угорщина – буковинці та гуцули, які ходили в ці «гори» на заробітки).

Зафіксовано назви для високогірної частини Гуцульщини, гірської Рахівщини, Буковини, гірських районів Бойківщини та Закарпаття:

5.1) **‘високогірна частина Гуцульщини’**² (для гуцулів)

верхівіна: ◀ *Průřř oř p'otřřm z Verchovyny ředřen řolovřk* [Паньк.: 469]; *Там на Верховині тверді гуцулі*^е (Зелена Н) [ГГ: 182]; *Добре ся туді люде держали давнї в Верхівині та й тепер ся держа* (Росішка) [КГ]

верхівінська сторона (*comb*) ⇨ верхівінський

5.1.1) **‘гірська частина Рахівщини’** (для мешканців Рахівщини)

верхівіна: ◀ *Ой йак собі заспівайу, далеко мн'и чути. Та веселá вер'ховіна, весело ў н'і бутьи* (Рахів); *Нимá крайу веселого, йак та вер'ховіна. Коломійку заспівáйе й май малá дитіна* (Косівська Поляна) [КГ; КСГГ]

5.2) **‘гірські райони Бойківщини’**³ (для бойків із гірських районів)

гори (*pl*): ◀ *Як у нас у горах (на Бойках), так і на Угорщині нема спеціалістів ткачів, як на долах, лише кожда жінка робить на кроснах* [Гнатюк_Т: 23]; *Бойко, що в горах завсїгди бачить тісно обмежений обрїй, зійшовши на доли дивував ся, що сьвіт такий довгий* [Франко_П 1.: 102]

5.3) **‘гірські райони Буковини’**⁴ (для буковинців із негірських районів)

горá (*pl* гори): ◀ *Пішли в гóри в латрі <‘заробітки’>, заробля трохи грошиї і дєрева* (Верхні Станівці); *У нас люди ткали сукно, а пїхати <‘валяти’> возили дес. Аж у гори* (Лужани) [БГ_С: 254, 425]

5.4) **‘гірські райони Закарпаття’**⁵ (для закарпатців, гуцулів із гірських районів)

верхівіна: ◀ *Ой пїду ў полонїну, збирáйу йагїд'кї. А йа хлопцї^в з вер'ховіни, а ти, д'їучино, вітки?* (Росішка) [КГ]; *У нас на Верховині не держат буйволи* (Синевир); *У нас у вер'ховині л'уде с'а займайут бутинáрством* (б.л.) [Грицак_С 1: 367]; *Із Вер'ховіны л'уди з кўн'ми ходїли купо'вати*

¹ Етнографічно належить до Гуцульщини.

² Верховинський р-н, південна частина Косівського р-ну Івано-Франківської обл., північно-західна Вишніцького, Путильського р-нів Чернівецької обл., східна Рахівського р-ну Закарпатської обл.

У роботі населені пункти подано відповідно до районування населених пунктів до прийняття Постанови Верховної Ради України №807-ІХ від 17.07. 2020 року.

Щодо діалектного членування говорів південно-західного наріччя детально див.: [Ястремська 2011: 86–90; 2016в].

³ Сколівський, Турківський р-ни, південна частина Старосамбірського р-ну, південна Дрогобицького р-ну Львівської обл., південна Долинського та Рожнятівського р-нів Івано-Франківської обл., Міжгірський та Воловецький р-ни Закарпатської обл.

⁴ Південно-східна частина Вишніцького, Путильського р-нів Чернівецької обл.

⁵ Тячівський, Великоберезнянський р-ни Закарпатської обл.

с'їл' (Голубине); Я, Іва́н Де́мян з Ві́шніх Верецьких Бережа́ньска Верхо́вина (Верхні Ворота); *Pryiś'ou p'otium z Verchovyny ieden čolovik* (Поляна) [УЗГ_Т: 66, 234, 245]; *С''n' i'ваў / але ўсе про ве''рхо''вину <'Закарпаття'> ... а ан'гелик' и ни ў'м' i'ўт с''n' i'вати н' i'чого / 'm' i'л'k' и про ве''рхо''вину* (Крута Долина) [ПЗН_Т: 65]; *На Ве''р'ховин' i в 'апріл' у иче студено* [Сабаш: 36] **і** у пам'ятці з території сучасного Закарпаття: *С'їна еден возок оу Верхов'нѣ за шість золотых оугорских не можѣ была купити* (XVIII) [Тимч_ІС: 290 («Літопись Гукливська. Угрорускі літописні записки»)]

горá (рl **гóри**): *«Ай по́демо, товаришу, у горы, у горы, Та вынесемъ своимъ жёнкамъ шовку на чемборы; Ай по́демо, товаришу, вь горы на Ясинье, Та принесемъ своимъ жёнкамъ бѹльбѹвъ на насѣнье* (Гал.) [Гол.: 375]; *Він тишов за Гору – у Луги – за чюмовами до люльки; Давно у горах ніхто ни боронив ходити за Гору. Тай усе, шо кому було потрібно, то діставали из-за Гори; Люде несли за Гору на конех вирменам сафіян та свічки, а з-за Гори зносили кукурудзи, чюмови тітіню та усеку крамшину: ек широкі загірські ремені, закоченки крисані, так повскі, білі, з високими наголовниками; чєлідинські жовті чоботи, шовкові фустки та залізник; А за Горов були бані тай тимунь там бриндза була дорога* [Шек_ДИ: 162, 169, 170].

На позначення мешканця частини регіону, розташованої вище за іншу, виявлено назви:

5.5.1) 'гуцул із високогір'я'

верхівець, верхо́вець: *«[ГС: 109; КСГГ; Піпаш: 22 («вер'ховець мешканець гори»)]; Гуцулів, що живуть по «верха́х», називають «верхівцями»; З далеких верхів сходять «верхівці»* [Шух. 1: 72, 77; Гр. 1: 140 (за В. Шухевичем, *верхівець*)]

верхо́вінєць (рl **верхо́вінці**): *«Карпатські гори, Гуцульщина, гуцули, верховинці ...* [Лом_В: 5]; *Йдуть на ту війну й верховинці, що то їх пізніше названо гуцулами; Тут «годує» верховинців ліс, а там подолян – земля; Звали себе гор'єнами, верховинцями, пізніше названо їх гуцулами* [Лом_ЗС¹: 11, 116, 209]; *Прийшов до ня верховинець: «Верховинко, дай ми вінець ...»* (Львів) [ЗА]; *Верховинці літуют імін'є і вівці на полонинах, а зимуют дома* (за Ю. Кмітом, О. Яворським) [Он. 1: 416]; *Верхо́винці' i жий'ут тїл'ки на Рахї'шчин' i* (Розтоки Р) [КСГГ; КГ]; пор. значення 'мешканці смт Верховина Івано-Франківської обл.': *Пок'и си називало Ж'ї'бїї', то и л'удїї називали ж'и'бї'ўце, а типєр'ки вер'ховинці' i* (Криворівня) [КСГГ]

верхо́вінка (рl **верхо́вінки**): *«На йáрмарку бі́льше б́уло вер'ховинóк, йак' доли́н'áнок* (Росішка, Богдан) [КСГГ; КГ]; *Уч'бра б́ыла у нас йакáс' вирхо́винка* (Комяти) [КГ («жителька верховини, верховинка»); «жителька верховини»]; *«Верховинко, дай ми вінець ...»* (Львів) [ЗА] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281]

гірняк: *«Гірняки (Гуцули, Бойки) в дорозі, де лише сядуть спочивати, зараз розкладають огонь* [Франко_П 1, : 141]; *Гуцули, що як способом життя,*

як звичаями і обичаями рїзнять ся від своїх суплемінників гірняків, поселених у Карпатах дальше на захід Руси [Шух. 2: 245]

гір'янка: ◀Гуцулк'і – г'ір'їєнк'і 'файн'і [КСГГ]

гор'яни, гір'яни (рл): ◀Жителі піль і відрїзняють ся тою назвою від жителїв гїр чи Горян (Гуцулів властивих) [Верхр_Б: 2]; Теперїшні гїрене кажут: «Єк би тепер так, єк даўно усї сєтки сєткуваў, то би и з голоду сконаў»; Юрїя, то у горєн велике сєто весни; Від вікїў горєне займалиси випасом рогової маржїни и овец та претанєм бриндзи и лїсовоў роботоў; Від вікїў горєне у Карпатах держєли черлену маржїну одної масти; Пастїрство у наших Карпатах є старим, предаўним заводом праці и жїтя наших горєн [Гк: 66, 106, 124, 126]; Звали себе гор'єнами, верховинцями, пізнїше названо їх гуцулами; Горєн – мешканець гїр [Лом_ЗС¹: 209, 227]; Що деякі предки теперїшніх горєн зайшли в Карпати з низин, про це свїдчать залишенї там села з нашими назвами [Лом_ЗС²: 34]; З первовїків горєне шєнували и чьтили сонце; Старї гїрєне були майже усї нїписьменні [Шек_Р: 15, 67]; Давні горєни шєнували тай зашиїбали лїси; Від того чєсу Юрїштаново имне стало для кожного горєна пудне [Шек_ДИ: 145, 148]; Гуцули – г'ір'їєни жи'їут ў Карпатах [КСГГ]

5.5.2) 'бойко з гірських районів'

бóйко з гїр (сөтв): ♦ ◀Іде Бойко з гїр! – «говорять про грубіяна, чоловіка простакуватого та необізнаного з товариських звичаями» (Дрогобич) [Франко_П 1₁: 102]

гір'як: ◀Вивалив очи, як Бойко на сьвїтого – «насьміх над чоловіком, що зупинить ся перед чимось у нїмїм подивї. Бойко – гїрняк прийшов у-перве до міста і зайшовши до лат<инського> костєла побачив там рїзьблєних сьвятих і принявши їх за живих перєлакав ся та глядїв, чи не поспадають із вїтаря» (Нагуєвичі); Гїрняки (Гуцули, Бойки) [Франко_П 1₁: 111, 141]; Гирн'яки сьа походїли [Кміт_С: 43]

горїшнїяни: ◀Боже помилуй нас грішних і вас горїшних! – «одною з таких поговірок, звїсно, дуже ще невинною, є й отся, де «горїшнїян» у жартливому зїтханю до Бога неначе по за числом «нас грішних», тоб-то всїх людєй, як щось стороннє, другоряднє»; Бувайте здоровї, горїшнїє, бо я вже сї забираю межє долїшнїє – «жартують у сусїдніх селах із антагонїзму між горїшнїянами і долїшнїянами в Нагуєвичах»; Горїшнїє, долїшнїє, єдну раду майте! – «звичайнє упїмненє вїта на сїльських сходинах, коли між горїшнїянами і долїшнїянами виринє звичайна невгода. Сей поклик зрештою не позбавлений і ширшого значїня» (Нагуєвичі) [Франко_П 1₁: 72; 1₂: 421]; Жїют в мїрї горїшнїяни, жїют ни горюють [Матїїв: 104–105]

гор'яни, гїр'яни (рл) (для бойків із негїрських районів): ◀Ишли гїр'яни (Хашцїв); Нїхтó так с'а не ц'їлує, йак ц'її гор'яни, йак у лїчко поц'їлує – йак лопáтоў гр'їанє (Лосинєць) [Он. 1: 172, 197 (зафіксованє в селах, які розташованї нижче від інших сіл Бойківщини)]

5.5.3) 'закарпатець із гірських районів'

верхóвінєць (рІ **верхові́нці**): ◀Що до говора «Верховинців» треба тут буде по моїй думці розрізнити дві одміни: одну, котра становить перехід до говора бойківського і взагалі єсть лише місцевою одміною говора Бойків – і другу на пограничю угорських Русинів з Гуцулами, котра становить одміну говора гуцульського (очевидно, бойківський і гуцульський говір на Закарпатті. – Т. Я.) [Верхр_ЗнД: 8]; *Вер'ховинце: йасі́нце, квасі́ўце, бі́лінце, богда́нце, рахі́ўце, трабуша́нце, пол'а́нце, росі́шча́не. На́ші вер'ховинце пе́рший клас до л'іса. Ї́а д'і́ўчина з Пере́чіна, мі́лий вер'хові́нец. Ми с'а дво́је пол'убі́ли, йак со́нце та м'іс'ац' (Росі́шка) [КСГГ; КГ]; Ї́а ни чу́ла, же мы бы ви́р'ховинце б́ыли (Домашин); Так са вбрав, йак верхові́н'іц' (Ставне); О́на прокл'ата ... найшла́ дурных ви́рхови́нц'іў, шчо мо́гла йі́х обду́рити за фа́йн'і гро́ші (Гукливе); Да́ўно до богачі́ў все йшли ви́рхові́н'ц'і ро́бити (Знацево); *Верхóвінц'і* у́же ході́ли на во́жє́н <'жнва'> (Баранинці) [КГ]; У *ви́рхови́нц'і*в на сукма́нах бовды́р кы́ <'китиця'> (Великий Раковець) [Грицак_С 1: 255]; *Ви'р'хови́н'ц'іў* заган'али жы'оды́ / ко'тр'і ма́ли сво́йі бо́ўты <'магазин'>; *Л'ўди* з воза́ми возі́ли квас у Мука́че"во // в'ўт'ы приво́зили на́фту / муку́ / с'ўл' // с'іс'і ро'зб'ўїники пе"ре"става́ли та́ об:ира́ли / йак ви'р'хови́н'ц'іў (Голубине); *Обы́* показати́ / йак'і в'ідста́л'і ве"р'хови́нці ... шчо ни" тре́ба высо́кых шк'іл ве"р'хови́нц'ам (Келечин); *Туй* так'і л'ўди б́ыли *вер'хови́нц" / жо* так ... бо́га просі́ли обы́ прода́лі йім <кукурудзу> / бо там с'а не роді́ло (Нове Давидково) [УЗГ_Т: 67, 140, 288]; *Вер'хови́нц'і* у'мін' уй'ут у нас дош'кы за'с'іно [Сабадош: 36 («житель гірських районів Закарпаття»)]*

верхові́нка: ◀[Сабадош: 36 («жін. до **верховинець** (житель гірських районів Закарпаття»)]

верхóвинча: ◀*Верхóвинча* ходит по си́лу (Майдан) [КГ]

верховинча́к: ◀*Ива́н* гет посама́раў на вер'хови́н'ч'ика́ (Косівська Поляна) [КСГГ; КГ («мешканець Верховини»)]

верхов'янин (рІ **верхов'яни**): ◀*Вер'хові́ане* пуши́лі ў кату́ни; *Вер'хові́анін* (Хуст) = *вер'хові́нец* (Росі́шка) [КГ]

верхов'янка (рІ **верхов'яни**): ◀*Прийшли́* з Во́лового ви́р'хові́анкы́ (Хуст) [КГ]

чоловік згорі́ (сoтb): ◀*Туй* у нас чо́лoвік у́т:і зго́ры (Черна) [КГ]

5.5.4) 'лемко' (для надсянців та «замішанців» – мешканців кількох українських сіл лемківсько-надсянського порубіжжя, тепер – Підкарпатське воєв. Польщі; див.: [Верхр_З: 153])

гірняк: ◀*Купи́ў* бы́кы на я́рмаку у гірня́ка – а тот гварит мі...; *Лемків* зову́ть *Замішанці́* «гірняками», рідше тако́ж «Лемками» [Верхр_З: 111, 155]; «Доль» ... зову́ть ся у за́хідно-гали́цких ру́ських гірня́ків *жителі* околиць *Переми́шля*¹ і *Яросла́вля* [Верхр_Д: 1 (лемки на проти-

¹ Перемишльські землі згадано як «гірську країну» в пам'ятці від XV ст.: *Григоры же Васильевич* <князь Великого Князівства Литовського> *собѣ горную страну Перемишльскою мышлаше одержати* (XV) [Тимч_ІС: 574]. Лариса Масенко наво-

вагу надсянцям. – Т. Я.); *Все-ж таки бесіда гірняків заховала нам не один вираз древній, старинний* [Верхр_СЮ: І]; *Горы мойі, горы! ой жаль мі за вами – / Та не так за вами, як за гірняками* [Верхр_Л: 257]
гірнячка: ◀*Гірнячки пришли* [Верхр_З: 191].

Семантику ‘**частина населеного пункту, розташована вище за іншу**’ (5.6) репрезентують здебільшого аналітичні назви:

вєрхній гóрод (кінєць, частіна, вóлиця) (*comb*) ⇔ вєрхній

вершóк: ◀*На вир'ш'ку жи'вут вир'шаны / дво'р'аны / там / де пан'ск'ий дв'ір / так йїх назива'ють* [ПЗН_Т²: 138]

горішній кінєць (кут, часть, селó) (*comb*) ⇔ горішній

горá (*pl* гóри): ◀[Потапчук 2012: 254 («підвищена частина села»)]; *Біл'ше села була грекокатóлик'їй. Но там бóло мóже до сóрок фаміл'їй правослáвних, а вє'їх у сєл'ї бóло повер'х тїс'їчі, бо то з гóрами докóпи* [Горбач_Б: 238] **і** *И вѣѣха в Подольє и посла на Гору <'частина Києва'¹> къ Рюрикови (XV)* [МСДЯ 1: 552]

нагірна сторона села (*comb*) ⇔ нагірний.

Низка синонімів номінує ‘**мешканця верхньої частини населеного пункту**’ (5.6.1):

вершáни (*pl*): ◀*По фаўках роз'быт'ї во'ны / дво'р'аны йє / вир'шаны / се'ре'дына // то так под'їдци / на вир'ш'ку жи'вут вир'шаны* [ПЗН_Т²: 138]

горішній (*n, pl* горішні): ◀[Шкрумеляк: 42]

горішн'як: ◀[Жел. 1: 153 («Bewohner des oberen Teiles von e. Dorfe <мешканець верхньої частини села>»)]

горішн'янін (*pl* горішн'яни, горішн'ята): ◀[Жел. 1: 153 («= горішн'як 2»); СБ: 132 («мешканець *Горішого Кінце* <місцевість в південно-західній частині міста Болехів>»)]; *Ми – горішн'яни, бо жїєме у вїрхньому кінці села* [Франко_П 2: 421; Гр.² 1: 379 (за І. Франком); Он. 1: 185; Матїїв: 104–105]; *Гур'їшн'анин – ко з Гур'їшн'ого Країу, з гур'їшн'ат*;

дить «горну страну Перемышльську» як опозицію до макротопоніма *Пониззя*, який виник у протиставленні до найменування гірської, «верхньої» області (Карпатських гір), у літописній фіксації під 1240 р. [Масенко 1986: 84].

¹ Такі випадки демонструють зв'язок апелятивів із топонімами чи радше метаморфозу перших у другі, адже *Гора* – частина Києва, розташована вище за іншу, зокрема від Подолу [пор. також: Мурзаев 1984: 150]. Як влучно відзначила Л. Масенко щодо протиставлення «верх – низ»: у «давні періоди існування міські квартали, розташовані на горі, протиставлялись тим, які локалізувалися під горою [Масенко 1986: 87]. Як приклад учена наводить назву району Києва «у низинній місцевості, під *Горою*, вздовж берега Дніпра і Почайни» – *Подольє (Подолный град, Подоль)* [там само], що підтверджує цитатою історика-джерелознавця Михайла Тихомирова: «характерна назва *подол* стала загальним позначенням міських кварталів, що знаходились поблизу річки, на противагу аристократичній *горі*» [Тихомиров 1956: 43].

*Гур'їш'н'ата в нас жи'вут у Гу'р'їш'н'ому Країі; Дулуш'н'ата у'се май
л'їш'є жи'ли, йак гур'їш'н'ата* [Сабадош: 51]

горішнянський чоловік (*сomb*) ⇒ горішнянський

горішнянка (*рl* горішняни): ◀[Сабадош: 51]

горішнячка (*рl* горішняни): ◀*Хвалилася Горішнячка: се не може бути, мої
хлоці музиканти тай перші регрути* (Кобилецька Поляна) [КГ].

Спорадично в говірках наддністрянсько-бойківського порубіжжя засвідчено словосполучення *вѣрхня чѣрга, нїжня чѣрга* ‘**черета корів мешканців верхньої / нижньої частини села (вулиці)**’ (5.6.1.1): ◀*У нас є черга <‘черета’>. Верхна має підисет вісім корів, і нижна має сорок з чимос* [СБ: 53].

Наступну семантичну групу формують назви незначних підвищень на поверхні землі (на дорозі чи посеред болота), а також назви місцевості, вкритої горбами. Значення ‘**горб, пагорок, підвищення**’ (6) репрезентують лексичні одиниці:

верх: ◀[Šišková: 175 (*ver'ch, vvr'ch* «vrch, корес <пагорб>»); Личук 2015: 256 (Богород., «горб, підвищення»)]

верховічка (*dem*): ◀[Личук 2015: 257 (Богород., «підвищення»)]

вершá: ◀[КГ (*вери'á* «малий вершок»)]

вѣршище (*aug*): ▲[Шийка 2013: 292 («невелике підвищення, горб»)]

вѣршóк (*dem*): ◀[Потапчук 2012: 244 («підвищення (у загальному значенні)»)]; *Сіла коло вѣришка та рвáла бур'ан (кукіль)* (Волосянка 3) [КГ («горбок»)]

гíрка, гóрка (*dem*): ◀[Жел. 1: 142 («kleine Anhöhe <невеликий пагорб>»);

Марусенко_С: 223 (Льв., «возвышенность, холм»); Личук 2015: 269 (*гирка* «великий розлогий горб, підвищення»)] ▶[Марусенко_С: 223 (Кір.);

Задорожня 2021: 210 (Черк., *гóрка* «невелике, але круте підвищення на дорозі»)]; *Хлоці качають яйця навкотка з горки якої небудь* (Валуй.п.)

[Дикарев: 177] ▲[Черепанова 1983: 175 («холм вообщє»); Данилюк_С: 33 (б.н.п., *гíрка, гúрка* «невелике підвищення»)]; *В нас в'їтр'ак був на г'їрци; Ми óндимо на гостінци'ї сид'їли – он на туї гúрци'ї; Горóд в кого нїско, то добре. А йак в когó г'їрка?* [Аркушин²: 89 («невелике підвищення на рівнині»)]; *Дак да'їехаў би' аж да гара'жа / до тої йаек то*

с'їл'но д'є гóрка; Це_ж Чор'ноб'їл' / це_ж гóрод / а во'но так на гúрци'ї построїено [ГЧЗ_Т: 103, 284]; *Ну там таке якесь месце було, горісте: по сей бук горка, по сей бук горка; В нас там край села песок токій, док горкі поробім й греніци. І гуркі там у нас, й токе* [ГМ_Т 2: 16, 342] і *Єму даєм и дали єсмо ... сь горами и сь мальыми горками сь долинами и сь ловаы звѣриними* (XV) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 251; Тимч_ІС: 772]; *Зь долней низкості на малую горку <винестися>* (XVI) [Тимч_МС 1: 508]; *А зь болотца долиною, а зь долины на гурку, межою* (XVII) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 26]

гíрчáк: ▲[Черепанова 1983: 175 («холм вообщє»)]

гíрчїна: ◀[Личук 2015: 195, 269 (*гирчина* «великий розлогий горб, підвищення»)]

горá (*рl* *гóри*): ◀[Жел. 1: 152 («Anhöhe <пагорб>»); Личук 2015: 275, 277 (*горá, гóри* «великий розлогий горб, підвищення», «невисока гора, горб, підвищення»)]; *Так і фáйн'і л'іл'її ростúт кóло фігури Мáт'інк'и^е Бóжюї, там на т'її горі* (Присівці); – *Ви кудá зáвтра до цéркви? – Їак зáуше, до Михáїла. – А, то там на гор'і бiл'а Висóкого Зáмку?* (Львів) [ЗА] ▶ [Задорожня 2021: 47 (Черк., «гора (горб) на відкритому місці»)]; *От усi <дiти-заброди> розбiжуть ся, те туди, те туди, поки котресь зашалимонить ся i зачне разiв по десять обходить коло одного куца або коло однеi гори, а тi вже геть одбiгли* (Черк.) [Груш.²: 132]; *Танц'ували / с'п'ивали / на гор'і гар'мошка i бубан* (Журжинці¹) [Умань_Т: 147]; *Ба'гато на бо'лот'і то'пил'ос'а / ба'гато бу'ло 'ране'них / по'битих ... пид 'горами о'коти бу'ли* [ГЗП_Т: 106]; *Б'їлили 'хату креiдоiу / п'ид го'роiу брали* [УССГ_Т: 57] ▲ [Марусенко_С: 223 (Черніг., «возвышение на дороге»)]; *Га'ра та'ка 'д'ец'ї ... дак за 'санк'ї i на 'гору / i це аж с'уди 'їедуц' з га'ри* [ГЧЗ_Т: 103]; *Но <'на'> гору – така пещана гара от одного боку, а до 'дного боку уже тверда – 'тсюля i 'ттуля з 'їхóлi, на сiло ж уже молоду везуть* [ГМ_Т 2: 178–179]

згiрка: ▲ [Марусенко_С: 229 (Жит., «небольшая горка, холм»)]

згiрок, згóрок: ◀[Жел. 1: 292 («Hügel <пагорб>»); Марусенко_С: 229 (б.н.п., «небольшая горка, холм»)] ▶ *Збiгла прудко на згiрок* (за Панасом Мирним) [Гр. 2: 138; Марусенко_С: 229 (за Б. Гринченком, б.н.п., «небольшая горка, холм»)] ▲ [Марусенко_С: 229; Данилюк_С: 56 (Маневець, «невелике підвищення»; Ратнів., «горбок, невеличкий пагорб»)]; *Вс'о на згiрках стоiали хати* (Величковичі) [Аркушин²: 184] ■ [СУМ 3: 514; СУМ₂₀: 1120]

згiрочок, згóрочок (*det*): ▶ *Веде його на згiрочок* (за Марком Вовчком) [Гр. 2: 138] ▲ *Там був такий згóрочок кол'їс' – дес'опс'їв згóрочок* (Дубичі-Церковні); *З:гóрочка йáйц'а спускал'ї, вигравáл'ї* (Войнівка); *Там так'її згiрочок ... згiрок недалéко* (Величковичі); *Там був такий згóрочок кол'їс', дес'опс'їв* (Дубичі-Церковні) [Аркушин²: 184]

згiр'я: ◀[Піпаш: 67 (*згiр'я* «горб, горбок»)] ▶ [Гр. 2: 138 (за Марком Вовчком, *згiр'я, згiрря* «холмикъ; взгорье»); Марусенко_С: 229 (за Б. Гринченком, б.н.п., «небольшая горка, холм», «взгорье»)] ■ [СУМ 3: 514; СУМ₂₀: 1120]

косогóр (*сotr*): ▲ [Шийка 2013: 341 (*косогóр* «невисокий похилий горб»)]

косогóрик (*сotr*): ▲ [Шийка 2013: 341 (*косогóрик* «невелике підвищення, горб»)]

нагóрок: ◀[Жел. 1: 471 («Hügel <пагорб>»)]

пáгip: ◀[Верхр_Д: 112 (*пáгip* «Hügel <пагорб>, горб, горбок»)]

пáгóрок, пáгipок: ◀[Жел. 2: 595 («künstlich ausgeführter Hügel <штучний пагорб>»); Марусенко_С: 239 (б.н.п., *пáгóрок, пáгipок* «невисокая

¹ Важливо зазначити, що с. Журжинці розташоване на рівнинній місцевості, у Придністровській височині, тому, імовірно, йдеться про незначне підвищення – пагорб.

горка, холм»); ММАГ: 75 (*пагірок* (*náгірук*, *паѓурок*) «діл (горбок)»); SŁ: 94 (*pańirok* «paǒórek»); Личук 2015: 356–357 (*náǒórok* «невеликий, невисокий горб, підвищення»; *náгурок* «пагорб»; *паѓурок* «невеликий, невисокий горб, підвищення»); *Тепер паѓурок забудували. ... Такій паѓурок, там орав колис, косив, корови ми пасли там ранче* [СБ: 386] ► [Пискунов: 176 («бугор»); Марусенко_С: 239 (‘тс’); Слободян 2017: 389 (*паѓорок* «невелике підвищення на площині»)]; *З гори пагорків Ворсклянних розбивалися* [Пискунов: 176]; *Стоїть панна на пагурку в червонім каптурку* [Номис: 295; Гр. 3: 86 (за М. Номисом, «пригорок»)] ▲ [Марусенко_С: 239 (‘тс’); Черепанова 1983: 175 (*паѓорок* «гора, холм вообще»); Данилюк_С: 93 (Любом., «невисока гірка, горб»); Кам.-Каш., *паѓурок* «підвищене сухе місце серед болота»)]; *Хата за паѓурком* (Заболоття); *Йєриц’а така йак пше́ниц’а, йак жїто, но така вона дробн’їша ... на паѓурку тако́му с’їйали* (Городок); *Тетурукі злет’їлис’ на паѓурок*; *На паѓорку то́чат’* <‘криком закликати самиць’> *тететурукі* (Доротище) [Аркушин²: 374, 560] ■ [СУМ 6: 10] ■ *В’сакаа гора и пагорокъ (и хол’мъ) смирит’са* (XVI) [Тимч_МС 2: 79; Тимч_ІС: 686]¹; *Пришли до ўста рѣки дѣбысы, ... обачивши веселое положєнє, и розлогы вѣдчных пол и пагорков* (XVI) [УК¹⁶⁻¹⁸: 284 («пагорб, пригір; пагорок»)]; *Землю в немъ оучинилъ высокѣю въздобнѣю с пагорками* (XVII) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 235]; *Зродила земля ... вѣдчнии пагорки широкїи пола* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Ты море весело грай! А вы горы и пагор’ки скачѣте, грайте* (XVIII) [Тимч_ІС: 602]

па́горочок (*det*): ■ [СУМ 6: 10]

пере́горок: ◀ *Синів ліс по горах та перегірках* (за А. Свидницьким) [Гр. 3: 114 («пригорок»); Марусенко_С: 229 (за Б. Грінченком, «невисокая отлогая горка, холм»); СУМ 6: 155 (за А. Свидницьким)] ► ▲ [Марусенко_С: 229 (Він., Київ., Кір., Черніг., ‘тс’)]

підгі́рок, підгóрок: ◀ [Марусенко_С: 241 (б.н.п., *підгі́рок*, *підгóрок* «невисокая отлогая горка, холм»); Личук 2015: 362 (*п’ідгорок* «невеликий, невисокий горб, підвищення»)] ▲ [Марусенко_С: 241; Шийка 2013: 47, 373 (*підгорок* «невисоке підвищення серед поля»)]

погóрок: ■ *Голось милого моего; а и тотъ то есть пришољь скачючи по горахъ а перескакиваючи погорки и холмы* (XVI) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 19]

пригі́р, пригóр: ◀ [Жел. 2: 742 (*при’гір* «Hügel <пагорб>»); Марусенко_С: 244 (*пригі́р*, *пригóр* «пригорок, холм»); Личук 2015: 373 (Колом., «пагорб, горб»)] ► [Марусенко_С: 244 (‘тс’)]; *Іде чернець у Вишгород на Київ дивитись та посидить на пригорі* (за Т. Шевченком) [Гр. 3: 411]

¹ Пор. переклади цього фрагмента Святого Письма: *Кожна долина заповниться, кожна гора й горб знизиться, нерівне вирівняється, дороги вибоїсті стануть гладкі* (Лука 3:5) [Хоменко_СП]; *Нехай кожна долина наповниться, гора ж кожна та пригорок знизиться, що нерівне, нехай випростовується, а дороги вибоїсті стануть гладенькі* (Лука 3:5) [Огієнко_СП].

- ▲ [Марусенко_С: 244 ('тс'); Черепанова 1983: 175 (*при́гор* «гора, холм вообще»)] ■ [СУМ 8: 588 («невеликий горб, пагорб»)]
- пригірок, пригóрок: ◀ [Жел. 2: 742 («= *пригір*»); Марусенко_С: 244 (за Є. Желехівським, Льв., *пригірок* «пригорок, холм»); Потапчук 2012: 293 (*пригóрок* «невеликі горби чи підвищення»)] ▶ [Марусенко_С: 244 (Дніпр., Кір., Мик., Харк., Черк., 'тс'); *Проти лиха на пригорку, де пень бреше на колодку («я живу проти лиха и д.»)*] [Номис: 281] ▲ [Марусенко_С: 244 (Жит., Київ., Черніг., 'тс'); Черепанова 1983: 175 (*пригóрок* «гора, холм вообще»)] ■ [СУМ 8: 588 («невеликий горб, пагорб»)]
- пригóра: ◀ [Личук 2015: 373 (Тлумац., *пригóra* «невеличкий горб»)] ■ [СУМ 8: 596 (за Лесею Українкою, *при́гора* «невеликий горб, пагорб»)]
- пригórка: ◀ [Марусенко_С: 243 (за В. Німчуком, *пригурка* «небольшое возвышение, холм»)]
- скосогóрок (*сопр*): ▲ [Черепанова 1983: 175 («гора, холм вообще»)]
- сугі́р'я: ■ [СУМ 8: 588 («невисока гора»)]
- сúгорок: ▲ [Черепанова 1983: 175 («гора, холм вообще»)]
- суході́л, суходо́л (*сопр*): ▲ [Черепанова 1983: 182 (*суході́л* (*суходо́л*) «суша на болоті»); Данилюк_С: 133 (Маневиц., *суходо́л* «підвищене, відносно сухе місце серед болота»)]
- суході́лля (суходо́лля, суходо́льє) (*сопр*): ▲ [Черепанова 1983: 182 («суша на болоті»)]
- суходо́ловина (*сопр*): ▲ [Черепанова 1983: 182 («суша на болоті»)]
- угóрок: ▲ [Черепанова 1983: 175 («гора, холм вообще»)]
- узгірок, узгóрок, взгóрок: ◀ [Гол.: 398 («пригорок»)] ▲ *У пол'ї йес'т' узгóрки'* (Стольне) [Лисенко: 219] **і** *Ия ... тые нивки отехаль ... и границу есми положиль Плоской ниве ... в долину стешкою просто на взгорокъ к Клиноватой ниве (XV)* [Тимч_ІС: 234, 772; СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 171; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 19]; *Межи двема со(с)нами вглядали копе(ц) на взго(р)кѣ на(д) болото(м) укрьґлы(м) (XVI)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 19]
- узгі́р'я, взгі́р'я: ◀ [Гол.: 398 («холмъ, бугоръ»); Жел. 2: 1005 («Anhöhe, Hügel <пагорб>»); Личук 2015: 410 («невисока гора, горб, підвищення»)]; *Насамперед витив води з карафки і пригадав святочній громаді, що тут, на цьому узгір'ї, де стоїть тепер наша церква і читальня; Серед узгір лежить котловина, і в ній дві невеликі печери* [ЛЛІ: 104, 462] ■ [СУМ 10: 405]
- узгі́р'ячко (*дет*): ■ *Панський будинок з білого каменю стоїть, немов палац над усім селом, на узгір'ячку* (за Марком Вовчком) [СУМ 10: 405]
- узгорóчок, взгорóчок (*дет*): ◀ *Ой выйду я на взгóрочокъ, та свісну въ листóчокъ, Пóзнáй, пóзнáй дѣвчинóнько, чій то голосóчокъ* (Стрий.) [Гол.: 398].

Щодо цієї семантичної групи слухним є коментар Т. Вендіної щодо нечіткості семантичної диференціації похідних зі значенням 'пагорб' або 'пригорок', що зумовлює, на її думку, незначне членування їх семантичного простору [Вендина 1998: 51].

Наступне значення – метафоричне – **‘могила’** (6.1) – репрезентує і «верх» (насип, курган), і «низ» (яма) [детально див.: Толстой 1969: 98–103; Черепанова 1984: 134; Мурзаев 1984: 371; Личук_С: 118; Задорожня 2021: 77].

Значення «верху» номінують назви:

верховіна-могила¹ (могила верховіна) (сotr): ► *Чатуємо на всі чотирі вітри, по всіх могилах верховинах в полі горять сторожові огні* (за П. Кулішем) [Гр. 4: 447; 1: 140 (за Я. Головацьким, *могила-верховіна* «кургань на возвышенном мѣстѣ, обыкновенно сторожевой постъ»); Марусенко_С: 220)]

верховінна могила (сotb): ► *Горять могили верховинні в полі* (за П. Кулішем) [Гр. 1: 140]

горá козацька (сotb): ▲ *Исконв'іку тут була козац'ка горá* (Видраниця) [Аркушин²: 199]

пагорок вічний (сotb): і *Прійдець пожаданье пагорковъ вѣчныхъ* (за І. Галлятовським) (XVII) [Тимч_МС 144].

Значення **‘купа землі’** (6.2), із яким засвідчено лексеми *гора* і *пагорок*, слугувало основою для утворення значень: ‘кrotовина’ та ‘пагорб, утворений у результаті боронування землі’:

горá: ► [Задорожня 2021: 47, 61 (Черк.)] і *Скопано ей <гору> полшеста сажня добрыхъ у звышки* [Тимч_МС 1: 420]; *Гору сыпати и перекопы копати винии <‘мусити’> вси, потому жь яко роботу замковую и паркановую (XVI)* [Тимч_ІС: 251]

пагорок: і *Всюды водле права, где се сходят и кончат стены межи трема дединами, бывають три копъци на рожные усыпаные, чого тут не мает, бо тылько ѿден пагурокъ албо могилку показует (XVII)* [УК¹⁶⁻¹⁸: 284 («насип, пагорб; пагорок»)]

6.2.1) ‘кrotовина’

пагорок: ▲ *Поўх <‘кріт’> рійе пагурки на пол’ах* (Велика Осниця) [Аркушин²: 412]

6.2.2) ‘пагорб, утворений у результаті боронування землі’

верх: ◀ *Декóли тежко орати, то я два коні запрігаю. Тоди іден іде в борозду, а другий – по верху* [СБ: 236].

На позначення **коня, який під час оранки йде пагорком** (6.2.2.1), не борозною (з лівого боку від господаря), у гуцульських говірках спорадично відзначено субстантив повéрхборозній (*n*, сotr): ◀ *По’вэр’х’борозній хóдит з л’іво’го бóку, по’ бéрез’і <‘пагорб’> іде* (Розтоки) [КСГГ].

За зовнішньою подібністю з горбом, пагорком утворено значення **‘гуля’** (6.3), репрезентанти якого зафіксовано в західнополіських говірках, а у гуцульських виявлено – **‘вершок чиряка, фурункула’** (6.3.1):

¹ Слово *могила* функціює також для номінації природних об’єктів, пор.: [Марусенко_С: 236–237; Черепанова 1983: 175, 176 («гора, холм вообще», «гребень, кряж, продолговатая возвышенность»); Личук 2015: 41, 261 (*ви’сока мо’гила* «височина», *ви’сока мо’гилка* «горб»)].

узгір: ▲ [Аркушин²: 571 (*узгір*, *вузгір* «гуля від удару»)]

верша́к: ◀ *Верш'эк ... ў ч'ір'іку* [КСГГ].

Значення ‘місцевість, покрита горбами; пагориста, горбиста місцевість’ (6.4), утворене за мотиваційною моделлю ‘об’єкт → місце’, реалізує низка назв:

гірністе по́ле (*comb*) ⇔ гірністий

гора́ (*pl* го́ри) ◀ [Личук 2015: 48 («горбиста місцевість, узгір’я»)] ▶ [Слободян 2017: 300 («площа, яка вкрита горбками», «місцевість з похилою, опадистою поверхнею»)]; *У полоєві <‘низинна місцевість’> все добре росте, а тут на горах погано* (Селешина¹) [Ващенко: 78];

горбого́р’я (*comb*): ◀ [Личук 2015: 48, 277 (Рожнят., «місцевість, яка має горби», «група гір, горбів, горбиста місцевість»)]

горі́нка: ◀ [Личук 2015: 48, 277 (Тлумац., «гориста місцевість; горби»)]

горі́ста (*n*): ▶ [Слободян 2017: 303 («площа, яка вкрита горбками»)]

горі́сте місце (*comb*): ▲ *Ну там таке якесь місце було, горісте: по сей бук горка, по сей бук горка* [ГМ_Т 2: 16]

горі́нка (*pl* горі́нкі): ◀ [Личук 2015: 48, 277 (Тлумац., *го́р’інка* «гориста місцевість; горби»)]

горува́те по́ле (місце, дорóга) (*comb*) ⇔ горува́тий

погорі́ста землі́я (*comb*) ⇔ погорі́стий.

Останню з аналізованих субстантивних семантичних груп «верху» передусім формують переносні значення за СО ‘велика кількість’, а саме: ‘велика кількість чогось, складеного в купу’ → ‘гурт людей’ → ‘зграя птахів’, ‘велика кількість чогось’ → ‘більшість’, а також продуктивне перенесення ‘ціле → частина’ (синекдоха) для значення ‘верхня частина купи’, наприклад:

7) *fig* ‘купа; велика кількість чогось, складеного в купу’²

верх сміте́нний (*comb*): ◀ [Личук 2015: 394 («підвищення на місцевості, утворене господарськими або промисловими відходами»)]

гора́, гу́ра: ◀ [Піпаш: 38 («надзвичайно багато чогось, купа»); БГ_С: 78 («велика купа (землі, каміння, снігу»); Астаф’єва: 375 («купа»)]; *Кождий жовнер приніс одну шитку зимлі і з тої зимлі, що кождий по разу приніс, висипали таку гору, як от тепер видити* (Іванівці) [Квестіонар: 20]; *Тра́ктор набу́ріка́в <‘виорати’> цілі го́ры ка́міна* (Вільхівці) [Грицак_С 1: 233]; *Навозі́ти ї наносі́ти на таку́ стру́мку го́ру кам’і́на* (Макарьово) [УЗГ_Т: 79]; *На доро́ги навози́ли великі́ гу́ри ка́міні* (Киселів); *Навезі́ли кірпі́ча го́ри, бу́дут піка́рню будова́ти* (Киселів); *Три до́жї в маю <‘травень’>, матимеш хлі́ба го́ру* (Карапчів) [БГ_С: 78, 204, 273]; *Люди*

¹ Для с. Селешина, розташованого на р. Тагамлик, характерний пагористий рельєф.

² Слово *купа* в діалектах номінує різні географічні об’єкти, як-от: ‘гора’, ‘невисока гора, горб, підвищення’, ‘підвищення на дорозі’, ‘штучний горб, насип’, ‘скелясті голі кражі’ [пор.: Марусенко_С: 234; Черепанова_С: 116; Черепанова 1983: 175–176; Громко 2000: 31; Потапчук 2012: 272; Данилюк_С: 72; Шийка 2013: 346; Личук 2015: 326 та ін.].

несли хліб, двигали цілі оберемки, цілі гори хліба! “Звідки?”» [ЛЛ: 460] ► [Пискунов: 61 («*гүра* куча съ Польскаго *góra*»)]; *Печені разної три гури* (за І. Котляревським) [Номис: 288; Гр. 1: 340; Гр.² 1: 413 («*гүра* масса, гурьба»)]; *За кудикину гору збирати горіхів гору* [ФСГД: 146] ▲ *Купа й гура і три оберемки* (Кролев.п.) [Номис: 288]; *Було раз зомело, і так, там, де я розказувала, шо міне лекало, до тока долина, док там же зомело, шо отокіс гурі булі, шо не можна було пройті. ... Отправілі же, мусіш: я же поштольйон. Док ішла. І се так: ногою розбіваю-розбіваю тіс гури, рособ'ю – до се проступлю трохі* [ГМ_Т 2: 332–333]; *Крус причулок <‘бокова частина даху’> понамн'ітувало поўну гору с'н'ізу* (Сильне) [Аркушин²: 448] ■ [СУМ 2: 124; СУМ₂₀: 661]

навершення: ◀ [Жел. 1: 466 («das Aufeinanderlegen <стіс, купа>»)]

7.1) *fig* ‘гурт, група людей’

горá, гүра¹: ◀ *Гүра – купа (дітей); Ходи пан'а тай брешуче скорому купиті, подурила гуру жинок, н'ічим заплатиті* [Горбач_Б: 154, 249]

7.2) *fig* ‘згряя птахів’

горá, гүра: ◀ *Гүров, гүрами л'ітаўит і фошкот'ет* [Горбач_Б: 154 («стадо птахів»), 249]

7.3) *fig* ‘більша частина; більшість’

вєршінь: ◀ *А голуп'і <‘голуб’> – они ўс'акого фил'у је: је голупц'і пошитові велик'і, је голупц'і половина пошто, вєршин'і пошто, је голупц'і такої прост'і* (Марам.) [УГР_Т: 257]

7.4) *fig* ‘невелика купа; незначна кількість чогось, складеного в купу’

гірка (det): ◀ *Віўчáр' бір'ка <‘кучерявий’>, вушій гір'ка, бурд' уг' масла, ў шійі тáйстра* (Росішка) [Грицак_С 1: 196]

пригóрок: ► *Лічать <різачку ... в животі ріже страшино>: ложать пригорки до живота з попелу, з висівок; купають у гарячій воді* (Черк.) [Груш.²: 63]

7.5) ‘верхня частина купи’

вєрх: ▲ *Зі споду брав дрóва, то вєрх обвалівса* [Аркушин²: 188].

У межах цієї семантичної групи виокремлено підгрупу назв, що репрезентують один із **процесів рибальства**: слово *гүра* у степових говірках Одещини номінує спосіб ловити рибу (7.1.1), у якому задіяно багато людей (*Поїхати на гүру; Рибалить гүрою; Рибалить на гүру* [Берлізов: 39, 63, 66²]), а також човни,

¹ Етимологи вважають, що походження слова «не цілком ясне», зіставляючи його зі срб. *гүра* ‘горб, наріст’, *гүрити се* ‘стискатися, корчитися’; однак не відкидають думки про зв’язок із тюркізмом *гурба* ‘натовп, юрба’, що «змінило форму під впливом пол. *góra* «гора; купа; натовп, юрба; стіс» [ЕСУМ 1: 622]. У говірках південно-західного наріччя досить частотно засвідчено варіанти *-го'р-* та *-гур-*, адже «укання» належить до визначальних фонетичних рис цих говорів. Не варто заперечувати й польського впливу, зважаючи на суміжність із говірками польської мови.

² На території Нижнього Подністров'я в середині XIX ст. «знаходить застосування засіб ловити рибу “розпорним” неводом, яким тягнуть тоною не до берега, а на човни далеко від берега. Пізніше, у 80-х роках XIX ст., стає відомим так званий засіб “гүра” або “на гүру” – рибаль-

якими рибалють «на гúру» (7.1.1.1) [там само]. Зі значенням ‘рибалка, який рибалить «на гúру»’ (7.1.1.2) виявлено дериват гúрник [там само].

Субстантивна семантика «низу» представлена дещо скупіше, а основою утворення семантичних груп є значення ‘долина’ (див.: таблицю 24, схему 7).

Дослідники географічних назв звертають увагу на труднощі щодо окреслення семантики «рівнина», «низина», «долина», адже самі носії говорів по-різному їх осмислюють. Ідеться, зокрема, про «перехрещення семантики» понять, «внутрішній (нейтрально-рельєфний) семантичний перехід ‘рівнина ↔ низина’, ‘рівнина ↔ долина’», а тому ці поняття об’єднують у протиставленні до гірського рельєфу [Личук 2015: 87]. Також чимало номенів позначають рівнинну територію, яка сприймається як понижена. Ірина Потапчук вбачає тісні та давні внутрішні зв’язки між цими поняттями, а особливістю їхнього вияву у діалектному мовленні є те, що «часто для передачі відмінних сем мовці послуговуються тими ж самими лексемами. Це пов’язано зі специфікою сприйняття таких географічних реалій мовцями» [Потапчук 2012₁: 84]. Важливо, що явище семантичного зв’язку ‘долина ↔ низина ↔ рівнина’ властиве різним говорам [Громко та ін. _С: 6; Пустовіт 2017: 98].

Імовірно, що дифузність значень зумовлена тим, що мовець не має потреби їх чітко диференціювати. У роботі також не надано значної уваги диференціації цих понять, особливо, якщо для їх номінації використано ті самі засоби:

1) **‘долина, низина; улоговина, западина (перев. у горах чи між горами¹)’**

вiдoл: ◀ [Піпаш: 22 («заглибина на горі»)]

вiдoлiнa: ◀ [ММАГ: 75; КСГГ (*видóлина* «невелика долина»², «місцевість між лісом і полем»); КГ («видолинок», «заглибина (сферична або на площі)»); БГ_С: 54 («балка, видолинок»)]; *Вiдóлин’и пaсóт тaм у вiдóлин’и* (Росішка); *Тoтo тaм тaкa вiшiiлiнa, вiдóлинa* (б.л.) [КГ]; *На горбáх*

ство двома “розпорними” неводами» [Берлізов: 5]. Як зазначає автор словника лексики рибальства А. Берлізов, «слово *гúра* з значенням натовпу людей перейшло в лексику рибалок, оскільки під час вилову риби таким способом у роботі бере участь порівняно велика кількість рибалок (біля 30 чол.) (виділення мос. – Т. Я.). Проте, означаючи спосіб ловити, рибу, а не людей, слово *гúра* набуло нового значення внаслідок перенесення назви з людей на спосіб виробництва» [Берлізов: 14]. Однак укладачі ЕСУМу вважають слово запозиченим із румунської мови (рум. *gúră* «рот, паща, отвір, гирло») [ЕСУМ 1: 622].

¹ Чинником «утворення долин [...] є водна ерозія, в результаті дії якої формуються долини річкові, балки, яри» [ГЕУ 1: 351].

У гірській місцевості долини часто використовують як сіножаті чи пасовища, що засвідчують цитати, а також і лексикографічні дефініції: *долинa* «пасовисько (з низькою травою)» [Брилінський: 32]; «видолинок; невелика й неглибока улоговинка, призначена для випасання худоби» [Личук 2015: 259, 263].

² Часто діалектності надають «індивідуальності» значенням, деталізують та модифікують їх відповідно до власного розуміння того чи іншого поняття, акцентуючи на розмірі чи глибині, наприклад, «невелика долина», «невелика й неглибока улоговина; долинка», «вузька продовгувата долина», вказуючи місце розташування («долина в лісі», «заглиблення на полі») чи наявність води («долина без води між двома горами», «безводна долина між двома горами») тощо.

ужé сніх стопівси, а на відолінах ще не (Репужинці) [БГ_С: 54] ■ [Гр.² 1: 187 (*відоліна* «углубление, котловина»)]

відолінка (*det*): ◀[Личук 2015: 263 (Снят., Косів., ¹в'ідолінка «долинка між двома гірками чи підвищеннями»)]; *Там у відолінці пасу́т віу́ц'і; Там бу́ла нивелічка відолінка, та в ті відолінці смо спа́ли з худобов* (Росішка) [КГ]; *Доли́на нивелічка, така в 'ійемка, то відолінка* (Верховина) [КСГГ] ▲[Черепанова 1983: 177 (*відолінка* «долина вообще»)] ■ [СУМ 1: 391; СУМ₂₀: 312]

відолінок: ◀[ММАГ: 75; Шило_С: 72 («долина, поле з улоговиною»); Потапчук 2012: 245; Личук 2015: 259 (Снят., «долина (у загальному значенні)»)]; *По дорозі від Теплика до Кам'янок ссть поперечний яр і поздовжний видолінок* (за А. Свидницьким) [Гр. 1: 158; Гр.² 1: 187 («отрогъ оврага? ложбина?»)]; *Спустыся въ выдолынокъ, а тамъ выбересся на невельчку гору* [Коваленки_С: 130]; *Слуги цих двох панів-царів ловили їх <сльози Царя гір> й заносили у відолінок між скалами в Чорногорі* [Лом_ЗС²: 248]; *В світи несе сніг, засипас ним усі видолінки й вертепи, намагається все замести й зарівняти* [Лом_ЗС¹: 37]; *У видолінку цього року болотиний покіс* (Хімчин) [Гавука: 54] ►[Яв.: 80 («небольшая долина, на подобі жолоба»)] ▲[Черепанова 1983: 177 (*відолінок* «долина вообще»); Данилюк_С: 21, 24 (Горох., Іванич., Луцьк., Рожищ., ¹видолінок (*ведолінок*) «рівнина між горбами»)]

відоліночок (*det*): ■ [СУМ 1: 391; СУМ₂₀: 313]

гірська доли́на (*кульба́ка, сі́дло*) (*comb*) ⇔ **гірський**

горішня я́ма (*comb*) ⇔ **горішній**

діл, дол¹ (*pl* **до́ли**): ◀[Жел. 1: 185 («niedrig gelegener Ort <долина>»); Марусенко_С: 226 (б.н.п., *діл, дол* «долина, низ»); КСГГ («рівне місце між горами²»); ГГ: 60 («долина»); Савчук: 41 («протяжна долина серед гір»); Дзендз_СЗ: 18 («долина, низ»); Бігуняк: 12 (*долом* (*довом*) «долиною»); Потапчук 2012: 258, 264 («долина (у загальному значенні)»); Данилюк_С: 44 (Іванич., *діл* «долина»); Личук 2015: 286 («долина (у загальному значенні)»)]; *До́ломъ, до́ломъ, та й долино́ю, Гей, вандрю́й, вандрю́й, д'вчїно зо мно́ю* (Зол. о.); *До́ломъ, женче́ньки, до́ломъ, До па́нойка сь покло́номъ* [Гол.: 382, 542]; *Серед дьі́ла зеленого крыга леду студеного* (Ільниця); *Вітер віс, до́лы замітає, / Ко́нов з медом д ручкам примерзає* (Іршава) [Верхр_ЗнД:

¹ Слово *діл* проаналізовано як номінант негативного рельєфу, адже *діл* як гора – утворений від рум. *dil* ‘гора’, що не є об’єктом цієї студії (див.: 3.3). Важко погодитися із припущенням Світлани Личук, що «номен *д'іл* ‘долина (у загальному значенні)’, ‘низина (у загальному значенні)’ як географічний апелятив [...] виражає протилежні значення ‘низ’ – ‘верх’» [Личук 2015: 88–89; пор. також: Личук 2015: 35].

² Це радше долина, ніж рівнина. Як слушно зазначає дослідниця географічних назв І. Задорожня, диференціювати ці поняття дуже складно, зокрема, аналізуючи мовлення діалектоносців, що пов’язане «зі специфікою сприйняття географічних об’єктів інформантами, адже розташування реалій переважно відносне, а простір на позитивні й негативні об’єкти сегментовано умовно на рівні очей» [Задорожня 2021: 68].

184, 189]; *Потом зійшла вся пташинá на дiл i казала, щоби єго робити вiйтом* (Деревня); *Ой на горi жито, жито, на дóльi солома, / Там то ми се розгулiла моя любá жóна* (Мацошин) [Верхр_Б: 88, 152]; *Дóлом, дóлом долина, там вдовóйка ходила, / Двоє дiтей вродила* (Верещиця); *Иде вода, иде долом на Войову, / Вольiла бы iти долом иншим двором* (Верхомля) [Верхр_Л: 249, 251]; *Ой долом, долом тай сухим ломом, / Гой дай Боже! / Лежйшла-ж туда здавна стежечка* (Тюдiв) [Шух. 4: 108]; *Вик 'iдали тоi лeн 'y воду ... тyди л'iзли 'y воду / нo'ло'кали / i тyди й'i'дали вик 'uдали на д'iл / жиби в 'in 'висох* (Новосiлки) [ПЗН_Т: 120]; *Того так се <Т'удiу> називáйi / це вит тóго / шо дил / долина / ... / тyтки дóбре вiдко / шо вин мiжи гóрами / алé ни на горбáх / а на рiўному / то лиш вид цéго / шо 'y долин'i* [Голянич: 978] ► [Б-Н: 117 («доль: долина»); Марусенко_С: 226 ('тс'); Громко 2000: 10–12 («долина у загальному значеннi»)] ▲ [Марусенко_С: 226 ('тс'); Черепанова 1983: 177 (дол «долина вообще»); Шийка 2013¹: 63, 319 (дiл «долина, низ», «мiсце мiж горбами»; дол «долина»)]; *Пишли дiвчата по грицики на доли* (Черн.г.) [Гр. 1: 327 («низь, долина»)] ■ [СУМ 2: 303; СУМ₂₀: 773] i *Доломъ прямо черезъ поперекъ бору* (XV) [МСДЯ 1: 696 («долина»)]; *Поставили ... хотари ... о(т) могилы выше дуба та прости на доль; А хотар ... отъ дола до столпа* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 316 («дiл, долина»)]; *Продали Имъня ... и доль Семкови ше(в)цеви* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13: 60; 8: 112 («долина, дiл»)]; *(Венедикта) еному монастиреви на скали будучому воду млтвою своєю з скалы вывълъ и на дол² по воду не ходили; Доль барзо глубокий* (XVII); *Низше монастиря на долi церковь* (XVIII) [Тимч_МС 1: 220 («долина»); Тимч_ІС: 774 («долина, низина»)] ♦ ◀ *Сивый вóл вытив воды повный дóл* [Ількевич 1841: 120; Номис: 292]; *Єст такый вiл, што выте поўный воды дiл* (мороз) (Бодруджал) [Верхр_ЗнС: 180] ♦ ◀ *Єдин муж в дiл, а другий в дiм* (за Г. Ількевичем) [Номис: 160]; пор.: *Та й йек вiйшла моя мела та й поза комору: – Тiкай, тiкай, мий мелен 'к'уй, иде ч'оловик з долу!* [Горбач_Б: 271]

дóлець: ◀ [Жел. 1: 195 («Vertiefung, Furchе <заглиблення, впадина, ущелина, улоговина>»)]

долина: ◀ [Жел. 1: 195 («Thal <долина>»); ММАГ: 75 (долина (дули^ена, долина) «дiл (горбок)³»); Марусенко_С: 226 (б.н.п., «долина»); КСГГ («низ, долина»); SŁ: 45 (dołyna, dolina «dolina»); Горощак²: 55 (долина «dolina»); Лісняк 2009: 359; Потапчук 2012: 258–259, 264 (долина, до^лина «долина

¹ За свiдченням Свiтлани Шийки, лексема *дiл* як географiчна назва виходить iз ужитку [Шийка 2013: 63].

² Хоча в пам'ятцi слово *надол* подано разом, Є. Тимченко правомiрно виокремлює *дiл* як iменник.

³ Це слово подано в межах словникової статтi №453 «Дiл (горбок)», яка об'єднує назви позитивних форми рельєфу (гора, пагорб, горб) i негативних (долина, низина); див.: 3.3. Наявнiсть у цiй словникової статтi слiв *вiддолинок, вiддолина, долина, низинi* пiдтверджує те, що, на вiдмiну вiд слова *дiл*, цi деривати не можуть номiнувати «гори». Тому, очевидно, вiдповiдаючи на запитання «Як називають *дiл*», деякi iнформатори мали на увазi гору, iншi – долину.

(у загальному значенні)», «долина між двома горбами, підвищеннями»); Личук 2015: 287–288 (б.н.п., «рівна місцевість між підвищеннями»; «долина (у загальному значенні)»; «долина; низина, заросла лісом»; «долина між горами, горбами, підвищеннями»); *Дóломъ, дóломъ, та й долино́ю, Ге́й, вандру́й, вандру́й, дѣвчи́но зо мно́ю* [Гол.: 382]; *Станула-м на камін покоти́ ся зо мно́у. / Покоти́ ся зо мно́у в глибоку долину – / Боже мій миленький! юж я в нї загыну; Боже мій, Боже, што буду робила, / Покоти́ ся зо мно́у камін в глибоку долину* [Верхр_Л: 353, 366]; *Вшыровадил Ивановы волю и повюл их до долины, там увязал; Тоты волю уведу до той доліны; Птахи злетіли ся на єдну доліну* [Верхр_ЗнС: 135, 144]; *Добрі тому Пан Бог дає, / Што на горі кошар має, / На доліньї колибóчку* [Верхр_ЗнД: 197]; *Місями по гірских долинах сягає дуб до висоти 520 т. н.п. моря* [Шух. 3: 217]; *На Івана Купала идут до схід сонця голі и купаютци у росі. Лягают на горбі и качєютци валом по росєній траві у долини* [Гк: 70]; *Де її <школу> збудувати, так щоб по середині села була й при долині, не на верху, щоб до неї як овечата з ґрунів і верхів збігалися діти* [Лом_В: 37]; *Там май в долін'ї, там самі богачі; Але насе стадо моїє на панск'їй долін'ї, / йди, бери собі, смерте, дай супок'їй мен'ї* [Горбач_Б: 185, 265]; *Ой долино, долино́ко, я по тобі хожу – сіві воли завертаю, траву не толочу* [Свенц.: 149]; *Ой на горі полуипки <'полу-кіпки'>, на долінї копи – ой чого ся змішала шляхта мижги хлопи?* [Он. 2: 161]; *Доліна невеличка, така в'їїємка, то відолінка* [КСГГ]; *Того так се <Т'удіу> називаїи / це вит того / шо дил / доліна / ... то лиш вид цєго / шо ў долін'ї* [Голянич: 978]; *Ой доліно, долінице, яка ти рівнійка, Яка в тобі, долінице, вода студинійка* [Матіїв: 405]; *<Коріу> вігд'н'аїут на па'совиско / на до'лину / ў йар; Рострі'л'ели Кри'вого на то'лоці ў до'лині* [БГ_Т: 24]; *Ходи боднар по до'лин'ї і' обруч'ї рубаїє* [Колеснік_Д: 302]; *Во'лы р'усту'л'с'а бї'н'ом ў до'луни. Sered do'луны sud'ї'у med'ї'd* [Паньк.: 456]; *На долинї росли вербові куці; Туман стояв над долиною* [Дзендз_С3: 24, 43]; *Попаса́ла во́лика по до́лін'ї* [Шило_Т: 224]; *Тої' темніи тут си'дит / в'ін йа'бї з'ї'шоў там ў до'лину / і по'мцї' оч'ї ро'соїу тоїу / то би по'бачиў; Придани' дали / ку'рову / 'поле" / ду'лину і ше т'роха з'роше"ї* [ПЗН_Т: 67, 95]; *Жибис" те мали ш'тири хлоту"ї ду'лину ку'сити / а п'їате"їє д'ї'чи"нискон' йїсти ви'ну'сити; А Розлуч 'фаїне се"ло / у 'фаїн'ї до'лин'ї* [ПЗН_Т²: 104, 154]; *У до́лін'ї / ко́ло р'ікі / бї'оло коліс' даўно се"ло Гóжовой* [УЗГ_Т: 25]; *Собі перейшоў почерез верх, уже ў доли'ну* (Суч.) [УГР_Т: 377]; *Збираїмо з'ї'ли по до́лін'ї і несємо до цєркви с'в'їтїти* [Надсяння_Т: 269]; *Вигнали / ска'зали йїм шо збї'раїте" ўс'ї в'єшч'ї і ту т'а'ка до'лина / йак на Йар'молинц'ї йїхати / і т'а'ко до'лина / ве"лика до'лина* [ВГХ_Т: 311] ► [Марусенко_С: 226 ('тє'); Громко 2000: 10–12 («долина у загальному значенні», «рівна місцевість між підвищеннями»); Громко та ін._С: 71–72 ('тє'); Слободян 2017: 315 («долина (загальне значення)», «рівнина між двома горами»; 72 («рівнина між двома горбами,

горами, підвищеннями»)); Пустовіт 2017: 98; 2017₁: 104; Задорожня 2021: 65 (Черк., «долина (заг.)»); *У долині, мов у ямі, на багниці город мріє* (за Т. Шевченком); *Долина глибока, а могила висока* (за А. Метлинським) [Гр. 1: 18, 188]; *Глибoкaя доли́на, зелeная трава́, / красiвaя д'їучина, бо ище молода* [Горбач_ВД: 43]; *А-чу́ на доли́ну па́стис'* [Бондар: 14]; *Двiр ми́н'і с'ниці'а / та'кий зi'л-ений в'ін / 'гарний / і дол'ина у двор'і // і на т'їй дол'ин'і лi'жит'шос'* [ГЧ_Т: 72] ▲ [Марусенко_С: 226 ('тс'); Черепанова 1983: 177 (доли́на «долина вообще»); Шийка 2013: 63, 319 Данилюк_С: 45 («долина»)]; *Як у долині, то завалисто* <'багато снігу'>, *а полем ні* (Нов.-Вол.п.) [Гр. 2: 11]; *Тут доли́на, а тут бугор, тут береш цю доли́ну зосипаси; Чого ти гоніш? Там же доли́на. Як ми спусті́мся ще в доли́ну, нас он поб'є; А земля вели́ка – горі, доли́ни; Було раз зомело, і так, там, ... до тока доли́на, док там же зомело, шо отокіс гурі булі, шо не можна було пройті* [ГМ_Т 1: 121, 223; 2: 111, 332–333] ■ [СУМ 2: 358; СУМ₂₀: 799 («рівна плоска місцевість, розташована між горбами чи горами»)]; *Ой по горах, по долинах, по широких українax, ой там козак похожас, у бандуру вигравас* [Гр. 1: 416 («долина»)] і *Долина ископана* (XII); *Блисе близь лѣсець и долина* (XIV) [МСДЯ 1: 694 («vallis <долина>»); 2: 76]; *Границу положилъ есми уверхъ подлѣ малое долины; А хотарь емоу с(ст) ... простѣ чересъ долиной (!) до могылы; А от толѣ черес долиноу; Черес(с) пола та чере(с) великою долиноу та дѣломъ¹ <'гора'>* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 59, 315 («долина»), 391; 2: 433]; *Сму даем и дали есмо ... съ горами и съ малыми горками съ долинами* (XV) [Тимч_ІС: 772]; *Почавши отъ рѣки Днѣпра уверхъ озера Затона, а зъ того озера въ долину Глубокою; А зъ болотца долиною, а зъ долины на гурку, межою* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 252; 7: 26; 8: 109 («долина»)]; *Удоліє, или удоль: Долина; Долина – удоль, удоліє; Тут ... розказать пѣшим, абы засыповали долины* (XVII); *Ити з Єрусалиму ... все долиною глубокою; Поля и лѣси, воды, долины и горы* (XVIII); *Косили сіно только по грядax а по долинахъ долгое время вода стояла* (XVIII) [Тимч_ІС: 772–773 («низина, діл, поділ»), 622]; *Долина въ багнистомъ барзо положеню* (XVIII) [Тимч_МС 1: 39; Тимч_ІС: 48] ♦ *із долиною* 'про безволосе тім'я': ► [Номис: 166 («лисе тімья»)]

доли́ниця (*det*): ◀ *Ой доли́но, доли́нице, якá ти рівнійка, Якá в то́бі, доли́нице, вода студинійка* [Матіїв: 405]

¹ У пам'ятках XIV–XV ст. засвідчено понад 100 фіксацій діл 'гора' переважно з території Сучави; пор.: [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 337 («(молд. дял) пагорбок, гірський хребет, діл»)]; у XVI – першій половині XVII – задокументовано зі значно меншою частотністю в текстах зі Сучави та Ясс [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9: 18 («(молд. дял) пагорбок, гірський хребет»)]. Словники за редакцією Є. Тимченка не фіксують діл у цьому значенні [Тимч_МС 1: 220; Тимч_ІС: 774].

У сучасних говірках слово закріпилося переважно як топонім (чи у складі топоніма), незважаючи на кілька фіксацій слова у словниках як апелювання [Жел. 1: 185 («діл II Gebirgsrückse <гірський хребет>»)]; Гол.: 535 («<горск<ое> слово> дѣль «большая продолговатая гора»); Кміт_С: 61 (за В. Гнатюком, *двiл* «пасмо гір»); Он. 1: 220 (за Ю. Кмітом); Личук 2015: 28, 287 (дослідниця подає «гору» і «низину» в одній словниковій статті) та ін.]

до́лінка (*dem*): ◀ [Жел. 1: 195 («kleines Thal <невелика долина>»); ММАГ: 75 (*до́лінка* (*до́лін'ка*)); СЛ: 45 (*dolinka, doľynka* «= *doľyna* («dolina»); Потапчук 2012: 258–259; Личук 2015: 288 («долина (у загальному значенні)»; «невелика долина між двома невеликими гірками чи підвищеннями»)]; *Відти горá, відти горá, відти дві до́лінці, / Розкроїли мое сэрце на дві половинці* [Верхр_Б: 137]; *А іди́й ты, іди́й на нону* <'той'> *до́лину, / Вьлом ты си, вьлош голузку маленьку* [Верхр_Л: 127, 349]; *Шум-шум, шум-шум по до́линці, / Погубили дьівки віньці* [Верхр_З: 185]; *Також дїстають сю слабїсть <мотилицю>, коли їх <овець> дуже рано виганяють на студену росу, або як пасуть по мокрих до́линках* (Мшанець) [Зубр_В: 3]; *І через гірку, через до́лину ой прилітають <по два ангели>, тай повідають ...* [Свенц.: 133]; *До́линка між обома горами Макортет* (= *макітра*, до неї подібний вигляд долини) [Грицак_ТН: 65]; *Із до́линка глібокої тельитко заруло, / Це не йика співаночка, це такої так було!* (Барвінків); *З того часу зібрав він <Довбуш> коло себе легінїв з пятьдесять, вибрав отсей Кедроватий за мешкане, поставив там у до́линці над рікою собі хату і почав иньше житє* (Верховина) [Шух. 3: 232; 5: 171]; *Під управу городїв надають си дуже добре до́линка над ріками, бо на місци є вода до підливана городовини тай у долинах земня є ситиша* [Гк: 141]; *Любили ту квітисту до́лину гірські звірята* [Лом_ЗС²: 247]; *Наше" село <С'ан'ічок С'а'ноцького по"в'іту Р'аші й'уской і област'і> было бардз ладне / знаходилося а'м'іш та'кими до́линками / го'рами* [ПЗН_Т²: 195]; *Там між двома селами така до́линка була, і там засіла засідка УПА. ... Ветлікар пішов корову спасати, а їх там накрили у тій до́линці* [СБ: 268]; *Нас та'ка до́линка була там і ц'і горби р'ішили засадити л'ісом* [ВГХ_Т: 311] ▶ [Пустовіт 2017: 98; 2017₁: 104 (Черк., «невелика за розмірами долина»)] ■ [Гр. 1: 416 (б.л.); СУМ 2: 358; СУМ₂₀: 799] ■ *До́линкою горѣ до трояна* (Сучава) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 316 («до́линка»)]; *Шт'нимаєть поле ихъ за до́линками на м̄ днєвь* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 110 («до́линка»)]; *Скажи мині соловейку правду, где я свою миленькую знайду? Чи на горѣ, чи на до́линце, чи на бѣлой своєй постелинѣ* (XVIII) [Тимч_ІС: 773 («здрібн. від долина – невелика низина»)] ♦ ◀ *Святилося – через до́лину та в гостинку* [Номис: 231]; *Через до́лину та в гостинку* [БГ_Т: 381]

до́линья: ▲ [Черепанова 1983: 177 («долина вообщє»)]

до́линонька, до́лино́йка (*dem*): ◀ *Відти горá, відти горá, відти до́лино́йка, / Мєжї тїми горойками моя дьївчинóйка* (Мокротин) [Верхр_Б: 137]; *В ті до́лино́йці дві купино́йці* (Наконечне) [Гнатюк_Г: 240]; *Ой до́лино, до́лино́йко, я по тобі хожу – сіві воли завертаю, траву не толочу* (Нижнє) [Свенц.: 149]; *Ой, до́лино, до́лино́йко, то по тобі з'ірно* <'ясно'> (Бітля) [Он. 1: 311] ■ [Гр. І: 416, 417; СУМ 2: 358; СУМ₂₀: 799]

до́лино́чка (*dem*): ◀ *Верихом іду, коня веду, / До́лино́чком волкы жєну – / Хто бы не маў, даў бы-м му два, / Бо мы з нима велька бїда* (Мохначка

- Нижня [Верхр_Л: 282]; *Адтуй гора, адтуй друга, антам долиночка* (за Я. Головацьким) [Гр. 1: 4] ■ [Гр. І.: 416, 417; СУМ 2: 358; СУМ₂₀: 799]
- долин'яка (*aug*): ▲ [Шийка 2013: 63, 319 («велика долина»)]
- долівка: ▲ [Шийка 2013: 63, 319 («долина»)]
- доловина: ▲ [Черепанова 1983: 177 («долина вообщє»)]
- долок (*dem*): ■ [Гр. 1: 391, 417 («ум. отъ діл»)] ■ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 111 (*долокъ* «улоговина»)]
- долонько (*dem*): ■ [Гр. 1: 391 («низ, долина»)]
- долочко (*dem*): ■ [Гр. 1: 391 («низ, долина»); Гр. 1: 418 («ум. отъ діл»)]
- задолина: ◀ [Hrabec 1950: 52; Janów: 270 (*zadólyna* «dolinka, mała kotlina»); Личук 2015: 295 (Косів., «невелика долина під горбом; менша долина біля більшої»; Верх., «мала долина»; «долина (у загальному значенні»)]; *Пилипівку загрівало сонце у ту задолину аж д'вечіру* [Шек_ДИ: 8–9]
- здолінок: ◀ [Потапчук 2012: 264 («заглиблення в ґрунті невизначеної форми», «долина (у загальному значенні»); Личук 2015: 302 («долина (у загальному значенні»)] ▶ [Марусенко_С: 230 (Кір., *здолінок* «долина между двумя горами или возвышенностями»; Громко 2000: 10–12 («долина у загальному значенні»)]
- межигора: ◀ [Личук 2015: 337 (Колем., «долина між двома горами»)]
- міжгір'я: ◀ [Жел. 1: 442 (*міжгірє* «Thalkessel <долина між горами>»); Марусенко_С: 236 (за Є. Желехівським); Потапчук 2012: 276 («ущелина¹»); Данилюк_С: 81 (Горох., *межигір'я* «долина між горбами»); Личук 2015: 337–338 (Снят., Верх., Рожнят., «долина між двома горами»; Косів., «місцевість між двома горами»; Косів., Колем., «долина між горами, ущелина»)] ▶ [Марусенко_С: 236 (*межигір'я* «долина между горами, ущельє», *міжгір'я* (б.н.п.), 'тс'); Громко 2000: 17 («ущелля або вузьке місце між скелями чи обривистими схилами»); Слободян 2017: 72 («рівнина між двома горбами, горами, підвищеннями»); 368 («долина між двома підвищеннями», «рівнина між двома горами»)] ▲ [Марусенко_С: 236 ('тс'); Черепанова 1983: 177 (*міжгір'я* (*межигір'я*), *междугор'є* «долина вообщє»)]
- нежа: ▲ *Там така нежа велика і вода стоїт'* (Кодра) [Лисенко: 136 («нижина серед поля; долина»)]
- низ: ◀ [Потапчук 2012: 281 («долина (у загальному значенні»); Личук 2015: 349 («долина (у загальному значенні»)]; *Подалис'а низом віуц'і* [Грицак_В: 84 («низьке місце в полонині»)] ▶ [Громко 2000: 15 («долина (загальне значення»)]; *Пишли низами* [Гр. 2: 563 («долина»); Марусенко_С: 238 (за Б. Грінченком, «пониженная местность, долина»)] ▲ *<Ліс> |в'ікарчавал'і / бо там н'із'а та'к'е |н'із'в'ено^а с'іл'ен:а // ... там н'із та'к'іі / шо так йак от |нач'е йамка / |наш'е с'ело* [ГЧЗ_Т: 172–173]
- нізень: ◀ [Жел. 1: 528 («Niederung, niedrig gelegener Ort; Thal <нижина; долина>»); Марусенко_С: 237 (за Є. Желехівським, «пониженная местность, долина»)]

¹ «Вузька і глибока западина між горами» [СУМ 10: 542].

- низина́:** ◀[Жел. 1: 528 («= *нізе́нь*»); ММАГ: 75 (*низина́*)]; *В низин'і росло ба́гато квіто́к* (Вербовець) [КСГГ] ▶[Марусенко_С: 238 (Кір., Хм., *низина́* «пониженная местность, долина»); Громко 2000: 6–15 (*низина́* «долина (загальне значення)»); Пустовіт 2017₁: 104 (Черк., *низина́* «долина (заг.)»); Слободян 2017: 72, 379 (*низина́* «рівнина між двома горбами, горами, підвищеннями»)] ▲[Марусенко_С: 238 (Черніг.)] ■ *На той рік треба й низини виорати* (б.л.) [Гр. 2: 563]
- низинка** (*pl* *низинкі́*, *dem*): ◀[Верхр_Л: 439 (*низинка* (*dem.* від *низина*) «*kleine Niederung, kleines Thal* <невелика низовина, долина>»); Потапчук 2012: 281 (*низинка* «невелика впадина на місцевості»)]; *То як була повин і вилела вода на пасовиську, і були там такі, ги низинкє́. А потом вода впала, ріка висхла, троха повисихало* [СБ: 425] ■ [СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947]
- низовина́:** ◀[Потапчук 2012: 281 (*низовина́* «долина (у загальному значенні)»); Личук 2015: 349 (Калус., Колом., *низо́вина* «долина (у загальному значенні)»)] ▶[Пустовіт 2017: 98 (Черк., *низовина́* «долина (в загальному значенні)»)]
- низота́:** ◀[Жел. 1: 528 («= *нізе́нь*»); Марусенко_С: 238 (за Є. Желехівським, «пониженная местность, долина»)]
- низкодо́лля** (*сomp*): ▲[Черепанова 1983: 177 (*низкодо́лле* «долина вообще»)]
- низкодо́ловина** (*сomp*): ▲[Черепанова 1983: 177 (*низкодо́ловина* «долина вообще»)]
- па́діл, па́дол:** ▶ *Падоль львовый – ровь львиный* [Б-Н: 269 («отъ доль, пада-ти и падла»); Гр. 3: 86 (*паділ* «долина, юдоль»); Пискунов: 176 (*падол* «юдоль, долина»); Марусенко_С: 240 (за Б. Грінченком)] ■ [СУМ 6: 13] **і** *Дебрь: падоль зарослыи* (XVII) [МСДЯ 1: 766¹; Тимч_ІС: 685]; (*Овечки*) *почали р'зко скакати ... по гврахъ и падолахъ* (XVII) [Тимч_ІС: 563]
- передо́ліна:** ◀[Rudnicki 1939: 27; Марусенко_С: 240 (за І. Верхратським, «поперечная долина»; за Я. Рудницьким («долина между двумя не-большими горками – «кливками»); ММАГ: 75; Личук 2015: 359 (До-лин., *передо́лина* «долина без води між двома горами»)]; *Ж'олобына, м'іж горпкáми – тир'єдо́лина* (Довжки) [ММАГ: 75]; *Такá далечєнна передо́лина на полонині, шо треба чотири часи йти* (Росішка) [КГ]
- перє́низ:** ◀[Піпаш: 135 (*перє́низ* «долина між горами»)]
- перє́нізина:** ◀[Жел. 2: 620 («*Querthal* <розташована впоперек долина>»); Марусенко_С: 240 (за Є. Желехівським, «поперечная долина»)]
- перє́нізь:** ◀[Rudnicki 1939: 27 («безводна долина між двома горами»); Hrabec 1950: 44 («долина між двома кливками»); Janów: 160 (*perenyź* «*dolina między dwoma górami*»); Марусенко_С: 240 (за Я. Рудницьким, С. Грабцем, «долина»); Личук 2015: 360 (*перє́низ'* «долина між двома горами», «долина без води між двома горами», «долина між двома не-великими гірками», «долина (у загальному значенні)»)]; *Йа йшов лиш*

¹ Гасло *падол* відсутнє.

війдером <'лісосмуга навколо полонини>, *бо попід війдер добро віц'ам*
иті на переніз' (Росішка) [КГ]

під (*pl* піді): ► [Марусенко_С: 241 (Дніпр., Кір., Мик., Черк., «низменная местность, долина»)]

піддолини (*pl*): ◀ [Марусенко_С: 241 (Городиславичі, «низменная местность, долина»)]

підіна: ◀ [Hrabec 1950: 45; Janów: 170 (*pódyna* «jar, dolina»); Личук 2015: 367 (Яремче, *підина* «яр, долина»; Рожнят., «заглиблення на полі»; Колом., «знижена місцевість, долина»)]; *Ми йшли підинами, горбами, ўпóперек дорóгоў, дóкі_с'мо прийшли́ до вас; У л'іс'і пóдінa бу́ла залита водóў* [КСГГ] ► [Марусенко_С: 243 (Дніпр., Зап., *підіна* «пониженная местность, долина»)]

поділ, подол: ◀ [Жел. 2: 676 («Thal <долина>»); Марусенко_С: 243 (за Є. Желехівським, *поділ* «пониженная местность, долина»)] ► [Громко 2000: 10–12 («долина у загальному значенні»); Слободян 2017: 406 (*поділ* «долина у загальному значенні»)] ▲ [Черепанова 1983: 177 (*поділ* (*подол*, *подул*) «долина вообще»)] і *Їт неведома озера до великого багн'... к'ш итнозе... от тое отноги через к'штовье... њ подоль* (XVI) [УК¹⁶⁻¹⁸: 296 (*подоль* (*надоль*) «низина, долина; поділ»)]

поділля: ► [Марусенко_С: 243 (Кір., «долина между двумя холмами»); Громко 2000: 10–12 («долина у загальному значенні», «долина між двома горами, горбами, підвищення»)] ▲ [Черепанова 1983: 177 (*поділля* «долина вообще»)]

подок: ▲ [Черепанова 1983: 177 («долина вообще»)]

подоловина: ▲ [Черепанова 1983: 177 («долина вообще»)]

понізок (*pl* понізки): ◀ «Понизками» *йде, туди попід Штиці і Томнатик, поза Піп Івана, а звідтам на Стіг і Котилаш. Дальше поза Фуратик і Ледескул. Вийде на Будейівську, перейде Петросул і Просушний та й заїде в Воршу до волохів* [Люм_ЗС²: 215]

придолінка: ◀ [Жел. 2: 744 («kleines Thal <невелика долина>»)]

придолінок: ◀ [Жел. 2: 744 («= придолінка»)] ▲ [Черепанова 1983: 177 (*придолінок* «долина вообще»)] ► *А на степу садочок, в придолинку* [Пискунов: 211 («удоліє»); Марусенко_С: 244 (за Ф. Піскуновим, «долина»)] ■ [СУМ 8: 607]¹

проділ: ◀ [Жел. 2: 770 («Thal <долина>»)]

розділ, роздол (*pl* роздо́лі): ◀ [Жел. 2: 817 («Vertiefung, Thal, Bergschlucht <невелика впадина, долина; западина між горами²>»); Марусенко_С: 248 (за Є. Желехівським, *розділ* «углубление, долина»; Льв., «низменное место

¹ Подібну цитату – за оповіданнями М. Симонова (М. Номиса; Київ, 1900) – наводить Б. Грінченко, формулюючи, однак, дещо інше значення: *На степку садочок в придолинку* [Гр. 3: 415 («устье долины»)].

² Тісний семантичний зв'язок із дериватами *ділити*, зокрема з префіксом *роз-*. Однак укладачі ЕСУМу деривати *роздол* «низина», *роздо́лий*, *роздо́лля*, *роздо́льний* наводять під словом *діл* «низ; долина» [ЕСУМ 2: 89–90].

на равнині»); Потапчук 2012: 291–292, 299 (*розділ* «долина (у загальному значенні)»)] ► [Слободян 2017: 72 (*розділ* «рівнина між двома горбами, горами, підвищеннями»)]; *Скоро виїдете за село, то так роздолом і їдете* (Канів.п.) [Гр. 4: 43 («низменное місце на равнині»)] ▲ [Шийка 2013: 110–111, 392 (*роздоби* «великі долини»)] ■ [СУМ 8: 668 (*роздбл діал.* «долина»)] ■ [МСДЯ 3: 34 (*раздоль* «долина»)]; Тимч_МС 2: 265 (*раздоль* «равное место»): *Зійшовши на гору, увидѣли тамъ раздоль пространний, толко на немъ мало трави* (XVIII) [Тимч_МС 2: 265]

рбздола: ◀ [Он. 2: 184 («улоговина»)]

роздбллина: ◀ [Он. 2: 184 («= рбздола»)]; *Скочив вовк у роздблнину, Мироне, та й зник* [Матіїв: 410] ■ [СУМ 8: 668 («низинне місце на рівнині, долина»)]

роздблля: ► [Слободян 2017: 72 (*роздбл':а* «рівнина між двома горбами, горами, підвищеннями»)] ■ *Не възмогоша прѣвати живѣщихъ въ раздолии; Обрѣтоша его въ раздолѣихъ въ слѣдъ овецъ* (XIV); *На горѣ и по роздоляемъ ... сѣно косятъ* (XVI) [МСДЯ 3: 34, 174 (*роздолия, роздолие* «долина»)]

спід (*рл споді*): ◀ *Там у сподах дес є комора, а ек клали там ватру опришки, то дим ишов тов каглов* (Голови) [Гнатюк_О 15: 13]; *Вун вир'хом ішоў, а йа сподбм, ўбы нас л'уде ни пристрітили* (Кальник) [КГ]; *Дўже дббре, абі оц'уді осенувати вер'хами, ни спускатиє'а ў споді; Йа сего л'ита пішоў дўже ў споді з віў'ами* [Грицак_В: 56, 83 (*спід* «низ на полонині»)]; *П'ідемо сподом, там йкос мѣнчїе пўдно* (Ворохта) [КСГГ]

судблля (*сотр*): ► [Громко та ін._С: 189 («долина»)]

удбл, удбль: ► [Б-Н: 363 («долина; юдоль»)] ■ *Въ оудолѣхъ цвѣтъ* (XI); *Столицим же симъ на горѣ и симъ на оудолѣ* (XV) [МСДЯ 3: 1153 (*удоль* «долина»)]; *Удоліє, или удоль: Долина; Долина – удоль, удоліє* (XVII) [Тимч_ІС: 772–773]

удблля: ■ *Оудолия оумножатъ пшелицю* (XIII) [МСДЯ 3: 1152–1153 (*удолие* «долина, оврагъ»)]; *Удоліє, или удоль: Долина; Долина – удоль, удоліє* (XVII) [Тимч_ІС: 772–773]

юдбль: ■ *Въ юдоли Алѣкіи* (XIV) [МСДЯ 3: 1155 (*ѣдоль* «долина»)].

Зі значенням 'низина, рівнина, поросла травою, деревами' засвідчено низку лексичних одиниць; водночас виявлено додаткові СО 'мокрий', 'придатний до сінокошу / землеробства' та ін.:

доліна: ◀ [Марусенко_С: 226 (Льв., Терн., «низменность, заросшая травой»; Хм., «низменность, заросшая лесом»); Потапчук 2012: 88 («низина, поросла деревами»); Личук 2015: 287 («низина, поросла травою; сінокіс», «низина, заросла травою», «низина, поросла деревами»)] ► [Марусенко_С: 226 (Кір., «низменность, заросшая травой»); Громко 2000: 10–12 («рівнина, укрита травою»); Слободян 2017: 315 ('тс')] ▲ [Шийка 2013: 63, 319 («низина, поросла травою»); Данилюк_С: 45 (б.н.п., *доліна, дулена* 'тс'; Любеш., «луг, де косятъ сіно»)]

- низ: ► [Марусенко_С: 238 (Кір., «низменность, заросшая травой»)]
- низина́: ◀ [Личук 2015: 349 (*низина* «низина, поросла травой; сінокіс»)]
 ► [Марусенко_С: 238 (Кір., «низменная местность, заросшая травой»)]
 ▲ [Данилюк_С: 87 (Вол.-Волин., Горох., Луцьк., Любеш., *низина́* «місцевість, поросла травой»)]
- низовина́: ◀ [Марусенко_С: 238 (б.н.п., «равнина, заросшая травой»); Личук 2015: 349 (*низовина* «рівнина, поросла травой»)] ► [Марусенко_С: 238 ('тс'); Громко 2000: 6–15 (*низовина* 'тс'); Слободян 2017: 380 (*низовина* 'тс')] ▲ [Марусенко_С: 238 ('тс')]
- під: ► [Марусенко_С: 241 (за В. Ващенком, «никогда не паханная местность, главным образом низменность»)]
- поді́на: ► [Задорожня 2021: 71 (Черк., «широка низинна рівнина, поросла лікарськими травами»)]
- поді́л, подо́л: ▲ [Черепанова_С: 172–173 (*поділ, подол* «мокра низина, поросла травой»)].

У говірках зафіксовано назви долин, низин, які заболочені чи залиті водою, а саме:

1.2.1) 'заболочена низина'

- діл, до́л: ◀ [Потапчук 2012: 258 («заболочена низина»)]
- доли́на: ◀ [Личук 2015: 287 («мокра заболочена низина»)] ▲ [Черепанова 1983: 177 («мокрая, заболоченная низина»); Аркушин²: 136 («низьке заболочене місце (на полі чи сінокосі)»); Данилюк_С: 45 (Іванич., Рожищ., «заболочена низина»)]
- доли́нка: ◀ [ММАГ: 74 («млака (підмокла лука, ґрунт)»)]
- лісоні́ззя (соп): ▲ [Черепанова 1983: 177 («мокрая, заболоченная низина»)]
- низ: ◀ [Потапчук 2012: 281 («заболочена низина»)]
- низина́: ◀ [Потапчук 2012: 281 («заболочена низина»)] ► [Задорожня 2021: 71 (Черк., *низина́* «низька болотиста місцевість, сінокісна низина»)] ▲ [Данилюк_С: 87 (Іванич., Кам.-Каш., Турійськ., «заболочена низина»)]
- поді́л, подо́л: ▲ [Черепанова 1983: 177 (*поділ (подол, подул)* «мокрая, заболоченная низина»)]
- поні́ззя: ▲ [Данилюк_С: 106 (Ківерц., «маленьке болото»)]
- прині́зок: ▲ [Черепанова 1983: 177 («мокрая, заболоченная низина»)]

1.2.2) 'долина, низина, залита водою'

- доли́на: ◀ [ММАГ: 74; Марусенко_С: 226 (Хм., «мокрая низменность»; Він., «мокрое место между взгорьями»)] ► [Громко та ін._С: 71–72 («заливний луг»); Задорожня 2021: 217 (Черк., «земельна ділянка, що заливається весняними водами»)] ▲ [Черепанова 1983: 177 («низина, залитая водой»); Данилюк_С: 45 (Рожищ., Локач., «ділянка, яка заповнюється водою під час повені»)]

долі́на заливна́ (*comb*): ► [Задорожня 2021: 222 (Черк., «ділянка, яка затоплюється водою»); пор.: *на долінах* «місце, де збирається вода після дощів» [там само: 248]]

долі́нка: ► [Задорожня 2021: 67, 217 (Черк., «невелика кругла долина в полі, в якій збирається вода»)]

низ: ▲ [Данилюк_С: 86 (Луцьк., Турійськ., «ділянка, яка заливається водою»)]

низина́: ► [Задорожня 2021: 70 (Черк., «широка низина біля річки, яку заливають весняні води», пор.: «багата на вологу частина городу»)]

низмина́: ► [Б-Н: 245 («место влажное, низкое»)]

низовина́: ▲ [Черепанова 1983: 177 («низина, залитая водой»); Данилюк_С: 87 (Ковел., Маневиц., «ділянка, яка заповнюється водою»)]

под: ▲ [Черепанова 1983: 177 («низина, залитая водой»)]

придолинки (*p/l*): ► [Задорожня 2021: 272 (Черк., «місця в полі, які не висихають з-під дошової води»)].

Відповідно до СО 'розмір' виокремлено різні типи долини, на позначення яких мовці вживають і «нейтральні» назви на зразок *долина*, *видолинок*, і словосполучення, які виразно й чітко вказують на певну ознаку. Однак, як слушно зазначила І. Задорожня, «описові сполуки, виражені двослівними номенами, підтверджують пасивне використання такої термінології в побутовому спілкуванні» [Задорожня 2021: 65], пор.:

1.3.1) 'глибока долина'

долі́на глибо́ка (*comb*): ◀ [Личук 2015: 270 («долина (поле) між горбами чи підвищеннями, яка глибша за інші подібні об'єкти»)] ► [Задорожня 2021: 65, 207 (Черк., «глибока долина»)]

1.3.2) 'неглибока долина'

відолина: ► [Личук 2015: 259, 263 (Тисм., Снят., *відолина* «невелика й неглибока улоговина; долинка», «видолинок; невелика й неглибока улоговинка, призначена для випасання худоби»)]

відолинок: ► [Задорожня 2021: 65 (Черк., «невелика й неглибока улоговина, улоговинка»)] ■ [СУМ 1: 391; СУМ₂₀: 312 («невелика і неглибока улоговина»)]

долі́на низька́ (*comb*): ► [Задорожня 2021: 65, 252 (Черк., «неглибока долина»)]

придолинок: ► [Задорожня 2021: 65, 272 (Черк., «невелика й неглибока улоговина, улоговинка»)]

1.3.3) 'широка долина'

долі́на: ◀ [Личук 2015: 287–288 («широка долина»)]

долі́на розло́га (*comb*): ► [Задорожня 2021: 65, 279 (Черк., «широка долина»)]

- долина широка (*comb*): ◀[Личук 2015: 421 (Снят., «широка долина»)]
▶[Пустовіт 2017: 98 (Черк., «долина (заг.)»); Задорожня 2021: 65, 296 (Черк., «широка долина»)]
- поділ, поділ: ◀[Потапчук 2012: 291, 299 (*поділ, поділ* «широка рівнина, низина, долина»)] ▶[Громко 2000: 10–12 («широка рівнина, низина, долина»)] ▲[Шийка 2013: 97–98, 110–111 (*поділ, поділ* «широка рівнина, низина, долина»)]
- розділ, розділ (*pl розділи*): ◀[Потапчук 2012: 291–292, 299 (*розділ* «широка рівнина, низина, долина»)] ▲[Шийка 2013: 97–98, 110–111, 392 (*розділ* «широка рівнина, низина, долина»)]
- роздолина: ◀[Потапчук 2012: 291, 299 (*роздолина* «широка рівнина, низина, долина»)]
- роздолля: ◀[Марусенко_С: 248 (б.н.п., «широкая низменность, долина»); Потапчук 2012: 291, 299 (*роздолля, роздоля* «широка рівнина, низина, долина»); Личук 2015: 385 (*роздол'я* «широка низина», «широка долина», «широка низовина, долина»)] ▶[Марусенко_С: 248 ('тс')]; *Десь-не-десь є на чистому полі, на роздоллі криниця води; Ой в полю, полю, в полю на роздоллі, там дівчина пасла сірі воли й коні* (за П. Чубинським) [Гр. 1: 372; 4: 43 («широкая низменность, долина»)] ▲[Гр. 4: 43 (Черніг., «широкая низменность, долина»); Марусенко_С: 248 ('тс'); Данилюк_С: 119 (*роздолля* «широка рівнина, низина, долина»); Шийка 2013: 97–98, 110–111 (*роздол'я, роздолле, роздолля* «широка рівнина, низина, долина»)]

1.3.4) 'вузька (перев. неглибока) долина'

- відolina: ◀[Личук 2015: 263 (Снят., Колом., *в'ідолина* «вузька продовгувата долина»)]
- відолинок: ◀[Личук 2015: 259 (Снят., Рожнят., *ви'долинок* 'тс'; Личук_С: 50)] ▶[Громко та ін._С: 40; Задорожня 2021: 65 (Черк., 'тс', «невелика й неглибока улоговина, улоговинка»)] ▲[Шийка 2013: 21]
- долина: ◀[Личук 2015: 287–288 (б.н.п., «рівна місцевість між підвищеннями»; «вузька протяжна низина»)]
- долина вузька (*comb*): ◀[Личук 2015: 268 (Косів., Рожнят., Верх., 'тс')]
- долінка (*dem*): ◀[Личук 2015: 288 ('тс')]
- прідолинок: ▶[Задорожня 2021: 65 (Черк., 'тс')].

Окрему семантичну групу формують репрезентанти значень, утворених на підставі СО 'розташування':

1.5.1) 'низина, рівнина біля річки'

- діл: ▶[Марусенко_С: 226 (Кір., «низменность возле реки»)]
- долина: ◀[Марусенко_С: 226 (Ів.-Фр., «низменность возле речки»); Потапчук 2012: 88 ('тс'); Личук 2015: 287 («низина біля річки»)] ▶[Марусенко_С: 226 (Кір.); Громко 2000: 10–12 («низина біля річки», «рівнина біля річки»; Громко та ін._С: 71–72 («рівнина на березі річки»);

Слободян 2017: 315 («рівнина біля річки»); Задорожня 2021: 69 (Черк., «низовина біля річки») ▲ [Черепанова 1983: 177 («низина у реки»); Шийка 2013: 63, 319 ('тс'); Данилюк_С: 45 (б.н.п., «низина біля річки»)]
долі́нка (*det*): ◀ [Личук 2015: 288 («низина біля річки»)] ▶ [Задорожня 2021: 69 (Черк., «низовина біля річки»)]

ни́з (*pl* ни́зі): ▶ [Марусенко_С: 238 (Кір., «равнина возле речки»); Громко 2000: 6–15 («рівнина біля річки»); Сіденко 2003: 51–53 (*низ, низі* «низинна місцевість біля річки»)] ▲ [Данилюк_С: 86 (Турійськ., «низина біля річки»)]

ни́зіна́: ◀ [Потапчук 2012: 281 (*ни́зіна* «низина біля річки», «рівнина біля річки»); Личук 2015: 349 (*ни́зіна* «низина біля річки», «рівнина біля річки»)] ▶ [Марусенко_С: 238 (Він., Кір., «равнина возле речки»); Громко 2000: 6–15 («рівнина біля річки»); Сіденко 2003: 51–53 («низинна місцевість біля річки»); Слободян 2017: 378 («рівнина біля річки»); Задорожня 2021: 70 (Черк., «широка низина біля річки, яку заливають весняні води»)] ▲ [Марусенко_С: 238 (Жит., Київ., «рівнина біля річки»); Данилюк_С: 87 (Рожищ., *ни́зіна́* («низина біля річки»)]

ни́зови́на́: ◀ [Потапчук 2012: 281 (*ни́зови́на* «рівнина біля річки»); Личук 2015: 349 (*ни́зови́на* «рівнина біля річки», «низина біля річки»)] ▶ [Марусенко_С: 238 (Він., Кір., «рівнина біля річки»); Громко 2000: 6–15 («рівнина біля річки»); Сіденко 2003: 51–53 («низинна місцевість біля річки»); Слободян 2017: 380 (*ни́зови́на* «рівнина біля річки»); Задорожня 2021: 69–70, 252 (Черк., «низовина біля річки», «широка низина біля річки, яку заливають весняні води»)] ▲ [Шийка 2013: 359 (*ни́зови́на́* «низинна місцевість», «низина біля річки»)]

ни́зо́к: ▲ [Черепанова 1983: 177 («низина у реки»)]

ни́зькоді́л (*сotr*): ▲ [Черепанова 1983: 177 («низина у реки»)]

поді́л, подо́л (*pl* подо́ли): ▶ [Слободян 2017: 406 (*подо́ли* «рівнина біля річки»)] ▲ [Черепанова_С: 172–173; 1983: 177 (*поді́л* (*подо́л, подо́л*) «низина у реки»)]

1.5.2) 'низина в полі', часто характерна додаткова СО 'заповнений водою'

долі́на: ▶ [Задорожня 2021: 69 (Черк., «кругла низина в полі»)]

долі́нка: ▶ [Задорожня 2021: 67, 217 (Черк., «невелика кругла долина в полі, в якій збирається вода»)]

придо́линка (*pl*): ▶ [Задорожня 2021: 272 (Черк., «місця в полі, які не висихають з-під дощової води»)]

1.5.3) 'низина, долина в лісі'

відо́линок: ▶ [Задорожня 2021: 65, 67, 200 (Черк., «невелика долина в лісі»)]

долі́на: ▶ [Задорожня 2021: 65, 67, 217 (Черк., «долина в лісі»¹)] ▶ [Слободян 2017: 315 («рівнина в лісі»)]

ни́зіна́: ▶ [Задорожня 2021: 69 (Черк., «кругла низина в лісі»)]

¹ Назви *відо́линок* і *долі́на* зафіксовано в говірці с. Гельмязів Золотоніського р-ну Черкаської обл. [Задорожня 2021: 67], однак вони і структурно, і семантично відрізняються.

подо́лина: ◀[Rudnicki 1939: 27; Марусенко_С: 243 (за Я. Рудницьким, *подо́лина* «долина в лесу»); Личук 2015: 367 (Рожнят., «долина в лісі»)].

Приказка «Високі гори мають глибокі доли» [Франко_П 1₂: 412 (Верховина)] має сенс і в прямому значенні, оскільки, що вищі гори, то глибші долини – **яри, глибокі довгі западини** (1.6). В Україні яри наявні також у степовій та лісо-степовій зонах [ГЕУ 3: 465] у формі балок, ярів із пологими схилами, пор.:

відолинок: ◀[Личук 2015: 259 (Рожнят., «яр»)] ▶ [Марусенко_С: 220 (Він., Хм., «небольшой овраг»)]

доли́на: ◀[Личук 2015: 288 (Городен., «яр»)] ▲ [Марусенко_С: 227 (Київ., «степной овраг»)]

доли́на глибо́ка (*сomb*): **і** *Плачючи вбѣжали под' тѣнь глыбокой долины* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 221]

доли́на крута (*сomb*): **і** *Надь все переходь трудній имь былъ чрезъ великую долину круту ... тягнуци одни вози на прикрую гору* (XVIII) [Тимч_ІС: 368; Тимч_МС 2: 128]

задо́лина: ◀[Марусенко_С: 227 («небольшое овраг»); Личук 2015: 296 (Колом., «невеликий яр»)] ▶ ▲ [Марусенко_С: 227 ('тс')]

здо́линок: ▶ [Марусенко_С: 230 (Кір., «овраг»)]

перэ́нізь: ◀[Rudnicki 1939: 27; Личук 2015: 360 (Долин., «звір без води»)]

подо́лина: ◀[Марусенко_С: 243 (за С. Грабцем, «овраг»); КСГГ (*подолина*); Личук 2015: 367 (Яремче, *подолина* «яр, долина»)]

поді́л: ▶ [Марусенко_С: 243 (Кір., «глибокий овраг»); Громко та ін._С: 154–155 («глибокий яр»)]

предспі́д: ◀*Та де в преспуд женеш в бескид'а <<скелясте гірське пасмо>> антакой маргу* (Лицицари) [Грицак_С 1: 173]

удо́ль: **і** *Воды въ оудолехъ каменныхъ* (XV) [МСДЯ 3: 1153 (*удоль* «бездна, гибель», «впадина», «ложбина»)]

удо́лля: **і** *Оудоліа глыбока* (XV) [МСДЯ 3: 1152–1153 (*удоліе* «долина, овраг»)]

↑ ↓

ве́рша́дь (*ES*): ◀[Марусенко_С: 220 (за І. Верхратським, *верш'ід* «большой овраг, заросший ежевикой, малинником и разными кустами»); КГ («глибокий яр, порослий деревами, кушами, травою»); Савчук: 26 («великий яр, зарослий ожиною, малинником та іншими кушами»); Личук 2015: 258 (Косів., *верш'ід* «яр, рів, утворений дією вод між горами, скалами»)]

верші́на (*ES*): ▶ [Марусенко_С: 249 (Дніпр., «балка <‘яр з пологими схилами’>»)].

Назви частин яру (балки) формують незначну за обсягом семантичну групу. Варто зазначити, що дослідники географічної лексики відзначають семантичний зв'язок 'гора' – 'яр', адже на рівні опозиції «верх / низ» можна провести паралелі між значеннями 'вершина гори' – 'днище яру', 'підніжжя гори' – 'вершина яру', наприклад:

1.7.2) ‘**днище яру**’

низ (яру): ► [Задорожня 2021: 88, 252 (Черк., «дно яру»)] і *Границя ... з вершини на низ яру ведмежого* (XVIII) [Тимч_ІС: 203]

низина́: ► *Доріжки ідуть по низинах глибоких ярів та глинистих провалів* (Опішня) [Русов_Г: 42]

1.7.3) ‘**вершина яру**’

верх: ► [Задорожня 2021: 87, 199 (Черк., «верхні схили яру»)]

верші́на я́ру (ба́лки) (comb): ► *Де коні? – В вершині балки* (за О. Сто-роженком) [Гр. 1: 141 («начало (оврага)»)]; Марусенко_С: 249 (за Б. Грінченком, «начало балки»)]

ве́ршо́к я́ру (comb): ◀ *Шпіц ... вершок яру* [Горбач_Б: 236].

На позначення **відгалуження яру** (1.7.4) засвідчено у вторинній номінації *ви́долина, ви́долинок*, відомі з первинним значеннями ‘долина’, ‘низина’ та ін.:

ві́долина: ◀ [Марусенко_С: 220 («отроги оврага, лощина»); Личук 2015: 263 (Снят., Долин., *в’ідолина* «відріг яру»)] ► [Марусенко_С: 220 («тс’»)]

ві́долинок: ◀ [Личук 2015: 259 (Снят., Косів., Рожнят., «відріг яру»)].

На підставі СО ‘глибина’ сформовано семантичну групу ‘**провалля, прір-ва**’ (1.7.5):

горі́ дно (comb): ◀ [Личук 2015: 287 (Косів., Верх., «провалля»)]

низ: ◀ [Піпаш: 116 («провалля»)]

преспо́дне (п): ◀ [Личук 2015: 115, 373 (Косів., «пропасть, провалля»)].

Значення ‘**низина, низовина** (до 200 м)’; ‘**низинна місцевість**’ (2) ре-презентують назви:

ві́долина: ◀ [Личук 2015: 263 (Снят., Колом., Долин., *в’ідолина* «вузька протяжна низина»)]

ві́долинок: ◀ [Данилюк_С: 24 (Горох., «низинна ділянка землі»); Личук 2015: 259, 263 (*в’ідолино́к, відолинок* «вузька протяжна низина»)]

ді́л (pl до́ли): ◀ [Жел. 1: 185 («niedrig gelegener Ort <низина>; до́ли pl, на до́лах «in flach gelegenen Gegenden, in Ebenen, Thälern <на рівнинах, на долинах>»); Марусенко 1972: 282 (*д’іл (дол)* «низинна місцевість»); Марусенко_С: 226 (Льв., «низменность (в общем значении)»); Данилюк_С: 44 (Іванич., *дил* «низина»); Он. 1: 220 («низи»); SŁ: 45 (*doły* «doliny»); Матіїв: 130 (*до́ли* «низини»); Личук 2015: 286 (Колом., Рожнят., «низина (у загальному значенні)»); *Борейкова дружнінька волас долами, Едєнь каже до дру́гого «вже пана не мамы»* [Гол.: 382]; *Ткацтво розвиваєть ся найлітше там, де сїють найбільше конопель і льону. Взагалі висше стоїть воно на долах, рівнинах* [Гнатюк_Т: 12]; *Ой ходи́ Джуман сьім льіт по долах, / Не мау́ нїгде пригоди по волах* (Мацошин) [Верхр_Б: 126]; *Сеповіско (Вышати́чі коло Перемишля) – до́лы, в котрых збирає сї вода, коли́ повіде; саповище* [Верхр_Д: 121]; *Потреби відпові́дні условинам*

життя <гуцулів> викликали також відповідні назви не знані мешканцям долів; *Ой ходив Джуман сім рік по долу, / Немав же він пригодоньки на свою худобу. / Ой ходив, ходив, на долині став, / Воли му сі поболіли, сам Джуман заслаб* (Розтоки К); *Звичаю, аби обливали ся, як на долах, нема у горах, бо гуцульське лудине дороге, тому вони єго дуже шанують* [Шух. 1: 29; 3: 164; 4: 241]; *Не один Бойко, заходячи на доли на роботу, не може навіть привикнути до квасного і соленого хліба* [Франко_П 1₁: 102]; *Люди з долів дорікають гірнякам також і за їх ходаки і посміхують ся за їх обув* [Зубр_Х: 23]; *На долах ліпше жити, ніж в горах* [Кміт_С: 61]; *До 4–5 року життя ходять діти без одежі і то літом та в зимі. Вони до сього привикають з малку, а бачучи часто й старишину «голу» – не відчують соромливости, як прим. запримітити можна се у дитий «на долах»* (Черник) [Онишук_НЖ: 112–113]; *И тимунь гірське масло тай сир перевишиают своєю добротою, смаком, запахом, масло тай сир из доліу* [Гк: 128]; *Люде сиде рідко по грунях и потоках, а ни так, ек на долах, шо село при купі и блиско* (Голови, Красноїлля) [Шек_Р: 125]; *Тимунь пани з долів кривим оком дивилиси на гори тай вічно міркували, ским би то способом їх опанувати тай знишиіти там страиних, опришків; Пропала би, ек панчіна на долах* [Шек_ДИ: 145, 430–431]; *По їх мові пізнає, що вони не тутешні, що певно вони з далеких «долів» будуть* [Лом_В: 20]; *Але «доли» – це не гори, все тут інакше, як у Карпатах* [Лом_ЗС¹: 119]; *Na doły (chodzili, na źniwa)* [SŁ: 45]; *Добнька жєіє з гунджою <‘волоццога’>, котрого си віпоролa на дóлах* (Хітар); *На дóлах трóхи тепліше* [Матіїв: 104, 130]; *Тих простих людей, що говорять невибагливою мовою, що в них матюк є на кожному слові, тих із полонин і долів* [ЛЛ: 709]; пор.: *Ja przyjechał ucziera z dolu <<z miasta>>* (б.л.) [Janów: 43] ► *Не маємо звісток, щоб на галицьких долах відбували ся зливи; І на долах стрічав ся я з ним спорадично, прим<іром> у Ставчанах* (Черк.) [Груш.¹: 45, 104] ▲ [Данилюк_С: 44 (Рожищ., діл «низина»); Марусенко_С: 226 (Кір., «широкая низменность»)]

доліна (*pl* *доліні*): ◀ [БГ_С: 474 («низовина»); Голянич: 415 ('тс'); Потапчук 2012: 88 («взька протяжна низина», «широка низина»); Личук 2015: 287 (б.н.п., «низина (у загальному значенні)», «широка низина»); *Ой куєт ми зазулечка, сьиде на ворину, / Нема тепер Юрка дома, пішов у долину* [Шух. 3: 217]; *У долинах земля є ситиша* [Гк: 141]; *Вуйко цілу Пилипівку кутав маржінку тай возив воликами з долин дрива ид хаті* [Шек_ДИ: 62]; *Ужє й сонце давнó зийшлó (на гóрах на п'івчás скóрише схóдит, йак у долинáх)* [Піпаш: 259]; *Як нас істис'калі з доліни, так лиш у гóри т'ікали* (Марам.) [УГР_Т: 161]; *Вдóдá у р'іц'і почалá п'іднимáтис'а / із доліни л'úде" пє"рє"брáлис'а ў гóри* [УЗГ_Т: 118]; *Тут на доліні нічо ни приймаіси, бо салатура <‘солончак’>* [БГ_С: 474]; *Та ек тото подумати ек жиди зробили, Всі долини вни забрали, а верьхи лишили; Бо Бог с'є осердит и зишле ще майбілшиий турлаш <‘затяжна злива’>, знесе все на*

- долини, отуди – в Чорне море! [Гавука: 76, 250]; *Пидоїміти фудобмент було би добре / а то хата ї так у долині* [Голянич: 415] ► [Марусенко_С: 226 (Кір., «широка низменность»); Громко 2000: 10–12 («низина (у загальному значенні)», «широка низина»); Слободян 2017: 315 («широка низина», «низина (загальне значення)»); Задорожня 2021: 68 (Черк., «низина (заг.)»)] ▲ [Марусенко_С: 226 (Жит., Київ.); Шийка 2013: 63, 319 («низька місцевість», «широка низина»); Данилюк_С: 48 (Любеш., *дулена* «низинна місцевість»)]
- ДОЛІНКА́** (*pl* **ДОЛИНКІ́**) (*det*): ◀ *На долинках н'а нogy° бол'ят* (Хащів) [Он. 1: 226 («низи»)]; *У тых долинках така бесплудна зимл'а, шо нич с'а в н'уй не родит', хіба лем бор <'просо'> сівут'* (Лікіцари) [Грицак_С 1: 145] ▲ [Шийка 2013: 63, 319 («маленька низовина»)]
- ДОЛІШНЯ́**: ◀ *Купец, ек вівезет садовину або городовину з долішшия, то мусит рахувати ше привіз тай він хочет на тім шос заробити, а нім він тото привезет – то у літні горечі дни воно футко збаветси <'псуватися'>* [ГК: 141]; *Купец, ек вівезет садовину або городовину з долішшия, то мусит рахувати ше привіз тай він хочет на тім шос заробити* [Гавука: 108 («низинна місцевість»)]
- ЗДО́ЛИНОК**: ► [Громко 2000: 6–19 («низина (загальне значення)»)]
- ЗНІ́ЖЕННЯ**: ■ [СУМ 3: 230; СУМ₂₀: 1012 («низька місцевість, западина, заглибина»)]
- НИ́ЖИНА́**: ◀ *На ниж'ин'і* (Нагуєвичі) [Он. 1: 489]
- НИ́З** (*pl* **НИ́ЗИ́**): ◀ [Піпаш: 116 (*низ* «низина», *низі́* «низовини»); Потапчук 2012: 281 (*низ* «низина (у загальному значенні)», «низинна місцевість»; *низі́* «низина (у загальному значенні)»); Личук 2015: 349 (*низ*, *ни́зи* «низина (у загальному значенні)»)]; *На тому місці, де сьогодні Рахів, сходилися опришки, як вертали з низів і тут рахували награбовані гроші ... звідси пішла назва пізнішого тут села Рахів – від рахувати* [Лом_ЗС²: 38]; *На низа́х стуйіт' вудá* (Чаруків) [Шило_Т: 224] ► [Громко 2000: 6–15 (*низ*, *низі́* «низина (загальне значення)»); Сіденко 2003: 51–53 (*низ*, *низі́* «низинна місцевість (у загальному значенні)»); Пустовіт 2017: 98; Задорожня 2021: 68, 252 (Черк., «низина»); Слободян 2017: 378 («низина (загальне значення)»)]; *На низу 'р'ечка / а так с'кел'а* [Сіденко 2003: 117 («понижена місцевість, низина»)] ▲ [Черепанова_С: 141–142; 1983: 177 (*низ*, *низі́* «низина вообщє»); Шийка 2013: 359 (*низ* «низинна місцевість»)]; *Пос'їйау на низу́ жіто, да воно ви'мокло* (Ласки) [Лисенко: 137] ■ [Гр. 2: 563 (б.л., «низь, ниже лежащее м'есто»); СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947]
- НИ́ЗВЕНА**: ▲ [Черепанова 1983: 177 (*нізвена* (*нізбена*) «низина вообщє»)]
- НИ́ЗЕНЬ**: ◀ [Жел. 1: 528 («Niederung, niedrig gelegener Ort <низина>»); Марусенко_С: 237 («пониженная местность»)]
- НИ́ЗИНА́**: ◀ [Пиртей: 242 («низька місцевість; низина»); Потапчук 2012: 281 (*низі́на* «низина (у загальному значенні)», «вужька протяжна низина»); Личук 2015: 349 (*низі́на* «низина (у загальному значенні)», «рівнинна

низина», «вузька протяжна низина»)]; *Сама природа нам допомагає, бо пашия и гірське сіно є так добрі, шо своєюу вартостеу перевишиуют пашу и сіно из роліу на низинах* [Гк: 106]; *Двома «руслами» плили сюди перші завойовники підчорногірських Карпат – одні йшли з низин над середуцою Тисою, а то й знад Ужа – йшли в лісові пуці під напором мадярів* [Лом_ЗС²: 15]; *Що деякі предки теперішніх горен зайшли в Карпати з низин, про це свідчать залишені там села з нашими назвами* [Лом_ЗС²: 34] ► [Громко 2000: 6–15 («низина (загальне значення)»)]; Сіденко 2003: 51–53 («низинна місцевість (у загальному значенні)»); Пустовіт 2017: 98; Задорожня 2021: 68 (Черк., *низина* ‘тс’); Слободян 2017: 379, 380 (*низі́на*, *нізі́на* ‘тс’)]; *Се^мло то не^мвє^млич’ке / ў нізін’і* [УССГ_Т: 365]; *Низі́на / це там / до |р’ечки* [Сіденко 2003: 117 («понижена місцевість, низина»)】▲ [Черепанова_С: 141–142; 1983: 177 (*низі́на* «низина вообщє»)]; Шийка 2013: 359 (*низина* «низинна місцевість»)】■ [СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947]; *На той рік треба й низини виорати* (б.л.) [Гр. 2: 563 («низьменность, луговое м’єсто»)】і [МСДЯ 2: 447 («низкое м’єсто»)】; *Якв нізіны гаисты <‘покрытий лісом’>*; *Зб’єгліс ввды в низины, на єдино м’єсто* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 181; 11: 91]; *Повеленєм бжїімь зб’єгліс воды в низины ... тогда земля явилася яко сухаа рєчь, черъна, шпетна* (XVII); *В лаховой веси на низини в вольнської украини красное слонце просіа; Если гримить: значитъ на горахъ добрій оурожай, а в низинахъ заразу* (XVIII) [Тимч_ІС: 48, 225, 564]

низі́на вузька́ (*сomb*): ◀ [Личук 2015: 268 (Косів., *вуз’ка нізина* «вузька протяжна низина»)]

низі́на широкá (*сomb*): ◀ [Личук 2015: 424 (Косів., *шич’рока нізина* «широка низина»)]

низі́нка (*det*): ► [Громко 2000: 6–15 («невелика низина»); Слободян 2017: 379 (‘тс’)] ▲ [Черепанова 1983: 177 (*низі́нка* «низина вообщє»)]

низі́вка: ► [Громко 2000: 6–15 («низина (загальне значення)»)]

низі́віна́: ◀ [Жел. 1: 528 («= *нізєнь*»); Пиртей: 242 («*низівіна* велика низинна частина суходолу»); Потапчук 2012: 281 (*низівіна* «низина (у загальному значенні)»); Личук 2015: 349 (*низівіна* «низина (у загальному значенні)»)] ► [Пискунов: 67 (*низівіна* «низьменность»); Громко 2000: 6–15 (*низівіна́* «низина (загальне значення)»); Сіденко 2003: 51–53 (*низівіна́* «низинна місцевість (у загальному значенні)»); Пустовіт 2017: 98; Задорожня 2021: 68 (Черк., *низівіна́* «низина»); Слободян 2017: 380 (*низівіна* «низина (загальне значення)»)] ▲ [Черепанова_С: 141–142; 1983: 177 (*низівіна* «низина вообщє»); Аркушин²: 346 («низина»); Шийка 2013: 359 (*низівіна́* «низинна місцевість»)】■ [Гр. 2: 563 (б.л., «низьменность, луговое м’єсто»); СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947 («рівнинна частина суходолу, абсолютна висота якої не перевищує 200 м над рівнем моря»); «низька місцевість; низина»)]

низі́вінка (*det*): ▲ [Черепанова 1983: 177 («низина вообщє»)]

низі́в’є: ► [Слободян 2017: 380 («низина (загальне значення)»)]

- низок:** ▲ [Черепанова 1983: 177 («низина вообще»)]
- низота:** ► *Ой кінь побіг низотою, а орел полетів та висотою* [Гр.² 3: 465 («= низовина»)]
- низь:** ◀ [Жел. 1: 528 («Tiefland <низовина>»); Марусенко_С: 238 (за Є. Желехівським, «пониженная местность»)] ▲ [Шийка 2013: 359 («низинна місцевість»)]
- низьке місце (comb)** ⇒ **низький**
- низькість:** ◀ [Жел. 1: 528 («Niedrigkeit <низовина, негориста місцевість>»)]; *Коли с'їятий Пётро ізо своїм братом Паўлом ходиў по нискості, по зёмлі, прійшли гу йждной вóды, не мóгли перейти* (Чертижне) [Гнатюк_Р: 50] і *Зь долиней низкості на малую горку <винестися>* (XVI) [Тимч_МС 1: 508; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 226]
- низькоділ (comb):** ◀ [Жел. 1: 528 («= нізень <низовина; долина>»); Марусенко_С: 238 (за Є. Желехівським, Льв., «пониженная местность, долина»); Данилюк_С: 87 (Горох., «широка низовина»)] ► *За високими горами, десь на низькодолі* [Гр. 2: 563 («низменность, низкое мѣсто»); Марусенко_С: 238 (за Б. Грінченком, Він., Дніпр., Кір.)] ▲ [Марусенко_С: 238 (Жит., Київ.)] ■ [СУМ 5: 413; СУМ₂₀: 1947]
- низя:** ▲ <Ліс> *'в'ікарчавал'і / бо там н'із'а та'к'е / 'н'із'в'ено^a с'іл'ен:а* [ГЧЗ_Т: 172; 352 (н'із'а «низина»)]
- низянка:** ► [Слободян 2017: 380 («широка низина»)]
- обниз:** ▲ [Лисенко: 140 («низинне місце; низовина»)]
- обніззя:** ▲ *Де пушилі обніз'з'а, там сад не росте* (Галайбіне) [Лисенко: 140 («низинне місце; низовина»)]
- передóли (pl):** ◀ [Жел. 2: 614 («= діл»); Марусенко_С: 221 (за Є. Желехівським, «большие долины»)] і пор.: [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 135 (*передоль* «назва маєтку у Київській землі»)]
- під, под (pl поді):** ► [Марусенко_С: 241 (Кір., Мик., Черк., *п'ід* «низменная местность, долина»; Дніпр., Мик., *поді* 'тс'); *Закувала зозулина в саду на паду* (Лубен.п.); *Перепелиця сіла на поду* (Харьк.п.) [Гр. 3: 86, 158 (Полт.п., Херс.п., *під* «низь, низменное мѣсто, западина»); Гр. 3: 240 (Кубан., *поді* «низменныя мѣста, долина»)]; *Сьогодні ми цілий день пасли корів на поду, там добра паша* (Говтва) [Вашенко: 73 («місцина ніколи не орана, на ній пасуть худобу, переважно низина»)] ▲ [Марусенко_С: 241 (Жит.)] ■ [СУМ 6: 391 («низинне місце, западина»)]
- піддолина (pl піддолини):** ◀ [Марусенко_С: 241 (Городиславичі, «низменная местность, долина»); Личук 2015: 362 (Косів., *п'іддолина* «низинна рівнина», «низинна місцевість; луг»)]
- підок (det):** ► [Вашенко: 73 («місцина ніколи не орана, на ній пасуть худобу, переважно низина»)]
- подіна:** ► [Слободян 2017: 406 (*подіна* «низина (загальне значення)»)]; *Ой вийду я на могилу та погляну на подину: на подині вогонь горить, коло вогню турок сидить* (б.л.) [Гр. 3: 241 («низменная мѣстность, иногда

заливаемая водой»)]; *Квасо́лу мо́жна й нагор'ї садіть, а карто́плю лу́ч'ч'є на поді́н'ї* [Чабаненко 3: 119 («низина»)]

поділ, подол (*pl* **подо́ли**): ◀ [Потапчук 2012: 291, 299 (*поділ, подол* «низина (у загальному значенні)»)]; Личук 2015: 367 (*по́д'їл, по́дол* «низинна рівнина», «низина (в загальному значенні)»)]; *Бог сказав Архстрагителеви (!) Михайлови струтити їх <ангелів, які зогрішили> з неба, то одні попадали на скали, на ліси, на воду, то всі побили си тай потратили си, але богато впало на земню мйику, на подол, то всі були его и стали чортами* (Голови) [Шух. 5: 8] ▶ [Марусенко_С: 243 (Він., Дніпр., Зап., Кір., Харк., *поділ* «пониженная местность, долина»); Громко та ін._С: 154–155 (*поділ* «низина»)]; *Живи вдова на подолі, та й плач свій вік обо гіркій долі* (Сосниця) [Номис: 210]; *Приїхали подоляне з подолу, ой привезли свої ігроньки з собою* (за А. Метлинським); *Ой ходила, подруженьки, з гір на поділ; Загнали коники на подолі* (за «Кіевская Старина») [Гр. 2: 196; 3: 241 («низменное мѣсто, низменность»)]; *Підіть же ви кіт-море випийте, подолами пісок розносіть і по чистому полю розсійте, глад-камінь підніміть* (Павл.п.) [Яв.: 142]; *Це бу́ло низи́на / і́ак же во́но нази́вал-ос' / ... по́дол / на по́дол'ї бу́ло кау́т' / на по́дол'ї* (Черк.) [Задорожня 2021: 321, 68 (Черк., «низина (заг.)»)] ▲ [Черепанова_С: 172–173 (*поділ, подол* «низинна місцевість»; *подо́ли* «рівна низина»)]; Шийка 2013: 97–98, 110–111, 378 (*поділ, подол* «низина», «рівна низинна місцевість»)】 ■ [СУМ 6: 746 («низько розташована місцевість; низина»)】 ■ *А на подоль идучи во градъ Іерусалимъ была церковь Греческая* (XIV); *Огородою въ подоль до истока* (XV) [МСДЯ 2: 127, 1043 (*подоль* «долина»)]; *Александръ з войскомъ въѣхали в некоторыи подолы и въ поле, а тамъ се положили* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Стражъ въ подоль стояла тихо* (XVIII) [Тимч_МС 2: 138 («долина, низменное место»)]

поділля, подолля: ◀ *Подоле* «вся земля не гірська» [Мосора: 107]; *Називають теж таку хату, що стоїть звернена до полонин, «горішиною», а «долийною» тому, що звернена до «подолля»* [Шух. 1: 95] ▲ [Черепанова_С: 172–173 (*поділля* «низинна місцевість»)】 ■ [Гр. 3: 241 (б.л., «низменная мѣстность»)]; Марусенко_С: 243 (за Б. Грінченком, *поділля* «пониженная местность, долина»); СУМ 6: 746】 ■ *Подоліе* *глубоко*¹ (XIII) [МСДЯ 2: 1043 (*подоліє* «долина»)]

поділок (*det*): ▶ [Гр. 3: 241 («ум. отъ *поділ*»)] ■ [СУМ 6: 746]

¹ Неможливість розрізнити назви форм рельєфу часто підтверджують цитати: складно диференціювати СО 'глибина' (рівний / заглиблений / глибокий / дуже глибокий), 'нахил схилів' (пологі / стрімкі) та ін. Пор. назви форм рельєфу: *рівнина* («досить велика ділянка земної поверхні без істотних западин та підвищень»), *долина* («рівна плоска місцевість, розташована між горбами чи горами»), *улоговина, видолинка, видолинок* («велике заглиблення в рельєфі місцевості, западина з пологими схилами»), *западина* («заглиблене місце на чому-небудь; яма, ямка; низьке місце, пониження земної поверхні»), *яр* («глибока довга западина (перев. з крутими або прямовисними схилами), що утворилася внаслідок розмиву пухких осадових порід тимчасовими потоками») [СУМ 1: 391; 2: 358; 3: 239; 8: 549; 10: 431; 11: 647].

подолінок: ◀ [Личук 2015: 367 (Рожнят., «низинна рівнина»)]
подоловина: ▲ [Черепанова 1983: 177 («низина вообще»)]
поніження: ■ [СУМ 8: 160 («місцевість, нижча від навколишньої»)]
пониз: ► *Капусту посадимо тепер уже на цьому понизу* (Сухорабівка)
 [Ващенко: 78 («низинна місцевість»)]
понізня: ► [Гр. 3: 311 (за «Основою», *пониз* 'я «низовье, понизовье»)]
понизівка: ► [Слободян 2017: 380 («низина (загальне значення)»)]
принізина: ▲ [Лисенко: 174 («низина»)]
розділ, роздóл: ◀ [Потапчук 2012: 291, 299 (*розділ* «широка рівнина, низина, долина»)] ► [Марусенко_С: 246 (Черк., *роздóл* «широкая низменность»)]
 ▲ [Шийка 2013: 97–98, 110–111, 763 (*роздóл* 'тс', «широка рівнинна низина»)]
роздóлина: ◀ [Марусенко_С: 248 (Він., «широкая низменность»); Потапчук 2012: 291, 299 (*роздóли* «широка рівнина, низина, долина»)]
роздóлія: ◀ [Жел. 2: 817 (*роздóле* «flaches niedrig gelegenes Land <низовинне місце, низина>»); Потапчук 2012: 291, 299 («широка рівнина, низина, долина»)] ► [Громко 2000: 8, 12 («широка низина»)] ▲ [Шийка 2013: 97–98, 110–111, 763 (*роздóл'je, роздóлле, роздóлля* «широка рівнина, низина, долина», «широка рівнинна низина»); Данилюк_С: 119 (Любом., «широка низовина, долина»; Горох., Луцьк., «рівна широка низовина»)]
розніжина: ▲ [Черепанова 1983: 177 («низина вообще»)]
споді (pl): ◀ [Піпаш: 181 («тільки мн. низи; низовини»)].

Відповідно до опрацьованих матеріалів, семантичний зв'язок 'місце (місцевість, територія) → особа (мешканець) → об'єкт (духовної чи матеріальної культури)' досить симетрично репрезентує «верх» і «низ» (пор.: таблицю 24), щоправда, «низ» – менш численно, ніж «верх»:

2.1) 'мешканець чи уродженець низинної, не гірської (високогірної) місцевості; низовинець'

долінець (pl долінці): ► [Б-Н: 121 (*долéнець, долéнци* «народъ славенскій, живущій въ долинахъ въ австрійской Крайне, называемый белыми краинцами»)]
долиняник: ■ [Гр. 1: 417 (б.л., «житель долинъ»)]
долівський чоловік (дівка) (comb) ⇔ долівський
доліський чоловік (жонá, лю́ди) (comb) ⇔ доліський
долішнянін (pl долішняні): ◀ [Жел. 1: 195 («Bewohner der Ebene, der Thäler <мешканець рівнини, долини>»)]
долянець: ◀ [Гол.: 521 («житель низменныхъ, ровныхъ странъ»); Жел. 1: 195 («= долішнянін»)]¹
долянін: ◀ [Жел. 1: 195 («= долішнянін»)]
надóльні люди (comb) ⇔ надóльний

¹ Пор. також деривати, утворені від діл 'гора': *зоділянець, підділянець* [Жел. 1: 242 («= гірняк, гірянін (пор. діл)»); 2: 640 («підділянець = зоділянець»)].

2.1.1) 'пісня (мелодія), характерна для мешканців низинної місцевості'¹

подолянка, подолінка: ◀ [Жел. 2: 677 («Art Volksmelodie der Talbewohner <мелодія, характерна для мешканців долин>»)]

2.1.2) 'танець (гра, обряд та ін.), характерний для мешканців низинної місцевості'

подільський (n): ◀ [Harasymczuk: 222 («різновид аркану, коловий танець, поширений у північних районах Гуцульщини»)]

подолянка: ■ [Жайворонок 2006: 462]

подоляночка (det): ◀ *Подоляночка – моя улюблена дитяча гра, всі хотіли були подоляночкою: особливо маленька Ляночка, яка думала, що це пісня про неї (Львів) [ЗА] ▲ Перед Паскою співа́ли подола́ночк'и [Аркушин²: 415]; Ото ж спевали «Подоляночку». Беру́цца діти – ну і спевають [ГМ_Т 2: 91] ■ [СУМ 6: 754; Жайворонок 2006: 462]*

2.1.2.1) 'дівчина – головна героїня танцю-гри'

подоляночка (det): ◀ *Ў'кол'і співа́йут' 'n'існ'у // дес' тут 'була подола́ночка / дес' тут 'була моло́ден'ка [ВГХ_Т: 119]; Ой десь тут була подоляночка, Ой десь тут була молодесенька, Тут вона сіла, Тут вона впала, До землі припала, Бо сили не мала; Ой устань, устань, подоляночко ... (Львів) [ЗА] ▲ Хто за Подоляночку буде? Громобойка. Бо ніхто не буде, тікі Громобойка буде за Подоляночку [ГМ_Т 2: 91].*

Особливе зацікавлення викликають назви регіонів, розташовані на різній висоті над рівнем моря, а також назви частини регіону, розташованої нижче за іншу. Важливим у цьому випадку є «Я-контекст», відповідно до якого, наприклад, гуцули, мешканці високогірних Карпат, називали *долами* Покуття чи Поділля, натомість для галичан *долами* є терени всієї Східної України.

На позначення **регіону, місцевості не у високогір'ї, в горах, а в низовині** (2.2), зафіксовано словосполучення з атрибутивними – дериватами слів *діл (дол)* та *низ* – *долішнянський, дольний, надольний, удольний, низький*:

долішнянський світ (comb) ⇒ долішнянський

дольна країна (персть) (comb) ⇒ дольний

надольна земля (comb) ⇒ надольний

низька земля (comb) ⇒ низький

удольне місце (comb) ⇒ удольний.

Диференціювати місцевість у низовині і конкретний регіон, розташований у низовині, як і мешканців, які заселяють цю територію, досить складно. Це можливо тільки за умови розлогого контексту або коментарів записувачів текстів. До прикладу:

2.2.1) 'Поділля' (в інтерпретації гуцулів)

до́ли (pl): ◀ *Джуман мав бути великим богатирем з волоського боку (Буковини), що їздив засдно сімома парами волів по долах (Поділю) [Шух. 3:*

¹ Відтак і пісня, і танець набули популярності й на інших теренах.

164]; Доходили слухи, що діють ляхи з нашими людьми – не лише там «на долах», на Поділля, але починають уже пхатися і в глибину гір, над Прут і над Черемош; Як ляхи знуцаються над нашими людьми там, на «долах», поза Дністром і ще даліше [Лом_ЗС¹: 179]

ПОДІЛЛЯ, ПОДІЛЛЯ: ◀[Жел. 2: 676 (Поділе «Podolien (Theil v. Kleinrussland) <Поділля (частина Малоросії)>»)]; На Поділля, хліб по кілю, а ковбасами плот горожений [Лькевич 1841: 58]; На Поділля хліб по кілю, а ковбасами хліб (хлів?) загорожений (за Г. Лькевичем) [Номис: 16]; Ой вóрля́та, соколя́та, скі́ньте по перо́чку, Та ві́несьт́ь изъ Подо́ля мою дѣвчино́чку [Гол.: 403]; Таке зустрінуги можна майже на цілім галицькім Поділля [Корд.: 172]; Пожива і спосіб її приправи ... уживаються й на цілім Покутьтю і Поділля між простим народом (Пужники) [Гнатюк_НП: 96]; При описі вдарил мене від разу в очи нужденність тої поживи, далеко гіршої від поживи на Поділля [Гнатюк_НПБ: 578]; А чий то воротойка? / То нашого пана крілі, / Що поїхав ва Поділі (Корчів) [Гнатюк_Г: 39, 198]; Ишли рибари на риби / Аж до глубокой долини, / Ей найшли нахоля / Повите, биво з Подоля (Ждиня) [Гнатюк_ПП: 260]; Стоїт тополя насеред поля, розпустила гиля на всьо Поділя (сонце) (Замочок); Подвіра як у кріля <'король'>, не треба му Поділя (Верхрата) [Верхр_Б: 112, 248]; Декуди у нас на Поділля: Ничипір [Верхр_Л: 71]; Вітиків Шцифан з Мианця був голодні роки на Поділля і там чув ... [Зубр_НК: 38]; В «тісні роки» (від 1847–1860) вишло було значне число людей з Мианця «в Поділя», утікаючи перед голодовою смертю в світ за очи [Зубр_В: 15]; Недостаток живности, се найчастіша форма нещастя, що постигає наш народ, а особливно хлібороднім Поділля [Франко_П 1: 50]; Мали в часі татарских і турецких нападів мешканці Поділя хоронити ся в гори; Головний шлях, яким переганяли всякі купці худобу з Волиня, Поділя і України на Угорщину; Давно бувало ходили Космацькі люде на фірманки; там си трафив чоловік на Подолю, шо він бурев орудував (Космач) [Шух. 1: 25, 47; 5: 225]; Звичейна корова на Віленшині, Поділля, в Станиславіушині дає близько 1500 літрів молока річно [Гк: 154]; Доходили слухи, що діють ляхи з нашими людьми – не лише там «на долах», на Поділля, але починають уже пхатися і в глибину гір, над Прут і над Черемош [Лом_ЗС¹: 179]; Ой, вінесено з "іл'а із Угор <'Угорщина'> на Под'іл'а (Жоростів) [Он. 2: 312]; На Подол'у сивий 'кам'ін' (Шкляри) [ПЗН_Т: 137]; С село Негребка, воно на Поділі [Брилінський: 90]; Арафію – чуть не найлуччу на все Поділля [Коваленки_С: 242]; А сестра по Поділля їздила, потому попала в Німеччину, і так вже понині я не знаю; Хлопец поїхав на Поділі і там пропав; Та як я був на Мадярах, любив я малярку, та як прийшов на Поділі, любив подолянку [СБ: 57, 110, 311]; Я служив на Поділля чуть не рік; Люди пухли, їхали на Поділі, там міняли за сіль, за одежу, міняли збіжжа, привозили сюда [ББ] ▶ [Б-Н: 269 (Подоля)]; Пискунов: 195 (Поділіе, Подоля, Поділле

«Каменець-Подольська Україна»)]; *Ой зйду я на гіроньку та гляну по поділлю* (за П. Чубинським); *Животворний струмочку, втіхо, мого домочку! Біжи-лийся з Підгірря на ті любі поділля ...* (за П. Кулішем) [Гр. 1: 39; 3: 171]; *Волошської породи віця росповсюжена в Херсонщині та Подолії* [Яв.: 124]; *При хресті тримає дитину кума; так можна догадувати ся з знаних описів, так бачив я сам на Поділю; На українським Поділю не вільно занурювати дівчини перед хлопцями, бо тоді дістане бороду; На Поділю, подібно як і в інших сторонах Галичини, ходять по монастирям і монахам* (Черк.) [Груш.¹: 50–51, 17] **і** *По той личбі какь оу подольи идеть* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 167 (подольє «назва історико-географічної території; Поділля»)]; *Татаре о святой Покрове Подоле и Волынь по самый Илвовъ и Сокаль велми звоєвали; А белоє соли котораа чере(з) подольє приходить з воза великого и малого по триста головаже(к)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13: 31; 17: 34]; *Року 1241 татаре Подоле и Русь сплендровавши ...* (XVII) [Тимч_МС 2: 344]; *(Поляки) міста и містечка висікали на Подолу, добиваючи Острополя, Полонного, Красилова* [Тимч_ІС: 461] **♦** *піті на поділе (Поділе)* ‘залишити, покинути чоловіка і повернутися до батьків’¹: **◀**[Жел. 2: 676 («den Ehemann verlassen u. sieh zu eigenen Eltern begeben <‘тс’>»)]; *Піти на поділе* (Бишки) [Шило_С: 207 («посварившись із чоловіком, піти на кілька днів жити до хати батьків»)]

подільський край (земля, губернія, повіт) (совб) ⇔ **подільський подолець**; **і** *Колодая, что оу Соли оу Галицкие, что на Подольцѣ, что вариль мои соловарь* (XIV) [МСДЯ 1: 228]

подоля; **і** *На бѣлюю рѣ(с), на сѣве(р)ицизнѣ на полѣсьє, на рѣ(с)ку подолю* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 66]

понізьзя; **і** *Мѣстиславъ дасть Галичъ королевичю Андрѣви, а самъ взъ Понизье; Ты возми Галичъ, а азъ Понизье* (XV) [МСДЯ 2: 1080 (понизие «мѣстность между Бугомъ и Днѣстромъ»²)]

2.2.1.1) ‘мешканець Поділля; подоляк, подолянин’

подольці (р/): **▶** [Б-Н: 269 (подольцы)]

подоляк: **◀**[Жел. 2: 677 («= подолянин»)]; Гр. 3: 244 (за Є. Желехівським)]; *Подолѣк* «житель Поділя, Podolier» (Негрибка) [Верхр_Д: 116]; *Не міг гуцул зрозуміти подоляка, а подоляк гуцула. Не могли два світи до купи зійтися* [Лом_В: 34] *Ў нас ро¹дина ўс'а о¹дна / ци ба²гата / ци б'ідна / гої так_так / гої так_так / ци лем'ко / ци подо¹л'ак* (Туринське) [ПЗН_Т²:

¹ Можна припустити також зв'язок із дієсловом *ділити* (про поділ майна), проте у словнику подано як похідне значення від ‘Поділля (частина Малоросії)’.

² Л. Масенко припускає, що топонім *Поділля* в XIV ст. замінив *Пониззя*, який номінував «землі по середній і нижній течії Дністра та його пр<итоках> Ушиці, Смотрича, Збруча і Серету» (за Іпатівським літописом, XIII ст.) [Масенко 1986: 83]. Дослідниця вважає, що «причину зникнення давньоруської назви *Пониззя* і заміну її у XIV ст. макротопонімом *Поділля* слід вбачати, очевидно, у появі й активізації у цей же історичний період територіальної назви *Низ*, що вживалась по відношенню до нижньої течії Дніпра і пізніше була перенесена на утворену на території Нижнього Подніпров'я Запорізьку Січ» [там само: 85–86].

- 182]; *Говорив подоляк зайшовши в гори* (коментар до: *Води хоць мий ся, ліса хоць бий ся, а хліба хоць плач*) [Франко_П 1₂: 246] ■ [СУМ 6: 753]
- подоляник (р/ подоляни): ◀*На Подолі'і білий камін', пòдòл'анка сидит на н'іум. Пришоў ид н'уй пòдòл'аник: «Пòдòл'анко, дай ми ўй'аник <'вінок'>».* – *«Йа бы м тòбi ўй'аник дала, бы м с'а брата ни бòй'ала»* (Росішка) [КГ]; *Пришоў до 'неї подòл'анек / подòл'анко / даї м'и 'в'анек* (Шкляри) [ПЗН_Т: 137]
- подолянин (р/ подоляни) ◀[Жел. 2: 677 («Bewohner von Podolien, Podolier <мешканець Поділля, подолянин>»)]; *Тут «гòдує» верховинців ліс, а там подолян – земля* [Лом_ЗС¹: 116]; *Ни до кого не прыстає такъ ота прыповисть ..., якъ до подолян* [Коваленки_С: 149] ▶ *Недоляшки (так Гетьманці дражнить Подолян)* [Номис: 16]; *Приїхали подоляне з подолу, ой привезли свої ігроньки з собою* (за А. Метлинським); *Так подоляне зуть драбинясті вози, снопи возити* (за А. Свидницьким); *Наші подоляне церков збудували, не так збудували, як намалювали* (за П. Чубинським) [Гр. 2: 196, 371; 3: 244] ■ [СУМ 6: 754] і *Пото(м) на(м) ... подоляне, и бълъгарове на(д) дѣнає(м) вьводи(т)* [КІС¹⁶⁻¹⁷]
- подолянка (р/ подоляни): ◀[Жел. 2: 677 («Bewohnerin v<on> P<odolien>; Weib aus P<odolien> <мешканка Поділля, жінка з Поділля>»)]; *Ой на горі вітер віє, подолянка руту сіє, сіє, сіє, висіває* (за Я. Головацьким) [Гр. 1: 186]; *Нашчòз' браў, нашчòз' браў менé, подòл'анку, йа не йіа тай не бóду сирў росòл'анку* (Вишків) [Он. 2: 191]; *На Подòл'у 'сивий 'кам'ін' / подòл'анка 'сидит'на н'ім* (Шкляри) [ПЗН_Т: 137]; *На Подолі'і білий камін', пòдòл'анка сидит на н'іум. Пришоў ид н'уй пòдòл'аник: «Пòдòл'анко, дай ми ўй'аник <'вінок'>»* (Росішка) [КГ]; *Та як я був на Мадярах, любив я мадярку, та як прийшов на Поділі, любив подолянку* [СБ: 311] ▶ *Ой не жаль мені дівки подолянки, но жаль мені червоної китайки* (за П. Чубинським) [Гр. 3: 244] ■ [СУМ 6: 754] і [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 168 (подолянка (особова назва))]
- подоляночка (det): ◀*Гой ви, сващечки, Подоляночки, / Бог в вас* (Далешове) [Волош_В: 29] ▶ *Три подоляночки – всі три сестроньки* [Гр. 3: 244]
- подоляничик (det): ◀[Жел. 2: 677 («det до подолянін»)]; *Іванчику Подоляничку / Поплинь, поплинь по Дунайчику* (Настасів) [Гнатюк_Г: 35]
- подолячка: ◀[Жел. 2: 677 («Weib des подоляк <жінка до подоляк>»)]; Гр. 3: 244 (за Є. Желехівським) ■ [СУМ 6: 753].

Очевидно, близьке сусідство гуцулів і покутян спричинило появу назв, пов'язаних з інтерпретацією гуцулів території **Покуття** (2.2.2), а саме:

- дòли (р/): ◀*«Товклися» десь там, – «на долах», на Покуття і понад рікою Дністром, а то й за ним, – усякі дикі наїзники, які нищили людей і їхнє майно, але в Карпати не заходили* [Лом_ЗС¹: 8]
- дòли галицькі (р/): ◀*Ті гончарі достачують глиняних судин не тільки на усю галицьку Гуцульщину, але і на буковинську Гуцульщину, надто на*

галицькі «доли», як: на повіт Снятинський, Городенський, Коломийський, Печеніжинський, Надвірнянський [Шух. 2: 271].

Назви *до́ли*, *степі-до́ли* засвідчено в мовленні галичан для номінації **східних областей України** (2.2.3):

до́ли (pl): ◀*Поїхали хлѡпці на до́ли на за́робітки; Зага́ра́тав та́здик ха́ту, бо пода́вся на до́ли; У трийця́ть трѣ́тому на до́лах* <Східна Україна> *влади́ с по́ля всьо́ зѣ́рно загра́фала* [Матіїв: 130 ('тс'), 149, 150]

степі-до́ли (pl, comb): ◀*Коли то прапредки верховинців покинули степи-доли, де жили, де́сь там ген над глибокими морями та широкими ріками й пустилися в далеку мандрівку шукати нового краю* [Лом_ЗС¹: 81].

Значення 'населений пункт у низинній, не гірській місцевості' (2.2.3) репрезентує словосполуча *доліське село́* (comb) ⇨ *доліський*.

Наступну семантичну групу присвячено назвам рівнинної місцевості, рівнинам – «відносно рівним ділянкам земної поверхні, часто значної площі, з невеликим (до 200 м) коливанням висот і малим (до 5°) нахилом» [ГЕУ 3: 134], а також назвам незначних рівнинних ділянок – полів, полян тощо, для характеристик яких мовці часто актуалізують СО 'широкий', 'просторий':

3) 'рівна простора місцевість, рівнина (із коливанням висот до 200 м)'

доли́на: ◀[Марусенко_С: 226 (Він., Хм., «равнина (в общем значении)»); Горбач_М: 338 («рівнина»); Потапчук 2012: 88 («рівнина (загальне значення)»); Личук 2015: 288 (б.н.п., «рівнина (у загальному значенні)», «широка рівнинна місцевість»)] ▶[Громко та ін._С: 71–72 («рівнина (заг.)»); Слободян 2017: 315 («рівнина (загальне значення)»)] ▲[Марусенко_С: 226 (Жит., Київ., 'тс'); Данилюк_С: 45 («рівнинна місцевість»)]

доли́нка (dem): ◀[Личук 2015: 288 («рівнина (у загальному значенні)»)]

долю́нка (dem): ▲[Данилюк_С: 46 (Ківерц., «рівнинна місцевість»)]

здо́линок: ◀[Личук 2015: 302 («рівнина (у загальному значенні)»)]

низ: ◀[Потапчук 2012: 281 («рівнина (у загальному значенні)»); Личук 2015: 349 ('тс')] ▶[Марусенко_С: 238 (Дніпр., Кір., «равнина (в общем значении)»); Кір., «широкая равнина»]; Громко 2000: 6–15 («рівнина у загальному значенні», «широка рівнина»)]

низи́на: ◀[Марусенко_С: 238 (б.н.п., «равнина (в общем значении)»); Личук 2015: 349 («рівнина у загальному значенні», «невелика рівнина»)] ▶[Марусенко_С: 238 ('тс'); Громко 2000: 6–15 («рівнина у загальному значенні»)] ▲[Марусенко_С: 238 ('тс'); Данилюк_С: 87 (Любом., *низина́* 'тс')]

низи́нка (dem): ◀[Потапчук 2012: 281 («невелика рівнина»); Личук 2015: 349 ('тс')]

низóвіна́: ◀[Марусенко_С: 238 (б.н.п., *низóвіна́* «равнина (в общем значении)»); Потапчук 2012: 281 (*низовіна* ‘тс’); Личук 2015: 349 (*низóвина* ‘тс’)] ▶[Марусенко_С: 238 (‘тс’); Громко 2000: 6–15 (‘тс’); Пустовіт 2017: 98 (Черк., *низовина́* ‘тс’)]

під: ▶[Марусенко_С: 241 (Зап., Мик., Черк., *під* «равнина (в общем значении)»)] ▲[Марусенко_С: 241 (Рівн., ‘тс’); Шийка 2015: 760 (‘тс’)]

підóк: ◀[Личук 2015: 363 (Верх., ‘тс’)]

подинка: ▶[Марусенко_С: 243 (Дніпр., «равнина»)]

поділ, подóл (р/ подóли): ◀[Жел. 2: 676 («*flaches Land, Ebene* <рівнина>»); Марусенко_С: 241, 243 (за Є. Желехівським); Потапчук 2012: 291, 299 (*по́діл, по́дол* «широка рівнина, низина, долина»); Личук 2015: 367 (Косів., *по́д’іл, по́дол* «широка рівнинна місцевість»)] ▶[Марусенко_С: 241, 243, Дніпр., Зап., Кір., *поділ, подóл* «равнина (в общем значении)»); Громко та ін._С: 154–155 (*поділ, подóл* ‘тс’)] ▲[Марусенко_С: 241, 243 (Жит., Черніг., ‘тс’); Шийка 2013: 97–98, 110–111 (*по́діл, по́дол* «широка рівнина»)]

розділ, роздóл: ◀[Потапчук 2012: 291, 299 (*розділ* «широка рівнина»)]

▲[Шийка 2013: 97–98, 110–111 (*роздол* ‘тс’)] ■ [СУМ 8: 668]

роздóлина: ◀[Потапчук 2012: 291, 299 (*роздоли́на* ‘тс’)]

роздóлинка (dem): ▲[Черепанова 1983: 175 («равнина»)]

роздóлля: ◀[Потапчук 2012: 291, 299 (*роздо́лля, роздо́ля* «широка рівнина»)] ▶[Громко 2000: 8, 12 (*роздóлля* ‘тс’); Слободян 2017: 428 (*роздольє* «найширше місце рівнини»)]; *Ой в полю, полю, в полю на роздоллі, там дівчина пасла сірі воли й коні* (за П. Чубинським) [Гр. 4: 43] ▲[Черепанова 1983: 175 (*роздóлля* «равнина»); Шийка 2013: 97–98, 110–111, 392 (*роздол’є, роздолле, роздо́лля* ‘тс’); *роздóльє* «рівна місцевість»); Данилюк_С: 119 (Горох., Луцьк., «рівна широка низовина»; Вол.-Волин., Кам.-Каш., Луцьк., «відкритий великий простір»)] ■ [СУМ 8: 668 («вільний, широкий простір; широчінь; відкрите, незахищене місце; рівнина»)]

3.1) ‘рівне місце, поле в низині’

долі́на: ◀[Потапчук 2012: 88 («рівнина в неглибокій западині»); Личук 2015: 287 (б.н.п., «низинна рівнина»)] ▶[Громко 2000: 10–12 («рівнина в неглибокій западині»); Слободян 2017: 315 («рівнина в неглибокій западині», «рівнина в низині»)]

задо́лина: ◀[Личук 2015: 295 («рівнина унизу»)]

здóлінок: ◀[Потапчук 2012: 264 (*здо́лінок* «рівнина в неглибокій западині»)] ▶[Громко та ін._С: 71–72 (‘тс’); Громко 2000: 6–19 (*здо́лінок* «рівнина в низині»); Слободян 2017: 328 (*здо́лінок* ‘тс’)]

низ: ▶[Сіденко 2003: 51–53 («поле в низині, придатне для вирощування сільськогосподарських культур»)]

низі́на: ▶[Слободян 2017: 379 («рівнина в низині»)]

поді́на: ▶[Слободян 2017: 406 (‘тс’)]

поділ, поділ: ◀ [Потапчук 2012: 291 (*поділ* «рівнина в неглибокій западині»)] ▶ [Громко та ін. С: 154–155 (*поділ* ‘тс’); Слободян 2017: 406 (*поділ* ‘тс’)].

Здавалося б, слова *поле*, *луг*, *лука* – прості і зрозумілі, однак важливо, яке значення вкладає в них, з одного боку, діалектолог, який записує та опрацьовує матеріали, а з іншого – діалектоносій. Бо насправді, як і поняття *рівнини*, *низини* та *долини*, *низини* та *низовини*, *високогір'я* та *низькогір'я*, *долини*, *яру* та *балки* та ін., вони є дуже складними, а щоб їх усвідомити та диференціювати, необхідні спеціальні знання¹. Як свідчать опрацьовані джерела, значення ‘**поле**, **луг**’ (3.1.1) номінують:

долина: ▶ [Громко та ін. С: 71–72 («луг»)]

низовина: ◀ [Личук 2015: 349 (Косів., «луг»)]

подіна: ▶ [Слободян 2017: 406 («луг (загальне значення)»)]

поділ, поділ: ▲ [Шийка 2013: 378 («поле»)].

Із семантикою ‘**нижня межа поля**’ (3.1.2) зафіксовано лексичні одиниці: ніжній край (кінєць, хотар, сторона) (*comb*) ⇔ ніжній
низ: ▶ [Слободян 2017: 378 («кінєць поля»)]
придолінок: ▶ [Марусенко С: 244 (за В. Дубровським, «начало долины»)].

Слово роздолля засвідчено з переносним значенням ‘**відсутність обмежень; свобода дій**’: ▶ *Роздолля в гульбищах і забавках дитячих даєть ся повне, бо як не одгуля тепер всего свого, то на старости ще приведець ся* (Черк.) [Груш.²: 3] ■ [Гр. 4: 43 (б.л., «раздолье, ширь, воля»); СУМ 8: 668].

Семантична група ‘**частина регіону, розташована нижче за іншу**’ (5) охоплює назви частин регіонів та населених пунктів, а також назви їх мешканців. Як і для аналогічних назв, що репрезентують «верх», «низ» також подано в інтерпретації представників «іншої», «протилежної» території (опозиція «свій / чужий»):

5.1) ‘**невисокогірна частина Гуцульщини**’ (для мешканців високогір'я)

низ Гуцульщини: ◀ *Вінók на низові Гуцул'шчин'і плетут зé кукурудзіў* (Росішка) [КГ]

5.2) ‘**підгірські райони (міста, села) Бойківщини**’ (для гуцулів, бойків-горян)

підгірські села (містечка) (*pl, comb*) ⇔ підгірський

підгірщина: ◀ *Бойшла сі Підгірщина, шо нас Венгер зітне, / Просім Бога за цісары, чей сі цісар зіпре!* (Криворівня) [Шух. 3: 177]

¹ Пор. значення слів: *поле* «безліса рівнина, рівний великий простір»; «ділянка землі, що використовується під посіви» [СУМ 7: 61], *луг* «поросла травою й кущами лука (див. *лукá*), звичайно в низовині, використовувана як пасовище та сіножать»; *заст.* «ліс у низовині; низовина, поросла лісом» [СУМ₂₀: 1529], *лука* «рівна місцевість, укрита перев. багаторічними трав'янистими рослинами, в основному злаками та осоковими» [СУМ₂₀: 1530], які об'єднані СО ‘рівний’.

підгір'я, подгір'я: ◀[Жел. 1: 572 (під гаслом Опiле: «*Oni le – Strich Landes in Galizien zwischen dem Подiле und Пiдгiре* <місцевість у Галичині між Подiллям і Пiдгiр'ям>»)]; *Вiд сiл Терла, Росох, Лiбухови (се шляхотські села) на цiлiм Пiдгiрю аж поза Дрогобич* [Зубр_Н: 74]; *За «правдивих» Гуцулiв уважають ся жителi з Жабс, Криворiвнi, Ясенова, Голов, Перехресного, Зеленої, Явiрника, Ясеня, Ворохти, Гриняви, Довгополя, Ферескулi; тих, що живуть ближше Пiдгiря, як з Тюдева, Шешор, Лючi, Дори, називають «перевiдникáми»; Ой богачу, ой богачу, / Чого-ж ти си души, / Чому дiвку не вiддаси, / На що ї годуси? А я буду годувати / Чотири негiлi, / Але не дам сi в поле, / Але дам в Пiдгiрс. / У Пiдгiрю хлiб по кiлю, / Калачi по плотi, / Тимуй дiвки багацкoi / Не видко в роботi (Рiчка)* [Шух. 1: 72; 3: 123]; *Вiруванс, задля якого декуди в горах <Мшанець> не велять на Великдень весь день дзвонити, як се дiє ся на Пiдгiрю; На Подгiрю носять сорочки поверха штанiв* [Франко_П 1₁: 144; 1₂: 562]; *Звезено зiле iз гiр на Пiдгiрс (Ллiнцi)* [Голуб_В: 180]; *Переглядаючи метрики вiнчань у Яблоницi вiд 1794 р., запримiтив я, що рiчно «приженувалося» до села кiлькох парiбкiв (дiвчат незамiтне число) з Пiдгiря, а рiдше зi Закарпаття* [Фальк_П: 120]; *Заблудькав тот хлопец на пiдгiрс, до одного пана* [Шек_Р: 309]; *Ген туди на зелене Пiдгiр'я, у високi гори Карпати* [Лом_В: 16]; *Он польські королi понасаджували вже своїх панкiв-ляшкiв на нашому зеленому Пiдгiр'ю та й на чорноземному Покуття, а звiдтам у гори недалеко* [Лом_ЗС¹: 179] **і** *Року 1595 Татаре, Подгоре и Покуте звосвавши, черезъ Бескидъ <'Карпати'> до Угорь пошли (XVII)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 77]¹

пiдгiр'ячко (дет): ◀*Он були ми на Пiдгiрсчку на винi, / Не булiж бо ми в такiм гонорi як нинi (Ллiнцi)* [Голуб_В: 192].

Із-поміж назв мешканців частини регіону, розташованої нижче за іншу (5.5), зафіксовано назви гуцулів не з високогір'я, бойків, закарпатців не з гірських районів, а також надсянців:

5.5.1) 'гуцул не з високогір'я' (для гуцулів із високогір'я)

долин'янка: ◀*На йáрмарку бiльше бiло вер'ховинóк, йак' долин'áнок* [КСГГ; КГ]

долiські люди (pl, comb) ⇒ долiський

долiшнянiн (pl долiшняни): ◀*Тот'и волошн'á та дол'ишн'áна, тотi такi врiт'н'и <'вередливи'>, шо пхáйуц'а (Косiвська Поляна)* [КГ]

5.5.2) 'бойко не з гірських районів' (для гуцулів та бойків із гірських районів)

долiський (n): ◀[Janów: 45 (*doliskyj* «Вojko» (б.л.); пор.: *bojko* «nazwa na mieszczaków dołów na północ <i północny zachód> od Prutu» [Janów: 15]

долiський чоловiк (бóйко та iн.) (comb) ⇒ долiський

¹ За словами Л. Масенко, *Пiдгiр'ям* називали «область, що охоплювала сумiжнi руськi й польськi землi, прилеглi до пiвнiчно-захiдних схилiв Карпат» [Масенко 1986: 88]. Дослiдниця, за лiтописними джерелами, виводить цю назву вiд XIII ст. [там само].

долішнянін (р/ долішняни): ◀Долішняни вкладають деяку іронію в означене «чоловік з горішнього кінця», знач. *се ледащо, чоловік не-невний* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₂: 421]

підгірянин (р/ підгіряни) (називають гуцули): ◀*Ой кували зазулички, кували тай вили, / Радуйте сі, підгорьини, вже опришків ймили* (Верховина) [Шух. 3: 211]; *Так ворожєт, підгірене, бойки, тай ми це від них переймаємо; Підгірене и доліські люде ворожєт, шо єк на Благовісника файна днина надворі, то того року будет дужє файна урожєя на усий хліб* [Гк: 40; Шек_Р: 76, 79]; *Дідо розказував, шо другий день по Благовішіню, на Благовісника, доліські люде й підгірене ворожєт, шо єк файна днина, то будет красна урожєя на усий хліб* [Шек_ДИ: 115]; *Покутяни і Підгіряни будували з карпатського дерева хати й господарські будівлі* [Лом_ЗС¹: 219]

5.5.3) 'закарпатець не з гірських районів' (для закарпатців із гірських районів)

долин'яни: ◀*Иде тогó, йат гуси дикі колóт'ис'и, идé тогó біликів тих* (долин'ане) (б.л.) [Грицак_С 1: 230]

5.5.4) 'надсянець' (для лемків)

до́ли (р/): ◀*Дальше в напрямі на схід, де Лемки стикають ся з Долами і Бойками, прокидають ся в поодиноких словах і формах акценти, котрі однакож досить хиткі* [Верхр_Л: 7]; *Назвучне я переходить на є ... декуди у Долів коло Перемишля пр. в Поздячи; «Долы» місто <'замість'> «Долиняне» зовуть ся у західно-галицьких руских гірняків жителі околиць Перемишля і Ярославля; Говор мацьковицький <с. Мацькович>, мов би остров серед говору прочих Долів, вирізняє ся тим, що первістне о стісняє ся тут на **ы*** [Верхр_Д: 6–7 («мешканці околиць Перемишля і Ярослава; надсянці»)]

долин'янин (р/ долин'яни): ◀«Долы» місто <'замість'> «Долиняне» зовуть ся ... [Верхр_Д: 7].

На позначення частини населеного пункту, розташованої нижче за **іншу** (5.6), засвідчено назви, серед яких домінують аналітичні (з означальним компонентом *долішній, дільний, ніжній*):

діл: ◀*На ділу – то є, як Довжанська вулиці, а їхні городи сходилисі на діл, де там кар'єр тепер зробили. Дивисі, Довжанська вулиці йде, згори з Довжскі, шо йде до цвинтара на Довжску вулиці. Їхні городи тєгнуьсі, там є такій потічок, а за їхними хатами, де дзвіниці, де церква – то вжє є Діл* [СБ: 336 (на ділу «місцевість у південній частині міста»)]

долі́на: ◀*Ган'а ў доли́н'і жийé* [Голянич: 415 («назва частини Тюдова, протил<ежне> до Царина»)]; *Скол'ідјут пёршојі_ннійни горб, а другојі днійни зач'инајут по доли́н'і села* (Сучав.) [УГР_Т: 543]

долі́шній кінéць (селó, часті́на, часть) (*comb*) ⇒ долі́шній

долі́шняк: ◀[Шкрумеляк: 51 («нижня частини села (Білі Ослави»)]

до́льний гóрод (місто) (*comb*) ⇒ до́льний

ніжній кінéць (кут, вулиця) (*comb*) ⇒ ніжній.

Низка синонімів репрезентує значення ‘**мешканець нижньої частини населеного пункту**’ (5.6.1):

долинський (п): ◀*На прѡдаш ѡгоди пѣришими почѣли долицк'и садѣти* [Голянич: 415 («той, що живе в нижній частині села»)]

долинянин (р/ долиняни): ◀[БГ_С: 99 («який живе в нижній частині села»)]

долинянський хлопець (сomb) ⇒ долинянський

долішній (п, р/ долишні): ◀[Шкрумеляк: 51 («жителі нижньої частини села (Білі Ослави)»)]

долішнянин (р/ долишнята, долишняни): ◀[Он. 1: 227; Шкрумеляк: 51 (*долишньѡни* «жителі нижньої частини села (Білі Ослави)»); [Сабадош: 72 (*дулуш'н'ата* «ті, що мешкають у нижній частині села Сокирниця»)]; *Розпрощався і «роздекувався» з паном, подекував священникові за науку, попрощав добрих «долишнян»* [Лом_ЗС¹: 121]; *Вам, долишняни, бліще до району* [Матіїв: 130] ⇒ горішнянин

долішнянський чоловік (сomb) ⇒ долішнянський

нижнянин (р/ нижняни): ◀*І так в Габурі розличають ся жителі на: Вишняне, Середняне і Нижняне. Вишняне (і по більшій части Середняне) говорять: дѣтина спит, Нижняне же: дѣтина спе* [Верхр_ЗНС: 3]; *Вышн'ан'ц'кі хлопці і йдут'у ніж'н'ый кѡт, а нижн'ан'ц'кі у выш'н'ый, а пак вышн'ане у своїум кунці, а нижн'ане у своїум* (Бобовище) [КГ]; *Нижнянам бліже до цивілізації* [Матіїв: 307]

нижнянський хлопець (сomb) ⇒ нижнянський

низянин (р/ низяни): ◀[Піпаш: 116 («люди, що мешкають у нижньому кінці села»)] ■ [Гр. 2: 564 (б.л., «живущій вь нижней части села»)].

Як було зазначено, СМП «Форми рельєфу» охоплює назви і найменших природних об'єктів (нанорельєф). «Нижній» рельєф представляють назви ям, западин та вибоїн:

б) ‘**яма, заглибина**’

видолина: ◀*На грубішій часті має букша <‘втулка в колесі’> два «вуси», які заходять у відповідні деревляні видоліни в отворі головки, щоби букша не оберталася* [Коб_МК²: 65]; *На верху паски роблять також видоліни у формі хреста* [Коб_МК³: 110; Он. 1: 100 («ямки, які роблять ложкою в тісті, щоб шкірка на перепічках не відставала»)]; *Бічна грубість гальми в долинні має 5 ст., а в місці, де кінчиться видолина на колесо 8 ст. Ширина в долинні 112 ст., а вгорі, де кінчиться видолина, 8·7 ст. Довжина видоліни на колесо має біля 48 ст.* (Плоске) [Фальк_М: 72]

діл: ◀[AGB 1: к. 52 (*дѣц, дѣв* «вибоїна на дорозі»)]; Дзендз_СЗ: 18 (*рідк., заст.* «яма»)]; *Вуголь випаює в лісі. Обрубус з ялиці галуззя, очищує з чатиння та рубас на кусні. Викопує діл, всипує порубане галуззя та підпаює* [Коб_МК¹: 21] ■ *До первѣнца ... тѣже в долѣ; Аще кто ... створилъ долѣ (= ямѣ) (XII)* [МСДЯ 1: 696 («яма (in fovea <в ямі>)»)]; *Єгда слѣпный слѣпого провадитъ, тогда оба ... вѣ долѣ впадають* (XVI); *Долѣ выкопанный;*

- (*Ольга*) казала дольъ глубокий въ дворѣ своемъ выкопать (XVII) [Тимч_МС 1: 220 («яма, рів»); 2: 244; Тимч_ІС: 774]; *Ровъ: Доль, рѣвъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 112–113 («яма»)] ♦ *і Отожь, небоже страдный! тотъ доль, которыесь былъ подь другими выкопаль, самесь ся въ него увалиль* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 190]
- долина:** ► [Задорожня 2021: 217 (Черк., «яма в полі, наповнена водою»)] ▲ *«Плохе жито жала» – «А чого капа мала?» – «У долині склала». Уямі – дак мала* [ГМ_Т 2: 138] **і** *Бо где есть выворо(т), дерева та(м) ... зостати муси(т) ... albo не(н) с корнями своими, а(л)бо долина, якая* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 125]; *Нарвать зелѣнихъ сливъ вугорокъ ... на томъ мѣсту, гдѣ долина противъ косточки, розрѣзать* (XVIII) [Тимч_ІС: 773 («заглибина»)]
- долинка (dem):** ◀ [AGB 1: к. 52 (*doliňka* «вибоїна на дорозі»); SŁ: 45 (*dolynka* «ямка»)]; *Головатиця ... «тре» ся на весну, «ікру» складає в приготуванні долинки* [Шух. 2: 223] ► [Задорожня 2021: 217 (Черк., «яма в болоті (заповнена водою»)] **і** *Коли воля на гарячку хорус ... подь очима долинки ся робять* (XVIII) [Тимч_ІС: 773 («здрібн. від долина – заглибина, западина»)]
- дóлка:** ◀ *Вживано пампушниці в цей спосіб, що під спід підкладалося розярене вугілля, а пампушки жарилися в заглибленнях (долках <‘заглиблення в посудині для випікання пампухів’>) в смальці або льнянім олію* [Макс_П': 30]
- долкуватість:** **і** *На посродку каменя ... оказалась долковатост* (XVIII) [Тимч_ІС: 773 (*долковатост* «заглибина»)]
- дóлок:** ◀ [Жел. 1: 195 («Erdgrube <яма, заглиблення в ґрунті>»)] **і** *Для потреби дворовой ... укопадъ долокъ земли; О слезы! ... вийдѣте теперъ з'внутрнаго мешкана своего на позвѣрховніи долки очесь; Абы кождый живый члвкъ и невѣста, укопаль долокъ земли, а закрыль нечистоту свою ...* (XVII) [Тимч_МС 1: 220, 318; Тимч_ІС: 773 («ямка»)]
- дóлочок (dem):** ◀ [Жел. 1: 195 («Grübchen <ямка, невелике заглиблення>»)]
- здóлинок:** ► [Гр. 2: 146 (Камен.п., «углубление почвы»); Марусенко_С: 230 (за Б. Грінченком, Він., Дніпр., Кір., «углубление почвы»)] ▲ [Марусенко_С: 230 (Жит., Київ., 'тс')]
- нізьок:** ◀ [Жел. 1: 528 («Grube, Loch <яма, западина>»)]
- продолинка!**: ◀ [Жел. 2: 770 («kleine Vertiefung <невелика впадина, вибоїна>»); Марусенко_С: 244 (за Є. Желехівським, «небольшая впадина»)]
- придолинко:** ◀ [Жел. 2: 744 («= придолинка»); Марусенко_С: 244 (за Є. Желехівським, «небольшая впадина»)]
- роздóлля:** ◀ [Жел. 2: 817 (*роздóле* «tiefe Höhlung <глибока впадина>»); Марусенко_С: 248 (за Є. Желехівським, *роздóлля* «глибокая впадина»)].

Зі значенням 'яма, заглибина' тематично пов'язані назви **ями**, **могили** **для померлого** (б.1):

¹ Відмінність у семантиці демінутивних назв і назв, що позначають невеликий за обсягом об'єкт, є дуже «тонкою», яку складно виявити.

діл: ◀*Як ударят во всі дзвони о смертні години, / Поклоню ся всему світу і своїй родині. / Як упустят грішне тьло у глубоки доли, / Засыплют мі піском очи, не глядну николи!* (Святкова Велика); *Душа піде несмертельна на вічнийї мукы. / Як упуцат грішне тьло в глубокийї доли, / Засыплют ми піском очи, не глядну николи* (Тиханя) [Верхр_Л: 234, 351] ▲ [Аркушин²: 130 («яма для покійника; могила»)] ■ [СУМ 2: 303; СУМ₂₀: 773] ■ [Тимч_МС 1: 220, 332 («низ, земля»); Тимч_ІС: 774 («гриб, яма ховати мерця¹»); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 112 («могила діл»)]; *Доль на погребь тїла копати казали* (XVI); *Заразь и доль казали наготовати* (XVII) [Тимч_ІС: 774]; *Доль на погребь тїла копати казали* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 112]; пор.: *Нашли єсмо тое местцо, ажь уже свежо вь ноци тое тего вынето и доль заметано, а пред ся у доли кровь знати* <‘бути помітним’> (XVI) [Тимч_МС 1: 220, 332; Тимч_ІС: 774]

діла: ▲ [Аркушин²: 136 («яма для покійника; могила»)]

поділейко (*dem*): ◀*Ой витайте йї люде, бо батейка не буде, / Батейко в поділейку не знає в весьлейку, / Перед божейком стойїт, вірне се Богу молит* (Мацошин) [Верхр_Б: 149–150].

Ад’єктивну семантику репрезентують прикметники, структурно і семантично підпорядковані іменникам (див.: таблицю 24; підрозділ 2.4 («Прикметник»)).

Значення наведено після поданого у квадратних дужках субстантивного значення, із яким воно пов’язане, що полегшує пошук у синонімії та чітко окреслює місце прикметника у системі СМП.

Варто зазначити, що цифрова послідовність синонімії може бути «розірвана», що зумовлене наповненням номінативного та семантичного полів концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*, фіксацією відповідних лексичних одиниць у говорах української мови відповідно до опрацьованих джерел. Для прикметників у дужках зазначено іменники, із якими вони поєднуються.

«ВЕРХ»

[1] ‘гора’]

– ‘пов’язаний із горою, горами’

гірний, гóрний (вершина): ◀[Жел. 1: 142 (*гірний, гóрний* «Berg- <гірський>»)] ■ [Гр. 1: 286 (б.л., «горный»); Гр.² 1: 348; СУМ 2: 75; СУМ₂₀: 637 (*верховини гірні* (за Марком Вовчком)]

гірський (пасмо, хребет, вершина, долина та ін.): ◀[Жел. 1: 142 (*гірський* «Berg- <гірський>»); Гол.: 482; Горощак: 46; СБ: 120]; *В тім закутку не бачимо вже рівнобіжно уложених гірських пасем, але порозривані групи гір; Від чорногірського шпилья «Піп Іван» обнижує ся на полудне гірський ґрунь, що творить угорсько-галицьку границю; Місцями по гірських долинах сягає дуб до висоти 520 т. н.п. моря* [Шух. 1: 1, 3,

¹ Цю ж цитату подано під значенням «низ, земля» у «Матеріалах...» [Тимч_МС 1: 220].

18]; *Пішли <няўки> у май даліш недеї, себто у найвисші граничні пасма гірські* (Черник) [Онищук_М: 57]; *Трохи відмінно відбувається заручиновий церемоніял у селі Грозьова, положеному від північної сторони могутого гірського хребта, зв. Магура* (Старосамб.) [Макс_ЗП: 44]; *Гірска кул'бака* [Он. 1: 394 («геогр. сідловина»)]; *Гірс'ке сідло* [Гоцкий: 112; Он. 2: 218 («сідловина гори»)]; *Звільнити швидкість – кинемо оком на мапу: так, зараз закрут, гірське сідло, і потім вже спуск на польський бік* [ЛЛ: 62]

горішній (яма): ◀ *Ой куєт ми зазулиця, сидит на ворини, / Ой ми єго поховаєм в горішную йму. / Ой куєт ми зазулиця, сивенька зазулі, / А я єго поховаю межи барабулі* [Шух. 3: 217]

горський (вершина) ⇔ верх горський

– ‘із виглядом на гори’

горішній (хата): ◀ *Називають теж таку хату, що стоїть звернена до полонин, «горішною»* [Шух. 1: 95; Гр. 1: 312 (за В. Шухевичем, «та із хат (комнат), которая находится въ сторону горъ (въ подгорных мѣстностях)»); Гр.² 1: 379]

[1.1.2) ‘гора без рослинності’]

– ‘із незалісненою вершиною’

головерхій (холм) (сotr): **і** *Тог(д)а и земля небѣдно зеленѣ травѣ пѣщаєть, И Дѣбъ по(д)чесанѣ, головерхїа хв(л)мы оукрашаєть* (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 254¹]

[1.2.1) ‘гора, покрита снігом, інієм’]

– ‘із засніженою вершиною’

сніговёрхий (гора) (сotr): ◀ [Жел. 2: 890 («mit schneebedeckten Gipfel <із засніженою вершиною>»)]

[1.6) ‘гірський хребет’; 1.6.2) ‘гірський хребет Чорногора’]

– ‘пов’язаний із Чорногорою’

чорногірський (пасмо, шпиль, вершок, вітер, буря) (сotr): ◀ *Вид на Говерлю і чорногірське пасмо з гори Марішевська мала; Від чорногірського шпиля «Піп Іван» обнижує ся на полудне гірський ґрунь, що творить угорсько-галицьку границю; Дальше над жерелами Солотвинської Бистриці «Сивуля» (1818 т.), по чорногірських найвисший вершок наших Карпат; Долини північної сторони чорногірського пасма визначають ся взагалі значнійшою шириною* [Шух. 1: 2, 3, 4, 14]; *Дес-ни-дес видко по маленькій хатчині, шо отек из страху передь буйним вітром чорногірським си ховає в зашепетинах* [Шек_Р: 304]; *Не знав досі, що це таке чорногірський вітер та*

¹ У словнику помилково подано як іменник: *головерхїє* «гола (непоросла) вершина (гори)».

буря; Чи це вис чорногірська буря, чи заводять відьми-чарівниці
[Лом_ЗС¹: 37, 38]

чорногорій (-)¹ (*сotr*): ◀[Піпаш: 38, 222 («чорногірський»)]

– ‘розташований поблизу **Чорногори**’

чорногірський (околиця, світ) (*сotr*): ◀*Одно переділкова стая під Стай-ками у воколици Чорногірській* [Гк: 132]; *Виходив на Піп Івана. Виходив на його вершок, а звіти бачив отой чорногірський світ* [Лом_В: 165]

[1.7) <‘частини гори’>; 1.7.1) ‘вершина гори’]

– ‘розташований на вершині гори, пагорба’

верховий (-): ◀[Жел. 1: 64 («vom Gipfel, ... Giebel, von der Spitze <розташований на вершині гори>»)]

горішній (колиба, церква): ◀*Куда йдете, годні хлопці? – Фитючок питає; / Йдемо ми на Ворохту у горішню стаю; Мій прапрадідо Матей за такі гроші горішню церкву поклав* [Шух. 3: 223; 5: 196]; *Mij pradido Matej ... horiszni cerkwi poklaw* [Janów: 73]

згірний (-): ■ [Гр. 2: 138 (б.л., «нагорный»)]

нагірний, нагórний (будівля, замок): ◀[Жел. 1: 470 (*нагірний* «Berges-, auf dem Gebirge <тс>»)] ▶ *Живе не дома він, а в замку деь нагірньо-му старому* (за П. Кулішем) [Гр. 2: 476] ■ [СУМ 5: 48; СУМ₂₀: 1716 («розташований на горі, у горах»)]

[1.7.1.1) ‘гостра вершина гори’]

– ‘із гострою вершиною’

верхуватий (гора): ♦ верховатий як кичéра ‘із загостреним кінцем’: ◀*Нираз уни аж угинаютси під повними бисагами з коледов на плечьох, верховатими ек кичіри* [Шек_Р: 99]; *Несли, аж угинаючіси, наповнені коледов бисаги на плечьох, такі верховаті, ек кичіри* [Шек_ДИ: 84]

– ‘із широкою вершиною’

широковёрхий (гора) (*сotr*): ◀[Піпаш: 225 («із широкою вершиною (про гору)»)]; пор.: широковёрхий верблюд (див.: 4.1.3)

[1.7.1.2) ‘гора із двома вершинами’]

– ‘із двома вершинами’

двоєвёрхий (гора) (*сotr*): **і** *Двоєвёрхій Парнассе по(д)неси до Нба Има славны(х) Могілв* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 201]

[1.7.2) ‘схил гори’, 1.7.2.1) ‘гора з пологими схилами’]

– ‘пологий, похилий, спадистий’

згірний (гора, дорога): ◀*Изгёрна горá* «mons declivis <похила гора>» [Верхр_ЗнД: 222]; *Згурна дорога* [Сабадош: 124 («похилий»)]

¹ Якщо прикметник засвідчено як гасло – без мовної ілюстрації, поза контекстом, а об’єкт, який він характеризує, не окреслений, подано (-).

згірністий (-): ◀[Он. 1: 302 («пологий»)]
згористий (двір): ◀[Гол.: 595]; *Згористий* «abschüssig <похилий>»
 [Верхр_СЮ: 21] ▶ *Двір був згористий, і до танку треба було*
під'їжджати трошки під гору (за І. Нечуєм-Левицьким) [Гр. 2:
 140 («покатый, наклонный»)] ■ [СУМ 3: 519; СУМ₂₀: 1123]
підгірний (гора): ◀*Підгірний* «langsam aufsteigend <похилий, поло-
гий>»: *Підгірна гора* [Верхр_Л: 449]
підгорістий (земля): ◀*Підгорістий ґрунт* [Он. 2: 67 («похилий, не
стрімкий (про землю)»)]

[1.7.2.2) ‘гора зі стрімкими схилами’]

– ‘**стрімкий, крутий**’

верхуватий (гора): ◀[Жегуц: 29 («стрімкий, спадистий¹»)]
згірний (гора): ◀[Он. 1: 302 («крутий»)]
згорисний (гора): ◀[Жел. 1: 293 («steil, abschussig; schief <крутий,
стрімкий>»)]
згористий (гора): ◀[Жел. 1: 293 (‘тє’)]
крутовёрхий (гора) (*сотр*): ◀[Жел. 1: 387 («mit jähem, schroffem Giebel
<зі стрімкою, крутою вершиною>»)]
простогірний (гора) (*сотр*): ◀[Жел. 2: 779 («aufrecht <прямовисний>»)]

[1.7.2.5) ‘похила площина’]

– ‘**розташований на похилій площині вище щодо іншого об’єкта**’

горішня (пасіка): **і** *Буцка ... оставляючи горъшнюю пасъку ... Матвѣю*
 (XVIII) [Тимч_ІС: 582]

[2) ‘високогір’я (понад 1300 м)’; гірська місцевість (понад 600 м)’]

– ‘**розташований у горах чи у високогір’ї**’

верховій (дорога, земля): ◀*Вер’ховá доро́га така́, шо по ґрун’ах, ни*
вікладена, йак на дворі (Росішка) [КГ]; *Верховій ґрунт* «положений
на горах» (Бусовисько) [Кміт_С: 24; Он. 1: 92]
верховінний (полонина): ◀[Гол.: 395 «касаюційся *верховини*»]; *Пішов*
верховинними полонинами й зайшов на Копилаш, а з нього в Руську
Поляну, звідтам у Рахів [Лом_ЗС¹: 31] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281]
верховіньський (гора): ◀*У тих гóрах верховін’с’ких* (Матків) [Он. 1: 92
(«верховинний»)] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281 («стос. до *верховини*»)]
високогірний (лука, ліс, озеро) (*сотр*): ■ [СУМ 1: 494; СУМ₂₀: 365 («який
міститься, розташований, росте високо в горах; властивий високій
гірській місцевості»)]

¹ Ці два прикметники важко назвати синонімами, адже *спадистий* – «пологий, похилий, не прямовисний», натомість *стрімкий* – «майже прямовисний, крутий; протилежне пологий, положистий» [СУМ 9: 481, 778].

гірський (пасовище, ліс, плай, царинка, полонина, толока): ◀ *Ўазы (лазы) = сінокосы в гірских лысах* [Верхр_Л: 431]; *Се одна з найчудовіщих картин, коли усіми дорогами та гірськими пляями наближають ся до церкви Гуцули в сьвяточних строях, одні пішо, другі на конях* [Шух. 4: 234]; *Відповідно до вірувань Зеленців, гірські ліси замешкують усякі духи і планети (Черник)* [Онищук_М: 2]; *Гірські пасовиска, царинки й полонини; Белядонна, вовча егода, красавка. Переважно ростет по закінках, у гірских лісах; Гірські пасовиска й пахуче сіно у Карпатах є природноў и найліпшеў погудіўлеў для маржини; Є там великі гірські толоки* [Гк: 105, 121, 132, 147]; *Звір (звора, збори) = гірський потік* [Онищук_НК: 60]; *Єк шумні води гірські, ни стихають через цілі Божі света керекорити по горах коледники* [Шек_Р: 96]; *Грав новомодних бистрих, ек гірські потоки, ... данців* [Шек_ДИ: 257]; *Гірс'ку дорόгу вїлόжуйут кругл'акáми (Росішка); Вузўка – така дорόга возова, гірська (Верхне Водяне)* [КГ]; *П'ідн'імáйе"мес'а г'ірс'кьми крутьми дорόгами ўсе дгóр'и і дгóр'и* [УЗГ_Т: 141]

гóрний (гора, поле): **і** *Місто Іерусалим, нинѣ виносися и горний Сіоне, ликуй, веселися; Жито и ячмїнь на горныхъ поляхъ шванкуеть* (XVIII) [Тимч_ІС: 424, 574 («що знаходиться в середині гори»)]

горовий (розколина): ▶ [Б-Н: 104 («горный»)]; *У горову распалину <'розколина'> сояшиний промїнь ронив ссяюощу стягу* (за Марком Вовчком) [Гр. 1: 314 («горный»); Гр.² 1: 381]

– **'характерний для гірської місцевості'**

гірський (природа, клімат, повітря): ◀ *Доперва понизше с. Ланчина стає долина Прута ширишою, через цю тратить він уже гірський характер; Гуцульський кїнь ... вихований в гірськїм кліматї; За те, що вільно їм віддыхати гірским повітрєм, платить властитель бурдея 5 зр. податку!* [Шух. 1: 8, 78, 112]; *Люде, икі там жиют, ведут заўжде заўзету войну из гірскоў природоў; <Маржина> здорова, відпїрна на слабости, призвичєсна до обставин гірского пїдсона <'клїмат'>* [Гк: 106, 124]

– **'який функціює, поширений у горах'**

високогірський (господарство) (*сotr*): ◀ *На таздїўствах високогірских – малорїльних, ни повинні нам подобатиси великі и тежкі штуки <'корова'>* [Гк: 128]

гірський (господарство, молочарство): ◀ *Гірські таздївства тегнутси уздоўж полудневої границі Рїчи посполитої; Добре пасовиско у літї и добре сіно у зимї то перия пїдстава доброго повожєня гудїїлі маржини у гірских господарствах; Гірське молочарство є двоекого роду ато: овече й коровече* [Гк: 106, 126, 130]

[2.1) ‘мешканець гір; горянин’]

– ‘який мешкає (народився) у горах чи у високогір’ї’

верховінський (народ, дівчина): ◀*Вер'ховин'ц'кий на́рід дуже йа́лий та пісаний; Ой пуйду, рудна ма́ти, та на вичурни́ц'ї, там Марі́чка ве́р'хови́нц'ка плетє рукави́ц'ї* (Великий Бичків) [КГ] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281]

гірський (люд, населення, громада, чоловік та ін.): ◀*Деко́трі ма́дярські слова уживають ся наві́ть в мно́гих око́лицях Галичи́ни, і́менно ме́жи лю́дом гі́рским, я́ко суме́жним з У́горщи́ною* [Верхр_ЗнД: 5]; *В нау́ці до те́пер ще не уста́лений по́діл гі́рського насе́лення* [Зубр_Н: 69]; *Спра́вді ко́ждий присі́лок просторо́ї, гі́рської гро́мади ма́є – то́й «ба́лника» (або й кілько́х), то́й «зна́хара»* [Онищук_НЖ: 133]; *Перед війно́ю гі́рське насе́лення пле́кало те́ж на сво́їх розло́гах та бу́йних по́лонинах і пасови́ських пре́гарні би́ки. ... Це сви́дчило про коли́шню замо́жність гі́рського се́лянства* (Старосамб.) [Макс_ЗП: 25]; *Уно <пастирство> да́ст бідно́му гі́рскому насе́леню́ підста́ву до жи́ття* [Гк: 128]; *Добра́ наша́ у лі́ті, та до́бре сі́но у зи́мі бу́дут найго́лоу́ши́шише́у́ підста́воу́ для гу́дованя́ марж́ини́ и ове́ц у дрі́бних гі́рських рі́льни́кїу́* [Гк: 106]; *Всі́ инчі́ ро́лі гра́ли на́ші гі́рські Гу́цули* [Шек_Р: 209]; *В тих прелі́сах те́мрі́ли сло́бідно́ чорні́ гі́рські хло́пці – гу́цульські́ опри́шки́ так, як ри́ба у во́ді* [Шек_ДИ: 145]; *На ка́мени́, на найви́ше́.и́ім, си́ди́т До́убуш'гі́рск'и́ї, Та́к'и́ї фа́йні́ї та́ї ве́сели́ї, капе́л'ух за́гі́рск'и́ї* [Астаф'єва: 507] ▶ *Бу́в схо́жий до гі́рських розб́йни́ків* (за І. Нечуєм-Левицьким) [Гр. 1: 286 («горный»); Гр.² 1: 348]

го́рський (житель, татарин та ін.): ▶ *Коло́мыйка – пля́ска и пе́сня у гу́цулов'ь, го́рських жи́телей Гали́ци́и и Буко́віны* [Б-Н: 189] і пор.: *Таких'ь же́ обича́єв'ь су́ть и протчі́є тата́ре го́рські́е* (XVIII) [Тимч_ІС: 578 («що на горах, що в горах, гірський»)]; *Скоча́ть до ла́тынських мнихо́в на оборо́ну и оны́м бѣ́гцем го́рским очи́ бу́дут бо́сти и укору́яти ты́м спосо́бом, я́ко ла́тынские мнихо́вѣ́* (за І. Вишенським) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 139]

– ‘характерний для горян’

● про одяг, його елементи

верховінський (кожух, вишивка): ◀*Ото́ ку́жух ви́р'ховинс'кый* (Вонігове) [КГ («верховинський»)]; *Йо́й я́ке то фа́йне ве́рховинс'ке́ ви́шит'ьи* (б.л.) [КГ («назва узору залежить від місцевості; в узорі переважна кількість червоних ниток»)]

горіський (кожух, кептар): ◀*Кожу́ше"на го́р'іска, ле́'іт'ками́ та́ї с'ну́рами оп'ше"та* [КСГГ; ГГ: 48]; *Мо́ло'да ма́ла на со́б'і го́р'іскї́ї к'і"п'тар'* [Астаф'єва: 377]

го́рський (чепець): ◀*Хорс'кий чипе́ц'* (Волосате) [Фальк_МК: 19 («гірський чепець, тобто чепець, який носять горяни»); Он. 2: 345]

гура́льський (–): ◀[Пиртей: 65 («прикм. до гура́ль «житель гір Татри, горянин, верховинець»)]

- про знаряддя праці
верхівінський (пила): ◀ *Мав йем верховінс 'ку пилу та ми си скрутіла* (б.л.) [КГ («назва пили»)]
- про мовлення
гірський (говір): ◀ *Іменно гірські говори okazують всюда під тим зглядом велику розмаїтість* [Верхр_Л: 2]
- про вияв почуттів
верхівінський (кохання, любов): ◀ *Поніс із собою ще одну казку гір – казку верховинського кохання, казку життя і смерти; Верховинська любов, горенське кохання!; Такий верховинський звичай: не питати, поки сам не скаже* [Лом_ЗС¹: 42, 79, 104]
горянський (кохання): ◀ *Верховинська любов, горенське кохання!* [Лом_ЗС¹: 79] ■ [СУМ 2: 140; СУМ₂₀: 667]

[2.2) 'регіон у горах']

– 'розташований у горах'

- гірський (країна, край): ◀ *Гірська та камениста Швеція, Норвегія дають нам ек найліпший примір; Край це є гірський, покритий лісами і ни надаєтси до управи рілі* [Гк: 105, 147]
- горний (країна, місце, сторона): **і** *Григорьи же Васильевичъ собѣ горную страну Перемышльскую мыслше одержати* (XV) [Тимч_ІС: 452, 574]; *Єсть ... в горнихъ сторонахъ село* (XVII) [Тимч_ІС: 424]; *Марія пошла на горныѣ <мѣстца> спѣшиш до мѣста Іюдина; Горный. ... Montan(us)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 33]; пор.: *Горна Русь «Галиция», Дольна Русь «межиречье Днестра и Буга»* [Мурзаев 1984: 185–186]
- горський (земля, край): ◀ *Пустіте нас до горської землі! / Не впустимо, поломите мости* [Гнатюк_Г 1: 20]; *В дикім горскім краю, повнім усекої дикої звіри, коли ночями або й днями вовки підходють під хати – шо є дуже небезпешно* [Гк: 148]
- горяний (країна): ► *Де буде країна висока, горяна, то...* (Київ.г.) [Гр. 1: 317; Гр.² 1: 384 («гористый, возвышенный»)] ■ [СУМ 2: 139; СУМ₂₀: 667 («покритий горами, гористий»)]
- горянський (країна): ► *І на дніпровській Україні, і на горянській за кордоном* (за Д. Мордовцем) [Гр. 1: 309 («горный, гористый»); Гр.² 1: 385]
- погорістий (земля): ◀ *Оселяли ся на планних, погорістих землях, котрі тоді відай дуже слабо були залюднені* [Верхр_ЗнС: 2]

[2.3) 'населений пункт у гірській місцевості']

– 'розташований у горах'

- гірський (село, околиця, повіт): ◀ *Такі білі сїраки я бачив ... у гірських селах на схід від Турки* [Зубр_Н: 71]; *Ся галузь домашнього промислу не розвинула ся по гірських селах* [Шух. 2: 271]; *Поширеними в гірських селах старосамбірської Бойківщини; У гірських селах* (Стрілки,

Лопушанка хом., Тисовиця, Головецьки гор. і дол., Плоский, Галівка, Пианець) є так, що ... (Старосамб.) [Макс_ЗП: 5, 28]; Інший характер мають гірські села над обома ріками Черемоша і над горішнім Прутом [Гк: 145]; В Галичині: великий, однакож в декотрих гірських околицях також великий [Верхр_ЗнД: 28]; З усього наведеного можна вважати місцем повстання і розвою українських варіантів пісні гірські й підгірські околиці Карпат гніздо [Гнатюк_ПП: 388]; Виділими из гірських околиць малі корови шо важили 350–400 кг. а корови бірші о вазі 400–500 кг. из околиць підгірських; У гірських околицях, а голоуно там де є люфтїўники, можна продати молоко, масло, сир за добрі гроші, а так само наше масло и сир из поза свого смаку дуже легко можут конкурувати из маслом, тай сиром доліским по містах; Гуцуліна так, ек инчі гірські околиці в Польші, віживаєт найбірше з маржини [Гк: 125, 129, 147]; Воно <слово «кичера»> вживається загально в гірських околицях [Грицак_ТН: 69]; Тота маржина уже сорок рокіў тому назад зітала досліджена в повіті гірскім ліманіўским [Гк: 124] ► В поодиноких гірських селах, прим, у Головецьку, дивлять ся усї на нього, як на щось природного (коли люблять ся) (Черк.) [Груш.!: 104]

гóрний (місто): **і** *Въ горнимъ градѣ* (XII) [МСДЯ 1: 560]

[3.1.2] ‘верхня межа поля’]

– ‘**верхній**’

вѣрхній (кінець): **і** *Въ нижномъ конци съ верхънего конца орамая земля* (XIV) [МСДЯ 1: 1372]

[4] ‘місцевість за горою, під горою чи між горами’]

– ‘**розташований за горою, під горою чи між горами**’

загірний, загорний (край, земля, устя річки): ◀ [Жел. 1: 238 («jenseit des Berges, von hinter den Bergen <який є за горами>»)] ■ [Гр. 2: 26 (б.л., *загірній* «находящийся за горами»); СУМ 3: 77; СУМ₂₀: 949] **і** *А хотарь си долоу днестро(м) о(т) киш(к)а долу до устие загорнѣи* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 475]; *Загорніи части земли Угорской* (XVII) [Тимч_МС 1: 265]

загірський (–): ◀ [Жел. 1: 238 («= *загірний*»)]

міжгірний (западина, життя): ■ [СУМ 4: 727; СУМ₂₀: 1627]

міжгірський (монастир): ◀ [Жел. 1: 433 (*межигірський* «Zwischen Bergen wohnend, liegend <який є між горами>»); Гр. 2: 415 (б.л., *межигірський* «находящийся между горами»)] **і** *Посылаю писмо инока Межигорского монастыря, в Сѣчи запорозкой в духовникахъ будучого* (XVII) [Тимч_ІС: 843]; *Монастиревѣ Межигорскому на безмытнѣи на мосту ... переѣздъ (грамота); Козакам ... позволяеться любо козацко служит под сотнею ... любо боарско при мс. <монастирі?> межигорском; Листъ короля ... до п. Пива о отдане гарматокъ межигорскихъ*

(XVIII) [Тимч_ІС: 72, 131, 510]; пор.: *top* 'пов'язаний із Міжгірським р-ном Закарпатської обл.': *Міжгір'є койе о́ко пана уздр'іло д'їўку* [УЗГ_Т: 136]

передгірний (степ, зона): ■ [СУМ 6: 166]

передгірський (частина Карпат): ■ [СУМ 6: 166]

підгірний (хата): ◀ [Жел. 2: 639 («*unten am Berge, unter dem Hügel* <розташований біля підніжжя гірського хребта>»)] ■ [СУМ 6: 414]; пор. у буковинських говірках: *Біл'шинст'во к'лалі та'кі ха'ти / підгірні ха'ти / це вже була ви'лика / а ти'пер вже і дво'повер'хові кла'дут і ш'е кла'дут* [БГ_Т: 112], значення *підгірський* окреслити складно (опозиція до *двоповерховий*)

підгірський (село, місто, околиця): ◀ [Жел. 2: 639 («*adj* до *Підгірє*»)]; *В підгірських селах, що тягнуть ся звичайно одних шнуром здовж річки ...* [Франко_П 1₁: 72]; *Уся глиняна посудина, якої уживають Гуцули, походить із трьох підгірських місточок, а то із Косова, Кутів і Пістиня* [Шух. 2: 271]; *Бувало на Рахманцикій <Великдень> були у підгірських місточках великі рокові єрмарки; Виділиси из гірських околиць малі корови шо важили 350–400 кг. а корови бїрші о вазі 400–500 кг. из околиць підгірських* [Гк: 65, 125]; *З усього наведеного можна вважати місцем повстання і розвою українських варіантів пісні гірські й підгірські околиці Карпат гніздо* [Гнатюк_ПП: 386] ■ [СУМ 6: 414] і пор.: *Братьству лвовскому и виленскому, таже всѣм подгорским обывателем* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 71]

– ‘**привезений із загір'я (Угорщина чи Румунія)**'

загірський (капелюх, хустка): ◀ *На зелёнѡмъ зарѣночку пасѣ мѣльїй кѡнї, Я бы егѡ испѡзнала, бо вѡнь у талѡнѣ, Ой а талѡнѣ Коломѣйскїй, капелѡхъ загѡрскїй, А мѡй мѣльїй чорнобрѣвѣй, якъ панѣ Перерѡвскїй* [Гол.: 501]; *Вїтїв носили за Гору бринди продавати тай воли, а вїтїв виносили кукурудзи, зелїзо, крисанї та загїрскї шовковї фустки и усеку крамишїну, куповану у мадярських «бовтах»* [Шек_Р: 108]; *На 'камени', на найви'ш: іїм, си'дїєт Доўбуш 'гїрск-її', / Та'к-їїї 'файніїї тай ве'селиїї, капел'ух загїрск-її* [Астаф'єва: 507]

– ‘**виготовлений на підгір'ї**'

підгірський (хрест): ◀ *Ручний підгірський хрест* (Колом.) [Колц.: 222]

[4.1] ‘**мешканець загір'я, підгір'я, міжгір'я**'

– ‘**який мешкає на загір'ї, підгір'ї**'

загірський (купець, волох, відьма): ◀ *И загїрскї купці Волохи хожували суда до нас за хлїбом почерез полонини* [Шек_Р: 284]; *Розказали Туманюкови, шо загирскї Волохи, ек си вертали з долу, збиткувалиси з них и зробили їм богато шкоди* [Шек_Р: 289]; *Пїшов Лукин дальше ... в Луги. А воно ні! На одному закруті плаю заступає йому дорогу ... Хто ж би? Відьма! Загірська відьма. Лукин пізнає її, бачив її на Шпицях* [Лом_ЗС¹: 187]

підгірний (дівчина): ◀*Вийди, вийди, мила, з хати, ти, дівчино підгірняя* (б.л.) [Гр. 3: 162 («подгорный, находящийся, живущий у горы»)]

підгірський (селянин): ◀*Підгірські селяне, хто держить віці, дають їх на літо в гори на випас* (Нагуєвич) [Франко_П 1₁: 178]

[5] ‘частина регіону, розташована вище за іншу’]

– ‘**який мешкає в частині регіону, розташованій вище за іншу**’

гірський (околиця): ◀*Під словом «збіжжя» розуміють бойки тільки овес, що становить у гірських околицях Бойківщини головний рід рільної продукції* [Макс_ЗП: 9]; *У гірських околицях <Гуцульщини>, а головно там де є люфтіїники, можна продати молоко, масло, сир за добрі гроші* [Гк: 129]

гористий (частина повіту): ◀*У селах, положених у полудневій, гористій частині Старосамбірського судового повіту* [Макс_ЗП: 53]

[5.1] ‘високогірна частина Гуцульщини’]

– ‘**розташований у високогірній частині Гуцульщини**’

верховінський (сторона): ◀*Газди даїут худобу тут на полони|ну / а переважно на полони|ну на верховинс'к'ий сторон'і // мойі 'в'їц'і / на|приклад / ў Бурку|т'і / то далеко* (Брустурів) [ЗА]

– ‘**характерний для мешканців високогірної частини Гуцульщини**’

верховінський (акцент): ◀*Йе хро|мал'ник / шо па|се хро|мул'і / хр'ім|кар – то йе на верховинс'кий акцент* (Шешори) [ЗА]

[5.4] ‘гірські райони Закарпаття’]

– ‘**розташований у гірських районах Закарпаття**’

верховинський (село): ◀*Верховинс'кі села* [Сабадош: 37]

[5.5] ‘мешканець частини регіону, розташованої вище за іншу’]

– ‘**який мешкає в частині регіону, розташованій вище за іншу**’

верховій (дівчина): ◀*Селовий – сільський, с села, противно «верховій»;* *Верхові дівчята а селінські дівчата в Жабю* [Мосора: 15 («гірний; мешкаючий на верхах, на горах»); ГС: 110]

[5.6] ‘частина населеного пункту, розташована вище за іншу’]

– ‘**розташований вище щодо іншої частини села, міста**’

вєрхній (кінець, частина, вулиця, місто): ◀[SŁ: 139 (*werchnij* «gorny (m.in. o części wsi)»)]; *Іду он'у вір'хн'ый кониц' (Вонігове)* [КГ]; *Ми – горішянни, бо жиєме у вір'хному кінці села* [Матіїв: 105] ▶ *В верхній частині живуть татари, а в доллишній – переважно багаті пани* [Яв.: 197]; *Вєрхн'а|вулиц'а, сє|редн'а, |нижн'а* [Фроляк 2003: 12¹] і *Ото изь-*

¹ Любова Фроляк, досліджуючи новостворені східностепові говірки, які виникли в результаті пізнього переселення і вторинного дозаселення лісостепу та степу теперішньої

бицьного перевоза поперекъ вольшины верхнии конецъ (XIV) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 493; Тимч_ІС: 218]; *Водно безъ отпору зъ того посаду вишовиши (войска) били зъ арматъ на тотъ верхній город* (XVIII) [Тимч_ІС: 296]

горішній (кінець, кут, частина, село): ◀ *В підгірських селах, що тягнуть ся звичайно одних шнуром здовж річки існують деякі антагонізми між горішним і долішним кінцем села; То з горішного кінця чоловік* (Нагуєвичі); *В Ногусвичох як хто сі переносить із горішного кінця в долішній, то так як би на друге село, – мовлять у Ясениці Сільній* [Франко_П 1: 72; 1₂: 421]; *Горішний коніць* [Кміт: 49; Он. 1: 185]; *Одна <баба-повитуха> була тут у сел'ї у гор'їиному ку'т'ї* [Колеснік_Д: 325]; *Навіть в однім селі бувають що до виговору ріжницї. І так долішна часть в Опарівцї говорить сепеляво: шапка, штыри, шестый – горішна же (від церкви до гори): шапка, штыри, шестый* [Верхр_3: 154]; *Горішне <село> від школи аж до хати селянина Дика* [Грицак_ТН: 64]

нагірний, нагорний (частина села): ▶ *Велика та широка вулиця прорізує нагірню сторону села, що більш скидаєть ся на містечко* (Опішня) [Русов_Г: 42]; *На нагорній високій стороні села ідуть вже широкі вулиці, сходячись на великому майдані, де збираєть ся базар* (Грунь) [Русов_Д: 62]

[5.6.1) ‘мешканець верхньої частини населеного пункту’]

– ‘який мешкає у верхній частині села’

горішнянський (чоловік): ◀ [Жел. 1: 153 («vom oberen Theile e. Dorfes <із верхньої частини села>»)]; *Горішнянський чоловік, а долішнянський пес, то си браті (рідні) – «найострійша формула для висловлення антагонізму між горішнянами і долішнянами в Наг<уєвичах>. Сей антагонізм певне мав своє жерело в історії села, в його колонізації (тут селили ся і Мазури і Німці), але спомини сих відносин затратили си в пам'яті»* (Нагуєвичі) [Франко_П 1: 421]; *Горішнянський чоловік, а дол'їш'їнс'кий често си брат'ї* [Он. 1: 185, 227]

[6.1) ‘могила, курган’]

– ‘високий, насипаний на місці поховання’

верховінний (могила): ▶ *Горять могили верховинні в полі* (за П. Кулішем) [Гр. 1: 140]

[6.2.2) ‘пагорок, утворений у результаті боронування землі’; 6.2.2.1) ‘кінь, який який під час оранки іде пагорком’]

– ‘запряжений зліва («зверху»), який під час оранки іде пагорком’

вєрхній (кінь): ▲ [Корз.: 81]

Донецької та південно-східної частини Запорізької обл., означає, що «для примусових державних та організованих переселень характерна дворядна вулична форма планування з чіткою орієнтацією прямих вулиць. У селах цього типу давні назви вулиць походять від їх розташування щодо річки, балки та степу [Фроляк 2003: 12].

[6.4) 'пагориста місцевість']

– 'пагористий, горбистий; із пагорбами'

верхуватий (–): ◀[Гол.: 395 («гористый, имѣющий много горъ, вершинъ»)]

гірністий (поле): ◀*Гырнисте поле* [Горошак: 47 («pięrowne, pagórkowate pole»)]

гірський (–): ◀[Жел. 1: 142 («gebirgig <гористий>»)]

горавий (–): ◀[Гол.: 485]

горістий (частина повіту, місце, земля): ◀[Жел. 1: 153 («bergig, gebirgig <гористий>»); Горошак: 50 («górzyste»)]; *У селах, положених у полудневій, гористій частині Старосамбірського судового повіту* [Макс_ЗП: 53] ▲*Ну там таке якесь місце було, горісте: по сей бук горка, по сей бук горка; Ну месность в нас тока, горіста – не токіє горі вісокіє, а так ...* [ГМ_Т 2: 16, 310] ■ [СУМ 2: 129; СУМ₂₀: 663] і *Землю ... которую людови свему гдъ бгъ обецал ... гористую и полную* (XVII) [Тимч_ІС: 569]; *Аарвнь: Гора <крѣпка>, а(л)бо горістий; Montos(us), гори(с) ти(й); Гористый. Montos(us)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 26 («покрытий горами»)]

горовітий (–): ◀[Верхр_СЮ: 6 («gebirgig <гористий>»); Гр. 1: 314 (за І. Верхратським, «гористый»); Гр.² 1: 381]

горуватий (поле, місце, дорога): ◀*Гора, гора горувата, моя мила волювата, / Хоц бы была о три воля, все то буде мила моя; Гора, гора, горувата, моя мила волювата, / Хоц бы была о три воля, она буде про то моя; Горувате поле* [Верхр_Л: 301, 367, 405 («uneben; gebirgig <нерівномірний, гористий>»); Гр. 1: 286 (за І. Верхратським); Гр.² 1: 381, 384; Горошак: 50]; *В нашім селі поле ест дост горувате* [Пиртей: 73 («гірський»)] ► [Яв.: 155 («гористый»)] і *Мѣстца скалистыи, гороватыи, а дереватыи <'порослий деревами'>* (XVII) [Тимч_ІС: 574, 695 («що має багато гір, горбів»); Тимч_МС 1: 184]; *Дорога вибоиста горовата а дла скал камених барзо тѣснаа* (XVII) [Тимч_ІС: 574]; *Не скоро возы настіли за гороватою збитъ дорогою* (XVIII) [Тимч_ІС: 574; Тимч_МС 1: 184]

пагористий (земля): ■ [СУМ 6: 10 («покрытий пагорками»)]

погорістий (земля): ◀[Жел. 2: 673 (*погорістий* «höher gelegen, hügelig <горбистий>»)]; *Оселяли ся на планних, погорістих землях, котрі тоді відай дуже слабо були залюднені* [Верхр_ЗНС: 2].

«Низ»

[1) 'долина, низина; улоговина, западина']

– 'пов'язаний із долиною'

долінний (–): ■ [Гр. 1: 417 (б.л., «относящийся къ долинь»)]

доліновий (–): ■ [Гр. 1: 417 (б.л., 'тс')]

– 'із виглядом не на гори'

долішній (хата): ◀*Називають теж таку хату, що стоїть звернена до полонин, «горішною», а «долішною» тоту, що звернена до «подбля»* [Шух. 1: 95]

[1.2.1) ‘заболочена низина’]

– ‘**болотистий**’

низький (поле): ◀<Рет ‘поле’> де мокра земля, низкое = болотисте поле (Іршава) [Верхр_ЗнД: 254]

[1.7.2.5) ‘похила площина’]

– ‘**розташований на похилій площині нижче щодо іншого об’єкта**’

• про природний об’єкт

доліський (–): ◀[Гр. 1: 417 (за О. Кольбергом, В. Шухевичем, «внизу лежачій, нижній»)]

долішній (поле, гай): ◀Я ходила ... аж туди на долишне поле, то люди косили [СБ²] ■ [Гр. 1: 417 (б.л., «внизу лежачій, нижній»)] і Заставеди єсмо ... остров свой власный, которы єст подле гаю ... подле долешнього, над болотом Солоневкою (XVI) [Тимч_ІС: 772]

нижній (царинка, став): ◀Дідо помали йшов видосовнево толоков удолину. Коло плоту вид нижної царинки скрутив убік [Шек_ДИ: 19] і Спустити свой ставъ нижній [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 48 («розташований внизу, нижче інших) нижній, долишній»)]

нижчий (місце, місцевість, базар) (ГС): ◀Нерівний «пляц» вирівнюють так, що землю з вищого місця зсипують на нижче (Жукотин) [Коб_МК²: 18]; Так само у нишиших й блишиших до колії місцевостях, належитци до гірської земні додавати вапно, ике из гірских земний через слоти и всіляки зливи є сильно виполюване. ... У нишиших и блишиших околицях до колії можна робити из бетону, або каміня [Гк: 109] ► Там на тому базарі низчому сама босва! Того й гляди, що з рук усе вирвуть (Херсон) [Яв.: 363]

• про будівлю

нижній (хата, замок): ◀Chata wyżna у wуżna (Бережниця) [Janów¹: 25 (wyżna chata «lewa izba»; wyszna chata «prawa izba, lepsza»)]; Побігла борше у нижну нову хату почерез хороми світити там світло [Шек_ДИ: 111]; Горі були лиш самі хати, а удолині були хати, млин тай валило. Розказували, шо у тій нижній хаті були сховані гроші, але де – ніхто ни знав [Шек_Р: 334] і Самъ князь Александръ въ нижнемъ замку мѣшкаль (XV) [Тимч_МС 1: 446]; Кралеви Полскому Казимирови Второму Россове мѣста Лвова, себе и замки обадва, нижній и вышій, и самое мѣсто поддали [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 119]

¹ На Гуцульщині «нижною», окрім хати, яка була розташована нижче на похилій площині (перев. на схилі гори), називали хату, яку було перероблено з курної, що мала «дві половини: ліву – курну, праву – пізнішу звичайну добудову» [Смолінський 1994: 48].

[2] ‘низина, низовина (до 200 м)’]

– ‘розташований у низовині’

дільний (–): ► [Б-Н: 117 (*дільний* «долинний»)] ■ [Гр. 1: 391 (б.л., «низменный»)]

дільський (–): ◀ [Жел. 1: 186 («von Thälern, von Ebenen <який стосується рівнин, долин>»)]

долінистий (–): ■ [Гр. 1: 416 (б.л., «низменный»)]

долинкуватий (–): ■ [Гр. 1: 416 (б.л., «долинистий»)]

долінний (–): ◀ [Жел. 1: 195 («= долішний»)] ■ [Гр. 1: 417 (б.л., «относящийся кь долинъ»); СУМ 2: 358; СУМ₂₀: 799]

долінчастий (–): ■ [Гр. 1: 416 (б.л., «низменный»)]

долінчатий (–): ■ [Гр. 1: 416 (б.л., ‘тс’)]

долішний (місце): **і** *Долъшинеѣ мѣсто* (XI) [МСДЯ 1: 697 («нижній»)]

низинний (пасовисько, село): ■ [СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947 («який розміщений, знаходиться, росте і т. ін. у низині»)]

низовий (балка, луг): ◀ [Жел. 1: 528 («am niederen Laufe e. Flusses, in der Niederung <розташований у низовині; у низов’ї>»)] ► *По балуцях і лугах низових живе його слава од віку до віку* (за П. Кулішем) [Гр. 1: 25] ■ [СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947]

низовинний (міцевість): ■ [СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947]

низький (місце, земля): **▲** *Вони <пні> висувають ся з землі, як що хата ставлять ся на сухому і досить високому місці, не більше як на 20–30 стм., як-же що місце низьке, то й більше* (Полошки) [Могила_Б: 86]; *Була моча в ел’кайа / ана / землі н’ізк’їе / усе по_дмо_кало; Ў нас там три чотири к’руги і колодець / там же низ’к’ї мє_ста ў нас* [ГЧЗ_Т: 135, 220] **і** *Земля низкая и болотная поганская ест* (XVII) [Тимч_ІС: 120]; *Вода вельми велика была, шкоду великую низким местом и двором починила* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 110]; *Низьким местом вель дѣбровою* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

– ‘виготовлений у низовині’

доліський (мука, масло, сир, хустка): ◀ *Doliska tuka* [Janów: 45]; *Наше масло и сир из поза своего смаку дуже легко можуть конкурувати из маслом, тай сиром доліским по містах* [Гк: 129]; *Фустка дол’їска* [Астаф’єва: 459]

[2.1] ‘мешканець низовин; низовинець’]

– ‘який мешкає (народився) у низовинній місцевості’

долівський (чоловік, дівчина): ◀ *То долиўска д’їўка / з Берегомєти; Доливскій ч’олов’їк* [Голянич: 415 («про того, хто живе “долив”, у низинних місцях»)] (для гуцулів)

доліський (чоловік, жінка, людина): ◀ [Піпаш: 50 («який мешкає в долині, низині»); Астаф’єва: 459 («який проживає *долів* або родом чи походженням звідти»; «притаманний *долішнім* районам»)]; *До сел*

типово гуцульських зачислені тут громади Тюдів, Шешори, Люча, де живуть так звані «перевідники», що граничать з одного боку з Гуцулами, з другого з «людьми доліськими»; передвідники (!) повставли з колишніх Гуцулів, що перевелись девчім, або з доліських людей, що стали Гуцулами; та с'як чи так нині майже не рїзнять ся вони від типових Гуцулів (б.л.); Дивимо си на другу днину, а саме там стоїт доліський чоловік у портках и довге убраньи на нїм (Космач) [Шух. 1: 55; 5: 223; Гр. 1: 417 (за О. Кольбергом, В. Шухевичем, доліський «нижній, внизу находящийся»); Janów: 45 (за В. Шухевичем, *doliskuj* «pochodzący z dołów»)]; *Доліські люде й підгірене ворожат...* [Шек_ДИ: 115]; *Цес ч'олов'їк нї з гуцул'ї'ї ...* ¹*Ви^ед^{мо}ко їк^їс дол'їск^її, дес так^еа йї^кби^е з* ¹*Рознова ці* ¹*Заболотова, ¹С'н'етїна* (Річка, Яворів) [Астаф'єва: 459]; *Дулус'ка жо'на* [Сабадош: 72 («який живе в долині, долішній»)]

долішній (людина): ◀[Сабадош: 72 (дулуш'н'ий 'тс')]

надольний (людина): **і** *Надолныхъ людей не могли <жиди> до конца перемочи* (XVII) [Тимч_МС 1: 454; 2: 16 («живущий в долинах»)]

– ‘характерний для мешканців низовинної місцевості’

● про обряд

доліський (весілля): ◀*На дол'їск'їх вє'с'їл'ах нїд'логуни^ч бїют, так йе'к це ў нас, а гул'айут н'росто на зем'ни^е коло хати^ї* [Астаф'єва: 459]

● про мовлення

доліський (слово, говір): ◀*Долівске янгрес, снтрус = укр. агрус* [Верхр_Л: 7]; *Говор долівський належить до групи говорів так званих «Билаків»* [Верхр_Д: 1]

[2.2) ‘регіон не у високогір’ї, у низовині’]

– ‘розташований не у високогір’ї, у низовині’

доліський (край): ◀[Гол.: 521 («дольный, относящийся къ дольнымъ странамъ»)]

долішнянський (світ): ◀*Лукин ... був цікавий побачити той чужий йому «долішнянський» світ* [Лом_ЗС¹: 111]

дольний (країна, земля): ▶*Рад я жить над горою, кину дольню персть <‘земля’>* (за П. Чубинським) [Гр. 1: 418 (дольний «нижній»); 1: 391 (дільний «низменный»)] **і** *3 краины долнеи Мамореи* (XVII) [Тимч_ІС: 773 («що в долині, долішній»)]

долянський (край): ◀[Гол.: 521 («принадлежащий дольнымъ странамъ, низовець»)]

надольний (земля): **і** *А що ся мѣль <Полкова> до Ясь вернутися, то ся обернул до надолной земли, до брата своего* (XVIII) [Тимч_МС 1: 454 («низменный, равнинный»)]

понізівий (–): ■ [СУМ 8: 161 («стос. до понізів'я»)]

удольный (місце): ► [Б-Н: 363 (удольный «дольный, долинный, юдольный»)] і *Назаревъ же есть городокъ малъ, стоитъ въ горахъ на удолнемъ мѣстѣ; Есть же распятіе Господне и гробъ, вся та мѣста святая на ѹдолнемъ мѣстѣ* (XII) [МСДЯ 2: 280; 3: 1154 («низменный»)]

[2.2.1) ‘Поділля’]

– ‘розташований на Поділлі’

подільский (земля, губернія, повіт, край, поле): ◀ [Жел. 2: 676–677 («podolisch <подільський>»; «= Поділлє»)]; *Скільки бїрше збиралиби з морга образовані запобігливі тазди Познаньшїни й Поморя, скби господарували нпр. на земні подільській* [Гк: 154] ► *В Харківській г<уберній> роблять так само, в подільській докидають іще кусень хліба і який грїш; В Подільській губернії справляють ся родини зараз по уродженю дитини* (Черк.) [Груш.¹: 26, 44] ▲ *У місті крулевскім, / А повтурне у Кремянці, / В повіті Подольскім* (Коростятин) [Доман_НК: 84] і *Князь и господарь Подольской земли* (XIV) [Тимч_ІС: 586; МСДЯ 2: 137]; *Гдрь подольской земли* (XIV) [Тимч_ІС: 115; СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 167 («подільський»)]; *Земля корола его мл(с)тн роускаа и подолскаа о(т) татарь* (Банілів) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 83]; *Браславль подольски(й) замокъ с поветомъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 74]; *Бѣдѣчи здавна незычливыми на сес край наш Подолский* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15: 76]

подолянський (поле): ◀ *Ходили коровки подолянскими полями* [Шек_ДИ: 58]

[2.2.1.1) ‘подолянин’]

– ‘який мешкає (служить) на Поділлі’

подільский (людина, воевода, староста): ◀ *На таких торгах можна купити кукурудзи, пшеницу, жито, счмінъ у подільских людий* [Шек_Р: 108] і *При паноу андровашу, воеводы подолскомоу; Староста по(д)лскии* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 182; 2: 167 («подільський»)]

подолянський (воевода): і *Воевода подоланскии* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 168]

– ‘характерний для подолян’

подільский (пісня): ◀ *Се пісня подільска – тут подекуди змінена відповідно до місцевого говору* [Верхр_ЗнС: 190]; *Пісня подільска співана скрізь в Галичині і на Угорщині ... пісня подільска по часті змінена говором лемківским* [Верхр_Л: 271]

[2.3) ‘населений пункт у низовинній місцевості’]

– ‘розташований у низовинній місцевості’

доліський (село): ◀ *Старі жінки <курять> з «черехахи» (черепяної люльки) «лютий тютюн» з так зв. «кручєнки», за котрою ходять ночами до сел «доліських», де закупають або міняють за бриндзю засушене листє тютюну; Муцина ... «іде конєм» по ярмарках та доліських селах з коновками та лижками* [Шух. 1: 36; 2: 145]

[3) ‘рівна простора місцевість, рівнина (із коливанням висот до 200 м)’]

– ‘**широкий, просторий**’

роздóлий (місцевість): ■ [СУМ 8: 668 («який розкинувся, розмістився на великій площі; широкий, просторий»)]

роздóльний (місцевість): ■ [СУМ 8: 668 (‘тс’)]

[3.1.2) ‘нижня межа поля’]

– ‘**нижній**’

ни́жній (край, кінець, межа): ◀ *Мар’иц’і ніжній край <поля>, а Николаєви серидіна, а Ан’н’і вішині край* (Марам.) [УГР_Т: 238] і *По нижниши конець дубини; А хотарь имь нижни* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 48 («розташований внизу, нижче інших) нижній, долішній»)]; *Вь нижномь конци сь верхнего конца орамая земля* (XIV) [МСДЯ 1: 1372]; [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 48]; *С пасѣкы пола(в)скоѣ ко(т)раа лежи(т) межи бы(р)вою а(н) дрѣ(м) з вы(ш)нѣ strony а з ни(ж)неѣ strony ти(м)ка пасе(р)ба ва(н)дово(з)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 17: 100]

[4) ‘місцевість біля долини’]

– ‘**розташований біля долини**’

придо́лінний (село): ■ [СУМ 8: 607 («який міститься, розташовується біля або поблизу долини»)]

[5.2) ‘підгірські райони Бойківщини’]

– ‘**розташований у підгірській частині Бойківщини**’

підгі́рський (село, місто): ◀ *В підгірських селах, що тягнуть ся звичайно одних шнуром здовж річки* (Нагуєвичі) [Франко_П 1.: 72]; *Бувало, на Рахманцикий були у підгірских містечьках великі рокові ермарки* [Шек_Р: 48]

[5.5) ‘мешканець частини регіону, розташованої вище за іншу’; 5.5.1) ‘гуцул не з високогір’я’]

– ‘**який мешкає не у високогір’ї**’ (для гуцулів із високогір’я)

долі́ський (людина): ◀ *Дол’іс’кіл’уде дуже с’а розумійут^д до бердárства* (Росішка) [Грицак 1: 126]

[5.5.2) ‘бойко не з гірських районів’]

– ‘**який мешкає не в гірських районах**’ (для гуцулів)

долі́ський (чоловік, бойко, людина): ◀ *Підгірене и доліскі люде ворожат ...* [Гк: 40; Шек_Р: 76, 79; Шек_ДИ: 115]; *Гості, шо віїзджєют до нас, борше тото купют у нашого газди, ск у доліского бойка, бо наша городовина ци садовина усе є свіжє тай дешєвиша* [Гк: 141]; *Doliskyj czolowik* [Janów: 45]; *Жаль тобі було тих «доліських бойків», що родяться, живуть і вмирають, не бачивши гір* [Лом_В: 34]

[5.6) ‘частина населеного пункту, розташована нижче за іншу’]

– ‘розташований нижче щодо іншої частини’

ДОЛІШНІЙ (кінець, частина, село): ◀[SŁ: 45 («*dolizsnyj dolny* (m.m. o części wsi)»), 88 («*dolizsni(j)* (okolice Sanoka)»)]; *І так долішина часть в Опарівці говорить сепеляво ...* [Верхр_3: 154]; *В підгірських селах, що тягнуть ся звичайно одних шнуром здовж річки існують деякі антагонізми між горішним і долішним кінцем села; То з горішного кінцьи чоловік – «в Нагуєвичях між людьми з горішнього і долішнього кінця проявляеть ся деякий антагонізм. Долішняни вкладають деяку іронію в означене “чоловік з горішною кінця”, знач<ить> се ледащо, чоловік непевний»* (Нагуєвичі); *В Ногуєвичох як хто сї переносить із горішного кінцьи в долішний, то так як би на друге село, – мовлять у Ясениці Сільній* [Франко_П 1: 72; 1₂: 421]; *А пуйду на биріжиці ‘гірка’, стану на каминіці’, л’убо ми с’а подивіти у долішний кониці’* (Верхне Водяне) [Грицак 1: 128]; *Частини села <Сушиця>. Долішне (село)* [Грицак_ТН: 64] ▶ *В верхній частині живуть татари, а в долишній – переважно багаті пани* [Яв.: 197 («долишний, низменный»)]

ДОЛНІЙ (місто, місце): **і** *Градъ долній на двоу горбоу* (XV) [МСДЯ 1: 613]; *Его милости дають старые мещане Киевские зъ долнего места* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 110 (долнес место «(нижня частина Києва) Поділ»)]

НИЖНІЙ (кінець, кут, вулиця): ◀[SŁ: 88 (*niżnij* «*dolny* (m.m. o części wsi)»)]; *В вышнім кінци бывам, в нижнім фрайку мам* (Завадка Риманівска); *В вышнім кінци ружса, в нижнім розмарія, / А на середині двівче як лельія* (Радоцина) [Верхр_Л: 329, 359]; *Ja bylvav <‘мешкати’> v nižnim kuncі / vna v vuš’n’up kuncі* (Нова Седлиця) [РП_Т: 25]; *Вишн’ий кониці’, ай ніжн’ий кониці’* (Баранинці); *Ей в нижнім кінці жиїу, в вишний позираїу. Ай у вишнім коло моста фрайерика майу* (Річка_3); *Вышн’ан’ц’кі хлѳц’і йдут’у ніжн’н’ый кѳт, а ніжн’н’ан’ц’кі у вѳш’н’ый, а пак вышн’ане у свѳйум кунци’, а ніжн’ане у свѳйум* (Бобовище) [КГ]; *Мы бываїеме <‘мешкати’> у нижному кинці’ і села* (Чинадійово) [Грицак 1: 146]; *Волосате розкинене по обох боках дороги, а поодинокі частини села мають осібні назви, а саме (зачинаючи від північного кінця): ніжний конец ... вишний конец* (Волосате) [Фальк_МК: 16]; *Село складається з тринадцятьох «округів» (частин), як от: 1. Нижський Кониць ... 13. Вішньий Кониць* (Волосате) [Кміт_В: 1]; *Нижн’ий конец’ селá* (Либохора) [Он. 1: 489]; *Низ’н’і конец’ сева* [Турчин: 199]; пор.: *top Нижн’і Гарасіми, Ніжні Петрічі* (назва кутка села) (Бабин) [КСГГ]; *Нежн’і Ростокі* (Розтоки К) [КСГГ («нижній кінець села»)] ▶ *Верхн’а’вулиц’а, середн’а, ніжн’а* [Фроляк 2003: 12]

ПОНИЗОВІЙ (частина села): **■** [СУМ 8: 161 («який міститься, розташований у низинній частині якої-небудь місцевості»)]

[5.6.1) ‘мешканець нижньої частини населеного пункту’]

– ‘**який мешкає в нижній частині села**’

долинянський (хлопець): ◀*Це долинянські хлопці прийшли* (Малинці) [БГ_С: 99]

долішнянський (чоловік): ◀*Горішнянський чоловік, а дол'їшн'инський често си брат'ї* [Он. 1: 185, 227 («з нижньої частини села»)]; пор.: долішнянський пес: ◀*Горішнянський чоловік, а долішнянський пес, то си браті (рідні) – «найострійша формула для висловлення антагонізму між горішнянами і долішнянами в Наг<уєвичах>. Сей антагонізм певне мав своє жерело в історії села, в його кольонізації (тут селили ся і Мазури і Німці), але спомини сих відносин затратили си в пам'яті»* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₂: 421]

нижнянський (хлопець): ◀*Нижн'ан'їкі <хлопці'ї йдуть'> у в'їшн'їй <к'їт>* (Бобовище) [КГ]

[6.4) ‘ямкувата місцевість’]

– ‘**ямкуватий; зі заглибинами, ямами**’

видолинистий (ліс, місцевість): ◀*Л'їс відолинистий, та т'їшко з него буде в'їбирати матр'їан* (Росішка) [КГ (*видолинистий, відолинистий «який має видолини»*)]

долиноватий (рівнина): **ї** *Человѣчеє прирожене ... сходило ... в долиноватую и оупаленемъ докучную ровнину* (XVII) [Тимч_ІС: 773 («що має подобу долини, долистий»)]

доловатий (–): ◀[Гол.: 521 («ямистий, впадистий»)]

[7) *fig* ‘купа; велика кількість чогось’; 7.5) ‘нижня частина купи’]– ‘**розташований на дні купи**’

спідній (скалка, дошка): ◀*Якщо кінець спідньої скали <скалка, лучина як джерело світла> випалять, «висмаркують» його, т.є відламують спалений вуголь* (Жукогин) [Коб_МК²: 28]; *Абі дістати спідну тертіцу, м'їсї переверечі усі тертіци* (Розтоки К) [КСГГ].

Вербіальна семантика представлена дуже нечисленно й спорадично: не тільки дієслівними формами, а й словосполученнями.

«**ВЕРХ**»

[1) ‘гора’; 1.7.1) ‘вершина гори’]

– ‘**спускатися, сходити з гори**’

знїжуватися, знїжатися (*perf* *знїзитися*): ◀[Жел. 1: 310 («*sich niedersenken* <спускатися, сходити нижче, донизу>»)]; Піпаш: 70 («*знїзитися, спуститися вниз*»)]; *Перед вечером знїзився з високої полонини над невелике, але глибоке озеро* [Лом_ЗС¹: 103]

[6.2.2) 'пагорок, утворений у результаті боронування землі'; 6.2.2.1) 'кінь, який під час оранки іде пагорком']

– 'бути запряженим зліва («зверху»); іти під час оранки пагорком'

горіхом іті (*comb*): ▲ *Іде гур'іхом* (Забужжя) [Аркушин 1: 113; Аркушин²: 111 («про коня, запряженого ліворуч від борозенного»)]

поверху іті (*comb*): ◀ *Декóли тежко орати, то я два коні запрягаю. Тоди йден іде в борозду, а другий – по верху. Іден іде чітко бороздов* [СБ: 236]

[7] *fig* 'купа; велика кількість чогось']

– 'накласти велику купу'

нагарáчити (*perf*): ◀ *Нагарачит д'ёр'ева* (Мацьковичі) [Верхр_Д: 110 («auf-thürmen, hoch aufschichten <? скласти великі купи дерева>»)].

«Низ»

[6) 'яма, заглибина']

– 'робити ямки в землі'

долкува́ти: ◀ [Hnát: 34 (*dolkovati* «robit' jamky na sadenie niektorých okoranín a strukovín»)]

подолкува́ти (*perf*): ◀ [Hnát: 34, 89 (*podolkovati*)].

Адвербіальну семантику репрезентують дві групи прислівників: до першої належать обставинні прислівники на зразок *вверх*, *вгору*, *догори*, *вверху*, *зверху*, *вгорі*, *вділ*, *вниз*, *вспід*, *здолини*, *віднизу*, *зісподу* та ін., які, вказуючи на місце та напрямок, можуть виражати статичну характеристику (місце об'єкта) або динамічну (напрямок, траєкторію руху)². Для просторових прислівників у трикутниках дужках подано дієслова, із якими вони поєднуються, які уточнюють та підтверджують семантику прислівників³.

До другої групи, менш численної, входять означальні прислівники, утворені від прикметників: якісно-означальні (*верховáто*, *горáво*, *гори'сто*, *горно́*, *горувáто*, *згірно*, *згóристо*, *ни'зько* (*ни'жче*, *ни'же*, *пони́же*)) та способу дії (*по-гірняцьку*, *по-горя́нському*, *по-доліськи*, *по-подоля́нський*).

«Верх»

1.6.3) ['перевал']

– 'через гірський перевал'

д'гóрі <іти>: ◀ *Онi ўже пак забра́лис'а і п'ишли дгóр'і // туды́ дис' на Л'в'іўичину* (Підполоззя) [УЗГ_Т: 124]⁴

¹ Про особливості творення цієї форми див.: 2.4 («Дієслово»).

² Про творення прислівників див.: 2.4 («Прислівник»).

³ Якщо прислівник засвідчено поза контекстом, у дужках подано прочерк <->.

⁴ Детально про це див.: [Ястремська 2020в: 409–410, к. 4].

[1.7) <'частини гори'>; 1.7.1) 'вершина гори']

– 'на вершині гори'

вверху́, уверху́ <рости, бути>: ◀*Навкругі́ був л'іс ..., а в верху́ на Тárниці росли дес по од'н'і смерец' і та й жéрепий* [Піпаш: 251]; *Розкинені гуцульські хати ... по «кб́черах» (горах у верху гладких, а в долині залісених)* [Шух. 1: 73]

вeрхі́ <стояти>: **і** *Бо ся не может город оукрыті́, который верхы́ стоит (Володимир)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 242 («вгорі, наверху; на вершині»)]

звeрхи́ <рости, бути>: ◀*Обы́ ўпйат йакіс' шахты́ там бы́ли по биризі́х <'гора'>, бо ў тыхъ берега́х нич ни йе тако́го йако́гос', штобы́ звір'ху росло́ (Торунь)* [Грицак_С 1: 128]; *Там кычирка зверхы́ біла-білісінька, май трошки низше вже упишнена зеленими купками лісів* [Шек_Р: 304]

нагорі́ <бути, хапати, кричати>: ◀[Жел. 1: 463 («auf dem Berge <на горі>»)]; *Нагор' і дуже багато сн'ігу* (Старі Кути) [КСГГ]; *Мого миленького у кайдани ймі́ли. / На горі́ ой ймі́ли, в доли́ні в'язали́* (Іршава) [Верхр_ЗнД: 189]; *Сей поклик повтаряють шихтарі́ один за другим, а коли послідній на самій горі́ <риз> его повторить* [Шух. 2: 179–180]

– 'у напрямку вгору – до вершини гори, на гору'

вверх, увeрх <іти, підійматися>: ◀*Колі́_м бы́ла май молодá / та бировáлам <'могти'> ході́ти увир'х* (Торунь) [УЗГ_Т: 144]; *Увeрх пидо́йматиси т'ешко* (Старі Кути) [КСГГ]; *Мож би було йти в:eр'х на Д'іл, а в'ітак плáйем иті́ пón'іт саму Веркобіду (понад 1300 м), але передучере напáдало мно́го с'н'ігу та иче й с Тárниц' і йті́ би по к'ірах удо́ліну до П'ідбeрда; В'ітак в'ід Чуруйá зач'или иті́ увeр'х по утoптáн'і; Ухопили дв'і лопáти-доишк'і́ та рушили по дорoз'і <до гори Тарниці> ввер'х* [Піпаш: 250, 251]

ввeрхі́ <→>: ◀[Гол.: 387 («нар<ечие> въ верхушки гор»)]

вгору́, угору́ <гнати, тягти>: ◀*На дождж (або и на сніг), то худоба сї́ буде снити, шо сї́ жине коби не ў гору, а як у долину то добре – хибне слота, ци зимно* (Черник) [Онищук_НК: 58]; *Моло'ди'ц'а тиш'ла ўж'е ў'гору, а йа ко'сиў, ко'сиў'дал'ше* (Бабин) [Гуц_ЛЕ: 277]; *Ви́демо на тот вер'х / а в'іт:и ўдо́ліні ма́хом спустимосе / то ўже ни то / шо п'іeлитисе ўгору́ цим смeреч'ім* [Голянич: 138]; *Бува́йут такі́, шчо самі́ т'eгайем са́ни ўгору́ і спуска́йемо сам'і́ собoу́ до́л'і* (Коростів) [Он. 2: 201]; *Во'на йак та 'шабра го'вила / п'і'г'нала ту'да ўго'ру ... а ву'на же'не на'зат / с'у'да на д'і'ў же'не / п'і'г'нала с'у'да / ву'на три 'рази го'вила гет і на'зат* (Ясницька) [ПЗН_Т: 62]

гoрі́ <іти, дертися>¹: ◀*Пoшла мила гор'ѣ горoвъ, Не пов'ѣла гор'ѣ котров'ь; Пoшла мила въ зеленый́ гай Якъ си сду́мавъ барз'ь мї́ ей*

¹ У деяких випадках визначальним є макроконтест: *Сам пішов горі́* (Розтоки К) [Шух. 5: 155]; *Бил старим чло'в'еком / не маў'сили / 'жеби йіх <паски> дві'гати 'гор'і* (Шкляри) [ПЗН_Т: 147]; *Його кроки пролунали й завмерли на закруті вулиці. Оксана пішла тепер нагору, до свого помешкання, за стільцем* [ЛЛ: 301] та ін.

жаль (Сян.о.); *Горѣ горобѣ, долѣ горобѣ женѣ вѣвчарѣ вѣвці, За нимѣ, за нимѣ дѣвчиніця несѣ дитя вѣ полцѣ* [Гол.: 361, 521]; *Я ледви вышої горі гороу, а льгаи ты до перини, то я тебе зас повезу* (Королик Волоський); *Ици-б му купила скірнѣ <‘взуття зі шматка шкіри’> з острогами, / Жебы сої черкотау горі Кошицями* (Чирна); *Кед ня мила не хцеш, / Йодпровад ся, де хцеш: / Горі Кошицями / За вербуванцями* (Воля Нижня) [Верхр_Л: 205, 245, 306]; *Кеды шоў гóрі або долов, то до той корчмы все заходиў, ці маў гроши, ці не маў, а сму качмар даваў без гроши* (Чертижне) [Верхр_ЗнС: 149]; *Hori berehom <‘гора’> na werszok ide* [SŁ: 29, 55 (*hori* «w gorze»)]; *Lemkus vujde hor 'i berežkom <‘гора’> a už funet'* [Hnát: 42]; *Горі гороў цорконьло, а в долину не хотыло (вóз; як в долину та запутали т.с. загальмовали)* (Імстичово) [Верхр_ЗнД: 159]; *То чуднѣ віц'а, навѣсн'и лиш горі йде, а в: óсени дол'ів* (Росішка) [КГ]; *Наколі весна, та лиш віўц'и горі т'ікайт* (Росішка); *Горі тими берегами <‘гора’¹> діді с'а бичуйт <‘брати один одного на буксир’>. Уў Олифірки обід правл'а, а в Ан:и ночуйт* (Косівська Поляна); *Хот'іў йем раз біти <‘завертати тварин’> отуді гóр'и, айбо май білиа част'у тот бік пішло* (Росішка); *Ой тот борсáйе <‘важко іти’> горі тунѣм аж задіхаўс'а* (б.л.) [Грицак_С 1: 106, 142, 164, 238]; *Д'итвák гóр'и бѣрегом іде* (Драчино); *Казáў ... / óбі_м гур'и биригáми не ходіла* (Торунь); *Ци гóден бы-с'ут'ікáти гурі бѣругом <‘гора’>? // ой йой / ци гóден // а мидвіт кáже // йа не гóден / бо йа / кáже / т'ашикій чулувік гурі бѣругом <‘гора’> / але дулў бѣругом гóден-им* (Лумшори) [УЗГ_Т: 64, 144, 288]; *Минають мішанники публичні дороги, пускаючи ся горі згруженними трунями, то стрімкими каменистими ярами; Пішли горі облазчиком <‘скеля, круча’> попід цариночку, / Там усїли на каменець тай пют горівочку* (Барвінків); *Взьив накупив вських уборів для жинки и для неї, купили фиру, тай пишли горі* (Голови); *Ти сиди на дорозі и абис не пустив нікого ні горі, ні доли* (Верхній Ясенів) [Шух. 2: 205; 3: 230; 5: 120, 164]; *Дивлю сї – є слід маленької дитини на снігу, пішла горі ...; Сїў на горбок и палиў люльку. Тай дивит сї – йде жінка горі; Але потому той підніс бук ударити – а міх оберне сї тай горі скалоў ...; Він, нибоцик, метаў сї горі тунѣм, аби туди гістаў сї на трунь, аби витїў даліше* (Черник) [Онищук_М: 58, 95, 94, 124]; *А на тім світ'и майут повішенники сме-*

¹ У говорах української мови слово *берег* є багатозначним, воно номінує різні природні об'єкти ('край річки, озера; берег' і 'горб, підвищення'), тому часом окреслити його семантику складно; пор.: *Їна пішла дол'і бѣругом / бо не'далеко было ўже се'ло* (Подобовець) [Паньк.: 439; УЗГ_Т: 137]; *Корóвы с'а зблыцкали <‘брикатися’> дулў бѣрега* [УЗГ_Т: 151]; *Гдūt дол'і berehom, vedūt koz'и* (Драгово) [Паньк.: 439; УЗГ_Т: 238]; *Пушів дулў бѣругом* [Сабадош: 71]; *Ниичáсний хлопчійиче, так барамбуцкайе <‘перевертати’> д'итиноў долў бѣругом, што рындз'у переверне* (Лучки); *Діти быцкалис'а долў бѣругом* (Горінчово) [Грицак_С 1: 88, 147] та ін.

річа наобстріт' частини д гори т'ігати за сувершок горі гороў т'агне, то галуз'а запінат (Велика Волосянка) [Он. 1: 158]; Горі горів іті лікше, чим півперек <'упоперек'>; Щи-сь ни став д'ертися горі вір'хом, а вже пухтіши; Дівлюся у вікно, а Фідір ригійдає <'іти'> д х'аті горі вір'хом; Я вже ни маю сіли горі стр'омом <'крутий схил гори'> ходіти; Я вже бес тої сіли, абі-м ся дер за тоб'ов горі с'тін'ов <'прямовисний схил гори'> [Матіїв: 347, 396, 402, 444, 451]

д'г'орі <підніматися, спинатися, іти>: ◀*Мусить бути убране Гуцулів легке і коротке, бо їм приходить ся заєдно перелазити воринє, штрикати по через потоки, спинати ся д'горі, всідати на коня, кермувати на тратвах і т.и.; Ніжки мої біленькіі, куда ви ходили, / Ані д'горі, ні в долину нігде не блудили (Верховина); Він йик йшов в долину, то смерть йшла за єго слідом д'горі, а йик він йшов до гори, то смерть йшла за слідом до долини (Голови); Иди шукати д'горі дороги! ... Дай суди солонину, а йди шукати в долину дороги (Розтоки К); Чорт пустив си за зайцьим, фивкає, крич'ит, та зайиць займив <'бігти, гнати'> д'горі, а чорт вернув з нічим (Голови) [Шух. 1: 120; 3: 214; 5: 20, 142, 146]; Іду д'гор'і (Верховина) [КСГГ («просторове значення, вказує на напрям»)]; Ще вдоліну деш'о й понєсу, а д'горі л'єдві сам'а йду, ни дає д'іхати (Росішка) [КГ]; Най л'ізут пом'али д'горі; От'о так'ій бисагов'атый <'незграбний'>, шчо ній'ак не г'оден ид'гор'і пуйті (Липча) [Грицак_С 1: 106, 162]; Ой упу'у по'зар' воткы та пуйду ид'гор'і; Уд'гор'і з б'єременом іти т'ашко [Сабадош: 132 («уверх, догори»); 367 («уверх»)]; П'ідн'ім'айе"мес'а г'ір'с'к'їми крут'їми дор'огами ўсе д'гор'і і д'гор'і (Сойми) [УЗГ_Т: 141]; Ой, баран'у круторогий, приверні с'а <'вертатися'> д'горі, та п'ідемо до д'їучини, до кучерав'ойі (Лосинець) [Он. 2: 135]; Т'яшко ми вже ст'ало д'ертися д'горі гор'ов [Матіїв: 120]; Колис йек ро'били в бут'ні / о'ден п'арубок маў'і'ї'ку // пішли ўни в магазин набрати шо т'раба до й'їди / та й ідут д'горі // с сила до колиби (Дихтинець) [БГ_Т: 332]*

дов'єр'ха <тікати>: *А жид до-в'єр'ха вт'їкал, а Петро сид'їл. Як згоріло, як ся уж день правил і жид ся з гори призирал, што с того буде? (Вишній Мирошів) [Верхр_ЗнС: 123]*

догор'і <іти, кидати>: ◀*Як я йшла сама до горі, то йма – / Як ми шли воб'є, ст'єжска малювана (Верхрата) [Верхр_Б: 189]; Він йик йшов в долину, то смерть йшла за єго слідом д'горі, а йик він йшов до гори, то смерть йшла за слідом до долини (Голови); То с'ї робило під берегом <'круча'>. Довбуш вз'ив з в'їта голову и кидав у беріг до гори; голова си кач'їла назад ид нему, а він відси топ'їр'цем бив и назад до гори завертав, йик гарбуз (Космач) [Шух. 5: 20, 185]*

зверх <виносити>: ◀*Кажут, шо вин'їс Довбуш тоти голови зверх на Голови и там поклав у дупло елиц'ї и вид того звет ци ц'їле село Голови (Голови) [Квестіонар: 18]*

зверхи <вибігати>: ◀*Ой вібігла бідашінка на горбóчок звэр'х'и: «Та будéмо бідувати до самóйї смёрти»* (Ясіня) [Грицак_С 1: 175]

нагору́ <тягнути, іти>: ◀*Кóнк'і там нал'ізут-нал'ізут, коли уже там йе забогáто, ... крiч'ёт габóу! тай габóу! нагору́ аж до посл'ідних робiтник'іу* [Горбач_Б: 240]; *Пiшоў до сéбе нагору́* (Косів.) [КСГГ]; *Ни наладовуй таку повну фiру сiна, бо тi нибожэста ни вiкегнут на гору* (Корчiвци) [БГ_С: 313]

пiдгору́ <їхати, іти>: ◀[Жел. 1: 152; 2: 637 (*пiд гору́* «den Berg hinan, bergauf <догори, угору>»; Гр.² 1: 376 (*пiд гóру* «вверх, на гору»)]; *Ѓхавь пóдь гору́, та якь зацукалися <'затягтися (про коня)> шкaтиня́та, ни суди́ бóже зь мѣсця рушити; Мóй кóникъ сивенькiй На кáмeнь не ступить, Кáменя не влупить, Нимъ пóдь гору вiйде, Он сóненько зóйде* [Гол.: 585, 406]; *Встав Лукин, глянув ще раз любо на плесо озера i спровола пiшов пiд гору* [Лом_ЗС¹: 169]; *По'в'iда о |газ'д'и / |котри́ |шоу́ до |церкви п'iд |гору* (Шкляри) [ПЗН_Т: 147] ■ *Його вiдерце перше пробива лiд у криници́, що уночi замерза, i тацив вiн сповненi вiдра пiд гору* (за Марком Вовчком) [СУМ 6: 391; пор: пiд² (3)]

– ‘у напрямку вниз – із гори, із пагорба’

згорі́ <іти, спускатися, дивитися, визирати>: ◀[Жел. 1: 152 («bergab vom Berge <у напрямку з гори>»)]; *Жид ся з гóры призирал, што с того буде?* (Вишній Мирошiв) [Верхр_ЗнС: 123]; *Колi вiн заiшоў згóры / то ув'iд'іу дóуже фáйну р'iку́* (Голубине) [УЗГ_Т: 65]; *З'гор'і |витко вс'е сeло* [Сабадош: 123 («зверху, згори»)]; *Из Филюком з Йосипом я робиў у бутинi; так, як то у нас по два люди на рагаши e, так я буў из Йосипом. Разом чуемо, у ноци кричит из гори: Клай – гу! Але що кричит – не знати ...* (Черник) [Онищук_М: 41]; *Кейгóў кричi'ёт, йек i'дe кóўбок згорі́* (Вербовець) [ГГ: 95; КСГГ]; *Нон <'той'>, што iде згоры* [Пиртей: 244]; *Гамулець (гальма), якого закладають на колеса при стромих з'iздах згори* (Плоске) [Фальк_М: 72]; *Д'итiна на затку згоры́° ч'iхóўдайеса <'ковзатися'>* (Хашцiв) [Он. 2: 372]; *Я пeрши литiла з гори каработи <'шкереберть'>* (Дорошiвци); *Мус райцувати <'гальмувати'>, коли фiра повна снопiв, биз райцу конi самi ни спрут фiру згори* (Заставна); *Купила рогли дитинi та буди мати на чому iхати згори* (Карапчiв) [БГ_С: 190, 449, 458] ► *Буцiм то ... тiльки запалили вогонь, як iз гори летить колесо, що аж гудить* (Валуї.п.) [Дикарев: 129]

[1.7.2) ‘схил гори’; 1.7.2.1) ‘гора з пологими схилами’]

– ‘похило’

горувáто: ◀*Protiw tych dwerij bulo troszky horowato* [Janów: 73 («horowato rochyło»)]

згiрно: ◀*Ис'а |дошка при|бита |мало з|гурно* [Сабадош: 124]

згóристо: ◀[Гол.: 595] ► ▲[Гр. 2: 140 (Кам'ян.п., Нов.-Вол.п., «пока-то»)] ■ [СУМ₂₀: 1123]

– ‘униз похилою дорогою’

згорі́ <→>: ► [Задорожня 2021: 220 (Черк., з *го|ри* «дорога (ділянка дороги), що має схил»¹)]

↑ ↓

нані́з <→>: ► [Задорожня 2021: 65, 217 (Черк., на *низ* «повільний схил дороги»)]

[1.7.2.2) ‘гора зі стрімкими, крутими схилами’]

– ‘дуже стрімко, круто’

ввє́рх: ◀*Тому бережискови <‘гора’> н’їє т’ї прикре такий бережіише, все ввир’х та ввир’х* (Лікіцари) [Грицак_С 1: 128]

вгору́: ◀*Кум фіру набрав, йику він знав, їхав з ліса, а там було в однім місци в гору так, що не могли взяти* (Космач) [Шух. 5: 139]

згі́рно: ◀[Он. 1: 302 (Розлуч)]

згорі́: ► [Задорожня 2021: 220 (Черк., з *го|ри* «стрімкий, крутий спуск дороги»)]

назгі́рно: ◀[Он. 1: 467 (Розлуч)]

– ‘високо вгору’

го́рі <підніматися>: ◀*Пудн’алас’а дўже гор’ї у хашчу* (Голубине) [УЗГ_Т: 66]; *В:осені з віўц’ами чимр’аз горі треба ходіти ў нашу* (Росішка) [КГ]

дго́рі <дертися, підніматися>: ◀*Сне”ришў р’їўным пут’ом / а пак дўже дго́р’ї_с’ме”с’а др’али* (Кічерне) [УЗГ_Т: 129]

[1.7.2.5) ‘похила площина’]

– ‘у верхній частині похилої площини’

вгор’а́х, угор’а́х <стояти>: ▲*Вуон стоїт’ угор’а́х, а ми’ унизў* (Литвиновичі) [Лисенко: 219]

вгорі́ <бути>: ◀*Такий будінок гру́бий ... / до”л’ї комо́ра / а ўго”р’ї ла́ты / а там ла́та так’ї ф’їюўкі и там кукуру́зу ... кла́ли* (Нове Давидкове) [УЗГ_Т: 288]

вєрхо́м <іти>: ◀*Вун вєр’хо́м ішоў, а їа сподо́м, ўбы нас л’ўде ни пристрі́тили* (Кальник) [КГ]; *Ти підєш вїр’хом, а я здо́ли, і бдемє зьвіря наганя́ти* [Матїїв: 181] ■ *Отъ великои кр’њицы вєрхо́м на терновскоу пол’ноу* (Сучава) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 166 («верхом, горою»)]; *А хотарь ... монастир’ ... на конєць б’л’ковини, опат вр’хим д’л’бо<в>ою* (Сучава) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 239 («(по верхній частині, у верхній частині чого-небудь) верхом»)]

го́рі <рости, сидіти, бути>: ◀*Го́ру гай, долу гай / А на стрєдку <‘посєредині’> Дунай* (Липники) [Верхр_ЗнС: 186]; *Горі гай, долі гай, а на стрєдку Дунай, / Не возьму тя дівко, то собі не думай! (= горі*

¹ Імовірно, семантика все-таки адвербіальна, як і на *низ* «повільний схил дороги», з *го|ри* «стрімкий, крутий спуск дороги» [Задорожня 2021: 65, 217].

росте гай, доли́ росте гай, а серединою пливе Дунай (Пузняківці) [Верхр_ЗнД: 178, 90]; *Оден <воу́к> мене з переду задуреї – суне сї ид минї, а другий из заду, а три гори посїдали, як пеньки* (Черник) [Онищук_М: 25]; *Хїж і у тот час лем на атому бо́цї і пут'а́ бу́ли / го'р'ї / а атіх хижо́х нїже пут'а́ ш'ї тоді не^н бу́ло // а от тіміт'ова го'р'ї то́то по́ле бу́ло йедно́го мад'арс'кого капіта́на* (Підгорб) [УЗГ_Т: 366]; *Горї були лиш самї хати, а удолині були хати, млин тай валило* [Шек_Р: 334]

наверсі <бути>: ► *За кирганом у гору стоять «калі́би», де живуть, або вірнійше – сплять рибалки, а на самому версі¹ – хазяйська калїба* (Добруджа) [Вовк: 39]

нагорі <бути>: **і** *Яко ставо́къ оный зъ низу такъ тыи могилки на горї суть власною <‘фактичний’> границею земель межи Кїсвомъ и монастыремъ Кириловскимъ будучихъ* (XVIII) [Тимч_ІС: 268]

– **‘у напрямку вгору – уздовж похилої площини’**

вгору, угору <іти, бігти>: ► *За кирганом у гору стоять «калі́би», де живуть, або вірнійше – сплять рибалки* (Добруджа) [Вовк: 39] **і** *Ш(т) у(ст)я ре(ч)ки И(в)ни́цы ..., угору ве(р)хъ болота Вало(в)ки* (Івниця) [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Идѣчи чрезъ тѣю пасѣчкѣ и чрезъ садо́къ вышьневый въ гору* (Загайці); *Вгору лѣсо(м) межи гори долиною идѣчи* (Унів); *И кгда переяхавѣши (!) чере(з) село Вльшаньку до валу, которы(и) идеть чере(з) дорогу и чере(з) ри(ч)ку Вльшаньку въгору, на въсходѣ соньца, до го(с)ти(н)ца* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 173, 189]

взгору <іти>: **і** *Ходи где хоче(ш) ... а не на(й)де(ш) инои дороги взгорѣ, анѣ бе(з)печнѣ (й)шеи на долѣ* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 19]

горі <іти, бігти>: ◀ *Горї сею́м, горї гайом, пѣаче дѣвча за шугайом* (Перегримка); *Поволи йовечкы горї долинами, / Бо я старый югас не можу за вами* (Овчари); *Іду горї долом, не виджу нікого, / Плаче моє серце зо жалю велького* (Снітниця); *Іду горї долов, не віджу нікого, / Крає ся мі серце од жалю велького* (Матїєва); *Пома лы овечки горї долинками, / Бо я слабый югас ходити за вами* (Вислік Великий); *Пїду я си, пїду горї долинами. / Найду я си, найду голуз <‘галузка’> з малинами* (Воля Нижня); *На Дунаю шаты прала / Горї долом попатряла <‘дивитися’>, / Юж панове з войны идут, / Мого пана коня вѣдут* (Тиханя); *Простїчко горї пасвисками* (Перегримка) [Верхр_Л: 232, 237, 271, 278, 287, 294, 346, 458]; *Простїцько <‘навпростець’> го́ри пасвисками* [Пиртей: 324; Пиртей²: 261]; *Na buda|pest / z buda|pestu |potim |nazad za|čali |jti prez de|brecin z debre|cina |nazad |hor'ı // na nırig|haz <Nyıregyháza> / z nırig|hazu do to|kaja* [РП_Т: 228]; *Йдіт'гор'ї ара́том <‘шосе’>, потому заверн'ім'нал'іво* (Великий Раковець); *Ледвї сме ўїшли гор'ї тѣв а́ришц'ов <‘кам'янистий ґрунт’> полонїну́* (Горінчово); *Такий брындас <‘нероба’> тишов горї вулиц'ов* (Нижній Бистрий) [Грицак_С 1: 47,

¹ Див.: 3.6 («До самого верху»).

- 49, 258]; *Кедь быхъ 'го я не любила, я быхъ не блудила: Горѣ тыми долинами в' чужий край не плыла ... (Керецьки) [УЗГ_Т: 253]; Вибив їх ломакою і верг у ліс, а циганові казав утікати горі плаєм [Лом_ЗС¹: 136]; Иду го'р'і ў' Бистриц'у (Зелена В) [КСГГ]; Оден л'ізе гор'і, а оден з долини та тим трачем рубајут (Марам.) [УГР_Т: 193]; Як увиділи вівчарі в другій кошарі, що ідуть люди з села, почали з вівцями утікати горі снозами <'неорана земля, поросла кущами'> (Мшанець) [Зубр_В: 15]; Іде паніч гор'і штрéкоў <'залізниця'> тай патічк'и стрўже (Коростів) [Он. 2: 391]; Ішóв-им горі збирьóм <'зрубана ділянка лісу'>, а діча лиш зафўкало; Ой зійду <'виганяти пасти'> я сіві во́ли та й горі ланáми; Ужé лемзйт <'швидко іти'> áнна горі ланáми; Йде мій лóпко горі штрўков <'залізниця'>, лігаючи слини [Матіїв: 104, 152, 254, 529]; Л'ем горі л'ісом іт'те [Горбач_КБ: 23]; Постояв ще хвилинку, потім пішов горі дорогою, підсвистуючи мельодію [ЛЛ: 597]; Розумієте, я маю ше побити острови. Ше онтоту тіжєнну острову і опавзини мені треба нéсти горі тим підйомом, чесне слово [СБ²] і <Граница> ш(т) камені горы по должєк <'долок'>; должком горѣ по Ловковскую дорогу (XV) [Тимч_ІС: 580]; Хотарь та(м) млиномъ и том(оу) мѣстоу колко ем(оу) боуде(т) просторонно досы(т), на оуси стороны и гори и доловъ (Сучава) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 254]; Хотарь ... шт липѣ знаменанѣ и могила копана, та гори бѣковиною (Сучава) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 43]*
- дгорі** <іти, бігти>: ◀[ММАГ: 128 (дгорі «підгору»)]; Діждав ранку, встає, іде знов по сіно. Підійшов кілька кроків д'горі і впав ... [Лом_В: 67]; Йде Лукін, хоч не по своїй волі. А все не д'горі, а вділ, щораз нижче й нижче. Здається в якусь пропасть веде його невидима рука [Лом_ЗС¹: 156]; Мігаюк встав поволи, узєв у руки перед себе калюхи тай пишов идгорі <'на полонину'> ид товаришам (Голови) [Шек_Р: 285]; Куди їмат падати, ци д_гór'і, ци ўдоли́ну – вітти гїја вирубати (Марам.) [УГР_Т: 114]; Ёк ти'х г'і'ти'ї'ноги'ні' бо'л'е, по ц'ілі'н'н:и'н'і'б'ігайт то д'гор'і, то ў'доли'ну; А до л'уб'кні д'гор'і, д'гор'і, ві'д л'уб'к'и'ў'доли'ну [Астаф'єва: 155 («вгору»), 430]
- догорі** <іти, бігти>: ◀[ММАГ: 128 (догорі (догурі) «підгору»)]; В самий кінець вулиці справа, то я живу, там не перепутаси. Ідеш догори й догори, догори й догори [СБ: 25]
- нагору** <іти, бігти>: ◀[ММАГ: 128 (нагору «підгору»)] і И дорадивши сá емь ты(х) старцо(в) ... оучини(л) емь вѣчную границу и закопали по перехрестньи путь ... али(ж) до ло(з) а о(т) ло(з) на гору до часты(х) дубовъ (XV) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 12 («уверх, нагору»)]
- підгору** <іхати, сапати>: ◀[ММАГ: 128 (підгору (підгору́, пудгору́, пітгору́) «підгору»)]; Т'ájка дорóга пуд гору́ [Горбач_Д: 484]; Підбичувáти – допомогти припряжними кіньми витягати віз (під гору, з болота) [Горбач_Т: 235]; Д-гóри – вгору, під гору [Горбач_М: 337]; Ішли тихою вулицею, обсадженою кленами, що стрімко пнялись

під гору [ЛЛ: 607]; *Ледве-м дійшла до тебе – така т'ажка́ дорога – підгору, вниз, підгору, вниз ...* (Ситихів) [ЗА] ► *Двір був згористий, і до танку треба було під їжджати трошки під гору* (за І. Нечуєм-Левицьким) [Гр. 2: 140]; *Коняці під гору важко їхати, це не те, що з гори; Сапати й косити краще під гору, ніж з гори* (Звенигор., за А. Кримським) [Гр.² 1: 376]; *Окопи копал-и / снар'ади но'сили до кол'її / до Лис'анки п'іт гору но'сили снар'ади* (Журжинці¹) [Умань_Т: 148]

↑ ↓

здо́ли <іти, кричати>: ◀ *Бауф!* – кричат здо́ли, йак аварі́я (Коростів) [Он. 1: 38]; *Ти підеш вірхом, а я здо́ли, і бдемé звіря наганяти* [Матіїв: 181]

здо́ліни <прийти, бути>: ◀ *Тот прийшов з гори а тот з долини* (Розтоки К) [Шух. 5: 142]; *Різали два на варстаті дерево на дошки поздоўжно́у пилоў ... Тот оден, шо різав из долини, прийшоў и вібіў клин* [Онишук_М: 78]; *Оден л'ізе гор'і, а оден з до́ліни та тим тра-чем рубајут* (Марам.) [УГР_Т: 193]

[1.7.3) 'підніжжя гори']

– 'біля підніжжя гори; уздовж під горою'

вдо́ліні, удо́ліні <бути, хапати>: ◀ *Мого миленького у кайдани йміли. / На горі ой йміли, в до́ліні в'язали* (Іршава) [Верхр_ЗнД: 189]; *Розкинені гуцульські хати ... по «к'єчерах» (горах у верху гладких, а в до́ліні залісених)* [Шух. 1: 73]; *Н'ібичк'и величезний кін'учепівс'и коп'ітами за хриб'ет дес біліше йак т'іс'ичу митрової скалі, шо над Кобил'єц'ков Пол'інов, та прок'игнувс'и дес на три к'іломітри, бо зад'н'і лаби дес удо́ліні, а ф'іст дос'игає аж до р'ік'и К'ісві* [Піпап: 251]

вдо́лі <бути, бачити, чути>: ◀ *Все тото неправдочка, / Лиш ваша порадо́чка, / Бо ми відели в до́лі («як йде ся з до́лі в гору»), / Що стояла в коморі* (Лавочне) [Кузеля_В: 132]; *Розмову веде вітер із ялицями та смереками на верхах, шумлять в до́лі потоки* [Лом_В: 181]; *Гражда Корпанюка не була в до́лі над потоком, а вище на трунику стояла* [Лом_ЗС²: 144]; *Ту ў'дол'і так ни 'було 'чути / йак с"п'івали / при'думали / со'б'і на 'горб'і пус'тавили там 'лаўку / шос" зо'ш'тири 'лаўц'и* (Потелич) [ПЗН_Т²: 43]

вздо́лі <прог'ікати>: ◀ *Тогда вода текущи въздол'ъ горы Киевьския* (XII) [МСДЯ 1: 352 («подл'ъ»)]

¹ Важливо зазначити, що обидва села – Журжинці і Лисянка (між якими відстань майже 9 км) – розташовані на рівнинній місцевості у Придністровській височині. Назагал шлях від Журжинців до Лисянки пролягає вниз уздовж похилої площини, однак, є і незначне підвищення, про яке, імовірно, і йдеться у тексті. Варто зазначити, що семантика цього прислівника досить неоднозначна, адже в російській мові *под гору* має значення 'униз' [УДПТС (гасло под гору)].

здóлі, здóли <хмаритися>: ◀*Та ізгóри ся похмáрило, а здóлі погóда* [Матіїв: 194]; *Ізгóри ся похмóрило, а здóлі панує, Любів менé, лишів менé, най тити́ць банує* [Матіїв: 194]; *Шчос' с'а из дóлі бурмóсит* <'хмаритися'>, *майжін' будé доиш* (Торунь) [Грицак_С 1: 304]

надолі́ні <бути, мати>: ◀*Піт Каптаргóу надолі́н'і йе Грамотний* (Пробійнівка) [КСГГ]; *Кум тримає ту копиративу, шо на долі́ні; Наш кум колис тримав той город, шо надолі́ні* (Задубрівка) [БГ_С: 98–99, 310]

ні́зом <пасти>: ◀*Воли пасуть низом близько ліса «жóлобами» – долинами поміж двома горбами* [Шух. 2: 211]; *Дорога до Кутів йшла низом понад ріков* [Шек_ДИ: 160]

попідгі́рю <ходити>: ▲*Ой піду я попідгі́рю* (Черніг.) [Гр. 3: 329] ■ [СУМ 8: 202 («вздовж під горою, під горами»)] пор.: понадгі́рю <→>: ◀[Жел. 2: 699 (*по-над-гі́рю* «entlang des Gebirges <уздовж гори, гір>»)]

– ‘у напрямку вниз – до підніжжя гори’

вді́л <з'їжджати, продиратися, гнати>: ◀*Хлопці всівши на міцного кола, як на коня і тримаючи передній його кінець у руках, зіздять так – оперті на ногах і (з заду) на колі – в ді́л* (Черник) [Онищук_НЖ: 113]; *Лісовики кинулися на них і почали гнати їх у ді́л плаєм у сторону Вішови; Йде Лукин, хоч не по своїй волі. А все не д'гори, а вді́л, щораз нижче й нижче. Здається в якусь пропасть веде його невидима рука; Продирається крізь нетуру з Піп-Івана вді́л – продерся* [Лом_ЗС¹: 110–111, 156, 186]

вдо́лі́ни, удо́лі́ни <качатися, котитися>: ◀*З верхів: трунями, пляями та стежечьками спливали гуцулки й гуцули в долини до церкви* [Шек_ДИ: 73]; *Легают на горбі и кочеютци валом по росеній траві удолини* [Шек_Р: 53]; *Йїк си' с'хоўзла на мураш'кови'н'і, ко'ш'іл' з гри'бамі' ў'доли'ні' й'є'к ти'шоў, то аж над^m по'током спер си'* [Астаф'єва: 156 («вниз, далеко в напрямку донизу»)]; *Виїдемо на тот вер'х / а віт:и ў'долині́ ма́хом спустимосе* [Голянич: 138]

вдо́лі́ну, удо́лі́ну <бігти, спускати(ся), котитися, кидати, падати, іти, гнати, вести, дивитися>: ◀*Jdu het tam 'dol'i tov ho'rov 'vdoliniu* (Нова Седлиця) [РП_Т: 15]; *Від трун'а зач'інаймо йти ў'долі́ну* (Сучав.) [УГР_Т: 423]; *Ризи зладжені так, що, чи вони ідуть просто, чи у «закрут», то довгий ковбок не спинить ся, але біжить далі у долину ризою* [Шух. 2: 179]; *У Рафайлові в така скала, називав сї Пекла. То таке льичне місце, шо ніхто не годин стати на край, аби дивити сї у долину; то там як стояти, то таки видит сї, шо шоє кигне туди у долину у ти Пекла; Вітак то пламета <'нечистий, злий дух'> пішло из під дверей тай туди берегом изкачєсло сї у долину. ... Вуйко переерстили сї, а оно заgrimіло туди у долину* (Черник) [Онищук_М: 6, 94]; *Вони «ізгьит» – себ то спускають ся на малих санках, або на куснях дошки зі стрімких берегів, укритих снігом, у долину* (Черник)

[Онищук НЖ: 113]; *На дождж (або и на сніз), то худоба сї буде снити, шо сї жине коби не ў гору, а як у долину то добре – хибне слота, ци зимно* (Черник) [Онищук НК: 58]; *Нїжки мої біленькії, куда ви ходили, / Анї д'горі, нї в долину нїгде не блудили* (Верховина); *Явидник пішов у лїс, нарубав дров, зніс у долину тай поклав млин* (Яворів К); *Він йик йшов в долину, то смерть йшла за его слідом д'горі, а йик він йшов до гори, то смерть йшла за слідом до долини* (Голови); *Подивив си він в долину, гора си здригнула, а йик з неба з хмари блиск измигнув, Юда з горба у долину штрикнув* (Барвінків) [Шух. 3: 214; 5: 15, 20, 179]; *А «вуйко» <«ведмідь»> бере його в свої передні лати й мече ним туди, куди закинув довбню. От і все! Забурмотів і пішов вдолину плаєм* [Лом_ЗС': 70]; *Йдучі плаєм удолину, уни обоє ни злізали з коний* [Шек_Р: 312]; *В'ін п'ішоў гоp'і, а уна удолину* (Гринява) [КСГГ]; *В'ібравс'и на гору Д'іл, а віт:и зач'ив иті обоч'іми та спускатис'и дол'ів. Мόже дес за час прибудів до однойї дороги с сан:іцев, шо велá в долину и тогді вк'імив, шо тов вулицев мож иті на Гук; С Тárниц'і иті би по к'ірах удолину до П'ідбérда; Та п'ішли вдолину – на П'ідбердо, шо с того д'н'и стало йім новім м'ісцем до роботи та нау'к'и* [Піпаш: 249, 250, 253]; *Три разь глигнув у долину, а потуму наразь изь Броницкого города просто на Синякь скочив, на тоту скалу* (Кушниця) [УЗГ_Т: 252]; *Паскы ско'чилис'а на |самий д'іл / наш |б'ідний |газда / што маў ро'бити? / |п'ішоў по|мало за |ними гниз / |мали |нашол зара|з'ічка / а велика ско'тилас'а ў долину* (Шкляри) [ПЗН_Т: 147]; *Найшоў <овець> ли'чи д'ругойї |н:и'ни' на Поп'іван'і, аж' на са'мому гру'ни' <гірський хребет'>. Так си' <вівці> на'пуди'ли', шо си'г'іли' там укупц'і ти'ї удоли'ну д'м_стайї нї' вертали' си'* [Астаф'єва: 417 («вниз, у напрямку донизу»)]; *Ліз, ліз догори і политів карабульці <шкереберть'> вдолину* (Сокиряни); *Пішов кáрбальця <шкереберть'> удолину* (Чорногузи); *Йван ни одну ризу зробив, аби дерво спускати в долину* (Банілів); *Дивиси, аби ни струтили <скидати'> Іваська в долину* (Валява); *Защотавси і скарбочивси з шкарпу <високий насип'> аж вдолину* (Прилипче) [БГ_С: 190, 191, 454, 530, 665] ⇒ **гóрі, дгóрі**

додоліни <іти, качатися>: ◀*Йик він йшов до гори, то смерть йшла за слідом до долини* (Голови) [Шух. 5: 20]

до́лі <кидати, спускати, гнати, котитися, покачати, іти>: ◀*Гор'ъ горóвъ, дол'у горóвъ женé вóвчáрь вóвцї, За нимъ, за нимъ д'вчинїця несé дит'я вь пóлц'ъ* [Гол.: 521]; *Jdu het tam |dol'ı tov ho'rov |vdolini* (Нова Седлиця) [РП_Т: 15]; *Тот чел'адник изыйде дол'у* (б.л.) [КГ]; *Біжі Васіл'у, бо йагнáта са быркали <стрибати'> ду'л'и скалоў* (Синевирська Поляна) [Грицак_С 1: 158]; *Мидвіт кáже // йа не гóден / бо йа / кáже / т'ашикій чулу'ік гурі бéрегом / але ду'лу бéрегом <схил гори'> гóден-им* (Лумшори) [УЗГ_Т: 288]; *Т'і кол'адни'к'и нас йак в'із'мут /*

дол'ї берегом <'схил гори'> та покачайут / наб'їут с'н'їгом аш на до^лрогу покачайут (Волосянка) [ПЗН_Т: 18]; Луб из смиреки лупе и седе голий на луб – обернут міскоу ид землі – тай долі скалоу зїде (Черник) [Онишук_НК: 49]; Бувайут такі, ичо самі т'єгаєм сани ўгору і спускайемо сам'ї собоу дол'ї (Коростів) [Он. 2: 201]; Пітсунь муху <'підкладка під колоду, щоб не котилася'>, небоже, під кльоци <'колода'>, а то ся скотят долі бєрегом <'схил гори'> [Матіїв: 289]

ДОЛІВ <іти, спускатися, пускати, скочувати, котитися, давати>: ◀Бій ся Бога, бо тя назад повезу долув гороу (Королик Волоський) [Верхр_Л: 205]; Кедь шоу горі або долов, то до той корчмы все заходиу, ці мау гроши, ці не мау, а єму качмар давау без гроши (Чертижне) [Верхр_ЗнС: 149]; То чудне віц'а, навєсн'ї лиш горі їде, а в'осени дол'їв (Росішка) [КГ]; Тепер' мєте борсати <'скочувати'> тот дол'їв; Діўл ус'а, аж тотá дол'їу іруником лел'уцає (Росішка); Їак рушайєс'а давати дол'їу, та с'а зве бутин <'місце спуску колод'>, а доти філ'унг (б.л.) [Грицак_С 1: 171, 309]; Жыли на йеднуў гор'ї л'уди ... сын с'а рос: єрдиу і п'їшоу со'б'ї гет долуў // коли в'ун зайшоу згору / то ув'їд'їу д'уже ф'аїну рїку (Голубине) [УЗГ_Т: 65]; Та до снóпа треба хлопа, а до хлопа околóта; як хлоп похóвзєса на дебрї, то п'їшов китовїов <'покотитися'> дольїв дебрєв <'стрімкий схил гори'> (Хащів) [Кміт_С: 109]; Ти сиди на дорозї и абис не пустив нікого нї горі, нї долів (Ясенів Горішній) [Шух. 5: 164; Janów: 45]; Однако буває и так, шо жінка улишит рехунок, ни вирахує добре свої неділі, тиде нираз долів, або в полонину (Голови, Красноїлля) [Шек_Р: 118]; В'їбравс'и на гору Д'їл, а віт'и зач'ив итї обоч'їми та спускатис'и дол'їв [Піпаш: 249] ■ Снидохомъ съ горы Фаворьскыя доловъ на поле; <Зійти> долов (XV) [МСДЯ 1: 696; 3: 1167]; Скиноу(л) доловъ б'єсы (XV) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 110 («униз, додолу»)]; Вели єго ажє на верхъ горы ... абы єго доловъ зєврєг'ли (XVI) [Тимч_ІС: 773 («додолу, униз»)]

ДОЛОМ <іти>: ◀Де ся поподьїли Рихвальдскы дьївчата? / Єдна пішла горі, друга пішла долом (Овчари) [Верхр_Л: 236]

ВНИЗ, УНІЗ <іти, котитися>: ◀И попáсуйучи то там, то там, к'ін' п'їшов униз по плáїу [Піпаш: 259]; Паскы скочилис'а на |самий д'їл / наш |б'їдний |газда / што мау ро'бити? / |п'їшоу по|мало за |ними гниз (Шкляри) [ПЗН_Т: 147] ▶ Спускайєса з гори тихїше вниз (за Г. Залюбовським) [Номис: 108; Гр. 4: 340]

ВСПІД, УСПІД <іти, спускатися>: ◀З великого горбá усн'їд^м (Черемошна) [КСГГ]

НАДІЛ <гнати>: ◀П'їзнала ту́да ўго^лру / йа с'ї с по'дв'ір'ї діўл'у / де ву^лна п'їде / а ву^лна же^лне на|зат / с'у^лда на д'їу же^лне / п'їзнала с'у^лда / ву^лна три |рази го^лнила гет і на|зат (Ясниська) [ПЗН_Т: 62]

НАДОЛІНУ <нести, летіти, пускати, іти>: ◀Пила-м, пила-м, напила-м ся, впала-м з ґрунку невбила-м ся. / Впала-м з ґрунку на долину: іздойми

ня побратиме (Іршава) [Верхр_ЗнД: 185]; *Пустив возок на долину и сів тай кермує* (Розтоки К) [Шух. 5: 154]; *Він пішоў надоліну до лісництва* [КСГГ]; *Се^мло наше^м було на го^рі ... х^тіли л^уди ц^{ер}кву будувати / на^везли мате^ріалу / а ўно^чи була с^{ил}на з^{ли}ва / лило / йаг з в^ідра // ко^ли з^ран^е ўс^і по^ўста^вали / зо^бачи^ли / шчо ўс^о дере^{во} во^лда з^несла на до^лину (Загірочко) [ПЗН_Т²: 84]; *По до^розі треба було з^йїхати з ве^лького го^рба <‘гора’> ... // за^чаў з^йїхати // на^раз ч^уйу ланц^у від гал[’]ми заскригон^таў і ўр^ваўси // фіра з к^{ін}’ми політ^ла на до^лину (Топорівці) [БГ_Т: 354]**

– ‘у напрямку вгору – від підніжжя гори’

здолін <іти>: ◀*Иванчик помали йшов, совпаючі зимами, здолин на кичіру* [Шек_ДИ: 206]

[2] ‘високогір’я (понад 1300 м)’; гірська місцевість (понад 600 м)’

– ‘у гірській місцевості, у високогір’ї’

вверху <будувати>: ◀*Ўніе пок^лали хату ў Білобе^резці і ў сел^і ... тії ме^нер там жи^ліўт. А ўвер[’]ху ... ні^хто ні^си^лди^т, ліш^і хо^г’і ту^лда с[’]іно ро^би^ти^ла* [Астаф’єва: 145]

вгорі <народжувати>: ◀*Йа в горі, в горі, йа в Вефлеємі¹ / Пречиста Діва дити вродила* (Верховина) [Шух. 4: 141]

горі <бути, залишитися, куритися>: ◀*Ой горі, горі, горі, / Таї-же наї вогні горят* (Печеніжин) [Гнатюк_Г 1: 105–106]; *Кувала ти зазулечка в саду на озниці, / Ой имили Уштулюка горі в Йиблониці (Яворів); Наша братова на ймне Маріка; / Горі ходила, ключі носила, / Ключі носила, все золотила* (Тюдів) [Шух. 3: 208; 4: 74]; *Уже два рок[’]і пра^ціўу го^рі тракто^ристом* (Великий Рожин); *Го^рі ўже дош^ч’і за^ку^рилис[’]а* (Зелена Н) [КСГГ]; *Гори с[’]і куріт* <‘стелитися туманом’> *слота буде* (Нагуєвичі) [Франко_П 1: 413; Он. 1: 397]; *Але горі горіш[’]ени греч[’]ку молотили, але тріш[’]ш[’]ук* <‘королик (пташка)’> *из синицеў до млина носили* [Горбач_Б: 271] **і** *Борци стояще горѣ вь бронахъ и стрѣляюще* (XV) [Тимч_ІС: 580 («на горі»)]

– ‘дуже високо в горах’

вверху <жити>: ◀*Скажуть тобі, що газда з котрим хочеш бесідувати, сидить <‘жити’> «в верху», то итимеш до него трохи чи не цілу днину* [Верхр_СЮ: 1]

вгорі, угорі <бути>: ◀*У горі, у Черногорах^с, є озеро* (Тюдів) [Шух. 5: 224]; *Це ўч^{ен}’і л[’]уди з бо^родами ход[’]е ... ў нас йе там ўго^р’і / шо во^лни жи^ліўт* (Рудники) [Колеснік_Д: 342]; *Вгорі, на полонинах, над Жаб[’]ем, найбільшим селом, що розкинене у просторі більш як на 10 кілометрів, недалеко від Буковини...* [Шек_Р: 329]; *Одно-друге парўут <‘готувати’> туди[’] ў полонину, би ма^ли, коли йдут на р[’]ад <‘забирати в полонині належну бриндзу’> у го^рі* (Марам.) [УГР_Т: 221]

¹ Відомо, що Вифлеєм розташований на гірському пасмі, що сягає 170 м над рівнем моря.

гори́ <бути, пасти>: ◀Там гори́, у Зелениці, одна не мала більше гітій лиш одно; Там гори́ є оден чоловік, шо – кажут – шось зробиў, то его сестру гет закривило (Черник) [Онищук_М: 22, 117]; Віти́ц' <'отець'> ка́жут' го́рі на вир'хóвин'і (Стужиця) [КГ]; Ві́ц'і лиш вер'ха́ми па́сти, го́рі [Грицак_С 1: 106]; А са́м'ї́ с'а́ ли́шит го́рі <з> в'ї́ц'а́ми (Торунь) [УЗГ_Т: 146]; У нас ні^и з'р'ї́ют ні^иїекого |г'і́да. У нас ... на |Жи^еўни́ї Ч'ітвер', |г'і́ти |хог'і за куку́цями́. А го́р'і (го́р'іш':ами́), в'і́ди^еї, ка́жут, шо то з'р'ї́ют |г'і́да [Астаф'єва: 406–407]

звѣрха <бути>: ◀Хлоп'ї́ гет ві́тискают, шо раз ви́ше у гори, у ка́мі-не – на полонини из верха сидіти [Гк: 47; Шек_Р: 293]

– ‘у гірську місцевість’

гори́ <їхати>: ◀Ви^е ні^и |ви^ег'і́ли, ку́да бу́ тої ау́тобус, шо ли́ше по́ї́хаў го́р'і – до Вер'хо́ви^ени́ї ци́ ле^иш до й'єво́рова? – То бу́ ау́тобус |Кос'ї́ – |Р'і́ч'ка [Астаф'єва: 376 («вище відносно місця перебування (щодо напрямку руху)»)]

– ‘із гірської місцевості’

зго́ри <їхати>: ◀Иду́д' го́ст'і зго́ри / закрива́йте сто́ли (Підгорб) [УЗГ_Т: 369]

зго́ру <їти>: ◀Z gору jдut studenickiy (mieszkańcy gór) (Яремче) [Janów: 281 («z hory od gór»)].

Засвідчені також фрагменти народних ворожінь за допомогою жучка-сонечка¹ (у діалектах – ба(о)брун (бобрунка), за(о)зулька <мартова>, ворожиля), семантичний аспект яких є досить дискусійним: передусім складно визначити, чи йдеться про частини села, про частини світу чи, що характерне для горян, про гори й долини: ◀Бабрун-бобрун-бобруночко, покажи ми дорожечку: ци в гору, ци в долину, ци в середну кватирину? – «діти кладуть її на руку і присьпівують або приговорюють висше наведену формулу, ворожачи з того, в який бік вона полетить, усякі цікаві для них річи: коли полетить на право – буде те, а на ліво – се, а просто – то онте» (Нагуєвичі) [Франко_П 1₁: 18; Франко_ЛВ: 171²; Он. 1: 38]; Бобру́нко, бобру́нко, куді́ ся відда́м: чи вго́ру, чи в до́ліну, чи на са́му́ середі́ну? [Маті́їв: 37]; Ти зазу́лько ма́ртова, покажи ми ворота: чи го́рі, чи до́лів, чи посере́дині (і в котру́ сторону́ полетить – туди́ щастя) (Стримба) [КСГГ]; Ворож **ворожи́льо!** де я ся оддам, / ци го́рі ци до́лов, ци до чо́рної землі́? (Вислік Великий) [Верхр_Л: 400; Франко_П 1₂: 261]; пор. також: Дитино́ моя, дитино́, вітки́ я ти́бе буду́ візира́ти, ци з го́ри, ци з до́лини? (Далешове) [Волош_В: 208]; О́ я туду́, туду́ – та́й на ріќ буду́ – та́ ци го́рі, ци в до́лині́ ци на́ буковині́ (Нижне) [Свенц.: 152].

¹ Із жучком-сонечком пов'язують ідею смерті і воскресіння, актуалізуючи «серединну» ланку *верху* і *низу*; див.: 4.4.1.

² І. Франко також коментує: «Бабруна (Coccinella septempunctata). Вона проповідєє чоловікови дорогу. Положи її на долоню і скажи: ... То в котрий бік вона полізе, в той бік тобі дорога стелить ся» [Франко_ЛВ: 171].

Мешканці Пінського повіту (у записах Д. Яворницького) апелюють до «листочка клену», намагаючись дізнатися щось про судженого: **▲** *Да кленова листинка, куди ти вивітрикнишся? Ти (чи) в гори, в долину, ти (чи) знова на кленину? Молодая Котяринко, куди тебе батько отдає? Ти (чи) в турки, ти (чи) в татари?* (Пінс.п.) [Яв.: 76].

[2.1) 'мешканець гір; горянин']

– **‘так, як характерно для горян’**

по-гірняцьку: **◀** *По гірняцку* «nach Art der Bergbewohner <як заведено в гірських мешканців>» (Ванівка, Бонарівка, Опарівка) [Верхр_3: 191]

по-горяїнському: **◀** *По нашому, по горенському: не пускати вовків у кошеру з віцями!* [Лом_3С¹: 180]

[3.1.2) 'верхня межа поля']

– **‘від верхньої межі, краю’**

горі <бути>: **і** *Дали єсмы имъ оу нашей земли двѣ селѣ ... и съ оусим и полѣнами и съ лѣсы и съ потоки и серетомъ горѣ* (Сучава)

зверха <починати>: **і** *А хотар той пасици ... почениши ис верха от край лѣса* (Ясси); *Почънши ис верха от берегъ Брълада* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 403, 546]

[5.4) 'гірські райони Закарпаття']

– **‘із гірських районів Закарпаття’**

згори <бути>: **◀** *Туй у нас чолѠвѣк ѹт:і згѠры* (Черна) [КГ]

[5.6) 'частина населеного пункту, розташована вище за іншу']

– **‘у верхньому кінці села’**

горі <бути, мешкати>: **◀** *Та ішѠw, кáже, ішѠw-ит, кáже, та Ѡnde, кáже, Ѡтѹјkw ѹѠr’i, Ѡтѹј ѹѠr’i kolo Mat’ija* [ТГ_С: 99]; *Йа коли-м продала хату гѠr’i то прийшла до л’їу* (Кваси); *Йа жи’їу гѠr’i* (Гринява) [КСГГ]

догори¹ <мешкати>: **◀** *Догоры мешкава наша родина* [Турчин: 85 («вгорі, наверху, у верхньому кінці»)]

– **‘у напрямку вгору – до верхнього кінця села’**

вверх, увѣрх <іти>: **◀** *Рѹшили та в’іткрїли и запѣрли ворѠта та подáлис’и вѹлицев увѣр’х на л’їву руку по Заподрѣнах* [Піпаш: 257]

горі <іти, летіти, дуги>: **◀** *Горі сеѹом ішоѹ, два трейцарі нашоѹ – / Так ся нѹма тѹишѹ, же на сливку вишоѹ* (Овчари); *Горі сеѹом, горі гайѠм, пѹаче дѹівча за шугайѠм, / Пѹаче, пѹаче, нема за чим, за шугайѠм, за ледачим* (Перегримка); *Ішоѹ єм горі селѠм, зайшоѹ єм до Яцка, / Даѹ ми Яцко кыселицьѹ, а Яцкова пляцка* (Королик Волоський); *Дує вітор, дує єй горі варѠшѠм* <‘місто’>, / *Плаче дѹівча, плаче за лінском* <‘минулорічний’> *роскошѠм* (Завадка Риманівска) [Верхр_Л: 148, 232, 318, 334]; *Пішли парїбци горі селѠм* (Горл.); *Поцвєнькала*

¹ Унікальний випадок, коли прислівник динамічний вказує на статику.

Нацка горі селом [Пиртей: 73, 310]; *Горі севом самым змерком ишли два сусьды* [Бігуняк: 17, 10]; *Гей, мам йа косу, але з ньом не кошу, Гори севом, дово севом На параду ношу* [Турчин: 68 («угору, вверх, по ходу»)]; *Тогда біленькыйй нѳжски / Горі селѳм бігли* (Лучки Великі) [Верхр_ЗнД: 166]; *Ой іду я гѳрі селом, за мнѳв ся біліє, любко кару убіймає, а за мнѳв дуріє* [КГ]; *Ой ішов йа горі селом дівка вѳду брала, коли м дівц'ї а заспівав – она заплакала* (Сойми); *Такá стáра бáбішче пол'ізла гор'ї селѳм* (Торунь); *Босорканишче изладілас'а колесом та бігла горі селѳм* (Домашин) [Грицак_С 1: 14, 56, 241]; *Йшла гур'ї се'лѳм старá Мѳртіта* (Кузьмино); *Горі селѳм ідѳме* (Великі Лучки) [УЗГ_Т: 59, 204]; *Ой ішов я горі селом горі перелазом, / Якас бѳда мене втѳила по плечох три рази; Гой два нас з товаришем, / Та два нас, та два нас, / Та не ходім горі селом / Та не робім галас* (Розтоки К) [Шух. 3: 109–110, 132]; *Буду їти гѳр'ї до сестри* (Зелена Н) [КСГГ]; *Ой, по два нас з товаришем, По два нас, по два нас. Та не ходім горі селѳм, Та не робім галас* [Негрич: 52–53]; *Ішов милий гурі селом, тай блудив з дороги – я гадала, що до мене, тай си вимила ноги; О я ішов орі селом, дурні ся дивили – де зарвали буки в руки мало ня не били; Ой я ішов орі¹ селом, та ще ся свѳтило – та де я мав повернути там ся загасило; Ой я ішов гурі селом, відів меленийку, шчо седїла під віконьцом пряла кудилийку; Ой я ішов гурі селом, всягда ся свѳтило – де я мав ся повернути, там ся загасило; Ой я ішов гурі селом, найшовім си тилник – за мнов, за мнов, молодіці – я ваш ворожилник* (Нижнє) [Свенц.: 147, 148, 151; Он. 1: 144]; *Горі селом мазурійа* <‘поляки’> *їїде, така дурна д'ївка, шчо за мене піде* (Новий Кропивник) [Он. 1: 426]; *Хтось біжїт галь-пáль горі селѳм; Ой ішов я гѳрі селѳм та й ся заталапав; Ой ішов я горі сѳлом та й найшов копійку; Ой сѳлом, горі сѳлом, їде тарадáйка; Хто так горі сѳлом чїмхає <‘їти’>?* [Матїїв: 93, 166, 273, 454, 510]; *Йа їшоў гѳр'ї сѳлом та ї с'а оптадпаў* (Волосянка) [ПЗН_Т²: 124]; *Ої їшоў йа гѳр'ї сѳлом* (Розлуч) [ПЗН_Т²: 150]; *Гѳр'ї сѳлом поїїхав автѳобус* (Урич) [Шило_С: 95].

Засвідчено парну конструкцію <то> *горі селом*, <то> *долі селом*, що виражає значення ‘туди-сюди’: ◀*Тот паробок лем си походжат, то горі селом, то доло селом* (Горл.) [Пиртей: 73]; *Маў косы, маў итьїрі, та нима не кошу, / Горі селом, долї селом на плечох іх ношу!* (Вислік Великий); *Ой маю я косу, але ньоў не кошу, / Горі селом, долї селом на параду ношу* (Тиханя) [Верхр_Л: 287, 352]; *Горі селом, дулу селом, бігала кочїя, аш <‘хоч’> не буду Федорова, не буду нічїя* (Широкий Луг); *Горі сѳлѳм, дол'їў сѳлѳм бігала кочїя, та менѳ с'а очепїла лишж бѳдалашїя* (Росїшка) [Грицак_С 1: 25, 179]

догѳри <їти>: ► *Здовы догоры* [Турчин: 121]

¹ У бойківський говірках виявлено рідкісну форму *орі*: «Стрічаємо, навіть взаїмну міну о-у: ... *гурі селом* ... Осїбно: *орі селом*» [Свенц.: 123–124].

– ‘у напрямку вниз – із верхнього кінця села’

згору <іти>: ◀[Шкрумеляк: 68 («згори, з горішнього кінця (про напрямком)»)]; *Згору над'їшли люди* (Зелена Н) [КСГГ]

– ‘із верхнього кінця села’

згори <бути>: ◀*Як поховать <мерця> ... дівятса на дим. Як іде до зори, то буде згори вмирлий* (Волосате) [Кміт_В: 5]

[6.2.2) ‘пагорок, утворений у результаті боронування землі’; 6.2.2.1) ‘кінь, який під час оранки іде пагорком’]

– ‘зліва (пагорком, не борозною)’

горіхом <іти> ⇒ горіхом іті

звэрху <ставити>: ▲*Став гнідого в бурузьні, а каруго – звэрху* [Корз.: 126 («зліва (про місце запрягання коня)»)]

поверху <іти> ⇒ поверху іті

[6.4) ‘пагориста місцевість’]

– ‘пагористо, горбисто’

верховáто: ◀[Гол.: 395 («гористо»)]

горáво: ◀[Гол.: 485]

горісто: ◀*Во suda wże maj horysto* [Janów: 73 («о terenie górzystym»)]; *С'уді ни йе горісто, лиш так máло береговáто* <‘із пагорбами’> (Росішка) [Грицак_С 1: 128]

горно́: ►*Туди їхати дуже горно́* (Міуськ.о.) [Гр. 1: 313 («гористо»); Гр.² 1: 380]

горува́то: ◀*Там був оден склеп такий, шо жадні опришки не могли си дістати до него, з дубельтовими залізними дверми. Протів тих дверей було трошки горовáто* (Космач) [Шух. 5: 185] ►[Гр. 1: 316 (Новом.п., «гористо»); Гр.² 1: 384]

[7) *fig* ‘купа; велика кількість чогось’; 7.5) ‘верхня частина купи’]

– ‘у верхній частині купи’

звэрха <шукати>: ►*Л'ітше шука́йте / то ни звэр'ха / а ўспод'і скрі́ни; Дивісе ўспод'і / с цэго бóку* [Голянич: 258]

звэрху <бути>: ►*Чи ви бува не залічкували <‘замаскувати, приховати погане’> льону: він звэрху гарний, а насподі який? (Лебед.п.); Чи й на споді ж такі ягоди, як ото звэрху? (Харьк.п.); Як не личкували льону, то купимо; ось наберіть з-під споду, чи такий буде, як звэрху, гарний* (Ізюм.п.) [Гр. 2: 59, 366].

«Низ»

[1.7.2.5) 'похила площина']

– 'нижче щодо іншого об'єкта на похилій площині'

пониж <бігти> (ГС): ◀*Остро сказав Иванчік, тай побіг в долину пониже косарів* [Шек_ДИ: 379]

пониже <бути> (ГС): **і** *Бродъ о(т) молдавы што пониже романова торгу; Два селици ... пониже брьсомън(н) (Сучава)* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 193 («трохи нижче»)]

понижче <утворитися> (ГС): ◀*Голосно плакала, заводила й ревіла. З її сліз повстало там понижче озерце, що можна побачити його* [Лом_ЗС¹: 111]

– 'у нижній частині похилої площини'

вдоліні, удоліні <бути>: ◀*Ой Олена ў березін'і, короўкі ўдолін'і (Росішка)* [Грицак_С 1: 166]; *Р'іка / ўна тўтен'ки така / ік скло / іт би ўрубáў доўгэн'ку імáту полотна і приклáў удолін'і пóпит скалу* [Голянич: 973]

внизі <текти>: ◀*Внизі тече невеличка річка* [Брилінський: 20]

внизу́, унизу́ <бути, жити, висипати, ставити>: ◀*Одні́ бу́ли на гру́нику, а одні́ май́ на́боці́ внизу́ (Великий Бичків)* [КГ («унизу»)]; *Унизу́ гуд'і́у гук <'водоспад'>, гéйби збирáлас'е бұр'а (Вербовець); Та йа го там ўнизу́ ўз'éў (Пасічна)* [КСГГ] ▶ *У т'рици́т' д'ругому |роц'і бу́ла голо'доўка / нас |тато заб'раў на Каў'каз / ... / ну |жили ми так п'ід'м го'роу / а ўни|зу |жили та|тари* [Умань_Т: 219] ▲ *Копи́цу по-ставили в низу́, то годéнок <'сіно із дна копиці'> гет' замóк; Внизу́ йа зáвше висипáйу розори <'рівчак між грядками'>* [Аркушин 2: 8, 126; Аркушин²: 360, 481] **і** *Внизу млы(н)ка своего* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 124 («виражає просторові відношення нижче»)]

долі́ <рости, бути>: ▶ *Балка ... |дол'і распо|ложе"на / у котло|вин'і* [УССГ_Т: 53] **і** *Нижче о(т) шипоте о(т) тополи долу где была села щэфана зуграфа* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 316 (долоу, дулу «униз, додолу»)]; *А хотар ... долъ до где оупадает Сърата оу Проуть* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 316 (долъ, доли, доле «понизу, низом»)]; *Изаслав ... начаша прѣтиса съ княземъ стояще долъ (XV)* [Тимч_ІС: 775 («униз, доли»)] ⇒ **вгорі́, горі́**

долі́в <бути>: ◀[Астаф'єва: 459]; *Ой долов, долов на полонині* [Гол. І: 38; Гр. 1: 417 (за Я. Головацьким, долов «нар. низомъ»)]; *Долів лісі майже зи самого йеліч'і <'хвойний'>* (Устеріки) [ГГ: 67; КСГГ]

зни́же <бути>: ◀*Ой по́вишче йе мості́шче, а зні́же¹ берві́шче <'кладка'>* (Росішка) [Грицак_С 1: 172] **і** *Изниже тых врочиць лѣсъ и калина вокно солное и поле и доубровы (XV)* [Тимч_ІС: 294]; *Изниже ты(х) врочиць ...; Хотарь ємоу ... исниже доловъ дѣло(м) (Сучава)* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 406 («виражає просторові відношення нижче»)]

¹ У роботі прийменники проаналізовано як прислівники, адже і прислівники, і прийменники передають ознаку обставинності, репрезентуючи адвербіальну семантику.

знизу ⇒ нагорі

зпони́же <стояти>: ◀Він кленчєв на камени з-пони́же головиці, зхєлений так над водов, шо йго довге пєлєшє мочілоси кінцями у воду [Шек_ДИ: 20]

май влолі́ні <бути> (GC): ◀Потóму ма́ймо, ма́й ўдолі́н'і, ма́ймо одéн пóтік (Сучав.) [УГР_Т: 423]

май нї́жче <бути> (GC) ⇒ звє́рхи

нї́же <бути> (GC): ◀Петро жєивє малò нї́жє [Сабадош: 207 («присл. до ни́жый»)] і Ты ступиши нї́жє хїжє (XIV) [МСДЯ 2: 446 («на болѣе низкомъ мѣстѣ, infra, inferius»)]

нї́жче <бути> (GC): ◀Одна хата горішна а друга долишна. Назви цєсі відси пішли, шо одна хата є вісше або низше покладена за ґрунтом [Гк: 149–150]; Запровадив його Блуд-цєзник «Загору», нї́жче однієї полонини [Лом_ЗС': 111] ▶ Це / де м'іс'ток / так о'тож т'рошки нї́жч'є [УССГ_Т: 32]

низу <стояти>: і И сжицоу Петроу низоу на дворѣ, приде єдина отъ рабынь архиерєовь¹ (Мр.14: 66) (XI) [МСДЯ 2: 449 (Низь = низъ «внизу»)]

пони́ж <взяти, бути> (GC): ◀Любіла'мь го вѣрне, то всѣ люде знали, Пони́жє Мукачóва тамъ го звербовáли (Сян.о.) [Гол.: 591]; Пóниж м. <замість> пони́же ... пóниж Вішови [Верхр_ЗнД: 16]; Poniż dwóra biał ... dół [Janów: 176 («poniżej»)]; Я був ужє пони́ж дворишия; Пишов на город пони́ж хати [Шек_ДИ: 49, 316]; Пóниши цєрки (за Ю. Кмітом, О. Охрімовичем); Пóниж сєла (Коростів); Пóниж'горы [Он. 2: 112]; Люди ни хóдят пóниж стодбли, а йдут попере́д хату [Матіів: 372 («ни́жче»)]

пóни́же <бути> (GC): ◀Жонá / шчо жїла пóни́же у звóр'і (Нове Селище) [УЗГ_Т: 151]

сподóм <іти> ⇒ верхóм

– ‘у напрямку вниз – уздовж похилої площини’

згорі́ <бігти> ⇒ підгóру́

↑ ↓

вдолі́ну, удолі́ну <іти, бігти, спускатися, падати>: ◀До підрізуваня дерева служать попере́чні пили; як має дерево звалити ся у долину, ріжуть його з гори [Шух. 2: 177]; Дїдо помали йшов видосовневов толоков удоліну; Остро сказав Иванчік, тай побіг вдоліну пони́ж косарів [Шек_ДИ: 19, 379]; Дгóрі, а вїт:и си назáд вертáйт удоліну пóстáд'ов у звїр (Богдан) [КГ] ▲ Іду так – йдеши, а потом іспускаєся вжє у долину, – а тут булото токе скрозь ... Веліке болото [ГМ_Т 2: 402] і Границу єсми положилъ ... вь долину стежкою просто на взгорокъ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 19 (під гаслом долина)] ⇒ дгóрі

¹ Пор. у перекладі І. Хоменка: Коли Петро був унизу на подвір'ї, приходить одна з служниць первосвященика [Хоменко_СП: 67].

вниз, униз <спускатися, бути>: ◀ *У нас рвѣси* <‘зсуватися’> *пóле* і *сúнеси ўниз*, і *л'іс рвѣси* (Бабин) [ГГ: 162]; *Ўниз до р'ікі спуска́лис л'ісоруби* (Вербовець) [КСГГ] і *По рекоу Зелвоу к Деречиноу в низъ и в верх* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 183 («вниз, наниз»)]; *Стрельбище ... заросло на ̑ миль ̑низъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 186]; *От бузини ... а внизъ груши и черешни* (XVII) [Тимч_ІС: 151] ⇒ підгору́

доліну <іти>: ◀ *Іду доли́ну* [Горошак: 64; Горошак²: 55 («іду в долину, іду вниз»)]; *Присловники походження іменного ... dativ. доли́ну* (Бехерів) [Верхр_ЗнС: 70]; *Долов (в Комлоши і в Ретешівці) – а в поблизкім Бехеровоу: доли́ну, наприклад: ід долов geh' in das Thal hinab в Бехеровоу: ід доли́ну* (Хмельова, Бехерів) [Верхр_ЗнС: 236]

до́лі <іти, бігти, спускатися, ходити, дивитися>: ◀ *Ци кум, ци не кум – до гороху мі не ходь, / Ци кум, ци не кум – долѣ лукоў мі не ходь* (Вислік Великий) [Верхр_Л: 287]; *Анде пушлѣ бабішкѣра* <‘стара жінка’> *долу вўлиц'ов* (Анталовці); *Коли веріши камін' дул'і пун'ов і він бриніт, то с'а камін' брунцак* (Люта) [Грицак_С 1: 56, 268]; *Та й такъ помалу, долу городомъ спустилася идъ хижѣ* (Кальник); *Иванко товды узявъ зайду на плечі, и недай! долѣ пунѣм* (Тур'ї Ремети) [УЗГ_Т: 258, 262]; *Поб'іг дол'і дорóгоў* (Корчин) [Он. 1: 226]; *Та дівится <медвідь> долі́ пóлем чи йдут молодіці* [Магіїв: 390]; *Напудиўс'а ... у'с'о / по'б'іг дол'і л'ісом / то'ты шче дал'ше поўт'ікали* (Волосянка) [ПЗН_Т: 32] і *Идучій и тымъ самымъ яркомъ долу* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12: 224]

долів <іти, везти>: ◀ *Ой долóвъ, долóвъ, долóвъ лужєньки, йдутъ долóвъ нїми бѣстрї рѣчєньки* (Сян.о.) [Гол.: 527]; *Пришли возове все облозове / Тай ізібрали йиру пшелицу, / Повезли єю долів землею, / Долів землею ѡа в руську землю; Тай ізібрали йиру пшелицу, / Повезли єю долів землею, / Долів землею ѡа в руську землю* (Космач) [Шух. 4: 53] і *Доловъ тоєю долиною до реки Бугу* (XVII) [Тимч_ІС: 773] ♦ долів іті ‘іти в місто’: ◀ *Dol'iw ity* [Janów: 45 («ісіс до міста»)]

надоліну <іти>: ▶ *Тод'і б'іл'ат со'б'і полот'но / с'у'іко там задоўш'ки / о'це |сонце зрїє на долину їди / б'ілити йи'го / ну та_ї шо_ш нина'носис'а_ж во'ди / бо ти'пер кир'ниц'а ос'о'го тут'о'го / а то'д'і ж кирни'ц'іў ни |було / ў до'лин'і* [Умань_Т: 232] і *На долинѣ до дебри <‘яр’> названое сѣходолная тою дебрею сѣходолною идѣчи за слнце(м) к полѣ(д)ню в долинѣ сѣходоль* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 215]

надолі <іти> ⇒ взгору

наніз <іти, спускатися, котитися>: ◀ *Бо то |зарис так'і розкош'і шо чириз дорогу / к'ірница на подв'ір'у ... а ѡа ходила аж на низ до к'ірниц'і дали'чен'ко* (Каплівка) [Колеснік_Д: 323] ▲ *Вже спускаєся но нїз іг озеру туди вже йті* [ГМ_Т 2: 314] ■ *Він і покотився на низ* (б.л.) [Гр. 2: 563 (гасло низ «низ, ниже лежащее мѣсто»)] і *Оттоль лыбедью нанизъ, на задки <‘місце за будинком’>* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 25]

наподілі <іти>: **і** *И ту есть въ томъ селѣ гробъ Пречистыя Богородицы и церковь велія, а въ нее полѣсти 8 степеней на подоль* (XIV) [МСДЯ 2: 1043 («внизъ»)]

підгору́ <дивитися>: **і** *Мы бвшии зослание розгледѣли, же кривдою великою Старосанджаровцам стало, що власном кгрунтѣ ... ажъ против Булановой луки ... а на болоті знизу* (XVII) [Тимч_ІС: 565 («у діл, униз»)]

[1.7.5) ‘провалля, прірва’]

– ‘униз, у провалля’

нані́з <падати>: **►** *Кон’и зл’акалис’а / і йак рво’нули / а тут же ш н’ропас’т’ / про’вал’:а / і во’на н’шла с к’ін’ми туди / на’низ* [УССГ_Т: 154]

[2) ‘низина, низовина (до 200 м)’]

– ‘у низовині’

вдолі́ні, удолі́ні <бути>: **◄** *Гаї див’іц: / йек Т’удиу вигл’ідаїї / вин гет удолін’і / ... тогб так се називаїї / це вит тогб / шо дил / доліна* [Голянич: 978] **►** *То’д’і ж кирни’ц’і’ї ни ’було / ў до’лин’і / а ў нас ’р’ічка була та’ко / ’викопали ’тато ’р’ічку / та_ї во’да ў нас була / чи там джирі’ло було там чи_шо* [Умань_Т: 232]

долі́в <бути, купувати>: **◄** *Гей там долов при яречку ... Мыє Янцік с кырві ручку (Злоцьке); Там долов, там долов зац <‘заець’> отаву косит, / Лшика <‘лисиця’> пограбує, комар купы кладе (Липовець К)* [Верхр_Л: 224, 310]; *Загірські кутці, Волохи зибралиси тай пишли до нас за хлібом. Накупили долів хліба тай си вернули назад криз Голови на Шибений* [Шек_Р: 288–289]

нанізу́ <бути>: **■** [СУМ 5: 133; СУМ₂₀: 1771]

нізько́ <бути>: **▲** *Горбд в кого ніско, то добре. А йак в когб г’ірка?* [Аркушин 1: 90; Аркушин²: 89]

– ‘дуже низько в низовині’

нізвенно́ <бути>: **▲** *◄Ліс> ’в’ікарчавал’і / бо там н’із’а та’к’е / ’н’із’в’ено^а с’іл’ен:а* [ГЧЗ_Т: 172, 352]

– ‘у низовину’

вдолі́ні, удоли́ни <іти, спускатися>: **◄** *Утечю гет віціє удолини до свого дедика так, шо й видіти ни мут, коли* [Шек_ДІ: 42]

вдолиноньку (*det*) <іхати>: **◄** *Ой вийду я на гороньку, / Подивлю ся в долиноньку (Ваньковичі)* [Гнатюк_Г 1: 103]

вдолиночку (*det*) <іхати>: **◄** *Отвори-ко ми, мамочко, нижну кватирочку, / Вийжджає компанія з гори в долиночку (Барвінків); Отвори-ко ми, мамочко, нижну кватирочку, / Вийжджєє кумпанія з гори в долиночку (Криворівня)* [Шух. 3: 234–235]

днізу́ <—>: **◄** [Мосора: 38 (д низу «на діл»)]

ДОЛІВ <ходити>: ◀У скрутн'ї ч'їсі л'уде с Г'удеа ходіли долиў у міну <'угода обміну'> / абї принєсти хот' трóхи мукї ци ш': ч'їгóс [Голянич: 415 («означає територію сіл, розташованих (стосовно Тюдова) внизу, за течією Черемоша, у перегір'ї, а не далі, в горах»)]; У войну то ни одна сімня була вакована долів (Верховина) [Гавука: 62]

– ‘із низовини’

ЗДО́ЛИ <достачати>: ◀Хлі́ба ту все бы́ло ма́ло, та достача́ли здо́лы (Волосянка) [КГ]

ЗДО́ЛУ <вертатися>: ◀Розказали Туманюкови, шо загирські Волохи, ек си вертали з долу, збиткувалиси з них и зробили їм богато шкоди (Голови) [Шек_Р: 289]

[2.1) ‘мешканець низовин; низовинець’]

– ‘так, як характерно для мешканців низовин’

ПО-ДОЛІ́СЬКИ <чесатися>: ◀Бойк'ін'а чєситси по-дол'їск'ї (Гринява) [КСГГ]

[2.2.1.1) ‘подолянин’]

– ‘так, як характерно для подолян’

ПО-ПОДОЛ'Я́НСЬКИ <говорити>: ◀Пекл'єванои чы по подолянськый такожь пытл'єванои [Коваленки_С: 261]

[5) ‘частина регіону, розташована нижче за іншу’]

– ‘у місцевості, розташованій нижче за іншу’

МАЙ ДОЛІ́ <говорити> (GC): ◀Ми кажеме смик, а туди, маї долу, кажут борона (Марам.) [УГР_Т: 109]

– ‘із місцевості, розташованої нижче за іншу’

ЗДОЛІ́В <іти>: ◀Здоліў прийшла смих / ходіла на барабу́л'ї [Голянич: 593 («здоліў з півдня»)]

ЗДО́ЛУ <їхати, наступати, стріляти>: ◀Ja przyjchaw ucziera z dolu <«z miasta»> [Janów: 43]; Но коли наступали рус'к'ї здо́лу на Манілу, ми були дванац'ц'їт'туї, держали огин' (Марам.) [УГР_Т: 249] і На горѣ замьковѣю з долу до стєны нигде з лѣка дострєлили не може [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 196 («з місця, яке розташоване внизу) здо́лу, знизу»)]

[5.4) ‘гірські райони Закарпаття’]

– ‘у негірських районах Закарпаття’

ДОЛІ́В <носити, говорити>: ◀У нас старині ка́жут ви, а туді́ долі́в ка́жут они (Росішка) [КГ]; Туді́ дол'їў дўже мно́го ану́каїут, а ў нас маї ма́ло ану́кан'а; Туді́ дол'їў дўже мно́го ану́каїут; А туді́ дол'їў ни ѝє страх, бо нóс'а бачма́ги <'штани'> такі з' полотна́ (Росішка); До́л'їў ка́жут борозді́ ти, а ў нас борозні́ти (Нижні Ремети); Туди́ долі́ў хруи́чеви ка́жут бумба́к <'хрущ'> (Чинадіюво) [Грицак_С 1: 44, 65, 97, 236, 291]

[5.6) 'частина населеного пункту, розташована вище за іншу']

– 'у нижньому кінці села'

вдоліні <мешкати, бути>: ◀*Не є в нашом селі лем три хлопці красні, / Єден в долині, другий на груно́чку* (Великі Лучки) [Верхр_ЗнД: 172]; *Нижній конец <села Волосате> ..., звір (кілька хат в долині з боку від дороги)* (Волосате) [Фальк_МК: 16]

внизу́ <іти>: *Внизу села, ек би води потоками спливали з горій на долини, так йшла марга* [Шек_ДИ: 53]

до́лі <мешкати>: ◀*Мешкаў там дово, йак с"а ішво до Л'існичу́ки* [Турчин: 86 (дóво «внизу»)]

долів <мешкати> ⇨ горі

– 'у напрямку вниз – до нижнього кінця села'

вдолі́ну <віддаватися> ⇨ вгору

вниз, униз <іти>: ▶*Йа п'ішла на го́род / а в'ін ту́ди у́низ у се"ло* [УССГ_Т: 22]

до́лі <дзвеніти, нести, йти, бігти>: ◀*Дали йому і на шаркантьови <«остріг»> / Обы подзвеніў долё Кошиця́ми* (Іршава); *Боканьчі, боканьчі, іще с тудко́вками, / Будете дзвеніти долё Кошиця́ми* (Широке) [Верхр_ЗнД: 189, 200]; *Доло сёлом невеличка ріка пліла* (НСанч.) [Пиртей: 88; Пиртей²: 80]; *Nes'e som'ar v'ôÿka dól'i sel'om* (Нижні Ворота) [Паньк.: 458; УЗГ_Т: 241]; *Дóво сéвом* [Турчин: 86 («вниз; уздовж»)]; *Пуш'ли н'ан'ко ту́ды ду́ду |Куты* [Сабадош: 71]; *Хтось тіндає <'повідільно ходити'> долі селом; Га́ля вже потéпла пéлехами <'йти'> долі селом; Фурдіт <'бігти, швидко йти'> таздіня долі селом віт хати, абі ни робіти* [Магіїв: 116, 337, 491] ♦ ◀*За кору́ну бу́де до́лі валáлом жа́бу гна́ти* 'про скупу людину' [ФСЛГ: 61 («бути дуже скупим»)]

долів <йти, бігти>: ◀*Узяла цибер у руки й подалася долів Квасним ...* [Лом_ЗС²: 82]

до́лом <іти>: ◀*Долом селом ідеме, / Бочку меду веземе* (Королик Волоський) [Верхр_Л: 320]

надолі́ну <іти>: ◀*Ї́ зіхір ни буди вдома, бо перши <'щойно'> виділам, шо вна дес пішла на долину* (Рідківці) [БГ_С: 408]

поні́зь <іти>: ◀*Два йего л'уде прийшли поні́з' селá / там бу́ло по́ле* (Рахів) [Жилко_Т: 268]

– 'у напрямку вгору – із нижнього кінця села'

здо́лі <іти>: ◀[Турчин: 121 (здóвы «знизу, з нижнього кінця, йдучи знизу вгору»)] ⇨ догóри

[7) *fig* 'купа; велика кількість чогось'; 7.5) 'нижня частина купи']

– 'у нижній частині, на дні купи'

відспóду, одспода <пропадати>: ▶*Ота'к'і сло́ї <зерна> пропа'даіе от спо'да / от спо'да ота'ко де бол'и / на |ч'етверт' пропа'даіе / |тухн'е |дуже* [ГЧЗ_Т: 93]

всподі, усподі <перебирати, шукати>: ◀*Йа ўз'аў вёр'хний, шо йа буду в спод'і бирлѡжити* <'перебирати'> (Росішка) [Грицак_С 1: 159]; *Кинь зз'ів сїно, тай ниском прогортае у сподї, аж то зацоркотїло шос у йислах* (Голови) [Шух. 5: 145]; *Дивїсе ўспод'ї / с цєго бѡку* [Голянич: 258 (*ўспод'ї* «на дні; ближче до дна; всередині»)] ■ [Гр. 4: 358 (б.л., *усподі* «на днѣ»)] ⇒ звѣрху

всподу, усподу <шукати, знаходити>: ◀[КГ (*всподу* «на дні»); Астаф'єва: 318 (*ўсподу* «на дні»)]; *Она поклала дитину у місце, де кинь їв сїно; як кинь переїв сїно, шукав у споду, форкав* (Тюдів) [Шух. 4: 225]; *То шо шукала, найшла аш усподу у скрін'ї* (Голови) [КСГГ]

нанізі <бути>: ◀*Твої документи не розглядают, бо вни на купї на самїм нїзі* [ББ]

насподі <бути> ⇒ звѣрху

спідсподу <бути> ⇒ звѣрху

– ‘**на дно купи**’

насподі <класти>: ◀*Нрупš'ї 'dereva na 'spody to po'klali / ... na 'zeml'u* (Улич-Криве) [РП_Т: 88]

– ‘**їз дна купи**’

відсподу / одсподу <->: ◀[Пиртей: 258 (Нсанч., «(*одсподу*) знизу, спід-низу»)]

зісподу <рвати, брати>: ▲*Ни рви с'їна зи споду; Зї споду брав дрѡва, то верх обвалївса* [Аркушин 1: 189; 2: 168; Аркушин²: 188, 522 (*спуд* «спідня (нижня) частина чого-небудь»)]

спідсподу <набирати>: ► [Гр. 2: 366; 4: 177 (Ізюм.п., «снизу, со дна»)] ■ [СУМ 9:524 («з місця, розташованого внизу, нижче від кого-, чого-небудь; знизу; з нижньої поверхні, з нижнього боку»)] ⇒ звѣрху.

4.1.1.2 СМП «Водний простір»

СМП «Водний простір» охоплює назви верхів'я та пониззя річки, видів водойм (гірський потік, річка, лиман, озеро), вітру (їз верхів'я / пониззя річки, їз гір / низовини), поверхні чи дна водойм, а також назви річкової долини (див.: таблицю 25).

Таблиця 25

Синопис СМП «Водний простір»

4.1.1. ССП «Рельєф»	
4.1.1.2. СМП «Водний простір»	
«верх»	«низ»
1) 'верхів'я річки; верхня течія річки'	1) 'пониззя річки; нижня течія річки'
adj 'розташований ближче до верхів'я річки'	adj 'розташований ближче до пониззя річки'
adv 'у верхів'ї річки; у верхній течії річки'	adv 'у пониззі річки; у нижній течії річки'
adv 'ближче до верхів'я річки'	adv 'ближче до пониззя річки'

adv 'у напрямку вгору – до верхів'я річки'	adv 'у напрямку вниз – до пониззя річки'
adv 'у напрямку вгору – до верхів'я вздовж берега'	adv 'у напрямку вниз – до пониззя вздовж берега'
adv 'у напрямку вгору – проти течії річки'	adv 'у напрямку вниз – за течією річки'
1.1) 'місцевість поблизу верхів'я річки'	1.1) 'місцевість поблизу пониззя річки'
adj 'розташований ближче до верхів'я річки'	adj 'розташований ближче до пониззя річки'
adj 'розташований за верхів'ям річки'	
adv 'із місцевості, розташованої ближче до верхів'я'	adv 'із місцевості, розташованої ближче до пониззя'
	1.1.1) 'місцевість поблизу пониззя Дніпра'
	adj 'розташований ближче до пониззя Дніпра'
	adv 'у пониззя Дніпра'
1.1.2) 'мешканець місцевості поблизу верхів'я річки, верхнього берега річки'	1.1.2) 'мешканець місцевості поблизу пониззя річки, нижнього берега річки'
adj 'який мешкає ближче до верхів'я річки'	adj 'який мешкає в пониззі Дніпра'
	1.1.2.1) 'запорізький козак'
	1.1.3) 'частина населеного пункту в прибережній низовині'
	1.1.4) 'південна частина Дністровського лиману'
	1.1.4.1) 'північна частина Дністровського лиману'
	1.1.4.2) 'тоня на березі Дністровського лиману з півдня'
	1.1.4.2.1) 'тоня на березі Дністровського лиману з півночі'
1.2) 'течія'	
2) 'гірський потік, джерело, річка'	2) 'озеро'
adj 'гірський'	
2.1) 'високий стрімкий берег річки'	2.1) 'берег річки, лиману'
adj 'зі стрімкими схилами, берегами'	adj 'який навесні затоплює вода'
	2.2) 'берег, який затоплює вода'
2.3) 'потік із весняною чи дошовою водою'	
adj 'який тече згори'	
3) 'вітер із верхів'я річки або з гір'	3) 'вітер з пониззя річки або з низин'
adj 'який дме з верхів'я річки або з гір'	adj 'який дме з пониззя річки або з низини'
adv 'із верхів'я; із гір'	adv 'із пониззя річки; із низини'
	adv 'із річки, моря'

4) ‘поверхня водойми’	4) ‘дно водойми (моря, озера, річки)’
adv ‘на поверхні водойми’	adv ‘на дні водойми’
adv ‘на поверхні рідини’	adv ‘на дні іншого об’єкта’
adv ‘із поверхні водойми’	adv ‘із дна водойми’
adv ‘із поверхні рідини’	
adv ‘по поверхні водойми’	
adv ‘у напрямку вгору – на поверхню водойми’	adv ‘у напрямку вниз – на дно водойми’
adv ‘у напрямку вгору – на поверхню рідини’	adv ‘у напрямку вниз – на дно іншого об’єкта’
adv. <i>fig</i> ‘до загального відома; на загал’	adv. <i>fig</i> ‘утаємничено, приховано’
	4.1) ‘річкова долина’
	4.1.1) ‘безводна долина; висохла водойма’
[4.2) ‘те, що на поверхні’]	[4.2) ‘те, що на дні’]
adj ‘який є на поверхні води’	adj ‘який є на дні, біля дна’
4.2.1) ‘риба, яка плаває ближче до поверхні’	4.2.1) ‘риба, яка плаває ближче до дна’
4.2.1.1) ‘риба, яка плаває ближче до поверхні води через глисти’	
4.2.2) ‘кодола на поверхні’	4.2.2) ‘кодола, опущена на дно’
4.2.3) ‘бульбашка на поверхні’	4.1.3) ‘осад’
	4.3) ‘найглибше місце водойми’
	adj ‘дуже глибокий’
	4.3.1) ‘глибина’

Субстантивна семантика

«ВЕРХ»

Значну групу формують назви на позначення місця, де річка бере свій початок (верхів’я, витік) і де впадає в океан, море, озеро або в іншу річку (понижзя, гирло). Поява дериватів слів *верх* і *гора* для номінації початкової точки, звідки йде витік води, зумовлена позамовними чинниками – різницею висот річки у двох різних точках [пор.: Слободян 2017: 565].

Базові слова та деривати зі значеннями ‘верхів’я / понижзя’, ‘верхня / нижня течія річки’ репрезентують «особливий спосіб просторової концептуалізації» [Пономарева 2007: 13], поєднуючи категорії вертикальності і горизонтальності. «Відбувається одночасна актуалізація двох систем координат – вертикальної, оскільки йдеться про частину річки, що знаходиться вище основного русла, і горизонтальної, адже річка – горизонтальна поверхня» [Пономарева 2007: 13; Флягіна 2012: 67].

Зі семантикою ‘**верхів’я, джерело, витік річки (поток); верхня течія річки**’¹ (1) засвідчено назви:

¹ Лексикографи часто об’єднують значення ‘верхів’я річки’ і ‘верхня течія річки’ (як і ‘понижзя’ та ‘нижня течія’), а тому диференціювати їх складно.

- верх** (*р/л* **верхі**): ◀ [Потапчук 2012: 244 («витік річки»)] **і** *До верха ріки то ъ* (XIV) [Тимч_ІС: 728]; *Верхъ попова ставу селищю гдѣ луцевичи седѣли* (Луцьк) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 156; 1: 167 («верхів'я (річки)»)]; *От оустія хотарь ему ... до верхъ потока, а от Иліяшеви опятъ по другой сторонъ от верхъ потока дубровою до Сретъ*; *Продали ... село ... о(т) оустіа до самого верха* (Сучава) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 156, 195, 317]; *Оли же до верха рѣки; Рыбы (козаки) привозять зъ верху (Днѣпра) до мѣста Киевского* [Тимч_ІС: 220; СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 167]; *В челнохъ воз верхъ рѣкы Лосны* (XV) [МСДЯ 1: 466]; *3 вє(р)ховъ тоє рєчки; Аж до вє(р)ху рєчки Бобрѣцы* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Ажъ до верхѣ а по реце тямени (штѣ ѣстѣя ажъ до верхѣ)*; *По реце тямени штѣ ѣстѣя ажъ до верхѣ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1: 81; 3: 241, 242 («верхня течія річки»)]; *Аж до верховъ тоє Смыжали <'назва річки'>* [Тимч_ІС: 938; СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 363]; *Почавши отъ села отъ водоности у верхи рѣчки Неборовки* (XVII) [Тимч_ІС: 283]
- верхів'я, верхов'є**: ◀ [Жел. 1: 64 («Quellengebiet, Quellenbezirk (des Flusses) <джерело, верхів'я, витік річки>»); Потапчук 2012: 244 («витік річки»)] ▲ [Черепанова 1983: 182 («исток»)] ■ [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281 («місце, де починаються витіки річки, а також місцевість, що прилягає до неї»)] **і** *Логомъ по върховью Мячина* (XII) [МСДЯ 1: 465]; *Тым шляхом аж до верховя рєчки Мирутинки* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 237]
- верхне ұстя** (*с(т)в*): **і** *Заты(м) повели на(с) старци пустыньски(и) о(т) верхне(с) оустѣя рѣки злѣнки дорогою старою* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 13]
- верхній кінєць** (*с(т)в*): **і** *Почениши річкою Радункою отъ верхнего конца ажъ до нижнего річки Радунки у Черторью* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15: 77]
- верховіна**: ◀ [Дзєндзелівський 1965: 24 («початок річки; місце, звідки починається річка»)] ▶ [Слободян 2017: 280 («вершина, початок річки»)] **і** *И урочища над річкю Каменцею и от верховины ее котораа впадаєть в Днѣстръ; До Почапинце влево, пускаючи до головы и верховины Ровця; Pryweły nas na werchowyni Teterewki reczki* (XV–XVII) [Тимч_ІС: 318, 219 («горішній біг річки»)]
- верхоріччя** (*с(т)р*): ■ [СУМ 1: 337; СУМ₂₀: 282 («те саме, що **верхів'я**»)]
- вершадь**: ◀ [Нгабєс 1950: 51; КГ («верхня частина течії річки або її початок»); Савчук: 26; Личук 2015: 257–258 (*вершадь* «початок джерела», «витік джерела»; *вєршїть* «початок великої річки», «початок джерела», «витік джерела»)]; *Урива́йє с'и з вєршї'идє водá. Тїса мáйє велїку вєршї'ид'* [КГ]
- вершєчок** (*дєт*): ■ *Де річка Лива взяла свої вершєчки* (б.л.) [Гр. 1: 141 («истокъ рѣки»)]
- вершіна**: ◀ [Жел. 1: 65 («Quelle, Quellengebiet eines Flusses <джерело, витік, верхів'я річки>»); Потапчук 2012: 244 («витік річки»); Личук 2015: 257–258 (Надв., «початок річки»)] ▶ [Слободян 2017: 281 («вершина, початок річки»)]; *Гей з устні Дніпра да до вершини сімсот річок і чотири* (за М. Максимовичем) [Гр. 1: 141 («верховье рѣки»); Марусенко_С:

220 (за Б. Грінченком, «верховье реки») ▲ [Черепанова 1983: 182 («исток»); ГМ_Т 3: 182 (*в'ерши́на* «початок річки, верхів'я річки»)] ■ *От вершини до устя Макаровка (XVI); У вершини річки, прозиваемої Богучарь (XVIII)* [Тимч_ІС: 221 («горішній біг річки»); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 242 («верхів'я, верхоріччя»); УК: 42–43 («верхня течія річки або озера та прилегла до неї місцевість»)]; *На вершинѣ рѣчки Омелника (XIX)* [Тимч_МС 1: 94 («верховье [реки]»)]

вершінь: ◀ [Личук 2015: 258 («початок джерела», «витік джерела»)]

вѣршѣк: ◀ *В сам'ім вѣршкѣ р'ікі найбіл'ша скала; Ми нін'і дойшли аж до вѣршкѣ р'ікі* [КСГГ] ▶ [Гр. 1: 141 (б.л., «истокъ рѣки»); Слободян 2017: 281 («вершина, початок річки»)] ▲ [Никончук: 34 («місце, де починається річка»); ГМ_Т 3: 182 («початок, верхів'я річки»)]

горá: ▶ [Берлізов: 13–14 («верхня течія Дністра»)]; *Вітер з гори дме, т. е. по теченію* (б.л.) [Гр. 1: 309 («о рѣкѣ: верховье, верхнее теченіе»); Гр.² 1: 375; Марусенко_С: 223 (за Б. Грінченком, «верховье (о реке)»)] ■ *Гетманъ зъ бояриномъ въ гори Днѣпра до Томаковки ... прибивши изъ суденъ воднихъ на землю вѣсѣдиши, суда всѣ великии и маліи отпустили въ гору ажъ до Січи Запорозской (XVIII, за С. Величком)* [Тимч_МС 1: 158; Тимч_ІС: 564 («частина річки ближча до джерел»)]

повѣрхов'я: ◀ [Жел. 2: 667 («oberer Lauf des Flusses <верхів'я річки>»)]

узвѣршина: ◀ [Жел. 2: 1005 («= вершіна»)].

Місцевість поблизу верхів'я річки (модель мотивації 'об'єкт → місце-вість') номінує синонімний ряд дериватів слова *верх*:

верх: ■ *Na verši Dunaju try roty tu stoju* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 241 («верхня течія річки або місцевість, що прилягає до неї»)]

вѣрхня земля (сѣб): ■ *Брате, тобѣ Богъ далъ верхнюю землю (XV)* [МСДЯ 1: 465; Тимч_ІС: 218 («горішній»)]¹

верхові́на: ▶ [Яв.: 72 («заросшее мѣсто въ концѣ рѣчки²»)] ■ [СУМ₂₀: 281 («місцевість, що прилягає до верхів'я річки»)] ■ *А перешедши верховину Ровця, на другую сторону той верховини* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 165]; *Верховина ѡв однѣ сторонѣ к вѣ(р)ховинѣ рѣчки* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 237]

¹ Павло Бірюк, намагаючись окреслити умовні кордони історичної області у верхів'ї Оки, територію якої називають також «верховські землі» покликаючись на літопис за Іпатіївським списком, підводить до думки про те, що саме ці землі у літописі названо «верхніми землями», тобто розташованими у верхів'ї річки Ока: «Під 1146 р. існує згадка, де “Святославъ (Святослав Ольгович. – Авт.) възратися, поиде увѣрхъ Оки, и пришедъ ста на усть Поротве в городъ Лобыньскъ” [Іп.л.: 240]. Наступного року зафіксоване звернення великого князя Ізяслава Київського до брата Ростислава Смоленського: “тобѣ Богъ далъ верхнюю землю” [Іп.л.: 253]. Читаючи далі звернення Ізяслава, знаходимо наступне: “тамо у тебе (тобто у «верхніх землях»). – Авт.) Смолняне и Новгородци”» [Бірюк 2017: 22]; пор. припущення Флорана Мушара, що «Русская земля – ‘верхня’ земля, т.е. очевидно верховья Днепра» [Мушар 2011: 141].

² Імовірно, верхній «кінець» річки – верхів'я.

верхівна земля (*comb*): **і** *Брате, тобѣ Богъ даль врѣховную землю* (XV) [МСДЯ 1: 465]
вершіа́дь: ◀ [Нرابес 1950: 51; Личук 2015: 257 (Верх., «грунт біля джерела потоку»)].

Слово горі́он зафіксовано в словнику за редакцією Є. Желехівського та С. Недільського на позначення **мешканця верхнього берега річки Сейм** (1.1.2) [Жел. 1: 155 («Bewohner des Höhen uchten Ufers des *Сейм* <мешканець верхнього берега Сейму>»)], демонструючи мотиваційну модель 'місцевість → особа'.

Нейтралізацію «позитивної» та «негативної» семантики ілюструє значення 'течія' (1.2):

верхів'я, верхів'є: ▲ [Черепанова 1983: 183 («течение вообще»)]
верхово́дка (*comb*): ▲ [Черепанова 1983: 183 ('тс')]
 ↑ ↓
понизо́в'є: ▲ [Черепанова 1983: 183 ('тс')].

Семантичну групу 'гірський потік, джерело, річка' (2) репрезентують назви:

вершіа́дка: ◀ [Горбач Б: 146 (*верш'єдка* («гірський потік»)); *Збира́йут л'іс у верш'ітк'іє і зачина́йут гони́ти. Типе́р то назива́йут пото́ч'к'є* [КСГГ]]

вершіа́дь: ◀ [Горбач І («гірський стрімкий потік»); КГ («стрімкий гірський потік з кам'янистим дном»); Савчук: 26; Личук 2015: 257–258 (*вершіа́дь* «потік, що тече у яру»; *ве́ршидь* «невелика гірська річка, що протікає ущелиною»; *ве́ршить* «мала річка, потічок, який тече з гір і впадає у велику річку», «потік, що тече у яру»)]; *Ве́ршидев ковбкѣи пуска́ют; До ве́рши'іди велико́йі; Уросчо́линах* <'гірський хребет'>, *де росхо́д'єци дві ве́ршиди* [Горбач Б: 146 («стрімкий потічок»), 212]; *Пото́чина – ве́ршидь, малий потік* [Горбач П: 308]; *Та_j то <зрубане дерево> гонимо у одну ве́ршит' на зи́му, аби́ возили кара́уши'і. А јик је дес добра ве́рши'і, та во́з'і кы́н'ми́, чофли́нками́; Пришо́у ме́дв'іт'уноч'і та_і ту корову ўби́у, в'іпи́у кро́у та ко́лод'ами такими великими та ве́рши'ід'мі та гѣт перен'іс јі ц'ілу, та́кѣи дужѣи* (Суч.) [УГР_Т: 339, 341] ► *Посатку нада харошу класти. Аж не посадеши – не будеш ловит', де с'а неўдоўго неўдобно сто́јит', будѣ ве́рши́т', не буде лови́т' рибу* (Добр.) [УГР_Т: 589 («стрімкий потік»)] ♦ ◀ розправе́ті ве́ршидь 'спускати колоди вниз рікою' [Горбач Б: 146 («спускати зібрані нагорі склону ковбки зрубаного лісу»)]

верші́діна: ◀ [Горбач Б: 146 («гірський потік»)]

гірська вода́ (річка, потік) (*comb*) ⇔ гірський

подго́рник: ▲ [Черепанова 1983: 184 («источник»)].

Окрім СО ‘гірський’, який вказує на локалізацію об’єкта, чимало слів актуалізує також СО ‘стрімкий’. До прикладу, СО ‘гірський, локалізований у горах’ домінує у слові *вѣршидь* (*вѣршиадь*) у гуцульських говірках, а СО ‘стрімкий, який має велику швидкість руху’ – у степових.

Значення ‘**високий стрімкий берег річки**’ (2.1) номінують лексичні одиниці, засвідчені в південно-східному та північному наріччях:

горá: ► [Сіденко 2003: 41 («крутий берег річки»); Задорожня 2021: 47, 149, 209 (Черк., «високий крутий берег річки»; пор.: *до горі, під горá* «місце, до якого доходить вода при розливі» [Задорожня 2021: 216, 261])] ▲ [Шийка 2013: 306 («високий берег річки»)]

гóри висóкі (*pl, comb*): ► [Задорожня 2021: 149, 202 (Черк., «високий крутий берег річки», «високий крутий обрив (берег) над річкою»)] пор.: суході́л (*comb*): ► [Задорожня 2021: 150, 288 (Черк., «берег, який ніколи не затоплюється водою»)]

крутогóри (*pl, comb*): ► <*Річки*> *самої не видно – закрила ся вона за крутогорами та гайками* (Опішня) [Русов_Г: 41].

На позначення **поток**у з **весняною чи дощовою водою** (2.3) спорадично зафіксовано словосполучу горовá водá (*comb*): ► [Задорожня 2021: 6, 119, 210 (Черк., «потоки із весняними чи дощовими водами»)]; пор.: *Річка текла з горової води* (за «Кіевская Старина») [Гр. 1: 314 («горный»); Гр.² 1: 381]].

Семантична група ‘**вітер із верхів’я річки або з гір**’ (3) представлена дуже багатогранно, оскільки значення мотивоване різними об’єктами: можлива орієнтація на природний об’єкт (гора, річка, море) чи на напрямок – одна із чотирьох сторін світу. Деякі цитати містять тільки «підказки» щодо напрямку вітру, однак часто така інформація відсутня, і напрямок визначити складно, адже він залежить не тільки від локації мовця, а й від його світобачення.

Напрямок вітру залежить передусім від географічного розташування, а також – від просторового уявлення носія говору або укладача (автора) словника, наприклад:

верховій вітер (*comb*): ► [Гр. 1: 140 (за Я. Кухаренком, «сѣверовосточный вѣтеръ»)] ■ [СУМ₂₀: 2013 («вітер, що дме з верхів’я річки»); СУМ 1: 336 (*dial.* «вітер, що дме з верхів’я ріки»)]

верхові́к: ■ [Гр. 1: 140 (б.л., «сѣверный вѣтеръ»); СУМ 1: 336]

вітер згорі́ (*comb*): ◀*Він гварит, шчо вітор з доли ни такий, а з гори* (варіант *згори*. – Т. Я.) *літший* (Волосянка 3) [КГ]

гóрець: ◆ ► держáть гóрца (*горце́й*) ‘утримувати човен відповідно до напрямку вітру’ [Берлізов: 13 («удержання човна в час руху його ближче навітряного боку»); 38 («придати човнові в час руху його попід вітер такого положення, що човен стає проти вітру. “Горцей держать”, коли

треба зменшити швидкість руху човна»] ♦ ► випускати з гóрца ‘випускати сітки з човна у воду з боку вітру’ [Берлізов: 14] ♦ ► забігти з гóрца ‘під’їхати човном до іншого човна з того боку, звідки дме вітер’ [Берлізов: 14]

горішняк: ◀ [КСГГ («з горішньої сторони»)]

горішний вітер¹ (*comb*): ◀ *Вітер горішний віє з Угорщини (з верхів гір), довший з півночі з долів* [Шух. 4: 5] ■ [Гр.² 1: 379 (б.л., «верховой, с гор»); СУМ₂₀: 2013 (*горішний вітер* «північний вітер, який дме у напрямку течії річки»); пор.: СУМ 2: 131 («який іде за течією річки Дніпра вниз; північний»)]

горішняк: ► [Гр. 1: 312; Гр.² 1: 379 («сѣверный вѣтеръ»); Москаленко: 25 («північний вітер, вітер з верхньої течії Дністра»)]; пор.: ‘вітер із півночі’: *Гор’їшн’ак дуйє с с’євера* (Любопіль); *Повійав горішн’ак / і зразу похолодало* (Дивізія, Овідіополь, Біляївка); *Подув гор’їшн’ак / буде холодно* (Велика Мар’янівка, Вилкове) [Бондар: 56 («північний вітер»)]; а також: *Горбач_П*: 285]; *Такім горішн’аком ми у куточку з одної плаўки короном залили до самих місток* <‘ущерть’> [Берлізов: 42, 38 («північний вітер»²)]

горішняк чїстий (*comb*): ► *Йакий там вітэр чистий горішн’ак чи бэре на отхват* <‘змінювати напрямок (про вітер)’>? [Берлізов: 31, 79 («північний вітер, що дме з одного напрямку»)]

горішнячок (*dem*): ► [Бондар: 56 («північний вітер»)]; Берлізов: 38 («північний вітер невеликої сили»)]

горовий вітер (*comb*): ■ [Гр.² 1: 381 (б.л., «дующий по течению реки»)]

горяк: ► [Бондар: 56 («північний вітер»)]

погорішний вітер (*comb*): ◀ [Жел. 2: 673 («der Windzug welcher vom Gebirge kommt, Bergwind <вітер із гір>»)].

Зі семантикою ‘**поверхня водойми**’ (4) засвідчено слово *верх* та його деривати, які здебільшого поєднано з об’єктом на зразок *верх моря, поверхня води*, пор.:

¹ Пор. інші тлумачення *горішнього вітру* відповідно до різних орієнтирів: ◀ ‘вітер з берега; береговий’ [Гр.² 1: 379 («береговой, с берега»)]; ‘вітер із заходу; західний вітер’: *Горішний вітер без дожджу не обийде сї; Горішний вітер все дожджу нарве* [Франко 2: 421 («горішний у місцевім значіню західній»); Он. 1: 185] ► ‘вітер із півночі (північного сходу); північний, північно-східний вітер’: *О вѣтрѣ: сѣверный (на Днѣпрѣ)* [Гр. 1: 312 (за І. Манжурою); Гр.² 1: 379]; *Сѣверо-восточный* [Гр. 1: 312 (за Я. Кухаренком); Берлізов: 38 («= горішняк, північний вітер»)].

² Як зазначив А. Берлізов, «у рибалок в цій місцевості слово *гора* вживається не лише на позначення підвищеної місцевості, а ще й як назва північної частини Дністровського лиману, а також верхньої течії Дністра. В зв’язку з цим і вітер, який дме з напрямку верхньої течії Дністра і північної частини лиману, має тут назву *горішняк* або *горішний вітер*» [Берлізов: 13–14]. Про специфіку діалектної номінації і часто «суб’єктивне» називання свідчить, зокрема, назва вітру *німець* «північно-східний вітер, який дме з боку степів, що належали німцям-колоністам» [там само: 56].

верх: ◀Відтак они усьо сотворили, перший раз землю. Післаў «єго» <ди-явола> Бог у море за землёй – аби землю сотворити; ніби верх морі так, як є тепер. Як єго послаў ... (Черник) [Онищук_М: 65] ■ По верху мора свѣтового ходити (XVII) [Тимч_ІС: 220]

пóверх: ► Од цього шнурю до гори йдуть знов бечівки з «шкорою» на кінці, котра плава по поверху води А–В і не дає переметові сісти на дно; Як побачать, що на якому крючку бьеть ся рибина, зараз-же підводять її до поверху води і бьють по голові (Добруджа) [Вовк: 38, 41] ■ [СУМ 6: 643 (рідко «те саме, що поверхня»)]

повéрхня: ◀З правого боку Черемоша добувають ся в руслі ріки від давна запальні тази враз з краплями роти, котрі творять на поверхні води блискучу поволоку [Шух. 1: 15]; По сім, чи углики, падаючи в воду, сильніше чи слабше сичать, та чи опісля потонуть, або плавають по поверхні води, відгадує будуче [Онищук_НЖ: 63]; Не було року, щоб не витягали звідти потоплеників, які дали себе завести гладенькій спокійній поверхні води [ЛЛ: 629].

На підставі СО ‘те, що на поверхні водойми, рідини’ (4.2) утворено низку значень:

4.2.1) ‘риба, яка плаває ближче до поверхні води; верховодка’¹

верхівка: ◀Верхівка – не риба, а тріска – «верхівка аби уклін – дуже худа риба, через що рибакі не люблять її брати» (Любша) [Франко_П 1: 149]

верховá рíба (сotr): ■ Потім зайшла мова про рибу верхову й сподову, невідну й сітну, озерну й болотяну (б.л.) [СУМ₂₀: 281]

верховíдка, верховóдка (сotr): ◀Ве^рхов’íдка – фáйна рíба (Черемошна) [КСГГ]; М’ій малий зл’нав ‘к’іл’ка верхов’íдок (Станіславчик) [Шило_С: 70] ► [Гр. 1: 140 (Одес.п.); Тищенко 2017: 220 (ве^рхов’íдкa ‘верховодка, дрібна прісноводна риба родини коропових, *Alburnus alburnus* L.’, ‘риба, яка водиться у верхній частині водойми’)] ■ [СУМ 1: 337; СУМ₂₀: 282]

верховóд (сotr): ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 282]

верховóда (сotr): ◀[Верхр_Б: 39, 254 (верхолóда², верхолóда «Laube, Ukelei, *Alburnus lucidus* <верхолуда>»); Жел. 1: 65 («Laube (*Alburnus*, *Aspius lucidus*) <верховодка>»); Гр. 1: 140 (за І. Верхратським)] ► [Тищенко 2017: 220 (‘тс’)]

верховóдиця (сotr): ◀[Верхр_Б: 39; Жел. 1: 65 (верховóдиця, верхолóдиця «= верховóда»); Гр. 1: 140 (за І. Верхратським)]; Спіймаў ве^рховóдиц’у і пічкура́ (Явірник) [КСГГ]

верші́анка: ▲ [Лисенко: 42]

¹ «Назва зумовлена тим, що ці риби влітку тримаються біля поверхні води» [ЕСУМ 4: 467].

² Пор.: пол. діал. *wierzchołódka* ‘верховодка (риба)’; етимологи припускають, що варіантність *в* / *л* зумовлена «гіперистичною видозміною деетимологізованої форми *верховодка* ([*верховудка*]) ‘тс’, в якій серединне *в* могло сприйматися як діалектний варіант *л*» [ЕСУМ 1: 361].

поверховиця: ◀ [Жел. 2: 667 («= верховода»); Гр. 3: 210 (за І. Верхратським), «рыба = оклій»)]

4.2.1.1) 'риба, яка плаває ближче до поверхні води через наявність глистів'

верховода (*сотр*): ▶ [КСГГ] ▶ *Верховодка або иче облет кажут' у нас* [Берлізов: 33, 56 («риба, молодий лящ, рибець, в якій влітку появляються глисти»)]

верхоплавка (*сотр*): ▶ [Москаленко: 20; Бондар: 37 (*верхоплавка* «хвора на глисти риба, яка в зв'язку з цим плаває зверху»)]

4.2.2) 'прикріплена до неводу кодола, що тримається на поверхні води'

верхова кодола (*сотб*): ▶ *Верхова кодола, имѣющая 225 саж<ень>, увѣшана пробками для того, чтобы она держалась на поверхности рѣки* (Херс.п.) [Яв.: 363]

4.2.3) 'бульбашка на поверхні води'

вершки (*рл*): ▲ *У жінки з чоловіком спорка вкоілась: він каже голено, вона – стрижено; вже він її и бив, и чого не робив, – хоч що-хоч! Ну, каже, коли так, – и повів її топить; так и тут тиєі ж! А як уже вершки зплили, що не можна більш казать, – I висунула руку з води и двома пальцями, мов ножницями: стрижено* (Черніг.) [Номис: 53].

«Низ»

Семантичну групу «низу» формують назви **понижзя, гирла річки (поток); нижньої течії річки** (1) та місцевості поблизу понижзя річки (1.1), утворені на підставі мотиваційного зв'язку 'об'єкт → місцевість':

діл: ◀ *Вік Тусы и d'il* (Теребля) [Паньк.: 186]

долина: ◀ *Крайній карпатський пояс ... тягне ся через с. Маркову, м. Деятин: Ослави, Текучу, Акришори до долини р. Пістиньки, де майже цілком пропадає* [Шух. 1: 5]

нижній кінєць (*сотб*) ⇔ вєрхній кінєць

нижша голова (*сотб*): **і** *В'зв'яши з' вишише голови Головача узмѣнь* <'найглибше місце в річці'> *з плесом и другий нижший узмѣнь, аж на нижшую голову* (XVIII) [Тимч_ІС: 550 («початок; край (річки, границі, дороги, тощо»)]

низ: ▶ [Бондар: 136 («південна частина Дунаю, гирло»)] ■ [СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947 («нижня течія річки, а також прилегла до неї територія»)]

і *На Масиегѣ, низъ Сяси* (XII) [МСДЯ 2: 449 («мѣстность на нижнемъ теченіи рѣки»: *низъ* «на нижнемъ теченіи», «нижнєє теченіє рѣки»)]

низов'я: ■ [СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947 («гирлова частина річки та місцевість, розташована навколо неї»)]; *Ой попливли наші славні запорожці та по-над низов'ями широкими та глибокими, та по-над лиманами* [Гр. 2: 563 (б.л., «низовье»)]

низъ: ◀ [Жел. 1: 528 («jene Richtung in der das Wasser hinabläuft <нижня> течія річки»)]

верх (ES): ◀ [Потапчук 2012: 244; Личук 2015: 256 (Городен., Тисм.)]
верхів'я (ES): ◀ [Потапчук 2012: 244; Личук 2015: 257 (Рожнят., Тисм.)]
вершóк (ES): ◀ [Потапчук 2012: 244; Личук 2015: 258 (Галиц.)]

1.1) 'місцевість поблизу пониззя річки'

доліна: ◀ *Листі́ ус'ім л'юд'ам доли́ни р'іки́ Ту́р'її; У доли́ну р'іки́ при́шли́ три опрі́шки* [УЗГ_Т: 39, 151] ▶ *Розвою та зарожденню сього промисла дуже запомогли і самі глини, що залягли під самою Опошиною по долині правого берега Ворскли* [Русов_Г: 42]

низ: ◀ [Жел. 1: 528 («das der Mündung e. Flusses nähere, unterwärts liegende Land <місцевість біля гирла річки; низов'я>»)] ■ [СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947]

низóв'я: ■ [СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947 («гирлова частина річки та місцевість, розташована навколо неї»)]

пони́ззя: ▶ [Гр. 3: 311 (за «Основою», *пони́з'я* «низовье, понизовье»); Марусенко_С: 244 (за Б. Грінченком, «местность в нижнем течении реки»)] ■ [СУМ 7: 161 («місцевість уздовж нижньої течії ріки»)]

пони́зóв'я: ■ [СУМ 7: 161 («= пониззя»)].

Слово *низ* (*рl низи́*) ілюструє приклад онімізації, адже засвідчене на позначення **місцевості поблизу пониззя Дніпра – земель Війська Запорозького** (1.1.1), пор.:

низ (*рl низи́*): ▶ [Пискунов: 67 (*Низ, Запорожжє* «нынѣшнія губерніи Херсонская и Екатеринославская или Новороссійскій Край»); Жайворонок 2006: 396 («землі Війська Запорозького у низов'ї Дніпра»)]; *Сидів він зімовником <'зимарка'> серед дикою степу на Низу* (за П. Кулішем); *Славна Чута товстими дубами, ще славніша Низом, козаками* (Азов.п.) [Гр. 2: 153, 563 («земли Войска Запорожскаго»)] ■ *Козаки жонокъ охочихъ тыхъ намовляли и закликали, абы зъ ними на низъ ишли* (XVI); *Аже на Запорожу зоставати не могъ за-для залогѣ ... пойшолю на Низу ку мору* (XVII) [Тимч_ІС: 4, 9]; *Прислалъ до насъ листокъ, писаный до тебе отъ козаковъ зъ Низу* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16: 47].

Наступна підгрупа охоплює назви осіб за місцем проживання:

1.1.2) 'мешканець місцевості поблизу нижньої течії річки'

низóвєць: ■ [МСДЯ 2: 448 (XV, *низовьць* «житель Низовья»¹)]

низянін (*рl низянін*): ■ [Гр. 2: 564 (б.л., «живущій въ бассейнѣ нижняго теченія рѣки»)]

пони́зóвєць: ■ [СУМ 7: 161 («житель понизов'я»)]

¹ Деривати прикметника **nizovъjъ*, утвореного від **niz* із формантом *-ov-* [ЭССЯ 25: 144], «семантично пов'язані не з низинним місцем, а з *низовьем* 'річка в нижній течії'» [Полякова 2006: 7].

1.1.2.1) ‘запорізький козак (із Січі, із пониззя Дніпра)’

дніпронизовий козак (*comb, comp*) ⇔ дніпронизовий низовієць: ► [Гр. 2: 563 (за П. Кулішем, «запорожській казакъ»)] ■ [СУМ₂₀: 1947 (‘тс’)]

низовий козак (військо, козацтво, товариство) (*comb*) ⇔ низовий низовік: ■ [СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947 (‘тс’); Жайворонок 2006: 396].

Зі семантикою ‘**частина населеного пункту (міста) в прибережній низовині**’ (1.1.3) зафіксовано деривати базового слова *діл*:

поділ: **і** *Вода текуци возлѣ горы Къевьскыя и на подолѣ не сѣдахуть люде, но на горі* (XII) [МСДЯ 2: 1043 (*подоль* «подгорная часть города», «подгорье, низменность по берегу рѣки»)]

поділля: **і** *Тѣгда же погорѣ подолье Къевѣ; Везоша и на подолье на торговице* (XI); *Отъ пожара изгорѣ Подоліе* (XIV) [МСДЯ 2: 1043; 1: 1053]; *Зѣ улицы Замковое ку Подолю* (Луцьк) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 378; 2: 167 (*подоле* «частина міста, розташована у прибережній низовині»)]; *И вѣѣха в Подолье и посла на Гору* <‘частина Києва’> *къ Рюрикови* (XV) [МСДЯ 1: 552].

Окрему групу формують назви, пов’язані з різними частинами Дністровського лиману (південну частину лиману номінує «низ», а північну – «верх»), а також назви ділянки водойми – тоні, а саме:

1.1.4) ‘південна частина Дністровського лиману (поблизу гирла р. Дністер)’

низ: ► [Берлізов: 56 («велика південна частина лиману, яка знаходиться нижче основної частини по відношенню до течії Дністра»)] ♦ бігти на низ ‘їхати човнами в південну частину лиману’: ► *А дивис’ ус’а т’агул’а побігла на низ* [Берлізов: 29]

низинá: ► *Ота низина коло річки – то течія* <низина біля річки, лиману> (Любопіль) [Бондар: 189]

1.1.4.1) ‘північна частина Дністровського лиману’

вершіна: ► [Берлізов: 33 («північна частина Гараголі <Карагольська затока>, де рибальць. “Вершина” є також і друга частина лиману на захід від плавнів»)]

горá: ► [Берлізов: 13–14 («північна частина Дністровського лиману»)]

1.1.4.2) ‘тоня в плавні на березі Дністровського лиману (із півдня)’

низóва (*n*): ► [Берлізов: 56 (‘тс’); Бондар: 136 («тоня в південній частині Дунаю»)]

1.1.4.2.1) ‘тоня в плавні на березі Дністровського лиману (із півночі)’

горішня² (*n*): ► [Берлізов: 38].

¹ Пор.: 4.1.1.1 (значення 5.6).

² Імовірно, ідеться про північний берег лиману, оскільки *гора* номінує саме цю частину, а лексема *низóва* логічно позначає південну (від *низ* – ‘південна частина лиману, яка розташована нижче від основної частини щодо течії Дністра’ [Берлізов: 56]). У словнику,

Спорадично в західнополіських говірках засвідчено слово долі́на (*дол'і́на*) «**маленьке озеречко**» (2) [Аркушин²: 136].

Зі семантикою '**берег річки, лиману**' (2.1) зафіксовано назви:

низ: ► *Ви уже одбивали* <'напинати'> *пароса і одійжали од берега, йак йа зійшоу на низ (берег)* [Берлізов: 57]

низі́на: ► *Це низина / низи́на / чи берег / на бере́гу / на бере́гу / йак з р'ічки вилізеши / ну вил'їзайем на берег* [Сіденко 2003: 114 («берег річки»)]¹

суході́л, суходо́л (*сotr*): ▲ [Шийка 2013: 107 («берег біля водойми»)].

Слово низ реалізує й «ускладнену» семантику '**берег, який навесні за-топлює вода**' (2.2) [Задорожня 2021: 152, 252 (Черк.)].

Група назв вітрів, що репрезентують деривати *низ* та *діл*, належить до «проблемних» щодо дефініції лексичних одиниць. Хоча більшість мовних ілюстрацій підтверджують значення '**вітер із пониззя річки або з низин**' (3):

ві́тер від долі́н (*сotr*): ► *Як зілюющий вітер від долин подише* (за Я. Щоголевим) [Гр. 2: 189]

ві́тер здо́ли (*сotr*) ⇔ ві́тер зго́рі

долі́шний ві́тер (*сotr*): ◀ *Вітер ... «долі́шний» з півночи з долів, а «підсо́нїшний» від сходу сонця* [Шух. 4: 5]

долі́шняк: ◀ [Горбач П: 288 (*долушн'ак* «західний вітер»)]

ні́жник: ► [Гр. 2: 563 («южный вѣтеръ, вѣтеръ съ низу рѣки»)]

ни́жняк: ■ [СУМ₂₀: 1946 («вітер з моря, гирла річки, що дме низом; низовка»)]

низови́й (*n*): ► *Надво́р'ї тїхо / тєпло / трѣшки низовий пов'їває* (Лізінка) [Бондар: 136 («південний вітер»)]

низо́вий ві́тер (*сotr*): ► *Да повійте вітри низові* [Пискунов: 67 («южный, нижній»)]; *Низовий вітер відки не повієне, то самим долом котиться* (Черк. п.) [Гр. 2: 563] ■ [СУМ₂₀: 2013 (*низовий вітер* «вітер, який дме низом або знизу, перев. від води»); пор.: СУМ 5: 411 (*низовий* «який дме низом або знизу, перев. від води (про вітер»)]

низови́к: ► [Берлізов: 56 («південний вітер, тобто вітер з нижньої частини лиману»)] ■ [СУМ₂₀: 1947 («вітер з моря, гирла річки, що дме низом; низовка»)]

низо́вка: ► [Гр. 2: 563 (Одес.г., Катер.г., Хакр.г., «южный вѣтеръ»); Гр.² 3: 465 (Херс.п., «всякий ветер от воды к берегу»); Москаленко: 52 (*низоўка* «південний вітер, вітер з гирла Дністра»)]; *Низо́вка пот'агну́ла / моро́зу*

очевидно, помилково *горішню* і *низо́ву* означено як «тоня в плавні на західному березі лиману» [Берлізов: 38, 56].

¹ Як слушно зазначила Н. Сіденко, «семему 'понижена місцевість біля річки' містять лексеми *низ, низина (низи́на)*, що у свідомості діалектоносіїв асоціюються з лексемою *берег* 'верх', ілюструючи явище полярності, коли одна й та ж лексема [...] виявляється зв'язаною з семемами протилежного плану» [Сіденко 2003: 114; пор.: Толстой 1969: 98].

не буде (Дивізія); *Низівка подула / з мор'а в лиман воду женє* (Любопіль) [Бондар: 136 («південний вітер»)] ■ [СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947 («вітер з моря, гирла річки, що дме низом; низовка»)]
низівочка (det): ► [Берлізов: 56 («легенький південний вітер»)]; Бондар: 136 («південний вітер»)]
подолішній вітер (comb): ◀ [Жел. 2: 677 («über das Thal wehend <вітер над долиною>»)].

На позначення **дна водойми (моря, озера, річки)** (4) виявлено назви:
низ: ► [Задорожня 2021: 113, 252 (Черк., «дно річки / водойми»)]
пресподня: ◀ *Бог знав, що на присподнім у глибині моря є глина, та хотів від Арідника вимудрувати, аби Тот і вініс з присподного, з тридевішого моря, що є так глібоко три рази йик сес сьвіт; Арідник сам завалив си у воду, а вода за ним зараз замерзла. Бог гадав, що Арідник вже з неї не вілзе, а він йик розігнав си з присподного, йик утьив головов у лід, то провалив лід* (Барвінків) [Шух. 5: 1–2]; *Як Бог хотіли зробити землю, то післали «єго» – осина – у присподню, аби вініс землі; Всякий обминає Озера з певним жахом, бо «то може хрескінина задурити туди Мана, шо и утопит сї у присподни; Пішла она шукати ... Прийшла над Дунай, розібрала сї и скочила у присподню тай найшла собі дитину; Тай тот пірнуў у мори, а Петро сьветий три рази хухнув на море тай стаў такий лід дуже грубий, шо «він» не міг відтіў вийти. ... А тот як вернуў из присподні – тай раз головоў дубне, а лід не пускає* (Черник) [Онищук_М: 2–3, 63–64, 67–68]
спід (pl сподї): ◀ [Жел. 2: 902 («Voden <дно>»)]; *Повідат Бог смерти: ід ты до моря на самый спід, ест там еден камінь невеликый, принес го ту* (Чертижне) [Верх_ЗНС: 161]; *Найшодў ў сподах кам'ін'е, шо во'да накотїла* (Кваси) [КСГГ].

Зі семантикою '**річкова долина**' (4.1) – «лінійно витягнуті від'ємні форми рельєфу, утворені дією постійного водотоку» [ГЕУ 1: 352] – функціують назви, які репрезентують «верх» і «низ»:

горяне (n, ES): ► [Марусенко_С: 249 (Він., «долина потока»)]

↑ ↓

діл (pl дóли): **і** *Сътворивъ преоудрый бгъ ... дóлы же для проходѣ рѣкъ, и источниквъ водныхъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 112 («рів»)]

доліна: ◀ *Мешканці Сенечола та Вижкова спрямовувалися в долину Опору та на Закарпаття* [Фальк_П: 116]; *Понизше с. Устерік пливе злучений Черемош широкою долиною; Коло с. Ворохти стає його <р. Прут> біг лігіднійший, а цїла долина, котрою він тепер пливе, ширшою, – так як долина Черемоша коло с. Жабя; Чим більше наближаємо ся до головного хребта, тим частійше змінють ріки свій напрям, долини стають вузші, а краєвид ріжнороднійший* [Шух. 1: 6, 7, 14]; *Всі бистрі*

поточіни, потоки и річки ... клекотючим шумом наповнели долини й обочі [Шек_Р: 301]; Гадинов в'ючя річка з зеленими лугами лишеласи глібоко в долинах; Випогодилоси небо над цілов долинов Черемоша; Над річковов долинов та над кітловинами Білого й Чорного Черемоша, ... лежсла фалдистим помостом сірава густа мрєч [Шек_ДИ: 9, 187, 370] і А тою долиною иде(т) пото(к) живе(ц) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13: 228]; Преходили вь томь марши розніи рѣчки и долини, зь степу вь Днѣпрѣ впадаючіи (XVIII) [Тимч_ІС: 318]

ДОЛОК: **і** *Долокь безь воды мєнячы якобы тѣ мєла рєчка выникнѣти [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 229]*

РОЗДОЛ: **і** *Вь раздолѣ потока (XIV) [МСДЯ 3: 34–35 («русло»)].*

Реалізовано семантику **‘безводна долина; висохла водойма’** (4.1.1):

ДОЛІНКА (*dem*): ◀[Личук 2015: 288 (Косів., «висохлий став»)]

СУХОДІЛ (*comp*): ◀[Данилюк_С: 93 (Горох., «висохле русло»)] ▶[Задорожня 2021: 150, 288 (Черк., «озеро, що пересихає, пересохло»)]

▲[Данилюк_С: 93 (Ківерц.); Шийка 2013: 107].

Відповідно до СО **‘те, що на дні (біля дна)’** (4.2) утворено значення:
4.2.1) **‘риба, яка плаває ближче до дна’**

НИЖНЬОВІДКА (*comp*): ▶[Тищенко 2017: 220 (‘риба, яка водиться у нижній частині водойми’)]

СПОДОВА РІБА (*comb*) ⇔ ВЕРХОВА РІБА

4.2.2) **‘прикріплена до неводу кодола, опущена на дно’**

НІЖНЯ КОДОЛА (*comb*): ▶ *Нижня кодола, также имеющая 225 саж<ень>, увѣшана свинцовыми привѣсками, чтобы она погружалась вь воду (Херс.п.) [Яв.: 363]*

4.2.3) **‘осад’**

СПОДІННЯ: ◀[Шкрумеляк: 149 (*сподіні* «осад»)]

СПОДОВІНА: ◀[Жел. 2: 905 («Bodensatz, Hefe, Niederschlag <осад>»)]

СПОДОВИННЯ: ◀[Піпаш: 181 («осад молока»)]; *Сціділа молоко, а сподовін'і вісипала (Голови) [КСГГ; ГГ: 176]; Доста много сподовин'а в олойови [Сабадош: 340 (*сподовин'е* «осадок»)].*

На підставі СО **‘глибокий’** сформовано два значення, представлені в говорах спорадично:

4.3) **‘найглибше місце водойми’**

ВЕРШІНА (*ES*): ▶ *Не йід' на вершіну / бо там можна втопїтис'а (Обжиле) [Бондар: 37 («найглибше місце в ставку»)]*

4.3.1) **‘глибина’**

СПІД: ◀[Личук 2015: 395 (Рожнят., «глибина; глибоке місце в річці»)]

■ [Гр. 4: 177 («глибина, глубь»)].

Ад'єктивна семантика

«**ВЕРХ**»

[1] 'верхів'я річки; верхня течія річки']

– 'розташований ближче до верхів'я річки'

● про природний об'єкт

вѣрхній (потік, притока, вода): ■ [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281 («близький від витоків, початку річки»)] і *Видел єсми унизу греблю: вода долишня мало не ровно з ставовою верхънею водою лежит* (XVI) [Тимч_ІС: 773; Тимч_МС 1: 220 («що в долині, нижній»)]

горішній (течія, притока): ◀*На право від горішнього бігу <'течія'> потічка Сушичок є гора Дьілок (висока на 519 м.)* [Грицак_ТН: 68]; *Иниий характер мают гірські села над обома ріками Черемоша і над горішним Прутом* [Гк: 145]; *В Жукотині пливе ріка Дністер, до якої впадають потоки: Горішній потік, Долишній потік, Дністряньський потік* (Жукотин) [Коб_МК¹: 22]; *Иниі гуцульські оселі понад Рибницею і понад Черемошем та обома його горішними відногами <'притока, відгалуження'> Черною і Білою Річками; Штучні озера, були в горішньому бігу Чорного Черемоша під полониною Лустуном* [Лом_В: 102, 160]; *Зустріла їх на вулиці, як верталися з купелі, з горішньої течви річки* [ЛЛ: 430]

● про штучний об'єкт

вѣрхній (млин): і *Якобы ве(р)хнего млына не затопи(л)* (Луцьк) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 57, 236]

горішній (млин, двері греблі): ◀*У гатиі сут двоїі двѣрі: горішніі та й долішніі* (Богдан) [КГ] і *Займаня прорвы в'горѣинихъ млынахъ* (XVII); *Мѣстце млиновое в горѣинѣх млинов будучое* (XVIII) [Тимч_ІС: 582 («що вгору річкою»)]

[1.1] 'місцевість поблизу верхів'я річки']

– 'розташований ближче до верхів'я річки'

вѣрхній (земля) ⇔ вѣрхня земля (*сѣмь*)

вѣрховій (волость): ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281 («який міститься ближче до верхів'я ріки»)] і *Робять замокъ и мостъ передъ замкомъ добродеревъцы то єсть люди з волосте(и) вѣрховыхъ* (XVI) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 117; Тимч_ІС: 219 («горішній, що на верховині»)]

вѣрховній (земля) ⇔ вѣрховна земля (*сѣмь*)

горішній (степ, байрак): і *Рыбніє ловлѣ степъ и байраки ... горѣиніє* (XVIII) [Тимч_ІС: 582 («що вгору річкою»)]

– 'розташований за верхів'ям річки'

заверховійний (–): ◀[Жел. 1: 233 («hinter dem Oberlaufe eines Flusses <розташований за верхів'ям річки>»)]

[1.1.2) ‘мешканець місцевості поблизу верхів’я річки, верхнього берега річки’
– ‘**який мешкає ближче до верхів’я річки**’

верховній (воїн): **і** *Володимеру же шедшо Новугороду, по верховъниѣ воѣ на Печенѣ гы. бѣ бо рать велика. бесперестани* (XII) [МСДЯ 1: 465 («конные (?)»)]

[2) ‘гірський потік, джерело, річка’]

– ‘**гірський**’

гірський (потік, вода, річка): ◀ «Кобілиця» – *менша гать на гірській воді* [Гоцький: 103; Кміт_С: 113]; *Це уже не тихон’ка водичка / це уже гр’ізний г’ірський пот’ік у ч’ис пове’ни* [Лесюк: 262]; *Видуємо свої брудні тілеса в гірських потоках!; Пструг – се дуже ніжна риба. Живе в гірських водах* [ЛЛ: 163, 655]; *Невелика г’ірс’ка р’ічка* [Личук 2015: 347 (Рожнят., «невелика гірська річка, що протікає ущелиною»)]

[2.1) ‘високий стрімкий берег річки’]

– ‘**зі стрімкими схилами, берегами**’

крутогорій (річка) (*сotr*): ◀ [Жел. 1: 385 («mit steilen, bergigen Ufern <зі стрімкими берегами>»)] ▶ *Дніпр той дужий крутогорий* (за Т. Шевченком) [Гр. 2: 315 («съ обрывистыми горами»)] ■ [СУМ 4: 377; СУМ₂₀: 1444 («який має стрімкі схили, береги (про річку)»)]

[2.3) ‘потік із весняною чи дощовою водою’]

– ‘**який тече згори**’

горовій (вода) ⇔ горовá водá (*comb*)

[3) ‘вітер із верхів’я річки або з гір’]

– ‘**який дме з верхів’я річки або з гір**’

верховій (вітер) ⇔ верховій вітер (*comb*)

горішній (вітер) ⇔ горішній вітер (*comb*)

горовій (вітер) ⇔ горовій вітер (*comb*)

погорішній (вітер) ⇔ погорішній вітер (*comb*)

[4.2) ‘те, що на поверхні рідини’]

– ‘**який є на поверхні води**’

верховій (риба, кодола) ⇔ верховá рíба (*comb*), верховá кодóла (*comb*).

¹ Щодо семантики словосполучення *верховниѣ воѣ* існує кілька припущень. І. Срезневський пов’язує його з їздою верхи. Л. Масенко вважає, що назва походить від топонімів *Верхні землі*, або *Верх*, які літописні джерела документують на позначення Новгородської і Смоленської земель – «верхніх» порівняно з «нижніми» землями Київської Русі [Масенко 1986: 87]; пор. також: вѣрхня земля.

² Слово *гора* ‘берег’ у словнику відсутнє [Гр. 1: 309].

«Низ»

[1] ‘пониззя річки; нижня течія річки’]

– ‘розташований ближче до пониззя річки’

- про природний об’єкт

долішній (течія, притока): ◀До полудневої полоси треба зачислити найблизші села коло Косова і Кут, а у коломийськiм повіті околиці коло долишого Пруту і снетинський повіт тай околиці Заліщик [Гк: 145]; Зайшли були в Рахів якісь чужі пани-зайди, десть ізнад долишньої Тиси; Розбрилися по землях над долишним Черемошем і над Прутом ген аж до Дністра [Лом_ЗС¹: 31, 208]; Довгий час жили ті люди над долишними Прутом і Черемошем свобідним життям [Лом_ЗС²: 12] ⇒ вєрхній, горішній

до́льний (притока): **і** *Послалъ ... ку Днѣпровѣ долному (XVIII) [Тимч_ІС: 773, 866 («долішній, нижній; спідній»)]*

ни́жній (потік, притока): ◀*Вѣиный бѣркут дѣбрыи лии там нѣти, а нѣжнѣи – дѣмѣ нѣсти (Колочава) [КГ] ■ [СУМ 5: 409; СУМ₂₀: 1946 («який міститься недалеко від гирла ріки; низовий»)]* **і** *До Тоимы до нижнѣе (XIV) [МСДЯ 2: 446 («находящійся ниже по теченію рѣки»); СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 48 («розташований нижче по течії ріки) нижній»)]*

низовий (ріка): ▶ *Ой ріки ви, каже, ріки низовіи, помошниці Дніпровіи (за А. Метлинським) [Гр. 1: 67, 394; 2: 563 (низовій «расположенный по нижнему теченію рѣки»)] ■ [СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947 («Який знаходиться ближче до гирла (про частину річки»)]*

- про штучний об’єкт

долішній (двері греблі) ⇒ горішній

ни́жній (млин, гребля): **і** *Млынъ ... на Ворсклу стоячий вишей его <Суботовского> греблі, своими нижними млынами, то ест греблею, подтопив мою вышнюю (XVII) [Тимч_ІС: 476]*

спідній (двері греблі): ◀*Йа биў спід’н’і дѣр’і <греблі>, коли м пускѣу гат’ (Богдан) [Грицак_С 1: 201]*

[1.1] ‘місцевість поблизу пониззя річки’]

– ‘розташований ближче до пониззя річки’

низовський (земля): **і** *На Низовьскоую землю Стѣслава; Выбѣже кнѣзь Йрославъ Йрославичъ із Низовьскоѣ земли (XV) [МСДЯ 1: 43; 2: 448 (низовський «относящейся къ Низу = Низовью, мѣстности по нижнему (и среднему) теченію Волги»)]*

[1.1.1] ‘місцевість поблизу пониззя Дніпра’]

– ‘розташований ближче до пониззя Дніпра (про територію на Січі)’

низовий (степ): ▶ *Ганялись наші батьки по Низових степах (за П. Кулішем) [Гр. 1: 67]*

[1.1.2) ‘мешканець місцевості поблизу пониззя річки, нижнього берега річки’;

1.1.2.1) ‘запорізький козак’]

– ‘**який мешкає в пониззі Дніпра**’

дніпронизовий (козак) (*сotr*): **і** *Въ Козаках Днѣпронизовихъ ...* (XVIII)

[Тимч_ІС: 728 («що мешкав на пониззі Дніпра»)]

низовий (козак, козацтво, товариство, військо): ► *Ми маєм о Богу надію, же (великіє государи) зезволят нас войско низовое в милости своей ховати* [Яв.: 76] **і** <Запорозці> *выслали изъ ... войска низового своего товарища; (Борошна) на ваше низовое товариство* (XVII) [Тимч_ІС: 7, 191]; *Козаки низовые, низовые козаки – низові козаки, низовики* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14: 164] ■ [Жайворонок 2006: 396; СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947 («який живе, перебуває, розташований у пониззі річки»)]

[2.1) ‘берег, який навесні затоплює вода’]

– ‘**який навесні затоплює вода**’

низинний (берег): ► [Задорожня 2021: 152 (Черк.)]

[3) ‘вітер з пониззя річки або із низовин’]

– ‘**який дме із пониззя річки або із низовин**’

долішній (вітер) ⇔ долішній вітер (*comb*)

подолішній (вітер) ⇔ подолішній вітер (*comb*)

низівий (вітер) ⇔ низівий вітер (*comb*)

[4.2) ‘те, що на дні’]

– ‘**який є на дні, біля дна**’

ніжній (кодола) ⇔ ніжня кодо́ла (*comb*)

сподовий (риба) ⇔ сподова́ риба (*comb*)

[4.3) ‘найглибше місце водойми’]

– ‘**дуже глибокий**’

пресподній (море, яма, рів, бездна): ◀ *Вин понирайит у синийє море, Вин понирайит та у пресподне ... Вин винирайи з синого морьи, З синого морьи из пресподного* (Верховина) [Гнатюк_КЩ І: 114]; *Послужи міні у сине море, / У сине море, у преісподне, / Ой і скажи там: Во имйи Отца ...; Ой він понирив у сине море, / Ой в сине море, у преісподне! / Ой він зачернув съвітоті землі* (Верховина) [Шух. 4: 53]; *Єк усі болі поздоймали, / У стоящу судину поссипали, / Поссипали тай заткали, / На стоящу гору видослали. / На стояцій горі пресподну єму копали / И то погане діло у ту єму пустили, / Й там загребли, забили; Там у пляивим мори на пресподним дні / Дванайцїтма ланцями прикований чоловік* [Шек_ДИ: 29–30, 446] **і** *Въ ровѣ прѣисподьнимъ* (XI); *Преисподьяна же вода стоудена сы, оутрь же голотью* <‘лід’> *огоустивши* (XV) [МСДЯ 2: 1652]

(*прѣисподнии, преисподьнии* «самый низкій, глубочайший»); 1: 545];
*Не мѣла быти звѣтяжена <вѣра не только отъ чловѣкъ, але отъ
 самыхъ моцарствъ <'держава'> преисподнихъ (XVII) [Тимч_МС
 1: 436]; Межи водами и межи безною преисподнею передѣливъ и
 перегородивъ Бгъ пѣскомъ твердымъ (XVIII) [Тимч_ІС: 73; пор.:
 МЦУАС: 76].*

Адвербіальна семантика

«ВЕРХ»

[1] 'верхів'я річки; верхня течія річки']

– 'у **верхів'ї річки; у верхній течії річки'**

вверху, уверху <->: ◀[Кміт_С: 24; Он. 1: 87]

горі <гатити, плавати>: ◀*Перебрані ковбки кладуть на зарінок, а як той
 повний, пускають «гать», якою горі заставлена ріка; До «збиваня»
 одної дароби потребує звичайно 2 дни, а пускає ся з нею долів рікою
 аж тоді, як друга повинь приїде (із розгаченої горі ріки); Головатиця
 с рибою властивою порічя Прута, жисе особливо горі в Черемошии*
 [Шух. 2: 180, 182, 224]

звѣрху <починати, бути>: **і** *Звѣ(р)хѣ итьколь ѡстала тая река; Наперве'
 по днспрѣ звѣрхѣ почонии* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

– 'ближче до **верхів'я річки'**

вгорі, угорі <мірити, мати>: ◀*Озеро те збільшено ще штучною гатєю
 в ціли сплавленя дараб і сплавів. Отся штучна гать мірить у горі
 80 т. а в долині 20 т.* [Шух. 1: 6]

звѣрха <бути>: **і** *Озеро ... съ грѣлою <'гирло, рукав річки'>, на имѣ
 кышчина, що есть исверха, о(т) по(д) конецъ тиска <'вершина,
 шпиль горі'>, о(т) где выходить грѣла из днистра и тече(т) до-
 лоу* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 222]

– 'у **напрямку вгору – до верхів'я річки'**

вверх, уверх <->: **і** *Ѣ верхъ рекою* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

возверх <плисти>: **і** *И послали во Володимѣрь с тозѣмъци в челно(х)
 воз верхъ рѣкы Лосны* [Іп.л: 876 (1276); пор.: МСДЯ 3: 49 («вверхъ
 по теченію»); Тимч_ІС: 287 («уверх, угору, горі»)]

горі <текти>: ◀*Скыв я его побратимка, сховав-сме під кригу, / Там,
 де річка тече горі, тече долів друга (Барвінків); Одна річка тече
 горі, друга тече долів, / Йик він его там поховав, тай вернув сї домів
 (Устеріки)* [Шух. 3: 231, 233].

Семантика прислівників розкривається в ідіомах та пареміях, серед яких чи-
 мало варіантів, пов'язаних із біблійною інтерпретацією повернення ріки Йордану
 в інший бік під час Богоявлення: коли Ісус Христос входить у води Йордану, вони
 змінюють напрям своєї течії: «Йордан повернув назад» (Пс. 113:3) [Хоменко_СП].
 Пам'ятки української мови XVIII ст. документують цитату: *И тобѣ що са стало,*

Іерданы рѣко, чому бѣжиши и вертаєши са горѣ бистриною <‘течія’> своєю?; Іердан там так’ же скочила швидко назад горѣ [Тимч_ІС: 91, 580].

Протиприродну дію, що виявила божественну природу Ісуса, віддзеркалено в пареміях. У говірках південно-західного наріччя засвідчено кілька версій ФО зі значенням ‘**ніколи**’, яка підкреслює неможливість цього процесу:

- ◆ вгору води обернуть: ◀*Туды бис’ с’а вернув, коли с’а воды вгору вбернут* (Бистриця) [КГ]
- ◆ вдгорі вода обернеться: ◀*Товды бис’ с’а вернув, кой с’а вдгорі вода вберне* (Приборжавське) [КГ]
- ◆ горі берегами (груном, ярком) вода потече (підє): ◀*Тогди то буде, як вода горі берегами потече* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₂: 249]; *Як вода підє горі груном; Як горі ярком вода підє* [ФСЛГ: 52]
- ◆ горі вода верне (обернеться): ◀*Пречиста взяла Ісуса, а Ісус сказав до коня: Абис сі тогди наїв, як вода горі верне! – Від того часу кінь ніколи не може наїсти ся* (Тюдів) [Шух. 4: 225]; *Абес си вже аж тогди вернув знов до мене, ек си вернет горі вода в ріках та поточінах* [Шек_ДИ: 404]; *Абі с тогді с’а вернув, коли вода горі* (б.л.) [КГ]; *Коли вода горі си вберне* [Астаф’єва: 155]
- ◆ горі горою вода підє: ◀*Тоді прійде, коли гор’і горюв’ вода підє* (Багнувате) [Он. 1: 185 (без тлумачення, як цитата до *горі*. – Т. Я.)]
- ◆ горі рікою вода обернеться: ◀*Мені видіти, як сі вода горі ріков оберне – «знач. не побачиши ніколи»* (Снятин) [Франко_П 1₁: 165]; *Бодай ес сі тогди вернув, коли сі вода горі ріков оберне! – «прокляте: вода в гору не вертає ніколи»* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₂: 244]
- ◆ горі селом (валалом) вода текти буде (потече, оберне): ◀*Туды бис’ с’а вирнув, йак гурі селом вода тічи буде* (Медведівці) [КГ]; *Як вода горі селом потече; Як горі валалом вода вберне* [ФСЛГ: 51–52]
- ◆ горі Черемош течимє: ◀*Тоді від тебе щезну, коли Черемош горі течимє* [БГ_Т: 380]
- ◆ горою вода потече: ◀*Не зробимє того нигда, хьбаль тогди як вода гором потече* [ФСЛГ: 51]
- ◆ догори вода вертає (оберне(ся)): ◀*В котрій ріці вода до гори вертає? – «говорять у відповідь, коли хтось жадав звороту річи, яка йому не належить ся, або якої йому не хочуть віддати»* (Комарно); *Борше сі вода до гори оберне* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₂: 244–245]; *Не вернемє ся на наши земли, повісти, ніколи. Ци коли вода догори ся оберне? А того нигда не буде* [ФСЛГ: 51].

– ‘у напрямку вгору – до верхів’я річки вздовж берега’

вверх, увєрх <іти>: **і** *Посередь тоє рєчкы Івѣници, идучи ею уверѣхъ до двѣух березѣ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 75]

вгору, угору <іти>: ◀*Він пішов долів потоком, а Лукин вгору, роздумуючи над почутим* [Лом_ЗС¹: 111] **і** *Тою Рѣкою поше(д)ши в’ горѣ, в’*

Рѣкѹ (Чернігів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 189]; *Вгору Днѣпромь ... провадити* (XVII) [Тимч_ІС: 564]; *Гетманъ зъ бояриномъ въ гори Днѣпра до Томаковки ... прибывши изъ суденъ воднихъ на землю вѣсѣдиши, суда всѣ великіи и малій отпустили въ гору ажъ до Січи Запорозской* (XVIII, за С. Величком) [Тимч_ІС: 564; Тимч_МС 1: 158]

взгору <іти>: **і** *Идѹчи пона(д) ставище(м) ставѹ свѣрского рѣчкою липою взгорѹ до копцо(в)* (Унів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 19]

горі <іти, летіти>: **◀** *Ой тожъ то 'мь ся находіла горѣ тымъ потіокомъ, Ой тожъ то 'мь ся налюбіла милого підъ біокомъ* (Стрий.) [Гол.: 487–488]; *Новіого міс'ац'а рѣба йде долѹ водіоѹ, а старіого горі водіоѹ* (Широкий Луг); *Ой лет'іли біл'і гѹси горі тимъ потіокомъ, кобі йа с'а учиніла л'ѹпкови під біоком* (б.л.) [КГ]; *Пушов гур'і с'кініов (потоком)* [Сабадош: 51 («попри, побіля, коло»)]; *Ішоѹ гур'і піотоком* (Крива Х) [УЗГ_Т: 149]; *Ідучи горі потоком «Рушор», допливом Пістиньки, надібуємо під г<орою> «Магурою» ... богаті сліди роти; Ідучи дальше горі Чорним Черемошем приходимо до «Буркута»; Так уставлений сак лишає челядь у воді а сама йде трохи горі водою, де, держачи «каблѹк» у руках, рушає ногою «гребінь»* [Шух. 1: 15–16, 2: 228]; *Йде він горі рікою тай рибарит; Єму стало якос лично тай уже не йде туди, але пішоѹ горі рікою и зайшоѹ у другу скалу* (Черник) [Онищук_М: 55, 93]; *Посувався повільним кроком горі Білим Черемошем гурт людей; Куди ж йому тепер іхати? Горі, чи долі Черемошем? ... Вб'ю того орла – тоді долі, не вб'ю, – так горі рікою* [Лом_В: 80, 87]; *На Чесного Хреста раненько, поснідавши й покутавши все в хаті і поза нею, казала газдиня, що вибереться кудись не долі, а горі потоком* [Лом_ЗС²: 172]; *Ишов Иванчік з міста Кутів горі ріков, понад Черемош, д'хаті* [Шек_ДИ: 172] **і** (*Андрей Первозванный*) *пойде по Днѣпру горѣ* (XII) [МСДЯ 1: 552]; *От аблони долиною ... оу быстрицю а горѣ рікою до оустѣа* (Галич) [СУМ¹⁴⁻¹⁵: 59; Тимч_ІС: 580]

горіще <брати, хапати>: **◀** *Їк узіли Мирін Штолу та з собов горіще* [Єндик: 34 («горіще – горі рікою, з Ростік до Устерік»)]; Гр. 1: 312¹; Гр.² 1: 379 (за М. Єндиком, *горіще* «вище»)]

нагору <простягатися>: **і** (*Границя*) *ш(т) того села на низъ днѣстромъ до мора к земли волоскои тагнетъ са на гору днѣстромъ наше руское* (XV) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 12; Тимч_ІС: 564]

– **‘у напрямку вгору – проти течії річки’**

горі <плисти, черпати, вертати>: **◀** *Горі рікою* [Жел. 1: 153 («stromaufwärts <угору за течією річки²>»)]; *Горі, рибки, горі, горі бистров водов* [Гол. 1: 337; Гр. 1: 311 (за Я. Головацьким)]; *Горі рибкы, горі быстроѹ водоѹ, /*

¹ Борис Грінченко фіксує слово зі семантикою «вище», підтверджуючи її цитатою Митра Єндика, проте для слова *горіще* в оригіналі вміщено наведений вище коментар [Єндик: 34].

² Імовірно, помилка.

Тяжке розлучіння драга дуже с тобою (Меджилабірці) [Верхр_ЗнС: 220]; *Веліла ми мамка моя гори водов плисти* (Підполоззя); *Горі воддів идé деревцé* (Хижа) [КГ]; *Трѣба ўз'ати тот жмўток травьї і пустіти їй дол'і водоў / ус'ака травá пlyné дол'і водоў / а та травічка гo'p'і* (Келечин) [УЗГ_Т: 140]; *Головатиця хоче їти гори водою, але суче смереки тягне її у долину; Ой зачѣли каченята гори водов плити: / Вже Дмитреюк у Фурдизі, нема шо любити!* (Верховина); *Трава підет з водов в долину а ключ-зїльи поплинет гори водов; против води и можна би го взьити и вїтвирати замки, йкі хто схочет* (Голови) [Шух. 2: 224; 3: 240; 5: 258]; *Усі трава піде долїї рікоў, а одно зело буде плити гори ...; Иди, чоловіче, у ріку, зачери менї води у сю коноўчинку ... Він там єму уже доповїў, як би начерпати – відаў гори, протїў води – и тот пішоў* (Черник) [Онищук_М: 45, 109]; *Пструги на терло підхогет гори рікоў тай тогди сї їх бе остами; потому вертає риба доли тай паде у ветри* [Онищук_О: 167]; *Єк ни может си вода обернути гори й узистрїть плити, так аби й ти ни мав моци й путері, градовий, білий царю ...; Єк ни может си світ назїстрїть сонця закрутити, а вода в ріках та потоках гори, назїстрїть поплисти, так ти, ничїста сило, погане наслане, ни можеш мати до мене моци й путері* [Шек_ДИ: 94, 199]; *І це соб'і поч'и'рез до'рогу йак зл'їзло по ц'і бе'рез'ї, 'через до'рогу и ў шкарп на з'p'інок і n'росто до p'ік'e і гo'p'і во'доў n'ішло* (Кременці) [Гуц_ЛЕ: 279]; *Пструг сїльна рїба: на нѣрест вїпливе гори любїм звóром <'стрімка течія з водопадами'>* [Матїїв: 178]

[1.1) 'місцевість поблизу верхів'я річки']

– 'із місцевості, розташованої ближче до верхів'я річки'

звѣрху <привозити, приїжджати>: **і** *Мыто соланое. Кгда соль идеть знизѣ даютъ с кажсѣдого чо(л)на мыта ... по каменю соли; Козакъ або яки(и) колвекъ гостъ хто до киева звѣ(р)хѣ знизѣ або зѣ запольа приедеть ...* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 118, 105]

[3) 'вітер із верхів'я річки або з гір']

– 'із верхів'я; із гір'

згорї <дути>: ◀*Подувай вітричку із гóры, із доли, / Потьїш пане Боже сїроты і тдовы! / Уже-м та подувал із гóры, із доли, / Уже-м потьїшивал сїроты і тдовы!* (Вапеник); *Подувай вітрику з гóры од Бескыда, / Оздай мі придуси, кого я любила* (Борів) [Верхр_ЗнС: 201, 213]; *В'ітер n'раво гор'їш'нец дуйе, згo'ри, ко'ли в'їїе в'ітер, а дол'їш'нец, ко'ли з долу* (б.л.) [КСГГ; КГ]; *Він гварит, шчо вітор з доли ни такий, а згори ліпшиий* (Волосянка 3) [КГ]; *При будинку «під одним покритьом» в такий порядок дуплів <'частина будинку'>: від заходу¹ – в селі повідають з гори – комора, хижа, сїни, боїце, стайня. ... Від сходу сонця буває*

¹ Імовірно, що саме із західного боку розташовані гори.

такий порядок: сїни, хижка, комора, боїще, стайня, у декого і друга (Мшанець) [Зубр_Б: 1]

згору <дути>: ◀*Повѣи вѣтре буйнесенькій то згору, то здóлу, / Чей розвѣсшь, вѣтре буйный, мою лиху дóлю* [Гол.: 595 (Гал., «отъ карпатскихъ горъ, съ юга»)]; *Jak witer z horu wije, budy pohoda, jak z dołu* (z Wojków) *to ny budy* (Яремче) [Janów: 281]

[4] 'поверхня водойми'

– 'на поверхні водойми'

звѣрха <ставати>: ◀*Колон'н'и мо'ч'ели у вод'и у 'багнах. На 'багн'и с'тел'ли. На та'к'и, шо вода з'вер'ха л'е'ж'ит* (Путила) [Гуц_ЛЕ: 272]; *Коноплі мо'ч'ели у во'ті у 'багнах / на 'багні стел'лили / на та'кі шо вода з'вер'х'е л'е'жит* (Путила) [БГ_Т: 138] ■ [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 1107 («на поверхні чогось»)]

звѣрхи <бути>: ◀*Так у двац'ц'ік' м'інут, д'еколи ун'и у'стајут звѣр'хи на вод'и* (Суч.) [УГР_Т: 406]

наверху <бути, триматися>: ◀*Ряска – зелена на верху вода, на ставі, поволока, шо її жруть качки дуже захланно* [Кміт_С: 81]; *Коли <відьма> держала ся на верху, вважано її винною* [Гнатюк_ПП: 348] ■ [СУМ 5: 29; СУМ₂₀: 1705 («на поверхні чогось»)]

– 'на поверхні рідини'

звѣрха <ставати>: ◀*Варять бурєшку, ... поставлять на піч у тепле, де вона кисне, а як стане зверху шум (сквасніє), сиплють кукурудзяної муки* [Шух. 1: 141]; *Розбóвташ вóду у флящиці та стáне звірьха піна* (Турички) [Грицак_С 1: 206] ■ [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 1107 («на поверхні чогось»)]

звѣрхи <бути, стояти>: ◀*Вода звѣрхї тепла, а вспогї студѣна, аж щіпáс* (Глибока) [БГ_С: 155]; *Столочит, приложит деньцьом і каменьом само, жи аж з верьхы рона стоет* [Гнатюк_НПБ: 592]

наверсі <бути>: ◀*Як ропи на версі нема, сир псує ся* (Пужники) [Гнатюк_НП: 109]

навѣрха <стояти, бути>: ◀*Квáсу тóго мáйи бути ріўно ш шкірами, абї шкіра сухá ни стойáла на вѣрха* [Гнатюк_КГ: 70]; *На верха в телетці має бути мокро, має стояти вода, шо вийшла з сира* (Мшанець) [Зубр_В: 4]; *Говорила жидівочка та й казав жидочок, / Що на верха горівочка, на сподї медочок* [Лом_В: 113]

– 'із поверхні водойми'¹

зповерх <черпати>: ◀*Відгашене вугльи взьити з поверх води, покласти на бік, укрити платинков, а води напити си* [Шух. 5: 245 (Верховина); ГС: 154]

¹ Це значення вказує на спосіб дії і пов'язане з певними магічним ритуалами. Усі мовні ілюстрації репрезентують гуцульський говір, для носіїв якого міфологічний світогляд часто домінує над релігійним. На їхню думку, вода, набрана у спеціальний спосіб – із поверхні води, набуває магічних властивостей [пор.: Виноградова 2002: 35].

поверхні <черпати>: ◀ *Чередінник збирає полонником воду по верхи і каже: «Я не збираю воду, але манну з усеї худоби»* (Верховина); *Вона <чередінниця> йде до того корита, збирає полонником воду по верхи і каже: Я не збираю воду, але збираю з усеї худоби, шо тут пе, манну* (Верховина) [Шух. 4: 259; 5: 233]

– ‘із поверхні рідини’

звэрху <збирати>: ▲ *Плісн’у <‘пліснява’> збе^арі звэрху на кап’усти* [Аркушин 2: 55; Аркушин²: 407]

– ‘по поверхні водойми’

верхóm <плисти>: ◀ *Верхóm плісти* [Жел. 1: 64 («der der Oberfläche schwimmen <плисти по поверхні води>»)]

горі <плисти>: *Метáуть пак тотó кісто до воды а потом пак збирáуть рыбу, што уп’ячнена горі плáвле по вод’і* (Заріччя) [Верхр_ЗнД: 234]

поверха <плисти>: ◀ *Чиста вода не прийме відьми до себе, тому то там-ті баби невинні тонули, а відьма плила по верха, гей на човні* (Золотий Потік) [Гнатюк_В: 197] і *Єдни поверха оной р’їки преходять, інія посродку глезній <‘щиколотка’>, а інія до кол’їна* (XVIII) [Тимч_ІС: 527]

поверхи <бігати>: ◀ *У Черногорі є замерзле озеро; йик верже хто у него каменем, зараз вібіжит з того озера білий кінь ... бігає по-верхи по льду и лунає копитами лід* (Яворів К) [Шух. 5: 223; ГС: 368]

поверху <ходити>: ◀ *И’удыт’, же там іедн’а р’ыба ch’odyt’ po verch’u po vodi* [Паньк.: 510]

– ‘у напрямку вгору – на поверхню водойми’

вгóру, угóру <підтягувати, вихоплюватися>: ◀ *Коли <відьма> потапала, признавано її невинною, підтягано в гору і відпущано свобідно* [Гнатюк_ІІІ: 348]; *Набрав ї <глину> у жменю, та віхопив си у гору. Але заки віринув, вода усу глину вімулила з его руки* (Барвінків) [Шух. 5: 1]

горі <іти>: ◀ *Стою я тамка та зрю та дуже ся чо́дуу, ож як того, бы горох горі ішоу а шу́міл обы долóв падау* (Ільниця) [Верхр_ЗнД: 148]

наверх <винурюватися>: ♦ винуритися наверх з гріхів ‘очистити душу’: і *Гды люде почали крсть стый шановати и емуса кланати, на той час вынурилися на верхъ з’ гріховъ swoichъ, въ которыхъ были утонули* (XVII) [Тимч_ІС: 425]

наверха <вивергати, викидати>: ◀ *Вода віверла наверха потоплен’єка* (Черемошна) [КСГГ]

наповерх <викидати>: ■ *Хвилі ... викинули ... наповерх* (за А. Кашенком) [СУМ₂₀: 1705]

– ‘у напрямку вгору – на поверхню рідини’

вверх, увэрх <підніматися>: ◀ *То ту |вурду (то ўна ў’стане ўс’а ўверх, ц’а |вурда) ўни тим друш’л’а’ком ўс’о збре^арут* (Бистрець) [Гуц_ЛЕ: 280]

горі <підходити, ставати, іти>: ◀ *Запаливши один кенець, що виходить поза край черепочка, олій підходить горі і так оно сьвітить ся* [Шишк_ВО: 95]; *Та |ї виттак не^арихрист’ат воду, коли готово, та |ї стане ўгл’е*

одно ўдоліну, а друге го'р'і (Марам.) [УГР_Т: 154]; Бўжсина удмоќне та ўйде го'р'і у мочіл'і (Вонігове) [КГ]

наве́рх <виходити, виступати, випливати, спливати>: ◀<Дві ворони> не могли дістати <води> в дзбанку, бо было глибоко. Єдна ворона полетьїла сої даде. Друга зяла до дзбанку метати каменікы, жебы вода на верх вышла и напіла ся (Тиханя) [Верхр_Л: 221]; Дадо з ложком помішал і кокерда <гноївка'> вышла на верх ... Газда дал на спід до горца гноївки, а на верх замішкы (Вапеник) [Верхр_ЗНС: 127]; І в области ріки «Пістиньки» і в с. «Прокураві» є ропа, котра в кількох місцях добуває ся на верх [Шух. 1: 15]; Відьми не топлять ся і в найглибшій воді, завжды випливають на верх [Лом_ЗС¹: 50]; Як молоко устоїть ся, жєнтиця вийде на верх, а сир лишить ся на споді (Мшанець) [Зубр_В: 18]; На кружок кладуть тяжкий камінь, котрий так тисне, що аж на верх ропа виступає (Пужники) [Гнатюк_НП: 109]; Положит молоко в пєц трохы, там буде пів години або бїльше, або менче, і той клят підойде цавком на верх [Гнатюк_НПБ: 592]; Вітївная Ганусенька в Дунай втонула, / Но червона китайочка на верх сплинула (Вербівці) [Гнатюк_ПП: 268]; Потому очищуют ьце перед варенням в цей спосіб, що вкидають зерно до води; чисте зерно паде вспід, а дрібненька луска випливає на верх (Жукотин) [Коб_МК²: 30]; Там запустили рибу, таку, як хлоп, велика. І вна наверх не спливає, на дні журує [СБ: 592] ■ [СУМ 5: 29; СУМ₂₀: 1705 («на поверхню чогось»)] ◆ ▶ Тоді я, мати, приїду до вас, як павіне пір'я на спід потоне, а млиновий камінь на верх виплине (за П. Чубинським) [Гр. 2: 43].

Значення 'на поверхню рідини' слугувало підставою для творення метафоричного – 'до загального відома; на загал'¹, яке реалізується здебільшого у складі ФО:

го'р'і <випливати>: ◆ ◀Правда впливаїє го'р'і, йак маст'на воді (б.л.) [КГ]
наве́рх <виходити, вилазити, випливати>: ◆ ◀Правда, як олива на верх вийде [Лькевич: 78; Франко_П 2₂: 584 (за Г. Лькевичем, «правда пере-може брехню»); Вийде наверх, як олива на воді; Вийде воно, як олива наверхá (Хмельницький) [Номис: 131 (за Г. Лькевичем)]; Ще ми не пропаци; ьце в кому вїмнути ся за нашу кривду, ьце зло вийде на верх [Франко_П 1₁: 88]; Провинниця бачучи, що справа вийшла на верх, дає сама вказівки, що з нею мають зробити [Гнатюк_ПП: 279]; «Водици-арданици! Вікликаю кі из гірь, с під гірь, из морі, з заморі, из за солодзенцького каміне. Як ни може той камінь вїйти из морі, с під морі, так аби право ворога (імя) ни могло вїйти на верх (Черник) [Онищук_НЖ: 135]; Кажут, шо у тим році злодіям ни бїзїтно красти,

¹ Семантика відображає обидві сторони поверхні – **горизонтальну** ('піднятися на поверхню', на користь чого свідчить порівняння з *мастю*, *оливою* 'олією', яка є легшою за воду), і **вертикальну** ('вийти назовні, за межі').

бо кожда крадіж висвітци, вийдет на верх, того року [Гк: 43; Шек_Р: 80]; *У тім році ни бізівно красти злодіям, бо кожда їх крадіж вийдет наверх – визнаєтци* [Шек_Р: 22]; *Кожда їх крадіж ни потанет, лиш виплиет наверх* [Шек_ДИ: 110]; *Та відии, нимá тако́го, абі ни вішло на вер'х (Росішка)* [КГ («ставати відомим»)]; *Та мене шлеке трафлєют, ти розумієш? Піде сі нап'є і має кожного обсирати, кожного всі проблеми – наверх* [СБ: 369]; *Чи тепер, чи в четвер вона вийде наверх, як на крадіж у м'ясарні пана Бабачка; Але чи чоловік може на все звертати увагу, прислухатися до кожного слова. Але тут раптом, як грім серед ясного неба, виходить усе наверх; Ціла та темна справа могла вийти наверх, якби її довшє проволікати; Не можу сказати, щоб він був надто акуратний, хоч і видавався часом доволі вимогливий... Тут теж, як і деінде, вилазила вже наверх його вередлива вдача* [ЛЛ: 141, 198, 648, 651] ► *На зводинах вс'о впливло наверх* (Василівка) [Бондар: 85].

Є. Тимченко задокументував у пам'ятках XVIII ст. ФО з антонімним значенням **‘бути прихованим, затасним’ – лежати долі: і** *Теперь правда лежит долѣ, а неправда в доброй волѣ* [Тимч_ІС: 775].

У говірках південно-західного наріччя засвідчено низку ФО, утворених за моделлю «наверха / наверхи + плач (сльози, сміх)» ‘стан, коли хочеться плакати (сміятися)’: ♦ ◀ *То така втіха, що сльози на верха – «позірна втіха, сьміх крізь сльози»* (Коломия); *Вже му плач на верха; Вже му сльози на верха – «близько йому до плачу»* (Нагуєвичі); *У него і сьміх і плач на верха – «про чоловіка склонного з чого будь сміяти ся і зза чого будь плакати»* (за М. Гнідковським) [Франко_П 1₂: 289; 2₂: 551; 3₁: 131]; *То така рінда <‘плакса’>, що сльози завіши наверхі* (Киселів) [БГ_С: 455]; пор.: *через верх політися* ‘про стан фізичного чи душевного болю; про готовність заплакати’ [Франко_П 1₂: 517].

«Низ»

[1] ‘пониззя річки; нижня течія річки’]

– ‘у пониззі річки; у нижній течії річки’

внизу́ / унизу́ <->: **і** [МСДЯ 2: 449 (*въ низу́* «ниже по теченію ріки»)]

долів <бути>: ◀ *А там долов при береженьку, при Дунаєньку / Там мі виходит красна дьівонка* (Вислік Великий); *А там долов при Дунаю, / Там касарня мурована* (Туринське) [Верхр_Л: 286, 373]

ніже <бути>: **і** *Єдно село на има сръби а другое село ниже* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 47 («вниз по течії ріки) нижче»)]

– ‘ближче до пониззя, гирла річки’

вдолині <бути, мати> ⇒ вгорі, угорі

долів <протікати>: ◀ *Гніла (дóльів Рóстоками плінé)* [Кміт_С: 45]; *Дóлів Рóстоками пóтьік Гніла плінé* (Волосате) [Кміт_С: 2; пор.: Он. 1: 224]

– ‘у напрямку вниз – до пониззя річки’

долів <текти> ⇒ горі

– ‘у напрямку вниз – до пониззя річки вздовж берега’

вниз <іти>: **і** *Поиде в низь, и вза Любець* (XII) [МСДЯ 2: 449]; *А через тую Бучачную <долину>, вниз Ровця* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 183 («виражає просторові відношення – вказує на напрям дії; вниз, наниз (чим, по чому)»)]; *Землю нашу бортную ... по сей стороні Трубеша у верхъ и въ низъ; А вни(з) рекою; Ажъ вниз до устя Днепра* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 124 («у напрямі до гирла річки вниз»)]; *Речькою внизъ идучи* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 35]

долі <утікати, іти, їхати, бігти, рости>: **◀** *То v'in dol'i p'otokom ut'ik'aŭ* (Підполоззя) [Паньк.: 458; УЗГ_Т: 241]; *I du tam dol'i p'otokom* (Улич-Криве) [РП_Т: 69]; *Як піўніч, то віз на небі обернений вієм доли рікоў, а як зараз днина, то наверне сі вієм т сонцю <на схід>* (Черник) [Онищук_НК: 31]; *Цар' пушбў долу водоў* (Марам.) [УГР_Т: 157]; *А дол'і тоў поточіноў росте смереко́ва <'смерека'>* (Хашів) [Он. 2: 231]; *Дово потоком* [Турчин: 86 (дóво «вниз; уздовж»)] **і** *Долоу потокомъ; А хотаръ си долоу нистро(м) о(т) киш(к)а долу до устие загорнѣи* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 316 (долоу, дулу «униз, додолу»); 475] ⇒ **горі**

долів <іти>: **◀** *Иван повідат: од того і того села, де са вода велика заінат, зыйд собі долов водоў та го там найдеш* (Чертижне) [Верхр_ЗнС: 163]; *Йду мостом и усе ерицу сі – а лык такый ми дало – а тото <пламета 'нечистий, злий дух'> гон! из моста ... Я, каже, скіп сі зо страхи и зноў переерстиў сі, а оно поволи пішло собі доліў* (Черник) [Онищук_М: 93]; *Він пішов долів потоком, а Лукин вгору, роздумуючи над почутим* [Лом_ЗС¹: 111] **і** *А ко млину граница ... доловъ смотричемъ* (Смотрич) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 316 («униз, додолу»); Тимч_ІС: 773]; *Идучи долув Росью* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 110 («низом»)]

долом <іти>: **◀** *Пішла моя зволя <'воля, свобода'> долом потоньками; Пішла моя зволя долом тисоньками (річеньками), / Жебы-м не ставала медже дывоньками (Верхомля); Иде дожджик, иде, юж є на чертежи <'викорчуваний ліс'>, / Мій зелений вінок долом водоў бежит* (Команча) [Верхр_Л: 159, 255, 318]

наніз <іти>: **■** [СУМ 5: 133; СУМ₂₀: 1771 («у напрямку до гирла річки»)] **і** *Походъ первій плавній на низъ Днѣпра* (XVIII) [Тимч_МС 2: 108]

– ‘у напрямку вниз – за течією річки’

вдоліну <плисти> ⇒ **горі**

вниз <плисти, нести течією>: **◀** *Оглушены рыбы плли вниз по ріці* (НСанч.) [Пиртей: 254]; *Коли були готові зо |пару да|раб / виткри|вали д|вері в за|мованках і вода си вири|вала |через них / заби|рала да|раби і |несла ўниз до Віж|ниці* (Сергій) [БГ_Т: 126] **і** *Оттуда (від Смоленська) поиде* (Олег) *внизъ; Рікою Обилью внизъ да въ квутую водотічь* (XV) [Тимч_ІС: 276 («течією річки»)]; *Поплынула Буго(м) вни(з)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16: 187]

долі <плисти>: **◀** *Долі рікою* [Жел. 1: 195 («stromabwärts <вниз за течією>»)]; *Таі то'о pustuly dolū vodōŭ* [Паньк.: 476]; *Была вѣліка повін', та усѣ поўдно бервено текло дулу водоў; Ой течѣ долу водоў доичичка тонін'ка. Та н'іко*

так ни бідуїє, йак йа молодін'ка; Уже дулу водѳв зѳчали іти бѳкоры; Лиш титир дулу водѳв пушѳв малін'кый бѳкорик (Вонігове); Дул'ї рїкѳв спушчѳйт' бѳкоры (Вільхївї); Ой пуцу бѳкорика та й долу водою (Липча) [Грицак_С 1: 124, 180, 221]; Вода позбирала їх <гїр> вершики, як і збирає до нинї, та уносить материал із них з собою долї рїками, через що значно обнижує їх; Тї Гуцули, що живуть над більшими рїками, «плѳвлять» ковбкї, що йдуть водою, або пускають ся лїтом долї рїками з дарѳбами; Йїк зачѳчили каченяти долї водѳв плисти: / А куди йдеш, Николайку? – Йду до вїята тити! (Верховина) [Шух. 1: 13, 37; 3: 228]; Ой пливе качур долї водою, / Єму затичка за головою (Далешове) [Волош_В: 25]; Сплѳл'уваў дѳрево дол'ї водѳў (Плав'я); Спускѳлис'а дѳл'ї р'їкоў (Ямельниця); Павїанойе перѳ долї Дунаїом пішло (Бїтля) [Он. 1: 226; 2: 33]; Плавѳчку <'обрїзки дерев'> пушѳли долї водѳв бес плав'яника [Матїїв: 352]; Валами <'хвиля'> валит вода доло рїком (Горл.) [Пиртей: 38] ⇒ горї

ДОЛІВ <плисти, пускати(ся)>: ◀ *Там мї виходит красна дѳвонька, / Волося чеше, до Дунаю мече – / Плыни же кїсонько долов Дунаєньком! (Вислїк Великий) [Верхр_Л: 286]; І так штиредцег пѳть коблїв пшеницї пішло дѳлїв водоў. А газдове с порожнїма мїхами із возами пішли домїв (Чертижне) [Верхр_ЗнС: 159]; Плиўла д'їўка дол'їў рїкѳў та ўдѳрила ў кѳмін' (Костилївка); Плыне бѳкор дѳлов Тїсов, бровѳн <'колода'> уломївс'а (Іза) [Грицак_С 1: 38, 59, 265]; Як мають «пускати дарѳбу долїв», то держить один керманич за ...; Пускаючи ся долїв водою говорять оба молитви в голос (б.л.); Крутоє деревечко, витое! / ... А долїв Дунаєчком пускане, / А на бистрїй рїцї ловлене (Розтоки К); Ой плавала плавинѳнька / Долїв за водою: / Звїнчѳв-єс мя, пан-очїку, / З якоюс бїдою (Верховина) [Шух. 2: 182; 3: 25, 138]; В'їттогдї йак м'її н'їн'о першїй рас стр'їтивс'и тай познакомївс'и з Николов Грицаком, много води протекло дол'їв Кїсѳв, бо минуло вже пїит' год'їв [Пїпаш: 245] ▶ *Ой пустимо ж ся на тихий Дунай, долїв Дунаєм під Царгород (за В. Антоновичем, М. Драгомановим) [Гр. 1: 417 («внизъ по теченїю»)] ⇒ горї**

НАНІЗ <плисти>: ■ *Пливе нанїз (б.л.) [Гр. 2: 505 («плыветъ внизъ по рѳкъ»)]*

ї *Границя) ш(т) того села на низъ днѳстромъ до мора к земли волоскои тагнетъ а на гору днѳстромъ наше руское (XV) [Тимч_ІС: 564; СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 303 («наниз, униз»)]*

[1.1) 'місцевїсть поблизу пониззя рїчки']

– 'із місцевостї, розташованої ближче до пониззя рїчки'

знізу <привозити, приїжджати> ⇒ звѳрху

[1.1.1) 'місцевїсть поблизу пониззя Днїпра']

– 'у пониззя Днїпра'

вниз <їти>: **ї** *Пойду знову на Сѳчь маты, пойду долѳ в низъ шукати (XVI) [Тимч_МС 1: 508]*

[3] 'вітер з пониззя річки або з низин']

– 'із пониззя; із низин'

здóлу <дути, віяти>: ◀[Janów: 281 (*z dołu* «z dolin»)]; *Ой з долу, з долу вітер повіват, / Гой дай Боже! / Вітер повіват, Дунай висихат* (Тюдів) [Шух. 4: 109]; очевидно, ідеться про вітер із півдня, що підтверджує цитата із с. Тюдів: *Здóлу в 'йї* [Голянич: 593 (*здóлу* «з півдня»)] ⇒ згóру

– 'із річки, моря'

здóли <дути>: ◀*Иши подувай <вітрику> здóлы од Дуная, / Оздай мі придуєш, кого віджу рада* (Борів) [Верхр_ЗнС: 213]

знизу <дути>: ▶ «*Подай то нам, Господи, / А з неба дробен дощик, / А з низу буйний вітер!*»; *Гей, чи не стала б то / На Чорному морі / А бистрая хвиля ...* (Великі Сорочинці) [Колесса: 166; Гр. 2: 174 (за М. Номисом, П. Чубинським, «снизу»)]

[4] 'дно водойми']

– 'на дні водойми'

вспóді <бути>: ◀<*Пан Біг*> *стрітиў дьівче при Дунаї. / Дьівче, дьівче похильни ся, дай ми води наптити ся! / А ни ти ся не похылю, ани воды ти не даю. / Бо та вода єст нечиста, в сподї листєм припадиста* (Туринське) [Верхр_Л: 371]

дóлі <бути>: ▶ *Рак-іў'поўно поўн'іс'ін'ко'дол'і / у кам'н'ах* [УССГ_Т: 54]

– 'на дні іншого об'єкта'

нанізі <бути>: ◀*Той чай не поколочений, там на низі цукор* [СБ²]

наспóді <бути, залишатися, укладати>: ◀[Астаф'єва: 318 (*наспóті* «на дні»); Шкрумеляк: 36 (*наспóді* «внизу, на дні»); SŁ: 121]; *Джумáрина <'осад'> остає сьи на мэслї вівчїм, на спóдї, як сьи стóпит* (Косівська Поляна) [КГ]; *Дренованї реўці робитци так: копаєтци на 1 м. глібокий ревец а на ½ м. широкий, у него сиплетци камїне, ике на сподї треба докладно уложити, а витак засипаємо ревец глиноў* [Гк: 108–109]; *Тре п'ід'кицкати пируги – омаста на спод'ї* (Переволока) [Шило_С: 203] ▶ *Сёрбайте, хлопці, юшку, а риба насподї¹* (б.л.) [Номис: 235; Гр. 2: 522 («внизу, подь низомь, на днѣ»); 4: 177 (за М. Номисом)] **і** *Я(к) бовѣмъ горцокъ врѣ(т) дла шгна, што на сподѣ є(ст) взвышь або в'згороу по(д)скакоує(т): бо тепло(ст) або шгнь который на (и)споди справує(т), смро(д), дро(ж)дѣжѣ, и все ледацо выкидає(т)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 15] ⇒ навёрха

– 'із дна водойми'

горі <рушитися>: **і** *Гды двигнетъ вода, горѣ зо (д)на тогди море оумали(т) ся* (XVII) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 43]

¹ Пор. коментар до цієї приказки: «Се скидає на ту брехеньку, як один чоловік обід ставив: вирубав ополонку, поклав хліб, ложки, старців посадовив ... їжте, мов, люде добрі, щербу, а там и рибка насподї».

зісподу <набирати>: ▲ *Зи споду ни набирай* – там повно мулу [Аркушин 1: 189; Аркушин²: 188]

– ‘у напрямку вниз – на дно водойми’

вдоліну <падати> ⇔ горі

вспід, успід <іти, падати, пірнати>: ◀ *Типер йик Ирод тишов у спід <моря> за землев, то вин казав: Я на своє имньи несу! – Але докив війшов то Господь так зробив, шо му вода все сполокала (Барвінків) [Шух. 5: 7]; Післау го Бог, аби вивіс из води з дна глини ... Так три рази було. Як третий раз пірнуу у спід и каже: «Беру кі земля на божє имя и на свое» – тай вінис уже трошки глини за ніхтьома (Черник) [Онищук_М: 66]*

долів <пускати, падати>: ◀ *І як <найстарший> сьйу <у котел>, пустили го там до дзюры долов і там барз красны пивницы были ... Тот най-старший барз думный быу, што ся таке стало і каже: спустте мя знов до пивницы долов. І сьідат до кітла і знов го спущают долов (Нова Вєсь) [Верхр_Л: 169] ⇔ горі*

досподу <падати>: ◀ *Янічку сердечку, де-с подьйу перечко <‘пір’я на капелкосу’>? / Ішоу єм без воду, впало мі до споду (Більцарева); Янічко сердечко, де-с подьйу перечко? / Ішоу єм брез воду, хпало мі до споду (Смеречне) [Верхр_Л: 260, 337]*

наспід <падати>: ◀ *Жид вышоу на дерево, што висыло над водоу, што было надхылене, выйшоу на самый верх, стрепай рукамі, же буде летыти, хпау до воды на спід, як камінь (Чертижне) [Верхр_ЗнС: 163]*

– ‘у напрямку вниз – на дно іншого об’єкта’

вспід, успід <лягати, падати, спускати(ся)>: ◀ *Спустиўси успіт у кирніцу (Гринява) [КСГГ]; Вєржут житного тіста в гилетку (діжечку), квасного, завбільшки як хліб, насиплят мукы, наллют теплої воды, і тото кисне два-три дни. Як густе впаде в спід, тогды можна його варити [Гнатюк_НПБ: 588]; Куй чин’ат то’кан из брындзув, та вспуд л’ут масти [Сабадош: 387 (у(в)спуд(т) «на дно, вниз»)]; Ві’н <сік> со’б’і по’тане ўспі’д; Траба пус’кати’ в’ід’ро ус’пі’д, до са’мого н:а <дна> би’ за’ч’єртій’ во’ди’ [Астаф’єва: 317 (ўспі’д’м «вниз, наспід, на дно, всередину»)] ⇔ навєрх*

досподу <заходити>: ◀ *Купали ў |земл’у к’ругло’йє’ та’койє’ / та’куй’ |йаму / йак’рас на ко’л’іна / |жиби л’удина |с’іла со’б’і на |земл’у / а |ноги зап’хала у то’ту |йаму / |вукупали с’ходи / і |тими с’ход’ками захудили до’ с’поду / до’ |той’ |йами (Плешевичі) [ПЗН_Т²: 21]*

здоліни <класти>: ◀ *Мијеме боч’ку і кладимє киснути. Голоўкі кладимє здоліни одєн ринд (Марам.) [УГР_Т: 121]*

наниз <кидати>: ◀ *«Машина» попала на міну / хлопціў побило ... / потому поскідали на низ тих / кого побили / а зверхі тих / хто буў ранє’ній і так у вє’ртоліт [Лєсюк: 296]*

наспід <кидати>: ◀ *Мертвицу <‘глина із нижніх прошарків землі’> траба кидати на спід у єму, бо на ні трава ни буди рости (Валява) [БГ_С: 287]*

насподок <брати, класти>: ◀*Деш ти візьмеш, дьїучатко, тог'огньа? – Та візьму до фартушка. – А кей тобі фартушок згоріт? – Ой не згоріт він, бо йа візьму попелу на сподок* (Свидник) [Гнатюк_Р: 61].

4.1.1.3. СМП «Небесний – земний – підземний простір»

Особливість цього СМП – у тричленній структурі ‘небесне – земне – підземне’, яку виокремлено в межах двочленної (дуальної) системи «завдяки повторному накладанню опозиції “верх – низ” (виділення мос. – Т. Я.) на одну із частин дуальної системи» [Иванов 1980: 233].

Тричленна вертикальна модель світу відображає різні етапи історичного та культурного розвитку: «тричленні вертикальні символи знаходять відповідність у структурі людською тіла», а «на містерійній сцені європейського середньовіччя із трьома вертикальними частинами світу співвідносяться *некло, земля, рай* [там само: 233–234] (див.: 4.4.1). Відповідно до міфологічних уявлень традиційно виділяють три світи: земний світ, у якому живуть «звичайні» люди, протиставлений як нижній верхньому світові – небові. Водночас земний світ розглядають як верхній щодо підземного або водного світу [там само: 233]. Юрій Степанов порівнює таке «членування» світу із шаманським світоглядом, відповідно до якого «світ членується “по вертикалі” на три світи – верхній, нижній (або підземний) і середній; середній – це і є світ людей» [Степанов 2004: 93].

Назви об’єднує семантика ‘**поверхня землі; земля (земний простір)**’ (див.: таблицю 26), яка, синтезуючи ознаки «верху» та «низу», формує опозиції із ‘небесний простір’ та ‘підземний простір’¹. У межах тріади існує два типи опозиції: ‘небесний простір ↔ земний простір’² і ‘земний простір ↔ підземний простір’, де ‘земний простір’ у першому випадку репрезентує «низ», а в другому – «верх» (див.: таблицю 26).

Таблиця 26

Синопис СМП «Небесний – земний – підземний простір»

4.1.1. ССП «Рельєф»		
4.1.1.3. СМП «Небесний – земний – підземний простір»		
«верх»	«низ»	
	«верх»	«низ»
1) ‘небо; небесний простір’	1) ‘поверхня землі; земля’	1) ‘простір під землею’
adj ‘який є в небі’	adj ‘який є на землі’	
adv ‘високо в небі’	adv ‘на поверхні землі’	adv ‘під землею’
adv ‘у напрямку вгору – до неба’	adv ‘у напрямку вниз – на землю’	

¹ В. Иванов третім сегментом тріади вважає *воду*, виокремлюючи протиставлення: *низ (земля) – верх (небо) і низ (вода) – верх (земля)* [Иванов 1980: 233].

² Про вербалізацію концептуальної опозиції *небо / земля* див.: [Федурко, Огар 2013].

adv ‘у напрямку вниз – із неба на землю’	adv ‘у напрямку вгору – до землі’	adv ‘у напрямку вниз – під землю; у глибину’
adv ‘у напрямку вгору – до Сонця (про Землю)’		
adv ‘у напрямку вгору – до зеніту (про Сонце)’		
adv ‘у напрямку вниз – до заходу (про Сонце)’		
adv ‘у найнижчій точці, не в зеніті (про Сонце)’	adv ‘над поверхнею землі’	
	1.1) ‘каменяря’	1.1) ‘штольня, шахта’
		1.1.1) ‘гірські породи’
		adj ‘який добувають із надр’
		1.1.2) ‘гірництво’
		adj ‘пов’язаний із гірництвом’
	1.1.3) ‘робітник каменярі’	1.1.3) ‘робітник гірничої промисловості’
		1.2) ‘підземелля’
	1.3) ‘верхній прошарок ґрунту’	[1.3) ‘нижній прошарок ґрунту’]
	adj ‘розташований ближче до поверхні землі’	adj ‘розташований глибоко під землею’
	adv ‘у верхньому прошарку ґрунту’	adv ‘у нижньому прошарку ґрунту’
	adv ‘із верхнього прошарку ґрунту’	adv ‘із нижнього прошарку ґрунту’
	adj <i>fig</i> ‘неґрунтовний’	
	v <i>fig</i> ‘вивчати неґрунтовно’	v <i>fig</i> ‘шукати ретельно’
	adv <i>fig</i> ‘неґрунтовно’	
	adv <i>fig</i> ‘поряд, близько’	
	adv <i>fig</i> ‘поруч, близько’	
	1.3.1) ‘поверхнєве вдобрення ґрунту’	
	1.4) ‘поверхнєві води’	
	adj ‘який протікає по поверхні землі’	
	1.5) ‘льодове покриття на снігу’	
	v ‘покриватися льодом’	

Субстантивна семантика

Основне значення цього СМП – ‘**поверхня землі; земля**’ (1), яке моделює опозицію зі значеннями ‘небесний простір’ та ‘підземний простір’:

верх: ◀ *А тоди вже, сантиметрів двацет до землі, до верха – вже на-чинают заливати <фундамент>* [СБ: 183, 188] ■ *Верх землі* [Гр. 1: 139 (б.л., «поверхность»)] ■ *Сама земля ... такъ есть высока же нба врѣхо(м) свои(м) досагаєть* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *А гди ся вѣтеръ по(с)тигне(т) ь на верхъ землѣ, тогли (ѣ) ся жили пото(р)жаю(т) то ся вѣте(р) рознесетъ, спод(д) зе(м)лѣ якъ немоцъ во чловецѣ; А коли шкрила верхъ земли оуказалоса бѣло якв насѣньє, а свѣтло якв ледъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 147; 12: 224]

поверхність, поверхність: ◀ *Так ѡа робила ў шахті кіл’ка місціцѣ / дуже^а схудла / то робота була кіж^ака / і скомісували ме^ане на поверхніст’ / на стрѣйку / стройіти дороги* [Лєсюк: 239] ▶ *Привезли нас туди / распред’ілили / одних у шахту / других хто на поверхнос’т’і; Во’на робила на поверхнос’т’і* [УССГ_Т: 37]; пор. значення 1.1) ‘штольня, шахта’

поверхня: ◀ *Від того, що кине чоловік на те місце, залежать, як глибоко треба копати за грішми: коли кине капелюх або щось невелике, то вони будуть близько поверхні* [Франко_П 1₂: 477]; *Тут и там ростет глїх, скербище, жерепик, усієкі краки, а поверхня покрита купинами кертовиня, муряховин, тай камінєм* [Гк: 95]; *То там / ў’тому погр’іб’і з’возили л’удей / тих ѡеу’рейїў і зак’рили / то та зе’мл’а на поверхн’і’ того погриба ў’а рухалас’а* [ВГХ_Т: 61]

↑ ↓

низькість: ■ *Лучи солнечные ... ажъ в низкость до земли спущаются* (XVII) [Тимч_МС 1: 508 (низкость «низкость, низ, низменность»)]

низькість земна́ (сотв): ■ *Снѣ Бжїй предвѣчный для збавеня людского доброволне ... зъступилъ на низкость земную* [Тимч_ІС: 734]

паділ, паділ: ◀ *Буду тебе від своїх межий ѡ хїтарів видвертати! / ... До-жем тебе на падолу земню пускати!!!* [Шек_ДІ: 64] ■ *А если бы нбо не мѣло воды над собою тогда бы промени слчныи, мѣсачныи, и звѣздныи на высокость всходили. и оучинили бы землю пвстѣ без свѣта. А теперь и нбо охоложають, и промени на подоль спвщяють* (XVII) [УК¹⁶⁻¹⁸: 296 («земна поверхня; земля»)]

паділ земний, паділ земний (сотв): ■ *Кгды высококого неба незычливые оброты на подоль земный кола свои накеровали* (XVI); *очи свои обратиши на подоль земный* (XVII) [УК¹⁶⁻¹⁸: 296 («земна поверхня; земля»)]

спід: ◀ [Он. 2: 241 («сонця схід»)] ▶ *Чому люде не позаливаються кров’ю, он ті, що під сподом землі живуть?* (у перекладі М. Комарова); *Моливсь за них, як сонце світ на землю рано розсипало, моливсь,*

¹ Імовірно, все-таки ‘поверхня землі’, що «збігається» з лінією горизонту, за яку ховається або з-за якої з’являється Сонце.

як промені спускало воно під спід землі (за М. Макаровським) [Гр. 3: 255; 4: 177].

Субстантивна семантика '**небо; небесний простір**' представлена спорадично – зафіксовано єдину назву **горішшя**: ◀*На дворі усі дивилиси в горішше. Над Хороцевов тирвалиси хмари* [Шек_ДИ: 186], а '**простір під поверхнею землі**' репрезентують деривати базового слова *під*:

преспід: ◀*Пуйдеш в ад <'пекло'> на самый приспуд* (Широкий Луг) [Грицак_С 1: 43]

пресподне, преісподне (*n*): ◀*Письльи того загремит Алей, земляи піде у преісподне назад, відки вона є, тогди свѣт си скінчьеи* (Барвінків) [Шух. 5: 20]; *Вірили давно верховинці, вірять і тепер, хоча може не всі, що коли би вони виреклися своїх звичаїв і занехали б свої обряди, тоді зник би й пропав весь гуцульський світ із Чорногорою і Говерлею, запався б у «преісподне», а їх Карпати залило би море...* [Лом_ЗС²: 207]

спід (*pl* **споді**): ◀*Там є велика скала-камінь, а в тім камени є кагла. Тота кагла и тепер задимнена, почьорніла. Там у сподах дес є комора, а ек клали там ватру опришки, то дим йшов тов каглов* (Голови) [Шек_Р: 275] **і** *Адъ ... найнижшеє на самомъ сподѣ мѣстце пропадноє, або пекло* (XVII) [Тимч_ІС: 9 (пор.: *адъ* «сторона підземна без просвітку, пекло»)].

Опозицію формують назви, пов'язані з видобування корисних копалин, які також демонструють верхній і нижній простір, номінуючи каменярню (видобування корисних копалин відкритим способом, безпосередньо з земної поверхні) та штольнію, шахту (підземні об'єкти видобування корисних копалин).

Дискусійною і незрозумілою (як виявилось, навіть для геологів) є мотивація дериватів *гора* на позначення об'єктів гірської промисловості, які пов'язані передусім із видобуванням корисних копалин (гірських (!) порід) із надр землі. Однак СУМ фіксує прикметник *гірський* – «який входить до складу земної кори або добувається з надр Землі»: ... *видобувають різноманітні тверді гірські породи: граніт, пісковик, вапняк, мармур* [СУМ 2: 76; СУМ₂₀: 637].

Зі семантикою '**каменярня, каменоломня**' (1.1) okazіонально засвідчене слово **гірніця**: ► [Гр. 1: 286 (Чигир.п., «каменоломня»); Гр.² 1: 348].

Значення '*штольнія, шахта*' репрезентує слово *спід*, натомість значення, безпосередньо пов'язані з видобуванням корисних копалин у шахтах, – деривати базового слова *гора*:

1.1) '**штольнія, шахта**'

спід: ◀*У споду́* [Жел. 2: 902 («Erd schacht, Stollen <шахта, штольнія>»)]; *Тато відгарували ў шахті / у споді / були дуже добрим кріпил'ишчиком; Їа у шахті робила ... у сімнаціт' рік п'ишла у спід / у шахту / Насті / се^астра / такі у споду́ робила* (Ковалівка) [Лесюк: 269, 310]

1.1.1) 'гірські породи; корисні копалини'

гірський камінь (*comb*) ⇔ гірськийгірне золото (нафта та ін.) (*comb*) ⇔ гірний

1.1.2) 'гірнична справа; гірництво'

гірництво: ◀[Жел. 1: 142 («Bergbau, Bergwerksbetrieb <добування корисних копалин>»); Гр. 1: 286; Гр.² 1: 348 (за Є. Желехівським)] ■ [СУМ 2: 75; СУМ₂₀: 637 («галузі науки, техніки і промисловості, пов'язані з процесами добування із надр Землі корисних копалин»)].

Назви **робітників гірничої промисловості** та **каменярні** (1.1.3) диференціювати складно, пор. дефініції, які пропонують укладачі словників:

гірник: ◀[Гол.: 482 («рудокопь»)] ▲[Гр. 1: 286 (Нов.-Вол., «работникъ въ каменоломнѣ»); Гр.² 1: 348] ■ [СУМ 2: 75; СУМ₂₀: 637 («робітник гірничої промисловості»)]гірничник: ■ [СУМ₂₀: 637 («те саме, що гірник»)]гірнопромисловець (*comp*): ►[Гр.² 1: 348 (за А. Ніковським, «горнопромышленник»)]гірніок: ◀[Жел. 1: 142 («Bergknappe <гірняк, шахтар>»)]гірняк: ◀[Жел. 1: 142 («Bergmann <гірняк, шахтар>»)]горноробочий (*n, comp*): ►Робиў горнорабочим оч'исного забойа [УССГ_Т: 152]горяк: ◀[Піпаш: 38 («гірський робітник»)].

Значення '**підземля; темниця під землею**' (1.2) номінує слово пресподниця: ◀[Жел. 2: 736 («Bein<ame> der *темніця*, ganz unten tief gelegener Verlass <назва темниці глибоко під землею>»)] ►Та й укунув його в темницю, та й глибокою пресподницю (за П. Чубинським) [Гр. 3: 404].

Словосполучення з означальними словами *вѣрхній*, *поверховий*, *горішній*, *горовий* функціують зі семантикою '**верхній прошарок ґрунту**' (1.3)¹:

вѣрхня земля (*comb*) ⇔ вѣрхнійгорішня верства ґрунту (*comb*) ⇔ горішнійгоровá земля (*comb*) ⇔ горовийповерхові верстви землі (*comb*) ⇔ поверховий.

Зі семантикою '**поверхневе вдобрення ґрунту**' (1.3.1) засвідчене слово поверхниця: ◀[Жел. 2: 667 («Dünger auf die Oberfläche gestreut; Kopfdüngung <поверхневе внесення добрив>»)].

Поверхневі води (1.4.), які протікають по поверхні землі або недалеко від поверхні землі, номінують словосполучення:

¹ На позначення нижнього прошарку ґрунту аналогічних утворень не виявлено. Єдиний приклад, який зафіксував І. Верхратський: *Кыртівка* – «што крет надвігат, што намече зо сподку землі» [Верхр_ЗнС: 244], демонструє проблему нерозрізнення ПШК і прислівника. Його проаналізовано в межах адвербіальної «групи».

вѣрхня вода (*comb*) ⇔ вѣрхній
поверхнячі води (*comb, pl*) ⇔ поверхнячий
поверхне́ва вода (*comb, pl* поверхне́ві води) ⇔ поверхне́вий.

У західнополіських говірках виявлено композити зі семантикою ‘**льодове покриття на поверхні снігу після відлиги**’ (1.5):

верхольо́д (*comp*): ▲ [Аркушин²: 49]
верхольо́дниця (*comp*): ▲ [Аркушин²: 49].

Ад’єктивна семантика

Прикметники го́рний ‘який є на небі’ та до́льний ‘який є на землі’ виявляють опозицію на рівні ‘небо ↔ земля’, ілюстровану цитатою від XVI ст.: **і** *Гдыж земля долняя, зъ горным небомъ есть знята* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 110].

Низка прикметників пов’язана з назвами гірських порід та гірничою справою, наприклад:

[1.1.1] ‘гірські породи; корисні копалини’

– ‘**який добувають із надр землі; гірський**’

гірський (камінь): ◀ *То чил’ний круг / на ні п’т: очували на чин: е / то чило / во’но / було з гір’ского чир’воного камен’у* [БГ_Т: 122]

го́рний (золото, нафта): **і** *Нефтя горная, подобная діогтю доброму* (XVIII) [Тимч_ІС: 574 («що знаходиться в середині гори»)]; пор. також: *горний доход* ‘прибуток із корисних копалин’: *Золота чи(с)того з доходу(в) го(р)ни(х) бира(л)* (XVI) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 33]

[1.1.2] ‘гірнича справа; гірництво’]

– ‘**пов’язаний із гірництвом**’

гірницький (місто): ■ [СУМ 2: 75; СУМ₂₀: 637 («прикм. до гірнік»)]

гірнічий (уряд, школа, фах): ◀ [Жел. 1: 142 («bergmännisch, Berg- (уряд, шкóла) <гірняцький, гірський>»); Гр. 1: 286 (за Є. Желехівським); Гр.² 1: 348] ■ [СУМ 2: 76; СУМ₂₀: 637 («стос. до гірництва; у якому навчають гірничій справі (про навчальний заклад)»)]

гірнопромисло́вий (–) (*comp*): ■ [Гр.² 1: 348 (за А. Ніковським, «горнопромышленный»)]

го́рний (технікум): ▶ *Ї сорок |п’ атому го|ду |а за|конч’ |ї с’ |ім к’лас’ |ї і |посту’ни|у |у Ста|хан’ |ї с’ |кі |го|рний |техн’ |ікум* [УССГ_Т: 261]

горнопроми́шленний (училище) (*comp*): ▶ *|Іа |їте’|к’ла з’ |дому / |бос’ |а|ком / |в |уч’ |іл’ |їш: |е |горнопро’|мишл’ |е’ |нойе* [УССГ_Т: 78].

Із субстантивною семантикою ‘**верхній / нижній прошарок ґрунту**’ (1.3) пов’язана ад’єктивна:

– ‘**розташований ближче до поверхні землі; верхній**’

вѣрхній (земля): ◀ *Вѣрхну зѣмн’у кладеме у сп’їт – добру, а го́р’і слаба́ |їходит. |Потому садиме́ корч’ <винограду>* (Бан.) [УГР_Т: 318]

горішній (верства ґрунту): ► *Знявши горішню верству ґрунту чорної землі лопатами та мотиками, викопують яму* (Опішня) [Русов_Г: 43]

горовий (земля): ► *Незабаром на рівному місці на межі горової чорної землі та балок з ярами ... розкинуло ся велике село Опішня* (Опішня) [Русов_Г: 41]

поверховий (верства землі): ► *Глиниця опішнянські дуже близько від самої Опішні і сама глина залягає не глибоко під поверховими верствами землі* (Опішня) [Русов_Г: 48]

– **‘розташований глибоко під землею; найнижчий’**

найнижчий (верства землі) (GS): **і** *И дождь падающий з¹ Нба, и зст¹п¹ючий до н¹низийх¹ земли частій* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 229].

На підставі значення ‘розташований на поверхні землі’ утворено переносне – **‘поверхневий, неґрунтовний, неретельний’**:

поверховий (обшук): ◀ *На місці нам зробили обшук. ... По цім поверховім обшукі нас завели на поліційну станцію* [ЛЛ: 527] ■ [СУМ 6: 643–644 («який не торкається суті справи; неглибокий»); «який не вникає в суть справи, обмежується несуттєвим»)].

Ад’єктивну семантику **‘який протікає по поверхні землі або недалеко від поверхні землі; поверхневий’** (1.4) репрезентують:

в¹рхній (вода): ◀ [Личук 2015: 181, 257 (*в¹рхна вода* «підземні води (у загальному значенні)»)]

поверхневий (вода): ◀ [Личук 2015: 144, 366 (б.н.п., *поверх|нева вода, поверх|нев’ї води* «вода, що тече по поверхні землі»)] ■ [СУМ 6: 643 (*поверхневий, поверховий* «який розміщується, перебуває, відбувається і т. ін. на поверхні чи недалеко від поверхні чого-небудь»)]

поверхнійчий (вода): ◀ *В нас не є така вода, як на Колонії, така здорова, чиста. Ту такі води поверхнечі. А тепер виджу, ч¹рпаєм, ... то тойво, не стало води* [ББ].

Вербіальну семантику представлено досить спорадично. За СО ‘ретельно / неретельно’ засвідчено переносні значення:

– **‘вивчати поверхово, неґрунтовно’**

хв¹тати верхі (совб): ♦ ◀ *Потрібно досконало опанувати знаннями, а не хв¹тати верхи* [Дзендз_СЗ: 13]

– **‘шукати ретельно, не поверхнево’**

долув¹ати: ◀ *Шо там дул¹єш по шуфл¹дці, кит¹ там нічого не¹є* (Верховина-Бистра); *Пуйде глядати да¹што, та дул¹є. Лем х¹одиш та дул¹єш* (Домашів) [КГ («наполегливо шукати, перекидаючи все»)].

У лемківських говірках зафіксовано деривати слова *верх* зі значенням **‘покриватися неламкою верствою’** (1.5) (про сніг, який зверху замерзає):

верхіти: ◀С'н'іг вѣр'х'їйє [Горбач_КБ: 8]

верхувати: ◀[Горбач_КБ: 8 (вѣр'ховаті «тверднути, льодоватіти»)]; С'н'іг' бо дужє вилікий, але вир'ховаў, ужє трімаў, шо ни зарываўс'а (Тур'я Поляна) [КГ («покриватися кіркою (про сніг)»)].

Адвербіальна семантика

Першу групу формують прислівники, пов'язані з опозиціями 'небо ↔ земля', 'земля' ↔ 'простір під землею', які, зокрема, виражають статичну ознаку:

- 'небо ↔ земля'
- 'високо в небі'

вгорі, угорі <бути, літати, пицати та ін.>: ◀У горі над землею стає дужє зимно та з того там мерзне усе; на землю паде лиш «зимá» – сніг; як земля наблизить ся до сонця, то у горі зачинає робити ся тепло, від того топить ся усе (Барвінків); Юда, йик вхопив <наковало>, йик пустит у гору, то шість годин було у горі (Розтоки К); Мамо! мене кортит знати, йике в горі небо? ... Дивит си, а небо таки йисне, файне (Верхній Ясенів) [Шух. 4: 4; 5: 68, 80]; Тота <доцова> кульи пукає <'тріскати'> у горі, а дождж и тоти дожджынки падут на землю (Черник) [Онищук_М: 35]; <Лелеки> поч'єнали си кру'тити коло нас ўго'рі / над голо'воў (Подвірне) [БГ_Т: 333]; А йід'ного |разу, йак |кан'і зла|пала |кур'і, ту ще |ву|р'і |ши|ч'єлу (Солонка); Ка'н'укал'і'тайє |вго|р'і і |п'ікайє – пі-пі -пі, пі-і (Болозів) [Шило_С: 136]

взгору <бути>: ■ Не учинишь собѣ балвана, albo рытого образу, ани жадного подобенства тых речій, который суть на Нбѣ възгору и который на земли низко [Тимч_ІС: 234]; Ўчиню чуда на небѣ възгору и знамена на землѣ ни(з)ко; Не учинишь собѣ балвана, albo рытого образу, ани жадного подобенства тых речій, который суть на Нбѣ възгору и который на земли низко (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 19; Тимч_ІС: 234]

зверха́ <літати>: ◀Л'ітак лиш ходит та биўбахтўйє <'спостерігати'> з вер'ха (Росішка) [Грицак_С 1: 146, 149]

наверху́ <бути, залишатися>: ◀Тот найстарший вандрівный зарізаў теля, взяў с собом на дорогу мясо, съїў на пташка ... і так пташок вынюс го на верх і юж тот найстарший на верху зостаў (Нова Весь) [Верхр_Л: 169] ■ [СУМ 5: 29; СУМ₂₀: 1705 («угорі, у височині»)]

нагорі́ <бути>: ■ [СУМ₂₀: 1719 («у вишині»)]

- 'на поверхні землі'

насподі́ <лежати, зчищати>: ► Хоч насподі лежатиму, а в вічі плюватиму (Пирятин) [Номис: 66]; Креїду |били о'це о'там на |бу|р'і / |с'ч'єш'ч'али бул' |до|зером і на |спод'і [УССГ_Т: 33]

● ‘земля’ ↔ ‘простір під землею’

– ‘на поверхні землі’

звѣрхи <лишатися>: ◀*Я тут згину з голоду, бо тайстра з хлібом и стрільба лишили си зверхи на землі а земльи уже си заїїлила верх них* (Космач) [Шух. 5: 101]

звѣрху <сушити>: ▶*Ше аби травич’ка так бул’а / шоб о’це пол’отно на во’диц’ :i / і шоб із’верху на тра’виц’ :i / шоб із’верху на тра’виц’ :i <ви-сушують виткане полотно>* (Грушківка) [ГЗП_Т: 120]

навѣрха <бути>: ♦ ◀*Аби ти так на верха був! – «жартливе прокляте»* (Угринів) [Франко_П 3₃: 399]

навѣрхи <бути, гинути>: ◀[Турчин: 184 (*наверхы* «наверху, зверху»)]; *Як киртина <‘кріт’> угибне на верхи, то і сї ховле, бо як седе на неї муха, то відтак аби укусила чоловіка, то тіло гет псує сї, так точит тіло, як киртина землю; Прогрішена <гадина> ... мусит зимувати на верхи; прогрішена притулит сї десь попри корінь, ци плиту и так зимує* (Черник) [Онищук_М: 27, 29]

навѣрху <бути>: ◀*Ці гир’кі кладут у ту гле’ну і вкрива’ют – в’ерх н’і, лиш бокі ї споду, а це має бути гир’ки навѣрху* (Брустурів) [КСГГ]

– ‘під землею’

всподу, усподу <бути>: ◀*Ці гир’кі <‘насіння часнику’> кладут у ту гле’ну і вкрива’ют – в’ерх н’і, лиш бокі ї споду, а це має бути гир’ки навѣрху* (Брустурів) [КСГГ]; *Каміненка = гора. – Кажут, то там глибоко у споду є закопані великі гроші, а так приметані камінєм* (Черник) [Онищук_НЖ: 145]

долі <бачити, бути похованим>: **і** *Тогда узриши ... долѣ пекло отворенное* (XVII) [Тимч_ІС: 775]; *Ветхий человекъ погребается долу и истопляется весь до конца* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 7]

насподі <бути>: ◀*A de horit, tam na spod’i u zeml’i pin’azu* [Паньк.: 535]

нізько <бути>: ◀*Робила-м на погрузці у шахті / у лаві ... а то там дуже” низ’ко було у ті лаві / шо треба сї було згинати* [Лесюк: 238].

Динамічну ознаку виражає низка прислівників, що пов’язані з ‘небом’, наприклад:

– ‘у напрямку вгору – до неба, увись’

вверх, увѣрх <летіти, стріляти>: ◀*A tot’ы try k’amin’i n’eslo von tam u v’er’ch u tam up’alo* [Паньк.: 489]; *Vim’enu’ nishol’u’ i v’istrel’i’u’ i kazaj’u: k’l’ka kul’ vverh / t’il’ko gro’zhi’ uniz* (Рахів) [Жилко_Т: 268]; *Птах фуркнув с-під кряка <‘кущ’> вверх* (НСанч.) [Пиртей: 414] ▲*Я знаю, шо коноплянік ... як туди летить, увєрх, бачте, як ото юн ток-о мохає, мохає: «Уб’ю Бога, уб’ю Бога» ... А потум, як ноніз: «Боюсь Бога, боюсь Бога» ...* [ГМ_Т 4: 641]

¹ Не похованим у землю, як належить за християнським звичаєм.

вгорішки, угорішки <летіти>: ◀*Літак здоиміўси угорішки* (Довгопілля) [КСГГ]

вгорочку <летіти>: ◀*Вой ти сівий голубочку знесі ся в горочку, / Молодєйкий жомнєрочку вертай до домочку! / Рад би я сь в гору знести, хмара налегає, / Рад би я сь повернути, цьїсар не пускає* (Мацошин) [Верхр_Б: 125]

вгору́, угору́ <летіти, нести, дивитися, здійснювати та ін.>: ◀*Він до дому пішки не ішоў, тільки простелиў плац і поміркуваў до себе: дьян! дьян! занеси ня до дому! Тай зньїс ся плац в гору і заньїс го до дому ... Плац взньїс ся в гору і пішоў в повітру аж за море; Прилетьїў ворел на те дерево і стаў на тім дереві. А він легойко злапаў єго за ноги а орел ся встрашиў і з ним злетьїў в гору* (Мала Вишенька); *Рад би я <голуб> сь в гору знести, хмара налегає, / Рад би я <жовнір> сь повернути, цьїсар не пускає* (Мацошин) [Верхр_Б: 107–108, 125]; *Як загутиў у хмарі такий дух <вітер>, що здіймає у гору пів, порох, каміне, болото* (Барвінків); *Як запише <свою душу>, озме гроші, а як не хоче записати, ухопить Єго Юда у гору, верже ним аж у третє село!; За ним <Ардником> пішла пара з під леду, а мрака з неї пішла у гору. ... Мрака пішла у гору, та з сего стали хмари* (Барвінків); *Я хочу знати, їк високо небо від землі. Понеси мене у гору* (Верховина); *Орел пішов Бога питати, ци можна Соломона нести у гору. А Бог каже: Неси, але їк він прийде у саму гору та подивит си у долину, то зараз упаде і розібєси. ... Орел взяв Соломона на крила, підніс єго у гору тай каже, щоби не дивив си у долину* (Верховина); *Юда, їк вхопив <наковало>, їк пустит у гору, то шість годин було у горі* (Розтоки К); *Циган зазирає в гору в небо, ніби когос шукає* (Розтоки К); *Віплєскав <зелїзну довбню>, тай пустив у гору під небеса!; Потім душі тих, що вішьїют си, ріжут си, тратьїт си сами* (чортіві душі) *понабігали з міхами и несли у гору у хмари* (Голови) [Шух. 4: 5, 201; 5: 2, 19, 68, 113, 224]; *Але разом – извіяла сї бурі, а тоти літїні лиш изнєли сї з тїўками у гору; пішли вихторьїми <‘віхола’>; У лікі є такий вихкір. То як звїє сї, як закрутит, то усе шо є, то несе у гору; Та курка изньїла сї у гору, а вітер як сї звїяў* (Черник) [Онищук_М: 5, 10, 80]; *Як онди у тім зворі стане мрака и знимає сї у гору, то буде доц; Як дим стєлит сї по землі, то буде доц, а як иде у гору, то на краснó* (Черник) [Онищук_НК: 56, 57] ♦ ◀*Не мáти, коли вгору́ сї подивити ‘бути дуже зайнятим, заклопотаним’* [СБ: 428] ♦ ▶ *Ніколи й угору́ глянуть ‘тє’* [Авдеева I: 49 («о сильной занятости»)] і [Тимч_ІС: 564¹]

гору́ <нести, летіти, дивитися>: ◀<Povitruľ'a> *pon'ese vьs'oko hor'i id n'ebu i pot'oti n'azad p'ustyt* (Торунь) (Верхній Студений); *V'ьchopуysa s p'íd kыl'a u заč'au lét'ítу hór'í* (Волосянка З) [Паньк.: 455; УЗГ_Т: 240, 246]; *Воловое очько сьїло йому пуд крило, у пера забило ся та, як овён*

¹ Є. Тимченко наводить прислівник *в-гору* із субстантивним значенням «вища просторь, вища сфера, високість; напрям до zenіту» [Тимч_ІС: 564].

- долётъиу та поніс воловое очько горі а як уже не годен буѣ дále летѣти, а воловое очько ухотило ся із піря та іци май высше полётѣло. Та оно і зістало ся за царя (Широке); Корібог <‘жайворонок’> ... за того, што летить горі в небо, возме стебло і корить ся Богови: беру на Бога кѣл! (Вільхівка); Суть у нас корібогы; вѣн кориуѣ Бога: тѣкай Боже, бо кѣл, паде! корібог право горі летить і співають (Вільхівка) [Верхр_ЗнД: 154, 227, 228] ■ Горѣ позриш, увидиш судію Христа (XVII) [Тимч_ІС: 580]*
- дгорі** <підніматися>: ◀Ворѣночы та талочьки все пѣле закрьли, Уже нaшыхъ ледѣниковѣ до Вѣдня займили. Ворѣночы та талочьки пѣдѣймѣтсѣ дѣ горѣ, Цы вѣйдете ледѣники изъ тоі Вѣдноі [Гол.: 501]
- догорі** <летіти, дивитися, стріляти>: ◀Каня несла го до гѣры під крилом а о нѣм не знала (Луків) [Верхр_ЗнС: 113]; Як він <журавель> вѣлетѣиу найвѣсше і вѣтоміу ся, зачинѣс ся спускати на діл а вѣно <волове очко> емѣ зпід крила дále до горі і найвѣсше вѣлетѣло. Потѣм зійшла вся пташинѣ на діл і казала, щѣбѣ егѣ робити вѣйтом (Деревня) [Верхр_Б: 88]; Тот найстарішій вандрѣвнѣй зарізау тѣля, взяу с собѣм на дорогу мясо, сѣиу на пташка – і так пташок летѣиу до гѣры, тѣвѣтау <‘ковтати’> мясо бычка, што тот вандрѣвнѣй му имариу до дѣубы (Нова Вѣсь) [Верхр_Л: 169]; На вирѣбі шѣс злопѣтіло / так йак кѣрилами збило / і / йѣму сѣтало | дѣужи | л’ечно ... мау | фусточку у кѣшени / нусѣву / і так | фусточку мау і | кинуу / догѣри / ту | фусточку до | тойі верби ... то ни|чисте | було і кри|ч’ело хрис|та / бо вно ни|хриш|ч’ене / а він хо|тіу дати йѣму кѣрижму догѣри / | фусточку / і йак оз|міло су|бі ту | фусточку / так оз|міло (Лужани) [БГ_Т: 339]
- май горі** (GS) <летіти>: ◀А воловое око спрятало ся пѣд крило геллы і як пѣлетѣиу орел май горі – тогды воловое око ся ухотило і высше пѣдлетѣло а пѣциѣ зачали ся смѣяти: ото королик! (Страбичово) [Верхр_ЗнД: 127; УЗГ_Т: 183]
- наверѣх** <виносити>: ◀Тот найстарішій вандрѣвнѣй зарізау тѣля, взяу с собѣм на дорогу мясо, сѣиу на пташка ... і так пташок вынюс го на верх і юж тот найстарішій на верху зостау (Нова Вѣсь) [Верхр_Л: 169]
- нагорі** <підніматися>: ■ [СУМ 5: 54; СУМ₂₀: 1719 («у протилежному напрямку від землі; угору»)] ■ [Тимч_ІС: 564 («у-виш, у високість»)].

Із-поміж прикладів уживання парних прислівників із протилежними значеннями ‘у напрямку до неба’ ↔ ‘у напрямку до землі’ у всьому українському діалектному просторі поширене прислів’я «про ворону», відоме у двох семантичних інтерпретаціях. Значення, вкладене в ці паремії, дуже влучно пояснив І. Франко: перша – «сміють ся з чоловіка, що брав ся до діла з великими надіями і самохвальбою, а скінчив знеохочений, зі втратою» [Франко_П 1₂: 263] ◀Кракала ворона, як горі летіла, а як долів летіла, то и крыла опустила [Ількевич: 47; Франко_П 1₂: 263 (за Г. Ількевичем)] ▶ Як летіла ворона до гори, то й кракала; а як на діл,

то й крила опустила (Полт.) [Номис: 31; Гр. 1: 408 (за М. Номисом)]; *друга* – «почало ся діло без великої надії на успіх, а скінчить ся повною невдачею» або «обійшло ся діло без паради з початку, обійдеться і при кінці» [Франко_П 1₂: 263–264] ◀*Летіла ворона до гори тай не кракала, а з гори летівши і крила опустит* (Сороки-Львівські); *Не кракала ворона, як до гори летіла, не буде кракати, як з гори полетит* (за Й. Левіцьким) [Франко_П 1₂: 263–264]; *Не кракала ворона, як до гори летіла, але буде кракала, як з гори полетить* [Ількевич: 63; Номис: 106 (за Г. Ількевичем)]; *Не крякала ворона до гори летючи, а вже з гори, то и крила опустила; Не крякала ворона до гори летючи, то наниз певно не буде* (Хмельницький) [Номис: 106] ▶ *Не крякала ворона вгору летючи, а вниз уже й поготів; Не крякала ворона вгору летючи, а на дол и поготов не буде* (Уман.); *Не крякала ворона вгору летючи, то наниз певно не буде* (Луб.) [Номис: 106] ▲ *Не крякала ворона в гори летючи, то наниз певно не буде* (Київ., Кролев.); *Не крякала ворона вгору летючи, а вниз нічого и починають* (Глухів.) [Номис: 106]. Усі цитати містять пари прислівники, що орієнтують на «верх» і «низ», зокрема: ◀*горі – долів, догори – згори, догори – наниз* ▶ *догори – наділ, вгору – вниз, вгору – надол, вгору – наниз* ▲ *вгору – вниз, вгори – наниз*.

Реалізуючи значення 'у напрямку вниз – із неба на землю', деривати «верху» актуалізують небо, «низу» – землю:

звѣрхи <падати, бути>: ◀*Земні зразу ни було, лиш море ціле. На мори був шум. З верхи, з воздухів падала роса* (Голови) [Шух. 5: 7]

↑ ↓

вділ <дивитися>: ◀*За хвилину він <орел> уже над Говерлею. Говорить до Лукина: «Гляди вділ, гляди добре»* [Лом_ЗС¹: 130]

вдоліну / удоліну <летіти, спускатися, дивитися>: ◀*Сівьїї соколи, сівьїї! / Полетїт соколи в долину* [Верхр_Д: 87]; *Бог знав, шо він не змірьє землі, йик не подивит си у долину* (Верховина); *Не вітримав Соломон, подивив си у долину, упав і забив си на смерть* (Верховина); *Най тот си ловит за гіляку, а другий най си тим спускає в долину; так си ловит, абисте аж землі досьигли, тай одні другими злізете* (Космач) [Шух. 5: 19, 156] ⇒ вгору, угору

додоліни <падати>: ◀*Пискай пташку, пискай, до долини спаднеш, / Давно ты гультаю на мій вінок прагнеши* (Липовець К) [Верхр_Л: 308]

додолу <спускатися>: ▶ *Журавлі, журавлі! колесом, колесом; ваші діти за лісом, за лісом (щоб журавлі закрутилися на однім місці и зпустились додолу)* (Короп) [Номис: 262]

наділ <летіти, спускатися, пускатися>: ◀*Як він <журавель> вілетьїй найвісше і втомїў ся, зачиняє ся спускати на діл* (Деревня); *Заньєго на другий бік мора ... і там ся пустиў на діл від того ворѣла* (Мала Вишенька) [Верхр_Б: 88, 108]

нані́з <летіти, падати>: ▲ *А потум, як ноні́з <лелить>: «Боюсь Бога, боюсь Бога» ... [ГМ_Т 4: 641] і Не може(т) згѣстити на снѣгъ едно такъ спадаєть на низъ дощемъ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 142]*

ни́же (ГС) <спускати>: ◀ *Йа спусти мене, Боже, / Й із високого неба, / Й а спусти мене нижи, / Д сирі землиці ближи (Лавочне) [Кузеля_В: 129–130]*

низ <падати, спускатися>: і *Аще Снѣ ꙗси Бѣжи, вѣрзиса низъ¹ (ХІ) [МСДЯ 2: 448–449 (низъ «(в)в смислѣ нарѣчія) внизь»); Тимч_МС 1: 508 («низ»); (Звѣзда) спустила ся низ на землю, вдарила свѣтлостію над самого Ха (ХVІІ) [Тимч_ІС: 198].*

Низка значень відображає світоглядні уявлення українців щодо будови світу, про рух Землі у просторі та обертання довкола Сонця, а саме:

– ‘у напрямку вгору – до Сонця (про Землю)’

догору́ <підходити>: ◀ *Земля підходить до гори, наближає ся що раз більше до сонця, від чого на землі стає «спѣчно»; Так у кожний рік земля то підходить до гори, то упускає ся (Барвінків) [Шух. 4: 5]*

– ‘у напрямку вгору – до найвищої точки, до зеніту (про Сонце)’

вгору́ <іти, підганяти>: ◀ *Якщо б міг, то вгору підігнав би його <сонце>! [Лом_ЗС²: 212] ► Колисом. колисом / Соничко в гору йде (Борисівка) [Тарас_В: 138] ▲ *А ще й сонце да й не зайде, да й спать ляже, / А вже сонце в гору бєть ся, не проснеть ся (Прохори) [Колом_В: 94]**

дгору́ <підніматися>: ◀ *Д гору́, со́нійко, д гору́, / Вий сѣа, вінойку, скору́ (Мшанець) [Гнатюк_БВ: 7, 16]*

здо́лу <іти> ⇔ вгору́

нагору́ <сходити>: ► *Бу'л 'о 'дес 'ат' к 'іл 'омитр 'ів в нас 'поле / то 'сонце с'ходи туди аж на 'гору<,> 'дойдимо / і 'о'то 'ц'ілий ден 'робимо / а до'дому н'рййдим ча'сов у 'дєв'ят 'вечора / ходил 'и ж у'се в'ремн'а (Березоточа) [ГЗП_Т: 102]*

– ‘у напрямку вниз – до найнижчої точки, до заходу (про Сонце)’

вді́л <гнати>: ◀ *Якщо б міг ... гнав би його <сонце> вділ. Щоб тільки скоріше д'вечору [Лом_ЗС²: 212]*

вниз <іти>: ▲ *Уже сонце вніз пошло [ГМ_Т 4: 444]*

– ‘у найнижчій точці, не в зеніті (про Сонце)’

надо́ліні <бути>: ◀ *Юж слонечко на долиньї а я сам на фарі, / Што мі буде капраль гвариу на мойім кварталї? (Баниця) [Верхр_Л: 273].*

Із ‘поверхнею землі’ пов’язані значення, які репрезентують «низ» і «верх»:
– ‘у напрямку вниз – на землю; на поверхню землі’ (із неба, дерева, будівлі та ін.)

вниз <падати>: ► *Як лізе <дитина> на край полу чи лежанки, а там шубовсне в низ, і лиха повна хата стане (Черк.) [Груш.²: 43]*

¹ Пор. у перекладі І. Хоменка: *Коли ти Син Божий, кинься додолу (Мт 4: 6) [Хоменко_СП].*

ДОЛІВ <падати, летіти, пускати>: ◀ *Червьа́к пудѣ́йв та упáла <чорнобыль> долѣ(в); Чоты́ры молѣ́тныкы молѣ́тять горѣ́х, та горѣ́х у нѣ́бо іде́ а шу́мл долѣ́в падѣ́. Стою́ я та́мка та зрю́ та дуже́ ся чо́дуу, ож як тотѣ́, бы горѣ́х горі́ ішо́ў а шу́мл обы́ долѣ́(в) па́даў (Льниця) [Верхр_ЗнД: 148; УЗГ_Т: 195–196]; Заби́ў я є́дну иглу́ до сты́ны і привяза́ў я до иглы́ повересло́ і до́лов тым повереслом я́ ся спусти́ў з неба́ аж на землю́ (Чертижне) [Верхр_ЗнС: 157]; <Ворон> розня́ў пысок і я́ў кра́нкати (хвали́ў ся!) – а сыр упáў долѣ́в а лиси́ця ізъзы́ла (Широке) [Верхр_ЗнД: 151]; Ис пушки́ у праве́ пли́че же́го дур, стр'і́л'і́ў і он тогд'і́ не^в ўпа́ў дол'і́ў, лиші́ сказа́ў ... (Марам.) [УГР_Т: 141]*

ДОДОЛУ <падати, кидати, злізати>: ◀ [ММАГ: 128 (дудолу «долів (униз)»)] ▶ [Пискунов: 68 («нар. вниз, на землѣ, къ низу»); *Зсади́ хлопця́ до-долу (за Т. Шевченком); Крикну́в Швачка́ та на осау́лу: із коней́ до-долу!; Муля́р додому́, а му́р дододу́ (Канів.п.) [Гр. 1: 391; 2: 454]; Пішли́ ми в церкву́, кладе́мо поклони́, а одну́ смі́лячку послали́ на дзві́ницю: «Піди́-ж ти на дзві́ницю та Маринку́ до долу́ скинь!» (Валу́й.п.) [Дикарев: 133]; Там сховало́сь за мисник і зі́пхнуло з кі́лків ге́ть усі́ миски, і пляшки́ хля́гнули до долу́; А тут як на те́ і обра́з упав до долу́, саме́ той, що вона́ все ці́лувала́ перед роди́вом (Черк.) [Груш.²: 108, 112]; Зні́ми о́це відро́ дододу́; Скинь́ його́ <кота> дододу́ – це́ на кроваті́ його́ ни хвата́ло; Як умре́, дак дододу́ ссу́вають і обми́вають [Авдеева 1: 115 («наземь; вниз»)] ▲ *А ѣ́но бу́бух да́долу; Ис чет'вертого́ ета́жа пусти́ў до́долу [ГЧЗ_Т: 75, 273]**

ДОДОЛОЧКУ (*дет*) <падати>: ▶ *Та й на мою́ голово́ньку бі́лий цві́т упав: ви́шневий, чере́шневий додоло́чку, я́блучковий, гру́шковий на голово́чку (Луб.п.) [Гр. 1: 333]*

ДОЛІ <спускати, злізати, кидати>: ◀ [Жел. 1: 195 («nieder auf dem Boden <на землю>»)]; *Но, я тогды́ кажу́, лы́гайте дьы́до долѣ́ (Льниця) [Верхр_ЗнД: 149; УЗГ_Т: 197]; Там одньѣ́ше ста́рша сва́шка прет ста́л, поло́жи до́лу на ка́мень ручны́к; Сва́шка ... одйа́же ѣ́й вѣ́ньє́ц з гла́ві, потом ше́ млѣ́да ші́цко зоблѣ́ка но́ві шма́ті до́лу (Керестур) [Гнатюк_ВК: 56, 59]; Ис по н'ому́ на нѣ́бо ... / скру́тивим ... мо́тузо́к та́ї до́л'у зл'і́за́ву ... та́ї так им упáў до́л'у і застр'а́гим до ші́йї ў зі́мл'у (Білки); Та-м упáў до'лу́ із гордо́вом <'велика бочка'> (Підгорб) [УЗГ_Т: 88, 368] ▶ *Впа́вь до́лі [Б-Н: 127 («на низ, на землю»)]; А гайдамаки́ положи́ли Дри́ту до́лі та насипави́ши йому́ на голу́ спину́ поро́ху, запали́ли і драли́ греблом (за П. Кулішем) [Гр. 1: 417] і Овунь́ упавъ́ долу́ упередъ́ пана́ своего́ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12: 54]; Госпо́дар ... положи́ть тые́ обручи́ долѣ́ на землю́ (XVII) [Тимч_ІС: 775]**

НАДІ́Л, НАДО́Л <спихати, падати, спускати>: **і** *Алекса(н)дрь́ зопхноу́(л) его́ надо́(л), зламать́ каркь́ спа́дшы́ надо́ль [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12: 152]; За́к'хею́ бор'зо́ излѣ́зь на до́ль [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12: 41; Тимч_ІС: 775]; Мене́ колко́ разъ́ вь ши́ю гайду́ки уда́рили, же́мь ... на до́ль испаль́ (XVII) [Тимч_ІС: 775]*

(«униз, додолу»); *Воды превыше небесъ промени <‘струмїнь’> на доль спущаютъ* (XVII) [Тимч_МС 2: 247]

надолїну <падати>: ◀ *Мама покладе шаблю на землю и сама влізе за дїдьком тебе ловити; ти аби тогди злетів на долину на землю, аби ударив другим прутиком по ногах* (Верхній Ясенів) [Шух. 5: 83]

наспїд <класти>: ◀ *No tak položyli na spud / ... na 'zeml'и* (Улич-Криве) [РП_Т: 88]; *Дав Бог погóду: звєр̆хи дождж, а наспїд вóду* (Пилипець) [КГ]

– **‘у напрямку вгору – до поверхні землі (із глибини)’**

горі <втягувати>: ◀ *Помєрлу ўкопали <‘викопати’> / ўкопали / ўт'агли де^мре^мвіи́нче гóр'ў* (Довге) [УЗГ_Т: 93]

навєрх <виходити, вилазити, витікати>: *Як св. Ілля стрілить до чорта, то кремїнь з його набою іде 7 миль у землю и аж за 7 рокїў виходит на верх¹; Тота гадина далеко у землі, не виходит на верх* (Черник) [Онишук_М: 16, 31; ГС: 172]; *Доки гадина не сказала чоловіка чи худоби, зветь ся непрогрішеною, і така по «Главі» <‘усікновення голови Івана Христителя’> ховає ся в землю, де пересипляє цілу зиму й аж виходить, на Благовіщенє знов на верх; Того дня <на Благовіщення> благословит Бог землю и усєка живина, шо є у землі вилазит на верх; Як ни прогрішена <гадина>, то зимувала у землі и на Благовіщенє вїлазит першїй раз на верх; Зимльи була цісарська, а вода під зимлеў була язїна́. Тота язє лижыла на тім місци, де вода вїходила из зимлі и ни давала людям брати тай воду ни пускала на верх; Як язьи легла нижива, тогди вода из зимлі люгла; из усіх жилюў вода вїлюгла на верх и розилєла сї по цілїм сьвікі* (Черник) [Онишук_НК: 29, 31, 33, 44; ГС: 59, 153]; *Вода из чюркала бубаєт здатна до тїтя, смачьна и холодна. Заничїшюєтси ўна уже тогди єк вїчюраєт на верьх и єк си і начєраєт* [Гк: 169]; *Все, що вднину спало дєсь у гїрських нетрях, вийшло наверх, заговорило нєлюдськими голосами і, здаєтсья, опанувало гори* [Лом_ЗС¹: 66]; *На Благовішїнє вилазит уся тала из земні на верьх, шо там сидїла запрєтана цілу зиму від Здвижїна аж до Благовішїня* [Шек_Р: 39] ▲ *Усіх рострєлялі. І там трєє суток кров ішла нòверх. Там токую о̀громную яму ...* [ГМ_Т 1: 93]

на-горá <виходити, втягувати>: ■ [СУМ 5: 53; СУМ₂₀: 1719 («нагору, на поверхню землі»)²]; у говірках Донбасу прислівник *на-гора* засвідчено із метафоричним значенням ‘додому’: ► *Посїд 'їў з вáми, порá і на-горá* [ФСГД: 143]

нагóру <викидати>: ► *Знявши горїшню верству ґрунту чорної землі лопатами та мотиками, викопають яму, а глину викидають на гору* (Опішня) [Русов_Г: 43]

¹ Прислівник *наверх* ілюструє проблему нерозрізнення прислівника і ПК, що належить до дискусійних; детально див.: 3.6.

² Укладачі ЕСУМу коментують появу цієї форми так: «засвоєна в XIX ст. від іноземного технічного персоналу на шахтах Донбасу неправильна форма укр. *нагору*, пошуки джерела цього слова в російських діалектах позбавлені підстав» [ЕСУМ 4: 22].

підвѣрх <підходити>: ◀*Так поклав одну скибу, другу скибу – а за третим разом зачытиў плужок у шось и стаў. А тоти гроші шо року на Юрі підходили під верх ...* (Черник) [Онищук_М: 102].

Із субстантивною семантикою ‘простір під землею’ пов’язана адвербіальна:

– ‘у напрямку вниз – під землю; у глибину’

вдоліну / удоліну <провалюватися, зникати>: ◀*Як зачне громами лускати – шо груні, видит сї, пукают, шо ліс цілий іде у долину ...* (Черник) [Онищук_М: 123]; *Першого марта, тогда, коли уже зима <‘сніг’> згинет у доліну, лиш уже у ве^рхах је* (Марам.) [УГР_Т: 136]; *Коло нашого ставу є вікнина <‘трясовина’>, місце таке, шо якби став, так би і пішов удоліну* (Долиняни) [БГ_С: 56]

вниз <копати>: ◀*У Норіл’ску копали-смо котловани / такі сімнаціт’-вісімнаціт’ ме^ттріў ўниз / бо там мерзлота / прослѡйкі леду* [Лєсюк: 251]

вспід, успід <рубати, потопати, провалюватися>: ◀*До придолоба пришрубований «ніж», який рубає землю просто у спід; Тогда Господь Бог вігнав их <Адама і Йиву> з раю, шо би потавали <‘потопати’> в спид* (Голови); *Юда, йик вхопив <наковало>, йик пустит у гору, то шість годин було у горі. Йик упало на землю, то аж на 12 сьижнів потало у спід* (Розтоки К) [Шух. 2: 165; 5: 13, 68]; *Йік ... не вібрати цибул’у / то ўна ўтеч’ёт ўспит / ... прійдец:е вікѡпувати* [Голянич: 258] ♦ ◀*потавати успід* ‘тухнути, гаснути’: *Нараз потемніло, бо ватри потали у спид* [Шек_Р: 308]

досподу <западати>: ◀*Земля ся залякла <‘западати, руйнуватися’>, «што хпаде до споду»* (Сулин) [Верхр_ЗнС: 239]

наділ <спускати, пускати>: **і** *На доль на полторы копы <‘одиниця міри’> од земле, спуститисе; Пўститъ корень надоль и ўчинилъ овочъ кѣ горі* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15: 10, 43].

Наступну підгрупу формують прислівники, які актуалізують СО ‘верхня / нижня частина’ (I ССК) і ‘верхній / нижній край’ (II ССК), а саме:

– ‘у верхньому / нижньому прошарку ґрунту’

звѣрху <бути, жовтіти>: ▶*Як би земля одностайна, а то звѣрху суніс-кувата, а том далі вглиб солончакувата* (Новом.п.) [Гр. 3: 42] ▲*Так глибоко згорав, шо звѣрху сам чвірец <‘жовтий неродючий шар піску’> жовт’їіе* (Сильне) [Аркушин 2: 247; Аркушин²: 603]

підвѣрхѡм <бути, робити>: ◀*И пуд вир’хѡм бѣло нидалѣко вўгл’а* (Черна) [КГ («шар землі біля самої поверхні»)]; *Звѣрха, коли ти заливаєш фундамент, як маєш гліяхувати, перед тим жєлізнуєш. То вѣже коли під вѣрхѡм, фундамент як заливають* [СБ: 183–184]

вдоліні <бути>: ◀*Як закопле «місци» <‘дитяче місце’> суньголовою – тим, що від пупця – у долину – то тітий ни буди. Вітак сі обертає землю – то що ў долині <–> на верх – то вітак є тіти* [Онищук_НЖ: 98]

– **‘із верхнього / нижнього прошарку ґрунту’**

відвѣрху <відрізувати>: ◀*Чересло, ніж від гряділя відрізувати скибу від верху при оранні* [Горбач_КБ: 79]

↑ ↓

зісподку <метати>: ◀*Кыртівка – «што крет надвігат, што намече зо сподку земльі»* [Верхр_ЗнС: 244].

Прислівники активно реалізують переносні значення:

– *fig* **‘поверхово, неґрунтовно, неуважно’**

звѣрхньо <оглядати>: ■ [СУМ 3: 467; СУМ₂₀: 1107 (‘тс’)]

звѣрху <здаватися>: ■ [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 1107 («на перший погляд; не вникаючи в суть»)] **і** *Слова Хбы оуважати / и ро(з)сѣжати потреба, кды(же) здадѣтся зве(р)хѣ якобы сѣ(т) собі проти(в)ны* (Острог); *Зверху удаючися богомолца, а внутрѣ смѣхотворца!* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 104–105 («на перший погляд, не вникаючи в суть) зверху, зовні»)]

поверѣха <прибирати>: ◀*Параска прибрала у хакі поверѣха* (Шипинці) [БГ_С: 435] ▲*Вона помелом поверѣха по’дмела тик* [Аркушин 2: 58; Аркушин²: 411] ♦ ◀поверѣха читати 1) ‘легко, плавно читати (не по складах)’: *Він уже по верха читає* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₁: 148¹; Он. 2: 87]; 2) *fig* ‘призвичаїтися до не надто корисних речей, забагато випивати, волочитися тощо’ [Франко_П 1₁: 148]

поверховно <засвоювати>: ◀[СУМ 6: 644 (*діал.*, за О. Кобилянською)]

позверховно <–>: ■ [Гр. 3: 262 (б.л., «поверховно»)]

поверхово <розумітися>: ■ [СУМ 6: 644 (‘тс’)]

по-звѣрхньому <розуміти>: **і** *Здавна все здорожное <‘нечесне’> по мене разѣмѣючи по зверхно(мѣ) вишлякую зверхно(ст) причитаючими* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 201]

черезверх <чути, слухати>: ♦ ►*Як батько казав: «не важся за його йти», то я слухала його через верх* (за Г. Барвінок) [Гр. 1: 139 («невнимательно слушать, пропускать мимо ушей»); СУМ₂₀: 203 (за Г. Барвінок)]; *Кажуть, але я через верх тільки чула, що дають і пить (зотрутуть на щось) тій, що в ньому <із пупцем> родилась* (Черк.) [Груш. 1907: 3]

– *fig* **‘поряд; так, що можна досягти рукою’**

звѣрху <лежати>: ▲*Дай молотка, йак дес’ звѣрху лижѣт* [Аркушин²: 182]

¹ «Знач<ить> читає плавно, не розділяючи складів. Говориться також образово про такого, що привчився до якогось, звичайно менше реального діла, прим., до зносин з дівчатами, до ходження по коршмах і т.д.»; пор. значення, які дещо некоректно наведено в словнику М. Онишкевича: «1. ‘плавно читати’; 2. ‘перен. випивати, заглядати до чарки’; 3. ‘перен. залицятися до дівчат’: *Він уже поверха читає* [Он. 2: 87].

навер́х <класти>: ◀*Шо бо́рше стра́битиси* <‘що буде насамперед потрібно’>, *кладі навер́хь* [БГ_С: 525]
 – *fig* ‘поруч; поблизу біля когось’
горі <сидіти, бути, ходити>: ◀*Мар’іка лиш гур’і Йуром сидит* [Сабадош: 51]; *Вун за мноў ходіў / йак то’та т’ін’ / на ви’чурніц’ах лиш гор’і мноў с’а чу’хтаў / де“ йа / там і вун* (Колодне) [УЗГ_Т: 156]; *Но шо шче баранд’йіа* <‘зб. барани’> *горі мноў л’ізе* (Домашин); *Нич г’орі мн’ов ни др’ітони* <‘говорити’>, *колі тя ни р’о́зумію* (Синеvir) [КГ].

4.1.2. ССП «Рослини»

ССП «Рослини» охоплює назви за кількома ознаками, зокрема: ‘частина рослини’, ‘місце поширення’ та ‘тип росту стебла’.

Чимало назв репрезентують дерево, місце якого в лексико-семантичній системі мови неоднозначне: дерево, яке росте, належить до поля «Рослина», натомість дерево як матеріал для деревообробників, теслярів-будівничих, різьбярів – до поля «Предмет» («Матеріальна культура»). Тому засвідчені номінації, «зберігаючи відбиток початкової назви і демонструючи зв’язок світу людини і предметного світу» [Урманчєєва 2013: 91], реалізують і рослинний, і предметно-речовий коди культури.

Виявлено назви, пов’язані з професійною діяльністю мовців: із вирубуванням лісу та лісосплавом (‘зрубане дерево, колода, яку спускають верхівкою донизу’, ‘верхній кінець колоди’, ‘тонший кінець колоди в секції плоту’), із рільництвом (‘борона, виготовлена з верхівки дерева’), сінозаготівлею (‘сіно, заготовлене в гірській місцевості’) (див.: таблицю 27).

Таблиця 27
 Синопис ССП «Рослини»

4.1. СП «Довкілля. Жива і нежива природа»	
4.1.2. ССП «Рослини»	
«верх»	«низ»
1) ‘надземна частина рослини’	1) ‘підземна частина рослини’
<small>adv</small> ‘у надземній частині рослини’	<small>adv</small> ‘у кореневій частині рослини’
2) ‘верхня частина рослини; верхівка’	[2] ‘нижня частина рослини’]
<small>adj</small> ‘розташований у верхній частині’	
<small>adv</small> ‘у верхній частині рослини, дерева’	<small>adv</small> ‘у нижній частині рослини’
<small>adv</small> ‘у напрямку вгору – до верхівки дерева’	<small>adv</small> ‘у напрямку вниз – із верхівки дерева’
<small>adv</small> ‘із верхнього краю дерева’	<small>adv</small> ‘із нижнього краю дерева’
2.1) <‘види верхівок’>	

2.1.1) 'суха верхівка дерева'	
adj 'зі сухою верхівкою'	
2.1.1.1) 'дерево із сухою верхівкою'	
2.1.1.2) <i>pl</i> 'сухі стебла рослин'	
2.1.2) <'інші види верхівок'>	
adj 'із гострою верхівкою'	
adj 'із тонкою верхівкою'	
adj 'із широкою, розлогою верхівкою'	
adj 'зі звивистою верхівкою'	
adj 'із темною верхівкою'	
adj 'із кількома верхівками'	
2.2) 'зрубана, зрізана верхівка'	
adj 'без верхівки'	
2.2.1) 'гілка з верхівки дерева'	
2.2.2) 'борона з верхівки дерева'	
2.3) 'верхня частина волокон зі стебел рослин'	[2.3) 'нижня частина волокон зі стебел рослин']
adj 'тонкий (про полотно)'	adj 'грубий (про полотно)'
adj 'зроблений із тонкого полотна'	
adv 'у верхній частині волокон'	adv 'у нижній частині волокон'
2.3.1) <i>pl</i> 'відходи під час обробки стебел'	
2.4) 'верхня частина снопа'	2.4) 'нижня частина снопа'
[2.5) 'шапка гриба']	[2.5) 'шапка гриба']
adv 'із зовнішнього боку (шапки)'	adv 'із внутрішнього боку (шапки)'
[3) 'стовбур, стебло']	[3) 'стовбур, стебло']
3.1) 'верхня частина стовбура, стебла'	[3.1) 'нижня частина стовбура, стебла']
	adj 'розташований у нижній частині стебла'
	adv 'у нижній частині стовбура'
3.1.1) 'верхня частина крони'	3.1.1) 'нижня частина крони'
adv 'у верхній частині крони'	adv 'у нижній частині крони'
3.2) 'відросток стовбура'	
adj 'який не росте від серцевини дерева'	
3.3) 'зовнішня частина стовбура; кора'	[3.3) 'внутрішня частина кори; луб']
	adj 'внутрішній (про частину кори)'
adv 'зі зовнішнього боку стовбура, стебла'	

3.4) 'колода з необрубаною верхівкою'	
3.4.1) 'верхній кінець колоди'	3.4.1) 'нижній кінець колоди'
3.4.1.1) 'тонший кінець колоди в плоті'	
3.4.2) 'колода, яку спускають верхівкою вниз'	
4) 'молодий пагін, паросток; пуп'янок'	
4.1) 'суцвіття, колос'	
4.1.1) 'верхня частина колоса'	
4.1.2) 'трав'яниста рослина, квітка'	
4.1.3) 'зрізування верхівок суцвіть у рослин'	
adj 'зі зрізаною верхівкою суцвіть'	
v 'зрізати верхівки суцвіть'	
[4.2. 'насіння']	
adj 'призначений на насіння'	
4.3) 'плід рослини'	[4.3) 'плід рослини']
adj 'розташований зі зовнішнього боку'	
	adv 'у нижній частині плоду'
	[4.4) 'листок']
	adv 'із внутрішнього боку (листка)'
5) 'рослина, яка росте в горах'	[5) 'рослина, яка росте в низовині']
5.1) 'сорт рослин, придатний для вирощування в горах'	5.1) 'сорт рослин, придатний для вирощування в низовині'
adj 'який росте в горах'	
adj 'придатний для вирощування в горах'	adj 'придатний для вирощування в низовині'
adj 'заготовлений у горах'	
	6) 'рослина, яка стелиться по землі'

Субстантивна семантика

«**ВЕРХ**»

Семантику '**надземна частина рослини**' (1) репрезентує субстантив *вєрхне*, зафіксований спорадично в гуцульських говірках:

вєрхне (п): ◀*Сіймо настів хліб. – Добре, каже Явида; коли настів то настів. Твоє буде верхне, моє буде спідне. – Добре, каже Бог, тай засіяв бурьшику; Явид зібрав гичьи, а Бог вікопав бурьшику. – Ти мене перехитрив. Стривай, каже Явида, на-рік не так будемо робити: твоє буде верхне, а моє спідне. – Добре, каже Бог. – На весні посіяв Бог тиєнишу, та йик уродила си, зібрав зерно, а Явида коріне!* (Верховина) [Шух. 5: 10].

На позначення **верхньої частини рослини (дерева), верхівки** (2) засвідчено низку назв, серед яких домінують деривати *вѣрху*:

верх: ◀ [Горбач_С: 441 («чубок корони дерева»); Горбач_П: 282 («чубок дерева»); Горбач_Д: 457 («чубок дерева»); Горбач_ІЛ («чуб дерева»)]; *A t|ot, šo na s|atut v|er'chu byŭ, to upchaŭ¹ ruk|u do d|iba do dzeri a tot spodn'i k|aže: ...* [Паньк.: 508]; *Нагинай деревину, поки їй верха досягнеш – «карай дитину, поки можеш узяти її за чуприну»* (за М. Гнідковським) [Франко_П 1₂: 540]; *Дерево о два верхы* (Перегримка) [Верхр_Л: 14, 160]; *Жид вышоў на дерево, што висыло над водоў, што было надхылене, выйшоў на самы́й верх, стрепаў рукамі, же буде леты́ти* (Чертижне) [Верхр_ЗНС: 163]; *Вілізь у дерево під самий верх и там абис сидів* (Яворів К) [Шух. 4: 71; 5: 110]; *Дўже л'убл'у догán, коли му вир'х зацветé* (Дротинці); *Закувала зозулиц'а над вером, над вером. Доста буду йісти цукру, л'убко в н'а шофэром* (Довге); *Ой боже милостивий, ни однако даеш: високому деревлічку верхы пригинаши* (Кобилецька Поляна) [КГ]; *Коло земні трáба рубати, бо н'і волно, бо јіт дер'во урубајемо, то јіт гón'и, знајете, з горіе так, је один вѣрех* (Сучав.) [УГР_Т: 338]; *А в версі сосни чорні конойки <'куниця'>* (Веремінь) [Он. 1: 373]; *Колі грім всадит у вирьх смереки, а потóму виростáс páру вѣршків – отó і йи лána* [Матіїв: 251]; *Верьх дѣрива нїля на куцакі, котрі мают митир або два* (Юрківці); *У лісі рубают дѣрѣва, обчищáют від краків, а потóму відрубуют верх* (Волошкове) [БГ_С: 245, 550]; *Вер'х'и'e шумїе на дош'* [Астаф'єва: 168]; *Див'іц:е ў вер'хáх / там сиўн'іш:е* [Голянич: 138 («верхі́ верхів'я дерев»)]; *А той берѣзовий верх, то то йуж з верхóm тóжи обрубували, но так'ий верх лишїли лáдний* (Ковиничі) [Надсяння_Т: 292]; *А вітер... гнався по верхах каштанів і акацій, заглядав у вікна кімнат, гонив горобців і ворон, термосив штахетами* [ЛЛ: 544] ▶ *Єсь смілий: на лежачу березу в сам верх зліз* [Номис: 85]; *Ой у городі конопельки – верхи зелененькі; Козел смілівіший – ізліз на самий верх <дуба>* (за І. Рудченком); *Верхи в дуба повсихали і кора на їх пооблуплювалась* (за О. Стороженком); *Будем ми тернове віття, верхи стинати і будем тобі, найменшому брату, пішій пішаниці, на признаку покидати* [Гр. 1: 139 («верхушка (дерева... и пр.)»); 3: 315, 416]; *Там де виходила (імя молодой) із двора, / Стій же ти, березонько, без верха. / Живи-ж ти, матінко, без мене* (Ціпки) [Гриша_В: 118]; *Так'і висок'і вигналис'а гайдаракі <'коноплі'> / шо й верха не достанеш* (Лісничівка) [Бондар: 47] ▲ *Док ясен був (токій вісокій до тонкій!), док ізлезла на самий вершок, док хто йде до: «Шо ті робіш? Док ті ж... Вершок, верх ізломіца, а ті ж впадеш!»; Взела осінову палку, с осіни палку, до не вверху, як росте, а вінз – верхом* [ГМ_Т 2: 318, 500] ■ [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281]

¹ В оригіналі, очевидно помилково, подано *исхраў*.

і з *вє(р)ха дрѣвца шного; Финиковое дерево на само(м) верхѣ овшцы своѣ родить* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 242 («верхня частина дерева, рослини; вершок, верх»)]; *Якъ бовѣ(м) тыква при стѣнѣ або мѣроу боудѣчаа високо росте(т), а верхѣ межси темностю крыє(т), а сама без по(д) поры, бє(з) моцы; А з вє(р)ха дрѣвца шного за которе держалса: стѣкало з листа троха медѣ; Уггисит (ѣ), верхѣ стебла* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Казал схилити верхи двом деревом* (XVII) [Тимч_ІС: 220]

верхвія́: ◀[Жел. 1: 64 («oberer Schössling, Wipfel <верхні гілки, верхівка дерева>»)]

верхівка: ◀*Робить стельмах перш усього хрест з малої смерічки, на котрій лишає лише «верхівку», одну верству «сучя» (галузя) під верхом; Коли хата поставлена, виймає стельмах закопанний хрест, утне «верхівку» (вершк з верховим сучем, віха)* [Шух. 1: 88, 95; Гр. 1: 140 (за В. Шухевичем)]

верхівочка (det): ▶ *Маки, маки, маковочки, золотії верховочки* [Гр. 1: 140]

верхів'я (coll): ◀[Гол.: 395 («верховье»); Жел. 1: 64 («die Gipfel (der Bäume) <верхів'я дерев>»)]; *Заколисав вітер верхів'ям смерек і ялиць* [Лом_В: 181]; *Сіра мряка ліниво підносилаь на верхів'ях дерев* [ЛЛ: 132] ▶ *Бог узяв... рукою того дуба за верхів'я; Зазолотились і верхів'я дерев по лісах* (за Г. Квіткою-Основ'яненком) [Гр. 1: 140; 2: 141] і *Много верховя и пнез новообрубанных* (XVI) [Тимч_МС 1: 93; Тимч_ІС: 219 («збірне: верхи дерева»); пор.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 237]; *Выдел есми дуба под корень зрубаного и верховье лежащее* [Тимч_МС 1: 93]

верхове дєрево (сotв): ◀*Гей, то середущий брат усе добре дбас, / Верхове древо ламає, / А найменчому брату, / Пішому піхотинцю. / На прикмету покидає; Гей, як стали у лісі убігати, / Не стало верхового дрєва ламати: / Гей, то з тернів віти стинає, / А найменчому брату, / А пішому піхотинцеві, / На прикмету покидає* (Великі Сорочинці) [Колесса: 160]

верхові́на: ◀[Жел. 1: 64 («Gipfel <вершина (... дерева)>»)] ▶ *Він на те дерево: заліз аж на саму верховину; Не клин – яблунина, золотая верховина* [Гр. 1: 140; 4: 534] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281]

верхові́нка (det): ▶ [Гр. 1: 140 («вершина (дерева)»)]

верхові́ня (coll): ◀[ГГ: 35 («верхня частина дерев, рослин»); КГ]

верхові́ття (сotр): ◀[Жел. 1: 64 (*верховіте* «die obersten Zweige, Wipfel des Baumes <верхні гілки, верхівка дерева>»)] ▶ [Б-Н: 73 (пор.: *верховітьє* «вершіна гори, дерева, колокольни¹ і проч.»)]; *Верховіття у тернів стинає, меншому брату приміту покидає* (за М. Максимовичем) [Гр. 1: 140] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 282]

¹ Імовірно, П. Білецький-Носенко надто широко окреслив значення, про що свідчить другий корінь композита – *-віт-* (*віта, pl віти* ‘гілки’).

верхушка: ► *Зірочки... имѣтъ стебли косматые, листьа елиптическіе и красивые, ярко-пунцовые цвѣтки, собранные густымъ пучкомъ на верхушкѣ стебля* (Харків) [Яв.: 154].

вершадь (coll): ◀ *Пуз'рубуй на чиршини віршад', най не" йде увір'х* [Сабадош: 37]; *Ой кувала зазул'єчка ў вёршади високо, л'убілам т'а, лишілам т'а, тепёр ти ширóко; Ой кувала зазулечка В вёр'ш'уди високо Та розвийс'и буковино Тепер'ти широко; Тотá мэнчу вёршид' майе* [КСГГ; КГ («зб. верхів'я, верховіття (дерев)»)]; Піпаш: 22 («верхів'я»); *Зазулиця закувала в вершєди високо, / Буковинка си заперла, тіпер ми широко* [Шек_ДИ: 293]

вершак: ◀ [Мосора: 15 («вершки дерев»)]; Верхр_СЮ: 6; Астаф'єва: 168; Жегуц: 29 (*верш'ік* «верх, вершок»); Піпаш: 22 («верхівка дерева»); Негрич: 35 («верхівка дерева»); Голянич: 137 («верхів'я дерева»); *Дерево держить ся «кóрнем» у землі; частина его при землі се «гүзір» а горішня частина «вершєк»* [Шух. 2: 176]; *Смерека, якій утято замолоду вершак* [Гр. 1: 141 (за В. Шухевичем)]; *Мурашок йикий він за великий, йикий за грубий, такий кавалок узвив, вінс на сам вершьик смереки, припочьив там трохи, та назад иззнїс* [Шух. 5: 169; ГС: 407]; *W ćwitok bahrowe, w werszyk kudriywe* (Криворівня) [Janów: 256 («wierchłek»)]; *A vitt'ak schn'e a vitt'ak v'ersh'yk prytn'eto* (Рахів) [Паньк.: 417]; *Обернув ків гүзірем д'горі, забив уже вершєком на то місце, де був гүзір; На кривім чюбуці, забганім з вершєка молодї гаджючыки, курич бакунцову люльку* [Шек_ДИ: 20, 118]; *У ліс'і дере"во, приїдеш до бука, утнеш дулу. Пер'ишї рас ідеш в'ід вер'ш'їкá* (Марам.) [УГР_Т: 185]; *Верш'ак лішили смо, бо тотó самé гїл'á* (Косівська Поляна); *Ой Бóже милостівий, ни однако дайєш. Висóкому деревцєви вершак изгинайєш; Ни годїц'а вершаком дєрево вєсти або рубáти від вершака, абї тєл'а ни рóдилос'а задóм* (Росішка); *Одні притинáйтут вершакї, а другї відгүзерлóвуйут гүзерї* <«нижній грубий кінець дерева»> (б.л.) [КГ («вершок, верхня гїлляста частина дерева»)]; *Верш'ік лішили_смо, бо тотó самé гїл'ї* [КСГГ; ГГ: 35]; *Раз есмо зь ньїньом найшїлі тако́го б́ука, шо аж доў вершакá б́ула бóрта, там були пчóли; Грубинóў дєсь вісім – дєсїт см і тóнше – то вершєк* [ГС: 79, 110]; *Верш'єкóм наперéd* [Горбач_Б: 146]; *Колї молодú смерєку зрúбували вершьєк і вонá пускáла ф:óю такú велїку, і це називáли вáлахи* (Брустурич) [ЗА] ■ [Гр. 1: 141 («верхушка дерева, верхня часть дерева»)]

вершакáня: ◀ *Самі вершикан'ї нарубáў* (Росішка) [КГ]

вершáна: ◀ *Закукала зазулінка Сїла на вершáну; Ой утну їа дєревечко Та туту вершáну Та повезу на будóву і саму Вульшáну* (Вільхівці) [КГ]

вершáнище (aug): ◀ [КГ (Вільхівці)]

вершáнка (det): ◀ *Їє там йен:á сухá вершáнка* (Довге) [КГ]

вершáночка (det): ◀ [КГ (Вільхівці)]

вершаня (*coll*): ◀ *На смереці суча, а на буці і – вершан'а* (Міжгір'я); *Осталос'а самє вершан'а з дічкы <'груша'>* (Вонігове); *Нарубаў самого ве^нриан'а на дрыва* (Приборжавське) [КГ]¹

вершанячко (*det*): ◀ *При дорозі ни стуй дубе, Бо ти біда буде, Бо з тя будут утинати вершанічко люде* (Луково) [КГ]

вершачок (*det*): ◀ *Такі грибы, што ўни... Такій вершічок, чи бы ў білейа, лиш оун чер'лэный извэр'ха; Йагн'ета ни пасут траву, лиш вершачкі прикусуўт; Йагн'ата лиш вершачкі відпасайут з косіц'; Коли файне праве дэрево, та дуже натонко го вічмхуўт, лиш малій вершачок відтинайут; И на однім вершечку ње одна дул'а – груша* (Росішка) [КГ]; *Ботелёў – то з смерічкы верш'ічьок* [ГС: 39]; *Черешн'і пони^сску ўже обі^рвали^і, ш'і^е ње такі файн'і, але ў самому вер'ш'іч'ку* [Астаф'єва, 168]

вершейка (*det*): ◀ *Буду го віти у вішінемъ садочку, У вішінемъ садочку, ажъ на вершейку, Та я си буду рано кука^ти, Рано кука^ти, тазду зобуджа^ти* [Гол.: 401]; *Рості, њаблінка, тонка, висока, ња в три вершейки гóром широка; Ой, соколе-пташейко, вилети на вершейку* [Он. 1: 92]

вершенько, вершейко (*det*): ◀ *Засьпівай пташеньку в зеленім вершеньку! / Дост єм ся насьпівау, кой ся лыс розвиваў* (Липовець К); *Зазуленько ряба, де будеш кукала, / Кой єс сой на бучку вершенько зломала / Буду я кукала на зелені сосны, / Покля мі на бучьку вершечок виросне!* (Тиханя) [Верхр_Л: 309, 347] ▶ *Ей в той соснойці троякий хосен: ей от кореня жовті листойки, а в середині яри пчолойки, а під вершейком сиві соколи* [Гр. 4: 411]

вершечок (*det*): ◀ *Ой плыне жь, плыне райское дрэвце, Райское дрэвце сь трёмá вершечкы; Ой посъяв казак грэчку / На дубови на вершечку* [Гол.: 527, 607]; *Росте деревце тонке-високе, а на вершечку кудеревеньке, а в тім кудерці золоте крісельце* (за О. Кольбергом) [Гр. 2: 319]; *Сизая зазулейко, де будеш кукала, / Колись в лысьи на калины вершечок зломала. / Гей буду я кукала високо на сосны, / Ныким на калины вершечок виросне* [Верхр_Б: 184]; *Што то за яличка, што нема вершечка, / Што то за паробок, што не ма перечка?; Покля мі на бучьку вершечок виросне!* [Верхр_Л: 268, 347]; *Закувала зазуленька в вершечку високо – / Буковинка сї розвила, тепер ми широко!* [Шух. 2: 197]; *На попові груші / Дідько хлопців души, / Сидячи на вершечку / Та граючи на скрипочку* [Гнатюк_Г: 157]; *Ти кімнато моя, новая, / А в грубім бору рубана, / Долі вершечком спущена, / Крайом – Дунайом сплавлена!* [Левин_В: 103]; *Зело до очий – шо є високе на стиблі, ни має білше косиць, лиш одна на виршечку; она в така файна, як ружі* [Онищук_М: 89]; *Зачинайте, мій дедуку.*

¹ Ідеться про крону листяних (не хвойних) дерев; пор.: *На смереці суча, а на буці і вершан'а* [КГ].

деревце, / Від спода до вершечка яличку, / А на самим тай вершечку косичку [Голуб_В: 180]; *И на од'н'ім вершечку'їє одна д'ул'а – груша; А груша вершечка́ми перед двора́ б'ула, ў однім вершечку́ б'ула одна д'ул'ка. Тото́ м умінаў* [КГ]; *Обст'ружат' ту |вежу <'найвище соснове дерево в лісі'> шо во'на гла'ден'ка / н'ї су'чинк'и не' майе / п'рутика на нїї і'накшо'го ни'ма / тїл'ки ве'р'шечок / а на ве'р'шечку |в'ішайут п'л'ашку ... або че'ре'вик'и* [ПЗН_Т: 91]; *На ве'р'шечку <йалинки> буў прикріплений намал'ований на папери анге'лик* [Лєсюк: 275]; *Нагни цес верш'іч'ок / абї слїви ўбирва́ти; Пта́шка на само́му верш'іч'ку* [Голянич: 138 («вершечок»)] ► *Ой на дубі на вершечку / Та посїяв дядько гречку* (Черк.) [Груш.: 123]; пор.: 'верхня частина гриба': *Такый вёршїчок, ги бы ў білїя́, лиш о́ун черлєный извє́р'ха* (Черна) [КГ]

вершіня (coll): ◀*На вершіню дікі голуби воркочут* [Магіїв: 57]

вершінячко (coll, det): ◀*Ий дубе молодєнький, та дубе, та дубе. Будут іс тя обтина́ти вершінічко лю́де* (Кричово) [КГ]

вершів'я (coll): ◀[Піпаш: 22 («верхів'я»)]

вершінка: ◀*Докі будеш вбал'ати тыты́ грушки, не видиш, же вже лем на вершінци́, пуйді та стр'іси* (Лікіцари) [КГ]

вєршо́к: ◀[Жел. 1: 65 («Gipfel, oberste Spitze [вершина, верхівка]»); Šišková: 175 («vršek»); Горошак²: 30 («wierchołek»); Горбач_Б: 146 («тонкий кінець дерева»); Горбач_З; Горбач_Н: 424 («чубок дерева»); Горбач_С: 441 («чубок корони дерева»); СБ: 54 («верхівка (дерева)»)]; *Ой засп'ва́й, сівый пта́шку, на зелєномь вєршкѹ, Ой не буду у сей землі пòду на Вугєрску* [Гол.: 427]; *Вершок смерічки убраний барвінком, мечиком окришоком, конюшиною угорською; Дівить ся хлопец до горі; вздрїў в горі того пта́шка на сòсньї на самім вершкѹ* [Верхр_Б: 96]; *Облетьїли вершкы од дожджу дрібногo, / Зарїкаў ся шугай од личка мойого; Заградичька, заградичька за хыжоў терньова, / Росне мї там розмарїя, біленькый вершок ма* [Верхр_Л: 256, 359]; *Роблять її <колотівцю> в цей спосіб, що обтинають вершок молодої ялиці* [Коб_МК': 36]; *Обчїмсати вид гўзира до вер'шкá* [Горбач_Б: 146]; *С'їло пòт'а на самый вєршок* (Довге); *У самѹм вєршкѹ на трыпїт'ї гніздó вòрон'áчойе* (Синевир); *Бóла м на самум вєршкѹ йáворика* (Великий Березний); *На с'óму сти'бл'ї дўже малый вє'ршїок; Ун'л ўбо пройтїс'а пòл'ом, колї зацвєте дотán <'тютюн'> та лиш вєршкы с'а чел:ен'івут'* (Дротинці); *Схне вершїок на слїві; На дубї зломївс'а вїршїок* (Ялове) [КГ («вершїок дерева», «верх на деревї»)]; *Ве'ршїок йєблун'ї; Ве'ршїок йалїни сўмно похитуваўс'є* [КСГГ]; *На С'в'їтїї вєч'їр н'їйак не' могли-смо п'їдсокотїти анге'лика / котрїй прил'їтаў з нєба з йалинкоў / ужє готóвоў / убраноў і лиш йїго образок лиш'їус'ї на ве'ршкѹ йалинк'ї* [Лєсюк: 261]; *Kolotow zo smereka, z werszka* [SŁ: 67, 140 («korona drzewa»)]; *Хлопчиско не втримав ся на захвїяним вершкѹ*

дерева й впає на землю [Пиртей: 128]; *Смере́ки вручну́ зріза́ли, де́рли ко́ру, ве́ршок ни обру́бувався – лишáли кі́тицю, би сок тягло́; Ко́лі грі́м всади́т у ви́рх сме́реки, а пото́му ви́роста́є па́ру ве́ршків – ото́ і́йи ла́па* [Матіїв: 88, 251]; *А ше на верх <осики прикріплювали> березовий вершо́к. Береза вже була така гáрна, так 'ййи вершо́к і перехрест'и, хрест* [Надсяння_Т: 292] ► *Стоїть лісочка, на тії лісоци́ні ні сучечка, ні болячечки, тільки на вершкy квіточка (сітняг)* [Номис: 296]; *Сильніші вівці, вистоявшись за день, ідуть швидко, зривають тільки вершки з трави* [Гр. 3: 385]; *Мол'ода заб'ірає дружок 'вити в'іл'це // а в'іл'це / це вир'шок з мол'одойі сос'ни // цей вир'шок з сос'ни дружки прик'рас'ат' 'робл'иними кв'іт'ками з р'ізнокол'оровойі ст'ружки* [ГЗП_Т: 62] ▲ *Спочатку його <вікового дуба> там обрізав, наприклад, там прапрапрадід ножничками, щоб він був таки... верхівка, крона... кругленька така крона. Потім вже не доставали; Док ясен був (токій високий до тонкій!), док ізлезла но самій вершок, док хто йде до: «Шо ті робіш? Док ті ж... Вершок, верх ізломіца, а ті ж впадеш!»* [ГМ_Т 1: 364; 2: 318]; *Драб'іна ота'ка дл'іна була / 'в'ісоко 'дуже н'е' с'тав'іл'і / шо там у'же на 'сам'і в'ер'шочок / а так на полу 'д'ер'ева* [ГЧЗ_Т: 104]; пор.: *Так йа 'тук'і <'тільки'> т'рошк'і 'бачу л'у'д'е'ї кру'гом / та'к'іх / і в'ерш'к'і 'тук'і та'кого 'л'ієсу / йа 'бачу* [ГЧЗ_Т: 111] і [Тимч_ІС: 221 («здрібн. від верхъ 'верховіття»)]

вершо́чок (*det*): ◀ [Жел. 1: 65 («= вершо́к»)]; *Зозуленько сива, де будеш кукала, / Кой ес сой на бучку вершочок зламала? / Буду я кукала на зелені сосні, / Покаль мі на бучку вершочок выросне* [Верхр_Л: 233]; *На вершо́чку свідіт соро́ка* [Верхр_Д: 17]

гора́: ► *Гора́ шумі́т'* [Чабаненко 1: 243 («верховіття»)]

о́вершки (*pl*): ◀ [Жел. 1: 552 («= верх, вершо́к»)]

су́вершок: ◀ [Жел. 2: 932 («Wipfel <верхівка дерева>»)]; *А на тім світ'і майут повишенники смеріча нао́стрит' чатини д гори т'ігати за сувершок гори гороу та́гне, то галуз'а за́пінат* (Велика Волосянка) [Он. 1: 158].

Зі значенням 'верхівка дерева' пов'язане словосполучення з «подвійним верхом» *верх вершити* 'fig завершувати, бути зверху', зафіксоване в гуцульських колядках: ◀ *Тобов би, рибко, скрипки клеїти, / Тобов, соколе, верхи вершити. / Йа з мене рибки буде обідець, / З мене сокола буде поклінець* (Черемошна); *Рибко бай щучко, шо з тебе буде? / Із мене буде панський обідець. / Сивий соколе, шо з тебе буде? / Ой з мене буде панський поклінець. / Тобов би, рибко, скрипки клеїти, / Тобов, соколе, верхи вершити* [Шух. 4: 57, 82]. У наведених цитатах ідеться про «світове райське дерево»¹, на верхівці якого – сокіл

¹ В. Иванов кваліфікує світове дерево як «архетип, що характеризує різні міфологічні традиції» [Иванов 2010: 7], а В. Топоров варіантом трансформації світового дерева вважає *гору*: «Як і світове дерево, гору часто вважають образом світу, моделлю Всесвіту, в якій

[Иванов, Топоров 1974: 252; 1965: 79]. Світове дерево інколи порівнюють із двором «пана-господаря», що уособлює його родину. Як зазначив М. Грушевський, «можемо собі тепер уявити, як се предвічне дерево, від котрого веде свій початок земля, небо і всі світила, і всі головні пожитки людські, запливло кінець кінцем на нинішній двір господаря, тримаючи на собі й леліючи його родину» [Грушевський 1993: 236].

Щодо видів верхівок дерева, то домінують назви, утворені за СО 'сухий, засохлий':

2.1.1) 'суха верхівка дерева'

вершетура: ◀*Ду^лви^е си^і, може там йе їкіс верше^лтури^і, то верж на^л r'in:u'цу* [Астаф'єва: 167]

суховёрхи (pl, comp): ◀[Жел. 2: 938 («dürre Baumgipfel <суха верхівка дерева>»)].

2.1.1.1) 'дерево зі сухою верхівкою' (мотиваційна модель 'частина → ціле')

верхосушнік (comp): ◀[Жел. 1: 65 («gipfeldürre Bäume <суховершне дерево>»)]

2.1.1.2) 'сухі стебла рослин; солома (горохова)'

верхлянка: ◀*Дай куров'і вирих^лен'ку* [Шило_С: 72 («горохова солома; горохвиння»)].

Інші види верхівок (відповідно до форми, кольору чи кількості) репрезентує ад'єктивна семантика.

Важливе значення для окреслення семантики має те, чи частина об'єкта може існувати поза межами цілого (пор.: 3.5.1). Цю особливість відображають мовні одиниці СП «Рослина». Якщо назви, утворені за СО 'сухий, засохлий', передбачають те, що частина об'єкта не є відмежованою (окрім *верхлянка* 'горохова солома'), то СО 'зрубаний, зрізаний' вказує на відокремленість від цілого (зрубаною чи зрізаною може бути верхівка, гілка або стовбур), а назви, виділені на підставі цієї ознаки, слугують перехідною ланкою між одиницями «рослинного» і «предметного» кодів.

За СО 'зрубаний, зрізаний' утворено значення:

2.2) 'зрубана, зрізана верхівка дерева'

верхушка: ▶ *С'у'іко було коро^лвайниц' / по два цих коло^лсочки і ч'іп^лайут на вир^лхушку гил'у'а* [Умань_Т: 243]

відображені всі основні елементи і параметри космічного устрою. Насамперед гора розташована в центрі світу – там, де проходить вісь світу (axis mundi). Продовження цієї осі вгору через вершину гори вказує положення Полярної зірки, яка і сама собою є дуже важливою в міфопоетичній космології. Продовження світової осі вниз вказує місце входу в Нижній світ, у пекло. Підніжжя гори припадає на "пуп землі". Моделювання всіх трьох космічних зон (вертикально) дає підстави для припущень не просто про священну гору з розвиненою символікою центру, але про світову (або космічну) гору як про універсальний образ» [Топоров 2010 2: 307].

вершак: ◀*Перчович лишив біду в землі, сам розклав ватру з десяти вершників (з вериків дерева), нагрів довбню, йде до хати* [Шух. 5: 114]

вершанка: ◀*Йе там йенна суха вершанка; Вирианка ушит 'с'а ріжес 'а на дрыва, бо вна на інше ни вановина* [КГ («верхів'я зрубаного дерева»), «вершок стоячого або зрубаного дерева»]

2.2.1) **‘гілка (гілки) з верхівки дерева (використовують як дрова)’**

верховія (*coll*): ▶*Нимá пор'адних' дрѡў, лиш йакѣс' вер'ховін'а* (Росішка) [КГ; КСГГ]

вершак: ◀[Мосора: 15 («сучье, галузе»)]

вершанкі (*pl*): ◀*Привѣзли с'ме вершанкѣ; Вершанкі – вершакѡві дрѡва* (Луково) [КГ («вершакѡві дрѡва»)]

вершаня (*coll*): ▶ [КГ ('тс')]

вершанячко (*coll, det*): ▶*Уд вершан'ачка ни будѣ тѣпло* [КГ ('тс')]

вершачіна: ◀*Однá гилá з вершакá – вершачіна* [КСГГ; КГ («гілка з вершини дерева»)]

вершачія (*coll*): ◀*Тотѡ гил'á, шо з вершакá – вершачін'а* [КГ ('тс')]

вершачіячко (*coll, det*): ◀*Нимá дрѡв, лиш йакѣс' вершачін'ачко назбирáла* [КГ ('тс')]

вершіня (*coll*): ▶*Машіну-м вершіня привіз на дрѡва* [Матіїв: 57]

2.2.2) **‘борона, виготовлена з верхівки дерева’**

вершалина: ▶ [Яв.: 73 («первобытная борона, состоящая изъ древеснаго пня съ обрубленными на извѣстномъ разстояніи отъ ствола сучьями»)].

Зі значенням ‘верхівка рослини’ пов’язані також:

2.3) **‘верхня частина волокон зі стебел рослин (конопель, льону), приготованих для прядіння’**

вершачок (*det*): ◀*Розкладають прядиво на мокрій лавици і скочують его на кужівці до купи у долині грубіше а в «вершичку» тонше; Вироблені кужелі звязують вершичками по три до купи, завішують у коморі або на жердці у хаті, де вони сохнуть і стають готові до пражі* [Шух. 2: 148]

2.3.1) **‘відходи під час обробки стебел рослин (конопель, льону); клоччя’**

верхівки (*pl*): ◀[Горбач_КБ: 8, 53 (*vēr'x' iŭky* «недопрядки, клак, рештки куделі на кужілці»)]; *Z wercha (konopi) stihali plańsze – werchiwky* [SŁ: 139 («odpadki (gorsze części) lnu (konopi) pozostale po przędzeniu»)]

2.4) **‘верхня частина снопа – угору від перевесла’:**

вершак: ◀*Кладі сноті догорі ве"рш'іками* [КСГГ]

вѣршок: ◀*Повереслом обвязують вершок вязанки, аж до останніх колосків; Вполовині звязання вершка заломлюють його колоссям у долину* [Коб_МК²: 23].

Наступна семантична група номінує **стовбур** дерева чи **стебло** рослини (3), а саме: верхню / нижню частину (стовбура, крони та колоди – стовбура зрубаного дерева), відросток стовбура, зовнішню / внутрішню частину стебла (кора, луб) та ін., наприклад:

3.1) 'верхня частина стовбура'

верх: ▲ *Годзёмок* <'нижня частина стовбура дерева'> *дуплува́ти, а верх ше до́бри* [Аркушин²: 145]

верхі́вка: ▲ *Спочатку його <вікового дуба> там обрі́зав, наприклад, там прапрапраді́д ножничка́ми, щоб він був таки... верхі́вка, крона... кругленька така крона* [ГМ_Т 1: 364]

верхі́вочка (*det*): ◀ [Жел. 1: 64 («Spritze, Krone <верхі́вка, крона дерева>»)]

верхня́к: ▲ [Корз.: 85 (*virhnek* «верхня частина стовбура у дереві»)]

верша́к: ◀ [Жел. 1: 65 («Baumstamm vom dünneren Ende <верхня частина стовбура дерева>»)]

ве́рши́к: ◀ *Пообтинайте вери́ч'ик'и́ на тих йа́ліц'их* (Ділове) [КГ («верхня частина стовбура»)]

3.1.1) 'верхня частина крони'

верша́к: ◀ *Йе́блука обрива́ли по низа́х / лиш по вери́'іка́х се лиші́ло; Ота́м / у вери́'іку ш'і́ йе грушкі́ / ану́ потр'ісі́* [Голянич: 137]

3.2) 'відросток стовбура'

ве́ршань: ◀ *Улі́з', Марі́ко, там на дру́гу вери́ан', та вбы́рви чирі́шні; На то́му ду́бі тре́ба онну́ ве́ршан' зруба́ти та бу́де пра́во рості́* (Імстичово) [КГ]

3.3) 'зовнішня частина стовбура; кора'

верх: ► *Лича́ки> ў нас ма́ло но́сили // це з ліпо́вої ко́ри / це верх обд'елу́йц'а / ми ро́били шч'і́тки з літи́ / ро́били лича́ки / ўйа́зали / п'лели́ / сп'лела́ / сп'лела́ / йак ка́пиц'ос'о́го / це лича́к назі́ваўс'а* [Умань_Т: 87]

3.4) 'колода з необрубаною верхівкою'

вершака́н: ◀ *Ко́лі ві́чмху́йт⁹ де́рево гет доў вери́'іна́ – то́то вери́'ікани́ си назі́ваўт* (Богдан) [КСГГ; КГ («колода, що з неї обрубані гілки аж до самої найтоншої вершини»; «колода, з якої зрубані сучки аж до самого найтоншого вершка (бо є часто, що тонші вершки відрубують)»)]

3.4.1) 'верхній кінець колоди, палиці'

верх: ◀ [Горбач_П: 282 («горішній вершок ковбка»)]; *Ви́р'х на ко́вбанови круглі́й* (Верхне Водяне) [КГ] ► *На сі со́хи з ро́гулястими верха́ми кладу́ть перемички́, а на сі́ останні́ накла́дають в́же дошки́* (Опішня) [Русов_Г: 46] ▲ *Взела́ осі́нову палку́, с осі́ни палку́, до не вверх, як росте́, а вні́з – вверхом* [ГМ_Т 2: 500]

верша́к: ◀ *Підчу́лює» – стіна́є зі́ споду́ укосом, ко́ждий верша́к ков́бка, аби він чо́лом не вдарив у ка́мінь, пі́сля чо́го за́тинає ко́ждий верша́к*

три рази на-вхрест, кирстячі» тото дерево словами: «Во імя Отца ... Аминь» [Шух. 2: 181]; Клад'є ст'ел'у ўверху́, жуку хоч'є ст'ел'у: ци з т'єртиц'у клад'є ст'ел'у, ци з вери'ік'іу (Суч.) [УГР_Т: 399]; Бота – великий тоўстий бук з голоўкоў на вершаку́ [Грицак_В: 238]

вєршóк: ◀«Кіле» 5–6 т. довга часть віблека <'колода'> від верши́ка; «Ланц», який вяже верши́ки ковбків; Потому треба тот патик <'палиця'> так узьити, аби ніхто не видів и заховати дома на зі-стріть сонцьи (вершиком до сонця а гузаром від сонця) [Шух. 1: 88; 2: 181; 5: 222]

3.4.1.1) 'тонший за інший кінець колоди в секції плоту'

верх: ◀[Сабадош_ЛЛ: 352 ('тс')]

верша́к: ◀[Сабадош_ЛЛ: 150 ('тс')]; *Так зладжену тальбу <'пліт із дерева, яке сплавають річкою'> стручує тепер з пільги, спускаючи її вершаками на воду; Дараба іде вершаком за водою (на перед), а гузярями у «стріть» води, через що бє вода у чола гузярів та тручає дарабу на перед [Шух. 2: 181–183]; Дєрево кладут вери'іка́ми вперєд у дарáбу (Богдан) [КГ («тонший кінець колоди у секції плоту»)]*

вершня́к: ▶[Сабадош_ЛЛ: 150 ('тс')]

вєршóк: ▶[Сабадош_ЛЛ: 150 ('тс')]

3.4.2) 'колода, яку спускають з гори верхівкою вниз'

вершакáня: ◀*Їак' дєрево йде вери'іко́м наперєд, то кричіт: «Кляйгó! Вери'іка́н'и пруд'мо йде, хло!» (Богдан); Цілий тиждень сьи молила В суботу забула Як летіла вершьіканьи Мене проминула. Але мене проминула Товаришьи вбила Та ци видиши товаришу / Шо дівка зробила. Молилася дівка богу Молила, молила, Аби мене молодого Вершьіканьи вбила (Луги) [КГ («колода, яка при спуску сунеться тоншим кінцем уперед (вершиком), то це “вершиканя”»)]; Вери'іка́н'и с'и віпутає та піде почерез тру́ник. Котра ў гушч'іку́ росте та без гіл'и та йде и ни чімхана (Косівська Поляна); Ади, йак пішла вери'іка́н'а (Росішка) [КСГГ; КГ]*

верша́на: ◀*Їє гузер'іна тай йє вери'іна, шо вери'іко́м идє з гори. Вери'іну н'і зігна́ти дóбре ни мож, н'і вєз'ти; Вери'іна до втра́ти ... несе (Чорна Тиса) [КСГГ; КГ]; Верша́на, вад' шпїца́н'а – тото́ йен:ó (Міжгір'я); Тотó такóйє дєрево клічут верша́ноў, шчо зыйшло упрóвал вєри́ком (Синевир) [КГ («коли дерево спускається вершаком та знищиться»)]*

верша́ня: ◀*Кла́йго, бо йде верша́н'а [КГ].*

Низка назв репрезентує значення, пов'язані з іншими частинами рослини:

4) 'молодий пагін, паросток; пуп'янок'

верх: ◀*Ўтак го <виноград> файно нависн'і пострыжемє, прыстрыжемє вер'хь, шгобы ма́й добре родыў (Марам.) [УГР_Т: 270] ▶*Жест' така**

лоза, котра л'агає на зéмн'у і во'на буде^н по́ртиц'у'а. Котра ја́лова – ізломáт' верх і при́язáт' (Добр.) [УГР_Т: 627] ▲ Сас'на рас'т'е / о'на в'ітус'кає / в'ер'ха да'є в'ер'ха да'є [ГЧЗ_Т: 111]

вершіє (coll): **і** Яденіє же єго <Івана Хрестителя> было вершіє и мє(д) дикый [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 243 («пуп'янки»)]

вєршóк (рl вершкí): ◀Листє тримас ся лише на вершках гонів <рододендрона>, де воно росте густо і без ладу; Гарні рожеві чічки виростають по 4–5 на коротких хвостиках в «рєска́х» на вершках гонів <рододендрона> [Шух. 1: 19] ▲ Сас'на ... да иче моло'д'ен'ка / дак тійє_ж'палач'к'і в'єри'к'і і ізломуйут' / ани та'к'ііє'к'ісл'ен'к'ііє у'кусні'іє ... дак іїх ір'вут' [ГЧЗ_Т: 112] **і** (Мелхиседекъ) кореніє и вершки дубовые ъдаль; Ядение их (ченців) было... вершки дерев; Дерева ясенини з вершка з'ѣлку ...оттопит(и) (XVII–XVIII) [Тимч_ІС: 221, 634 («верховіття»); Тимч_МС 1: 94 («верхушка»)]; Лѣторосльки з' дерева, вершки древаньи [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 243]

сúвершок: ◀Прикраша́ют сúвершки смере́ку, як ялі́нка на Новій рік [Магіїв: 447]

4.1) 'суцвіття, колос'

вершкí (рl): ◀Скóс'увати – зжинати весною буйні вершки тиєнци́, жита [Горбач_Н: 446]

вершові́ння (coll): ◀То вершовин'а йак на цибу́лі так на чесникови (Домашин) [КГ («цвіт цибулі, часнику»)]; То бобул'ки <'наземний плід картоплі після цвітіння'> по вершовин'у у крумпл'ох (Домашин) [Грицак_С 1: 335]

вершові́ннячко (det, coll): ◀[КГ (Домашин)]

4.1.1) 'верхня частина колоса'

вершкí (рl): ◀Зжинати вершки пірець збіжжя на весну [Горбач_С: 458]

4.1.3) 'зрізування верхівок суцвіть у рослин; вершкування'

вершкува́ння: ◀[КГ (вершкован'а «ім. за знач. вершкова́ти»)] ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 283]

4.3) 'плід рослини'

верша́к: ◀На Главосі́ки ни годит сї кивати ні́котру голоу́ (капусту, мак, яблика, чеснок, горіхи); то без голови нима ніщо на сьвікі, усьо має голову – вершы́к [Онищук_НК: 53; ГС: 181]

вершки дерев'яні (рl, comb): **і** Прѣжїє, ве(р)шки древаньи пѣча (XVI) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 243; Тимч_ІС: 221 («овочі (з дерев»)]].

Модель мотивації 'частина → ціле' слугувала підставою для творення назв трав'янистих рослин за особливістю їх квітів (4.1.2):

– **вероніка дібровна** (*Veronica chamaedrys* L.), мотивована тим, що «квітки рослини легко відпадають» [ЕСУМ 1: 161]:

безвєршкí (рl): ◀[Жел. 1: 16 («Gamander-Ehrenpreis <вероніка дібровна>»)] ► [Пискунов: 14; Гр. 1: 140]

- **горлянка женеvська** (*Ajuga genevensis* L.); **горлянка повзуча** (*Ajuga reptans* L.), назву якої перенесено від «інших подібних рослин, [...] очевидно, від *Prunella vulgaris* L.» [Сабадош 2013: 53]:
гостровёршки, островёршки (*pl, comp*): ► [Сабадош 2013: 53], що зумовлено «гострим верхком суцвіття рослини» [там само]
суховёршки (*pl, comp*): ◀ [Жел. 2: 938 («haariger Günsel (*Ajuga* argv. <горлянка повзуча (трав'яниста рослина)>»)] ► [Пискунов: 228; Гр. 4: 233 («а) *Ajuga genevensis* L.; б) *Ajuga reptans* L.»)]
- **суховершки звичайні** (*Prunella* (*Brunella*) *vulgaris* L.), пояснює те, що «квітки, зближені у верхівковий колос, знаходяться в пазухах сухуватих прицвітників» [Сабадош 2013: 53, 57]:
горя́нка: ► [Гр. 1: 317 («*Brunella grandiflora* Moench <суховершки, рід багаторічних рослин, ростуть на Закарпатті і в Криму>»); Гр.² 1: 385¹]
суховёрх (*comp*): ◀ [Жел. 2: 938 («*Brunelle* (*Prunella vulgaris* <суховершки звичайні>»); Гр. 4: 233; Сабадош 2013: 57]
суховёрха (*comp*): ◀ [Піпаш: 186 (*бот.* «*Prunella vulgaris*, суховершки»)]
суховёршка (*pl суховёршки, comp*): ◀ [Сабадош 2013: 57] ► [Гр. 4: 233 («*Brunella vulgaris* Benth. <суховершки>»)].

На позначення **рослини, яка росте в горах** (5), виявлено назви:

вёршник: ◀ [Он. 1: 92 («гірчак малий (*Polygonum minus* Huds.)»)]
гірська яліця (чічка, трави) (*comb*) ⇔ гірський
горовий гриб (*comb*) ⇔ горовий
горя́нки (*pl*): ◀ [Горбач_П: 280, 285 («білотка, едельвейс, *Leontopodium alpinum*»)].

Зафіксовано спеціальні назви, які позначають **сорти рослин** (картопля, кукурудза, горох), придатні для вирощування в гірській місцевості¹ (5.1), а саме:
верхові́нка: ◀ [КГ (Драгово, «картопля»)]
верхові́нський горóх (мила́й, картопля) (*comb*) ⇔ верхові́нський
горя́нка: ◀ [Шило_С: 96 («сорт білої, з ямками картоплі»); Он. 1: 187 («вид ранньої картоплі»)].

За напрямком та типом росту стебла сформовано значення **‘рослина, яка стелиться по землі’**:

подолі́шник ◀ [Жел. 2: 677 («= подорі́шник (*Asarum europaeum*) <копитняк (трав'яниста рослина²>»)] ► [Пискунов: 195 («растение *Asarum europaeum* L. <копитняк європейський>»)].

¹ Б. Грінченко подає також відсилач до гасла *горля́нка* – назви рослини, яка зовні подібна до суховершків і на позначення якої в говірках відоме слово *суховершки*. Однак навряд чи це помилка, адже назва *горя́нка* може бути мотивована *горою* і гіпотетично номінувати верхівку суцвіть.

² Стебло сланке, яке лежить на поверхні ґрунту не вкорінюючись.

Субстантивна семантика «низу» частково дублює семантику «верху»:

- 1) **‘підземна частина рослини; коріння, коренеплід’**
спіднє (*n*) ⇔ вєрхнє (*n*)
- 2.4) **‘нижня частина снопа – униз від перевесла’**
падóлок, подóлок: ◀*Потім беруть кілька стебел соломи з долішнього кінця, з т.зв. «подолка» й сильно перевязують тим повереслом головку; Часть китиці від долини до повересла називають «подолок»; Зачинається <пошивання даху> від другої лати в цей спосіб, що на першій латі спочиває подолок, а до другої лати пришивається головку китиці. Привязується в цей спосіб, що з подолка китиці береться трохи соломи, скручується її в повересло й обв'язується ним лату з правої сторони* [Коб_МК²: 23; Он. 2: 95, 34 («частина китиці для вшивання стріхи від головки даху вниз» – імовірно, ‘нижній кінець снопа від перевесла вниз’)]
- 3.1.1) **‘нижня частина крони’**
низ (*р/ низі*): ◀*Йéблука обривáли по низáх / лиш по вери́'іка́х се лишіло; Отáм / у вери́'іку ш'і'іє грушкі / ану́ потр'ісі* [Голянич: 137]
- 3.4.1) **‘нижній кінець колоди’**
подóл: ◀*«Вóлти» кричимó, коли хóчемо вікрутити, абі подóл став зверхи* (Росішка) [КГ]
- 5.1) **‘сорт рослин (картопля, кукурудза, горох), придатний для вирощування в низовині’**
дільське жіто (*comb*) ⇔ дільський
доліський милай (*comb*) ⇔ доліський.

Ад’єктивна семантика «верху» зосереджена довкола значень:

- [1] **‘верхня частина рослини (дерева); верхівка’**
– **‘розташований у верхній частині рослини (дерева)’**
верхівковий (брунька): ■ *Верхівкова брунька* [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281]
верховий (гілка, галуззя, дерево): ◀[Жел. 1: 64 («vom ... Wipfel, Giebel <розташований на верхівці дерева>»)]; *Коли хата поставлена, ви́ймає стельмах закопаний хрест, утне «верхівку» (вершек з верховим сучем, віха)* [Шух. 1: 95]; *Верхове галуззя вітри ломять «образово: хто підноситься високо понад громаду, на того найборше і найтяжше спадає громадське нещастє»* [Франко_П 1: 217] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281] ⇔ верхове дере́во (*comb*)
верше́чковий (брунька): ■ *Вершечкова брунька* [СУМ 1: 337; СУМ₂₀: 282]
верше́чний (–): ◀*Від гу́зер'а – гузе́рний, а від вершакá – верше́чний* (б.л.) [КГ («що нал<ежить> вершині дерева»)]
сувершкóвий (–): ◀[Жел. 2: 932 («vom Wipfel <який міститься на верхівці дерева>»)]

[2.1) <види верхівки>; 2.1.1) ‘суха верхівка дерева’]

– ‘зі сухою верхівкою’

суховёрхий (дерево) (*сотр*): ◀[Жел. 2: 938 («mit dürrem Wipfel (v. Bäumen) <із сухою верхівкою (про дерево)>»)]; *Йеліца суховёрха прііе* <«трупішіти»> [Горбач_Б: 206, 220 («з висохлим чубком»)] ▶ *Була у нас у займані на Галах береза суховёрха... Чия вона?* (за Г. Барвінок); *Дуб суховёрхий* (за П. Кулішем) [Гр. 2: 143; 4: 233 («суховёрхий»)] ■ [СУМ 9: 867] і *Засталы есмо на пчолахъ подраныхъ пана Липлянского, на суверхой сосне Давыда Ивановича Каленского, который з тое сосны медъ выбираетъ* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

[2.1.2) ‘інші види верхівки’]

– ‘із гострою верхівкою’

вершакувátий (дерево): ◀*Вершакувátе дéрево, котрэ мáйе тонкий вершák* (Росішка) [КСГГ; КГ]

вершкувátий (дерево): ◀*Котрóйе в вершкú тонкóйе, а всподú товстóйе – тотó вершиковátойе дéрево* (Міжгір’я, Домашин) [КГ]

гостровёрхий (дерево, ялинка) (*сотр*): ◀[Жел. 1: 582 («oben spitzzigzulaufend <звужений угорі>»)]; *Памн’ітáйу, йак ѝа б́ула малéнка, то котрогос’ рóку ваш д’ідо, а м’ї тáто, приніс раз перед сáмим С’в’атім вéчором такú малéнку йалінку, б́ула невелічкa і з тák’иэм дз’ўнком, такá гостровёрха* (Присівці) [ЗА] ■ [СУМ 2: 145; СУМ₂₀: 669]

– ‘із тонкою верхівкою’

тонковёрхий (дерево, тополя) (*сотр*): ◀[Жел. 2: 974 («mit dünnem Wipfel (топóля) <із тонкою верхівкою (про тополлю)>»)] ▶ *Тонковёрха тополя пахучим листом шелестить* (за Марком Вовчком) [Гр. 2: 362] ■ [СУМ 10: 190 («який звужується догори, з гострою верхівкою»)]

– ‘із широкою, розлогою верхівкою’

широковёрхий (дерево) (*сотр*): ■ [СУМ 11: 459]

– ‘зі звивистою верхівкою’

крутовёрхий (дерево) (*сотр*): ◀[Жел. 1: 387 («mit gekrümmtem Wipfel <тс>»)]

– ‘із темною верхівкою’

темновёрхий (дерево) (*сотр*): ◀[Жел. 2: 955 («mit dunklem Scheitel, Wipfel <із темною верхівкою (про дерево)>»)]

– ‘із кількома верхівками’

вершакátий (черешня): ◀*У мéне ѝе черéшн’а вершакáта, такá, шо мáйе мнóго вершакіў* (Росішка, Костилівка) [КСГГ; КГ («з багатьма вершинами дерево»)]

[2.2) ‘зрубана, зрізана верхівка’]

– ‘без верхівки’

безвёрхий (дерево): ■ *Летів ворон через безвёрхе дерево* (б.л.) [Номис: 270; Гр. 1: 37 («не имѣющей вершины»)]; СУМ 1: 120; СУМ₂₀: 125]

[2.3) ‘верхня частина волокон зі стебел рослин’]

– ‘тонкий, делікатний; із верхньої частини рослин’

верхівній (полотно): ◀*Верх іїне, а дагде вирх іїничне, – то было так’е полотно делікатне* (Суровиця) [Панцьо_СП: 36]; пор.: ‘найгрубший (про полотно)’ («низ»)

верхівнічний (полотно) ⇒ верхівній

– ‘зроблений із тонкого полотна’

верхівчовий (сорочка): ◀*А кошуля дюдёва <джунжовий ‘розкішний, прекрасний’> / Сама верхівчова, Съ граховянокъ вышивана, Съ бобовянокъ преплётана* [Гол. 3: 493]; *Верхівчова (верхівчова) кошуля* [Гол. 3: 493; Жел. 1: 64 (за Я. Головацьким, «?¹»)]

[3.2) ‘відросток стовбура’]

– ‘який не росте від серцевини дерева’

верховій (сук): ◀*Сисе сук пріросток, вер’ховій сук* (Чорна Тиса) [КГ («верхній»; = приросток «зверхній (тут сучок, що росте від серцевини дерева»); КСГГ]

[4.1) ‘суцвіття, колос’; 4.1.3) ‘зрізання верхівок суцвіть у рослин’]

– ‘зі зрізаною верхівкою суцвіть’

вершіений (кукурудза): ◀*Колі р’аску <‘суцвіття’> пріт’ати та вершіений мелай <‘кукурудза’>* (б.л.) [КГ]

[4.2) ‘насіння’]

– ‘призначений на насіння’ (про часник)

вершківий (часник): ◀*Ч’аснік вершковій ‘насіння часнику’* (Мшанець) [Он. 2: 363]

[4.3) ‘плід рослини’]

– ‘розташований зі зовнішнього боку; іззовні’

вєрхній (лушпиння, шкаралупа): ◀*Оббирають верхню лупу <гарбуза>, ріжуть на подовгуваті кавалки, наливають водою і варять; Лопатки <молоді стручки гороху> особливо діти їдять радо, і то не лиш зерна, але і верхню часть лушпини* (Пужники) [Гнатюк_НП: 97, 99]; *Риж тот дают в Гдині до фабрики, шо називається по полски «луцарня», в котрій его піхают, аби обчистити з верхної луски* [Гк: 94]; *Дістають й до нині жовту краску з цибуліня (верхних шкаралуп цибулі) через заварене їх з водою* [Корд.: 175]; *Шкаралупа горіха вєрхн’а «шкаралуца зелена»* [Горбач_С: 520]

¹ Автор робить припущення щодо угорського впливу.

[5] ‘рослина, яка росте в горах’; 5.1) ‘сорт рослин, придатний для вирощування в горах’]

– ‘який росте в горах’

гірський (ялиця, квіти, трави): ◀«Шиток» *росте по сухих неврожайних скадах висших трунів (1600–2200 т.) покриваючи, посеред гірських трав, як на Піп Івані, значні простори; Снігові обшири покривають ся густою, буйною травою, на зеленім тлі якої змальовує ся живий килим гарних гірських чічок <‘квітка’>* [Шух. 1: 19; 2: 184]; *Ростом, щоправда, не вигналась висока, як гірська ялиця, стану теж не була стрункотополиного* [ЛЛ: 153]

горовий (гриб): ▲*Боров’їє гр’їб’ї, горов’їє гр’їб’ї... но гор’е гр’їб’ї / горов’їє* [ГМ_Т 3: 164 («боровик, білий гриб»)]

– ‘придатний для вирощування в гірській місцевості’

верховінський (картопля, горох та ін.): ◀*Верховінс’кый (картопля)* (Нанково) [КГ («сорт картоплі»)]; *Верховінс’кий горох* (б.л.) [КГ («сорт гороху»)]; *Сіс’наш милай верховінс’кий, сколоздрец, а тот чупаківий ард’ін’с’кий, ард’їлчик <‘сорт кукурудзи’>* (Росішка) [Грицак 1: 47]

– ‘заготовлений у гірській місцевості’

верховий (сіно): ◀*Городне сіно ввіки май дбўго гїя сушїти, як верховé; Городне сіно ўвіки май дбўго гїя сушїти, йак вер’ховé. Вер’ховé сіно такé, йак овес – вїў’ам пéришїй клас* (Росішка); *Такóйе сіно вир’ховóй уз’аў* (Домашів) [КГ («що відноситься до верхніх частин гір»)]; пор.: значення ‘звичайний (про овес)’; *Там в тїй бочці, був звиклий простий, верховий овес, а овес білий – канарок був у скрині* (Росохи) [Кміт_С: 24; пор.: Он. 1: 92].

«Низ»

[2.3] ‘нижня частина волокон зі стебел рослин’]

– ‘грубий, зрібний’; мотивація не цілком зрозуміла; пор.: *верхівній, верхівнічний* ‘делікатний, тонкий (про полотно)’, засвідчене також у лемківських говірках (див.: 3.4):

верхівній (полотно): ◀*Полотно верхівне (саме грубе)* (Владича, Чертижне) [Верхр_ЗнС: 261]

верхівчаний (полотно): ◀[Горбач_КБ: 8 («зрібний, грубий»)]

[3.1] ‘нижня частина стовбура’]

– ‘розташований у нижній частині стебла’

дольний (стебло): ◀*U snopi dol’n’i stebła nazývajúť huzyr* [Паньк.: 519]

спідній (листя): ◀*Сухоточку... – спідне засхле листе василька* [Шух. 4: 197]

[3.3] ‘внутрішня частина кори; луб’]

– ‘внутрішній, розташований під зовнішнім прошарком’

спідній (кора): ◀*Луб з верха зістругували, а спідну кору, мязгу, що є мокра, лишали на дереві* (Мшанець) [Зубр_В: 38]

[5] ‘рослина, яка росте в низовині’; 5.1) ‘сорт рослин, придатний для вирощування в низовині’]

– ‘**придатний для вирощування в низовині (на Поділлі)**’

дільський (жито): ◀*Д’іл’с’ке жіто* (Бітля) [Он. 1: 221 («подільський»); пор.: Кміт_С: 62 (Орявчик)]

доліський (милай): ◀*Сись доліський милай* <‘кукурудза’>, *плесковітий* (Росішка) [КГ].

Вербіальну семантику представлено спорадично на позначення процесу вершкування – ‘зрізати верхівки суцвіть у рослин (наприклад, тютюну) для посилення в них певних властивостей; вершкувати’ (4.1.3) – вершкувати: ◀*Йа и ни знала, ош уже и сийс доган* <‘тютюн’> *мош вершковати* (Дротинці) [КГ («вершкувати»)] ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 283].

Адвербіальна семантика

«**ВЕРХ**»

[1] ‘надземна частина рослини’]

– ‘**у надземній частині рослини**’

горі <бути>: ◀*V ’zemli je ’korin’ / ho’ri je |steblo* [РП_Т: 155]

[2] ‘верхня частина рослини; верхівка’]

– ‘**у верхній частині рослини (дерева); на верхівці**’

вверх <бути>: ◀*Тонке високе в корінь глибоке, / В корінь глибоке, а в верх кудриве* (Верхній Ясенів); *Виросла сосна, широка-рясне, / Йа в вис висока, йа в лист широка, / В кору багріива, йа в верх кудрива* (Космач); *Виросла сосна ... Тонка, висока, в корень глібока, / В корень глібока, йа в лист широка, / У лист широка, в цвіток багорова, / В цвіток багорова, йа в верх кудрава* (Верховина) [Шух. 4: 29, 129, 131]

вверху <бути>: ◀*А в поли, в поли в три йивори, / Гей дай Боже! / Тонкі, високі, в корінь глибокі, / В корінь глибокі, в верху листяті* (Верхній Ясенів) [Шух. 4: 98]; *Буде ясеник отакий загрубий, як целіндер <«скло до лямпи»> у верху, а то браў легінь тай ножем на штири боки понатинає кору, так поравашує* [Онищук_О: 161]

вверху, уверху <бути> (*det*): ◀*У б’утинах*» – *лісах призначених на зруби, рубають старе дерево, що має лише у вершкуче* [Шух. 2: 173]; *Зросли йі с’а брыва, гі турикы <‘смерека’> у вершкуче* (Тишів); *Та зацвила чиришинька, в вершкуче росохата. Та такогo любка маю, быв бы на джурата* (Вільхівці); *Котроїе в верху тонкоїе, а в споду товстоїе – тото вершковатоїе д’ерево* (Міжгір’я, Домашин) [КГ]

вгорі, угорі <бути, бачити>: ◀*Дивить ся хлопец до горі; вздріў в горі того пташка на с’онні на самім верху* (Деревня) [Верхр_Б: 96]; *Ай, ўгорі соловійатко гн’іздо в’іє* (Бітля) [Он. 1: 88, 184]; *Лежыли берві бервінковіі, / Крутоє деревечко, витое / Йа в горі голубе гніздо ве, /*

Ци всім гостям місце є? [Шух. 3: 40]; *Вілка* – вид ялиці (вгорі розвиленої) [Горбач_П: 283] ► *Оч'єрет т'іки о'там зл'амуйиц':а вгор'і / а кру'гом то'д'і ч'и дро'тиною та'кою товс'тойу / ч'и тру'бойу / ч'и пал'ками об'т'агуйиц':а* (Березняки) [ГЗП_Т: 130]

верхи <бути>: **і** *Древа тыи на которых са перець родить сътъ ни(з) ки и плоски верхи* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 255]

верхом <шуміти, рости>: **◀***Рості сад'ойко, тонко, високо, Вь коренью глибоко, верхомъ широко* [Гол.: 557]; *Росте деревце тонке, високе, / Тонке, високе, верхом широке. / А в тім деревци сам Господь сидит, / Ой сидит, сидит, далеко видит* (Яворів К) [Шух. 4: 68]; *Ве^рхом сме^рек прошум'іу в'ітер* [КСГГ]

вершком <рости>: *Росте деревце тонке й високе, / Тонке й високе, в корінь глибоке, / В корінь глибоке, в листок широке, / В листок широке, вершком кудреве* (Брустурів) [Шух. 4: 50–51]

горі <бути>: **◀***С'іли п'іт то'ту сме'реку / а во'ни гор'і на сме'рец'і* (Волосянка) [ПЗН_Т: 17]

горюю <бути>: **◀***Рості, йаблінка, тонка, висока, йа в три вершейки гором широка* (Мшанець) [Он. 1: 184]

звєрхи <бути>: **◀***Калинка, калинка звєрхы зелененька, / За добрым за мужом жінка молоденька* (Чистогорб) [Верхр_Л: 385]

звєрху <бути>: *Виросла сосна тонка й висока, / Тонка й висока в корінь глибока, / В корінь глибока, в листок широка, / В листок широка, звєрху кудрьива* (Верховина) [Шух. 4: 173] **▲***Да, зароби, Боже, жито на пришлое (будуєє) літо, з кореня коренистоє, з верху колосистоє* (Мозир.п.) [Яв.: 196]

звершєчку <сидіти> (*det*): **■** [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 1107 (за І. Нечуєм-Левицьким, «у верхній частині чого-небудь, угорі»)]

наверху <бути>: **◀***Пів дуба сирого, пів дуба сухого, а на верху цвєт, чути на ввес съвіт* (Мясниці, говіне (піст), Великдень) [Шух. 5: 277]

нагорі <бути>: **◀***На горі тїчка, на тїй тїчцы каплічка, а в тїй каплічцы дьїтїй купічка (мак)* (Бобятин) [Верхр_Б: 112]

– ‘у напрямку вгору – до верхівки, на верхівку дерева’

горі <вилізати, виходити, дергися, тікати та ін.>: **◀** *Узріу то кіт, скоциу, хватіу за хвіст, дік <‘дик’> ся встрашиу і утыкау а кіт ся іци барже встрашиу і нужє горі смєреком* (Розтока) [Верхр_Л: 170]; *Привязау коня собі до дерева, сам выйшоу на дерево горі смотріти, цп дагде са не світит* (Чертижне) [Верхр_ЗнС: 150]; *Кум указау циганінови пчолы на дубі, та циганин уушоу убирати (= выйшов вибирати). Як пддйшоу горі, як го укусила одна пчола* (Страбичово); *Была єдна чорнобиль на поли, така велика до неба... та улыз я горі тоу чорнобылеу на небо* (Ільниця) [Верхр_ЗнД: 127–128, 148]; *А «той» – осина – горі вільхоу...; То кози ходили горі гачутами так, як білиці; Вілізе горі гачутоу та козу за фіст і верже у долину; Раз витіу небіцик О., шо тікау <чорт> горі*

смерекоў; <Чорт> пішоў горі гачугоў; Віхопит сі «той» <чорт> – осина ему – из коріні; віхопит сі и – горі смерекоў...; А кіт уськімі голосама зававорит тай горі вільхоў (Черник) [Онишук_М: 25, 66, 67, 71, 95]; Раз пішла одна жінка у горіхи тай підлізла горі ліскоў, а чирвак – ни дивуйти – ухочиў сі на шию и обвиў сі тай душит... (Черник) [Онишук_НК: 53]; Дери, не дери, ай горі дубом с'а бери, бо бурило <'ведмідь'> роздер... (Мшанець) [Он. 1: 77]; Як пöддöйшоў <'вилазити'> горі, як го укусіла єдна пчолá, а вөн кáже: кусь бöжа мáтка, Бог тя даў! (Страбичово); Былá єдна чорнобыль на пöли, такá велиká до нéба ... та улыз я горі тоў чорнобылеў на нéбо (Ільниця) [УЗГ_Т: 183, 195]; Абы нар'вати чирі'шин', т'реба л'істи гу'р'і, на 'дерево [Сабадош: 51] і Посмотрыт горѣ деревом и увидѣла на том дереві гніздо потячое (XVIII) [Тимч_ІС: 581]

дгорі <лізти, тягнути>: ◀Т'агне 'тоўчку <'ручна ступа'> с со'боў на сме'реку / та не'лишиит / нута 'т'агни / ну'выт'аг до'р'і; Сме'река 'була 'серéд л'іса / ичо розб'і'їник 'и 'сипали г'рош 'і / ўна 'була та'ка дуп'лава / л'ізут ид 'гор'і и виси'пайут там г'рош 'і (Волосянка Л) [ПЗН_Т: 17, 33]

догорі <дивитися>: ◀Дівить ся хлопец до горі; вздріў в горі того птáшка на сóсны на самім верхку (Деревня) [Верхр_Б: 96]

– **‘із верхнього краю дерева’**

відгорі <спорохніти>: ◀Може бути і так, що смерека від гори спорохніла [Шух. 2: 178]

звэрху <всихати, бути>: В вербі корень підмиває, звэрху вершок усихає (за П. Чубинським) [Гр. 2: 129 («сверху»)] ♦ ►Бочка на бочці, а виход изверху (очерет); Бочка на бочку, бочка на бочку, а звэрху лисичий хвіст (очерет) (Умань); Бочка на бочці, а звэрху вовчий хвіст (Київ.) [Номис: 296]

згорі <зрізати, рубати>: ◀Як воно <дерево> має упасти під гору, підтинають дорнянками з гори а підпилюють з долини і «підгоняють клинєм»; До підрізування дерева служать поперечні пили; як має дерево звалити ся у долину, ріжуть його з гори [Шух. 2: 177]; Стявши ялицю випритують із неї дуло, зладять з гори отвір і жолоб готовий (Мшанець) [Зубр_Б: 11]

[2.3] ‘верхня частина волокон зі стебел рослин’]

– **‘у верхній частині волокон’**

вверщечку <бути> (det): ◀Розкладають прядиво на мокрій лавици і скочують его на кужівці до купи у долині грубіше а в вершичкү тонше [Шух. 2: 148]

[2.5] ‘шапка гриба’]

– **‘зі зовнішнього боку (шапки гриба); іззовні’**

звэрха <бути>: ◀Такій вёршичóк, ги бы ў білэйá, лиш óўн черлэный извэр'ха (Черна) [КГ]; Грибі звир'ха барнас'ц'і <'темний'>, а здóли

біл'і, стар'і – то жоўт'і; Голубінк'е звір'ха бринзів'і <'коричневий'>, здо́ли розд'ілен'і (Лосинець) [Он. 1: 45, 72]; <Біл'ак> в'ін ње зvéрха жоўтый, найл'іпший в'ід ус'іх грибіў (Велика Лінина) [Он. 1: 56]; П'ідво'сичник |поп'ід сп'ід зелений, а |зверха гн'ідавий (Верещиця) [Шило_С: 202]; П'ідгрибки <...> зvéрха гніді, сподом жоўті, њідобі [Верхр_Б: 284]

зvéрхи <бути>: ◀Потсч ... губы <'гриби'> зверхы біўы, сподом червены (Матїєва) [Верхр_Л: 454]

зvéрху <бути>: ◀Біл'і |зверху, а |чорн'і |знизу. Ва|сил'є роски|дав пис'а|ки <'неістівні гриби'> (Велика Березовиця, Чернихівці) [Шило_С: 200]

згорі <бути>: ◀Чорн'аки ... здо́ли червон'і, зго́ри чо́р'н'і (Ісаїв) [Он. 2: 375]

[3] 'стовбур, стебло'; 3.1) 'верхня частина стовбура, стебла'; 3.1.1) 'верхня частина крони']

– 'у верхній частині крони'

вvéршкú, увершкú <бути> (*det*): ◀Нáрву собі черешен'ок на черешни њ véршкy, за тобов н'а душá бо́лит, ты, муњ л'убьњ Гершкy (Буштино) [КГ]

вгорі, угорі <бути>: ◀Така смерека поросла у горі дуже густо сучем, а долом «фóростом» – сухим галузем, з якого звисає довгий «мох», через що така смерека густа як «руно́ на вівці» [Шух. 2: 185]; Сподом обірвали вишині, а вгорі ще (Кам'ян.п.) [Гр. 4: 182]

зvéрху <бути>: ▲ Зvéрху на бе^врњзи ліс'т'є пожовкло [Аркушин 1: 183; Аркушин²: 182]

нагорі <бути>: ◀В місці, де ростуть чотири дерева з густим чатинням на горі, витинають зі споду галуззя, щоби зробити вільне місце (Жукогин) [Коб_МК²: 15]

[3.3) 'зовнішня частина стовбура; кора']

– 'зі зовнішнього боку стовбура дерева (кора), стебла рослини; іззовні'

зvéрха <укривате, мати, бути, зістругувати, знімати, злущувати>: ◀Зни-мали також кору з липи. Луб з верха зістругували, а спідну кору, мязгу, що є мокра, лишали на дереві (Мшанець) [Зубр_В: 38]; Дерево укрите з верха «корою» [Шух. 2: 176]; Пень у середині порохнявий зі здоровими стінами надається дуже добре на таку посудину ... Кору зверху пня здійсмається (Жукогин) [Коб_МК¹: 33]; Вњтла <'верба'> ... всередині жо́вта, зvéрха біла (Сушиця) [Он. 1: 94]; <Коноплі> к'лали на |сонци / |сохли / і |прутом б'рали і ті'пали на ті |терлицци // ті'пали / то са з'лушчувало з'вер'хі / а ті пр'аді / шо са ли'шило / так бралоса це на дир'г'їўку (Бочківці) [БГ_Т: 40]

сповњрху <мати>: ► Кожна цівка дерева зложена з трњх частин: в самій середині – серце, зповерху – кора, а проміж ними – деревина [Яв.: 204–205].

«Низ»

[1] ‘підземна частина рослини’]

– ‘у кореневій частині рослини’

сподом <мати, бути>: ◀Змийавод ... листок йаг у суніц', сподом доужезний кор'ін' (Ясень) [Он. 1: 132]

[2] ‘нижня частина рослини’]

– ‘у нижній частині рослини’

всподу <бути> ⇔ ввершкү

вдоліні, удоліні <сохнути>: ◀Шос се дерево сохне удолині, лиш де-не-де листі (Лукачівка) [БГ_С: 561]

долом <бути>: ◀Пасине тут: листки обсохлі, долом стоячі [Верхр_ЗнД: 244]

– ‘у напрямку вниз – із верхівки дерева’

вдоліну, удоліну <кидати, злазити>: ◀Вілізе горі гачугоу та козу за фіст і верже у долину ... Він неў кине на землю; він підбіжит усе та черькь і за фіст и кьигне у долину (Черник) [Онишук_М: 67]; Вискочиў пес на грушкү і з того пса зробила ся кобіта. Ся жона нарвала собі грушкү і злазит в долину (Нова Скварява) [Верхр_Б: 102]

вниз <злазити>: ◀Зл'ізай ўниз хлópче, бо ўпадеш (Пасічна) [КСГГ]

долі <падати, злазити, текти>: ◀Күсь божя матка, чорт тя даў! і с тым долы́ з дуба упаў (Страбичово) [Верхр_ЗнД: 128; УЗГ_Т: 183]; Күм не кум / а ш чирішн 'і до'лу! (Дравці, Сокирниця) [УЗГ_Т: 362; Сабадош: 71]; Але воўк такі захопиў за ноги и покирвавиў тай кроў пішла долі вільхоу. То через то вільха чирвона (Черник) [Онишук_М: 25]

дóлів <сходити>: ◀Зійшоў дóлов із дерева, пришоў на тото місце, де са світило і там быў еден дом мурований (Чергижне) [Верхр_ЗнС: 150]

– ‘із нижнього краю дерева’

відсподу <гнити>: Бортáўл 'ін 'а <‘загнивання, початок утворення дупла’> ў дэреві починае май біліе від споду (б.л.) [Грицак_С 1: 292]

здоліні <пиляти, рубати, ламати>: ◀Як воно <дерево> має упасти під гору, підтинають дорнянками з гори а підпилюють з долини і «підгоняють клинем»; Иди домів, там під Куратулом (гора в Космачи) є бук дуплавий, подібний так, йик діжка, – є тот бук и нині, – в тім буці є насипані гроші; прорубай з долини, тай вібереш (Космач) [Шух. 2: 177; 5: 190]; Як капуста иче зелена, ломлют з долины листків, с'чут, попарят горячов водов [Гнатюк_НПБ: 587]

зіспід <зрізати>: ◀Зіспід'ни мéмо сўча відчímхувати, абі с'а дэрево ни крутіло (Росішка) [КГ]

зісподу <обдирати, зрізати>: ◀Аби з смереки зробити шушицю, треба лише кору зі споду «учёрти» (обдерти); Вершаки, зі споду підчулені, пересовгують ся легко по камінях, яких оминути не можна; «Підчулює» – стинає зі споду укосом, кождий вершак ковбка, аби він

чолом не вдарив у камінь [Шух. 2: 176, 183, 181; пор.: підчулювати «въ плоту сплавного дерева срѣзывать концы бревень снизу наискось (за В. Шухевичем) [Гр. 3: 185]; *В місці, де ростуть чотири дерева з густим чатинням на горі, витинають зі споду галуззя, щоби зробити вільне місце* (Жукотин) [Коб_МК²: 15]

знизу <лізти>: ▲ *З 'д'ер'ева зн 'ізу йак 'л'езт 'і* [ГЧЗ_Т: 104]

[2.3] ‘нижня частина волокон зі стебел рослин’]

– ‘у нижній частині волокон’

вдоліні, удоліні <бути> ⇒ вверщечкү

[2.5] ‘шапка гриба’]

– ‘із внутрішнього боку (шапки гриба)’

здоли <бути> ⇒ звѣрха, згорі

зісподу <мати, бути>: ◀ *Сер'вішка* <‘сироїжка’> | *маїє з 'і споду* | *збиранк 'і* (Сторона); *Й'а'йашник 'і* <‘маслюк’> | *жовт 'і зі споду* (Зелений Гай Т) [Шило_С: 126, 287]

знизу <бути> ⇒ звѣрху

попідспід <бути> ⇒ звѣрха

сподом <бути> ⇒ звѣрха, звѣрхи

[3] ‘стовбур, стебло’; 3.1) ‘нижня частина стовбура’]

– ‘у нижній частині стовбура’

долом <зростатися, общицати>: ◀ *Злѣти – два пні виростаючі з одного кореня, долом зрослі* [Верхр_Б: 269]; *Облупсают пні дерев долом з кори т. с. обчирают, а потом як дерева усохнут, то їх стинают і корчуют* [Верхр_Л: 318]

[3.1.1) ‘нижня частина крони’]

– ‘у нижній частині крони’

долом <рости> ⇒ вгорі, угорі

зісподу <бути> ⇒ нагорі

сподом <обривати> ⇒ вгорі, угорі

[4.3] ‘плід рослини’]

– ‘у нижній частині плоду’

долів <бути>: ◀ *Такі буристі, такі долів ними п'асма червон.і. Великі й'аблика* (б.л.) [Грицак_С 1: 357]

сподом <бути>: ◀ *Когутики «ябка доўгы, сподом широковы, кваскуваты»* [Верхр_Л: 426]

[4.3. 'листок']

– 'із внутрішнього боку (листка)'

зісподу <бути>: ◀*Катрафойна ... лист як кленіця, зісподу білий* (Малий Луг) [Верхр_ЗнД: 224]підсподом <мати>: ◀*З'їле водяне, має колючки під сподом* (Волиця) [Верхр_Б: 264].

4.1.3. ССП «Тварини»

Назви ССП «Тварини», які вербалізують аналізовані концепти, представлені несистемно й номінують переважно різні частини тіла або стосуються зовнішнього покриву тварин, шкіри. Кілька назв утворено на підставі моделі мотивації 'місце → тварина', формуючи опозицію 'тварина, яка живе в горах / на Поділлі' (див.: таблицю 28).

Таблиця 28

Синопис ССП «Тварини»

4.1. СП «Довкілля. Жива і нежива природа»	
4.1.3. ССП «Тварини»	
«верх»	«низ»
1) 'верхня частина тіла'	1) 'нижня частина тіла'
adj 'із широкою верхньою частиною тулуба'	
adj 'розташований вище щодо іншої частини'	adj 'розташований нижче щодо іншої частини'
adv 'у верхній частині тіла'	adv 'у нижній частині тіла'
adv 'із верхнього краю'	adv 'із нижнього краю'
adj 'розташований на верхній щелепі'	adj 'розташований на нижній щелепі'
adv 'на верхній щелепі'	adv 'на нижній щелепі'
1.1) 'верхня частина вуха вівці'	
2) 'зовнішній покрив тіла; шкіра'	[2) 'зовнішній покрив тіла; шкіра']
	adj 'пришкірний (про шерсть)'
adv 'за шкіру'	
adv 'іззовні'	
3) 'тварина, яка живе в горах'	3) 'тварина, яка живе на Поділлі'
adj 'який живе в горах'	adj 'який живе на Поділлі'
3.1) 'порода гірських овець (корів)'	
adj 'приспосований до життя в горах'	

Субстантивна семантика «верху» охоплює значення, утворені за СО: ‘зовнішній вигляд тварин (частини тулуба та зовнішній покрив)’ та ‘місце проживання’, а саме:

1) ‘**верхня частина тіла тварини**’

верх: ◀ *У шорі є шля, а від шлії навкола заду йде піддупник, чириз верьх і попід чериво затирізуєси гуртом* (Онут) [БГ_С: 664],

1.1) ‘**верхня частина вуха вівці**’

вершак: ◀ *На конєц вўха, на вершаку ў вўсі вілку таку утнєс’а – тото стрїлка* [Грицак_В: 46]

вершок: ◀ *На верику на вўсі аж зят’ато раз та вўхо колоте, колотниця’а* [Грицак_В: 46]

2) ‘**зовнішній покрив; шкіра**’¹

верх: ◀ *С кождої куниц’і лиш брали хвостик, вир’х із хвостом* (Марам.) [УГР_Т: 134].

3) ‘**тварина (пташка, комаха), яка живе в горах**’

верховинець-окатець (comr): ◀ [Жел. 1: 64 («Alpenfalter, Apollo (Doritis Apollo) <метелик-окатець>»)]

верхолá: ▶ [Яв.: 72 (Новом.п., «лґсној жаворонокъ»); Чабаненко 1: 136 («лісовий жайворонок»)]

верхоляк: ▶ [Чабаненко 1: 136 («лісовий жайворонок»)] ■ [Гр. 1: 140 («лґсној жаворонокъ»²)]

вершнюк: ◀ [Жел. 1: 65 («Baumpieper, Spitzlerche (Anthus arboreus) <лісовий жайворонок>»)] ■ [Гр. 1: 141]

гірський кінь (comb) ⇔ гірський

горяньський вовк (comb) ⇔ горяньський

3.1) ‘**порода гірських овець (корів)**’

верховінка: ◀ *Тотó казáли вер’ховинкі сис’і лайіс’т’і віўц’і; Тоті́ вер’ховинки корóви дўже дóбри на молоко* (Росішка) [КГ; КСГГ]; *Такá вер’ховинка, прóста ў нас стрі́жка* [Грицак_В: 32]

верховінська стрі́жка (вівця, корóва) (comb) ⇔ верховінський.

«Низ» репрезентує слово *спід*, засвідчене на позначення **нижньої частини тіла тварини** (перев. пташки) (1):

спід: ◀ «Ганя» ...; *чоло і шия біляві, груди ясно брунатні, спід білий з брунатними поперечками; Готур незвичайно гарно упірений: ... спід тіла чорний з білими цятками* [Шух. 1: 23; 2: 237]; *Дуже примітне зложене приіменника під з приложником для вираження барви*

¹ В. Красних порівнює шкіру з межею, границею [Красных 2003: 4], що підтверджують філософські припущення В. Подороги: «Шкіра, шкірна поверхня нашого організму – найближче до світу Зовнішнього. Остання межа, бар’єр, поріг» [Подорога 1995: 50–51]. Отже, слово виходить за межі ІІ ССК ‘поверхня’ і водночас репрезентує ІІ ССК ‘межа’.

² Пор.: «похідні утворення від основи іменника *верх*; назви зумовлені тим, що ці птахи гніздяться високо в Карпатах, досягаючи межі букових лісів (1100–1200 м над рівнем моря і вище)» [ЕСУМ 1: 361].

споду (спідної сторони) зьвірят пр. птиць і проч. підчервонявий, підналистий, підбілий, піджоўтый [Верхр_Д: 59].

На позначення корови, яка живе на Поділлі (3), зафіксовано словосполучення подільска корова (*comb*) ⇔ подільський.

Ад'єктивна семантика здебільшого пов'язана з місцем розташування частини тіла тварин та місцем проживання тварин, а саме:

- **‘розташований вище / нижче щодо іншої частини тіла’** (про губу, щелепу (*вілиця*), крило¹):

вілиця (*вѣрхня / нїжня*): ◀*Лис ... гадав, шо йме щупака за голову, а він имив за верхню вилицю, а щупак его за спідну и затьиг щупак лиса у воду* (Космач) [Шух. 5: 148] ■ *Спідня щелепа* (б.л.) [Гр. 4: 177]

губа (*вѣрхня*): ◀*Ко'н'а три^емайут за |н'іздрa / за |верхн'у |губу* [ВГХ_Т: 287] ■ *А в другого коня карого видел есми ... губу верхнюю округне ростято* [Тимч_МС 2: 254]

крило (*вѣрхне / спідне*): ■ *Верхними скрідлами закрываючи мнѣманыи твари свои, а сподними ноги* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 71]

- **‘розташований на верхній / нижній щелепі’** (про зуб, ікло):

зуб (*горішній*): ◀*Тай корова збула сі горішних зубіў, а гістала за то роги* (Черник) [Онищук_М: 19]

ікло (*вѣрхне / нїжне*): ▲*Г'ікло ѝе нїжн'е і ѝе вѣрхн'е* [Аркушин 1: 89; Аркушин²: 87].

Микола Грицак спорадично занотував слово широковѣрхий зі значенням ‘із великою, широкою верхньою частиною (про верблюда)’: ◀*Бѣрше широковѣр'хий вербл'уд кріз игл'анѣ вѣхо прїде, ѝак богач у царство піде* (Дешковиця) [Грицак_С 1: 209]; до біблійної цитати мовець додав «власний» означальний компонент.

Із семантикою ‘найближчий до поверхні шкіри (про підшерсток)’ засвідчено прикметники:

ніжній (підшерсток): ▲*Густа ос'т' <‘підшерсток’> нїжн'а в собаки* [Аркушин 2: 18; Аркушин²: 370]

спідній (вовна): ◀*Виходить «чистий волос» і «штимл» (пуста, коротка, спідна вовна)* [Шух. 2: 151].

Із місцем проживання пов'язані деривати з коренями *-гор-* (*-gip-*) та *-діл-*, що репрезентують семантику:

[3] ‘тварина (пташка, комаха), яка живе в горах’]

- **‘який живе в горах’**

гірський (кінь): ◀*Гуцулский кінь є найлітшим гірским конем на світі* [Гк: 137]

горішній (–): ◀[Гол.: 488 («горній, на горахъ обитающій»)]

¹ Умовно до цієї групи залучено номінації, пов'язані з божественними істотами, ангелами.

горохіжний (–) (*сорт*): ◀ [Жел. 1: 154 («wild in den Bergen hausend <дикий, який живе в горах>»)]

горяньський (вовк): ◀ *Горяньский вовк* [Жел. 1: 155 («Gebirgs- <гірський>»)]

– ‘який живе в низовині, на Поділлі’

подільський (корова): ♦ ▶ *Нещасна, як Подольська корова (що коровам там роблять)* (Київ.) [Номис: 36]

[3.1] ‘порода гірських овець (корів)’]

– ‘пристосований до життя в горах’

верховінський (вівця, корова): ◀ *Волос'кі тай вер'ховин'с'кі стріж'ки* <‘вівця’> *добрі на молоко; Йе вер'ховину'кі вівці, так'і, шо май вовна м'яка; Вер'ховинс'ка корова ма́лого рóсут, вуз'ка шийа, тонкі рóги, тонкі нóги, а фáрби ўс'áкойі* (Росішка) [КГ]; *Йе вер'ховинс'кі такі, що май воўна мн'ака, дрібна, наші в'ўц'і; Вер'ховинс'кі в'ўц'і мн'аков'ўн'і, мн'аков'ўниц'і тай бир'кі мн'аков'ўниц'і* [Грицак_С 1: 32, 192].

Прикладів вербіальної семантики не виявлено.

Адвербіальна семантика

«**ВЕРХ**»

[1] ‘верхня частина тіла тварини’]

– ‘у верхній частині тіла’

вѣрхом <бути>: ◀ *Ver'xom najdete tam xre'bet / xvust / ... /nohy...* [РП_Т: 39]; *Пастушка* <‘трясогузка’> ... *вер'хом білявий і чорний тюрка, сподом біла* [Верхр_Д: 113]; *Барнік ... пташок верхом барнявий, сподом червень* (Новиця) [Верхр_Л: 159, 390]; *Пташок верхом барнявий, сподом червень* [Пиртей¹: 22]

догори¹ <бути>: ◀ *Ай сут маленейкі шчикавки* <‘вид риби’>, *такі ги слиж, але плескати догори, не до черева* (Мшанець) [Гнатюк_НПБ: 581; Он. 2: 80]

звѣрха <бути>: ◀ *Масленка* <‘трясогузка’> ... *звѣрха сіва, під сподом біла, во́ноном ківає* (Негрибка) [Верхр_Д: 109]; *У нас риба така: ... кобні, з верха чорняві, а спід споду білі* [Гнатюк_НПБ: 581]; *Бздирки – дрібна риба: звѣрха посов'яста* <‘темний’>, *здолю біла* (Мшанець) [Гнатюк_НПБ: 6; Он. 2: 121]

звѣрхи <бути>: ◀ *Нь'мчик* <‘вид птаха’> *сподом жоўтый, звѣрхы бурый* (Пузняківці) [Верхр_ЗнД: 240]

звѣрху <бути>: ▲ *Поджáри* <‘собака чорно-червоної масті’> *то звѣрху чóрни, а чѣрво че'рвоне; В собаки звѣрху чорне, а пудсподом пудб'іл* <‘біла пляма’> [Аркушин 2: 61, 99; Аркушин²: 414, 455]

навѣрха <бути>: ◀ *Ѓитил* = *сідлошиста* <‘коза’> (*чорна, а на верьха біле гей сідло*) [Онишук_НЖ: 150]

¹ Приклад прислівника динамічної ознаки зі статичним значенням.

– ‘із верхнього краю’

звѣрха <мати>: ◀ *Kun' by tav | mati | zver'xa | vuxa | po|tomu | holovu ... a na |holovi | vuxa* [РП_Т: 39]

згóри <мати>: ◀ *Karác' sívii, máie tak'í golk'é zgóri i zdóli* (Ісаїв) [Он. 1: 341]

– ‘на верхній щелепі’

горі <бути>: ◀ *На дикунóви <'дик'> два клы горі і дольі* (Дубрівка) [Верхр_ЗнД: 214; КГ]

[2] ‘зовнішній покрив тіла; шкіра’]

– ‘за шкіру’

звѣрха <піднімати>: ▶ *Ни піннимай за уха кроля, бо бде трипцукатися <'пручатися'>, трѣба звѣрха за шкіру брати* [Матіїв: 468].

Спорадично в гуцульських говірках засвідчено прислівник звѣрхів <пекти>, що, імовірно, реалізує семантику ‘іззовні’: ◀ *Горѣчим залізом віўці пеклі на нóсі, звѣрхіў такó* (Брустурів) [ЗА].

«Низ»

[1] ‘нижня частина тіла тварини’]

– ‘у нижній частині тіла’

здóлу <бути> ⇨ звѣрха

зіспóду <мати>: ◀ *Вони <риби> чорн'і, зі споду червоनावі з'абкы <'цятки'>, дрїбн'і* (Мшанець) [Он. 1: 323, 486]

підспóдом <бути> ⇨ звѣрха, звѣрху

спідспóду <бути> ⇨ звѣрха

спóдом <бути>: ◀ *Вывірка червоногньідава, сподóm біла* (Стібно) [Верхр_Д: 125]; *Плісква <'плиска'> ... сыменкаста, сподом жоўта* (Сулин) [Верхр_ЗнС: 259]; *Підлáсиста <коза> = сподом біла* (Черник) [Онищук_НЖ: 150]; пор.: *Прийшло шось <злий дух> чорне – гет цалом чорне, лише сподом тронькі біле* (Черник) [Онищук_М: 94] ⇨ вѣрхом, звѣрхи

– ‘із нижнього краю’

здóли <мати> ⇨ згóри

зіспóду <тримати, бути>: ◀ *Пан поклав одного слугу на коньї, другому дав держьвити узду, третому держьвити фіст, двох держьвило з боків, а один під конем держит коньї зі споду* (Голови) [Шух. 5: 145]; <Коза> *зі споду чорна* (Черник) [Онищук_НЖ: 149]

– ‘на нижній щелепі’

долі <бути> ⇨ горі

зни́зу <мати>: ▶ *В кабана тїл'ко зни́зу г'їкла* [Аркушин 1: 89; Аркушин²: 87].

Лексико-семантичне моделювання дериватів СП «Довкілля. Жива й нежива природа» дало змогу сформулювати такі результати дослідження.

СП «Довкілля. Жива і нежива природа» є найбільш розгалуженим формально і семантично. У межах ССП «Рельєф» виокремлено три мікрополя: «Форми рельєфу», «Водний простір» та «Небесний – земний – підземний простір». Для перших двох СМП характерна двочленна структура на рівні протиставлення «верх / низ», а для третього – тричленна, зумовлена наявністю серединної ланки – ‘земля; поверхня землі’, яка може виражати ознаки «верху» (як опозиція до «підземний простір») чи «низу» (як опозиція до «небесний простір»).

Субполе «Рельєф» є найчисленнішим (48 % усіх аналізованих назв). Назви позитивних форм рельєфу об’єднані довкола значення ‘гора’, а негативних – ‘долина’, які відображають основні поняття СМП, слугують базою для творення похідних значень його одиниць, що номінують об’єкти та явища природи, позитивні та негативні форми рельєфу – від мега- (гірський хребет, яр) до нанорельєфу (кротовина, яма, вибоїна).

Назви ССП «Рельєф» формують такі основні семантичні протиставлення, які досить симетрично віддзеркалюють обидва «полюси»: ‘гора’ / ‘долина’, ‘високогір’я; гірська місцевість’ / ‘низина, низовина’, ‘височина / рівнина’, ‘місцевість поблизу гори, гір’ / ‘місцевість поблизу долини’, ‘частина місцевості, розташована вище за іншу’ / ‘частина регіону, розташована нижче за іншу’, ‘горб, пагорок’ / ‘яма, заглибина»; ‘верхів’я річки’ / ‘понижзя річки’, ‘вітер із верхів’я річки або з гір’ / ‘вітер із пониззя річки або з низин’, ‘поверхня водойми / дно водойми’ та ін. Ці опозиції дали змогу виявити зв’язки між значеннями слів, структурувати їх відповідно до сфари (пор.: таблиці 24–26), а також виділити міждіалектні синонімні ряди завдяки застосуванню «наддіалектної» інваріантної моделі, що уможливила системне представлення мовних явищ та фіксацію просторової варіантності назв.

Важливим аспектом аналізу назв цього ССП є дифузність значень ‘високогір’я – ‘гірська місцевість’ – ‘височина, плоскогір’я’, ‘низовина’ – ‘рівнина’, ‘яр’ – ‘відросток яру’, ‘гора’ – ‘пагорб’, ‘долина’ – ‘яр’, що виразно демонструють мовні ілюстрації, як і чітко не диференційовано значень ‘долина’ – ‘низина’ – ‘рівнина’, на позначення яких засвідчено всі базові слова «низу» та численні деривати (*низ, низи́на, низо́віна; діл, доли́на, відо́лина, розділ, роздо́лина; під, по́діна, спід* та ін.). Це підтверджує думку, що для носіїв говорів висота на рівнем моря не є важливою, як і ознаки розрізнення долин, низин та рівнин, і вони не мають потреби чітко диференціювати ці поняття.

Більшість назв, пов’язаних із «верхом», представляє південно-західне наріччя, носії якого заселяють гірські та передгірські терени Карпат, натомість «низ» репрезентують передусім говори північного та південно-східного наріччя, говірки яких локалізовані від Придніпровської височини до Чорного моря, а також на Поліссі.

Значну групу утворюють назви осіб за місцем проживання та видом діяльності, які пов’язані з певною територією, оскільки вони й семантично, і

структурно мотивовані назвами місцевості чи природного об'єкта (мотиваційна модель 'місце → особа'): наприклад, *гора* → *гóрар* 'лісник у горах', *Чорногóра* → *чорногóрець* ' мешканець місцевості біля Чорногори', *верховіна* → *верхóвініць*, *верхівка*; *гора*, *гóри* → *гíрник*, *гíрняк*, *гíрнячка*, *горай*, *горák*, *горянець*, *гі(о)-рянка* ' мешканець (мешканка) верховини, високогір'я', *завéршия* → *заверші́анин*, *загір'я* → *загоря́нин* ' мешканець загір'я' та ін.

Мешканці високогірних, гірських, підгірних та низовинних районів по-різному сприймають гору й низовину: у гірських районах називають *горою* лише високі географічні об'єкти, а в рівнинних – навіть невелике підвищення. Слово *гора* як значне підвищення над місцевістю в записих із південно-східного та північного нарчч фігурує або у спогадах із дитинства оповідачів про Кавказькі гори, або в роздумах про далекі землі чи казкові місця, де збираються русалки (*нас 'тато забраў на Каўказ ... ми так п'ід'м гóройу* [Умань_Т: 219]; *В Корпати, там городув не буває, гори і всьо; Хто вмре – русалка. Ї йони збіраюца ... по горах* [ГМ_Т 1: 194; 2: 488]).

СМП «Водний простір» охоплює передусім назви верхів'я та пониззя річки, формуючи структурно-семантичні опозиції, наприклад: *гора*, *верх* / *діл*, *низ* (*низь*), *верхі(о)в'я* / *низо́в'я*, *верші́на* / *доли́на*, *ве́рхній кінéць* / *ни́жній кінéць*. «Верх» вербалізують також деривати *верші́нь*, *верховіна*, *ве́ршіа́дь*, *вершо́к*, *пове́рхов'я*, *узвэ́ршина*, демінутив *верші́чо́к*, композит *верхорі́ччя*, а «низ» – *верх*, *верхів'я*, *вершо́к* з енантіосемійним значенням. Номіновано місцевість поблизу верхів'я / пониззя річки, види водойм (гірський потік, річка, лиман, озеро), вітер за напрямом (із верхів'я / пониззя річки, із гір / низовини), поверхню / дно водойм. Окрема група номінативних одиниць – назви земель Війська Запорозького, пов'язані з пониззям Дніпра, – *низ*, *низи́*_{рп}, та похідні від них назви мешканців цих територій (*низо́вець*, *низя́нин*, *пони́зо́вець*; *дніпро́низовий коза́к*, *низовий коза́к* (*військо*, *коза́цтво*, *товари́ство*)).

Засвідчено спеціальні назви, пов'язані з різними частинами Дністровського лиману: південну частину лиману номінує «низ» (*низ*, *низи́на*), а північну – «верх» (*гора́*, *верші́на*); назви ділянки водойми – тоні (*низо́ва*_н / *горі́шня*_н), що підтверджує значення концептів *верх* / *низ* для осмислення та репрезентації цієї частини простору, важливої для носіїв говірок межиріччя Дністра і Дунаю.

ССП «**Рослини**» охоплює назви частин рослини (переважно дерева): 'надземна / підземна частини рослини' (*ве́рхнє*_н / *спі́днє*_н), 'верхівка' (*верх*, *верхв'я́к*, *верхівка*, *верх(и)ів'я*, *верховіна*, *верхові́ня*, *верхові́ття*, *верху́шка*, *вершіа́дь*, *вершіа́к*, *вершакáня*, *вершіа́на*, *вершіа́ня*, *верші́нка*, *ве́ршо́к*, *о́вершки*_{рп}, *су́вершок*; *гора́*), 'верхня частина стовбура' (*верх*, *верхівка*, *верхня́к*, *вершіа́к*, *ве́рши́к*), 'нижня частина стебла' (*до́льні сте́бла*_{рп}), 'зовнішня частина стовбура; кора' (*верх*), 'внутрішня частина кори' (*спі́дня корá*), 'верхня частина волокон зі стебел рослин' (*вершачо́к*), 'молодий пагін' (*верх*, *ве́ршо́к*, *су́вершок*), 'суцвіття, колос' (*вершкі́*_{рп}, *вершові́ння*), 'плід рослини' (*вершіа́к*) та ін.; назви рослини за місцем поширення: 'рослина, яка росте чи вирощена в горах' (*ве́рши́нік*; *горя́нки*_{рп}, *гірська́ ялі́ця* (*чічка*, *тра́ви*), *горові́й гри́б*), рослина, яка росте чи

вирощена в низовині' (*дільске жыто (милáй)*), та за характером росту стебла: 'рослина, яка стелиться по землі' (*подолáшник*).

Серед назв «верху» більшість становлять деривати слова *верх* і єдина фіксація – слово *горá* 'верховіття' – репрезентує говірки Нижньої Наддніпряни.

Місце дерева в лексико-семантичній системі мови неоднозначне: дерево, яке росте, належить до поля «Рослина», натомість дерево як матеріал для виготовлення предметів (колода, палиця) – до поля «Предмет» («Матеріальна культура»). Тому засвідчені номінації реалізують і рослинний, і предметно-речовий коди культури.

Зі значенням 'верхівка дерева' пов'язане словосполучення з «подвійним верхом» *верх* вершити 'завершувати, бути зверху', зафіксоване в гуцульських колядках: *Тобов би, рибко, скрипки клеїти, / Тобов, соколе, верхи вершити* [Шух. 4: 57], відтворюючи образ світового райського дерева, на верхівці якого – сокіл.

Назви ССП «**Тварини**», які вербалізують аналізовані концепти, представлені нечисленно, несистемно номінуючи різні частини тіла (*губá вéрхня, вілиця* <'щелепа'> *вéрхня / ніжня, іклó вéрхне / ніжне, зуб горáшній, вершіак, вершіок* <'верхня частина вуха вівці'>), зовнішній покрив тварин (*верх (із хвостом)* 'шкіра', *ніжня ость, спідня вóвна* 'підшерсток'). Чимало паралелей можна провести з частинами тіла людини.

Кілька назв утворено на підставі моделі мотивації 'місце → тварина', зокрема сформовано опозицію 'тварина, яка живе в горах / тварина, яка живе на Поділлі' (*верхолá, верхолáк, вершинюк* 'вид лісового жайворонка', *верховáвинець-окáтець* 'вид метелика', *гірський кінь, горáнський вовк / подільска корóва*). Лексичні одиниці *верховáвнка, верховáвнська стріжска (вівця, корóва)* позначають породи овець та корів, які пристосовані до життя в горах.

Бінарна опозиція *ВЕРХ* / *НИЗ* як універсальна й базова демонструє тісні зв'язки з іншими концептуальними парами, зокрема зі *СВІЙ* / *ЧУЖИЙ*, які пов'язані передусім із простором. Гірський спосіб життя спричинився до диференціації і місцевості, і мешканців, їх поділу за моделлю протиставлення на «свій – чужий», що значною мірою відображають аналізовані діалектні слова. Чимало текстів фіксує слова *гори, верхи* із присвійними займенниками *свій, мій, наш*, указуючи на прив'язаність мовців до гір (*іти в свої верхи; перенесені зі своїх гір до міст; гóры мойі, гóры; повстане наших гір пояснюють собі Зеленці так; дерево з наших гір; гóри наш'і висок'її* та ін.). Очевидно, інтерпретація гір як «свого», обмеженого, замкненого простору слугувала підставою для перенесення значень 'гора; гірський хребет' → 'межа, перехід у чужий світ', 'перепона, перешкода', 'місцевість за Чорногірським хребтом' → 'чужий край; чужина'.

Опозиція *СВІЙ* / *ЧУЖИЙ* виявляється також у назвах місцевостей та їх мешканців. Гуцули, закарпатці, які мешкають високо в горах, називають рідні терени *верховáвною*, а Покуття, розташоване нижче, у передкарпатському низькогір'ї, – *дóлами*; буковинці з негірських районів *горóю* називають гірські райони Буковини. Назви представників різних етнографічних груп диференційовано за місцем проживання, а радше – відповідно до висоти над рівнем моря:

наприклад, гуцули з високогір'я ідентифікують гуцулів із нижче розташованих територій як *долин'ян*, *долішн'ян*, *доліських люде*; бойки з гірських районів, на противагу підгірським, називають себе *гор'янами*; мешканці Надсяння називають *гірняками* лемків, а ті ототожнюють надсянців із *дóлами*, *долин'янами*.

Опозиції *ЗОВНІШНІЙ* / *ВНУТРІШНІЙ*, *ЛИЦЕВИЙ* / *ЗВОРОТНИЙ* тісно пов'язані між собою. Вони виявляють безпосередній зв'язок з аналізованими словами, передусім із назвами рослин (верх / спідна кора – 'зовнішня / внутрішня частина стовбура', *верхня луна* (*шкаралупа*) 'шкаралупа плоду') чи тварин (*верх* (із *хвостом*) 'зовнішній покрив; шкіра', *ніжня ость*, *спідна вовна* 'підшерсток') та ін.

Опозицію *НЕБЕСНИЙ* / *ЗЕМНИЙ* реалізовано за допомогою лексичних одиниць СМП «Небесний – земний – підземний простір».

Для аналізованих назв характерні різні типи перенесень – метафоричне і метонімічне. Окреслено типові моделі за СО 'зовнішня подібність' (щодо назв різних об'єктів: 'гора' – 'пагорб' – 'купа' – 'могила' – 'кратовина'; 'долина' – 'заглибина' – 'яма' – 'яма для покійника' тощо; 'дно водойми – дно іншого об'єкта', 'поверхня водойми – поверхня іншого об'єкта' та ін.), а також за СО 'сукупність об'єктів' ('купа' – 'гурт' – 'згряя' тощо). Із-поміж моделей метонімічного перенесення виділено такі, як: 'частина → ціле' ('вершина гори' → 'гора'), 'об'єкт → місце' ('гора' → 'гірська місцевість', 'долина, низина' → 'низовинна місцевість', 'верхів'я річки' → 'місцевість поблизу верхів'я та ін.); 'місце → ознака' ('дно водойми' → 'глибина'), 'особа, мешканка регіону → пісня' та ін.

Важливим для аналізу є час фіксації назв, що підтверджує гіпотезу про те, що *верх* і *низ* сягають найдавніших форм усвідомлення і моделювання світу. Значну кількість слів документують пам'ятки української мови різного періоду, а чимало давніх назв не фіксують пізніші джерела, наприклад: *гориця* 'гора' (пор.: лемківське *горічка*), субстантив *горная*, *горниця* (XI), *горина* (XV) 'гірський край, місцевість'; *удол*, *удоль*, *удолие* (XI) 'долина', (XV) 'яр; безодня'; *удолне мѣсто* (XII) 'місто в долині'; *завершани* (XIV) 'назва людей за місцем проживання; завершани'; *раздоль* (XIV) 'русло'; *подолець* (XIV), *понижзя* (XV) 'Поділля'; *погорь* (XV) 'височина, узгір'я'; *верхня земля*, *верховная земля* (XV) 'місцевість біля верхів'я річки'; *низовець* (XV) 'мешканець пониззя'; *верхне оустья*, *верхний конець* (XVII) 'верхів'я річки'; *надолные люди* (XVII) 'ті, які живуть у долинах'; *надолна земля* (XVII) 'низовина, рівнина'; *низкость* (*земна*) (XVII) 'поверхня землі', *долокъ* (XVII) 'річкова долина' та ін. Однак вони органічно «вписалися» в корпус аналізованих назв, доповнивши номінативний і семантичний простір концептів.

Незначну групу формують запозичення, утворені від етимона з аналогічним значенням: «вони або повторюють (із можливими модифікаціями) семантичний розвиток основного етимона, або реалізують нові значення» [Гак 1998: 694; пор.: Кислюк_2017: 211; Гриценко С. 2017: 218]. Зафіксовано назви осіб відповідно до локалізації: *гураль* 'представник польської етнографічної групи Підгалля', 'горянин, мешканець Карпатського регіону' (із пол. *góral* [Аркушин 2004: 267]; *горак* 'горянин' (із чес. *horák* [Верхр_Д: 99]); *гóраp* 'лісник у горах'

(із слц. *horár* ‘лісник’ [ЕСУМ 1: 563]) та ін. Польський вплив відчутний й у варіанті *góra* ‘гора’, ‘купа’, ‘гурт’.

Різноманітні репрезентації семантики дала змогу висвітлити різні її аспекти, а також продемонструвати словотвірний потенціал дериватів.

Семантичний аналіз прислівників – процес складний і дискусійний, що пов’язане передусім із труднощами щодо розрізнення прислівників та ПІК (про це йшлося в підрозділі 3.6). У процесі опрацювання діалектних матеріалів актуалізовано ще одну проблему: фіксація прислівників чи ПІК на позначення природних об’єктів, із чим погодитися досить складно, пор., наприклад: *внизу* «низина (у загальному значенні)», *долів* «долина», *на долині* «вузька протяжна низина», *у долині* «рівна місцевість між підвищеннями» [Личук 2015: 264, 287, 364, 410]; *на низу* «низина (загальне значення)» [Слободян 2017: 375]; *доліною трóхи* «земельна ділянка, що заливається весняними водами», *гóристо* «горбиста (бугриста) місцевість», «город, розміщений у долині», *на низу* «багата на вологу частина городу», *на гóру* «підвищення на дорозі» [Задорожня 2021: 210, 217, 248]. Ці суперечливі моменти потребують спеціальних студій та пояснень.

Варто наголосити, що прийменники проаналізовано в межах адвербіальної семантики, адже вони, як і прислівники, передають ознаку обставинності.

Аналізовані приклади підтверджують припущення про розмитість меж між СП та взаємоперехід лексичних одиниць. Наприклад, назви тварин, які пристосовані до життя в горах чи низовинах, або рослин, які ростуть на певній території, проаналізовано, відповідно, у межах ССП «Рослини» і «Тварини», хоча безперечним є мотиваційний зв’язок ‘місце → рослина’, ‘місце → тварина’, а назви риби, які плавають ближче до поверхні води чи до дна, – у ССП «Рельєф».

Людина, сприймаючи світ прагматично, в особливий спосіб виокремлює географічні реалії, які є базовими в її світосприйнятті, і відтак вживає їх метафоризовано відповідно до власних асоціацій. Від ландшафту залежить зайнятість мешканців різних теренів України – землеробство чи садівництво, пастухування чи рибальство тощо, що окреслює основні сфери діяльності діалектоносіїв.

Назви ССП «Рельєф» розкривають специфіку сприйняття довкілля діалектоносіїв, специфіку їх діалектної КС, яка передусім виявляється в тому, як мовці сприймають світ, який їх оточує, і як його осмислюють.

4.2. СП «Людина. Соцум»

«Сонце є головою світу, то й не дивно, що людину звать мікрокосмос, тобто маленький світ»
[Сковорода 2011: 943]

Назви людини та її рис – важливий фрагмент лексико-семантичної системи, який неодноразово був об’єктом лінгвістичних студій [детально див.: Мартинова, Щербина 2020: 47; Леснова 2004; 2013].

Це СП формують три субполя: 1) Зовнішність, 2) Характер. Моделі поведінки, 3) Соціальна єрархія.

4.2.1. ССП «Зовнішність»

Субполе репрезентують назви частин тіла, розташовані зверху / знизу, вище / нижче щодо інших частин, а також назви, утворені за семантичною ознакою 'зовнішній / внутрішній' (див.: таблицю 29).

Таблиця 29
Синопис ССП «Зовнішність»

4.2. СП «Людина. Соціум»	
4.2.1 ССП «Зовнішність»	
«верх»	«низ»
1) 'верхня частина тіла'	1) 'нижня частина тіла'
adj 'розташований вище від пояса'	adj 'розташований нижче від пояса'
adv 'у верхній частині тіла; зверху до пояса'	adv 'у нижній частині тіла; донизу від пояса'
adv 'вище щодо іншої частини тіла'	adv 'нижче щодо іншої частини тіла'
adv 'із верхнього краю'	adv 'із нижнього краю'
adv 'по голові'	adv 'по сідницях'
adv 'у напрямку вгору – уздовж тіла (частини тіла)'	adv 'у напрямку вниз – уздовж тіла (частини тіла)'
1.1) 'голова'	
adj <i>fig</i> 'нерозумний, з обмеженими потребами'	
1.1.1) 'верхня частина голови; маківка'	
1.1.1.1) 'волосся; чуприна'	
[1.2) «верх» частини тіла']	[1.2) «низ» частини тіла']
adj 'розташований вище щодо іншої частини'	adj 'розташований нижче щодо іншої частини'
adj 'розташований на верхній щелепі'	adj 'розташований на нижній щелепі'
2) 'суглоб'	
[3) 'зовнішній покрив; шкіра']	3) 'тулуб'
adj 'покритий шкірою'	
adj 'шкірний (про хвороби)'	
adv 'із зовнішнього боку; іззовні'	adv 'із внутрішнього боку; ізсередини'
adv 'під шкірою; неглибоко'	
4) 'зовнішній вигляд'	
adj 'помітний із першого погляду'	
adj <i>fig</i> 'показовий, несправжній'	

adv 'зовні, за зовнішнім виглядом'	
adv. <i>fig</i> 'показово, удавано'	
4.1) <i>fig</i> 'перше враження'	
[5] <i>fig</i> 'матеріальні речі'	[5] <i>fig</i> 'духовні речі'
adj. <i>fig</i> 'матеріальний, не духовний'	
adj. <i>fig</i> 'земний, людський'	
5.1) <i>fig</i> 'майно; речі домашнього вжитку'	
5.2) <i>fig</i> 'частина посагу'	

Це ССП представляють значною мірою прикметники та прислівники. Вербальної семантики, як свідчать опрацьовані джерела, не виявлено, а субстантивна представлена досить нечисленно.

На позначення **верхньої / нижньої частини тіла – від пояса вгору / вниз** (1) функціують назви:

верх: ◀*Та ў неіі така ф'ігура, знэйіш, «грушка»: верх вузкі'ї, а низ такі'ї широкі'ї* (Ситихів) [ЗА]

нижній тудуб (сomb): ◀*Найліпше є покласти го на череві и підоймати за нижний тудуб до гори* [Гк: 194]

низ: ◀*Ірка непогану фігуру майє, але низ трóха зат'ежкій* (Ситихів) [ЗА] ⇒ верх.

До цієї групи належать назви голови, а також лексичні одиниці, що номінують «верх» частин тіла, пор.:

1.1) 'голова'

верх¹: *і Артусныи хлѣбъ отъ пасхы и до нынѣ въ церкви священень бысть, и днесъ на іереискѣихъ врьсѣхъ ломитса за опрѣснокы; И възвратися болѣзнь его на главу его и на вѣрхъ ему неправда его снидеть* (XII) [МСДЯ 1: 466] ♦ ◀*дяблѹ <'диявол'> (чорту) верх зривати* 'бешкетувати' [ФСЛГ: 106]; *Čortu ver'ch zryvati* [Hnát: 119]

1.1.1) 'верхня частина голови; маківка'

верх: *і Исподоби(л)са еси верхъ главы з(с)на принати во ердани* (XV) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13: 183]; *W(m) вє(p)xʹ твоєя глави ажъ до (с)топи ножнія;*

¹ Засвідчено також назву казкового героя – Триголового Змія: трóйверх (сomb): ◀[Жел. 2: 986 («Триглавий (Triglav (Terglou))»)]. Пор. також назви інших героїв: Вернігора (сomb) [Жел. 1: 63 («Berggeist, Bergriese <гірський велетень, дух>»); Розпихагора (сomb) 'казковий персонаж, який міг перекидати гори' [Жел. 2: 826 («ein Fabelw: einer der Berge stürzen u. wälzen kann»)], а також Валиверх (сomb) 'Вернигора (казковий герой, який міг повалити, зісунути з місця гору (верх))': *Были раз трьома моцаре, котры дуже модны было, еден был Вали-верх, другый был Вали-бук, а третій был Миси-Жельізо* (Кружльова) [Верхр_ЗнС: 130].

Тогда дѣаволь заразиль Іѡва немочью и вредомъ што найгоршимъ ш(т) стопы ножной ажъ до верху головы; Видиль... на верху головы, любо юже зъгоеный, але великий шрамъ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 242 («верхня частина голови; маківка, верх»); 5: 14; 11: 162]; Єдны до пояса в огни стоають, другиі до персій, иньи до шиі, а иньи до верха (XVIII) [Тимч_ІС: 220]

вѣршѡк: ◀ *Тім'яниця – сама середина голови у вершка дитини, вона ги дихтит [Он. 2: 291; Вони <болі голови> відзначаються тим, що виступають при змученні, чи яких-небудь зворушеннях, звичайно в означеній порі дня і придержуються одного місця голови, наприклад вершка, чола чи потилиці [ЛЛ: 596]*

1.1.1.1) 'волосся; чуприна'

верхів'я: ▶ *Мужик попав коваля за верхів'я і давай йому метелиці давати [Гр. 1: 140 («волоса на головѣ, хохоль (чуприна)»)].*

Кілька прикладів демонструє семантичну гнучкість та контекстуальну залежність ключових слів, які не завжди є цілком семантично самостійними, а потребують уточнення, контексту, зокрема: із семантикою 'верхня частина стопи; плесно' засвідчено *верх ноги, верх стопи*: ◀ *Вѣр'х ногы – плесно [Горбач_ІЛ]; Плѣсно – верх стопи [Горбач_Т: 237], 'нижня частина живота' – низ живота*: ▶ *Коноп'яну чи л':а'ну по'лову па'рили і к'лали на ниж:и'вота / шоб швид'ше |роди поча'лис'а; а також вирази вѣрхня частіна живѡта / нїжня частіна живѡта: Йак'шо пл'ід у |верхн'їй час'тин'ї живѡта / то хлопчик / а йак'шо у |нижн'їй час'тин'ї / то д'їучинка [Тищенко: 110, 162].*

Можна припустити, що значення 'суглоб' (2) пов'язане із семантичною опозицією 'зовнішній / внутрішній', адже мотивація не цілком зрозуміла; імовірно, 'те, що виступає назовні'.

завершкѡва кість (сѡтѡ): ◀ [Жел. 1: 233 («= завѣрше»)]

завѣршя: ◀ [Жел. 1: 233 (завѣрше «Oberhauptsbein <суглоб>»)].

Зі значенням 'тулуб' (3) спорадично зафіксовано слово *ѡпід*: ◀ [Жел. 1: 572 («Rumpf <тулуб; корпус>»)], очевидно, «похідне утворення від іменника *під* 'низ, основа, фундамент' [ЕСУМ 4: 199].

Окрему семантичну групу утворюють лексичні одиниці, пов'язані зі значенням 'зовнішній вигляд' (4):

звѣрхній ви́гляд (сѡтѡ): ◀ *Ся верства упривілейована знагада все до того, шоб не лише своїй виемковим положенем, але і звѣрхній ви́глядом виріжнити ся від громади, від підданих [Зубр_Н: 71]; Через те вони й не старають ся затирати сліди по злочині, а нераз уже звѣрхнім ви́глядом зраджують, що щось провинили [Гнатюк_ПП: 299]; Ростинність зільна полонинська, хоч і не богата на роди, зміняє*

свій склад і зверхній вигляд відповідно до властивості землі [Шух. 1: 1]; *Зверхнім виглядом удає богацтво; По твоему виду, по зверхньому вигляду цїнять і поважають тебе* [Франко_П 1₁: 134, 167]; *По зверхньому вигляді цих людей можна було пізнати, що здалека йдуть* [Лом_В: 80]

звѣрхній вид (*сomb*): ◀*Усі написи: на дороговказах, пограниччю громад, вулиці, крамниці і уряди замінено польськими написами, щоб надати повітові польський зверхній вид* [Шек_Р: 223] і *Оучителѣ и писарѣ оныи през знакъ и фѣксуру розумѣют зверхніи види, то есть особы хлѣба и вина* (XVII) [Тимч_ІС: 247]

звѣрхня подѡба (*сomb*): ◀*Хворми орнаменту ... зближені до себе що до зверхньої подобі і мають спільною цїхою тїнюванє півперечними стрижками* [Корд.: 190]; *Наслїдком того виявляють Гуцули не тільки в своїй зверхній подобі, але і в подробицях життя ще много таких властивостей і прикмет; На жалѣ дбають вони тільки про зверхню, для ока видну прикрасу, а самого тіла ніколи не мують окрім лица і рук* [Шух. 1: 25]; *Втім, і зверхня подѡба пана Макса, його мова, поведінка були такі, що заганяло тобі душу в п'яти!* [ЛЛ: 272]

звѣрхність: ◀[Гол.: 394, 591 («наружность»)]; *Через його строгу зверхність нестримно пробивалася його добра натура, так що його бурсаки любили, хоч і трохи боялися; Йому б здалася жінка, котра б вважала на свою зверхність* [ЛЛ: 188, 322]

поверхніця: ◀[Жел. 2: 667 («das Aeussere, Obere <зовнішність>»)]

поверховий вигляд (*сomb*): ◀*На поверховий вигляд не покладай ся* (коментар до: *Вудуд ладне пїрїри має, коли бо смердит*) [Франко_П 1₂: 293]

поверховість: ◀*Не уважай на гарну поверховість, але на вдачу, характер та вихованє* (коментар до: *Не диви ся на вроду, але на природу*) [Франко_П 1₂: 274]

поверховність: ◀*Комічна поверховність* [СУМ 6: 644 (за І. Франком, діал.)].

У гуцульських говірках виявлено словосполучення **звѣрхній ефект** (*сomb*), відому зі значенням **‘перше враження’** (4.1): ◀*Вни <народні театри> розбуджують думки и полишеють по собі вражєне, про ике си думаєт довго, ше й потим, ек уже навіт проминет зверхній ефект* (Верховина) [Шек_Р: 205].

Чимало джерел фіксує словосполучення **звѣрхня річ, поверхні (поверховні, позверховні) речі (річи)** та деривати **поверхність, поверховність** на позначення предметів домашнього вжитку, речей особистого користування, які, імовірно, мотиваційно пов'язані з опозицією **МАТЕРІАЛЬНЕ** / **ДУХОВНЕ**.

Значення **‘майно; предмети домашнього вжитку; речі особистого користування** (зокрема, які залишилися по смерті людини)’ (5.1) номінують лексичні одиниці:

- звѣрхня річ (*comb*): ◀*Маєток – річ зверхня, а грижа, незадоволенє близиї, бо йдуть із самого нутра* [Франко_П 1₂: 220]
- повѣрхність: ◀[Жел. 2: 667 («bewegliche (äussere) Güter, Mobiliar <рухоме майно (майно, окрім землі та будівель); предмети домашнього вжитку>»)]
- поверховні річи (*pl, comb*): ◀*Помер газда, а по ньому лишилися різні «поверховні», «поверхні» речі* (Старосамб.) [Он. 2: 87 («речі особистого користування»)] і *Поверховні річи дорожают* [КІС¹⁶⁻¹⁷]
- поверховність: ◀*В Недівній відумерцина ... обнімає так ґрунт як теж і поверховність* (Недільна) [Макс_ЗП: 68–69; Он. 2: 87] ⇨ поверховні річи (*comb*).

У деяких випадках уточнено, що речі особистого користування є **частинною посагу дівчини** (5.2), що, реалізуючи семантичну ознаку ‘даний зовні’, актуалізує зв’язок із опозицією **ЗОВНІШНІЙ** / **ВНУТРІШНІЙ**:

- повѣрхні, поверховні, позверховні річи (*pl, comb*): ◀*Майже всюди є такий звичай, що як молода йде з дому своїх батьків до дому молодого, тоді «кавалери», згл. дружба, завивають всі ті речі поверховні в плахту; У тих самих селах <Росохи, Лібухова Старосамб.> поверховні речі називають шматтям; Крім цього зведенята дістають ще ... й т.зв. посаг (шмаття), себто поверховні речі, призначені до їх особистого або домового вжитку; Так само жупан з барана входить на старосамбірській території дуже рідко в склад властивого віна, бо баранячий кожух є частиною тих движимих («поверховних», «повѣрхних») речей, що «належать до дівки» (дівоцьке убрання, шмаття); Словом <«посаг»> означають загал тих «поверховних», «повѣрхних» речей, що становлять або особисту виправу дівчини, або призначені є до спільного подружнього вжитку (домова виправа); «Поверховні», «поверхні» речі («поверховність», Андрій Матковський – Туре), н.пр. лейбик, сподні, черевики й т.д., що він їх сам мав до особистого «ужиття» (Тур’є); Поняття «віно» обнімає в собі так ґрунт, гроші, худобу й всі поверхні речі* (Старосамб.) [Макс_ЗП: 19 («рухоме майно; частина посагу дівчини – особисті речі і речі для спільного подружнього життя молодої сім’ї (одяг, постільна білизна, посуд, меблі тощо)»), 25–27, 55, 68] і *Речи позверховны* [Тимч_МС 2: 149 («поверхностный, наружный, внешний»)]
- поверховність ⇨ поверховні річи (*comb*).

Словосполука повѣрховний спадковий маєток містить додатковий означальний компонент *спадковий*: ◀*Вінує її в той спосіб, що зо спадкового ґрунту виділює деякі кусні ґрунту ..., а також децо з «поверховного» (движимого) спадкового маєтку* [Макс_ЗП: 52].

Вирази *поверховні річи, речі позверховны* ‘майно’, ‘посаг’ засвідчено в пам’ятках від початку XVII ст.

Ад'єктивна семантика

«**ВЕРХ**»

[1] 'верхня частина тіла'

– 'розташований вище від пояса'

гóрній (частина): **і** *Щ(т) пѣна горная часть члѣка ест' нѣомъ: долнаа же землю, такъ и въ горней части, члѣка, въ главѣ в бѣло(м) и безкровномъ мозкѣ, оумъ невидимый; И правдиве ест' члѣк' нѣомъ и землю. щ(т) пѣна гóрнаа часть члѣка, ест' нѣомъ: долнаа же землю* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 33; 8: 110]

[1.1] 'голова'

– 'нерозумний, з обмеженими потребами'

дурновѣрхий (хлопець) (*сotr*): ◀*Простіц'а – дурновѣрхий* [Горбач_М: 355] ▶*Та ѡ жахається вночі, мов дурновѣрхий* (Черк.п.) [Гр. 1: 458 («глупый, полумумный»)] ▲*Пустий – пустоголовий, дурновѣрхий* [Горбач_О: 316]

кривовѣрший (хлопець) (*сotr*): ◀*Хтіла мене мати / За першого дати, / Я той перший кривовѣрший, / Та не дай мене мати* (Присівці) [Гнатюк_Г 2: 72]

недовѣрший (хлопець): ◀*Перший недоверший, другий недолугий, третій недопертий, четвертий без чверти, пятий без пята, шестий без чести, сьмий такий самий, восьмий недорослий, девятий безхатий, десятий вусатий, – віддай же ня, моя мати!* – «так перебирала дівка женихів» (Мшанець) [Франко_П 2;: 513]

[1.2] '«верх» частини тіла'

– 'розташований вище щодо іншої частини тіла'

вѣрхній (губа): ◀*Вѣрхня губа, губа вѣрхна* (Мацошин) [Верхр_Б: 254, 260 («Oberlippe <верхня губа>»)] ▶*На губах вуса на вѣрхній губі* (Черк.) [Груш.¹: 62]

горішній (губа, щелепа): ◀*Вуса пристригають коротко над горішньою губою* (Жукотин) [Коб_МК³: 59, 77]; *Горішна чѣлюсть* [Жел. 2: 1063 («Oberkiefer <верхня щелепа>»)]; *Зуби долішньої щоки <щелепа> заховані вцілості, в горішній щоці бракує два праві моляри ѡ один лівий премоляр* [Коб_Щ: 58]; *Вуса з гор'шньої шчѣк'іе* [Он. 2: 394]

– 'розташований на верхній щелепі'

вѣрхній (зуб, зубок): ◀*Спериду лишивса воден вѣрхній зуб, і то язиком хилитаю его* (Рідківці) [БГ_С: 611]; *Садовину траба добри жєнскати <жувати>, а в мени лиш два зуби до жєнканє і то вѣрхні* (Стрілецький Кут) [БГ_С: 117] ▶*Як у якої дитини, то в самий перед два зубки рїжуть ся передні (треба, щоб рїзались у перед передні), але буває, що ѡ вѣрхні поставлять ся уперед; Нижні передні <зуби> стають на 8-му місяцеві, а через два місяці вѣрхні* (Черк.) [Груш.²: 65]; *Ви\ход'ат сна|чала|вѣрхн'і|зупки* [Тищенко: 133]; пор.: *вѣрхній*

прите́з ‘верхній зубний протез’: *Я тожже маю притез верхний, мав ше нижний. Ну і мені віпадало то сильно* [СБ²]

горі́шній (зуб): ◀ *Зуби: бракує лівий, горішній сікач <‘зуб-різець’>, оба праві моляри* (Жукотин) [Коб_МК³: 59, 77]

[3] ‘зовнішній покрив; шкіра’]

– ‘**зовнішній, покритий шкірою**’

ве́рхній (сторона): ▶ *Деінде обмивають чоловіка, клямку від дверей і вікна верхньою стороною руки на відлів і дають уреченому напитися* (Черк.) [Груш.¹: 1]

зве́рхній (сторона): ◀ *Промітник обливає его нев на відлів руков, не долонев, але зверхнов сторонов* (Космач) [Шух. 5: 219; ГС: 500]

– ‘**шкірний**’

зве́рхній (хвороба): ▲ *Усі вони <хвороби> поділяють ся на зверхні і внутрішні. До зверхніх належать опек, нарив, пристріт і иньші; до внутрішніх – вроки, лихоманка, пошесні хороби; Зверхні хороби* (Рівн.п.) [Доман_НМ: 101–102, 105]

[4] ‘зовнішній вигляд’]

– ‘**помітний із першого погляду; зовнішній, візуальний**’

верхові́й (вада): ◀ *Оскільки <при купні й продажі> «ганч» був верхові́й і купець його при купні видів, тоді продавець за нього не відповідає* (Старосамб.) [Макс_ЗП: 13; пор.: Он. 1: 92]

зве́рхній (вигляд, прикраса, ознака, огляд): ◀ *Село Волосатий зберігає в собі поза зверхнім убозтвом і примітивною матеріальною культурою багацько інтересного з іншого боку* (Волосате) [Кміт_В: 1]; *На жаль дбають вони тільки про зверхню, для ока видну прикрасу, а самого тіла ніколи не миють окрім лиця і рук; Гуцули шанують усякі зверхні ознаки і місця християнські, як хрести, каплиці, церкви* [Шух. 1: 31, 42]; *Візю не можна легко розпізнати по зверхних познаках, проте кождей тазда має свій власний знак* (Мшанець) [Зубр_В: 4] *Загалом ця строга урядовість, зверхні ознаки пересадної чемности перед більшою чи меншою владою давали учням привід до насмішок* [ЛЛ: 581]; пор.: *Не зверхнім оглядом треба міряти вартість усякої речі, але треба заглядати всередину* (за І. Франком) [СУМ 3: 467; СУМ₂₀: 1107¹]

зверхо́вний (постава): і *Євгеній папа овчи(м) одѣньє(м) зви(р)ховнеи поставы, прикрываль и ташль вноутрнего волка* (Острог) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 104 («видимий, зовнішній»)]

пове́рхній (–): ◀ [Жел. 2: 667 (*пове́рхній* «äusser, äusserlich, dem Scheine nach, oberflächlich <зовнішній, верхній, поверхневий>»)];

¹ У СУМі значення окреслено, імовірно, помилково: «те саме, що *пове́рхові́й*»² «який не торкається суті справи; неглибокий»; «який не вникає в суть справи, обмежується несуттєвим».

поверховий (різниця): ◀ [Жел. 2: 667 («= поверхний»)]; *Вскі поверхові ріжници, екі ниволя вітиснула на польским народі вже си затерли і тому всі наші люде, шо є за границев на роботах мают від нашої держави велику поміч тай допомогу* [Гк: 84]

поверховний (вада): ◀ [Жел. 2: 667 («= поверхний»); Он. 2: 87]; *Продавець позбуває штуку без жадного «ганчу», ... взагалі не має жадної ані «поверховної» ані внутрішньої хибі* (Старосамб.) [Макс_ЗП: 12]

позверхний (покора, вдячність, чар): ■ *Позверхний чар* (за М. Рильським) [СУМ 6: 806 («те саме, що зверхній 1 <<обернений назовні, зовнішній; протилежне внутрішній>>)] і *Людей зводила и мовою и покорою позвѣрхнею* (XVII) [Тимч_МС 2: 149]; *Діаволь сегосвѣтними насъ роскошами ошукивуючи, а позверхною ихъ вдачностю <‘принадність’> в мысль нашу оукрадаючися, зводит насъ* (XVII) [Тимч_ІС: 201]

позверховний (мудрість): ■ [Гр. 3: 262 (б.л., «поверхностный»)] і *В' позверховней пстротѣ тѣла неблаговольтъ <‘сприяти’>* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 93]; *Позверховная мудрость* (XVII) [Тимч_МС 2: 149 («поверхностный, наружный, внешний»)]

– *fig* ‘**показовий, несправжній**’

зверхній (побожність): ◀ *Сама молитва, зверхня побожність, не достаточна для життя* [Франко_П 1₁: 65]

поверхній (знак): і *Поверхні знаки християнства* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

[5] *fig* ‘матеріальні речі’

– *fig* ‘**матеріальний, не духовний**’

зверхній (життя): ► *Маючи таку мету з такою увагою, я намагав більш на духову сторону життя селян, доторкаючись часом і багато до їх зверхнього життя, на приклад до економічного, історичного, а часом і географічного* (Черк.) [Груш.¹: 1] ⇔ *зверхня річ* (симв)

позверховний (потреба, справи): і <Цнота> *ижь єсть двоакаа, то єсть, одна телеснаа, а дрѣгаа дѣховнаа: телеснаа телеснымъ и позверховнымъ ... потребамъ слѣжить; Непозверховныи але внутрныи sprawy чловѣка, залѣцають <‘прославляти’>, або шкодають* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 160; 10: 82]

– *fig* ‘**земний, людський; світський**’

зверхній (ворог, прагнення): ◀ *Поборюване ворогів внутрішніх і зверхніх веде чоловіка до ступневого вдосконалення і поступу* [Франко_П 1₂: 220, 260] і *От зверхнего мирского и поганского прагненья власти* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 102].

«Низ»

[1] ‘нижня частина тіла людини – від пояса вниз’

– ‘**розташований нижче від пояса**’

долльний (частина): і [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 110 («який міститься внизу) нижній, долішній»)] ⇔ горний

[1.2) '«низ» частини тіла']

– 'розташований нижче щодо іншої частини тіла'

долішній (щелепа): ◀ *Зуби долишньої щоки заховані цілості, в горішній щоці бракує два праві моляри й один лівий премольяр; Долишня щока захована цілості* [Коб_Ц: 58, 59]

дольний (повіка, щелепа): ◀ *Челюсть долішна* [Жел. 2: 1063 («Unterkiefer <нижня щелепа>»)] і *Притисни жь палцемь повъку долнюю на концѣ ока* (XVIII) [Тимч_ІС: 773]

нижній (губа, щелепа): ◀ *Нижня ворга* [Верхр_Л: 400 (Перегримка, Чирна, *ворга нижня* «Unterlippe <нижня губа>»); Пиртей: 54 (пор.: *ворга вижня* [Пиртей: 54]); *Пащека нижня* [Горошак: 157 (*szczęka* «(dolna, gorna)»); пор.: *пащека вышня* 'верхня щелепа'); *Иде далі, дивит си, стоїт чоловік у керници по саму нижню губу і кричить: Йой, згорів сме, води пити!* (Барвінків) [Шух. 5: 38] і *Н лѣтера, покажеть жилѣ межѣ подбородкомъ и ѣстом нижнимъ* (XVII) [Тимч_ІС: 623]

спідній (губа): ◀ *Губа спідна* (Мацошин) [Верхр_Б: 260 («Unterlippe <тс>»)] ▶ *Губа спідня розскроїлася <'тріснути'>* (Борз.п.); *Фе! сказала Катерина, закопиливши спідню губу* (за І. Нечуєм-Левицьким) [Гр. 4: 69, 177] і *Губа сподняя збитая, кривавая и шпухлая; На твари губа испо(д)няя побита* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 67; 13: 183 («який міститься внизу) спідній, нижній»)]; *Плечима великъ, лицемь красенъ... рѣчь же бѣшетъ в немь тольста и устна <'губа'> исподняя дебела* (XV) [МСДЯ 1: 649]; *Болезнь ж его си скажемъ: нача емоу гнити исподняя оуоустна* (XV) [Тимч_ІС: 535]

– 'розташований на нижній щелепі (про зуб)'

нижній (зуб): ▶ *Нижні передні <зуби> стають на 8-му місяцеві, а через два місяці верхні* (Черк.) [Груш.²: 65]; *Перш-і 'зуб'ки пока'залис'а / два 'нижн'і* [Тищенко: 310]

спідній (зуб): і *И зюуби исподнии выгниша* (XV) [Тимч_ІС: 382]; *Зубы исподнии выгниша вси* (XV) [МСДЯ 1: 153]; *В губу з левое стороны пострелено и зубовъ два сподънихъ выстрелено* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 65].

Адвербіальна семантика

«ВЕРХ»

[1) 'верхня частина тіла людини – від пояса вгору']

– 'у верхній частині тіла; зверху до пояса', 'зверху частини тіла'

звѣрхи <боліти>: ◀ *Иванко мнѣ не родина тай не родиночка, / Болит мене дуже серце, з верхи головочка* (Верхній Ясенів) [Шух. 3: 212]

звѣрху <боліти, бути>: *Йванко менѣ не родина, тай не родиночка, / Серце мене болит, болит зверху головочка* (Верхній Ясенів) [Шух. 3: 214]

і *То есть дивъ мор'скій нѣякій: з' верхѣ до пояса Станъ пананьскій, а далій рыбѣй* (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 253]

згорі <старіти>: ♦ ◀ *Изгорі-м ся постаріла, а здолі молодѣ* [Магіїв: 194]

- наверху́ <бути, мати>: ◀*Вол'ос'а мал'и на вёр'ху таке шумне* <'гарний'> [Горбач_КБ: 83]
- нагорі́ <бути>: ♦ ◀*На гор'і морос, під морозом дощ, на долін'і скріпка граїє, і робіи шчо хоч* 'про кволу, стару людину' (б.л.) [Он. 1: 225]
- **'вище щодо певної частини тіла'**
- звёрху <стріляти>: **і** *В руку правую звёрху од костъки ку члонком пострелено* (Луцьк) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 104]
- **'із верхнього краю частини тіла'**
- звёрхи <брати, тримати>: ◀*Бере собі однов руков зи споду за бороду, а другов руков изверхи за лоб и так тисне кулю у роті тай неможе розтиснути* (Космач) [Шух. 5: 57];
- згорі́ <мати>: ◀*Нога мас: стёгно ... ступак: з гори плёсне* <'плесно'>, *зі споду підошва* (Черник) [Онищук_НЖ: 157]
- **'по голові'**
- зверх <бити>: ▶ *Не попав же я в двері, та в стовп головою, господи-ня те все чула – та зверх коцюбою* (за П. Чубинським) [Гр. 2: 129 («поверхъ, сверхъ»)]
- звёрха <бити>: ◀*З верха в голову бий – «се вважають за найтяжший найнебезнечнійший спосіб бити, бо від него чоловік не тільки від разу тратить притомність, але робить ся глухий, тумановатий на весь вік»* (Ясениця-Сільна) ■ *Та чень Пан Біг не буде з верха палицев бив; Грім би на ті вдарив з верха в голову!* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₁: 87, 148; 1₂: 456]
- **'у напрямку вгору – уздовж тіла (частини тіла)'**
- вгору́ <обвивати, гладити>: *Давнійше сукали з вовняних ниток воло́ки, такі шнурки причеплені до ходаків, і обвивали їх до окола ноги від кістки в гору* (Мшанець) [Зубр_В: 1] ▶ *А як коли нарошине повернуть у низ животиком, гладять по спинці в низ і в гору* (Черк.) [Груш.²: 36] ♦ вгору́ йде до сёрця туга 'про стан журби, туги': ◀*Запрегай же хлопче коньї підемо ворати; / Чей собі я перестану в дьівчиньї гадати. / В гору, в гору, по під гору йде до серце туга – / Ой випрегай малий хлопче итири коньї з плуга* (Мацошин) [Верхр_Б: 121]
- горі́ <здирати, дивитися>: *Повію му так: сынку, льїгай лем сюда. Той льїг, та горі хребтóm му реміне здер с кожи ... льїг і тот, та здер і тому горі хребтóm ремінь* (Ільниця) [Верхр_ЗнД: 149; УЗГ_Т: 197]; *Вовньаны волоки – вовньаны шнурки, служат до обуви ходаків, а в зимі навить по литстьянцьї [sic!] горі ногою, вартніиші за панчохи; вживають переважно жінки* [Кміт_С: 34]; *Та тоудó totó ходакó, а тоудó уор'і поуów totó volókw* [ТГ_С: 87, 224]; *Даїте гóрі хрыптóm римін' вїдерти тай на потылици курунó вьїрізати, та вам продám óл'ин'а. Цáрс'кі з'ат'і дáли* (Негровець) [КГ]; *Такá тотá бóндійка* <'висока жінка'> *висóка, шо як ся горі нюв попозэрав, то ня аж головá заболіть* (Лікіцари) [Грицак_С 1: 230]

дгорі <-->: ♦ утікати дгорі ‘не опускається в малий таз (про головку плоду під час пологів)’: ◀*Ни можна тогди <нід час пологів> нікому в хату уходитьи, аби си жінка ни стрюхнула, бо дитина знов утікає дгорі, або может си и обернути ногами и лихо йти* (Голови, Красноілля) [Шек_Р: 129]

довѣрху <мати>: **і** *Которые <сирени> ѡ(т) пояса ажъ до верхоу особѡ строусюю же бы мѣти мѣли: а ѡ(т) половици на долъ, невѣстѣи станъ* (Львів) [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Птахи... отъ пояса до верху особу струсюю мають, а половица на долъ стану невѣстего* (XVII) [Тимч_ІС: 775; Тимч_МС 1: 480]

Низка ФО репрезентує переносне значення ‘пильно; грізно’:

♦ згорі донізу <дивитися> ‘грізно’ <дивитися>: ◀*Окинув оком з гори до низу – «подивив ся на нього грізно або згїрдно»* [Франко_П 1₂: 394]

♦ горі <мною>, долі <мною> <дивитися> ‘пильно’: ◀*Vka'zav-em tu pa'pir'a / popri'zerav sa 'hori 'mnov / 'doli 'mnov – «jdite d ansri'jovi»* (Ковбасов) [РП_Т: 103–104]

[3) ‘зовнішній покрив; шкіра’]

– ‘із зовнішнього боку; іззовні’

горі <іти, бігти>: ♦ горі мною мороз пішов (пробіг) 1) ‘про відчуття переляку, страху; про неприємні відчуття’: ◀*Hor'i 'mnov pu'šov 'toros* (Ковбасов) [РП_Т: 99]; *Антака бѡйба <‘грізна жінка’> xim'na t'a raz gl'їnne, ta gori tobov mѡroz n'їде* (Лікіцари) [Грицак_С 1: 269] 2) ‘про відчуття холоду’: ◀*Го'р'ї мноѡ мо'рос про'б'їх, та'ка ми с'туд'їн'* (Рахів) [КСГГ]

звѣрха <червоніти>: ► *Не лиш зверха, але й зі-споду, з середини, від ока кліпка теж червоніє і висипають на ній дрібнесеньки прищики, як мак* (Київ) [Яв.: 286 («сверху, снаружи»)]¹

навѣрху <показувати>: **і** *На палу мизиньмъ, зысподу и на верху другого палца подле него указаль* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 244 («із внутрішнього боку»)]

повѣрхи <обкладати>: ► *По верхи обкладають ногу соломою, а на те кладуть другу і третю онучу. Хто вибираєть ся в лїс, кладе ще по-верх солому і прибує її обуванцями* [Зубр_Х: 28]

– ‘під шкірою; неглибоко’

звѣрху <бути>: ► *То й на око вітко, як кров жбїхає, бо жїли звѣрху* (Владична) [БГ_С: 110] ■ [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 1107 («зовні, протилежне – всередині»)]

підвѣрхом <бути>: ◀*Нї" біси', потер'ниє т'рошки', шко'лоби'на ўже нї"д вер'хом, йа зарес йа'її озму* [Астаф'єва: 168]; *Во, дивис'ї, ше трѡха, скалка ўже н'їдвѣрхом, тертїє* (Присівці) [ЗА]

¹ Йдеться про *повіки* – «рухомі складки шкіри, що зверху і знизу закривають око» [СУМ 6: 672].

[4] ‘зовнішній вигляд’]

– ‘зовні; за зовнішніми ознаками; на вигляд, візуально’

звѣрха <бути>: ◀[Жел. 1: 287 («äusserlich <зовні>»)]; *Зверха ладне, а в середиві хробачливе* – «про яблуко, та про погану вдачу чоловіка, що на зверх виглядає симпатично» (Сороки-Львівські) [Франко_П 2₂: 332]; *Зверха уй, під сподом фуй* «мова про річи зверха показні і принадні, а на правду гидкі» (Миколаїв) [Франко_П 2₂: 167]; *Я стількі людей пізнав, я думав, шо я знаю того, того, і з фамілії нашої. ... Зверха людина, так як у тім, обгортці, а троха копнѣшисі – зовсім не то [СБ²] ▶ То таракуца <‘сорт гарбуза’> / а йа думала / шо грушка / так вони схожі зверха (Малий Бобрик) [Бондар: 187] і *Вы з’вер’ха са оказоуете людє(м) быти справед’ливы а в’ноутрьността(х) є(ст) есте пол’ни безаконїа и неправ’ды (ПЄ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 101 («на вигляд, за зовнішніми ознаками»)]**

звѣрхи <мати>: ◀*Відьма то чильидь, жинка, що маєт тіло зверхи йик кожда инша жинка (Красноїлля) [Шух. 5: 204]*

зверхне <бути>: і *Если ся и зверхне яко цнотливую убиром и фарбами уматлюеши, але однакож от внутрь, яко виетечна еси, всѣм явно се вѣдомо єсть (за І. Вишенським) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 101 («(зовні) зверху»)]*

звѣрху <бути>: ▶ *Буде зверху хороше убрання, а душа буде негарна, не богобояща (за «Основою») [Гр. 1: 79]; Христось Спаситель ... зверху и внутрь его исцѣлил (Київ) [Яв.: 286 («снаружи¹»)]; І всі <бублики> відрізняють ся: наші такі, а з того города такі, з цього он які, а з иньшого міста ще инакші, і на показ зверху, і на смак (Черк.) [Груш.²: 91] ■ [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 1107 («зовні, протилежне – всередині»)] і *Поневажє анѣ лѣкаре(м) анѣ докторомъ назвати не можемъ, ... того который в’ шаты докторскїи вдѣтый з’ верхѣ, а бѣглости <‘досвід, вправність’> ... докторской не має(т); Овоцъ земли содомскїя, который зверху красень, а внутрь брыдкости полный; Кгды(ж) здадѣтся зве(р)хѣ якобы сѣ(т) собі проти(в)ны; Світилни(к) тѣла око... кгды члѣк бѣде(т) видѣти телесными очима, то може(т) виши(т)ко тѣло свое очистити и прибрати его и(ж) боуде(т) свѣтло из врѣхѣ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 140; 4: 133; 11: 104; 13: 49]; Нѣкоторіє слуги божіє з прирощєня во внутрь и зверху суть лагодны; Яблоко зверху пієнкое, а внутрь гнилости и смроду полное (XVII) [Тимч_ІС: 278, 534]**

назвѣрх <здаватися>: ◀*Жартують із парубка, якого не взяли до війська, хоч він на зверх видаєть ся зовсім здоровим [Франко_П 1₂: 496]*

повѣрхи <бути>: ◀*Повѣр’хи богобійниц’а <‘богобоязлива жінка’>, а так грїшниц’а (Вонігове) [Грицак_С 1: 211]*

поверхово <відчувати себе>: ◀*Він чув себе легким і хоч поверхово спокійним (за І. Франком) [СУМ 6: 644]*

¹ Імовірно переносне значення – ‘тілесно’, натомість *внутрь* стосується душі, душевного зцілення.

позверхóвне <підходити>: **і** Ты <речы> сьць абы сцѣн'никъ та(к) позверховне яко и внутрне былъ добре способный (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 131]

– *fig* 'показово, удавано'

назвѣрх <показувати, вдавати, виявляти почуття>: ◀Він лиш назверх таку ображену міну показує [Горбач_Р: 128]; Отже, так: в душі я ненавиджу це прокляте кодро, як ніхто на світі, але ж назверх і в очах нашої господині я вдаю, що страшенно люблю її котусів <'коти'> [ЛЛ: 507–508] ♦ проявляти себе назвѣрх 'виявляти свої емоції, почуття' ◀Повний контраст до свого попередника. Мовчазний, тихий, скуплений <'зосереджений'> у собі, рідко проявляв себе назверх [ЛЛ: 724]

повѣрхи <виявляти почуття, любитися>: ◀Єк ніби шшире любилиси книзета поверхе, то в души одно одному вже виразу ни довірено тай по шширости одно одного в души ни любило [Шек_ДИ: 240]

позверхóвне <служити>: ▶ [Пискунов: 197 («нар. слегка, поверхностно, только для виду»)] **і** Узнаешъ, же позвѣрховне а з нещирого сердца служитъ тебѣ (XVI) [Тимч_МС 2: 149 («поверхностно, наружно»)].

«Низ»

[1] 'нижня частина тіла людини – від пояса вниз'

– 'у нижній частині тіла; донизу від пояса'

вдóлі <бути>: ◀Ой я собі полюбіла хлопця з Синичóла, Мóтузом ся упасасе, вдолі усьо гóле [Матіїв: 54]

дóлом <боліти>: Йа хлопц'и роділа самá. Йа кажу: «Йой, матус'ка, йа певне бóду дитину роділа, менé так жов'ит дóлом боліт» (Малнівська Воля) [Надсяння_Т: 144]

здóлі <бути молодою> ⇔ згорі

надоліні <→> ⇔ нагорі

нізом <боліти>: ◀Мене боліло низом, як я сі згинала, – і я не могла. І вже я двацет дев'єтого, почалисі вже схваткі, шотри мінути [СБ: 477] Я вже як відробив ден, то мене вже всьо низом боліло, кілюші то всьо [ББ]

пóдолу <боліти>: ◀Шчус'йі |подолу бо|лит [Сабадош: 242 («унизу, донизу»)]

понізьку <боліти>: ◀Йі поніску бол'ит (Перехресне) [КСГГ; ГГ: 154]

– 'нижче щодо іншої частини тіла'

здоліни <бути>: ◀Голова стоїт на ший: з долини то є горло, а из заду, то є потілице (Черник) [Онищук_НЖ: 156]

ниже <бути> (ГС): «Діміна – частина тіла, від пупця понад нас нижсье» [Кміт_С: 60]

нижей <бути> (ГС): **і** На лево(и) нозе рана тятяа, шкодливая, ниже(и) костки; Костка нижеєи голени; Видел есми: одну рану на заде, на крыжсу, нижеєи пояса [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15: 51, 114]

ніжче <відрізати, бути> (ГС): *Тиї так відт'или ме^нні ногу / та йа думала / шо дес трохи ніжчи ўзмут або хот'по коліно / а то такі вишчи коліна відт'или...* [Лесюк: 298]; *Во^ни йо^лму вз'а^л и й'ноги одр'ізал'и / одну'вишче / д^лругу'нижче* (Писарщина) [ГЗП_Т: 72] ► *Низче йде поясниця = глузди* (Черк.) [Груш.¹: 63]

ніж <обрізати>: *Обріже ноги ніж колін, руки ніж ліктів та й закоте шкурку* [Чабаненко 2: 368 («нижче»)]

пониж <тримати, ламати>: ◀ *Кладетси слабого на земни або на столу, під лопатки даетси або зкочений коц, подушку, або сердак и стоєчі або на колінках у золовах слабого, ловитси єго обіручъ за руки пониж ліктіў; Замоцована є кістка пониж коліна (зломлене межси коліном а котиком) а шина идет по стаў бедровий и по пету* [Гк: 193, 199]

– ‘із нижнього краю частини тіла’

здоїни <пухнути, затикати>: ◀ *Гадина укусила чоловіка. Але трафила сї жона, шо мала при собі шлюбний пояс та перевезала єму ногу тим поясом; та лиш поки тот пояс стояў, поти лиш дійшла спухлишина, а за пояс нї. Та з долини так напухло було, шо уже далї пояса не було видно. Тай тот пояс не пустиў далї спухлини* (Черник) [Онишук_М: 29–30]; *Йде у сирий ліс (не сухий), бере фої, що напала на землю, і тикає її собі в литки попід волосє у зістріть з долини, і так йде на чуже поле* [Шух. 2: 165]

здо́лу <обвивати>: ◀ *Z dolu po rojas, žebi š'a ukazala* [Паньк.: 536]

зісподу <брати, відрізати, мати>: ◀ *Йик уже вінїс на цес сьвіт, не стало вже шо давати на закуску; він утьїв кавалок ноги зи споду, вона зз'їла* (Верховина) [Шух. 5: 93] ⇔ звѣрхи, згорі

знизу <підтримувати>: ► *Окрайка підхвачує з низу живіт і підвиша його нїби, висше держачись за спину її* (Черк.) [Груш.¹: 145]

– ‘по сідницях’

здо́лу <заплатити>: ♦ з до́лу заплатити ‘покарати ударами до сідницях’:
◀ *З долу заплатити – «жартливо: покарали його, надавали буків на долішню часть тіла»* (Нагуєвичі) [Франко 2₂: 570]

пони́зьку <бити>: *Декотрії, то гречно лиш вклонивси. З иковс чємно привитавси. А деєку, то й шертнув руков понизку, бо, єк йкийєс казав, «живий живої хочєт»¹* [Шек_ДИ: 310]

– ‘у напрямку вниз – уздовж тіла (частини тіла)’

вдо́ліну <митися, котитися>: ◀ *Як я собі нагадаю давную давнину, / Минї слїзки кочєют ся личком у долину* [Шух. 2: 199]; *Діти можут си мити у балїї, цєбрї; старї можут си спершу мити до поєса, а витак від поєса ў долину таки ў балїї, цєбрї, або у єкій великій мисці* [Гк: 160]

вдо́лі <дивитися>: ◀ *По живот'і <дивилася бабка-повитуха>. Вдо́лі так смотріла* (Малнівська Воля) [Надсяння_Т: 144]

¹ Натяк на «низькі» жарти.

вниз <гладити> ⇔ вгору

долі <висіти, текти, гладити та ін.>: ◀*Прийшоў ближе ід ній і поклаў руку на ню на голову і яў гладити долі ніў (= нею)* (Широке); *На смак бы ти упало, / долі гольінкамі бы ти потекло! (по злomu псòвать)* (Пузняківці) [Верхр_ЗнД: 153, 210]; *Кой іст мн'асо, та дулу бородов му дз'ама тече* (Вонігове) [Грицак_С 1: 235]; *До обшивки пришитий великий кусень сукна, який з переду довгий на кілька цалів спадає долі плечима* [Зубр_Н: 69]; *М'іх вісит долі плечіма* (Багнувате) [Он. 1: 224]; *Такий плов бов смачній, що лиш шліотнув долі гартанков* [Матіїв: 522]

долів <текти, котитися, чесати>: ◀*Головка заболить, сабелька іздрожить, / А долів плечима кров ізсербенить* (Великі Лучки); *Тодыль собі, тодыль дывче роскошує, / Коли свои власы долів рочешує. / Як оно іх стане горі почесувац, / Не тота му буде зозульчыка кукац!* (Борів) [Верхр_ЗнС: 175, 218]; *Нераз мі ся долів оком сльози покотили* (за Я. Головацьким) [Гол. 4: 453; Гр. 1: 417 (*долів* «на землю, вниз»)]

♦ долі голова 'убити': ◀*Кед нъє одгáдньєш <гáтку>, та ці гáва долу* (Мальців) [Гнатюк_Р: 69]; *Ізняў я гóлоў долò та яў об'іска́ти ўши* (Ільниця) [УЗГ_Т: 196]

♦ долів сэрце 'про відчуття розчарування, смутку': ◀*Долòвъ, сэрце, долòвъ, Збáвилась мя, мíла, волòвъ, Ще тя збáвлю, мíлый, корòвъ, Тогды́ бувай, лóбко, здорòвъ* [Гол.: 521]

наділ, надóл <мати> ⇔ довéрху

[3] 'зовнішній покрив; шкіра']

– 'із внутрішнього боку; ізсередини'

зіспóду <червоніти> ⇔ звéрха, наверху́.

4.2.2. ССП «Характер. Моделі поведінки»

Концепти *ВЕРХ* / *НИЗ* здебільшого підтверджують припущення про «позитивні» та «негативні» концепти в опозиції, коли перший елемент – позитивний, а другий – негативний, один компонент відображає цінність, інший – антицінність. Однак ССП «Характер. Моделі поведінки» демонструє зворотний ефект «верху» і «низу», коли позитивні риси характеру пов'язані переважно з «низом», а негативні – з «верхом».

Важлива риса цього ССП – активне представлення одиниць різних частин мови, наприклад: 'надмірна гордість, пиха; зарозумілість', 'горда людина' – 'гордий, зарозумілий, пихатий' – 'поводитися зарозуміло, зухвало' – 'гордовито, зарозуміло, пихато'; 'упокорення, смирення' – 'який виявляє покору, смирення', 'гординю якого понижено; упокорений' – 'принижувати свою гідність' – 'покірно, смиренно' та ін. (див.: таблицю 30).

Таблиця 30

Синопис ССП «Характер. Моделі поведінки»

4.2. СП «Людина. Соцум»	
4.2.2 ССП «Характер. Моделі поведінки»	
«верх»	«низ»
1) <риса характеру>	1) <риса характеру>
1.1) 'надмірна гордість, пиха'	1.1) 'упокорення, смирення'
1.1.1) 'горда, самовпевнена людина'	[1.1.1) 'смирена, покірна людина']
adj 'гордий, зарозумілий, пихатий'	adj 'який виявляє покору, смирення'
adj 'сердитий, гнівливий'	adj 'владивий смиренній людині'
	adj 'гординю якого понижено; упокорений'
v 'поводитися гордовито, зухвало'	v 'принижувати свою гідність'
v 'збивати пиху'	v 'покірно сприймати', 'бути смиренным'
v 'сердитися, гніватися'	v 'бути поблажливим, милосердним'
adv 'гордовито, зарозуміло, пихато'	adv 'покірно, смиренно'
	adv 'мовчки, несміливо'
1.1.1.1) 'хвалько'	
[1.2) 'гідність, гордість']	1.2) 'підлість, ницість'
	adj 'підлий, негідний, безчесний'
	adj 'який завдає образи, образливий'
	adj 'якого принижують, ображають'
	adj <i>fig</i> 'примітивний'
v 'пишатися, гордитися'	v 'принижувати чийсь гідність'
	v 'ображати'; <i>fig</i> 'карати'
adv 'гордо, впевнено'	adv 'ображаючи гідність, принижуючи'
	adv 'негідно, підло, безчесно'
	1.2.1) 'приниження гідності'
1.2.2) <i>fig</i> 'хтось (щось) достойний, гідний'	1.2.2) <i>fig</i> 'хтось (щось) негідний, безчесний'
1.3) 'поверховість, легковажність'	
1.3.1) 'легковажна людина'	
[1.4) 'поспішливість']	
1.4.1) 'людина, яка завжди поспішає'	
adj 'поспішливий'	
adj 'спритний, жвавий'	
v 'поводитися жваво, шумно'	

Субстантивна семантика

«**ВЕРХ**»

Основні негативні риси характеру людини втілено в дериватах із коренем *-верх-*, які виявлено зі значеннями ‘пиха, зарозумілість’, ‘легковажність’, ‘поспішливість’. Із семантикою ‘**надмірна гордість, пиха; зверхність; самовпевненість, зарозумілість**’ (1.1) функціують:

верш: ◀*Йому тіпир’ вери, бо його квіт настів* (Лицицари) [ЖГ]

звѣрхність: ■ [СУМ 3: 467; СУМ₂₀: 1107 («надмірна гордість; пиха», «зневага, презирливе ставлення до навколишніх»)] і *Зверхность, Слава, Уздаба, то все по (!) ногою, Вѣра, Милость до Бѣга, то надѣ головою* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 103].

Чимало назв номінує особу з певною рисою характеру, пор.:

1.1.1) ‘**горда, самовпевнена людина**’

горіздра¹ (*сomp*): ◀[Жел. 1: 153 («der Hoffährtige <гордій>»)]

1.1.1.1) ‘**хвалько**’

гороїжник (*сomp*): ◀[Жел. 1: 154 («Prahler <хвалькуватий чоловік>»)]

гороїжниця (*сomp*): ◀[Жел. 1: 154 («Prahlerin <хвалькувата жінка>»)].

СО ‘негрунтовний, поверховий’ слугувала підставою для творення назв риси характеру ‘**поверховість, легковажність**’ (1.3) та назви особи, наділеної такими рисами, пор.:

верхоглядство (*сomp*): ■ [СУМ 1: 337; СУМ₂₀: 282]

повѣрхність: ◀[Жел. 2: 667 («Oberflächlichkeit <поверховість, легковажність>»)]

поверховість: ◀*З погордою до усякого фальшу та поверховості* (за І. Франком) [СУМ 6: 644]

поверховність: ◀*Тільки на основі таких льокальних монографій можна би писати ширшу розвідку, не боячи ся закиду ... неточности і поверховности* [Корд.: 170]

позверховність: ► [Пискунов: 197 («поверхностность»)]

1.3.1) ‘**легковажна людина**’

верхогляд (*сomp*): ◀[Жел. 1: 65 («eitler, oberflächlicher Mensch <легковажний, несерйозний чоловік>»)] ■ [СУМ 1: 337; СУМ₂₀: 282]

верхоглядка (*сomp*): ◀[Жел. 1: 65 («Weib von eitlem, oberflächlichem Sinn <жінка з легковажним характером>»)] ► *Як почали вцацати якісь приятельки, верхоглядки та верхоумки, то й звели її ні на що* (за

¹ Етимологи коментують, що це «складне утворення з прислівника [gori] «вгору, вверх» і основи дієслова *здріти* «дивитися», яке до складного слова – в разі давності його утворення – могло ввійти в формі активного дієприкметника чол. р. однини *зѣря «той, що дивиться» («зрячий»); у разі пізнішого походження складне слово могло бути створене за існуючими словотворчими моделями аналогічного типу, де точно грамагічне значення другого компонента вже не усвідомлювалось» [ЕСУМ 1: 566].

Марком Вовчком) [Гр. 1: 140 («поверхностная женщина»); СУМ 1: 337; СУМ₂₀: 282]

верхоумка (*сотр*)¹: ◀[Жел. 1: 65 («= верхоглядка»)] ▶ *Нацокотали тії верхоумки скосирні, а ти віри поняла* (за Марком Вовчком) [Гр. 1: 140 («умничающая, но поверхностная женщина»); СУМ 1: 337; СУМ₂₀: 282].

Пам'ятки XVII ст. документують словосполучення **позверховний чоловік**, значення якого сформулювати складно: семантико-дериваційні особливості свідчать на користь СО 'поверховий, легковажний', натомість у цитаті, імовірно, ідеться про свідому, побожну людину **і Таа кни(ж)ка, которѣюсмо... за помоч'ю бжею зачали, к' наоуцѣ людиш, ... и к' формованю члка по(з)верхо(в) наго належати боуде(т)** [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 9].

У західнополіських говірках спорадично виявлено слово **верхун** 'людина, яка завжди поспішає' (1.4.1) [Аркушин 2004: 213 (*вирхун* 'тс')]. Г. Аркушин кваліфікує цей тип назв осіб, що мотивовані певною ознакою, «з негативним відтінком» [там само: 212]. Цю СО демонструє також прикметник *поверховий* 'поспішливий' [Колеснік_Д: 103].

На підставі опрацьованого матеріалу не вдалося окреслити типових моделей та напрямів мотивації СО 'риса характеру' ↔ 'особа з певною рисою характеру'. До прикладу, назви рис характеру (деривати *вєрх*) дериваційно не пов'язані з назвами людини (деривати *горá*), а значення 'поверховість, легковажність' – структурно підпорядковані назвам особи ('легковажна людина') або назвам ознаки ('негрунтовний, поверхневий'³): *верхогляд* → *верхоглядство*, *позверховний* → *позверховність*, *поверховий* → *поверховість* та ін.

Дериватам *вєрху* також властива позитивна конотація. Ідеться про почуття гордості (гідності) і гордині (пихи) – з одного боку, адекватна оцінка своїх (чи чужих) здібностей, задоволення від чогось досягнутого чи отриманого, а з іншого – зневага, пихатість, зарозумілість.

Образне значення '**хтось (щось) достойний, гідний**' (1.2.2) реалізують базові слова *верх* і *гора*:

верх: ■ *І вчинить тебе Господь головою, а не хвостом, і ти будеш тільки верхом, а не будеш долом, коли будеш слухатися заповідей Господа* (за І. Огієнком) [СУМ₂₀: 773 (гасло дцл)]

гора: ■ *Не надьмай са пыхою, пагор'ку малый и низкий, розумом своимъ домашней науки, противко горы высокой* (XVIII) [Тимч_ІС: 776].

¹ «Складне слово, утворене з компонентів *верх* (*зверху*) і *ум* (*розум*)» [ЕСУМ 1: 361].

² Словник наводить ще одне значення – «Klüglerin <розумниця (? – Т. Я.)>» [Жел. 1: 65].

³ Семантичну групу 'поверховість, легковажність' проаналізовано в межах ССП «Характер. Моделі поведінки», оскільки назви рис характеру є важливим сегментом субполя. Натомість ад'єктивне значення 'поверхневий, негрунтовний' (*поверховий* (*обирук*)), яке тісно пов'язане з 'поверхнею землею', – у межах СМП «Небесний – земний – підземний простір».

«**Низ**» може мати й негативну конотацію, репрезентуючи значення ‘підлість’, і позитивну (‘упокорення, смирення’). Цікаву динаміку демонструє слово *нізькість*, яке в пам’ятках XVI–XVII ст. номінує позитивну рису – ‘покірність’, а в XIX–XX ст. – негативну – ‘ницість, підлість, безчесність’. До прикладу:

1.1) ‘упокорення, смирення’

ниження: **і** *Нижение, покорение, оумиление, смирение дѣша* (XIV)
[МСДЯ 2: 446 («смиреніє»)]

нізькість: **і** *Исус Христос... собою образ показал, висоту и честь своего преложенства в конечную покору и низкост стянул, препоясался лентием и умыл ноги учеником* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16: 20]; *Убозства низкость* (XVII) [Тимч_МС 1: 508]

пониження: **◀** *З великого величан’а прійде ніс’ке понижен’а* (Росішка) [КГ]

приниженість: **◀** *Гроза й краса, сила природи й слабість людини, велич і нікчемність, перемога й пониженість...* [Лом_ЗС²: 171] ■ [СУМ 7: 689 («покірність, смиренність»)]

1.2) ‘підлість, ницість’

нізькість: **◀**[Жел. 1: 528 (*нізкість* «перен. Niederträchtigkeit, Gemeinheit <ницість, підлість, безчесність>»); СУМ 5: 412; СУМ₂₀: 1947]

нізьство: **і** *Нашего хоудства и низьства и Снъ Бѣжи приємлетъ* (XI)
[МСДЯ 2: 449 («ничтожество»)]

1.2.1) ‘пониження гідності’ (про дію)

зниження: **▶** *Зниження панства мужиками* [Яв.: 308 («пониженіє»)]
і [Тимч_МС 1: 334 (XVII, *зниженіє* «униженіє»)]

обниження: **◀**[Жел. 1: 545 («Herabsetzung <пониження>»)]

пониження: **◀**[Жел. 2: 700 («Erniedrigung <пониження>»)] ■ [СУМ 8: 160] **і** *Понижение и зневоленъе церковь святую восточную ведлугъ тіла опановалое* (XVI) [Тимч_МС 2: 168 (*пониженъе* «униженіє»)]; *Допустиль Господь Богъ пониженіе Грековъ на досвѣдчене ихъ въ вѣрѣ* (XVII) [Тимч_ІС: 797]

понижування: ■ [СУМ 8: 160]

приниження: **◀**[Жел. 2: 751 («Erniedrigung; Niedrigkeit, das Niederhalten <придушення, пониження людської гідності>»)] ■ [СУМ 8: 689]

униження: **і** *Абыс’мв пре(з) то, оное предивно Бѣсгоу Слова оуниже(н) є, и з’стѣне(н)є з’ высокости нб(с)ноѣ на тѣю нѣзкостъ земнѣю* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12: 196]

1.2.2) ‘fig ‘хтось (щось) негідний, безчесний’

діл ⇒ верх

нізькѣ (н): **▶** *Низьке принижусє й хвалою* (за П. Кулішем) [Гр. 3: 429]

пагорок ⇒ гора.

Ад'єктивна семантика

«**ВЕРХ**»

[1.1.1) 'горда, самовпевнена людина']

– 'гордий, зарозумілий, пихатий'

гороїжний (людина) (*сотр*): ◀[Гол.: 487 («надменный, спесивый»); Жел. 1: 152–154 («*гореїжний, гороїжний, горіжний sich stolz geh ahrend, stolz drohend; kampfbereit* <гордий, зухвалий>»)]

гурний¹ (жінка, чоловік): ◀*Гурний* «гордий; stolz; hoffärtig <високомирний, чванлий>» [Верхр_СЮ: 12]; *Щоби суд не казав, шчо йа гурна така, зуфала така; Та не буд' такóв гурнов бабови* (Воля) [Кміт_С: 53; Он. 1: 200]; *Гур'ати, йак стайе гурным, до никого ни хочес'а вобзивати* [Он. 1: 200]

звєрхній (людина): ■ [СУМ 3: 467; СУМ₂₀: 1107]

згірний (–): ◀[Жел. 1: 292 («stolz <гордий>»)]

– 'сердитий, гнівливий'

гороїжний (людина) (*сотр*): ◀[Гол.: 487 («надменный, спесивый»; пор. також: «сердитый»); Жел. 1: 152–154 (*гореїжний, гороїжний, горіжний* «*sich stolz geh ahrend, stolz drohend; kampfbereit* <гордий, зухвалий>»)]

звєрхній (людина): ■ [СУМ 3: 467; СУМ₂₀: 1107]

згірний (–): ◀[Жел. 1: 292 («beleidigend, unfreundlich <нахабний, сердитий>»)]

[1.4.1) 'людина, яка завжди поспішає']

– 'поспішливий'

поверхóвий (людина): ◀[Колєсник_Д: 103]

– 'спритний, жвавий'

гороїжний (парубок) (*сотр*): ◀*Старьими людьми село порáдне, Парóбочками село гороїжне, А дьвочка́ми село весело* (Стрий.о.) [Гол.: 487 («шумный, рьзвый»)].

«**НИЗ**»

[1.1.1) 'смиренна, покiрна людина']

– 'який виявляє покору, смирення; покiрний, вiрний, смиренний'

найни́жчий (слуга) (*GS*): **і** *Тые вѣршики ш(т) мене на(и)низшого слуги своего вдя(ч)не приняти* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *По залеценю его королевской милости нанизишихъ службъ и верного подданства нашего* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 83]

нижа́йший (послушник, слуга) (*GS*): **і** *Нижайший послушник, ярославскій, городничий* <'який доглядає за господарством'>, *монахъ*;

¹ Очевидно, запозичення з польської мови; пол. *górný* «верхній, високий; (перен.) піднесений; (ст., діал.) гордий, чванливий, зарозумілий» є похідним від іменника *góra* «гора», спорідненого з укр. *гора* [ЕСУМ 1: 324].

Пна и великого добродѣя нижайший слуга (XVIII) [Тимч_ІС: 576, 735]; пор.: *Іяко въсь выслаиса обнизѣють и низаиса възвыситься* (XI) [МСДЯ 2: 566]

пони́жений головою (людина) (сѣм): ♦ **і** *Боуди пониженъ главою, высокъ же оумьмь* (XI) [МСДЯ 2: 1080]

прини́жений (людина): ■ [СУМ 8: 689]

уни́жоний (слуга): ► *Вашоі Милости унижоний слуга* [Пискунов: 267 («покорный»)]

– **‘властивий смиренній людині’**

низькій (річ): **і** *Речи... высокіе надоль ся унижуют, а низ'кіе нагору ся подносять* (XVII) [Тимч_ІС: 564, 775]

– **‘гординю якого було понижено; упокорений’**

пони́жений (людина): **і** *Абовѣм виелякий, хто возносится пониженъ будеть; З высокости неба... на землю до насъ пониженных пришьоль* (XVII) [Тимч_ІС: 3, 452]

[1.2) ‘підлість, нищість’]

– **‘підлий, негідний, безчесний’**

низькій (людина): ◀ [Жел. 1: 528 («перен. niederträchtig, gemein <безчесний, підлий>»); СУМ 5: 412; СУМ₂₀: 1947] **і** *Аще въ благооумьньихъ, то высоци, аще ли въ низькихъ, то нестроителю <‘необачний’>* (XI) [МСДЯ 2: 449 («незначительный, ничтожный»)]; *Подлий и низкій у свѣта челоуѣкъ* (XVIII) [Тимч_ІС: 712; Тимч_МС 1: 207]

– **‘який завдає образи, образливий’**

згірний (слово): ◀ *Згірне слово* [Жел. 1: 292 («böses Wort <лайливе слово>»)]
пони́жаючий (слово, дія): ◀ [Пиртей: 296] ■ [СУМ 8: 159] **і** *Не промовляй нѣкому уципливими словами горделивими, albo кого понижающими* (XVIII) [Тимч_ІС: 566]

прини́зливий (вчинок): ◀ [Пиртей: 349] ■ [СУМ 8: 690]

– **‘якого принижують, ображають’**

зни́жений (людина): [СУМ 3: 661; СУМ₂₀: 1177]

пони́жений (чоловік): ◀ *Але Только ни дававши, бо ни хотів пониженем бути від простого хлопа в церкві* [Шек_ДИ: 305] ■ [СУМ 8: 160]

прини́жений (людина): ■ [СУМ 8: 689]

уни́жений (чоловік): ◀ *Униженный чулу¹вік* [Сабадош: 380 («принижений»)]

– *fig* **‘примітивний’**

низькій (пристрасть, ідеал): ◀ *Се однак не походить із склонности Гуцулів до розбійництва, як їм неслухно закидають, але просто із слітих, та зовсім не низьких пристрастей* [Шух. 1: 35] ► *Понижуютъ високу природу поета до низьких идеалів своїх* (за П. Кулішем) [Гр. 3: 311] ■ [СУМ 5: 412; СУМ₂₀: 1947].

Вербіальна семантика

«**ВЕРХ**»

[1.1.1) ‘горда, самовпевнена людина’]

– ‘**поводитися гордовито, зухвало**’; ‘**бути зверхнім, пихатим**’

гороїжитися¹ (*comp*): ◀[Жел. 1: 154, 326 («sich stolz gebahren; stolz u. herausfordernd auftreten <пишатися; бути гордим, зухвалим>; пор.: *їжитися*»); СУМ 2: 137; СУМ₂₀: 666; Гол.: 487 («надмеваться, спесивиться»); Кміт_С: 49 («ставитися з висока»); Он. 1: 186 («ставитися з висока»); Лесюк: 96 («чванитися, вихвалитися (очевидно, від *герой*)»)]

гуря́ти: ◀*Гур'ати, як стаїе гурным, до никого ни хочес'а вобзивати* (Хащів) [Он. 1: 200];

пор. також ФО:

♦ **вгору возноситися (пнутися)**: ◀[Жел. 1: 325 («hochfahren, hochmüthig werden <нести́ся вгору, бути гордим>»)] і *Вы ю(ю) та(м) ... яко хочете, та(к) ся дмѣте, напинайте, кокошѣте* <‘хизуватися’>, *вгору возносьте и вылета(у)те* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14: 171]; пор.: *Нехай у тѣхъ мозокъ рвется, кто высоко въ гору дмется* (XVIII) [Тимч_ІС: 363]

♦ **гори́ го́лову не́сти**: ◀*Нести гори́ голову як порожній колос* [ФСЛГ: 157 («хизуватися, чванитися»)]

♦ **горою горди́ні іти**: і *Члвікъ... что мѣль ходити долом смиреніа, то пошол' горою гордыни* (XVII) [Тимч_ІС: 565 (*пойти горою* «пишатися, загордіти, запаніти»)]; пор. також: **ходити долом смирення** ‘бути смиренным, покірним’

♦ **догори возноситися**: і *На преложенстві будучіе люде до горы... возносятьсѣ* (XVII) [Тимч_ІС: 565 («пишатися, загордіти, запаніти»)]

♦ **догори́ го́лову (ніс) задира́ти (де́рти, держа́ти)**: ◀*Голову до гори держа́ти* (Нагуєвичі); *Задер голову на три пјуди до гори* (Нагуєвичі); *Не задирай голови до гори, бо живо її опустиш – «не гордуй, не будь зарозумілий»* (Комарно) [Франко_П 1₂: 388–389, 394]; *Задира́ти но́са догори́* [СБ: 360 («поводитися пихато, зарозуміло; зазнаватися»)]; *Голову дого́ри| дерти;| Дерти н'іс дого́ри* [Коваленко_ФС: 81, 220 («зазнаватися»)]; *Та она як з дакым говорит, то ніди ся в очи не дивит, но лем задира́т голову догори* [ФСЛГ: 91 («поводитися горористо, самовпевнено; ставитися до кого-небудь зверхньо, з презирством»)] ▶ *Задрáвъ нисъ угóру – возгордился* [Б-Н: 246].

Зі семантикою ‘**збити пиху**’ (*perf*) зафіксовано фраземи з «верхом» та «низом»:

♦ **вте́рти верх**: ◀*Ще я йому верха втру – «знач. приломлю верха, образово зам. зібю з нього пиху, покажу йому свою висіість, упокорю його»* (Ценів) [Франко_П 1₁: 148]

¹ Пор.: «триматися зарозуміло, чванливо; підніматися, стовбурчитися»; «складне утворення з основ іменника *горá* і дієслова [*їжитися*] «гордо поводитися, величатися, пишатися» [ЕСУМ 1: 571]; див. також: [Левченко 2005: 40 (укр. *о* – рос. *ершиться*)].

- ♦ наділ кинути: **і** *Свѣтъ... поднесет члвка на гонор высокій, потом на дол кинул* (XVII) [Тимч_ІС: 562].

Дієслівні форми *горої́жтися*, *нагорої́жтися* репрезентують значення ‘**сердитися, гніватися**’ та ‘**поводитися шумно, жваво**’:

горої́жтися (*соп*): ◀ [Гол.: 487 («осержаться»; «шумѣть»)]

нагорої́жтися (*perf, соп*): ▶ *Чього ти нагорої́жився? Шось ни по-твойому?* [Авдеева 2: 19–20 («стать мрачным, хмурым, выглядеть сердитым»)].

Із позитивною конотацією виявлено ФО *вгору рости* ‘**пишатися, гордитися**’: ◀ *А батько ажь вь гору росте, шо синь буде щасливий, бо не тямить світові ладу* [Коваленки_С: 71].

«Низ»

[1.1.1] ‘смиренна, покірна людина’]

– ‘**принижувати свою гідність, упокорюватися**’

долувати: ◀ [Кміт_С: 63 (Хашів, «ходити, кланятися, старатися догодити»)]

зни́жувати очі (*соп*): ▶ *Я ні перед ким очей не знизив* (за П. Кулішем) [Гр. 2: 173 («понижать, понизить, опускать, опустить»)]

зни́жуватися, зни́жати́ся, знижати себе (*perf* зни́зитися): ◀ [Гол.: 605 («унижаться, понижаться»); Жел. 1: 310 («herabsinken <принижуватися>»)] ■ [Гр. 2: 173 («унижаться»); СУМ 3: 661; СУМ₂₀: 1177] **і** *Завше знижатися и корити* (XVII) [Тимч_ІС: 424]; *Часом¹ ... з¹ покори ... знижают¹са; Завше знижатиса и корити; А которіи ... не знижаочиса оумысло(м), не приходачи в¹ досконалы(и) во(з) раст бє(з)страстїа; до покори христовы знижатиса не хотѣль* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12: 118 («(принижуватися) знижатися»; «(ставати покірним, смиренным) упокорюватися»)]; *Бгъ дла тебе смирил¹ себе, а ты са(м) дла тебе не знижаєши¹ себе, а леса выносиши¹ и пышиши¹* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12: 117–118]

низитися, низити себе: **і** *Себе кто низить* (XI) [МСДЯ 2: 447 («унижать, уничижать, смирять»)]; *Оному подобають расти, а мне низитися* (XIII) [МСДЯ 2: 447 («смиряться»; «становиться ниже, меньше¹»)]; пор. також: *Низаиса възвыситься* (XI) [там само]

обни́жуватися (*perf* обни́жати́ся): **і** *Высаиса обнизиться* (XI); *Иже възвыситься самъ, обнизиться, и иже обнизиться самъ, възвыситься* (XII) [МСДЯ 2: 565 (обнижатиса «быть униженнымъ»)]

обнизити (*perf*): **і** *Ико вьсь высаиса обнизѣть и низаиса възвыситься* (XI) [МСДЯ 2: 566 (обнизѣти «быть униженнымъ»)]

¹ Імовірно, значення ‘упокорюватися’.

пони́жуватися, понижа́тися (*perf* пони́житися): ◀[Жел. 2: 700 («sich erniedrigen <понижуватися>»)] ■ [СУМ 8: 160] **і** *Христіани(н) ... тогды са вывыши 'и'аеи', кз(д)ыса понізіти старае(т)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 127; Тимч_ІС: 379]; *Скрушаючиса, и през'пость понижаючиса* (XVII) [Тимч_ІС: 73; пор.: Тимч_МС 2: 168 («унижаться»)]; *Справедливыи вывышают са, а грѣшныи понижают са* (XVIII) [Тимч_ІС: 379]

прини́жуватися, принижáтися (*perf* прини́житися, прини́зитися): ◀[Жел. 2: 751 («sich herablassen <принижуватися>»)] ▶ *Принизивсь панський рід великий* (за П. Кулішем) [Гр. 3: 429 («унижаться, унизиться»)] ■ [СУМ 8: 690 («ставити себе в принизливе становище; ставати покірним, смиренным»)]

уни́жуватися, унижа́тися: ◀*Хоч би ти унижав ся перед ним, просив його найпокірнійше* [Франко_П 1: 63]; *Не' унижайс'а 'перед' у'с'акым 'чортом!* [Сабадош: 380 («принижуватися»)] **і** *Вы абысте взаимъ единъ другого ратовати могли, повиннисте са оунижати; Речи... високіе на доль ся оунижоуют, а низ'кіе на гороу ся подносять* (XVII); *Не виностеса гордостне з'того овиемъ в'собѣ оунижайтеса завше* (XVIII) [Тимч_ІС: 231, 567]

– ‘**покірно сприймати**’, ‘**бути покірним, смиренным**’

унижа́тися: **і** *Кожный бучный <'заможный'> але мудрый умѣйся в щастю унижати* (XVII) [Тимч_ІС: 159]

– ‘**бути поблажливим, милосердним**’

зни́жуватися, знижа́тися (*perf* зни́зитися): ◀[Жел. 1: 310 («herablassend sein <бути поблажливим>»)]

[1.2) ‘підлість, ницість’]

– ‘**принижувати чиясь гідність; зневажати; дискредитувати**’

вни́жувати, уни́жувати, внижа́ти, унижа́ти: ◀*Н'іко не' л'убит, куй го вни'жайут* [Сабадош: 380 («принижувати»)]

зни́жувати, знижа́ти (*perf* зни́зити): ◀[Гол.: 605 («унижать, понижать»)] ▶ *Не хочеться рід свій поважний знизити* (за Г. Барвінок) [Гр. 2: 173 («унижать, унизить»)] ■ [СУМ 3: 661; СУМ₂₀: 1177] **і** *Не маеть ни въ чомъ его знизжати* (XVII) [Тимч_МС 1: 334 («унижать»)]; *Ne maiut Rapowe Woiewody ieho ni w czom znizati; Себе знизжили по(д) ложнѣю рѣкѣ Бжѣю* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12: 117 («принижувати»), 118 («зробити покірним, смиренным) упокорити»)]

обни́жувати, обнижа́ти (*perf* обнижа́ти): ◀[Жел. 1: 528, 544–545 («herabsetzen <принижувати гідність>»)] **і** *Да обнизать прѣзоръ <'гордияня'> вашъ* (XIII) [МСДЯ 2: 1648; пор.: МСДЯ 2: 565 (XV, *обънизити* «смирить»)]

пони́жувати, понижа́ти (*perf* пони́жити): ◀[Жел. 2: 700 («erniedrigen, hintansetzen <принижувати, ігнорувати>»); Горощак: 171; Горощак²:

122 («*poniżać*»); *Сами скажіт, ци то ни устид, тай ни публіка, екто погано виглядаст. Таков ношев Гуцули лиш себе понижэют, бо убераютци гірше барабів и старчюків* [Шек_Р: 271]; *Декую тобі, Джюндю, шо ти мене ни понизив оперед людий тай моїх дітий, а звеличів; Тай хто знаст Иванчікову натуру тай сумлінне, ци ни годен він мене понизити, або поважити міні навіть й смерти* [Шек_ДИ: 246, 335] ► *Вони рідного тата й неню не понижали* (Полт.г.); *Ми ж тебе, Химочко, не понижаєм і святим Рожеством поздоровляєм* (за П. Чубинським) [Гр. 3: 311 («*унижать, унижить*»)] ■ *Вывышшене гордых понижоу; Людей понижашь а себе сам вывысшаешь; Обачь ся, же людей понижашь* (XVII) [Тимч_ІС: 379, 380; Тимч_МС 1: 158; 2: 168 («*унижать*»)]; *Не понижаячи иншихъ и себе надъ инихъ не вывышшаючи* (XVIII) [Тимч_ІС: 379]

приніжувати (*perf* приніжити, принізити): ◀ [Пиртей: 315]; *Так завоює, закрутит, сварка, уколоти чимбільше тебе, принізити* [СБ²] ► *Низьке принижує й хвалою* (за П. Кулішем) [Гр. 3: 429 («*унижать, унижить*»)] ■ [СУМ 8: 689]

споніжати: ◀ [Жел. 2: 906 («= понижати»)]

– ‘**ображати, fig карати**’

приніжувати (*perf* приніжити, принізити): ► *Так Господь принизив: опала сей рік вся скотина* (Київ.п.) [Гр. 3: 429 («*обижать, обидѣть*»)]
◆ ▲ *Бог очима принижив – «очі болять»* (Черніг.г.) [Гр. 3: 429] ■ [СУМ 8: 689 («*ставити в принизливе становище, ображати*»)].

Адвербіальна семантика

«**ВЕРХ**»

Засвідчені прислівники можуть виражати позитивну чи негативну конотацію: позитивна – пов’язана з почуттям власної гідності, а негативна – із надмірним виявом гордості, гординою:

[1.1] ‘надмірна гордість, пиха’]

– ‘**гордовито, зарозуміло, пихато**’

горне <мислити>: ■ *Коли ... горне мыслити; Ты вѣрою стоишь, не мысль же горне* (Острог) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 33]

звѣрхньо <говорити>: ◀ – *А чо ти так з чоловіком говориши так звѣрхньо Га?* [ББ] ■ [СУМ 3: 467; СУМ₂₀: 1107]

[1.2] ‘гідність, гордість’]

– ‘**гордо, впевнено**’

догорі головою <іти>: ◆ ◀ *Заразъ мати на мамки ёго віддала, а сама по давнѣму догори головою пійшла* [Коваленки_С: 57].

«Низ»

[1.1) ‘упокорення, смирення’; 1.1.1) ‘смиренна, покірна людина’]

– ‘**покірно, смиренно**’

нізько <приносити, сидіти>: **і** *Гордость, которая низко и покорно сѣдѣти не умѣть; В’ даруночку низко принесенаа* (XVII) [Тимч_ІС: 567, 668]

понижено <просити, перепрошувати>: **◀***Понижено просіти* (за Я. Головацьким) [Жел. 2: 700 («unterthänig, ergeben <покірно, віддано>»)]; *Пишоў цитан на стежку, а там – перепрашам пониженно – кобыла насла на стежцьі (на пішнику)* (Габура) [Верхр_ЗнС: 164]

принижено <просити, виходити>: **■** [СУМ 8: 689 («покірно смиренно; виражаючи покірність, смиренність»)]

– ‘**мовчки, несміливо**’; мотивація затемнена, імовірно, слово пов’язане з *горі* ‘поряд; поруч’, характерне для гуцульських та закарпатських говірок: горі <ставати>: **◀***Стати горі двёрьми* (Росішка) [КГ]

[1.2) ‘підлість, приниження гідності, ницість’]

– ‘**ображаючи гідність, принижуючи**’

принизливо <поводитися>: **■** [СУМ 8: 690 (‘тс’)]

– ‘**негідно, підло, безчесно**’

нізько <поступати>: **■** [СУМ 5: 412; СУМ₂₀: 1947 (‘тс’)].

4.2.3. ССП «Соціальна єрархія»

ССП «Соціальна єрархія» репрезентує соціальний вимір та охоплює назви статусу та місця людини в суспільстві за соціальною стратифікацією – т.зв. соціальна «драбина», «ліфт» чи «піраміда». Назви протиставлено за опозицією ‘соціальний верх / низ’, що є прикладом найбільш стійких протиставлень [Лотман, Успенский 1977; Семигіна 2012: 249] (див.: таблицю 31).

Таблиця 31

Синопис ССП «Соціальна єрархія»

4.2. СП «Людина. Соцум»	
4.2.3 ССП «Соціальна єрархія»	
«верх»	«низ»
1) ‘перевага, вищість, домінування’	[1) ‘невдача; слабкість, нижчість’]
_v ‘мати перевагу, бути в пріоритеті’	_v ‘не мати переваги; зазнавати поразки’
_{adv} ‘у пріоритеті’	
1.1) ‘право керувати; влада’	[1.1) ‘безвладдя; відсутність права керувати’]
_{adj} ‘наділений владою’	_{adj} ‘безвладний’

adj 'пов'язаний із прагненням влади'	
v 'керувати, мати владу'	v 'підкорювати своїй владі'
v 'посідати керівну посаду, здобувати владу'	
v 'відмовлятися від влади'	
adv 'із боку влади'	
adv 'у бік влади'	
adv 'владно, рішуче'	
1.1.1) 'верховна влада'	
adj 'наділений найвищою владою'	
adv 'на чільному місці'	
1.1.2) 'духовне право'	
1.1.3) 'керівництво; керівний орган'	
1.1.3.1) 'лідер, керівник, ватажок'	
1.2) 'хтось, вищий за єрархією'	1.2) 'хтось, нижчий за єрархією'
adj 'вищий за єрархією'	adj 'нижчий за єрархією'
adj 'найважливіший, головний'	
1.2.1) 'верхні прошарки суспільства'	1.2.1) 'нижні прошарки суспільства'
	adj 'із нижніх верств; посполитий'
adv 'у панівному становищі'	adv 'у пригнобленому становищі'
	adv 'із нижніх прошарків суспільства'
	1.2.1.1) 'соціальне чи моральне дно'
	1.2.2) 'молодша гральна карта, шахова фігура'
1.2.3) <i>fig</i> 'сила, могутність'	

Субстантивна семантика

«ВЕРХ»

Лексичні одиниці об'єднано на підставі основних значень субполя 'перевага, домінування, вищість' / 'невдача, відсутність переваги, нижчість', на підставі яких сформовано низку значень, пов'язаних із владою та єрархією:

1) 'перевага, вищість, домінування'

верх: ◀[КГ («перевага в чому-небудь»); БГ_С: 49 («перевага»); *Тепér' наші вер'х, тепér' ми богачів уничтожимо. Йакма́й комуні́зма тогди́ йгра́ла* (Росішка); *Ану́ чій вир'х бу́де* (Вонігове) [КГ]; *Ми лиші таки вже утікаймо з цього весіля, бо тут вже ни наші верх, а Иванчіків* [Шек_ДИ: 262]; *Казáла, ни сунь туди носа, твій верьх ніколи не бу́де* (Лукачівка) [БГ_С: 49] ■ [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281] ■ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 241 («верх, перевага»)]; пор. також низку паремій зі словом *верх* (*верх брати (взяти), верх ма́ти, верх одержати*), що презентують

дієслівні значення ‘здобувати перевагу’, ‘бути сильнішим, кращим за інших; перемагати’

верховенство: *Верховенство права, влади; пристати під чисть верховенство* [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281]

верховодіння (*сотр*): [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 282 («дія за значенням верховодити»)]

верховодність (*сотр*): ◀ [Жел. 1: 65 («= верховодство»)]

верховодство (*сотр*): ◀ [Жел. 1: 65 («Oberherrschaft, Hegemonie, Suprematie <верховенство, панування, домінування>»); СУМ 1: 337; СУМ₂₀: 282]

верхування: ◀ [Жел. 1: 64 (*верховане* «= верховодство»)]; *Аби котрес з них ни присіло крадьми другому полу гулі, бо екби присіло, то ціле жите би над ним верхувало, присіло би го своїм верхованем; Челідь и так пишиєсла, шо доста книзеви верхованя над нев буде* [Шек_ДИ: 241, 247]

гора: ▶ [Пискунов: 55 («преимущество»)]; у складі паремій реалізує вербіальну семантику ‘здобувати перевагу; перемагати’ – *гору́ брати* (*perf* *взя́ти*), *гору́ забирáти*, *гору́ ма́ти*, *гору́ ві́нести* (*perf*), *гору́ отрі́мати* (*perf*); ‘перевершити, виявитися над міру’ – *гору́ ві́нести* (*perf*)

звѣрхність: ▶ [Пискунов: 88 («преимущество»)]; *Гаряча моя прихильність до них давала мені право їм дорекати і присвоювати собі ніби якусь над ними зверхність* (за П. Кулішем) [Гр. 2: 129 («верховність»)]
■ [СУМ 3: 467; СУМ₂₀: 1107] **і** *Видечы ижъ ма зви(р)хность ъ домѣ моемъ казаль до комо(р) замъки со(т)билти и мае(т)но(ст) мою... брати; Слово бовѣ(м) звѣрхность маеть в насъ нб(с)ныхъ даровъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 103]

перевѣрщення: ◀ [Жел. 2: 611 («Oberhand <перевага>»); СУМ 6: 138].

Перенесення ‘верх’ → ‘влада, керівництво’ – «класичний» приклад метафори, яку Дж. Лакофф і М. Джонсон мотивують тим, що «володіння владою чи силою орієнтує вгору» [Lakoff, Johnson 2003: 16].

1.1) ‘право керувати; влада’

верх: ◀ *Чий тутка верх?* [Жел. 1: 64 («Wer hat hier die Oberhoheit, die Herrschaft, wer ist hier tonangebend? <хто керує, верховодить, лідирує>»)]; *Котре котрому <молодий чи молода> борше приседе <полу з сорочки>, того буде верх* (Іллінци) [Голуб_В: 189]; *Бáбин ви*р’х’ у хáт’і* (Хашців) [Он. 1: 108] ▶ *Твоя хата, а мій верх – обрядовія слова новобрачної, подѣзжающей къ хатѣ мужа, выражающія пожеланіе властвовать въ домѣ мужа* (Лубен.п.); *А той – чоловік не такий, уміє різво говорить – то його і верх буде* (Павл.п.) [Гр. 1: 139; 4: 22]; *Як вона ... довідалась, що він її не вивіряє, а такий він же, от тоді вже вона добре зна, що це вже буде її верх* (Черк.) [Груш.¹]:

124]; пор.: вербiальну семантику ‘керувати, мати владу; верховодити’ фразем *верх брати* (*perf верх взяти*), *верхі брати* (*perf верх взяти*), *верх водити* (*вєсти*), *верх мати*, *верх погоніти*; ‘послаблювати владу, відмовлятися від влади’ – *верх скидати*

вєрхність: **і** *Просить ваше милости, абы ... зь вирхности своеє господарское стеречь и боронить* (XVI) [Тимч_ІС: 255]; *Верхность тихъ (полковниковъ) нѣгдѣ индей, толко до самого волѣ ясневелможного его милости пана воєводи брацлавского... признаваемо* (XVIII) [Тимч_МС 1: 93; Тимч_ІС: 219]

верховність: **◀**[Жел. 1: 64 («Obrigkeit, Oberhoheit <влада, право верховної влади>»)]

верховодство (*сotr*): **◀***Підлягає чийомусь верховодству, чоловік без власної волі і без власного розуміння* [Франко_П 1₂: 505]

зверхніна: **◀**[Жел. 1: 287 (*зверхніна* «Obrigkeit, Behörde; Hegemonie <керівництво, панування>»)]

звєрхність: **◀***Виканє <‘говоріння на «ви»> означає не лиш особисту почесть, але також признанє над собою зверхности господаря* [Франко_П 1₂: 428]; *Довбуш собі безпешно ходив, куди хотів; его був би ніхто зверхности мандаторам не вийвив и не відав* (Космач) [Шух. 5: 1]; *Наколиби Гданськ против Польши си збунтував тай піддавси під німецку зверхність, тогда Польша ни дозволилаби перевезти до Гданська товарів* [Гк: 95] **■** [Гр. 2: 129 («верховность»); СУМ 3: 467; СУМ₂₀: 1107] **і** *Преречоные особы ... зверхности маестату его королевское милости спротивляючысе; Упорне на зверхность короля его милости торгают и владыки складать; Мы зверхности пастырства нашего мещанъ лво(в) ски(х)... яко проти(в)никовъ и разорытеле(в) закону божого не бл(с) влемъ; Писма не читаль, альбо хотя могль и читати, умыслъне того затаилъ, ку пониженью зверхности папезьское* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1: 75; 2: 22; 10: 239]; *Безъ отмѣны давной зверхности патріарховъ и церемонѣй вицѣль заховано; Болобанъ старался спод зверхности нашеє... той манастыр выторгнути* (XVI) [Тимч_ІС: 357, 464]

звєршність: **◀**[Жел. 1: 287 («= зверхніна»)]

совєршність, сувєршность: **◀**[Жел. 2: 892, 932 («Obrigkeit <керівництво, влада>»)].

Значення ‘**верховна влада**’ актуалізує СО ‘найвищий вияв ознаки’: **верховладність** (*сotr*): **◀**[Жел. 1: 64 («Oberherrschaft, Hegemonie <верховна влада, панування>»)]

верховодство (*сotr*): **◀**[Жел. 1: 65 («Oberleitung <головне керівництво>»)]

зверхніна: **◀**[Жел. 1: 287 (*зверхніна* «Obergewalt <верховна влада>»)]

звєрхність: **▶**[Б-Н: 150 («верховная власть»); Пискунов: 88 («высшая власть»)].

Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. фіксують словосполуку *духовна зверхність*, що номінує моральну правову площину, реалізуючи значення '**духовне (природне) право**' (1.1.2), основними рисами якого є «об'єктивність, справедливність, моральність, універсальність, усезагальність, ідеальність, святість, вічність, незмінність», які об'єднані спільним поняттям «верховенство природного права» [Львова 2010: 108]; пор.: *звѣрхність: ѿ Зве(р)хность дѣхо(в)наа; Дѣховное право и зве(рх)ность нашиѣ поважаючи; Другаа ихъ речъ болить ижь се ихъ в томъ прыстанью до костела владыкове не радили, ани ихъ призволенья чекали прывлацаючи собе в томъ дѣховнѣю звирѣхность и власть, и с того собе славѣ чынечи* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 10; 10: 153; 11: 103].

Семантику '**керівництво; керівний орган**' (1.1.3) репрезентують назви:

верхі (*pl*): ◀ [Дзендз_СЗ: 13 («вищі, керівні кола, організації»)]; *Не лю- блет правди. Не любить, видите, в верхах, не любит правди. Хотет, шоб тото колесо крутилосі тільки так, як вони справцьовуют* [СБ²

■ [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281]

вѣрхність: ◀ [Гол.: 394, 591 (*вѣрхнѣсть, зѣвѣрхнѣсть* «начальное пра- вительство, власти»); Жел. 1: 64 («= **верховність**»); КГ («керівни- цтво, влада»)]; *Піп послаў потім по бірова <'війт, староста'> і дѣло дали знати вѣрхности і цитан прото мусьїл покутовати; Вѣрхност «Obrigkeit <влада>» (Чертижне) [Верхр_ЗнС: 164, 229]; Дѣки добрѣ до бідних дїде, та вѣр'хніс'т'и прїде. Йак тотѣ брѣти, коли н'їхтѣ ни слобожѣе, вѣр'хніс'т' не каже, абї брѣти. Ни би на вѣр'хніс'т' ни напраўл'али, ай напраўл'айут у сѣлах (Росїшка); То типїр'ки така вїр'хност'їде по ўбїран'у <'вїбори'>. Ізѣраз вїр'хнус'т'маїе клѣпут (Великий Бичків). Та шче з'вїдовати би с'а вїр'хности (Тере- бля) [КГ]; Вїшло від вѣр'хносте, абї попїд'тинати дубл'а на шкѣлу (Росїшка) [КСГГ; КГ] і [Тимч_МС 1: 93 («начальство»); Тимч_ІС: 219 («зверхність, старшина»)]*

верховність: ◀ [Жел. 1: 64 («Obrigkeit, Oberhoheit <керівництво, влада>»)]

верхушка: ▲ *Кому'н'їсти дак може дес' с'тарїеє кому'н'їсти / там верхушка / д'е_то / шо_то роб'їл'ї сво'їо* [ГЧЗ_Т: 302]

звѣрхність: ◀ [Жел. 1: 287 («= **зверхніна**»)]; *Нема ладу, нема зѣвѣрх- ности, то підвладні сваряють ся самї між собою, не дбають ні про що* [Франко_П 1₂: 498]; *Йик поклав Матей церкву, то здивувала си зѣвѣрхність, відки бїдолаха гроші възив (Космач) [Шух. 5: 196] ► [Пис- кунов: 88 («начальство»)].*

На позначення **лідера, керівника, ватажка** (1.1.3.1) засвідчено низку синонімів:

верх (*pl* **верхі**): ► *Волають подорожнѣго чоловіка в хату спочити. «Чи один верх», питає, «у вас у хаті, чи два верхи?» – «Один» – «Ну, коли один, так прошу приймати». Але увїйшовши у хату, незабаром*

помітив, що жінка чоловікові не кориця – за шапку: «Я», каже, «вас питає, чи не два верхи у вас у хаті? Там, де два верхи, я ніколи не останусь, хоч би як притомивсь»; У їх два верхи у хаті (Ізюм.п.) [Номис: 271] і *Учитель ... Петра самого верхомъ або верховнымъ зоветь*; *У(т) части новой ласки ап(с)лш(в) вс(р)хы з њба, пр(с)тѣю тр(о)ицоу* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 242 («головна, керівна особа; мн. найвище духовне керівництво»)]; *Апостола Петра называють ... верхомъ и головою* (Київ) [КІС¹⁶⁻¹⁷]

верховний (п): і *Учитель ... Петра самого верхомъ або верховнымъ зоветь* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 242]

верховник: ◀[Жел. 1: 64 («der Obere, Oberhaupt <керівник, лідер>»)]

верховод, верховід (сotr)¹: ◀[Жел. 1: 64 («Anführer, Führer, Tonangeber, Häuptling <керівник, лідер>»); Кміт_С: 28 («голова, зверхник»); Он. 1: 108 («керівництво»)]; *Верховод, найповажніший, впливовий чоловік; Говорить чоловік підвладний до свого верховода* [Франко_П 1₂: 440, 446] ▶ [Б-Н: 73 (*верховідъ* «старшина; начальник; атамань; крикунь на деревенской сходкѣ»)] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 282 («впливова людина, що відіграє керівну роль у певному середовищі, у своєму оточенні і т. ін.»)]

верховода (сotr): ◀[Піпаш: 22 («вожак; лідер»)] ▶ *З колеґіума виходили всі люде, которі були верховодами українського панського товариства* (за Г. Квіткою-Основ'яненком) [Гр. 1: 140] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 282]

верховодар (сotr): ▶ [Яв.: 72 («главный заправило, главный руководитель»)]

верховодець (сotr): ◀[Жел. 1: 64 («= верховод»)] ▶ *Був верховодцем над гвардіянською милицією* (Харків) [Яв.: 138]

верховодитель (сotr): ◀[Жел. 1: 65 («oberster Leiter, Director <головний керівник, директор>»)]; *Наш Иван буѣ ѡм за верховодител'а* (Росішка) [КГ]

верховодиця (сotr): ◀[КГ]

верховодка (сotr): ■ [СУМ₂₀: 282]

верховодник (сotr): ◀[Гол.: 395 («начальник, предводитель»); Жел. 1: 65 («Anführer, Häuptling <ватажок, лідер, керівник>»)]

верховодниця (сotr): ◀[Гол.: 395 (*верховоднице* «начальница, предводительница»)]

звѣрхний (п): і *Абы... жадень зверхный не важильсе лежь самъ себе оберати* (Володимир) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 102]

звѣрхник: ◀[Гол.: 591 («начальник, начальствующий»); Жел. 1: 287 («der Obere, obrigkeitliche Person; Behörde <очільник, керівник, представник органу влади>»)]; *Якраз в той момент до станиці зайшов його зверхник, і він почав йому рапортувати про моє задержання;*

¹ Укладачі ЕСУМу припускають, що слово пов'язане зі ст.укр. *върхъ* 'перемога' як 'той, хто веде до перемоги' [ЕСУМ 1: 361].

Се був би скандал і для мене, се пошкодило би мені в опінії моїх зверхників; По другій поїзді Павло сказав в присутності наших зверхників... [ЛЛ: 322, 546, 666] ►Нові там зверхники запанували (за П. Кулішем) [Гр. 2: 129 («начальство, старший, власть имущій»)]; Бувають випадки, що декуди кермують ся при виборі імени дитини іменами володарів, пати або і иньших зверхників та славних людей (Черк.) [Груш.¹: 54] ■ [СУМ 3: 467 (діал.); СУМ₂₀: 1107] і Жаловатися яко пану зверхнику [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 102]

зверхнійший (*n, GC*): і [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 101 (*звѣрхнѣйший*)]

сѳвершний (*n*): ◀[Жел. 2: 892 («*der Vorgesetzte* <керівник, начальник, представник влади>»)].

За семантичною ознакою ‘єрархія’ сформовано значення:

1.2) ‘**хтось, вищий за єрархією; хтось, важливіший за іншого**’

вѣрхній (*n*): ◀*Хто буѣ спідний – бѣде вѣр’хний, а хто буѣ вѣр’хний – бѣде спідний* (Росішка) [КГ]

1.2.1) ‘**верхні прошарки суспільства**’

верхівка: ■ [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281]

вершѣчки (*pl, det*): ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 282]

вершкі (*pl*): ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 282]

гѳра (*pl гѳри*): ♦ ◀*Де високі гори, там глибокі доли – «де великі богачі, там і країні бѣдаки: контрасти трафляють ся скрізь у житю»* (Коломия) [Франко_П 1₂: 412]; пор.: ♦ ►*Гору хвали, а низ ори* (Ізюм.п.) [Номис: 142].

Опозиція *гори / доли* ‘верхні / нижні прошарки суспільства’ знаходить відголос у ФО гѳри з долинами порівняти (зрівняти) ‘зробити неможливе, нереальне’: ◀*А єк <вѣтри> низєлиси понад верхе низко, то з таков силов запералиси в труні, єкби хотіли зривнати гори з долинами* [Шек_ДИ: 116]; *Порѳмняє гѳри з долинами, а богатых з убогими* [Ількевич: 77]; *Порівняє гѳри з долинами, а богатих з убогими* [Номис: 34; Гр. 1: 309; Гр.² 1: 375]; *Вирівнає ще Пан Біг гѳри з долинами – «знач. прийде ще однакова справедливість для бѣдних і богатих; доведєсь гордому впасти, усмирити ся»* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₁: 186]; *Порівняє гѳри з долинами, а богатих з убогими – «вердженє в значіню неможливости: годї порівняти гѳри з долинами і бѣдних з богатими»* (за Г. Ількевичем) [Франко_П 3₁: 14]; *Гѳри і доли тьїжєко зрівнати – «так само важєко зрівняти маєтєковї та соціальні нерівности нїж людьми»; Кѳби гѳри покопати, доли порівнати! – «жартують із мрїї та бажань чоловіка, що хоче чѳгось неможливого»* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₂: 413] і *Ацєб зволиль богѣ волю подати (вѣтрові), то могль бы з дольнами и гѳры зравнати* (XVIII) [Тимч_ІС: 306]; пор. натяк на кінець світу: *Гѳтѣйте пѣть г(с)днь, справедливыї дѣлайте стє(ж)ки єго, абовѣмь ко(ж)дѣй долѣ и гѳра поровнаю(т) зємла* (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 59].

У пам'ятках із XVII ст. засвідчено дериват *звѣрхність* із семантикою 'сила, могутність' (1.2.3): **і** *Кгда бы звирхности римского бискупа не знали; Дръжава: ...моц^ѣ, сила, ... велможность, можность, albo зверхность; Епископъ Римскій... не мѣль въ духовныхъ болейшей владности и зверхности [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 103; 2: 21]; Сына Божого зверхность и державу понижаетъ [Тимч_МС 2: 168].*

Соціальний «**Низ**» репрезентовано значно численніше – і щодо номінацій, і щодо семантики:

1.2) 'хтось, нижчий за єрархію; другорядний'

нижник: ► *Нижник не вишник; нижник послухає вишника [Пискунов: 67 («подчиненный, младший или нижний чин»)] і Бутурлинъ, пяный, бивъ Васильця нижника (XVIII) [Тимч_МС 1: 507 (нижникъ (пол. *niżnik*) «нижний чин; холоп»)]*

нижній (*n*): ► *Не впрохав нижнѣго, не впросиш вищого [Номис: 22; Гр. 2: 563 (за М. Номисом)]*

нижня (*coll*): ◀ [Жел. 1: 528 («die Unterbeamten, Dienstmannschaft, (Gendarmerie etc.) <чиновник, член команди нижчого рангу (жандарми тощо)>»)]

нижчий (*n, GC*): ◀ *Хотет, аби був низший вид них тай вѣчно си їм клонив [Шек_ДИ: 174] ► На світі вже давно ведеться, що нижчий перед вищим гнеться (за Л. Глібовим); Не впрохав нижнього, не впросиш вищого (за М. Номисом) [Гр. 1: 143, 202] і Два нижшиє болий важули, нижли митрополитъ съ петма владыками (XVI) [Тимч_ІС: 177]*

спідній (*n*) ⇒ **вѣрхній**

1.2.1) 'нижні прошарки суспільства'

діл (*pl* **дóли**) ⇒ **гóра**

низ (*pl* **низі**): ◀ *Яка наша біда?! Низи не можуть нічого змінити, в верхи не хочуть (Львів) [ЗА] ■ [СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947] ⇒ гóра (*pl* **гóри**)*

низóта (*coll*): ◀ *Ось то я богослов, то треба дати почути низоті, – що вона проти мене! [Гр. 2: 563 (низóта, за А. Свидницьким)] ■ [СУМ₂₀: 1947]*

1.2.1.1) 'соціальне чи моральне дно'

діл, дол: **і** *Упадаете въ долъ оманеня; Якъ глѣбокій долъ и пропасть згинена штворена естъ, ты(м) которыи толмачать нешторожне; Свѣтъ з фиртѣною поднесетъ члвека на гоноръ высокій, потомъ его на долъ кинетъ и розбѣетъ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 113 («перен. (моральне чи соціальне дно) яма, діл, прірва»)]*

низота: **і** *В^ѣ последнѣю низотѣ сънидишия (XV) [МСДЯ 2: 448 («низкое положение»)]*

1.2.2) 'молодша гральна карта, шахова фігура'

нижник: ◀ [Жел. 1: 528 («Bube (im Kartenspiel) <валет, нижник (у картах)>»); Hnát: 79 («kart. dolnik (druh karty)»); ЛЛ: 524 («шах. пішак»); СУМ 5: 409 (*dial.*); СУМ₂₀: 1946 (*lit.*)].

Ад'єктивна семантика

«**ВЕРХ**»

[1.1) 'право керувати; влада']

– 'наділений владою; який посідає високе становище в суспільстві'
верховлáдний (–) (*сорт*): ◀[Жел. 1: 64 («die Oberherrschaft habend <наділений верховною владою>»)]

верхóвний (апостол, людина): ◀[Жел. 1: 64 («der Obere, Ober- <верхній, верхонний>»); Горошак²: 30] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 282] **і** *На гробъ врѣховьнаго а́гла Петра (XI); Кдѣ ли верховьнии апостоли (XII) [МСДЯ 1: 465]; О(т) свѣтыхъ и верховнѣхъ ВІ апостоль [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 166]; Діяволь... и Петра верховного апостола на отцепенство привел; Петръ, верховный апостоль (Львів); Протожъ не можетъ быти папа антихристомъ. Бо яко сатана сатану не выганяеть, такъ бы тежъ антихристове дробнѣйшиє верховного антихриста не преслядовали [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1: 117; 8: 208]; Верховный Апслъ и ученикъ хвъ Петръ стый; Верховный, то есть начал'нѣйший апстломъ названъ есть (XVII); <Христось> ожививъ дівку <'донька'> церковного члвѣка верховного (XVIII) [Тимч_ІС: 219, 851 («найвищий, найголовніший, найчільніший»)]*

високовѣрхий (закопорушник) (*сорт*): **і** *Ро(з)сыпле(т)са кипари(с) то есть, високове(р)хіє законопрестѣпници розо(з)наны бѣдѣ(т) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 51]*

– 'пов'язаний із прагненням влади, бажанням керувати'

верховóдний (мрія): ► *Під римські верховодні мрії вовік чола свого не нагнемо (за П. Кулішем) [Гр. 1: 140 («желаючій властвовать»)]*
 ■ [СУМ₂₀: 282]

[1.1.1) 'верховна влада']

– 'наділений найвищою владою; верхонний'

вѣрхній (бог, учитель): ◀[Жел. 1: 64 («oberst <тс>»)] **і** *Призиваючи бого(в) свои(х) на помо(ц), верхних¹ и низки(х) (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 237]; Зывал своих богов на помоч верхних и нижних; Отметници, кровопролци, лживѣ прорци, верхнѣ оучителіє, слѣповодци, лицемѣри (XVII) [Тимч_ІС: 218–219 («найвищий, найстарший»)]*

верховий (–): ◀[Жел. 1: 64 («= верхóвний»)]

гірнішний (лідер) (*ГС*): ◀*Ск уставетци усі <коледниці> табори редом на цвинтари, за проводом першого и гірнішого берези, коледуючі обходѣт тричі церкву, а відтак плетучі идут до попа коледувати [Гк: 52]*

звѣрхній (пан, пастир, апостол): ► [Б-Н: 150 («верхонний»)]; *Король – пан звѣрхній [Яв.: 286] **і** Пастыря нашего звѣрхнего; Ото маєшь и пана звѣрхнего помазанъца Божого [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 102 («головний, старший, верхонний»)]*; *Апостоль Петръ есть ординаріусъ, або звѣрхній пастырь (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 25; Тимч_ІС: 719]*

зверхнійший (пастир) (*GS*): ► [Пискунов: 88 («высший, главный»)] **і** *Все-ленскаго Патрїарха зверхнѣшаго пастыря нашего; Просились-мо... пастыря нашего зверхнѣшого* (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 103]; *Царь присягль гетманомъ его учинити, а Иовъ еднакъ будетъ зверхнѣший* (XVII) [Тимч_МС 1: 305]

зверховний (пастирство): **і** *Если tedy зъ того апостолского мѣстца отступниково своей найвышшей видомой головы и зверховного ей пастырства ряду и справованя доводятъ...* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 104 («головний, верховний»)]

[1.2) ‘хтось, вищий за єрархією’]

– ‘вищий за єрархією’

вєрхній (апеляція, відділ): ◀ *В тюрмах гетьманичини, що лишили ся по Польці, були звичайно два відділи, верхній і спідній. У верхнім приміщували ся інквізити, у спіднім засуджені* [Гнатюк_ПП: 360] **і** *Не доводиться при верхной апелляциі в судѣ главномъ одною персонѣ рокъ по року сидѣти* (XVIII) [Тимч_ІС: 746]

горішній (ангел): **і** *Зачудовали ся горѣшніє аггли <‘ангели’>... Отповѣдѣли им долніи аггли...* [Тимч_ІС: 773]

– ‘найважливіший, головний’

вєрхній (–): ◀ [Жел. 1: 64 («oberst <тс>»)]

верховний (рада, свято): ◀ [КГ; Горошак²: 30] ► [Б-Н: 256] **і** *Призвано нѣкоторихъ малороссиянъ въ тайный верховный совѣтъ* (XVIII) [Тимч_ІС: 670]; пор.: ♦ верховне свято ‘Великдень’: ◀ *Ой піишу піс’мо, піишу, запáхла ми мйáта, так т’а б’уду, л’уб’ку, жд’жáти, к вер’хоўного с’вйáта* (Новобарово) [КГ («найважливіший»)] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 282 («найвищий, головний»)]

звєрхній (уряд, наказ, влада): **і** *З ро(з)сѣдкѣ ѣрядѣ зверхнего; Приказѣмо зве(р)хнюю с(го) к(р) м(л) владзою мою воєво(д)скою* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 102]

↑ ↓

наднизóвий (–): ◀ [Жел. 1: 475 («übertragend <першорядний, найважливіший>»)]; пор.: *наднизóвий* «який знаходиться вище Ж<ел.>» [ЕСУМ 5: 85].

«Низ»

У словнику за редакцією Є. Желехівського та С. Недільського засвідчено прикметник безвєрхній для означення козака: *Безверхий козак* [Жел. 1: 16; пор.: *безверхий, безъверхый* ‘ім. безверхий (прізвищева назва)’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1: 36]. Формуючи значення, редактори припускають, що, імовірно, прикметник *безверхий* міг позначати козака, який не має коня – «ohne Reitpferd ? <без верхового коня>» [Жел. 1: 16]; однак це ставлять під сумнів, про що свідчить знак запитання.

У Словнику вираз подано за рядками поезії Тараса Шевченка «Бували воїни й військовії свари...». Широкий контекст творчості письменника та

спеціальні літературознавчі дослідження розкривають цілком іншу семантику слова: ‘безвладний; позбавлений проукраїнської влади’.

Шевченкознавці, зокрема, коментують це так: «В цій драмі є володар пекла, духи зла та їх слуги на землі, є приспана Україна з своїми сентиментальними лірниками замість вождів, є й вже народжений “козак безверхий” з безверхої хати “матері України”, без того? хто всім “верховодив”, якого прихід заповіджений зорею, що простяглась понад “захряслим жидовою” Чигирином, – але є ще й “дядьки отечества чужого” [Донцов 1961: 108]; “Козак безверхий” тут символізує “посполите” – поки що безелітне! – українське буття, що, зрештою, не може тривати вічно саме так, у безладності й безнадії. Шевченко віщує неминуче настання іншого життя, тож вірш завершується окрайцем майбутньої ідилії, здійсненої мрії – мовби перед внутрішнім зором поета знову замерехтів його “садок вишневий”» [Панченко 2013]; «постає пророчий образ “козак безверхий упаде”, який нейтралізує динаміку протистояння. “Козак безверхий” втілює екзистенційний вимір боротьби народу з віддаленим від Блага власним буттям [...] Постає образ скривдженого “безверхого” народу, еліту якого цілеспрямовано століттями знищують. А відтак неминучим є занедбання народу в контексті його історичної пам’яті, спричинене руйнацією національної традиції і культури» [Яковина 2014: 39].

Також можна припустити, що *безверхий* може позначати ‘бідний, немайновий; безправний’ (пор.: *безверха хата* ‘без даху’).

[1.2) ‘хтось, нижчий за єрархією’]

– ‘нижчий за єрархією; другорядний’

дольний (єпархія, чин): **і** *Василіє єпископъ Долнѣи єпискоупни* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 63]; *3^я аггльського дол’него и послѣд’ного чина* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 110

(«(про ранг, чин) нижній»)] ⇒ горішній

нижній (бог, князь, людина): **і** *Всѣмъ нашимъ княземъ великимъ и середнимъ и нижнимъ... и польскимъ кнземъ высокимъ и нижнимъ... і всѣмъ людемъ высокимъ и нижнимъ* (XIV) [МСДЯ 2: 446 («младшій, менше значительний»; «меньшій по величинѣ»)]; *Взывал своих богов на помоч верхних и нижних* (XVII) [Тимч_ІС: 219]

нижчий (інстанція, урядник, чин) (ГС): ◀*Проти оречень суду низшої інстанції вносять («подають») «рекруса» до висших* (Черник) [Онищук_НЖ: 119]; *Низші урядники, як фервальтери, мандатори, присяжні, пушкарі і т.д., заєдно готові до надужить, не шанують вродженої гордості Гуцулів* [Шух. 1: 35] ■ [СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947]; пор.: *суд низший* [Жел. 2: 933 («Untersatz (pr<opositio> minor)» <нижча (другорядна) пропозиція (? – Т. Я.)>)] **і** *Нижший степенъ* <«достоїнство, чин»> (XVII) [Тимч_МС 1: 396; 2: 366]

низький (положення, урядник): ◀*Бідність, низьке, пригноблене положенє – се первісний стан чоловіка* [Франко_П 1: 41] **і** *Всадила на цесарство Анастасія низкого урядника* (XVII) [Тимч_МС 1: 507]

спідній (відділ) ⇒ вѣрхній

[1.2.1) 'нижні прошарки суспільства за соціальною єрархією']

– **'із нижніх верств; посполитий'**

найніжчий (верства) (GS): ◀ *Заўдеки своїм подорожям по Польші і бажаню зістрiчити си из найнизишими верствами у державі, хлопом ци робітником ...* [Гк: 85]

ніжчий (верства, стан, людина) (GS): ▶ *Приміри, що порід і некультурних народів і низших верств лекший; У низших верстов, де ще не знають штучних средств, берутъ ся також того способу... (Черк.)* [Груш.¹: 18, 99] ■ [СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947] **і** *Всѣ обыватели земли Вольнское почавши отъ високого ажъ до нижчого стану однимъ тымъ статутомъ мають быти сужоны (XVI); Каждѣй нижшеѣ кондиціѣ члкъ нехайся на собѣ неровный станъ не встпнаетъ (XVII)* [Тимч_ІС: 452, 338]; *О нижшихъ причетникахъ и лаікахъ <'мирянинъ'>* [Тимч_МС 1: 396; 2: 366]

нізмєнний (людина): [Б-Н: 245 (*низменный* «имеющий низкое положение»)]

нізький (рід): **і** *Єстли з низкого родѣ посполитий человекъ приходит* [КІС¹⁶⁻¹⁷].

Вербіальні значення, які часто передано за допомогою фразем, формують опозиції: 'керувати, мати владу', 'посідати керівну посаду, здобувати владу' / 'підкорювати своїй владі', 'послаблювати владу, відмовлятися від влади'.

«ВЕРХ»

[1) 'перевага, вищість, домінування']

– **'мати перевагу, бути в пріоритеті; домінувати; перемагати'**

горува́ти: ◀ *Він гурюїет над ним рóзумом* (Голови) [КСГГ]

звєршеня́ти (*perf* звєршені́ти): ◀ [Жел. 1: 287 («besiegen, aufs Haupt schlagen, vernichten <перемогти, знищити, розгромити наголову, вщент>»)]; *Тамтої звєршенію, бо побію* (Бітля) [Он. 1: 299]

переверхува́ти (*perf*): ◀ *У водного чьоловіка була дуже уперта жінка. ... Дійшло до того, шо уна єго гет переверьхувала. Єк уна казала, так мусію и вїн казати и приставати на то – бо инак, уна си водила из ним до убою* [Гк: 205]; *Мині однако вже – ци висіти за одну ногу, ци за обі разом, але ни усе ми одно, поків я жию, хто надо мнов би переверхував. Ой ні! Бо поків я жию, то нікто ни сміет мене перестаршувати!* [Шек_ДИ: 185]

перевершувати, переверша́ти (*perf* переверші́ти): ◀ [Жел. 2: 611 («über jmdn Ueberhand nehmen, jmdn übertreffen <виявити перевагу, перевершити>»)]; Пиртей: 279]; *Тай до сегодне ше мене нікто таки ні в чім ни перевершив, бо дотепер тут я був пан, тай ше гадаю й далі ним бути* [Шек_ДИ: 185] ■ [СУМ 6: 138]

перевершуватися (*perf* переверші́тися): ♦ *Перевершюси рóзумом 'про розумного чоловіка':* ◀ [Колеснік_Д: 92 (Черешенька)]

повершувати, повершати (*perf* повершити): ► *Я завтра мабуть і вас повершу спати* (Слов'янос.п.); *Отже ж дарма, що цей бичок менший, – а він більшого за літо повершить* (Міуськ.о.) [Гр. 3: 210 («преззойти»)]; *Голосом повершив співців* [СУМ 6: 644 (*діал.*)]

совершати (*perf* совершити): ◄ *Їа совершив кума, бо ѿа перший учинив нуву хижу* [Сабадош: 337 («випередити, перемогти кого-небудь, піднятися успіхами вище за кого-небудь»)]

↑ ↓

понижити (*perf*): ◄ *Мете видіти, шо таки навмисне буду косити наперед него, бо хочу видіти, ци він годен шош ми подісти за того, шо я го понижу в кішни?* [Шек_ДИ: 374];

пор. низку ФО:

◆ верх (*pl* верхі) брати (взяти): ◄ *Трійця ... уявляє вже далеко більше барокового стилю, який у трійци взяв цілковито верх над народною плоскорізьбою* [Шух. 2: 301]; *Взяти верх у боротьбі* [Дзендз_СЗ: 13]; *Босоркан'а буде брати вир'х* (Бобовище) [УЗГ_Т: 59]; *Та ще мало: вони думають, що наша правобіцька сторона – то Полща, и такъ дила повелы, що лячына <'«лядщина», польська мова> тамъ зовсимъ взяла верхъ* [Коваленки_С: 27 («перемогти»)] ► *Брати верхи* [ФСГД: 88 («перемагати»)]

◆ верх мати: ◄ *Вун майе вир'х, бо вун учёный; Она майе вир'х та хот' із ким говоріти не буде, лем із убёраными* (Лікіцари); *Тоті тепёр майут вер'х, остатн'і такі* (Росішка) [КГ («мати перевагу»)]; *Має вискокча вирьх хіба що над бабами* [Матіїв: 68]; *Як дружба мудрої, то уважат и не даст жебы молода мала верх над млодим* [ФСЛГ: 138 («бути головним у чомусь; керувати»)] ■ *Быкъ на(д) свойскими быдлаты верхъ маеть* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 110; Тимч_ІС: 220]; *Лахи хот'ѣли ве(р)хъ мати на(д) Москвою, почали и(х) зневажати* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9: 76; 17, с 78]; *Абы ... не здалоса кламство на(д) правдою, и темность надъ свѣтлостю верхъ мѣти* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Сднакъ над женами Бгъ дал мужем верхъ мѣти* (XVIII) [Тимч_ІС: 220] ■ [СУМ₂₀: 1583 («бути головним у чомусь; керувати»)]

◆ верх одержати (*perf*): ■ *Якъ са(м) единъ верхъ шдръжалъ на(д) многими* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 164]; *Въ томъ панствѣ господара нашого надъ Рымляны верхъ одержали* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

◆ верхнім бути: ◄ *Найсі пан старають, жоби він не соверствів <'вигравати в суді'>, жоби ми були верхні, жоби ми соверствіли* (Дністрик) [Макс_ЗП: 5; Он. 1: 92, 108¹; 2: 235]

◆ гору брати (*perf* взяти): ◄ [Жел. 1: 152 («Oberhaut nehmen; Oberhaut bekommen, gewinnen; jmdn überflügeln <перемогти, випередити>»)] ► *Гору брати* [Пискунов: 57 («братъ верхъ, осилить»)]; *Здоров'я*

¹ І. Максимчук наводить коментар: «Щоби ми були на верху, щоби ми виграли процес» [Макс_ЗП: 5], проте у словнику М. Онишкевича значення окреслено як «бути зверху».

почало брати гору [Гр. 1: 309 (за П. Кулішем, «одерживать верхъ надъ кѣмь либо, одолѣвать»); Гр.² 1: 375]; пор.: ФО *Сон бѣре гору* ‘засинати’ [Коваленко_ФС: 241] **і** *Бы ся весь свѣтъ на правду гнѣвати хотѣль, гору она брати повинна* (Київ); *ГорѸ беретъ, и на(д) звѣтажиными* <‘переможений’> (Чернігів); *Злоба же и лжа всѣх опанует и гору возмет* (за І. Вишенським) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 20–21 («добиватися переваги, брати гору»); 11: 141]; *Неприятел брал гору над Римлянами; Унѣя почала гору брати; Тутъ смерть гору бере нами; Збойци... взявши гору над римляны* (XVII) [Тимч_ІС: 135, 565 («перемагати, переважувати, звитяжити»)]

- ◆ гору винести (*perf*): **і** *Мушу имъ то еднакъ признати, же то имъ (войскам) щасте служитъ, поневажъ зъ малого початку так гору барзо вынесли* [Тимч_ІС: 565 («брати, взяти перевагу над ким, переважити кого»)]; *Такъ матеѣжи, ростырки* <‘сварка’> *горѸ вынесли* (Острог) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 20]
- ◆ гору забирати: **і** *Кобринъ и Висничъ... що разъ въ такихъ своихъ поступкахъ забирали гору* (XVIII, за С. Величком) [Тимч_МС 1: 182; Тимч_ІС: 565]
- ◆ гору мати: **і** *Мні кѸгорі вам на дол: значит иж ся над вами горѸ маю* (XVII) [Тимч_ІС: 565 («брати, взяти перевагу над ким, переважити кого»)]
- ◆ гору отримати: **і** *Лацнв на(д) врагомъ горѸ итрымаешъ* [Тимч_ІС: 565 («брати, взяти перевагу над ким, переважити кого»); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 10 («перемогти (кого), взяти гору (над ким)»)]
- ◆ зáverх глави бѹти: ◀ *То ест жена моя. Господ му на то одповіу: Не выняю ем ти зверх главы, жебы ти не была záверх (!) главы, ані ем ти не выняю спод ногы, жебы не была ти за подножску, алем ти выняю з льівого бока ребро, з нього-м учінію Еві тѣло* (Старина) [Верхр_ЗнС: 120]
- ◆ нагору підноситися: **і** *Всѣ бовѣ(м) речи с часо(м) са и(т)мѣняють, и власне са як(к) коло точка(т) высокіе на долъ са оунижоую(т), а низ^кіе на гороу са по(д)носають* (Острог) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14: 188; Тимч_ІС: 564, 775]
- ◆ повѣрх іті: ◀ *Дужі йагн’ата идут повер’слабїх* [Грицак_С 1: 70]

[1.1) ‘право керувати; влада’]

– ‘керувати, мати владу; верховодити, панувати’, яке здебільшого репрезентують фраземи:

- ◆ верх брати (*perf* верх взяти), верхі брати (*pl*): ◀ *Мама не^м мала^л чути тих с’л’їу / бо йаг’би по^лчула / то не’в’їстка би ўз’ала верх над^м ўс’ім* (Тухолька) [ПЗН_Т²: 149]; *Соф’їя ўз’ѣла вер’х нат ч’олов’їком / то ў хат’ї ч’ѣстїи покáй; Милїї ўз’ѣў вер’х нат старшїм / бо тот йїмў попускаў* [Голянич: 145 («диктувати свої умови комусь, наказувати»)]
▲ *Вони <відьми> лих, трястїв, лихоманок, биших і волоснів під ноги не топтали, а (щоб вони) на людях верхи брали* (Рівн.п.) [Доман_НМ: 105]

і [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 242; пор. СУМ₂₀: 203] **і** *Мойсїй ... встоупи(л) на горѣ, и роспросте(р) рѣкы свои, и сталосА кды протагалъ роукы звитажали и верхъ брали жидове, а кди шпоуцалъ ... рѣкы, звитажали и верхъ брали ама лекитове* [КІС¹⁶⁻¹⁷] ■ [СУМ₂₀: 203]

◆ **верх водити (вѣсти)**: ◀ *Верх вѣсти в чїм (перед вѣсти)* [Жел. 1: 64]; *В ко́го май буи грѣшии, та тот будѣ вѣр'х вестї* (Нересниця) [КГ («верховодити, мати владу»)] **і** *Ты, смерте, не верхъ водишь* (XVII) [Тимч_ІС: 220] ■ [СУМ₂₀: 284]

◆ **верх ма́ти**: ◀ *Коли молодшии присѣде молодїй <полу з сорочки>, то він буде мати над нев верх* (Іллінці) [Голуб_В: 189]; *Хто має верх у хатї, жїнка ци чоловік? – «так сварив чоловік на жїнку, що верховодила над ним, очевидно вважаючи зовсім природним те, що верх – його»* (Лолин) [Франко_П 1₁: 148]; *Вна́ бы хѳт'їли ма́ти вир'* (Домашин) [КГ] ▲ *То шоб не лучче жили, а шоб ти верх мала; Як із молодїй – док молодого придавлюють, шоб молода наче верх мала* [ГМ_Т 2: 66; 4: 269] **і** [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 242; Тимч_ІС: 220]

◆ **верх погонити**: **і** *Та ли твоя вѣра римлянине, як над всѣми врѣх погонити хочеша?* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

◆ **вѣрха бути**: ◀ *Ітам старáлас'ї молодá, шоб ту прикл'астї, бо прикл'астї <вельон>, би вона́ бу́ла вѣрха* (Мишлятичі) [Надсяння_Т: 188]

◆ **верхом їхати**: ◀ *Ти на мнї верхом не поїдеш – «знач. не будеш верховодити надї мною»* (Коломия) [Франко_П 1₁: 148], а також дієслова: **верхводїти (сotr)**: ► [Б-Н: 73]

верховодїти (perf/заверховодити, сotr): ◀ [Піпаш: 22 («керувати; лідувати»); Кміт_С: 28 («старшувати»), Он. 1: 108 (Хашців); Шкрумеляк: 24 (*вирьховодити* «верховодити, бути головним»)]; *Верховодїти (над ким, кому, кимѳсь)* [Жел. 1: 65 («an der Spitze sein, anführen; regieren, lenken, jmds Oberhaupt sein <бути лідером, керувати>»)]; *Верховодила Мася над матір'ю, та й сестрам доставалось* (за А. Свидницьким) [Гр. 3: 328]; *Не будеш верховодити надї мною; Так сварив чоловік на жїнку, що верховодила над ним, очевидно вважаючи зовсім природним те, що верх – його; Ледво сї вродит, а вже верховодит* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₁: 148; 1₂: 274]; *Ни тот легін', шо по дис'ат' за собѳу водит, А тот, шо вс'ом'а вер'ховодит* (Росїшка) [КГ]; *А ты думаеш и тутъ, якъ въ семинаріи, верховодыты?; Миже відьмами есть и найстарша, шо найлуче свое діло знає – та вже надъ усїма верховодить шо до відьмовання* [Коваленки_С: 76, 93] ► *Верховодитиму – буду начальствовать* [Б-Н: 73]; *Коли я змії, а ти прозмїї, так ти над нами будеш верховодить; А над усїма був найстаршии мармалка: він уже всїма верховодив* (за І. Рудченком); *З громади кпили, хлопців били та верховодили в селї* (за Т. Шевченком) [Гр. 1: 140] ■ [СУМ 1: 336; 3: 43; СУМ₂₀: 282 («бути верховодом, скеровувати дії інших; розпоряджатися»); 934 (*заверховодити* «почати верховодити»)]

верхувати (*perf* **заверхувати**): ◀ [Janów: 254 («mieć przewagę nad kimś, przewodzić, starszować»); Остап: 387]; *Верховати* (*на когó*) [Жел. 1: 64 («über jmdn Oberhand gewinnen, herrschen, над ким <домінувати, перемагати, переважати>»)]; *Занім прийде сьвященик, мати поучає доньку, щоби в часі церковного обряду наступила молодому на ногу, «абис верховала» – старшувала над ним* [Шух. 3: 36]; *Маріка під час розтісування приступила нóгу молодóму тай бóде верхувати над ним* (Ясіня) [ГС, 109–10; КСГГ]; *Аби котрес з них ни присіло крадьми другому полу гуглі, бо екби присіло, то ціле житє би над ним верхувало, присіло би го своїм верхованем; Аби цим допомогти їй верхувати в житю и над ним* [Шек_ДИ: 241, 247]; *Жінка изхотиласи ек опарена из земні, тай из злости буреу полетіла дї хатї умерати, почerez цисе, шо чьоловік таки ни даўси нїй переиначїти и заверхувати* [Гк: 207]

вершеніти: ◀ *Жінка вершенит над чоловіком* [Кміт_С: 25; Он. 1: 92]

вершетітися: ◀ [ГГ: 35; КСГГ (*вершетітиси*)]

вершіти: ◀ *Вершіти над кїм = верховодити* [Жел. 1: 65]; *Жінка над чоловіком вершиит* [Кміт_С: 25 («верховодити, верх мати»)]

горувати: ◀ [Жел. 1: 155 («vorherrschten <домінувати, керувати>»); Кміт_С: 49 (*горовати* «вижче йти, стояти, старшувати»; *горовати* «виставати на верх, визначатися»)]; *Середуций дїтваком горував сэред дїтїй-однолітків, а типірь горує над людьмі* [Магіїв: 105]; *Ти берєс'с'а горувати над ним?* (за Ю. Кмітом) [Он. 1: 187 («перен. перевищувати, бути кращим»)] ▶ [Яв.: 156 («господствовать, владычествовать, верховодить»)]

– ‘**посідати керівну посаду, здобувати владу (неочікувано або несправедливо)**’

♦ **навєрх ви́плисти** (*perf*): ▶ *Ни потребували ним <Йосифом Пілсудским>. Ним си понивірели. Аж позгодї, ек він виплиў на верх, тай ек его уже мусіли слухати* [Гк: 89]

– ‘**послаблювати владу, відмовлятися від влади**’

♦ **верх скидати**: **і** *Много добивалися Турецкого Царя, жебы позволиль верхъ скидать* (XVIII) [Тимч_ІС: 111].

«Низ»

[1] ‘невдача; слабкість, нижчість’

– ‘**не мати переваги; бути не в пріоритеті**’

♦ **май нїзько стояти**: ◀ *Чийа |тисанка си ска|зит <‘трїснути’> при |чокані / той |буде сто|йти до д|ругого Великодн’а май |ниско віт того / |чийа си ни ска|зила* (Брусниця) [БГ_Т: 183]

♦ **надїл уніжуватися** (*comb*) ⇒ **нагóру підно́ситися** (*comb*)

– ‘**підкорювати своїй владі**’

♦ **підспід підверну́ти** (*perf*): ▶ *Підверне всіх собі під спід* (за І. Котляревським) [Гр. 4: 177; СУМ 9: 523].

Адвербіальну семантику зосереджено довкола субстантивних значень ‘керівна особа; лідер’, ‘влада; керівництво’, які відтворюють інтелектуальний чи емоційний стан людини, виявляють соціальну сфєрхїю. До прикладу: [1) ‘перевага, вищїсть, домінування’]

– ‘у прїоритетї’, репрезентоване ФО:

- ◆ звєрха бїти: ◀ *Твоє мусит бути зверха – «ти мусиш поставити на своїм, показати себе правим»* (Жидачїв) [Франко_П 2₁: 167]; *Мое має бїти звїрха* [Матїїв: 178]
- ◆ звєрху <бїти>: ◀ *Нехай ваше зверху буде* (Дубно) [Номис: 96; Гр. 2: 129 («пусть будеть по вашему»)]; *Вона бирє той вєл'он і йомї на нєг'ї, знїйїте, н'їтк'їдїйє. ... То так йї, шоб йїїї слєво бїло звєрху* (Арламївська Воля) [Надсяння_Т: 87] ▶ *Святе зверху!* (Кролев., Луб.) [Номис: 3]; *Шальово <'марно'>! каже: – захочу, так мое буде зверху* (Лебед.п.) [Гр. 4: 483]
- ◆ навєрха <бїти>: ◀ *Аби мое на верха було!* – «говорять про чоловіка, що в кожїдїм товариствї хоче бути першїй, в кожїдїй розмовї хоче мати остатнє слово, в кожїдїй суперечцї хоче мати рацїю» (Нагуєвичї); *Аби мое на верха – «упертїй хоче поставити на своїм, чи воно зле, чи добре»* (Нагуєвичї) [Франко_П 1₁: 148; 2₂: 407]
- ◆ навєрхи <чїсь> кїнєць: ◀ *Як она зачує, що єї кєнєц на верхи, то зачне дрїгати* – «як вона довідаеться, що кїнєць процесу для неї добре виходить, то вона не схоче погодитися, буде ставитися, шарпатися» (Старосамб.) [Макс_ЗП: 5]; *Йак она зачує, шчо йєїї кєнєц навєрхи, то зачне дрїгати* (Вицїв) [Он. 1: 461 («не захоче миритися»)]
- ◆ навєрхї <бїти>: *Мое навирьхї* [Матїїв: 292] ▲ *Щоб святе було наверху* (Конот.) [Номис: 3]

[1.1) ‘право керувати; влада’]

– ‘їз боку влади, керївництвa’

- звєрха, їзвєрха <наказувати>: ◀ «*Шо таке?» «Короче, зверха перейшло, шоби вас переховати»* [СБ²] ▲ *Ну, як сказать, свої односельчани <розкуркулювали>. А там їм тї був прїказ їз верха, цї не було, я не знаю* [ГМ_Т 1: 121]
- зверху <їти>: ▶ *Не те, що мете, а те, що зверху їде* (Лїв.) [Номис: 140]
- згорї <дїставати>: ◀ *Одначе часом такий пїсланець дїстає від вїтця хлопця згори директиву* (Старосамб.) [Макс_П²: 21]; *Згори пани вжє си ни дивили йїму у руки, шо він видїював у горах з простим народом* [Шек_ДИ: 147] ■ [СМО: 197; СУМ 3: 519; СУМ₂₀: 1123]

– ‘у бїк влади; на владу’

- догорї <плювати>: ◀ *Хто до гори плює, тому на лице паде – «хто ображає висшїх від себе, той наживає собі сорому»* (Нагуєвичї) [Франко_П 2₂: 555]

– ‘владно, рішуче, категорично’

згорі́ <казати>: ◀*Кáу* <‘казати’> *тоб’і згорі́, ли́ши́ йі́, бо ў́же_м ни зóдна к’л’ко тоб’і казáти* (Верховина) [КСГГ]; пор.: ♦ брати (збирати, набирати) згори ‘сварити, ганьбити’: ◀*Бери го з гори!* – «не дай ся, виступай проти него остро, погрози йому або й побий» (Нагуєвичі); *Зібрав го з гори* – «знач. наганьбив його, вилаяв» (Львів) [Франко_П 1₁: 118; 1₂: 413]; *Набирає го з гори* – «ганьбить, як свого відвладного» (Нагуєвичі) [Франко_П 2₂: 422]; *Зібра́ти згорі́* [ЛЛ: 325 («вилаяти, висварити, зганьбити»)].

На підставі СО ‘головний’ утворено прислівник *гори* (у формі *го́ре*) із семантикою ‘**на почесному, чільному місці**’: ◀*Старші́ староста ста́нє го́ре от сто́ла і так прегва́рі ...; І пан староста відзі́, же уж готóве, ста́нє го́ре за сто́лом* (Керестур) [Гнатюк_ВК: 58, 68].

Значення ‘**у панівному, керівному становищі; при владі**’ / ‘**у пригнобленому становищі**’ репрезентує низка «опозиційних» прислівників:

верха́ми / доліною <бути>: ► *Долиною сльози, верхами глум* (за М. Коцюбинським) [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281 («діал. зверху, нагорі»; гасло *долиною* відсутнє. – Т. Я.)]

верху́ / ісподи <бути>: **і** *Быхомъ исподи, а не врьхоу* (ХІ) [МСДЯ 1: 1130]

звѣрхи <бути>: ◀*Ко звір’хы, того й правда* [Сабадош: 121]

звѣрху / здóлу, спóдом <бути>: ◀*Здóлу не^в витко, шчо чин’ат з’вир’ху* [Сабадош: 125 («знизу»)] ► *Скрізь бідні сподом, багаті зверху* (за М. Коцюбинським) [СУМ 9: 558] ▲ *Дурний зверху* (Кролев.) [Номис: 121]

звершѣчку <бути>: ► *Тогді скупи, коли на дні, а не звершечку* [Номис: 91; Гр. 2: 129; 4: 147 (за М. Номисом)]

наверсі / всподі <бути>: ► *Все в споді – не на версі* (Пирятин) [Номис: 23; Гр. 4: 358]

навѣрха / всподі, внизу́ <бути>: ◀*Все в сподѣ, не на верха* [Ількевич: 15]; *Все в споді – не на верха* (за Г. Ількевичем) [Номис: 23; Гр. 4: 358 («на низу»)]; *Вона <панська ласка> воротка, швидко зміняєть ся ..., себ-то хто був на верха, той за хвилину буває в низу* [Франко_П 1₂: 534]

навѣрхи / всподі <бути>: ◀*Все в споді, не на верхи* – «в пригоді і в життю все укладає ся верстами: над спідніми виступають верхні» (за Г. Ількевичем) [Франко_П 3₁: 159].

Прислівники *здóлу*, *зіспóду*, *знизу́*, *зни́зька* засвідчено зі семантикою ‘**із нижніх прошарків суспільства**’:

здóлу <бачити> ⇔ звѣрху

зіспóду <вивернутися, вимкнутися>: ► *Той старіший <козак>, хто на грудях посидить, а найпаче, хто вивернеця зісподу* (Уман.) [Номис: 81] **і** *Того по(д) себе по(д)г’бати, то том’ за(с) зыспод’в(м)*

кнутиса, и ве(р)хового наспо(д) перевер(р)нѹти [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 244
(«(з-під кого, чого-небудь) зісподу»)]

знизу <пізнавати, опановувати>: ◀*В тім місті поза офіційним містом є вже й наш чоловік, батяр-Українець. Ще непроторний, непорадний, але з тяжкими п'ястуками, як тамті, і – поволі опановує місто із низу*¹ [Курдидик 2006: 41]

низька <бути>: **і** <*Романь*> *низка високо поднесенній пановаль* (XVII)
[Тимч_МС 1: 334 («с низкого положення, состояния»)].

СП «Людина. Соціум» формують три субполя. ССП «Зовнішність» охоплює назви частин тіла, розташовані зверху / низу, вище / нижче щодо інших частин, а також назви, утворені за семантичною ознакою ‘зовнішній / внутрішній’ і пов’язані зі шкірою.

Окрему семантичну групу утворюють лексичні одиниці, пов’язані із семантикою ‘зовнішній вигляд’ (*звѣрхність, поверѣрхниця, поверхѣв(н)ість, звѣрхній віглед* (*вид, подѣба*), *поверхѣвий віглед*); як синонімічні словосполучення зафіксовано *звѣрхня річ, поверѣрхні* (*поверхѣвні, позверхѣвні*) *рѣчі* (*рїчи*) та деривати *поверѣрхність, поверхѣвність* зі значенням ‘предмети домашнього вжитку, речі особистого користування’, у яких убачаємо мотиваційний зв’язок з опозицією ‘матеріальні / не духовні речі’. У деяких випадках зазначено, що особисті речі – це частина посагу дівчини виноска. Реалізуючи семантичну ознаку ‘даний зовні’, ці назви актуалізують зв’язок із діадою *зовнішній / внутрішній*. Словосполучення *рѣчи позверхѣвныи* засвідчено в пам’ятках від початку XVII ст. Є. Тимченко тлумачить прикметник як «поверхностный, наружный, внешний» [Тимч. 2: 149]².

Концепти *ВЕРХ* / *НИЗ* здебільшого підтверджують припущення про «позитивні» та «негативні» концепти в опозиції, коли перший елемент – позитивний, а другий – негативний, один компонент відображає цінність, інший – антицінність. Однак на прикладі ССП «Характер. Моделі поведінки» продемонстровано зворотний ефект «верху» і «низу», коли позитивні риси характеру пов’язані переважно з «низом», а негативні – із «верхом».

Основні негативні риси людини представлено в назвах *верх, вери, звѣрхність*, що виявлено зі значеннями ‘пиха, зарозумілість’, *верхогледство, поверѣрхність, поверхѣвність, поверхѣвність, позверхѣвність* ‘легковажність’, ‘поспішливість’ («верх»), а також *нізькість, нізьство* ‘підлість’ («низ»). «Низ» може мати й позитивну конотацію: *ніження, нізькість, поніження, приніженість* зафіксовано зі значенням ‘упокорення, смирення’. Слово *нізькість* у пам’ятках XVI–XVII ст. номінує позитивну рису – ‘покірність’, а в XIX–XX ст. – негативну – ‘нищість,

¹ У цьому контексті доречно згадати популярну сьогодні «oral history», т.зв. «історію низу» – погляд представників соціальних низів: «Oral history здавна розглядають як інструмент “історії низу”, який здатний оминати ієрархії й надавати слово тим, хто виключений з офіційної історіографії» [Генке 2007: 57].

² І. Максимчук у розвідці «Деякі інституції звичаєвого права в Старосамбірщині» уточнює, що це «особисті речі і речі для спільного подружнього життя молодої сім’ї (одяг, постільна білизна, посуд, меблі тощо)» [Макс_ЗП: 19].

підлість, безчесність'. З ад'єктивною «негативною» семантикою 'поспішливий (про особу)' в покутських говірках засвідчено слово *поверховий*, а в західно-польських – агентив *верхун* 'той, хто поспішає'.

За допомогою номінацій ССП «Соціальна єрархія» репрезентовано соціальний вимір та охоплено назви статусу й місця людини в суспільстві за соціальною стратифікацією – т. зв. соціальна «драбина», «ліфт» чи «піраміда». Назви протиставлено за опозицією 'соціальний верх / низ', яка є прикладом найбільш стійких опозицій.

Лексичні одиниці об'єднано на підставі основних значень субполя 'перевага, домінування, вищість' / 'невдача, відсутність переваги, нижчість', на підставі яких сформовано низку значень, пов'язаних із владою, а саме: 'право керувати; влада', 'верховна влада', 'лідер, керівна особа; керівництво', що активно репрезентують деривати слова *верх*. Виявлено семантичні опозиції: 'вищий / нижчий за єрархією', 'верхні / нижні прошарки суспільства', 'сила, могутність / безправ'я'.

Як слушно зазначили Ганна Мартинова та Тетяна Щербина, «ословлюючи довкілля, людина передовсім номінує, оцінюючи тих, хто її оточує, їхню зовнішність, внутрішні риси, особливості поведінки. Будь-яка характеристика зумовлена суб'єктивними смаками одного мовця чи кількох, а також залежить від їхніх вікових, соціальних, територіальних ознак, моральних настанов тощо» [Мартинова, Щербина 2020: 47].

4.3. СП «МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА»

«Культура, на відміну від природи – природи, охоплює все те, що створила людина» [Гак 1998: 189]

Культура – це спосіб буття й водночас необхідна умова життєдіяльності людини, реалізації її життєвого призначення, пошуку рівноваги між духом і матерією, розумом та серцем, ідеєю та буттям.

Усе, що не створене природою, належить до культури. Культура існує у двох вимірах – матеріальному та духовному. З одного боку, світ речей, створених працею і розумом людини, а з іншого – світ мистецтв, звичаїв, традицій, моралі, міфів, ідей, набутий завдяки знанням та досвіду.

Матеріальна культура – культура фізичного буття людини – надзвичайно багатогранна: вона охоплює побут, зокрема житло та одяг, тілесність людини, технології та знаряддя праці та ін., натомість духовна – апелює до сфери свідомості (моральність, виховання, освіта, право, мистецтво, філософія, міфологія, релігія тощо).

Однак цей поділ досить умовний, адже, як слушно зазначив В. Гак: «у кожній із зазначених сфер можна знайти елементи як матеріальної, так і духовної діяльності людей. Наприклад, будь-який одяг матеріальний, але в системі

одягу в певному суспільстві і в певну епоху виявляється і чимало фактів духовного характеру (мода, символізація видів одягу, сумісність предметів одягу, синтагматика і парадигматика в одязі та ін.)» [Гак 1998: 189–190].

СП «Матеріальна культура» – одне з найбільш розгалужених, до його складу входить сім субполів: «Будівля», «Одяг і взуття», «Тканина. Текстиль», «Їжа», «Посуд», «Сінозаготівля», «Ремесла. Знаряддя праці», які досить системно репрезентують основні просторові характеристики об'єктів.

4.3.1. ССП «Будівля»

Для ССП «Будівля» характерна складна архітектоніка (див.: схему 8; таблицю 32). Субполе представляє елементи різних типів споруд – від примітивних (шатро, мур, вежа) до архітектурних (церква), як і різних видів будинків – від курної хати до багатоповерхівки.

Вивченню будівельної лексики на матеріалі говірок присвячено чимало праць [Шило 1982 (південно-західне наріччя); Никончук 1990 (правобережне Полісся); Євтушок 1990 (Західне Полісся); Дорошенко 1999 (східнополіські говірки); Бігусяк 2015 (говірки Івано-Франківщини); Чаган 2019; 2020 (бойківські) та ін.], які різною мірою репрезентують концепти *ВЕРХ* / *НИЗ*.

У межах цього ССП виокремлено мікрополя «Піч» та «Елементи інтер'єру».

Субстантивна семантика

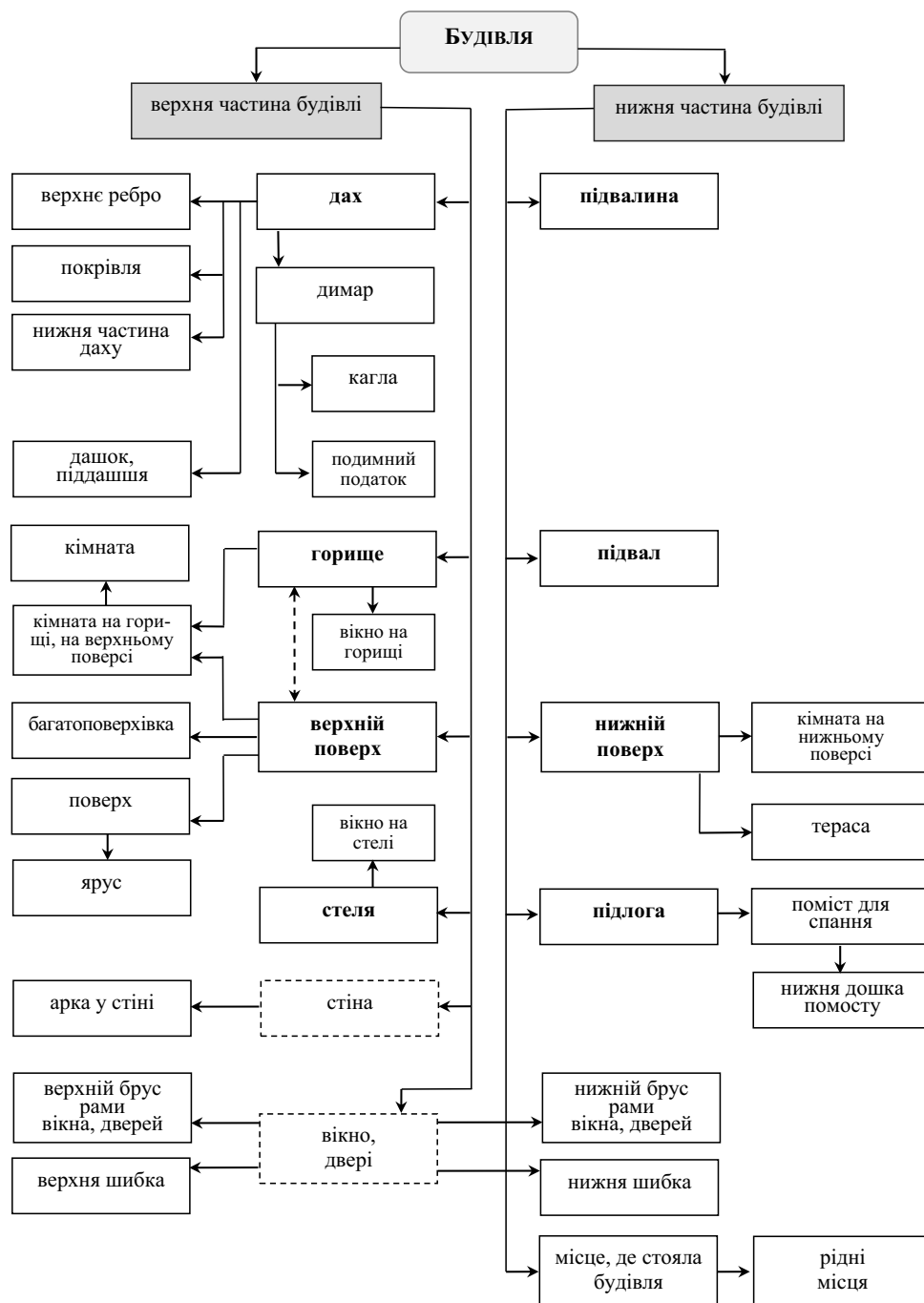
«ВЕРХ»

Із семантикою 'верхня частина будівлі' (колиби, хати, церкви, муру, вежі) засвідчено базові слова:

верх (р/ верха́): ◀*Йак с'і взуру́ звидé // дайé с'і кро́кви / тоді с'і назива́йе ве^рха́* (Глиниці) [Шило_Т: 215] **і** *Збѣдѣймо собѣ мѣсто и всѣхъ, которой бы верхъ досегалъ до нѣба* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Хотячы ... верхъ вежы до неба вывы(ш)шити; Старый муръ по вышние окна збивши, весь верхъ на ново змуровали* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 128; 6: 115] **♦** по верха́х <працювати> 'на будові <працювати>': ◀*Та мої діти так мерзнут по тих верхах* [ББ]

гора́: ◀*В курних хижгах зіставляють стіни так, як они є на 1–2 літ. По тім часі гора хижі до місця, доки сягає дим, засаджується на чорно* [Коб_МК²: 27].

Схема 8
Семантична мережа ССП «Будівля»

Таблиця 32
Синопис ССП «Будівля»

4.3. СП «МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА»	
4.3.1. ССП «Будівля»	
«верх»	«низ»
1) ‘верхня частина будівлі’	[1] ‘нижня частина будівлі’]
adv ‘у верхній частині будівлі (її елементів)’	adv ‘у нижній частині будівлі (її елементів)’
adv ‘у напрямку вгору – до верхньої частини будівлі (її елементів)’	adv ‘у напрямку вниз – до нижньої частини об’єкта, до землі’
adv ‘у напрямку вниз – із верхньої частини будівлі (її елементів)’	adv ‘із нижнього краю будівлі (її елементів)’
2) <‘частини будівлі’>	2) <‘частини будівлі’>
2.1) ‘дах (хати); купол (церкви)’	
adj ‘із дахом; критий’	
adj ‘із глиняним дахом’	
adj ‘із черепичним дахом’	
adj ‘із гостроверхим дахом’	
adj ‘із золотою банею, куполом’	
adj ‘без даху’	
v ‘зводити дах’	
adv ‘на даху’	
adv ‘у нижній частині даху’	
adv ‘із зовнішнього боку даху’	
adv ‘у напрямку вгору – через дах’	
2.1.1) ‘верхнє ребро даху; гребінь’	2.1.1) ‘нижня частина даху’
2.1.1.1) ‘насадка на гребінь даху’	
2.1.2) ‘верхня частина даху; покрівля’	2.1.2) ‘нижній дах; піддашок’
2.1.2.1) ‘жердина для притискання соломи на стрісі’	
2.1.3) ‘дашок, піддашшя’	
2.1.4) ‘димар, комин’	
adj ‘із перекошеним димарем’	
adj ‘без димаря’	
adv ‘у верхній частині димаря’	
2.1.4.1) ‘кагла’	

2.1.4.2) ‘подимний податок’	
2.1.5) ‘шатро з накриттям та підлогою’	
2.2) ‘горище’	2.2) ‘підвал, пивниця’
^{adj} ‘із горищем’	
^{adj} ‘який живе на горищі’	
^{adv} ‘на горищі’	
^{adv} ‘у напрямку вгору – на горище’	
2.2.1) ‘вікно на горищі’	
^{adj} ‘розташований на горищі’	
2.3) ‘верхній поверх’	2.3) ‘нижній поверх’
^{adv} ‘на верхньому поверсі’	^{adv} ‘на нижньому поверсі’
^{adv} ‘у напрямку вгору – на верхній поверх’	^{adv} ‘у напрямку вниз – на нижній поверх’
^{adv} ‘у напрямку вниз – із верхнього поверху’	
2.3.1) ‘приміщення на верхньому поверсі’	2.3.1) ‘приміщення на нижньому поверсі’
2.3.1.1) ‘кімната’	2.3.2) ‘тераса’
^{adj} ‘який живе в кімнаті; кімнатний’	
2.3.2) ‘поверх’	
^{adj} ‘одноповерховий; з одним поверхом’	
^{adj} ‘дво- і кількаповерховий’	
2.3.2.1) ‘багатоповерховий будинок’	
2.3.2.2) ‘ярус’	
^{adj} ‘дво- і кількаярусний’	
[2.4) ‘стіна’]	
2.4.1) ‘верхня частина стіни; арка’	
[2.5) ‘вікно, двері’]	[2.5) ‘вікно, двері’]
2.5.1) ‘верхній брус рами вікна, дверей’	2.5.1) ‘нижній брус рами вікна, дверей’
2.5.2) ‘верхня шибка вікна’	2.5.2) ‘нижня шибка вікна’
^{adv} ‘із зовнішнього боку стіни’	
2.6) ‘стеля’	2.6) ‘підлога, долівка’
	^{adv} ‘на долівці, на підлозі’
2.6.1) ‘вікно на стелі курної хати’	
	2.6.2) ‘поміст на підлозі для снання’
	2.6.2.1) ‘нижня дошка помосту для снання’
	2.7) ‘балка, підвалина’

	2.8) 'місце, де стояла будівля'
	2.8.1) <i>fig</i> 'рідні місця'
4.3.1.1. СМП «Піч»	
1) 'верхня частина печі; поверхня'	1) 'нижня частина печі; дно, черинь'
	1.1) 'горщики, які ставили під піч'
	1.2) 'подовий хліб'
4.3.1.2. СМП «Елементи інтер'єру»	
1) 'верхня частина, поверхня столу'	

Аналізоване ССП охоплює назви всіх основних частин будівлі – від даху до долівки. Опрацьовані джерела фіксують елементи різних типів будівель, тому деякі значення чітко окреслити й диференціювати відповідно до типу будівлі досить складно.

На позначення даху (2.1) – верхньої частини будівлі, споруди, що слугує її покриттям, засвідчено назви даху сільської хати, бані церкви та покрівлі у примітивних будівлях:

верх: ◀[ММАГ: 32 (*вир'х* «цілий дах»); Дзендз_СЗ: 13 («дах, покрівля на будинку»); Он. 1: 108 («дах»); ГГ: 35 («дах»); Негрич: 35 («дах»); Šišková: 175 («(*chyži*) střecha <дах хати>»); Шкрумеляк: 23 («дах»); Нпát: 119 («krov»)]; *Палуба ... трамы выдоўбаны, котрымы вкрываюць верх хыжы* (Пегрэгрымка) [Верхр_Л: 446]; *Покрыце на хыжы: верх, на хліві верх, на оборозы: шапка, справилісьме шапку* (Велікі Лучкі) [Верхр_Знд: 272]; *На хл'іў гійа вер'ха новόго, бо сис'ужее с'а роспáў* (Росішка); *Тōўды ўже с'а пак готóвнт, ож^м обы быў вёр'х, бо дōті вёр'х нн ўчїннт, дōкі нē йе л'ац' тых* (Черна); *На хыжы йе ввр'х* (Домашнн); *На нацўй хїжї такїй малўй ввр'х, та с'а боймē, же снїг її розвалїт'* (Лїкїцарн) [КГ («дах»)]; *На нацўй хыжы трēба бы пумїн'ати ввр'х* [Сабадош: 37]; *Знати, Божейку, знати, / Де Касўннн хата, ... Вікēнка скльаннўїї, А двēрейка мїдьянўїї, Штїрн верьхы і чотїрн / ў сєрєднїнї ў покoїї* (Мшанець) [Гнатюк_БВ: 13]; *Щобн обєзпечнтн верх від вїтрїв, накладають на ньoго кїзлнне* (Мшанець) [Зубр_Б: 7]; *Ой гўцўлн, гоцўлоньку нїд вврхoм тн хата – штнрн козн на мутузку тай дївка чубата* (Ннжнє) [Свенц.: 124, 151]; *Втнналн її <покритцї> косу, прнвнзувалн до довгого патнка тай сєрєд богато нарoду запнхалн тоту жєрдку в верх коршмн. Там вона стояла, аж ї вїтер рознїс, хнба хто тнхцєм вкрав* (Мнлїятнчї) [Гнатюк_ПП: 316]; *Бїднїшї таздн покрнвнють корою смєрєкн верх хатн* [Коб_МК¹: 21]; *Бувають хнжї, якї є покритї частнннo чатннням, пр. верхн хнжї; Стайнї ... пошнвнють стрїхою так само як хнжю, лнше верх над стайнєю є внцїй, щoбн зискатн мїсцн на пацў й солoму* [Коб_МК²: 24, 33]; *«Бантнцї – двн пївперєчнї кусннкн дрєва прн «шнїйках»*

(*отворах*) у версі будинку»; *Отвір у стрісі* (по бічних боках у «*вирсі*»); «*Кізіліни ... лати на хаті, критій соломою; бережуть верх хати від вітру*» [Кміт_С: 11, 32, 109]; *А чия то біла хатка, / Чия то, чия то? / Верха нема, сїни впали...* / *Моя то, моя то* (Яворів К); *Ой та церква з пїятьма верхи, / З пїятьма верхи из штирма вікни, / Из штирма вікни бай з трома дверми* (Верховина); *Два-три йангелї кремїнь лупали. / Кремїнь лупали, всю церков клали, / Церкївцу клали ... з трома верхами* (Криворівня); *Срібні копита камїнь лупають, / Камїнь лупають, церкви мурують, / Церкви мурують з трїома верхами, / З трїома верхами, з трїома вікнами* (Космач); *Свїйтий Николай ... церкви будует, / Церкви будует на два-три верхи, / На два три верхи, на трое дверий* (Тюдів) [Шух. 3: 120; 4: 70, 80, 101, 176]; *Як у церкві відправа, то «він» – цураха – сидст у бани, у верху и пише грїхи на волові шкїрі* (Черник) [Онишук_М: 91; ГС: 134]; *З горї відко верх'ї мого се'ла* (Вербовець) [КСГГ]; *Пола (верху)* «одна половина даху» [Горбач_Б: 202]; *Там утак тото сп'їд із дерева, посл'ї того вир'х, дах* (Марам.); *Си роби фудомент, а виттак заїзизуєт_с_а хату_а_ї рубїт_с_а. Рубїт_с_а до вер'ха* (Суч.) [УГР_Т: 233, 383]; *Ха'тїє 'цего року нї'гон'ї дор'їхту'вати, ко'би до зи'миє вер'х накри'ли* [Астаф'єва: 167–168]; *Ш'ї вер'х треба / і тогдї до веснї будова наї витп'їчнї* [Голянич: 138 («дах»)]; *Роби вер'х* (Подвірне); *Маїстри к'лали вер'хи / с'т'їни муру'вали / но ко'лис не муру'вали / ко'лис к'лали з 'дери́ва* (Лашківка) [Колеснік_Д: 133, 299]; *Ужє верх на хатї зачєв тичї, траба рїхтувати* (Киселів); *Мусим крокви пїттóчувати, бо буди заплоский вер'х* (Перебиківці); *Як є доста доброго матрїялу, то хати будуют у зруб, а як матрїял гірший, тогди вер'х здоймають на слупи, а скїни рób'ї в закїд; Завтра будим вер'х здоймати* <'зводити'> (Клинівка) [БГ_С: 49 («дах, покрівля»), 132, 138–139, 160]; *Вїтак з роз'махом заби'вали у па'зи заго'тоўку і так ро'биласи скї'на // 'дали ро'били дириўїєний верх* (Лашківка); *Йїк скїни йє / то можє вжє 'хату накри'вати // вер'х 'робїє маїстри // накри'ваїут со'ломоў / чирї'пицоў / алї'фером* <'шифер'> / бл'ехоў (Вїкно); *Ко'ли змуру'вали с'тїни / то с'таўл'а верх* (Долинняни); *Йєк ужє йє го'тове пирикрит'є / то 'можна ро'бити верх 'хати; І лиш то'ди / ко'ли го'товий верх / муру'ють 'комин і фронтони по бо'ках 'поду* (Лукавці); *Мас'тили с'тїни / так ро'били з 'дери́ва і з г'лини // і по'тому вжє йак кін'чалоси ро'били верх // верх* (Зелений Гай); *По'шили* <'покрити хату'> / вс'о / а наго'рї бївзнї / верх // вс'о зро'били (Заставна); <Млин згорїв> з 'дери́ва / накри'тий бл'ахоў / та бл'аха йїк за'ч'єла траско'кїти / то 'було шос страш'не! / зїр'вало той 'вер'єх // бл'єха чир'вона / так роспик'ласи (Ошихліби) [БГ_Т: 99, 106, 107, 109, 110, 117, 314]; *Верх хати покритий черепицею* [Брїлінський: 16]; *А йден залїз через верх, через дах, а вна в хатї стоєт, слухає, коли пїдут гет* [СБ: 149]; *Нова Караганда, як місто,*

а Стара – такі напівземлянки, землянки такі, великі землянки, верх рівний, бо там немає опадів. То верх там рівний, тільки шар там мотлоху всякого, щоб вода затримувалася, того було досить [СБ²]; Вни тринацітий поверх верх крили, на карабінах причеплені. А двісі, вни маюг такій спасательний ремін, він натігаєсі [ББ]; Прикрасою валів була статуя св. Михайла, яку перенесено сюди з верху королівського арсеналу (коло костела домініканів); злодії украли йому золочені крила; Від забудови єзуїтів через мур ішла невелика брама, т. зв. Єзуїтська фірта, з верхом у вигляді бані [ЛЛ: 198, 804] ► [Пискунов: 14 (пор.: безверху «нар<ечие> без кровли, безъ крыши»); УССГ_С: 37 («дах, покрівля хати»)]; Стоїть церква без верха, у її людей без числа (Харків) [Номис: 296; Гр. 1: 139 («крыша; глава церковная»)]; Стане церковця з трома верхами, з трома верхами, з трома хрестами; Верх вивели і у головах поставили хрест (за Г. Квіткою-Основ'яненком) [Гр. 1: 139, 150]; Росказували, в старовину в хвиралі хати снігом так позакидало, що у верхи <'дах'> лазили, воду носили (Валуї.п.) [Дикарев: 196]; Храм нині, замість вигляда візантійського, має вигляд української церкви з верхами, подібними до груш; Отам, за селом, стоїть кривоверха хата, – ото і все ёго багацтво. Кривлю давно уже вітер розвіяв, зостався самий верх, та й той похилився на бік (Кобел.п.) [Яв.: 74, 392]; Йіван зводит' верх на хат'і (Мар'янівка); Треба перекрит' верх / бо йак начнут' дошч'і / пропала хата / тепер пошити ус'а у д'ірках / комиши поперегнивав (Татарбунари); На верх треба купити черепиц'і (Білка); Треба верх мін'ати (Концеба) [Бондар: 37 («покрівля на хаті з черепиці, шифера або землі; дах»)]; Ст'іни як построїли – нада ўже верх думат'. Потом кладем гор'ішч'а. Накладем гор'ішч'а – друга д'іла питходит' (Добр.) [УГР_Т: 597] ▲ Церков будують, / Ізбудовали с трьома верхами, / С трьома верхами, с трьома й окнами; А тоди вже после того, як, после свадьби, док вьольца <'весільне дерево'> но хату зокідали. Но верх [ГМ_Т 2: 123, 529]; Церква була то'д'і'й йак уже ж так / нал'агал'і церк'ву / вер'ха с'к'і'нул'і // за'кри'вали' церкву [ГЧЗ_Т: 25]; Йак зн'авс'а верх хати і понесло його на пастовен' <'пасовище'> [Аркушин²: 384] ■ [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281 («купол, баня»)] і Стоявшие придоша надъ верхъ цр̄кве (ХІІ); И сгорѣ церкви та вся отъ верха и до землѣ, и иконы, что не утягли вымчати (ХІV); Вѣрхъ бо (церкви) златомъ оустрои (ХV) [МСДЯ 1: 741, 447; 2: 1340]; Сверши же црквѣ 5 верховъ и все верхи золотимъ оукраси (ХV); Муры опалье, склепы, верхъ и вежицы (ХVІ) [Тимч_ІС: 220, 203]; И постави(л) его на врѣхъ црковне(м), и гла еж если еси сн̄ь бж̄їи, поустиса ш(т)толе доло(в); Тамже въ монастырѣ... црковь деревяная, пустая, и верхъ упалый; Мають ... тую црковь соборную, муры опалье, склепы, верхъ и вежицы [КІС¹⁶⁻¹⁷]; Вежа лиха и гнила бє(з) вє(р)хѣ; Цр̄квы ломило в селѣ борисовѣ цр̄ковъ была з трима

верхи. Знесло *верхи*; По(д)ле кѣхни ста(и)ня бє(з) ве(р)ху и бє(з) двєрє(и); Огонь обгорнулъ великий кругомъ весь верхъ, бо ... хоромы вси соломою покрытые были [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 242; 10: 42; 13: 58; 15: 147]; *Верхъ* <св. Софїи Юстинїанъ> учинилъ зъ самого преднего сребра (XVII) [Тимч_МС: 93]; *Церковъ светого Ильи верхъ, абы отъ метелицы въ ней не капало, а для того, жебы не гнила поправити* (XVI); *Церковъ св. Михаила: верхъ деревомъ нарубленый згорѣлъ* (XVII); *Єще не достало пѣназей на покритіє єи (полаты) верх'хомъ; Збудовали... церков маючую пять верховъ; Оной звонницѣ верхъ избыто; Подъ землю зроблено церковъ... а верхи тоєи церкви виведено на двор землѣ; Єще не достало пѣназей на покритіє єи (полаты) вер'хомъ* (XVIII) [Тимч_ІС: 220, 375, 799].

Низка ФО пов'язана із процесом будування даху, а також реалізує переносні значення, зокрема:

- ♦ верх викидати 'ставити дах': ► *Вигнали мур / пот'ім шу'кали мат'єр'їял / це називалис'а балки / к'рокви / це називалос'єв'кидали верх / викинули верх / тод'ї ўкри'вайут* [Умань_Т: 170]
- ♦ верх здоймати (зривати) 'голосно кричати, сваритися, бушувати': ◀ [Hnát: 119 («velmi si trífat»)]; *У него жінка такий шпрїтус <'запальна людина'>, лиш шос ни так то верхъ с хати здоймає; Ми собі на вісілю цілий день, а свїні там в карнику' верхъ здоймають* (Борівці) [БГ_С: 191, 671]
- ♦ верх зне́сти із хати 'витратити надміру; витратити всі кошти': ◀ *Далі верх із хати знесеш – «говорять до збиточного, марнотратного чоловіка»* (Нагуєвичі) [Франко_П 1: 148]
- ♦ вє́рха зняття 'ставлення, в'язання даху (із соломи)': ◀ *Зн'атє верха «в'язання, поставлення даху («пошиття стріхи»)»; Досї виведену будову хижї називають «фун». Тепер слїдує «зняте верха», т. є. уставлення вязання даху* [Коб_МК²: 22, 24; Он. 1: 108].

Пор. також інші назви:

вершє́чок (*det*): ◀ *Гинь тамъ Волóси цє́рковъ мурують, Ой ко́ло спóду каменїчейкомъ, А въ середїнѣ деревїчейкомъ, А кѣ верхєчкови сребломъ, золотомъ* [Гол.: 510–511]; *Цє́рковъ будують / Сѣ трєма дверєчки / Сѣ трєма вершєчки* [УЗГ_Т: 257]; *Двїр си будує сподом широкїй, / Сподом широкїй а в верх високий. / На тїм вершєчку сив сокіл сидит, / Гой сидит, сидит, далеко видит; Королю нима, двїр си будує: / Сподом широкїй, верхом високий. / На тїм вершєчку сив сокіл сидит, / Ой сидит, сидит, делеко видит* [Шух. 4: 52, 58]

вє́ршо́к: ◀ [SŁ: 139]; *Хата стойала та лиш так вершо́к на хат'ї буў* (Росїшка) [КСГГ; КГ («криша (на хатї)»)]; *Зн'алó с хїжї вє́ршок* (Кам'янське) [КГ]; *По с'ц'їн'ї по'муру'вали / і ўло'жили п'їд'логу / і тої_во ве'р'шок зрò'били / о; Так на Анд'р'їа ... в'їз'шо то х'лоц'ї*

ʋыт'агнут на ʋату / на ʋамий ʋер'шок пос'таў'лат [ПЗН_Т²: 106, 133]; ʋуды ʋжили бидуʋали / ха'ти будуʋали с' того / з бо'лота // мас'тили с' тим / с' со'ломоў // к'іли за'копували / верш'ки к'лали / с' со'ломи так'во сні'почки / і ту уб'машчували [БГ_Т: 274]

пóвэрхник: ◀[Піпаш: 144 («стріха у вівчарні»)]

↑ ↓

під (ES): ◀[ММАГ: 32 (*nid* (*nim*, *nyd*) «цілий дах»)]

пóдина (ES): ◀[Janów: 170 (*pódyna* «dach nad stajnią (? – J. J.)»)].

Із дахом пов'язана низка значень, що репрезентують частини даху та спеціальні пристосування для укріплення даху:

2.1.1) 'верхнє ребро даху; гребінь'

верх: ◀[Šišková: 175 («hřeben sřtechy <гребінь даху>»); Горбач_Д: 457 («гребінка стріхи»); Пиртей: 128 («гребінь (*верх*) на дасі»); *На всьох соломн'аных хвіжах острый вир'х* (Волосянка 3) [КГ]; *Верх на даху церкви такий шупількуватий <'шпилястий'>, шо буди кешко покрівельникам його прикрити* (Борівці) [БГ_С: 679]

верху́шка: ◀*Йік вер'х <'дах'> скін'чайут / то на вир'хусці ʋ'ежуют руш'ник с'квіткоў // і б'рискайут сві'ченоў водоў* (Вікно) [БГ_Т: 106]

2.1.1.1) 'насадка на гребінь даху для захисту від дощу і снігу'

вершалá: ▶ *Шихве"р уже поклáли на кр'ішу, зостáлос'а зроб'ит' ве"ришалá – і усе!* [Чабаненко 1: 136 («збиті під кутом дошки або зігнута під кутом жерсть, що насаджується на гребінь даху для захисту від дощу і снігу»)]

2.1.2) 'верхня частина даху, стріхи; покрівля'

верх: ◀*Сильнійший вітер здирав верх зі стріхи, а навіть виривас деколи сніпки де будь з нішви* (Мшанець) [Зубр_Б: 7]; *Сніпки, кички пошивати спід і верх стріхи* (Цуцилів) [Кміт_С: 25]; *Кізлини притискають верх пошиття й хоронять його перед зірванням через вітер. ... Пошитий в цей спосіб дах є так цільний, що не пропускає води* [Коб_МК²: 24]; *Мáло хіб'іло, што віхор' вир'хі ни познімаў із солóми. Ужé хіжса стáра дўже, бо круз' вир'х тичé вóда* (Кальник) [КГ]; *Selna burja im zorvala ver'ch* [Hnát: 119]; *Ми ни встигли обікласти півзиням <'гілля дерева, яким притискають покрівлю даху'> верх, то як звіяласи буря, то увес гребінь поколошматило* (Доляняни) [БГ_С: 413]; *Wiazanky na werch* [SŁ: 139]; *Гідж'óри – верхи на дахах з дахівки* (Орявчик) [Кміт_С: 55]

вёршóк: ◀*Хати в сусідних місцювостях мають вершок даху, критий одним або двома рядами тонтів; Вершок критий тонтами; Вершок критий соломою* (Волосате) [Фальк_МК: 23]

пóвэрхня: ◀*Натомість при пошиванню плескачками, де колосся звернені в долину, поверхня стріхи є рівна* [Коб_МК²: 24]

2.1.2.1) 'жердина для притискання соломи на стрісі'

вёршóк: ◀[Он. 1: 92 («кізли на стрісі»)]

повёрхниця: ◀ *Коли укривали хату, то для повёрхниці шукали грубі дубові кракі (Мамаївці) [БГ_С: 435 («те, чим притискають щось»)]*

2.1.3) ‘дашок, піддашшя (над муром, криницею, «стрункою»)’

верх: ◀ *До комори притикає шторцом шопа ... Вкопують 4 бальки в землю і звязують їх поперечними перекладами, а верх накривають дошками, ошварами, побивають гонтами або пошивають сніпками (Мшанець) [Зубр_Б: 18]; Шо конем наверхне, все си Львів здрегне; / Йа з мурів верхи тай позлітали, / Йа всі си пани зачъудували (Космач) [Шух. 4: 93]; Бу́ло хл'ї́ч'а́ / а бѣ́ли так'і́ обороги / так ч'еті́ри сто́ути / а на ве́р'ха покла́ли из о́колоті́ю то́то ве́р'х / закрѣ́ли / з о́колотами закрѣ́ли ве́р'х / и там то́то сто́у́п угор'і́ покла́ли / а там ве́р'х бу́у и там на то ме́та́ли сі́на / так по́ўний... (Нове Давидково) [УЗГ_Т: 288] ■ [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281]*

верше́чок (дет): ◀ *Конем наверхне – Львів се іздрегне, / Що всі вершечки пообпадали, / Всі си мищани повихапали [Шух. 4: 91]*

ве́ршо́к: ◀ [Šišková: 175 («nad studň'ov, oboroħa stříška»)]

наве́ршник: ■ *Біля однісі зі стінок кошари будували для доїння овець струнку будову з піддашшям – «навершиником» (з наук.-попул. літ.) [СУМ₂₀: 1705 («діал. верхня прибудова чого-небудь»)]*

повёрхник: ◀ [Janów: 182 (powirchnyk «daszek nad strunką»)]; *Понад струнками є «повірхнік» – дашок, аби в часі подою дощ не падав у молоко та на вівчарів [Шух. 2: 193]; Такéй повернік, аби дощ так не мочі́у [ЗА]; Ві́ч'є́рі сид'е́ під повёрхником і доі́е ві́ці (Зелена В) [КСГГ]*

2.1.4) ‘димар, комин’

верх: ◀ [Жел. 1: 64 («Schornstein, Esse <димохід>»)] ▶ [Б-Н: 73 («печная труба»)]; *Верхі трусіти [Гр. 1: 139 («трубы чистить»; верх «дымовая труба, отверстие для выхода дыма из печи»)]; Домовой через бантину перечепить ся та так будьто й висить. Кажуть це, у сьвятому углу він сидить. Шукають його за верхом, не з того боку, що в сіни, а з того, що од хати – в куток (Валуй.п.) [Дикарев: 168]; У сусідів уже давно топиться, бо курить з верха (Брусове) [Ващенко: 20 («димар»)]; Груба / верх / верх / шо ди^емоход і де о^це ж // о^то так // ну от з^руба // це з^руба / шо кл^адут' д^рова ту^ди / і то^пит' // о^це / л'е^лжанка / о^це // верх / це димо^лход; Хата у нас | добра ... те^лпер те^лп^ло / добро // верх ве^лликі / п'іч'нік зр^би́у здр^орову | бабу так / шо |сажа не заби^лвайе^лц':а [УССГ_Т: 160–161, 400; УССГ_С: 37 («це-гляний димар над дахом хати»)]; На криті стоїть жєлізній верх; Полізу верх підправлю [Авдеева 1: 52 («дымовая труба; дымоход»)] ■ [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281 («димохід на хаті, будинку і т. ін.; димар»)] і *Верхи же, ими же димъ исходить, въ всѣхъ единимъ образомъ, яко лейки устроєніє (XVIII) [Тимч_ІС: 220 («димар, отвір на вихід диму з печі»)]**

2.1.4.1) ‘кагла; отвір у димоході, який затуляють для збереження тепла’

верх: ► *Мій верх и заткало (моє зверху)* [Номис: 51; Гр. 1: 139]; *Сидить півень над кручею, заткнув папістару онучею (верх, заткало)* [Номис: 298–299]; *Ти думаши, дурню, я тебе кохаю, я такими дурнями верхи затикаю* [Гр. 1: 139]; *Чадить груба, – одіткни верх* (Харк.п.) [Гр. 4: 431]; *Вони взяли, верх заткалом і заткнули; дим так с печі й пішов у хату* (Борисівка) [Тарас_В: 153]; *На криті стоїть жєлізний верх; Полізу верх підправлю; Полізь на пічь, закрій верх; Верх рано закрили, так чуть не почаділи* [Авдеева 1: 52] ▲ *Ід’ї закрій верх* (Терехівка) [Лисенко: 41]

2.1.4.2) ‘подимний податок; подимне’

верховé (n): ► [Гр. 1: 140 (Кремен.п., «подымная подать, взимаемая отъ трубъ»¹)]

2.1.5) ‘шатро з накриттям та підлогою’

гора-низ: ◀ *О, той шалаши, то тоди якраз той шалаши, якщо вни брали напрокат, бо робили собі люди самі, знаси, брезентами, гора-низ* [ББ].

Семантику ‘**горище (над хатою, стайнею)**’ (2.2) дуже активно репрезентовано в говорах української мови. Особливість цієї семантичної групи в тому, що засвідчено деривати і «верху», і «низу»:

верх: **і** *На верху того дома сховано* (Луцьк) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 241]; *Стайня була рубленная болияя, а на версѣ сѣнникъ* (XVIII) [Тимч_ІС: 220 («гора, горище»)]

гірка: ◀ [Жел. 1: 142 («Heuboden <сінник>»)]; *Г’ірка на |хл’івчику* [Шило_С: 91–92, 266]

гірніця, гóрніця: ► [Гр. 1: 286 («чердакъ на домѣ или какомъ-нибудь строеніи»); Гр.² 1: 348]

горá: ◀ [Жел. 1: 152 («Dachboden <горище>»); ММАГ: 32 (*горá, гурá* «стрих, горище»); Горбач_Р: 91; Горбач_Т: 217; Горбач_Д: 459; Горбач_С: 447 («горище над хлівом-стайнею для сіна, над хатою»); АГВ 2: к. 5 (*hurá, hu^orá*); Он. 1: 184 («горище»)]; *Стисні <‘скинути’> сѣна з горы* (Малковичі) [Верхр_Д: 62]; *На горі під стріхою переховують околоти, вязки китиць та пашу* (Жукотин) [Коб_МК²: 35]; *Цибул’а лежить на гор’ї |коло |баса* <‘частина коми на горищі’> (Кінашів); *На гуру |л’іземо по драбин’ї* (Бабичі) [Шило_С: 49, 94, 98 (*горá, гурá* «горище над хатою»)]; *I те дєрево тєсанє кладут дугури / потóму на ті с"ц"ині кладут платві / потóму дайут стєл’у на платві / на стєл’у звирху зл’їпл’уйут гліну і то с’ї назвивайє гурá або стрих* (Скоморохи) [Шило_Т: 212]; *Привели нас до^o |хати^e / дали нам йїсти^e / ми на гор’ї си’д’їли три ни’д’їли ў нас*

¹ Пор.: *дим* «господарство широкої нерозділеної або окремої малої родини, яке охоплювало двір, будинок, господарські будівлі, а також орні землі та угіддя й платило данину “від диму”» [Гурбик 2004].

(Нова Кам'янка) [ПЗН Т²: 40]; *Скошуйім / |сушим / |тоже ху^овайім на го^ру на |з'їму* [ВГХ Т: 237] ► [Пискунов: 55 («чердак»); Москаленко: 25; Бондар: 55 («горище»)]; *Сховай на горі* [Б-Н: 103 («спрячь на чердак»); *гора* «чердак на доме»]; *Лисичка зробилась кішкою, та з хати та на гору; Купив чоботи, надів у неділю, а ті узав да на гору закинув* [Гр. 1: 309 (за І. Рудченком, «чердак вь постройках»)]; Гр.² 1: 375]; *Горище хатне і горище комірне, иначе гора хатняя, гора коморняя* (Київ.г.) [Яв.: 153]; *То|д'і во|на <цибуля> ше т'рошки приси|хайе / і йа й'її то|д'і на го^ру |в'їшайу / і во|на ў|мене сохрaн'айиц'а; |Сало готд'їлиў / посолиў / моту|зочком зй|заў і ў м'їшок / ў м'їшок і на го^ру до бал'тини по|в'їшаў і там во|но; Ну на го^р'і / де крoкви три|майуц'а / тирик|ладина та|ка* [Умань Т: 167, 174, 175] ▲ [Лисенко: 57 («горище в хаті»; «горище в хліві»); Горбач_О: 288 («горище (в хаті)»)]; *Місце між стелею й стріхою зветь ся «гора»* (Полошки) [Могил_Б: 87–88]; *Драб* <'домовик'> *живе за комином на гор'і* (Підманове); *Повна горá слоїк'ів закумброваних* <'закритий металевою кришкою'> (Самари); *На горі в мене ше й зара йе рубел' і качалка* (Сильне); *Шос'ходит', шос'ше^{ле}нит'на горі* (Холопичі) [Аркушин 1: 139, 169; 2: 130, 261; Аркушин²: 485, 617]; *Су|шил'і / на |гору |к'ї'дал'і та^ом / то^ом / на^о в'їш|кі^и / йо^ок у на^ос |кажут'*; *Снас'т'оста'лас' / |дома на го^р'і ле|жит'*; <Димоход> *о|дин ў |гору ви|ходиў / а на го^р'і / л'е'жа|к'і м'і нази'вайім* [ГЧЗ Т: 65, 111] **і** *Над одною светличкою комора на горе; На горѣ домѣ на мѣстци* *способно(м) склали каменье* <'будівельний матеріал'> [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 20 («верхній поверх будинку) горище, діал. гора»); 14: 25]; *На той коморце гора, на той горе мись деревяныхъ чотыри* (XVI, Луцьк) [Тимч_МС 1: 182]; *Трикровникъ: Гора, на третем патрі, сала* (XVII) [Тимч_ІС: 564 («горище, піддаштя»)]; пор. у загадках: ◀ *Без ручок, без ніжок, на гору-сь віхопит'¹ (дим)* (Нова Кам'янка); *Без рук і без ніг на гору ся відрапає (дим)* (Кам'янка-Волоська); *Без рук, без ніг, на гору вильзе (дим)* (Равське) [Верхр_Б: 73, 110, 111] ► *Дим без рук і ніг а на гору вилзе* [Пискунов: 55]; *Без рук, без ніг, на гору лізе* (Бердичів) [Номис: 299]

горисько: **і** *Змолотили... гречихи послушнику, что в млѣнѣ на гориску* (XVIII) [Тимч_ІС: 569]

горище: ◀ [Жел. 1: 153 <<Dachboden <горище>>]; Горбач_Мр: 344 («стрих хати»); Горбач_С: 447 («горище над хлівом-стайнею для сіна, над хатою»); Дзендз_СЗ: 15 («приміщення, простір між стелею і дахом будинку»)]; *По першому снігу звозять сіно санками до дому та складають його на гориці над стайнею, або також в*

¹ Пор.: коментар О. Афанасьєва про зв'язок гори з небом, а не з горищем: «в народній загадкє, означающєй «дымъ», небо называєтся горою: «безъ ногъ, безъ рукъ на гору дерется» [Афанасьєв 1865: 119].

островки (Волосате) [Фальк_МК: 18]; *На горішч'ї в'їтер с'вишч'є* [КСГГ]; *Марія минає долишні кімнати, йде зі зломаною галузкою вишині просто до Ірчиної кімнати на горішче* [ЛЛ: 261]; *Роз'возили кукурузу ў мага'зін / на горішче рос:и'пали / во'на'сохла* [ВГХ_Т: 301] ► [Пискунов: 55 («чердак»); Горбач_ВД: 375 («стрих, під над стелею хати»)]; *На хату закин'є, на горішче* [Гр. 1: 311; Гр.² 1: 378]; *Лізе баба з горішча – повна паністара палічча (драбина) (Канів.)* [Номис: 300]; *Після Страстів лазять зі свічкою на горішче, щоб углядіть домового* (Валуї.п.) [Дикарев: 168]; *Горішче хатне і горішче комірне, иначе гора хатня, гора коморня; Він тільки бербех з горішча* [Яв.: 153, 29]; *Сп'очатку виби'рал'и п'л'оск'ін' ... в'їа'зал'и у по'в'іс'ма і ски'дал'и на'хатн'є горішче до'п'із'н'ойі'осин'ї; Їагоди сушил'а / то на гор'ішч'ї* [ГЗП_Т: 65, 114]; *Драб'їна та'ка була / драб'їна / он йак на г'р'ішч'є^а у м'є^ан'є; В мо'їейі'матир'ї йе на горішч'ї та'ка ма'к'їтра* [ГЧ_Т: 104, 106]; *А ў'сумц'ї з'руш'ї / на'сушин'ї / во'ни наб'рали ў нас на гор'ішч'ї і ў'ко'мор'ї / бо ми то'д'ї ба'гато ф'рукти ў'с'акойі сушил'и* [Умань_Т: 148]; *Вивод'ат' дим'ар на гор'ішч'а; Зе'рно кладем на гор'ішч'є, то'д'ї берем з'їмо'їу харашо; Ст'їни як постро'їли – нада ўже верх думат'. Пот'ом кл'адем гор'ішч'а. Накл'адем гор'ішч'а – друг'а д'їла п'тходит'* (Добр.) [УГР_Т: 564, 549, 597]; *Верхов'а х'ата з гор'ішчом / а земл'анка без гор'ішча* (Люб'опіль); *Повне гор'ішча качан'їв <'кукурудза'> / а мамаліги нема'є з чо'го зварити* (Татарбунари) [Бондар: 37, 94]; *Пацана посилають: лізь на горішче; Літом ми ночували на горішці; Злазь на горішче; Лазила на горішче за сушениками* [Авдеева 1: 100] ▲ *Повітка з ворітьми на улицю і з горішцем за д'ля с'їна на верс'ї* [Могил_Г: 83]; *Се як при'їзену ти корови, да пока поприв'язую, да пока подою, да пока пойду на те горішче, да наберу курам, гусям; І но горішці там постав'їлі кроват'ь* [ГМ_Т¹ 2: 202–203, 586] ■ [СУМ 2: 130; СУМ₂₀: 663 («частина будівлі між стелею і покрівлею»)] ♦ ► *на горішче закін'юти* «викинути непотрібне» [ФСГД: 148] ♦ ► *на горішці п'усто* «про неадекватну, нетямущу людину», *на горішці сквозн'як* «тс» [ФСГД: 148 («хто-небудь пришелепкуватий, пустоголовий, дурний»)]

горішнюк: ◀ *Postawyt to jajce na horiszniuk; Gido czuje razem, a to lize u horiszniuk u kahłow tak taki u chatu* [Janów: 73 (*horiszniuk* «strych (? – J. J.)»)]

горішняк: ◀ *Kładut u dym nad horiszniek* [Janów: 73 (*horiszniak* «strych (? – J. J.)»)]

горіше: ► *Скинув з горішча; Поліз на горішче* (Звениг.п.) [Гр.² 1: 378] **і** *Петра... по'йmano на гор'їцу* (XVII) [Тимч_ІС: 582 («місце поміж стелею і дахом будинка»)]

¹ У поліських говірках на позначення горішча домінують назви *ч'єр'дак* (у хаті), *в'їшч'ї* (у хліві) [ГМ_Т 3: 64].

гóрoнька (*dem*): ► [Пискунов: 55 («чердак»)]

↑ ↓

під, под (*pl поді*) (*ES*): ◀ [Корж.: 43 («стрих»); Жел. 2: 637 (*nid, nad* '«Dachboden, das obere Stockwerk, Geschoss in der Muhle, in d. Scheune etc. <горище; горище, надбудова в млині, господарському приміщенні тощо>»); Гр. 3: 158 (за О. Кольбергом); СУМ 6: 391 (*діал.*, за О. Кобилянською, І. Франком); AGB 2: к. 5; ЛАЗО 3: к. 294 ('горище (приміщення або простір між стелею і дахом)'); ММАГ: 32 («стрих (під, гора); горище»); Janów: 163 («strych nad chłupą»); Горбач_П: 309 («горище»); Горбач_Б: 150 («гайда на горище!»); Горбач_М: 357 («горище, підра, стрих»); Піпаш: 139 («горище»); Гавука: 197 («горище; стрих»); Голянич: 703 («горище»); ТГ_С: 142 («чердак»); Надсяння_АО: к. 6 (*nid, nit* «верхня частина будівлі під покрівлею»); SŁ: 98 («strych (nad chalupą»); Пиртей: 288 («горище в хаті»); Hnát: 87 («pòjd, rovala»); Бігуняк: 30 («горище»); Горошак²: 114 («strych»); Турчин: 234 («горище»); Šišková: 117 (*pid* «pùda»); УЗГ_Т: 382 («горище»); Сабадош: 298 («горище»); *Щезла би біда на поди* [Мосора: 103]; *Хпала бочка с пода, а нема такого боднаря, жебы ей побіў (яйце)* (Лабова); *Потім ідут молодята на під, де дружба ім стелит післань, так їх положит на ту післань, та бе їх пропорцем* (Вислік Великий) [Верхр_Л: 226, 289 («Voden <горище>»)]; *Чулас Ганко, же гусаріў Осіф хпаў с пóда, та карк зláмаў* (Великий Липник) [Гнатюк_Р: 58]; *Але-м трухнув з пода* (Новосанд.) [Пиртей: 64]; *Sino na pid sme davali čerez fјovku* <'віконце на горищі'> [Hnát: 40]; *Pid – pod střečhou chalury* [Šišková: 117]; *Люде позвозяць кендерцицю <'кукурудзу'> домòв а я по осени нá зиму пòду на пòд та буду готовое їсти на поды́* (Пузняківці); *Така бочка, як іс пóда упаде, то не є такого боднарика, абы ейі ісправиуў (яйце)* (Хуст) [Верхр_ЗнД: 137, 159]; *Кед мя младу ченілі, / Куры с поду злетілі* (Вишній Орлик) [Верхр_ЗнС: 195]; *Nasušyla sòbì i'ablok ta s'ypala na püd... Na pòd'i byi medv'id' ta i'ablyka po'i'iu* (Поляна) [Паньк., 469; УЗГ_Т: 245]; *Us'e b'yla na ch'yzì na pod'i. ... Tam ž'yla na pod'i jak l'ito tak z'ymu* [Паньк.: 465]; *Vün iz'bihne s 'poda // iz'bihne s 'poda plačič'i* (Звала); *Урав s 'poda i zlo'miv š'tyri abo p'jat' kos'tij* (Нижня Яблінка), *Mu'sila za rig na 'podi 'spati* (Маковець) [РП_Т: 199, 203, 206]; *Идэ бóвтаўчи та, гей бы скóчив с поду (иде з соломоўу, поситаўучи)* (Білкі); *Требá бы ми два бóлты скoвáти на пуді* (Лікіцари) [Грицак_С 1: 279]; *На*

¹ Укладачі ЕСУМу припускають, що діал. *nad* «горище, верхній поверх у млині, в клуні», покликаючись на словник за редакцією Є. Желехівського, С. Недільського [див.: Жел. 2: 595 (*пад* I = *під* I)] та за матеріалами словника М. Онишкевича, – «запозичення з угорської мови; уг. *pad* «горище; лава для сидіння; парта; ліжко; сцена; долівка» є запозиченням з південнослов'янських мов; болг. *pod* «підлога, долівка», схв. *pod*, слн. *pod* «те» відповідають укр. *nid* «нижня поверхня приміщення, ями, печі; дно; [горище]» [ЕСУМ 4: 251].

пòд'и шчос' грим'іло ... пол'ізли на п'ід ...ўже нич ни грим'іло на пуд'і (Жденієво) [УЗГ_Т: 128]; *Колис комена ни було, були димники, на поді був дим, а тинер добре, усе там кладут* (Задубрівка); *Штефанко ... буў на под'і, гор'і, і так ис пушки у праве пли'че jeho дур, стр'іл'іў* (Марам.) [УГР_Т: 141]; *На пуд'і 'держиме 'зерно, па'сул'і, му'ку* [Сабодош: 298]; *Штефан з поду з рушниці у голову стрілив* (Барвінків); *Там имили двоих на поді и питают їх...* (Космач) [Шух. 5: 183, 189]; *Так він уже цілу віч ве гасив сьвітла, але в хаті вже нічого не бачив, хиба на поді шось дуже гримало* [Онищук_М: 52]; *З хорім йдет дим на під, тай почерез дах на двір* [Гк: 150]; *Маїмо ші вісний столец, накетач, усекі гимблики, корито до хліба, полонник. Але то довго стоєло на поду (а дим ишов колис у під) тай оно трохи забужене* [Шек_Р: 333]; *Опередь тим, ек мали сідати до вечері, то дідо ви-стрілив так тричі з пістолет, шо аж сажя упала в подах из дахів; У тот раз причюлоси йиму, шо шош ходит хатним подом. ... На поду шош так пудно гренуло; На йго хатених подах такий страшний твавт завівси* [Шек_ДИ: 79, 200, 419]; *Але на другу ніч після відвідин цвинтаря, чує Олекса, щось товчеться на поду* [Лом_ЗС²: 80]; *Кòждий ден' корòва вівал'уїе дòшку над собòв та т'агне з пòду отáву* (Росішка) [КГ]; *А чоловік іїї з пòду стріліў; Штєфан з пòду ў сєрце стріліў* (Рахів) [Жилко_Т: 269]; *Ус'о с'іно ув'їишлòси на п'ід* (Космач); *Іван ўл'ітоў спаў на под'і* (Пнів); *О, та гримі'т на под'і, ш'е пид завали'т* (Виженка) [КСГГ («горище над хатою»); ГГ: 149 («горище (над хатою)»)]; *Застав я в селі в одного біднійшого тазди комин у хижі виведений лиш на під, всі инші хижі були курні* [Зубр_Б: 12]; *Як має шо умерти, шос гримне на поду, або у скінї, двері лускають, лава, вікна, полице* [Волош_П: 195]; *Цей, що пошиває <дах>, сїдає на лату, а другий стає на стриху, званім «під», і подає китиці* [Коб_МК²: 23]; *«Банти – дрючок на поді, що на ньому сидять кури»* (Жукотин) [Кміт_С: 49]; *Іване, висади кит на під, блохи понутай тай сьидь собі! – «жартують із жидівського наймита, коли сей жалує ся, що май богато роботи»* (Ортиничі) [Франко_П 1₁: 187]; *На мешкал'ні хат'і йе під; А той с пòду стріл'нуў до н'òго* (Матків) [Он. 1: 438; 2: 65 («горище»), 260]; *Трєба віверечи змїтки с пòду; На поді сушиме гербáту* [Матїїв: 59, 95, 348 («горище»)]; *Хлòрс'і и нас там на рòд'і и сєркви, а d'їwčáta и nízı* [ТГ_С: 132, 142 («чердак; верхня половина здання»)]; *На поді вона розпрістерла сорочки і рушники, бо дощ паде* (Дорошівці) [БГ_С: 95, 463]; *Старі майстри крок'ви і с'волоки ск'ріпл'уїут на пòді кл'амбрами* (Лукавці) [БГ_Т: 89 («горище»), 109]; *Ў'мени шчи йе та'кий сар'дак на пòд'і* (Стара Жадова) [Колеснік_Д: 297]; *Час'тина 'комина, шо ле'жит на 'под'і, у нас то с'і називаїе ле'жак* (Липівці) [Шило_С: 160, 202 («горище над хатою»)]; *Бїли навкáми <дїдуха>. Не питáли, таквò нерáз не*

допуска́ли. Н'и, два ра́зи му́с'ів вда́рити, на поді так му́с'ів вда́рити (Ковиничі) [Надсяння_Т: 295]; Піти на під по порожні ба́ньки [ЛЛ: 594] ► Зніми з поду корзини з качанами (Аврамівка) [Вашенко: 74 («горище на хаті»)] ♦ впа́сти з по́ду 'бути розсіяним, дивакуватим': ◀Він упав с по́ду, ни диву́йся з ньо́го [Матіїв: 348] ♦ як з по́ду впа́сти: 1) 'не бути здатним логічно мислити, реально оцінювати ситуацію': ◀Ти белені обійу́се / ци с:по́ду ўпау́? / ... бо до тебе н'иц ни доходи; 2) 'не бути обізнаним із тим, що відоме всім, що для багатьох не є новим' [Голянич: 703]

підо́к, подо́к (*det, ES*): ◀[Жел. 2: 596, 646 (*підо́к, падо́к* «kleiner Dachboden <невелике горище>»); Гр. 3: 173 (*подо́к, підо́к*, за О. Кольбергом); Schnajder: 262 («stryszek (пр. nad stajenka)»); Надсяння_АО: к. 6; Hnát: 89; Поліз на підок та й здойми яйці: кури дес там несутса [БГ_С: 420]; П'ішов 'спати на п'ідок [Шило_С: 204] ► [Вашенко: 74 («горище на хаті»)]

підпід (*ES*): ◀[Піпаш: 139 («горище»)]

подо́йна (*ES*): ◀[Жел. 2: 676 (*подо́йна* «= під I <горище>»); КСГГ; ГГ: 152]

поди́ння (*ES*): ◀[Жел. 2: 676 (*подо́йна* «= під I <горище>»)]

поди́нок (*ES*): ◀[SŁ: 101 (*подунок* «strych nad stajną!»)]

поди́сько (*aug, ES*): ◀[Hnát: 89]

поди́ще (*aug, ES*): ◀Бабіи́че вуйшла на поди́ще, та й сви́ище (Турички) [Грицак_С 1: 56]

поді́к (*ES*): ◀Кукур'іку на под'іку, де то на́ш' Ан'ц'а, наваріла пиріжійкі́, заклікала Йван'ц'а (Хашців) [Он. 2: 94]

подо́чок (*det, ES*): ◀Хпала бочка с подо́чка, нѣт тако́го бедна́ря, штобы еѣ побіу́ (яйце) [Верхр_ЗнС: 172].

Для номінації **вікна на горищі** (2.2.1) виявлено словосполучення: гори́шне вікно́ (*сomb*): ■ Гори́шне вікно́ (б.л.) [Гр. 1: 312 («чердачный»); Гр.² 1: 379]

го́рне вікно́ (*сomb*): ■ Дѣ гѣ(р)не́го ш(к)на [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 33].

Зі значенням **'верхній поверх'** (2.3) лексичні одиниці засвідчено спорадично, водночас існує досить тісний зв'язок зі значенням 'горище':

верхо́ту́ра: ■ [СУМ 1: 337; СУМ₂₀: 282 («верхній поверх»)]

гора́: ■ Горни́ца: На горѣ на будованью домѣ (XVII) [Тимч_ІС: 564 («верхній поверх; горище, піддашшя»)]

↑ ↓

під: ◀[ТГ_С: 142 (*п'ід* «верхний этаж»)].

¹ Семантика, зорієнтована «уверх» (як, наприклад, 'горище'), дає підстави припускати, що зв'язок із *дном* є послабленим; також не варто відкидати гіпотези про утворення *поденок* від *під*.

На позначення ‘**приміщення, кімнати на верхньому поверсі**’ (2.3.1) зафіксовано слова *верх* і *горниця* в пам’ятках від XV–XVI ст., а також словосполучення з означальними словами *вѣрхній, гóрній*:

верх: ◀*Він тепер є сторож у свої хаті. Бо він то всьо позаписував.*

Та записала низ, а він верх внукови і тепер сторожує свою хату [СБ²] і На верхъ оноє церкви зъ гостми и съ кулкомъ слугъ своихъ заледве ушоль и тамъ ся зъ ними зачиниль (Луцьк); На верхъ церкви мурованое заложеня светого Николы ушоль и там ся зачиниль (Володимир) [КІС¹⁶⁻¹⁷]

вѣрхній гмах (*сomb*): **і** *Ключъ ве(р)хнихъ кзмаховъ <‘кімната, покій’> домъ поповского ѿ Стефана хомича (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 138]*

гóрна світлиця (*сomb*): **і** *До горное свѣтлицѣ (ключі)... пану Миколаєви (XVII) [Тимч_ІС: 574]*

гóрнійця: **і** *Взѣмъ за роукоу сна своего възведъ є(г) на горницю свою (XV); Взаль єгw зъ еи лона, и неслъ єгw на горницѣ гдѣ самъ мешкалъ¹ (XVII) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 34].*

Прикладом «нейтралізації» семантики слугує слово *гóрниця* – ‘кімната на верхньому поверсі’ → ‘**кімната**’ (2.3.1.1) (детально див.: 3.4, таблицю 16); виявлено також інші деривати слова *гора*:

гірніця, гóрніця: ◀[Жел. 1: 142, 153 (*гірніця, горніця* «Zimmer <кімната>»)] ▶*Наша горниця з Богом не спориця (Кір.) [Номис: 201²]; У городі Килиї татарин сидить бородатий, по гірницях похожає [Гр. 1: 313 (*гірниця, гóрниця* «комната (рѣдкое)»; Гр.² 1: 348]; А йдѣть-но, дядьки, вас у горниці кличуть; Наша горниця з богом не спорить: як на дворі тепло, то й у нас не холодно [Гр.² 1: 380] ■ [СУМ 2: 133; СУМ₂₀: 665³ («гарно прибрана кімната»)] **і** *И тѣ вама покажѣть горьницу великоу постылану [ДС: 459]; Унь вамъ оукажѣ(т) гръницоу великоую и оусланоую (XVI) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 34]; Там была зготована горниця и трапеза (XVII); Вызоров <‘вікно’> много будет; горницѣ будет на ней (полатѣ) високих деват (XVIII) [Тимч_ІС: 573 («покій, кімната (спочатку горішній, а там взагалі)»), 396]**

горенка: **і** *И ту подѣхватиша ... подѣ руцѣ и несоша и въ горенку (XV) [Тимч_ІС: 568]*

гóрничка (*det*): ■ [Гр. 1: 313; Гр.² 1: 380] **і** *Над танками горничка без дверей з окнами сема побитими (XVIII) [Тимч_ІС: 573].*

¹ Пор.: «Поніє його н а г о р у (тут і далі розрядка моя. – Т. Я.) у світлицю, де мешкав», відтак «узяв Ілля хлопця, зніс його зо світлиці у ни з у хату» (І Царі 17: 24) [Хоменко_СП: 362].

² Пор. варіант *хата*: *Наша хата з Богом не спорить: як надворі тепло, то й у нас тепло; як на дворі холодно, то й у нас холодно* [Номис: 201].

³ Із «псл. *горъница*, похідне від прикметника *горънь* ‘верхній’, пов’язаного з іменником *gora* ‘гора’» [ЕСУМ 1: 568; ЕССЯ 7: 57].

Значення **‘поверх (частина будинку)’** (2.3.2) теж втрачає зв’язок із «верхом»:

повѣрся: ► [Пискунов: 198 («этаж»)]

пóвѣрх: ◄ [Жел. 2: 667 (*пóвѣрх* «Stockwerk, Etage <поверх>»); Неррич: 137]; *Хаті на два пл’онтри / пóвѣрх’і, йек си назива́йе* [Горбач_Б: 201 («мн. поверхи»)]; *Поїхав ікос до Ки́ва і дес там мав зайти до знакомих, шо жили на 13-му поверсі. Зайшов Василько в ліфт, щос там натиснув тий поїхав. Але ліфт чоґос застръиг між поверхами, і Василько зо страху зачъив гримати; Казарма була розрахована на 48 чоловік / а нас там було 210 / ліжка стойали у три пове^рхі [Лєсюк: 195, 294]; Пóки вішлам на трéтий пóвирх, то гет зав’ѣла (Михальча) [БГ_С: 124]; Во^нна ^нбуде си^д’іти на д^руґо^му ^нпове^рс’і на бал’кон’і (Крута Долина) [ПЗН_Т: 73]; ^ндали нам ква’тири на чет’вертїм по^вверс’і (Нова Кам’янка) [ПЗН_Т²: 40]; *На четвeртий пóвeрх їздят вїндом <‘ліфт’> [Пиртей: 51]; Вивїндуємося <‘підніматися ліфтом’> на причі – на перий поверх. Тріцить – ов!; Пан комісар з кількома тайними йшов з поверху на поверх з готовим списком деліквентів і читав уголос: «Витвицький – на коридор!; Звісно, квартира на третім поверсі з ріжних причин була ненаручна, але ж перий поверх! [ЛЛ: 135, 246, 521]; <Вагітна> цеглу носила. Третий поверх будували, цеглу на живіт наскладає і на третий поверх носить; Бўло питання ше одно, як сходіти з третого поверху на перий [СБ²]; І то такі фест хати, на два поверхі [ББ] ► На п’ятий поверх свій як мога постішили (за П. Кулішем) [Гр. 3: 210 («этаж»)]; Школа на два поверхи з червоної цегли [Русов_Г: 42] ▲ *Ти майїш в Луцку хату? На йакому пóверси? (Сильно) [Аркушин²: 579] ■ [СУМ 6: 643 («частина будинку, що включає ряд приміщень, розташованих на одному рівні»)]*.**

Зі семантикою **‘багатоповерховий будинок’** (2.3.2.1) зафіксовано лексему **поверхівка:** ◄ *В тих поверхівках люди живут, то так, як у шпаківни. Не вийдеш нормально ні на подвір’ї, ні на город. Я не знаю, я би не міг жити в ті поверхівці [СБ: 424]; Були села, зігнали села в міста, поверхівок багато наклали [ББ]*.

На позначення ряду однотипних предметів (**‘ярус’**) у говірках південно-західного наріччя відоме слово **пóвѣрх:** ◄ *Страў пїат’ чи ^нш’іс’ц’ / не^н так йак ^нзара ўсе ў пїат’ ^нповерхоў кла’дут’ і ^ні’чо не^н йї’д’ат’ [ВГХ_Т: 31]; Ми пеклі так’їй корова́й ... б’і’л’ший, йак та салфѣтка, б’і’л’ш’їй. Пиклі з’мо і три пóвѣрх’і, і два пóвѣрх’і. ... Так’їй ше стародавн’їй на три пóвѣрх’і (Мишлятичі) [Надсяння_Т: 175]*.

Низка лексичних одиниць номінує інші частини елементів будівлі, а саме: 2.4.1) **‘верхня частина стіни; арка’**

вершіль: ◄ [Жел. 1: 65 («Oberschwelle <верхня частина стіни, арка>»)]

2.5.1) 'верхній брус віконної, дверної коробки'

верх: ► [Глуховцева 2003: 192 («верхній брус рами дверей»)]

вѣрхній одвірок (*сomb*): ◀*Так си різнув головов у верхній одвірок верх двер, шо сто свічок нараз йиму блисло в очех* [Шек_ДИ: 444]; *Хре^uс^ти^у три ра^зи о^дв[']ірка / а на ¹в^{ерхн}'ім о^дв[']ірку три^eма^у / ¹п^{ок}'и мо^ло^л'ди^і не^u пе^uре^u'ішо^у за по^р'іх* (Туринське) [ПЗН_Т²: 173]

вершня: ► *У нашому вікні добра вершня, а лутка трохи гірша* (Литвяки) [Ващенко: 20 («верхня частина вікна»)]

верхнійк: ► [Глуховцева 2003: 192 (*вѣрх'н'ак* «верхній брус рами дверей»)] ▲ [Лисенко: 42]

горішній одвірок (*сomb*): ◀*Горішній одвірок над хатніми дверьми* (за І. Франком) [Гр. 1: 312]

2.5.2) 'верхня шибка вікна'

вѣрхня шибка (*сomb*): ◀*Двері за¹пер / віліз на / ў вікно / аж у ¹в^{ерхн}і шип^ки і ¹каж^си // н[']а^у* (Мамаївці) [БГ_Т: 342]

горішня кватирка (*сomb*): ◀*Подивиться козак Нечай в горішню кватирку* (за Я. Головацьким) [Гр. 1: 312]; *Подивиси, Марієчко, в горішню кватирю, / Подиви си, он там стоїт Василь на подвірю* [Шух. 3: 202].

На позначення **стелі** (2.6) функціують назви і «верху», і «низу»:

верх: ▲ [Аркушин²: 44 («стеля будівлі»)]

↑ ↓

під (*ES*): ◀[Он. 2: 65 ('тс'); Горбач_П: 309 ('тс')]; *Нараз отвирає сі віконце від поду* (в давніх курних хатах були такі віконця в стелі над постілю, куди виходив дим із хати) [Франко_П 1₁: 28]; *Пуд білѣный, машч'ѣный, вакóванный* (Водиця) [ЛАЗО 1: к. 18 («дощана стеля в селянському житловому будинку»)]; *На старых хыжах пут быв из д'алованых дош'чок, а ти'пир го ва'куйут* (*штукатур'ат*); *По по'дови л'ізайут ¹мухы* [Сабадош: 298 («стеля»)]

подок (*ES*): ◀[Піпаш: 145 («стеля в курнику, свинарнику»)].

На семантичному зв'язку 'стеля ↔ межа' наголошує О. Березович [Березович 2007: 20], слушно «кваліфікуючи» стелю як кінець простору.

Цитати з гуцульських говірок ілюструють вживання слова горішнійк на позначення **вікна у стелі курної хати** (2.6.1): ◀*Але то хати були курні, комені^у не було, лиш вікно у горі (у стелі) на дим той уже. Дала она ксьондзови замітачку, а сама сіла на кацюбу и каже: Ну, егомоськь, їдьте цирез горішнєк* [Гнатюк_Д: 134]; *Зладила таздині нічліг на лаві, тазди піснули, а тідо не спит. Чує разом, а то <чорт> лізе у горішнійк и кагло^у тай такі у хату и просто на тіда* [Онищук_М: 80].

«Низ»

Спорадично в бойківських говірках засвідчено назви частин даху, зокрема:

2.1.1) ‘нижня частина даху, стріхи’

спід: ◀ *Сніпки, кички пошивати спід ... стріхи* (Цуцилів) [Кміт_С: 47]

2.1.2) ‘нижній дах на церкві’

подóлок: ◀ [Он. 2: 95 («нижній дах на церкві»)].

Із семантикою ‘підвал, пивниця’ зафіксовано лексеми:

низ: ◀ [Жел. 1: 528 («Souterrain <підвал, сутерини>»)]

низинá: ◀ [Жел. 1: 528 («Souterrain <підвал, сутерини>»)]

спід: **і** *На исподе же подъ помостомъ соуды смерътныи вчинены были* (XV) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13: 183 (*исподъ* «пивниця, підвал»)]

спідне (*n*): **і** *У skleпу билемъ, где у споднемъ вина 2 бочалки* (XVIII) [Тимч_МС 1: 32; Тимч_ІС: 24].

На позначення нижнього поверху (2.3) okazіонально виявлено дериват ніжниця [СУМ 5: 409; СУМ₂₀: 1946 (за Ю. Федьковичем, «*діал.* перший поверх»)] та словосполучення спідне пльóнтро [Гр. 3: 198 (за А. Свидницьким)]; приміщень, кімнат на нижньому поверсі (2.3.1) – слово низ (⇒ верх), а зі значенням ‘тераса’ (2.3.2) Б. Грінченко наводить варіанти під, пад (*pl páди*) (*ES*) [Гр. 3: 86 (Херс.г.)].

Деривати слів *діл* і *під* засвідчено в говірках південно-східного наріччя із семантикою ‘нижній брусок у віконній, дверній коробці (підвіконня, поріг)’ (2.4.1), наприклад:

подóлушка: ► [Гр. 3: 244 (Полт.г., «часть оконной рамы: продольный брусокъ»)]

спідня (*n*): ► [УССГ_С: 197 («поріг»)]

спідняк: ► [УССГ_С: 197 («підвіконня»)].

Значення ‘нижня шибка вікна’ (2.5.2) номінують словосполучення:

ніжня кватирочка (*сotb*): ◀ *Отвори-ко ми, мамочко, нижну кватирочку, / Виїжджає компанія з гори в долиночку* (Барвінків, Криворівня) [Шух. 3: 234–235]

спідня кватирочка (*сotb*): ► *Ой одсуне спідню кватирочку* (за В. Антоновичем, М. Драгомановим) [Гр. 2: 231].

Семантична група ‘підлога, долівка’ (2.6) представлена дуже численно передусім дериватами та базовими словами *діл* та *під*, репрезентуючи всі наріччя української мови. Однак значення ‘підлога’, ‘глиняна підлога’ та ‘земляна підлога’ складно диференціювати, якщо цього не зазначено в коментарі або не актуалізовано в цитаті, пор.:

діл: ◀ [Жел. 1: 185 («Boden, Fussboden <підлога>»); ГГ: 60 («помазана глиною утрамбована долівка»); Дзендз_СЗ: 18 («земляна долівка»); <На святій вечер> *ма́ти розм'їтовала по д'їл'ови с'їно со́лому* (Тур'я-Ремета) [УЗГ_Т: 41] ▶ [Б-Н: 117 («поль»); 127 (*дыль* «поль; земля»)]; *Їли бояри, їли, / Цілого вола з'їли, / По долу качаюче, / У помії вмачаюче* (Ціпки) [Гриша_В: 135]; *Як мертва на діл повалилась* (за Т. Шевченком) [Гр. 1: 189 («поль земляной»)]; *Засьвітили. Мар'яна прибрала з долу кров, тряпками стерла; У купіль покладе ... сінця гарненького, як коли, до того, що на покуті було і на зелені св'ятки діл устлали* (Черк.) [Груш.¹: 1, 168]; *У нас у хаті щотижня діл мажуть глиною* (Слобідка) [Ващенко: 30 («земляна підлога в хаті»)] ▲ *В ранці після літургії діти, хлопчики або дівчата ... посипають зерном діл, стіл і взагалі усе* [Доман_НК: 62] ■ [СУМ 2: 303; СУМ₂₀: 773 («утрамбована, вирівняна та помазана глиною земля у приміщенні; взагалі підлога»)] **і** *Якожъ дей мене колко разъ въ шию гайдуки ударили, жемъ дей ажъ зъ лавокъ на долъ испаль* [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 8: 113 («долівка, земля»)]

долівка: ◀ [Жел. 1: 195 («Boden, Estrich <підлога>»); Шкрумеляк: 51 («підлога»)]; *Долівку називають «земля», бо підлоги нема у нікого, лиш набита глина* [Зубр_Б: 10]; *Долівка в хаті (теж нутро хати) зоветься «серед хижси»; Долівка в кімнаті б переважно з убитої землі, в стайні зате завжди б з дерева. Дошки долівки б уложені на «лігарах»* (Волосате) [Фальк_МК: 18, 22]; *Є ще много хат без помосту; у тих «мастить» таздня кілька разів до року «долівкі», засипані глиною до висоти підвалин; В часі тої церемонії з колачем, застеляють домашні ліжниками долівку хоромів аж до стола, а бояри співають на дворі: ...* [Шух. 1: 93; 3: 48]; *Простелить на долівці верету і тримаючи жінку попід пахи, каже...* [Онищук_НЖ: 96]; *На стіни позавішував роги з оленів, ліжко вистелив шкірами з ведмедів, долівку закрит шкірами оленів* [Лом_В: 90]; *А тут із повали печери падуть перед нього навхрест дві великі барди-сокири й затинаються в камінну долівку <печери>; Стіни виліжені різьбою, на них святі ікони, долівка вимощена кольоровим плиттям* [Лом_ЗС²: 64, 201]; *Ў'хакі на доліўку сипали зерна* (Глинниця) [БГ_Т: 246]; *По дол'івці стеліли такі <солому>. А то така, жи вже вімолочена* (Оселя) [Надсяння_Т: 506]; *Між повалею й долівкою розтягненим луком укладався дим. На долівку разом з брудними недокурками падали і непотребні, й зужиті слова; Моя єдина гранатова суконка світиться на ліктях, як паркетова долівка* [ЛЛ: 451, 481]; *На Зелени Св'ята ... долівку травою выстеля* [Коваленки_С: 51] ▶ [Б-Н: 121 («земляной поль въ избе, набитый и смазанный глиною»); Пискунов: 69 («глиняний или кирпичный поль»)]; *Мету-мету – не вимету; несу-несу – не винесу – пора прийде, само вийде* (на долівці сонце) (Харків) [Номис: 299]; *О, яка в долівці балюра, – треба замазати* (Констант.п.);

Скриня... одчинена, розбитий замок лежить коло неї на долівці [Гр. 1: 25, 417 («земляной поль, вымазанный глиною»)]; У нас хати скрізь безснасті <‘без підлоги’>, рідко де є поміст, а більше того земляні долівки, помазані глиною (Олекс.п.); А блошви <‘блохи’>! І долівки не видно: сама блошва! (Катер.п.) [Яв.: 26, 41]; Як скінчить перезва співати, тоді почне вона стіни колупати, комини, на долівку води нал’є і таке зробить перезва у хаті, що лихо... [Гриша_В: 152]; Долівку травною устилають, на вікнах і на лавках щабрець стелють (Валуй.п.) [Дикарев: 184]; Само веретено стоїть у ямці, що вибита у стоянії з дубового дерева, закопаному у долівці хати [Русов_Г: 44]; Ся кобилиця має форму лопати ...; нижній кінець іде до самої долівки і захиляєть ся там двома чи трема кілками нерухомо [Русов_Гр: 77]; Вона свою долівку часто віхтює <‘мазати глиною’>, тому й у хаті чисто (Гречаника) [Ващенко: 21, 30 («земляна підлога в хаті»)]; *Л’їжнїк ... так йасо’б’і по’р’їзал’а / і на дол’ївку за’сл’ал’а / і / разу ни вкрївал’ас’а; Нажи’мал’и о’дин п’їдн’їжко до дол’ївки і пропу’ска’ли човник з ч’ївкою; Д’їтей за’ставл’ав з до’роги пїлок о’цей пї’лї’нами да’же за’носїт’ на дол’ївку / шчо’б пол’не’ пропа’дав* [ГЗП_Т: 32, 66, 104]; *Дол’ївка |засл’ата ж сол’омоїу ж бул’а / о / ну а на дол’ївці |б’їлї’їс’т’ ж |в’ечир’ї за’носїл’и ж сол’ому / да’к с’ходїл’ис’а ж ста’р’ї |л’уди бїс’їдуват’* [ГЧ_Т: 35]; *Дол’їўку |мазали гліноїу з на’возом; Ми |ч’асто хо’дїли за п’їс’ком / шоп’ по’сїпат’ у |хат’ї дол’їўку // та хар’шо бу’ло // мамка насоби’раут’ |конс’кого на’возу / по’мажут’ дол’їўку / а з’верху по’сїп’ут’ |к’раснїм п’їс’ком; Поли та’к’ї бу’ли / назї’валїс’ п’їл / йак |нари / а дол’їўка бу’ла зе’мл’а / с’мазана гліноїу* [УССГ_Т: 57, 89, 415] ▲ *Постелю’ца отак по до’ловці* [ГМ_Т 2: 113] ■ [СУМ 2: 359; СУМ₂₀: 799 («утрамбована, вирівняна та помазана глиною земля у приміщенні; взагалі підлога»)] ♦ **пригинати нижче долівки** ‘гнітити; навівати нудьгу, сум’: ◀ *Такі дні бу’ли найдурніші, тягліся дуже довго і не мали в собі нічого цікавого... Чогось хочеться. Щось мучить і пригинає нижче долівки* [ЛЛ: 261] ♦ **розложити на долівці** ‘ударивши, повалити на підлогу’: ◀ *Я був злий. В тій хвилині я був би найрадіше розложив його разом з кріслом на долівці* [ЛЛ: 261]

ДОЛІВОНЬКА (*det*): ■ [Гр. І.: 416, 417]

ДОЛІВОЧКА (*det*): ■ [Гр. І.: 416, 417]

ДОЛОЙКО (*det*): ◀ *Тай ти Боже, Богоїку, / Ой будь же у сім домойку, / На тисовім долойку, / Тай на сім весілейку* (Лавочне) [Кузеля_В: 123]; *На тисовім долойку* [Он. 1: 227]

під: ► [Ващенко: 73 (*под* «підлога, підстилка в хліві»)] ▲ [Лисенко: 180 (*пуд* «долівка в хаті»)]

підок (*det*): ► *Пора вже нам, діду, перестелити підок у хліві* (Нехвороца) [Ващенко: 73 («підлога, підстилка в хліві»)]

ПОДÓЛОК: ◀ *Занóсив госпóдар, тáто. Н'іс трóшечк'и с'іна, а в подóбку стоїáла солóма: «На шчáс'т'и, на здорóвл'и, з тїми с'в'їтами, дай, Бóже, т'ї опровáдити, л'їниих дочикáти». Стелїли д'їти солóму... (Трушевичі) [Надсяння_Т: 355] ■ [СУМ 6: 746 («долівка»)].*

Значення ‘**поміст на підлозі з дерев'яних дощок для снання**’ (2.6.2) та ‘**нижня дошка помосту для снання**’ (2.6.2.1) репрезентовано спорадично:

ДІЛ: ▶ [Б-Н: 127 («нара вь избє»); Пискунов: 67 («доль, помость»)]

ДОЛІВКА: ◀ *Ми спали на нарах / там тверда долїўка / зато ме"ні снилас' рїдна Ковалїўка [Лесюк: 231 («нижня дошка ліжка, нарів»)].*

Деривати слова *під* номінують **дерев'яну основу будівлі; балку, підвалину** (2.7):

СПІД (*pl* СПÓДИ): ◀ [Жел. 2: 902 («der Grund <припускаю, що йдеться про «основу, фундамент», зважаючи на наявність дериватів>»); Šišková: 150 (*spody* «základy dřevěnice», «spodní trámy / kmenu <нижні балки>»)]; *Гинь тамъ Волóси цєрковъ мурутъ, Ой кóло спóду каменїчейкомъ, А вь середїнѣ деревїчейкомъ, А къ верьшечкови сребломъ, золотомъ* (Сян.о.) [Гол.: 510–511]; *Jag za't'agli 'peršoj 'derevo / 'spody / čo'tyr' i 'spody jag za't'agli tak toh'dy 'vyrubali 'kreš' š'iky* (Ковбасов) [РП_Т: 150]; пор.: СПІД ПОДÓВЖНИЙ ‘підвалина під подовжньою стіною будинку’, СПІД ПІВПЕРÉЧНИЙ ‘підвалина під поперечною стіною будинку’ (Волосате) [Фальк_МК: 21; Он. 2: 241 («підвалина»)]

СПÓДОК, СПІДОК (*pl* СПІДКИ): ◀ [Жел. 2: 902 (*спідок* «hölzerne Unterlage für Holzbauten <дерев'яна основа будівлі, балка, підвалина>»); Бігуняк: 36; Пиртей: 365 («грубі балки, що є основою дерев'яної стіни; фундамент (будинку)»); Горошак²: 145 («fundament, podwaliny¹»); SŁ: 121 (*spodok* «podwalina»); Турчин: 299 (*спідок* «буд. деревина, яку кладуть в основі будівлі»); Šišková: 150 (*spodky* (*chyži*) = *spody*); *Тай она на дьїрку попід сподок шуркла ся до коморы, а воўк ся пхає* [Верхр_Л: 196–197 («лисиця через дірку попід підвалини шмигнула до комори»)] СПОДÓЧОК (*det*): ◀ [Пиртей: 366].

У лемківських говірках зафіксовано сталу словосполуку **закладáти (в'язáти) спідкї**, що функціює зі значенням ‘класти фундамент під будівлю’ [Верхр_Л: 401; пор.: Гр. 4: 177 (за І. Верхратським)]; *Будéме в'язáти спідкы* [Пиртей: 365; Пиртей²: 99, 115, 288]; а також номінує обрядову дію – ‘під час закладання фундаменту хати класти на кутах хати зілля, кришталь, гроші, сіль, щоб добре велося на новому місці’ [Верхр_Л: 469; Гр. 4: 182 (за І. Верхратським, «при закладкѣ хаты класть вь углы различныя вещи: зелье, стекло, соль, деньги»)]; Горошак: 212 (за І. Верхратським)]; *Спідкы закладати в хьїжи – «кладут при закладаню*

¹ «Najniższe belki w ścianie. Przy zakładaniu fundamentów kładło się czasem na węglach ziele, szkło kryształowe, pieniądze, sól, żeby się dobrze wiodło na nowym miejscu» [Горошак²: 145].

в угля (в углы) зыля, скѹо кришталева, пінязи, сьль, штоб ся добре вело; до новой хыжи пуцают козута, штобы вишиткы дяблы выгнаў» [Верхр_Л: 469].

У поліських говірках засвідчено словотвірні варіанти поділля, падóлля¹, падóлисько, відомі з локативним значенням ‘місце, де стояла будівля’ (2.8):

падóлля: ▲ [Аркушин 2004: 547 (*падóл':е* «місце, де колись була хата»)];

Пусьля вуйнѣ на нашуму падóлі пустивилися Гуниприюкѣ [Корз.: 176 (*падóле* «місце, де стояв будинок»)]

падóлисько: ▲ [Корз.: 176 (*падóлиско* «місце, де стояв будинок»)]

поділля: ▲ [Аркушин²: 458 (*пудóл'їе* «місце, де була хата»)],

а також із переносним – ‘рідні місця’ (2.9):

падóлля: ▲ *Куда ни їдь, але свує падóле наймилишує* [Корз.: 176 (*падóле* «рідні місця»)].

Ад’єктивна семантика «верху» відображає різновиди хат за кількома ознаками, зокрема: залежно від наявності даху, за типом покриття даху, а також за наявністю димаря та відповідно до його стану (рівний / кривий), пор.: [2.1] ‘дах; купол’]

– ‘із дахом; критий’

верховѣнький (хата): ► *Верховѣн'ка хата* (Одещ.) [Гриценко 1984: 123]

верховий (хата): ► *Верховá хáта* (Херс.п.) [Гр. 1: 140 («хата съ соломенной крышей, въ противоположность землянкѣ»)]; *Верховá хáта* (Одещ.) [Гриценко 1984: 123]

навѣршений (хата): ■ [СУМ₂₀: 1705 («дієпр. до навѣршити, навѣршувати «покривати чим-небудь верх будівлі»)]

– ‘без даху’

безвѣрхий (хата): ◄ [Жел. 1: 16 («ohne Gipfel, ohne Giebel, ohne Dach <без верхівки, без даху>»)]; У *Солóтвин'ї чѣхи поклали йакус'таку чудну шкóлу безвѣр'ху* (Росішка) [Грицак_С 1: 102 (*безвѣр'хый* «без даху»)] ► *Тяжко матір покидати у безвѣрхий хаті* (за Т. Шевченком) [Гр. 1: 37 («не имѣющей крыши»)]; *Летів горобець через безвѣрхий хлівець* [Номис: 118] ■ [СУМ 1: 120; СУМ₂₀: 125]

– ‘із глиняним дахом’

безвѣрхий (хата): ► *Безвѣрха хáта* (Одещ.) [Гриценко 1984: 123 («хата з глиняним дахом»)]

– ‘із черепичним дахом’

верховий (хата): ► *Тепер стройат' верхов'ї хаті* (Мар’янівка, Велика Мар’янівка) [Бондар: 37, 39]

– ‘із гостроверхим дахом’

гостровѣрхий (хата) (*comp*): ◄ [Жел. 1: 582 («mit spitzem Giebeldach <який звужується вгору; із загостреним двосхилим дахом>»)] ► *З боку*

¹ Про особливості дериватів із префіксом *па-* див.: [Аркушин 2004: 522].

те-ж коло киргану під гостроверхим соломьяним, або очеретяним дахом в завше льодовня – просто у досить глибокій ямі, виконаній у землі (Добруджа) [Вовк: 38]; *Взялись димом гостроверхі шляхецькі будинки* (за П. Кулішем) [Гр. 1: 319 («конусообразный, островерхий»)] ■ [СУМ 2: 145; СУМ₂₀: 669]

– **‘із золотою банею, куполом’**

золотоверхий (церква) (*сotr*): ◀ [Жел. 1: 313 («mit goldenen Kuppeln <із золотими банями, куполами>»)] ▶ *Золотоверха церква; Золотоверхі собори в Києві* (за І. Нечуєм-Левицьким) [Гр. 2: 179 («золотоглавый, съ золотымъ верхомъ»); 4: 164] **і** *В моемъ теремѣ златовръсемъ* (XII); пор. у складі власної назви – Михайлівського Золотоверхого собору: *Заложена бы церкви стѣ Михаила Золотоверхая* (XII) [МСДЯ 1: 981, 996]; *Авраамъ ключникъ, Нифонтъ Святаго Михаила Златоверхого; Жалова(л) намъ игуме(н) свѣтго миха(и)ла золотове(р)хо(з)... на деса(т)ника роты кие(в)ское; Бра(т)а монастыра світого миха(и)ла золотове(р)хо(и) це(р)кви* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1: 64–65, 399; 7: 254; 12: 146]

[2.1.4) ‘димар, димохід]

– **‘із перекошеним димарем’**

кривоверхий (хата) (*сotr*): ▶ *Отам, за селом, стоїть кривоверха хата, – ото і все ёго багацтво. Кривлю давно уже вітер розвіяв, зостався самий верх, та й той похилився на бік* (Кобел.п.) [Яв.: 392 («имѣющій кривую дымовую трубу»)]

– **‘без димаря’**

безверхий (хата): ▶ [Гр. 1: 37 (за О. Афанасьєвим-Чужбинським, «не имѣющій трубы (о зданіи)»)]

[2.2) ‘горище’]

– **‘із горищем’**

верховий (хата): ▶ *Верховá хата з гор’ишчом / а земл’анка без гор’ишча* (Любопіль); *Хомко постройів верхову хату* (Білка); *Хати бувайут’ мазанки / л’іпл’анки / верхові з горишчим* (Плахтїївка) [Бондар: 37 («хата з горищем»), 119]

– **‘який живе на горищі’**

горний (куниця): ▲ *Горна куніц’а* «куниця, яка живе на горищі будівлі» [Аркушин²: 100]; пор. також: «лісова куниця із жовтою шерстю під шиєю» [там само], *горнайа куніц’а* «куниця, що живе в селі» [там само], мотивація якої затемнена

[2.3.1.1) ‘кімната’]

– **‘який живе в кімнаті; кімнатний’**

горнишний (собака): ▶ *Маленька гóрнишна собачка* [Яв.: 154]

[2.3.2) 'поверх']

– 'який має один поверх'

одноповерховий (будинок) (сотр): ◀*В тій цілі поставив одно-поверховий будинок і покрив жерело* [Шух. 1: 17]; *Моя нова станція була трохи оподалік за містом, на Богданівці, де невеличкі одноповерхові кам'янички та партерові домики* [ЛЛ: 566] ■ [СУМ 5: 637]

– 'дво- чи кількаповерховий'

багатоповерховий (будинок) (сотр): ■ [СУМ 1: 82; СУМ₂₀: 95]

двоповерхий (будинок) (сотр): ◀[Жел. 1: 174 («zweistöckig <який має два поверхи>»)]

двоповерховий (дім, хата, вілла, барак) (сотр): ◀*Буў д'ім двоповерховий* (Дубівці) [ПЗН_Т²: 106]; *Ти'пер в'же і двоповерхові <хати> кла'дут і ш'е кла'дут* (Берегомет) [БГ_Т: 112]; *Муровані двоповерхові, триповерхові двори <'хата'>* (Росішка) [КГ]; *Там є два двоповерхові доми і такех ше сім* [СБ: 167]; *Забудували ... <Львів> вісім десятків переважно двоповерхових вілл – Професорську колонію* [ЛЛ: 653] ▶ *Спал и в ба'раках / де'рив'іан і' бараки двохоповерхов'і* (Тарасівка) [ГЗП_Т: 42]

кількаповерховий (будинок) (сотр): ▶ *Поміж кількаповерхових будинків він дійсне не загубивсь* [Яв.: 351 («нѣсколькэтажный»)] ■ [СУМ 4: 161; СУМ₂₀: 1320]

поверховий (дім, будівля): ◀*От недалеко поверхова будівля – «готель» для літників* [Лом_В: 205]; *Гарне помешкання, поверховий дім, фронт на вулицю* [ЛЛ: 607] ■ [СУМ 6: 643–644]

триповерховий (хата, вілла) (сотр): ◀*Муровані двоповерхові, триповерхові двори <'хата'>* (Росішка) [КГ]; *Він теперка в Пітері живе, тамка побудував хату, триповерхову вілію, а сюда приїде лишен дань зб'ере* [СБ: 85] ■ [СУМ 10: 266]

трьохповерховий (будинок) (сотр): ◀*Ці йшли майже одноповерхові, а ці йшли два- і трьохповерхові* [ББ]

чотирьохповерховий (будинок) (сотр): ◀[Жел. 2: 1077 («чтироповерхній <vierstöckig <чотирьохповерховий>»)] ■ [СУМ 11: 367]

[2.3.2.2) 'ярус']

– 'дво- і кількаярусний'

двоповерховий (коровай) (сотр): ◀*Та то буў так 'ій короваї величезний, двоповерховий* (Ситихів) [ЗА]

триповерховий (коровай) (сотр): ◀*Тип'эр р'обл'ат триповерховий <коровай>* (Вороблячин) [Надсяння_Т: 410].

Вербіальну семантику репрезентує єдине значення – 'зводити дах', яке досить численно реалізують деривати слова *верх*:

вершіти: ◀ *У нас кáжес'а вершіти хь́жу. Вершо́к напóс'л'ітку купці́ц'а* (Черна); *Будемé хь́жу вири́ити* (Кальник) [КГ («робити вершок на хаті», «ставити верх на хаті чи на чомусь»)] ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 282 («робити верх, покрівлю на будівлі»)]

вивéршувати (*perf* вивéршити): ▲ *Застроповáти... вивершити плетенням гребінку стріхи* [Горбач_О: 293] ■ [СУМ 1: 363; СУМ₂₀: 299] і *Цеглу майстри́ѣ на добромь мѣстцу кладуть и вивершуютъ а и вперед... цеглу... вивершувано* (XVIII) [Тимч_ІС: 375 («выводити верх»)]

довéршувати, доверші́ати (*perf* доверші́ти): ▲ [Гр. 1: 402, 404 (Черніг.п., «заканчивать, закончить верхъ (... крыши)»)] ■ [СУМ 2: 333; СУМ₂₀: 784]

завéршувати, заверші́ати (*perf* заверші́ти): ◀ [Гол.: 551 («покривати кровлею»); Жел. 1: 233 («den Gipfel aufsetzen <формувати верхівку>»); Кміт_С: 75 («дати над чимось вершок»)]; *Сів соколойко – вис гніздочко, сивим жєлізом ай закладає, щирим золотом ай завершує, дзєндзелюшкою по середині* (Бітля) [Свенц.: 139; Он. 1: 212, 261 («зробити вершок, дах»)] ▶ [Гр. 2: 15 (за П. Чубинським, «завершать, завершить, заканчивать, закончить (крышу, ...)»)] ▲ [Толстой 1997: 254 (поліське *завырышыты*, карпатське *завершити* «сделать верх на ... крыше дома, сарая»)].

Адвербіальна семантика

«ВЕРХ»

[1] ‘верхня частина будівлі’

– ‘у верхній частині будівлі (її елементів)’

ввершкú, увершкú <залишати>: ◀ *Кізли укривають драницями або лубє ... лишаючи лише у вершкú «прозір» для проходу диму* [Шух. 2: 174]

вгорі, угорі <бути>: ◀ *Долом і в горі <буда> з переду забита дошками, а в середині отвір, яким пастухи на ніч вказили на постіль спати; Саму буду ладять з чотирох не дуже грубих чотирогранястих бальків, в бальках продовбують долотом отвори в горі і долині і вбивають в отвори грубі лати; В землю закопують стовпок, видовбавши в нїм перед тим 3 діри в горі, середині і долом на лати, які переплітають тинянками або сучом* (Мшанець) [Зубр_Б: 11, 17]; *Они є закопані в землю, в горі суть або лише з собою получені платвою, або суть впуцені в ті платви* [Шишк_ВО: 96]; *Задню стіну забудовують дошками й залишають у горі віконце; Зі сторони сіней на одвірках є прибиті деревляними сворінями вгорі й долині клиноваті клецьки* (Жукотин) [Коб_МК²: 17, 25]

вєрхом <бути, прибивати, іти>: ◀ *Пелевен ... загата велика без вікен і воріт; вєрхом з дахом; в пелевни держат солому, сьно* (Новиця) [Верхр_Л: 447]; *Корольи нима, двір си буде: / Сподом широкий, вєрхом високий* (Верховина); *Сріб камінь лупав, церкви мурував, /*

Сподом каменем, верхом кременем, / А серединков самов кидринков (Брустурів) [Шух_4: 58, 95]; |Вер'хом ішли плот|ви на ті |сохи (Заставна) [БГ_Т: 117]; <Крокви> верхом є збиті деревляним кілком до поперечки, яка лучить зі собою останню пару кролів <'кроква'> (Жукотин) [Коб_МК²: 22]

горі <залишати>: ◀*У колібі лишіли гурі в'ор'онку, убі туді ішів дым (Ялове) [КГ]*

горю <бути, прибивати>: ◀*В одвірок <хатніх дверей> вбитий підчопок із дерева, горюю прибивають кусень дерева до одвірка з виробленим заглиблєнем (Мшанець) [Зубр_Б: 10]; У нас |ринва нагор'і... а'ну ди'в'ітси / це го'роу (Підвисоке) [Колесник_Д: 300]*

звєрха <бути>: ◀*Бідні Гуцули живуть у дуже маленьких, звичайно курних хатинах, званих «бурдєями»; зверху така хата «провалєна каменем» [Шух_1: 112]*

звєрху <покривати, мати>: ◀*Стелю зверху, припічок і запічок, покривають верствою глини, грубою біля 15 ст. (Жукотин) [Коб_МК²: 26]; Огражда є висока найменче на два метри і зверху має дашок шо єго окап спадаєт в середину [Гк: 148] і А др'ґага вежа... звє(р)х'шпала зы спод'шпо(д)гнила [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 143]*

наверсі <бути>: ▲*Повітка з ворітьми на улицю і з горищем за для сїна на версі (Полошки) [Могил_Б: 83]*

наверху <бути>: і *На самымь верху подсабитъ <«штукатурный потолок»> вчѣнил (XVII); Сѣни... зъ двоякой матерій <'матеріал'>, то єсть на сподѣ каменные, а на верху зъ дерева горы Ливанской (XVIII) [Тимч_МС 2: 140; 1: 423]; На ве(р)х'штыхъ и(з)бѣ преречоньхъ... кганокъ <'балкон'> єсть [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 126]*

нагорі <бути, зробити>: ◀*По|шили <'покривати хату'> / вс'о / а нагор'і |бівзні / верх // вс'о зр'обили (Заставна) [БГ_Т: 117] ⇨ горю*

– ‘у напрямку вгору – до верхньої частини будівлі (її елементів)’

вверх <будувати>: ◀*Йа в поли, в поли близко дороги / Двір си буде сподом широкий, / Сподом широкий а в верх високий (Космач) [Шух_4: 52]*

вгору <зводити, підніматися, бути>: ◀*Тоді с'і зв'одит вгору // Йак с'і вгору звидє // дайє с'і крокви / тоді с'і називаєе ве'рха (Глиниці) [Шило_Т: 215]; Дим і пара все ся збивали в курній хижі вгору під повалу <'стеля'> (Горл.) [Пиртей: 396 («угору, вгору; за напрямом до гори, у верхню частину»)] і П'фрамиды Єгпетскіє... на доль широкіи, а в'гору оузкіи сп'ѣчасты (XVII) [Тимч_ІС: 564] ♦ гнати вгору ‘будувати будинок’: і *Чертежець... выражаєт якою выотою маєт бути в гору муровнымь дѣломь гнана (церков)... то єсть отъ фундамента до щита (XVII) [Тимч_ІС: 534 «(будинок), будувати, виводити»]**

горі <дертися>: ◀*Дерєся горѣ стѣнами, ожѣ улѣзе на выз'орѣ, та скочить утты, обы ся забивѣ (Пістрялово) [УЗГ_Т: 255]; Ужє с'ме*

нын'і дах в'ят'агли г'орі на х'яжу, тай тар'адичі нам покл'ов м'айстер (Вонігове); Ни др'ит ся т'ільки в'же, д'ерли бисте ся горі ск'інами (Росішка) [КГ]

доверху <бути>: *і Того палац'у м'урованого 'у доль'жину ... а в' шириню ... а в' вишиню всего его ш'ть з'ем'ли аж'ь до в'е(р)х'у'ї сажон'ь (Луцьк) [КІС¹⁶⁻¹⁷]; А сама ц'ерков'ь ув'ишки от'ь зем'ли до самого верху бол'шей бани 30 локот'ь и 3 локтя и ч'верть локтя [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16: 98]*

догорі <дивитися, кидати>: *«Прішл'ь он'ь до того дому, п'атра <'дивитися'> до з'урі, а тота прін'цеца з' вішн'ьего ш'току на об'лак <'вікно'> ше прін'атрала (Мальців) [Гнатюк_Р: 69]; На _саміи'п'ере'д'и ми т'ше'ниці'у' м'ече'ме дог'ор'и / ш'об'н' вир'осла т'ше'ниці'а в'е'лика (Розлуч) [ПЗН_Т²: 157]*

– ‘у напрямку вниз – із верхньої частини будівлі (із даху, горища, верхнього поверху)’

згорі <кидати, кричати>: *«Крім того, ц'егли й каменюки летіли не лише з'долу, у вікна наших установ, але й падали, в достатній кількості, згори, з вікон і дахів, на їх замотелічені лоби; Поляки з'долу кричали: «Українци за Збруч», а наші згори, через вікна, відповідали їм: «Ляхи за Сян» [ЛЛ: 327, 459]*

[2.1) ‘дах (хати); купол (церкви)’]

– ‘на даху’; ‘на дах’

зв'єрха <бути>: *«К'агла лиш' у комір'ч'іні, а там зв'єр'ха комин (Коболчин) [БГ_С: 181]*

зв'єрху <бути>: *«Зв'єр'ху к'омин, на под'і гр'уба <'частина комина на горищі'> (Вишків) [Он. 1: 194]*

наверсі <бути>: *«Його <яр'м'о'> накла'дають так, що пр'идержує солом'у на версі і сніпки найв'исшого шару; по ярмі накла'дають к'ізлинє (Мшанець) [Зубр_Б: 7]*

нав'єрх <розкладати, класти, ставити>: *«Тр'еба пороскла'дати нав'єр'х п'івзині <'гілля дерева, яким притискають покр'івлю даху'>, би вітир ни скинув гр'єбін'ь: ни рошиив хату (Южинець) [БГ_С: 413]; Хата зас'нована / з'ібрана / к'лала на верх то дири'у'це / з й'а'лички / см'єреки там (Берегомет К) [БГ_Т: 112]; З л'іса пр'ивоз'іли, и-и, ту (й'ак вон'а с'і назив'аїе?) в'осіку так'у д'єс'іт' м'єтр'ів висоти ... Так'у вис'оку, а ше на верх бер'єзовий верш'ок (Ковиничі) [Надсяння_Т: 292]*

наверху <бути>: *«H'rebin'... to' to na ver'xu / h'rebin'... to' strixa ... / to' h'varili' ver'x' strixa ... dax to' klikali [РП_Т: 91]*

– ‘у нижній частині даху’

знізу <підбивати>: *«Ост'анний коз'єв, що підб'ітий знізу з б'оку х'ати, то фаці'єта <'підбитий дошками дах, що виступає'>, а п'онад х'ату – то п'ітсоф'ітка [Матіїв: 484]*

– ‘із зовнішнього боку даху; іззовні’

верх <укривати>: ◀Кізлі укривають драницями або лубе, а верх сего смерековим сучем з фоєю [Шух. 2: 174]

звѣрхи <мастити, набивати, накривати>: ◀Побіті хату звѣр'х'и дошкáми [Горбач_Б: 201 («покрити дах (драницями)»)]; Зиміўку трѣба ўкрі́ти звѣр'хи, аби́ ни дожджі́ло [Грицак_С 1: 221]

– **‘у напрямку вгору – через дах’**

вгору́ <втікати>: ◀Йик си чорт тогди спудив, то ни тікав у двері, бо бойив си, аби си з бабов ни стрітив, ни вікном, но зирвав стелю и дах и втік у гору (Голови) [Шух. 5: 130–131]

[2.1.4) ‘димар, комин’]

– **‘у верхній частині димаря’**

вгорі́, угорі́ <робити>: ▲Щоб до бовдура <‘комин’> не заливав доц, його роблять у горі́ дуже вузьким (Полошки) [Могила_Б: 88]

[2.2) ‘горище’]

– **‘на горищі’**

горі́ <вішати>: ◀В'ішали на в'інкы так гóр'и / но може на пўт <‘горище’> чи ў с'ійаніц'у // отó так схло (Олешник); Коўбаси в'ішајемо гóр'и на пут <нід ‘горище’> (Марам.) [УГР_Т: 104, 211];

наверху́ <залишати>: ►Ну йе рушини|ки пол'от|н'ан'і ж бул'и / це ж у мене т'іки шо навир|ху зас|тавил'а / дес'у кл'адов'ій йе / пол'от'н'ан'і рушини|ки (Березівка) [ГЗП_Т: 75]

повѣрхи <ходити>: ◀Повѣрхи кос <‘хтось’> ходив [Сабадош: 236]

– **‘у напрямку вгору – на горище, у приміщення, розташовані у верхній частині будинку’**

горі́ <іти, виходити>: ◀Ідеш ты молодіца с своїм мужом горі́ <‘на горище’>, / А красна погода стоіт на дворі – / Надо дверми висит ярмо, / Ой кебы́сте іс собоў та не спали дармо (Вислік Великий) [Верхр_Л: 289–290]

навѣрх <вилізати>: ◀Аді́, кудá вони́ вїл'їзли, аж навѣрх (Пасічна) [КСГГ]; P'ídě sob'í tam na věr'x – ta s'udō yó čítí [ТГ_С: 176]; Пусцільы йїх, вїшльы аж гóре на вѣрх¹ (Мальців) [Гнатюк_Р: 69] ■ На томь же дома оказивано намь на вѣрхь, где сховане било, то есть: солонину у пуляхь, сала (Луцьк) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15: 179]

[2.3) ‘верхній поверх’]

– **‘на верхньому поверсі’**

наверху́ <робити, бути>: ◀Я як в оркестрі грав, наверху зробили клуб, там всі зібрані бұли всілякі, тотово, а на нїзі то там і танці бұли, на долині там танці бұли деколи [СБ²] ■ [СУМ 5: 29; СУМ₂₀: 1705 («на верхньому поверсі будинку»)]

¹ Подвійна вказівка на «верх»: *гóре* + *навѣрх*.

нагорі <бути, мешкати>: ◀*В'ін стаў і вишоў дуго^ври / а наго^вр'і сто^вйаў ве^ллик'ий с'т'іл* (Крута Долина) [ПЗН_Т: 66; пор.: СУМ 5: 53; СУМ₂₀: 1719 («на верхньому поверсі будинку»)]; *Я ше, дурна, почла си ремонт. ... Йой, і не знаю де шо стóет! Сходова забита, на низі, нагорі. Отут, у тій кімнаті, де дідо був, усьо: три холодильнікі, креденс, два столи, вішалка; На низі мешкає сестра, уже з мамов, а брат нагорі. Він там таке цудо поробив: паркетні підлоги, всьо так відповідно; Сходова забита, на низі, нагорі* [СБ²]

– ‘у напрямку вгору – на верхній поверх’

вгóру, угóру <лізти>: ◀*Нарікав, кляв, але ліз по сходах угору* [ЛЛ: 126]

догóри <висадити>: ◀*Будував таку хату, а вни йго, курва, вісадили догори, на другий поверх. Син приїхав тутка, а йго спараліжувало ...* [СБ²]; *3 повагою ступав догори по сходах* [ЛЛ: 192]

– ‘у напрямку вниз – із верхнього поверху’

надол <сходити>: **і** *Сходячи на долъ при стороне есть комо(р)ка* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 113] ⇒ вгóру

наніз <сходити>: ◀*Я дві неділі лежсла. Ну і нема ко́му зайти! Де Оксана, а де вна, га? На низ зійти!* [СБ²] ■ [СУМ 5: 133; СУМ₂₀: 1771 («на нижній поверх ... споруди»)]

[2.4) ‘стіна’]

– ‘із зовнішнього боку стіни’

звє́рхи <мастити, набивати, накривати>: ◀*Найліпше зробити такий збірник <на ничістоту> из грубих дошьок на корсах ек у саний и вімастити з середини и звєрхи смолоў* [Гк: 168]

звє́рху <покривати, мати, опадати>: ◀*Огражда є висока найменче на два метри і звєрху маєт дашок шо єго окап спадаєт в середину* [Гк: 148]; *На стéл'у звирху зл'іпл'уїут гліну* (Скоморохи) [Шило_Т: 212] **і** *А дрѣгаа вєжа... звє(р)хѣ впала зы сподѣ по(д)єнила* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 143].

«Низ»

[1) ‘нижня частина будівлі’]

– ‘у нижній частині будівлі (її елементів)’

всподі <ставити>: ◀*До с'волока приби'вайут дошчичку / ў ні 'робл'а 'дирку // так 'само і вс'поді с'таўл'а 'дошчичку / 'робл'а 'дирку / і так во'но к'рутиса* (Бернове) [БГ_Т: 134]

всподу́, усподу́ <бути, класти>: ◀*Між одвірки у споду кладе стельмах «поріє»; Обрубина і піддаше стають вугляно-чорні, висиа частъ побою темно-вишнева, а у споду при стеліні яснійца* [Шух. 1: 93, 96]

долі́ні <бути> ⇒ вгорі́, угорі́

долі́ <бути> ⇒ вгорі́, угорі́

долом <бути>: ◀Хатні двері ... долом мають на кінці чіп; Дощечки долом закарбовані і низше карбів грубіші, горою їх проверчують і вбивають кілки [Зубр_Б: 10] ⇒ вгорі, угорі

надолі <бути>: **і** Въ той же церкви есть другая хоромина на долъ, на земли ниско (XII) [МСДЯ 1: 696]

насподі <бути> ⇒ наверху

сподом <бути> ⇒ вёрхом

– ‘у напрямку вниз до нижньої частини будівлі, до землі’

вдоліну <іти>: ◀Вит пл'а'тоу ўду'лину до зим'лі то іш'ли та'кі пра'жсинки <‘довга палиця’> / нази'вали т'лі (Заставна) [БГ_Т: 117]

додолу <діставати>: ▶Такий ш'вор'ін' встав'л'айиц'а / шо доста'йе до'долу і п'ід с'тел'у [ГЧ_Т: 83]

досподá <білити>: ◀Знад'вор'у то с'кіни та'ко бі'лили доспо'да // ти'пер уже шал'у'ют це / роб'ія / а то'ди ни 'було чим шал'у'вати // ни 'мали л'уди чим // то так бі'лили доспо'да (Банилів) [БГ_Т: 103]

– ‘із нижнього краю будівлі (її елементів)’

відсподу, одсподу <запалювати>: **і** Домъ великий от споду в колко мест-цахъ запаливши (XVII) [Тимч_МС 2: 74]

здоліни <білити>: ◀По'біл'ут / тай здо'лини то'жси підви'дут / хто чим 'має / тим підви'де // вс'о (Банилів) [БГ_Т: 103]

зісподу <писати, відпилювати, підгнивати>: ◀Зі споду на середнім поздовжнім сволиці пише стельмах «хрест», а коли «вміє та хоче, то і що инче» [Шух. 1: 92] **і** Коло тоє дирь дощъки порохъ зысподу опалилъ; Городни <в замку> в середине и зысподу суть подгнилы (XVI) [Тимч_МС 1: 345 («снизу»)] ⇒ звёрху

підсподом <мати>: ◀Гратар <‘балка’> має під сподом різні різблені прикраси (Жукотин) [Коб_МК²: 21]

спіднізу <підмазувати>: ▶Ск'лали з'верху с'тел'у і сп'ід'низуп'ід'мазуйут' [Умань_Т: 114–115]

[2.3) ‘нижній поверх’]

– ‘на нижньому поверсі’

внизу <бути>: ◀Хлѣбъ 'и и нас там на рѣд'и и сѣркѣ, а д'іwčáта и низу [ТГ_С: 142, 219] **і** Подъ олтаремъ внизу амбаръ каменній (XVIII) [Тимч_ІС: 20]

надоліні <бути>: ◀Я як в оркестрі грав, наверху зробили клуб, там всі зібрані були всілякі, готово, а на низі то там і танці були, на долині там танці були деколи [СБ²] ⇒ наверху

нанізі <бути, мешкати> ⇒ наверху, нагорі

насподі <бути>: ◀А там в тому домі гастроном на споді, а вна робит у Львові на вокзалі [СБ²]

– ‘у напрямку вниз – на нижній поверх’

вдоліну, удоліну <спускатися>: ◀Вна помалу спускаїси по скаррах <‘сходи’> у доліну (Турятка) [БГ_С: 492]

[2.5) ‘підлога, долівка’]

– ‘на долівці, на підлозі’

долі <стелити, спати, танцювати, класти, садити, ставити, стояти>: ◀[Жел. 1: 195 («unterwärts, auf der Erde <на землі; внизу>»)]; *На вечерницях хатка мала, усі долі сплять, / До кожної дівчиноньки женихів по пять* (Колодисте) [Гнатюк_ПП: 271] ▶ [Б-Н: 121 («до́ли, до́лу <на землі (!); на полу>»)]; *Лягай долі на своїй долі* (Черніг.) [Номис: 36]; *Хоч долі, аби у своїй волі* (Конот.) [Номис: 171; Гр. 1: 417 (за М. Номисом)]; *До́лі посідали* (за М. Костомаровим) [Гр. 1: 417]; *Полі́зла вона, скинула, моргнула, а Маринка лежить долі. Ми її ухопили та й побігли* (Валуї.п.) [Дикарев: 133]; *Де вони ту дошку візьмуть, внесуть її в хату, долі положать, щоб дужче стукотіло, скачуть, стрибають чириз єї, крик, гвалт* (Борисівка) [Тарас_В: 151]; *Баба постелить <поролі́лі> на полу <‘нари для спання’> для неї сяку-таку пості́ль. Долі не стелять, бо боять ся простуди; Баба кладе серед хати кожух вовною у верх серед долу перед столом; Як хлопчик, то аж поза престолом у вівтарі обнесе кругом і тоді тільки виносе в другі двері і кладе перед вратами долі* (Черк.) [Груш.¹: 166, 191, 205]; *Задля цього, щоб призвичаювала ся <дитина> сидіть, сажають її долі на простеленому або кожусі або рядні; Як і впаде <дитина>, ... то не з висока падать їй, бо долі, тай не на тверде, бо кожухом або подушками обложено; У кошелику, котрий хоч і вішають а хоч і ставлять де не-будь, чи долі, чи на полу, чи в запічку; Вона <дитина> уже літом граєть ся, а зимою чи на печі, чи долі де, то ударить ся чим небудь; Піп приніс до дитини, що стояло долі, Христа* (Черк.) [Груш.²: 30, 65, 76]; *У хату с\ход’ау’а / с\ход’ау’а / гу\л’айут’ до \вечора / а то\д’і рос\ход’ау’а / а то\д’і знов у\вечир’і приход’ат’ / о\то так у нас \ранше бу\л’о / \дос’в’ітки / сол’оми / да \дол’і спат’ / \р’аднами повкри\вайуц’а* (Грушківка) [ГЗП_Т: 71]; *Оце \д’іти вс’і с’і\дайут’ / с\толик \дол’і; Р’із\дво / Ви\л-икден’ / а то та\кий с\толик ма\лен’кий / кру\лен’кий / і о\це \дол’і с’і\дайут’; Да \дол’і спат’ / \р’аднами повкри\вайуц’а; Оце пол’а\гал-и вс’і в по\к-іт / і ни\в-істки / і вс’і / це \дол’і / \дол’і // це \т’іки йак стар\ий / то це на ти\ч’і о\то сп\ат’* [ГЧ_Т: 61, 71, 93] ▲ *Стіни у хатах убирають кле-чанєм, долі настелюють «лепехи» (лопуха)* [Доман_НК: 71]; *Музика грає, співають, танцюють... Танцюють долі <‘на долівці’>, а потим і на лавках* (Прохори) [Колом_В: 97]; *Йа хоч уже каже / \дол’і с\пала / але \хат’і; йа зай\шла а во\ни \дол’і \покотом п\ят’ се\меї / ж’і\ло* [ГЧЗ_Т: 243] *А хлопця несе в вовтар, поносить в вовтари и виносить, и на царских воротах отак долі ложить, коло... между тих дверей*

[ГМ_Т 2: 243] **і** *Молитву абизь ихъ отправляль сѣвши долѣ* (XVIII)
 [Тимч_ІС: 775]; *Уста и(х) высокии слова розширають, а языки долѣ*
якъ змій ползають [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 49]
звѣрхи <мастити>: ► *Помажут' дол' іуку <конс'ким на'возом> / а*
з'верху по'сил'ут' к'расним п'іс'ком [УССГ_Т: 57, 89].

4.3.1.1. СМП «Піч»

Народне житло – важливий компонент матеріальної культури, а піч – як система опалення та приготування їжі – одна з його «найважливіших типологічних особливостей» [Сілецький 2008: 134; пор.: Чаган 2019]. Тому назви, пов'язані з піччю, проаналізовано в контексті ССП «Будівля».

Субстантивна семантика зосереджена довкола таких основних значень:

– ‘верхня частина печі, на якій готують їсти; поверхня’

верх: ◀ *Дно <печі> вікладали зноў с џейи џегли // і // са'му цу ко'билку*
 <‘верхня частина печі’> // *верх / џей полук'руг // то'жи с џейи џегли*
 (Заставна) [БГ_Т: 119]

верхівніця: ◀ [Жел. 1: 64 («Fläche (d<es> Ofens) <поверхня печі, духовки>»)]

вѣрхніця: ◀ [Жел. 1: 64 («Gewölbe des Backofens <склепіння печі>»);
 Шило_С: 70 («верхня частина печі»)]

вѣрхній черінь (сomb): ▲ *Черѣн' вѣрхн' ій* (Підманове) [Аркушин 2: 249;
 Аркушин²: 605 («найгарячіше місце зверху на печі, де лягали колись спати»)]

верхняк: ◀ [Верхр_Б: 254 («верх печі»)]

вѣршніця: ◀ [Шило_С: 70 («місце на печі, де сушать гриби, сливи, яблука»)]

пѣц звѣрхи (сomb): ◆ ◀ *Поодинокі її <пѣца 'піч'> частини зовуться: һ*
пѣц звѣрхи (Волосате) [Фальк_МК: 22]

↑ ↓

– ‘нижня частина печі; дно, черінь’

під, под: ◀ [КСГГ («дно в печі»; «основа печі», «варильна черінь печі»)]
 ► [Б-Н: 280 (*під', под* «дно у печі; сподь»)]; *Вже й дрова поклада на поду, тільки запалити їх треба* (Михайлівка); *Поскладай дрова в під, завтра протопимо* (Петрівці) [Ващенко: 74 (*под* «нижня частина, основа печі; підпіччя, простір під піччю»)] ▲ [Лисенко: 179 (*пюод* «нижня горизонтальна поверхня в печі або грубі; черінь»); Аркушин²: 400 («основа печі»)]; *Со^ад' іл' і н'рамо но^а по^д // ка'жут' хл' іб на по'ду* [ГЧЗ_Т: 51] **і** *Да посторонь мелишци сушило велико о дву подахъ* (XVI)
 [МСДЯ 2: 1050 («подь вь печи, выстилка вь печи, гдѣ кладутся дрова»)]

підок: ► [Ващенко: 74 («нижня частина, основа печі»; «підпіччя, простір під піччю»); Чабаненко 3: 119 («черінь печі»)]

подоина: ■ [СУМ 6: 743 («подова плита в плавильній печі»)]

спід: ◀ *Спід печі називають «ватра», склепіння «піднебіння»* [Коб_МК¹: 26]

спідній черінь (*comb*): ▲ *Черін' в печ' і спідн'її* (Підманове) [Аркушин²: 605].

Г. Аркушин зафіксував у західнополіській говірці с. Підманове словосполучення *черень вєрхній* і *черень спідній*, що репрезентують два значення слова *черінь* (яке і в літературній мові має значення: «нижня площина, дно печі, де горять дрова – місце для випікання хліба і варіння страв» і «площина над зводом печі (між кошином і стіною), на якій сплять, сушать зерно і т. ін.» [СУМ 11: 308]), додаючи означальні компоненти *вєрхній* і *спідній* для номінації верхньої і нижньої частини печі.

Із піччю пов'язані назви **горщиків, які ставили під піч**. У словнику за редакцією Є. Желєхівського, С. Недільського подано прикметник *сподовий* у словосполученні *сподовий горніць*, значення якого – ‘з'єднані до купи три горщики’ [Жел. 2: 905 («drei Garnetz fassend»)] – важко пов'язати зі *сподом*, низом; пор. також у гуцульських говірках збірний іменник *сподовé* ‘горщики місткістю 2 л’ [КСГГ], мотивація якого затемнена. Відтак можемо припустити, що такі горщики пов'язані з подом печі, тобто їх ставили під піч.

Словосполучення подовий хліб номінує **хліб, випечений на поду**: ◀ *Хліб тикли биз бл'ешок / на дні печі // дно вимітали мокрим віником // хліб засували на лопакі / то му він так і називаўси хліб на лопакі / або подовий хліб* (Заставна) [БГ_Т: 91] ■ [СУМ 6: 752 («випечений на поду в печі»)].

4.3.1.2. СМП «Елементи інтер'єру»

Цю мікрогрупу репрезентує єдине значення ‘**верхня частина, поверхня столу**’, яке реалізують назви:

верхна́к: ◀ [КГ («круг на столі»)]

вєрхні́ця: ◀ [Шило_С: 70 («верхня дошка стола; стільниця»)]

верхня́к: ◀ [Гол.: 394 («верхня часть стола»); Он. 1: 108 («верхня дошка стола»); СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281 (за І. Франком)]; *Треба бы подяг-лувати ци вирьхна́к на сто́лі', обі́ був рівный* (Нижні Ворота) [КГ]

верхнячо́к (*det*): ◀ [Гол.: 394]

звєрхник: ◀ [Гол.: 591 («верхня доска у стола»)].

4.3.2. ССП «Одяг і взуття»

Назви одягу – як візуальний код матеріальної культури – неодноразово були об'єктом зацікавлення діалектологів [Бабий 1985; Пономар 1997; Никончук 1998; Гримашевич (поліські говірки); Бобер 2019; 2020 (середньонаддніпряньські); Березовська (східноподільські); Пашкова 2000 (говірки Карпат); Новіцька 2013; 2019 (наддністрянські) та ін.], завдяки чийм студіям вдалося суттєво доповнити корпус назв цього субполя.

ССП «Одяг і взуття» охоплює назви, підпорядковані різним ССК: одяг, який покриває верхню / нижню частину тіла, верхня / нижня частина взуття, головного убору («частина»), верхній / нижній край одягу («край, межа») і верхній / спідний (натільний) одяг, зовнішній бік одягу / внутрішній бік одягу (підкладка), зовнішня / внутрішня частина взуття, головного убору («поверхня»).

Субполе об'єднує три мікрополя: «Одяг», «Взуття» і «Головний убір» (див.: таблицю 33).

Таблиця 33

Синопис ССП «Одяг і взуття»

4.3. СП «МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА»	
4.3.2. ССП «Одяг і взуття»	
4.3.2.1. СМП «Одяг»	
«верх»	«низ»
1) 'одяг, який покриває верхню частину тіла'	1) 'одяг, який покриває нижню частину тіла'
adv 'від талії вгору; до пояса'	adv 'від талії вниз; від пояса'
adv 'у верхній частині одягу'	adv 'у нижній частині одягу'
	adv 'у напрямку вниз від пояса'
1.1) 'верхня, зовнішня частина рукава'	
1.1.1) 'уставка у верхній частині рукава'	
adj 'зовнішній, розташований іззовні'	adj 'довгий, доземний'
adj 'розташований зверху'	
[2) 'верхній край одягу']	2) 'нижній край одягу'
adv 'із верхнього краю'	adv 'із нижнього краю'
2.1) 'крайня деталь одягу'	2.1) 'прикраса на рукавах сорочки внизу'
	2.2) 'шлейф'
	2.3) 'довгий, доземний одяг'
3) 'верхній одяг'	3) 'спідний (натільний) одяг'
adj 'який одягають поверх іншого одягу'	adj 'який одягають під верхній одяг'
adv 'поверх іншого одягу'	adv 'під одяг; підспід'
	adv 'під одягом'
	adv 'у напрямку вниз – уздовж одягу'
	3.1) 'спідня сукня, сорочка, спідниця'
	3.1.1) 'спідниця'
	3.1.1.1) <i>fig</i> 'жінка'
	3.1.2) 'частина сукні від талії донизу'

	3.1.3) 'коротка сорочка, яку носили з вовняною білою спідницею'
	3.2) 'підштанки, кальсони'
	3.2.1) 'штани'
3.3) 'зовнішній бік одягу'	3.3) 'внутрішній бік одягу, підкладка'
3.3.1) 'зовнішній елемент одягу'	3.3.1) 'внутрішній елемент одягу'
	3.3.1.1) 'кишеньковий злодій'
	3.3.2) 'рукавиці з підкладкою з овчини'
4.3.2.2. СМП «Взуття»	
1) 'верхня частина взуття'	1) 'нижня частина взуття'
adv 'у верхній частині взуття'	
1.1) 'плетені шкарпетки без стопи'	1.1) 'підосва'
[2] 'зовнішній бік взуття']	[2] 'внутрішній бік взуття']
2.1) 'онуча'	2.1) 'устілка'
adv 'поверх взуття'	adv 'із внутрішнього боку взуття'
4.3.2.3. СМП «Головний убір»	
1) 'верхня частина головного убору'	
adj 'із червоним вершком'	
adj 'із завуженим, гострим вершком'	
adv 'на верхній частині головного убору'	
2) 'зовнішня поверхня головного убору'	[2] 'внутрішній бік головного убору']
	adv 'із внутрішнього боку'
adv 'поверх голови, головного убору'	adv 'під головний убір'

4.3.2.1. СМП «Одяг»

Субстантивна семантика

Семантику 'одяг, який покриває верхню / нижню частину тіла' (1) реалізують базові слова *верх* та *низ*: *«Лєс"у, ўд'єгни йїкїїс" с"в'їтл'їшїї верх до тойї сп'їднички, то такá_с ўс'а в чóрному (Присівці); Ў шкóл'ї не má тепérка фóрми – с'в'їтлїї верх, темнїї низ – таї ўс"а фóрма (Ситихів) [ЗА].*

На позначення *верхньої, зовнішньої частини рукава* (1.1) спорадично зафіксовано словосполучення *звєрхній рукав*: *«Коли маємо вже вирисуваний рукав зверхній і спідний, тоді підкладаємо під нього другий папір; Шва по зверхньому рукаві іде рівно зі швою рамен так, що рукав має три шви [ЛЛ: 664, 859].*

У гуцульських говірках мають популярність *вишиті смужки, уставлені у верхню частину рукава – уставки* (1.1.1), для номінації яких відомі назви: *поверхній (п)*: *«[Мосора: 106 («уоставки»)]*

пове́рхниця: ◀[Жел. 2: 667 («Art Muster in d. Leinenstiokerei, Einsatz am Hemdärmel <вид вишивки, вставка на рукаві сорочки; уставка>»)]; *Дошива́т пове́рхницю ву́стаўкі* (Річка) [КСГГ]; *Верико́ва май дуже фа́йна пове́рхниця́, така́ дробе́н'ка* (Росішка) [КГ]; *На пове́рхниця́ ах ви́шива́ють ба́ра́н'ачі ро́ги. Тото́ дуже́ покруче́н'і криве́нчики* (Росішка) [Грицак_С 1: 120]

пове́рхничка (*det*): ◀[Жел. 2: 667 («= пове́рхниця»); Гр. 3: 210 («родь вышивши (вышивки; очевидно, уставка. – Т. Я.»)].

Засвідчене okazіонально в буковинських говірках слово пове́рхниця дало підстави для виокремлення значення '**крайня деталь одягу (манжети, горловина)**' (2.1), що актуалізує II ССК 'край', межа': ◀*Му́сю перепусті́ти пове́рхницю, бо дуже́ си обстря́пала* (Онут) [БГ_С: 435].

За ознакою 'зовнішній / внутрішній' сформовано семантичні групи:

3) '**верхній одяг (загальні назви)**':

ве́рхне (*n*): ◀*Кра́сили ше́ к'раско́у з бузи́ни ... / с'п'ідн'е то н'е / а |ве́рхн'е бузи́нову / ше́ шо* [ВГХ_Т: 250] ▶*Дак о́то і с'п'ідн'е |ш'ил'ї / і |ве́рхн'е |ш'ил'ї / о́то так про́жил'ї* [ГЧ_Т: 56] ▲*До се́ ж нопре́ді, до й воло́кно пралі. Нопре́ді – до й што́ни, до й сорочечка, до й ве́рхне* [ГМ_Т 1: 131]

ве́рхне оді́ння (*сomb*): ◀*Хлопець дістава́в від ві́тця т. зв. «ка́пота», се́бто суконне ве́рхне оді́ння* (Старосамб.) [Макс_ЗП: 49] і *Ве́рхнес удѣ́ньє* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 22]

ве́рхній одя́г (*сomb*): ◀*Га́здиня зняла з нього́ ве́рхній одя́г, хоті́ла і роззу́ти його́, але посто́ли приме́рзли до ні́г* [Лом_ЗС¹: 144]; *Са́рдак служі́ї у гуцу́лї за ве́рхній од'ех* (Гринява) [КСГГ]

ве́рхня оде́жа (*сomb*): ◀*Бекі́шка ... ве́рхня оде́жа для се́лян з то́ніського сукна́ (св'я́точна оді́ж)* (Малковичі); *Плахе́нка ... ве́рхня оде́жа до ста́ну* (Малковичі, Святе); *Ю́пка ... ве́рхня оде́жа для дівча́т і для жіно́к з гра́натового сукна́ гара́сівками ви́шивана* (Малковичі) [Верхр_Д: 94, 115, 127]; *По ве́рхній оде́жі опа́сують жі́нки чо́рною кра́йкою, власно́ї робо́ти, з овечо́ї вовни́* (Жукотин) [Зинич_П: 15] ▶*Над'іва́ють б'їл':о і над'іва́ють |ве́рхн'у оде́жу* (Мар'янівка); *З |вїб'їлно́го пол'от'на́ |шил'ї |ве́рхн'у і с'п'ідн'у оде́жу* (Грушківка) [ГЗП_Т: 44, 66, 67] ▲*Пришови́ши домолодо́ї, дру́жки знима́ють ве́рхню оде́жу в дру́гий ко́мнатї* (Прохори) [Колом_В: 87]; *Скінула́ вже́ с се́бе та́м ве́рхню оде́жу* [ГМ_Т 4: 318]

ве́рхня но́ша (*сomb*): ◀*Ве́рхня вовня́на но́ша* [Зубр_Н: 69]

ве́рхня ша́та (*сomb*): і *Б'ю́чому та́ в' челю́ст', наста́в' и др'ґ'ю́, а о(т) бер'ґ'чого оу тебе́ ве́рхнюю ша́т'ґ, испо(д)н'ѣ́ не боро́ни* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13: 183]; *От беручо́го оу тебе́ ве́рхнюю ша́ту и сподне́ѣ́ не боро́ни* (XVII) [Тимч_ІС: 126]

верхняк: ◀*Вер'хняк* [Верхр_Д: 96 («Oberkleid <верхній одяг>, Ueberzieher <пальто>»)]

верхнянка: ◀[Жел. 1: 64 («Oberkleid, Oberrock <верхній одяг, сюртук>»)]

навершник: ■ [СУМ₂₀: 1705 («іст. у Давній Русі – довгий і досить широкий парадний жіночий одяг, що нагадував туніку з короткими рукавами»)]

навершя: ■ [СУМ₂₀: 1705 ('тс')]

3.3) 'зовнішній бік одягу (який має підкладку)'

верх: ◀[Дзендз_СЗ: 13 («права, лицьова сторона одягу, покритого тканиною»)]; *Покол'жушину да'їе с'ї на верх кол'жуха* (Буськ, Накваша) [Шило_С: 211]; *Вер'х иче добрий на кабат'ї, а бийриши* <'підкладка'> *їакос'с'а віторочиў* (Росішка) [Грицак_С 1: 149; КГ («зовнішня сторона одягу, взуття»)] ▶ *Кожух... сіронімецький верх; Спідка* <'підкладка'> *добра, а верх подраний* [Гр. 1: 139 («крыша, покрывка (шубы)»); 4: 177]; *Бе'рем верх на о'д'їјало, купл'ајем, посл'а пуклатки, бе'рем воўну* (Добр.) [УГР_Т: 580] ■ [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281 («верхня, зовнішня сторона шапки, взуття, зроблена звичайно з якогось іншого матеріалу»)]

3.3.1) 'зовнішній елемент одягу'

верхній карман (*сomb*): ▶ *Кар'ман'верхи'її* [Березовська: 100 («кишеня, пришита зверху на одязі; кишеня верхня»)].

«Низ»

Якщо СО 'верхній край' репрезентовано спорадично, то 'нижній край' – досить численно, передусім реалізуючи значення 'нижній край одягу (*сорочки, сукні, спідниці та ін.*)' (2):

діл: ◀*Боки, – це край полотна, а діл є зарублений* [Коб_МК³: 81, 87] ▶ [Яв.: 189 («подоль (спідниці)»)]

долина: ◀[Голянич: 415 («перен. низ предмета одягу»)]

надолок: ◀[Жел. 1: 475 («Untertheil eines Kleides <нижня частина сукні>»); Гр. 2: 484 (за Є. Желехівським)]; *Надоўок «надолок, часть пришита до кошульї доўом»* (Ванівка) [Верхр_З: 199]

поділ, подол: ◀*Гусак схотїў ди'тїну за под'їл пал'тá* (Річка); *Петро прис'їў мен'ї под'їл* (Вербоєць) [КСГГ]; *Десь наприкінці грудня дуже зарадна бабця Софія взяла воза, пару добрих коней, зашила гроші в поділ спідниці й поїхала шукати синів* [ЛЛ: 309] ▶ [Гр. 3: 241 («подоль женской рубахи»); Пискунов: 195 (*подол* «нижня часть женской рубахи»); Березовська: 226 (*по'д'їл* (*по'дол*) «передня нижня частина жіночої сорочки чи спідниці»)]; *У нашої Ганночки в подолі мережки* (за П. Чубинським); *Не цвіла калинонька ік Петру, да зацвіла калинонька ік Рїздву – а в мого свекорка у коморї, а в мене молодї у подолї; Тим же вона мабуть горда, що в подолях лиштва* (за П. Чубинським); *Як ухопить зо зла руками шовкову спідницю, так*

і рознизала од подолу до самого стану (за П. Мирним) [Гр. 2: 417; 4: 53]; *Мати бере овес, там пириміша з грушами та з оріхами ... , та с подола бире та на коний і киди все* (Борисівка) [Тарас_В: 140] ▲ [Гримашевич: 127 (*поділ, пуділ, подól, падól* «передня¹ нижня частина сорочки»)]; *В подолах мережки* (Черніг.г.) [Гр. 3: 241] ■ [СУМ 6: 746] ■ *На подолъ ризъ* (XIV) [МСДЯ 2: 1043 (*подоль* «край одежы, подоль»)]; *Кошуля долгая с лиштвами по подолу шовкомъ вышиваными* (XVI) [Тимч_МС 1: 406]

ПОДІЛЛЯ, ПОДÓЛЛЯ: ■ *Подризникъ ... в которого в подольи квѣти шитіе* (XVIII) [Тимч_ІС: 647]

ПОДІЛОК, ПОДÓЛОК (*det*): ◀ [Жел. 2: 676–677 (*подівок, подóлок* «Schos, Unterheil e. Kleides <нижня частина сукні>»); Пиртей: 301 («подол»); Пиртей²: 239 («поділ, нижня частина сорочки»); Горошак²: 119 («podolek»); СБ: 428 («загорнута нижня частина запаски чи спідниці, у якій носять неважкі предмети»)]; *Подóлок пришиває ся до оплѣчати с простого полотна* [Верхр_ЗнС: 225]; *Горівки, старосто, горівки!* / *Погорят свашечкам подівки, / Бо до нас парубки ходили, / Скленками горівку носили; Тодї вона <молода> бере сьміте в подолок і виносить на двір* (Доброгостів) [Левин_В: 106, 119]; *Йик перейшов він границу та став на прочівку, / Чого-ж тобі, Семеночку, кривцьи на подівку? / Чого-ж тобі, брате любий, кривцьи на подівку? / Дай ми покій, рідний брате, я порубав жінку* (Верхній Ясенів); *А чо тобі, ледїнику, кровцьи на подїлку, / Ой я скажу вірну правду, шо-м зарівав дівку* (Яворів К) [Шух. 3: 191, 206]; *Вівторок – поцюлою бабу в подолок* (Нагуевичі) [Франко_П 1₁: 198]; *Часть сорочки понижече пазухи – це «подолок»* [Коб_МК³: 78]; *Ў шинѣли ўт'ігнѣніі под'ілок* (Вербовець); *Мўс'іла_м у подóлку грибіи нѣсти* (Ворохта) [КСГГ]; *Цирка робиса коло пазухи, коло краю подóлків і рукавів* (Грозинці) [БГ_С: 625]; *Коло порт'аниц ўдо'лині 'вішита на два 'пал'ци на три 'вішиўка ц'ат'ками ци нит'ками / хто йак хо'тіў / тут по'долки ка'зали / 'нишче со'рочка 'вішита і тут 'коло 'пазухи 'вішито* (Митків); *Йа 'мала т'риціт' соро'чок // т'риціт' соро'чок / з усім // це со'рочка і су'да / ка'зали ко'лис / по'долки / і там на по'долках 'такжи 'вішито 'було / чи 'шоўком; Ў чулувікіў ни 'було квї'ток // лиш так су'бі со'рочка 'чиста // уже йак там на 'держан'а со'рочка / та'ко дес віхїд'на / то там 'шили / 'коло по'долкіў / шо 'ниско // такі // рї'шитка чи ц'ат'ками там // навіт' 'коло рука'віў ни 'шили* (Топорівці); *Гра'ву ту ко'пали уно'чи а'бо 'рано / ш'е з ро'соў / ў 'кошику / чи 'фустку / чи ў по'долки ни'сут до 'хати* (Стара Жучка) [БГ_Т: 47, 53, 257]; *То йак маїе той* <'менструація'>, *то ни мóжно з подóлка в подóлок сїпати кому-нибўд', йак маїі, то не сип з свóго подóлка на дру'г'ий* (Любині) [Надсяння_Т: 487]; *Набралам повный*

¹ У середньополіських говірках актуалізовано також СО 'передній'.

по'долок ¹огурку [Сабадош: 242 («нижня частина жіночої сорочки»)]; *Ой у воді, у глибокі, теця шось мочила, а там її за подолок гадина вкусила* [СБ: 83]; *Йой, та там тоті єгиптянки, вни такі, як вив'юркі. Так по тих деревах скачут, – каже, – такво в подолкі рвут черешні і зносєт наниз стрійні, а стрійна робит пироги. Дуже добрі пироги* [ББ]; *Старостина вбирала молоду в чіпець, у вінок і серпанок убирали дружку і танцювали довкола молодої пари, сипали їй на подолок гроші й рівночасно цілували* [ЛЛ: 61] ► *Ой чи є де дівка тишина, шо в поділках лиштва?* (за П. Чубинським); *Оце вже тобі сорочку попрутикувала і позубцювала в поділках* (Київ.п.) [Гр. 2: 367; 3: 241 («подоль женской рубахи»), 268]; *Коли жінка задивить ся на коня а не хоче 11 місяців носити, то мусить підчас родів дати йому вівса з подолка* [Груш.¹: 23]; *У по'долок набрати шос'¹можна; Сп'ідниц'у зако'тила на'перид'і / набрала ў по'долок й'аблук* [Березовська: 226 (по'долок «передня нижня частина жіночої сорочки чи спідниці; поділ»)] ▲ [Гримашевич: 127 (поділок, подóлок, падо́лок «передня нижня частина сорочки»)]; *Тоже ж вішівалі: сорочки, подолка зошіють, і монішкі муцінські тоже вішівалі* [ГМ_Т 2: 344]; *Ка'л'іс'була са'роч'ка в'іш'івана / да ка'л'іс'і па'долак т'еї / да їд'еш / так ота'ко й'упачка / ... / дак ўзор тої в'ід'но^а* [ГЧЗ_Т: 184] ■ *Прикосноуса подольцьѣ ризы єго; Величаються подольцьки ризь своихъ* (XI); *Величаються подольцьки котыгъ <'сорочка; ризи'> своихъ; Подолокъ фелона свазати вьрвью* (XIII); *На подольць ризь* (XIV) [МСДЯ 1: 1303; 2: 63, 1043 подольць «подоль, край, низь одежды»; «обшивка, украшеніє подола у одежды, бахрома»]; *Панны слѣжебници єи вси поднавши подолки по поєсь, и пошли в тана(ц)* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Роз'ширяю(т) подол'ки од'ьяніа своєго* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15: 154]; *<Жона> доткнулася подолка од'ья его* (XVII) [Тимч_МС 2: 138 (подолокъ «подол»)]; *Людъ... тиснул са до потыкана подолку шаты его* (XVIII) [Тимч_ІС: 812] ■ [СУМ 6: 746]

поділочок, подóлочок (det): ◀ *Дайте-ж нам горілоцьки, / Горят нам поділоцьки; / Дайте хоч трошєчьки, / Горят нам панцьошєчьки* (Гвоздець) [Кміт_БВ: 94]; *Вна тої краси <золотої ряски> поназбирала / Йа в подолочок та в придолочок / Понєсла тото тай до мамочки* (Верхній Ясенів); *Ой чоловіче, чоловіченьку, / Коли не віриши мому серденьку, / Купи ми, мужу, срібний дзвоночок, / Присили мині під подолочок, / Ой йик сї рушу, дзвонити мушу* (Верховина) [Шух. 4: 113, 190]; *Купи ми, мужу, срібний дзвоночок. / Тай завішйго під подолочок* [Шек_ДИ: 93] ► [Гр. 3: 241 («подоль женской рубахи»)]

пріділ: ◀ [Жел. 2: 744 («= подóлок»)]

пріділок, прідóлок: ◀ [Жел. 2: 744 («= пріділ»)]; Гавука: 212 («передня нижня частина жіночої сорочки»)]

придолочок (*det*): ◀*На тій березі золота рйизка, / Золота рйизка тай срібна краска. / Ой ишла-ж туда пишина дівочка, / Пишина дівочка бай Йиленочка; / Вна тої краси поназбирала / Йа в подолочок та в придолочок / Понесла тото тай до мамочки* (Верхній Ясенів) [Шух. 4: 113]
спід, спод: ▲ [Гримашевич: 150 (*спод* «передня нижня частина сорочки»)]
спідник, спіднік: ▲ [Гримашевич: 150 (*спідник, спіднік* «передня нижня частина сорочки»)].

Активність вживання аналізованих слів зумовила появу низки фразем:

- ◆ <принести> в полоблі (подоблу, пріділку) ‘зачати чи народити дитину поза шлюбом’: ◀[Жел. 2: 677 (*у подоблі* «in der Schwangerschaft <про вагітну>¹»)]; *Пасе вівчарь вівці по високій гірці, / За ним дівчиночка з дітинов в подівці* (Мшанець) [Зубр_В: 12; Он. 2: 95]; *Принести в подоблу* [Коваленко_ФС: 273]; *Так довyla дівка, шчо принесла в подоблу; Вна принесла дитину в пріділку* (Старі Кути) [Гавука: 203, 212] ▶ *Принести в подолі; Принести х подолку* [ФСГД: 395 («народити дитину поза шлюбом»)]; пор. також «необразний» контекст: *Але часто лучить ся, що порід <‘пологи’> захотить жінку на царині, полонині, або і в лісі, там відбуває його без нічиєї помочи і приносить до дому в «поділку» дитину* (Черник) [Онишук_НЖ: 95]
- ◆ півний подолок ‘дуже багато’: ◀*Тут Ориська, як песь, що візьметься за ногами, прилітає по десять разів на день, все з повним подолоком титань* [ЛЛ: 627]
- ◆ сховатися під подолок ‘дуже злякатися’: ◀*Сховати ся пуд подолок* [ФСЛГ: 228].

Спорадично зафіксовано на Поліссі слово подолка ‘прикраса на рукавах сорочки’ (2.1) [Гримашевич: 127 (*подолка, пудолка*)], а словники кінця ХІХ ст. документують варіанти слова подо́лля зі значенням ‘шлейф’ (2.2) [Жел. 2: 677 (*подоле* «Schleppе <шлейф>»); Пискунов: 195 (*подо́лля* «шлейф»)].

На позначення довгого, доземного одягу (перев. сорочки) (2.3) засвідчено словосполучення:

додільна сорочка (*comb*): ◀[Жел. 1: 193 («aus einheitlicher Leinwand <цільнокрійна (сорочка)>»); Пискунов: 68 («цѣльный, одинаковый, весь съ одного матеріалі сдѣланный»); Савчук: 41 («довга, нижче колін (до долу) сорочка»); УССГ_С: 168 («сорочка з одного полотна, ціла сорочка²»)] ▶ *Дарую тебе додільною (без підточки) сорочкою (як скаже так у понеділок молоді яка баба, що ворогує на ню та й знає до того, то для молоді се погано – то баба насиля*

¹ ЕСУМ подає як «неясне» [ЕСУМ 4: 477], хоча мотивація прозора.

² У семантиці домінує СО ‘цільнокрійний, з одного шматка полотна’, а у словотвірному аспекті у слові *додільний*, тобто який сягає долу, низу, актуалізовано СО ‘низ’.

на неї коросту) (Ізюм.) [Номис: 263]; В додільній сорочці, як умре, ховати [Гр. 3: 182; 1: 333 (додільна сорочка «рубаша цѣльная изъ односортнаго полотна безъ підточки»)]; Він був у сорочці додільній [Пискунов: 68]

подольна сорочка (сomb): ► Та сорочка / шо поўс'ідн'єўно но'сили / во'на була із двох половин / во'на називалас'а по'дол'на сорочка / то'му / шо во'на була ў 'пойас'і 'ш.ита [Березовська: 265 («заст. жіноча сорочка, верхня частина якої пошита з тонкого полотна, а нижня – з грубого»)].

Значну групу формують назви спіднього одягу, зокрема виокремлено назви нижньої спідниці та штанів та інших видів білизни, наприклад:

3) 'спідній (натільний) одяг; білизна'

нижнє більо (сomb): ► Б'іл'йо 'нижн'є ('н'іжн'є) [Березовська: 180 («натільний одяг; білизна»), 282]

нижній бдяг (сomb): ► Од'аг 'нижн'її ('нижній) [Березовська: 180 («натільний одяг; білизна»), 282]

нижня білизна (сomb): ► Тр'іко / це 'нижн'а чоло'в'іча б'ілизна [Березовська: 180 («натільний одяг; білизна»), 282]

нижня одѣжа (сomb): ► Одежа 'нижн'а; Од'аг 'нижн'її ('нижній); Тр'іко / це 'нижн'а чоло'в'іча б'ілизна [Березовська: 180 («натільний одяг; білизна»), 282]

спідне (п): ◀ Спінне в машинці пѣру, а щось велике мус прати руками [Матіїв: 439]; Кра'сили ше к'раскойу з бузи'ни ... / с'п'ідн'є то н'є / а 'верхн'є бузи'нову / ше шо [ВГХ_Т: 250] ► [Березовська: 180 («натільний одяг; білизна»)]; Дак о'то і с'п'ідн'є 'ш'ил'и / і 'верхн'є 'ш'ил'и / о'то так прожл'и [ГЧ_Т: 56] ▲ [Гримашевич: 150 (спідне, сподне, спідне, спудне «спідня білизна»)] ■ [СУМ 9: 524]

спідне убрання (сomb): ■ Убране споднее (XVII) [Тимч_МС 2: 345, 351 («нижній, исподний»)]

спідне шмаття (сomb): ◀ Пару 'шmat'а 'спид'н'о'хо (Ковбасов) [РП_Т: 156]

спідні рѣчі (сomb): ■ У Данила... спо(д)ние рѣчы идны суко(н)ные [СУМ¹⁶

¹⁷ 15: 172]; Сподние рѣчи на немъ розодрала-м (XVII) [Тимч_ІС: 127]

спідні убйорі (сomb): ■ Иже не мѣлисмо лодки мусили брести порозберавишиь зъ споднѣхъ убйоровъ (XVIII) [Тимч_ІС: 141]

спідня одѣжа, сподня одѣжа (сomb): ► З 'виб'ілиного пол'от'на 'шил'и 'верхн'у і с'п'ідн'у одѣжу (Лазірки) [ГЗП_Т: 66]; Клалі го'дежу чоло'в'ічу / ста'раліс'шоб' це була 'ш'апка / с'п'ідн'а б'ілизна / 'пойас [Тищенко: 114, 159] ▲ Спідня одѣжа; Сподня одѣжа [Гримашевич: 108 («спідня білизна»)] ■ Спідня одѣжа (б.л.) [Гр. 4: 177]

спідня одіж (сomb): ◀ Лейбики без рукавів носять в літі лиш жінки, хлопи беруть їх під лейбик з рукавами, в зимі всі носять їх за спідну одіж (Мшанець) [Зубр_В: 24]

спідня шата (*comb*): **і** *Тая была шата сподняя бѣлая з бисеру <'вид тонкого полотна'>* [Тимч_ІС: 91]

сподові́ння (*coll*): **◀** [ГГ: 176 («спідній, натільний одяг»)]; *Я сподові́ні рослила в саді* (Горбівці) [БГ_С: 513 («нижня чоловіча білизна»)]

сподо́к: **◀** *Сподо́к сама́ перу́, аби́ вона́ не гидува́лас'і* [КСГГ («натільний одяг»)]

3.1) 'спідня сукня, сорочка, спідниця'

заспі́дниця: **◀** *Зас'пуллици'а майе |быти з |білого полот'на* [Сабадош: 111 (*зас'пуллици'а <заст. нижня жіноча сорочка під святковою>*)]

поді́л: **►** *Мама по'вин:а у'мити св'а'ченоу во'доу і |вите'рти сво'йейу |п'іт:ичкоуу / це по'д'іл со'рочки; Сиками у'мі'вати / по'долом вити'рати |п'іт:ичкоуу / со'рочка та'ка з'руба була* [Тищенко: 29, 298]

поді́лок, пододо́к: **◀** [Пиртей: 302 (*поду́лок «спідня жіноча сорочка»*)]; *Нна́т: 89 («spodnica»); У́звар'ала м пододо́к, с тако́го на́с'кого полотна́* (Зняцьово); *Да́ўно ото́ носі́ли, та пак на́коли с'а ўдтына́т – зиши́йе сорочкы́ з' того́, міхы, верэ́ты, поду́лки чині́ли да́ўно* (Черна) [КГ]; *Бойкота́ла <'вимагати'> на́ша Ё́ула до́ты, поки не у́боды́котала <'вимагати'>, шо з'ме йу́й зиши́ли пододо́к* (Лікіцари) [Грицак_С 1: 270]; *S' toho polotna sa |šyvut, plax'ti / ... a dako'li i |sukn'i s' toho no'sili / po'dolky; Xlop sa vbo'l'uk u |šmat'a |žun's'koj / vz'av si |podolok / ... na sebe* (Нова Седлиця); *|Ženy |mali ta'ki |podulky ... |podolok tak: od'rizala ta'ki tri |poly ... zaru'bila ru'bec tu |zdoly a tu |zhoty* (Ковбасов) [РП_Т: 30, 36, 158]; *Pid suknu noseli ženy pod'ílok* [Hnat: 89]; *Podolok z pototna* [SŁ: 102 (*podolok «halka (pod spodnica)»*)]; *Podolok součást tradičního ženského oděvu* [Šišková: 121 (*podolok «plátěná spodnička»*)]

поді́льча: **◀** [ЛІАСС 2: к. 100 (*ноді́л'ча «натільний жіночий одяг»*)]

пододо́лка: **▲** [Гримашевич: 127 (*пододо́лка, пудодо́лка «спідня сорочка»*)]

спі́дка: **►** [Березовська: 266 (*сп'ід'ка «заст. жіноча полотняна сорочка»*)]

спі́дник, сподо́ник: **◀** [Пиртей: 365; Бігуняк: 36 («нижня жіноча сорочка»); Горошак²: 145 («родо́лька (od pasa w dół)»); Турчин: 291 (*спі́дник «нижня жіноча сорочка»*); Šišková: 150 (*спідну́к «rubáš, rubáč»*)] **▲** [Гримашевич: 150 (*спі́дник, сподо́ник «спідня спідниця»*)]

спі́дниця, сподни́ця: **◀** [Жел. 2: 902 («Unterrock der Frauen <(нижня) жіноча спідниця>»); Šišková: 150 (*спідну́ча «rubáš, rubáč»*)]; *Дехто каже, що хоч під під <'підниз'>, але треба щось шлюбне <дати>. Сп'ідницю́ дава́ли <клали в труну>. Типе́р того́ н'и, а давно́ дава́ли* [Надсяння_Т: 169]; *До сп'ідницю́ обо́йас'ково йшла́ |п'і́ука / |запаса* [ПЗН_Т²: 140]; *Кутілам си ну'ву сп'ідницю́* [Сабадош: 341 («нижня, натільна жіноча сорочка»)]; *В мене була така джінсова спідниця́ широка і халат* [ББ] **▲** [Гримашевич: 150–151 (*спі́дниця, сподни́ця, сподни́ца, спадни́ца «спідня спідниця»*)]

спі́дниченька (*det*): **◀** *Тонку спі́дниченьку, дуже замачала* (за Я. Головацьким); *Семипуольна сподниченька* [Гр. 2: 63; 4: 113]

спідничка (*dem*): ◀ *Plátěná spodnička – součást tradičního ženského oděvu* [Šišková: 150]

спідня кошўля (*comb*): ◀ *Mi da'la |druhi |gac 'i i ko'sul 'u |spunn 'u i |ver 'xn 'u* [РП_Т: 13]

спідня сорочка (*comb*): ◀ *Шоби сорочки спідні були білі, то їх золя в зілницю* (Подвірне) [БГ_С: 508]; *По'койніка оді'вали у білу с'підну сорочку с с'вого прос'того полотна* (Недобоївці) [БГ_Т: 243]; *С'тудн 'а сорочка* [Сабадош: 341 (*с'тудн 'ый* «спідній, нижній»)] ▶ *Ну |шили сорочки с 'n'id 'n 'i | |верхн 'i | бо |ран 'че ж ни |було та'кого мат 'ер'йалу йак |зарас* [Умань_Т: 197]

спідня спідниця (*comb*): ▶ *До с'п'id 'n 'ойі с'п'idниц'ї приши'вали ўн'їзу к'ронку* [Березовська: 205]

спідня сўкня (*comb*): ◀ *Spidnia suknia (halka)* [SŁ: 121]

спідняк, сподняк: ▲ [Гримашевич: 151 («спідня спідниця»)]

3.2) 'підштанки, кальсони; спідні'

спідка: ▶ [Березовська: 266 (*с'п'id'ка* «заст. спідні чоловічі штани, кальсони»)]

спідне більо (*comb*) ▶ *Б'іл'йо с'п'idн'е (с'п'idне)* [Березовська: 22 («натільний одяг, білизна»)] ▲ *Што'н 'і'н / с'подн'і'є / бел'о* [ГЧЗ_Т: 30]

спідник, сподник (*pl сподники*): ▶ [Березовська: 272 («мн. спідні чоловічі штани; кальсони»)]; *Теп'ер сподник 'і'ї поштї не' н'ос'ат'* [Чабаненко 4: 93 (*сподник, сподники* «кальсони»)] ▲ [Гримашевич: 150 (*спідник, споднік, споднікі* «спідні чоловічі штани»)]

спідні, сподні (*pl*): ◀ [ММАГ: 67 (*сподні (сподні)* «сподні (штани)»)]; *Зерібне* <«із вичісків на шітці»> *полотно на сподн'ї, пори* [Горбач_М: 341] ▶ [Березовська: 272 (*с'подн'ї, с'п'idн'ї* «мн. спідні чоловічі штани, кальсони»)]; *Во'на у'же ми'н'ї да'ла чолов'іков'ї п'ідш'таніку / о'ці с 'n'id 'n 'i |б'іл'ї* (Тарандинці) [ГЗП_Т: 89] ▲ [Гримашевич: 151 (*сподні, сподніє, спідніє* «спідні чоловічі штани»)]

спіднякі, споднякі (*pl*): ◀ [ММАГ: 68 (*спідн'акі* «підштанці, кальсони»)]; Шило_С: 244 («підштанки, кальсони; спідні»)]; *Коліс споднякі з гребінні шили (з грубого полотна)* [БГ_С: 513]

споднички (*pl, dem*): ▶ [Чабаненко 4: 93 («кальсони»)].

Для аналізованих назв характерна втрата ознаки 'спідній, нижній'. Прикладами цього явища слугують значення 'спідниця як вид жіночого одягу, що покриває фігуру від талії донизу' та 'штани як вид одягу, що закриває нижню частину тулуба та ноги', пор.:

3.1.1) 'спідниця'

спідниця, сподниця: ◀ [Жел. 2: 902 («Unterrock der Frauen <(нижня) жіноча спідниця>»); ММАГ: 68 (*спідніц'а (спідніц'а, спідніц'е, спідніц'ї, спінніц'а* «спідниця»); Горбач_М: 324 (*спідніц'а (зв'ерху)*

«спідниця»); Дзендз СЗ: 33, 40 («жіночий одяг від пояса (талії) донизу»); *Побідовъ мой миленькій за лѣсъ, за граніцію, Та вонъ ми принесе едвѣбну сподницю* [Гол.: 536]; *Продай господар пшеницю, / Купи газдѣньні спідницю* [Верхр_Б: 134]; *Це було ци в Березові, ци Яблонові; там чельдѣ ходит у спідницѣх* [Шух. 5: 213]; *Шчасъѣи, шо йї ни забило; тїлько но спідницѣу вурвало* [Квестіонар: 19]; *Fartúx pid spíd, spídnyс'і na vѣrx* (Кривча) [AGB 1: к. 35]; *Вона підняла спідницѣу і показала мені задне лице* [Кміт_С: 77]; *Відданиц'і, а посагу дві спідниц'і* [Он. 1: 119]; *Колїсь бѣли спїнницї, а титирь кругѣм штанї* [Матїїв: 439]; *Ви'ретку <'фартух'> си носи, |аби не забруднити сп'ідниц'у* [Шило_С: 72]; *Czelyd' chodyt u spídnyс'іyч* (Космач) [Janów: 215 (*spídnyс'іа* «spodnica»)]; *Нин'і йа ўбе'ру шел'енѣу сп'ідниц'у; Йа літше' бѣду тобї сук'ѣнку носїти, аниш' ту спїд'нїц'у* [КСГГ]; *Жинка ўбрѣна ў бітѣу спїн:їцѣу <'спідниця-плїсе'> і рукавїўку <'вишиванка з 'писаними' рукавами'>* [Голянїч: 990]; *Бѣла сп'ідниц'а така шїрѣка б'їла там чи бл'ўзка і нїрѣз сук'ѣнка; <Ходили> в двоx полотн'ѣнїх сп'ідниц'ѣх' (Оселя) [Надсяння_Т: 323, 438]; *Нашо піддиркала <'підтягати'> спідницю?* [Брилїнський: 73]; *Запаску <'фартух'> вбирают, шоби спідницѣу ни талапати* [БГ_С: 138]; *Мо'ло'дїї <нес> с'а сху'ваў го'спо'дїни п'їт сп'ідниц'у; Ву'на |гарно |була о'д'їта ... ни так йак тї'перка / ро'здерта сп'ідниц'а* [ПЗН_Т: 40, 115]; *Сп'ідниц'а че'р'вѣна а|бо ви'ш'нева / о'б'шита с'т'аже'чками* [ПЗН_Т²: 173]; *Ой, ш'е були три корѣві тай зо двї телиц' і та продаў то дурний мужик жїнц' і на спїдниц'ї; Вїбач'ейте ви, газдїн'ко, йа си замилила: йа спїдницѣу другу уз'єла, а з грїшми лишила* [Горбач_Б: 217 (*спідниця* «(міська) спідниця»), 246, 249]; *Хотїнецький залюбився у власну жїнку, що прїїхала до нього в однострої Червоного Хреста і в штанах, зроблених у формї спідницї* [ЛЛ: 320] ► [Б-Н: 336 (*спідниця* «юпка (!)»)]; *Се дївки честні, непорочні / Яким спідницї не було* [Пискунов: 244 («юбка»)]; *Березовська: 267 (сп'ідниц'а «жіночий одяг, що покриває фігуру від талїї донизу»²)*; *Я узяв у в однїї дївки сорочку, спідницю і платок, убрав ся в дївчачу форму так шо чисто так, як дївка (Черк.)* [Груш.¹: 67]; *Була у ярмарку, купила дочцї вгїзїрячку <'дзеркало'> та на спідницю, а собї на очїпок (Кобел.п)* [Яв.: 83] *Випускалі пїтїчки із зїпчиками спїт спідниц'ї* [Бондар: 155]; *З' пол'ѣт'на вже / |ш'ил'ї сороч'кї / спод'ниц'ї; Сп'ідниц'а пол'ѣт'н'ана / і все пол'ѣт'н'ане* [ГЗП_Т: 26, 52]; *Йа прїїїхал'а в од'н'її спод'ниц'ї; Йа прїїїхал'а в од'н'її спод'ниц'ї* [ГЧ_Т: 49, 51]; *П'ідїупник прїшї'ваїут дл'а' того / шоб ни св'їтила с'а сп'ідниц'а**

¹ Імовірно, у «верхній» і «нижній» спідницї.

² Засвідчено також понад 50 різновидів спідницї, зокрема за моделлю, довжиною, тканиною, із якої пошито, сезоном та ін.

[Березовська: 213]; *Ж·ін'ки хо'валис' <приховуючи вагітність> / скри'валис'а / шили сп'ідни'ц'і р'ас'н'і* [Тищенко: 196]; *А бузи'ноіу сп'ідниці <фарбували> / мама по'ишйе сп'ідни'ц'у* [Умань_Т: 232] ▲ [Гримашевич: 150–151 (*спідни́ця, сподни́ця, сподни́ца, спадни́ца* «спідни́ця»)]; *Светне' <святковий> плáт'е йе, сподни́ця* (Мартиновичі) [Лисенко: 191]; *Бурка – то спудни́ц'а, ткали з воўни; До спуднец'і вше'ли новей рéт'аз' [Аркушин²: 37, 473]; Йа сва'йу спад'н'ицу с'к'інула; Спод'н'ица / кос'ц'ум буў'зарни' [ГЧЗ_Т: 179, 344] ■ [Гр. 4: 177 («юбка»); СУМ 9: 523] ■ *Кошуля и сподни́ця вся пошиарпана* (XVII) [Тимч_МС 2: 345(*сподни́ця* «юбка»)]; *Килка сподни́ц' блатных с кабатами* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14: 3]; *Сподни́ц' блатных' и злотоглавных' 30; Сподни́ца новая блакитного лудану ... локоть вос'ьмь вь долі* (XVIII) [Тимч_ІС: 94, 774] ◆ *в одній спідниці <ходити>, одну спідницю <мати>* 'мати замало одягу; бути убогим': ► *Слухайте, за мого жит'а, йак'е біло молодé, йа то́же в одній сп'ідниці ходіла* [Надсяння_Т: 438] ◆ *трясті спідницею* 'танцювати': ◀ *Ятби-сь така до робóти, ятби-сь така пря́сти. Як іде́ш на висі́ля спідни́ц'ов потря́сти* [Матіїв: 380] ◆ ◀ *триматисі за спідницю* 'не проявляти самостійності, підкорятися волі жінки' [СБ: 519] ◆ ► *на спідницю* 'відріз тканини на пошиття однієї спідниці' [Тищенко: 88 («шматок тканини, якої вистачить, щоб пошити спідницю»)]*

спідничá (det): ◀ *Ніні ходят у курти́х спінничáтах* [Матіїв: 247]

спідниченька (det): ■ [Гр. 4: 177]

спідничі́на (det): ◀ [Шкрумеляк: 148; СБ: 519]; *Далі питають знов дівчину, чому не танцює, а вона відповідає, що не має спідничини, запасчини, торсетини* [Гнатюк_Г: 59]; *Вшила'м субі сп'ідни'чину* [Шило_С: 244]; *А йа соб'і та і сподобаў д'івч'и ў суходо́л'і – / сп'ідни'чїна по коліна / груде'н'ита го́л'і* [Лесюк: 324] ▲ *Спідничина не зиходить* (Черніг.г.) [Гр. 4: 177] ■ [СУМ 9: 523]

спідничі́ська (aug): ◀ *Мене допчут люди. / Ой бабиска чоботисками, / Клинчастими спідничисками* [Гнатюк_Г: 225]

спідничка (det): ◀ [AGB 1: к. 35]; *Крімí цього дівчина дістає те все, «що до неї належить», без окремої умови, себто спіднички, скриню, коралі, чоботи* [Макс_ЗП: 47]; *Ўби'рали сук'енку / сп'ідничку* [Колеснік_Д: 345]; *Мо'ло'дїі <нес> та'к'и' буў'плекани' / йу'го гудували / і в'ін с'а схо'ваў'н'іт сп'ідничку / а стар'ій'н'і* [ПЗН_Т: 40]; *Ти би, вну́ко, хоч да́коли спінничку вділа* [Матіїв: 439]; *Сп'ідничка була і бл'уз'ка. І фс'о; Бл'узк'и виши'ван'і, запаск'и виши'ванийе, сп'ідничк'и так'йе з руж'іма, знайіте, шил'інóв'ийі* [Надсяння_Т: 197, 319]; *Я принесу до вас шити такий костюмчик, шо спідничка і кінтаре, я вже маю матерію* [БГ_С: 204]; *Ўс'в'ета ўби'рали ... тіти споден'ета і спіднички* [БГ_Т: 44]; *Ой, спідничк'и коротен'к'и зач'ели носити; / йег збгацци або сидит, йе у ш'о си дивити* [Горбач_Б: 246]; *Пра'демо*

ди|с'атку на |радна / два|нац'атку на со|рочку / на сп'ідничку [ВГХ_Т: 189]; З-під короткої спіднички виступали досконалі у формі ноги в газівках; Вітер хитає її кокардою і розвіває спідничкою так, що видно мереживо рожевих майточок [ЛЛ: 190, 464] ► [Б-Н: 336 (спідничка «(уменш.) юпочка (!)»)]; Зав'яже і сорочечку й спідничку, чи й штаниці у хустку тай каже... [Груш.²: 132]; А ше й коно'пел'тре по'с'ійат' / бо ми ж д'ран'і / шос'там чи на со|рочку / чи на сп'ідничку [ГЗП_Т: 52]; По'шил'и ми'н'і п'л'ат':а і спод'нич-ка [ГЧ_Т: 52] ▲ Деткі, не стесняйсь! Скідай споднічку! [ГМ_Т 2: 329] ■ [Гр. 4: 177; СУМ 9: 524] спідничочка (*det*): ◀ Мене допчут люди. / ... А дівчатонька чобіточками, / Пасовими спідничочками [Гнатюк_Г: 225] сподня: ▲ [Аркушин²: 522 («спідниця»)]

3.2.1) 'штани (загальна назва)¹

сподні (*pl*): ◀ [Жел. 2: 905 («Beinkleider <штани>»); Горошак²: 145 («spodnie»); Горбач_Б: 217 («штани»); Горбач_М: 365 («полотняні штани»); Шкрумеляк: 149 («штани»)]; Чом ти в мене не буваси? / Знать ти споднів не маєш? / Ой маю я сподні, маю двоє, / Біленькі вобидвоє (Батятичі) [Гнатюк_Г: 73]; Помер газда, а по ньому лишилися ... лейбик, сподні, черевики й т.д [Макс_ЗП: 68]; Хлопце'ви' треба ўш'іти' сподні, бо йде ў ре'кру'ти' (Делятин); Ўбра'ўси' ў с'в'ет'ішн'і сподні (Дебеславці) [КСГГ; ГГ: 176 («штани з фабричної тканини»)]; З' старих річі (оде'жнини) відмал'овували формі і шили л'удим убрані – кашк'ети / сподні / гурткі [Лесюк: 119, 269 («штани»)]; Я прийш'об' с'ьог'одні, а ти знову в споднях [Матіїв: 439 («штани (перев. чоловічі)»²)]; Выпрасуй сподні так, жебы были канткы (НСанч.) [Пиргей: 153]; Ў мо'ло'дого со'рочка |б'іла / |коло |шиш'і |воп'іш'і'ўка ву|зен'ка / т'рошкы |вишита ... с'под'ні |б'іл'і (Туринське) [ПЗН_Т²: 173; 224]; Гет ес подер тоти сподні; Ти гет сподні заваляв [Бігу-няк: 12, 14, 36 («штани з фабричного полотна»)]; Дві пари сподень пірвав малий за літо Купив собі новий кустюм, сподні якраз, а лянка <'піджак'> трохі завелика (Верхні Станівці); Тогди марф'ові <'фабричний'> сподні ше рідко у кого були (Старі Бросківці); Гачі вже ни нося, купуют у skleпах в'атні сподні (Брідок); Иван ушив собі сподні с'плюц'у (Горбівці); Колис козаки носили широкі сподні (Ясени) [БГ_С: 270, 280, 513 («верхні штани (брюки)»)]; В'бер'а чулуви|кі'ў си складала з тач'і'ў / а'бо с'подні'ў / со'рочки / по'йса (Киселиці); <Хлопці> за'чали но'сити / с'подні // н'е порт'а'ниці і ў тім / али вже с'подні і тут ук'райінска со'рочка (Митків) [БГ_Т: 44–45 («чоловічі штани»)], 47]; |Ран'ши ... ходили ў порт'а'ницах н'е ў ш'тан'ах / у ш'тан'ах йак в'і'на йшла / ру'муни тут |були / то ўже но'си'ли шта'ни / с'подні /

¹ Виявлено додаткові СО: 'прямого крою', 'чоловічий одяг', 'із фабричної тканини'.

² Однак у цитаті йдеться про жіночі штани.

кажим с'подн'і на ц'і бр'уки / це с'подн'і (Луковиця) [Колеснік Д: 345]; *Старі сподні* (Брустурів) [Гавука: 238 («штани»), 72]; *Ой ти дружбо молоденькій, ой ти дружбо Юзю, дружска сподні ти подерла, ходиш у мотузю; Мирон сі помало розбирає. Розібравсі, скенув сподні; Де травами йти? Дорогов іди, бо намочиш сподні, мешти* [СБ: 427, 476, 520 («штани»)]; *А то тато купив п'єт метрів матер'ялу, на сподні пішло два метри* [СБ²]; *Чоловіки в будні ходили у коротких спенцерах, у споднях до чобіт з високими халявами, у темно-синій камізьці; Пізніше мундури було замінено на ясно-зелені з чорними споднями, капелюх «стосований» із чорним пером, при боці палаши, на рамені карабінок* [ЛЛ: 699, 739] ► *У численних народів уживають, як симпатичного средства сподень, тачів мущини* (Черк.) [Груш.¹: 1] споденьки (*dem*): ◀ [ЛЛ: 739 («штани (перев. дитячі)»); СБ: 476 (*споденкі*)] споднята (*dem*): ◀ [Шкрумеляк: 149 (*сподньіта* «штанята»)].

Утворення значення **‘жінка’** (3.1.1.1) слугує типовим прикладом метонімії слова спідниця: ◀ *Жодну сп'ідницю у не ми'нає* [Колеснік Д: 126; пор.: Дзендз_СЗ: 40 («жінка як предмет почуттєвого потягу мужчини»); СУМ 9: 523].

Словники наводять дериват спідниця зі значенням **‘частина сукні чи пальта від талії донизу’** (3.1.2) [Гр. 4: 177 («часть полушубка отъ таліи внизъ»); СУМ 9: 523 («частина жіночої сукні від талії донизу»)].

Варіанти спідник, спіднік [Гримашевич: 150] засвідчено спорадично в середньополіських говірках із семантикою **‘коротка сорочка, яку носили з вовняною білою спідницею’** (3.1.3). Мотивація слів не цілком зрозуміла, адже не актуалізовано ані СО **‘спідній; натільний’**, ані **‘нижній; який покриває нижню частину тулуба’**.

До наступної семантичної групи зараховано назви внутрішніх елементів одягу, наприклад:

3.3) **‘внутрішній бік одягу (аксесуару); підкладка’**

спід: ◀ [Жел. 2: 902 («Unterlage <підкладка>»); *Спід маї бути з моцної марфи* <‘фабрична тканина’> (Горбівці) [БГ_С: 512 («підкладка торби»)]; *Стилеві сукні. На коліровому споді гарно виглядає чорна коронка, біля ший кольорова лямівка* [ЛЛ: 457] ► [Гр. 4: 177 («изнанка, подбой»)] і [МСДЯ 1: 1130 (XVI, *исподъ* «подкладка»)]

спідка: ◀ [Жел. 2: 902 («Unterlage <підкладка>»)] ► [Березовська: 266 (*с'п'ід'ка* «заст. матеріал, пришитий зісподу одягу»; «заст. підкладка від пояса до коліна в чоловічих штанах; підкладка»); УССГ_С: 196 («підкладка»)]; *Спідка* <‘підкладка’> *добра, а верх подраний* [Гр. 4: 177] ■ [СУМ 9: 523 («рідко підкладка»)]

спідне сукно (*сotb*): ◀ *Сердак не має з заду двох фалд загнених і пристаючих до спідного сукна* [Зубр_Н: 74]

3.3.1) **‘внутрішній елемент одягу’**

долі́на: ◀ [Горбач 2006: 135 (*дольі́на* «льв. кишеня (у штанях), 325); ЛЛ: 256 (*долі́на* «вул. кишеня у штанях»)]

долі́шня кише́ня (*comb*): ◀ *Професор витягав з правої долі́шньої кишені своєї блюзи сиву нотатку в формі шістнадцятки; Також є вирисувана патка на долині плечей. Ця патка належить до долі́шньої кишені френча* [ЛЛ: 528, 570]

ні́зьок: ◀ [Жел. 1: 528 («Tasche <‘кишеня (очевидно, спідня, із внутрішнього боку. – Т. Я.)’>»)]

спі́дній карма́н (*comb*): ▶ *Карма́н с/п’ідн’її* [Березовська: 102 («кишеня, пришита зісподу одягу; кишеня спідня»; «кишеня, врізана в одяг; кишеня врізна»)]

3.3.2) ‘рукавиці з підкладкою з овчини’

спі́дкі, спі́дки (*pl*): ▶ [Гр. 4: 177 («мн. варежки въ кожаныѣх рукавицахъ»; пор.: «рукавичка в шкіряній рукавиці» [ЕСУМ 4: 387]); Чабаненко 4: 92 (*спідки* «внутрішній бік шкіряних рукавичок»)] ▲ [Гримашевич: 150 (*спудок’ї* «рукавиці з овчини»)].

На позначення **кишенькового злодія** (модель мотивації ‘об’єкт’ → ‘особа (діяч)’) у львівському арго відомий дериват долі́няр: *До пролетаріяту можна б було кінець-кінцем зарахувати й руського батяра Толька Сорнія, якби він не був з професії «долі́няж», або, іншими словами, кишеньковий злодій, щоправда, глибоко освідомлений* [ЛЛ: 261 (*долі́няж, долі́няр* ‘тс’); Горбач 2006: 135 (*дольі́няж, долі́няр* ‘тс’), 325]. Слово, імовірно, запозичене з пол. *doliniaarz* «złodziej kieszonkowy» [SJPD 1: 426]. Олекса Горбач наводить слово *долі́на* «кишеня» як приклад спільних українсько-чеських арготизмів [Горбач 2006: 340]; пор.: чес. *dol(k)u* «кишеня в жакеті», *dolinář* «кишеньковий злодій», *dolinářit* «займатися кишеньковим злодійством» [там само: 325].

Ад’єктивна семантика

«**ВЕРХ**»

[1] ‘одяг, який покриває верхню частину тулуба’; 1.1) ‘верхня, зовнішня частина рукава’]

– ‘зовнішній, розташований іззовні’

звѐрхній (частина рукава): ◀ *Челядинську сорочку украшають циркою краями пазух, а «мерѐжкою» ... або чічкати́м шитѐм «плѐчки» = горі́шню і зверхню частину рукавів, що спадає з плеча на рамя; Над білим Черемошем і декуди інде вишивають ці́лу зверхню сторону рукавів, які від того називають ся «лісані»* [Шух. 2: 159] ⇒ звѐрхній рука́в (*comb*)

повѐрхній (уставка): *Тепѐр’ тотó ан’ї ни шийут повѐр’хн’ї вўстаўки* (Лалово) [Грицак_С 1: 41]

– ‘розташований зверху’

горі́шній (частина рукава) ⇒ звѐрхній (частина рукава)

[3] ‘верхній одяг’]

– ‘який одягають поверх іншого одягу’

вѣрхній (плаття, сорочка, штани, риза): ◀ *Плѣтя вѣрхньое* (Страбичово) [Верхр_ЗнД: 246]; *Mi da'la 'druhi 'gac 'i i ko'sul'u 'spunn'u i 'ver'xn'u* [РП_Т: 13]; *Suknia* <‘спідниця’> *z hrubszoho polotna, werchnia suknia* [SŁ: 125]; *Бирі на с'а вір'хн'оїє плѣт'а* (Верхні Ремети) [КГ]; *То'д'і 'шили 'од'аг та'кїї / сп'ідни'ц'і і 'верхн'її / крѣсили ше к'раскоїу з бузи'ни* [ВГХ_Т: 250] ▶ *Ўд'ївалас'а та 'димка п'ід низ / п'ім ц'у 'верхн'у <спідницю> / так шо ко'ли і'деш / то шоб'а ц'і 'зупчики було 'видно / це п'ідїупник* [Березовська: 213] ▲ *Нагавіц'і – штани (вѣрхн'и)* [Горбач_О: 304] ■ [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281] **і** *Ризоу вѣрхньоѣ тѣчьѣ до стегноу сѣходѣитю* (XI) [МСДЯ 1: 467]; *Узе-ли... сукню верхнюю* (Володимир) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13: 183]; *Верхній ризи сценническіа тежѣ опонча або шата верхняя от дождчу* (XVII) [Тимч_ІС: 218] ⇒ вѣрхне одіння, одяг та ін. (*comb*)

звѣрхній (убрання, плащ): ◀ *На гредках порозвішуване усяке «фанте», «лудіне»* (зверхне убране) [Шух. 1: 98]; *Пѣтек – зверхній плац на зиму чи проти дощу з довгої шерсті* [Горбач_Тр]

позверховній (одяг): **і** *Позверховное одѣня дал им Бѣг з скуръ бесті-ялских, абы означиль, ижѣ бестіялскою похотою внутр душѣ свои змазали* (XVII) [Тимч_ІС: 86].

«Низ»

[1] ‘одяг, який покриває нижню частину тулуба’; 2) ‘нижній край одягу (сорочки, сукні, спідниці та ін.)’; 2.3) ‘довгий, доземний одяг’]

– ‘довгий, доземний’

додільний (сорочка, свита): ◀ [Жел. 1: 193 («bis nach unten <донизу>»)] ■ [СУМ 2: 345; СУМ₂₀: 790 («довгий, до самого долу, викроєний із суцільного шматка матерії (перев. полотна»)] **і** *Лиштва додолніи лудану* <‘свита, каптан’> *крупивного* (XVIII) [Тимч_ІС: 755 («що долу сягає, доземний, додільний»)] ⇒ додільна сорочка (*comb*)

подольний (сорочка) ⇒ подольна сорочка (*comb*)

[3] ‘спідній (натільний) одяг’]

– ‘який одягають під верхній одяг; спідній, натільний’

нижній (одяг): ■ [СУМ 5: 409; СУМ₂₀: 1946] ⇒ нижня білізна, більб, одѣжа, одяг (*comb*)

спідній (одяг): ◀ [БГ_С: 508] ■ [СУМ 9: 524] **і** [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13: 183 (*испод-ний, исподный* «спідній (про одяг)»)] ⇒ спідня одѣжа, одіж, шмѣття та ін. (*comb*).

Адвербіальна семантика

[1] ‘одяг, який покриває верхню частину тіла’]

– ‘від талії вгору; до пояса’

звѣрха <бути>: ► Груба сорочка / с'уди то'нен'ка ма'тер'їйка / з'верха до поло'вини / а с'уди з'рубa при'чепл'ана / с'уди ви'шита т'рошки так / а с'уди / бо тут ни видно 'ц'ого п'їд^м сп'їдниц'ойу / шо во'но з'рубe [Умань_Т: 189]

звѣрху <бути, носити, вбирати>: ◀З'вер'ху там вже / сорочка // шили 'тоже с' полот'на (Банілів); Ч'улові'ки но'сили порт'а'ниці 'літом / а 'гачі з'їмоў // а з'вер'ху 'біду 'доўгу сорочку (Заставна) [БГ_Т: 50, 52]; Ольку, вбирайся парадно – йдемо до Міська в гості. Не, ну зверху бери краватку, маринарку, а низу – будь, як є... (Львів) [ЗА]

– **‘на верхню частину одягу’**

навѣрх <давати>: ◀Гонор'ово б'уло ма'ти в 'ітріўку / йїх шїлі / алѣ так / шо комб'їнува'ли / ўдо'ліну кла'ли тѣмну ма'тѣр'їйу / а на вер'х йїс'н'їш:у [Голянич: 992]

[2] ‘верхній край одягу’

– **‘із верхнього краю’**

вгорі <бути, різати>: ◀Вгорі є обшивка з «фрїбінками», якими завязу'ють за'паску з'аду (Жукотин) [Коб_МК³: 87]; Перегінка <‘основна частина кожуха, зігнута посередині’> (36 цалів задовжки, 30 ц<ал>. завширшки ў горі і 20 цал. з низу) [Гнатюк_КГ: 74] ♦ ‘про людей, які хочуть здаватися кращими (багатшими), ніж є насправді’: ◀В долині рїжуть, а вгорі латаю'ця (Хмельницький) ▲ Усподі утинають, а вгорі латають (Новгород-Сїверський) [Номис: 22]

горою <бути, мати>: ◀Спїдниця є долом широка, горою зібрана в зморц'ки; На долині має спїдниця звичайний рubeць, горою є обшивка, яка притримує «збиранки» (Жукотин) [Коб_МК³: 79]

згорі <зав'язувати, зарубляти>: ◀'Ženy 'mali ta'ki 'podulky ... 'podolok tak: od'rızala ta'ki tri 'poly ... zaru'bila ru'bec tu 'zdoly a tu 'zhory (Ковбасов) [РП_Т: 158]; Е, поклаў го <чорта> у рукаў и з долини завезаў и з гори таї петек на опашки – пішоў (Черник) [Онищук_М: 81]

[3] ‘верхній одяг’

– **‘поверх іншого одягу’**

зверх <одягати>: ► Шушони од 'ївайут зверх туфл'їв (Дивїзія) [Бондар: 218]

звѣрхи <мати, носити, одягати>: ◀Насп'оді таткі, звѣрхі сп'одні (Вїкно) [БГ_С: 81] ► <Зверху носили штани> та'к'ї 'сам'ї / лии ті к'рас'ан'ї / а ті 'б'їл'ї / а йак дошч п'їшоў / та_ї ті к'рас'ан'ї і ті к'рас'ан'ї / це з'верхи т'рі'нац'атка б'ула / 'тон'ше б'уло і к'раиче б'уло / а п'їс'подом з'рубe / це гри'б'їн'є / п'рамо / з'рубe йак м'їш'ки / на сп'їд^м / бо то ни_видно йї'го / ота'ке [Умань_Т: 89]

звѣрху <одягати, вбирати>: ◀Давно вбиралиси в сорочки, а звѣрху вбирали нагрудники <‘кожушок’> з овечої шкїри (Брїдок) [БГ_С: 309]; Спїдниц'а звѣрху [Горбач_М: 365] ► В свиті холодно, кожуха

шкода, – так тоді паровицю натягнув: кожуху зріє, а свита зверху, то хоч і мочить та до кожуха не пристає (Брац.п.) [Гр. 3: 97]; пор.: *На низ пови'ваїут на низ прос'тен'ку не^л ушечку / а зверху байковоїу* [Тищенко: 244]

наверх <одягати>: ◀ *Fartix pid spid, spidnuc'i na vêrx* (Кривча) [AGB 1: к. 35]; *На верху у нас надівали петек* (Зелена Н) [ГС: 460; КСГГ]

наверха <одягати, мати, накидати>: ◀ *Йакогос' тўра вудїли, вунó с'ї нав'їт' ду хати ни влзїло. На хлóпа шос' такóїе наклáдували і так той хлоп но надвор'ї бив ... То був хлоп п'їт спóдом, а наверха мав, йак..., знáйте, жу ду тóго с'ї ни влзїв* (Радохинці) [Надсяння_Т: 232] ▲ *Накїн' кáбата наверха* [Аркушин 1: 202; Аркушин²: 188]

назвѣрх <мати>: ■ *Стояли... в шинелях, а назверх кожухи* (за І. Багряним) [СУМ₂₀: 1705 (діал.)]

поверх <одягати, кутатися> ◀ [Жел. 2: 667 («über <понад, поверх>; oberhalb <поверх, вище>»)] ■ [СУМ 6: 643 («зверху чогось»)].

«Низ»

[1] 'одяг, який покриває нижню частину тіла'

– 'від талії вниз; від пояса'

знізу <вбирати> ⇔ звѣрху

– 'у напрямку вниз від пояса'

вдолину <бути>: ◀ *Ззаду від пояса по обох боках <лейбик> вдолину є розтятий* (Жукотин) [Коб_МК³: 92]; «*Кахтані з колáми*», то є нинїшні плаці, пасовані в пасі а поширювані вставленими клинами, зв. колами від клубів вдолину (Старосамб.) [Макс_ЗП: 47]

внизу <бути>: ▶ *Бáскоїу називáли кóфточку / пóшити в тál'їїу / а внизу ширóка* [Бондар: 20]

дóлом <вставляти>: ◀ *Два клинці вставляють ся долом по боках, коли сукно вузке* [Зубр_Н: 72]

здолини <стояти>: ◀ *А дольїшнї кїньцьї сут ширїшї дльятóго, аби кожух оширно на долиньї стоїаў* [Гнатюк_КГ: 73]

– 'у нижній частині одягу'

вдолині, удолїні <бути, шити>: ◀ *Поли челединської сорочки ... у долині ширїшї, повисше колїн* [Шух. 2: 153]; *Вдолині, по обох боках <«лейбича»> є по одній кишені, які обшивають білим шнурком* (Жукотин) [Коб_МК³: 92]; *Шили та'кі наг'рудники / ук'раїїнскї / шо ли'шен' |коло рука'ва і ту'то ўдо'лині на г'руд'ах і цей воротнї'чок / коўнїр / х'рестиком* (Митків) [БГ_Т: 47]

вдóлі <мати>: *Сподниця новая блакитного лудану ... локоть восѣмь вѣ доли* (XVIII) [Тимч_ІС: 774]

дóлом <бути>: ◀ *Надоўок «надолок, часть пришита до кошульї доўом»* (Ванївка) [Верхр_3: 199]; *Спідниця є долом широка, горою зібрана в зморцки* (Жукотин) [Коб_МК³: 79]

нізом <бути>: ◀*Це станок <'верхня частина сорочки'> звеца, а низом – то пітачка* (Долиняни) [БГ_С: 518]

[2] 'нижній край одягу']

– 'із нижнього краю'

вдоліні <різати, бути>: ◀*Так вишиті два кусні сукна горують на сіраці і сягають від стану аж до кінця сукна в долині* [Зубр_Н: 74]; *У Волосатому носять купні фартушки чорної краски, або з готовим взірцем у долині* (Волосате) [Фальк_МК: 19]; *Блюзу удолині хочу ни шпїцату, а закрулену* (Горбівці) [БГ_С: 671]; *А чоло'віки в порт'а'нищах // вішиті / коло порт'а'нищ удо'лині / вішита на два |пал'ци на три |вішиўка ц'ат'ками ци нит'ками / хто йак хо'тіў* (Митків); *Ўдо'лині |засніўка <'нижній край горбатки'> |або |сино |жоўта |була |або |трико'лор // бо за Ри|мунїї хотіли |трико'лор / а по'тому за'думали вже |сино |жоўту // удо'лині |засніўка* (Товтри) [БГ_Т: 47–48]; *У до'лині |бл'ўски дивїсе / ци ріўно; Сороч'ка на нї ц'їрк'ована / і удо'лін'ї / і на рукавах* [Голянич: 415; 984] ⇒ вгорі

вдолі <бути>: |*П'їўка / запаска / ... удо'лі |ма'ла та'к'ї |дзв'їнк'ї'є |вишит'ї* (Волосянка Л); |*Запаска з'брана б'їла / так |само о'б'шита с'т'аже'чками / удо'лі |фал'банка* (Туринське) [ПЗН_Т²: 140, 173] **і** *Вдоли* (в сукні) *по три брамы <'облямівка'> оксамитныхъ* (XVI) [Тимч_ІС: 132; Тимч_МС 1: 67]; *Запона з коштовным з чирвоным каменем и там околична перла в долу у два ряды идет; Летникъ адамашковый, бурнатный, съ петма брамами у долу, зъ аксамиту чорного* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 193 («присл. внизу (унизу)»); 8: 113]

доліною <зарубляти, обшивати>: ◀*Долиною є портки рублені звичайним рубцем; Обитий <мужеський кожух> є долиною шкірою без вовни, а зпереду лямівкою з вовною* (Жукотин) [Коб_МК³: 79, 95]; *А долінов фоту <'запаска'> кругом обшито таленом і попри край тороки* (Василів) [БГ_С: 98]

дóлом <обшивати, бути, мати>: ◀*Замість запасок убирають дівчата у великі сьвята або на весіля (особливо молода) «сукню» з синього сукна обшиту долом кількома рядами «басаманів» (гальонів)* [Шух. 1: 132]; *Сп'їдниц'и з полотна ... Тас'амка дóлом бїла* (Завадів) [Надсяння_Т: 437] ⇒ горóю

здóли <зарубляти>: ◀*Odriže ta'kyj |falatog <'шматок тканини'>... / |zdoly sa zaru'biv* (Нова Седлиця) [РП_Т: 30] ⇒ згорі

здоліни <відтинати, зав'язувати, бути>: ◀*Карк сьї віттиннайи <для пошиття кожуха> тосáмо до цїркльу так, йак з долини* [Гнатюк_КГ: 73]; *Гачі-крешениці, здолини підкочені тай пишно вишиті* [Шек_ДИ: 129]; *Ми'н'ї ўшила со'рочку та'ку з цїр'ками на_до'лин'ї* (Нижні Станівці) [Колеснік_Д: 345] ⇒ згорі

здóлу <розтинати>: ◀Шиють також лейбики без рукавів, по боках з долу до паса поли розтяті (Мшанець) [Зубр_В: 24]

знизу <підрізувати>: ▶»О, то-то, пане, несеця!» – «Ну що ж? як?» – «Все, пане, знизу поли підрізує та й плечі латає» [Номис: 284]; пор.: «про людей, які хочуть здаватися кращими (багатшими), ніж є насправді» [Номис: 22]

надóлі <нашивати>: ◀У Волосатому ... купують матеріал і нашивають на долі фартушка стрічки, або мережива (Волосате) [Фальк_МК: 19] і Шата... у которой абы было звонковъ 12... надолъ (XVII) [Тимч_ІС: 774]

низо́м <фарбувати>: ▶А бузи'ноіу сп'ід'ниці <фарбували> ... / та'ко лис'ток у'з'али / стис'нули і та'ко по'терли / та _ї вишоў лис'точок / з'робимо ни'зом / йак ш'ларочку / от йак робили [Умань_Т: 232]

низько <вишивати>: ◀Ў чулувікіў ни 'було кві'ток // лиш так су'бі сорочка 'чиста // уже йак там на 'держан'а сорочка / та'ко дес віхі'дна / то там 'шили / коло по'долкіў / шо 'ниско // такі // ри'шитка чи ц'ат'ками там // навіт 'коло рука'віў ни 'шили (Топорівці) [БГ_Т: 53]

пони́зько <бути>: ◀Пóниско йшла цирка ў сорóц':і (Верховина) [КСГГ]

спóдом <поротися, бути>: ◀Дивіс'і, ў тебе сукénка спóдом чисто с'і попорóла (Пасічна) [КСГГ]; Моло'да ўби'рала 'фоту / то та'ка йак 'горботка / лиш шоў'кова / а прос'тирало 'біле / 'вішите спóдом і 'видно 'було 'вішиўку на два 'пал'ці (Задубрівка) [БГ_Т: 353].

Засвідчено низку фразем із семантикою 'знімати, скидати одяг', а саме:

- ♦ долів давати (свѣтер): ◀Už daj dolov tot vyhajskeyj <'зношений'> sveter!; пор.: Dala dolov skorku z toloka [Hnát: 46, 119]
- ♦ долів знімати (плáття): ◀Моя любá принцѣзно, масте стати так на свѣт, якесьте прішли. Так принцѣзна дбраз своѣ платя вишѣтко долѡв і розплела волося (Пузняківці) [Верхр_ЗнД: 142]
- ♦ долі метáти: ◀Меч 'реклик <'піджак'> ду'лу та под' ви'чир'ати [Сабодош: 71]; Меч дол'і (Велика Волосянка) [Он. 1: 226]
- ♦ надоліну (спóдні): ◀Ану, сподні надоліну, най я тобі дам зо два, бис знав, як мамі не слухатиси (Слобідка) [БГ_С: 310].

Зі значенням 'геть (звільнятися від чогось)' пам'ятки XV ст. фіксують прислівник долів: і А с мене цѣлованіе доловъ; А съ насъ правда доловъ [МСДЯ 1: 696 («доловъ ... долой, прочь»)]; пор. також ♦ підковий спадут долів 'стати вільним, визволитися': ◀А видиш – рече Христос – як то добрі спати в млацьї, а теперь видиш, як ті на руках і на ногах підковы – а я речу, же спадут дóлов. Та теперь, повідать, узнаш, што я Бог! [Верхр_ЗнС: 171].

Цікавий приклад зафіксував І. Франко у приповідках – прислівник нагора 'геть', первинне значення якого 'на поверхню землі (із глибин підземних)': ♦ нагорá викидáти 'тс': ◀Мариська, викинь кіт на горá, тай сьидь си! – «мовив жид до служениці» (Будилів) [Франко_П 2: 378].

Семантичну групу ‘спідній одяг’ репрезентує низка значень, а саме:
[3] ‘спідній (натільний) одяг’]

– ‘під одяг; підспід’

вниз <пеленати>: ► *Йак'шио дитина т'іл'киши наро'дилас' / то йі'їи пови'вайут' поўн'іст'у / ўниз йак'шио це ка'н'ешино 'ос'ін' / на'низ пови'вайут' на'низ прос'тен'ку пе'л'ушечку* [Тищенко: 244]

вспід, успід <одягати>: ► *Йі'їи ўбира'лі' ў ка'бат / у спуд од'аг'али сорочку* (Буківцьово) [УЗГ_Т: 27]

наніз <пеленати> ⇨ вниз

наспід <одягати>: ► *Можна було один ікііс подарунок взети // ... то хлопці фустками ноги заміст'онуч убвив'али / джінси наспід убирали* [Лесюк: 297] ■ [СУМ 9: 523 (спід: на спід ‘під що-небудь’)]

підніз <одягати>: ► *Надягай під низ це й підоплічку <‘вид нижнього одягу’>, бо буде холодно* (Яреськи) [Ващенко: 75]; *Бу'ла димка с полот'на ... і во'на ўд'івалас' а та димка п'ід низ / п'ит'ц'у 'верхн'у ... це п'ідіўт'ник* [Березовська: 213]

підпід <одягати>: ► *Дехто каже, що хоч під під, але треба щось шлюбне дати. Сп'ідниц'у да'вали <клали в труну>. Тип'ер то'го н'и, а давн'о да'вали* (Малнівська Воля) [Надсяння_Т: 169]

підспід <одягати>: ► *Короткі лейбики, які деколи, в холоднійшу пору, одівали під спід* [Зубр_Н: 73] ⇨ навер'х

– ‘під одягом’

здолі <текти>: ► *А тоўд'о л'іт'ом х'од' б'о та'ка ж'ар'а, упр'іјут' та'к ш'чо те'с'е зд'ол'і мол'од'омі, а ј'д'ут' и тоў ј'ун'ах* [ТГ_С: 93, 210, 224]

насподі <мати> ⇨ зв'ерхи

підсподом <мати, носити> ⇨ зв'ерху, нав'ер'ха

– ‘у напрямку вниз – уздовж одягу’

долі <стікати>: ► *В'іўчар'і смо'їли сорочк'і і вод'а ст'іка'ла до'л'і ні'ми ўпр'овал' <‘уніз’>* (Торунь) [УЗГ_Т: 146].

СМП «Взуття»

Мікрополе «Взуття» охоплює назви верхньої / нижньої частини взуття – від найпростіших постолів до чобіт (*верх, верхня, в'ершва, нав'ерхник / низ*) (І ССК), а також пов'язані з ними значення ‘плетені шкарпетки без стопи’ (*верш'ак*) / ‘підощва’ (*спід*); за семантичною ознакою ‘зовнішній / внутрішній’ до цієї групи зараховано значення ‘онуча’ (*пов'ерхниця*) та ‘устілка’ (*спід*).

До прикладу:

1) ‘верхня частина взуття’

верх: ► [Горбач_КБ: 8 («верхи, надстопова шкіра чобота, черевика»)]; *Хо'даки на паль'цях називають «писки», «носи», на п'яті «п'ята», спід «підощов», по боках «боки», діри по боках «остроки» і ці'їлий верх називають «остроками», пр. остроки ще добрі, як би підшив,*

д'істали д'еркі (Дебеславці) [КСГГ]; *Кундурі* <'вид чобіт'> *були курудзяні, жовті, як холеви, так і спід* (Голубівка); *Як добрі споди, то моцні чиривици* [БГ_С: 221, 513]

- **'устілка'** (2.1): **«Підошви вже маю, але шче треба споди купити, то мож буди нести робити чиривици до шивца** (Киселів) [БГ_С: 512 («устілка до підошви взуття»)].

Адвербіальна семантика

«ВЕРХ»

[1] 'верхня частина взуття'

- **'у верхній частині взуття (не в підошві)'**

звѣрха <бути>: ► *Ужé й бриндзóлі* <'гума або шкіра, яку прибивають на сходжену підошву'> *ся стѣрли, а звѣрха мѣшити цілі* (Воля-Блажівська) [Матіїв: 43]; *Бокс – то є така вілянцувана шкєра, личкó такє. Тото, шо зверха йде* [СБ: 34]

[2] 'зовнішній бік взуття'

- **'поверх взуття'**

зверх <одягати>: ► *Шушони од'івайут зверх туфл'ів* (Дивізія) [Бондар: 218]

звѣрху <взувати>: ► *Звѣрху взували чампошки* <'вид взуття на зразок босоніжок'> – *то лиш обцаси і так спереду* (Кадубівці) [БГ_С: 637]

повѣрха <взувати>: ► *Parucze powercha, na bagahcze* [SŁ: 95, 105 («nawierzch, zwierzehu»)].

«НИЗ»

[2] 'внутрішній бік взуття'

- **'із внутрішнього боку взуття'**

підніз <ушивати>: ► *У|бурках* <'чоботи'> / *до хол'ави сук'но* / *уши|вайут* |*тепле п'ід низ* [Березовська: 32].

СМП «Головний убір»

Назви мікрополя репрезентують «верх» та реалізують I і III ССК: 'верхня частина головного убору (шапки, капелюха, очіпка)' (*верх, вѣршóк, наверхніяк*) та 'зовнішня поверхня головного убору' (*вѣршóк, повѣрхня*):

- 1) **'верхня частина головного убору (шапки, капелюха, очіпка, митри)'**

верх: ► [Горбач_ІЛ («дно капелюха»)]; *Верх капелюха втолочити в спід, а утвориться ямка, що зветься збирка* (за О. Охрімовичем) [Кміт_С: 88]; *Плоский верх капелюха називається «дно»* (Біличі) [Макс_П²: 20] ► *Побачиш старинні шапки, що тепер виводяться: високі, з плисовим верхом і ширінкою на смусі* [Гр. 4: 496]; *Бирка / гли|бока* / *бе"з |вух·іў* / *із о|вечойі ш'к·іри* / *верх із сук'на*; <Шапка> *бу|ла ціл'індрична* / *бе"з вух* / *і|нод'і за'к·інчуваўс'а* *верх |конусом* / *а*

інод'ї прамокутний верх буў [Березовська: 21, 41 («верхня частина капелюха чи шапки»), 325] ▲ [Гримашевич: 30 (*верх, верх* «верх шапки, капелюха»)] ■ [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281] і *Митра црская ... на версѣ єя крестикъ* (XVIII) [Тимч_ІС: 220]

вѣршо́к: ► [Березовська: 41 («верхня частина капелюха чи шапки»)]; *А у ляха вершок низький, широкі опушки* [Гр. 3: 61, 141 («дно шапки съ наружной стороны»)] ▲ [Гримашевич: 30 (*вершо́к, вершо́к* «верх шапки, капелюха»)]

навершня́к: ◀ *Часть, що вистає понад криси капелюха, називається «навершняк»* (Біличі) [Макс_П²: 20; Он. 1: 461 («верх, ковпак капелюха без крис»)]

2) 'зовнішня поверхня головного убору'

вѣршо́к: ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 283 («верхня, зовнішня сторона шапки, взуття»)] і *Шапка куничная з вершкомъ оксамитнимъ; Шапку новую далемъ шить и на оную два баранки чорныхъ и на вершокъ чорный аксамитъ* (XVIII) [Тимч_ІС: 14, 221 («покриття; верх у шапки»)]

поверхня́: ◀ *Поверхня чипця є з білого полотна, зі заду поморщеною* (Волосате) [Фальк_МК: 20].

Ад'єктивна семантика

«**ВЕРХ**»

[1] 'верхня частина головного убору'

– 'із червоним вершком'

червоновер́хий (шапка) (*сопр*): ► *Шапки червоноверхі* (за Д. Мордовцем) [Гр. 4: 453 («сь краснымъ вершкомъ»)]

– 'із завуженим, гострим вершком'

гостровер́хий (шапка) (*сопр*): ◀ [Жел. 1: 582 («oben spitzigzulaufend <звужений угорі>»)] ► *Шапка гостроверха* [Березовська: 323 («чоловіча сукняна шапка з гострим верхом»)] ■ [СУМ 2: 145; СУМ₂₀: 669]

го́стро заве́ршений (шапка) (*сопр*): ◀ *Очі в них <татарів> скісні, а волося на бороді майже ни було, шьипки на голові такі, ек остро завершені сіна* [Шек_Р: 306].

Адвербіальна семантика

[1] 'верхня частина головного убору'

– 'на верхній частині головного убору'

звѣрху <бути>: ► *На капе^л'у'с'і зверху зау^йязана че^р'вона с^т'аж^ш'ка* (Туринське) [ПЗН_Т²: 173]

[2] 'зовнішня поверхня головного убору'

– 'поверх голови, головного убору'

звѣрха <прикривати, одягати, класти>: ◀ *По виводї свашка ... з верха кладе на голову вінок* (Далешове) [Волош_В: 31]; *Во^н'а мала та^к'ий*

обручик на голов'і ту'то з'вер'ха (Рідківці) [Колеснік_Д: 288]; *С товстого паперу обрuch клали на голову, а звєр'ха фустку або рушник* (Ярівка) [БГ_С: 200]

звєрхи <накладати>: ◀*Замужні жінки «повязуються», т.е. обмотують волосся довкола «кички», а на верх накладають чепець* (Жукотин) [Коб_МК³: 76]

згори <одягати>: ◀*Давали мо'ло'дуї б'іло'їе хуст'а / а згори о'д'ага'їс'а в'ініц'* (Ворочово) [УЗГ_Т: 38]

навєрха <накидати>: ◀*Завину'ла менє хрєсна ма'ма, нак'їнула хустїну навєрха, менє вївели, тод'ї їа вїйшла, хустку здїйн'али. І фс'о, їа вже заму'жн'а* (Смолин) [Надсяння_Т: 524]

повєрха <підвивати>: ◀*Перемїтку чи рантух «підвивають» в скоромні дни поверха черленою квітчастою фусткою* [Шух. 1: 132]

повєрхи <бути>: ◀[Жел. 2: 667 (*по-вєрхи* «über <понад, поверх>; oberhalb <поверх, вище>»)]; *Навкóло голуві бу'ла сїлінка і так мах'тал' <'моток ниток'> повєрхи, і так збе'ра'ли молодóу* (Брустурів) [КСГГ]

повєрху <мати>: ◀*Они были позберани в темни спїдніці-збиранки и повєрху на голóві їцї ма'ли велїкы хустки* (Криниця, Висова) [Панцьо_СД: 39]

[2] 'внутрішній бік головного убору']

– 'із внутрішнього боку'

спóдом <обшивати>: ◀*Коли капелюх уже готовий, так тоді беріг його криси обшивається сподом – «червонов заполочев», яку купується в місті* (Біличі) [Макс_П²: 20]

– 'під головний убір'

зоспїд <класти>: ◀*Plád b'íløj klál na n'ú, i červónøj zós'p'id', d'íwku* [ТГ_С: 213]

підспїд <підвивати>: ◀*Фустку завивають, а коли хочут си підвити, то підвивають якус файну або май теплу під спїд, аби було трохи видко* (Мамаївці) [БГ_С: 417].

4.3.3. ССП «Тканина. Текстиль»

Із назвами одягу тісно пов'язане ССП «Тканина. Текстиль», зокрема щодо номінацій зовнішнього (лицевого, правого) та внутрішнього (виворітного, лівого) боку тканин, що свідчить про те, що опозиції *ЛИЦЕВИЙ* / *ВИВОРІТНИЙ*, *ЗОВНІШНІЙ* / *ВНУТРІШНІЙ*, *ПРАВИЙ* / *ЛІВИЙ* семантично поєднані між собою.

У говірках південно-західного наріччя активно функціують прикметники *правий* / *лівий* на позначення лицевого / виворітного боку, пор.: *Сторона полотна чи сукна, на якій видно вишитий взір, се «правий бік», а противна сторона «лівий бік»; правим боком звернене шмате чи одежа на верх, а лівим*

до тіла [Шух. 2: 154]; *Подивісі, як шкарáдно зрóbлена сукóнка з лівого бóку: шви криві, обméтана як-бóдь; Нікóли не прасу́й спідницю з прáвого бóку, бо будé блистíла матéрія* (Присівці) [ЗА]. Імовірно, назви зі семантикою *правий / лівий*, які відомі з цим значенням і в інших слов'янських мовах [Якушкіна 2002: 166], розвинули значення лицевого та зворотного боку через осмислення ознаки *позитивний / негативний*.

Усі назви субполя об'єднує семантична домінанта 'поверхня' (III ССК) (див.: таблицю 34).

Лексичні одиниці, що репрезентують види вишивальної техніки з лицевого чи виворітного боку, назви ниток тканини, відображають елементи культури носіїв говорів (вишивання, ткацтво).

Таблиця 34

Синопис ССП «Тканина. Текстиль»

4.3. СП «МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА»	
4.3.3. ССП «Тканина. Текстиль»	
«верх»	«низ»
1) 'лицевий бік тканини'	1) 'виворітний бік тканини'
adj 'лицевий, зовнішній'	adj 'виворітний, внутрішній'
adv 'із лицевого боку'	adv 'із виворітного боку'
adv 'із виворітного боку на лцевий'	adv 'із лицевого на виворітний'
	adv 'навиворіт; назвні внутрішнім боком'
1.1) 'вид вишивальної техніки з лицевого боку'	1.1) 'вид вишивальної техніки з виворітного боку'
adj 'вишитий із лицевого боку'	adj 'вишитий із виворітного боку'
1.2) 'утік, поперечні нитки тканини'	
2) <'те, чим покривають об'єкт зверху'>	
2.1) 'домоткане простирадло; рядно'	
2.2) 'скатерть, обрус'	
2.3) 'чапрак, попона, підстилка під сідло'	
adj 'який застеляють поверх об'єкта'	
adv 'зверху на об'єкт'	
adv 'зверху на людину'	
3) <'постільна білизна'>	3.) <'постільна білизна'>
3.1) 'пошивка, наволочка'	3.1) 'напірник'
adj 'який одягають поверх постелі'	adj 'який одягають під пошивку'

Субстантивну семантику «верху» репрезентують три семантичні групи, диференційовані на підставі СО: 'зовнішній / внутрішній бік', 'те, чим покривають об'єкт зверху' та 'постільна білизна'.

Перша група охоплює значення:

1) 'лицевий, зовнішній бік тканини'

верх: ► *Лас 'ц'ік / бо'воўн'ана тка'нина / з'низу шир'шава / а верх блискучий* [Березовська: 139]

поверхність: ◀ [Жел. 2: 667 («Aussenseite <зовнішній, лисевий бік>»)]

горішній бік (*сomb*): ◀ *Бік полотна, звернений при шитю до швалі, називає ся «долішній», а тот від неї «горішній»* [Шух. 2: 154 ; Гр. 1: 312 (за В. Шухевичем)]; *Горішній бік у полотні* [Гр.² 1: 379 (за В. Шухевичем, «лицевая сторона полотна, которая при вышивании обращена к швее»)]

1.1) 'вид вишивальної техніки з лицевого боку'

верхоплітня (*сomp*)¹: ► [Яв.: 73 (Харк.г., «родь вышивки на сорочцѣ²»)]

верхостьоб (*сomp*)³: ► [Гр. 1: 140 («особый способ вышивания»)]

вершкова (*n*): ◀ *Вершкова май дуже файна поверхниці'а, така дробен'ка* (Росішка) [КСГГ; КГ («вид вишитя (поверхниці) на вуставці»)]

поверхне (*n*): ◀ [Жегуц: 115 («вид вишивки»); Піпаш: 144 ('тс')]; *Цѣрка ѿе май проста, а ѿе ш'ирока, а по н'і поверхн'е; Поверхн'е то в'ишит'е так'е поўне⁴, шо идѣ^а поверх'і. На цѣрци б'ула біла поверхн'е, а ш'е^в могла бути де^ас ѿікас'інч'а* (Усть-Путила); *На рукавах у неїї в'устаїкі в'ишит'і поверхнем* (Великий Рожин) [КСГГ («вид шиття (хрестиком, гладдю»); ГГ: 151 («вид шиття (хрестиком»)]]; пор.: *поверхний* «вуставки» [Мосора: 106 (? – М. М.)]

поверхне шиття (*сomb*): ◀ [КСГГ (Білоберізка, Зелена Н; «вишивка хрестом»)]; *Поверхне шитьє, бо нитка йде однако як зналиця, так і знавиторітку* (Яблуниця П) [БГ_С: 362]

поверхниця: ◀ *Поверхниці'і: куколкі, кривѣнчики великі, мал'і, р'аскі, баран'ачі рогі, дуже закручен'і кривѣнчики, буквові, макові, розмарінові, хрестикові р'аскі* (Росішка) [КГ; див.: Зінченко 2005: 263–264]

поверхня⁴: ◀ *Части в'ишит'а: р'озвід, зап'овн'уван'а, л'умерка, в'уставки лумерові, з'айгл'ан'і, с'отан'і, хрестикові, поверхн'і, кривѣнчики, ц'аткі, хрестик, р'аскі...* (Росішка) [КГ]

1.2) 'утік, поперечні нитки утоку тканини'

верх: ◀ *Так ѿак'коўрик / та ѿак'колис'на стан'ках плели шо ѿе і основа і верх* [ВГХ_Т: 59].

¹ «Складне утворення з основ слів (з)верх(у) і плутати» [ЕСУМ 1: 361].

² Д. Яворницький припускає: «Не будетъ ли это то же, что *верхостѣб* въ Словаре Гринченка, I, 140» [Яв.: 72].

³ «Складне утворення з основ слів (з)верх(у) і стьобити (шити)» [ЕСУМ 1: 361].

⁴ Детально див.: [Зінченко 2005: 264].

- Другу групу репрезентують назви різного типу покривал, скатерті тощо:
- 2.1) **‘домоткане простирадло; рядно’**
верхлянка: ◀[Треба *n'in'rati ve'rexl'in'ku* [Шило_С: 69]
повёрхниця: ◀[Піпаш: 144 («все, що зверху (покривало)»)]
- 2.2) **‘скатерть, обрус’**
верхнік: ◀[ММАГ: 70 (*vi'rxn'it'sk* «скатерка»)]
- 2.3) **‘чапрак, попона, підстилка під сідло’**
повёрхник: ◀[Жел. 2: 667 («Satteldecke <чапрак, попона, підстилка під сідло>»); Мосора: 106 («сидження на сідлі»)]
повёрхниця: ◀[Гр. 3: 210 (за І. Верхратським, «попона поверхь сѣдла»)]
повёрхничка (det): ◀[Гр. 3: 210].

Назви **пошивки, наволочки** (3.1) для постільної білизни (подушки чи перини) належать до третьої групи:

- верх: ◀*Vir'x* (на *záголовок, на парн'úx, на páрну*), *vir'x* (на *pérину, páрну*) [ЛАЗО 3: к. 349]
- вёрхниця: ◀[ЛАЗО 3: к. 349–350; КГ («виготовлено з полотна і натягується на пір'янки (подушки)», «верхня наволочка (на подушці чи перині)»); Горбач_З («пішва»)]; *Vir'xниц'и забрала, лиш'e спудниц'и с'а остали зe парен* (Підполоззя); *Постігай vir'xниц'и та будем мити* (Кричово); *Тым дит'ом тўл'ко вс'акых у вóлбс'а чóтикўв трéба, што кіб'ы з жéліза была víр'xниц'а та раз-два йи пўрвут'* (Великі Ком'яти) [КГ]
- вёрхничка (det): ◀[КГ (*vir'xничка*)]
- вёрхня заголовчина (comb): ◀*Zaholowczina werchnia* [SŁ: 88 («poszewka na poduszkę»)]
- вёрхня наволочка (comb): **і** *Наволочки двои верхние одны швабского* (Луцьк) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 237]
- вёрхня перинянка (comb): ◀*Perynianka werchnia* [SŁ: 88 («poszewka na poduszkę»)]
- вёрхня пірниця (comb): ◀[ЛАЗО 3: кк. 349–350]
- вёрхня пірянка (comb): ◀[ЛАЗО 3: кк. 349–350]
- вершóк: ◀*За повёрхниц'и вершк'и кáжут* (Росішка) [КГ]
- повёрхниця: ◀[ЛАЗО 3: к. 349–350; КГ («верхня наволочка»)];
Повёрхниц'а – пішва [Горбач_М: 357]; *Повёрхниц'а – пішва подушки* [Горбач_С: 441]; *Подушк'и ўбрán'и ў повёрхн'иц'и* (Старі Кути) [КСГГ];
Иш:íлам повёр'хниц'у на páрну [Сабадош: 236]
- повёршник: ◀[ЛАЗО 3: к. 349–350 («пошивка, наволочка на подушку, перину»)]
- повёршник великий (comb): ◀[ЛАЗО 3: к. 350 («пошивка на перину»)].

«Низ» симетрично дублює першу і третю групи «верху». Зі значенням **‘вिवорітний, внутрішній бік тканини’** (1) засвідчено лексичні одиниці:

долішній бік (*comb*) ⇒ горішній бік (*comb*)

низ: ◀ *Оба шиття <«нізіне» і «нізіне у стріть»> називають ся від того «нізіне», бо шваля шие з «низу», по лівім боці, а взір виходить на правім боці полотна* [Шух. 2: 159] ■ [СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947]

підспід: ■ [СУМ 6: 505 («= спід <зворотний, неліцьовий, повернений донизу бік чого-небудь>»)]

спід: ◀ [Он. 2: 241 («зворотний бік»); СБ: 519 («зворотний, неліцьовий бік; виворіт, спід»)] ■ [Гр. 4: 177 (б.л., «изнанка»); СУМ 6: 505 («зворотний, неліцьовий, повернений донизу бік чого-небудь»)]

спідка: ■ [Гр. 4: 177 (б.л., «изнанка»); СУМ 9: 523 («= виворіт»)].

Низка синонімів номінує **вид вишивальної техніки з виворітного боку** (1.1), поширеної в Карпатському регіоні:

низ: ◀ *Запаска / або низом виши'ваіас'а / або х'рестиком / у'дол'і'маіа та'к'і'дзв'інк'иє' вишиит'і* (Волосянка) [ПЗН_Т²: 140]

низінка: ◀ [Зінченко 2005: 263 («вид вишивальної техніки; низь»)]; *Виши'вати можна х'рестиком, з'лад'у, ни'зинков* (Лучинці) [Шило_С: 73]

низінне, нізінне¹ (*n*): ◀ [Піпаш: 116 («вишивка низинна»)]; *«Нізіне» (Ruthenischer Plattstich mit Vorstichen); воно робить ся скісними сті-бами веденими поверх одної поздовжної нитки основи то в гору то в долину на перед у стало означене вічко; Оба шиття <«нізіне» і «нізіне у стріть»> називають ся від того «нізіне», бо шваля шие з «низу», по лівім боці, а взір виходить на правім боці полотна* [Шух. 2: 158–159]; *Низ'ін'е шийе самім чорним, а відтак завод'і вс'єкими красками* (Кваси); *Цисе низ'іне к'ійшко н'іпаво <‘повільно’> с'і шийе; Це низ'інім ушитий рушнік; У нійі сорочка вішита нізінім* (Ворохта) [КСГГ («спосіб вишивання – спочатку вишивають чорними нитками, а тоді заповнюють кольоровими»; *нізіне* «вид шиття; вишивати з зворотного боку»); ГГ: 133]

низінне шиття (*comb*): ◀ *Niziné szytié* [Janów: 233 («szycie z lewego boku, <po lewej stronie>, gdy wzór wychdzi na prawym»)]

низійній взір (*comb*): ◀ *Нізіійній взір* [Горбач_Б: 191 («низинкове вишивання»)]

низь: ■ [СУМ 5: 412; СУМ₂₀: 1947 («спосіб традиційної народної вишивки: узір вишивають чорною або червоною ниткою із вивороту, відтак із лицьового боку взір доповнюють кольоровими нитками»)].

¹ Пор. коментар укладачів ЕСУМу: «Вид гуцульської вишивки; неясне; можливо, пов'язане з *низ* (пор.: *низь* 'спосіб вишивання (спіднизу)', [*нізя*] 'тс')» [ЕСУМ 4: 98].

Із семантикою ‘**напірник** (для подушки, перини)’ (3.1) засвідчено лексичні одиниці:

спідниця: ◀[Сабадош: 341 (*спудниця*’а («те саме, що напірник <<напірниця>>»)]; *Вир’хниця*’і *забрала*, *лише спудниця*’і *с’а остали з парен* (Підполоззя) [КГ]

спідня заголовчина (*comb*): ◀*Spidnia załowczina* [SŁ: 121 (‘тс’)]

спідня перинянка (*comb*): ◀*Spidnia perynianka* [SŁ: 121 («wsyra»)].

Ад’єктивна семантика

«**ВЕРХ**»

[1] ‘лицевий бік тканини’]

– ‘**лицевий, зовнішній**’

горішній (бік) ⇒ горішній бік (*comb*)

[1.1] ‘вид вишивальної техніки з лицевого боку’]

– ‘**вишитий із лицевого боку**’

повёрхний (шиття) ⇒ повёрхне шиття (*comb*)

[2.2] ‘скатерть, обрус’]

– ‘**який застеляють поверх об’єкта**’

вёрхній (скатерть): ◀*Дайте ми лиш ту вир’хн’у скатир’т*’ (Тересва) [КГ] і [Тимч_ІС: 219; КТ (XVII–XVIII, *верхний* «що на версі, що покриває інше»)]

[3] <‘постільна білизна’>; 3.1) ‘пошивка, наволочка’]

– ‘**який одягають поверх постелі**’

вёрхній (пірниця, пірянка, перинянка, заголовчина, наволочка) ⇒ вёрхня пірниця, пірянка (*comb*).

«**НИЗ**»

[1] ‘виворітний бік тканини’]

– ‘**виворітний, внутрішній**’

долішній (бік) ⇒ долішній бік (*comb*)

[1.1] ‘вид вишивальної техніки з виворітного боку’]

– ‘**вишитий із виворітного боку**’

низінний (шиття) ⇒ низінне шиття (*comb*)

низійний (взір) ⇒ низійний взір (*comb*)

низяний (уставка): ◀*Сорочка на ній була з низеними, великими вуставками* [Шек_ДИ: 329]

[3] ‘постільна білизна’; 3.1) ‘напірник (для подушки, перини)’]

– ‘який одягають під пошивку (насыпають пір’я)’

спідній (перинянка, заголовчина) ⇨ спідня перинянка, спідня заголовчина (*comb*).

Адвербіальну семантику репрезентують опозиції:

– ‘із лицевого, зовнішнього боку; зовні’

звєрха <бути>: ► *В·і·у·ц·у за·р·і·же / та·ї·ва·на шу·кали / шоп ше йо·го
|виробити|гарно / бу·ли та·к·і / шо вичи·н·али ц·і·и ш·кура / |б·і·ла ш·кура
|була з·верха / а то·д·і во·ни йі·її |мили ў вод·і і су·шили / а то·д·і ўже
|шили ку·жухи* [Умань_Т: 97]

звєрху <висіти, чіпляти>: ► *Люде беруть ті стежки і чіпляють їх до
комиря сорочки так, щоб та стьожка висіла зверху, а як нечесна
молода, то зверху не чіпляють стьожок* (Ціпки) [Гриша_В: 145]

наверсі <бути>: ► *Жупан голубий на версі, красний на споді* (за П. Ку-
лішем) [Гр. 4: 177]

повєрхи <бути, шити>: ◀ *Повєрхи·е то в·ішит·е так·е поўне^а, шо идє^а
повєрх·і* (Усть-Путила) [КСГГ]

чєрез верх <вишивати>: ◀ *Віши·вали х·рестиком і |чериз |веріх / йак
ти·пер на це |кажут / г·ладий·у; Хлопц·ам віши·вали |бархатові |чорні
пойа|сочки х·рестиком і |чериз |веріх ліліт·ками і |шоўком* (Недобойвіці)
[БГ_Т: 56]

↑ ↓

– ‘із виворітного, внутрішнього боку; із вивороту’

внизў <бути>: ► *Ку·сочок ма·тер·ійі / к·лаптик / при·шитий ў но·ву
го·дежу / ўни·зу <‘зісподу’> при·шитий* [Березовська: 110]

зісподу <набивати, пришивати>: ◀ *Аби оловяні фостики бобриків <‘гу-
дзик’> не брукали одіня, тай аби вони не «з·стóвдували ся» – не сти-
рали ся, підбивають ремені, набиті бобриками, зі споду, значить верх
приплесканих фостиків «юхтом» – скірою* [Шух. 2: 278]; *Вікроюют
маленьке колісце з грубого паперу і нашивають барвінок, а зі споду
пришивають зо 2–3 пера і за ті пера привезують затички герданом
коло обох ух* (Далешове) [Волош_В: 5]; *У мене плашч ис·поду теплий*
[Сабадош: 135 ((*у,і*)споду «зісподу»)]

насподі <бути> ⇨ наверсі

підсподом <чіпляти>: ► *Чи·л·али |коло ди·тини ўс·іг·да ш·пил·ку / чи на
од·і·йал·це п·ід·с·подом / чи на роспа·шонц·і* [Тищенко: 300] ■ [СУМ
9: 523 («спід: під сподом»)]

спідсподу <підшивати>: ◀ [СБ: 519 («із вивороту»)]; *Треба троха
спідсподу підшити рукав, щоб не буў задóўгий* (Присівці) [ЗА].

У наддністрянських говірках відомі прислівники *навер́х* / *попідні́з* зі значеннями **‘у напрямку з виворітного боку на лицевий / із лицевого на виворітний’**: *◀То трéба гóлочкоу так поп’ідні́з прот’ігну́ти і віт’ігнути навер́х* (Метенів) [ЗА].

Засвідчено також парні конструкції, що вказують на напрям – із виворітного боку на лицевий, і навпаки:

то вгору, то вдоліну: *◀«Нізіне» ... робить ся скісними стїбами веденими поверх одної поздовжної нитки основи то в гору то в долину на перед у стало означене вічко, (у 3-е, 4-е або 5-е); І се шитьє <«нізіне у стрить»> виконує шваля поверх сталого числа ниток основи скісними стїбами то в гору то в долину* [Шух. 2: 158–159]

дóлом, горóю: *◀Веде ся снувавником, долом по за 3-ий, горою по за 2-ий і долом по за перший чп, звідки на перший чп ...; «Снує» ся: веде ся снувавником, долом по за 3-ий, горою по за 2-ий і долом по за перший чп* [Шух. 2: 150].

Прислівники, що реалізують значення **‘навиворіт; назовні внутрішнім боком’**, вказують на спосіб дії:

вгору, угору (*волосом*) <перевертати, носити>: *◀Приберуть одного за козу, убираючи его в кожух обернений волосом у гору; так перебравшись, ходять від хати до хати* [Шух. 4: 195]

горі (*джетом* <‘вовна’>, *шерстю*) <перевертати, носити>: *Один мельник перевернуў кожух на собі горі джетом и сховаў сі під міст* (Черник) [Онищук_М: 23] **і** *Носив єѣ (одежу) на собѣ горѣ шер’стю* (XVIII) [Тимч_ІС: 581]

догорі (*мізькою* ‘міздря, внутрішній бік шкіри’, *кожухом*) <перевертати, носити>: *◀Гуцул у шепці, з оберненим до гори кожухом; Вишкobleну, чисту шкіру простелює мізьков до гори, «помóчує» мізьку водов з сілю, потім посипає «тїстом», вимішеним з трису пшеничного, кукурудзяної муки і соли* [Шух. 1: 137 (обр. 87); 2: 254]

навер́х (*мізькою, лядром* ‘внутрішній бік шкіри’, *вовною*) <одягати, обертати, вивертати, класти>: *◀Частину тої шкіри утинають попри задні ноги, звязують туго мотузом і вивертають мізькою на верх а шерстю до середини* [Шух. 3: 74]; *Лья́дром на верх, а воўноу до сиридіни пуска́йи сьи шкіру заўши; Потóму обирта́йи сьи лья́дром на верх, ўкладайи сьи у сиридіну; Потóму обирт́ййи сьи на верх воўноу і тáѣси сўшит сьи; Рукаві від рук майут бути облямовані смўшком, воўноу на верх* [Гнатюк_КГ: 69, 71, 76]; *Ковнір є великий, вовною на верх* (Жукотин) [Коб_МК³: 95]; *Моцні мулуд’єки вівиртайут’ воўноу на’верх ш’куру з віў’ци // з’ней’ роби’ гачі // ку’љжух* (Вашківці) [БГ_Т: 161]; *Все було темою гострих дотепів: і вивернені волосом наверх кожухи, і рогаті фуражки, і валянки, і военні пісні* [ЛЛ: 852]; пор.: *Найліпше траба перевернути на собі все лудине <‘одяг’ тим, шо*

у середину, на верх, а він <арідник 'чорт'>, *изчез би, ни має тогди моци и пугтері* <'сили'> до чьоловіка и ни може вже такому пислови ніского тумана показати (Голови, Красноілля) [Шек_Р: 127]

навёрха (вовною) <давати, перевертати>: *«Я дам свій кожух вовною на верха і вепра накрію – а ти візьмеш за шнурок і будеш за цигана (Купичволя) [Верхр_Б: 99]; Питали сї Бойка: як ліпше кожух носити, ци вовнов на верха, ци до середини? ... Ліпше вовнов на верха, бо як би до середини ліпше, то був би Пан Біг вівци дав вовну до середини (Нагуєвичі) [Франко_П 1; 103]*

наўверх (–) <одягати>: *«Ти вд'ів майку наўвирьх [Сабадош: 199 («навиворіт»)]*

повёрх (шерстю) <носити>: *► Кожух носить навыворот шерстю по-верх (за О. Стороженком) [Гр. 3: 210 («наверхъ»)].*

Кожух, обернений вовною назовні, є важливим атрибутом весільних та родильних обрядодій; пор. конструкції з прислівниками:

вверх, увёрх (вовною) <класти>: *► Баба кладе серед хати кожух вовною у верх; Кум кладе на покутя, так само, як і перед хрестинами, кожух вовною у верх (Черк.) [Груш.!: 191, 201]*

догорі (кострубами, вовною, кожухом) <стелити, вивертати, перевертати>: *«Мати бере кожух кострубами (Zotten <ворсом>) до гори, загортає голову і виходит [Верхр_Л: 314]; Мама бере на с"а кожух догоры воўном і кропит вес"іл'ник'іу с"ваченом водом [Турчин: 85 («наверх, на верхній (зовнішній) бік чого-небудь»)]; Т'і приймач'і <'бацьки, до яких ішли жити молоді'> брали кужух, перевиртали дугурі вовнов і клали хл'іп навёрха на гблову (Радохинці); П'ід молод'ата, перед поро́гом стеліла кожух. ... Йак мали йти до хати, стеліли кожух вовно́ю догорі; <Стрічали молодят у> в'ідвёртанім кожус'і, вównа догорі, вивёртанім кожус'і (Смолин) [Надсяння_Т: 239, 521]*

навёрх (вовною, волосом, волоссям) <обертати, перевертати, одягати, класти>: *► Мати убрана в кожух, обернений вовною на верх і несучи в руці миску з вівсом (Лавочне) [Кузеля_В: 139]; <Кладут> решето на новий кожух, зложений вовнов на верх, той сам, що у нїм має брати слюб (Далешове) [Волош_В: 10]; Мати перевертає кожух волосем на верх, так само шапку (Доброгостів) [Левин_В: 111]; ¹Мама за'д'агне"на у ко"жух на'верх ¹воўно"йу (Туринське) [ПЗН_Т²: 182]; Як верталися зі шлюбу, мати вітала молодих на порозі дому. Прикривано їх великим кожухом волоссям наверх, і на таці давали хліб і горілку; Все було темою гострих дотепів: і вивернені волосом наверх кожухи, і рогаті фуражки, і валянки, і воєнні пісні [ЛЛ: 527]
► Вона <матір дитини> й ото сїдає на той кожух, що баба його поклала вовною на верх (Черк.) [Груш.!: 1]; Мати вдягає кожух на верх вовною і виходе до молодого і молоді (Гордашівка) [Ганюч_В: 49]*

навер́ха (*штруцом, вовною*) <вивертати>: ◀*Во^лна зби^лрайес'і / ў та^к'иї ко^лжух / виве^рне шт^руцом* <'вовна (?)> *на^лверха* (Гніздичів) [ПЗН_Т²: 99]; *Кожу́х на́вер́ха во́вном* (Вороблячин) [Надсяння_Т: 413].

Виділено прислівники зі значеннями:

– ‘зверху на об’єкт (на об’єкті)’

звѣрха <стелити>: ◀*Принесе мама шумул'ак с'іна тай стеле на ст'іў тай звѣр'ха шкáтерку та потому кладе вичир'у* [Горбач_М: 325]; *Кін'ў'сідланий сідлом / а з'вер'ха |була с'корца* <'килимок'> *та'ка |файна* (Рингач) [БГ_Т: 356]

звѣрху <давати>: ◀*Стеліли д'іти солóму, клáли с'іно на стіл, а пóтім... Давáли скатертíну звѣрху* (Трушевичі) [Надсяння_Т: 355]

повѣрха <закривати, застеляти>: ◀[Жел. 2: 667 (*по-вѣрха* «über <по-над, поверх>; oberhalb <поверх, вище>»)]; *По верха закривають постіль «тодзом» (коцóm), витканим із вовни, або плахтою* (Мшанець) [Зубр_Б: 14]; *I powercha kłáły* [Janów: 182 («z wierchu»)]

– ‘зверху на людину’

згорі́ <покривати>: **і** *Ни постель испода, ни покрова съ горы* (XV) [МСДЯ 1: 1130]

навер́х <класти, прикривати>: ▲*Спит пуд кодройу, а на верх ше й од'ійáло кладé* [Аркушин 2: 9; Аркушин²: 360] **і** *Оучини жь тежь прикрьтѣ дрѣгоє на верх' з скѣрѣ бараннихъ червоно фарбованыхъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 19]

повѣрсі́ <накривати>: ►*О'д'інут' <померлого>, стел'ут' пид јóго дв'і метри полотна, пид јóго... I пóсл'а зноў дв'і метри полотна повѣрс'і укривáјут' јóго* (Добр.) [УГР_Т: 613] та ін.

Прикладів в ербіальної семантики не виявлено.

4.3.4. ССП «Їжа»

Їжа – не тільки основне джерело енергії, необхідне для життєдіяльності людини, а й артефакт культури. Кожен народ має власні традиції приготування та споживання їжі, що значною мірою залежать від кліматичних умов та способу життя людей. Щоденні страви і святкові, традиційні, обрядові розкривають особливості світосприйняття, формуючи матеріальну та духовну культуру, невід’ємним елементом яких є їжа.

Лексика їжі та напоїв на матеріалі говорів української мови має тривалу історію [Турчин 1990; 2012 (східнополіські говірки); Ганудель 1987 (говори Східної Словаччини); Загнітко Н. 2011 (східностепові); Борис 2015 (буковинські); Волошинова 2014 (східнослобожанські); Оскирко 2018 (східноподільські), Гоца 2003, 2010 (карпатські), Різник 2016 (надсянсько-наддністрянське суміжжя); детально див.: Різник 2016: 19–27; Оскирко 2017].

У межах ССП «Їжа» виділено дві семантичні групи: перша пов'язана з І ССК і репрезентує значення 'верхня / нижня частина хліба, рідко – страви', друга – із ІІІ ССК, назви якої функціонують зі значеннями 'сметанка, вершки' / 'збиране молоко' (див.: таблицю 35).

Таблиця 35
Синопис ССП «Їжа»

4.3. СП «МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА»	
4.3.4. ССП «Їжа»	
«верх»	«низ»
1) 'верхня частина виробу, страви'	[1] 'нижня частина виробу, страви']
1.1) 'верхня скоринка хліба'	1.1) 'нижня скоринка хліба'
adj 'розташований із верхнього краю'	adj 'розташований із нижнього краю'
adv 'із верхнього краю хліба'	adv 'із нижнього краю хліба (страви)'
adv 'по поверхні хліба (страви)'	
2) 'сметанка, вершки'	2) 'збиране молоко'
adj 'який підійшов на поверхню'	adj 'знежирений'
2.1) 'густа сметана, із якої роблять масло'	
2.2) 'страва на основі вершків'	
adj 'зроблений із вершків'	
2.3) fig 'щось найкраще'	

Субстантивна семантика

«ВЕРХ»

Значення 'верхня частина виробу, страви' (1) об'єднує назви верхньої частини ще не спеченого хліба, а також назви каші (куті), яку готували для певних обрядодій. Варто зазначити, що назви хліба засвідчено в говірках південно-західного і південно-східного наріччя, а каші – у північному:

верх: ◀ *Тепло, як сі напало, пішло догори, і вно давіт зверху, і вно за тото припалоє перше верх, середину і так донизу йде. Накриваю, аби не згоріла паска <'виріб циліндричної форми з несолодкого дріжджового тіста'> [СБ: 393] ▶ Ў п'іч'і не^м нада / шоб^н було жарко / бо сгорит' хл'іб^н // вит'агайу хл'іб^н / верх примач'уу во'дойу і накри^евайу рушни'ком [УССГ_Т: 401] ▲ А кутю – знов... Ту верх скідайош, курам несеш. Но Кутю: шоб обнеслись [ГМ_Т 2: 379]; Пр'інос'иш ту кашу і та'д'і^м так / ізд'і'має баба в'ерха / кла'д'е у м'іску [ГЧЗ_Т: 187]*

вершк: ▲ *Баба добру кашу спекла / ту кашу ўже разре'зайут' / ... 'ті^міе шо на хре^м'сті'нах / берут' каші^і о'теї вершок ізре'зайут' на тар'елку і н'е'сут'на_тум / па ус'іх ста'лах [ГЧЗ_Т: 160]; Обичай токі, шо первий вершка знімаєте с куті і курам оддай. Курам од-дають [ГМ_Т 4: 540].*

Значення хліба для українців є особливим, сакральним. Зафіксовані назви вербалізують верхню і нижню скоринку хліба, із якими пов'язано чимало прикмет та повір'їв. Деякі з них відображають і наведені цитати.

На позначення **верхньої / нижньої скоринки хліба (короваю)** (1.1) засвідчено деривати слів *верх* / *низ*, *під*:

вєрхня скоріночка (*сomb*): ▲ *Стукайє / ну вам іска'зат' у ска'ри'начку ... ни у 'верхн'у / а ну ну_додну* [ГЧЗ_Т: 111]

вєрхняк: ► [Оскирко 2018: 100, 258 («скибка хліба зверху»)]; *Не" обдир'ай вє"рхн'ак'!* [Чабаненко 1: 136 («шкуринка з верхнього боку хлібини»)]

вєхнячєк (*det*): ► *Такий дєбрий вє"рхн'ач'єк з молокєм* [Чабаненко 1: 136]

вєрхўшка: ◀ [Різник_Д: 69 (пор.: *вєрбўшка*¹)] ► [Оскирко 2018: 100, 258]; *Як побачать дїти, що вєрхушка на хлїбовї здулась та велика там продухвина, то питають, а чого се мамо?* [Груш.²: 128]

вєршєчок: ► [Оскирко 2018: 100, 258 («твердий зовнішній верхній шар хліба, пирога»)]

вєршєк: ► [Оскирко 2018: 100, 258]; *Почи'найут' д'їлит' корєвай / ... ви"ршєк зр'їзайут' / од:а'їут' молєд'її / шєб во'ни то'д'ї жє з молєдим / їз':їл'и / цє 'начє ж їак сїредина / вєрх 'їїхн'її / шєб во'ни ж бу'л'и шчас'лив'ї* [ГЧ_Т: 45]

↑ ↓

низ: ► [Оскирко 2018: 288 («скибка зі споду хліба»)]

підспїдок: ■ [Гр. 3: 180 (б.л., «нижня корка хлїба»)]

спїд: ◀ *Як упаде <кр'ачун> тим, щєо са пїк – спєдєм на зїмльє, то к'ажєут, жєви дєбрє є, а як нїт, як уп'аде до гєри, то прорєкўют, щєо бїде вмир'їць (Волосате)* [Кміт_В: 6]; *Як сї снит, ... як сї хлїб пєрєверне з лопати спєдом до гєри, то бїде смєрт'є у родинї (Далєшєвє)* [Волош_П: 195]; *Коли хлїб пєрєстане котити сє і упаде на землю лицєм в гєру, то дєбрє бїде вєсти сє; а як упаде спєдом в гєру, то си не хвалєт (Мшанєць)* [Зубр_НК: 37]

спїдка: ► *Скорїше вибрав на тарїлку, вєсьє корєвай на мир роздав; а музикантам тїлькє спїдку (Ізюм.п.)* [Гр. 4: 177 («корка нижня у хлїба»)]

спїдна шкїрка (*сomb*): ◀ *Не годит сї хлїб до гєри спїдною шкїркою на столї класти (Нагуєвичї)* [Франко_П 1₂: 372]; *Мамо, спичїт плїскачїв, у них спїдна шкїрка дужєи смачна (Бабин 3)* [БГ_С: 430]

спїдняк: ► [Оскирко 2018: 309 («скибка хліба зі споду»)]; *Садєвї хл'їбїну так, шєб с'п'їд'н'ак у пєп'їл не" зам'азаєс'а* [Чабаненко 4: 92 («спїдка хлібини»)]

спїдўшка: ► [Гр. 4: 177 (Київ.г., «корка нижня у хлїба»)]; Магрицька: 140 («нижня частина короваю»); Оскирко 2018: 309 («скибка хліба зі споду») ■ [СУМ 9: 524]

¹ Імовірно, утворене за аналогією до *горбўшка*.

сподáк: ◀ *Сподáк то дно колач'á. Пóтим ростáч'у́йу дв'и пéл'усц'и та й кладу́ на сподáк колач'á* [КСГГ; ГГ: 76].

Другу групу репрезентують назви, зосереджені довкола семантики ‘**сметанка, вершки**’ (2), яку активно реалізовано в усіх говорах української мови, однак найповніше – у південно-західних, пор.:

верх: ◀ *Аж дубкайес'а жбатал'іу́у дно, та дóбре б́йе, аж лиш л'опоніт вер'х, а спід самукіша, то нидóбре* [Грицак_В: 172]; *Ду́же с'рузу́мна: вир'х ізіла, а самокíшу лишіла* [Сабадош: 37]

вéрхне молоко́ (*сomb*): ◀ *Молоко́ іме_с'а, в́ірхн'е молоко́ – сметáну ізира́ју гет, а то д́руге назива́је_с'а самукíша* (Марам.) [УГР_Т: 284]

вéрхніна́: ◀ [Гол.: 394 («сливки (сметана)»); Жел. 1: 64 («“Oberes”, Rahm <<вершки>>»); Горошак²: 30 («śmietana»); Шило_С: 70 («сметана»); Кміт_С: 24 («тс»); Он. 1: 92 («тс»); ТГ_С: 197 («сливки»); ГГ: 35 («вершки, молода сметана»); Негрич: 35 («кулін. вершки»); Піпаш: 22 («сметана, вершки»); Пиртей: 42 («тс»); Šišková: 175 («sladká smietana»); Бігуняк: 7 («сметана»); Панцьо 2003: 239 (*верхніна*); Гоца 2003: 271–272 (*верхніна́*); *Верхніна, верхнінка або сметанка* [Верхр_Л: 397]; *Верхніна або сметанка* [Верхр_ЗнС: 229; Верхр_СЮ: 6, 85; Гр. 1: 140 (за І. Верхратським)]; *Злизáв, як мацур вир'хніну́* [ЛАЗО 3: к. 353]; *Котр́е молодéнька смитáна, тотó верхніна; Зби́рати ве́рхніну́; Верхніни нема́ ніц* [КСГГ; КГ; ГС: 109]; *Ты лиш л'убиши вир'хніну́ ізнимáти; Ізбері́ вир'хніну́ із молока́ та буде у стрáву* (Приборжавське); *Котр́е молодéн'ка смитáна, тотó вер'хніна́; Під дóброу́ вер'хніно́у́ и самукіша ни з бідóу* (Росішка) [КГ («вершки»)]

верхнініна́: ◀ *Ни б́уло на молоці́, та й ни б́уде на вер'хнініці́* [КГ («не-важні вершки», «знев. сметана»)]

верхнінінка́ (*det*): ◀ *Ни б́уло на молоці́, та й ни б́уде на вер'хнініці́* (Росішка) [КГ]

верхнінка́ (*det*): ◀ [Верхр_СЮ: 6; Гр. 1: 140 (за І. Верхратським); Кміт_С: 25; Он. 1: 92; Горбач_КБ: 8; Горбач_ЛЛ; Пиртей: 42; Пиртей²: 39]; *Верхніна, верхнінка або сметанка* [Верхр_Л: 397]; *Вер'хнінкоу́ трéба мастіти́ рúки, колі́ с'а посіда́ют* [КГ]

верхнініця́: ◀ *Ни б́уло на молоці́, та й ни б́уде на вер'хнініці́* (Росішка) [КГ]

верхня́нка: ◀ [Верхр_ЗнС: 229 («Sahne, Oberes <вершки>»)]

верше́чки (*pl, det*): ▶ *Зо всі́х гладішо́к чисто́ було́ верше́чки поз'ідаю́, наче той кіт* (за Г. Барвінок); *Вона в нас як кішка сметанку з глечиків поз'ідає, верше́чки постиває* (Харк.п.) [Гр. 1: 141; 3: 265] ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 282]

¹ Можливо, беручи слово в лапки, редактори намагалися натякнути на переносне значення – «найкраща частина чогось».

вершкі (*pl*): ◀[Горбач_Д: 457 ('тс')]; *Зробили їй каву лате, знаєш, ну лате: знизу йде кава, потім карамелька, потім ідуть вершкє* [ББ] ▶[Оскірко 2018: 175 («верхній жир молока, некислий»)]; *Вершки з глечиків позбирають, а спідняк позливають у сулеї та ото й продають дешево* (Канів.п.) [Гр. 4: 177]; *Ніколи не спрашує, що їсти: ото вершкі позливає у глечіках, поїсть...; Вершкі добрі* [Авдеева 1: 53 («сливки»)] ▲[Горбач_О: 286 («сметана»)] ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 282]

вершкова сметана (*comb*): ▶[Оскірко 2018: 175 («верхній жир молока»)]

вєршо́к (*pl* вершкі): ◀[Жел. 1: 65 («= верхніна»); Горбач_С: 441, 506 («зсядена на молоці сметана»); Гоца 2003: 271–272 (*вєршо́к, pl* *вершкі* «сметана»)] ▶*Я вершку літру назбирала; Вершкѳм я заправляю борш; На молоці багато вершкѳ* [Авдеева 1: 53 («сливки»)] ■ [Гр. 1: 141 («сливки; сметана»); СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 283]

вєршо́чок (*dem*) ◀[Жел. 1: 65 («= вєршо́к»)]

зверхмолока́ (*comp*): ◀[Кміт_С: 90 («солодка сметанка»); Он. 1: 299]

зверхмолоко́ (*comp*): ◀[ЛАЗО 3: к. 353]

зверхніна́: ◀[Он. 1: 299 («вершки»); Сабодош: 121 («сметана»); Rud.-Ziół., 319; Šišková: 175 («sladká smietana»); ЛАЗО 3: к. 353; КДА: 156–157, к. 96]

поверхніна́: ◀[Он. 2: 87 («вершки; сметанка»); Гоца 2003: 271–272 (*поверхніна́*); КДА: 156–157, к. 96]

поверхни́ця: ◀[Піпаш: 144 («все, що зверху (сметана¹ та ін.))].

Укладачі словників часто уточнюють значення, додаючи СО 'солодкий, не кислий', 'молодий', зазначаючи, що це найсмачніший вид вершків. Засвідчено словосполучення, означальний компонент яких вказує на різні види вершків:

верхніна́ квасна́ (*comb*) 'сметана': ◀[КДА: к. 96; КДА: 156–157]

верхніна́ слаба́ (*comb*) 'нежирні вершки': ◀*Од сії нашої корови дуже слаба́ вирхніна́* [КГ]

верхніна́ солотка (*comb*) 'вершки': ◀[КДА: к. 96; КДА: 156–157]

вєршо́к товстий (*comb*) 'жирні вершки': ▲*Прішла я к тобі ... густого молока добівати. / Молочка густого, / вершка товстого, / а масла жовтого* [ГМ_Т 1: 402].

За СО 'густина' виокремлено значення 'густа сметана, з якої роблять масло' (2.1), яке репрезентують деривати:

вєрхніна́: ◀*Йа тобі дам вер'хніні, абі с собі помазав губи; У бл'уді із вичиріин'ого молока усілос'а чітаво вєрхніні* (Вільхівці); *И сметану и со'тушку клічут вєр'хніноў за тобо, шчо стоїйт' вєр'молока́* (Синевир) [КГ («сметана»)]; *Werchnyna lem kwasna* [SŁ: 74, 140 («smietana (z ktorej robi się masło)»)]

¹ Значення окреслено надто загально: «все, що зверху (онуча, покривало, сметана)».

вершкі (*pl*): ► [Оскирко 2018: 175 («верхній жир молока, некислий»); 258 («густий продукт молока з великим вмістом жиру, одержуваний шляхом відстоювання або сепарування свіжого молока»)]
вершечки (*pl, det*): ▲ *Иски'даем вершечки" у бойечку* <'посудина збивати масло'> [Лисенко: 34].

Д. Яворницький наводить дериват *вершківка* на позначення солодкої страви на основі вершків (2.2) [Яв.: 73 (Київ, «родь сладкаго кушанья изъ желатину, сахару, крѣпкаго вина и пр.»)].

На підставі значення 'сметанка, вершки' утворено метафоричне значення 'щось найкраще' (2.3):

вѣрхніна: ◀ *Панам вер'хніна – а нам цібериц'а квасна; Панам вер'хніна, Йванам цібериц'а квасна* (Росішка) [КГ]
вершечки (*pl, det*): ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 282].

«Низ» представлено єдиним значенням 'збиране молоко (із якого знято вершки)' (2):

нижнє молоко (*comb*): ◀ *За цілий ден мені файно сі підсіла сметана. Я йго зливаю, тото молоко нижне кіпчу, а тото наливаю на квасне* [СБ: 416; ББ]
спід: ◀ *Аж дубкайес'а жбатал'йу у дно, та добре бйе, аж лиш л'опоніт вер'х, а спід самукіша, то нидобре* [Грицак_В: 172]
спідняк: ► *Вершки з глечиків позбірають, а спідняк позливають у сулей та ото й продають дешево* (Канів.п.) [Гр. 4: 177 («снятое молоко¹»)]
 ■ [СУМ 9: 524 («розм. збиране молоко»)].

Ад'єктивна семантика

«**ВЕРХ**»

[1] 'верхня скоринка хліба']

– 'розташований із верхнього краю'

вѣрхній (скориночка) ⇔ вѣрхня скоріночка (*comb*)

[2] 'сметанка, вершки']

– 'який підійшов на поверхню'

вѣрхній (молоко) ⇔ вѣрхнє молоко (*comb*)

вершківий (сметана) ⇔ вершківова сметана (*comb*)

[2.1] 'страва на основі вершків']

– 'зроблений із вершків, який містить вершки'

вершківий (крем): ◀ *Як будѣш робѣ"ла вершківий крем на той пл'ацок з трускаўкамі, то не" забуд"м" файно вітц"ідѣ"те" вершкѣ" (Присівці) [ЗА].*

¹ Пор. не цілком вдалий переклад цього значення в ЕСУМі: «зняте молоко» [ЕСУМ 4: 387].

«Низ»

- [1] ‘нижня скоринка хліба’
 – ‘розташований із нижнього краю’
 спідній (шкірка) ⇔ спідна шкірка (*comb*)

- [2] ‘збиране молоко’
 – ‘знежирений’
 ніжній (молоко) ⇔ вєрхнє молоко (*comb*).

Адвербіальну семантику репрезентує опозиційна пара прислівників зі значеннями ‘із верхнього краю хліба’ / ‘із нижнього краю хліба (страви)’:

звєрха <бути>: ◀Дати ка'вал'чик |тойї пал'ниці| і |шо була з'верха || а су'с'іц'к'і |д'іти йак прихо'дили бо' хл'ін пах на ўс'у |вулицу| / то д'іста'вали тої п'ім'палок / шо з'низу (Зарудці) [ПЗН_Т: 86]

звєрху, ізвєрху <бути, мити>: ◀Скравок хльїба – звер'ху, що скроїт (Заміхів) [Верхр_Д: 95]; Як за горяча піч, то може захопити ся хліб так, же шкірка з верху і зі споду тверда, а в середині сирий (Мшанець) [Гнатюк_НПБ: 582; Он. 1: 292–293]; Дві годин'і |п'ікс'і хл'ін, то'ди вик'і'гали с |печ'і хл'ін коц'убоў, шкреп'тала хл'ін зі |споду но'жем, а |зверху вми'вала студеноў во'доў (Сваричів) [Шило_С: 35] ▲Ізбірають вер... <верх куті> ізверху у покришку ту, шо нокривалі куттю, і стоновєть. А нозавтре курям уже. Годовалі курей [ГМ_Т 4: 106]

↑ ↓

зісподу: ◀Аді, вже каіша з'і споду при'гор'іла (Пасічна) [КСГГ] ■ [СУМЗ: 578; СУМ₂₀: 1148 (зісподу, зсподу («з нижнього боку, знизу»))] ⇔ звєрху.

Зі значенням ‘по поверхні хліба (страви)’ зафіксовано прислівники:

звєрха: ◀Дахто натикат стебеля зверха <на паску>, жебы не пукла <‘тріскати’> [Гнатюк_НПБ: 582]; Саджає таздиня на великій лопаті першу паску, помастивши єї зверха сметаною або маслом [Шух. 4: 231]; У нас лугуміни <‘солодка страва з манки’> робля так: варют манку, як вна застигни, зверьха мастя маслом і кідають кілька бомбонів горошку (Верхні Станівці); Тісто звєрху тожи траба посипати муков, аби ни липло до тачівки (Іспас) [БГ_С: 266, 541] ▶ Мати тоді бере хліб, застромляє в його з верху грудочку соли (Дубова) [Брижко_В: 60]; Ўз'а'ла йаї'це роз'била / |п'ірія / помас'тила цеї хл'іб з'верха йаї'цем / і |сад'у ў п'іч [Умань_Т: 141]

звєрхи: ◀Паску смаруют звірьхи тими яйцёмі (Волосате) [Кміт_В: 7]

звєрху: ◀Помастит з верху <паску> яйцём [Гнатюк_НПБ: 582]; Ко'ли <хліб> с'п'ікси вік'і'гали / мас'тили з'вер'ху солоткоў во'дичкоў шоб блиш'чаў (Берегомет К) [БГ_Т: 72]

повєрхи: ◀Так повірхы помочіли <хліб> и так у п'іч (Олешник) [УЗГ_Т: 104].

4.3.5. ССП «Посуд»

Дослідники відзначають зв'язок між тематичними групами «Їжа та напої» та «Посуд», і навіть виявлено тенденцію досліджувати ці назви комплексно [ЛАСС 1; Гоца 2010; Волошинова 2014; Різник 2016: 14, 27 та ін.].

Субполе охоплює назви посуду для приготування, зберігання, носіння та споживання їжі, а також назви діжок, ящиків, кошиків, які використовують із господарською метою.

ССП «Посуд» охоплює номінації, що репрезентують I ССК і II ССК. Водночас «низ» представлений спорадично субстантивною та адвербіальною семантикою. Вербальної семантики не засвідчено (див.: таблицю 36).

Таблиця 36
Синопсис ССП «Посуд»

4.3. СП «МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА»	
4.3.5. ССП «Посуд»	
«верх»	«низ»
1) 'верхня частина посудини'	1) 'нижня частина посудини'
adv 'у верхній частині посудини'	adv 'у нижній частині посудини'
adv 'із верхнього краю'	adv 'із нижнього краю; зовні'
	adv 'із нижнього краю; ізсередини'
	adv 'на дно'
adv 'із зовнішнього боку; зовні'	adv 'із внутрішнього боку; ізсередини'
2) 'накривка, покривка'	2) 'мала тарілка, блюдце'
2.1) 'накривка, покривка маснички'	
2.1.1) 'інші деталі маснички'	
2.1.2) 'ковпак, накривка'	
3) <посуд за особливістю верхньої частини (горла)>	
3.1) 'посуд із вузьким горлом'	
adj 'із вузьким горлом'	
adj 'із широким горлом'	
3.2) 'посуд із відбитим горлом'	

Субстантивна семантика

«ВЕРХ»

Зі семантикою '**верхня частина посудини**' (1) засвідчено базові слова *верх*, *гора*; натомість «низ» досить часто репрезентує слово *дно*:

верх: «Цибрі» ... можуть бути з ширшим верхом, а вузьким дном, або навпаки; Путня, ... верх широкий, дно вузьке [Коб_МК¹: 30, 31]; Зуть

тоті дощичкі дуги. Лем зуть дінцята спуд и вирьх, а тоті, што держать дуги – отó обручі (Бобовище) [КГ] ▶ Тоді ліплять з неї грудки ріжної великості – відповідно до тої посуду, що мав робити ся з сіх грудок циліндричної форми з круглими верхами (Опішня) [Русов_Г: 49]
горá: ◀ «Святїлничка» ... Це деревляна посудина з ручкою. Гора вужча, спід ширший; «Дійниця» це деревляна посудина для доєння овець. Дно широке ... Гора значно вужча [Коб_МК¹: 32].

Для назв посуду актуалізується ознака «відокремленості» частини від цілого, адже верхня частина може бути невіддільною від об'єкта, а може існувати самостійно, як, наприклад, **накривка, покришка** (посудини, кошика, бочки); **віко** (скрині) (2):

верх: ◀ [Šišková: 175 («(lady) víko»)]; Тут дно <бочки>, тут верх: два дна – здолéне і згорі (Верховина) [ЗА]; Коли доплітали кошницю <‘високий кошик із дашком’> доверха то з малих платівок майстрували круглий верх / оброблений драґницями // драґанку робили с сме́реки (Банилів) [БГ_Т: 120] ▲ Вар’ім’ кашу у та́ком гарн’ку зда́рав’ен:ам / гарн’чок та́к’її /... з та́к’ім в’ер’хом [ГЧЗ_Т: 187] і К’бкок великий, з верхом [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 242 («прикриття посудини; накривка, покришка; віко»)]

вєрхніця: ◀ [Шило_С: 70]

вєршнік: ◀ [ЛАСС 1: 424, к. 27 (‘верш’ник «предмет, яким накривається, закривається що-небудь зверху; кришка»)]

вєршóк: ◀ [ЛАСС 1: 424, к. 27 (‘вершок’)] і Кубокъ ореховый ... из вершкомъ [Тимч_ІС: 221 («накривка, вічко»); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 243]

навершніяк: ◀ [Он. 1: 461 («накривка бербениці»)]; В горішнім дні, на вершняку, є округлий отвір з двома малими витинками; До того отвору прилажений другий менший наверхніяк, «закрутка», що має зі споду прибиту латку з вистаючими кінцями; Менший наверхніяк вкладає ся в отвір так, аби його кінці зайшли за більше дно. В меншім наверхняку проверчують дві дірки і вкладають ручку, каблук (Мшанець) [Зубр_В: 17].

В аналізованих джерелах засвідчено чимало назв деталей маснички, спеціальної посудини для збивання масла з вершків або сметани, які проаналізовано в межах субполя «Посуд», оскільки вони семантично пов’язані з назвами посуду, наприклад:

2.1) ‘накривка, покришка маснички’

верх: ◀ Накрий масл’єнку верхом (Старі Кути) [КСГГ]; пор.: Боденка... де робит ся масло; части: 1) наверхнік = верх до боденкы (Устя-Руське, Більцарева) [Верхр_Л: 393]; Вер’хн’ак – верх маснички [Горбач_П: 282]

вєрхнік: ◀ [ММАГ: 65 (‘вєрхнік «прикривка масниці»); Пшеп., 186 («накривка»)]

верхня́к: ◀ [ММАГ: 65 (*верхн'ák* (*ви^ерхн'ák*, *ви^ерхн'и^ек*) «прикривка масниці»); Горбач_С: 441 («горішня, здіймальна частина маснички»); Горбач_З («верх маснички»); Он. 1: 108]; *В це <масничку> входить друга часть, «верхняк» – який має в горішній половині деревляне денко з отвором на «колотівцю»* [Коб_МК¹: 32]; *Масл'їночка – верхняк маснички* [Горбач_М: 351]; *Накривочка – верхняк маснички* [Горбач_П: 276, 282]; *Верхн'ák йакраз п'ід'їшоў до маснички* [КСГГ]

вѣршнік: ◀ [Šišková: 175 («*bodynku* vršek»); Rud.-Ziół.: 307 ('тс')]; *Smetanku dame do zbuška, mutime s toparku, na verchu dame veršn'ik* [Паньк.: 532]; *Tworylcza <'дерев'яна посудина для масла> derewiane malo wersznik* [SŁ: 40, 86, 140 («zamknięcie (z gory)», «przykrywka w bodence¹»)]

вершнічók (*dem*): ◀ [ММАГ: 65 (*вершнічок* «прикривка масниці»)]

вѣршók: ◀ [SŁ: 86, 140 («przykrywka w bodence»)]; *Вѣр'шók – верхняк маснички* [Горбач_Л]

наверхник: ◀ [ММАГ: 65 (*наверхник*, *наверник* «прикривка масниці»)]

навѣршник: ▶ [Жел. 1: 466 («oberer Theil des Butterfasses (*масничка*) <верхня частина маснички>»); Пшеп., 186, 197; SŁ: 86 («przykrywka w bodence»); Турчин: 184 («верхня складова частина маснички»); Горошак²: 94 (*навершник* «покrywka np. od maselniczki»); Rud.-Ziół.: 267; Бігуняк: 25 («верхня частина маснички (боденки)»)]; *Кружсеу у масничкы, што підносить і обертат – што з горы закладат, наверхник* (Ванівка) [Верхр_З: 196]; *Боденка ... де робит ся масло; части: 1) наверхник = верх до боденкы, 2) правда приходит на наверхник, 3) збуток або колотушка = кый г боденцы* (Устя-Руське, Більцарева) [Верхр_Л: 393]; *В наверхнику йе йащичк* (Улюч) [ММАГ: 65 (*наверхник*, *наверхник* «прикривка масниці»)]; *Она складает ся з наверхника, збутка або кола і правди* [Пиртей: 30 («верхня частина маслянки (дерев'яна діжечка, в якій збивають масло»)]

навершня́к: ◀ *Наверхняк* «Oberdeckel im Batterfass <накривка в масничці>» [Верхр_СЮ: 35; Гр. 2: 468 (за І. Верхратським, «верхня крышка у маслобойной кадки»); СУМ₂₀: 1705 (*диал.*)]

2.1.1) 'інші деталі маснички', мотивація яких здебільшого затемнена:

- кільце:

навѣршник: ◀ [SŁ: 86, 95 («kolko nakładane na mątewkę w bodence»)]

навершнічók (*dem*): ◀ [SŁ: 86]

навершня́ник: ◀ [Rud.-Ziół., 267]

підвѣршók: ◀ [SŁ: 99, 106 («kolko nakładane na mątewkę w bodence»)]

- колотівка:

вершók: ◀ [Горбач_С: 441 («колотівка»)]

навѣршник: ◀ [SŁ: 86, 95 («mątewka w bodence»)]

повѣршник: ◀ [Он. 2: 87 («маслобійники»)].

¹ *Bodenka* «masielnica (naczynie do robienia masła)» [SŁ: 86, 106].

Деривати навершник, навершя відомі зі значенням ‘**ковпак, накривка** (наприклад, для ручки, батога)’ (2.1.2):

навершник: ◀Губиш *навершники*, *дітв́аче*, *та ба́брає киши́ні* [Матіїв: 291 («ковпак на ручці»)] пор.: ■ *Навершники патронів* [СУМ₂₀: 1705]
навершя: ◀*Бронзове навершя батога* (Львів) [ЗА].

Наступну групу формують назви посуду за наявністю верхньої частини чи за її особливою формою, зокрема:

3.1) ‘посуд із вузьким горлом’

вузьковерхий горнець (*сotr, соmb*): ◀*Купіла м собі вуз'ковёр'хий горне́ц* (Росішка) [КГ]

вузьковершник (*сotr*): ◀*Йе буту́кі рі́ун'і*, *тай вуз'ковёршники* (Росішка) [КГ (*вуз'ковёршник, узковёршник, гузковёршник* «з вузьким горлом (про посуд)»)]

3.2) ‘посуд із відбитим горлом’

гірка: ▲ [Лисенко: 55].

«Низ» репрезентовано досить спорадично. На позначення ‘**нижньої частини посудини (дно)**’ (1) виявлено деривати *під, спід*:

під: ◀*Чуло'в'ік ... г'рош'і пок'лаў до 'банки заў'йа'заў на по'д'і / 'аби 'жс'інка не з'нала / ... / 'йа би куп'ила но 'йа ни 'майў г'роши' / 'ў'мени 'йе лиш 'кус'ка по по'д'і при'ў'язана* (Рідківці) [Колеснік_Д: 303–304]

спід: ◀*Спід у валовах вітесличив тесліцев, та бўдут г'латкі валови* (б.л.) [КГ]; *До споду пательні щось пристало і страшно смерділо, горіло на возні* [ЛЛ: 737] ■ [Гр. 4: 177 («дно»)] ⇒ верх, горá.

У лемківських та спорадично в бойківських говірках зафіксовано слово сподок (*pl спідкі*) зі значенням ‘**мала тарілка, блюдо**’ (2): ◀[Верхр_Л: 469 («підставки (*kleine Tellerehen* <маленькі тарілочкі>; більши зовут ся «тарелики»); Гр. 4: 182 (за І. Верхратським, «маленькая тарелочка»); Пиртей: 366 («маленька підставочна тарілка, блюдо»); Он. 2: 243 («блюдечко»); Турчин: 299 («тарілочка, блюдо, яке ставлять під чашку або склянку»)].

Ад’єктивну семантику реалізують складні прикметники, перша основа яких вказує на особливість верхньої частини посудини, наприклад:

– ‘**із вузьким горлом**’ – вузьковерхий (горнець) (*сotr*): ◀*Купіла м собі вуз'ковёр'хий горне́ц* (Росішка) [КГ («вузьковерхий»)]

– ‘**із широким горлом**’ – широковерхий (горня) (*сotr*): ◀*Широко-верхе горн'а* (Либохора) [Верхр_СЮ: 30 («з широким верхом»); Гр. 4: 496 (за І. Верхратським, «съ широкимъ верхомъ»); Он. 2: 382 (за І. Верхратським, «кухоль з широким верхом»)] ■ [СУМ 11: 459].

Адвербіальна семантика

Прислівники, що вказують на **верхню** / **нижню частини посудини**, здебільшого засвідчені в контексті опису посудини, де фіксовано «верх» і «низ» в одній цитаті:

вгорі <бути>: ◀«Валіло», велика бочка у споду вузша, в горі зубчаста з дірами; Кладуть у «терганьку» (горне в горі ширше) [Шух. 1: 114, 135]; Двійнета ... це двоє «горцій» вкупі, получені по боках двома глиняними штабками, а вгорі досить великим округлим ушком (Старий Самбір) [Макс_П¹: 30]; «Станві» <‘бочка’> ... вгорі широкі на 75–90 ст., вдолині 1–1.25 т.; «Бодня» вгорі й долині однаково широка. Вгорі й долині обручі з ліщини; «Святілничка» ... Вгорі й долині посудини по одному обручеві (Жукотин) [Коб_МК¹: 29, 30, 31]; Бочка з р'ївної гінтини на капусту, вуща ўгор'ї, дол'ї шірша (Комарники) [Он. 1: 334]

горі <бути>: ◀Вдолині й горі конви є по 3 обручі (Жукотин) [Коб_МК¹: 31]

горюю <бути, звужуватися>: ◀Лоханя ... це горнята горою широкі, глиняні (Старий Самбір) [Макс_П¹: 32]; «Коновця» ... внизу ширша, горою звужується; «Мацька». Деревляна посудина ... долом ширша, вузжча горою; «Коші на бараболю», уживані головно до складання на полі викопаної бараболі. Горою ширші тому, щоби викопану бараболю здалека можна трапити в кіш, долом вузжчі (Жукотин) [Коб_МК¹: 30–31, 39]

звэрхи <мати>: ◀Пўтера майє звэр'ху вічко <‘кришка’> (Росішка) [КГ];

згорі <бути>: ◀Zhore szirsze, dolu uzsze [SŁ: 45]

↑ ↓

вдоліні <бути> ⇔ вгорі, горі

внизў, унизў <бути>: ◀Навк'руг 'цего 'кіл'е <у кошиці 'високий кошик з дашком для зберігання кукурудзи'> і пли'ли з луго'вин 'е пліт // ўни'зу ро'били д'верці (Банилів) [БГ_Т: 120] ⇔ горюю

всподў, усподў <бути>: ◀В пні <ступи> є діра 30 ст. глибока, у споду півкулиста (Жукотин) [Коб_МК²: 30] і Пара коновочокъ гла(д)кихъ з сподъ з ли(с)товками [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14: 231] ⇔ вгорі

доліні <бути> ⇔ вгорі

долі <бути>: ◀[SŁ: 45 («dolu na dole, z dolu»)] ⇔ вгорі, згорі

долом <бути> ⇔ горюю.

Значення, що вказують на край посудини, акцентують здебільшого на «низові» посудини, на її дні, і представлені численніше, ніж «верх»:

– ‘із верхнього краю’

згорі <бути>: ◀З горы печат, з долу тече, чом так? (... у фляшці вина з долу вибіў дїру та выпїў) (Варадка) [Верхр_ЗНС: 176]; Тут дно <бочки>, тут верьх: два дна – здолё"не і згорі (Верховина) [ЗА]

– ‘із нижнього краю; зовні’

всподі <тексти>: ◀Бийте доўнеў, а ту да ўже стиш|ками ўже вам |ол'ій
у|шоў, ў спод'і там лєш ч'ўр'іло <'тексти'> (Шеніт) [Гуц_ЛЕ: 271]
і Послаемь казань винничный мѣдній зь диркою въ сподѣ (XVIII)
[Тимч_ІС: 252; Тимч_МС 1: 101]

всподу, усподу <тексти>: ◀Рівець на дно у споду посудини <«дуги»> нази-
вається «втори»; У споду посудини <«зваряльника»> в дні находится
отвір для випускання води, який замикається кілком [Коб_МК': 30]

здоліни <бути> ⇔ згорі

здо́лу <тексти, бути> ⇔ згорі

зісподу <кипіти>: ◀До того отвору приладжений другий менший
навершніак, «закрутка», що має зі споду прибиту латку з вистаю-
чими кінцями (Мшанець) [Зубр_В: 17]

насподі <мати, бути>: ◀Бербеніц'а ... На спод'і майє дно [Грицак_В:
229; Грицак_С 1: 229] і Вложит в гарнецъ, в яком би били на сподѣ
дирки (XVIII) [Тимч_ІС: 719].

Якщо подані значення вказують на зовнішній бік нижнього краю посу-
дини, то засвідчений спорадично прислівник насподі <бути> – на внутрішній,
виражаючи значення ‘із нижнього краю; ізсередини (на дні)’: ◀Нидобре
вими́вайеш горне́ц, бо наспод'і с'а лишайут при́горі (б.л.) [КГ].

Виявлено також низку прислівників із семантикою ‘на дно’, що виражають
динамічну ознаку:

зісподу <класти, ховати>: ◀Дуже файно вими́ју, витар'у та кладу зи споду
ліст'а, кропу кладу (Марам.) [УГР_Т: 149]; Матка с тоў с'вашкоў
складали файно ту дзестру <'придане'> // на спіт клали на лаўники /
скорца́рі / а з'верхі подушкі (Кам'янка) [БГ_Т: 233–234] ▶ Сховала в
скриню аж наспід (б.л.) [Гр. 2: 522 («подъ низъ, внизъ, на низъ, на дно»)]

наспід <класти>: ◀До свячення укладають у «святільниці»: на спід
дають колачики, потому яйця в лупині... (Жукотин) [Коб_МК':
112]; Вона бере «паскевнік» <'дерев'яна посудина для освячення
страв'>, – кладе у ню на спід «дору» ... [Шух. 4: 234]; На молоц'і
варіли рис. А йак стиклі в пійцу, нирáz припеклі, то дўже файний
було ... Клáли насп'ід маргаріну, на́в'іт' і да́вали йáпка, а по́тім
пригáджували рíсум (Конів) [Надсяння_Т: 318] Ку'ті кла́дут у
мисочку насп'іт / а з'вер'ха ко́лачик і на ко́лачик / меді́унічок (Ба-
бин К); Клáли у ко́шелік // на спіт клáли бо він глі́бокий // клáли на
спід вокра́йок то́її паски / та́коїї шо́ дома йі́сти (Рідківці); А́би
до́л'а в ди́тини бу́ла ро́з'азана // на спіт <у корито, в якому купали
дитину> сти́лили по́ли с' татово́ї со́рочки (Верхні Станівці) [БГ_Т:
153, 193, 259]; Йáгоды на спуд не клади [Сабадош: 174] ▶ Положи
на зпидь [Б-Н: 166 («нарѣчіе) положи на самый низъ; на дно»)]
▶ Лили те́плен'кої во́дички / насп'ід клáли те́плен'ку пе́л'онку

[Тищенко: 251] **і** *В судыну наспод воскъ истѣкаеть* (XVIII) [Тимч ІС: 538]; пор. також конструкції *на самий спід*, що виражають це значення: *Ў ко'шил' на са'мий спит (!) кла'дуть на'різані ку'сочками ба'би / кла'дуть сир / по'том накла'дають 'йейц'а / 'буженицу / куба'су / соло'нину // на'різа'ють 'паску / кла'дуть чіс'нок / ста'кан 'соли / хрін* (Довгопілля); *Кошик 'муси зби'рати чуло'вік / ... 'нен'о х'рестит 'паску / 'ріже 'й'йї і кла'де на са'мий спит* (Вашківці) [БГ_Т: 169–170; 182].

Пам'ятки XVII ст. документують прислівникову пару *звѣрху* / *зісподу* зі значеннями 'із зовнішнього боку посудини; зовні' / 'із внутрішнього боку посудини; ізсередини': **і** *Прибыто(к), который цири(м) золото(м) зыспод'и зве(р)хоу былъ накрѣтый* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 244 («зсередини»)].

4.3.6. ССП «Сінозаготівля»

Виокремлення семантичного субполя «Сінозаготівля» у межах СП «Матеріальна культура» може видатися не цілком логічним та доречним. Однак заготівля сіна – важливий сегмент традиційної господарської культури українців, що передбачає чимало знань та умінь, а косовицю, жнива дотепер супроводжують спеціальні обряди.

Це субполе є досить численним. Лексичні одиниці, зосереджені довкола «верхнього» полюсу значень, номінують верхівку копиці та процеси, пов'язані з її формуванням. Зібраний діалектний матеріал фіксує назви елементів копиці, процесу та способів укладання копиці, а також назви осіб, які задіяні в цьому (див.: таблицю 37). Це свідчить про важливість сінозаготівлі для діалектоносіїв.

Важливо зазначити, що в говірках назви копиці і хати виявляють тісний зв'язок у номінації, що, на думку П. Гриценка, може бути зумовленим «ідентичністю реалізації спільної мотиваційної ознаки ряду реалій, у тому числі скирти й будівлі» [Гриченко 1984: 122], а також є результатом семантичної атракції як «експліцитно і імпліцитно асоціативний зв'язок двох слів на основі подібності елементів їх змісту» [Чернейко 2016: 208].

Таблиця 37

Синопис ССП «Сінозаготівля»

4.3. СП «МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА»	
4.3.6. ССП «Сінозаготівля»	
«верх»	«низ»
1) 'верхня частина копиці'	[1] 'нижня частина копиці']
adj 'із вузькою верхівкою'	
adj 'із загостреною верхівкою'	

adv 'у верхній частині копиці'	adv 'у нижній частині копиці'
adv 'на верхню частину копиці'	adv 'із нижньої частини копиці'
1.1) 'верхній сніп у копиці'	1.1) 'нижній сніп у копиці'
adj 'верхній (про сніп)'	adj 'нижній (про сніп)'
1.2) 'сіно з верхівки копиці'	
1.3) 'укладання, формування копиці'	
adj 'який сформували'	
adj 'який не закінчили формувати'	
v 'формувати верхівку копиці'	
v 'формувати занадто високу копицю'	
v 'заново переформувати верхівку копиці'	
v 'знямати верхню частину з копиці'	
v 'завершуватися вгорі копиці'	
1.3.1) 'той, хто формує копицю, стіжок'	
1.3.2) 'вила, якими подають сіно на стіжок'	
1.4) 'копиця'	
	2) 'місце для копиці'
	2.1) 'місце, де стояла копиця'
3) 'оборіг'	3) 'основа під копицю'
	adv 'на дно копиці'
	adv 'із-під копиці'

Субстантивна семантика

- Верхню частину копиці** (1) репрезентують деривати слова *верх*:
верх: ◀ *Верх стіжка* [Горбач_М: 353]; *І самий вирьх копиці звеса вершюк* (Лікіцари) [КГ]; *Мой, ни перебакерюй так верьх <копиці>, бо островá впади* (Шубранець) [БГ_С: 396] ▶ *Згрипкáми вивершуйут' верхі копиц' / скирт* (Нова Царичанка) [Бондар: 85] ▲ *А що буря верхи позривала; Стоїть копиця на току, тіки верх видно, а то вся вметена <'заметений снігом'>* (Черніг.п.) [Гр. 1: 139 («верхушка (... стога и пр.)»); 4: 337]; *Верх за'в'ершувал'і п'рамо хара'шо / та'ди 'гарно за'в'ершуйут'* [ГЧЗ_Т: 80]; *На солому клали козлі, щоб верхá не збурило <'зірвати бурєю'>* (Корчин) [Аркушин²: 182]
верхній: ■ [Гр. 1: 140 (б.л., «верхній слой скирды»); СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281]
вершáк: ◀ *Котре 'с'іно т'рохі ні' ді'сх'ло, то 'ні'де на са'ми'ї вер'ш'ек* [Астаф'єва: 168]
вершіня (*coll*): ◀ *Лиш вершін'а замóкло на копиці та плéчі, а інче сіно ўсе зелéне* (Росішка) [КГ («верхівка»)]

вершовіння (*coll*): ◀*То вже вершівин'а, що завершіт' колупопок* (Домашин) [КГ («верхівка»)]

вѣршóк: ◀*Аби вітер сїно не «почѣв»* (аби вершок не здоймив), сукають «колáч із сїна» (довге перевесло), а челядина, що стоїть на вершкун стога, «намїкає» (намотує) той колач на вершок остреви, що вистає із стога, і надоптує його добре [Шух. 2: 170]; *На кінець кола накладають китицю, яка хоронить вершок стога перед замоченням* [Коб_МК?: 35]; *Йак ужє издóўсім докончáт, лиш вершóк трѣба на копїцї'у, на н'у, гóрі, на кул ужє кладѣ, тот чѣл'áдник изьїйде дóл'у* (Черна); *І самий вирьх копици звєся вершóк* (Лікіцари) [КГ («вершина стога», «вершóк на копици»)] ▲ *Стропóк – вершок, чубок* (стіжка, копици) [Горбач_О: 321]

óвершки (*pl*): ■ [Гр. 3: 34 (за М. Левченком, «вершина стога»)].

Зі значеннями '**верхній сніп, який завершує копицю**' / '**нижній сніп у копиці**' (1.1) зафіксовано лексичні одиниці:

вершáк: ◀*Ну, жєк ужє поскладаў снопи в гúру, трáба звѣр'хи коўпáк нат'ігті, аби ни замóкли вни, бо жєк нимá вери'єкá, то гнил'в дош'ч'и са зрóbит'с тих сноп'їў* [КСГГ; ГГ: 35 («верхній сніп у полукіпкун»)]

вершковий сніп (*comb*): ◀*Ш'ѣпка – вершковий сніп клані* [Горбач_Н: 449]

завѣршувальник: ◀[КСГГ («розгорнений і поставлений колосками вниз сніп на невеликій кладці снопів (щоб не затікало»)]

↑ ↓

спідній сніп (*comb*): ◀[Šišková: 150 (*spidnij snup*)]

спідняк: ◀[Шило_С: 244].

Збірні назви номінують '**сіно з верхівки копиці**' (1.2):

верховїня (*coll*): ◀*Вер'ховїн'а – котрѣ зогнийѣ сїно вер'копїцї'и* (Росішка); *Верг'ми вер'ховїн'а с копїцї'и* (б.л.) [КГ («верхня частина сїна з копици»)]; *Наметáў ми копїцї'у вер'ховїн'а, а йа вер'ховїн'ом ни дозимўйу вїўцї'и* (Росішка) [КСГГ; КГ; ГГ: 35 («сіно з верху копици»)]

верховїнячко (*det, coll*): ◀*Нимá ужє зáраз н'ич сїна, лиш ичє мáло йакóгос' вер'ховїн'ачка* (Росішка) [КГ]

вершетурення (*coll*): ◀[КГ («усе сїно, яким закінчують укладати стїг»)]

вершовіння (*coll*): ◀*То вже вершівин'а, що завершіт' колупопок* (Домашин) [КГ]

вершовіннячко (*det, coll*): ◀*Де вершовїн'ачко з колупокка?* (Домашин) [КГ].

На позначення процесу **укладання, формування верхівки копиці** (1.3) виявлено назви:

верші́ння: ◀*Йакóс' дóпізна сте с'а засїд'їли з вѣршин'ом* (Росішка) [КГ («ім. за знач. вершити»)]

дові́ршування: ◀[Сабадош: 67 («докидування з метою завершення»)]
 ■ [Гр. 1: 404 (б.л., *дові́ршування* «выведеніе верха (стога ... и пр.)»)].

Із семантикою **‘той, хто формує копицю’** (1.3.1) функціують назви:
верхові́ць: ▲ [Лисенко: 41 (*верхові́ць* «людина, яка складає сіно, солому тощо в скирти, стіжки»)]

верші́й: ► *Вершія нема на оцей стіг* (Вовч.п.) [Гр. 1: 141 («работникъ, заканчивающий верхъ стога»)] ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 282]

верші́лька (*дет*): ◀ *Такá мо́йа верші́л'ка лéг'ка, шо туй-туй би йей вітер зн'аўс з' копи́ц'і* (Росішка) [КГ («змени. до верші́ля»)]

верші́льник: ◀ [КГ («чоловік, який працює на стозі під час його формування», «чоловік, який укладає верх копиці»)]

верші́ля: ◀ *Шче ни му́сит итí, верші́ле, най ме́че й сам копи́цу* (Росішка) [КСГГ; КГ]; *Шче не мусили итí кúмо, най ма́ло ме́че й сам (копи́ц'у, а верші́л'а сидíт)* (б.л.) [КГ («та, що вершить копицю»; «верші́льник-жінка»; «жінка, яка завершує копицю», «жін. до верші́льника»)].

Спорадично засвідчено словосполучення верхові́ віла ‘вила, якими подають сіно на верхівку копиці’ (1.3.2) [Гр. 1: 140 (Черніг.г.)].

Лексема *гора* (єдиний дериват із цим коренем у ССП), яку на позначення **копиці** (1.4.) зафіксовано в гуцульській говірці с. Бродина [Горбач_Б: 154 (*гу́ра* «копиця (сіна)»)], імовірно, слугує прикладом метафоричного перенесення за зовнішньою подібністю ‘гора’ → ‘копиця’; пор. у східнополіських говірках: *копи́ця* «крутая гора», «куча (камней и т.п.)» [Черепанова 1983: 176].

Група лексичних одиниць номінує спеціальні пристосування для зберігання сіна. Значення **‘оборіг; пристосування для зберігання сіна’** (2), засвідчене в поліських говірках, окрім слова *вершú́ля*, реалізують назви «низу» – *під*, *подок*:

вершú́ля: ▲ [Никончук_БЛ: 109; Аркушин 2004: 211 (*вершú́ля* «оборіг»)]

під (*ES*): ▲ [Аркушин²: 401 («пристосування з чотирьох стовпів і з підйомним дахом для зберігання сіна»)]

подок (*ES*): ▲ [Аркушин²: 415 («= під»)].

Зафіксовано назви зі значеннями ‘місце для копиці’, ‘місце, де стояла копиця’ та ‘основа під копицю’, наприклад:

2) ‘місце для копиці’

подéння: ◀ [ММАГ: 38 (*подéні* «місце на снопи»)]

2.1) ‘місце, де стояла копиця’

під (*рl подí*): ◀ [Горбач_Б: 201 (*подí* «місце, де був стіжок»)]

пóдина: ◀ [Горбач_Б: 201 («місце, де був стіжок»)]

3) ‘основа під копицю (із каміння, гілля, соломи та ін.)’

під (*рl подí*): ◀ *П'ід рóбл'ет з найту́жчої солóми* (Вербовець) [КСГГ]

► [Б-Н: 280 («низъ на гумнѣ подъ скирдами»)]; *Подí під стіжки* (за

І. Нечуєм-Левицьким) [Гр. 3: 158 («основаніє, мѣсто для основанія чого либо, напр. стога, печи и пр.»)] ▲ [Аркушин²: 396 (*пид* «спеціальна підстилка з гілок під снопи або сіно»)] ■ [СУМ 6: 391 («місце, майданчик для стіжка»)]

подѣля: ◀ [КСГГ (*подѣл'е*)]

подѣліня: ◀ [КСГГ (*подѣл'ін'у* «підстилка під стогом сіна»)]

подѣння: ◀ [Жел. 2: 675 (*подѣне* «unterste Schichte, Sohle, Unterstreu des Schobers <підстилка під стіг, копицю>»); Москаленко: 59 (*подѣн'а* «настил із соломи, який роблять на тому місці, де буде складатись скошений хліб, сіно у скирти»); Бондар: 157 ('тс')]

подѣнок: ◀ [Шкрумеляк: 120 (*подѣнок, подѣнок, подѣні* «основа під копицю»)]; *W stodoli na spodku, lem kriaky naklali abo druczky* [SŁ: 101 (*podenok* «żerdki i gałęzie położone w stodole pod snopy»)]

подѣнчі: ◀ [ММАГ: 38 (*подѣн'чі* «місце на снопи»)]

пóдіна, пóдена: ◀ [Жел. 2: 676 («= під I»); Janów: 170 (*pódyна* «podściółka z drzewa pod stogiem z sianem», *pódena* «podściółka z gałęzi i kamienia pod stóg zboża lub siana»); ЛАЗО 1: к. 85]; *До окола затканой остреву кладуть «пóдену» з каміня, вориня, сучя і т.і., аби сіно не лежало на землі, і від неї не «пріло»* [Шух. 2: 170]; *Нач'імхаў гілі і зробіў пóдину; Пóдін'на ў нас з дэре'ва; Пóдін'ну клáли с:уч'а* [КСГГ; ГГ: 152] ► [Гр. 3: 239 («пóдена возвышеніє изъ камня, покрытое толстымъ слоемъ вѣтвей и соломы и служащее основаніємъ для стога»); УССГ_С: 168 (*подіна* «спеціальна підстилка під великими кладками снопів»)] ▲ [Аркушин²: 415 («*подіна* підстилка під кладку снопів»)]

подінок: ◀ [Шкрумеляк: 120 (*подінок, подѣнок* «основа під копицю»)]

пóдіня: ◀ [Шкрумеляк: 120 (*подіні* «основа під копицю»)]; *Подін'і – рубáйіс'і негрúбе дѣре'во і кладѣс'і ў так'еі чотирикúтник, а посередин'і закóпуйіш глáтку остріву і кладѣс'і тóнч'і кавалк'еі, а на то кладѣс'і с'іно; Поклáў пóдін'і з др'учк'іў* (Верх.) [КСГГ]

подіще: ▲ [Аркушин²: 456 (*пудішче* «підстилка з гіляччя під стіг сіна»)]

подок: ▲ [Аркушин²: 458 (*пудок* «підстилка під кладку снопів»)]

сподовіна: ◀ [ЛАЗО 1: к. 85]

сподовіння (*coll*): ◀ [Жел. 2: 905 (*сподовіне* («= подѣне»); КСГГ; ГГ: 176 («спеціальна підстилка під снопами»); Піпап: 181 («підстилка в оборозі»); Гавука: 238 (*сподовін'і* «дерев'яна настилка, там, де складають у стіг сіно чи солону»)].

Щодо варіантів *подѣння*, *подѣнок*, *подѣнчі*, *подінок*, *пóдіня* набуває актуальності проблема омонімного розмежування коренів *-під-* і *-дно-* (детально див.: 3.2.1 (*під*)), яку ускладнює тісний семантичний зв'язок слів *під* і *дно*, первинне значення яких – 'низ; дно'. І хоч етимологи пропонують виводити від слова *під* деривати *пóдена* «основа для стогу...», *подіне* «поміст під сіньми», *подіна* «місце для копиці» [ЕСУМ 4: 387], це припущення є дискусійним.

Ад'єктивна семантика

[1] 'верхня частина копиці']

– 'із вузькою верхівкою'

вузьковерхий (сорт): ► *Наклав стіг сіна, та якийсь він вийшов дуже вузьковерхий* (Херс.п.) [Яв.: 129]

– 'із загостреною верхівкою'

верхуватий: ► *Верховаті стоги* (Харків) [Яв.: 72]гостровéрхий (сорт): ◀ [Жел. 1: 582 («oben spitzigzulaufend <звужений угорі>»)] ■ [СУМ 2: 145; СУМ₂₀: 669]

[1.1] 'верхній сніп у копиці' / 'нижній сніп у копиці']

– 'верхній'

вéрхній (сніп): ► *Вéрхн'ий снѣп – мідл'ї накривáют шаткáми* [Горбач_Д: 486]; *Кладет чотирнац'їт' сноп'їѹ, а потóm один вéрхн'її сн'їп кла- деш* (Добр.) [УГР_Т: 561]верховий (сніп): ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281]

– 'нижній'

спідній (сніп): ◀ *Spidnij snip* [Šišková: 150]

[1.3] 'укладання, формування копиці']

– 'який сформували, закінчили укладати'

вівершений (копиця): ◀ *Їак копїц'а дóбре вівершена, то ни мáйє (мóже) замóкнути* (Росішка) [КСГГ; КГ]; *Така фáйна на бéрез'ї копїц'а б́ула / вівершена / їйк мáйє б́ути; Їек остривá зле вівершена / то с'їно замóкаїї / ўсередїну їдут дош'ї* [Голянич: 156 («завершений, з верхом (про копицю, остриву) ♦ у порівнянні: *Див'їц:e / іка ўна вівершена / їйк остривá / це на хлóпц'а* [Голянич: 156 («про вагітну, яка (як свідчать зовнішні ознаки) народить хлопчика») ► *Класти сіно в стоги, – се діло уважливе: можно ї без обїду перебути, бо як дощ піде, а стіг не вивершений буде, то погано, – треба поспїшаться* (Вовч.п.) [Гр. 4: 309] ■ [СУМ 1: 363; СУМ₂₀: 299]довéршений (копиця): ■ [СУМ 2: 333; СУМ₂₀: 784]завéршений (копиця): ◀ *Дві копїці ўжé завершен'ї, одна шче ни вершена* (Росішка) [КГ]; *Нидóбре бов завершений коп'як, тóму трóхи пластів <«віхотъ сіна»> згніло* [Матїїв: 353] ► *Здоровї та гарно завершенї стоги пшеници та жита* (за «Основою») [Гр. 2: 15] ■ [СУМ 3: 43; СУМ₂₀: 934] і *З гумъна пшеници стьртъ две, в которьхъ было копъ сто, а одна жытомъ завершена копъ* (Луцьк) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9: 221]

– 'якого не сформували, не закінчили укладати'

невéршений (копиця): ◀ *Дві копїці ўжé завершен'ї, одна шче ни вершена* (Росішка) [КГ]невивершений (копиця): ◀ [Пиртей: 235 (невивершений)].

Активно представлена в ербіальна семантика, яка розкриває складність процесу укладання копиці, зокрема:

– **‘формувати верхівку копиці’**

верхатурити: ◀ [Піпаш: 22 («накладати високі копиці»)]

вершіти: ◀ [Шкрумеляк: 24]; *Вершіти стіжок* [Жел. 1: 65 («in eine Spitze aufschichten <закінчувати формувати верхню частину стіжка>»)]; *Ще máло верші сїно на вус* [Сабадош: 37]; *Він метáй копи́ц'і, а ўна вершіла* (Росішка) [КСГГ; ГГ: 35]; *Казáли, шо Захáрїй дóбри вирішїт, а він так вівирішїв сті́рту, шо солóма заті́кла і змéрвиласи* (Мамаївці) [БГ_С: 169]; *Він копи́ц'і вершіў; Коли́ вершіá копи́цу та все звужу́ют ... та припліску́ют* (Росішка) [КГ («робити вершóк, накладати до вершка»; «закінчувати формувати стіг сїна»)]; *Ма́нус 'а верші́т' с'їно* [Астаф'єва: 167]; *Їа вершіти цїсе с'їно ни буду / бо ни дос'їгáйу / х'їба би дóўш'ї гребл'ї бóули* [Голянич: 138 («укладати верх копиці»)] ▶ *Треба ще положити одну верству, а тоді вже вершити стіг* (Харк.п.); *Вершіть у стозі, бо нема на возі* (за М. Номисом); *Вершіть, хлопці, стіг спуховато* (Миргор.п.); *Не верши стіжка стрімко* <‘із гострим верхом> (Київ.г., за І. Нечуєм-Левицьким) [Гр. 4: 138, 141, 192, 217]; *В'єршит' скирту скиртоправ* (Нова Царичанка) [Бондар: 39 («оправляти верх скирди»)]; *Вершіть же не каждый може* [Авдеева 1: 53 («выводить верх стога»)] ▲ *Наїду знайте 'в'їла та'к'їе / ну 'ето ж / в'єршит' о'соб'ен:о от 'с'їно сто'ги скир'ди / в'їсок'їе* [ГЧЗ_Т: 308] ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 282]

вершувати: ▶ *Ми утрóх вершували два стоги до обїда* [Авдеева 1: 53]

вївєршувати (*perf* вївєршити): ◀ [Гол.: 435 («возводить верхъ»); Жел. 1: 70 («= вершіти <складати на вершину, формувати верх (стіжка)>»)]; *Зач'їнаї помали ви'єршувати с'їно* (Криворівня); *Завершіти копи́цу або вівершити* (Зелена Н); *Сїно мóжна вївершити; Фáйно вївершила с'їно* (Красноїлля) [КСГГ]; *У мене бóула така доро́га гребі́л'а, шо так вівєршувала копи́ц'у йак свічку* (Росішка) [КСГГ; КГ]; *Їакмай йесмо копи́ц'у вївєршували тай дошдж удáрив* (б.л.) [КГ]; *'Але то 'в'ївершив 'азда о'денок* (Дзвиняч) [Шило_С: 73]; *Казáли, шо Захáрїй дóбри вирішїт, а він так вівирішїв сті́рту, шо солóма заті́кла і змéрвиласи* (Мамаївці) [БГ_С: 169]; *Ти видиш / йек вони вївершили остриву? / бу' йек маїе бóути* [Голянич: 156 («завершений, з верхом (про копицю, остриву»)] ▶ *Вївєршуват' (скирту) – вивєршувати* [Горбач_ВД: 14]; *Вївєршит' – вивєршити (скирту, стіг)* [Горбач_М: 343]; *Дуже жо́го вївєршувáў <стіжок> шоб дош'не" замоч'їу* (Добр.) [УГР_Т: 563]; *Згри́пкáми вивєршуйут' верхї копи́ц' / скирт* (Нова Царичанка) [Бондар: 85] ■ [СУМ 1: 363; СУМ₂₀: 299]; *Вивєршити стіг* (б.л.) [Гр. 1: 148–149 («дѣлать, слѣлать верхъ»)]

довєршувати, довєршіати (*perf* довєршіти): ◀ [Гол.: 517 («дѣлать верхъ въ сто́гъ, свершивать скирдъ»); Кміт_С: 62 («довершити копицю

сіна»]; *Довершити копицю с'іна* (за Ю. Кмітом, О. Охрїмовичем) [Он. 1: 224 («упоратися (з чимось)», «закінчити (щось)»)]; *Doveršiti koríc' u* [ТГ_С: 197 («завершити стог»)]; *Мар'іко, доверши вту копицю* [Сабадош: 68] ▲ *Довіриують уже стіжок* (Черніг.п.) [Гр. 1: 404 («заканчивать, закончить верхъ (стога, ...)»)]

завершувати, завершати (*perf* **завершити**): ◀ [Жел. 1: 233 («den Gipfel aufsetzen <формувати верхівку>»); Кміт_С: 75 («копицю сіна»); Он. 1: 261 («докласти (копицю сіна)»); Негрич: 71; Шкрумеляк: 56]; *Завершити копицю сіна* (Верхрата) [Верхр_Б: 265 («покласти “верх”»)]; *Ой нажнемо-ж кіп, йик на небі зьвізд, / Повеземо їх на тихе море; / На тихе море й на крутий беріг, / Ой там же ми їх тай изложимо, / Сивим соколом тай завершимо* (Черемошна) [Шух. 4: 57]; *Завершювати (сіно)* [Мосора: 60]; *Завершити копицю* [Горбач_С: 455]; *Завершювати копицю* [Горбач_М: 324 («вивершувати»)]; *Завершювати копицю* [Горбач_КБ: 23 («вивершувати копицю»)]; *Завершити копицю* [Горбач_Н: 430 («уформувати чубок копиці сіна»)]; *Завершювати (копінок)* [Горбач_ІЛ («вивершувати стіжок»)]; *Завершювати (копицю)* – *вивершувати* [Горбач_З]; *Завіршіті купицю сіна = завершити* [Пшеп.: 190]; *Завершити копицю або вівершити* (Зелена Н); *Йа завершиў ск'іх, то звёрха зав'ішуйеіс'і на остриву позін'і* <‘зв’язані зверху тички дерева’> (Косів) [КСГГ]; *Наклав тай не завершив* – «мова про копицю сіна або стіжок» (Нагуєвичі) [Франко_П 2₂: 431]; *Так помали віву́жуй копи́цю, віву́жуй, абьі с файно завершила; Копи́цю завершуйут вінко́м* (Росішка); *То вже вершобин'а, шо заверши́т' колупо́пок* (Домашин) [КГ]; *Іс'у копи́цю треба завершити, а'ну, на'ви'з' на н'у иче два | навилкы | с'іна* [Сабадош: 180] ▶ [Гр. 2: 15 (за П. Чубинським, «завершать, завершить, заканчивать, закончить (... стогъ, копну)»)] ▲ [Толстой 1997: 254 (поліс. *завыришыты*, карп. *завершити* «сделать верх на стоге...»)]; *Верх за'в'ершувал'і прамо хара'шо / та'ди |гарно за'в'ершуйут'*; *Та'к'ім стож'ком за'в'ершуйе / за'в'ершуйе / за'в'ершуйе а та'ди ўже ста'райеце те* [ГЧЗ_Т: 80, 92] ■ [СУМ 3: 44, СУМ₂₀: 934 («робити, викладати верх на чому-небудь; вивершувати», однак у цитатах ідеться суто про стіг)]

совершати (*perf* **совершити**): ▶ *Роз<но>чали класти стіжок, та ще не совершили* (Вовч.п.) [Гр. 4: 164 («выводитъ верхъ, заканчивать (напр. стогъ)»)]

– ‘формувати занадто високу копицю’

перевершувати, перевершати (*perf* **перевершити**): ■ [Гр. 3: 111 (б.л., «дѣлать, сдѣлать чрезмѣрно высокой верхъ на стогѣ»)]

– ‘заново переформувати верхівку копиці’

перевершувати, перевершати (*perf* **перевершити**): ◀ *Перевершити стіжок* [Жел. 2: 611 («anders aufschobern <повторно, по-іншому

укласти стіжок>»)] ■ [Гр. 3: 111 (б.л., «перекладувать, переложить наново верхъ на стогъ»)]

– ‘знімати верхню частину з копиці’

розвѣршувати (*perf* розвѣршити): ◀Вілізла на сіно і розвѣршила го (Гри- нява) [КСГГ; ГГ: 164]

– ‘завершуватися вгорі копиці’

вершитися (*perf* заvѣршитися): ◀Трѣба такий стіг, жебы на кул’у вершілос’а (Домашин) [КГ] ▲Та’к’ім стож’ком за’в’ершуйе / за’в’ершуйе / за’в’ершуйе а та’ди ўже ста’райеце те / в’с’ака со’л’ома і’д’е на’в’ерх / в’ер’ши’ц’а / на’в’ерх в’ер’ш’и’ц’а / закр’і’вал’і [ГЧЗ_Т: 92].

Адвербіальна семантика

[1] ‘верхня частина копиці’

– ‘у верхній частині копиці’

вверху <складати>: ◀Зберемо возів сімсот обозів, / Ой повеземо на ти- хий Дунай, / ... Там їх <в’язанок пшениці> складемо в споду широко, / В споду широко, в верху високо (Тюдів) [Шух. 4: 97]

вгорі <бути>: ◀Вдолині стіг є ширший, вгорі вуужчий (Жукотин) [Коб_ МК²: 35]

звѣрха <вішати, накладати>: ◀Йа завершіў ск’іх, то звѣрха зав’ішуйеіс’і на остриўу позін’і <‘зв’язані зверху тички дерева’> (Косів) [КСГГ] ▶Це була ко’на / з’верха накла’дали о’дин сн’ін / назі’валас’а / шапка / йак дошч с’т’ікайе / шоп ни |дуже нама’кали [Умань_Т: 102]

згорі <чесати>: ◀Ти згорі чешиі копиц’у, а йа відчѣшу зіспід’ (Росішка) [КГ]

навѣрх <давати, кидати>: ◀Йак кла’дут |дес’ім сно’піў узі’рем до зем’л’и, на’верх да’йут ку’пак <‘сніп-шапка, яким накривали копи на полі’>; Йак скла’дають |дес’ім’ сно’п’іў |жита |гуз’ірем до зем’л’і, на’верх да’йут ку’пак – то назі’вайут манді’л’і (Наконецне Друге) [Шило_С: 155, 169] ▲На верх к’ін’ тійі огрѣбини <‘рештки сіна’> – хай на копиці доход’ат [Аркушин 2: 8; Аркушин²: 358]

– ‘на верхню частину копиці’

навѣрх <накладати>: ◀Коло стирти зробили рольку <‘коліща’>, аби було легко підоймати солону на верх (Киселів) [БГ_С: 466] ▲Та’к’ім стож’ком за’в’ершуйе / за’в’ершуйе / за’в’ершуйе а та’ди ўже ста’райеце те / в’с’ака со’л’ома і’д’е на’в’ерх / в’ер’ши’ц’а / на’в’ерх в’ер’ш’и’ц’а / закр’і’вал’і [ГЧЗ_Т: 92]

навѣрха <класти>: ◀Рузлѣм’ували сн’ін і так кл’али тик’у ш’ітку навѣрха, шу’би ни замѣкло (Плешевичі) [Надсяння_Т: 220]

горі <класти>: ◀Йак ужѣ ізѣўсім <доконч’ат>, лиші вершіок трѣба <на копиц’у>, на н’у, горі, на кул ужѣ кладѣ (б.л.) [КГ]

дгорі <складати>: ♦ складати дгорі ‘завершувати копицю’: ◀Живо, жинко, складай д’горі, бо я дес маю йти (Космач) [Шух. 5: 213]

[1] ‘нижня частина копиці’

– ‘у нижній частині копиці’

вдоліні <бути> ⇔ вгорі

всподу <складати> ⇔ вверху

зіспідь <чесати> ⇔ згори

зсподу <накладати>: ► *Накладем стіжок зсподу широкий* (за П. Чубинським) [Гр. 2: 187]

сподом <бути>: ◀ *А копок складем, йик звівд на небі, / Ой наймім возів сімсот облозів, / Ой звезім же ї у крутий беріг, / Я складім же ї сподом широко, / Сподом широко, дуже високо* (Верховина) [Шух. 4: 60]

– ‘із нижньої частини копиці’

віддоліни, оддоліни <гребти>: ◀ *Од доліни сіно грѣбут’, коли товсто, то го варцабувут’, складу́вут’ у такі купы товстіші* (Ликицари) [КГ]

знизу <ставати вогким, гнити>: ◀ *Сіно стояло в острові і знизу троха відвогнуло, мусит сі вісушити* [СБ: 78] ▲ <Сіно в копиці> |м’ен’ше з’н’іло / |порт’ілос’ із’н’ізу [ГЧЗ_Т: 309]

[3] ‘основа під копицю’]

– ‘на дно копиці’

наспід <класти>: ◀ *На сп’ід кла|дес’і н’ід|гибач* <‘сіно з двох покосів’> (Голдовичі) [Шило_С: 108]; *Заб’їе здоровий к’іў, то назива́йес"а стогові́ц"а, наоко́ла к’еда́йе с’іно і там нак’еда́йе р’ішча на с"н’ід – то назива́йес"а подѐн'а* (б.л.) [Он. 1: 376]

– ‘із-під копиці’

здолу <вигрібати>: ◀ *Тре́ба выгріба́ти сіно з долу* (Новоселиця) [КГ].

4.3.7. ССП «Знаряддя. Приладдя»

ССП формують десять мікрополів, пов’язані з різними видами діяльності носіїв говору, а саме: із млинарством, гончарством, ткацтвом, рибальством, тваринництвом, лісосплавом, бджільництвом, музикуванням, транспортуванням, тютюнопалінням, які номінують професійні знаряддя, пристрої чи прилади та їх частини.

Оскільки більшість прикладів демонструє назви верхньої і нижньої частин знарядь та пристосувань, значення «верху» та «низу» представлено дзеркально, часто в одній цитаті: *Як гончар має виробити судину, кладе приготовану грудку на верхняк і тручає правою ногою спідняк* [Шух. 2: 260]; *Увес’ мед іде в’ід |нижн’ого брус’ка до |верхн’ого брус’ка / і во’ни о’так |робл’ат гн’із’до са’м’і |робл’ат* [Умань_Т: 226]; *Ніжн’е і вѣрхн’е біло* <‘полудрабок’> *ребіни* <‘драбини’> [Горбач_О: 284]; пор. у пам’ятці з XVIII ст.: *Спод и верх злыи ест посудок* <‘снасть’> *добрый* [Тимч_МС 2: 189] та ін.

Лексичні одиниці, окрім назв верхньої та нижньої частин знарядь та пристосувань, репрезентують також: типи млинів (ручний, водяний); щіток для розчісування вовни овець зверху / знизу; перекладин у конструкціях для доїння овець чи для лісосплаву та ін. (див.: таблицю 38).

Таблиця 38

Синопис ССП «Знаряддя. Приладдя»

4.3. СП «Матеріальна культура»	
4.3.7. ССП «Знаряддя. Приладдя»	
«верх»	«низ»
4.3.7.1. СМП «Млинарство»	
1) <‘частини ручного млина’>	1) <‘частини ручного млина’>
1.1) ‘верхній жорновий камінь’	1.1) ‘нижній жорновий камінь’
	1.2) ‘основа млина (ручного чи ін.)’
	1.3) ‘дощаний поміст для спорядження’
2) <‘вид млина за способом подачі води’>	2) <‘вид млина за способом подачі води’>
2.1) ‘наливний млин (із верхнім боєм)’	2.1) ‘підливний млин (із нижнім боєм)’
4.3.7.2. СМП «Гончарство»	
1) ‘верхня частина гончарного верстата’	1) ‘нижня частина гончарного верстата’
4.3.7.3. СМП «Ткацтво»	
1) ‘верхня частина ткацького верстата (його частин)’	[1) ‘нижня частина ткацького верстата (його частин)’]
^{adj} ‘розташований вище щодо інших елементів’	^{adj} ‘розташований нижче щодо інших елементів’
1.1) ‘верхній кінець веретена’	1.1) ‘нижній кінець веретена’
^{adj} ‘розташований із верхнього кінця веретена’	^{adj} ‘розташований із нижнього кінця веретена’
4.3.7.4. СМП «Рибальство»	
1) ‘верхня частина снастей’	1) ‘нижня частина снастей’
1.1) ‘рибалка, який тягне верхній край снасті’	1.1) ‘рибалка, який тягне нижній край снасті’
4.3.7.5. СМП «Тваринництво»	
1) ‘верхня частина ярма’	1) ‘нижня частина ярма’
2) ‘горизонтальна перекладина в конструкції для доїння овець’	
3) ‘щітка, якою розчісують вовну зверху’	3) ‘щітка, якою розчісують вовну знизу’
4.3.7.6. СМП «Лісосплав»	
1) ‘горизонтальна перекладина в конструкції для лісосплаву’	

4.3.7.7. СМП «Бджільництво»	
1) 'верхня частина вулика'	1) 'нижня частина вулика'
4.3.7.8. СМП «Музикування»	
1) 'верхня дека струнних інструментів'	1) 'нижня дека струнних інструментів'
4.3.7.9. СМП «Транспортування»	
1) 'верхня частина засобу пересування'	1) 'нижня частина засобу пересування; дно'
4.3.7.10. СМП «Тютюнопаління»	
1) 'верхня частина люльки'	1) 'нижня частина люльки'

4.3.7.1. СМП «Млинарство»

Мікрополе охоплює назви різних типи млинів, а саме: ручний млин, який розмелює зерно за допомогою двох каменів – верхнього і нижнього, і водяний млин, назви якого диференціюються залежно від того, як поступає вода – зверху чи знизу.

Джерела засвідчують такі назви елементів жорен (ручного млина) – **‘верхній / нижній жорновий камінь’** (1.1):

вѣрхній кáмiнь (*сomb*): ◀[ММАГ: 52 (*верхний кáмін* ‘верхній камінь у жорнах»); Lew.: 166; Горбач_КБ: 31; Горбач_ІЛ («верхняк жорен»)]; *Прибивают, щоби зерно не розтірсковало ся, а падало в дучáй* (дучку, отвір в верхнім камені) (Бистре) [Зубр_НК: 54]; *Werchnij kamin; kamin werchnij* [SŁ: 62, 139 («gorny kamieri w żarnach»)]; *Верхний кам’ин’ треси об лежак* <‘нижній камінь у жорнах’> (Карів); *Рукі́улеу к’рутимо |верхний |кам’ин’* (Добрівляни) [Шило_С: 160, 232]; *Ў нас кáжут вѣрхній кáмиєн’* (Старі Кути) [КСГГ]; *Вір’хн’ый камінь, вѣр’хн’ий камінь* (б.л.); *Веретѣно* <триб, шестірня в ручному млині> – *исѣ такый жєлїзный свѣрїн’, што убѣртат’ вїр’хный кáмін’; Їе веретѣно ш шáйбоу, шо кáмін’ на н’ум хóдит’* (Тур’я Поляна); *Веретѣно – исѣ такый жєлїзный свѣрїн’, што убѣртат’ вїр’хный кáмін’* (Росішка) [КГ]; *Вѣр’хний кáмін* [Горбач_Б: 171]; *У жорнах є вѣрхний і спїдний кáмiнь, варстáт, жорнївка, порплїцє* (Киселів) [БГ_С: 121] ▲ *Кáмин’ вѣрхн’ий – верхняк (у жорнах)* [Горбач_О: 296]; *Веретѣно ... / камн’а |вѣрхн’ого на|саджувал’ї* [ГМ_Т 3: 148] **і** *Не бѣдєшь браль ... заставѣ з’ исподне(го) и вѣрхнаго камена млынского* (Львів); *Якобы вѣ(р)хнего млына не затопи(л)* (Луцьк); *Жрѣновѣ ослїй, или осєлскїй, камѣнь вѣрхнїй млыновїй* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 57, 236; 9: 133]

вѣрхнїк: ◀[Жел. 1: 64 («= *верхнїк*»); ММАГ: 52 (*верхнїк* «верхній камінь у жорнах»); Горбач_Р: 83 (‘тс’); SŁ: 62, 139 («gorny kamieŃ w żarnach»); Горошак²: 30 (‘тс’)] ◀*Воно паде у «прогórницю»* (дїру у верхнику), а з відси поміж камїне; тут воно тре ся на муку [Шух. 1: 104]; *Вѣрхнїєк то се вѣрхн’їй млиєновїй кáм’ин’* [КСГГ]; *Werchnyk = kamin werchnij* [SŁ: 62, 139] ▲ *Вѣрхн’її |кам’єн’* [ГМ_Т 3: 147]

верхняк: ◀ [Гол.: 394 («верхній камінь вь ручной мельницѣ»); Жел. 1: 64 («oberer Mühlstein, Läufenstein <верхній камінь жорен>»); ММАГ: 52 («*вєрхн'ак* <верхній камінь у жорнах>»); Пиртей: 42 («верхне жорно у млинці»); Панцьо 2003: 239; Он. 1: 108 («(у жорнах) верхняк»)]; *Przybory przy młynie: ... 4) werchniek, wierchny kamień* [Kolberg 1: 167]; «*Вирхняк – верхній камінь у жорнах, а спідний – сподок*»; «*Жьорньанка – палочка, що порушає «вирьхньак» у жорнах*» [Кміт_С: 28, 73]; *Жорна складаються ... з двох каменів сподок і верхняк* (Волосате) [Фальк_МК: 18]; *На тім камені є другий камінь зв. «верхняк», який має в своїй середині від нутра заглиблення* [Коб_МК²: 29]; *Вєрхн'єк то се верхн'її млиновий кам'їн'* [КСГГ]; *Верх'нек'рухайїмо жорніўкоу* [Шило_С: 70]; *Вєр'хний камін – верхняк жорен* [Горбач_Б: 171]; *Око – дірка посередині верхняку жорен насипати зерно при мелені* [Горбач_Д: 473] ▶ [Пискунов: 244 (під гаслом *спідняк* «нижний мельничний камінь вь отличие отъ *верхняка*, *верхняго*»)] ▲ [Корз.: 85 (*вирхнєк* «верхній камінь у млині»)]; *Камин' вєрхн'її – верхняк (у жорнах)* [Горбач_О: 296] ■ [Гр. 1: 140 (б.л., «верхній жернов вь мельницѣ»); СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281]

верхнячок (*det*): ◀ [Гол.: 394]

вершняк: ◀ [ММАГ: 52 («верхній камінь у жорнах»)] ▲ [Гр. 1: 141 (Черніг.п., «=*вершняк*»)] ■ *Послань же мелникъ... вь Ст. для купленя каменя вершняка* (XVIII) [Тимч_ІС: 221 («верхній камінь у млині»); Тимч_МС 1: 94; КТ]

навершняк: ◀ [ММАГ: 52 (*навиєрин'ак* «верхній камінь у жорнах»)]

повєрхник: ◀ [Janów: 182 («wierchnij kamień u żagen»)]; *Верх спідника <ручного млина> лежить «повєрхник» (другий камінь), у середині повєрхника затоплений залізний «веретїнник»; Верх нього <нижнього каменя жорен, «спідняка»> покладений другий камінь – «повєрхник», що може обертати ся в «обичайці»; Аби повєрхник <жорен> добре ходив на спіднику, переходить через спідник залізне «веретєно»* [Шух. 1: 103; 2: 146; Гр. 3: 210 (за В. Шухевичем, «верхній жернов вь ручной мельницѣ»)]

горішній камінь (*сomb*): ◀ *Отвір у горішньому камені <жорен> називається дучая. ... Щоби надати горішньому каменеві оборотового руху уживається патика жорнянка* (Волосате) [Фальк_МК: 18] ▶ *Камінь у млині буває горішній і долишній* (Кам'ян.п.) [Гр. 1: 312]

↑ ↓

долішній камінь (*сomb*): ▶ *Камінь у млині буває горішній і долишній* (Кам'ян.п.) [Гр. 1: 312]

нижній камінь (*сomb*): ◀ *Niżnij kamień (w żarnach)* [SŁ: 88]; *Нижний кам'їн' лежить на стіл'ци <частина жорен>* (Задвір'я) [Шило_С: 246] ■ *Продалисмо... половину млина... кам'їн нижний* (XVII) [Тимч_ІС: 538]

подок: ◀[ММАГ: 52 («нижній камінь у жорнах»)]

спід: ◀[ММАГ: 52 («нижній камінь у жорнах»)]

спідний камінь (*comb*): ◀[ММАГ: 52 (*спідний камінь* «нижній камінь у жорнах»); Горбач_Б: 171 (*спідний камінь* «спідняк жорен»); Šišková: 150 (*spidni kamín*)]; У него <ручного млина> є на спіднім «єрмі» корба до кручення колеса з «пальками», що обертає ся на «валі» [Шух. 1: 103]; *Спідний* <камінь> – *сподок* [Кміт_С: 28]; *Spodni kamín* (w *żarnach*) [SŁ: 88]; *С'п'іл'ний кам'ін' у жорнах* (Присліп) [Он. 2: 275]; *Бокша* <'валець у млиновому камені'> – *шо шпінтл'а ў н'у заходит* у спіднім камені (б.л.) [Грицак_С 1: 274]; У жорнах є *вєрхний і спідний камінь, варстат, жорнівка, порплице* (Киселів); *Так у кож-дім млині маєса, що спідний камінь лежит на ярмі* (Рукшин) [БГ_С: 121, 687] ■ *Не бѣдешь бралъ ... заставѣ з' исподне(го) и верхнаго камена млынского* (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 57]

спідник: ◀[ММАГ: 52 (*спідник* «нижній камінь у жорнах»)]; *Верх спід-ника* <ручного млина> *лежить «повєрхник»* (другий камінь), у *серед-ині поверхника затоплений залізний «веретінник»*; *Аби поверхник <жорен> добре ходив на спіднику, переходить через спідник залізне «веретєно»*; *Посеред «колоди», витесаної з твердої лодви, вижолоблений круг, в яким спочиває «спідник» – нерухомий ка-мінь <жорен>* [Шух. 1: 103; 2: 146; Гр. 4: 177 (за В. Шухевичем)]; *С'підник буѣ трѣхи б'іл'шиї за б'ігун; Сп'ідник се вєрхн'її* (імовірно, нижній. – Т. Я.) *млиновїї кам'ін'* [КСГГ] ■ [СУМ 9: 523]

спідняк: ◀[Жел. 2: 902 («*der untere Stein in der Muhle (od. Handmuhle)* <нижній камінь у ручному млині>»); ММАГ: 52 («нижній камінь у жорнах»); SŁ: 121 («*dolny kamień w żarnach*»); Шило_С: 244 ('тс'); Он. 2: 241 ('тс'); *Przybory przy młynie: ... 3. spidniek, spodni kamień* [Kolberg 1: 167]; *Спідняк ше за діди тріє і так сидит, бо ніхто тупер ни жор-нит* [БГ_С: 512 («нижній камінь у жорнах»)] ▶ [Гр. 4: 177 («нижній жерновъ на мельницѣ»); Пискунов: 244 («нижний мельничный камень въ отличие отъ верхняка, верхняго»)] ■ [СУМ 9: 524]

сподак: ◀[Он. 2: 243 ('тс')]

сподєнь: ◀[КСГГ]

сподок: ◀[Он. 2: 243 («нижній камінь у жорнах»); ММАГ: 52 («нижній камінь у жорнах»); SŁ: 121 («*dolny kamień w żarnach*»)]; «*Вирхняк – верхній камінь у жорнах, а спідний – сподок*»; «*Жьорньанка – палочка, що порушає «вирхньак» у жорнах*» [Кміт_С: 28, 73]; *Жорна склада-ються ... з двох каменів сподок і верхняк* (Волосате) [Фальк_МК: 18].

Пам'ятки XVIII ст. документують словосполучення *горішня мельниця*, яка номінує тип млина з двома кругами: ■ *Мельница прозивасямая горішняя о двохъ колахъ мучныхъ* [Тимч_ІС: 569 («що вгорі, горішній»); пор.: *млин на два камені* [Жел. 1: 332].

Виявлено ще два значення, пов'язані з помостом для молотильного спорядження та основою млина, які репрезентують «низ»:

1.2) 'основа млина (ручного чи ін.)'

подо́к, підло́к¹: ◀[Гавука: 203 («місце, де складено млинське каміння»)];

Аби зерно у кіш насипати, треба вилізти драбинкою на «подо́к» млина [Шух. 1: 112; Гр. 3: 244 («въ мельницѣ: возвышеніе, гдѣ находятся жернова», за В. Шухевичем)]; *На під^мку стоїт кам'ін'.* *Се така підло́га* <'поміст'>; *На подку стоїало спорáджеин'е для молот'е* (Верх.); *П'ід буѣ встѣлений новіми дошкáми* (Пнів) [КСГГ]; *Зер'но засипалоси на поді у кіш / з'віт:и попадало на вал'ца* (Банілів) [БГ_Т: 125] ▶ *У клуні пшеництва на подах була* (Зміїв.п.) [Гр. 3: 158] ■ [СУМ 6: 752 («місце у млині, де встановлено жорна»)]

1.3) 'дошаний поміст для спорядження'

долі́вка: ◀[Жел. 1: 195 («Handmühlgestell <основа ручного млина>»)]

під: ▶ [Гр. 3: 158 (Кам'ян.п., «неподвижное основание вѣтряной мельницы»)].

Із-поміж водяних млинів розрізняють млини з верхнім боєм (наливні) і нижнім (підливні). У млинах із нижнім боєм колесо оберталосся під тиском течії, а в млинах із верхнім боєм починало рухатися за допомогою води, яку жолобами подавали зверху [Млин]; пор. назви млинів:

– 'наливний млин (колесо) із верхнім боєм'

вѣрхній млин (*comb*): ◀*Вѣр'хний млин – коли вода падѣ на колесо звѣрху* (Росішка) [КГ]

верхньоводне колесо (*comb, comp*): ◀[КГ («?»)]

↑ ↓

– 'підливний млин із нижнім боєм'

підспідник: ◀[Жел. 2: 650 («unterschlächtige Mühle <підливний (проти-лежний наливному) млин>»)].

4.3.7.2. СМП «Гончарство»

Засвідчено назви, зафіксовані зі семантикою 'верхня / нижня частина гончарного верстата', зокрема:

вѣрхній: ◀[Жел. 1: 64 («= верхня́к»)]

вѣрхній круг (*comb*) ⇔ верхня́к

верхня́к: ◀[Жел. 1: 64 («übht oberer Theil einer Vorrichtung, der Topferscheibe, des Butterfassesu <верхня частина пристрою, гончарного круга>»); Гр. 1: 140 (за В. Шухевичем); Шило_С: 70, 73 («верхня частина круга»)]; *У хаті уставлений і «гончарский верстат» = «круг»; він зложений із «спідня́ка» ... і з «верхня́ка» – меншого*

¹ М. Онишкевич у бойківських говірках спорадично виявив слово зі значенням «колода, на якій кріпиться жорно» [Он. 2: 95].

² Імовірно, ідеться про млинове колесо, на яке вода подається зверху.

(коло 25 ст. в пром.); Гончарський варстат. І. круг. 1. спідняк; 2. веретено; 3. жабки; 4. верхняк; Як гончар має виробити судину, кладе приготовану грудку на верхняк і тручає правою ногою спідняк, від чого крутить ся сей а з ним і верхняк із грудкою [Шух. 2: 260–262]; Верхн'ек то йе вёрхна частіна кру́га [КСГГ] ► [Бондар: 37 («верхня частина гончарного круга, на якому виробляють предмети з глини та формують посуд»)]; Опішнянський гончарський круг завжди складаєть ся з трох найголовніиших частин, верхнього круга, так званого «верхняка», нижнього круга, «сподняка» (Опішня) [Русов_Г: 44] ▲ Увесь гончарський прилад складений з двох дерев'яних кругів, прилагоджених до однієї теж дерев'яної осі. Горішній круг або головка (иноді верхняк), 22–25 сант. у попереk, призначений, щоб класти на його глину (Олешня) [Могил_Б: 57] ■ [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281]

вершняк: ◀ [КСГГ]

горішній круг (сomb) ⇔ верхняк

↑ ↓

долішній круг (сomb) ⇔ спідняк

нижнє ко́лесо (сomb): ◀ <Глину> м'ісили і ро'били гара'дул'ку на на'мокрому кіл'цеві // повір'тали но'гої'ї'нижн'е'колісо (Хотин) [БГ_Т: 241]

нижній круг (сomb) ⇔ спідняк

спідній круг (сomb): ► А стм. на 10 від кінця у гору на веретено <гончарного круга> настромлюють другий спідній круг; Робітник сідав на лаву так, щоб тулуб його був прямо проти верхняка, а коник між ногами, котрі мусять торкатись до спіднього кругу з двох боків (Опішня) [Русов_Г: 44, 49] ⇔ спідняк

спідняк: ◀ У хаті уставлений і «гончарський варстат» = «круг»; він зложений із «спідняка» ... і з «верхняка» – меншого (коло 25 ст. в пром.); Гончарський варстат. І. круг. 1. спідняк; 2. веретено; 3. жабки; 4. верхняк; Як гончар має виробити судину, кладе приготовану грудку на верхняк і тручає правою ногою спідняк, від чого крутить ся сей а з ним і верхняк із грудкою [Шух. 2: 260–262; Гр. 4: 177 (за В. Шухевичем, «часть гончарного круга»)]; Спідн'ек то йе спідна частіна кру́га [КСГГ] ► Опішнянський гончарський круг завжди складаєть ся з трох найголовніиших частин, верхнього круга, так званого «верхняка», нижнього круга, «сподняка» [Русов_Г: 44] ▲ Долішній круг або спідняк, 60 або й більше сантiм. у попереk і 5 або 6 стм. затовишки – призначений тільки за для того, щоб крутити їм увесь прилад [Могил_Б: 57–58]; Це го'лоўка називайеца з'верху <в гончарному крузі> / а то спод'н'ак / 'бол'шиї / а го'лоўка от'ка о / заўбол'ш'кі" / з'верху / називалас [ГЧЗ_Т: 254] ■ [СУМ 9: 524]

сподень: ◀ *Споден' рóbитс' з б'укового д'ерева, з м'агкóго не мóже б'ути* [КСГГ] ■ [Гр. 4: 182 («часть гончарного круга»)].

4.3.7.3. СМП «Ткацтво»

Значення '**верхня частина ткацького верстата (його частин)**' номінують деривати слова *верх* («низ» не вербалізований):

верх: ◀ *Варстát мáйе вер'х, а на чím стої́т – столéц* (Косівська Поляна) [КГ]

в'ершен: ◀ *В'іриен' – то в'ерхна частина л'áди, шо нитк'и прибиваїе'* (Косів) [КСГГ («верхня частина ляди – рухомої рами для прибивання ниток при тканні»)]

наверхняк: ◀ [Он. 1: 462 («частина кросен»)].

На позначення **верхнього кінця веретена**, ручного знаряддя для прядіння (кужівки), засвідчено низку синонімів, натомість **нижній** – репрезентує єдиний дериват *ніженець*:

верх: ► *Само веретено стоїть у ямці, що вибита у стоянї з дубового дерева, закопаному у долівці хати так, що тільки видко верх* (Опішня) [Русов_Г: 44]

вершнák: ◀ [Rud.-Ziół.: 307 («кужівка»)]

в'ершнік: ◀ [Hnát: 119 (*veršnek* «vrchná část' praslice na namotanie kúdele»)]

в'ершок: ◀ [Rud.-Ziół.: 307 («кужівка»)]; *Поламáв мi д'итвák вершióк с куді́л'и* (Великий Березний) [КГ]; *В'ершióк веретéна – кінчик* [Горбач_3]

вершóк: ◀ [КСГГ («гострий кінець веретена»)]

наверхник: ◀ [Горбач_КБ: 48 («кужівка пряслиці»)]

нав'ершник: ◀ [SŁ: 86 («kręzel (nakładany na kądziel)»); Rud.-Ziół: 267]

↑ ↓

ніженець: ► [УССГ_С: 142 («нижній загострений кінець веретена»)].

Ад'єктивна семантика

Зважаючи на те, що ручний ткацький верстат, кросна – надзвичайно складний пристрій, який містить значну кількість різних деталей (докладно див.: [Шух. 2: 254–259, обр. 175; Гнатюк_Т; Гр. 1: 137]), засвідчено низку прикметників, які номінують елементи верстата, розташовані вище чи нижче один щодо одного, а саме:

в'ерхній (навій, победрина, вилиця, частина, кобилка): ◀ *Песик* <'гальмо'> *тримаї у варстаті верхній навій* (Лукачівка) [БГ_С: 408]; *Обі частини* <ничильниці> *країні, верхня і долішня, однаково великі; Властива ляда має дві частини: спідна грубша і тяжша, верхня тоньша і легша; Нábіўки (верхня)* (Хітар) [Гнатюк_Т: 17, 18, 24]; *Снуючи в зик-зак на верхню победрину* <снувалки> *через перший чіп, попід другий, через третій а навкруги него назад поверх другого*

по за перший і т.д. аж до 3-ого чопа долішньої победрини, потім в округи него і т.д.; Аби зібрати пряжу з снувавки, бере ся її з 3-ого чопа верхньої победрини і звязує ся отузко «чіни»; Полотно буде так довге, як за довго йде пряжа від 4-ого чопа долішньої победрини до 3-ого верхньої; Поміж задними кониками ходить «верхній навій» = «волотіло» [Шух. 2: 150–151, 255]; На набілках <‘деталь ткацького верстата’> *йе* дві *вілиці* *і*: *спідна* и *вєрхна* (Росішка); *Вічкові* *ничлиниці* *маіут* *шче* в *середині* *верхн’ойі* і *нижн’ойі* *кобїлки* *трєт’е* *мале* *вічко* (Анталовці) [КГ]

горішній (триб, навій, карби, перехрестя, воротило): ◀*Гур’ішній* *триб* *прит’римує* *і* *гал’ма*, *йа’ку* *ше* *нази’вайут* *сука*; *Триб* *гур’ішній* – *триб* *дл’а* *пири’кручуван’і* *вала* з *нит’ками* (Кимир) [Шило_С: 90, 255–256]; *До* *долішнього* *навоє* *подібний* *зовсім* *горішній* *навій*; *Полотно* *звиваєть* *ся* *на* *долішній* *навій*, *а* *основу* *розвиваєть* *ся* з *горішнього*; *Навій* (*горішній*, *долішнього* *нема*) [Гнатюк_Т: 17, 20, 24; Гр. 1: 312 (за В. Гнатюком); Гр.² 1: 379]; *Снувалка* *складаєть* *ся*: *із* *чотирьох* *стовпців*, *що* *стоять* *простовисно* *до* *землі*; *двох* *перехресть*, *одного* *горішнього* <‘частина «снувалки»’>, *другого* *долішнього*, *яких* *кінці* *вдовбані* *в* *стовпці*; *Воротило* (*горішній* і *долішній*>) [Гнатюк_Т: 15, 24]; «*Середні* *стовпкі*» *вмічені* *на* *середині* *підстави* *кросен*, *мають* *вгорі* *т.зв.* «*горішні* *карби*» <‘заглиблення на брусках ткацького верстата’>. *Всередині* *лучаься* з «*середніми* *карбами*». *Горішні* *карби* *є* *призначені* *на* *поміщення* «*набіля*» *й* «*ничлиниці*» (Жукотин) [Коб_МК¹: 54]

↑ ↓

долішній (навій, победрина, вилиця, триб): ◀*В* *долині* *статив* <*ткацького* *верстата*>, *під* *штаком*, *умічений* *долішній* *навій* [Гнатюк_Т: 17]; *Триб* *ду’л’ішній* – *триб* *дл’а* *пири’кручуван’і* *вала* з *пулт’ном* (Кимир) [Шило_С: 255–256] ⇒ **вєрхній**, **горішній**

ніжній (вилиця, кобилка): ◀*Ніжна* *вілиця* *а* *в* *набілках* *тай* *вішина* з *ручків*; *Ніжна* *тай* *вішина* *вілиця* *а* *в* *кобілці* (Росішка) [КГ] ⇒ **вєрхній**

спідний (частина, вилиця, навій, победрина): ◀*Вильічка* (*спідна*) (Хігар) [Гнатюк_Т: 24]; *Аби* *пряжу* з *клубків* *снувати* *на* *снувавки*, *треба* ... *кінці* *ниток* *обох* *клубків* *пересилити* *через* *дыри* «*снува́вника*» – *ложку*, *або* *кусень* *дерева* з *двома* *дірами*, *звязати* *ті* *кінці* *разом* і *привязати* *їх* *на* *4-ий* *чіп* *спідної* *победрини* *снувавки*; *Понизше* *маголя* <*кросен*> *прибитий* «*штак*», *а* *ще* *низше* «*ходить*» *у* *ставках* «*спідний* *навій*» = «*воротіло*»; *Полотно*, *навите* *на* *спідний* *навій* [Шух. 2: 150, 255, обр. 175] ⇒ **вєрхній**.

Опозицію ‘розташований із верхнього / нижнього кінця веретена’ формують прикметники:

горішній (частина, кінець): ◀ *Горішній кінець веретена входить або в волок, або в патик, гладжений навмисно для снованя; Долішній кінець веретена аж до спода долішнього перехрестя – значно грубший від горішньої частини тому, що на ньому спочиває увесь тягар* [Гнатюк_Т: 15]

↑ ↓

долішній (частина, кінець): ◀ *Долішню частину кузівки під кочалом, затикає «прьиді́нниця» або у дірку лавиці, або у «сїдѣць»* [Шух. 2: 148] ⇨ горішній

спідній (кінець): ▶ *<Веретено> на сподному кінці загострено* (Опішня) [Русов_Г: 44] ⇨ вѣрхній.

4.3.7.4. СМП «Рибальство»

Мікрополе виявляє низку опозицій, які, зокрема, номінують частини снастей, а також рибалок, які тягнуть за певну частину снасті (модель мотивації ‘об’єкт → особа (діяч)’), пор.:

– ‘**верхня частина снастей**’

верх (*pl* верха́, верхі): ▶ *Верхі у неводі – верхній край невода* [Гр. 1: 139]; *Отаман звичайно викидає у воду верхи невода, а каміньщик викидає камінь у воду* (Херс.п.) [Яв.: 333]; *Вѣрхн’а частина с’етки с пробками / називайіц’а верха́* (Білка) [Бондар: 37 (*вѣрхі* «верхні частини таких рибальських снастей, як волок, невод», «горішня частина рибальської сітки (волока, невода тощо)»)]; *Невід, ніде під зарин йакшо верхи і споди пѣрсадит’ з нѣодногласніх кодол* [Берлізов: 44, 33 («верхня частина рибальських снастей: невода, “волока”, “бурила”, а також будь-яких сіток. “Верхи” – це канат, на якому нанизані пробки чи “галагани”, чи “балбери” (барбери), тобто поплавки»)] і *Спод и верх злыи ест посудок <‘снасть’> добрый* (XVI) [Тимч_МС 2: 189]

– ‘**нижня частина снастей**’

низі (*pl*): ▶ [Гр. 2: 563 («нижній край невода»)]

спід (*pl* споді): ▶ [Берлізов: 44, 73 («нижня частина рибальських снастей: невода, “волока”, “бурила”, а також будь-яких сіток. “Споди” – це канат, до якого прикріплені в сітках свинець чи каміння»); пор.: Берлізов: 21 («нижній край снасті, що кінчається канатом»)]; *Біла кляча на сподах камінь, щоб сторч кляч ішов* (Азов. побер.); *Споді у невода* (Полт.г.) [Гр. 2: 256; 4: 177 («нижній край»)] ♦ ▶ отпустіть спід «послабити хвіст паруса чи відв’язати його зовсім, коли починає дути раптовий вітер» ♦ ▶ прив’язать спід «прив’язати хвіст паруса до дрівки чи борта човна» ♦ ▶ звѣдить сподѣй «наблизити до купи споді двох сіток під час рибальства» [Бондар: 183 («долішній ріг паруса, віддалений від щогли у вигляді линви, якою прив’язують

парус до човна»; «линва в долішній частині рибальських снастей, на який прикріплюють свинець чи каміння») ⇒ верх.

Назви рибалок репрезентують, відповідно, деривати:

верховік: ► [Москаленко: 20; Бондар: 37 (*ве^ерховік* «рибалка, який тягне верхню частину невода *верхи*»)]

сподовік: ► [Москаленко: 67 («рибалка, який тягне нижню частину невода, спода»); Бондар: 183 («рибалка, який тягне *споди*»)].

4.3.7.5. СМП «Тваринництво»

Із семантикою '**верхня частина ярма**' зафіксовано лексичні одиниці:

вѣрхня частина (*сomb*): ▲ *Йа^армец^а скло^адаѣца с кул^а 'бак^а 'і' / іс^а 'в^архн^а 'оі час^атин^а 'і'* [ГМ_Т 3: 59]

вершнік: ▲ [Лисенко: 42 («верхній горизонтальний брус у ярмі»)]

горішня часть (*сomb*): ◀ *Горішня часть ярма, це ярмо. Спід ярма, «підгорлиця»* [Коб_МК²: 68]

повѣрхниця: ◀ *Ярмо має поверхницю, підгорлицю і заніски* (Волошкове) [БГ_С: 417]

повѣршник: ◀ *До волового запрягу вживають ярма, яке складається з таких частей: а) повѣршник, б) підгорниця, с) занізка ...* (Волосате) [Фальк_МК: 24; Он. 2: 87].

Нижню частину ярма номінує слово спід [Коб_МК²: 68] ⇒ горішня часть.

Оказіонально засвідчено назву горизонтальної перекладки в конструкції для доїння овець («струнки») – вѣршнік: ◀ *Черѣз ус^а 'і струнтѣ^а прибѣваѣют воріну, йакѣ называѣют вершнік. Попід сис^а 'вершнік ідѣт віц^а 'і ід вічар^а 'ови на дѣін^а 'а* [КГ («довгий дрючок, який прибивають горизонтально на струнку»)].

Словосполучення вѣрхня щіть / спідня щіть номінують щітки, якими розчісують вовну зверху / знизу: ◀ *Из шкіри бугайѣвойі рѣбл^а шчіти. ... Вѣрхна шчіт^а май густа, а спідна май рідка. ... Колі шчіткаѣют та спідну шчіт^а привіазуѣют до лавиц^а 'і, а вѣр^ахноѣ чѣшут* [Грицак_С 1: 240].

4.3.7.6. СМП «Лісосплав»

Мікрополе представляє слово вѣрхніця [Сабадош_ЛЛ: 179], засвідчене в закарпатських говірках зі значенням '**горизонтальна перекладка в конструкції для лісосплаву («стільця»)**'.

4.3.7.7. СМП «Бджільництво»

Назви СМП репрезентують верхню і нижню частини вулика:

верх: ▲ *А то ж знімаєца якось верх, до тоди вже той мед якось убірають* [ГМ_Т 4: 645]

вѐрхній брусóк (*сomb*): ► Увес'мед іде в'ід |нижн'ого брус'ка до |верхн'ого брус'ка / і во|ни о|так |робл'ат гн'із|до са|м-і |робл'ат [Умань_Т: 226, 228]

вѐрхня планка (*сomb*): ► Во|ни <бджоли> п-ишли з|низу ў|верх / і дойшли до |цейі |верхн'ойі п|ланки |рамки [Умань_Т: 226, 228]

вершóк: ◀Таку смереку <для виготовлення вулика> назначає газда з того боку, куда вона обернена до соньця, аби з того боку зробити вічко; надто назначає куда вершок, а куда сподок [Шух. 5: 235]

↑ ↓

ніжній брусóк (*сomb*) ⇔ вѐрхній брусóк

сподóк ⇔ вершóк.

4.3.7.8. СМП «Музикування»

Музикування пов'язане передусім із номінацією деки струнних інструментів (бандури, кобзи, скрипки) – **верхньої** та **нижньої**, які репрезентують лексичні одиниці:

верхівніця: ◀Рузп'уклас'а верх'їуниц'а на г'усл'ах, та м'їшу чиніти др'угу; Ий йака верх'їуниц'а на гуслах <'скрипка'> гладин'ка, Йак зайграют ми гусил'ки, Йакам веселин'ка [КГ («верхня дека скрипки»)]

верхівнічка (*det*): ◀[КГ (*верхівнічка*)]

верхівніще (*aug*): ◀[КГ (*верхівніще*)]

вѐрхній: ◀[Жел. 1: 64 («верхняк»)]

вѐрхня дошка (*сomb*): ◀«Голосніця» <скрипки> зроблена із «спідної» і «верхньої дошки», довкола яких іде «обр'уч»; у верхній дошці є два «голосники» – дві есоваті шпари [Шух. 3: 69]; На г'усльях є вѐрхна та й спідна дошка (Косівська Поляна) [КГ]

верхняк: ◀[Жел. 1: 64 («das obere Gewölbe, das Dach bei der бандура; Decke, Deckel <верхня частина (бандури); дека>»)] ■ [Гр. 1: 140, 26 («вибрирующая поверхность, дека»); СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281]

↑ ↓

спідня дошка (*сomb*) ⇔ вѐрхня дошка

спідняк: ◀[Жел. 2: 902 («der gewölbte Boden der бандура <нижнє деко бандури>»)] ■ [Гр. 4: 177 («дно кобзы»); СУМ 9: 524].

4.3.7.9. СМП «Транспортування»

Опозицію формують назви **верхньої** та **нижньої** частин засобів **пересування** (сани, віз), водночас варто зазначити, що «низ» представлений значно численніше:

верх: ◀Пудѐнук ... до вѐрха прихóдит (Топольниця) [ММАГ: 50 («інші назви частин саней»)]

навѐрхня: ◀Будова підвоззя кожного воза майже однакова, можна натомість змінити доволі його наверхню. Можна зняти драбинку а

підвоззям возити клеци, можна додати дошки «гнійниці» й приладити віз до воження гною, шутру, глини... [Коб_МК²: 64 («верхня частина воза; протилежне – “підвоззя”»)]

↑ ↓

поспідня́нка: ◀ [Он. 2: 121 («нижня дошка у дні ящика воза»)]

спідка: ▶ [Гр. 4: 177 («дно большой лодки (дуба)»); Чабаненко 4: 92 («дно човна-дуба»)]

спідник: ▶ [Горбач_ВД: 35 («помостина, спідня дошка в возі»)]

спідни́ця: ◀ [Жел. 2: 902 («= помістниця); SŁ: 121 (*spidnycia* «spodnia deska na wozie»)]

спідня до́шка (*comb*): ◀ [*Spodnia doczka (na wozie)*] [SŁ: 121]; *Спідна до́шка* [Горбач_Б: 160, 203 («помостина воза»)]

спідня́к: ▲ [Лисенко: 201 («дно ящика воза»)]

спідня́нка: ◀ [ММАГ: 47 (*спідн'анка* (*спін'анка*) «денниця (поміст у возі)»); Он. 2: 275 («нижня дошка воза»)]

спідня́рка: ◀ [Верхр_Л: 63, 467 («спідна дошка у воза»); Жел. 2: 902 («= помістниця»); Гр. 4: 177 (за І. Верхратським, «доска на днѣ желѣзнаго кузова»); ММАГ: 47 (*спідн'арка* «денниця (поміст у возі)»); SŁ: 121 (*spidniarka* «spodnia deska na wozie»); Пиртей: 365, 444 (*шпідлярка* «нижня дошка на підводі»); Бігуняк: 45 (*шпідлярка* «спідня дошка на возі»); Горошак²: 145, 167 («*dolna deska wozu*»); Турчин: 291 («широка спідня дошка на возі»)]

спідня́чка: ◀ [Он. 2: 275 («спідня дошка на возі»)]

сподови́ння: ◀ [Жел. 2: 905 (*сподови́нє* («= поде́нє»); Горбач_Б: 217 (*сподови́н'є* «помостина, спідня дошка воза»)].

4.3.7.10. СМП «Тютюнопаління»

Це мікрополе виокремлене на підставі значень ‘**верхня частина люльки**’ / ‘**нижня частина люльки**’, які репрезентують не описові назви, а деривати слів *верх* / *під*:

верхня́к: ▶ *Чіпка одкрив верхняк, потяг люльку, – огонь осіяв сіни* (за Панасом Мирним) [Гр. 1: 140] ■ [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281]

вершо́к: ◀ *Люлька має «вершок», у який накладає ся тютюну, і «сподок», у який затикає ся «чубук» = «чибук» = «цибух»; Вершок <люльки> треба осібно лагодити, а сподок осібно, почім припасовує ся їх до себе і в місци, де вони сходять ся, примоцовує ся їх до себе «чопиком»* [Шух. 2: 276; Гр. 1: 141 (за В. Шухевичем)]

↑ ↓

спода́к: ◀ *Спода́к – закру́чена ніжня части́на л'у́л'к'і, де прикріпл'уйе́си ч'і́бук тай тру́бка* [КСГГ; ГГ: 76]

сподок: ◀[Шух. 2: 276; Гр. 4: 182 (за В. Шухевичем, «та часть курительной трубки, въ которую вставляется чубукъ»); Піпаш: 181 («нижня частина люльки»)] ⇒ вершо́к.

Для номінацій ССП «Знаряддя. Приладдя» вербiальнoї семантики не виявлено. Ад'єктивнi i адвербiальнi значення здебiльшого є базовими, загальними, якi вказують на певну частини предмета, пристрою чи знаряддя (детально див.: 3.5.1).

СП «Матерiальна культура» репрезентує рiзнi аспекти життєдiяльностi українцiв. Номiнативне поле опозицiї концептiв *ВЕРХ* / *НИЗ* охоплює назви:

- частин та елементiв будiвлi (дах, димар, горище / пiдвал, стеля / пiдлога, поверхи, кiмнати та iн.
- одягу, який покриває верхню / нижню частину тiла; деталей одягу; верхнього та спiдного (натiльного) одягу, взуття (вiд найпростiших постолiв до чобiт) та його частин;
- вишивальних технiк; тканинних виробiв, якими покривають об'єкт зверху чи одягають на об'єкт;
- скоринок хлiба; сметанки, вершкiв i збираного молока (iз якого знято вершки);
- частин посудини (яка вiдокремлюється вiд об'єкта, здiймається (покришка) чи яка невиддiльна вiд об'єкта); а також назви посудини вiдповiдно до особливостi її частини;
- процесiв, осiб, предметiв, пов'язаних iз сiнозаготiвлею;
- частин знарядь та пристосувань (млина, гончарного та ткацького верстатiв, снастей, вулика, ярма, воза та саней, бандури та iн.).

Аналізованим лексичним одиницям властива енантіосемія: з одного боку, деривати ключового слова *пiд* засвiдченi зi значеннями: 'верхня частина будiвлi', 'стеля', 'горище', а також 'нижня частина даху, стрiхи'; а з iншого – значення 'горище' номiнують i деривати «верху» – *верх*, *гóра*, *гiрка*, *гориско*, *гóрище*, *горiшинóк*, *горiшняк*, *горiще*, *гóрнiця* (*гiрнiця*), *гóрoнька*, i «низу» – *пiд*, *пiдóк* (*подóк*), *пiдпiд*, *подiк*, *пóдiна*, *подiння*, *подiнок*, *подiсько*, *подище*, *подóчок* та iн.

Засвiдчено приклади «нейтралiзацiї» семантики у словах *гóрнiця* ('кiмната на верхньому поверсi' → 'кiмната'), *пóверх* ('верхнiй поверх' → 'поверх'). Цiкавi семантичнi змiни засвiдчено щодо значень 'спiдниця' i 'штани', якi первинно позначали спiднiй одяг, хоча на сучасному етапi вони реалiзують значення 'одяг, який покриває нижню частину тулуба', акцентуючи при цьому на змiнi ССК.

Виявлено приклади метонiмiйного перенесення: *спiдниця* 'елемент одягу; спiдниця' → 'жiнка', метафоричного: *вérхнiна* 'сметанка, вершки' → 'щось найкраще', *зiра* 'гора' → 'копиця'.

Для аналізованих назв характернi такi типовi моделi мотивацiї, як: 'об'єкт → процес' (укладання копицi), 'об'єкт → особа (дiяч)' (вершiй копицi, рибалка), 'об'єкт → знаряддя' (вила для сiна) та iн.

Виявлено тісний зв'язок із семантичними опозиціями *ЗОВНІШНІЙ* / *ВНУТРИШНІЙ*, *ЛИЦЕВИЙ* / *ВИВОРІТНИЙ*, *ПРАВИЙ* / *ЛІВИЙ* на прикладі назв одягу (*верх* 'зовнішній бік одягу, який має підкладку' / *спід*, *спідка*, *спідне сукно*, *сподок* 'внутрішній бік одягу, підкладка'), тканин (*верх*, *повёрхність*, *горішній бік*, *горішня сторона* 'лицевий, зовнішній бік об'єкта' / *низ*, *спід*, *спідка*, *підспід* 'внутрішній, зворотний бік об'єкта; виворіт') та ін.

В опозиції *ВЕРХ* / *НИЗ* збережено відносно пропорційну репрезентацію: семантичні ознаки переважно наявні в обох полюсах – у верхньому і в нижньому, однак *НИЗ* представлений вужчим і номінативним полем, і семантичним, що зумовлено несиметричністю сприйняття цих частин, очевидно, «низ» для сприйняття є важчим, прихованим.

Засвідчені контексти підтвердили умовність поділу культури на матеріальну й духовну, оскільки чимало назв перебуває на межі обох її форм.

4.4. СП «ДУХОВНА КУЛЬТУРА»

Духовна культура – духовний досвід людства: інтелектуальна і духовна діяльність людини, норми і зразки поведінки, цінності та ідеали, наука, філософія, мистецтво, мораль, релігія. Духовну культуру часто асоціюють із релігійним життям людей. Щодо вербалізаторів концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*, то духовну культуру найвиразніше репрезентує семантична тріада – ССП «Божа обитель – земля – пекло».

4.4.1. ССП «Божа обитель – земля – пекло»

«Рай зійшов у гори із неба» [Лом_ЗС¹: 48]

Засвідчений у гуцульських говірках вираз демонструє, як гуцули розуміли філософські речі, формуючи в такий спосіб свій духовний «світ», який не тільки розкриває метафору (рай → небо → гора), а й вказує напрям трансформації.

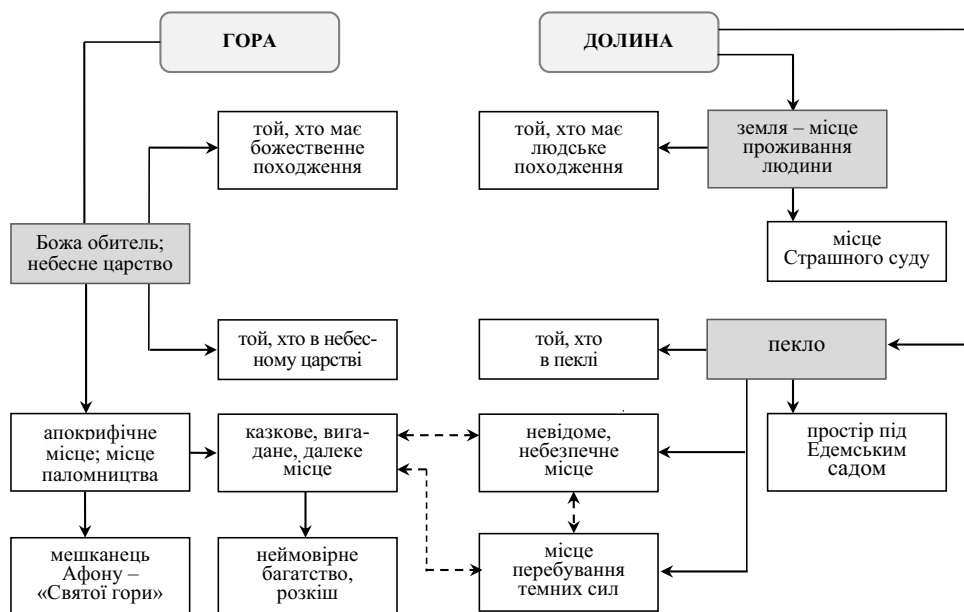
Серед семантичних груп субполя «Рельєф», що репрезентує фізичний вимір, виокремлено СМП «Небесний – земний – підземний простір», номінації якого, метафоризуючись, апелюють до духовного «простору», пов'язаного зі семантичною тріадою «Божа обитель, небесне царство – земля як місце проживання людей – підземне царство, потойбіччя; пекло».

Концепт *ВЕРХ* репрезентують назви, пов'язані з Божою обительлю, із царством небесним, раєм, а *НИЗ* – назви, що стосуються землі та пекла (потойбіччя). Водночас зв'язки аналізованої тріади реалізовано у формі двох опозицій: *Божа обитель* / *земля* та *Божа обитель* / *пекло* (див.: схему 9, таблицю 39).

Дослідники проводять також паралель «небесної вертикалі» зі світовим деревом, яке «уявляється таким, що росте через всі три світи: коренями – у

Схема 9

Семантична мережа ССП «Божа обитель – земля – пекло»

нижньому, підземному світі, гілками – у середньому, верхівкою – у верхньому» [Иванов, Топоров 1965: 202].

«Три світи» дерева, співвідносні з окресленою семантичною тріадою, передбачають два типи репрезентації у вигляді:

- двох бінарних протиставлень: *небо / земля* і *земля / підземний світ*, де *земля* фігурує як перший позитивний (на протигагу підземному світові) або як другий негативний член протиставлення (як опозиція до неба), що є «результатом двократного застосування процедури розрізнення за ознакою *верх – низ*» [там само: 100];
- тернарного протиставлення «верхній світ – середній світ – нижній світ», що передбачає наявність нейтральної сфери й апелює до тричленного вертикального поділу світу (небо, земля, підземний світ («преиспод-ня»)) [там само: 81, 202].

За католицькою догмою, проміжним простором між раєм та пеклом є чистилище, «звідки очищені душі, зазнавши випробувань і страждань, виходять до Раю» [Ле Гофф 2007: 110]. Про чистилище як «нейтральну смугу» згадують Ю. Лотман та Борис Успенський, наголошуючи на «дуальності» середньовічного світогляду (тільки пекло і рай) і «відсутності нейтральної аксіологічної сфери» [Лотман, Успенский 1977].

Таблиця 39

Синопис ССП «Божа обитель – земля – пекло»

4.4. СП «Духовна культура»		
4.4.1. ССП «Божа обитель – земля – пекло»		
«Божа обитель»	«Земне життя»	«Пекло / потойбіччя»
«верх»	«низ»	«низ»
	«верх»	
1) 'Божа обитель; небесне царство'	1) 'земля – місце проживання людини'	1) 'підземне царство, потойбіччя; пекло'
adj 'Божий, божественний'	adj 'розташований на землі'	adj 'розташований у пеклі'
adj 'всевишній'	adj 'притаманний людському життю'	adj 'потойбічний'
adj 'побожний, вірний Богові'	adj 'притаманний людині'	adj 'жахливий'
adj 'який прославляє Бога'		
adj 'богословський'		
adj 'який підноситься вгору, до Бога'		
adv 'високо в небі; у Божому царстві'	adv 'на землі, не на небі'	
adv 'за волею Бога, надприродних сил'		
adv 'у напрямку вгору – до Бога, на небо'	adv 'у напрямку вниз – <з не- ба, від Бога> на землю'	adv 'під землю, до пекла'
adv 'у царство небесне, до раю'		
		adv 'на верхньому рівні пекла'
1.1) 'той, хто в небесному царстві'		1.1) 'той, хто в пеклі'
		1.1.1) 'чорт'
[1.2) 'той, хто має божест- венне походження']	1.1) 'той, хто має людське походження'	
v 'спускатися, сходити; бути даним (Богом)'	v 'зійти на землю, стати людиною'	
1.3) 'апокрифічне місце'	1.3) 'місце Страшного суду'	1.3) 'простір під Едемським садом'
1.3.1) 'мешканець Афону'		
adj 'який пов'язаний з Афоном'		

1.4) 'казкове, вигадане місце'		1.4) 'невідоме, небезпечне місце'
1.4.1) 'неймовірне багатство'		
1.5) 'місце перебування темних сил'		

«Нейтральний» фрагмент простору у фольклорній традиції асоціюють із жучком-сонечком, із яким пов'язана ідея смерті і воскресіння, що реалізується в протиставленнях *верх* / *низ*, *небо* / *земля* [Михайлов, Цивьян 2009: 568]. «Сюжет» сонечка реконструйовано здебільшого за текстами дитячого фольклору, частково за ворожінням (переважно про погоду, але і про заміжжя, про тривалість життя та ін.) [детально див.: там само: 568–577].

Концепти *ВЕРХ* / *НИЗ* не вербалізують поняття чистилища, натомість номінують «серединну» ланку тріади – земне життя.

«Духовний світ завжди отримує найменування високого. Тільки там, на землі високій, людина побачить Бога» [Софронова 2002: 343]. Перший елемент тріади «Боже царство» («**Божа обитель; небесне царство**» (1)) ілюструють метафоризовані назви фізичного простору, первинне значення яких 'гора' (*горá; гора госпóдня, гóри небéсні*) та 'небо' (*горíшне*); спорадично в пам'ятках зафіксовано словосполучення з компонентом *гóрниця*¹, яка номінує замкнений простір, локалізований «угорі», у небі.

Наведені приклади підтверджують думку про те, що зв'язок *гора* – *небо* відображає світоглядні уявлення українців. Важливо, що і гора, і небо виявляють безпосередній зв'язок із «верхом» – верхнім світом – оселею Бога. Засвідчують тісний зв'язок гори і неба як Божої обителі міркування Олександра Афанасьєва: «сравнивая небо съ горою, народная фантазия породнила эти разнородныя понятия и въ языкѣ и въ миѣѣ... У славянъ до сихъ поръ живо старинное преданіе о томъ, что души умершихъ должны взбираться на какую-то крутую, неприступную гору» [Афанасьев 1865: 119–120].

Більшість назв сягає давніх джерел *гора госпóдня, гóри небéсні, гóрне місто, гóрний палáц*, а *гора* і *горíшне* засвідчені в говорах південно-західного наріччя (гуцульський і надсянський):

горá (*рl гóри*): ◀ *У горі, у Чорногорах є озеро. Йик земљи пожыдає дожджу, то Бог відти зсилає, з горів поверхи хмар, з Чорногори* (Тюдів) [Шух. 5: 224]

горá висока (*сotb*): ◀ *За сесе будемо ити на високу гору до Господа Бога. Він розсудит по правді* (Верховина) [Шух. 5: 75]

горá госпóдня (*сotb*): **і** *Будет во остатніе дни оказана гора Господня и дом Божий наверх горы, и поднесетя вышше над пагорки* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 19, 20]

¹ Слово *горниця* задокументовано в пам'ятках від XI ст. зі значенням 'кімната (спершу розташована вгорі, відтак – просто кімната)' [ДС: 459; МСДЯ 1: 560; Тимч_ІС: 573; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 34].

гори небесні (рл, соvb): **і** *Поты(м) сорокъ днѣй на мори свѣта того блоукалоса южъ коли(с) на високи(х) нб(с)ны(х) гора(х) ш(т)почило* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 19]; *3 тых земныхъ межигоръ взятымъ ест межи оныя небесныя горы* (XVII) [Тимч_МС 1: 425]

горішні (н): **і** *Кому́ ти с'ї, Марусун'у, клан'айіш, / Коли́ ти р'ідної́ ма́ми ни майіш? / ... Йак злит'їли два ангѣли із небá, / Та й збудїли мамунѣнку із гробá. / Стан' си, стан' си... / Подивїс'ї, Марусун'у ... на гор'їшне* (Конів) [Надсяння_Т: 322]; пор.: *горішния* ‘небо; небесний простір’: **і** *На дворї усї дивилиси в горішисе. Над Хороцевов тирвалиси хмари* [Шек_ДИ: 186]

горниці Сіонська (соvb): **і** *Възидемъ ныня и мы, братіе, мыслѣно въ Сїонскую горницю* (XII) [МСДЯ 1: 560].

Ще один метафоричний образ гори запропонував Г. Сковорода, називаючи горою Біблію, Святе Письмо: *Итак, если хочешь что-либо познать и уразумѣть, должно прежде взыйти на гору вѣдѣнія божїя. ... Но кто нас выведет из преисподняго рова? Кто возведет на гору господню? Гдѣ // ты, свѣте наш, Христе Іисусе? Ты один говоришь истинну в сердцѣ твоєм. Слово твое истина есть. Евангеліе твое есть зажженный фанарь, а ты в нем сам свѣтом* [Сковорода 1973 1: 184]. Мислитель називає горою не тільки Біблію, а й правду: *«Гора Сїон сія, в ней же вселился еси». Разумѣт ли гору? Не разумѣю. «Правда твоя яко горы божїя; судьбы твоя – бездна многа». Хочеш ли постигнуть гору? Узнай правду. «Правда твоя яко горы божїя»* [Сковорода 1973 1: 219], а «зрозуміти» для Г. Сковороди – піднятися на гору Сїон: «горою є Біблія, яка провадить людини на духовну висоту. ... Людина горою піднімається до Бога, тому Біблія – це не просто гора, але гора Божа. Так Біблію називав цар Давид [Софронова 2002: 183–184, 196–197].

Агентивну семантику **‘той, хто в небесному царстві’** (1.1) репрезентує словосполучення *вѣрхні люди*, зафіксоване у складі фраземи в подільських говірках: **і** *П'їти до вѣрхн'їх л'удей* ‘померти’ [ФСП: 192].

Значення ‘той, хто має божественне походження’ не вербалізують аналізовані назви; пор. субстантив *вїшній*: **і** *Вы отъ нижьнихъ естє, азъ отъ вышньихъ есмь* (XI) [МСДЯ 1: 458; 2: 446].

Виявлено приклади ад’єктивної семантики, які зафіксовано в пам’ятках української мови XI–XVII ст. і, як свідчать опрацьовані джерела, не засвідчені в сучасних говорах:

– **‘Божий, божественний (про небесне царство)’**

горішній: **і** *Горѣшньє цѣсарьствїє* (XI) [МСДЯ 1: 562]

горний: **і** *Пр(с)таа бѣа не зара(з) з сыно(м) възшла <‘вознесться’> на горный оутѣ(ш)ный(й) замо(к); Шбица(л) ... шномоу горне(мѣ) цр(с)твѣ; В горне(м) мирѣ страшнои и нестерпимо(и) славы твои; Горній (небесний) Іерусалим; Люде, котори ... тѣ(т) на свѣтѣ мѣста кѣ мешка(н)ю не*

маючи ... але оного горнего, и вѣчне, в пришло(м) бе(з)конечномъ животоу ... шѣкаючи, тою земною ... славою не толко гордили, але са тежъ брыдили; Лечь дѣли его, ... к^с горней ш(т)чизні ... идетъ спѣшно Тамъ с^с Творцемъ свои(м), бѣдетъ жить штѣшно; Одною зацност^ю горнегъ оногъ свѣта себе пришздобити; Радѣиса лѣствице <‘драбина як шлях до спасіння’>, по которой встѣпѣемъ на высотѣ горнюю [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 33; 7: 33–34 («перен. (належний зверхнім силам) божественний, небесний, всевишній»), 70; 9: 169; 12: 92; 16: 140]; По тыхъ земныхъ трудахъ и працахъ вытхни <‘відпочити’> собі в горныхъ палацахъ [Тимч_МС 1: 160; Тимч_ІС: 467; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 33]; Довтѣль <‘розум, дотеп’> людскій прикрую подыймаєтъ працу, абы могъ свѣдомъ быти горнегъ палацу (XVII) [Тимч_ІС: 750; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 70]

– ‘всевишній (про Бога)’

гѳрній: **і** Бгъ горній, бгъ Израилевъ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 33]

– ‘побожний, вірний Богові (про людину)’

гѳрній: **і** Прагнетъ горними абы всѣ мешканци были В вышнихъ(х) любобѣшнихъ(х) гмахъ вѣчне жили [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16: 166]

– ‘який прославляє Бога, апелює до Бога (про думки, відчуття, слова)’

гѳрній: **і** Премінивши фрасунокъ на горную радост, отложѣмо от себе грѣховную сладост; Который горныхъ скоштовал, земными латво згардит (XVII) [Тимч_ІС: 574 («високий, чудесний, небесний, райський»)]

звѣрхній: **і** Нерсостропны(и) в зве(р)хныхъ(х) смы(с)ла(х); Признаваю то, же естъ добрая и потребная речъ зверхнихъ словъ вѣдане [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 123; 11: 102]

– ‘пов’язаний із релігією, богословський (про науку, книги)’

горішній: **і** Въ горѣшнѣи гмѣи написаша (XI) [МСДЯ 1: 562]

звѣрхній: **і** Если бы и преинамудрѣишии был от зверхних и свѣцихъ наук [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 123] та ін.

Засвідчено в пам’ятках варіанти композитивів *горіносний* і *горівозносний* ‘який підноситься вгору, до Бога’: **і** Свѣтъ... естество легкое, просвѣтительное горѣносное, скороходное; Называетъ тую офѣру Анафорою горѣвзносною (XVII) [Тимч_ІС: 581]; Тогда бы свѣтло(с) тѣ и(х) і теплота, яко с прирожена горѣносна; вса бы са обернула в^сзгѳрѣ и на высоту приходила (Почаїв) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 44], а також іменник *горіносне* ‘анафора, частина Літургії, під час якої відбувається піднесення Святих Дарів’ (тобто ‘те, що підносить до неба, Бога’): **і** Анафора, по Славенску възношеніе или горѣносное (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 44 («жертвоприношення»); Тимч_ІС: 581].

Семантичну опозицію формують прикметники *гѳрній* ‘високий, величний, піднесений, патетичний’ [Жел. 1: 153 («hoch, hehr, erhaben <піднесений>»)] і *зниженій* ‘позбавлений піднесеності, урочистості; спрощений’ [СУМ 3: 661; СУМ₂₀: 1177].

Досить численно представлена адвербіальна семантика, пор. значення:
[1] ‘Божа обитель; небесне царство’

– ‘**високо в небі; у Божому царстві**’

вгорі, угорі <бути, промовляти>: ◀*Той чуў, як у горі промовило: Прощений, прощений, прощений будеш! И той чоловік жиў вітак доўгі літа и як умер, та гістаў сі ў одну годину до неба* (Черник) [Онищук_М: 50] ■ *И пізнаеш сьгогодні, і візьмеш до серця свого, що Господь Він Бог на небі вгорі й на землі долі, іншого нема* (за І. Огієнком) [СУМ₂₀: 799]
горі <сидіти>: **і** *Щ чліколюбіа Бжго! Который горъ зъ Щцемъ сѣди(т)* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 43]

нагорі <чути>: ◀*А тепер ї Бог покарав, бо шмаркає. Аби знала. ... І вчули нагорі* [ББ]

– ‘**за волею Бога, надприродних сил**’

зверху <дарувати>: **і** *Вторая сила и моц, тое книги: покров и мир, тишину всякую зверху от троичнаго божества даруюц* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 104–105 («(зверху) з боку чогось вищого, верховного»)]

згорі <спускати, наділяти>: ◀*Не бийтиси, хрестійани, смерт’ на вас готова, / У оцих роках си к’інч’ейе тис’ич’а Петрова; / спуст’у на вас згори з неба, ш’о мете си бити, / ш’о горами-долинами мете си губити* [Горбач_Б: 265] **і** *Чистота сь горы єсть* (ХІІІ) [МСДЯ 1: 552]; *Держѣмо што Всакій даръ досконалый єсть з’горы, зстѣпючій ш(т) шца свѣтлостей* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11: 167]

– ‘**у напрямку вгору – до Бога, на небо**’

вгору, угору <рушати, дивитися, возноситися>: ◀*Йик тот кінь голову здоймив, йик у гору рушив, за хвилю Господу Богу си уклонив* (Барвінків) [Шух. 5: 69]; *Подивит сі він відтак у гору, а то летит ид ньому ангіль* (Черник) [Онищук_М: 117]; *Підніс не лише руки, але й очі і серце вгору, до небес; Поки чоловік живий ще, повинен глядіти завжди вгору, підносити свої очі і думки до небес, до сонця, до Господа Бога* [Лом_ЗС¹: 162, 190] ▶ *Кажуть, що як піднятись верстов на десять у гору, так там уже починаєтця безповітряне небо і там ні дихати, ні жити ніяк неможна* (Херс.п.) [Яв.: 24] **і** *Скорѣй и быстрѣй, нѣжъ огонь, таковаа мѣтва в’ горѣ летит’* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16: 25; Тимч_ІС: 564]; *Смотрели пилно в небо, якъ Х<ристо>с ишовъ и вступоваль <‘возносився’> у гору* (ХVІІІ) [Тимч_ІС: 344]
♦ світ піднявся вгору ‘про стан легкості, полегшення’: ▲ *И світ єго піднявся вгору* (Остер) [Номис: 96]

взгору <обертатися>: **і** *Тогда бы свѣтло(с)ть и(х) і теплота, яко с прирожєна горѣносна; вса бы са оберноула в’згорѣ и на высоту приходила* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 44]

кгорі <підноситися>: ♦ взятий кгорі ‘вознісся на небо’: **і** *И взат є(ст) к горѣ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 39]

нагору <підноситися>: **і** *Взиде самъ на гороу къ Богоу, вставивъ долъ люди (XVI) [МСДЯ 1: 696]; Речи... високіє на долъ ся оунижоуют, а низ'кіє на гороу ся подносять (XVII) [Тимч_ІС: 775].*

Значну групу формують ФО із семантикою **‘молитися Богові’**, наприклад:

- вгору <підносити руки, дивитися>: **◀***Газдині дають їх <писанки> при посьвяченю паски съвященикови і то в руку за те, «що він руками ир-стить, вінчаєв, законює а при службі Божій підносить руки у гору та просить Бога за весь мир!» [Шух. 4: 222] ▶ *Як стали бідні невольники / Ой, на коліна й упадати. / Та руки в гору підіймати (Великі Сорочинці) [Колесса: 166] ▶ *Горе навчить вгору дивитись (б.л.) [Номиє: 190]***
- взгору <підносити очі, руки; дивитися>: **і** *Учи взгоръ по(д)не(с)ши; Если кто вкѣионный боудеть, взгороу на нѣо до ба нехай погледасть, и боуде(т) здоровъ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 44; 14: 5]; Соломон... руки взгору поднісиши... (XVII) [Тимч_ІС: 234]*
- горі <підносити очі, душу>: **і** *Ісѣ же възведъ очи свои горѣ и рече... (XI) [ДЄ: 570]; Възведъ очи горѣ (XI); Долу вчи имѣти, а дію горѣ (XII) [МСДЯ 1: 552, 749]*
- дгорі <підносити очі>: **◀***«Так си молю Богу, ек молилися мої предки», – підводічі побожно очі д'горі, зітхаючі, відповів Іванчік; Підвів очі д'горі, помолвси [Шек_ДІ: 287, 474]*
- догори <підносити руки, серце>: **◀***Я молода Бога прошу, / І до гори руки зношу (Ваньковичі) [Гнатюк_Г 1: 103] і *О чистото, возило духовное, которымъ державцу то єсть срдца твоего до горы выносит (XVII); Подняв Моисей до горы руки свои (XVIII) [Тимч_ІС: 288, 565]**
- кгорі <дивитися>: **і** *Позри к горѣ на нѣо и вижєь стѣи же никита (XV) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 19].*

«Дорога» до раю засвідчує релігійні уявлення діалектоносіїв, які виявлені у форматі паремії *навѣрх виплавати* ‘потрапляти в царство небесне, до раю (по смерті)’: **♦** **◀***Грішник на приспѣдне потапайє, а праведник навѣр'х виплавайє (б.л.) [КГ].*

Низка назв, серед яких домінують словосполучки з базовим словом *гора* (*гора божя, гора ангельська, гора свята, гора сіонська*), реалізує значення **‘апокрифічне місце’** (1.3), тобто місце, де, відповідно до народних передань, відбулося якесь чудо і яке відтак стало місцем паломництва:

гора ангельська (*сomb*): **◀***Там за горою за ангѣлскою Божая Мати в положі <‘вагітна’> была – в положі была – сына вродила (Бітля) [Свенц.: 141]; На горі ангельскі, на долині одиленскі спала присв. Гіва під оцем Николаєм, під чудоўним образом (Черник) [Онищук_НК: 4]*

горá божá (*сomb*): **◀***Горá божá, горá, горá кармазѡва – / То ся поламала ласка шугайѡва <‘парубкова’> (Великі Лучки) [Верхр_ЗнД: 171]*

гора́ святá (*comb*): ◀ *С полуднёвуго <боку> – Білокáмін'с'ка гурá / на заход'і йе не^нре^нг'ін і с'в'ітá гурá / пít не^нре^нгоном цвинтáр* (Ушня) [Шило_Т: 220]

гора́ сіонська (*comb*): ◀ *На горі, на осіяницькій, на девятиранцькім зілю там бóжа Мати спала – спочивáла* (Мшанець) [Зубр_НК: 35; Он. 1: 207; 2: 26]; *На осіяницькій горі сияньке зіле, с'єте праведне сонце сходить і заходить; там Божя матка легла спати, спочівати* (Брустурів); *На горі сиянській матер Божя в зілю заснула. Приснив сї їй сон дивненький: Сус Христос, син маленький* (Верховина) [Шух. 1: 39, 40]; *Ой Пятнице, осіяницька гора горит!* – «значіне неясне» (Мшанець) [Франко_П 2₂: 612] ▶ *На Сіавській горі кряжі кряжують, / Кряжи кряжують, церкви будують* (Валуй.п.) [Дикарев: 150] ▲ *Святий Григорій! Зойди на Осіяньску гору, заграй у Егоровську трубу, иззови вовків і зацепи їм зуби, губи, щелепи й елета <'нутроші'>* (Черніг.г.) [Яв.: 190].

Пам'ятки на позначення гори Афон, місця паломництва східного православного світу в Греції, фіксують назву *Свята гора*, а гори Сіон (пагорб у південно-західній частині Єрусалима) – *Божая гора*, *Сіонська гора*: **і** *Маю волю ъхать до Святоѣ Горы* (XVI) [Тимч_ІС: 306]; *Иди противко Мвисеши на пѣщѣ. Который вышоль противъ емѣ на горѣ бѣжїю и поцѣловаль егѣ; Престо на горѣ сіонской поставлени, тыи ш(т) тіла Кровию Хр(с)товою кѣплени* (Чернігів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 19, 20].

Зацікавлення викликає словосполучення *гора сіонська*, яке етнографічні джерела фіксують у проханнях заступництва божественних сил із гори Сіон [ЕСУМ 4: 221–222; а також: Юдін 1997: 189–190]. На думку С. Толстої, гора Сіон «символізує вершину світу у вертикальній моделі простору» [Толстая 1997: 32]. Засвідчені діалектні варіанти назв гори Сіон – *осіянька*, *сіяньска*, *сіавська*, *сіонська*, *ясінська*, *осіяницька* та ін. – демонструють досить примітивне трактування біблійного світу, що через нерозуміння, «незбагненність» значення цього «означення» для мовців зумовило появу значення 'казкове, фантастичне, вигадане, далеке місце'; пор., наприклад, фрагмент цитати про те, як чоловік шукав і знайшов свою жінку-відьму (▲ *А там дес за рекою, там якіесь Сіаньськіє гори булі* [ГМ_Т 2: 165]). Неусвідомлення ситуації доповнює і пояснює діалог між експлоратором та інформатором: – *Що то за гори «Сіаньськіє»? – Сіаньськіє гори дес там називасца. – А таке місце дійсно є? – Ну, так, аякже* [там само], а також займенник *якіесь <Сіаньськіє гори>*, прислівники *там*, *дес*.

На позначення особи – мешканця Афону, «Святої гори» (1.3.1), засвідчено слово *святогорец*: **і** *Блже(н)но(и) памяти велики(й) старе(ц) Иоань выше(н) скы стогоре(ц)* (XVII) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 214] (при цьому слова *горець* опрацьовані джерела не фіксують). Виявлено також прикметник *святогórський*, однак невідомо, про яку саме «Святу гору» ідеться: ▶ *Ударь шумно в'крїсы святогорскїй звóне* («изъ оды, написанной въ Галиціи») [Б-Н: 197].

Значення 'казкове, фантастичне, вигадане, імовірно, далеке, невідоме місце' (1.4) представляють переважно назви *горі* з атрибутивними компонентами *золота, сіонська, склянна (склянчана, склянiana), тридев'ята*, засвідчені в говірках південно-західного наріччя, і *кудикина (закудикина), бісова, куца гора (гóri)*, поширені в говірках південно-східного наріччя, наприклад:

горá бісова (*сomb*): ► *На бісову гору збирати помідори* [ФСГД: 143]

горá золотá (*сomb*): ◀ *Із за гори за високої, / Ясний місяць сяє, / А за другої, зза золотої, / Молодий конем йиграє* (б.л.); *Одної ночі вздрів він крізь сон високу золоту гору, тай каже до жинки: Шо то за гора? Мушу піти, подивити си! – А вона каже: Не треба тобі іти там, бо то гора така, шо йик хто вййде на ню, то закаменіє* (Верховина); *Вййшов золотий чоловік з золотої церкви и йшов на золоту гору у золотім убраню* (Шешори) [Шух. 3: 17, 44; 5: 85, 248]; пор. також: *За 'водами золо'т'і 'гори, та далека до'рога* (Вербовець) [КСГГ]

горá кудікина (*pl' góri кудікині, сomb*): ► *За кудікин'і гóri по красні помідори* [ФСХ: 53]; *За кудикину гору збирати помідори!* [ФСГД: 143]

горá кúца (*сomb*): ► *На куцу гору збирати помідори* [ФСГД: 146]

горá сіонська (*сomb*): ◀ [Жел. 1: 577 (*осяяньська горá* «ein fabelhafter Berg <казкова гора>»)]; *Приснило сьа йому, шчо йи йасьіньська горá* (Луково) [Гнатюк_УР: 70; УЗГ_Т: 215]; *Тамта била розумнійша і повіла йі: «Іди і заводі під дверьмі: «Ой Пятнице, осияньцька горá горіт!»* (Мшанець) [Зубр_НК: 34]; *Ой Пятнице, осияньцька гора горит!* – «значіне неясне» (Мшанець) [Франко_П 2: 612] ▲ *А там дес за рекою, там якісь Сіяньськіє гори булі. Прілетів – аж там баба <'дружина, яка була відьмою'> його* [ГМ_Т 2: 164]

горá склянна́ (*склянчана́, склянianá*) (*сomb*): ◀ *Ти маєш долю; є на скльинній горі Єлена Константина, ти ї озмеш, то твоя доли!* (Барвінків) [Шух. 5: 22]; *Так хочемо доставити свóму тáтови ліки из-за киплячого мóря, из-за склянної горі* (Росішка) [КГ]; пор. зв'язок із потойбіччям: «вь Подоліи разказывають о стеклянной горѣ, на которую надо будетъ «драпаться» на томъ свѣтъѣ» [Афанасьев 1865: 120]; *Тогда прійшоў пуд йінну склянчану гору* (Луково) [Гнатюк_УР: 70; УЗГ_Т: 215]; *Його вйзволіли тоті л'удѣ, йакьх вун вйзволів вьд*

¹ Чимало ФО пов'язано з *кудикиною (закудикиною) горою*, про яку згадують, коли не бажають відповідати на запитання «куди йдеш?» (прикметник *кудикин* мотивований відносно-питальним прислівником *куди*). Серед варіантів «відповідей» засвідчено такі, які уточнюють «локацію» (*де ростуть помідори, де живуть два Федори, де Макар те-лят пасе*) чи вказують «мету», наприклад, *горобців драть (пастити); красти (збирати, їсти, косити, шукати, садити, воровать, поливать, рвать, продавать)* [сині, червоні, красні, зелені] *помідори; по зелені помідори; крейду косити; ганяти бабу Федору; го-рох молотити; собак ганяти; жаб колоти; збирати горіхів гору* [ФСГД: 142–146]. Таке розмаїття «відповідей» засвідчує продуктивність моделі цієї ФО, її частовживаність та популярність серед діалектоносіїв.

шаркани на скланчануй гóрі (б.л.) [КГ]; *Было de ne было за červenym tor'jom za skl'an'anom horom* [Паньк.: 521]

горá тридев'ята (*comb*): ◀ *Палю ружу вітрову ... / Визиваю, викликаю / На тридев'ету гору відсилаю, / За тридев'єті двері запераю* [Шек_ДИ: 384–385].

Наступний етап метафоризації демонструє переносне значення **‘неймовірно багатство, розкіш’** (1.4.1), що номінує словосполучка *горá золотá* (*pl góри золоті*): ◀ *О золотих горах снит му ся – «говорять, коли кому снить ся щось надзвичайно гарне або щасливе»* (за М. Гнідковським); *Хоц бис ми даў зўоту гору – «scil. то сього не зроблю»* (за І. Верхратським) [Франко_П 3.: 139; 1₂: 414]; *Жебы-с мі мамусю зўоту гору даўа, / Не буду робити, не буду нич маўа; Хоц быс мі мамусю зўоту гору даўа, / Я бы ей пропиўа і прогайнувала* (Перегримка) [Верхр_Л: 232, 457]; *Хоц бы-с мі матусю звоту гору дала, я бь ей пропива і прогайнувала* [Пиртей: 322; також: Піпаш: 38] ▶ *Се їм золоту гору, та й ту рознесуть* (Київ, Лубен.п.) [Номис: 211; Гр. 1: 309; Гр.² 1: 375 («несмътное богатство»)].

Як свідчать проаналізовані джерела, гора, яка у світовій міфології репрезентує «тричленне вертикальне членування світу – небо, земля, пекло (“преисподня”)» [Іванов, Топоров 1965: 81], водночас виявляє зв’язок і з «верхом» – верхнім світом – оселею Бога, і зі світом демонічним, що тяжіє до «низу», хоча відповідно до вертикалі ціннісних значень гора¹ все-таки здебільшого має позитивне значення [пор.: Софронова 2002: 344].

У степових говірках відомо чимало ФО, пов’язаних зі смертю. Упорядники пояснюють це тим, що «слов’янські поховання завжди знаходилися на підвищенні» [ФСГД: 141]. Фраземи репрезентують значення:

– **‘поховати’**

◆ *відпровáдити (віднести) на (за, під) гóру*: ▶ [ФСГД: 141 («поховати; померти»)]

◆ *віднести на крейдяну (Лісу) гóру*: ▶ [ФСГД: 141 (‘тс’)]

◆ *відпáвити на Холодну гóру*: ▶ [ФСГД: 141 (‘тс’)]

– **‘про близьку смерть’**

◆ <Лиса> *горá ждé*: ▶ [ФСГД: 141, 143 («хто-небудь близький до смерті»)]

◆ *порá на гóру*: ▶ [ФСГД: 141, 143 (‘тс’)]

◆ *на гóру дивитися (поглядати)*: ▶ [ФСГД: 141, 143 («бути близьким до смерті»)].

«Нижній» світ виразно демонструє словосполучення *лиса гора*, що, за легендами, є горою-місцем збору відьом (1.5) [Гр. 1: 309 (за П. Чубинським)], як і слово *верх* ‘гора’, наприклад:

¹ Ця гора, на думку Г. Сковороди, «столица Сіон, яже есть мати всѣм нам» [Сковорода 1973 2: 144].

верх: ◀ *У верхі ти дорога!* – «говорять лихому, напасливому чоловікови, мовляв, відчепи ся, йди на верхи та на гори, куди відсилають злих духів» (Лолін) [Франко_П 1₁: 148; Он. 1: 108]

горá ліса¹: ◀ *І на мудрым дѣдько на лысу гору ъздить* [Ількевич: 40; Номис: 126 (за Г. Ількевичем); Гр. 1: 309 (за М. Номисом)]; *Ти відьмо шуруєш собов на Лисі гори – «лайка. Натяк на віруване про відьомські збори на якійсь Лисій горі»* (Лолін) [Франко_П 1₂: 212; пор. також: Піпаш: 38, 93] ▶ *Ліса горá* «гора съ обнаженной вершиной, – согласно народнымъ повѣрьямъ обычное мѣсто собранія вѣдьмъ и чертей» [Гр. 1: 309 (за П. Чубинським); Гр.² 1: 375].

Другий елемент тріади «Земля» у носіїв говорів асоціюється з «низом» на протигагу небесному «верху»: «якщо небо в міфологічному бінарному світобаченні уособлює переважно “верх” космогонічної моделі, то земля, поза тим, що має зв’язок з небом і належить до найвищих святостей, уособлює “низ” цієї моделі» [Огар 2016: 139].

Із семантикою ‘земля – місце проживання людей’ (1) засвідчено слово *діл* та його деривати *долина*, *долище*, *паділ* (*падол*), *юдоль* (*удол*). Спорадично зафіксовано префіксальний дериват *межигори*, семантика якого вказує на нижню частину гір, простір між горами, тобто на долину. До прикладу:

діл земній (*сomb*): **і** *Наклони верхъ з^f по(д) нѣа до земного долѣ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 112 (*земній долѣ* «паділ», *дол плачу* «юдоль печалі»)]

діл плачу (*сomb*): **і** *3 долѣ плачѣ в^f Небо вместила* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 112–113 («юдоль печалі»)]

доліна світовá (*сomb*): **і** *Долина свѣтова* (XVIII) [Тимч_МС 1: 220 («земний поділ в віруванні християн»); Тимч_ІС: 773]

долище: **і** *У(т) того долища, множество нечистыхъ дѣховъ впаде въ члѣкы* (XV) [МСДЯ 1: 695]

межигори земні (*рl, сomb*): **і** *3 тыхъ земныхъ межигорѣхъ взятымъ ест межи оныя небесныя горы* (XVII) [Тимч_МС 1: 425]

паділ: **і** *Выживши на сем^f падолѣ плачу многіѣ лѣта* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

паділ (поділ) зéмний (*сomb*): **■** [СУМ 6: 13 (*паділ (земній)* «заст. земля як місце проживання людини з її турботами, стражданнями і т. ін.»)] **і** *Кгда високого нѣа, незычливые оброты, на падолѣ зéмний кола свои накервали* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Уже мнѣ, вижу, стелется дорога з сего земного подолу до Бога* (XVII) [Тимч_ІС: 791]

паділ оплаканий (*плачливий, плачевний*) (*сomb*): ▶ *На тім оплаканимъ падолі плачу* [Пискунов: 176 (*падол* «юдоль, долина»)] **і** *Не забавляйтеся въ плачливомъ падолѣ вѣка сегш* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9: 194]; *На томъ оплаканомъ падолѣ плачу; Тебе с плачливого падола выводить*

¹ *Лиса гора* номінує також ‘безлісу гору’: ◀ *Ой кувала зазулечка по під гору лису, / Та куди він бай утікав, та позбивав росу* (Ворохта) [Шух. 3: 222; Піпаш: 38, 93] **і** *От лисей горы по болото* (XV) [Тимч_ІС: 563].

(XVII) [Тимч_МС 2: 80 «(пол. *padół*) долина, юдоль»]; *Духом своим владычнѣмь, ..., в том подолѣ свѣта того плачевномѣ, абы насѣ провадил* (XVII) [Тимч_ІС: 266]

падiл плачú (*сomb*): **і** *Амѣфѣтеатри то естѣ дивовиска того падолу плачу* (XVII) [Тимч_ІС: 21]

падóлок: **і** *И ро(з)радити мѣшкающихъ в^ѣ падолкѣ сиріи* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15: 9]

юдóль: ► *У великихъ проповѣдниківъ людської віри, чи вони сходили зъ громомарної гори у юдоль повсяденицини, чи...* [Гр. 1: 330] **і** *Їждоль же плача; Завѣшта въ ѡдоли плачевнѣи* (XI) [МСДЯ 3: 198, 1155 (ѡждоль «обр. долина»)]; пор.: [СУМ 11: 612 («книжн., заст. місце, де страждають, мучаться, терплять нестатки; злигодні, турботи, смуток і т. ін.»)]

юдóль мирський (*сomb*): **і** *Самъ бо Исусъ Христосъ, яко фюники доброплодны въ мирськихъ удолихъ, избѣралъ вы естѣ* (XII) [МСДЯ 3: 1153 (ѡждоль «обр. долина»)]

юдóль плачевний (*сomb*): **і** *Завѣшта въ ѡдоли плачевнѣи* (XI) [МСДЯ 3: 1155]

юдóль плачú (*сomb*): **і** *Їждоль же плача* (XI) [МСДЯ 3: 198].

У цьому контексті варто зазначити, що більшість цитат, які ілюструють вживання вербалізаторів концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* на позначення землі, сягають періоду XI–XIX ст. і, як свідчать опрацьовані джерела, не функціують у сучасних говірках¹. Це може свідчити про уявлення та сприйняття земного життя в давні часи: відзначено негативну конотацію назв, яку посилюють деривати дієслова *плакати*, наприклад, *дiл* (*долина, падiл, юдол*) *плачú; плачливий* (*плачівний, оплаканий*) *падол* (*юдол*); часом наявні й подвійні акценти: *На тім оплаканім падолі плачу* [Тимч_МС 2: 80; Пискунов: 176]. Виявлено словосполучки з прикметниками *земний* (*дiл, долина, падол, подол, межигори*), *світовий, мирський* (*долина, удол*). Деякі цитати розширюють контекст, акцентуючи на часопросторі – *вік сей, світ той – въ плачливомъ падолѣ вѣка сегш* та *в том подолѣ свѣта того плачевномѣ* [Тимч_ІС: 266].

Пам'ятки документують також агентив *нижній* зі значенням 'той, хто має людське походження' (1.1): **і** *Вы отъ нижьнихъ есте, азъ отъ вышньихъ есмь* (XI) [МСДЯ 1: 458; 2: 446].

Вербіальну семантику репрезентують два значення: перше тяжіє до «небесного» – 'зійти з неба (від Бога); бути даним <комусь> (Богом)' – *низійті* (*perf*): ► *З святого неба низійшла твоя і доля, і недоля* (за Т. Шевченком) [Гр. 2: 563 («снизойти»)]; пор.: Жел. 1: 528 («herabgehen, -kommen, -gelangen, -steigen <спускатися вниз, знижуватися>»); СУМ₂₀: 1947 («зійти згори вниз»)]. Друге

¹ Аналізуючи концептуальну опозицію *небо* / *земля* в українській поезії ХХ ст., А. Огар наводить *рай* / *пекло* як одну із субопозицій, проводячи паралелі між небом як раєм та землею як пеклом: «із космогонічних образів небо зазнало найбільшого впливу християнського вчення: на небі рай, непорочні душі, ідилія, вічний спокій та блаженство. Натомість земля – місце випробувань та страждань» [Огар 2016: 140].

ж – до земного, а радше «людського»: ‘зійти на землю, стати людиною’ – *внизитися* (*ref*): **і** *А внизивши(с) дла на(с) в то(м) нес̄м̄ртє(л)но(м) т̄л̄ѣ поч(л) мати вла(д)но(ст) члч(с)кою* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 124 («знизитися, опуститися»)].

Опрацьовані джерела (здебільшого XI–XVII ст.) фіксують прикметники зі значеннями:

– ‘розташований на землі; земний’

долішній: **і** *За Дішею Хр(с)товою; в дол̄вшинною стран̄ земл̄ѣ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 114 («земний»)]; *Пришель еси на землю въ дол̄вшинною страну* (XVII) [Тимч_ІС: 775; Тимч_МС 1: 220 («земний»)]

дольний: ► *Поети, мов боги, ні нащо не вважають і пісню зорною про дольний світ співають* (за П. Кулішем) [Гр. 2: 180] **і** *Тые ... которые ся оборучнымъ щастя п̄станованьемъ <‘ласки’> тепер зъ долней низкости на малую горку вынеси... и отъ маленькихъ неласкъ людскихъ в̄тровъ обваленья боятся* (XVI); *Мір̄ сей долный, видимый* (XVII) [Тимч_ІС: 773 («долный мір̄ «долина світова»); Тимч_МС 2: 261 («що в долині, долишній»)]; *Гдыж земля долняя, зъ горнымъ небомъ есть знята* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 110]

нізький: **і** *<Ісус> спустиль са на низкіє краини земніє, а вселиль са во живот Пречстои Панны* (XVII) [Тимч_ІС: 1]

– ‘притаманний людському життю’

долішній: **і** *Все... елико же дол̄вшиннаго житія; Почювы и ин̄ѣми красами житія сего и дол̄вшиннаго обрата <‘спосіб життя’>* (XI) [МСДЯ 3: 1625 («нижній; земной»); 2: 544]

– ‘людський, не божественний, притаманний людині’

дольний: **і** *Дольнее прельщение <‘спокуса’>* (XIII) [МСДЯ 1: 697 («земной (? – І. С.)»)]; знижений: **і** *Не вм̄ѣшает̄ са и не вложит̄ся в̄ знижоню чл̄в̄ю нат̄р̄ѣ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12: 118 («перен. (спрошений; грішний) знижений; низький»)]

ніжній: **і** *Створителю вышних(х) речей и нижнихъ: п̄снь ѡ(т) Аг̄гльвъ... и ѡ(т) чл̄к̄ прійми* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 116]; ніжчий: **і** *В низшихъ силахъ души, которіє сполне з быдлѣты маемъ, тяжкіє чул̄ зрушеня до гр̄ѣху* (XVII) [Тимч_ІС: 161].

Адвербіальну семантику демонструють:

– ‘на землі, не на небі’

долі <бути>: ► *І пізнаєши сьгодні, і візьмеш до серця свого, що Господь Він Бог на небі вгорі й на землі долі, іншого нема* (за І. Огієнком) [СУМ₂₀: 799] **і** *Взиде самъ на гороу къ Богу, вставиць дол̄ѣ люди* (XVI) [МСДЯ 1: 696 («внизу, въ долинь»)]

– ‘у напрямку вниз – <з неба> на землю’

долі <забирати>: ◀ *А |anhel sohriš|yŷ byŷ pr|otyŷ B|oha. Та toh|o |anhela Boh zabr|aŷ dol|u* [Паньк.: 437]

наділі <падати, знижуватися>: **і** *Кликунь ихъ (Сараценоръ)... спадши на доль, нендзне и мизерне безбожнью свою душу рыгыгнулъ и выкынулъ; Речи... високіє на доль ся оунижоуют, а низ'кіє на гороу ся подносять* (XVII) [Тимч_ІС: 445, 564]

надолі <падати>: **і** *Поднесуя к горѣ упаду надолѣ* (XVII) [Тимч_ІС: 775 («унизу, долі»)].

На позначення місця, де, за біблійним пророцтвом, має відбутися Страшний суд (1.3), домінують варіанти словосполучки *долина Йосафáтова* (*Йосафата*), згадана у Святому Письмі: **«Говорять розстаючи ся з кимось на завсїгди, без надїї побачити ся ще в житю. Йосафатова долина – летендове місце страшного суду; Увидимо сї на Сафатові долині (Нагуєвичі) [Франко_П 1₁: 166; пор.: Он. 2: 204]; *Йо-йой-йой, чи ми ще тебе увидиме коли на страшнім суді, в сафатовій долині* (Жукотин) [Зинич_П: 17]; *Типер є такі сім вітрив, шо ше ни вїйшли, аж тогди знимут си, звієт си дужи бура вилика и звієт ті спужи на Сафатову долину* (Голови) [Шух. 5: 14]; *Третої днини по Здвижіню Осафата, того шо єго Осафатова долина, на икій будет Страшний суд. Тої днини нічо ни робят, аби си мочі видіти на Осафатовій долині, єк будет страшний Суд* [Гк: 73]; пам'ятки фіксують оронім у прямому значенні: **і** *Плинець той потіокъ между Іерусалимомъ, и горою оливною, и переходить чрез' долину Іосафатову* (XVIII) [Тимч_ІС: 775]. У мовленні львів'ян зафіксовано назву у складі ідіоми *післати на Йосафатову долину* 'убити': **«І ти б мене, свого щирого приятеля, післав на Йосафатову долину? Ех, братіку, не вірю [ЛЛ: 600].****

Спорадично в цьому значенні у джерелах XI ст. засвідчено *удоль плачевна*: **і** *Камо въ ждоль плачевьнужьж* (XI) [МСДЯ 2: 957 (*плачевьната ждоль «Йосафатова долина, отдѣляющая Іерусалимъ отъ Елеонской горы»*)].

Третій елемент тріади «Пекло» формує опозицію першого – «Божа обитель (= рай)». Моделюючи духовний світ у вертикальній проєкції, Г. Сковорода рай і пекло вважав «точками верху та низу цього світу, які не підлягають ретельному описові» [Софронова 2002: 427]. На підставі опрацьованих джерел, **пекло**¹ репрезентують деривати базових слів *діл* (*долище, долина*) та *під* (*пресподне, пре(і)сподня*):

діл: **і** *Адъ: Мѣстце которого нѣзнаемо нѣ видимо... або пекло, доль; Подо мною Доль, в нимъ Стоць дровъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 113 («перен. пекло»)]

долина пекла (*сотв*): **і** *В долине пекла* (XVI) [Тимч_ІС: 772–773]

долище пресподне (*сотв*): **і** *Положиша ма въ долици преисподнемь* (XV) [МСДЯ 1: 695]

пресподне (*n*): **«Ой упав він ледіничок у тьиженькі руки, / Пішла душа на пресподне, а тіло на муки (Космач) [Шух. 3: 220]; *Чєму би те ни узєв ничістий у пресподне, екти си лиш йиму вічно молиш?; <Нечісту***

¹ У західнополіських говірках засвідчено слово *пекло* із семантикою 'яма (природна)' [Черепанова 1983: 181].

силу> у пресподне видсила в там заклинав; Бо хоть ви оба вже давно завдали свої душі нивмиваному в пресподне тай маєте протів мене до помочи чьорта, то я однако вас си ни бою; Тай завернув йиго <тіло померлого> назад тудя, відків він був приліз – нид ніч, а з-нид печі в пресподне [Шек_ДИ: 31, 191, 401, 420] ♦ ◀Грішник на присподне потапайе, а праведник навёр'х вплавайе (б.л.) [КГ]

пресподня: ◀Преисподня «Unterwelt, Hölle <підземне царство, потойбіччя; пекло>» [Жел. 2: 736]; Преисподня «безодня, пекло» [Кобилянський 1980: 44] ▶ Пішла вона (надія) на той світ в преисподню, коли ще й там знайду спокій, зотлівши (за П. Кулішем) [Гр. 2: 181; також: Б-Н: 297 (преиспідня «адь¹»)] і Пръисподьнѣа «адъ» [МСДЯ 2: 1652]; За гордость и противенство Богъ з неба ангеловъ звергль во преисподня; Воскресеньемъ своимъ нбо и землю, и приспо(д)наа просветиль [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 24; 13: 203].

Варіанти *пресподне*, *пресподня* засвідчені в гуцульських говірках із значенням **‘невідоме, небезпечне місце (під землею або на дні водойми)’** (1.4): ◀Боевси, шо ханнут мене Бог знает куда ... аж у пресподне – на тридев'єту земню [Шек_ДИ: 26]; Пішло усьо у тото озеро; гет, шо у стаї було, хiba віўці грім побиў, а решта усьо пішло у присподню...; Всякий обминає Озера з певним жахом, бо то може хрескінина задурити туди Мана, шо и утопит сі у присподни (Черник); Пішла она одной негілії, ци уже за грибами, ци за чим і лиш увійшла у ліс – а то зимле сі проступила і она упала у присподню (Черник) [Онищук_М: 3; Онищук_НК: 9]; пор. також у складі назви «водяної відьми» у західнополіських говірках: ▲ *тота, шо в присподнім жиїе* [Дзензелівський 1973: 164].

Субстантив *пресподній* зафіксовано в пам'ятках від XI ст. із семантикою **‘той, хто в пеклі’**: і Преисподнихъ силы, противьнии Хбоу [МСДЯ 2: 1652]; Латвей на долъ до преисподнихъ спасти, анижь на высоту възлетити (XVI) [Тимч_ІС: 23]. Б. Кобилянський засвідчив *пресподний* в гуцульських говірках на позначення чорта: ◀Той з безодні, з гл'ібокого підзем'я, з пекла. Слово Пресподний від понів пішло і від дяків (запозичене із церковнослов'янської мови. – Т. Я.) [Кобилянський 1980: 44; Хобзей 2019: 361].

Джерела з Гуцульщини фіксують синоніми *поділ* (*подбл*) та *нижня земля* на позначення **простору під Едемським садом** (1.3), апелюючи до біблійної історії про Адама і Єву: ◀Вин <сатана> думав йикби то Адама и Йиву з царства <Едемський сад, рай> на подол, то є на цю нижню, першу земню поза царством, забрати. Вин сказав Адамови и Ииві: Ви зробіт блуд; Йик вони <Адам

¹ П. Білецький-Носенко, пропонуючи для слова *преиспідня* значення «адъ», відсилає до гасел *пекло* («адъ; геена») [Б-Н: 275] та *лімба* «чистилище у римських католиків. “Пань лімбы”. Римській папа. По-латыни: limbus, по-французски: les limbes значить: край, предѣль, куда вступають души по смерти малыхъ дѣтей и неосужденныхъ въ адъ» [там само: 209].

і Йива> прийшли на подол, учинила си дитина (Голови) [Шух. 5: 8; Janów: 154 (наводить цю ж цитату зі словом *падóл* – *padól* «padół, ziemia»)].

Ад'єктивну семантику репрезентують:

– **‘розташований у пеклі; пекельний’:**

дóльний (місце): **і** *У(т) адъскыхъ и дольныхъ мѣсть* (XI) [МСДЯ 1: 697 («нижній»)]; нижчий (пропасть) (ГС): **і** *Лазарь на выскость вишоль вышишю, а богач^ѣ в^ѣ пропасть изшоль низишю...* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

низький (місце): **і** *Адъ... розуміється містце невидимое или містце темностій и низкихъ пропастей, до которыхъ Христось обоженною душею, души отъ ада высвобожаячи, зступиль* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 111; 12: 197 (до низкихъ пропастей зступити «те саме, що зступити до аду»)]

пресподній (долище, місце): ► [Б-Н: 297 (преистидній «адській»)] **і** *Положиша ма въ долици преисподнемъ* (XV) [МСДЯ 1: 695]; *Адъ: Мѣстце которого нѣ знаемо нѣ видимо... адъ преисподній: найнижшее на самомъ сподѣ мѣстце пропастное, або пекло* (XVII) [Тимч_ІС: 9 (пор.: *адъ* «сторона підземна без просвітку, пекло»)]; <Єретиков> *прокляли и отолали ... во адъ преисподнии; адъ преисподній: найнижшее на самомъ сподѣ мѣстце пропастное, або пекло, дол* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1: 76 («пекло»)]

– **‘потойбічний; неземний’:**

спідній (світ): **і** *Чтыри елamenta и свѣтъ то(т) масть, испо(д)ный, або по(д)земны(и)...* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13: 183 («неземний, загробний) потойбічний»)]

– **‘жахливий, нестерпний, безпросвітний’**

дóльний (злоба): **і** *Зѣлобы преисподняя дольная дошьль кси* (XII) [МСДЯ 1: 697]

пресподній (страх, морок, тьма): **і** *Въ минувиую бо недѣлю святыа Пасхы удивленіе бѣ небеси и устрашеніе преисподнимъ* (XII); *Ометъ же есть Адамъ, иже съ высоты раискыа жизни въ преисподнии ада сниде мракъ* (XIII); *Преисподняя забытняя тма* (XIV) [МСДЯ 1: 697, 899; 2: 381].

Із семантикою ‘під землю, до пекла’ зафіксовано також прислівник *наділ <спуститися>*: **і** *Латвей на долъ до преисподнихъ спасти, анижь на высоту възлетити* (XVI) [Тимч_ІС: 23].

Жак Ле Гофф, французький історик-медієвіст, виокремлює два рівні пекла – «двоїсте Пекло, яке складається з верхньої геєнни, звідки ще можна вийти, та геєнни нижньої, куди падатимуть назавжди» [Ле Гофф 2007: 117]. Натомість у світоглядних уявленнях українців XVII ст. їх є три: **і** *Едны будутъ на верху, другии въ серединѣ иншии на самомъ дні пекелномъ* [Тимч_МС 2: 318]; пор. також: *Адъ: Мѣстце которого нѣ знаемо нѣ видимо... адъ преисподній: найнижшее на самомъ сподѣ мѣстце пропастное, або пекло* (XVII) [Тимч_ІС: 9].

В аналізованих джерелах відзначено прислівник *наверху* 'на верхньому рівні пекла'.

Зафіксовано також «відомості» про вигляд пекла, яке у верхній частині є вузьким, а в нижній – дуже широким: **і** *Пекло Грѣшниковъ ажъ до верхѣ оузкого пожерла; Пекло єсть з верхѣ ѹзко а зисподу широко, а той широти не можетъ нѣхто до(у)ти ко(н)ца кро(м) бѣга еднаго* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 240–241; 8: 92], та про його «заповнення» – **◀** *В такій біді богато єму <сатані> підпишет си и так мет мати повне пекло до верха, шо пукати будет* (Голови) [Шух. 5: 13].

Важливо також зазначити, що аналізована тріада існує у свідомості українців у форматі двох опозицій: *Боже царство / земля* та *Боже царство / пекло*, при цьому перший елемент тріади репрезентує «верх», а другий і третій – «низ».

СП «Духовна культура» представляє ССП «Божа обитель – земля – пекло», яке виявляє тісний семантичний зв'язок із СМП «Небесний – земний – підземний простір».

Концепт *ВЕРХ* репрезентують назви, пов'язані з Божою обителлю, із царством небесним, *РАСМ*, а *НИЗ* – назви, що стосуються землі та пекла (потойбіччя). Відповідно, назви формують дві опозиції: **'Божа обитель'** (*гори небесні*_{рп}, *гора висока* (*господня*), *горішне*, *гориця* (*Сіонська*)) / **'земля'** (*діл* (*земний, плачу*), *долина* (*світová*), *долице*, *межигори* (*земні*), *паділ* (*зёмний, оплákаний, плачевний, плачу*), *падóлок*, *юдóль* (*мирський, плачевний, плачу*)) та **'Божа обитель'** / **'пекло'** (*діл*, *долице* (*пресподне*), *долина* (*пéкла*), *преспóдне*, *преспóдня*).

Важливо, що більшість лексичних одиниць, що номінують «боже» та «земне», ексцерповані з пам'яток української мови та ілюструють світобачення українців до XIX ст. У сучасних мовців земля не асоціюється з долиною плачу, натомість біблійну назву *Йосафáтова долина* сучасні мовці активно вживають на позначення місця Страшного суду.

Значення 'Божа обитель; небесне царство' слугувало водночас підставою для формування переносних значень 'апокрифічне місце' (*гора ангéльська* (*бóжа, святá*)), 'казкове, вигадане місце', конотація останнього може бути і позитивна, і негативна (*гора золота, сіонська, склянна, склянчана, скляняна, тридев'ята, бісова, кудікина, кúца*), а 'пекло' – 'невідоме, небезпечне місце' (*преспóдне, преспóдня*).

Засвідчені діалектні та історичні матеріали не тільки відображають співіснування цих світів у свідомості мовців, а й дають змогу простежити динаміку мовних картин світу українців різних епох. До прикладу, якщо в пам'ятках *Божа гора, Сіонська гора* зазвичай номінують гору Сіон у Єрусалимі, то в говірках ці назви вжито метафоризовано – на позначення апокрифічних місць, де, за народними переказами, з'явилися Божественні особи чи сталося якесь чудо; відтак ці місця стали паломницькими. А назва *гора сіонська* в інтерпретації говірконосіїв постає як щось вигадане, нереальне, казкове. Це підтверджують і діалектні варіанти назви гори (*осіянька, сіяньска, сіявська, сіонська, ясіньска, оснянька* та ін.).

4.5. СП «АБСТРАКТНІ КАТЕГОРІЇ»

Аналіз семантики абстрактних слів «має особливе значення, бо він розкриває прямий зв'язок між мовою, мисленням і культурою та відбиває стан інтелектуальної діяльності предків українського народу» [Полюга 2003: 103]

СП «Абстрактні категорії» формують два субполя. Перше – «Дія. Спосіб дії» репрезентує назви, пов'язані з їздою верхи, та назви дій відповідно до способу їх виконання (удар, метання, стрибок), а друге – «Кількість і міра» – назви, що вказують на розмір об'єкта, величину, інтенсивність вияву ознак, рівень, межу тощо (див.: таблиці 40–41).

4.5.1. ССП «Дія. Спосіб дії»

Таблиця 40
Синопис ССП «Дія. Спосіб дії»

4.5. СП «АБСТРАКТНІ КАТЕГОРІЇ»	
4.5.1. ССП «Дія. Спосіб дії»	
«верх»	«низ»
[1] 'їзда верхи']	
adj 'пов'язаний із їздою верхи'	
v 'їхати верхи'	
adv 'верхи (на коні)'	
adv 'верхи, як на коні'	
adv 'на плечах'	
adv 'для верхової їзди'	
adv 'на коня'	
1.1) 'той, хто їде на коні; вершник'	
adj 'який їздить верхи'	
1.1.1) 'той, хто їде на комусь (чомуś), як на коні'	
1.2) 'верховий кінь'	
adj 'призначений для верхової їзди'	
1.2.1) 'податок від верхового перевезення'	
adj 'пов'язаний із податком'	
[2] 'дія вгору (удар, метання)']	[2] 'дія вниз (удар, метання, нахил)']
adj 'який рухається в напрямку вгору'	adj 'який рухається в напрямку вниз'

	adj 'який подають низом'
	adj 'дуже низький; доземний'
v 'підкидати вгору, вітаючи'	v 'низько кланятися'
v 'здійматися вгору; стирчати'	
v 'насторожуватися; прислухатися'	
adv 'угору піднявши'	
adv 'угору бути піднятим'	
adv 'дибом, стійма, на задні ноги'	
adv 'дибом, стійма, на задніх ногах'	
adv 'настовбурчившись; сторч'	
adv 'угору підкидаючи'	
adv 'угору піднявшись'	
adv 'угору повернувши певною частиною'	adv 'униз повернувши певною частиною'
adv 'угору нижньою частиною'	
adv 'угору ногами, униз головою'	adv 'униз ногами'
adv 'угору обличчям; горілиць, навзнак'	adv 'униз обличчям (животом); ниць'
	adv 'якнайнижче до землі'
adv 'поверх, на віпуск'	
adv 'спосіб оранки всклад'	
2.1) 'удар м'ячем угору'	
[2.2) 'стрибок']	[2.2) 'стрибок']
2.2.1) 'стрибок угору під час сіяння конопель'	
v 'підстрибувати під час сіяння конопель'	
[2.2.2) 'високий стрибок у танці']	2.2.2) 'невисокий стрибок у танці'
	adj 'який не передбачає високого підняття ніг'

Субстантивна семантика

«**ВЕРХ**»

Із семантикою 'той, хто їде на коні; вершник' (1.1) засвідчено низку назв:

вєрхівєнь: ► *Приїхали ті верхівні; Учора два верхівні бігло за возом* (Лубен.п.) [Гр. 1: 141] ■ [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281] і *Жаднихъ верховнювъ и пѣшихъ... не видѣлисмо* (XVI) [Тимч_ІС: 219 («той, що верхи на коні»)]

вєрхівєць, вєрховєць: ◀ [Брилінський: 17 ('тс')]; *Верх'івєць зл'іс с кон'є* (Старі Кути) [КСГГ]; *Верховець майє |файного |кон'є* (Улашківці)

[Шило С: 70 («вершник»)] ▲ [Лисенко: 41 (*верховéц* 'тс')] ■ *Он по полю верхівцем літає* [Гр. 1: 140 (б.л., *верховéць* «верховой, всадник»)]
верхівній (п): ◀ [Жел. 1: 64 («Reiter <вершник>»)]

верхник: **і** *Кирилль... вь тропы за Грегоркомь верхниковь своихь послалъ* (XVI) [Тимч_ІС: 219; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 237]

верховий (п): ◀ [Жел. 1: 64 («der zu Pferde reitet, Reiter, Reitersmann <вершник>»)]; *Поперéду йїхаў верховійі* (Пасічна) [КСГГ] ► *Послалі верхового, щоб подав звістку. Дали проїхати верховим і ридванові* (за П. Кулішем) [Гр. 1: 140] **і** [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 166; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 238–239] ♦ у порівнянні: *Стойім' ужé висóкий, йак верховійі* [ФСХ: 32 («високий зростом»)]

верховік: ◀ [Жел. 1: 64 («Reiter <вершник, наїзник>»)] ► [Гр. 1: 140 (Миргор.п.)] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281 (*діал.*)]

верховинець: ◀ *Ишли двóми вирхóвинці* (Баранинці) [КГ]

вёрховинь: ► *І на кобилі сидить вёрховинь* [Авдеева 1: 52 («всадник»)]

верхóвній (п): **і** *Ве(р)хо(в)ні на коню* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 238]

верхувáць: ▲ *Бачу: їде якеїсь вирхувáць дуругую* [Корз.: 85 («людина, що їде верхи на коні»)]

вёршень: ■ [Гр. 1: 141 (*вёршень* = *верхівень*); СУМ 1: 337; СУМ₂₀: 282]

вёршник: ◀ [Жел. 1: 65 («Reiter, Vorreiter, Berittener <вершник, наїзник>»); Горошак²: 30]; *Вёршник перед змаган'ами обдивл'авс'е ул'убленого кон'а* (Вербовець) [КСГГ]; *Шо за чоловік з двомá гóловами, ш шіс'т'мá ногáми* (*вёршник*) (Росвигово) [КГ] ▲ [ГМ_Т 3: 59] ■ [Гр. 1: 141; СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 283]

вёршніця: ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 283]

повёрхник: ◀ [КСГГ].

Слово вёршник зафіксовано також із переносним значенням 'той, хто їде на комусь чи на чомусь (іншій тварині, людині, палиці тощо), як на коні' (1.1.1): ◀ *Один учень був конем, а другий – вершником. Дві партії вершників напали одні на одних і намагалися стягнути противника з коня* [ЛЛ: 386].

Зі значенням 'верховий кінь' (1.2) виявлено номінації:

верхівéць: ◀ [Горбач_Б: 145 (*верх'івéц*)]; *Верх'івец' – ше мóже бúти к'ін', шо верхóм нес'é л'удіну* (Зелена Н) [КСГГ]; <*Польські жовніри*> кожного дня брали підводи з наших сіл до Косова, Жаб'я, Кут і Коломиї, нераз і по п'ять пар з одного села в день. Брали фіри, брали і верхівців. Понищили господарям коні і вози [Шек_Р: 236]

верховий кінь (*сoтb*): ◀ *Верховій кінь* [Жел. 1: 64 («Reitpferd <верховий кінь>»)]; *За монастирем дожидали їх два верхові коні* [Лом_В: 26] ► *Да сто коней верхових, а сімдесят возових* (за М. Максимовичем) [Гр. 1: 140] **і** *Въ Степани одь верхового а одь пѣшого не надобе, коли водою провадятъ* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 166]; *Княгиня... подводи у нихъ бирала,*

верховый и возовый (XVI); *Леговано... барсовъ два коней верховых покривать* (XVIII) [Тимч_ІС: 219; КТ («під верх, до їзди верхи»)]
повёрхник: ◀[КСГГ].

Спеціальні назви зафіксовано на позначення **виду податку, пов'язаного перев. із верховим перевезенням** (1.2.1) у джерелах XV–XVI ст. та в лексикографічних працях кінця XIX – початку XX ст. Однак укладачі словників не завжди деталізують, про який конкретно податок ідеться:

верхівщина, верхівщина: ◀[Жел. 1: 64 («Art Abgabe <вид податку>»)]
 ►[Яв.: 72 («налоги вь пользу господаря во Владимирѣ Волынскомъ»)]
 і *Володимерскихъ капныхъ пенезей и верховщины ... грошей* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 166 («вид податі»)]; *Капъ и верховщину отпустили имъ сесь на одинъ годъ; Первый платъ верховщина, з кожного дому дають старості в год по дванадцат грошей* (XV–XVI) [Тимч_ІС: 219; Тимч_МС 1: 93 («податок від дому»; «подать от долга»)]; *Ве(р)ховъщи(з)нѣ беретъ староста жъ с кожного дома* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 238 («грошова феодална повинність для забезпечення верхового перевезення службових осіб»)]
верховщина¹: і [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 238; КТ («грошова феодална повинність для забезпечення верхового перевезення службових осіб») (XVI)].

Дію за напрямком угору (удар, метання, стрибок) реалізовано у значеннях **‘удар м’ячем угору’** (2.1):

горішня стріла (*comb*): ◀*Прекрасно боронив горішні стріли* <‘вид удару у футболі’> і т.зв. «віконця», *клясично розтягаючись в повітрі, наче струна* [ЛЛ: 167]; пор. також: горішній (ракета)
горяк: ►[Гр. 1: 317; Гр.² 1: 384 («ударъ мячемъ вверхъ вь игръ вь гілки»)],

а також **‘стрибок угору** (обрядова дія під час сіяння конопель)’ (2.2.1), пор.: верхногѡп (*сорт*): ◀*Верхногѡп – то веснойу, коли жінки виход’ат’ сійати коноплі, жінка спочатку високо підскачить, щоб вирости великі коноплі; Вер’хногѡп рѡбл’ат’ лем ѡдѡн рас. Кібѡ ни рѡбілі вер’хногѡп, та ни вѡрослі бо такі вел’ікі конопл’і* (Перечин) [КГ].

«Низ» репрезентовано спорадично: у гуцульських говірках засвідчено словосполучення **нізький тропачѡк, нізький танець** із семантикою **‘невисокий стрибок із незначним підняттям ніг у танці’** (2.2.2): ◀*Nýzk’yj tropacz’ok; Nýzk’yj dánec* [Narasymczuk: 21 («крок у танці “Рівна”»)].

¹ Г. Аркушин припускає, що деривати на *-изн(а)* говірки запозичили «ще з давньої канцелярської мови, у якій уживалися під безпосереднім польським впливом» [Аркушин 2004: 97].

Ад'єктивна семантика

«**ВЕРХ**»

[1] 'їзда верхи']

– 'пов'язаний із їздою **верхи**'верхівній (їзда): ◀ [Жел. 1: 64 («beritten <пов'язаний із їздою верхи; кінний>»)]верховий (їзда): ◀ *Економів кінь не йде до тяжкої праці, бо вживає ся тільки до верхової їзди* [Франко_П 1; 17] ■ [СУМ₂₀: 281]

[1.1] 'той, хто їде на коні; вершник']

– 'який їздить **верхи, верховий**'верховий (людина): ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281]

[1.2] 'верховий кінь']

– 'призначений для **верхової їзди**'верховий (кінь) ⇔ верховий кінь (*comb*)верхівній (кінь): **і** *Конь ездный, верховный* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 238]

[1.2.1] 'вид податку, пов'язаний із верховим перевезенням']

– 'пов'язаний із **верхівщиною** – податком на користь господаря'верхівщинний (гроші): ► *Верхівщинні п'єнязи* [Яв.: 72]

[2] 'дія вгору (удар, метання)']

– 'який рухається (летить) у напрямку **вгору**'горішній (ракета): **і** *Ракетъ низовыхъ и горѣшнихъ кидано премного (XVIII)* [Тимч_ІС: 582] ⇔ горішня стріла (*comb*).«**НИЗ**»

[2] 'дія вниз (удар, метання, схиляння)']

– 'який рухається (летить) у напрямку **вниз**'низовий (ракета) ⇔ горішній– 'який подають **низом**'ніжній (м'яч): ■ [СУМ 5: 409; СУМ₂₀: 1946]– 'дуже **низький; доземний**'найнижайший (поклін) (*GS*): **і** *Найнижайший остатній уклонъ мой (XVII)* [Тимч_МС 2: 423]низенький (поклін) (*det*): ► *Живи-ж ти, матінко, без мене; / Без мого походу / І без мого низенького поклону¹* (Ціпки) [Гриша_В: 118]низесенький (поклін) (*det*): ■ [СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947]низький (поклін): ◀ *Творцеві світу і Верховини низький поклін* [Лом_ЗС¹: 87] ► *Скоки – Скоки – сороки, / Низькі поклони – ворони* (Борисівка)¹ Накладання СО 'вияв поваги'.

[Тарас В: 131] **і** *Ніское поклонєніє* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 53 («низький поклонін»)]; *Поклонъ тобѣ низкій отъдаваю* (XVII) [Тимч_ІС: 1]

[2.2) ‘стрибок’; 2.2.2) ‘невисокий стрибок із незначним підняттям ніг у танці’]

– **‘який не передбачає високого підняття ніг’**

нізький (тропачок, танець) ⇒ нізький тропачок, нізький танець (*comb*).

Вербіальна семантика

«**ВЕРХ**»

[2) ‘дія за напрямком угору (удар, метання)’]

– **‘підкидати вгору, вітаючи’**

гурати¹: ▲ *Волód ’ку нашого гурали з імє^ннінами* (Домашів, Сильне) [Аркушин 1: 113; Аркушин²: 111 («вітати когось, підкидаючи вгору»)]

– **‘здійматися вгору, сторч; стирчати’**

гороїжитися (*сotr*): ◀ [Гр. 1: 315 (за Є. Желехівським², «щетиниться, ершиться»); Гр.² 1: 382] ■ [СУМ 2: 137; СУМ₂₀: 666 («підніматися, стовбурчитися» (про море, кригу)]

– **‘насторожуватися; уважно прислухатися’**

гороїжитися (*сotr*): ◀ [Піпаш: 39 («насторожуватися; лякатися»)]

[2.2.1) ‘стрибок угору під час сіяння конопель’]

– **‘підстрибувати під час сіяння конопель’**

верхногópати (*сotr*): ◀ *Жунчóўкі вёр ’хногópайут’, кід ’м’ сівут ’кóнóпл’ і* (Перечин) [КГ («стрибати під час сіяння конопель»)].

«**Низ**» репрезентують дієслова та словосполучення з вербіальною семантикою **‘низько кланятися, віддавати шану’**:

знизити поклон (*perf, comb*): **і** *Створителю ..., На(ш) Поклон’ знизівши; На(ш) Поклон’ знизивши* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10: 36; 12: 118 (пор.: «(зробити низьким, доземним) знизити»)]

знізити гóлови (*perf, comb*): ► *Изниживши головы, до вашей высоте поважной панской персоны удаемся* [Яв.: 323 («ізніжитися, зніжитися, низко склонитися»)]

зніжуватися, знижáтися (*perf знізитися*): ◀ [Жел. 1: 310 («sich neigen <схилитися, кланятися>»)]; пор.: ♦ **нізько лягáти** ‘схилитися в поклоні’: **і** *Для той причини на(м) потреба... и попело(м) голову посыпавати, и ни(з)ко лѣзати* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16: 124 («падати ниць»)].

¹ Мотиватором також міг слугувати вигук *ура* (*гура*), який гіпотетично супроводжує підкидання вгору.

² У словнику за редакцією Є. Желехівського подано дещо інше значення – «sich stolz gebahren; stolz u. herausfordernd auftreten <пишатися; бути гордим, зухвалим>; пор.: *їжитися*» [Жел. 1: 154, 326].

Адвербіальна семантика

«Верх»

[1] ‘їзда верхи’]

– ‘верхи (на коні, верблюді)’

верха́ми <їхати>: ► *А москалі їй назустріч, як один, верхами* (за Т. Шевченком); *Не їдь до мене трьома верхами, приїдь до мене трьома возами* (Черніг.г.) [Гр. 1: 139] і *Шістьдесять человека, верхами и пешо* (Луцьк) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 236]; *Ихали изъ Бугарешити до Царигорода верхами пятнадесять дній; Єхали верхами кавалергарди; За тими каретами єхали верхами бомбондѣри* (XVIII) [Тимч_ІС: 123, 220–221 («кінно, на коні, на конях»)]

вѣрхи <їхати>: ◀ [Шкрумеляк: 23; Пиртей: 41]; *Сів верхі* [Жел. 1: 64 («stieg zu Pferde <сів на коня>»)]; *Аж ось зійшов із полонин до Грамітного осел, на ньому верхи Матір Божя з Ісусиком, а поперед них св. Йосиф* [Лом_ЗС¹: 75]; *Один сів верхи, а другий ліг уперек, третій ломакою підігнав коника – та й помчали стрілою* [ЛЛ: 656] ► *Наганяє його верхи на коні пан; Климець сів верхи, пробіг скільки там* (за І. Рудченком) [Гр. 1: 139 («верхомъ»)]; *Тепер колхозных коров пасуть верхи, на коніх* [Авдеева 1: 52]; *Йа |верхи на кон'ац'і си|жу /... ц'а ж |йіде |верхи / а ц'а ж за |нейу б'ігом б'іжит'* (Слободо-Петрівка) [ГЗП_Т: 38] ▲ *Ну, сїдай же ти, жінко, на воза, а я верхи, – аби швидче* (Кролев.) [Номис: 176] і *Маючи з собою людей верьхы большеї ста чоловековъ; Верхи издять у юкахъ и верблюдами; З Єгипту 12 дней ходу верхи до Сїнай-гори* (XVI, XVIII) [Тимч_ІС: 220 («мати кінно, на коні, на конях»)]; *Толко чотыромь чловѣкомь можна проехати верхи* [Тимч_МС 1: 93 («верхом»)] ■ [СУМ 1: 333; СУМ₂₀: 281]

верхóм <їхати, сходити>: ◀ [Корж.: 10; Пиртей: 147; Сабадош: 37; Lew.: 166 (*verxót*); Шкрумеляк: 23 (*верхóм* «їхати на коні»)]; *Верхóм їхати* [Жел. 1: 64 («zu Pferde reiten <їздити верхи>»)]; *Верхом на коні їдуть без сїдла* (Жукотин) [Коб_МК²: 70]; *Про будову сего чорногірського пасма дає найліпше понятє те, що нема на нїм нї одного вершка, на який би не можна доїхати верхом; З далеких верхів сходять «верхівці», одні «піше» другі «верхóм» (на коні), плаїчками, плями, сутками, вулицями на дороги; До їзди верхом убирають коня у «вузду»; Приїхав вірменин верхом конем, на коні шкїрїні бесаги* (Космач) [Шух. 1: 2, 77, 79; 5: 137]; *Верхóм їйхала молода гүцүлка* (Соколівка) [КСГГ]; *Щоб відвідати вмираючого в котромусь із тих присілкїв, мусїв священник цілий день верхом на коні до нього їхати; Був лише плаї, яким не легко було верхом на коні в Жаб'є дістатися* [Лом_В: 79, 102]; *Пизніише, ек єрмарки уже були близше й зчестїише, стрільці носили кїньми верьхом гурмов шкїри з усекóї*

дикої звірини на єрмарки, продавали або мінсли їх там [Шек_Р: 265]
і [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 239 («сидячи на коні; вёрхи»)]

звёрхи <їхати>: ◀Всі ї́хали звёрхе^а на ко́н'ах. Ко́ні ў дзвінка́х, ш'е плéли ві́нкi на ко́ні, на шiíi (Брусту́рiв) [КСГГ]; пор.: Ї́хати^і вер'хо́м йак на ко́ні звёр'хі (Верховина) [КСГГ]

– ‘**верхи, як на коні**’

вёрхи <їхати, сидіти>: ◀Ї́хати верхи на колі́ні [Горбач_Н: 426] ▶ На лíвий кі́нець садовить ся верхи робітник і поклавиши перед собою у розріз ступицю, щоб вона не хитала ся, долотом та молотком робить дiрки задля спиць; Робітник сідає верхи на свобiдньому кінці лави і устромлює ви́роб (наприкл<ад> лопату), піднимаючи трохи планку (Грунь) [Русов_Г: 65, 70] ■ [СУМ 1: 333; СУМ₂₀: 281]

верхо́м <їхати, сидіти>: ▶ Не сідай верхом (на собаку): підкури́ть – не виростеш (коментар – як дитина, бавлячись с собакою, сяде на неї верхом. Кажуть теж «певно собака підкурила», як хто не великого зросту») (Луб.) [Номис: 262; Гр. 1: 140]

– ‘**на плечах**’

верхо́м <сідати>: ▶ Посади дитину верхо́м субі на тирго́ші (Василі́вка) [Бондар: 63]

– ‘**для верхової їзди**’

пiдвёрх <об'їжджати>: ■ [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 203].

Семантика ‘**на коня**’ виявляє динамічну ознаку – за напрямом угору: навёрх <сідати>: ▲ Яна йому – за каня: «На! Садісь наверх! І скаре́й втека́й додому!» [ГМ_Т 2: 164–165].

Низка фразем відображає значення ‘їхати **верхи** (удвох на одному коні / на двох конях)’, а також ‘бути верховим; їздити верхи’, ‘іти пішки’ та ін.:

♦ бу́ти наверху́ ‘бути верховим; їздити верхи’: ▲ Так набрав я восе́мна-цять коней, і це ка́ждий солдат вже на верху [ГМ_Т 1: 248]

♦ вёрхи іті́ (бі́гги) ‘їхати верхи’: ◀Цитан, мала дитина, а ю́ж зна ити верхи на кони (Новий Сонч.) [Пиртей: 41, 147; Пиртей²: 125] ▶ [Гр. 1: 61 (Н-Вол.п.)]

♦ верхо́м іті́ ‘тс’ ◀[Janów: 82 (*ity, уту werchom* «jechać wierzchem»)]; *Верхо́м іті́* – ї́хати конемъ; *Верхо́м іті́* = ї́хати на кони [Жорж.: 6, 10]; *Іті́ верхо́м* [Жел. 1: 325 («reiten od. das Lastpferd fuhren <їхати верхи>»)]; *Як прійшоу гу тому старцю, чуў, як ішоў розбійник верхом на кони і свистаў собі* (Розтока) [Верхр_Л: 170]; *Ті, що «ідутъ верхом», перекидають 4 і більше бесаг через коня, одні перед, другі на зад себе* [Шух. 1: 77]; *Раз ішоў я из полонини верхом, несу бербениці из молоком* (Черник) [Онищук_М: 114]; *Росказували мині старі люди, шо даўно у нас віз лиш дес-дес буў; нарід верьхом (конем) ішоў ці*

у місто, ци у полонину, бугь-де [Онищук О: 172]; *Narid wer'chom uszow cy w misto, cy w polonuni, bug'de* [Janów: 82]; *Imi vép(ь)хом; Ішов розбійник верхом на кони* (Новий Сонч.) [Пиртей: 147]; *Ут Ївана-Франківського мы вже вир'хом ішли* [Сабадош: 37]

- ◆ вeрхóм на палиці іхати 1) 'іти пішки'; 2) 'бути побитим': ◀*Верхом на палиці поїдеш* – «значіне двояке: 1) не маючи коня візьмеш у руки палицю тай підеш пішки (образ узятий із дитської забави – іхати на вербових конях); 2) коли будеш напирати ся іхати (мова про дітей), то візьму палицю і побю»; *Виїхав верхом на палиці* – «значіне двояке: 1) виїшов пішки, або 2) його вигнали буком» (Нагуєвичі) [Франко_П 1; 148 172]
- ◆ іхати вeрхи на палиці 'іти пішки': ◀*Поїїдеш, алé вeрхи на палиці* (Яблуниця В) [КСГГ]
- ◆ іхати на бeдра вeрхи 'іхати вдвох на одному коні': ◀[Гр. 1: 37 (Поділ.г., «вдвоємь іхать верхомь на одной лошади»)]
- ◆ сідати на два вeрхи 'сідати на двох коней (про двох вершників)': ◀*Сіли на два вeрхи* [Жел. 1: 64 («zu Pferde von zwei Reitern <на конях (про двох вершників)>»)].

Як виявляють засвідчені контексти, прислівники *верхи*, *верхом* не є цілком «самостійними», інколи зафіксовано уточнення: *на коні*, *на коня* (собаку, палицю), *конем* (верблюдами), *на конях* тощо.

Зразки переходу просторової семантики прислівників у семантику способу дії демонструють також прислівники зі значеннями 'угору'. Відповідно до виконуваної дії – *піднімати(ся)*, *повертати*, *вставати*, *підкидати*, *повертати* – виокремлено такі групи:

– 'угору піднявши; вертикально'

вверху, уверху <тримати>: ◀*Вітко було, менé дeржит на конeц, на самий зад. А йа вже ни в'ідeржував так довго держ'іти руку ввер'ху* [Піпаш: 257]

гóрі <тримати>: ◀*Ўха горі дeржит лисиця «der Fuchs halt seine Ohren aufrecht <у лисиці вуха вертикально>»* (Хуст) [Верхр_Знд: 211 («nach oben, aufrecht <вгору, вертикально>»)]; *Корóва лем н'ай уч'їе бдз-дз та вже хвўст гор'і тримат'* (Лікіцари) [Грицак_С 1: 99]

гурака́ <піднімати (руки)>: ▲*Гурака хватав гилку* (Радам.п.) [Гр. 1: 340; Гр.² 1: 412 («поднявъ руки вверхъ (ловить, напр. мячъ, брошенный вертикально вверхъ)»); пор.: ЕСУМ 1: 621]

дгóрі <тикати>: ◀*Сказав дiдо, тикаючи д'горі палцем* [Шек_ДИ: 15]

догорі <піднімати, тримати>: ◀*Два пал'ц'і догорі і проситси над'в'ір* (Підвисоке) [Колеснік_Д: 298]; *Доўкола стола об'скакували с тим в'ин'ц'ом / три мали догорі в'їнец' і так скакали ўс'і ж'ин'к'и'е доўкола стола* (Солуків) [ПЗН_Т²: 162]

– ‘**угору бути піднятим**’

вверх, увёрх <тримати, мати>: ◀*Колі вс’і ученик’і попустили рук’и, а йа иче держ’ів рўку увёр’х. Тогді він указав на мене* [Піпаш: 256]; *Мовкушка* <‘білка’> *ушка має в верх* (Горонда) [Верхр_ЗнД: 236]

вгору, угору <бути, розгортати>: ◀*Зпереду <на копиті> є випуст вгору й хоронить копито згори; – називається «каптурок»* (Жукотин) [Коб_МК²: 59] **і** (Шведы) *вийдуть за городъ своимъ строемъ и под розвиненими вгору знаками з бубнами и из запаленими при мушкетахъ лїонтами* (XVIII) [Тимч_ІС: 146]

догорі: ◀<Єдин> *піднімат ногу і диржьїт догорі, а тот єго вдарит по нозьї, здбіл по подешьві і тогді му розкриют очьї, а він гадат, хто го вдарив* (Волосате) [Кміт: 5]; *У разі кровотоку з носа, треба слабого підоймити так, аби тулуб буў до гори, а голова аби була відхилена у зад* [Гк: 198]; *Кирлиця* <‘кролиця’> *вибігла с переверненими вухами, одно вухо висит, одно догори* (Заставна) [БГ_С: 200]; *Снівали / ловилиси за руки / так руки підоймали угору і догори тримали // і усе котрі задні тай майут пирийти поїд всі* [БГ_Т: 197]

навёрха <бути>: ◀*П’іклі так іво мален’к’і короваїц’і з так’іми закруц’ами навёрха і пот’ім то кáждому давали додому* (СМОЛИН) [Надсяння_Т: 526]

– ‘**дибом, стійма, на задні ноги**’

вгору, угору <вискакувати>: ◀*Вискочиў конем в гору / Показаў свою славу* (Мацошин) [Верхр_Б: 143]

горі <зніматися>: ◀*А коні собіж зцятили сї в зняли сї горі – и замало сї коні не стратили у тих вільхах...* (Черник) [Онищук_М: 95]

догорі <звиватися>: ◀*К’ін’ з’виўс’а до’гори / чут’ни скок / але не“ вискок* [ПЗН_Т²: 73]

– ‘**дибом, стійма, на задніх ногах**’

гороніж <стояти> (сотр): ◀*Пес стоїт гороніж* (Лопушанка-Хомина) [Кміт_С: 49; Он. 1: 186]

дгорі <стояти>: ◀*Стоїати дгорі* [Горбач_П: 313 («статї дуба, на дибки»)]

– ‘**настовбурчившись; сторч**’ – у метафоричному значенні ‘про стан захоплення, глибокого переживання, схвильованості, інколи – страху, тривоги’:

вверх, увёрх <підніматися>: ▲*Ох, Боже ж муй! Мене ж, – каже, – коси вверх пуднялісе, се ж русалкі мі бачілі* [ГМ_Т 1: 315]

вгору, угору <ставати, дертися>: ◀*Аж ми волосьї в гору встало; Волос у гору пішов* (Скалат, Нагуєвичі) [Франко_П 1₂: 253] ▶*А н’іс’н’і й’ак’і сн’ївал’и / гос’поди / й’ак з ас’н’ївайут’бу’л’о так і ч’уб угору д’реї’а* (Карпилівка) [ГЗП_Т: 61] **і** *Чомус моя чуприна як круч в гору встала* (XVIII) [Тимч_ІС: 565]

дгорі <ставати>: ◀*Аж волосе дгорі на голові устаєт* [Шек_Р: 13]; *Ой кувала зозулечка на яворі вгорі, а в мого музиканта стоя вуса дгорі* (Лути) [КГ («догори»)]

– ‘угору підкидаючи’

горá <піднімати>: ▲ *Гурá пудийма́ти* [Аркушин_ЗПВ: 87 («вітати когось, підкидаючи вгору»)]

– ‘угору піднявшись; вертикально’

гóрі <ставати>: ◀ *Порох доўго насыпаный, каждый по нím ходит, í злоды́я бы поímало, кебы руки́ мало; як бы гóрі стало, до неба бы дíстало (драга <‘дорога’>)* (Бехерів) [Верхр_ЗнС: 176]

дгóрі <рости>: ◀ *У дй́ници білов, ек зима, шепков шум ріс д’гóрі* [Шек_ДИ: 19].

Засвідчено низку фразем із семантикою ‘прокидатися’:

◆ гóрі (гóре, гурі) вставáти: ◀ *Встань тáздо гóре, б’лий день на двóре, Встань волóйкóмъ дáти, часъ пойтí орати; Эй устань горѣ господарейку, Эй выйди собѣ сй до стайнейки* (Самб.) [Гол.: 486, 507]; *Станьмо гóре í помодльím ше за дáрі бóжі* (Керестур) [Гнатюк_ВК: 68]; *І спустíу нанього Господ твердый сон í выняў му з бока львоого ребро, з нго учíніл жєны́ Евí тьíло. І так наньго (!) заволат: Адаме, стань гóрі! хто лежít при тобі?* (Старина); *Станте отец гóрі, ужь сте ся выспалí, / Посмотрьте сíроты, шго по вас зосталí* (Вапеник); *Стань кумічко гóрі дробны рыбки йісти! / Не можу кумічко с той постельí злызти* (Пстрина) [Верхр_ЗнС: 120, 200, 209]; *Йак ко́гут’а за’п’ііе, вста’вай гу’р’і, Ма’р’ іііе* [Сабадош: 146]

◆ д’гóрі (дгоре) вставáти: ◀ *А ў льісы на польáны, / Там бойарí спочивали. / ... ўстаньте, бойаре, д гóрі, / ўже білий день на двóрі!* (Мшанець) [Гнатюк_БВ: 23; Он. 2: 310]; *Динь, динь, білий динь, вставай дгоре* (Волосянка 3) [КГ]

◆ д’гóрі підвóдити головóчку: ◀ *Ой устань, ни спи, господарочку! / Підведи-ж д’гóрі бай головочку* (Космач) [Шух. 4: 43].

Спорадично виявлено ФО гóрі вставáти – ‘fig воскресати’: ◀ *Нрыh|oryї svíat|ы́й iskaz|ay tom|u merc’|ovy: Ustan’ colov|і́ce hor|i* [Паньк.: 453].

Значну групу формують прислівники, що функціонують зі значенням ‘угору повернувши певною частиною’:

вверх, увéрх <бути, трясти, брати, показувати>: ◀ *Ja сид’іў коло °днбо бука ўпаде°ного та спер ве°нір’на голу лиш на одні двац’цít’центу <‘сантиметр’> ... за голу́, головоў, увир’х зубáми* (Марам.) [УГР_Т: 132] ► *Буває ... або водою обливать, або у верх ніжками трясти* (Черк.) [Груш.²: 116]; *Йакшо ўверх по’казувала до’лон’і / то х’лопчик / ўниз / |д’іўчинка* [Тищенко: 163] ▲ *Взєла осінову палку, с осіни палку, до не ввєрх, як ростє, а вніз – вєрхом* [ГМ_Т 2: 500]

вгору, угóру: ◀ *Коли хліб перестанє котити ся і упаде на землю лицьом в гору, то добре буде вести ся, а як упаде сподом в гору, то си не хвалят* (Мшанець) [Зубр_НК: 37]; «Мості́на». *Цє округлі тонкі пеньки,*

перерізані здовж на дві часті, звернені округлою стороною в долину, рівною вгору (Жукотин) [Коб_МК²: 33]; *А тот віучьир ухотіў борзо сокиру та – гон! з перед него обухові, а вістрьим у гору* (Черник) [Онищук_М: 61–62]; *Дитіна як узьмила ніж, так кінцем у гору і як гоїдала сі, так пробіла сі на ніж у смеркь* (Пасічна) [Онищук_НК: 10]; *Аби снопи у кладни не перемакали, укривають її «шепкою» – сет-то гузарем снопа у гору, а розчепіреним колосом у долину* [Шух. 2: 166]; *Він <ведмідь> позволяв приступати й чужим до себе, але мусіли тримати руки долонями вгору* [Лом_ЗС²: 99]; *Прийде ми с'ї зав'ісити й а ўгору ногами / че^ре^з тоту файну л'убку з чорними бровами* [Лесюк: 320]; *Гусаком, один за другим, зігнені, лиш голови вгору; Голови вгору позадирали та все кукають за м'ячем* [ЛЛ: 224, 427] ► *Ся кобилиця має форму лопати і навкосяка за допомогою стержня прибиваєть ся до лави широким кінцем у гору а вузьким до низу* (Грунь) [Русов_Гр: 77]

вѣрхом <показувати>: ► *Покажи |руки / та й|аку |п|е|р|е|д по|каже / |й|а|к|ш|о по|ка|зала |в|е|р|х|о|м <долонею> / |т|о |х|л|о|п|ч|и|к* [Тищенко: 161]

гóрі <обертати, вивертати, перевертати>: ◀ *Дошки треба обернути кантом гор'ї* [Нпát: 57]; *Якос пішов Арідник у ліс з віцьими, сів на вівороти (смереці, віверненій горі коренем), тай грає* (Барвінків) [Шух. 5: 2]; *Як яблінку переверне (вітер) горі корінєм, то кажуть, шо мусит тазда або таздині умерти* (Черник) [Онищук_М: 41]; *Колі пр'адєс'а, та отак дол'їу імєс'а веретєно, а другати трєба отак горі долон'у обернїти* [Грицак_С 1: 205]; *Йакїй вїдззнак цар' майє? Дубовий листок гóрі хвостом* (Великий Бичків) [КГ] **і** *Не распинайте мене горѣ головою яко Пана мосго Христа але горѣ ногами ма распнїте* (XVIII) [Тимч_ІС: 581]

дгóрі <класти>: ◀ *Id γór' i, no ta ne bdút upróval* <'униз'> *klásti, aj γor' i)* [ТГ_С: 154 («головой хоронят покойника»)]

догорі <бути, рости, тримати, висіти, лежати>: ◀ *Як упаде <кράчун> тим, щьо са пік – сподом на зімльу, то кáжсьут, жсьи дóбре є, а як нїт, як упáде <сподом> до гóри, то пророкўют, щьо бóде вмирліць* (Волосате) [Кміт_В: 6]; *Як сї снит, ... як сї хлїб переверне з лопати сподом до гори, то буде смерть у родині* (Далешове) [Волош_П: 195]; *До горі кор'їн'ом, а ў долину галуз'ом* (Тур'є С) [Он. 1: 158]; *Кожну барабул'у притис'каймо ў |й|а|м|ц|ї / шоб |к|ї|л'ц|ї догoри с|ї|д|ї|л|ї* (Великий Кучурів) [БГ_Т: 39]; *Пoв'ісма ц'ї наклала на лавиц'иє ск'лала і з'начит к'и'н'ц'ами ўс'п'т тай догoри* (Пути-ла) [Гуц_ЛЕ: 272]; *Пóтім с'ї дайє лáти... // Рóбиц'ї сн'їткі-к'їчки // Та / кутра вўз'їром дугурі їде / то та їє пластáнка / а кутрá їде вўз'їром надїл / а колóс'ем дугурі / то їє гулувáчка* (Глиниці) [Шило_Т: 215]; *Тáто стáвили пїит' сноп'ів пшеничних ... Тим гўз'їром догорі. Тим колóс'ом догорі* (Дроздовичі) [Надсяння_Т:

306]; *Опісля припирають таздині на лавици або на полици лижки до стіни їдалом до гори, називаючи кожду лижку іменем хатїних або крєвних; В другїй руці держит сокиру або косу вістрем до гори* (Барвінків) [Шух. 4: 193; 5: 221]; <Коноплі> *складайеси ўкопички / голоўками догори* (Лукавці) [БГ_Т: 136]; *До гори корїньом, а долов верьхом (на повалы ся хапле, а в долину висит: саджа)* (Вислік Великий) [Верхр_Л: 228]; <Як собаки виють> *то кáжут, б́уде вогén' або злód'їй. Йак догори мórдочков, то кáжут, вогén', йак д́олом, то кáжут, жо злód'їй дес' б́уде в сил'ї* (Княжпіль) [Надсяння_Т: 312]; *Лежав хребтом догори й широко отвореними устами не порушино прилїг до запорошеної й насяклої терпентиною долівки; Осторожно покласти <пструги> до кип'ячої води хребтом догори; Ключ брав до рук позначені карти і, перекидаючи хребтом <'зовнішня сторона карти'> догори, кидав їх на розставлену скриньку* [ЛЛ: 551, 655, 825] ► *Росте під хворостом догори хвостом (вгірок)* (Київ.) [Номис: 296] ▲ *Криють <стріху> або під гузїрь (товстими кінцями до гори, а тонкими у середину), або під во́лоть* (Полошки) [Могил_Б: 82] ■ *За ноги обвєсивши до гори, а на долъ головою* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 82]

кгорі <повертати>: ■ *Взнакъ, сієсть лицемъ к горѣ; Лицом обернувши (агнца) к горѣ, где соут слова вырисованыи* (XVII) [Тимч_ІС: 237, 441]; *Головою кгорі* (Вільна) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14: 85]

навєрх <обертати>: ◀ *Як закопле «місци» <'дитяче місце'> суньголовою – тим, шо від пупцьи у долину – то гітий ни буди. Вітак сі обертає землю – то шо ў долині на верх – то вітак є тіти* (Черник) [Онищук_НЖ: 98].

Низку конструкцій зафіксовано із прямим значенням 'угору нижньою частиною (ногами, дном, коренем); у перевернутому, перекинутому вигляді; навпаки' та з переносним, яке виявляє різний ступінь «безладу» – 'створюючи безлад, бешкетуючи', 'не так, як годиться, як потрібно; шкереберть', наприклад: – 'угору нижньою частиною'

◆ горі дном <класти, перевертати>: ◀ *Як би имиў лилика и поклаў у новий горнец, так аби поклаў тот горнец горі дном; Коритце перевернути горідном (sic! – Т. Я.) и лишиити цирез ніч на дворі; Перевертают они тоту судину горі дном, на ўсі боки, – вода не висипає сі...* (Черник) [Онищук_М: 27, 99, 109]

◆ дгорі дном (днáми) <перевертати, вішати, класти, обертати>: ◀ *Потому вносит миску у хоромы, кладе і під сїнні двері близко порога дном до гори, на котрїм приліплює три воскові свѣчечки* (Верхній Ясенів); *Казав дати собі жидівці погар пива, перевернув д'гори дном и держит на долони* (Голови) [Шух. 5: 219, 224]; *Більшу глиняну посудину по вимитті вішають на плотах дном до гори* (Жукотин) [Коб_МК³: 105]; *Тимчасом*

у хижі, з котрої пішли дівки, старші жінки, приготують для дівок різні несподіванки, між іншим кладуть на столі кілька глиняних мисок догори днами (Жукотин) [Зинич_А: 123]; Бараболя печена (у печі за гранню, в печі в горщику оберненім до гори дном) (Пужники) [Гнатюк_НП: 101]; *Соли робили ў таку мален'ку стограмівочку // й'її по'мочут т'рохи водоў | шоби вона си злі'пила // злі'пила і кла'дут би во'на т'рохи за'сохла // по'мален'ку звир'тайут то с'топочки на та'ріл'чик і кла'дут // во'на | добри си засх'не і та'ка пири'вернина с'топочка дном дого'ри ві'ходила / ка'зали | гузочка | соли (Рідківці) [БГ_Т: 192]; Ў'з'али / к'инули <бочку> у с'туд'н'у // а то с'туд'н'а бе'то'нова / гле'бока / до'го'ри дном / шо ни | вит'агнути н'і га'ком / н'і н'і'чим (Потелич) [ПЗН_Т2: 49]; Хідник буде блищати, а в калабаньках світла ліхтарів і вітрин відбиватимуться догори дном [ЛЛ: 362] ► <Від уроків> декуди кладуть лише перевернене начинє до гори дном (Черк.) [Груш.: 37] і Кварты теж часто треба водою полоскати: и до горы денцами всѣ переворочат' (XVIII) [Тимч_ІС: 693 (за К. Зиновієвим)]*

- ◆ догорі ногами <перевертати, обертати, підвішувати, тримати, бути, розпинати>: ◀ *Ажсь тими чьаси щось прійде, поперевертат худобу до-гори ногами, позакладат за драбини...* (Волосате) [Кміт_С: 8]; *Догорі ногами – дибки* [Горбач_Д: 461]; *Шо ти^е | ч'у'є'ни'ш си^і, | н'іби^і ў'м'йаш ч'у'тати^і, й'є'к ти^е к'ни'є'ж'ку перевер'нуў дого'ри^е но'гами^і* [Астаф'єва: 456]; *Вона обертала мою мапу догори ногами і, заховаючи сміх, нібито поважно казала...* [ЛЛ: 469] ► *До-гори ногами* [Пискунов: 68]; *Перевернув догори ногами* (Бердичів, Пирятин, Звенигор.) [Номис: 132]; *Івана Воїна. Так не празнують, а як у кого що вкрадуть, становлять йому свічки до гори ногами, щоб його (злодія) покарав, або що* (Валуй.п.) [Дикарев: 138]; *Те'пер / йак хоч | носе / і дого'ри но'гами* [Тищенко: 292]; *Политів догорі дріком; Шо ти його поставив догорі дріком?; Діду, шо ж ти там бачиш? Ти ж <газету> її й держиш догорі ногами* [Авдеева 1: 115 («вверх, кверху (ногами)»)] ▲ *Пус'тий | вул'її / п'ер'ев'єрнути^і дага'р'і на'гам'і; Стул л'є'ж'іт' дого'р'і но'гами^і* [ГЧЗ_Т: 107, 138]; *Повісілі, і його догорі ногами, головою вніз* [ГМ_Т 1: 232] і *Оумрль Апслъ Петръ ... до горы ногами на крстѣ (XVII) [Тимч_ІС: 564]; Показуєть челоуѣка до горы ногами стоячего (XVII) [Тимч_МС 1: 182 (за І. Галятоським)]; пор.: Головою кгорі: Петръ... гды его яко ѡа на крестѣ роз'пинали, проси(л) абы не та(к) якъ ѡа головою кгорѣ, але к зє(м)ли оукрижовали (Вільна) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14: 85]*

– fig 'шкереберть'

- ◆ взгору ногами <вивертати>: і *Ко(т)рыє таковѡ релацию ... зчинили, не то(л)ко ногою але и ѡмы(с)ло(м) мои(м) не хочѡ з ными быти, а не то(л)ко листи неха' сами чытаю(т), але и це(р)ковѣ хо(т)бы взгорѡ ногами выве(р)нули (Львів) [КІС¹⁶⁻¹⁷]*

- ◆ гóрі дном <бути>: ◀*А́йбо сисе́ є гóрі динцём, ни так є, ги трéба* (Черна) [КГ]
- ◆ дгóрі дном <перевертати(ся), піти>: ◀*Світ си перевертає ид гори дном* [Гк: 74]; *А тепер, то усі ходет у фустках и ни пизнати – котре видданиця, а котре зведениця. Світ си перевертає идгори дном; Єк прийшов у Дідушкову Річку на парафію молоденький попик, то усе перевернув идгори дном* [Шек_Р: 61, 90]; *Старий світ перевертаєтси на моїх очех, єк горшьок д'гори дном* [Шек_ДИ: 277] ▶ *Усе пішло догори дном* (Лів.) [Номис: 15]
- ◆ догорі́ дном <перевертати>: ▲ [Аркушин_ЗПВ: 89 («поперевертати, порозкидати речі»)]
- ◆ догорі́ дри́гом <перевертати>: ▲ [Аркушин_ЗПВ: 89 («уверх ногами»)]
- ◆ догорі́ ко́рнем <перевертати>: ◀*Як вони візьмуться тут господарити, то не лише засвинять цілу хату та перевернуть її догори корнем* [ЛЛ: 411]
- ◆ догорі́ ногами <перевертати, перекидати>: ◀*До горі́ нога́ми* [Жел. 1: 532 («verkehrt durcheinander <шкереберть>»)]; *Уперед назбиткувау сі усьико на сьвікі из того тазди – поперевертав усьо, де шо було у хакі, до гори ногами, загнаў тельи у скалу в пішоў* (Черник) [Онишук_М: 75]; *Г'ітво! Ану дайте с'рац'і с'іна! Ви'е ўже хату догорі'е ногами' перевер'нули* [Астаф'єва: 423]; *Догори ногами* [СБ: 362 («не так, як належить; шкереберть»)] ▶ *Набожний! як ба такий кожний, то б увесь світ догори ногами перевернули* (б.л.) [Номис: 4] ▲ *Шо ти там шворили <'шукати'>? Поперек'ідаў все догорі́ нога́ми* (Сильне) [Аркушин 2: 261; Аркушин²: 617] ◆ ◀*А встав бис до гори ногами!, Бодай ті до гори ногами поставило – «прокляте»* (Нагуєвичі) [Франко_П 2₂: 279, 456]
- ◆ догорі́ ра́ком <ставити, садити>: ▲ *Йак л'ал'ку поста́вила догорі́ ра́ком? Переверни!* [Аркушин_ЗПВ: 89 («усе, що перевернути верхом униз»)] ▶ *Хто ж цибу́л'у саде догорі́ ра́ком? А куди їйі рости?* [ФСХ: 68 («верхом униз; безладно, неприродно»)].

Окрему групу формують фраземи, засвідчені зі семантикою:

– ‘бешкетувати’:

- ◆ вверх нога́ми, вниз голово́ю: ◀*Ўверх нога́ми ўниз голо́вом* [Коваленко_ФС: 88, 224]
- ◆ верх дном переверта́ти: ◀ [Коваленко_ФС: 106]
- ◆ верх нога́ми ходіти: ◀*Хо́дити верх нога́ми* [Коваленко_ФС: 232] ▲ *Ходéти варх нога́м'і* [Аркушин_ЗПВ: 80]
- ◆ вниз голово́ю: ◀ [Коваленко_ФС: 88]
- ◆ догорі́ ді́бом (дри́гом, голово́ю, нога́ми) ходіти: ◀ [Коваленко_ФС: 78, 232, 375]

- ◆ догорі дном іті: ◀*Якже вси вийдуть, що станутця сами свои, то й тутъ все пиде до горы дномъ: той скаче, той бьетця, той штовхаецця, той розкрислить руки й крутитця, той спива, той сопе, – крыкъ, гармидеръ...; А в хаті Маруся гарачку поре, аж по́ти лютця, ввесь двір до гори дномъ поставила, розходившись* [Коваленки_С: 52, 94]
- ◆ догорі коренем (нога́ми, дном) переверта́ти: ◀[Коваленко_ФС: 106, 172, 230]
- ◆ догорі ході́ти: ◀[Коваленко_ФС: 78, 232, 375]
- ‘**робити щось не так, як прийнято, порушуючи звичайний порядок**’
 - ◆ верх дном поста́вити: ◀*Верх дном поставити – «перевернути, пере-мінити первісний порядок, зовсім на ні нащо звести, прим. госпо-дарство, хату і т. и.»* (Нагуєвичі) [Франко_П 1.: 148]
- ‘**поводитися неадекватно, порушуючи основні життєві принципи**’
 - ◆ догорі нога́ми в голові: ◀*Йому в голові до гори ногами – «перевернуло ся, думає все навпаки того, що би слід думати, збожеволів, здемо-ралізований, висловлює дикі погляди»* (Комарно) [Франко_П 1.: 391]
- ‘**перекрутивши зміст сказаного**’
 - ◆ догорі ра́ком переда́ти: ▶*Ни пойн'аў, шо сказала, а передаў куму догорі ра́ком* [ФСХ: 68 («абсурдно, викривлено»)].

Унікальну культуру відгінного пастухування відтворює вираз *горі <дном> відра*, зафіксований у гуцульських говірках зі значенням ‘вигук і дія (перевернути відро догори дном), характерний для полонинських пастухів, за допомогою яких виявляють готовність до доїння на «міру»’, пор.: ◆ го́рі відра, го́рі дном відра: ◀*Горі відра, котрій дойти хочу, – ка́жут перед міров* (Росішка) [КГ]; *Всі перевернут відра горі дном, аби хтос’ни придойіў во́ду; По се́му одін загойка́йе: «Горі відра, котрій дойти хоче!»* *Всі перевернут відра горі дном, аби хтос’ни придойіў во́ду; Усі ма́йут відра переверну́ти, аби н’і ка́пки води́ ни бу́ло, аби ни придойіли. Ка́жут: «Горі відра», та там ни ма́йе бу́ти н’іч, лиш кропи́ва* [Грицак_С 1: 150, 162].

Спосіб дії репрезентують прислівники зі семантикою ‘**поверх, на випуск, не заправляючи** (про сорочку, штани)’:

- наве́рх <випускати>: ◀*Чоловіки носять сорочки («модрянка») довші, які сягають до клубів, випущені на верх* (Волосате) [Фальк_МК: 20]
- пове́рх <випускати>: ▶*Як у кого одна колоша в халяві, а друга поверх. В Лубениціні про такого кажуть, що то курв...ь* [Номис: 220]
- пове́рха <носити>: ◀*На Подгірю носять сорочки поверха штанів* [Франко_П 1.: 562]; *Стаў до знімки / у б’ілих порт’ініц’ах / сороб’ка пове́р’ха* [Голянич: 984].

Зі значенням **‘спосіб оранки всклад (від середини лану до меж, країв)’** засвідчено прислівники, що вказують на «верх»:

ввѣрх: ◀[ЛАЗО 3: к. 371 (Великі Лази, Ворочово, Горяни, Довге Поле, Кам’яниця, Коритняни, Невицьке, Оноківці, Оріховиця, Свалява, Стрипа)]; пор. цитату з Марамарощини, у якій розкрито суть цього виду оранки: *Зачинајут орати ѱ_склад, шоби довороха митали борозни, шоби на серидин’и була нива мало мај гор’и зн’ата* (Марам.) [УГР_Т: 218] (цікаве поєднання прислівників *мало* ‘небагато’ та *мај гóрі* ‘якнайвище’)

довѣрхá: ◀[ЛАЗО 3: к. 371 (Довге Поле)]

довѣрху: ◀[ЛАЗО 3: к. 371 (Горяни)].

«Низ» репрезентують значення:

– **‘униз повернувши певною частиною’**

вдоліну, удоліну <висіти, спускати, заломлювати, обертати, гнутися>:

Стойїт верба над водою, коріням в долину, / Що с ми мила наробила, за тобою гину! (Замочок) [Верхр_Б: 207]; *Против уроків треба ось що робити: натовчи соли, сісти на поріг до схід сонця, і хрестити сіль ножем на відлїв (тилем <‘тупий бік’> у долину) і так заповіда-ти; Чоловіка або чельбидину. пізнати, котре опир або відьма. Вони дуже погані на очи. У них в оці у здрічку видко чоловіка головов у долину* (Барвінків) [Шух. 2: 196; 5: 203]; *Обертає помали дитину у череві головов у долину до кости* (Голови, Красноїлля) [Шек_Р: 129]; *Жінок ... спускали в воду лицем у долину* [Гнатюк_В: 191]; *Вполовині звязання вершка заломлюють його колоссям у долину* (Жукотин) [Коб_МК²: 23, 33]; *Калина ся погынає вершком у долину* (Липча); *Цы зацвила чиришин’ка вершком удоліну* (Кричово) [КГ]; *Лилик виси головов вдолѣну* (Чорторія) [БГ_С: 259] ♦ **рубáти удоліну** ‘нахиливши вниз’: ◀*Де обіч – рубáйт удоліну* <нахиливши дерево> (Косівська Поляна) [КГ] ⇒ **вгóру, угóру, догорі, навѣрх**

вниз, униз <бути, повертати, вродитися>: ◀*Прийшла штўка* <‘колода’>

різами шпїцом уніз на тасон <‘місце розробки лісу’> [Матїїв: 526]; *Осноўне сл’ітку’вати* <часник, цибулю> / *шоб не’ було сорн’а’ка / і ви-брати свой’часно / бо’ буде рос’ти вниз і’будут’ су’х’ і с’тебла* [ВГХ_Т: 57] ► *Так само і коли вродить ся лицем в низ* (Черк.) [Груш.¹: 30]; *А як коли нарошине повернуть у низ животиком* (Черк.) [Груш.²: 36]; *То’д’і ш’ч’е о’дин’ваф’іл’ній корж б’іл’ками ўниз* [УССГ_Т: 181] ⇒ **вверх, увѣрх**

вспід, успід <падати, класти, складати, перевертати>: *Складають у сно-ти з кіп у «кладні»*; *на кладню вбивають у землю «остреву»* *потому кладуть по при остреву 4 снопи – пні, гузарами у спід (шторцом)* [Шух. 2: 166]; *Унаў з іѣбл’інк’и успіт головоў* (Великий Рожин) [ГГ: 193] ⇒ **догорі, навѣрх**

до́лі <спускати>: ► *Ти кімнато моя, новая, / А в грубім бору рубана, / До́лі вершечком стущена, / Крайом – Дунайом сплавлена!* (Доброгостів) [Левин_В: 103]

долі́в, доло́в <бути>: ◀ *До горы кориньом, а долов верьхом* <‘верхівка’> (на повалы ся хапле, а в долину висит: саджа) (Вислік Великий) [Верхр_Л: 228] **і** *Остася соннца мало, аки мѣсяца доловъ рогама* (XV) [МСДЯ 1: 696 (доловъ «внизь»)]; Тимч_ІС: 773] ⇒ догори́

до́лом ⇒ догори́

донізу́ <прибивати, садити>: ◀ *Мандибурку* <‘картопля’> *треба садити очками до нізу* (Нові Бросківці) [БГ_С: 374] ► *Ся кобилиця має форму лопати і навкосяка за помочю стержня прибиваєть ся до лави широким кінцем у гору а вузьким до низу* (Грунь) [Русов_Гр: 77]; *Жи́вотиком до́низу ка́зали коники ска́кати* [Тищенко: 62]

наді́л <розпинати>: **і** *За ноги привязанніє чело́вѣцьї на до́ль главами* (XVIII) [Тимч_ІС: 775] ⇒ догори́

надолі́ну <класти, прибивати>: ◀ *Найліпше є [...] пере́всити го и покласти чере́вом на свое ко́ліно голо́воу на долину и потискати му груди, аби вийшла вода из легких и трунку* [Гк: 194] **і** *Петръ стый умерлъ на дре́вѣ крестномъ стремглавъ, то естъ голо́вою на до́льну прибитый* (XVIII) [Тимч_ІС: 775]

на́ніз <бути, стояти>: ◀ *Вуса́ч’ї – сніп’кі, у них су́лома йде гузі́ром* <‘нижня частина снопа’> *на низ* (Винники) [Шило_С: 98] ▲ *Д’їжа ...* *на́че на і́скос’сто́йал’а все / конусом’на́че на низ / і з’верху к’ришичка накри’валас’а / то́жи ж’о́то там’т’істо м’ісил’ос’а* [ГЧ_Т: 111]

наспі́д <ставити>: ▲ *Сно́ті ста́вили к’іри́хами* <‘грубша частина’> *на сп’їд* (Доросині) [Аркушин 1: 222; Аркушин²: 222].

На спосіб дії вказують також прислівники-композиції, що функціують зі значеннями:

– ‘**угору ногами, униз головою**’

гориду́ба <ставати>: ◀ *Гориду́ба ставати* [Гол.: 486 («гориду́б на голові ставать, ногами вверхъ»)]

горіні́ж <ставати, перевертатися>: ◀ [Жел. 1: 153 («mit den Fussen nach <ногами вгору>»); Гр. 1: 311 (Кам’ян.п., «вверхъ ногами»); Гр.² 1: 378]; *Раз аби був ухóпив, ко́лі переверну́вс’а горіні́ж. Бо́же бороні́, а́бі йей переверну́в горіні́ж* (Кваси, Кобилецька Поляна) [КСГГ]; *А той хлопчик граєси, стає горіні́ж, лігає на землю* (Борівці) [БГ_С: 74] **і** *Петра... прибитого на крстѣ горѣнож ... завѣсили* (XVII) [Тимч_ІС: 581 («догори ногами, горіні́ж»)]

↑ ↓

– ‘**униз ногами**’

долі́ніж <-->: ■ [Гр. 1: 311 (б.л., «ногами внизь къ землѣ»)]

– ‘угору обличчям; горілиць, навзнак’

горівниці <нести>: ► *На руках / бе^мреш на праві руці / ї не^мсеи гор’їу^ниці / і / положити дитину на л’їжко / ї вона коника па^{се} [Тищенко: 292]*

горівниць <нести>: ► *Но^сити гор’їу^ниці*’ [Тищенко: 95 («носити дитину на руках у горизонтальному положенні обличчям догори»)]

горізнак <лежати, класти>: ► *От тепер треба горізнак лежать* (Черк.) [Груш.¹: 105]; *Положать ото дитину горізнак і долонями од голови до пальчиків на носі поведуть; Щоби дитина не була кривовяза, треба глядіть, щоб не класти її на один бік по два рази, а треба її класти горізнак* (Черк.) [Груш.²: 36, 61]

горізнач <лежати, плисти, впасти>: ◀ [Жел. 1: 153 («= горілиць <обличчям догори, навзнак>»); Турчин: 68 (*горізнач* «горілиць»)]; *L’as’so^{bi} hori^{zn}as* [РП_Т: 173]; *Горізнач «до горы ногами»* (Тварожец) [Верхр_ЗнС: 233]; *Плыве горізнач* (Жегестів) [Верхр_Л: 405]; *Там со^{бі} л’агну^ў го^р’ізн^{ач}’ / та ле^жіт’* (Довге Поле) [УЗГ_Т: 359]; *Хлопец плине горізнач* (Новий Сонч.) [Пиртей: 73; Пиртей²: 61]; *Poli^hati hori^{zn}ač*; *U^{ra}v hori^{zn}ač* [Šišková: 150 («na záda»)] ► [Гр. 1: 311. (Черк.п., «лежа на спинѣ»); Гр.² 1: 378]

горізначки <впасти>: ◀ [Верхр_Л: 115 (Берест); Šišková: 150 (*hori^{zn}ač^{ky}* = *hori^{zn}ač*)]; *Хпа^ў горізначки «упав на плечи»* (Чорноріки) [Верхр_З: 161, 192]; *Горізначки «до горы ногами»* (Тварожец) [Верхр_ЗнС: 233]

горілицею <–>: ◀ [Жел. 1: 153]

горілиць <лежати, спати, впасти, плавати, народитися>: ◀ [Жел. 1: 153 («mit dem Antlitz nach oben, gucklings <обличчям догори, навзнак>»); Астаф’єва: 377]; *Мерців «наряжають», себ-то кладуть випростуваних горілиць, отже з піднятою в гору бородою, на лаві або на столі; Не дай Боже втопленика горілиць на землі положити! – віруване, що коли тіло втопленика витягнене з води покласти горілиць на землі, то воно накличе велику повінь. Тому таке тіло і на березі і в гробі кладуть лицем до землі»* (Верхній Дорожів) [Франко_П 1.: 109; 1₂: 291]; *Тільки «вихопить ся» – зійде, сонце, стріляють у него, потім кладуть ся горілиць на землю, укривають лице хусткою і засипляють* (Барвінків); *А він каже: Лыгай горілиць на землю* (Верховина); *Лыгас недужий на ліжко горілиць и так лежит доки не скінчит си злічене* (Верховина) [Шух. 4: 215; 5: 106, 243]; *Як уродит сі долілиць – то буде умирати, як горілиць – то буде жити* (Черник) [Онищук_НЖ: 98]; *Hori^lyc p^lawaw* (Космач, Микуличин) [Janów: 72–73 («twaga do gógu»)]; *Лежати гор’іле^ц’, то лежати сті^но^у до землі* (Зелена Н); *Іа л’убл’у с^пати гор’ілиць’; Лежа^ў-йім гор’ілиць’, як не^божчик* (Пасічна); *Хлопец’ ле^жа^ў гор’ілиць’ на бере^зі і спостер’іга^ў за заходом сонця* (Пнів); *Дід ле^ж’е^ў ў с’у н’іч’ гор’іле^ц’, бо ко^лоло серце* (Вербовець) [КСГГ]; *Ўпала гор’ілиць’* (Марам.) [УГР_Т: 226]; *Єк м^оя донька переходила потічок, коза її дуркнула, і вона горілиць*

на каміне (Виженка) [БГ_С: 105]; *Стефко лежав гор'лицю* (Дітківці) [Шило_С: 95]; *Коцько упав горілиць головою до наших, ногами до Поляків з словами на устах...* [ЛЛ: 645] ► *Лежить горілиць* (за П. Чубинським) [Гр. 1: 311 («вверх' лицемъ, навзничъ»); Гр.² 1: 378]; *На бо'чок ло'жила с'патки / бо гор'лицю' не" можна ло'жити / шоб ни" зриг'нула* [Тищенко: 286] ■ [СУМ 2: 130; СУМ₂₀: 663]

горілічки <носити>: ► *Но'сити гор'ілички* [Тищенко: 95 («носити дитину на руках у горизонтальному положенні обличчям догори»)]

горілу'ч <->: ▲ [Аркушин 1: 102; Аркушин²: 100]

горініць <лежати, мити>: ◀ [Жел. 1: 153 («горініці, горініць = горілиць»)]; *Одін близніок спит горініць, а дру'гий – на бо'ці* [Матіїв: 104]; *Шотижні тоту витяжку здоймаю, пхаю в парік і пишкаю. А то лазити, мені такво горінець мий, а то нержавійка, аби блистіло, бо за тижден сі закоптит* [СБ: 132 (горінець «обличчям догори; горілиць»)] ► *Он в тотій труні горінець лежит* (за М. Драгомановим) [Гр. 1: 312 («вверх' лицемъ, навзничъ»); Гр.² 1: 378]; *Но'сити гор'іниці'* [Тищенко: 95 («носити дитину на руках у горизонтальному положенні обличчям догори»)]

горічеревом <падати, лежати>: ◀ [Жел. 1: 153 («nach oben mit dem Bauch, rüchklings <черевом догори, навзнич>»)] ► *Упав' горічеревомъ* «упаль на спину, вверх' животомъ» [Б-Н: 103] і *Поставляєть два с'фдалища и на онихъ возлегаєть гор'ъ чревомъ, единаго дотикающися главою, а другаго ногами* (XVIII) [Тимч_ІС: 810]

догорілича <нести>: ▲ [Аркушин 1: 137; Аркушин²: 136]

догорі' (сопр): ▲ [ГМ_Т 3: 73 (догор'і" «горілиць, обличчям догори (лежати, впасти)»)]; *Бадам звід з неба не знімаєть, хоч и догори лежать* (Черніг.) [Номис: 173]; *Од'бол'і / п'роїде / ... догори'л'аже"и / од'л'аже од моз'тоу* [ГЧЗ_Т: 292]; *Треба кладітис' <'лягати'> догорі* (Кримне) [Аркушин 1: 224; Аркушин²: 223] ♦ догорі очима: ► *Догори очима, до землі плечима* [Номис: 259]

догорічерева <лежати, перевертатися>: ► *До-гори черева* [Пискунов: 68]; *Крутнувсь догорі черева* [Номис: 38; Гр. 1: 408 («навзничъ»)]; *Лягті догорі черева; Підеш собі у сад, ляжеш долі догори черева під грушею* (за Є. Гребінкою) [Гр. 1: 408] ■ [СУМ 2: 342; СУМ₂₀: 800] і *Треба положити вола до гори чревомъ, щоби дивився до гори* (XVIII) [Тимч_ІС: 710]

↑ ↓

– 'униз обличчям (животом); ниць'

долівліць <спати, лежати, падати>: ► [Лесюк: 98 («долілиць»); Астаф'єва: 459 (долі"ўлець)]; *При 9-ій деревині мас'лячи <ватаг чи вівчєр> «долівліць» – на черево, і сунути ся чревом до самої стаї; Їик умрет чоловік-опир, то может бути цілий слотавий рік, або дуже спека.*

¹ Спорадично в поліських говірках засвідчено із цим значенням прості прислівники.

Аби того ни було, то немож опира ховати, йик кожного инчого чоловіка, але треба би голову відрубати, або долів-лиць у гробі покласти (Красноїлля) [Шух. 2: 211; 5: 205; Гр. 1: 417 (за В. Шухевичем, «=долілиць лицомъ къ землѣ, внизъ»)]; *Uraw sme doliwłyc* (Бережниця, за В. Шухевичем) [Janów: 45 (*doliwłyc* «twarzą na dół»)]; *Лежесв я долівлиць на голим припичьку; Поклав Иванчіка доливлциь серед хати* [Шек_ДИ: 17, 124]; *Я ни люб'ю спати долівлиць, бо нима чим дихати* (Вікно) [БГ_С: 99]; пор. також значення 'лицевим боком догори (про предмет)': *Шл'іфер с'а обёрне аўфлатом* «поверхня шпали», *тим, шо д машин'і, обёрне дол'іулиць* (Росішка) [Грицак_С 1: 40]

долівніць <падати>: ◀[Кміт_С: 27 (Цуцилів)] **і** (*Говь*) *навь долув'ниць*, *поклонил са Бгу; Упали невѣр'ньи люде на землю ... долувъ ниць* (XVIII) [Тимч_ІС: 774 (гасло *доловъ* «додолу, униз»)]

долізнáч <плавати>: ◀[Пиртей: 88; Пиртей²: 80 (Новий Сонч.)]; *Пльиве долъзнáч* (Жегестів) [Верхр_Л: 405]

долізнáчки <плавати>: ◀[Верхр_Л: 115 (Берест, *долъзнáчки*)]

долілиць <лежати, спати, класти, обертати, вродитися>: ◀[Жел. 1: 195 («= долініць»)]; Janów: 45 («*doliłyc* (?) *twarzą na dół*»)]; *Йа л'убл'у спати ду'лулиць* [Сабадош: 72 («долілиць»)] ■[Гр. 1: 417 (б.л., «лицомъ къ землѣ, внизъ»)] ⇒ горілиць

долініць <—>: ◀[Жел. 1: 195 («mit dem Gesichte zu Boden gerichtet <обличчям до землі>»)]

долічєрева <лежати>: ■[СУМ 2: 359; СУМ₂₀: 800].

Прислівники зі значенням 'якнайнижче до землі' репрезентують напрям дії (куди?, І) та спосіб дії (як?, ІІ):

І – вниз <хилитися>: ◀*Ой ви гóри висóкїї, уніс похил'їц':а* (Косівська Поляна) [КГ («униз»)]

додолóньку, додолóйку (*det*) <схилитися>: ◀*Стоїть явóръ на дворóйку, Галузїйкомъ до долóйку; Часъ боярамъ до домóйку* [Гол.: 471] ► [Гр. 1: 409 (*додóлоньку*)]

додóлу <гнути, схилитися>: ◀*Ялиці і смереки гїлля до долу клонять* [Лом_ЗС²: 122] ► [Піскунов: 68 («внизь, на землѣ, къ низу»)]; *Крїй <край> дороги гне тополю до самого дóлу* – «возле дороги гнетъ тополь до самой землі»; *Внавъ додóлу – на низъ, на землю* [Б-Н: 117 («на поль, на землю»); 121 («внизь, на землю, на поль»), 127]; *До-долу верби гне високі* (за Т. Шевченком); *Долина глибока, калина висока, аж до-долу віття гнеться* (за А. Метлинським); *Ісус, нахилившись до-долу, тисав пальцем* (за П. Кулішем, І. Пулюєм) [Гр. 1: 391]

наділ <хилити>: **і** *Древо ... галузями своїми нехилит на долъ?* (XVII) [Тимч_ІС: 504]

ІІ – знизєнька (*det*) <нагинатися>: ◀*Збирала їх <фіялойки> Маринейка з низейка, / А з нею ї милейкий з близейка* (Яворів Л) [Гнатюк_Г 1: 208]

низе́нько (*det*) <склонитися>: ◀*Ой седь собѣ коло мене, прису́ньсе близе́нько, Що упаде веретенце, склоні́се низе́нько* [Гол.: 393]; *Сядь си милий коло мене, присунь ся близенько, / Як упаде веретенце, схили ся низе́нько!* (Пристань) [Верхр_Б: 219]

попідні́з <кидати>: ▶*Коли кинеш поп'ід низ / гор'ішкá <'угору> не леті́т' / а пр'амо* (Татарбунари) [Бондар: 56].

У складі сталих словосполучень зафіксовано прислівники зі значеннями:
– ‘кланятися шанобливо, низько, до землі (під час обрядодій)’

доні́зу <кланятися>: ◀[Жел. 1: 197 («до-нізу tief zu Boden, zur Erde <низько до землі; донизу; глибоко>»)]; *Клан'їйуц'і і до цѣрки йак йдут, і йак з цѣрки теж три ра́зи доні́зу* (Малнівська Воля) [Надсяння_Т: 171]

знизе́нька (*det*) <кланятися>: ◀[Жел. 1: 227 (з *низе́нька* «tief etc. <низько>»)]; *Пук'ірноїе дит'ітойко / Ірсун'е'н'ко / пуклу'нис'і бат'їков'і зни'зен'ка / пуклу'нис'і мат'їноїц'і зни'зен'ка* (Нове Село) [ПЗН_Т: 82];

зни́зка <кланятися>: ◀*Здоровля бере – ніт, не дякує, / Королевство бере – ніт, не дякує, / Милейку бере – низька ся кланяє* [Гол. 2: 159]; *Ой на горі, горі, їві́р похилив сі, / Ой там козак д'мамі з низька поклонив сі* (Микитинці) [Шух. 3: 158]; *Hołow pidniyla z nyzka wkłonyła* (Космач) [Janów: 284 (*zynzka* «z niska, nisko»)]

ні́зько <кланятися, схилитися>: ◀*Гра́йте музýки рѣзько, Склоні́се Марі́сю мат'їцѣ́ низько* [Гол.: 491]; *Староста натив си, староста наів си, / Нашій Парасцї низко вклонив си* (Яворів К); *Приходьї' близько, клоньї си низько. / Прийшли ше блище, клоньї си нище* (Верховина) [Шух. 4: 119, 131]; *Молода дитина. / Низько сї родóви кланеє* (Доброгостів) [Левин_В: 110]; *Гра́йте, музýк'и, р'існу, / Клан'аїс'а, дон'у, ніску* (Конів); *Клан'їйсі, Марі́с'у, / Свóїї мам'і нíz'ку: / Вона с'і клан'їла / Тиб'ї над кулі́ском* (Малнівська Воля) [Надсяння_Т: 159, 321]; *Грайте гуселичкы різко, / Кланяїся Ганцю низко, / Як вітцу, так мамонцї* (Воля Нижня) [Верхр_Л: 304] ▶*Во'на'низ'ко клан'аїеїц':а* [УССГ_Т: 292] ▲*Кланеєца нízко сво́її мамі в ноги* [ГМ_Т 2: 139]

ні́зько додóлочку¹ (*det*) <схилити голову>: ▶*Склонив головочку низько до-дочку* (за П. Чубинським) [Гр. 1: 391, 409]

ні́жче (ГС) <кланятися>: ◀*Приходьї' близько, клоньї си низько. / Прийшли ше блище, клоньї си нище* (Верховина) [Шух. 4: 131] ▶*Та приступи (им'я молодого) та ще й ближче, / Уклони ся отцю неньцї та ще й нижче* (Ціпки) [Гриша_В: 124]; *Та кланяї ся ще нижче, / Та сердинько ще ближче* (Борисівка) [Тарас_В: 123]

низе́нько (*det*) <кланятися, склонитися>: ◀*Склоні́се домáшенько <'господарська донька'> нízе́нько, Шобьї бу́ло родіно́нцѣ́ жесло́бне́нько* [Гол.: 521]; *Клан'аїс'а / Мар'ї'цуну / клан'аїс'а ни'зен'ко / йак с'а*

¹ Зафіксовано приклади подвійної ознаки, що вказує на «низ», зокрема: *ні́зько додóлочку, нízько вдо́ліну*.

мама натхил'ала нат тво'йоў ко'лискоў (Попеляни) [ПЗН_Т: 106];
 Клан'аїс'а / Іван'ц'у / к'лан'аї / нї'зен'ко до' н'їх падаї (Туринське)
 [ПЗН_Т²: 174]; Коло свого татунейка, / Низейко ся кланяє; Коло
 свого татунейка, / Низойко ся кланяє; Припадат Марисейка, / Коло
 свого татунейка, / Низойко ся кланяє, / Сльозами ся вмиває (Гвоз-
 дець) [Кміт_БВ: 86, 91, 96]; Покірне дитетко, кнегинеїко, / Сьому се
 рóдови кланяєш, низейко до ножок падаєш (Мацошин) [Верхр_Б: 151]
 ► Уклони ся отцю неньці / Та низенько (Борисівка) [Тарас_В: 134];
 Низенько свикрусї вклони ся: / Юклони ся їй низенько; Пий горілочку,
 не впий ся, / Низенько свикрусї вклони ся (Гордашівка) [Ганюч_В: 42]
низісьо (*dem*) <кланятися>: ◀[Горощак²: 100 («niziutko, niziuteńko»);
 Турчин: 199 (*низ'іс'о* «низенько, низесенько»)]
низіцько (*dem*) <кланятися>: ◀[Горощак²: 100 («niziutko, niziuteńko»)¹]
низóнько (*dem*) <кланятися>: ◀Низóйко с'а до кол'інець" мамци уклони
 (Бітля) [Он. 2: 367, 489]

– ‘вітаючись, схиляти голову на знак поваги’

низéнько (*dem*) <кланятися>: ◀Фстáну їа ранén'ко, фклón'ус'а низén'ко
 (Дроздовичі) [Надсяння_Т: 309]; Лукин зняв з голови кресаню і ни-
 зенько їй поклонився [Лом_ЗС¹: 98]
нізько <кланятися>: ◀Коли зустр'ічайут'про'хожих л'у'дей їім'низ'ко
 к'лан'аїц'а: а молодá (Мар'янівка) [ГЗП_Т: 46]

– ‘віддаючи шану, схиляти голову’

знизька <кланятися>: ◀Ци кум до кума з вечеров ходит? / Ци син віт-
 цеви знизька си клонит? (Шешори) [Шух. 4: 153]
низéнько (*dem*) <кланятися>: ◀Нїжно подивїўс'а, до своїейї ланковойї
 низен'ко вклониўс'а (б.л.) [КГ]
нізько <кланятися, схиляти голову, бити чолом>: Вы'жджáе, вы'жд-
 джáе <козак>, низко поклонівся, Выбачáй ми, громáдонько, мóже сь
 кимь сварився (Золоч.о.) [Гол.: 432]; Пришли до нього триє братия
 і ся му низко до землі поклонили [Пиртей: 392]; Дїдо здоймив смо-
 лену крисаню з голови й поклонивси низко на всхід Сонця [Шек_ДИ:
 164] і Господару своєму, низко чоломъ бьеть [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 1: 590; 2: 48
 («низько»)]; Низко чоломъ бью [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 241]
нізько вдолїну <схилити голову>: ◀Побожно здоймив з голови смолену
 крисаню й схелив свою сїду голову низко вдолину; Схелив свою сїду
 голову низко вдолину, аж до самої матери-земні [Шек_ДИ: 164, 474]

– ‘виявляти покору’

нізько <кланятися>: ► Больїла ме головоїка / Низко сьї кланєючи
 [Верхр_Д: 81].

¹ Оскільки цитата чи коментарі відсутні, умовно прислівники *низісьо*, *низіцько* наведено в цій групі.

4.5.2. ССП «Кількість і міра»

Це субполе пов'язане з такими доміантними категоріями сфери буття, як кількість і міра, які тісно пов'язані між собою і доповнюють одна одну. Кількість виражає загальні ознаки об'єкта, характеризує предмет, явище чи процес з огляду на їх обсяг, розмір, число, рівень, інтенсивність, визначаючи основні параметри об'єкта. Натомість міра відображає кількісні межі існування об'єкта. Варто зазначити, що назви представлено досить несистемно, водночас особливістю субполя є значна вербальна й адвербіальна репрезентація (див.: таблицю 41).

Значення, що вказують на кількість, окреслюють розмір об'єкта (висота), величину (обсяг, число) та інтенсивність вияву ознак, зокрема максимальну чи мінімальну точки.

Із мірою пов'язана семантика 'рівень', 'край, межа' та 'кінець, завершення'. Семантичний зв'язок 'межа ↔ кінець' дослідники вважають цілком органічним, оскільки межа фактично «завершує» простір, є його «кінцем». Т. Топорова пов'язує «початок» та «кінець» із «міфопоетичною концепцією циклічності розвитку, згідно з якою той самий елемент можна трактувати по-різному: він може одночасно бути і початком в контексті наступності, і кінцем у контексті передування», а «межу, кордон» асоціює з «універсальним символом межі – світовим деревом («дерево міри») (виділення мос. – Т. Я.), що поєднує всі космічні зони і слугує еталоном виміру світу. Його гілки, що простягаються над світом, обмежують його по горизонталі, а стовбур – орієнтир для вимірювання по вертикалі» [Топорова 1994: 41–47; пор.: Топоров 2010].

Таблиця 41

Синопис ССП «Кількість і міра»

4.5. СП «АБСТРАКТНІ КАТЕГОРІЇ»	
4.5.2. ССП «Кількість і міра»	
«верх»	«низ»
1) 'високий об'єкт'	1) 'невисокий об'єкт'
adj 'високий (про розмір)'	adj 'низький, невисокий (про розмір)'
	adj 'занизький (про розмір)'
v 'рости високим'	v 'ставати нижчим'
v 'рости вищим за інші об'єкти'	v 'зменшувати висоту; понижувати'
[2] 'високий (вищий), більший від звичайного рівень']	[2] 'низький (нижчий), менший від звичайного рівень']
	2.1) 'той, хто на нижчому рівні'
	adj 'низький (про рівень)'
	adj 'занизький (про рівень)'
	adj 'базовий, початковий'
	v 'зменшуватися (про рівень)'

	v 'робити нижчим, ніж потрібно'
v 'зависоко стріляти'	v 'занизько стріляти'
v 'підніматися на вищий рівень'	v 'опускатися на нижчий рівень'
v 'зависоко оцінювати'	v 'знижувати значення, вагомість'
	v 'бути менш поширеним, популярним'
	adv 'нижче щодо іншого об'єкта'
adv 'вище, ніж потрібно; надто високо'	adv 'нижче, ніж потрібно; занизько'
	adv 'не нижче як'
	adv 'нижче від певного рівня'
	adv 'позначаючи негативну величину'
adv 'на вищий рівень (піраміди)'	
adv 'із вищого рівня (піраміди)'	
adv 'на вищий рівень розвитку'	
	adv 'на нижчому рівні розвитку'
adv 'перед виконанням роботи'	adv 'після виконання роботи'
adv 'наперед, заздалегідь'	
adv 'насамперед, передусім'	adv 'потім, відтак'
[3] 'значна кількість, висока інтенсивність']	[3] 'невелика кількість, низька інтенсивність']
adj 'вищий щодо інших показників'	adj 'нижчий щодо інших показників'
	adj 'короткозорий'
	adj 'несповна розуму'
v 'збільшуватися'	v 'зменшуватися'
adv 'від меншого до більшого числа'	adv 'від більшого до меншого числа'
	adv 'повільно'
3.1) 'верхній регістр у музиці'	3.1) 'нижній регістр у музиці'
	adj 'який звучить грубо'
	adj 'тихий, притишений'
adv 'беручи високі ноти'	adv 'беручи низькі ноти'
3.1.1) 'голос високого регістру'	
3.1.1.1) 'бас, який може взяти високі ноти'	
	3.2) 'бемоль'
4) 'найвищий ступінь, міра вияву'	[4] 'найнижчий ступінь, міра вияву']
adj 'найвищого рівня, ступеня; найвищий'	adj 'найнижчого рівня, ступеня; найнижчий'
v 'досягати найвищого рівня'	
4.1) 'найбільша кількість'	[4.1] 'найменша кількість']

4.2) 'найвищий об'єкт'	4.2) 'найнижчий об'єкт'
5) 'верхній край (краї); вінця'	
5.1) 'щось, наповнене, накладене вщерть'	[5.1) 'щось, наповнене недостатньо']
adj 'наповнений доверху, ущерть'	
adj 'наповнений із надлишком'	
v 'наповнювати доверху, ущерть'	
v 'наповнювати з надлишком'	v 'наповнювати менше, ніж належить'
v 'наповнюватися доверху, ущерть'	
v 'переливатися, пересипатися через край'	
v 'виступати понад краї, поза межі'	
v 'височіти, виділятися висотою'	
v 'замерзати, збільшуватись в об'ємі'	
v, fig 'виявлятися понад міру'	
adv 'ущерть; по вінця'	adv 'до дна'
adv 'повністю, цілком'	
adv 'із надлишком, вище за краї; із чубком'	
adv 'із надлишком, через край'	
adv 'більше, ніж достатньо; забагато'	
adv 'більше ніж; понад'	adv 'менше ніж'
adv 'назовні, поза межі'	
5.2) 'надлишок, надмір'	5.2) 'нестача, брак'
5.2.1) 'чубок, гірка'	
5.2.2) 'додаток, доповнення'	5.2.2) 'знижка'
б) 'кінець, завершення'	
adj 'завершений, закінчений'	
adj 'завершувальний, крайній'	
adj 'обрамлений'	
v 'бути в кінці, завершувати'	
v 'закінчувати, завершувати (дію)'	
v 'закінчуватися, завершуватися'	
v 'завершуватися невдало, нещасливо'	
v 'доробляти, надолжувати'	
v 'доходити до чогось, переходити'	
6.1) 'той, хто завершує'	
6.1.1) 'виконавець; творець, діяч'	
6.2) 'здійснення, звершення'	

v	‘здійснювати, виконувати’	
v	‘здійснюватися, відбуватися’	
	6.2.1) ‘повноліття’	
adj	‘повнолітній, зрілий’	
	6.3) ‘призначення, висвячення’	
v	‘призначати, наставляти’	
v	‘висвячувати в духовний сан’	
v	‘бути висвяченим у духовний сан’	
v	‘бути призначеним’	
	6.4) ‘удосконалення’	
v	‘удосконалювати’	
	6.4.1) ‘досконалість, ідеальність’	
adj	‘досконалий, ідеальний’	
adv	‘досконало, ідеально’	

Субстантивна семантика

Високий чи низький об’єкт часто номінують словосполучення із прикметниками *високий*, що не є об’єктом аналізу, та *низький* (див.: ад’єктивну семантику).

Спеціальні назви відомі для номінації високої гори, серед яких: композит *вєлич-гора*, аугментативи *горісько*, *горіца*, *горіце*, словосполучення *горá* (*гірка*) *висока*, *дўжа*, а низької – субстантиви *нізька*, *нізка*, словосполука *горá малá*, які подано в межах СМП «Форми рельєфу», оскільки лексичні одиниці цього мікрополя номінують гору відповідно до різних ознак, серед яких і розмір.

На позначення **людини низького зросту** (1) функціують назви:

нізєнький (n): ► *Ни^езен'кий* [Лєснава 2004: 59]

нізький (n): ◀ [Колєсник Д: 51 («коротун; невисокий чоловік»)];

Вїсокый нє вїрит нїз'кѡму, шо вїн тѡпиц'а (Ізки) [КГ]

нізюк: ▲ [Аркушин²: 346 («малого росту чоловік»)].

Значення ‘**той, хто на нижчому рівні**’ (2.1) конкретизують тлумачення у лексикографічних джерелах – робітник, який під час розпилювання на козлах дерева на дошки стоїть унизу; водночас назв для робітника, який стоїть уверху, не виявлено, пор.:

ніжнік: ◀ [Жел. 1: 528 («Untermann <той, хто внизу¹>»)] ■ [Гр. 2: 563

(б.л., «одинъ изъ распиливающихъ дерево на доски, стоящій внизу»);

СУМ 5: 409; СУМ₂₀: 1946 (*нижнік* «той, хто під час розпилювання на козлах дерева на дошки стоїть унизу»)]

нижнік: ■ [СУМ₂₀: 1946 («те саме, що *нижнік*»)]

спіднік: ■ [Гр. 4: 177 (б.л., «нижній пильщик»)].

¹ Значення окреслено занадто загальною.

Субстантивна семантика лексичних одиниць, які диференційовано відповідно до інтенсивності (висока / низька), пов'язана передусім зі співочими регістрами, відрізками голосового діапазону, які представлено досить різноаспектно:

3.1) 'верхній регістр у музиці; високі звуки'

верх (*р/ верхій*): ◀[Дзендз_СЗ: 13 («високі ноти»)] ■ [СУМ₂₀: 281]

3.1.1) 'голос високого регістру'

горяк: ► *Вступають в хор ніжні підголоски, виривається згору тонкий і дзвінкий, як струна, голос-горяк* [СУМ 1: 139; СУМ₂₀: 667 (*діал.*)]

3.1.1.1) 'бас, який може взяти високі ноти'

горовік: ► *Який же у него голос? – Бас-горовик. Він як подійме в гору, так аж вікна бряжчать у церкві* (Харк.г.) [Яв.: 155 («бась, владѣючий верхними нотами»)]

↑ ↓

3.1) 'нижній регістр у музиці; низькі звуки'

низ (*р/ низій*): ■ [СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947]

3.2) 'знак пониження на півтону; бемоль'

обніжчик: ◀[Жел. 1: 544–545 («Erniedrigung szeichen <бемоль>»)].

Відповідно до максимальної / мінімальної інтенсивності вияву ознаки виокремлено лексичні одиниці «верху» («низ» не вербалізовано) зі значеннями:

4) 'найвищий ступінь, міра вияву'

верх: ◀[Дзендз_СЗ: 13 («найвищий крайній ступінь чогось»)]; *Се вже верх глупоти – дати себе пхати в огонь і терпіти для чужої вигоди* (коментар до: *Глупий як ожіг*) [Франко_П 1₂: 341]; *Не гóден ўже тóго терп'іти, то ўже йе верх мóйіх страдáн'* (Присівці) [ЗА] ► *Високо ц'іну'валос' |сере^ад^м се^л'ан'с'ких маїсте^лриц' ў'м'ін':а |тонко п'р'асти / а'ле не^а ўс'і дос'а'гали |верху маїс'тернос'т'і* [УССГ_Т: 399] ■ [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281] і *Корень и верхъ Всѣхъ Наѣкъ и умѣтностій* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 242 («найвищий ступінь удосконалення; верх»)]

верхів'я: ■ *Верхів'я хисту, верхів'я слави* [СУМ 1: 335; СУМ₂₀: 281]

верховіна: і *Явленіє... позверхность яковой речи, верховинны, высокость* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 237–238 (*перен.* «(найвищий ступінь чого-небудь) вершина»)] ■ [СУМ 1: 336; СУМ₂₀: 281 («вищий ступінь чого-небудь»)]

вершіак: ◀*Верш'єк ус'óго* [КСГГ]

вершіок: ◀*Се вже вершок ворожнечі, що граничить із чоловіколюбністю; Се вже вершок самовідреченя* (коментар до: *Всім дай, а собі нічого не лиши*) [Франко_П 1₂: 259, 516]; *До вершка свого напруження дійшло поденервування тоді, коли по письмових завданнях наближувався час усного іспиту* [ЛЛ: 610] ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 283 («змени. до верх»): *вершок слави*)]

горá: ◀*Жеби з гори багатства тяжко не упали* [Брилінський: 112]

і *На гороу досконалости* (Київ); *Єдиною бовѣ(м) того исидора*

*таа(ж) м(д)рость пло(т)скаа, котораа и вм(с) в' тицѣю славицѣ
мира сего възбѣдила, в горѣ високомы(с)лїа двиґнѣла и взне(с)ла* (за
І. Вишенським); *Въведе ... в горуу годности своси, а гора называе(т)
ся ла(с)ка; Великіи гирѣи в'ней прѣдрости нб(с)ной* (Почаїв); *Любов
братскую и равенство занебрегл еси, вгору (імовірно, в гору. – Т. Я.)
же славы, богатства и началства власти мирской възлетѣл еси*
(за І. Вишенським); *А если хочеш(и) видѣти шбѣтованнѣю странѣ
ир(с)тва Нб(с)ног(о) тог(д)а и ты възы(и)ди на горѣ высокѣи
бѣомыслности, бѣовидѣнїа* (Чернігів); *Пристои(т) такѣ зацной славѣ
на горѣ вѣачности ш(т) насѣ поставленой быти* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2:
106; 4: 24; 7: 20 («найвищий рівень у досягненні чогось»); 10: 115;
12: 139; 16: 143]; *На горахѣ богомыслности* <«споглядання Бога»>
душу мою постизають (XVII) [Тимч_МС 1: 61; Тимч_ІС: 112, 565
(«перевага, горування»)]

4.1) 'найбільша кількість; максимум'

горá: ◀*Зар'їзали сви'н'у / кажут б'їда / а йї'д'ат ц'їлу / а йа два
к'їлогрaми м'н'аса / три со'їб'ї ли'шила / то ўже гора* (Жовчів)
[ПЗН_Т²: 109]; *Два сотих, ну, три – гора. То вна не годна була буль-
бу викопати?* [СБ²].

Спорадично засвідчено назви **найвищого** / **найнижчого об'єкта** (гора,
дерево тощо) (4.2):

верхатѣра: ◀[Жегуц: 29 («найвища вершина»); Піпаш: 22 ('тс')]

вершакáня: ◀[Жегуц: 29 («найвища гора, смерека»); Піпаш: 22
(*вери'икáн'ї* 'тс')]

↑ ↓

май нїжа горá (GS): ◀*Нїжа май горá* (Вишків) [Он. 1: 489]; пор.:
вїжна-май горá 'найвища гора' [Он. 1: 426].

Значення '**верхній край (краї); вінця**' (5), яке є одним з основних у ССП,
вербалізує базове слово верх: ◀*Зсилає Бог того святого <Симеона Стовпни-
ка> на землю з телеткою, аби у ню збирав воробці. Як назбирає повну і зчеркне
через верх, то тоті зчеркнені летять у світ, а решту збирає святий з собою*
[Шух. 4: 266]. Цей приклад ілюструє випадок, коли однозначно окреслити се-
мантику складно через тісний семантичний зв'язок із прислівниками на зразок
довѣрха (*довѣрху*), *черезвѣрх*, *презвѣрх* тощо.

Зафіксовано низку похідних значень:

5.1) 'щось, наповнене, накладене вщертъ'

вершáдь: ◀[КГ («щось накладене повер країв (віз)»)]

вершетѣреник: ◀*Йакїй вершетѣреник* <'склянка'> *мѣшу тіти, вершиний
погáр* (Богдан) [КСГГ; КГ («наповнений до відказу посуд», «дуже
повна посудина молока»)]

5.2) 'надлишок, надмір (про кількість, міру вияву)'

верх: ► [Гр. 1: 139 (Полт.г., «верхъ, излишекъ»)] **і** *Вамъ тыжъ дано боудеть мѣроу доброу а польноу и натопътаноу и потрясеноу из верхомъ опловитымъ <«изобильный»>* [Тимч_МС 2: 46]; *Має(т) бы(ти) чотыри ко(р)цы меры ... бє(з) вє(р)ху и трасє(н)я* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 241–242 («більша кількість; надмір»)]; *Збоже всякоє и товари єдною мѣроу без трясенія и верху ... мѣрили бѣ; Четвертями, а не мѣшиками продавать хлѣбъ вездѣ не потрусивая безъ верха, но по гребло <«дерев'яний брус, щоб зрівняти насипане вщерть з вінцем начиння»> вѣ щеркъ <«ущерть»>* (XVIII) [Тимч_ІС: 220 («кількість насипана понад рівень начиння»), 362]; пор.: **звѣрхѡм**

горá: ► [Пискунов: 55 («излишекъ»)]

повѣрхнѣця: ◄ *Депутат нарубив пів бербениці бриндзи на него. Тай нарубив шє й поверхнѣцу: мѣртук, четвертину й колач, так єк вѣйшло її пѣслѣдъ мѣри молока* [Шек_ДИ: 342]

5.2.1) 'чубок, гірка'¹

верх: ◄ *На Свѣитвечір зрѣжут верх ис соли (из гурмана)* (Черник) [Онишук_НК: 50; ГС: 561] ► *Если сварившаяся кутья (подъ праздники Рождества Христова) выйдеть съ верхомъ, то будетъ урожай* (Харків) [Яв.: 72] ▲ *Д·іўк'і^и горш'чок | каш'і | вар'ат та|к'і | | гарн'і^и горш'чок | каша там у|же аж ў_верх шио|н'ана | с та|к'ім кра|с'ів'і^им верхом* [ГЧЗ_Т: 342]

горá: ◄ *Вершина миска – то така з горов, вже забогато* [СБ: 54]; пор.: **згорѡю**.

У бойківських говірках Юрій Кміт занотував, на жаль, поза контекстом слово **зверх**, значення якого окреслив як «додаток, причинок» [Кміт_С: 90; Он. 1: 299 (за Ю. Кмітом, «додаток, доповнення»)] (5.2.2); пор. значення «низу» – 'знижка':

знижка: ◄ *Хоч вни мают на підисет процентів знижку на газ* [СБ²]; *Найперше домовилися, що газета «Діло» дасть нам 75 % знижки від оголошень* [ЛЛ: 360–361] ► *Селянин приходить до пана й <просить> зробити єму знижку, віддати землю дешевше* [Яв.: 308 («пониження»)] ■ [СУМ 3: 230; СУМ₂₀: 1012 («зменшення, зниження ціни, норми»; «перен. зменшення, зниження вимог; поступка»)]

знижок: ◄ [Кміт_С: 96 («н<a>пр. податку, ціни»); Он. 1: 316 («знижка»)].

¹ У цьому контексті доречно згадати слово *вершѡк*, засвідчене в говорах української мови зі значенням 'застаріла міра довжини (приблизно 4,4 см)', яке є «запозиченням з російської мови; рос. *вершок* 'тс' є зменшеною формою від *верх*» і первісно означало 'залишок, невелика частинка понад міру', а згодом набуло значення точної величини [ЕСУМ 1: 362; Фасмер 1: 302]; пор.: ► *Розумна голова багато волосу не держить, а дасця єму лисина у шість вершків* [Номис: 273; Гр. 1: 141]; *Беруть невеличкий свердел і пророблюють дірку діаметром ¾ вершка, а опісля вже користують ся великим в 1½ вершка завгрубшки* [Русов_Д: 65–66] ◄ *Фармак має шість вершків, а аршин – шіснацять фармків; Півпражїна мала двацїть фармаків, а фармак то шість вершків* [БГ_С: 415, 581].

«Низ» представлено okazіонально – значення **‘нестача, брак** (про кількість, міру вияву)’ (5.2) реалізує ФО **на низькє сісти** ‘бідувати’, засвідчена в гуцульських говірках: **◀Тай ни то Юриштан, але й сам пан Гердлічка на низке сів. На старість Гердлічка гірко бідував. З голоду пух [Шек_ДИ: 154].**

Семантична група **‘кінець, завершення’** (6) охоплює низку синонімів:

верх: **◀Гляйха** <‘вирівнювання бетонної поверхні’> – *то коли вже зарівнюєш фундамент, вже кінець, верх* [СБ: 144]

вершення: **і** *Прежде вершения того дѣла потомки его і близкие шкодо-ват не імѣют; Шляхтича безправне не братбы до гдря и до вряду и без вершения дѣла не карать и не безчестить* (XVIII) [Тимч_ІС: 77 («доконання»); СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 243]

вершинок: **і** *Христось Бѣгъ изъ вутѣюмъ, изъ силою, и изъ славою, и изъ Божествомъ, безъ початъку и безъ вершиньку* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 243]

вєршіння: **◀Йакос’ дѳізна сте с’а засід’їли з вєршін’ом** (б.л.) [КГ] **і** *Пришбєцала томъ светомъ мѣстцѣ до храмѣ Прч(с)тои мѣтри Бѣци на вє(р)шѣне тои цркви* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 243 («закінчення, завершення (доведення до кінця)»); Тимч_ІС: 221 («доконання»)]

вївершення: **■** [СУМ 1: 363; СУМ₂₀: 299]

довєршєніє: **◀Пере** у глаголів означає між иньшим *довершеність дїйства* [Верхр_ЗнД: 120]

довєршення, довєршування: **◀На** в зложеню з глаголами подїбно як з *а, в* и означає *довершенє* [Верхр_ЗнД: 121]; *Яке діло, такий спосіб для його довершения* [Франко_П 1₂: 598] **■** [Гр. 1: 404 (б.л., довїршування «выведеніє верха (стога, крыши и пр.)»); СУМ 2: 333; СУМ₂₀: 784] **і** *В рєча(х) ваши(х) школо будова(н)я а дове(р)ше(н)я тои цє(р)кви* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 71]

завєршєння: **◀[Пиртей: 108; Пиртей²: 94];** *При завершенні стїн будинку кладуть «вєзѣнья» в той спосіб, що гейби звязував, замикав стїни до купи* [Кміт_С: 39]; *Охоронити спїдну часть <хрєста> від опадів, зн<ачить> знитя, і дати стрункому виглядови цїлости естетичне завершенє* [Колц.: 221]; *Прогулька ця була дїйсно милим, незабутнім завершенням всього, що пережилося на вакації* [ЛЛ: 648]

совершеннок¹: **і** *Также и сєсь, братїа, початокъ спасєнію, тай совершеннокъ, усе есть у Бога; Ище до совершенка свѣтови* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

совершення: **і** *Совершенїє храма, цєркви* [КІС¹⁶⁻¹⁷].

Семантику **‘той, хто завершує, доводить до кінця’** (6.1) репрезентують літ. *вершитель, вершителька, завершувач* [СУМ 1: 338; 3: 44; СУМ₂₀: 282, 934], однак ця семантична «ланка» важлива для цїлісності структури субполя.

¹ Засвідчені здебільшого в історичних джерелах деривати на зразок *совершити, совершенок, совершення, совершений* та ін. запозичено з церковнословянської мови [пор.: СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 365, 407].

Лексему совершитель зафіксовано зі значенням ‘**виконавець; творець, діяч**’ (6.1.1): ◀[Жел. 2: 892 («Vollbringer <творець, діяч>»)] **і** *В негодныхъ молитвахъ нашихъ всѣхъ дѣлѣхъ дацы и съвершителя просити не переставае(м)* (Єв’є); *Совершитель тое та(и)ны ве(д)лѣгъ самое присто(и)ности... естъ Єпи(с)копъ* (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 162; 11: 183; КІС¹⁶⁻¹⁷].

Зі семантикою ‘творець світу; Всевишній’ виявлено композит верхотворець: ◀[Жел. 1: 65 («Schöpfer des Weltalls <творець всесвіту; всевишній>»)], який документують пам’ятки української мови від XIII ст.: **і** *Върхотворьче Господи* [МСДЯ 1: 465].

Із «кінцем» пов’язане слово совершення, ексцерповане з пам’яток української мови XV–XVII ст. на позначення церковних обрядів:

6.2) ‘**здійснення, звершення** (літургії, Святих Таїнств)’: **і** *Изволеніємъ отца, послѣшніємъ сына и съвршеніємъ сватаго духа* (XV) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 407 (‘тс’)]; *Совершение литургии, святых тайн* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *До совершеніа каждое тайны, па(т) речей сѣтъ потребные... если одна з ни(х) не бѣдетъ, жаднымъ способо(м) не може(т)са тайна съвершити* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12: 210 (‘тс’)]

6.3) ‘**призначення, висвячення** (священнослужителів)’: **і** *Совершение священства* [КІС¹⁶⁻¹⁷].

Пам’ятки XVI–XVII ст. фіксують словосполучення *съвершенство лѣтъ*, *сове(р)ше(н)ный во(з)раст* зі семантикою ‘**повноліття**’ (6.2.1): **і** *Не чекаючи съвершенства лѣтъ и взросту* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1: 126; Тимч ІС: 239]; *Во сове(р)ше(н) номъ во(з)растѣ чловече(с)ко(м)* (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 187].

Лексичні одиниці номінують процес удосконалення та результат – ‘досконалість, ідеальність’:

6.4) ‘**удосконалення**’

звершенствування: ► *Як що негарная людина має непорожню голову, то оберта всю свою пильність на розумування, на розумове звершенствування* (за А. Кримським) [Яв.: 286 («совершенствованье»)]; пор. фраземи, які документують пам’ятки XVIII ст. із семантикою ‘удосконалити’: **і** *В совершение привести; Помощию бѣжисю в сове(р)ше(н)ство прити* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

6.4.1) ‘**досконалість, ідеальність**’

довѣршенінь: ■ [СУМ 2: 333; СУМ₂₀: 784]; пор.: недовѣршенінь ‘недосконалість’ [СУМ 5: 289; СУМ₂₀: 1865]

завѣршенінь: ■ [СУМ 3: 43–44; СУМ₂₀: 934]

звершенство: ◀[Жел. 1: 287 («= совершёнство»)]

совершення: **і** *Благоволеніе(м) Ш(т)ца, и сове(р)шеніе(м) Сѣа, И дѣйство(м) Стго Дѣа* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Первы степѣнь – очищение; от очищения входит в просвѣщение; от просвѣчения – в совѣршеніе и крайнѣе верхонѣйшее благословіе* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 238] ♦ **і** *степен совершения ‘ступінь досконалості’* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

соверше́нство: ◀[Жел. 2: 892 («Vollkommenheit, Vortrefflichkeit <досконалість>»)] і *Доскона́лостъ* – *совершенство* (XVII) [Тимч_ІС: 798].

Якщо субстантивні значення цього субполя реалізовано несистемно й інколи принагідно, то ад'єктивну семантику, як і вербальну та адвербальну, представлено досить повно:

[1] 'високий об'єкт'

– **'високий**; який має висоту, більшу від звичайної (про дерево, хвилю, рослину, будинок тощо)'

верховий (хвиля): ► *Гарасько ж на талан і диво якось до берега прибивсь. Чи з ломом він туди заплив, чи хвиля верхова прибила?* (за М. Макаровським) [Гр. 1: 140]

верхува́тий (–): ◀[Жел. 1: 64 («hoch <високий>»)]

високове́рхий (рослина, будинок) (*сотр*): ◀[Жел. 1: 87 («mit hohem Wipfel, hochgescheiteit <із високою верхівкою (про дерево)>»)]

■ [СУМ 1: 494; СУМ₂₀: 364 («який має високий верх або високу вершину»)]

суверхий (дерево): і *Суверха сосна, з якої мед вибирають* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

[3] 'значна / незначна кількість, висока / низька інтенсивність'

– **'вищий / нижчий щодо інших показників'**

ве́рхній (тиск): ◀*В него не могли тиск збити. Верхній збивали, а нижній все був сто двацет* [СБ²]

ніжній (тиск) ⇔ ве́рхній

[4] 'найвищий ступінь, міра вияву'

– **'найвищого рівня, ступеня; найвищий'**

верховий (–) (*GS*): ◀[Жел. 1: 64 («oberst <найвищий>»)]

верхові́нний (фаза) (*GS*): ■ *Верховинна фаза творчості Франка* [СУМ₂₀: 281]

верхо́внійший (ступінь) (*GS*): і *Первы степънь – очищение; от очищения входит в просвѣщение; от просвѣщения – в совѣршение и крайнѣ верховнѣйшее благословие* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 238]

верші́нний (твір) (*GS*): ■ [СУМ 1: 337; СУМ₂₀: 282]

[5] 'верхній край (краї); вінця'; 5.1) 'щось, наповнене, накладене вщерт'

– **'наповнений доверху, ущерт'**

вверше́ний, уверше́ний (–): ◀[Жел. 2: 1000 («vollkommen <наповнений ущерт>»)]

ве́рше́ний (–): ◀[Жел. 1: 65 («vollkommen <'тс'>»)]

вершету́рений (–): ◀[КГ]

довéршэний¹ (посуд, пекло): ◀[Жел. 1: 190 (довершэний «vollkommen <'тс'>»); ГС: 542] ■ [СУМ 2: 333; СУМ₂₀: 784]

довéршэний ввэрх² (пекло): ◀*Ни ридай, сатано-Ироди, твоє пекло буде у посліднім веремю наймудріцими людьми, панами, вйтами, тими гоноровими, шо-си величают над міру, довершене в вэрх!* (Голови) [Шух. 5: 13; ГС: 542]

звéршэний (–): ◀[Жел. 1: 287 («vollkommen <'тс'>»)]

навéршэний (віз): ■ [СУМ₂₀: 1705]

– **‘наповнений із надлишком; переповнений, надмірний’**

вэрховій (мірка): ▶ *У иній четверти ячменю, то буде щертвих <'на-сипаний рівно до країв'> мірок дев'ять, а вэрхових вісім* (Полт.г.) [Гр. 4: 525]

вэрхуватій (мірка, миска, горщик, банка, ложка тощо): ◀[Жел. 1: 64 (= з вэрхóm «Schüttmass <із надлишком>»); Лесюк: 92; Негрич: 35]; *Дав му вэрховату міру – «відплатив за якесь зло таким же або ще більшим злом»* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₂: 517; Он. 1: 92 («повний, з вэрхóm (про міру)»)]; *Оперед тазд клали на столи шонайкраиши їдла: товсті студійці та вэрховаті миски голубців* [Шек_ДИ: 231]; *Набрала вэрховату міску мукьї* (Довгопілля) [КСГГ; ГС: 110; ГГ: 35 (вэрховатий «повний, з вэрхóm»)]; *Міска вэрховата* (Бабин) [КСГГ]; *Вэрховате ведрó* (Хашів) [Он. 1: 92]; *Вэрховате горн'е соли*; *Вэрховатий тарнец'* (Кобло) [Кміт_С: 25 («вживають при мірах»); Он. 1: 92]; *Скопїц' вэрховатый* [Он. 2: 225 («дійниця»)]; *Мо'я ма'ла ... на'ч'ес набрала вэр'ховату банеч'ку на дві л'їтр'ї* [Астаф'єва: 168]; *Зварїли пирогиї з бріндозої / дв'ї вэр'ховат'ї міс'ц'ї / ўс'о пишло*; *Мукї набрала вэр'ховату міску*; *Дайец'є вэр'ховату лішку цўкру* [Голянич: 138 («переповнений, такий, що виступає за верхній край посудини»)]

вéршній (посудина, горня, цебер, миска тощо): ◀[Жел. 1: 65 («nicht voll <неповний>»); Жегуц: 29; Піпаш: 22 («переповнений (про посуду)»)]; *Ведро вéршнє – то з чўбком* (Зелена Н) [КСГГ; ГГ: 35; ГС: 110]; *Вéршнє горшітьї дала_м ї трїсу* (Рахів) [КСГГ]; *Вэршнє миска – то така з горов, вже забогато. І про лижку так кажут. Кілько дати соли? Вэршнє лижку. І вэршній банк кажут. Як то нести, як то вэршній банк? Вэршнє ведро. Ти нашо набрав розчину вэршнє ведро? Ти зара будеш нести, буде сі сипати. То є люба посуда і так, ніби забогато набрав* [СБ: 54 («наповнений із вэрхóm, із надлишком»)]; *Аїбо нє клад'їт вéршнє скл'анку со'ле, бо вїт:ак ме с'а*

¹ Семантику дісприкметників аналізовано як ад'єктивну.

² Дублювання «вэрху» засвідчує абсолютну повноту вираження ознаки.

³ Енантіосемійне значення ‘неповний’, яке наведено у словнику за редакцією Є. Желехівського, С. Недільського, імовірно, помилкове [Жел. 1: 65]; див.: 3.4.

росипати, йак мѣте брати; Накладу вѣршиний цебѣр ріпи та онтуді, там майѣте (Росішка); *Такий ми нал':ала погар он'вѣршиний* (Великі Лучки); *Из вѣршин'ого горника сип* (Мала Копаня); *Из'їу им вѣршиний тѣнж'ур <'тарілка'> ріпи* (Стеблівка) [КГ («повний, з вершком»)]; *Вѣршине корыто тишниц'і* [Сабадош: 37]; *Я сама дивлюсі, отаво мисочка, вѣршну я даю. Ну то шо, то є мало? Вѣршну мисочку (а він ше хоче) я даю. Та Оля сі здивувала, я кажу: «Мій Микола за цілий день би ту миску з'їв, вѣршну. А він з'їст рано, в обід і ввечір». Отаківо повні три мискі!* [СБ²]; пор.: *Фоси <'канава, рів'> були повні, аж вѣршині граду* (Зелена Н) [КСГГ]; *Вѣршині шуфляді були грощей, ну тай діти бідували, га?* [СБ²]

вѣвершений (миска, відро): ◀*На столі бѣла вѣвершена мѣска муки* (Росішка) [КСГГ; КГ («наповнений ущертъ»)]; *Це так'є вѣвершене відро барабул'і, шо ни гóден дóбре вз'їѣти* (Криворівня) [КСГГ; ГГ: 36]; *На столі стойала мѣска, вѣвершена йабликами, йак копїц'а* (б.л.) [КГ] ■ [СУМ 1: 363; СУМ₂₀: 299]

вѣвершетурений (міра): ◀*Уна хот'їла фѣрд'їл' <'міра сипких речовин'> ріпи пóвний, вѣвершетурений* (Росішка) [КСГГ; КГ («наповнений ущертъ»)]

перевѣршений (–): ► [Пиртей: 279]

повѣршний (–): ◀[Жел. 2: 667 («mit Stockwerken <?>»)]

черезвѣршний (–): ◀[Жел. 2: 1066 («über das volle Mass <переповнений>»)]

[6] ‘кінець, завершення’

– ‘**завершений, закінчений; здійснений**’¹

вѣвершений (дія): ■ [СУМ 1: 363; СУМ₂₀: 299]

довѣршений (дія, діло): ◀*Вы ... з глаголами надає понайбільше значене довершеного дїйства пр. просїти а выпросити, варити а выварити, мести а вымести* [Верхр_ЗнД: 119]; *По довершенім ділі пізнаємо майстра* [Франко_П 1₂: 597] ■ [СУМ 2: 333; СУМ₂₀: 784]; пор.: *недовѣршений* [Пиртей: 236]

завѣршений (процес, дія): ◀[Кміт_С: 75 (Шандровець); Он. 1: 261; Пиртей: 108 (Новий Сонч., «здійснений; завершений, закінчений»)] ■ [СУМ 3: 43; СУМ₂₀: 934]

звѣршений (дія): ■ [СУМ 3: 468; СУМ₂₀: 1107]

совершений (служба): **і** *Сут архієрейства, начала, престолы господствїя и силы, и вся совершенная аггельскому чину подобная служба* (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 53, 133; КІС¹⁶⁻¹⁷]

– ‘**завершувальний, прикінцевий, крайній**’

вершінний (–): ◀[Жел. 1: 65 («End- <завершувальний, прикінцевий>»)]

¹ Диференціювати ад’єктивну семантику ‘завершений’ і ‘здійснений’ неможливо, хоча вербальна і субстантивна чітко протиставлені.

вершóчний (поверхня): ◀[Жел. 1: 65 («End- <завершальний, прикінцевий>»)]; пор.: *Вершóчна плóща* [Жел. 1: 65 («Endfläche <торець; торцева поверхня>»)]

завершáльний (дія): ■ [СУМ 3: 43; СУМ₂₀: 934]

– ‘**обрамлений** (з обох країв)’

довéршений (узір): ◀*Ўзир доvéршені фáйно приштимо́ваними кавал'ч'і́ками шкіри* [Голянич: 986]

[6.2.1) ‘повноліття’]

– ‘**повнолітній, зрілий, сформований**’

совершéний (вік, людина): **і** *Совершенного жителства и возраста бѣдѣчи, совершенно(и) тежѣ и обра(з) Иноческѣй* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13: 239]; *И стает ѣса члвкъ зо всѣм совершенной и возрастасть оу возрастъ свой; Пришовиши въ възърасть совершенного мужа (XVIII)* [Тимч_ІС: 290] ⇒ **совершенной вóзраст** (*comb*)

– ‘**досконалий, бездоганний, ідеальний, справжній**’

всесовершенство (божество): **і** *Мы же вѣщаемъ божество всесовершенство и богатѣйшее* (за І. Вишеньським) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 32 («найдосконаліший, довершений»); 5: 137]; *Досконалий – ... всесовершенство (XVIII)* [Тимч_ІС: 799]

довéршений (–): ◀[Жел. 1: 190 («довéршений vollkommen <бездоганний>»)]; *У нас дехто також в письмі уживає «досконалий» побіч «довéршений», «совершенной»; але тут і там межі руским людом прокидає ся форма меньше правильна з всуненим с: «досконалий» а навіть «доскональний»* [Верхр_Л: 16] ■ [СУМ 2: 333; СУМ₂₀: 784]

доверші́мий (ласка): ◀«*Просити цієї ласки*» значить взагалі просити ласкавих зглядів, частної запомоги, помилуваня і пр., а річя просити «о ласку», «о помилуване» виражає понятє цілості довершімої ласки [Верхр_Л: 158]

звѣршений (євхаристія): **і** *Споживали пречистое тіло под особою свершеного хліба и пили животворящую кровъ Его под особою вина* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

неперевѣршений (уміння, знання): ◀[Пиргей: 240]; *Бѣжін'ка мілуваласі тії слухала тої анге'л'скіі спіў / тої не'не'ре'вѣрше'нній дуёт* [Лєсюк: 268]; *Його «кавали», що появлялися на сторінках «Оси» під криптонімом «Де-Ву», визначалися, крім сповненого тонкоців гумору, ще й неперевершеним знанням львівського «балаку»* [ЛЛ: 869] ■ [СУМ 5: 353; СУМ₂₀: 1909]

пресовершенство (розум): **і** *Сънабъждасть свои бестрастьными и прѣсвѣршеними разоумъ* (XI) [МСДЯ 3: 772]

совершенной (почуття, особа): ◀*У нас дехто також в письмі уживає «досконалий» побіч «довéршений», «совершенной»* [Верхр_Л: 16]

► *Бува вирожджують ся з тих покладів несовершенство люди, або дуже*

совершені: або силачі великі, або недоносчата-семаки, або опирякин всякі або і на обмінча перейде (Черк.) [Груш.¹: 133] **і** *Сове(р)ше(н)ное чʋство; совершенна людина, совершенна любов* [КІС¹⁶⁻¹⁷; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 68]; *Послушаніє єст совершенною драбиною до Нба* (XVII) [Тимч_ІС: 821]; *Зезволилъ быти чорной радѣ на обраня одного совершенного гетмана* (XVIII) [Тимч_МС 2: 19].

«Низ»

Із семантикою ‘**низький, невисокий**; який має висоту, меншу від звичайної’ (1) засвідчено значну кількість лексичних одиниць, які диференційовано за розміром (предмет, природний об’єкт, рослина тощо) чи зростом (людина). Прикметники репрезентують різні ступені порівняння (*GC*, *GS*):

• розмір:

май нязький (предмет) (*GC*): ◀ *Май высокое од горы, май нязькое од травы (путь)* (Хуст) [Верхр_ЗнД: 56, 111; УЗГ_Т: 200]; *Ба́ка – так’е, йак відрó з дугóу, лиш май няз’к’е* (Косівська Поляна) [Грицак_С 1: 77]

нижий (стіл) (*GC*): ◀ *Замітимо тут форми comparativi ... нязий, нязжа, нязее niedriger <нижче>* (Імстичово) [Верхр_ЗнД: 56]; *С"ц"и́у нязжий віт ша́фи* (Бориня) [Он. 1: 489]

нижчий (стіл, ворина, шопа, будинок тощо) (*GC*): ◀ [ММАГ: 118 (*нижчий* (*нижший, ниший*) «нищий»); ТГ_С: 132 (*ніщóу*)]; *Ворі* <‘ворини’> *висіи або низіи, залежно від терену* [Шух. 2: 179]; *Запічок трохи низий від притічка; До комори притикає шторцом шопа б 35 м. довга, але значно низша від цілого будинку* (Мшанець) [Зубр_Б: 12, 18]; *«Кичірка буває низжа, ніж гора з верхом зовсім плоским, а вижча, ніж ровень»* [Кміт_С: 109]; *Перед скіпця є виций, часть з вухом низжа, а це тому, що як за вухо несеться скопеч з молоком, то перед похляється; Перед <колицки>, де лежить головка дитини, виций, зад, де нязки – низчий* (Жукотин) [Коб_МК¹: 31, 34]; *Два передні колеса є низчі, два задні виці* (Жукотин) [Коб_МК²: 64]; *Ох, це другий верх, лише трішки низчий від Говерлі, – Піп-Іван* [Лом_ЗС¹: 20] ▶ [Пискунов: 68 (*нізчий* «низший»)] ■ [СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947]

низенький (дерево, будинок, стілець, діжка тощо) (*det*): ◀ [Жел. 1: 528 («*dit* до *низкий*»)]; *Та у мене в горóдчику воргонá <‘бузок’> низén’ка* (Липча) [КГ]; *Хату будували нязен’ку / аби тепло було взимі* (Лашківка); *Хатка старен’ка / пошита / віконця нязен’кі* (Мамаївці) [БГ_Т: 100, 316]; *Нязен’ка хата була* [ВГХ_Т: 218] ▶ *Хата була та́ка ма́лен’ка / і д’вері та́к’і нязен’к’і* [Умань_Т: 135]; *Сидить на тому-ж низенькому стільці* (Грунь) [Русов_Д: 72]; *Намоч’уйут’ у кур’аках / шапл’и́ки бул’и та́к’і / дириві́ан’і д’і́ж’ки / т’і́ки воно нязен’ке / з вушками та́кими* (Карпилівка) [ГЗП_Т: 57]; *Нязен’ка та́ка бул’а <помийниця>* [ГЧ_Т: 68] ■ [Гр. 2: 563; СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947]

низесенький (*det*): ■ [Гр. 2: 563; СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947]

низісі́й (*dem*): ◀ [Турчин: 199 (*низ 'іс''і* «низенький, низесенький»)]

низіцький (*dem*): ◀ [Турчин: 199 (*низ 'іц'к'і* «низенький, низесенький»)]

низічкий (*dem*): ◀ [Верхр_Л: 109 (*низічкый* «ganz niedrig <дуже низький>»; пор.: «білічкий, простічкий, цыличкый, тонічкый, высочкый та ін.»)]

низонький (–) (*dem*): ◀ [Жел. 1: 528]

низькенький (–) (*dem*): ■ [Гр. 2: 563 (б.л.)]

низький (гора, будівля, двері, стіна, стілець, дерево, хліб тощо): ◀ [Жел. 1: 528 («niedrig <низький>»); Верхр_Б: 20, 280 («niedrig <низький>»); ТГ_С: 132 (*nis 'k'oj*); Горошак²: 100 (*ніске* «niskie»); Турчин: 199 (*нізкі* «низький»)]; *А въ сусѣда гóрне <'гарний'> дѣвка, тай перелáзъ низкій* [Гол.: 393]; *Не у златых палатах пребывает гоино, / А у нízкой халупи-ны бывав спокойно* (Бехерів) [Верхр_ЗнС: 193]; *Ватарник зроблений з низького однобiчного оструба, на яким опирає ся похиластий дах* [Шух. 1: 109]; *Ой кувáла зазулечка понад гóри нiс'кi. Тепér' ми с'а запира́ют л'іта вандрі́ўниц'кi* (Кобилецька Поляна) [КГ]; *Перед хáтов був велик'ий шат'іл'ів, а на пра́ву ру́ку в'іт хáти – до́вгий и нiс'к'ий хл'ів до о́вцi* [Піпаш: 250]; *Низкі плюскі хати з широчезними розвезеними траждами; Низкі хоромнені одвірки тай так си різнув головов у верхний одвірок верх двер, шо сто свічок нараз йиму блисло в очех* [Шек_ДІ: 410, 444]; *Почерез тото дах є все високий, а стіни хати низкі; Сідало у вїходку повинно бути низке, вігідне для дітїий и з накриўкою на дірі* [Гк: 150, 153]; *Робітниця сідає на низький столець біля цїтки, бере ручку й потягає нею по цїтці* (Жукотин) [Коб_МК¹: 49]; *Давнїйше купували високі кучми на завісах, теперь таких нїхто не носить, а лиш низькі баранкові шапки* (Мшанець) [Зубр_В: 1]; *Женєпин <'ялівець'> такий, як смирека, али росте корчем і нiский* (Черешенька) [БГ_С: 111]; *Ў ха'ч:ини |були |вікна / ма'лен'кі / ш'тири |шибоц:і // ви'ликих |ві'кон ни |було // |вікна / д'вері / |нискі / |тожи бис скла // дири|в'ані* (Кам'янка); *Пр'адиво |сїйали навис'ні / |дужи |рано і |сїйали |дужи |густо / |шоб во'но було нис'ке* (Зарожани); *Сїдаємо на |ниский |ос'лін / |затис'каймо колін'ми |віник* (Банилів) [БГ_Т: 114, 141–142, 144] ► *Для короваю роблють великий, круглий хліб, не дуже високий, але й не низький* (Дубова) [Брижко_В: 60] ► *Через низький тин усі собаки скачуть* (Черк.) [Номис: 79]; *Видно з низького тину, той щедрий* (Слобож.) [Номис: 91; Гр. 2: 563 (за М. Номисом)] ▲ *Через низький тин...* [Номис: 79 (Черніг.)] ■ [СУМ 5: 412; СУМ₂₀: 1947] і *Я понижиль дерево широке, а вывы(и)шилъ дерево нiзкое; Милшаа ми низкая келія..., низгли... достатнее мешкане* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 128; 14: 87; пор.: Тимч_МС 1: 507 (XVII, «низкий; низший»)]

низькорóслий (будівля, рослина) (*сотр*): ► *Сю старосвітську низькорослу хату* (за П. Кулішем, «низкий»); *Комиш низькорослий* (за «Основою», «низкорослый, малорослый») [Гр. 2: 563] ▲ *Дуб'к'і та^ок'ііе*

ўже / шо йа'н'і'н'е в'и'б'і'вал'іс'у в'і'сок'е |д'ер'ево / ... та^аке було
н'ізко|росле [ГЧЗ_Т: 41] ■ [СУМ 5: 413; СУМ₂₀: 194]

• зріст:

ніжий (особа) (ГС): ◀Я *ніжый* уд брата [Сабадош: 207 («нижчий»)]

низенький (особа, зріст) (det): ◀[Колеснік_Д: 51]; *Одна була тонка, висока; / А друга була біла, рум'яна; / А трета була чорна, низенька* (Глешава) [Гнатюк_Г 1: 243]; *Катерина Осташук-Півкватирка (Так її прозивають, бо вона низенького росту; горівки не пє, має 86 літ)* (Черник) [Онищук_НК: 42] ▶ *Це був четвертий, високий та красивий, а третій низенький, а сам собі нічого* (Борисівка) [Тарас_В: 119]; *В'ін здоровкватий / а вона низен'ка* [Бондар: 86]; *Там ко'гос' у'д'інут / ко'гос' та'кого йак во'на / низен'кого / чи височен'кого / та'кого п'ідби'райт / та'ку у'же 'ж'інку* [Умань_Т: 132] ■ [СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947]

нізюнький (особа) (det): ◀[Піпаш: 116 («дуже малого зросту»)]

нізький (особа, зріст): ◀*Єдна горá високáя, а дрúгáя блízькá, / Єдна мíла далéкáя, а дрúгáя низькá* (Крехів) [Верхр_Б: 167]; *Та'кий ма'лен'кий 'ниский* (Драчинці) [Колеснік_Д: 51]; *Чи ни мав-жи ти в чім вибирати? / Чи ни мав-жи ти тонкых, високих, / Чи ни мав-жи ти ниськых, румийних?; Тонка, висока я зломала сьи, / Ниська, румийна я зморгала сьи (Журів); Чи-ж там ни було білих, румяних? / А ти собі взьаў ниску, горбату; Єдна була тонка, висока, / Другая була біла, румяна, / Третья була ниска, горбата; Ниска, горбата <пішла> за крульвіча (Присівці) [Гнатюк_Г 1: 244, 245]; «Муціни» бувають більше високого, ніж середнього росту, а низьких рідко подибати [Шух. 1: 30]; Він делікатний чоловік, а вна горбата, ниска (Слобідка); Тато ніський, а син такий олинтирь <'здоровило'> (Борівці) [БГ_С: 90, 365]; Йек кілок |доўгий / то чоло'вік |буде ві'сокий // а йек ко'роткий кілок / то чоло'вік |ниский |буде (Коритне) [БГ_Т: 244]; Будувавь цю хату низького зросту чоловікь [Коваленки_С: 86] ■ [МСДЯ 2: 449 (XV, «малый, невысокий ростомъ»)] ■ [СУМ 5: 412; СУМ₂₀: 1947]; пор. також: ♦ нізька урóда 'про низькорослу людину': ◀[Колеснік_Д: 51 (Мамаївці, у'рода |низка)] ♦ нізької суплекції 'низького зросту': ■ *Гаврило низкої суплекції, товстий* (XVII) [Тимч_ІС: 295]*

низькорóслий (особа) (comp): ◀[Жел. 1: 528 («niedrigwachsend <низькорослий>»)] ■ [СУМ 5: 413; СУМ₂₀: 1948].

Семантику 'занизький; нижчий від норми' (1) реалізують прикметники:

• розмір:

зánізький (паркан): ◀*С пíед' буў заніск'ій* (Бабин) [КСГГ]; *Занис'кый паланок* <'паркан'> [Сабадош: 104 («трохи нижчий, ніж звичайно

або потрібно; низькуватий»)]; *Богдане, та ти шо, в тебе вже занизькей рівен цукру в крові* [СБ: 352] ■ [СУМ 3: 230; СУМ₂₀: 1012] низькува́тий (рослина, будівля): ■ [СУМ 5: 413; СУМ₂₀: 1949 («трохи низький»)]

по́низький (стілець): ◀[Жел. 2: 700 («zu niedrig <занадто низький>»); Он. 2: 112 (Вовче)]; *Сис' стул понис'кый* [Сабадош: 256, 104 («те саме, що занизький»)]

• зріст:

низькува́тий (особа): ► *Така молодиця гарна, низькувата трохи, а в собі товстенька* (Черк.) [Груш.¹: 160].

Виявлено прикметники зі значеннями, що вказують на **низький (нижчий)** (I) та **занизький, менший від звичайного** (II) рівень розвитку чи якості (2):

I – найни́жчий (щабель) (GS): ◀*У чоловіка на найни́жшій щаблі культурного розвою все: небо, сонце, земля* (Черник) [Онищук_М: 1]

ни́жчий (вид) (GS): ◀*Низіші роди пряжі від зрібів снуєть ся аж до семи пасем, але вони не мають окремої назви* [Гнатюк_Т: 19]; *Крашанки в порівнянню з писанками вважають ся все за щось нижшого, підлі́йшого. Їх дають лише дітям, щоб мали що бити а також дідам і пастухови* [Корд.: 181]

низенький (щабель) (det): ◀*Віруваня народів, що ще й нині живють на дуже низенькому щаблі культури* (Черник) [Онищук_М: 1]

ни́зький (рівень, культура): ◀*Орниментика писанок ... стоїть ще на низькому ступні розвою* [Корд.: 170] ► *Ду¹хоўна кул¹тура л¹у¹деї 'дуже низ¹ка ш¹ч¹е; 'Р¹івен¹ ду¹хоўной кул¹тури у л¹у¹деї у се¹л¹ан бу¹ низ¹киї* [УССГ_Т: 389] ■ [СУМ 5: 412; СУМ₂₀: 1947]

II – зани́зький (рівень): ◀*Богдане, та ти шо, в тебе вже занизькей рівен цукру в крові* [СБ: 352] ■ [СУМ 3: 230; СУМ₂₀: 1012].

Слово ни́жчий (школа, освіта) зафіксовано зі семантикою '**базовий, початковий**' (2): ◀*Господарку від дедя перебирають в свої руки сини й доньки поўні науки, котру набули в низших і визших школах господарских* [Гк: 153] ■ [СУМ 5: 410; СУМ₂₀: 1947].

Низка лексичних одиниць реалізує значення '**короткозорий, близькозорий**' (3):

ни́зький на о́чі (особа) (сoтb): ► *Низький на очі (близорукий)* (Пирятин) [Номис: 164; Гр. 2: 563 (за М. Номисом)] ▲ [Лисенко: 137 (*низкі на о́чі (о́чі)* «короткозорий»)]

низькогла́зий (особа) (сoтp): ► [УССГ_С: 142 («короткозорий»); Москаленко: 52 (*низ¹ когла́зий* «близорукий»)]

низькоокий (особа) (*сорт*): ◀ *Він нис'коокий і не |видит так далеко* (Туринка) [Шило_С: 186]; *М'її кол'єта буу низ'коокий, тому добре не від'їу* (Пасічна) [КСГГ] ▶ [Бондар: 136; Гр. 2: 563 (Канів.п.)] ▲ [Лисенко: 137] ■ [СУМ 5: 413 (*заст.*); СУМ₂₀: 1948 (*перен.* «нездатний правильно передбачити, розрахувати; недалекоглядний, непроникливий»)]¹.

Фразема нізько в голові функцієє зі значенням **‘нетямущий, несповна розуму’**: ▶ *Е, вже! тому низько в голові, в кого чисто в дворі; а тому легше здихає, що двір вичищає (мав, після чого вичищать)* (Брацлав; коментар – «богатир»); *Їму як не те, такъ и в голови низько* (Пирятин; коментар – «вїдливий»²) [Номис: 30, 52]; пор.: ♦ перевєршився рѳзумом ‘про розумного чоловіка’ [Колеснік_Д: 92].

Із нижнім регістром у музиці (3.1) пов’язані прикметники зі значенням **‘який звучить грубо’**:

низовій (звук): ▶ *А хтось у вікно по-запорозьки: пугу! пугу! Жінки обидві так і затремтіли. Ужє їм не впервинку було се низове пугання* (за П. Кулішем) [Гр. 3: 197] ■ [СУМ 5: 411; СУМ₂₀: 1947]

нізький (голос, нота, звук): ■ [СУМ 5: 412; СУМ₂₀: 1947],
а також із переносним ‘тихий, притишений’:

знижений (голос, тон): ■ [СУМ 3: 661; СУМ₂₀: 1177].

Вербалізатори «верху» здебільшого виявляють ознаку максимального вияву (‘найвищий, найбільший’), натомість для «низу» ознака мінімальності є менш вираженою. Не зафіксовано іменника з антонімним значенням до ‘найвищий ступінь, міра вияву’ (*верх любові, радості*), а прикметники здебільшого репрезентують загальне значення без вказівки на об’єкт, пор.:

– **‘найнижчого рівня, ступеня; найнижчий’ (4)**

найніжкий (–) (*GS*): ◀ [Он. 1: 468 (Жупаня, Плав’я, Багнувате, *найніжсий*³, *найніжсий*)]

найніжний (–) (*GS*): ◀ [Он. 1: 468 (Волосате)]

найніжчий (–) (*GS*): ◀ [Горошак²: 95 («najniższy»); Он. 1: 468 (Жупаня)]

щєнийжий (–) (*GS*): ◀ [Он. 2: 393 (Плав’я, «найнижчий»)].

¹ Укладачі ЕСУМу зазначають, що *низькоокий* «складне слово, утворене з основ прикметника *низький* і іменника *око*; паралельне виразам [*нізький на гѳчи*] ‘короткозорий’, [*низький на очи, низькогѳзи*] ‘тс’, *низькозорий* ‘тс’, рос. [*низкий на глаза*] ‘з поганим зором, з червоними очима, що загноїлися’» [ЕСУМ 4: 86], а також припускають, що поява назви зумовлена тим, що «при короткозорості людина змушена щось розглядати зблизька, низько нахилившись» [ЕСУМ 4: 86–87], що досить дискусійно, зважаючи на семантичний зв’язок *низький* із *короткий* (пор.: ‘ставати коротким (про час доби)’) та актуалізацію СО ‘інтенсивність вияву ознаки’. Також цілком імовірно, що діалектоносії не намагалися уточнити вади ока, натомість акцентували на поганому зорові.

² Наведені коментарі («богатир», «вїдливий») мотивувати складно.

Вербіальна семантика

«**ВЕРХ**»

[1] ‘високий об’єкт’

– ‘**рости високим**’

вгору йти (піти) (comb): ♦ **і** *Абы в’ горѣ весоло шла, на росквітнен’є Миловдчныхъ овоцвъ* (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 189] ■ [СУМ 1: 308 («рости, виростати»)]; пор.: ♦ вгору вістрілити (perf) ‘значно вирости за короткий час’ (додаткова СО ‘стрілко’): ◀ *Вистрілив так угору, що мусів би хіба носити метрику уродження на чолі, щоб повірив йому хто, що він недавно п’ятнадцять скінчив* [ЛЛ: 154]

– ‘**рости вищим за інші об’єкти**’

звершити (perf): ◀ *Звершити* «ueberwachsen, höher wachsen, uebertreffen <вирости вищим, перевищити>»; *Саршына* <‘очерет’> *звершыт хўона* (Бонарівка) [Верхр_3: 194]

[2] ‘високий (вищий), більший від звичайного рівень’

– ‘**зависоко стріляти; стріляти вище за ціль**’

згорувати (perf): ▲ [Аркушин 1: 183; Аркушин²: 184 (Сильне, Троянівка)]

згурити (perf): ▲ *Пром’азаў... згуріў... Отó охóтн’ік!* (Сварицевичі) [Аркушин 1: 185; Аркушин²: 184]

– ‘**зависоко оцінювати; просити зависоку ціну**’

загоровувати (perf): ◀ [Кміт_С: 77 (Шандровець, *загорововати* «поставити високу ціну»); Он. 1: 267]

– ‘**підніматися на вищий рівень; удосконалюватися, прогресувати**’

догорі, дгорі іті (comb): ♦ ◀ *По через добиване старикіў світ зачеў си нічїти, зачеў ити ни до горі, але у долину бо ни було старих мудрих голоў, аби учїли молодих, ек то си має таздувати и жити на світі* [Гк: 44]; *Світ ... зачев ити ни дгорі, але у долину* [Шек_Р: 297]

[3] ‘значна кількість, висока інтенсивність’

– ‘**зростати кількісно, збільшуватися, підвищуватися**’

догорі іті (comb): ♦ ◀ *Цїна йдє до горі* [Жел. 1: 325 («der Preis steigt <ціна зростає>»)]; *Тепер передає, шо у Польці сильний спалах, пішов коронавірус, пішла хороба догори* [ББ]

привєрщуватися: ▲ *Що-року по рублеві привєрщується* (Нов.-Вол.п.) [Гр. 3: 408 («наростать, увеличиваться»)]

[4] ‘найвищий ступінь, міра вияву’

– ‘**досягати найвищого рівня, виявлятися найбільшою мірою**’

завєрщувати, завершати (perf завершити): ► *Було, було, погано, а сей год завершило: ні хліб не вродив, ні огородин* (Вовч.п.) [Гр. 2: 15 (завершило «т.е. дошло до высшей степени»)]

[5] ‘верхній край (краї), вінця’]

– ‘наповнювати доверху, ущерть’

вершету́рити: ◀Шче дроў сиріх там клáсти, вершету́рити, абі ни згоріли паскі (Росішка) [КСГГ; КГ («накладати до відказу», «накладати вщерть»)]

верші́ти: ◀[Астаф’єва: 167 («наповнювати ... вщент»); Сабадош: 37 («наповнювати вщерть»)]; Ужé зач’инáй верші́ти в’ідро, бо витáк ни б́уде з ч’óго (Криворівня) [КСГГ]

– ‘наповнювати, накладати понад міру, із надлишком’

верші́ти: ◀[Астаф’єва: 167 («наповнювати ... з верхом»)]; Ні^и вер’ши^е відро, бо ўно б́уде за’поўне, тій, й’к йá б́уду нести^і, йеблукá мут си^і рос:и^іпати^і [Астаф’єва: 167]; Ни мýсиш так верші́ти в’ідро, бо витáк ни меш бізувáти здої́мити (Криворівня) [КСГГ] ■ [Гр. 1: 141 (б.л., «насыпать чего либо вь сосудъ выше краевъ»)]

вивершету́рювати (*perf* вивершету́рити): ◀Ни вівершету́руй так вішалку (Росішка) [КСГГ; КГ («робити немудрий вершок», «вивершувати (грубо)»)]; Так йес погáно вівершетури́ла пласт, шо з́арас с’а з́ерне (Росішка) [КГ («накласти вщерть»)]

вивершу́вати (*perf* виверші́ти): ■ [Гр. 1: 148–149 (б.л., «насыпать, насыпать выше краевъ»)]

звершу́вати, зверші́ти (*perf* зверші́ти): ■ Насипав мірку жита та ще й звершив (б.л.) [Гр. 2: 129 («насыпать верхъ»)]

навершу́вати, наверші́ти (*perf* наверші́ти): ◀[Жел. 1: 466 («voll, in eine Spitze auflegen, aufschichten, anfüllen <наповнити, покласти зверху>»)]; Так навер’шив пласт, шчо з́арас с’а з́верне; Навер’шила^{’ми} тул’ко й’ідьі, шчо не^и ну’йім [Сабадош: 180 («наповнити вщертъ»)]

перевершу́вати, переверші́ти (*perf* переверші́ти): ◀[Жел. 2: 611 («übermassig etw. aufsetzen, über das Mass hin thun, übertreiben <переборщити, перевищити міру, перебільшити>»)]; Лучше міру перевершити, як недовершити – «говорять купцеви, який усе має охоту дати менше а не більше, як міняс» (за М. Гнідковським) [Франко_П 2₂: 398]

– ‘наповнюватися доверху, ущерть; переповнюватися’

вершету́ритися: ◀Вершету́ритс’а ломі́л’а <‘сухе гілляччя’> ў гати́ <‘гребля, загата’>, кобі йей ни урвáло (Росішка) [КГ («наповнитися вщертъ»)]

вивершету́рюватися (*perf* вивершету́ритися): ◀Йак с’а на гати́ вівершету́рит л’ім, та мóже урвáти гат’ <‘гребля’>; А́йбо тотó с’а так, сінку, д́уже ни вівершету́р’уйе плáс’т’а (Росішка); В́івершету́рило^{’а} накрай (Широкий Луг) [КГ («переповнитися»)]

– ‘переливатися, пересипатися через край’

вивершу́вати (*perf* виверші́ти): ◀Вівершила водá повер валóвів, ... пішла повер’хи, віл’л’алас’а (Росішка) [КГ («перейти за край»)]

вивершуватися (*perf* вивершитися): ◀ *Вівершити ся почéрез верх* [Жел.

1: 70 («überlaufen (вода)» <перелитися через край (про воду)>)]

перевёршувати, перевершіати (*perf* перевершіти): ◀ [Пиртей: 279] ■ [СУМ 6: 138]

– ‘**виступати понад краї, поза межі**’

горува́ти (*perf* вігорувати): ◀ *Положі́ мéньшій снóпъ вь то́й верствѣ, бо тамь вы́горовало* [Гол.: 438, 398 («возвыситься, поднесться»)]; *Відстають по обох боках сїрака два кусні сукна вишиті до купи, і над сукном піднесені в гору. Так вишиті два кусні сукна горують на сїраці* [Зубр_Н: 74]; *Горує* «<виступати> понад верх (горщок масла)» [Кміт_С: 49]; *Мішк 'у гуру́ють вер васага* <‘віз’> (Малий Рожин) [КСГГ]; *Уцеї́ царок 'бї'рше нї' си'п барабул', бо тут уже і так гору́а* [Астаф'єва: 380 («виступати гіркою (над чимось)»)]; *Ти шос тоти дві дошки зле прибив, вни горуют. Мушии їх троха зістругати, бо будеш ходити тай сі шпотати* [СБ: 133 («надмірно виступати вгору»)]

– ‘**височіти, виділятися висотою**’

горува́ти: ◀ [Жел. 1: 155 («sich nach oben heben, wölben <виступати вгору>»)]; Он. 1: 187 («височіти»)]; *Горонька горує, дівчатко банує, / Горонька не горуї, дзевчатко (дівчатко) не бануй* (Воля Нижня); *Горо моя горо, хто ня на ню волат? / Волат ня миленькый, Боже мій любенькый. / Горичка горує, мій милый банує, / Ты горо не горуї, мій милый не бануй* (Чорна) [Верхр_Л: 302, 367]

– ‘**замерзати, збільшуючись в об'ємі**’

вивёршувати (*perf* вівёршити): ◀ *Вівершит вода́ в валóвах (замерзне)* (Росішка) [КГ]

– *fig* ‘**виявлятися понад міру, перевершувати**’

гору винести (*perf, com*): ♦ *і В ри(м)скомь костелѣ ... барзо пыха клѣбано(в) горѣ вынесла* (Острог) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14: 114]

перевёршувати, перевершіати (*perf* перевершіти): ◀ *Результат перевершив мої сподіваня* [ЛЛ: 332] ■ [СУМ 6: 138]

перевёршуватися (*perf* перевершітися): ♦ ◀ *Перевершіўси розумом ‘про розумного чоловіка’* (Черешенька) [Колеснік_Д: 92]

[6] ‘кінець, завершення’

– ‘**бути в кінці, слугувати завершенням, закінчуватися**’

верші́тися: ◀ [Жел. 1: 65 («in eine Spitze auslaufen, enden, sich thürmen <завершуватися гострим кінцем; накопичуватися>»)] ▶ *Мармурові комінки вершилися великокняжими гербами* (за О. Стороженком) [Гр. 1: 141 («завершаться, оканчиваться на верху»)] ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 282 («закінчуватися чим-небудь у своїй верхній частині»)]

завёршувати, завершіати (*perf* завершіти): ◀ *За Аўстрійї ми жили добри // ... а по тому прийшли ре́муні вісімнацатого року / ... по тому їх візнали віц:и / прийшли вже наші / рускі // а рускі завршили //*

... на Сибір забірали малих дітей (Топорівці) [БГ_Т: 270] ■ [СУМ 3: 44, СУМ₂₀: 934]

завёршуватися, заверші́тися (*perf* заверші́тися): ■ [СУМ 3: 44, СУМ₂₀: 934]

– ‘закінчувати, завершувати’

вивёршувати (*perf* вивёршити): ◀[Жел. 1: 70 («ausführen, vollenden <виконати, завершити>»)] ■ [Гр. 1: 148–149 (б.л., «завершать, завершить, исполнить»); СУМ 1: 363; СУМ₂₀: 299]

довёршувати, доверші́ати (*perf* доверші́ати): ◀[Жел. 1: 190 («vollständig ausführen; vollbringen, vollenden; ergänzen <повністю виконати, зробити, завершити, доповнити>»); ТГ_С: 197 ([*veršiti*] *do=veršiti* «завершить»)]; *Довершіати* «довершити або доготовити даку роботу» (Страбичово) [Верхр_ЗнД: 215]; *Так як держава мусит зеднати си в нутрі, аби могла довершити певних важних діл так і на зовні мусит шукати порозумін з иньчими державами; И тут ми зноў видимо тасмницу Великого Чьоловика. Він довершуєт своє велике діло, бо маєт до цього икийс науμισне даний єму божий дар* [Гк: 83, 89]; *Всякі договори, купна, тестаменти і т. и. довершувано по містах у магістратах і то не тільки між міщанами й духовенством, але й між козаками та шляхтою; Сей приказ оголошував по місті мійський слуга, який також довершував вигнання ще з иншими особами* [Гнатюк_ПП: 342, 358] ■ [СУМ 2: 333; СУМ₂₀: 784] **і** *Што емь ище не довершивь; Постановив(ши) в собѣ це(р)ковь лвов(с)кую дове(р)шити* (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8: 72]; пор.: ♦ доверха творити ‘завершувати, закінчувати’: **і** *Не до връха плода творать* (ХІ) [МСДЯ 1: 467 («довершать»)]

завёршувати, заверші́ати (*perf* заверші́ати): ◀[Жел. 1: 233 («ausführen, vollbringen, vollenden <здійснити, виконати, закінчити, завершити>»); Пиртей: 108 (Новий Сонч., «закінчувати, доводити до кінця»)]; *З трудом я завершив науку у львівській гімназії матурою і вписався в університет з наміром його закінчити* [ЛЛ: 474] ► *Бреши, бреши, гаразд заверши, під кінець правду скажи та й забожись* (Катер.г., Харк.г.) [Гр. 2: 15 («иногда употребляется и вообще въ смыслѣ заканчивать, закончить, довершить»)] ■ [СУМ 3: 44, СУМ₂₀: 934]

звёршеня́ти (*perf* звёршені́ати): ◀*Красша Анниця в чіпци, / Як перше була в віньці; / Титерь звершенили, / Василька оженили* (Лавочне) [Кузеля_В: 145; Он. 1: 299]

звёршувати, зверші́ати (*perf* зверші́ати): ◀*Доконати – звершити, со-вершити, довершити* [Верхр_Д: 100] ■ [СУМ 3: 469; СУМ₂₀: 1107]

поверхува́ти (*perf* поверші́ати): ◀[Жел. 2: 667 («vollenden, ausführen <виконати, закінчити, завершити>»)]

повёршувати, поверші́ати (*perf* поверші́ати): ► *Коли сам, каже, не повершу, то синові передам* (за Т. Шевченком) [Гр. 3: 210 («окончить дѣло»)] ■ [СУМ 6: 643–644]

– ‘закінчуватися, завершуватися, реалізовуватися’

вивершуватися (*perf* вивершитися): ■ [СУМ 1: 363; СУМ₂₀: 299]

довершуватися (*perf* довершитися): ■ [СУМ 2: 333; СУМ₂₀: 784]

завершуватися, завершатися (*perf* завершитися): ► *Відбуваєть ся в ній поволи дуже важний фізіольогічний процес, який завершуєть ся при-веденем на світ тої істоти, про яку цілий сей час думали родичи* (Черк.) [Груш.¹: 1] ■ [СУМ 3: 44, СУМ₂₀: 934]

совершатися (*perf* совершиться): ◀ [Жел. 2: 892 («erfüllt werden, erfolgen, eintreffen; vollbracht werden <здійснитися; бути виконаним, зробленим>»)]; *I аз же сотворїу брак на четпредесять дней і пот кльатвойу, да не іздéши со дому мойéго, дондéже не соверши́т сїа* (Керестур) [Гнатюк_ВК: 43] ■ [КІС¹⁶⁻¹⁷]

увершиться (*perf*): ■ [Гр. 4: 310 (б.л., «кончиться»)]

– ‘завершуватися невдало, нещасливо; траплятися’

совершениться (*perf*): ◀ [Жел. 2: 892 («sich ereignen; hereinbrechen (vom Unglück) <трапитися, несподівано статися (через нещасний випадок)>»)]; *Де кл'ат'ба в хаті, там мусит' шчос' совершенитис' а* (за Ю. Кмітом, О. Охрімовичем) [Он. 2: 235]

– ‘доробляти, надолужувати’

навершувати, навершати (*perf* навершити): ■ *Годилося не толко Римско-му, але и кождому епископовіи тую на онь чась навершати нездолность <‘нездатність’>; Соборь сей пятого и шестого вселенских соборовь недостатки навершили (XVII) [Тимч_МС 1: 449 («пополнять, пополнить, навестать»)]; Малость моя не выдольваает <‘перемагати’>, але певне хотью и добрымь оусердїемь навершааеть* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 153]

– ‘доходити до чогось, переходити’

звершувати, звершати (*perf* звершити): ► *Звершити балку* (Олекс.п.) [Гр. 2: 129 («миновать верховье¹»)]

[6.2) ‘здійснення, звершення’]

– ‘здійснювати, виконувати’

вершенити: ◀ [КГ (Баранинці)]

вершити: ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 282] ■ *Чого имь (купцям грецьким) самимь вершити будеть не удобно; Вершити трактатъ; Вершити военну компанію на Крымъ (XVIII) [Тимч_ІС: 221 («доконувати»); Тимч_МС 1: 94] ♦ вершити суд ‘здійснювати правосуддя’: ◀ [Жел. 1: 65 («ein Rechtsnrtheil bestätigen <підтверджувати правовий характер>»)]*

звершувати, звершати (*perf* звершити): ■ *Молитвѣ свою свершай со слезами и въздыханиемъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 176 («зробити, звершити»); КІС¹⁶⁻¹⁷]

¹ Пор.: *верхів'я* «начало верховья (долины)» [Гр.² 1: 164 (за А. Ніковським)], *балка* «степной оврагъ» [Гр. 1: 25; Гр.² 1: 30].

соверша́ти (*perf* соверши́ти): ◀ [Жел. 2: 892 («*bewerkstelligen, vollbringen* <виконати, реалізувати, здійснити>»)]; *Доконати – звершити, совершити, довершити* [Верхр_Д: 100] ▶ *Дай же вам, Боже, шo задумали, загадали, шoб і совершить в тихости, в мирности* (Борисівка) [Тарас_В: 155]

– ‘**здійснюватися, виконуватися, відбуватися**’

верши́тися: ■ [СУМ 1: 338; СУМ₂₀: 282] **і** *Тоє завзятое дѣло мѣло вершитися своимъ skutкомъ* (XVII); *Война щасливе и з пожиткомъ вершитися может* (XVIII) [Тимч_ІС: 221 («*доконатися*»)]

довершуватися (*perf* доверши́тися): ■ [СУМ 2: 333; СУМ₂₀: 784]

звершуватися, зверша́тися (*perf* зверши́тися): ■ [СУМ 3: 469; СУМ₂₀: 1107]

[6.3] ‘призначення, висвячення’

– ‘**призначати, наставляти**’

соверша́ти (*perf* соверши́ти): **і** *Климентый, владыка Луцкий и Острозский... благихъ миловати, а злонныхъ казнити ... архимандрыты благословити, игумены наставляти, попы и дяконы совершати; Похочеть архима(н)дри(т) и старцы братіа печерскіи да сове(p)ши(т) в манасты(p)... ігоумена* [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 365, 407 (*совершити* «*призначити, поставити, наставити*»)]

– ‘**висвячувати в духовний сан**’

соверша́ти (*perf* соверши́ти): **і** *Который крилошанин сына своего въ попы восхоцет поставити, владыка мает его дармо совершити, ничего отъ него не беручи* (XVI) [Тимч_ІС: 666]; *Того дьяка священникомъ совершити* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 17: 159]

– ‘**бути висвяченим у духовний сан**’

соверша́тися (*perf* соверши́тися): **і** *Отъ немалого часу хлеба духовного вживааетъ, а на епископство ся совершити не хотель, и до сихъ часовъ не хотеть* (Луцьк) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9: 96]

– ‘**бути призначеним**’

звершуватися, зверша́тися (*perf* зверши́тися): **і** *Коли вже Потей на епископство свершилсья* (Львів) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 174; КІС¹⁶⁻¹⁷].

«**Низ**»

[1] ‘високий об’єкт’

– ‘**ставати нижчим, зменшуватися у висоті**’

знижуватися, знижа́тися (*perf* знизитися): ◀ *Горо моя, горо, то есь ся знижсала* (за Я. Головацьким) [Гр. 2: 173 («*понижаться, понизиться*»)]; *Горы мойі горы! бодай ся низили, / Жебы мойі ножкы по них не ходили* (Овчари) [Верхр_Л: 239] ■ [СУМ 3: 661; СУМ₂₀: 1177] **і** *Лоза виннаа гды вбрѣзана бѣдет^т, низжит^т са* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12: 118 («*стати нижчим*»)]

ніжчати: ■ [СУМ 5: 409; СУМ₂₀: 1946 (про яр, вал, будівлю)]

низіти: **і** *Демони възвышаѣтъся тако горы, низѣжтъ же яко поле* (XII)
[МСДЯ 2: 449 (*низѣти* «падати; дѣляться низкимь»)]

обнижуватися (*perf* обнижитися): **◀** *Вигинає ся сей хребет <Чорногора> до полудня а рівночасно обнижує ся до 1498 т.; Від чорногірського шпилья «Піп Іван» обнижує ся на полудне гірський трунь, що творить угорсько-галицьку границю* [Шух. 1: 2, 3]

поніжуватися, понижати́ся (*perf* понижитися): ■ [СУМ 8: 160]

понижча́ти (*perf*): **◀** [Жел. 2: 700 (*понижча́ти* «sinken <впасти, знизитися, зменшитися>»); СУМ 8: 160]

приніжувати́ся, принижати́ся (*perf* приніжитися, принизитися): ■ *Всяка гора і горб принизить ся* (за П. Кулішем, І. Пулюєм) [Гр. 3: 429 («опускаться, опуститься ниже, понизиться»)]

– ‘зменшувати висоту, понижувати’

знижувати, знижати́ти (*perf* знижити): **◀** [Он. 2: 316 (за Ю. Кмітом, О. Яворським, О. Охрїмовичем)]; *Знизи котелок над ватру* (Верховина) [Верхр_СЮ: 22] ■ [СУМ 3: 661; СУМ₂₀: 1177]

зунижати́ти (*perf*): **◀** [Жел. 1: 318 (з *унижати́ти* «erniedrigen <знизити, понизити>»)]

нізіти: **◀** [Жел. 1: 528 (*нізіти* «niedriger stellen, jmdn herabsetzen <знижувати, понижувати>»); Он. 1: 489 (за Ю. Кмітом, О. Охрїмовичем)]
■ [Гр. 2: 563 (б.л., *нізити* «понижать»)]

обнижувати, обнижати́ти (*perf* обнижити): **◀** *Вода позбирала їх <гір> вершки, як і збирає до нині, та уносить материал із них з собою долі ріками, через що значно обнижує їх* [Шух. 1: 13] **і** [МСДЯ 2: 565–566 (XV, *обънизити* «сделать ниже», *обънизѣти* «сдѣляться низкимь»)]

поніжувати, понижати́ти (*perf* поніжити): **◀** [Жел. 2: 700 («zu niedrig machen; herabsetzen, geringer sohätzen <зробити нижчим; знижувати, занижувати>»); ТГ_С: 132 ([*niziti*]: *po* = *niziti* ‘понизить’); Он. 2: 112 (за Ю. Кмітом, О. Яворським, О. Охрїмовичем, «знизити, зробити нижчим»)] **▶** *Понизив ясла* (Лохв.п.) [Гр. 3: 311 («понижать, понизить»)] ■ [СУМ 8: 160] **і** *Я понижилъ дерево широкое, а вывы(ш) шиль дерево низкое* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 128]

приніжувати, принижати́ти (*perf* приніжити, принизити): ■ [Гр. 1: 384; 3: 429 («опускати, опустити ниже, понизити»)]

спонижати́ти: **◀** [Жел. 2: 906 («= понижати́ти»)]

[2] ‘низький (нижчий), менший від звичайного рівень’]

– ‘зменшуватися (про рівень)’

низитися: **◀** *Сину, ѡик прийдеш до води, та велика вода, клади тріску на березі; ѡик вода буде ту тріску брати, то у воду абис не ѡшов, бо вода буде білша приходити тай втопиш си, а ѡик ме си низити вода, то перейдеш* (Космач) [Шух. 5: 137]; *Jak met sy nyzyty woda*

to perejdesz (Космач) [Janów: 142 (*nyzyty sy* «obniżać się, zniżać się, opadać»)] і [МСДЯ 2: 447 (XVI, *низитися* «уменьшаться»)]; пор.: перенизітися (*perf*): ◀[Жел. 2: 620 («sich halbieren <зменшитися, скоротитися вдвічі>»)]

– ‘**робити нижчим, ніж потрібно; занадто знижувати**’

зانیжувати, занижати (*perf* занизіти): ◀[Пиртей: 120; Пиртей²: 261; Горошак: 82; Горошак²: 65 («zaniżyć»)] ■ [СУМ 3: 230; СУМ₂₀: 1012] перенизіти (*perf*): ■ [Гр. 3: 128 (б.л., «слишком понизить»)]

– ‘**занизько стріляти; стріляти нижче за ціль**’

здолувати (*perf*): ▲ *То здолу́йе, то горóйу стр’ілит’* (Мар’янівка Р) [Аркушин 1: 186; Аркушин²: 185]

нізити: ■ [Гр. 2: 563 (б.л., «ружье беретъ ниже цѣли»)]

поніжувати, понижати (*perf* поніжити, понізити): ▲ *То пові́жит’ , то поні́жит’ , а все не попаде́; Трохи поні́зиу́, і зайе́ц’ вт’ік* [Аркушин 2: 58, 70; Аркушин²: 411, 425].

Вербалізовано значення ‘**опускатися на нижчий рівень; деградувати**’ – ♦ іті вдоліну (удоліну) (⇒ іті догорі). Низка фразем, утворених за моделлю «нізько + сідати (спуска́тися, па́дати)», формує дві семантичні групи відповідно до «причин деградації»: перша – пов’язана з недотриманням норм поведінки: *Низ’ко у́пасти* [Коваленко_ФС: 67 («деградувати; не дотримуватися норм поведінки»)], а друга – із хвалькуватістю та високомірністю: ◀*Хто високо літає, тот низко сїдає* (за Г. Ількевичем) [Франко_П 1: 189]; *Хто високо літаї, той низько сїдаї* «застереження хвалькуватій людині, яка швидко досягла певного успіху» [Лесюк: 183]; *Хко восóко літатъ, нízко ся спúститъ* (Родниківка); *Хко вусóко л’ітат’ , та нízко впа́де* (Мирча); *Ни бері́ वो́соко, бо упа́деш нíz’ко* (Довге) [КГ] ► *Не несися високо, бо низько сядеш; Високо літає, та низько сїдає* (Звенигор.); *Високо летів, а низько сів* (Хмельницький); *Хто високо літає, той низько сїдає* (Прав., Лів.) [Номис: 51] і *Высоко вылетаютъ, а низко падаютъ* (XVII) [Тимч_ІС: 409; Тимч_МС 1: 142].

Із семантикою ‘**бути менш поширеним, популярним**’ засвідчено сталий вираз стояти ніжче: ◀*Взагалі висше стоїть воно <ткацтво> на долах, рівнинах, низше у горах* [Гнатюк_Т: 12]; пор.: стояти вище ‘бути більш поширеним, популярним’.

Семантику ‘**знижувати значення, вагомість**’ номінують дієслівні форми поніжувати, понижати (*perf* поніжити): ◀*Цим польські наїзники понизили і осквернили святе місце Греко-Української Церкви* [Шек_Р: 255]; *Поглипав з хорім з-поза одвірка Сухонький у хату за стів на нового музиканта, бо йиму велика кривда була, шо на старість йиго понизили через того молодєчка* [Шек_ДИ: 258] ► *Понижують високу природу поета до низьких ідеалів своїх* (за П. Кулішем) [Гр. 3: 311] ■ [СУМ 8: 160] і *Сына Божого зверхность и державу понижаетъ* [Тимч_МС 2: 168].

Спорадично за допомогою фраземи ♦ обертатися удоліну реалізовано значення ‘**зменшуватися, ставати коротшим (про час доби)**’: ◀*Днина зачінаєт*

шораз бириєти, а ніч обертаєтси удолину, переводитси на днину. Чімраз то малієт [Шек_ДИ: 108].

У вербiальній семантиці «низу» – **‘наповнювати, наливати менше, ніж належить’** (5.1) – виявлено дериват «верху» недовершити – із префіксом *недо-*, що є продуктивним для творення слів зі значенням здійсненої неповною мірою дії: *«Лучше міру перевершити, як недовершити»* [Франко_П 2₂: 398].

Із цим значенням також занотовано дієслово понижати (*perf* понижити): *«Того вечера й мене в діда ни понижєли з горівков. Мали у завелиці. Чєстували нев мене разом из гостями»* [Шек_ДИ: 68]. Конструкція, утворена за моделлю «понижати + Abl», демонструє унікальність гуцульського мовлення.

Адвербіальну семантику репрезентують прислівники із часовим значенням, а також зі значенням міри та ступеня:

[2] ‘високий (вищий), більший від звичайного рівень’]

– **‘вище, ніж потрібно; зависоко’**

горо́у <стріляти>: *▲ То здо́луйє, то горо́у стр’ілит’* [Аркушин 1: 186; Аркушин²: 185]

– **‘на вищий рівень (піраміди)’**

наве́рха <вилазити>: *«Хло’на’к’у’і на’верха’вил’ізли /’потім йше на’верха та’к’их мал’ен’к’их два (Плєшевичі)»* [ПЗН_Т²: 21]

нагору́ <вилазити>: *«Стають чотири парібки, або молоді газди, а два вилазять з плота на їх плечі і так ходить по цминари. Стає також по шість, а на гору по чотири (Мшанець)»* [Зубр_НК: 44]

– **‘із вищого рівня (піраміди)’**

згорі́ <падати>: *«Вигнали в великодні сьвята хлопці худобу пасти, ходили оборога <‘пірамідою, стаючи один одному на плечі’> і там один упав з гори і на місци сконав (Мшанець)»* [Зубр_НК: 44]

– **‘на вищий рівень розвитку, життя’**

вверх <лізти>: *«Сьвіт, се драбина, по якій один лізе в верх, а другий у низ»* [Франко_П 1₁: 89]

вгору, угору́ <йти, підніматися>: *▲ Ти хочєш угору, а чорт за ногу – підожди!* (Короп) [Номис: 24]

горі́ <лізти>: *«Міністерія удповіла так, ож люде льзуть ними: єдні горі, а єдні долі, а котрый ұльізе горі та постойіть там горі та тот далеко уттодь видить, а котрый оберне ся долі дуже швидко уттодь (удтодь) ізльізе»* [Верхр_ЗнД: 153¹].

¹ Пор. мінітекст, записаний у лемківських говірках: *Бөг є од віка і на вікы буде а ўсе чинить рітлы <‘драбина’>. Звьідалєся царця, од коли є Бөг і докы буде. Міністерія удповіла: Бөг є од віка і на вікы буде. Царця почала просити ся уд міністєрийі: кой такый старый Бөг од віка і на вікы буде, та што робить, кой такый старый? Міністерія удповіла, ож драбіны (рітлы) чинить. А царця ялє міністєрию звьідати: што із тых рітєл? Міністерія удповіла так, ож люде льзуть ними: єдні горі, а єдні долі, а котрый ұльізе горі та постойіть там горі та тот далеко уттодь видить, а котрый оберне ся долі дуже швидко уттодь (удтодь) ізльізе. Котрый чьоловік угадує та крөтко побудє із*

Це значення пов'язане із фраземами з компонентом *драбина* і прислівниками, що вказують на напрямок, які відомі із семантикою 'успіхи, щастя' / 'невдачі, нещастя'; пор.: ♦ *драбіна (драбінка, драбінки) вгору (догори) / вдоліну (вдолинку)*: ◀*Що Бог у небі робит? Драбину: одних підсаджус в гору, а других у долину* (Дрогобич) [Франко_П 1₁: 89]; *Бог дайє драбіну йенним л'удом вгору, другим вдоліну* (Присліп) [Он. 1: 231]; *Бог дає драбинки вгору і вдолинку* [БГ_Т: 376]; *Бог кладє драбінку: догори і вдолінку* [ЛЛ: 104 («у житті є і добре, і погане»)]. За словами Т. Топорової, «драбина на небо» забезпечує зв'язок, «рух по вертикалі» [Топорова 1994: 58; див. також: Петрухин 1978: 160], а «шлях» – одна з ознак простору.

Із семантикою 'поліпшити своє суспільне становище, піднятися на вищий рівень' функціують фраземи:

- ♦ *вгору підняти го́лову*: ◀*Підняв якось голову в гору – «знач. вибив ся з біди, видужав»* (Лімна) [Франко_П 1₂: 394]
- ♦ *вгору <високо> іті (піті)*: ◀*Він іде в гору – «знач. багатіє, авансує в уряді, робить ся гордіш»* (Дрогобич) [Франко_П 1₂: 412] ■ *Піти високо угору* [СУМ 6: 546 («піднятися на вищий рівень, зайняти вище становище в суспільстві»)]
- ♦ *догори вирости*: ◀[ФСЛГ: 44 («дуже зрадіти; набувати значних переваг порівняно з іншими»)].

М. Номис у говірках північного та південно-східного наріч зафіксував різні інтерпретації фраземи *піті вгору*: *Вгору, аж вірєвки тріщать; Пішли наші вгору!* (Пирятин, Прилуки); *Пішли наші вгору по два на вірєвку* (Київ., Канів., Ромни); *Цигане, он твого батька повісили! – О! пішли наші вгору!; Иде-иде вгору, та як піде и з гори!* [Номис: 22, 41]. Імовірно, для творення переносних значень «переплетено» різні значення ФО *піти вгору* – 'бути повішаним', 'стати успішним' та 'стати хвалюватим, пихатим'; пор. також: *До гори, по два на шибіницю* (Хмельницький) [Номис: 22].

У бойківських та покутських говірках відома формула побажання успіхів, щастя – ♦ *абі вгору йшлo (рослo)*: ◀*Приносьат горіуку і тазда піи до старосты, ... трохы вытій тай выльы до повалы рещту, абы них ў гору йшло* (Мшанець) [Гнатюк_БВ: 4]; *Кладут молодетам руки до купи так, ек витают си, а старости перетинают хлібом з долини в гору, «аби всьо росло в гору», – так приказуют – і се є заручини* (Іллінці) [Голуб_В: 178].

Із-поміж аналізованих прислівників незначну групу формують засвідчені із часовим значенням і пов'язані із «часовою» межею, зокрема:

– **'перед виконанням роботи; авансом'**

- згорі* <платити, давати>: ◀*В деяких селах, на пр. в Космачи закуповують брата церковні уся «коляду», платять з гори умовлену квоту до*

таздoвством свойім, далеко видить; а котрый долo оберне ся, дуже тяжко му за отo, ож як овoн у таздoвстві быў, а на ничь прийшоў (Широке) [Верхр_ЗнД: 153].

скарбони церковної і, дібравши собі людий, ідуть на свою руку з колядою [Шух. 4: 17]; *Згори гроші дає* (Кам'ян.п.) [Гр. 2: 140 («впередь»)]; *За це пиво й за цю папіроску заплатив згори. Гібель інакше не хотів дати* [ЛЛ: 325] ► *Ну, та яке ж ділоstaatь <'стан справ'> у вашого діла з куплею землі у казни? – Та яка ж там ділоstaatь? заплатимо згори (усі) гроші селом, то й буде наша земля* (Вовч.п.) [Яв.: 190 («усі»¹)]

– **‘наперед, заздалегідь’**

згорі <говорити, знати, дякувати> [Жел. 1: 293 («voraus, im voraus <заздалегідь, наперед>»); СБ: 217 (згорі «заздалегідь, наперед»)]; *З гори ти кажю – «говорю тобі наперед, а priori»* (Львів) [Франко_П 1₂: 413]; *Нарешті рішає тут і «дат» депутата, що з гори прорікає чи дасть 9, 10, 11 чи 12 разів більше бриндзі* [Шух. 2: 197]; *Гроші ў него то мур, з гори мет ми віплачувати лифу и акурат за два роки зверне ўсі гроші* [Гк: 210]; *Умова того змісту, що та сторона, котра відступає односторонне від женитьби (від «згоди»), має заплатити другій стороні, що хоче додержати згоду, якусь згори означену грошеву суму* (Старосамб.) [Макс_ЗП: 59]; *Згори щиро дякую; Я згори знаю, що з цієї муки хліба не буде* (Зелена Н) [КСГГ]; *Книжки, про котрих висилку Ви говорите, ще не прийшли, та я з гори дякую Вам за них; Я згори бачу, що то за штучка та Твоя колежанка; Їдеш кудись? – спитала отак собі, хоч згори знала, що нікуди не їде; І ніби хоче цим сказати, що справа фортепія ну вже згори відкинена, пересуджена, недійсна* [ЛЛ: 212, 325, 334, 582]; пор.: ♦ на центиметри згорі вимірене ‘попередньо обдумане до найменшої дрібниці’: ◀ *Коли між питаннями й відповідями паде підступне, на центиметри згори вимірене питання: «А ти... ти... йшла сама тоді, як... тобі Данко кланявся?»* [ЛЛ: 325]

↑ ↓

– **‘після виконання роботи’**

здолу <заплатити>: *З долу заплатити* (Нагуєвичі) [Он. 1: 220 (за І. Франком, «заплатити після виконання роботи»)], однак І. Франко наводить цілком інше значення: «жартливо: покарали його, надавали буків на долішню часть тіла» [Франко 2₂: 570].

Задokumentована в пам'ятці XVII ст. цитата – *і Вишакъ видимъ, яко еє прагнете: ижъ горей на своихъ (власныхъ <'одновірець'>) а нижъ на геретиковъ штурмуєте, бо насъ ани до справы, ани до розмовы зъ собою припустити не хоче!* (Володимир-Волинський) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 99] – фіксує опозицію прислівників горей / ниж <штурмувати>, вжитих зі значеннями **‘насамперед, передусім’** / **‘потім, відтак’**.

¹ Помилкове значення.

Наступна група прислівників демонструє градацію – перехід від нижчого до вищого рівнів, а саме:

[3] ‘значна кількість, висока інтенсивність’]

– ‘збільшуючись кількісно; від більшого до меншого числа’

вгору <рахувати>: ◀*Найзвичайніша пряжа – снована в дванайцять пасем; вона зветь ся дванайцятка (двацетка), гребінна або зріби. Вона є осередком, від якого йдеть ся в гору або в долину, коли означаєть ся роди пряжі* [Гнатюк_Т: 18–19]

[3.1.] ‘верхній регістр у музиці]

– ‘беручи високі ноти; високо’

горою <співати>: ■ *Ти бери горою, а я буду окселентувати* [Гр. 1: 309; Гр.² 1: 375 (б.л., «пѣть басомъ высокія ноты; пѣть первымъ басомъ»)]
 ■ *Спѣваєть акселента горою вологато <‘поволі’>, говорить грубо (чернець) (XVIII)* [Тимч_ІС: 14 («співаючи брати високі ноти»)]

горяка <співати>: ■ [СУМ 1: 139; СУМ₂₀: 667 (діал. «високим голосом»)]

згорі <співати>: ■ *Я з гори буду співати, якъ з драбинки ... ступати: ля, сол, фа, мѣ, ре, уть (XVIII)* [Тимч_ІС: 821]

ізгорі <співати, піднімати>: ◀*Ты, голосе, голосочку, бо ты еш усякій, раз ізгорі, дале здбл, а дале ніякій (Теребля) [КГ]* ▶ *Який же у него голос? – Бас-горовик. Він як подійме в гору, так аж вікна бряжчать у церкві (Харк.г.) [Яв.: 155].*

Прислівники міри і ступеня можуть вказувати на ступінь реалізації дії за допомогою межі, яка є обов’язковою для цієї «семантичної» ситуації. Ці прислівники фіксують досягнення межі об’єкта переважно в результаті наповнення об’єкта і відповідно до інтенсивності вияву ознаки формують дві групи значень:

I – ‘ушерть; по вінця (до межі)’;

II – ‘із надлишком (поза межу)’, які диференціюються залежно від об’єкта вимірювання: сипкі речовини, які можна насипати «гіркою», із чубком, і рідкі, які в надмірній кількості вилиються через край посудини (див.: схему 10).

I – ‘ушерть; по вінця’

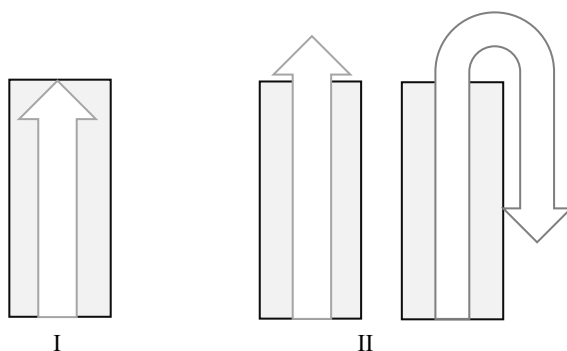
верхóm <–>: ◀[Жел. 1: 64 («ühervoll, bis zum Rand <уповні, до краю>»)]

вєршно <давати>: ◀*Дали ми чирі|шин ’у |шапку |вершино* [Сабадош: 37]

довєрхá <накладати, наповнювати>: ◀*В такій біді богато ему <сатані> підтишет си и так мет мати повне пекло до верха, шо пукати будет (Голови) [Шух. 5: 13]; Накладають верствами – верства моху, верства смоли так, аж до верха [Онищук_О: 166]; Білили |мітки так // у дириу|єні |боц:і |клали о|ден р’ед |ниток / |другий р’ед с |попелу дроў і так до |вер’ха // |потим зали|вали китїет|ком (Черепківці) [БГ_Т: 120, 133–134]; Тур’хáй вуз довір’хá, кón’і повезут [Сабадош: 68]; Натрєнав <‘багато накладсти’> солóми (совóми) до драбн’яка*

Схема 10

Міра і ступінь вияву ознаки

<‘підвода’> до самого *вєрха* (НСанч) [Пиртей: 232] **і** *Напълнишиа (водоносы) до вѣрха* (XI) [МСДЯ 1: 465]; *Напълнѣте ты соудины водою а они налили и(х) ажь до вѣрха* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *В той пропасти огонь страшній із сѣркою страшно гучит изо дна аж до верха* (XVIII) [Тимч_ІС: 634]

довєрху <накладати, доливати, наповнювати>: **◀***Верх неї <солонини> кладуть верству грінок, другу бриндзі, знов грінок, масла, кулеші, солонини і т.д., аж до верху* [Шух. 1: 144]; *Пе’реруба* <‘місце в stodолі для складання сіна’> *була за’поу’нена до’верху |с’іном* (Нижні Гаї Т) [Шило_С: 197]; *Яйце вибити в шклянку, решиту долити водою до верху шклянки* [ЛЛ: 695] **▶***Наповнену (не до самого верху) рибою таргу двоє других робітників беруть, односять до берегу* (Добруджа) [Вовк: 49]; **і** *Пекло Гр’ѣшниковъ ажь до верх’оузкаго пожсєрла* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 240–241] **презвєрх** <іти>: **і** *Если добудеться <‘доходити’> презь верхь скляницѣ вода, безь похибы мокрый рокъ будеть* (XVIII) [Тимч_ІС: 742]¹

– ‘повністю, цілком’

звєршено <пізнавати>: **◀***Пізнати звершено чії прикмети* [Кміт_С: 26] **совершено** <довідуватися, знати, відкидати>: **і** *Совершенно отвергли* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4: 254]; *Того совершенно било довідати ся не возможно; О всіх річах и поведеніях совершенно відаль* (XVIII) [Тимч_ІС: 751, 798]

¹ Із першого погляду, форми *презверх*, *черезверх* вказує на надмірність, однак задокументована в пам’ятках цитата, як і літературне слововживання, підтверджують, що ці прилівники можуть виражати значення ‘до краю, до межі’ [СУМ₂₀: 281 (*через верх* «дуже повний; заповнений до краю (виділення мос. – Т. Я.) або вище країв»)].

II – ‘із надлишком, вище за край; із чубком’

безверх¹ <->: ◀[Надсяння_АО: к. 149 (*бѣс вѣрх (бис верх)* «з верхом, з чубком»)]

верхувáто <накладати, наповнювати>: ◀[Гол.: 395 (*верховáто*); ГГ: 35 («дуже повно»)]; *Як натолочить сира верховáто, то ватаг зрізує ножом, бо має сир так бути в телитяти, як би в нїм вода стояла* (Мшанець) [Зубр_В: 20]; *На столі стоїть миска верховáто напоўнена миска йѣблук* (Снідавка) [КСГГ]; *Ў від’ро нати’с’нуў <г’ри’су> вер’хо’вато* [Астаф’єва: 167]; *Набіла тоб’і брінди / к’їл’ко моглá / ў тáрч’їку вер’ховáто / анé дивїсе* [Голянич: 138]

зверхóм <набирати, насипати>: ◀[Жел. 1: 64 (під словом *верх* «Schüttmass <із надлишком>»), 287 («зверхом über die Massen, übermäßig <понад міру, надмірно>»); Надсяння_АО: к. 149 («з верхом, з чубком»)]; *Набе’рай в’їд’ро йѣблук з вер’хом* [Астаф’єва: 167] ▶ *На Семена чорт мірає горобців міркою... з верхом насипле мірку. То що в мірці, те йому йде, а що зчеркне, те зостається на рослід* (за М. Драгомановим); *Та не штрихуй <‘вирівнювати з краями посудини’> бо так, а насип хоч трошки з верхом* (б.л.) [Гр. 4: 73, 515]; *А що мірка буде у вас з верхом, чи під гребло* (Новом.п.) [Яв.: 72, 160] ▲ *У кого горихи та неповний, а в нас из верхом; в кого женихи шолудивїи, а в нас из плішом* (Кролев.) [Номис: 273] ■ [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281 (з *вѣрхом* «з надлишком, вище країв якоїсь тари»)] ■ *И в тую колясу з вер’хом наклавиши и кони вышь менованые запрягыши, до отца владыки Луцького а пана своего одослать* (Луцьк) [КІС¹⁶⁻¹⁷]

згорóю <накладати>: ▶ *Накласти з горою* [ФСГД: 146 («накласти в посудину, щоб ще й вивищувалося»)]

надвѣрх <->: ◀[Надсяння_АО: к. 149 (*нат’верх* «з верхом, з чубком»)]

пóнадвѣрх <->: ◀[Надсяння_АО: к. 149 (*понат верх (понат (пунат) вѣрх* ‘тс’)]

чѣрезверх <бути>: ◀[Надсяння_АО: к. 149 (*чере’с вѣрх* ‘тс’)]

– ‘через край’

зверхú <збігати>: ◀*Ой бѣда тóму тай жонáтому, Якъ тóму горихóви тай щербáтому. Зóспóду китїть, зверхú збѣгáс, Кудá сá обѣрне, щастья не мáс* [Гол.: 486]

повѣрхи <іти>: ◀*Пїшлá повѣр’хи, вїл’л’алас’а* (б.л.) [ЖГ]

презвѣрх <переливатися, виходити>: ◀*Він зачерав міртуком молоко з відра, тай досипав міртук полодником так рівно з крисами, шо молоко з міртука аж презверх переливалоси* [Шек_ДИ: 342]; пор.:

¹ Відповідно до принципу подачі прислівників цю номінативну одиницю написано разом. Хоча вирази *без верх*, *над верх*, *понад верх*, *через верх* (також *почерез верх*) складно назвати прислівниками, зафіксовані значення виявляють його прислівникову «сутність», що намагалися передати через написання укладачі словників та атласів, наприклад: *черезвѣр’х* [Грицак_В: 188–189], *нат’верх* [Надсяння_АО: к. 149].

і *Дша наполнившиса злости пре(з) верхъ выбіається* <‘виходити’>, *и швоцы выдасть* [КІС¹⁶⁻¹⁷]

презвѣрхи <іти>: **◀***Не л'їй веце, бо йуж иде през верхы* [Турчин: 40 («через край, через вінця»)]

чѣрезверх <переливатися, текти>: **◀***Переливати си чѣрез верх* [Астаф'єва: 167] **▶***Вода так через верх лється* (за І. Рудченком) [Гр. 1: 139]; *Вилий воду з вушака* <‘діжка з вухами’>, *бо вже через верх тече* (Броварки) [Вашенко: 22]; *Набури в води у стакан / шо аж ч'їриз верх потекло* (Татарбунари) [Бондар: 31].

ФО також репрезентують семантику ‘**поза межі дозволеного, прийнятого**’:

♦ **повѣрхи йти**: **◀***Тти по|вер'х'ї* [Колеснік_Д: 89 (Старий Вовчинець, «дозволяти забагато, нахабно поводитися»)]

♦ **презвѣрхи переливати**: **◀***Преливати с"а през вѣрхы* [Турчин: 40 («переходити всякі межі»)].

Із максимальним виявом ознаки ‘через край’ пов’язане фразеологічне значення ‘про стан фізичного чи душевного болю; про готовність заплакати’:

♦ **чѣрезверх политися**: *Дав му, аж сї через верх полььєло – «набив його або насварив так, що той аж заплавав»* (Нагуєвичі) [Франко_П 1₂: 517]; пор.: **навѣрха слѣзѣ** (див.: СМП «Водний простір», значення 4).

Прямі номінативні значення, що вказують на міру вияву ознаки (до межі, краю; понад міру, через край), трансформувалися в ‘повністю, цілком’, ‘більше, ніж потрібно чи достатньо; забагато’, ‘більше, ніж належить; додатково’, ‘більше ніж; понад’ (5.1), наприклад:

– ‘**більше, ніж потрібно чи достатньо; забагато**’

горі <брати>: **і** *Третій пусть <‘піст’> сесе есть, котрое берутъ люди горѣ за якую вину* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 17: 15]

звѣрха <брати>: **◀***«Ну, але я грошей не маю, я мало грошей маю». – «Ну, так як з тебе, то я звѣрха ніц не схочу»* [СБ: 562; 215 («більше, ніж потрібно; понад міру»)]

зверхом <повертати, наливати>: **▲***Налиў поўно з верхом води* [Аркушин_ЗПВ: 80 («дуже багато»)] **■** [СУМ 1: 334; СУМ₂₀: 281 (з *вѣрхом* «набагато більше»)] **і** *Дано боудеть мѣроу доброу ... и з(ь) вер(ь)хомъ шловитымы дадоу(т) на лоно ваше* [КІС¹⁶⁻¹⁷]; *Давайте и вамъ тыжь дано боудеть мѣроу доброу а польноу... з'вѣрхомъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 241]

згорі <мати, платити>: **◀***Слухай, мені вже то набридло, я вже маю того згори* (Присівці) [ЗА]; *Платіти згорі* [ЛЛ: 325]; *Заплатити згори* [СБ: 217 («більше, ніж потрібно; понад міру»)]

згорюю <мати>: **◀***Ні"траба |б'їрше з'рошиїї – ци"х, шо йе, м'ї"н'ї з_го'роу с'тане* [Астаф'єва: 375]; *Я му за тото всьо з горов заплатив* [СБ: 130 (з *горов* «понад норму, більше, ніж треба»)]

напѣверх <давати>: **◀***Одно йайце далам йуй напѣвир'х* [Сабадош: 192]

презвѣрх <мати>: ◀[Жел. 2: 736 («im Uebermass, im Ueberfluss <у надлишку, у великій кількості>»)] ▶ У його вже й презвѣрх є, а все за-
грібає (за «Основою») [Гр. 3: 404 (*презвѣрх* «через край»)]

чѣрезвѣрх <бути>: ◀[КГ («надмірно»)]; Аж через верх сі ллє; Аж через верх
іде – «говорять, коли чогось загато, більше ніж було треба» (Лолін)
[Франко_П 1: 148]; Коли відадут р'ади звороха, та с'а розлұча. Там
декóли берұт р'адіў и чѣрезвѣр'х [Грицак_В: 188–189]; пор.: літ. Щоб
часом чого через верх не перебрехати; Вихопилося ... через верх само-
любство; Випив дві неповних, а третю через верх [СУМ₂₀: 203 («над-
міру, занадто»)], а також композит верхстрочно 'понадстроково': ▶ Тої
<син> с'лужє / с'таришї верхстрóшно / ўже кон'чайє [Умань_Т: 218]

– 'більше ніж; понад' / 'менше як'

гóрі <бути>: ◀А ўже уд двох стріжсок <'вівця'> гóр'ї, то їдут у
полонинұ ї там р'адујут <'забирати в полонині належну бринзу'>
(Марам.) [УГР_Т: 221]

звѣрху <мати>: ◀Бик то два рóки звѣрху, а назімок – то до двóх рóк'їў,
то молоде [КСГГ]

згорóю <мешкати>: ◀Він жив тут з горою п'ятнадцять років [ЛЛ: 212]

повѣрх <бути>: ◀Є тих розмальованих розповідей про гору св. Юра
поверх сотні [ЛЛ: 748]

повѣрха <-->: ◀[Жел. 2: 667 (*по-вѣрха* «mehr als <більше як; понад>»);
СБ: 424 («зверх; більше ніж»)]

повѣрхи <-->: ◀[Жел. 2: 667 (*по-вѣрхи* «mehr als <'тс'>»)]

позвѣрх <написати>: ◀Тяжко позвѣрх двадцяти роках написати більше
ї написати ліше [ЛЛ: 620]

ниже: ◀Сирота = «дїтина ниже девять рокóв, цы має отця, цы нїт;
хоть богатого отця, хоть худобного» (Великі Лучки) [Верхр_ЗнД:
132] і Мочі имет ли ниже цо та(к) и добро [СУМ¹⁴⁻¹⁵ 2: 47 («у
кількісному відношенні) менше»)]; За воловиками смотрѣть, не
гуляли бы они ниже одного часа въ день (XVIII) [Тимч_ІС: 297].

Низка ФО з компонентом *згори* ілюструє семантику 'переживати період
труднощів, тривалої надмірної скрути', наприклад:

♦ згорї іті: ◀Якъ пòдѣ чоловѣкови згорї, то хоть двѣрї вòтвори
[Гол.: 508–509 («погов. о крайнемъ несчастьѣ»)]; Ше одної бідї ни
позбуўси, ужє прийшла друга. Так бұват, кұмо: «Колї згорї, то і
двѣрї отвори» (Великий Рожин) [КСГГ]

♦ пóчерез верх вихóдити: ◀Їак віде пóчерез вер'х бідá, та мұсай
умирáти (Росішка) [КСГГ; КГ].

Вираз *іти згори* / *іти з гори* може бути пов'язаний із прислівником *згори* 'за-
багато' та з іменником *гора* в переносному значенні 'успіх' – *іти вгору* 'досягати
успіху' та *іти згори* 'зазнавати невдач': ▶ *Иде-иде вгору, та як піде и з гори!* (Полт.);

З гори пошло (Уман.) [Номис: 41, 111] і *Зь гори пойти; З гори пошло* (XVIII) [Тимч_С: 565 («іти на гірше»)]; див.: СМП «Форми рельєфу» (значення 1.7.1.4).

«Низ»

[2] 'низький (нижчий), менший від звичайного рівень']

– 'нижче щодо іншого об'єкта'

май ніже <бути> (GC): ◀*Одно май ніже, одно май више* (Заріччя) [КГ]

найніжче <-> (GS): ◀[Горошак: 133; Горошак²: 95 («пajnižsze»)]

пониж <-> (GC): ◀[Он. 2: 112 (*пониш* «нижче»)]

пониже <бути, вертіти> (GC): ◀[Жел. 2: 700 («(etwas mehr) unten <(більший ступінь вияву ознаки) нижче>»); Верхр_Л: 453 (Верхомля, «unterhalb <нижче>»); Пиртей: 305; Пиртей²: 244; Горошак: 171; Горошак²: 122 («ronižej»)]; *Верті туй йен:у йамку гурі, а дрўгу пониже* (Довге) [КГ]

понижче <бути> (GC): ◀[Жел. 2: 700 («= пониже»)] ■ [СУМ 8: 160 («трохи нижче»)]

– 'нижче, ніж потрібно; занизько'

занизько <стріляти>: ▲*Пуд ноги стр'ілиў, заниско вз'еў; Заніс'ко стр'ілиў і прогатиў* [Аркушин 1: 172; 2: 93; Аркушин²: 171, 449] ■ [СУМ₂₀: 1012]

понизько <прибивати>: ◀*Понис'ко с'те прибили полицу* [Сабадош: 256]

– 'не нижче як'

довпониж <досягати>: ◀*Зроби ми такі файн'і мален'кі бекернички <'китиця'>, най не тел'імбайут доўпониж груди* (Росішка) [Грицак_С 1: 152]

– 'нижче від певного рівня'

май вдоліну <спускати> (GC): ◀*Ни прибивай скорцу <'домотканий килим'> так високо, спусти її май удолину* (Чорнівка) [БГ_С: 561]

май долі <ставити, спускати> (GC): ◀*Та вы sv'ò(i)u l'isku st'auite mai dol'ü, bo v'aša l'iska uš'ytky r'ыby чимst'* (Імстичово) [УЗГ_Т: 244]; *Испусти май долу полы, бо ти білен:иц'у видко* (Липча) [Грицак_С 1: 222]

май нізько <стояти, рубати> (GC): ◀*Клин кладес'а під берфелу, абі стойала май високо, або май ніз'ко* (Росішка) [Грицак_С 1: 171]; *Рубай май ніско, ни лишай такі високі штурпаки* (Драчинці) [БГ_С: 677]

ніжеј <опускати, стріляти> (GC): ▲*Треба ййіе <підлогу> н'іжеј спуст'ім'* (Лучанки) [Лисенко: 137 (*ніжеј* «нижче»)]; *Пустіў <'вистріляти'> ніжеј і не попаў* [Аркушин 1: 347; Аркушин²: 345]; *Док опускаш <колиску> уже, ніжеј, шоб йоно вілезло до повзало* [ГМ_Т 2: 460]

ніжче <спускати> (GC): ◀*У кошевім ермі є «закрутка», нею мож кіш висше або низше спустити, проти того, чи треба більше зерна чи менше дати під камінь* [Шух. 1: 104]; *Сок'ір'н'у <'регулятор у плузі'> спуст'и нижче* (Баворів, Торське) [Шило_С: 243]

– ‘позначаючи негативну величину (температуру нижче нуля)’

нанизу́ <бути>: ♦ погóда на низу́ ‘мінусова температура (нижча ніж 0°)’:

◀*Погóда на низу́ отóї зимі рáно почáлася* [Матіїв: 361]

– ‘на нижчому рівні розвитку, життя’

ни́жче <стояти бути>: ♦ ни́жче стоя́ти ‘бути гіршої якості’:

◀*Коли сю по-живу порівнаємо з поживою російських Українців по описам Маркевича та Чубинського, то побачимо, що наша стоїть багато нижше і що до стійності і що до різnorodности* [Гнатюк_НПБ: 577] ♦ ни́жче люде́й ма́тися ‘жити гірше від інших, викликаючи жалість’:

◀*Як сі маси? Попри людóх. ... Не, бо можна вище людей, ну то бóдут дивитисі. Ну та шо, нижче людей. Якишо вище людей сі маси, то ніби тобі заздрет і з’їдет очима. Якишо нижче людей – то заждедуют. ... Коли ти попри людóх, ти ні вище, ні нижче, попри них можна проскочити* [ББ]

[3] ‘невелика кількість, низька інтенсивність’]

– ‘у напрямку від більшого до меншого числа’

вдо́лину, удо́лину <ітися ‘рахувати’> ⇔ вгóру <ітися ‘рахувати’>

– ‘повільно’

вдо́лину <грати>: ♦ загра́ти вдо́лину ‘грати повільні мелодії, під які

танцюють великим колом, приспівуючи коломийки’: ◀*Ой заграйте, музичуки, вдолину, вдолину, та най собі вигуляю свою білявину* [КСГГ]; ФО виявляє семантичний зв’язок із *низький* ‘невеликий, незначний щодо кількості, сили, інтенсивності’; пор. також: *поверха читати* ‘плавно <‘швидко’> читати (не по складах)’: *Він уже по верха читає* [Франко 1₁: 216; Он. 2: 87]

– ‘беручи низькі ноти; низько, грубо’

дóлом <звучати>: ◀*Як стельмах завязав уже підвалини та добирає до-вбнев тари, слухає він, ци потік ме шуміти, ци вітер буде по високому віяти або гриміти, ци з тиха долом. Як шумить потік, то не добре, і тогди не добре, як по високу вітер віє або гримить, а як долом по тихо віє, то добре* [Шух. 1: 89]

здóлу <співати> ⇔ ізгóрі

ни́зько <звучати>: ◀*Таки понайбільше <звук [ы]> не звучить так грімко і низко гортанно, як у Лемків галицких* [Верхр_ЗнД: 14] ■ [СУМ 5: 412; СУМ₂₀: 1947].

І. Верхратський у лемківських говірках спорадично занотував прислівник *спóдом* <озиратися>, семантика, як і мотивація якого затемнена: ◀*Ой іде він <з войни Ясь>, іде на сівім конічку, / Але сі пріпінат на бочок шаблїчку. / Шаблїчку пріпінат, сподом ся й озерат: Боже мій єдиний, хто-ж ня взяў до войни?* (Воля Нижня) [Верхр_Л: 299]. Слово, імовірно, реалізує значення ‘назад’ (відображає зв’язок із «низом» на рівні СО ‘зворотний бік’) чи ‘нишком, потай’ (зв’язок із низьким, притишеним звуком).

У семантичній групі, об'єднаній значенням 'верхній край (краї); вінця' спорадично засвідчено вираз *доспóду ви́цідити (ви́пити) 'до дна; нічого не залишаючи'* (як опозиція до 'по вінця' <налити>) (5.1): ◀*Вун стаў до шóра <'ряд'> // йак прыйшла́ оче"ре"д' на н'óго / аш чаши ш'і лем máло хі"біло / а вун вўцїдиў до спóду // але йо"мў не казáли нидж ... вун знóбу вўпиў до спóду* (Баранинці) [УЗГ_Т: 355–356].

Пам'ятки фіксують прислівники *всесовершенно, совершенно (совершенно-но)* зі семантикою '*досконало, бездоганно, ідеально*' (6.4.1): *і Досконале – всесовершенноѣ* (XVII) [Тимч_ІС: 798]; *Пре(д)вѣчнаа м(д)рость Бж҃аа ѱстроивши совершенно всю вселенн҃ю подсл҃снн҃ю* (Київ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9: 38; КІС¹⁶⁻¹⁷].

Отже, виокремлені субполя охоплюють назви, пов'язані з їздою верхи ('вершник', 'верховий кінь', 'податок від верхового перевезення'), назви дії відповідно до способу ('удар м'ячем угору', 'стрибок' тощо (ССП «Дія. Спосіб дії»)), а також назви, що вказують на ступінь реалізації дії за допомогою межі, яка є обов'язковою для конкретної ситуації, фіксуючи досягнення межі об'єкта в результаті його наповнення і відповідно до міри вияву ознаки (ССП «Кількість і міра»). Це, зокрема, репрезентують прислівники: 'ущерть; по вінця (до межі)' та 'із надлишком (поза межу)', які диференційовано за об'єктом вимірювання: сипкі речовини, що можна насипати «гіркою», із чубком, і рідкі, які в надмірній кількості вилиються через край посудини. Виявлено переносні значення 'повністю, цілком' та 'забагато, більше ніж достатньо'. «Низ» представлено спорадично, наприклад: *доспóду<ви́пити> 'до дна; нічого не залишаючи'* (як опозиція до 'по вінця' <налити>), *пони́жїти* 'наповнити, налити менше, ніж належить', *недовери́ити* – дериват *верх* із запереченням, що актуалізує протилежне значення 'налити по вінця' (*вершету́рити, верші́ти*).

Окрему семантичну групу формують назви, пов'язані із завершенням певної дії. Низка дериватів із коренем *-верх(ш)-* реалізує значення: 'кінець, завершення' (*верх, вѣршення, верші́нок, ві́вершення, до́вѣршення, за́вѣрше́ння*), 'виконавець; творець, діяч' (*соверші́тель*) тощо. Пам'ятки XVI–XVII ст. фіксують словосполучення *сѣвершенство лѣтъ, сове(р)ше(н)ный во(з)раст* на позначення повноліття. Із межею, кінцем пов'язані назви процесу вдосконалення (*зверше́нствування*) та його результату – 'досконалість, ідеальність' (*до́вѣрше́ність, за́вѣршеність, зверше́нство, соверше́нствó*). Приклад зміни семантики з «нейтральної» на «негативну» ('завершитися' → 'завершитися невдало, нещасливо') демонструє дієслово *соверше́нитися*.

Особливість цього СП в тому, що до його складу входять лексичні одиниці, які різною мірою відображають інші СП. Чимало значень одиниць цього СП проаналізовано в межах інших СП, наприклад, 'творець світу; Всевишній' – у СП 4 «Духовна культура», риси характеру – 'надмірна гордість' та 'підлість, приниження гідності' – у СП 2 «Людина. Соціум», 'висока / невисока гора' – у СП 1 «Довкілля», 'щось найкраще' – у СП 2 «Людина», ССП 4.3.4 «Їжа» та ін., що підтверджує відсутність чітких меж між СП.

ВИСНОВКИ

Лексико-семантичне моделювання дало змогу репрезентувати відношення діалектних явищ від гносеологічної інваріантної наддіалектної моделі до онтологічного реального стану сучасних діалектів.

Прийом моделювання застосовано до формальної та семантичної структури слова (мінімальна одиниця), а також до діалектної картини світу (макроодиниця).

Запропоновані теоретико-методологічні засади підтвердили продуктивність моделювання українського діалектного континууму, доцільність і результативність поширення досвіду моделювання на концепти *ВЕРХ* / *НИЗ*.

Дослідження дало підстави системно представити об'єкт вивчення на наддіалектному рівні, з'ясувати особливості репрезентації різних наріч української мови, виявити просторове варіювання.

Залучення інформації історичних джерел доповнило корпус унікальними формами, допомогло реконструювати семантичні і словотвірні втрачені ланки, підняти створені моделі понад часом.

Концепт розуміємо як узагальнене поняття, одиницю мисленнєвої діяльності людини, що накопичує інформацію про певний фрагмент буття, яку відтворює, вербалізує за допомогою мовних засобів. Запропоновано алгоритм аналізу концептів, що передбачає моделювання номінативного й семантичного полів. Акцентовано на відмінностях номінативного та семантичного полів як різних лінгвальних об'єктів – формальної і значеннєвої (сислової) сторін мовного знака.

Номінативне поле, структуру якого komponують ядро та периферія, репрезентують відношення підпорядкування, субординації, коли обсяг одного поняття входить до обсягу іншого: ключові слова → деривати ключових слів → словосполучення, паремії, до складу яких входять ключові слова / деривати. Натомість семантичні поля, система яких формує семантичний простір, перебувають у відношенні супідрядності, координації. Водночас поля не є ізольованими, їм властиві відношення перетину, перехрещення, що демонструють семантичні зв'язки між їхніми елементами. Семантичне поле формують субполя та мікрополя, поєднані відношеннями ерархії, коли структурно простіша

одиниця підпорядковується більш складній (мікрополе → субполе → поле). Виокремлено п'ять субполів, що віддзеркалюють різні фрагменти мовної картини світу: «Довкілля. Жива і нежива природа», «Людина. Соціум», «Матеріальна культура», «Духовна культура» й «Абстрактні категорії», у межах яких проаналізовано лексику різних частин мови у словотвірному та семантичному аспектах.

Вивчення одиниць номінативного поля концептів *ВЕРХ / НИЗ*, зокрема ключових слів та дериватів, дало змогу зафіксувати різноговіркові альтернанти основ та варіанти афіксів, а також моделі творення дериватів різних частин мови.

Аналіз семантичного простору концептів уможливив поглиблений та різноплановий аналіз семантики слів, формування, з одного боку, семантичних полів, субполів, мікрополів, що відтворюють ідеографічну класифікацію лексико-семантичної системи, а з іншого – виокремлення зон семантичних субкомплексів, доміанти яких співвідносні з базовими значеннями ключових слів.

Семантичні трансформації мовних одиниць репрезентують моделі семантичних змін: синхронійні зміни увиразнюються завдяки різночасовим зіставленням, аналізу мовних одиниць у діахронії. Кроком семантичної деривації є семантичні зміни явищ у парадигмі, які передбачають розширення, звуження чи зсув семантики, що може зумовити навіть поляризацію значень. Такі семантичні перетворення віддзеркалюють рух народного світосприймання, асоціативних зв'язків, що, зрештою, формує специфіку картини світу, менталітет.

Моделювання лексики у вигляді графа, семантичної мережі, яке подано для складних полів («Рельєф», «Будівля», «Духовна культура»), важливе у відтворенні архітектоніки семантики та напрямів трансформацій, взаємозв'язку значень, відношень основних і периферійних значень.

Зміни семантики зумовлені переважно метафоризацією і метонімізацією, що ґрунтуються на асоціативних зв'язках у свідомості мовців.

Лексико-семантична інтерпретація мовних одиниць, об'єднаних формально й семантично, дала змогу відтворити дві осі в будові семантичного поля концептів: вертикальну (єрархічні відношення в межах семантичної структури) і горизонтальну (синонімія), окреслити співвідношення полісемії і синонімії, з'ясувати, які структури реалізують виявлені значення або які значення номінує відповідна форма слова. Такі відношення постають рельєфно завдяки застосуванню ономасіологічної моделі опису.

Погляд на ономасіологічну модель концептів як цілісних утворень дав змогу встановити співвідношення вербальних засобів за відношенням до граматичних класів. Кількісно найбільшу групу формують іменники (57%), прикметники – 18%, прикметники – 14% і дієслова – 11%. Найменш численно представлена вербальна семантика; однак у деяких субполях і мікрополях дієслівна лексика є важливим номінаційним складником, зокрема у відтворенні *поведінки людини* ('поводитися зарозуміло', 'принижувати чийсь гідність' / 'принижувати свою гідність', 'покірно сприймати'), *соціальної єрархії* ('виявляти переваги; домінувати' / 'не мати переваг; зазнавати поразки', 'керувати, мати владу' / 'відмовлятися від влади', 'бути вищим / нижчим за єрархією'),

виконання певних дій ('формувати верхівку копиці', 'завершуватися вгорі копиці', 'повторно формувати верхівку копиці'), *міри, ступеня реалізації дії* ('наповнювати доверху, ущерт', 'наповнювати з надлишком' / 'наповнювати менше, ніж належить', 'переливатися, пересипатися через край', 'виявлятися понад міру, перевершувати'), *завершення дії, процесу* ('слугувати завершенням', 'закінчувати, реалізувати', 'здійснюватися, відбуватися', 'удосконалювати'). Виявлене співвідношення номінативних засобів різних граматичних класів має самодостатню цінність як для розуміння тенденцій вербалізації досліджуваних концептів, так і для зіставного студювання ідеографічно різних концептів.

Спостереження над вербалізацією концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* засвідчило несиметричне представлення обох полюсів опозиції: «низ» репрезентовано меншою кількістю номінацій (39 % від усіх номінацій). Це відтворює несиметричне сприйняття «верху» і «низу»: простір над землею є оптимальним для сприйняття зором, слухом і дотиком, тому напрям угору є «позитивним», кращим для сприйняття, аніж напрям униз. Аналізовані назви, виражаючи значення протилежності, здебільшого зберігають тотожність семантичної організації, що представлено в таблицях-синопсисах, проте інколи реалізовано семантику тільки одного з полюсів опозиції (здебільшого «верху»).

Проведене системне дослідження дало змогу виявити вузьколокальні діалектні назви, значення яких незрозумілі для представників інших частин українського діалектного простору (інших етногруп), що увиразнює ексклюзивні риси картин світу мікросоціумів, професійних груп (наприклад, у мовленні лісорубів – *вершана, вершаканя* 'зрубане дерево, яке спускають верхівкою донизу', *верх, вершіак, вершіок* 'верхній кінець колоди', *подол* 'нижній кінець колоди', *верховій сук* 'відросток стовбура не від серцевини дерева', *ніжнік, низовий робітник, спідняк, спідній*_n 'той, хто стоїть нижче під час спуску дерева з гори', шахтарів – *нагорá <ити>* 'додому', рибалок – *верха́ / споді́* 'верхня / нижня частина снастей', *верховік / сподовік* 'рибалка, який тягне верхній / нижній край снасті', *гурá* 'спосіб риболовлі', 'човни для риболовлі', вівчарів – *верхня́ / спідня́ щіть* 'щітка, якою розчісують вовну зверху / знизу', *вершіак, вершіок* 'верхня частина вуха вівці, на якому ставлять знак-мітку'; землеробів – *вершіалина* 'борона, виготовлена з верхівки дерева'; *гуріхом <ити>* 'зліва <іти> (про місце запрягання підпряжного коня, який іде «верхом», не борозною)'; медиків – *заверія, заверікова кість* 'суглоб', *зверхні хороби* 'шкірні хвороби', *верхня жила* 'головна поверхнева вена' та ін.).

Невід'ємний етап дослідження – відтворення культурного складника, який часто є елементом семантики мовних одиниць, супроводжує й модифікує основне значення. Мовні одиниці, корелюючи з позамовними елементами (культурними, світоглядними), моделюють семантичну і функційну рельєфність, виявляють зв'язок із формальним (структурним) елементом, уможливають окреслення відношення форми і змісту.

Засобами активації концепту є фразеологічні одиниці, паремії, які в образних клішованих формулах передають важливі для народного світосприйняття

оцінки, погляди на довкілля (наприклад, *на сто гір* 'дуже гучно', *піти на поділе* (Поділе) 'залишити, покинути чоловіка й повернутися до батьків', *колі вгору води обернуть, коли гори Черемош течіме, як навіне пір'я на спід потоне* 'ніколи', *хвата́ти верхі* 'вивчати поверхово, негрунтовно', *верхі брати* 'керувати, верховодити', *потава́ти уснід* 'тухнути, гаснути', *дяблу верх зривати* 'бешкетувати', *підверну́ти собі підспід* 'підкорити своїй владі' тощо).

Багато народних фразем глибоко закорінені в часі, тому зафіксовані в давніх писемних пам'ятках, наприклад, *бути пониженням главою* 'виявляти покір, смирення' (XI ст.), *іти горою гордині* 'стати гордим, пихатим', *верх одержати, гору взяти* 'перемогти' (XVI ст.), *винуритися наверх з гріхів* 'очистити душу', *гори переставляти, гори постигати* 'досягати найбільших успіхів у чомусь' (XVII ст.); для загальновідомого виразу *наверх впливати* (виходити) 'ставати відомим широкому загалу' зафіксовано фразеологізм *лежати долі* 'бути прихованим, затаєним' (XVIII ст.).

Проведений аналіз актуалізував проблему множинної мотивації у словотворенні, системних зв'язках, яка набуває особливої актуальності в контексті аналізу словотвірного гнізда. Дотепер не розроблено методики аналізу полімотивованих слів, що свідчить про складність проблеми.

Виявлено зв'язок опозицій *ВЕРХ* / *НИЗ* з іншими базовими опозиціями, зокрема: *СВІЙ* / *ЧУЖИЙ*, *ЗОВНІШНІЙ* / *ВНУТРІШНІЙ*, *ЛИЦЕВИЙ* / *ЗВОРОТНИЙ*, *ПРАВИЙ* / *ЛІВИЙ*, *НЕБЕСНИЙ* / *ЗЕМНИЙ*, *РАЙСЬКИЙ* / *ПЕКЕЛЬНИЙ*, що простежено між семантичними просторами різних пар концептів.

Для окреслення семантики визначальною є точка відліку, місце перебування мовця, просторові параметри, які він усвідомлює. Важливо «не загубити» його в розумінні семантики, оскільки саме мовець структурує семантичний простір, керує ним.

Засвідчені номінації значною мірою передають світобачення мовців, які характеризують об'єкт, додаючи до опису важливі, на їхню думку, деталі. Тому релевантні ознаки різних об'єктів для носіїв різних діалектів, як і для діалектів та літературної мови, відмінні, що передає специфіку діалектних картин світу.

Моделювання лексико-семантичного простору на підставі аналізу структурно-семантичних систем відкриває перспективу моделювання інших об'єктів, дає змогу спроектувати апробовану методику для аналізу різних діалектних континуумів.

Отже, основний результат моделювання – фрагмент діалектної картини світу українців – складної структури як на рівні інваріантному (наддіалектному й надчасовому), так і регіональному. Представники різних частин етномовного континууму, різних етногруп упродовж життя моделюють свої наївні картини світу, свій *ВЕРХ* і *НИЗ*, фіксують особливості довкілля, побуту, звичаїв засобами рідної мови. Діалектні картини світу мешканців гір і долів, суходолу і примор'я мають, безперечно, свою специфіку, однак усі вони «впливаються» у загальнонаціональну картину світу, формуючи мовний образ України.

ДЖЕРЕЛА

- Авдеева: Авдеева М. Т. Словарь украинских говоров Воронежской области: в 2 т. Воронеж: Изд. центр ВГУ, 2008–2012.
- Аркушин: Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2000.
- Аркушин²: Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: А–Я. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2016. XXIV + 648 с.
- Аркушин_ВП: Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. 542 с. + 2 DVD.
- Аркушин_ЗПВ: Аркушин Г. Л. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін; Луцьк. 2003. 177 с.
- Аркушин_СГ: Аркушин Г. Л. Силенська гуторка. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 1996. 167 с.
- Астаф'єва: Астаф'єва М. М., Воронич Г. В. Словник гуцульських говірок Річки та Яворова: у 4 кн. Івано-Франківськ, 2014. Кн. 1: А–Ж. 515 с.
- АУМ: Атлас української мови: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1988. Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. 520 с.
- БГ_С: Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
- БГ_Т: Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / уклад.: Н. Руснак, Н. Гуйванюк, В. Бузинська. Чернівці: Рута, 2006. 383 с.
- Березовська: Березовська Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках. Умань, 2010. 348 с.
- Берлізов: Берлізов А. А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я. *Наукові записки Чернігівського державного педагогічного інституту*. Чернігів, 1959. Т. IV. Вип. IV. 82 с.
- Бігуняк: Бігуняк А., Гойсак О. Лемківський словничок. Тернопіль, 1997. 46 с. URL: <http://www.lemko.org/lemko2/slovnyk.html>
- Б-Н: Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1966. 421 с.

- Бондар: Словник українських говорів Одещини / за ред. О. І. Бондаря. Одеса. 2011. 222 с.
- Брижко_В: Весіле в містечку Дубовій, Уман. пов., в Київщині. Запис. М. Брижко. *Матеріяли до української етнолоґії*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1919. Т. XIX–XX. С. 51–74.
- Брилінський: Брилінський Д. Словник подільських говірок. Хмельницький, 1991. 116 с.
- Вас.: Василенко В. И. Этнографические материалы, собранные по Полтавской губернии. *Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда / Харьковское Историко-Филологическое Общество*, Харьков, 1902. Т. 2, ч. 1–2: Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Отдел I, II, III: Кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледевение, народные поговорки и изречения. 216 с.
- Вашенко: Вашенко В. С. Словник полтавських говорів. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1966. Вип. 1. 107 с.
- ВГХ_Т: Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів: навч.-метод. посіб. / упоряд.: Н. Д. Коваленко, Б. О. Коваленко. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2019. 344 с.
- Верхр_Б: Верхратський І. Говір батюків. *Збірник фільологічної секції НТШ*. Львів, 1912. Т. XV. 308 с.
- Верхр_Д: Верхратский И. Про говор долівський. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1900. Т. XXXV–XXXVI. С. 1–128.
- Верхр_З: [Верхратский И.] Говор Замішанців. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1894. Т. III. С. 153–210.
- Верхр_ЗнД: Верхратський І. Знадоби до пізнання угорско-руських говорів. Говори з наголосом джигимим. *Записки Наукового товариства імени Шевченка / за ред. М. Грушевського*. Львів. 1899. Т. XXVII–XXX. 276 с.
- Верхр_ЗнС: Верхратський І. Знадоби для пізнання угорско-руських говорів. Говори з наголосом сталим¹. *Записки Наукового товариства імени Шевченка / за ред. М. Грушевського*. Львів, 1901–1902. Т. XL, XLII–XLV. 280 с.
- Верхр_Л: Верхратський І. Про говір галицьких лемків. *Збірник фільологічної секції НТШ*. Львів, 1902. Т. V. 490 с.
- Верхр_СЮ: Верхратский И. Знадоби до словаря южноруского. Львів: Печатня Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом Ф. Сарницького, 1877. 88 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001336>
- Вовк: Вовк Хв. Українське рибальство у Добруджі. *Матеріяли до українсько-руської етнолоґії / за ред. Хв. Вовка*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1899. Т. I. С. 33–52.
- Волош_В: Весіле в Далешеві, Городенського пов. / запис. Ів. Волошинський. *Матеріяли до української етнолоґії*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1919. Т. XIX–XX. С. 2–34.

¹ У змісті: «Знадоби для пізнання угорско-руських говорів. Говори з наголосом неджигимим» (розрядка моя. – Т. Я.).

- Волош_П: Похоронні звичаї і голосіня в Городенщині / запис. Ів. Волошинський. *Матеріяли до української етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1919. Т. XIX–XX. С. 194–213.
- Ганюч_В: Весіле в Гордашівці, Уман. пов. в Київщині / опов. З. Ганюченко. *Матеріяли до української етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1919. Т. XIX–XX. С. 34–51.
- ГЕУ: Географічна енциклопедія України: у 3 т. / відп. ред. О. М. Маринич. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989–1993. Т. 1–3.
- ГГ: Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я. В. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
- Герман: Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини: у 2 т. Т. 1: Фонетика і фонологія. Чернівці, 1995; Т. 2: Словозміна. Службові слова. Чернівці, 1998.
- ГЗП_Т: Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів / упоряд. Г. Мартинова. Черкаси, 2012. 324 с. + CD «Говірки Західної Полтавщини».
- Гк: Гуцулський календарь на рік 1935. Варшава: Накладом Товариства Приятелів Гуцулщини. 228 с.
- ГМ_Т: Говірка села Машеве Чорнобильського району/ уклад.: Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика та ін.: у 4 ч. Київ: Довіра, 2003–2005.
- Гнатюк_БВ: Гнатюк В. Бойківське весіле в Мшанци (старосамбірського повіта). *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1908. Т. I, ч. II. С. 1–29.
- Гнатюк_В: Гнатюк В. Купане й палене відьм у Галичині. *Матеріяли до української етнології* / за ред. В. Гнатюка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1912. Т. XV. С. 178–201.
- Гнатюк_ВК: Гнатюк В. Весіле в Керестурі (бач-бодрогської столиці, в полудневій Угорщині). *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1908. Т. I, ч. II. С. 30–78.
- Гнатюк_Г: Гаївки / збір. В. Гнатюк. *Матеріяли до української етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1909. Т. XII. 367 с.
- Гнатюк_Д: Гнатюк В. Знадоби до української демонології. Т. II. Вип. 2. *Етнографічний збірник*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1912. Т. XXXIV. 280 с.
- Гнатюк_К: Гнатюк В. Коломийки. Т. 1. *Етнографічний збірник*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1905. Т. XVII. 259 с.
- Гнатюк_КГ: Гнатюк В. Кушнірство у Галичині. *Матеріяли до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1899. Т. I. С. 68–78.
- Гнатюк_КЩ: Колядки і щедрівки. Т. I–II / збір. В. Гнатюк. *Етнографічний збірник*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1914. Т. XXXV–XXXVI.
- Гнатюк_НП: Гнатюк В. Народня пожива і спосіб її приправи. *Матеріяли до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1899. Т. I. С. 96–110.

- Гнатюк_НПБ: Гнатюк В. Народна пожива на Бойківщині. *Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1906. С. 576–594.
- Гнатюк_О: Гнатюк В. Народні оповідання про опришків. *Етнографічний збірник*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1910. Т. XXVI. 354 с.
- Гнатюк_ПП: Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину. *Матеріяли до української етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1919. Т. XIX–XX. С. 249–389.
- Гнатюк_Р: Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії і їх говори. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1900. Т. XXXV–XXXVI. С. 1–70.
- Гнатюк_С: Гнатюк В. Словарець. *Етнографічний збірник*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1910. Т. XXVI. С. 331–342.
- Гнатюк_Т: Гнатюк В. Ткацтво у східній Галичині. *Матеріяли до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1900. Т. III. С. 12–26.
- Гнатюк_УР: Гнатюк В. Етнографічні матеріяли з Угорської Руси. Т. 2: Казки, байки, оповідання про історичні особи, анекдоти. *Етнографічний збірник*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1898. Т. IV. 255 с.
- Гол.: Головацкий Я. Ф. Материалы для словаря малорусского наречия / *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Пряшів, 1982. Т. 10. С. 311–612.
- Голуб_В: Весіле в селі Ілницях, Снятинського пов. (1914 р.) / запис. О. Голубовичева. *Матеріяли до української етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1919. Т. XIX–XX. С. 177–193.
- Голянич: Голянич М. І. Мовний портрет села Тюдів. Словник: у 2 т. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. Т. 1: А–М. 1000 с.
- Горбач_Б: Горбач О. Південно-буковинська гуцульська говірка с. Бродина, пов. Радівці, Румунія. *Горбач О. Зібрання статей*. Мюнхен, 1997. Т. VIII: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. С. 136–275.
- Горбач_ВД: Горбач О. Діалектний словник північно-добруджанської говірки с. Верхній Дунавець біля Тульчі. *Горбач О. Зібрання статей*. Мюнхен, 1997. Т. VIII: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. С. 362–403.
- Горбач_Д: Горбач О. Словник північно-підляської говірки села Добровода близько Гайнівки (Польща). *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської*. Львів, 2003. С. 454–488.
- Горбач_З: Горбач О. Словник діалектної лексики села Зоріле біля Лугожу, Банат, Румунія (середньозакарпатська говірка). Рукописна картотека / *Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.
- Горбач_І: Горбач О. Словник діалектної лексики села Извори повіту Сучава, Румунія (гуцульська говірка). Рукописна картотека / *Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.
- Горбач_ІЛ: Горбач О. Словник ідіолоксики. Рукописна картотека / *Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.

- Горбач_К: Горбач О. Говірка Комарна й Комарнянщини. *Горбач О. Зібрані статті*. Мюнхен, 1993. Т. V: Діалектологія. С. 157–171.
- Горбач_КБ: Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина). Мюнхен, 1973. 103 с.
- Горбач_М: Горбач О. Південна буковинсько-покутська говірка с. Милешовець бл. Радовець. *Горбач О. Зібрання статей*. Мюнхен, 1997. Т. VIII: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. С. 324–375.
- Горбач_Мр: Горбач О. Діалектичний словник північно-добруджанської говірки с. Муругиль над Дунаєм. *Горбач О. Зібрання статей*. Мюнхен, 1997. Т. VIII: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. С. 337–361.
- Горбач_Н: Горбач О. Словник говірки села Негостина (Румунія). *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської*. Львів, 2003. С. 422–453.
- Горбач_О: Горбач О. Словник діалектної лексики західнополіської говірки села Остромичі, кол. повіту Кобринь. *Горбач О. Зібрані статті*. Мюнхен, 1993. Т. V: Діалектологія. С. 283–330.
- Горбач_П: Горбач_О. Мармароська говірка й діалектний словник с. Поляни над р. Русковою (Румунія). *Горбач_О. Зібрання статей*. Мюнхен, 1997. Т. VIII: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. С. 276–323.
- Горбач_Р: Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області. *Горбач О. Зібрані статті*. Мюнхен, 1993. Т. V: Діалектологія. С. 56–156.
- Горбач_С: Горбач_О. Південноволинська говірка й діалектний словник села Ступно, кол. повіту Здовбунів. *Горбач О. Зібрані статті*. Мюнхен, 1993. Т. V: Діалектологія. С. 434–523.
- Горбач_Т: Горбач О. Говірки Тербовельщини. Словник діалектної лексики Тербовельщини. *Горбач О. Зібрані статті*. Мюнхен, 1993. Т. V: Діалектологія. С. 209–266.
- Горбач_Тр: Лексика села Тростник-Шашвар Севлющина – Виноградівщина. Рукописна картотека / Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Горошак: Горошак Я. Перший лемківсько-польській словник. Легніца, 1993. 256 с.
- Горошак²: Горошак Я. Словник лемківсько-польській – польсько-лемківській. Warszawa: Rutenika, 2004. 404 с.
- Гоцкий: Гоцкий Й. Бойковский словарь (слова, употребляемые бойками в селе Ясене в ближайшей окрестности села Перегинска в Стрийских горах). *Временник Ставропигийского института*. 1895–1903.
- ГПК_Т: Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів / упоряд.: Г. Мартинова, З. Денисенко, Т. Щербина. Черкаси, 2008. 369 с.
- Гр.: Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. Т. I–IV.
- Гр.²: Словник української мови: у 3 т. / ред.: С. Єфремов, А. Ніковський; упоряд. Б. Грінченко [репринт з видання 1927 р.]. Київ: ВД Д. Бураго, 2017.
- Гримашевич: Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир, 2002. 184 с.

- Грицак_В: Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах). Львів, 2008. 320 с.
- Грицак_С: Грицак М. А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області. Київ: КММ, 2017. Вип. 1: А–Б / за ред. П. Ю. Гриценка. 380 с.
- Грицак_ТН: Грицак Е. Топографічні назви с. Сушиці Рикової у Старосамбірщині. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1937. Ч. 9. Рік VII. С. 62–74.
- Гриша_В: Гриша О. Весілля у Гадяцькому пов. у Полтавщині. *Матеріяли до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1899. Т. I. С. 111–156.
- Громко та ін._С: Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т. I. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Київ; Кіровоград, 1999. 224 с.
- Груш.¹: Гр[ушевський] М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріяли з полудневої Київщини / опрац. Др. З. Кузеля. Ч. I. *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1906. Т. VIII. 220 + VI с.
- Груш.²: Гр[ушевський] М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріяли з полудневої Київщини / опрац. Др. З. Кузеля. Ч. II. *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1907. Т. IX. 145 с.
- ГС: Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи: Лексикон. Львів, 2013. 668 с.
- ГУМ: Говори української мови: збірник текстів / за ред. Т. В. Назарової. Київ: Наукова думка, 1977. 592 с.
- Гуц_ЛЕ: Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. Київ: Наукова думка, 1991. 307 с.
- ГЧ_Т: Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів / упоряд.: Г. I. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. Черкаси, 2013. 881 с. + CD «Говірки Черкащини».
- ГЧЗ_Т: Говірки Чорнобильської зони: тексти / упоряд. П. Ю. Гриценка та ін. Київ: Довіра, 1996. 358 с.
- Данилюк_С: Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині / 2-ге вид., доповн. і виправл. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 148 с.
- ДЄ: Добрилове Євангеліє 1164 р. / відп. ред. В. Німчук; упоряд. Ю. Осінчук. Львів, 2012. 804 с.
- Дзендз_СЗ: Дзендзелівський Й. О. Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття. Ужгород, 1958. 48 с.
- Дикарев: Дикарев М. Народний календар Валуцького повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині. *Матеріяли до української етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1905. Т. VI. С. 113–204.
- Доман_НК: Доманицький В. Народній календар у Ровенським повіті, Волинської губернії. *Матеріяли до української етнології* / за ред. В. Гнатюка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1912. Т. XV. С. 62–89.
- Доман_НМ: Доманицький В. Народня медицина у Ровенському пов. на Волині. *Матеріяли до української етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1905. Т. VI. С. 100–107.

- ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков / под ред. О. Н. Трубачева, А. Ф. Журавлева. Москва, 1974–2010. Вып. 1–36.
- ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: в 7 т. Київ, 1982–2012 Т. I–VI.
- Єндик: Єндик М[итро]. Из народної пам'яті про панщину. Опришок Мирон Штола. Гуцульські примівки. *Етнографічний збірник* / за ред І. Франка. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1898. Т. V. С. 24–73.
- Ефремова: Ефремова Т. Ф. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка. 2000. URL: <https://efremova.slovaronline.com/>
- Жегуц: Жегуц І., Піпаш Ю. Словник гуцульського говору в Закарпатті. Мюнхен, 2001. 180 с.
- Жел.: Желеховський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар: у 2 т. Львів, 1885. Т. I–II.
- ЗА: записи авторки.
- Зинич_А: Зинич М. Звичай і вірування на Андрія в с. Жукотині, пов. Турка. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1937. Ч. 9. Рік VII. С. 122–124.
- Зинич_П: Зинич М. Похоронні звичаї в селі Жукотин – в Турчанському повіті. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1935. Ч. 6. Рік V. С. 14–19.
- Зубр_Б: Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанци, Старосамбірського пов. *Матеріяли до української етнології*. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1909. Т. XI. С. 1–22.
- Зубр_В: Зубрицький М. Годівля, купно і продаж овець у Мшанци Старосамбірського повіту. *Матеріяли до української етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1905. Т. VI. С. 1–40.
- Зубр_Н: Зубрицький М. Верхня вовняна ноша українсько-руського народу в Галичині. *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1908. Т. X, ч. 1. С. 69–75.
- Зубр_НК: Зубрицький М. Народні календар, народні звичаї і повірки, привязані до днів в тиждні і до рокових сьвят (записані у Мшанці, Староміського повіту і по сусідніх селах). *Матеріяли до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1900. Т. III. С. 33–60.
- Зубр_Х: Зубрицький М. Ходаки, обув селян Старосамбірського і Турчанського повіта. *Матеріяли до української етнології*. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1909. Т. XI. С. 23–29.
- Ількевич: [Ількевич Г.] Галицкіі приповѣдки и загадки, збрани Григорим Илькевичом. Відень: Напечатано черенками О. О. Мехитаристів, 1841. 124 с.
- ІСНЛ 2013: Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко та ін.; відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.
- Карпіловська_КГС: Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. 910 с.
- Квестіонар: Франко І., Гнатюк В. Квестіонар для збирання місцевих переказів. *Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові*. 1907. Вип. IV, вересень – грудень. Ч. 33. С. 16–25.

- КГ: Картотека «Словника говірок Закарпатської обл.» М. А. Грицака / *Інститут української мови НАН України*.
- КДА: Бернштейн С. Б. и др. Карпатский диалектологический атлас. Москва: Изд-во АН СССР, 1987. 271 с.
- КІС¹⁶⁻¹⁷: Картотека «Словника української мови XVI – I половини XVII ст.» / *Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.
- Кміт_БВ: Кміт Ю. Бойківське весіле в Гвіздци (турчанського повіта). *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1908. Т. I, ч. II. С. 30–78.
- Кміт_В: Кміт Ю. Ще про Волосатий. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1935. Ч. 6. Рік V. С. 1–9.
- Кміт_НП: Кміт Ю. Народні «пацірби». *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1935. Ч. 5. Рік V. С. 36–37.
- Кміт_С: Кміт Ю. Словник бойківського говору. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1934–1939. Ч. III–XI. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kmit_Yurii/Slovyuk_boikivskoho_hovoru.pdf
- Коб_Щ: Кобільник В. Історія самбірської церкви Р[іздва] Пр[есвятої] Д[іви] М[арії]. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1937. Ч. 9. Рік VII. С. 1–62.
- Коб_МК¹: Кобільник В. Матеріяльна культура села Жукотина, турчанського повіту. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1936. Ч. 7. Рік VI. С. 16–65.
- Коб_МК²: Кобільник В. Матеріяльна культура села Жукотина, турчанського повіту. Ч. II. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1936. Ч. 8. Рік VI. С. 15–71.
- Коб_МК³: Кобільник В. Матеріяльна культура села Жукотина, турчанського повіту. Ч. III. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1937. Ч. 9. Рік VII. С. 76–115.
- Коб_Н: В. К. [Кобільник В.] Новинки. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1936. Ч. 8. Рік VI. С. 81.
- Коваленки_С: Фразеологізми в ідіостилі Анатолія Свидницького. Словник / уклад.: Б. О. Коваленко, Н. Д. Коваленко. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2019. 364 с.
- Коваленко_ФС: Коваленко Н. Д. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2019. 412 с.
- Колесса: Мельодії українських народніх дум / запис. і ред. Ф. Колесси. Львів, 1910. С. 1–178.
- Колеснік_Д: Колеснік Л. Я. Номінація людини в покутсько-буковинських говірках: генеза та просторове варіювання. Додатки: дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Київ, 2016. 346 с.
- Колом_В: Весіле в селі Прохорах Борзен. пов., Чернігів. губ. (1912 р.) / запис. П. Коломийченко. *Матеріяли до української етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1919. Т. XIX–XX. С. 81–118.
- Колц.: Народні хрести в Коломийщині / збір. і зрис. Г. Колцуняк. *Матеріяли до української етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1919. Т. XIX–XX. С. 215–230.

- Корд.: Кордуба М. Писанки на Галицькій Волині. *Матеріяли до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1899. Т. I. С. 169–210.
- Корж.: Коржинський В. Малий словарець ужываныхъ слѣвъ гуцульскихъ зѣбраныхъ въ Жабю Слупійці. 1894–1896. Рукопис / *Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника*. Ф. 1 (НТШ). Спр. 530.
- Корз.: Корзюк М. М. Матеріали до словника західно-волинських говірок. *Українська діалектна лексика*. Київ: Наукова думка, 1987. С. 62–267.
- КСГГ: Картотека «Словника гуцульських говірок» / *Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.
- КТ: Картотека «Історичного словника українського язика» Є. Тимченка / *Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.
- Кузеля_В: Кузеля З. Бойківське весіле в Лавочнім (стрийського повіта). *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1908. Т. I, ч. II. С. 121–150.
- ЛАЗО: Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР. Ужгород, 1958–1993. Ч. 1–3.
- ЛАСС: Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. Т. I: Назви страв, посуду і кухонного начиння. Пряшів, 1981; Т. II: Ткацька лексика. Пряшів, 1989; Т. III: Назви будівництва і транспорту. Пряшів, 2001; Т. IV: Анатомічна та експресивна лексика. Пряшів, 2010.
- Левин_В: Левинський В. Бойківське весіле в Доброгостові (дрогобицького повіта). *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1908. Т. I, ч. II. С. 101–120.
- Лесюк: Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ: Нова зоря, 2008. 327 с.
- Лисенко: Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1972. 260 с.
- Личук_С: Личук С. В. Словник народних географічних назв Івано-Франківщини. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2018. 312 с.
- ЛЛ: Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарг. 3-тє вид., змін. і допов. Львів, 2015. 896 с.
- Лом_В: Ломацький М. «Верховино, світку ти наш». Нариси з Гуцульщини. Нью Йорк: Українське видавництво «Говерля», 1960. 288 с.
- Лом_ЗС¹: Ломацький М. Заворожений світ. Мюнхен; Нью Йорк: Buchdruckerei «Logos», 1965. Ч. I: По той бік Чорногори. 231 с.
- Лом_ЗС²: Ломацький М. Заворожений світ. Мюнхен; Торонто: Buchdruckerei «Logos», 1966. Ч. II: По той бік Чорногори. 271 с.
- Магрицька: Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобанських говірок (Луганська область). Луганськ: Знання, 2003. 171 с.
- Макс_ЗП: Максимчук І. Деякі інституції звичаєвого права в Старосамбірщині. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1939. Ч. 11. Рік IX. С. 5–86.

- Макс_П¹: Максимчук І. Домашня й кухонна посуда в Старім Самборі. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1935. Ч. 5. Рік V. С. 28–32.
- Макс_П²: Максимчук І. Домашня й кухонна посуда в Старім Самборі. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1935. Ч. 6. Рік V. С. 19–21.
- Марусенко_С: Марусенко Т. А. Матеріали к словарю українских географических апеллятивов (названия рельефов). *Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика*. Москва: Наука, 1968. С. 206–255.
- Матіїв: Матіїв М. Словник говірок Центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь, 2013. 602 с.
- ММАГ: Studia nad dialektologią ukraińską i polską. Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ/ opracował i przygotował do druku M. Karaś. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków; Warszawa, 1975. Zesz. 44. 244 s.
- Могил_Б: Могильченко М. Будівля на Чернігівщині. *Матеріяли до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1899. Т. I. С. 79–95.
- Могил_Г: Могильченко М. Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині. *Матеріяли до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1899. Т. I. С. 53–67.
- Москаленко: Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської обл. Одеса, 1958. 78 с.
- Мосора: Мосора М. Словар гуцульський зібраний Михайлом Мосорою 1885–1896. Рукопис / *Архів І. Франка у Києві*. № 3/100.
- МСДЯ: Срезневский И. И. Матеріали для словаря древнерусского языка: в 3 т. Санкт-Петербург, 1893–1903. Т. I–III.
- МЦУАС: Малий церковно-слов'янсько-українсько-англійський словник / уклад. о. І. Дамаскин Попович, Ч.С.В.В., о. Корнилій І. Пасічний, Ч.С.В.В. Рим: Вид-во ОО. Василян, 1962. 115 с.
- Надсяння_АО: Онишкевич М. Атлас надсянських говірок. Рукопис / *Відділ української мови Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.
- Надсяння_Т: Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні матеріали) / збір. й упоряд.: М. Глушко, Л. Хомчак. Львів, 2017. 591 с.
- Негрич: Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березові. Львів, 2008. 224 с.
- Никончук: Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови: Правобережне Полісся. Київ: Наукова думка, 1979. 314 с.
- Никончук_БЛ: Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. Житомир, 1990. 369 с.
- Номис: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других / спорудив М. Номис. Санкт-Петербург, 1864. 330 с.
- Огієнко_СП: Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена / пер. І. Огієнка. West-Germany: Druckhaus Gummersbach, 1988. 1523 с.

- ОКДА: Общекарпатский диалектологический атлас. Т. 1–7. Т. 1. Кишинев, 1989; Т. 2. Москва, 1994; Т. 3. Warszawa, 1991; Т. 4. Львів, 1993; Т. 5. Bratislava, 1997; Т. VI. Budapest, 2001; Т. VII. Нови Сад, 2003.
- Он.: Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984.
- Онишук_М: Онишук А. Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907–1908. *Матеріяли до української етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1909. Т. XI. С. 1–139.
- Онишук_НЖ: Онишук А. З народнього життя Гуцулів. *Матеріяли до української етнології* / за ред. В. Гнатюка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1912. Т. XV. С. 90–158.
- Онишук_НК: Онишук А. Народний календар у Зелениці, Надвірнян[ського] пов[іту] (на Гуцульщині). *Матеріяли до української етнології* / за ред. В. Гнатюка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1912. Т. XV. С. 1–61.
- Онишук_О: Онишук А. Останки первісної культури у Гуцулів. *Матеріяли до української етнології* / за ред. В. Гнатюка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1912. Т. XV. С. 159–177.
- Осташ: Осташ Р., Осташ Л. Словник говірки села Стриганці Тисменицького району Івано-Франківської області. *Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2010. С. 347–410.
- Панцьо_СД: Панцьо С. Матеріали до словника лемківського говору (Дієслівна лексика). Тернопіль: Тернопільський педінститут, 1997. Ч. 1. 55 с.
- Панцьо_СП: Панцьо С., Лісняк Н. Словник прикметникового лексикону лемківських говірок / уклад. С. Є. Панцьо, Н. І. Лісняк. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015. 232 с.
- Паньк.: Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Прага, 1938. Ч. 1. 549 с. + 5 карт.
- ПЗН_Т: Говірки південно-західного наріччя української мови: збірник текстів / упоряд. Н. М. Глібчук. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 155 с.
- ПЗН_Т²: Українські говірки південно-західного наріччя: тексти / упоряд. Н. М. Глібчук. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 238 с.
- Пиртей: Пиртей П. Словник лемківської говірки: Матеріали до словника. Івано-Франківськ, 1986. 460 с.
- Пиртей²: Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок / упоряд. Є. Турчин. Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
- Пискунов: Пискунов Ф. М. Словарь живаго народнаго, письменнаго и актавога языка русских южанъ Россійской и Австро-Венгерской имперіи. 2-е изд., испр. и знач. пополненное. Київ: Тип. Е. Я. Федорова, 1882. 304 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002770>
- Піпаш: Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.

- Пшеп.: Пшепюрська-Овчаренко М. Надсянський говір. Мова українців Надсяння. Перемишль, 2007. 300 с.
- РП_Т: Розповіді з Підкарпаття: Українські говірки східної Словаччини / підгот. О. Лешка, Р. Шішкова, М. Мушинка. Нью-Йорк; Прага; Київ: Euroslavica, 1998. 320 с.
- Русов_Г: Русов М. Гончарство у с. Опошні у Полтавщині. *Матеріяли до української етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1905. Т. VI. С. 41–59.
- Русов_Гр: Русов М. Гребінництво у с. Груні у Полтавщині. *Матеріяли до української етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1905. Т. VI. С. 74–81.
- Русов_Д: Русов М. Вироби з дерева у с. Груні у Полтавщині. *Матеріяли до української етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1905. Т. VI. С. 60–73.
- Сабадош: Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород, 2008. 480 с.
- Сабадош_ЛЛ: Сабадош І. Лісосплавна лексика українських Карпат (матеріали до «Лексичного атласу української мови»). *Сабадош І. Українська лексика в просторі і часі*: зб. праць. Ужгород, 2015. С. 143–188.
- Савчук: Словник українських говірок Карпатського регіону: пояснення та походження слів / уклад. Д. П. Савчук; передм. М. Д. Павлюка. Київ; Косів: Писаний Камінь, 2012. 154 с.
- САМ: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І. Словник афіксальних морфем української мови. Київ, 1998. 441 с.
- СБ: Гнатишак Ю., Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т. Слова з Болехова. Львів, 2017. 635 с.
- СБ²: Гнатишак Ю., Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т. Слова з Болехова / 2-е вид., доповн. і доопрац. [рукопис].
- Свенц.: Свенціцький І. Бойківський говір села Бітля. *Затиски Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1913. Т. СХІV. С. 117–153.
- Сікорська_УРС: Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник. Київ: Рад. школа, 1985. 188 с.
- СМО: Глібчук Н., Добосевич У. Словник міжчастининомовних омонімів сучасної української мови. Львів: Априорі, 2016. 640 с.
- Ставровецький_УЄ: Транквіліон-Ставровецький К. Євгеліе учителноє. Могильов: Друкарня Богоявленського братства; Друкар М. Воцанка, 1697 URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000268
- СУМ: Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
- СУМ¹⁴⁻¹⁵: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / відп. ред. Л. Гумецька. Київ, 1977–1978. Т. I–II.

- СУМ¹⁶⁻¹⁷: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2017. Вип. I–XVII.
- СУМ₂₀: Тлумачний словник української мови: у 20 т. (електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України). URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>
- Тарас_В: Весіле в Борисівці, Валуйського пов., в Вороніжчині (1894 р.) / запис. П. Тарасевський. *Матеріали до української етнології*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1919. Т. XIX–XX. С. 118–158.
- ТГ_С: Николаев С. Л., Толстая М. Н. Словарь карпатоукраинского торуньского говора (с грамматическим очерком и образцами текстов). Москва, 2001. 232 с.
- Тимч_ІС: Тимченко Є. Історичний словник українського язика. Харків; Київ, 1930–1932. Зош. 1–2 (А–Ж).
- Тимч_МС: Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. / підгот. до друку: В. Німчук, Г. Лиса. Київ; Нью-Йорк, 2002.
- Тихонов_С: Тихонов А. Н. Новый словообразовательный словарь русского языка для всех, кто хочет быть грамотным. Москва: АСТ, 2014. 639 с.
- Тищенко: Тищенко Т. Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи: навч. посіб. Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. 382 с.
- ТСС: Литвинникова О. И., Главацкая Е. И. Толково-словообразовательный словарь субстантивов лица русского языка. Елец: Елецкий государственный университет им. И. А. Бунина, 2012. 647 с.
- Турчин: Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. Львів, 2011. 384 с.
- УГР_Т: Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто, 2003. 784 + XVIс.
- УДПТС: Мостицкий И. Универсальный дополнительный практический толковый словарь. 2005–2012. URL: <http://rus-yaz.niv.ru/doc/dictionary/mostitskiy/index.htm>
- УЗГ_Т: Українські закарпатські говірки. Тексти / упоряд. та передм.: О. Миголинень, О. Пискач. Ужгород: Ліра, 2004. 400 с.
- УК: Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово – текст – словник. Львів, 2015. 384 с.
- Умань_Т: Говірки історичної Уманщини та суміжних земель / ред. Т. М. Тищенко. Умань: РВЦ «Софія», 2008. С. 81–246.
- УСС_П: Украинский семантический словарь. Проспект / М. М. Пешак, Н. Ф. Клименко, Е. А. Карпиловская и др.; отв. ред. М. М. Пешак; АН УССР, Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. Киев: Наукова думка, 1990. 264 с.
- УССГ_ЛС: Східнословобожанські українські говірки: Нотатки до мовного портрета переселенців з Лемківщини / за ред. К. Д. Глуховцевої. Луганськ: Луганський нац. педагогічний ун-т ім. Т. Шевченка, 2006. 109 с.
- УССГ_С: Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. Луганськ. 2002. 233 с.

- УССГ_Т: Українські східнословобожанські говірки: сучасні діалектні тексти / ред. К. Д. Глуховцева; упоряд.: К. Д. Глуховцева, В. В. Лєснова, О. І. Ніколаєнко. Луганськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2011. 424 с.
- УСУТ: Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Український словотвір у термінах. Словник-довідник. Тернопіль: Джура, 2007. 260 с.
- Фальк_М: Фальковські Я. З етнографічної збірки музею «Бойківщина». *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1936. Ч. 8. Рік VI. С. 71–74.
- Фальк_МК: Фальковські Я. Село Волосате, ліського повіту. Начерк матеріальної культури. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1935. Ч. 5. Рік V. С. 14–28.
- Фальк_П: Фальковські Я. З бойківсько-гуцульського пограниччя. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1937. Ч. 9. Рік VII. С. 116–120.
- Фасмер: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / пер. с нем. и дополнения О. Н. Трубачева. Москва, 1964–1973. Т. 1–4.
- Франко_ЛВ: Франко І. Людові вірування на Підгір'ю. *Етнографічний збірник* / Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1898. Т. 5 / за ред. І. Франка. С. 160–218.
- Франко_П: [Франко І.] Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упоряд. і пояснив др Іван Франко. Т. 1–3. *Етнографічний збірник*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901–1910. Т. 10, 16, 23–24, 27–28.
- ФСГД: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобожанських та східностепових говірок Донбасу. Луганськ, 2000.
- ФСЛГ: Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Пряшів, 1990.
- ФСХ: Сагаровський А. А. Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. 228 с.
- Хібеба_В: Хібеба Н. Повір'я та звичаї бойківського весілля. 2. *Діалектологічні студії*. 9: *Запозичення та інтерференція* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2010. С. 548–553.
- Хоменко_СП: Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами / пер. І. Хоменка. United Bible Societies, 1990. 1070 + 324 с.
- Чабаненко: Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: в 4 т. Запоріжжя, 1992.
- Черепанова_С: Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья: словарь. Сумы, 1984. 274 с.
- Шек_ДИ: Шекерик-Доників П. Дідо Иванчик. Верховина: Редакція журналу «Гуцульщина», 2007. 496 с.
- Шек_Р: Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів. Верховина: Редакція журналу «Гуцульщина», 2009. 352 с.
- Шило_С: Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / відп. ред.: Л. Полюга, Н. Хобзей. Львів; Нью-Йорк, 2008. 288 с.
- Шило_Т: Шило Г. Тексти. *Шило Г. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра*. Львів, 1957. С. 207–227.

- Ширшов С: Ширшов И. А. Толковый словообразовательный словарь русского языка. Москва, 2004. 1023 с.
- Шишк_ВО: Шишкевич М. Виріб олію на Волині в Галичині. *Матеріали до української етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1905. Т. VI. С. 94–99.
- Шкрумеляк: Шкрумеляк М. С. Тлумачний словник-довідник гуцульських говірок. Івано-Франківськ: ІФОЦППК, 2016. 176 с.
- Шульгач С: Шульгач В. П. Словник географічних термінів Західного Полісся. *Ономастика України та етногенез східних слов'ян* / відп. ред. І. Железняк. Київ, 1998. С. 215–226.
- Шух.: Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1. Львів, 1899. 144 с. (Матеріали до українсько-руської етнології. Т. II); Ч. 2. Львів, 1901. С. 145–320. (Матеріали до українсько-руської етнології. Т. IV); Ч. 3. Львів, 1902. 257 с. (Матеріали до українсько-руської етнології. Т. V); Ч. 4. Львів, 1904. 272 с. (Матеріали до українсько-руської етнології. Т. VII); Ч. 5. Львів, 1908.
- Яв.: Яворницький Д. І. Словник української мови. Т. 1 (А–К). Катеринослав: Слово, [1920].
- AGB: Rieger J. Atlas gwar bojkowskich. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wyd. PAN, 1981–1986. Т. 1–7.
- AGM: Atlas gwar mazowieckich. Wrocław, 1971–1992. Т. 1–10.
- Brückner: Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1957. 806 s.
- Czyż_T: Czyżewski F. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. *Rozprawy Slawistyczne* / F. Czyżewski, S. Warchoń. Lublin, 1998. 497 s.
- Narasymczuk: Narasymczuk R. W. Tańce huculskie. *Prace etnograficzne*. Lwów: Towarzystwo Ludoznawcze, 1939. Т. 5. 186 p.
- Hnát: Hnát A. Krátky rusínsky slovník. Trebišov, 2003. 132 s.
- Hrabec 1950: Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny. *Prace Onomastyczne*. Kraków, 1950. № 2. 264 s.
- Janów: Janów J. Słownik huculski / opracował i przygotował do druku J. Rieger. Kraków: Wyd. DWN, 2001. 292 s.
- Kolberg: Kolberg O. Ruś Karpacka. Wrocław; Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1970. Cz. 1: Dzieła wszystkie. Т. 54. 339 s.
- Lew.: Lewicka U. Słownictwo wsi Terka na pograniczu łemkowsko-bojkowskim. *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna a gwary nadszańskie* / pod kier. J. Riegera. Warszawa, 2002. S. 107–180.
- Rud.-Ziol.: Rudolf-Ziółkowska E. Dawne słownictwo pogranicza bojkowsko-łemkowskiego (na podstawie zapisów S. Hrabca, J. Riegera, Z. Stiebera). *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna a gwary nadszańskie* / pod kier. J. Riegera. Warszawa, 2002. S. 209–322.
- Rudn.: Rudnyc'kyj J. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. Winnipeg, 1962–1972. V. I. P. I–X.

-
- Schnajder: Schnajder J. Z kraju Hucułów. Słowniczek. *Lud.* Lwów, 1901. T. 7. Z. 4. S. 65–73; S. 169–176; S. 259–272.
- Šišková: Šišková R. Areálová studie slovní zásoby rusínských nářečí východního Slovenska. Diferenční slovník. Praha: Euroslavica, 2009. 200 s.
- Skok: Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Kn. 1 (A–J). Zagreb, 1971. 788 s.
- SŁ: Rieger J. Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie. Warszawa, 1995. 253 s.

ЛІТЕРАТУРА

- Авина 1982: Авина Н. Ю. Диахроническое изучение словообразовательных гнезд (на материале гнезда *зверь*). *Актуальные проблемы русского словообразования*. Ташкент: Укитувчи, 1982. С. 168–173.
- Андрусь 2015: Андрусь А. Семантико-когнітивний підхід у сучасних лінгвокогнітивних пошуках. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*: зб. наук. праць. Луцьк, 2015. № 4. С. 12–16.
- Апресян 1966: Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк). Москва: Просвещение, 1966. 305 с.
- Апресян 1974: Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка). Москва, 1974. 368 с.
- Апресян 1995а: Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. *Вопросы языкознания*. 1995. № 1. С. 37–65.
- Апресян 1995б: Апресян Ю. Д. Новый объяснительный словарь синонимов: концепция и типы информации. *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка: проспект*. Москва, 1995. С. 7–118.
- Апресян 1995в: Апресян Ю. Д. Избранные труды. Москва, 1995. Т. II: Интегральное описание языка и системная лексикография. 767 с.
- Апресян 1997: Апресян Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира. *Семиотика и информатика. Opera selecta*. Москва, 1997. Вып. 35. С. 272–298.
- Апресян 2005а: Апресян Ю. Д. Два принципа и два понятия системной лексикографии. *Язык. Личность: сборник статей к 70-летию Т. М. Николаевой*. Москва: Языки славянских культур, 2005. С. 267–284.
- Апресян 2005б: Апресян Ю. Д. О Московской семантической школе. *Вопросы языкознания*. 2005. № 1. С. 3–30.
- Апресян 2006: Апресян Ю. Д. Основания системной лексикографии. *Языковая картина мира и системная лексикография*. Москва, 2006. С. 33–74.
- Апресян 2009: Апресян Ю. Д. Исследования по семантике и лексикографии. Москва: Языки славянских культур, 2009. Т. I: Парадигматика. 568 с.

- АПУС 2002: Актуальні проблеми українського словотвору: зб. наук. праць / за ред. В. Грещука. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 669 с.
- Аркушин 2004: Аркушин Г. Л. Іменний словотвір західнополіського говору. Луцьк: Вежа, 2004. 764 с.
- Арутюнова 1978: Арутюнова Н. Д. Функциональные типы языковой метафоры. *Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка*. Москва: Наука, 1978. Т. 34. № 4. С. 333–361.
- Арутюнова 1988: Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: оценка, событие, факт. Москва, 1988. 339 с.
- Арутюнова 1993: Арутюнова Н. Д. Введение. *Логический анализ языка. Ментальные действия*. Москва: Наука, 1993. С. 3–6.
- Арутюнова 1998: Арутюнова Н. Д. Метонимия. *Языкознание. Большой энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. С. 300–301.
- Арутюнова 1999: Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. 2-е изд., испр. Москва: Языки русской культуры, 1999. 896 с.
- Аскольдов 1997: Аскольдов С. А. Концепт и слово. *Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология*. Москва, 1997. С. 260–267 [Русская речь. Новая серия. Ленинград, 1928. Вып. II].
- Афанасьев 1865: Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. Москва: Издание К. Солдатенкова, 1865. Т. 1. 800 с.
- Бабий 1985: Бабий Ф. И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Ужгород, 1985. 228 с.
- Бабушкин 1996: Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. 104 с.
- Бабушкин 2001: Бабушкин А. П. «Возможные миры» в семантическом пространстве языка. Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2001. 86 с.
- Баранник 2014: Баранник Л. Ф. Региональная языковая картина носителей русских островных говоров Одесской области. *Мова*. 2014. № 22. С. 7–12.
- Бахтин 2012: Бахтин М. М. Собрание сочинений. Москва: Языки славянской культуры, 2012. Т. 3: Теория романа (1930–1961 гг.). 880 с.
- Бацевич 2008: Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 240 с.
- Бацевич_С 2007: Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ: Довіра, 2007. 205 с.
- Бацевич_УМ: Бацевич Ф. С. Концепт. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. С. 285.
- Бевзенко 1975: Бевзенко С. П. До характеристики відмінностей у словотворі української діалектної мови. *Мовознавство*. 1975. № 3. С. 68–73.

- Белякова 2005: Белякова С. М. Образ времени в диалектной языковой картине мира (на материале лексики и фразеологии русских старожильческих говоров юга Тюменской области): автореф. дисс. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького. Екатеринбург, 2005. 41 с.
- Бендикс 1983: Бендикс Э. Г. Эмпирическая база семантического описания. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, 1983. Вып. 14. С. 75–107.
- Березенко 1996: Березенко В. В. Відадвербіальне словотвірне гніздо: структура, семантика, потенціал: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / *Запоріж. нац. ун-т*. Запоріжжя, 1996. 26 с.
- Березович 2006: Березович Е. Л. «И все люди, да всяк человек по себе»: к вопросу о семантико-прагматической программе слова люди. *Русский язык в научном освещении*. 2006. № 1 (11). С. 195–226.
- Березович 2007: Березович Е. Л. Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования. Москва, 2007. 600 с.
- Березович, Рут 2000: Березович Е. Л., Рут М. Э. Ономастиологический портрет реалии как жанр лингвокультурологического описания. *Известия Уральского университета*. 2000. № 17. С. 33–38.
- Бертельс 1982: Бертельс А. Е. Разделы словаря, семантические поля и тематические группы слов. *Вопросы языкознания*. 1982. № 4. С. 52–63.
- Бігусяк 2015: Бігусяк М. В. Динаміка семантичної структури назв помешкань та їх елементів у говірках Івано-Франківщини. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2015–2016. Вип. 44–45. С. 3–8.
- Білоусенко 1993: Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). Київ: КДПІ, 1993. 214 с.
- Білоусенко 2013: Білоусенко П. І. Походження словотвірних моделей обставинних прислівників у східнослов'янських мовах. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2013. Вип. 9. С. 52–66.
- Білоусенко, Німчук 2009: Білоусенко П. І., Німчук В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-ина*). Запоріжжя; Ялта; Київ: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2009. 252 с.
- Бірюк 2017: Бірюк П. Формування території Верхньоокського регіону у X–XIII ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2. С. 20–26.
- Бланар 1971: Бланар В. О внутренне обусловленных семантических изменениях. *Вопросы языкознания*. 1971. № 1. С. 3–22.
- Блэк 1990: Блэк М. Метафора. *Теория метафоры*. Москва: Прогресс, 1990. С. 153–172.
- Блинова 1984: Блинова О. И. Явление мотивации слов: Лексикологический аспект. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1984. 191 с.
- Бобер 2019: Бобер Т. Б. Лексика одягу, взуття та прикрас як об'єкт наукового вивчення. *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць*. Черкаси, 2019. Вип. 27. С. 109–116.

- Бобер 2020: Бобер Т. Б. Принципи номінації чоловічих головних уборів у сучасних середньонаддніпрянських говірках. *Мовознавчий вісник*: зб. наук. праць. Черкаси, 2020. Вип. 28. С. 92–101.
- Болдырев 2001: Болдырев Н. Н. Концепт и значение слова. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*: научное издание / под. ред. И. А. Стернина. Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2001. С. 25–36.
- Болдырев 2014: Болдырев Н. Н. Введение в когнитивную лингвистику: курс лекций. 4-е изд., испр. и доп. Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2014. 236 с.
- Болдырев 2016а: Болдырев Н. Н. Когнитивные схемы языковой интерпретации. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2016. № 4. С. 10–20.
- Болдырев 2016б: Болдырев Н. Н. Типология концептов и языковая интерпретация. С. 16–25. URL: http://elar.ufrfu.ru/bitstream/10995/42885/1/nr_2016_02.pdf
- Бондарко 1967: Бондарко А. В. О взаимодействии языковых уровней в рамках функционально-семантической категории. *Уровни языка и их взаимодействие*. Москва, 1967. С. 185–217.
- Борис 2015: Борис Л. М. Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2015. 20 с.
- Борисова 2003: Борисова С. А. Пространство – Человек – Текст. Ульяновск: *Ульянов. гос. ун-т*, 2003. 327 с.
- Борисова 2016: Борисова Е. О. Русская лексика со значением быстроты и медлительности в семантико-мотивационном аспекте: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Урал. фед. ун-т. Екатеринбург, 2016. 306 с.
- Бородина, Гак 1979: Бородина М. А., Гак В. Г. К типологии и методике историко-семантических исследований (на материале лексики французского языка). Ленинград: Наука, 1979. 232 с.
- Букринская, Кармакова 2015: Букринская И. А., Кармакова О. Е. Диалектные тексты на лингвистическую тему. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* / за ред. П. Ю. Гриценка. Київ, 2015. С. 30–38.
- Булыгина 1977: Булыгина Т. В. Проблемы теории морфологических моделей. Москва: Наука, 1977. 287 с.
- Булыгина, Крылов_ЛЭС: Булыгина Т. В., Крылов С. А. Модель. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Советская энциклопедия, 1990. URL: <http://tapemark.narod.ru/les/304a.html>
- Булыгина, Шмелев 1999: Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. Предисловие. *Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков*. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. VII–XII.
- Бурячок 1985: Бурячок А. А. Принципи моделювання семантичних полів лексики (на матеріалі східнослов'янських назв політичних відносин). *Мовознавство*. 1985. № 4. С. 41–47.
- Вакарюк, Панцьо 1999: Вакарюк Л., Панцьо С. Українська мова. Морфеміка і словотвір. Тернопіль: Лілея, 1999. 220 с.

- Вакарюк, Панцьо 2011: Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Зоонімічні символи в етно-мовній картині світу (на матеріалі лемківської пісні). *Наукові праці: науково-методичний журнал. Серія: Філологія (мовознавство)*. Миколаїв, 2011. Вип. 136. С. 8–12.
- Василевич 1985: Василевич А. Я. Словообразовательные гнезда корней слов со значением мышления в современном украинском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Киевский гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. Киев, 1985. 24 с.
- Васильев 1971: Васильев Л. М. Теория семантических полей. *Вопросы языкознания*. 1971. № 5. С. 105–113.
- Вежбицкая 1990: Вежбицкая А. Сравнение – градация – метафора. *Теория метафоры*. Москва: Прогресс, 1990. С. 133–152.
- Вежбицкая 1996: Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. Москва, 1996. 416 с.
- Вежбицкая 1999: Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. Москва: Языки русской культуры, 1999. 778 с.
- Вежбицкая 2001: Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / пер. А. Шмелева. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 288 с.
- Вежбицкая 2011: Вежбицкая А. Семантические универсалии и базисные концепты. Москва: Языки славянских культур, 2011. 568 с.
- Вендина 1998а: Вендина Т. И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм). Москва: Индрик, 1998. 240 с.
- Вендина 1998б: Вендина Т. И. Этнолингвистика, аксиология и словообразование. *Слово и культура. Памяти Н.И. Толстого*. Т. 1. Москва: Индрик, 1998. С. 39–48.
- Вендина 2007: Вендина Т. И. Старословянский язык и его влияние на формирование концептосферы языка русской культуры. *Межъязыковое влияние в истории славянских языков и диалектов: социокультурный аспект*: сб. статей / под ред. и с предисл. Т. И. Вендиной. Москва: Институт славяноведения РАН, 2007. С. 16–109.
- Вендина 2013: Вендина Т. И. О некоторых новых принципах лингвогеографического изучения диалектной лексики: «Лексический атлас русских народных говоров». *Славянский мир в третьем тысячелетии*. 2013. № 8–2. С. 76–97.
- Венжинович 2006: Венжинович Н. Ф. Концепт і його лінгвокультурологічна природа. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія: зб. наук. праць*. 2006. № 14. С. 89–94.
- Венжинович 2018: Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Київ, 2018. 503 с.
- Верещака 1975: Верещака В. І. Словотворче поле кореня мороз у сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1975. № 3. С. 74–80.
- Виноградов 1977: Виноградов В. В. Лексикология и лексикография: избр. тр. Москва, 1977. 318 с.

- Виноградов 1999: Виноградов В. В. История слов / отв. ред. Н. Ю. Шведова. Москва, 1999. 1142 с.
- Виноградова 2002: Виноградова Л. Н. Та вода, которая... (Признаки, определяющие магические свойства воды). *Признаковое пространство культуры* / отв. ред. С. М. Толстая. Москва: «Индрик», 2002. С. 32–60.
- Виноградова 2004: Виноградова Л. Н. Граница как особая пространственная категория в народной культуре. *Культура и пространство. Славянский мир*. Москва: Логос, 2004. С. 18–26.
- Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 256 с.
- Вільчинська 2011: Вільчинська Т. П. Мовно-концептуальна картина світу: становлення поняття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія Мовознавство*. Тернопіль: РВВ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 2 (19) 2008 – 1 (20) 2011. С. 6–13.
- Вільчинська 2018а: Вільчинська Т. Слово і концепт: методика аналізу. *Лексика на перетині наукових парадигм: колективна монографія* / за ред. Л. Струганець. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2018. С. 106–122.
- Вільчинська 2018б: Вільчинська Т. Особливості вербалізації сакрального концепту «Бог» в українській етнолінгвокультурі *Лексика на перетині наукових парадигм: колективна монографія* / за ред. Л. Струганець. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2018. С. 122–134.
- Возняк 1998: Возняк Т. Семантичний простір мови. Спроба формального підходу до опису семантичного простору мови. *Возняк Т. Тексти та переклади*. Харків: Фоліо, 1998. URL: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/vozniaak-lib.htm>
- Волошинова 2014: Волошинова М. О. Динаміка традиційної предметної лексики в українських східнословобанських говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / ДЗ «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». Луганськ, 2014. 20 с.
- Воркачев 2001: Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. *НДВШ. Филологические науки*. 2001. № 1. С. 64–72.
- Воркачев 2002: Воркачев С. Г. Методологические основания лингвоконцептологии. *Теоретическая и прикладная лингвистика*. Воронеж, 2002. Вып. 3: Аспекты метакоммуникативной деятельности. С. 79–95.
- Воркачев 2003а: Воркачев С. Г. Концепт как «зонтиковый термин». *Язык, сознание, коммуникация*. Москва, 2003. Вып. 24. С. 5–12.
- Воркачев 2003б: Воркачев С. Г. Культурный концепт и значение. *Труды Кубанского государственного технологического университета. Серия: Гуманитарные науки*. Краснодар, 2003. Т. 17. Вып. 2. С. 268–276.
- Воркачев 2004: Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт. Москва: Гнозис, 2004. 192 с.
- Воркачев 2007: Воркачев С. Г. От лингвоконцептологии к лингвоидеологии: поиски метода. *Vita in lingua: К юбилею профессора С. Г. Воркачева* / отв. ред. В. И. Карасик. Краснодар: Атриум, 2007. С. 39–60.

- Воркачев 2011: Воркачев С. Г. Российская лингвокультурная концептология: современное состояние, проблемы, вектор развития. *Известия РАН. Серия литературы и языка*. 2011. Т. 70. № 5. С. 64–74.
- Воркачев 2014: Воркачев С. Г. Семиотика лингвокультурного концепта и терминосистема лингвокультурной концептологии. *Язык, коммуникация и социальная среда*. Воронеж, 2014. Вып. 12. С. 50–69.
- Воркачев 2015: Воркачев С. Г. *Studia selecta: избранные работы по теории лингвокультурного концепта*. Москва: ФЛИНТА, 2015. 169 с.
- Воркачев та ін. 2007: Воркачев С. Г., Кузнецова Л. Э., Кусов Г. В. и др. Лингвокультурный концепт: типология и области бытования / под общ. ред. С. Г. Воркачева. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2007. 400 с.
- Воробйова 2011: Воробйова О. П. Концептологія в Україні: здобутки, проблеми, прорахунки. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Філологія»*. 2011. Т. 14. № 2. С. 53–64.
- Всеволодова, Владимирский 1982: Всеволодова М. В., Владимирский Е. Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке. Москва: Русский язык, 1982. 262 с.
- Гак 1988: Гак В. Г. Метафора: универсальное и специфическое. *Метафора в языках и тексте*. Москва: Наука, 1988. С. 11–26.
- Гак 1998: Гак В. Г. Языковые преобразования. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. 768 с.
- Гак 2000: Гак В. Г. Русская динамическая языковая картина мира. *Русский язык сегодня*. Москва: Азбуковник, 2000. Вып. 1. С. 36–44.
- Галактионова 2011: Галактионова И. В. Слова со значением пространственной ориентации: топологическая зона верха. *Слово и язык. Сборник статей к восьмидесятилетию академика Ю. Д. Апресяна*. Москва, 2011. С. 172–181.
- Ганич, Олійник 1985: Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.
- Ганудель 1987: Ганудель З. Народні страви і напої: лексика українських говорів Східної Словаччини. Пряшів: Слов. пед. вид-во в Братиславі, 1987. 212 с.
- Генке 2007: Генке Л. Між пам'яттю, інтерпретацією й інструменталізацією: oral history як інструмент дослідження міської історії – підсумок трьох проєктів у Центрально-Східній Європі. *Нове суспільство в давньому місті. Пам'ять та історична політика засобами oral history*. Wrocław, 2007. С. 55–67.
- Герд 2005: Герд А. С. Введение в этнолингвистику: Курс лекций и хрестоматия. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. 457 с.
- Гжегорчикова 2000: Гжегорчикова Р. Понятийная оппозиция *ВЕРХ* – *НИЗ* (пол. 'wierzch' – 'spód') и языковая модель пространства. *Логический анализ языка. Языки пространств* / отв. ред.: Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. Москва: Языки русской культуры, 2000. С. 78–83.
- Гинзбург 1973: Гинзбург Е. Л. Исследование структуры словообразовательных гнезд. *Проблемы структурной лингвистики*. 1972 / отв. ред. С.К. Шаумян. Москва: Наука, 1973. С. 146–225.

- Гинзбург 1984: Гинзбург Е. Л. Классификации словообразовательных гнезд русского языка с первообразными прилагательными. I. *Проблемы структурной лингвистики*. 1982 / отв. ред. В. П. Григорьев. Москва: Наука, 1984. С. 96–110.
- Гинзбург 1985: Гинзбург Е. Л. Конструкции полисемии в русском языке: (таксономия и метонимия). Москва: Наука, 1985. 223 с.
- Гинзбург 1986: Гинзбург Е. Л. Классификации словообразовательных гнезд от первообразных прилагательных. II. *Проблемы структурной лингвистики*. 1983 / отв. ред. В. П. Григорьев. Москва: Наука, 1986. С. 34–59.
- Глуховцева 2005: Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок. Луганськ: Альма-матер, 2005. 592 с.
- Глуховцева 2012: Глуховцева К. Д. Багатозначність і семантична дифузія слова усного мовлення. *Лінгвістика*. 2012. № 3 (27). Ч. I. С. 64–74.
- Гнатюк 2010: Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 446 с.
- Голик 2003а: Голик Р. *Гори, долини і тексти: етносеміотика фольклорного простору Яна Адамовського і «культурологія природи» Яцека Возняковського. Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 546–552.
- Голик 2003б: Голик Р. Від мови до ментальності: проблеми створення словника категорій української досекулярної і традиційної культури. *Діалектологічні студії. 2: Мова і культура* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 155–164.
- Голобородько 2003: Голобородько К. Ю. Лінгвістичний статус концепту. *Культура народів Причорномор'я*. Симферополь, 2002. № 32. С. 27–30.
- Голуб, Мартинова 2016: Голуб С. В., Мартинова Г. І., Голуб М. С. Моделювання діалектного тексту в технології багаторівневого інформаційного моніторингу. *Математичні машини і системи*. 2016. № 4. С. 76–83.
- Голубовська 2002: Голубовская И. А. Этнические особенности языковых картин мира. Киев: ВПЦ «Київський ун-т», 2002. 293 с.
- Голубовська 2004: Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ: Логос, 2004. 283 с.
- Голубовська 2016: Голубовська І. О. Сучасна українська лінгвоконцептологія: стан і перспективи розвитку. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2016. Вип. 10 (1). С. 151–159.
- Гольдберг 2001: Гольдберг В. Б. Лакунарные концепты в концептосфере носителей русского и английского языков. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики: науч. изд.* / под. ред. И. А. Стернина. Воронеж: Воронежский ГУ, 2001. С. 81–87.
- Голянич 1978: Голянич М. І. Словотвірне поле кореня *-каз-*. *Мовознавство*. 1978. № 2. С. 82–89.

- Гончарук 2016: Гончарук Т. Вербалізація бінарної опозиції «верх-низ» у текстах замовлянь. *Славістичні студії. Етнолінгвістика і міжкультурна комунікація*. 3. Люблін: Вид-во КЛУ Іоанна Павла II. С. 57–68.
- Горбач 2006: Горбач О. Арго в Україні. Львів, 2006. 688 с.
- Горнунг 1959: Горнунг Б. О характере языковой структуры. *Вопросы языкознания*. Москва: Наука, 1959. № 1. С. 34–48.
- Городенська 1979: Городенська К.Г. Префіксально-суфіксальний словотвір. *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка, 1979. С. 285–313.
- Городенська, Кравченко 1981: Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). Київ: Наукова думка, 1981. 199 с.
- Горпинич 1998: Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія. Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 190 с.
- Горпинич 1999: Горпинич В. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1999. 207 с.
- Гримашевич 2004: Гримашевич Г. І. Номінація жіночого поясного одягу в говірках Середнього Полісся. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2004. № 19. С. 235–237.
- Гриценко 1984а: Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ: Наукова думка, 1984. 228 с.
- Гриценко 1984б: Гриценко П. Ю. Дослідження лексики українських говорів. *Мовознавство*. 1984. № 5. С. 22–30.
- Гриценко 1990: Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ: Наукова думка, 1990. 272 с.
- Гриценко 2014: Гриценко П. Ю. Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст* / за ред. П. Ю. Гриценка. Київ, 2014. С. 145–154.
- Гриценко С. 2017: Гриценко С. П. Динаміка лексику української мови XVI–XVII ст. / відп. ред. Л. П. Гнатюк. Київ: КММ, 2017. 934 с.
- Громко 2000: Громко Т. В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини). Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2000. 172 с.
- Громко 2017: Громко Т. В. Проблеми вивчення північно-західного ареалу степового говору. *Діалекти в синхронії та діахронії: Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоєкології* / за ред. П. Ю. Гриценка. Київ, 2014. С. 91–95.
- Гумецька 1958: Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. Київ, 1958. 298 с.
- Гурбик 2004: Гурбик А.О. Дим. *Енциклопедія історії України*. Т. 2: Г–Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Дум>
- Гуревич 1984: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. Москва: Искусство, 1984. 350 с.

- Гоца 2003: Гоца Е. Джерела поповнення назв їжі і кухонного начиння в українських говорах Карпат. *Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 269–275.
- Гоца 2010: Гоца Е. Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах / відп. ред. І. В. Сабадош. Ужгород: Гражда, 2010. 360 с.
- Грещук 1995: Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ: «Плай», 1995. 208 с.
- Грещук 2009: Грещук В. Словотвір і полісемія слова. *Грещук В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці* / упоряд. Р. Бачкур. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 58–68.
- Грещук 2016: Грещук В. Моделювання процесу творення слова в дериватології. *Граматичні студії*. 2016. Вип. 2. С. 92–96.
- Грещук, Грещук 2018: Грещук В., Грещук Вал. Мовна картина світу гуцулів крізь призму художньої мови. Полонина. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2018. С. 28–38.
- Деменчук 2018: Деменчук О. В. Типологія моделей семантичної деривації лексики. *Семантична деривація лексики в типологічному висвітленні: колективна монографія* / гол. ред. О. В. Деменчук. Рівне: РДГУ, 2018. Т. 1: Історія та сьогодення філологічної науки. С. 6–29.
- Деменчук 2019: Деменчук О. В. Стратегії семантичної деривації лексики в аспекті міжмовних досліджень. *Семантична деривація лексики в аспекті міжмовних досліджень: колективна монографія* / гол. ред. О. В. Деменчук. Рівне: РДГУ, 2019. Т. 2: Історія та сьогодення філологічної науки. С. 6–25.
- Демидова 2008: Демидова К. И. Диалектная языковая картина мира и особенности её репрезентации в частных диалектных системах (на материале русских говоров Урала). *Лексический атлас русских народных говоров: материалы и исследования*. Санкт-Петербург, 2008. С. 68–75.
- Демидова 2011: Демидова К. И. Диалектная языковая картина мира и аспекты её изучения. Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2011. 195 с.
- Демидова 2015: Демидова К. И. Языковая картина мира в региональном аспекте (научная школа доктора филологических наук, профессора К. И. Демидовой). *Педагогическое образование в России*. 2015. № 12. С. 47–51.
- Демьянков 1994: Демьянков В. З. Морфологическая интерпретация текста и ее моделирование. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1994. 206 с. URL: <http://www.infolex.ru/Moi.htm>
- Демьянков 1996: Демьянков В. З. Когнитивная семантика. *Краткий словарь когнитивных терминов* / под ред. Е. С. Кубряковой; Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва, 1996. С. 73–74.
- Демьянков 2001: Демьянков В. З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке. *Вопросы филологии*. Москва, 2001. № 1. С. 35–47. URL: <http://www.infolex.ru/Concept.html>
- Демьянков 2007: Демьянков В. З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры. *Язык как материя смысла: Сборник статей в честь академика*

- Н. Ю. Шведовой / отв. ред. М. В. Ляпон. Москва: Издательский центр «Азбуковник», 2007. С. 606–622. URL: http://www.infolex.ru/FOR_SHV.HTM
- Дзензелівський 1953: Дзензелівський Й. О. Особливості словотвору українських говірок Нижнього Подністрів'я. *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1953. Вип. IV. С. 37–51.
- Дзензелівський 1965: Дзензелівський Й. О. Із спостережень над українською гідрографічною номенклатурою (назви частин річки). *Тези III Республіканської ономастичної (гідронімічної) конференції*. Київ, 1965. С. 23–27.
- Дзензелівський 1973: Дзензелівський Й. О. Лексика демонології у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». *Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження*. Київ: Наукова думка, 1973. С. 155–177.
- Дзеньдзюра 2010: Дзеньдзюра Н. І. Словотвірні гнізда параметричних прикметників: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2010. 17 с.
- Дика 2001: Дика Л. Суфіксальний словотвір іменників говірки села Любарці Бориспільського району Київської області. *Волинь – Житомирщина*. 2001. № 6. С. 59–67.
- Дика 2003: Дика Л. Суфіксальний словотвір іменника в говірках полісько-середньонадніпряньського порубіжжя: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Київ, 2003. 16 с.
- Диброва 2008: Диброва Е. И. Семасиология. *Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц*: в 2 ч. / под ред. Е. И. Дибровой. 3-е изд. Москва: Издательский центр «Академия», 2008. Ч. 1: Фонетика и орфоэпия. Графика и орфография. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Морфемика. Словообразование. С. 171–213.
- Дідух 2002: Дідух Н. Структура словотвірних гнізд з вершинами *високий-низький*. *Актуальні проблеми українського словотвору*: зб. наук. праць / за ред. В. Грещука. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 322–328.
- Добродомов 2002: Добродомов И. Г. Еще раз об исторической памяти в языке. *Вопросы языкознания*. 2002. № 2. С. 103–108.
- Дольницький 1949: Дольницький М. Рельєф і морфологічні краєвиди. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*: у 2 т. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. Т. 1. С. 58–82.
- Дорошенко 1999: Дорошенко Л. І. Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Київ, 1999. 19 с.
- Дубчак 2009: Дубчак О. П. Концептуальна опозиція 'свій' – 'чужий' в українській мовній картині світу: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2009. 24 с.
- Дубчак 2011: Дубчак О. П. Концептуальна опозиція 'свій' – 'чужий' як базовий регуляторний фрагмент української мовної картини світу. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції*. 2011. № 5. С. 92–99.

- Євтушок 1990: Євтушок О. М. Народна будівельна лексика Західного Полісся. Рівне, 1990. 145 с.
- Егоров 1986: Егоров Г. Г. Значение производного слова и семантика словообразовательного гнезда. *Словообразовательные единицы – их семантика и взаимодействие*: сб. науч. тр. / отв. ред. А. А. Горбачевский. Душанбе, 1986. С. 14–18.
- Ермакова 1982: Ермакова О. П. Вторичная номинация в семантической структуре многозначных производных слов. *Способы номинации в современном русском языке*. Москва: Наука, 1982. С. 109–123.
- Єрмоленко 2009: Єрмоленко С. Я. Мінлива стійкість мовної картини світу. *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 94–103.
- Єрмоленко та ін. 2001: Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ: Либідь, 2001. 222 с.
- Жаботинская 2002: Жаботинская С. А. Ономаσιологические модели в свете современных школ когнитивной лингвистики. *С любовью к языку. Сб. науч. трудов. посвящается Е. С. Кубряковой* / ред. В. А. Виноградов. Москва; Воронеж: ИЯ РАН, Воронежский ГУ, 2002. С. 115–123.
- Жаботинская 2008: Жаботинская С. А. Принципы лингвокогнитивного анализа и феномен полисемии. *Проблеми загального, германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя професора В. В. Левицького* / під ред. Г. Альтмана, І. Задорожної, Ю. Мацкуляк. Чернівці: Книги ХХІ, 2008. С. 357–368.
- Жаботинская 2009а: Жаботинская С. А. Концепт / домен: матричная и сетевая модели. *Культура народов Причерноморья*. 2009. № 168. Т. 1. С. 254–259.
- Жаботинская 2009б: Жаботинская С. А. Ономаσιологические модели и событийные схемы. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія філологія*. 2009. № 837. С. 3–14.
- Жаботинская 2011: Жаботинская С. А. Концептуальная метафора: процедура анализа для множественных данных. *Актуальні проблеми менталінгвістики. Збірник статей за матеріалами VII Міжнародної конференції*. Черкаси: Ант, 2011. С. 3–6.
- Жаботинская 2013: Жаботинская С. А. Имя как текст: концептуальная сеть лексического значения (анализ имени эмоции). *Когниция, коммуникация, дискурс: межд. сб. науч. тр.* Харьков, 2013. № 6. С. 47–76.
- Жаботинська 2011: Жаботинська С. Лексичні поля й нелінійна динаміка когнітивних структур. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011. Вип. 52. С. 3–11.
- Жайворонок 2002: Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення. *Культура народов Причерноморья*. 2002. № 32. С. 51–53.
- Жайворонок 2006: Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Довіра, 2006. 703 с.

- Жайворонок 2007: Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси. Київ: Довіра, 2007. 262 с.
- Жилко 1971: Жилко Ф. Т. Про семантичні поля української мови. *Українська мова і література в школі*. 1971. № 12. С. 25–32.
- Жуйкова 2007: Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. 416 с.
- Журавлев 1982: Журавлев А. Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации. *Способы номинации в современном русском языке*. Москва: Наука, 1982. С. 45–108.
- Загнітко 2010: Загнітко А. Класифікаційні типології концептів. *Лінгвістичні студії*. 2010. Вип. 21. С. 12–21.
- Загнітко 2012: Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2012.
- Загнітко 2017: Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології. Вінниця: Нілан-Лтд, 2017. 136 с.
- Загнітко та ін. 1998: Українська мова: Словник-довідник / А. П. Загнітко, В. Д. Познанська, З. Л. Омельченко, В. В. Мозгунов та ін. Донецьк, 1998. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=2882>
- Загнітко Н. 2011: Загнітко Н. Г. Назви їжі, напоїв у східностепових говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2011. 19 с.
- Закревська 1976: Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. Київ: Наукова думка, 1976. 164 с.
- Залевская 1990: Залевская А. А. Слово в лексиконе человека: Психолингвистическое исследование. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. 207 с.
- Залевская 2001а: Залевская А. А. Психологический подход к проблеме концепта. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*: научн. изд. / под ред. И. А. Стернина. Воронеж: Воронежский ГУ, 2001. С. 36–45.
- Залевская 2001б: Залевская А. А. Текст и его понимание. Тверь: Изд-во Твер. гос. ун-та, 2001. 177 с.
- Залевская 2003: Залевская А. А. Языковое сознание: вопросы теории. *Вопросы психолингвистики*. 2003. № 1. С. 30–35.
- Залевская 2005: Залевская А. А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: избр. труды. Москва: Гносис, 2005. 542 с.
- Зализняк 2001: Зализняк А. А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект «Каталога семантических переходов». *Вопросы языкознания*. 2001. № 2. С. 13–25.
- Зализняк 2003: Зализняк А. А. Счастье и наслаждение в русской языковой картине мира. *Русский язык в научном освещении*. 2003. № 1 (5). С. 85–105.
- Зализняк 2004: Зализняк А. А. Феномен многозначности и способы її описания. *Вопросы языкознания*. 2004. № 2. С. 20–45.
- Зализняк 2006: Зализняк А. А. Многозначность в языке и способы ее представления. Москва: Языки славянских культур, 2006. 672 с.

- Зализняк 2013: Зализняк А. А. Русская семантика в типологической перспективе. Москва: Языки славянской культуры, 2013. 640 с.
- Зализняк, Иванов, Топоров 1962: Зализняк А. А., Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. О возможности структурно-типологического изучения некоторых моделирующих семиотических систем. *Структурно-типологические исследования*. Москва, 1962. С. 140–141.
- Заремська 2011: Заремська І. М. Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичних досліджень. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2011. Вип. 7. С. 396–402.
- Зарубин 2013: Зарубин К. Константин Андреев: введение в суверенное языкознание. 2013. URL: <http://www.snob.ru/selected/entry/67120>
- Захарків 1981: Захарків А. Т. Словообразование имен существительных бойковского диалекта (названия носителя процессуального признака): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)». Ужгород, 1981. 26 с.
- Звегинцев 1957: Звегинцев В. А. Семасиология. Москва: Изд-во Моск. у-та, 1957. 320 с.
- Земская 1978: Земская Е. А. О комплексных единицах системы синхронного словообразования. *Актуальные проблемы русского словообразования*. Ташкент, 1978.
- Земская 1992: Земская Е. А. Словообразование как деятельность. Москва: Наука, 1992. 221 с.
- Зінченко 1997: Зінченко І. В. Номінація вишивальних технік у гуцульських та суміжних з ними говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Київ, 1997. 17 с.
- Зінченко 2005: Зінченко І. Афіксальний тип творення назв вишивальних технік у гуцульських говірках. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір* / відп. ред.: П. Грищенко, Н. Хобзей. Львів, 2005. С. 257–265.
- Иванов 1980: Иванов Вяч. Вс. Верх и низ. *Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев*. Москва: Советская энциклопедия, 1980. Т. 1. С. 233–234.
- Иванов 2010: Иванов Вяч. Вс. Два подхода к Мировому Дереву как к универсальному знаковому комплексу (В. Н. Топоров и Грегори Хэйнс). *Топоровские чтения I–IV. Избранное*. Москва: ПРОБЕЛ-2000, 2010. С. 7–17.
- Иванов, Топоров 1965: Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период). Москва: Наука, 1965. 246 с.
- Иванов, Топоров 1974: Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. Москва, 1974. 342 с.
- Иванова 1977: Иванова Т. Ф. «Частичное гнездование» слов в учебном толковом словаре для иностранцев. *Проблемы учебной лексикографии* / под.

- ред. П. Н. Денисова, В. В. Морковкина. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1977. С. 72–83.
- Иващенко 2006а: Иващенко В. Матеріали до словника-мінімуму основних термінопонять концептуальної семантики. *Лексикографічний бюлетень*. 2006. Вип. 14. С. 148–162.
- Иващенко 2006б: Иващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): монографія / відп. ред. О. О. Тараненко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2006. 328 с.
- Игнатенко 2017: Игнатенко Д. А. Архаїзація номінацій в українських говірках півночі Молдови. *Діалекти в синхронії та діахронії: Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології* / за ред. П. Ю. Гриценка. Київ, 2014. С. 116–128.
- Ліаді 1999: Ліаді О. І. Гніздо з основою **vьrx* / **vьrǫ* за даними слов'янської ономастичної та апелятивної лексики (матеріали для реконструкції). *Slavica et baltica в ономастиці України* / відп. ред. І. М. Железняк. Київ, 1999. С. 104–108.
- Ліаді 2001: Ліаді О. І. Етимологічне гніздо з коренем **ver-* у праслов'янській мові: монографія. Київ; Кіровоград: ДЛАУ, 2001. 162 с.
- Иомдин 1996: Иомдин Л. Л. Семантическая неполнота русских именных парадигм. *Die Welt der Slaven*. München: Otto Sagner, 1996. Vol. XVI. P. 361–384.
- Ипанова 2005: Ипанова О. А. Жизнь. *Антология концептов* / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. Волгоград: Парадигма, 2005. Т. 2. С. 146–166.
- Калнынь 1973: Калнынь Л. Э. Опыт моделирования системы украинского диалектного языка (Фонологическая система). Москва: Наука, 1973. 400 с.
- Камчатнов ЛС: Камчатнов А. Лжеименное словообразование. URL: www.academia.edu/12428160/
- Карасик 1996: Карасик В. И. Этнокультурные типы институционального дискурса. *Языковая личность: культурные концепты*. Волгоград; Архангельск, 1996. С. 5–20.
- Карасик 2002: Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс: монография. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
- Карасик 2005: Карасик В. И. Этноспецифические концепты. *Введение в когнитивную лингвистику* / отв. ред. М. В. Пименова. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. С. 61–105.
- Карасик 2013: Карасик В. И. Языковая матрица культуры. Москва: Гнозис, 2013. 320 с.
- Карасик, Слышкин 2001: Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики* / под. ред. И. А. Стернина. Воронеж: Воронежский ГУ, 2001. С. 75–80.
- Карасик, Слышкин 2003: Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как элемент языкового сознания. *Методология современной психолингвистики*: сб. статей. Москва; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. С. 50–56.

- Карасик та ін. 2005: Карасик В. И., Прохвачева О. Г., Зубкова Я. В., Грабарова Э. В. Иная ментальность. Москва: Гнозис, 2005. 352 с.
- Караулов 1976: Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. Москва: Наука, 1976. 355 с.
- Караулов 1989: Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи её изучения. Язык и личность / отв. ред. Д. Н. Шмелев. Москва, 1989. С. 3–8.
- Караулов 2010: Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Москва: Изд-во ЛКИ, 2010. 264 с.
- Кардашук 2009: Кардашук О. В. Семантичне поле простору як фрагмент мовної картини світу. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили: Серія: Філологія. Мовознавство*. Миколаїв, 2009. Т. 98, вип. 85. С. 35–38.
- Карпіловська 1992: Карпіловська Є. А. Морфемна сітка як інструмент дослідження будови слова. *Українське мовознавство*. 1992. Вип. 19. С. 100–110.
- Карпіловська 1999: Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української мови: будова та реалізація. Київ, 1999. 297 с.
- Карпіловська 2006: Карпіловська Є. А. Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика: підручник. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. 188 с.
- Каспришин 1989а: Каспришин З. Е. Множественность словообразовательной мотивации в современном украинском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01 / Институт языкознания им. А. А. Потебни АН УССР. Киев, 1989. 17 с.
- Каспришин 1989б: Каспришин З. О. Складні випадки словотвірного аналізу. *Українська мова і література в школі*. 1989. № 11. С. 53–58.
- Кацнельсон 1965: Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение: монография. Москва; Ленинград, 1965. 112 с.
- Келли 2013: Келли К. [Рец. на кн]: Зализняк А. А., Левонтина И. Б., Шмелев А. Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира: сб статей. Москва: Языки славянской культуры, 2005. 544 с. (Язык. Семиотика. Культура). *От лингвистики к мифу: Лингвистическая культурология в поисках «этнической ментальности»*: сб. статей / сост. А. В. Павлова. Санкт-Петербург: Антология, 2013. С. 278–288.
- Кислюк 2017: Кислюк Л. П. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 418 с.
- Клепикова 1999: Клепикова Г. П. К истории изучения славянской диалектной семантики (метод «семантического поля» Н. И. Толстого). *Вопросы языкознания*. 1999. № 5. С. 64–72.
- Клименко_УМа: Клименко Н. Ф. Дериваційне правило. *Українська мова: Енциклопедія* / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 138.

- Клименко_УМб: Клименко Н. Ф. Мотивація. *Українська мова: Енциклопедія* / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 382–383.
- Клименко_УМв: Клименко Н. Ф. Словотвірна модель. *Українська мова: Енциклопедія* / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 619.
- Клименко_УМг: Клименко Н. Ф. Відіменникові утворення. *Українська мова: Енциклопедія* / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 72–73.
- Клименко 1973: Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 186 с.
- Клименко 1984: Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ: Наукова думка, 1984. 252 с.
- Клименко 1998: Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови: навч. посіб.. Київ: ІЗМН, 1998. 182 с.
- Клименко 2014: Клименко Н. Ф. Вибрані праці / упоряд.: Є. А. Карпіловська, О. Д. Пономарів, А. О. Савенко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. 728 с.
- Клименко, Карпіловська 1991: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові. *Мовознавство*. 1991. № 4. С. 10–21.
- Клименко, Карпіловська 1998: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. Київ: УкрНДІПСК, 1998. 161 с.
- Кобилянський 1980: Кобилянський Б. В. Східнокарпатські міфоніми. *Мовознавство*. 1980. № 1. С. 41–49.
- Ковалик 1958: Ковалик І. Питання слов'янського іменникового словотвору. Львів, 1958. 153 с.
- Ковалик 1961: Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Львів, 1961. Вип. 2. 84 с.
- Ковалик 1979: Ковалик І. І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову. *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка, 1979. С. 5–56.
- Ковалик 2007: Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. Івано-Франківськ; Львів: Місто НВ, 2007. Ч. I / упоряд. В. Грещук. 404 с.
- Козлова 1997: Козлова Р. М. Структура праславянського слова (Праславянское слово в генетическом гнезде). Гомель, 1997. 412 с.
- Колесов 1992: Колесов В. В. Концепт культуры: образ – понятие – символ. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История, языкознание, литературоведение*. 1992. Вып. 3 (16). С. 16–25.
- Колесов 2000: Колесов В. В. О логике логоса в сфере ментальности. *Мир русского слова*. 2000. № 2. С. 52–59.
- Колесов 2007: Колесов В. В. Русская ментальность в языке и тексте. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2007. 624 с.

- Колесов 2016: Колесов В. В. Концепты русского сознания: культура и цивилизация. *Лингвокультурология*. 2016. № 10. С. 187–209.
- Колесов, Пименова 2012: Колесов В. В., Пименова М. В. Концептология: уч. пособие. Кемерово: КемГУ, 2012. 248 с.
- Колоїз 2005: Колоїз Ж. В. Семантичні неологізми як результат семантичної деривації. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія філологія*. 2005. № 659. С. 6–11.
- Коннова 2012: Коннова М. Н. Введение в когнитивную лингвистику: уч. пособие. Калининград: Изд-во БФУ им. И. Канта, 2012. 313 с.
- Кононенко 2004: Кононенко В. Концепти українського дискурсу: монографія. Київ; Івано-Франківськ: Плай, 2004. 248 с.
- Кононенко 2006: Кононенко В. І. Концептологія в лінгвістичному аспекті. *Мовознавство*. 2006. № 2–3. С. 111–117.
- Кононенко 2008: Кононенко В. Мова у контексті культури: монографія. Київ; Івано-Франківськ: Плай, 2008. 390 с.
- Кононенко 2010: Кононенко В. Концептосфера в етнолінгвістичному аспекті. *Лінгвістичні студії*. 2010. Вип. 21. С. 21–25.
- Корнилов 2003: Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. Москва: ЧеРо, 2003. 349 с.
- Космеда 2000: Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 350 с.
- Кочерган 2004: Кочерган М. П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу. *Мовознавство*. 2004. № 5–6. С. 12–22.
- Кочерган 2006: Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Київ: Академія, 2006. 464 с.
- Кочерган_УМа / Кочерган 2000^а: Кочерган М. П. Парадигматичні зв'язки. *Українська мова: Енциклопедія / співгол.* ред ради В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. Київ, 2000. С. 545.
- Кочерган_УМб / Кочерган 2000^б: Кочерган М. П. Синтагматичні зв'язки. *Українська мова: Енциклопедія / співгол.* ред ради В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. Київ, 2000. С. 423.
- Кочерган_УМв: Кочерган М. П. Лексико-семантична система. *Українська мова. Енциклопедія / співгол.* ред ради В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 305–306.
- Кошелев 2011: Кошелев А. Д. От составителя. *Вежбицкая А. Семантические универсалии и базисные концепты*. Москва: Языки славянских культур, 2011. С. 7–9.
- Кравцова 2014: Кравцова Ю. В. Моделирование в современной лингвистике. *Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки*. 2014. Вип. 5 (77). С. 181–190.
- Кравченко 2011: Кравченко А. В. Что изучает концептология? *Функционально-когнитивный анализ языковых единиц и его аппликативный потенциал*. Барнаул: Изд-во АлтГПА, 2011. С. 248–251.

- Красных 2002: Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: курс лекций. Москва: ИТДГК «Гнозис», 2002. 284 с.
- Красных 2003а: Красных В. В. Концепт «сторона» как репрезентант русского культурного пространства. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Серия филологические науки*. Волгоград, 2003. № 4. С. 15–24.
- Красных 2003б: Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? Москва: ИТДГК «Гнозис», 2003. 375 с.
- Красных 2012: Красных В. В. Когнитивная подсистема лингвокультуры: возможные пути исследования. *Язык, сознание, коммуникация*: сб. статей / отв. ред.: В. В. Красных, А. И. Изотов. Москва: МАКС Пресс, 2012. Вып. 45. С. 4–38.
- Красных 2013: Красных В. В. Грамматика лингвокультуры, или что держит языковую картину мира? *Экология языка и коммуникативная практика*. 2013. № 1. С. 122–130.
- Крейдлин 1994: Крейдлин Г. Е. Метафора семантических пространств и значение предлога. *Вопросы языкознания*. 1994. № 5. С. 19–27.
- Кубрякова 1965: Кубрякова Е. С. Что такое словообразование? Москва: Наука, 1965. 79 с.
- Кубрякова 1967: Кубрякова Е. С. К вопросу о пространственном моделировании лингвистических систем. *Вопросы языкознания*. 1967. № 2. С. 98–108.
- Кубрякова 1974: Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия. *Вопросы языкознания*. 1974. № 5. С. 64–76.
- Кубрякова 1977: Кубрякова Е. С. Теория номинации и словообразование. *Языковая номинация (Виды наименований)*. Москва: Наука, 1977. С. 222–303.
- Кубрякова 1981: Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. Москва: Наука, 1981. 200 с.
- Кубрякова 1988: Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира* / ред. Б. С. Серебренников. Москва: Наука, 1988. С. 141–172.
- Кубрякова 1991: Кубрякова Е. С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова «память». *Логический анализ языка. Культурные концепты*. Москва, 1991. С. 51–62.
- Кубрякова 1997: Кубрякова Е. С. Язык пространства и пространство языка (к постановке проблемы). *Известия АН. Серия литературы и языка*. 1997. Т. 56. № 3. С. 22–31.
- Кубрякова 1999: Кубрякова Е. С. Языковое сознание и языковая картина мира. *Филология и культура: мат-лы II Межд. науч. конф.: в 3 ч.* Тамбов, 1999. Ч. 3. С. 6–13.
- Кубрякова 2000: Кубрякова Е. С. О понятиях места, предмета и пространства. *Логический анализ языка. Языки пространств* / отв. ред.: Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. Москва: Языки русской культуры, 2000. С. 84–92.

- Кубрякова 2004: Кубрякова Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
- Кубрякова_С 1996: Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Т. Лузина. Москва: Изд-во МГУ, 1996. 245 с.
- Кубрякова, Соболева 1979: Кубрякова Е. С., Соболева П. А. О понятии парадигмы в формообразовании и словообразовании. *Лингвистика и поэтика*. Москва, 1979. С. 5–24.
- Кудрявцева 2004: Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка. 2-е изд., испр. Киев: ИПЦ «Киевский университет», 2004. 246 с.
- Кузнецова 1963: Кузнецова А. И. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования. Москва, 1963. 58 с.
- Кузьма 2006: Кузьма І. Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників в українській мові / наук. ред. І. Ощипко. Львів: Літопис, 2006. 306 с.
- Кузьма 2016: Кузьма І. Теорія та історія словотвірної варіантності українських прикметників. *Вісник Львівського університету. Серія Філологічна*. 2016. Вип. 63. С. 24–31.
- Кузьменко 2018: Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн). Львів, 2018. 728 с.
- Курдидик 2006: А. [Курдидик Анатоль]. Книжки моїх приятелів. [Неділя. 1936. Ч. 21]. *«Дванадцятка»*. Наймолодша львівська літературна богема 30-х років ХХ ст.: Антологія урбаністичної прози. Львів, 2006. С. 41.
- Курило 1928: Курило О. Матеріали до української діалектології. Київ, 1928. 135 с.
- Курило 1960: Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Торонто: Нові дні, 1960. 197 с.
- Кустова 2016: Кустова Г. И. Типы производных значений и механизмы языкового расширения. Москва, 2016. 468 с.
- Кушлик 2015: Кушлик О. П. Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові. Дрогобич: Коло, 2015. 384 с.
- Лакофф 1996: Лакофф Дж. Когнитивное моделирование (Из книги «Женщины, огонь и опасные предметы»). *Язык и интеллект. Сборник* / пер. с англ. и нем. Москва: Прогресс, 1996. С. 143–184.
- Лакофф, Джонсон 1990: Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. *Теория метафоры*. Москва: Прогресс, 1990. С. 387–415.
- Ларина 2011: Ларина М. Б. Корреляция концепта и антиконцепта в лингвокультуре (на материале концептов MAGIC и GLAMOUR): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 «Теория языка»; 10.02.04 «Германские языки» / Кемер. гос. ун-т. Кемерово, 2011. 19 с.
- Лассан 2008: Лассан Э. Культурные концепты как узловые точки картины мира и предмет лингвокультурологии. Язык описания концептов. *Лингвокультурология. Очерк русской концептологии*. Вильнюс: Вильнюс. пед. ун-т, 2008. С. 23–28.

- ЛАЯ 1991: Логический анализ языка. Культурные концепты / отв. ред.: Н. Д. Арутюнова. Москва: Наука, 1991. 204 с.
- Ле Гофф 2007: Ле Гофф Ж. Середньовічна уява / пер з фр. Я. Кравця. Львів: Літопис, 2007. 350 с.
- Левицкий 2006: Левицкий В. В. Семасиология. Винница: Нова книга, 2006. 512 с.
- Левченко 2005: Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 263 с.
- Леонтьев 1971: Леонтьев А. А. От редактора. Семантическая структура слова. Психолінгвистические исследования / отв. ред. А. А. Леонтьев. Москва: Наука, 1971. С. 3–6.
- Лесів 1997: Лесів М. Українські говірки в Польщі. Варшава, 1997. 495 с.
- Лесюк 1980: Лесюк М. П. Словотвірне гніздо з коренем -вед- у сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1980. № 4. С. 76–82.
- Лесюк 1983: Лесюк М. П. Семантико-дериваційні зв'язки у словотвірному гнізді з коренем -біг- у сучасній українській мові. *Словотвірна семантика східнослов'янських мов*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 182–194.
- Лесюк 1985: Лесюк М. Семантико-дериваційна характеристика словотвірного гнізда з коренем -іх- у сучасній українській мові. Дослідження з словотвору та лексикології. Київ: Вища школа, 1985. С. 72–78.
- Лесюк 1991: Лесюк М. Словотвірне гніздо як об'єкт дослідження словотвору. *Методичні читання «Словотвірна та семантична структура української лексики», присвячені пам'яті засновника дериватологічної школи на Україні проф. Івана Ковалика*: тези доповідей. Львів, 1991. С. 63–64.
- Лесюк 1995: Лесюк М. Дериваційні моделі віддієслівних іменників у словотвірних гніздах дієслів руху. *Актуальні проблеми українського словотвору*: зб. наук. праць. Івано-Франківськ, 1995. С. 91–92.
- Лесюк 2007: Лесюк М. Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд. *Вісник Прикарпатського національного університету. Ювілейний випуск на пошану 100-річчя від дня народження проф. Івана Ковалика. Філологія*. Івано-Франківськ, 2007. Вип. XV–XVIII. С. 212–216.
- Леснова 2004: Леснова В. В. Номінація рис людини в українських східнословобожанських говірках. Луганськ: Альма-матер, 2004. 194 с.
- Леснова 2013: Леснова В. Словник оцінних номенів людини в українських діалектах / за заг. ред. П. Ю. Гриценка. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2013. 304 с.
- Лизанець 2008: Лизанець: Лизанець П. М. Українські південнокарпатські говірки Затися Виноградівського району Закарпатської області. Ужгород, «Карпати», 2008. 440 с.
- Лыков 1999: Лыков А. Г. Опыт модели языка. Краснодар: Изд-во КубГУ, 1999. 240 с.
- Лисиченко 1997: Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. Харків: ХДПУ, 1997. 148 с.
- Лисиченко 2004: Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу. *Мовознавство*. 2004. № 5–6. С. 36–41.

- Лисиченко 2009: Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Харків: ВГ «Основа», 2009. 192 с.
- Литвиненко 2019: Литвиненко Я. О. Орнітономени у східнополіському діалекті: структура і просторове варіювання: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Київ, 2019. 232 с.
- Лихачев 1995: Лихачев Д. С. Воспоминания. Санкт-Петербург: Logos, 1995. 519 с.: ил., портр.
- Лихачев 1999: Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка. *Очерки по философии художественного творчества*. Санкт-Петербург: Блиц, 1999. С. 147–165.
- Личук 2015: Личук С. В. Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2015. 449 с.
- Лісняк 2009: Лісняк Н. І. Географічна термінологія в мікротопонімії Західного Поділля. *Studia Slavistica*. Ужгород, 2009. Вип. 10: Ономастика. Топоніміка. С. 357–363.
- Лопатин 1977: Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика. Проблемы и принципы описания / отв. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1977. 316 с.
- Лосский 1957: Лосский Н. О. Характер русского народа. Москва: Посев, 1957. Кн. 2. 152 с.
- Лотман 1969: Лотман Ю. М. О метаязыке типологических описаний культуры. *Труды по знаковым системам*. Тарту: Изд-во Тарт. ун-та, 1969. С. 460–477.
- Лотман 1992: Лотман Ю. М. Память в культурологическом освещении. *Лотман Ю. М. Избранные статьи*. Таллинн, 1992. Т. 1. С. 200–202.
- Лотман 1996: Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва: «Языки русской культуры», 1996. 464 с.
- Лотман, Успенский 1977: Лотман Ю. М., Успенский Б. А. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII века). *Труды по русской и славянской филологии*. Тарту, 1977. Т. 28: Литературоведение. С. 3–36. URL: <https://www.ruthenia.ru/document/537293.html>
- Лук'янець 2002: Лук'янець В. Простір і час. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. С. 529.
- Лукьянюк 1966: Лукьянюк К. М. Суффиксальное словообразование в буковинских говорах (прямая суффиксация): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)». Черновцы, 1966. 23 с.
- Львова 2010: Львова О. Л. Природне буття: межі його буття та дії. *Правова держава: Щорічник наукових праць*. 2010. Вип. 21. С. 101–110.
- Мазанько 1976: Мазанько И. Ф. Заметки об образовании наречий в древнерусском языке. *Вопросы языкознания*. 1976. № 5. С. 111–125.
- Мазанько та ін. 2019: Мазанько И. Ф., Зайцев А. А., Лукьянченко М. В. История наречий – самая темная страница исторической грамматики русского языка. *Гуманитарные науки и образование*. 2019. Т. 10. № 2. С. 154–166.
- Мазурова 2000: Мазурова Ю. В. Наречия верха и низа в русском языке. *Исследования по семантике предлогов*. Москва: Русские словари, 2000. С. 134–151.

- Мазурова 2007: Мазурова Ю. В. Типология средств выражения пространственной локализации (вертикальная ось): автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Рос. гос. гуман. ун-т. Москва, 2007. 32 с.
- Майборода 1957: Майборода А. В. Из історії іменникових суфіксів *-ання, -ення, -ств(о), -ище* за українськими грамотами XVI ст. *Наукові записки Харківського педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 1957. Т. 25. С. 31–65.
- Майборода 1958: Майборода А. В. Из історії іменникового суфікса *-к(а)*: (на матеріалі українських грамот XVI ст.). *Наукові записки Харківського педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 1958. Т. 31. С. 47–61.
- Маккормак 1990: Маккормак Э. Когнитивная теория метафоры. *Теория метафоры*. Москва: Прогресс, 1990. С. 358–386.
- Маклакова 2016: Маклакова Е. А. Национальная языковая специфика и лингвокультурологические особенности семантики слова. *Лингвокультурология*. 2016. С. 258–271.
- Маклакова, Стернин 2013: Маклакова Е. А., Стернин И. А. Теоретические проблемы семной семасиологии. Воронеж: Истоки, 2013. 277 с.
- Мартінова 2003: Мартінова Г. Середньонаддніпряньський діалект. Фонологія і фонетика. Черкаси: Тясмин, 2003. 369 с.
- Мартінова, Щербина 2020: Мартінова Г. І., Щербина Т. В. Лексика на позначення рис характеру й поведінки людини в «Словнику середньонаддніпряньських говірок». *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць*. Черкаси, 2020. Вип. 28. С. 47–57.
- Масенко 1986: Масенко Л. Т. До питання про опозицію «верх, гора – низ, діл» у давньоруській топонімії. *Давньоруська ономастична спадщина в східно-слов'янських мовах* / відп. ред. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1986. С. 83–88.
- Маслова 2004: Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие. Минск: Тетра Системс, 2004. 256 с.
- Матвіяс 2011: Матвіяс І. Особливості словотвору в західноукраїнському варіанті літературної мови. *Українська мова*. 2011. № 1. С. 28–35.
- Мацьків 2007: Мацьків П. В. Концептосфера БОГ в українському мовному просторі: монографія. Київ; Дрогобич: Коло, 2007. 323 с.
- Мацьків 2008: Мацьків П. В. Концептосфера *БОГ* в українській мовній картині світу: біблійний, фольклорний, словниково-діахронний дискурси: автореф. дис. ... д-ра. филол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Київ, 2008. 31 с.
- Мацьків 2012: Мацьків П. Концептосфера БОГ як відображення концептуальних просторів. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*: зб. наук. праць. Дрогобич, 2012. С. 197–203.
- Мацьків 2017: Мацьків П. В. Мовна картина світу в контексті суміжних наукових понять. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: «Філологічні науки» (мовознавство)*. 2017. № 7. С. 115–118.

- Межжеріна 2002: Межжеріна Г. В. Структурна організація семантичних одиниць (поле – лексико-семантична група – слово). *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*: зб. наук. праць. Київ, 2002. Вип. 5. С. 114–126.
- Меркулов 1999: Меркулов И. П. Когнитивная эволюция. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 310 с.
- Мех 2005: Мех Н. О. Наскрізнi концепти слово, мова, думка у філософсько-релігійній та мовній картинах світу Григорія Сковороди. Київ, 2005. 237 с.
- Мех 2010: Мех Н. Лінгвокультурологема ЛОГОС – семантична універсалія та «константна форма». *Культура слова*. 2010. № 72. С. 55–59.
- Микитин 2000: Микитин О. Глибина словотвірних парадигм іменників на позначення осіб за спорідненням і свояцтвом. *Семантика мови і тексту*: зб. статей. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 384–389.
- Михайлов, Цивьян 2009: Михайлов Н. А., Цивьян Т. В. Rauda boružeї – Плач по божьей коровке. *Балто-славянские исследования*. 2009. № 18. С. 568–577.
- Михайлова 2012: Михайлова Т. В. Вербальное осмысление катастрофы: когнитивно-семантическое описание слова (на материале русского и английского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук / Волгогр. гос. соц.-пед. ун-т. Волгоград, 2012. 20 с.
- Млин: Млин зі села Либохора Сколівського району. URL: <http://lvivskansen.org/news/vodyanyj-mlyn-u-lvivskomu-skanseni/>
- Монахова 2010: Монахова Т. Типи семантичних деривацій концептів *дім* і *дорога* в ідіолекті Валерія Шевчука. *Волинь – Житомирщина*. 2010. № 20. С. 271–280.
- Мораховская 1975: Мораховская О. Н. Критерии сопоставимости лексико-семантических групп слов в диалектном языке. *ОЛА. Материалы и исследования*. 1973. Москва: Наука, 1975. С. 3–21.
- Мораховская 1989: Мораховская О. Н. Лексика. *Русская диалектология* / под ред. Л. Л. Касаткина. Москва: Просвещение, 1989. С. 149–173.
- Мораховская 1994: Мораховская О. Н. Основные направления исследований в области диалектной лексикологии. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ: Наукова думка, 1994. С. 225–234.
- Морковкин 1977: Морковкин В. В. Опыт идеографического описания лексики (анализ слов со значением времени в русском языке). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1977. 168 с.
- Мошева 1976: Мошева А. А. Отадъективные имена существительные типа *быстрядь*, *чернядь* в акчимском говоре. *Живое слово в русской речи Прикамья*: межвуз. сб. науч. трудов. Пермь, 1976. С. 91–102.
- Муқан 1961: Муқан А. М. Словотвір українських наддунайських говірок. *Праці Х Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1961. С. 156–168.
- Мурзаев 1984: Мурзаев Э. М. Словарь русских географических терминов. Москва: Мысль, 1984. 655 с.
- Мурзин 1972: Мурзин Л. Н. Образование метафор и метонимий как результат деривации предложения (к постановке проблемы). *Актуальные проблемы*

- лексикологии и лексикографии*: материалы IX зональной конф. кафедр рус. языка. Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1972. С. 362–366.
- Мурясов 1976: Мурясов Р. З. О словообразовательном значении и семантическом моделировании частей речи. *Вопросы языкознания*. 1976. № 5. С. 126–137.
- Мушар Ф. Между братом и сыном: об образе Ростислава Мстиславича в Киевской летописи. *Ruthenica*. 2011. № 10. С. 137–146. URL: http://resource.history.org.ua/publ/ruthenica_2011_10_137
- Неретина 2020: Неретина С. С., Абушенко В. Л., Кацук Н. Л. Концепт. *Гуманитарная энциклопедия: Концепты*. URL: <https://gtmarket.ru/concepts/6888>
- Нефедова 2008: Нефедова Е. А. Многозначность и синонимия в диалектном пространстве. Москва: Макс-пресс, 2008. 464 с.
- Нефедова 2014: Нефедова Е. А. Северные ветры: фрагмент диалектной картины мира. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст* / за ред. П. Ю. Гриценка. Київ, 2014. С. 355–359.
- Никитин 1974: Никитин М. В. Лексическое значение в слове и словосочетании. Владимир, 1974. 222 с.
- Никитин 1983: Никитин М. В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика). Москва: Высшая школа, 1983. 128 с.
- Никитин 1988: Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения. Москва: Высшая школа, 1988. 168 с.
- Никитин 1996: Никитин М. В. Курс лингвистической семантики. Санкт-Петербург: Научный центр проблем диалога, 1996. 760 с.
- Никитина 1973: Никитина Ф. А. Влияние аналогии на словообразование. На материале родственных языков. Київ: Изд-во Киев. ун-та, 1973. 198 с.
- Никитина 1976: Никитина Ф. А. Пересечение лингвистических уровней как способ их парадигматизации. *Структурная и математическая лингвистика*: межвед. науч. сб. Киев, 1976. Вып. 4. С. 11–15.
- Никитина 1993: Никитина С. Е. Устная народная культура и языковое сознание. Москва: Наука, 1993. 187 с.
- Николаев 2009: Николаев Г. А. Русское историческое словообразование. Теоретические проблемы. Москва, 2009. 184 с.
- Никончук 1990: Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. Житомир: РВВ облполіграфвидаву, 1990. 369 с.
- Никончук 1998: Никончук М. В. Назви одягу і взуття правобережного Полісся. Житомир, 1998. 230 с.
- Никулин та ін. 2020: Никулин Д. В., Ахундов М. Д., Баженов Л. Б., Касавин И. Т., Бернштейн В. С. Пространство. *Гуманитарная энциклопедия: Концепты*. URL: <https://gtmarket.ru/concepts/6948>
- Нимчук 1962: Нимчук В. В. Словообразование именных частей речи в закарпатских верхнеприборжавских говорах: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / АН УССР, Институт украинского языка. Киев, 1962. 18 с.

- Німчук 1965: Німчук В. В. Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках. *Територіальні діалекти і власні назви*. Київ: Наукова думка, 1965. С. 69–79.
- Німчук 1971: Німчук В. В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наукова думка, 1971. С. 263–273.
- Німчук 1978: Німчук В. Прислівник. Прийменник. *Історія української мови. Морфологія*. Київ, 1978. С. 342–448.
- Німчук 1992: Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України, Інститут української мови. Київ: Наукова думка, 1992. 416 с.
- Новиков 1982: Новиков Л. А. Семантика русского языка. Москва: Высшая школа, 1982. 272 с.
- Новіцька 2013: Новіцька О. І. Номінація жіночого та чоловічого поясного одягу в говірках Підгаєччини. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2013. Вип. 9. С. 319–328.
- Новіцька 2019: Новіцька О. Загальні назви одягу у говірках Підгаєччини Тернопільської області. *Лінгвостилістичні студії*. 2019. Вип. 10. С. 125–134.
- Огай 1995: Огай О. Н. Формально-семантические отношения слов в словообразовательных гнездах временных и пространственных наречий: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Москва, 1995. 19 с.
- Огар 2013: Огар А. Суперечливі аспекти поняття «концепт». *Проблеми гуманітарних наук. Філологія: зб. наук. праць*. Дрогобич, 2013. Вип. 32. С. 242–252.
- Огар 2016: Огар А. Вербалізація концептуальної опозиції *небо-земля* в українській поезії ХХ ст. *Рідне слово в етнокультурному вимірі: зб. наук. праць / гол. ред. М. Федурко; Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка*. Дрогобич: Посвіт, 2016. С. 137–143.
- Огуй 2012: Огуй О. Д. Мовна і концептуальна картини світу: ономасіологічна проблема, семасіологічний підхід та голістична перспектива. *Іноземна філологія*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. Вип. 117. С. 3–35.
- Огуй 2013: Огуй О. Д. Мовна картини світу: проблема організації складників. *Мовознавство*. 2013. № 4. С. 15–26
- Оскирко 2017: Оскирко О. Назви їжі та напоїв як об'єкт українського мовознавства. *Філологічний часопис*. 2017. Вип. 1. С. 53–62.
- Оскирко 2018: Оскирко О. П. Назви їжі та напоїв у східноpodільських говірках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2018. 397 с.
- Остапчук 2012: Остапчук Я. В. Номінативне та понятійне поле концепту *imagination*. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія*. 2012. Вип. 29. С. 161–163.
- ОЯ 1972: Общее языкознание. Внутренняя структура языка / отв. ред. Б. А. Серебренников. Москва: Наука, 1972. 566 с.
- Павел 1983: Павел В. К. Лексическая номинация. На материале молдавских народных говоров. Кишинев: Штиинца, 1983. 231 с.

- Павлова 2013а: Павлова А. В. Сведения о культуре и «этническом менталитете» по данным языка. *От лингвистики к мифу: Лингвистическая культурология в поисках «этнической ментальности»*: сб. статей / сост. А. В. Павлова. Санкт-Петербург: Антология, 2013. С. 160–240.
- Павлова 2013б: Павлова А. В. Предисловие составителя. *От лингвистики к мифу: Лингвистическая культурология в поисках «этнической ментальности»*: сб. статей / сост. А. В. Павлова. Санкт-Петербург: Антология, 2013. С. 5–24.
- Павлова, Безродный 2013: Павлова А. В., Безродный М. В. Хитрушки и единорог: из истории лингвонарциссизма. *От лингвистики к мифу: Лингвистическая культурология в поисках «этнической ментальности»*: сб. статей / сост. А. В. Павлова. Санкт-Петербург: Антология, 2013. С. 138–159.
- Падучева 1996: Падучева Е. В. Феномен Анны Вежбицкой. *Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание*. Москва, 1996. С. 5–32.
- Падучева 2000а: Падучева Е. В. Пространство в облиции времени и наоборот (К типологии метонимических переносов). *Логический анализ языка: Языки пространств*. Москва: Языки русской культуры, 2000. С. 237–254.
- Падучева 2000б: Падучева Е. В. Наблюдатель как экспериент «за кадром». *Слово о тексте и словаре: сб. статей к 70-летию академика Ю. Д. Апресяна*. Москва: Языки славянской культуры, 2000. С. 185–201.
- Падучева 2004: Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 608 с.
- Панцьо 2003: Панцьо С. Словотвірна структура деад'єктивів зі значенням предметності в лемківському діалекті. *Діалектологічні студії. 1: Діалект і пам'ятка* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 238–247.
- Пауфощима 1989: Пауфощима Р. Ф. Житель современной деревни как языковая личность. *Язык и личность*. Москва, 1989. С. 41–49.
- Пашкова 2000: Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2000. 19 с.
- Перебийніс_УМ: Перебийніс В. С. Модель. *Українська мова. Енциклопедія / співгол. ред ради: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 368–369.
- Перехвальская 2015: Перехвальская Е. В. Этнолингвистика: учебник для академического бакалавриата. Москва: Изд-во Юрайт, 2015. 352 с.
- Петрухин 1978: Петрухин В. Я. О картине мира у скандинавов-язычников (по «памятным камням» V–XI вв.). *Скандинавский сборник*. 1978. Т. 23. С. 148–165.
- Пименова 2007: Пименова М. В. О методе исследования концептов внутреннего мира человека. *Концептуальный анализ языка: современные направления исследования*: сб. науч. трудов / РАН. Ин-т языкознания. Москва; Калуга, 2007. С. 237–246.
- Пименова 2012а: Пименова М. В. Категории языка и культуры. *Система і структура східнослов'янських мов*: зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 6. С. 10–22.

- Пименова 2012б: Пименова М. В. Эквивалентные концепты. *Філологічні трактати*. 2012. № 1. Т. 4. С. 93–99.
- Пименова 2013: Пименова М. В. Типы концептов и этапы концептуального исследования. *Вестник Кемеровского государственного университета: Филология*. 2013. № 2 (54). Т. 2. С. 127–131.
- Пименова 2014: Пименова М. В. Языковая картина мира: учеб. пособие. 4-е изд., доп. Москва: ФЛИНТА, 2014. 108 с.
- Пиотровский 1966: Пиотровский Р. Г. Моделирование фонологических систем и методы их сравнения. Москва: Наука, 1966. 300 с.
- Плотников 1984: Плотников Б. А. Основы семасиологии. Минск: Высшая школа, 1984. 223 с.
- Плотнікова 2013: Плотнікова Н. Алгоритм аналізу лінгвокультурного концепту. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Poznan, 2013. Vol. I. P. 165–170.
- Плунгян 2001: Плунгян В. А. Приставка *под-* в русском языке: к описанию семантической сети. *Московский лингвистический журнал*. 2001. Т. 5. С. 95–124.
- Плунгян, Рахилина 1996: Плунгян В. А., Рахилина Е. В. Полисемия служебных слов: предлоги через и сквозь. *Русистика сегодня*. 1996. № 3. С. 1–17.
- Плунгян, Рахилина 2000: Плунгян В. А., Рахилина Е. В. По поводу «локалистской» концепции значения: предлог под. *Исследования по семантике предлогов*. Москва: Русские словари, 2000. С. 115–133.
- Погребная 2005: Погребная Н. А. Антонимический концепт *ДРУГ – ВРАГ* и *FRIEND – ENEMY*. *Инновации в образовании*. 2005. № 4. С. 67–75.
- Погребная 2006а: Погребная Н. А. Антонимический концепт в русском и английском языках: дис. ... канд. филол. наук / Белорусс. гос. ун-т. Минск, 2006. 226 с.
- Погребная 2006б: Погребная Н. А. Антонимические концепты *СЧАСТЬЕ – НЕСЧАСТЬЕ*, *HAPPINESS – MISFORTUNE*, *РАДОСТЬ – ГРУСТЬ*, *JOY – SADNESS* в наивной картине мира. *Концептосфера русского языка*. 2006. С. 270–273.
- Подорога 1995: Подорога В. Феноменология тела. Введение в философскую антропологию. Материалы лекционных курсов 1992–1994 годов. Москва: Ad Marginem, 1995. 341 с.
- Поістогова 2015: Поістогова М. В. Діалектний текст як джерело вивчення мотивів номінації. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* / за ред. П. Ю. Гриценка. Київ, 2015. С. 308–313.
- Полюга 2003: Полюга Л. Абстрактні слова в українських історичних словниках. *Волинь – Житомирщина*. 2003. № 10. 103–107.
- Полюжин 2002: Полюжин М. М. Концепти як співвідносні зі значенням слова поняття. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 32. С. 109–111.
- Полюжин 2006: Полюжин М. М. Про синкретичні теорії концепту. *Проблеми романо-германської філології*: зб. наук. праць. Ужгород: ЛІРА, 2006. С. 5–22.
- Полюжин 2015: Полюжин М. М. Поняття, концепт та його структура. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*.

- Теоретичні засади лінгвістичних досліджень*. Луцьк, 2015. Вип. 4. С. 214–224.
- Полюжин, Венжинович 2007: Полюжин М. М., Венжинович Н. Ф. Концепт як базова когнітивна сутність. *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наук. праць. Київ: КНУ, 2007. № 5. С. 182–184.
- Полякова 1988: Полякова Е. Н. От «арайны» до «яра». Русская народная географическая терминология Пермской области. Пермь: Перм. книж. изд-во, 1988. 180 с.
- Полякова 2006: Полякова Е. Н. Географические термины с корнем *-низ-* в русской речи пермского края. *Philological Studies*. 2006. Vol. 4. № 1. URL: <https://journals.ukim.mk/index.php/philologicalstudies/article/view/821/743>
- Пономарева 2007: Пономарева Н. В. Семантический и словообразовательный потенциал имен топологических зон *верх* / *низ* (на материале русского литературного языка): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Иркутск. гос. ун-т. Иркутск, 2007. 24 с.
- Попова 1996: Попова З. Д. Семантическое пространство языка как категория когнитивной лингвистики. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки*. 1996. № 1. С. 64–68.
- Попова 2001: Попова З. Д. Из истории когнитивного анализа в лингвистике. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики* / под. ред. И. А. Стернина. Воронеж: Воронежский ГУ, 2001. С. 7–17.
- Попова 2003: Попова З. Д. «Слабые места» публикаций по когнитивной лингвистике (к проблеме унификации и стабилизации лингвокогнитивной терминологии). *Язык. Этнос. Картина мира*. 2003. Вып. 1. С. 16–23.
- Попова Н. 2013: Попова Н. М. Моделювання національної концептосфери: семантичний аналіз та когнітивна інтерпретація. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. 2013. Вип. 31. С. 197–207.
- Попова, Стернин 1999: Попова З. Д., Стернин И. А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж, 1999. 312 с.
- Попова, Стернин 2001: Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, 2001. 190 с.
- Попова, Стернин 2007а: Попова З. Д., Стернин И. А. Семантико-когнитивный анализ языка. 2-е изд. Воронеж: Истоки, 2007. 250 с.
- Попова, Стернин 2007б: Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. Москва: Восток-Запад, 2007. 314 с.
- Постовалова 1988: Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира* / отв. ред. Б. А. Серебrenников. Москва: Наука, 1988. С. 8–69.
- Потапчук 2012: Потапчук І. М. Народна географічна термінологія в західноподільських говірках: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2012. 315 с
- Потебня 1922: Потебня А. А. Мысль и язык. Одесса: Госиздат Украины, 1922. 185 с.

- Потебня 1958: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Москва: Учпедгиз, 1958. Т. I–II. 536 с.
- Приходько 2006: Приходько А. Н. Языковое картирование мира в паттерне «концептосфера – концептополе – концептосистема». *Новое в когнитивной лингвистике*. Кемерово: Полиграфкомбинат, 2006. Вып. 8 / отв. ред. М. В. Пименова. С. 94–104.
- Приходько 2008: Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 332 с.
- Приходько 2012а: Приходько А. Н. Системная организация концептокорпуса. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Філологія*. 2012. Т. 15. № 2. С. 149–155.
- Приходько 2012б: Приходько А. Н. Антиконтраст как лингвокультурный феномен: паронимическое, стигматическое, эссенциальное. *Когниция, коммуникация, дискурс*. 2012. № 5. С. 37–51.
- Приходько 2013: Приходько А. Н. Концепты и концептосистемы: монография. Днепропетровск: Издатель Белая Е. А., 2013. 306 с.
- Прокопович 2006: Прокопович Л. Про семантичне наповнення мікроконцепту *гора* в українській поетичній мові. *Лексикографічний бюлетень* / за ред. В. Німчука. Київ, 2006. С. 96–99.
- Прохоров 1996: Прохоров Ю. Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. Москва: Изд-во ЛКИ, 1996. 224 с.
- Прохоров 2005: Прохоров Ю. Е. К проблеме «концепта» и концептосферы. *Язык, сознание, коммуникация*: сб. статей / отв. ред.: В. В. Красных, А. И. Изотов. Москва: МАКС Пресс, 2005. Вып. 30. С. 74–94.
- Прохоров 2016: Прохоров Ю. Е. В поисках концепта. 4-е изд. Москва: ФЛИНТА, 2008. 175 с.
- Пустовіт 2017а: Пустовіт І. В. Народні назви негативного рельєфу (на матеріалі говірок Лівобережної Черкащини). *Мовознавчий вісник*: зб. наук. праць / гол. ред. Г. І. Мартинова. Черкаси, 2017. Вип. 22–23. С. 97–102.
- Пустовіт 2017б: Пустовіт І. В. Номінація рельєфу в діалектних текстах Черкащини. *Література та культура Полісся*: зб. наук. праць / відп. ред. Г. В. Самойленко. Ніжин, 2017. Вип. 89. С. 100–108.
- Радченко, Закуткина 2004: Радченко О. А., Закуткина Н. А. Диалектная картина мира как идиоэтнический феномен. *Вопросы языкознания*. 2004. № 6. С. 25–48.
- Рахилина 1996: Рахилина Е. В. Локативность и вопрос. *Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность*. Санкт-Петербург: Наука, 1996. С. 27–51.
- Рахилина 1998: Рахилина Е. В. Когнитивная семантика: история, персоналии, идеи, результаты. *Семиотика и информатика*. Москва, 1998. Вып. 36. С. 274–323.
- Рахилина 2000: Рахилина Е. В. Когнитивный анализ предметных имён: семантика и сочетаемость. Москва: Русские словари, 2000. 416 с.

- Рахилина 2002: Рахилина Е. В. Основные идеи когнитивной семантики. *Современная американская лингвистика: фундаментальные направления*. 2-е изд., исп. и доп. Москва, 2002. С. 370–389.
- Рахилина 2008: Рахилина Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. Москва: Русские словари, 2008. 416 с.
- Ревзин 1967: Ревзин И. И. Метод моделирования и типология славянских языков. Москва: Наука, 1967. 300 с.
- Різник 2016: Різник В. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. 370 с.
- Родніна 1979: Родніна Л. О. Суфіксальний словотвір іменників. *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка, 1979. С. 57–118.
- Розина: Розина Р. Отношения производности в синхронии и диахронии (на материале современного русского сленга). URL: http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2006/materials/html/Rozina.htm#_ftnref1
- Розина 2005: Розина Р. И. Семантическое развитие слова в русском литературном языке и современном сленге: глагол. Москва: Азбуковник, 2005. 302 с.
- Руднев 1997: Руднев В. П. Словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты. Москва: Аграф, 1997. 384 с.
- Русанівський 1978: Русанівський В. М. Дієслово. *Історія української мови. Морфологія*. Київ, 1978. С. 535–341.
- Русанівський 1979: Русанівський В. М. Префіксальний словотвір. *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка, 1979. С. 228–284.
- Русанівський 1988: Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ: Наукова думка, 1988. 240 с.
- Рут 2008: Рут М. Э. Образная номинация в русской ономастике. Москва: Изд-во ЛКИ, 2008. 192 с.
- Рябець 1999: Рябець Л. В. Словозміна іменника в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Київ, 1999. 20 с.
- Сабадош 2013: Сабадош І. Розвиток лексики дикорослої трав'янистої флори в українській мові XIX – поч. XX ст. (родина губоцвіті). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2013. Вип. 18. С. 53–66.
- Сабадош 2019: Сабадош І. Українські назви рослин. Історія, етимологія. Ужгород: Вид-во УжНУ, 2019. 1031 с.
- Саяхова 1979: Саяхова Л. Г. Лексика как система и методика ее усвоения. Уфа: Изд-во Башк. ун-та, 1979. 88 с.
- СД 2018: Семантична деривація лексики в типологічному висвітленні: колективна монографія / кол. авт.; голов. ред. О. В. Деменчук. Рівне: РДГУ, 2018. 212 с.
- СД 2019: Семантична деривація лексики в аспекті міжмовних досліджень: колективна монографія / кол. авт.; голов. ред. О. В. Деменчук. Рівне: РДГУ, 2019. Т. 2: Історія та сьогодення філологічної науки. 150 с.

- Селіванова 1999: Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). Київ: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 1999. 148 с.
- Селиванова 2000: Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология: Монография. Киев: Фитосоциоцентр, 2000. 248 с.
- Селіванова 2004: Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): монографія. Київ; Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
- Селіванова 2006: Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
- Селіванова 2008: Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
- Селіванова 2010: Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. 844 с.
- Селиверстова 2004: Селиверстова О. Н. Труды по семантике. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 960 с.
- Семигіна 2012: Семигіна Т. В. Справедливість соціальна. *Енциклопедія для фахівців соціальної сфери* / заг. ред. І. Д. Зверева. Київ; Сімферополь: Універсум, 2012. С. 249–252.
- Серебреников 1988а: Серебреников Б. А. Как происходит отражение картины мира в языке. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира* / отв. ред. Б. А. Серебреников. Москва: Наука, 1988. С. 87–107.
- Серебреников 1988б: Серебреников Б. А. Предисловие. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира* / отв. ред. Б. А. Серебреников. Москва: Наука, 1988. С. 3–7.
- Симашко 2013: Симашко Т. В. Региональная языковая картина мира: на пути поиска определенности (вместо предисловия). *Язык и культура Русского Севера: к вопросу о региональной языковой картине мира: сб. науч. трудов* / сост., отв. ред. Т. В. Симашко. Архангельск, 2013. С. 9–17.
- Сисько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Донецьк, 1990. 100 с.
- Сіденко 2003: Сіденко Н. Географічна апелювативна лексика говірки села Куйбишеве Матвіїв-Курганського району Ростовської області. *Діалектологічні студії. 2: Мова і культура* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 112–119.
- Сікора 2018: Сікора Г. Львів у калейдоскопі лексикографії. *Діалектологічні студії. 11: Слово – словник – корпус* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2018. С. 65–84.
- Сікорська 1972: Сикорская З. С. Суффиксальное словообразование имен существительных в украинских говорах юго-восточного языкового пограничья (междуречье Айдара и Калитвы): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)». Киев, 1972. 29 с.
- Сікорська 2000: Сікорська З. С. Сучасна українська мова. Словотвір і морфеміка. Луганськ: Альма-матер, 2000. 174 с.

- Сікорська, Шарпило 1970: Сікорська З. С., Шарпило Б. А. Деякі закономірні риси системи словотворення іменників в українських говорах південно-східного мовного пограниччя. *Мовознавство*. 1970. № 3. С. 51–59.
- Сілецький 2008: Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти). *Вісник Львівського університету: Серія історична*. Львів, 2008. Вип. 43. С. 134–183.
- Сімович 2018: Сімович О. Символ і словник: точки перетину. *Діалектологічні студії*. 11: *Слово – словник – корпус* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2018. С. 104–113.
- Сімович 2020: Сімович О. Простір у мовно-фольклорній картині світу українців. *Діалектологічні студії*. 13: *Збірник пам'яті Наталі Хобзей* / відп. ред. П. Гриценко, Т. Ястремська. Львів, 2020. С. 260–281.
- Скаб 2008: Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: монографія. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.
- Сковорода 2011: Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Л. Ушкалова. Харків; Едмонтон; Торонто, 2011. 1400 с.
- Скороходько 1983: Скороходько Э. Ф. Семантические сети и автоматическая обработка текста. Киев, 1983. 218 с.
- Скороходько 1990: Скороходько Е. Ф. Сетевое моделирование лексики. *Использование ЭВМ в лингвистических исследованиях*. Киев: Наукова думка, 1990. С. 129–161.
- Скороходько_УМ: Скороходько Е. Ф. Семантична сітка. *Українська мова. Енциклопедія* / співгол. ред ради В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 577.
- Слышкин 2000: Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. Москва: Academia, 2000. 128 с.
- Слышкин 2004а: Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как системное образование. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2004. № 1. С. 29–34.
- Слышкин 2004б: Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Волгогр. гос. пед. ун-т. Волгоград, 2004. 39 с.
- Слободзяник 2016: Слободзяник О. З. Формування географічної лексики в українській мові XVI–XVIII століть: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2016. 283 с.
- Слободян 2017: Слободян О. В. Географічна народна термінологія українських східнословобожанських говірок Луганщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / ДЗ «Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка». Старобільськ, 2017. 586 с.
- Смирницкий 1954: Смирницкий А. И. К вопросу о слове (проблема тождества слова). *Труды Института языкознания*. Москва: ИЯ, 1954. Т. 4. С. 3–49.
- Смирницкий 1955: Смирницкий А. И. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства: материалы к курсам языкознания. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1955. 59 с.

- Сніжко 2013: Сніжко Н. В. Системний підхід до вивчення динаміки лексичного складу української мови кінця XVIII – поч. XXI ст. *Українська мова*. 2013. № 3. С. 110–127.
- Сніжко 2016: Сніжко Н. В. Українська ідеографія: історія, сучасний стан та перспективи. *Українська мова*. 2016. № 3. С. 28–43.
- Соболева 1972: Соболева П. А. Моделирование словообразования. *Проблемы структурной лингвистики*. 1971 / отв. ред. С. К. Шаумян. Москва: Наука, 1972. С. 165–212.
- Соболева 1980: Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия. Москва: Наука, 1980. 294 с.
- Соломоник 1995: Соломоник А. Семиотика и лингвистика. Москва: Молодая гвардия, 1995. 346 с.
- Сороколетов 1978: Сороколетов Ф. П. К вопросу о системных отношениях в лексике народных говоров. *Диалектная лексика*. 1975. Ленинград: Наука, 1978. С. 14–24.
- Софронова 2002: Софронова Л. А. Три мира Григория Сковороды. Москва: Индрик, 2002. 462 с.
- Степанов 1975: Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. Москва: Наука 1975. 312 с.
- Степанов 1985: Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка (Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства). Москва: Наука, 1985. 336 с.
- Степанов 1994: Степанов Ю. С. Пространство и миры – новый, «воображаемый», «ментальный» и прочие. *Философия языка: в границах и вне границ. Международная серия монографий*. Харьков: Око, 1994. Т. 2. С. 3–18.
- Степанов 2004: Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. 3-е, изд. испр. и доп. Москва: Академический Проект, 2004. 992 с.
- Степанов 2007: Степанов Ю. С. Концепты. Тонкая плёнка цивилизации. Москва: Языки славянских культур, 2007. 604 с.
- Степанов, Проскурин 1993: Степанов Ю. С., Проскурин С. Г. Константы мировой культуры: алфавиты и алфавитные тексты в периоды двоеверия. Москва: Наука, 1993. 158 с.
- Степанова 1975: Степанова М. Д. Вопросы моделирования в словообразовании и условия реализации моделей. *Вопросы языкознания*. 1975. № 4. С. 53–63.
- Стернин 1985: Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. Воронеж, 1985. 253 с.
- Стернин 1999: Стернин И. А. Концепт и языковая семантика. *Связи языковых единиц в системе и реализации: межвуз. сб. науч. трудов / редкол.: Н. Н. Болдырев (отв. ред.) и др. Тамбов: ТГУ им. Г.Р. Державина, 1999. Вып. 2. С. 69–75.*
- Стернин 2001: Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*: научное издание / под ред. И. А. Стернина. Воронеж: ВГУ, 2001. С. 58–65.
- Стернин 2004: Стернин И. А. Когнитивная интерпретация в лингвокогнитивных исследованиях. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2004. № 1. С. 65–70.

- Струганець 2015: Струганець Л. Моделювання лексико-семантичних процесів за допомогою комп'ютерного програмування. Тенденції розвитку української лексики та граматики. Варшава; Івано-Франківськ, 2015. Ч. II / за ред. І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк. С. 14–25.
- Струганець 2018: Струганець Л. Основні типи змін у лексико-семантичній системі української мови. *Лексика на перетині наукових парадигм*: колективна монографія / за ред. Л. Струганець. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2018. С. 26–37.
- Струганець, Струганець 2018: Струганець Л., Струганець Ю. Слово у лексико-семантичній системі. *Лексика на перетині наукових парадигм*: колективна монографія / за ред. Л. Струганець. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2018. С. 6–21.
- Тараненко 1989: Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. Киев: Наукова думка, 1989. 254 с.
- Тараненко_УМа: Тараненко О. О. Енантіосемія. *Українська мова. Енциклопедія / співгол.* ред ради В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 172–174.
- Тараненко_УМб: Тараненко О. О. Лексичне значення. *Українська мова. Енциклопедія / співгол.* ред ради В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 307–309.
- Телия 1977: Телия В. Н. Вторичная номинация и ее виды. *Языковая номинация (Виды наименований)*. Москва: Наука, 1977. С. 129–221.
- Телия 1988а: Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспресивно-оценочная функция. *Метафора в языках и тексте*. Москва: Наука, 1988. С. 26–52.
- Телия 1988б: Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира* / отв. ред. Б. А. Серебренников. Москва: Наука, 1988. С. 173–204.
- Телия 1996: Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический, культурологический аспекты. Москва: Наука, 1996. 284 с.
- Телия 1997: Телия В. Н. Образ пространства в русской идиоматике. *Категоризация мира: пространство и время*: материалы научной конференции. Москва: «Диалог – МГУ», 1997. С. 31–47.
- Тышківська 1987: Тышківська Н. Я. Семантико-словообразовательная структура гнезд слов со значением чувств в современном украинском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Киев, 1987. 24 с.
- Тихомиров 1956: Тихомиров М. Н. Древнерусские города. 2-е изд., дополн. и перераб. Москва: Гос. изд-во политической литературы, 1956. 475 с.
- Тихомиров 2013: Тихомиров О. Д. Просторовий вимір права: проблеми методологічного осмислення. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1–2. С. 215–221.
- Тихонов 1970: Тихонов А. Н. Множественность словообразовательной структуры слова в русском языке. *Русский язык в школе*. 1970. № 4. С. 79–89.
- Тихонов 1971: Тихонов А. Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря русского языка: курс лекций. Самарканд, 1971. 388 с.

- Тихонов 1972: Тихонов А. Н. Синхрония и диахрония в словообразовании. *Актуальные проблемы русского словообразования*. Самарканд, 1972. Т. 1. С. 351–379.
- Тихонов 1974а: Тихонов А. Н. Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. Москва, 1974. 35 с.
- Тихонов 1974б: Тихонов А. Н. Гнездование однокоренных слов. *Исследования по славянской филологии*. Москва, 1974. С. 307–318.
- Тихонов 1978: Тихонов А. Н. Словообразовательные и корневые гнезда слов. *Восточнославянское и общее языкознание*. Москва, 1978. С. 270–274.
- Тихонов 1982: Тихонов А. Н. Проблемы изучения комплексных единиц словообразования. *Актуальные проблемы русского словообразования*. Ташкент, 1982. С. 3–13.
- Тихонов, Авина 1982: Тихонов А. Н., Авина Н. Ю. Диахронические аспекты изучения словообразовательного гнезда. *Актуальные проблемы русского словообразования*. Ташкент; Укитувчи, 1982. С. 383–388.
- Тихонов, Пардаев 1989: Тихонов А. Н., Пардаев А. С. Роль гнезд однокорневых слов в системной организации лексики: отраженная синонимия, отраженная антонимия, отраженная омонимия. Ташкент: Фан, 1989. 141 с.
- Тищенко 2017: Тищенко Т. «Словник східноподільських говірок» як відображення номінаційних процесів у східноподільському ареалі української мови. *Філологічний часопис*. 2017. Вип. 2 (10). С. 216–226.
- Ткачук 2015: Ткачук М. М. Метатекст редуکتивної говірки. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* / за ред. П. Ю. Гриценка. Київ, 2015. С. 384–393.
- Толстая 1989: Толстая С. М. Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней культуры. *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы*. Москва, 1989. С. 215–229.
- Толстая 1997: Толстая С. М. Город Иерусалим, гора Сион и царь Давид. *Живая старина*. 1997. № 3. С. 31–35.
- Толстая 2002а: Толстая С. М. Категория признака в символическом языке культуры. *Признаковое пространство культуры*. Москва, 2002. С. 9–15.
- Толстая 2002б: Толстая С. М. Мотивационные семантические модели и картина мира. *Русский язык в научном освещении*. 2002. № 1(3). С. 112–127.
- Толстая 2007: Толстая С. М. К понятию культурных кодов. *Сборник статей к 60-летию Альберта Каишуловича Байбурина*. *Studia Ethnologica*. Санкт-Петербург, 2007. С. 23–31.
- Толстая 2008: Толстая С. М. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе. Москва: Индрик, 2008. 528 с.
- Толстая 2010: Толстая С. М. Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 368 с.

- Толстая 2013а: Толстая С. М. Коды культуры и культурные концепты. Толстой Н. И., Толстая С. М. *Славянская этнолингвистика: вопросы теории*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2013. С. 109–113.
- Толстая 2013б: Толстая С. М. Постулаты московской этнолингвистики. Толстой Н. И., Толстая С. М. *Славянская этнолингвистика: вопросы теории*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2013. С. 68–82.
- Толстая 2015: Толстая С. М. Образ мира в тексте и ритуале. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. 528 с.
- Толстой 1963: Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. *Вопросы языкознания*. 1963. № 1. С. 29–45.
- Толстой 1966: Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. II. *Вопросы языкознания*. 1966. № 5. С. 16–36.
- Толстой 1968: Толстой Н. И. Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии. *Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов*. Доклады советской делегации. Москва, 1968. С. 339–365.
- Толстой 1969: Толстой Н. И. Славянская географическая терминология (семасиологические этюды). Москва: Наука, 1969. 262 с.
- Толстой 1995: Толстой Н. И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва, 1995. 515 с.
- Толстой 1997а: Толстой Н. И. Избранные труды. Москва, 1997. Т. 1. Славянская лексикология и семасиология. 521 с.
- Толстой 1997б: Толстой Н. И. О природе связей бинарных противопоставлений типа правый–левый, мужской–женский. *Языки культуры и проблемы переводимости* / отв. ред. Б. А. Успенский. Москва: Наука, 1987. С. 169–183.
- Толстой 2013: Толстой Н. И. Язык и культура. Толстой Н. И., Толстая С. М. *Славянская этнолингвистика: вопросы теории*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2013. С. 7–18.
- Топіха 1998: Топіха В. А. Множинність словотвірної мотивації дієслів у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Київ, 1998. 17 с.
- Топоров 1980: Топоров В. Модель мира. *Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т.* / гл. ред. С. А. Токарев. Москва: Советская энциклопедия, 1980. Т. 2. С. 161–164.
- Топоров 1983: Топоров В. Н. Пространство и текст. *Текст: Семантика и структура*. Москва: Наука, 1983. С. 227–285.
- Топоров 2004а: Топоров В. Н. О понятии места, его внутренних связях, его контексте (значение, смысл, этимология). *Язык культуры: Семантика и грамматика. К 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923–1996)* / отв. ред. С. М. Толстая. Москва: Индрик, 2004. С. 12–106.
- Топоров 2004б: Топоров В. Н. Исследования по этимологии и семантике. Москва: Языки славянской культуры, 2004. Т. 1: Теория и некоторые частные ее приложения. 816 с.

- Топоров 2010: Топоров В. Мировое дерево. *Универсальные знаковые комплексы*. Москва, 2010. Т. 1–2. 448 + 496 с.
- Топорова 1994: Топорова Т. В. Семантическая структура древнегерманской модели мира. Москва: Радикс, 1994. 192 с.
- Торопцев 1980: Торопцев, И. С. Словопроизводственная модель. Воронеж: ВГУ, 1980. 148 с.
- Тропина 2003: Тропина Н. П. Семантическая деривация: мультипарадигмальное исследование. Херсон, 2003. 336 с.
- Тропина 2009: Тропина Н. П. Мультипарадигмальный подход к исследованию семантических процессов в лексике. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*: зб. наук. праць. 2009. Вип. X. С. 84–89.
- Тропина 2012: Тропина Н. П. Стабильное и новое в языковой картине мира русского этноса сквозь призму семантической деривации. *Слов'янський збірник*. 2012. Вип. 16. С. 184–197. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/slzb_2012_16_28
- Тропина 2018: Тропина Н. П. Семантическая деривация как способ пополнения словаря и лингвистический концепт. *Семантична деривація лексики в типологічному висвітленні*. Рівне: РДГУ, 2018. Т. 1: Історія та сьогодення філологічної науки / кол. авт.; голов. ред. О. В. Деменчук. С. 48–60.
- Трубачев 1980: Трубачев О. Н. Реконструкция слов и значений. *Вопросы языкознания*. 1980. № 3. С. 3–14.
- Трубачев 1988: Трубачев О. Н. Приемы семантической реконструкции. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции*. Москва, 1988. С. 197–222.
- Турчин 1990: Турчин Е. Лексика питания в украинских восточнополесских говорах: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Киев, 1990. 22 с.
- Турчин 2012: Турчин Е. Назви їжі на Східному Поліссі. Львів: Українська академія друкарства, 2012. 347 с.
- Уваров 1996: Уваров М. С. Бинарный архетип. Эволюция идеи антиномизма в истории европейской философии и культуры. Санкт-Петербург: Изд-во БГТУ, 1996. 214 с. URL: http://sofik-rgi.narod.ru/avtori/binarniy_arxetyp/index.htm
- Уилрайт 1990: Уилрайт Ф. Метафора и реальность. *Теория метафоры*. Москва: Прогресс, 1990. С. 82–109.
- Улуханов 1971: Улуханов И. С. Словообразовательная мотивация и ее виды. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. 1971. Т. 30. Вып. 1. С. 37–46.
- Улуханов 1977: Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания / отв. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1977. 256 с.
- Улуханов 1979: Улуханов И. С. Словообразовательные отношения между частями речи. *Вопросы языкознания*. 1979. № 4. С. 101–110.
- Улуханов 1992а: Улуханов И. С. Мотивация и производность (о возможности синхронно-диахронического описания языка). *Вопросы языкознания*. 1992. № 2. С. 5–18.
- Улуханов 1992б: Улуханов И. С. О степенях словообразовательной мотивированности слов. *Вопросы языкознания*. 1992. № 5. С. 74–89.

- Улуханов 1996: Улуханов И. С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. Москва, 1996. 224 с.
- Улуханов 2015: Улуханов И. С. Мотивация в словообразовательной системе русского языка. Москва: Ленанд, 2015. 320 с.
- Урысон 1998: Урысон Е. В. Языковая картина мира vs обиходные представления (модель восприятия в русском языке). *Вопросы языкознания*. 1998. № 2. С. 3–21.
- Урысон 2003: Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике. Москва: Языки славянской культуры, 2003. 224 с.
- Урысон 2019: Урысон Е. В. Иерархия значений многозначного слова: к постановке проблемы. *Русский язык в научном освещении*. 2019. № 1. С. 46–57.
- Урманчеева 2013: Урманчеева И. С. «Деревянные» образы в экспрессивных наименованиях человека (на материале вологодских говоров). *Язык и культура Русского Севера: к вопросу о региональной языковой картине мира*: сб. науч. тр. / сост., отв. ред. Т. В. Симашко. Архангельск, 2013. С. 89–96.
- УСС_П: Украинский семантический словарь. Проспект / М. М. Пешак, Н. Ф. Клименко, Е. А. Карпиловская и др.; отв. ред. М. М. Пешак; АН УССР, Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. Киев: Наукова думка, 1990. 264 с.
- Уфимцева 1962: Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы. Москва: Наука, 1962. 287 с.
- Уфимцева 1986: Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принципы семасиологического описания лексики. Москва: Наука. 240 с.
- Уфимцева 1988: Уфимцева А. А. Роль лексики в познании человеком действительности и формировании языковой картины мира. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира* / отв. ред. Б. А. Серебренников. Москва: Наука, 1988. С. 108–140.
- Уфимцева Н.1994: Уфимцева Н. В. Этнические ритмы и стереотипы культуры. *Язык, сознание, этнос, культура: теория и прагматика. Материалы XI Всероссийского симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации*. Москва, 1994. С. 98–100.
- Ушкалов 2016: Ушкалов Л. «Кинь коперниківські сфери!» Містична астрономія Сковороди. *Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні*: зб. наук. праць / за заг. ред. О. Петрука. Львів, 2016. С. 241–262.
- Федурко 2003: Федурко М. Ю. Морфонологія відіменникового словотворення. Київ; Дрогобич: Вимір, 2003. 271 с.
- Федурко, Огар 2013: Федурко М., Огар А. Концепти земля й небо крізь призму словотворення. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*: зб. наук. праць / гол. ред. М. Федурко; Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. Дрогобич: Посвіт, 2013. С. 272–279.
- Филин 1982: Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов. *Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания*. Москва: Наука, 1982. С. 227–238.

- Филлмор 1983а: Филлмор Ч. Об организации семантической информации в словаре. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, 1983. Вып. 14. Проблемы и методы лексикографии. С. 23–60.
- Филлмор 1983б: Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Радуга, 1983. Вып. 12. Прикладная лингвистика. С. 74–122.
- Флягина 2012: Флягина М. Ф. *Верх и низ* как основные образы географического пространства (на материале географической лексики донских говоров). *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2012. № 6 (70). С. 65–68.
- Фоменко 2004: Фоменко Ю. В. Что стоит за термином «концепт»? *Вестник Омского университета*. 2004. № 4. С. 113–116.
- Фроляк 2003: Фроляк Л. Етномовні факти в основі генетичної класифікації новостворених східностепових говірок. *Діалектологічні студії. 2: Мова і культура* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 11–21.
- Фроляк 2005: Фроляк Л. Корелятивна система приголосних за дзвінкістю/глухістю у східно-степових говірках. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2005. С. 75–86.
- Фрумкина 1992: Фрумкина Р. М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога (концепт, категория, прототип). *Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы*. Москва, 1992. С. 2–7.
- Фрумкина 1995: Фрумкина Р. М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? *Язык и наука 20 века* / ред. Ю. С. Степанов. Москва, 1995. С. 74–117.
- Хайдеггер 1986: Хайдеггер М. Время картины мира. *Новая технократическая волна на Западе* / пер. с нем. В. В. Бибихина. Москва, 1986. С. 41–62. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/6330>
- Харьківська 2015: Харьківська О. В. Суфіксальний словотвір апелятивних іменників в українських говорах Закарпаття: дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2015. Ужгород, 2015. 396 с.
- Хобзей 2019: Хобзей Н. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія / упоряд. О. Сімович. Львів, 2019. 832 с.
- Холодъон 2014: Холодъон О. М. Дієслівна лексика на позначення темпу мовлення як фрагмент мовної картини світу діалектоносіїв Східного Полісся. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст* / за ред. П. Ю. Гриценка. Київ, 2014. С. 495–500.
- Холодъон 2017а: Холодъон О. М. Особливості реалізації архісеми 'говорити' у східнополіських говірках як відображення моделі мовної картини світу діалектоносіїв. *Діалекти в синхронії та діахронії: Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології* / за ред. П. Ю. Гриценка. Київ, 2014. С. 450–463.
- Холодъон 2017б: Холодъон О. М. Семантична варіативність дієслівної лексики в східнополіському діалекті: автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Київ, 2017. 20 с.

- Храбан 2014а: Храбан Т. Є. Концептуальний аналіз як один з основних дослідницьких методів когнітивної лінгвістики. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*: зб. наук. праць. Київ, 2014. Вип. 26. С. 285–292.
- Храбан 2014б: Храбан Т. Є. Концептосфера як сукупність концептів у когнітивній лінгвістиці. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки*. 2014. № 27. С. 74–79.
- Цивьян 1973: Цивьян Т. В. О некоторых способах отражения в языке оппозиции *ВНУТРЕННИЙ* / *ВНЕШНИЙ*. *Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков* / отв. ред. А. А. Зализняк. Москва: Наука, 1973. С. 242–261.
- Цивьян 1990: Цивьян Т. В. Лингвистические основы балканской картины мира / отв. ред. В. Н. Топоров. Москва: Наука, 1990. 207 с.
- Цивьян 2006: Цивьян Т. В. Модель мира и ее лингвистические основы. Москва: КомКнига, 2006. 280 с.
- Чаган 2019: Чаган О. Назви опалювальних споруд та їх конструктивних частин у бойківських говірках. *Gwary dziś*. Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 2019. Т. XI. S. 55–66.
- Чаган 2020: Чаган О. І. Назви покрівельних матеріалів у бойківських говірках. *Мовознавчий вісник*: зб. наук. праць. Черкаси, 2020. Вип. 28. С. 84–91.
- Черепанова 1983: Черепанова Е. А. Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья (опыт семантической классификации). *Полесский этнолингвистический сборник. Материалы и исследования* / под ред. Н. И. Толстого. Москва: Наука, 1983. С. 173–190.
- Чернейко 1978: Чернейко Л. О. Понятие лексико-семантической парадигмы и его использование при описании диалектных систем (на материале архангельских говоров). *Филологические науки*. 1978. № 6. С. 85–96.
- Чернейко 1995: Чернейко Л. О. Гештальтная структура абстрактного имени. *Научные доклады высшей школы. Филологические науки*. 1995. № 4. С. 73–83.
- Чернейко 1997: Чернейко Л. О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени. Москва, 1997. 352 с.
- Чернейко 2005: Чернейко Л. О. Базовые понятия когнитивной лингвистики в их взаимосвязи. *Язык, сознание, коммуникация*: сб. статей / отв. ред.: В. В. Красных, А. И. Изотов. Москва: МАКС Пресс, 2005. Вып. 30. С. 43–73.
- Чернейко 2016: Чернейко Л. О. «Лексическая ассимиляция»: сфера действия и основания для типологии. *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова*. 2016. Т. 7. С. 208–227.
- Шведова 1999: Шведова Н. Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским семантическим словарем». *Вопросы языкознания*. 1999. № 1. С. 3–16.
- Шведова 2005: Шведова Н. Ю. Русский язык: Избранные работы. Москва: Языки славянской культуры, 2005. 638 с.
- Шевельов 1951: Шевельов Ю. [Шерех Ю.] Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 402 с.

- Шевельов 2002: Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / пер. з англ. Харків, 2002. 1054 с.
- Шийка 2013: Шийка С. В. Народна географічна термінологія Ровенщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. Київ, 2013. 288 с.
- Шийка 2015: Шийка С. В. Народна географічна термінологія Ровенщини на позначення нейтрального рельєфу. *Записки з ономастики*. 2015. Вип. 18. С. 758–767.
- Шило 1982: Шило Г. Ф. Будівельна лексика в західноукраїнських говорах. *Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: тези доповідей*. Ужгород, 1982. С. 117–118.
- Ширшов 1980: Ширшов И.А. Множественная мотивация и принципы ее изучения. *Актуальные проблемы русского словообразования*. Ташкент, 1980. С. 21–23.
- Ширшов 1981: Ширшов И. А. Множественность словообразовательной мотивации в современном русском языке. Москва: Наука, 1981. 117 с.
- Ширшов 1983: Ширшов И. А. Множественность словообразовательной мотивации в современном русском языке: автореф. дисс. ... д-ра. філол. наук: спец.: 10.02.01. Москва, 1983. 33 с.
- Ширшов 1991: Широв И. А. Теоретические проблемы гнездования. *Принципы составления гнездового Толково-словообразовательного словаря современного русского языка*. Грозный, 1991. С. 41–43.
- Ширшов 1996: Ширшов И. А. Границы словообразовательного гнезда. *Филологические науки*. 1996. № 5 С. 43–54.
- Ширшов 1999: Ширшов И. А. Теоретические проблемы гнездования. Москва: Прометей, 1999. 236 с.
- Шмелев 1964: Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. Москва, 1964. 244 с.
- Шмелев 1973: Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). Москва: Наука, 1973. 280 с.
- Шмелев 2002: Шмелев Д. Н. О третьем измерении лексики. *Шмелев Д. Н. Избранные труды по русскому языку*. Москва, 2002. С. 60–71.
- Шмелев А. 2002: Шмелев А. Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю. Москва: Языки славянской культуры, 2002. 224 с.
- Шмелев А. 2009: Шмелев А. Д. Русская языковая картина мира: системные сдвиги. *Мир русского слова*. 2009. № 4. С. 14–21.
- Шмігер 2018: Шмігер Т. Перекладознавчий аналіз – теоретичні та прикладні аспекти: давня українська література сучасними українською та англійською мовами. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. 510 с.
- Шульгач 1998: Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). Київ, 1998. 368 с.
- Шумейкіна 2009: Шумейкіна А. Сучасний підхід до аналізу семантичної структури багатозначного слова. *Рідний край: науковий публіцистичний художньо-літературний альманах*. Полтава: АСМІ, 2009. Вип. 1 (20). С. 62–68. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1288/1/Shumey.pdf>

- Щур 1974: Щур Г. С. Теории поля в лингвистике. Москва: Наука, 1974. 255 с.
- Юдін 2011: Юдін О. В. Етнолінгвістичне вивчення народної культури і проблема дефініювання. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011. Вип. 52. С. 12–24.
- Юрчук 1979: Юрчук Л. А. Суфіксальний дієслівний словотвір. *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка, 1979. С. 171–210.
- Яковина 2014: Яковина О. Герметичність пророчого тексту Тараса Шевченка «Бували війни й військовій сварі...» як пошук вербалізації поетом національної ідентичності. *Культурологічна думка*. 2014. № 7. С. 36–41.
- Яковлева 1994а: Яковлева Е. С. Фрагмент русской языковой картины времени. *Вопросы языкознания*. 1994. № 5. С. 73–89.
- Яковлева 1994б: Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира. Модели пространства, времени и восприятия. Москва: Гнозис, 1994. 344 с.
- Яковлева 1998: Яковлева Е. С. О понятии «культурная память» в применении к семантике слова. *Вопросы языкознания*. 1998. № 3. С. 43–73.
- Якушкина 2002: Якушкина Е. И. Оппозиции *прямой-кривой* и *прямой-обратный* и их культурные коннотации. *Признаковое пространство культуры* / отв. ред. С. М. Толстая. Москва: Индрик, 2002. С. 163–183.
- Янко-Триницкая 1966: Янко-Триницкая Н. А. Наименование лиц женского пола существительными женского и мужского рода. *Развитие словообразования современного русского языка*. Москва: Наука, 1966. С. 167–210.
- Янко-Триницкая 2001: Янко-Триницкая Н. А. Словообразование в современном русском языке. Москва: Индрик, 2001. 503 с.
- Янценецкая 1979: Янценецкая М. Н. Семантические вопросы теории словообразования. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1979. 242 с.
- Янценецкая 1991: Семантические вопросы словообразования. Производящее слово / под. ред. М. Н. Янценецкой. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1991. 237 с.
- Ястремська 2003: Ястремська Т. «Третье измерение» диалектной лексики как системы. *II Международная научная конференция «Язык и культура»: тезисы докладов*. Москва: ИРЯ им. В. В. Виноградова, 2003. С. 153–154.
- Ястремська 2007: Ястремська Т. Лексика пастухування гуцульського говору у форматі мотиваційного словника. *Gwary dziś*. Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 2007. Т. IV. S. 123–131.
- Ястремська 2008а: Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування / відп. ред. П. Гриценко. Львів, 2008. 424 с.
- Ястремська 2008б: Ястремська Т. Мотиваційний словник лексики пастухування гуцульського говору. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 3, кн. 2. С. 178–183.
- Ястремська 2008в: Ястремська Т. Явище мотивації та його відображення в лексикографії. *Українське мовознавство. До 100-річчя публікації «Словаря*

- української мови» за редакцією Б. Грінченка. Київ: Вид-во КНУ ім. Тараса Шевченка, 2008. С. 265–267.
- Ястремська 2011: Ястремська Т. Діалектний простір Галичини: говірки української мови. *Українська мова в Галичині: історичний вимір* / відп. ред.: Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. Львів, 2011. С. 55–106.
- Ястремська 2012: Ястремська Т. Збереження другого повноголосся в говірках південно-західного наріччя. *TeKa Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych* / pod. red. M. Borciuch, L. Frolak. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2012. T. VII. S. 64–72.
- Ястремська 2015: Ястремська Т. Система дериватів із коренем *-верх-*: історичний та діалектний виміри. *Діалектологічні студії. 10: Традиції і новаторство* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2015. С. 370–392.
- Ястремська 2016а: Ястремська Т. Деривати з коренем *-верх-* у говорах південно-західного наріччя: семантичний аспект. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*: зб. наук. праць / гол. ред. М. Є. Скиба; відп. за випуск М. М. Торчинський. Хмельницький: ФОП Бідюк Є.І., 2016. Вип. 10. Т. 3. С. 278–282.
- Ястремська 2016б: Ястремська Т. Словотвірне гніздо з вершиною *-верх-* у говорах південно-західного наріччя: моделі деривації. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. праць / відп. ред. І. В. Сабадош. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2016. Вип. 21. С. 192–197.
- Ястремська 2016в: Ястремська Т. Межі діалектного простору: південно-західне наріччя. *У координатах мови: зб. наук. праць на пошану Професора Лідії Коць-Григорчук* / відп. за вип. О. М. Костів. Львів: ПАІС, 2016. С. 108–126.
- Ястремська 2017а: Ястремська Т. Семантична опозиція *gori – doli* в говірках південно-західного наріччя української мови. *Gwary Dziś*. Poznań, 2017. V. 9. S. 159–174.
- Ястремська 2017б: Ястремська Т. Динаміка семантичної структури лексеми *верх* у говірках південно-західного наріччя. *Діалекти в синхронії та діахронії: Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології* / відп. ред. П. Ю. Гриценко. Київ: ТОВ «КММ», 2017. С. 502–514.
- Ястремська 2017в: Ястремська Т. Динаміка словотвірного гнізда з вершиною *-верх-*. *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht. Діалог мов – діалог культур. Україна і світ: VII Міжнар. наук. Інтернет-конференція з україністики* / Herausgegeben von O. Novikova, U. Schweier, P. Hilkes. München. 2017. С. 183–190, 794–802.
- Ястремська 2017г: Ястремська Т. До проблеми кореляції формальної і семантичної структури дериватів із коренем *-верх-*. *Język w regionie – region w języku. II*. Poznań, 2017. S. 121–140.
- Ястремська 2017г: Ястремська Т. Динаміка семантичних змін у гуцульських говірках. *Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w w XXI wieku* / pod red. D. K. Rembiszewskiej. Warszawa: Wyd-wo IS PAN, 2017. S. 81–96.

- Ястремська 2017д: Ястремська Т. Словотвірне гніздо: проблема множинної мотивації. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна* / відп. за вип. О. М. Костів. Львів, 2017. Вип. 64, ч. 1. С. 119–129.
- Ястремська 2018а: Ястремська Т. Епідигматичний діалектний словник: ідея, концепція, засади. *Діалектологічні студії. 11: Слово – словник – корпус* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2018. С. 273–301.
- Ястремська 2018б: Ястремська Т. Система дериватів у контексті лексикографії. *IX Міжнародний конгрес українців. Мовознавство. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України)* / гол. ред. Г. Скрипник. Київ: Вид-во ІМФЕ, 2018. С. 588–599.
- Ястремська 2018в: Ястремська Т. Прислівники місця в говорах української мови: статична локалізація. *Лінгвістика: зб. наук. праць* / гол. ред. К. Д. Глуховцева. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2018. № 1 (38) С. 70–84.
- Ястремська 2018г: Ястремська Т. Семантична опозиція «верх» – «низ»: прислівники в говорах української мови (епідигматичний аспект). *Gwary Dziś. Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM*, 2018. Vol. 10. S. 59–78.
- Ястремська 2019а: Ястремська Т. Проблема частиномовного (не)розрізнення: прислівник чи конструкція «прийменник іменник»? *Філологічний часопис* / гол. ред. О. Ю. Зелінська. Умань. 2019. № 1 (13). С. 165–175.
- Ястремська 2019б: Ястремська Т. Локативні прислівники в говірках української мови: лексикографічне моделювання. *Prace filologiczne. Warszawa*, 2019. T. LXXIV. S. 67–78.
- Ястремська 2019в: Ястремська Т. Концепт «верх»: лексико-семантична інтерпретація в діалектному просторі. *Діалектологічні студії. 12. Діалект і пам'ятка* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2019. С. 163–239.
- Ястремська 2019г: Ястремська Т. До проблеми семантичного аналізу дериватів у говірках української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2019. Т. ССLXXII: Праці Філологічної секції*. С. 460–478.
- Ястремська 2020а: Ястремська Т. Слово *gori*: лексикографічна інтерпретація. *Галлактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк* / відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ, 2020. С. 237–244.
- Ястремська 2020б: Ястремська Т. Картина світу і концепт: проблема (пере)осмислення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. І. Соляр, упоряд. М. Романюк. Львів, 2020. Вип. 33. С. 394–410.
- Ястремська 2020в: Ястремська Т. Реалізація просторової семантики дериватів. *Діалектологічні студії. 13: Збірник пам'яті Наталі Хобзей* / відп. ред.: П. Гриценко, Т. Ястремська. Львів, 2020. С. 405–417.
- Ястремська 2021: Ястремська Т. Концепт *низ*: семантика базових слів. *Gwary Dziś. Vol. 14. 2021. S. 113–137.*

- Bartmiński 1985: Bartmiński J. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. III* / pod red. M. Basaja i D. Rytel. Ossolineum, 1985. S. 25–53.
- Bartmiński 1986: Bartmiński J. Językowy obraz świata a spójność tekstu. *Teoria tekstu* / J. Bartmiński, R. Tokarski; pod red. T. Dobrzyńskiej. Ossolineum, 1986. S. 65–81.
- Bartmiński 1999: Bartmiński J. Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. *Językowy obraz świata* / pod. red. J. Bartmińskiego. Lublin: Wyd. UMCS, 1999. S. 103–120.
- Barcelona 2000: Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective / ed. A. Barcelona. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 2000. 356 p.
- Bartmiński 2007: Bartmiński J. Językowe podstawy obrazu świata. 2-e wyd. Lublin, 2007. 283 s.
- Barcelona 2005a: Barcelona A. Metaphor. *Strazny Ph. Encyclopedia of Linguistics*. New York: Fitzroy Dearborn, 2005. P. 677–678.
- Barcelona 2005b: Barcelona A. Metonymy. *Strazny Ph. Encyclopedia of Linguistics*. New York: Fitzroy Dearborn, 2005. P. 680–682.
- Chomko 2015: Chomko J. Словообразовательное гнездо с вершиной земля в русском языке. *Studia wschodniosłowiańskie*. 2015. T. 15. S. 197–208.
- Evans, Green 2006: Evans V., Green M. Cognitive linguistics: an introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd., 2006. 830 p.
- Fillmore 1967: Fillmore Ch. Case for Case. Ohio: Ohio State University, 1967. 136 p.
- Fillmore 1977: Fillmore Ch. The Case for Case Reopened. *Syntax and semantics* / ed.: P. Cole, J. M. Sadock. N.Y. etc., 1977. Vol. 8. P. 59–81.
- Gala 2002: Gala S. O potrzebie badań słowotwórstwa gwarowego. *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejniewi*. Łódź, 2002. S. 147–154.
- Geeraerts 1993: Geeraerts D. Cognitive semantics and the history of philosophical epistemology. *Conceptualizations and mental processing in language*. New York: Mouton de Gruyter, 1993. P. 53–79.
- Grady 2007: Grady J. Metaphor. *Geeraerts D. The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: OUP, 2007. P. 188–213.
- Grzegorzczkowska 1990: Grzegorzczkowska R. Pojęcie językowego obrazu świata. *Językowy obraz świata* / red. J. Bartmiński. Lublin, 1990. S. 41–49.
- Guiraud 1964: Guiraud P. La Sémantique. Paris, 1964. 126 p.
- Heidegger 1950: Heidegger M. Die Zeit des Weltbildes. *Heidegger M. Holzwege*. Frankfurt am Main, 1950, S. 75–96.
- Jackendoff 1991: Jackendoff R. Semantic Structures. Cambridge: The MIT Press, 1991. 338 p.
- Jackendoff 1992: Jackendoff R. Languages of the mind: essays on mental representations. Oxford: The MIT Press, 1992. 216 p.
- Jadacka 2003: Jadacka H. Zagadnienie motywacji słowotwórczej w opisie gniazdowym. *Słowotwórstwo gniazdowe. Historia, metoda, zastosowania* / pod red. M. Skarżyńskiego. Kraków, 2003. S. 29–40.

- Janda 1993: Janda L. A. A geography of case semantics: The Czech dative and the Russian instrumental. New York: Mouton de Gruyter, 1993. 225 p.
- Kopińska 2009: Kopińska M. Język jako narzędzie interpretacji rzeczywistości – językowy obraz świata. *Mundu bat begirada anitz. Un mundo michas miradas*. 2009. № 2. S. 53–76.
- Lakoff 2006: Lakoff G. The contemporary theory of metaphor. *Cognitive linguistics: Basic readings* / ed. by D. Geeraerts. Berlin: Mouton de Gruyter, 2006. P. 185–238.
- Lakoff 2008: Lakoff G. The neural theory of metaphor. *The Cambridge handbook of metaphor and thought* / ed. by R. W. Gibbs. Cambridge: CUP, 2008. P. 17–38.
- Lakoff, Johnson 2003: Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. London: The university of Chicago press, 2003. 191 p.
- Langacker 1987: Langacker Ronald. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1987. Vol. I. 516 s.
- Langacker 1990: Langacker R. W. Concept, image, and symbol: The cognitive basis of grammar. New York: Mouton de Gruyter, 1990. 395 p.
- Langacker 1994: Langacker R. W. Culture, Cognition, and Grammar. *Language contact and language conflict* / ed. by M. Putz. Amsterdam; Philadelphia, 1994. P. 25–53.
- Langacker 2008: Langacker R. W. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 562 p.
- Lewandowka-Tomaszczyk 1985: Lewandowka-Tomaszczyk B. On semantic change in a dynamic model of language. *Historical Semantics: Historical Word-Formation* / ed. by J. Fisiak. Berlin: Mouton de Gruyter, 1985. P. 297–323.
- Lowenthal 1961: Lowenthal D. Geography, experience, and imagination: towards a geographical epistemology. *Annals of the Association of American Geographers*. New York, 1961. Vol. 51. № 3. P. 241–260.
- Maćkiewicz 1999: Maćkiewicz J. Co to jest «językowy obraz świata». *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*. 1999. № 11. S. 7–24.
- Mel'čuk 1988: Mel'čuk I. Semantic description of lexical units in an Explanatory Combinatorial Dictionary: Basic principles and heuristic criteria. *International Journal of Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 1988. Vol. 1. № 3. P. 165–188.
- Merleau-Ponty 2003: Merleau-Ponty M. *Basic Writings* / ed. by T. Baldwin. Routledge, 2003. 384 p.
- Nerlich, Clark 1988: Nerlich B., Clark D. A dynamic model of semantic change. *Journal of Literary Semantics*. 1988. Vol. 17. № 2. P. 73–90.
- Panther 2007: Panther K.-U. Metonymy. *Geeraerts D. The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: OUP, 2007. P. 236–264.
- Rudnicki 1939: Rudnicki J. *Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny*. Lwów, 1939. 255 s.
- Ruiz de Mendoza 2000: Ruiz de Mendoza Ibanez F. The role of mappings and domains in understanding metonymy. *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective* / ed. A. Barcelona. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2000. P. 109–132.

- Skarżyński 2012: Skarżyński M. Polskie słowotwórstwo gniazdowe. *Słowotwórstwo słowiańskie: system i tekst. Prace Komisji Słowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów* / eds. J. Sierociuk. Poznań, 2012. Seria 13. P. 91–100.
- SSSL: Słownik stereotypów i symboli ludowych / pod red. J. Bartmińskiego. T. 1, cz. 1. Lublin, 1996; T. 1, cz. 2. Lublin, 1999; T. 1, cz. 3. Lublin, 2012.
- Stroh 1931–1932: Stroh Fr. Sprache und Volk. *Hessische Blätter für Volkskunde*. 1931–1932. Bd. 30–31.
- Struhanets 2017: Struhanets L. Development of the ukrainian language word stock of the 20th – Beginning of the 21st centuries. *Analele Universității din Craiova. Seria Științe Filologice. Lingvistică*. 2017. № 39 (1–2). P. 409–414.
- Talmy 1983: Talmy L. How Language Structures Space. *Spatial Orientation: Theory, Research, and Application*. New York, 1983. P. 225–282.
- Talmy 2000: Talmy L. *Toward a Cognitive Semantics: 2 vol.* Cambridge, MA: MIT Press, 2000. 504 p.
- Tokarski 1997: Tokarski R. Językowy obraz świata a niektóre założenia kognitywizmu. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*. 1997–1998. № 9–10. S. 7–24.
- Trask 1999: Trask R. L. *Key concepts in language and linguistics*. London; New York: Routledge, 1999. 256 p.
- Ullmann 1972: Ullmann S. *Semantics. Current Trends in Linguistics*. Paris: Mouton, 1972. Vol. 9. 400 p.
- Weisgerber 1956: Weisgerber L. Die Leistung der Mundart im Sprachganzen. Münster, 1956. 232 p. [цит. за: Вендина 2013]
- Wierzbicka 1980: Wierzbicka A. The Case for Surface Case. Ann Arbor, 1980. 182 p.
- Wierzbicka 1985: Wierzbicka A. *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor, 1985. 390 p.
- Wierzbicka 1988: Wierzbicka A. *The Semantics of Grammar*. Amsterdam: Benjamins, 1988. 617 p.
- Wierzbicka 1992: Wierzbicka A. *Semantics, Culture, and Cognition. Universal human concepts in culture-specific configurations*. New York: Oxford University Press, 1992. 487 p.
- Wierzbicka 1996: Wierzbicka A. *Semantics. Primes and Universals*. New York: Oxford University Press, 1996. 500 p.
- Żuk 2010: Żuk G. Językowy obraz świata w polskiej lingwistyce przełomu wieków. *Przeobrażenia w języku i komunikacji medialnej na przełomie XX i XXI wieku* / red. M. Karwatowska i A. Siwiec. Chełm, 2010. S. 239–257.
- Yastremska 2015: Yastremska T. The lexeme *вєрх*: its phonetic and semantic features, and derivative resources in south-western dialects of Ukrainian. *LingVaria*. Rok X (2015). № 1 (19). S. 221–239.

ПЕРЕЛІК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ТА РЕГІОНІВ¹

Азов.п. – *іст.* Азовський пов. Азовської губ.
Амбуків – с. Амбуків Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.
Анталовці – с. Анталовці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
Арламівська Воля – с. Арламівська Воля Мостиського р-ну Львівської обл.
Асманиця – с. Асманиця Перемишльського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Атаки – с. Атаки Хотинського р-ну Чернівецької обл.
Бабин – с. Бабин Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Бабин З – с. Бабин Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Бабин К – с. Бабин Кельменецького р-ну Чернівецької обл.
Бабичі – с. Бабичі Радеківського р-ну Львівської обл.
Баворів – с. Баворів Тернопільського р-ну Тернопільської обл.
Багна – с. Багна Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Багнувате – с. Багнувате Турківського р-ну Львівської обл.
Базар – с. Базар Народицького р-ну Житомирської обл.
Баламутівка – с. Баламутівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Бан. – Банат, українська етнічна територія в Румунії
Банилів – с. Банилів Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Баниця – с. Баниця Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
Банюнин – с. Банюнин Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.
Баранинці – с. Баранинці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
Баранівці – с. Баранівці Самбірського р-ну Львівської обл.
Барвінків – с. Барвінків (колись Бервінкова) Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Батичі – с. Батичі (пол. *Batycze*) Перемишльського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Батятичі – с. Батятичі Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.
Бервінкова → Барвінків
Бердичів – м. Бердичів Бердичівського р-ну Житомирській обл.
Берегомет – смт Берегомет Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Берегомет К – с. Берегомет Кіцманського р-ну Чернівецької обл.

¹ Збережено районування населених пунктів до прийняття Постанови Верховної Ради України №807-ІХ від 17.07. 2020 року.

- Береж. – *іст.* Бережанський окр.
Берез. – Березівський р-н Одеської обл.
Березники – с. Березники Свалявського р-ну Закарпатської обл.
Березовичі – с. Березовичі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.
Березово – с. Березово Хустського р-ну Закарпатської обл.
Берест – с. Берест (пол. *Berest*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
Берестівка – с. Берестівка Володимирецького р-ну Рівненської обл.
Бернове – с. Бернове Кельменецького р-ну Чернівецької обл.
Бистре – с. Бистре (пол. *Bystre*) Бещадського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Битьків – смт Битьків Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.
Бистрець – с. Бистрець Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Бистриця – с. Бистриця Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Бистричі – с. Бистричі Березнівського р-ну Рівненської обл.
Бишки – с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл.
Бігач – с. Бігач Менського р-ну Чернігівської обл.
Білін – с. Білін Ковельського р-ну Волинської обл.
Біличі – с. Білич (колись Білич Горішній і Білич Долішній) Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Білі Ослави – с. Білі Ослави Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.
Білка – с. Білка Іванівського р-ну Одеської обл.
Білки – с. Білки Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Білоберізка – с. Білоберізка Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Білокоровичі – с. Білокоровичі Олевського р-ну Житомирської обл.
Біляїв. – Біляївський р-н Одеської обл.
Біляївка – м. Біляївка Біляївського р-ну Одеської обл.
Більцарева – с. Більцарева (пол. *Vinczarowa*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
Бітля – с. Бітля Турківського р-ну Львівської обл.
Боберка – с. Боберка Турківського р-ну Львівської обл.
Бобівці – с. Бобівці Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.
Бобовище – с. Бобовище Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Бобятин – с. Бобятин Сокальського р-ну Львівської обл.
Богдан – с. Богдан Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Богод.п. – *іст.* Богодухівський пов. Харківської губ.
Богород. – Богородчанський р-н Івано-Франківської обл.
Болозів – с. Болозів Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Бонарівка – с. Бонарівка (пол. *Bonarówka*) Стрижівського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Борзн.п. – *іст.* Борзнянський пов. Чернігівської губ.
Бориня – с. Бориня Турківського р-ну Львівської обл.
Бортне – с. Бортне (пол. *Bartne*) Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
Бочківці – с. Бочківці Хотинського р-ну Чернівецької обл.
Боянець – с. Боянець Жовківського р-ну Львівської обл.
Боянчук – с. Боянчук Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Брац.п. – *іст.* Брацлавський пов. Подільської губ.
Брідок – с. Брідок Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Бродина – с. Бродина (рум. *Brodina*), пов. Сучава, Румунія

- Бронька – с. Бронька Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Брусниця – с. Брусниця Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Брустурів – с. Брустурів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Буданів – с. Буданів Терехівського р-ну Тернопільської обл.
Будзанов → Буданів
Будилів – с. Будилів Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.
Бузовиця – с. Бузовиця Кельменецького р-ну Чернівецької обл.
Буківцovo – с. Буківцovo Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.
Бунів – с. Бунів Яворівського р-ну Львівської обл.
Бусовисько – с. Бусовисько (колись Бусовище) Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Буськ – м. Буськ Буського р-ну Львівської обл.
Буштино – смт Буштино Тячівського р-ну Закарпатської обл.
Валуї.п. – *іст.* Валуєвський пов. Воронежської губ. (тепер Валуїський р-н Білгородської обл., Росія)
Валява – с. Валява Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Ванівка – с. Ванівка (пол. *Węglówka*) Кросненського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Ваньковичі – с. Ваньковичі Самбірського р-ну Львівської обл.
Василів – с. Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Василівка – с. Василівка Миколаївського р-ну Одеської обл.
Васьковичі – с. Васьковичі Коростенського р-ну Житомирської обл.
Вашківці – м. Вашківці Вишнівського р-ну Чернівецької обл.
Велика Березовиця – с. Велика Березовиця Тернопільського р-ну Тернопільської обл.
Велика Волосянка – с. Велика Волосянка Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Велика Воля – с. Воля Велика Миколаївського р-ну Львівської обл.
Велика Глуша – с. Велика Глуша Любешівського р-ну Волинської обл.
Велика Лінина – с. Велика Лінина (колись Лінина Велика) Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Велика Мар'янівка → Великомар'янівка
Велика Осниця – с. Велика Осниця Маневицького р-ну Волинської обл.
Великий Березний – смт Великий Березний Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.
Великий Бичків – смт Великий Бичків Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Великий Кучурів – с. Великий Кучурів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.
Великий Липник – с. Великий Липник (слц. *Velký Lipník*) окр. Стара Любовня Пряшівського краю, Словаччина
Великий Раковець – с. Великий Раковець Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Великий Рожин – с. Великий Рожин Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Великий Сивлюш → Виноградів
Великі Ком'яти – с. Великі Ком'яти Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
Великі Лучки – с. Великі Лучки Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Великі Мости – м. Великі Мости Сокальського р-ну Львівської обл.
Великі Сорочинці – с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.
Великомар'янівка – с. Великомар'янівка Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл.

- Велимче – с. Велимче Ратнівського р-ну Волинської обл.
Величковичі – с. Величковичі Каменецького р-ну Брестської обл., Білорусь
Вербиця – с. Вербиця Жидачівського р-ну Львівської обл.
Вербівці – с. Вербівці Терехівського р-ну Тернопільської обл.
Вербляни – с. Вербляни Яворівського р-ну Львівської обл.
Вербовець – с. Вербовець Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Верб'яж – с. Верб'яж Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Веремін – с. Веремін (пол. *Weremień*) Ліського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Веренчанка – с. Веренчанка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Вересиця → Верещиця
Верещиця – с. Верещиця Яворівського р-ну Львівської обл.
Верх. – Верховинський р-н Івано-Франківської обл.
Верхне Водяне – с. Верхне Водяне Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Верхне Синьовидне – смт Верхне Синьовидне (колись Синьовидне Вижне) Сколівського р-ну Львівської обл.
Верхні Ворота – с. Верхні Ворота Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Верхні Ремети – с. Верхні Ремети Берегівського р-ну Закарпатської обл.
Верхні Станівці – с. Верхні Станівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Верхній Березів – с. Верхній Березів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Верхній Бистрий – с. Верхній Бистрий Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Верхній Дорожів – с. Верхній Дорожів Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Верхній Дунавець – с. Верхній Дунавець (рум. *Dunavățu de Sus*), пов. Тулча, Румунія
Верхній Коропець – с. Верхній Коропець Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Верхній Лужок – с. Верхній Лужок (колись Лужок Горішній) Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Верхній Студений – с. Верхній Студений Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Верхній Ясенів – с. Верхній Ясенів Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Верхня Яблунька – с. Верхня Яблунька (колись Яблінка Вижна) Турківського р-ну Львівської обл.
Верховина – смт Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Верховина-Бистра – с. Верховина-Бистра Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.
Верхомля – с. Верхомля Велика (пол. *Wierchomla Wielka*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
Верхрата – с. Верхрата (пол. *Werchrata*) Любачівського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Видраниця – с. Видраниця Ратнівського р-ну Волинської обл.
Виженка – с. Виженка Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Вижн. – Вижницький р-н Чернівецької обл.
Вилкове – м. Вилкове Кілійського р-ну Одеської обл.
Винники – м. Винники Львівської обл. (тепер Галицький р-н м. Львова)
Виноградів – м. Виноградів Закарпатської обл.
Вислік Великий – с. Вислік Великий (пол. *Wisłok Wielki*) Сяноцького пов. Підкарпатського воєв., Польща
Висова – с. Висова (пол. *Wysowa-Zdrój*) Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
Виців – с. Виців Старосамбірського р-ну Львівської обл.

- Вишенька – колишне с. Вишенька Яворівського р-ну Львівської обл.
Вишенька Озірна → Вишенька
Вишків – с. Вишків Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
Вишні Верецькі → Верхні Ворота
Вишній Студений → Верхній Студений
Вишний Шард → Широке
Відники – с. Відники Пустомитівського р-ну Львівської обл.
Віжомля – с. Віжомля Яворівського р-ну Львівської обл.
Вікно – с. Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Вільки Мазовецькі → Волиця
Вільхівка – с. Вільхівка Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Вільхівці – с. Вільхівці Тячівського р-ну Закарпатської обл.
Вільховець – с. Вільховець (пол. *Olchowiec*) Кросненського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Вільшаниця – с. Вільшаниця Яворівського р-ну Львівської обл.
Він. – Вінниччина, Вінницька обл.
Вірховня → Верхomla
Владична – с. Владична Хотинського р-ну Чернівецької обл.
Вовків – с. Вовків Перемишлянського р-ну Львівської обл.
Вовч.п. – *іст.* Вовчанський пов. Харківської губ.
Вовче – с. Вовче Турківського р-ну Львівської обл.
Водиця – с. Водиця Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Войнівка – с. Войнівка (пол. *Wojnowka*) Гайнівського пов. Підляського воєв., Польща
Вол.-Волин. – Володимир-Волинський р-н Волинської обл.
Волиця – с. Волиця Жовківського р-ну Львівської обл.
Воловець – с. Воловець (пол. *Wołowiec*) Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
Володимир-Волинський – м. Володимир-Волинський Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.
Волосате – с. Волосате (пол. *Wolosate*) Ліського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Волосів – м. Волосів Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.
Волосянка З – с. Волосянка Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.
Волосянка Л – с. Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл.
Волошкове – с. Волошкове Сокирянського р-ну Чернівецької обл.
Воля – с. Воля (колись Коблянська Воля) Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Воля-Блажівська – с. Воля Блажівська Самбірського р-ну Львівської обл.
Воля Нижня – с. Воля Нижня (пол. *Wola Niżna*) Кросненського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Вонігове – с. Вонігове Тячівського р-ну Закарпатської обл.
Вонігово → Вонігове
Вороблячин – с. Вороблячин Яворівського р-ну Львівської обл.
Ворохта – смт Ворохта Яремчанської міськради Івано-Франківської обл.
Ворочеве → Ворочово
Ворочово – с. Ворочово Перечинського р-ну Закарпатської обл.
Вуйковичі – с. Вуйковичі (пол. *Ujkowice*) Перемишльського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Гал. – *іст.* Галичина (Східна Галичина)

- Галайбине – с. Галайбине Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
Галиц. – Галицький р-н Івано-Франківської обл.
Ганичі – с. Ганичі Тячівського р-ну Закарпатської обл.
Гвоздець – с. Гвоздець Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Гетеня → Гетиня
Гетиня – с. Гетиня Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
Гетьманівка – с. Гетьманівка Савранського р-ну Одеської обл.
Гійче – с. Гійче Жовківського р-ну Львівської обл.
Гірники – с. Гірники Ратнівського р-ну Волинської обл.
Гіче → Гійче
Гладковичі – с. Гладковичі Овруцького р-ну Житомирської обл.
Глещави – с. Глещави Терехівського р-ну Тернопільської обл.
Глиб. – Глибоцький р-н Чернівецької обл.
Глибока – смт Глибока Глибоцького р-ну Чернівецької обл.
Глиниці – с. Глиниці Яворівського р-ну Львівської обл.
Глинниця – с. Глинниця Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Гніздичів – смт Гніздичів Жидачівського р-ну Львівської обл.
Гніздичне – с. Гніздичне Збарзького р-ну Тернопільської обл.
Говтва – с. Говтва Козельщинського р-ну Полтавської обл.
Голдовичі – с. Голдовичі Жидачівського р-ну Львівської обл.
Голе → Равське
Головецько – с. Головецько (колись Головецько Горішне і Головецько Долішне)
Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Голови – с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Головин – с. Головин Костопільського р-ну Рівненської обл.
Головське – с. Головське Турківського р-ну Львівської обл.
Голубине – с. Голубине Свалявського р-ну Закарпатської обл.
Голубівка → Зелений Гай
Голятин – с. Голятин Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Гораєць – с. Гораєць Яворівського р-ну Львівської обл.
Горбівці – с. Горбівці Глибоцького р-ну Чернівецької обл.
Гордашівка – с. Гордашівка Тальнівського р-ну Черкаської обл.
Гординя – с. Гординя Самбірського р-ну Львівської обл.
Гориславичі – с. Гориславичі Мостиського р-ну Львівської обл.
Горінчово – с. Горінчово Хустського р-ну Закарпатської обл.
Горл. – Горлицький пов. Малопольського воев., Польща
Городен. – Городенківський р-н Івано-Франківської обл.
Городиславичі – с. Городиславичі Пустомитівського р-ну Львівської обл.
Городок – с. Городок Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
Горонда – с. Горонда Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Горох. – Горохівський р-н Волинської обл.
Гребля – с. Гребля Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Григорів – с. Григорів Монастирського р-ну Тернопільської обл.
Гринява – с. Гринява Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Грозинці – с. Грозинці Хотинського р-ну Чернівецької обл.
Грозьово – с. Грозьово Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Грунь – с. Грунь Охтирського р-ну Полтавської обл.

- Грушово – с. Грушово Тячівського р-ну Закарпатської обл.
Гукливий – с. Гукливий Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Густ → Хуст
Гуц. – Гуцульщина
Горонда → Горонда
Давидівці – с. Давидівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Далешове – с. Далешове Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.
Дарів – с. Дарів (пол. *Darów*) Сяноцького пов. Підкарпатського воєв., Польща
Дебеславці – с. Дебеславці Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.
Дев'ятер → Дев'ятир
Дев'ятир – с. Дев'ятир Жовківського р-ну Львівської обл.
Делятин – смт Делятин Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.
Деревня – с. Деревня Жовківського р-ну Львівської обл.
Дешковиця – с. Дешковиця Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Дзвиняч – с. Дзвиняч Заліщицького р-ну Тернопільської обл.
Дзвиняч Горішній → Шандровець
Дивізія – с. Дивізія Татарбунарського р-ну Одеської обл.
Дидьова – колишне с. Дидьова Турківського р-ну Львівської обл.
Дихтинець – с. Дихтинець Путильського р-ну Чернівецької обл.
Ділове – с. Ділове Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Дмитре – с. Дмитре Пустомитівського р-ну Львівської обл.
Дмитрів → Дмитре
Дніпр. – Дніпропетровщина, Дніпропетровська обл.
Дніпро – м. Дніпро
Дністрик – с. Дністрик Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Дністрівка – с. Дністрівка Кельменецького р-ну Чернівецької обл.
Добрівляни – с. Добрівляни Заліщицького р-ну Тернопільської обл.
Добровода – с. Добровода (пол. *Dobrowoda*) Гайнівського пов. Підляського воєв., Польща
Доброгостів – с. Доброгостів Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Добр. – *іст.* Добруджа (рум. *Dobrogea*), Задунав'я (тепер територія Румунії)
Добруджа → Добр.
Довге – с. Довге Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Довге Поле – с. Довге Поле Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
Довгопілля – с. Довгопілля Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Довгопілля П – с. Довгопілля Путильського р-ну Чернівецької обл.
Долин. – Долинський р-н Івано-Франківської обл.
Долиняни – с. Долиняни Хотинського р-ну Чернівецької обл.
Долішній Шепіт – с. Долішній Шепіт Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Дольськ – с. Дольськ Любешівського р-ну Волинської обл.
Домашин – с. Домашин Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.
Домашів – с. Домашів Ківерцівського р-ну Волинської обл.
Дора → Яремче
Дорожів → Верхній Дорожів
Доросині – с. Доросині Рожищенського р-ну Волинської обл.
Доротище – с. Доротище Ковельського р-ну Волинської обл.
Дорошівці – с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.

- Драгово – с. Драгово Хустського р-ну Закарпатської обл.
Драчино – с. Драчино Свалявського р-ну Закарпатської обл.
Драчинці – с. Драчинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Дрогобич – м. Дрогобич Львівської обл.
Дроздовичі – с. Дроздовичі Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Дротинці – с. Дротинці Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
Дубичі-Церковні – с. Дубичі-Церковні (пол. *Dubicze Cerkiewne*) Гайнівського пов. Підляського воєв., Польща
Дубівці – с. Дубівці Галицького р-ну Івано-Франківської обл.
Дубова – с. Дубова Уманського р-ну Черкаської обл.
Дубрівка – с. Дубрівка Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Дунковиця – с. Дунковиця Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Жабє → Верховина
Жданівка – с. Жданівка Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Жденієво – смт Жденієво Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Ждиня – с. Ждиня (пол. *Zdynia*) Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
Жегестів – с. Жегестів (пол. *Żegiestów*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
Жидачів – м. Жидачів Жидачівського р-ну Львівської обл.
Жит. – Житомирщина, Житомирська обл.
Жовчів – с. Жовчів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.
Жукотин – с. Жукотин Турківського р-ну Львівської обл.
Жуличі – с. Жуличі Золочівського р-ну Львівської обл.
Жупани – с. Жупани (колиш. Жупаня) Сколівського р-ну Львівської обл.
Журів – с. Журів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.
Заболоття – смт Заболоття Ратнівського р-ну Волинської обл.
Забужжя – с. Забужжя Любомльського р-ну Волинської обл.
Завадів – с. Завадів Яворівського р-ну Львівської обл.
Завадка – с. Завадка Сколівського р-ну Львівської обл.
Завадка Риманівська – с. Завадка Риманівська (пол. *Zawadka Rymanowska*) Кросненського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Завидово – с. Завидово Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Загірочко – с. Загірочко Жидачівського р-ну Львівської обл.
Задвір'я – с. Задвір'я Буського р-ну Львівської обл.
Задубрівка – с. Задубрівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Замагора – с. Замагора Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Заміхів – с. Заміхів (пол. *Zamiechów*) Ярославського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Замочок – с. Замочок Жовківського р-ну Львівської обл.
Залісся – с. Залісся Шацького р-ну Волинської обл.
Зап. – Запоріжчина, Запорізька обл.
Запоріжжя – м. Запоріжжя Запорізької обл.
Заріччя – с. Заріччя Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Зарожани – с. Зарожани Хотинського р-ну Чернівецької обл.
Зарудці – с. Зарудці Жовківського р-ну Львівської обл.
Заст. – Заставнівський р-н Чернівецької обл.
Заставна – м. Заставна Заставнівського р-ну Чернівецької обл.

- Збараж – м. Збараж Збаразького р-ну Тернопільської обл.
Збини – с. Збини Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Збійне – с. Збійне (слц. *Zbojné*) окр. Меджилабірці Пряшівського краю, Словаччина
Звала – с. Звала, окр. Снина Пряшівського краю, Словаччина
Звениг.п. – *іст.* Звенигородський пов. Київської губ.
Звенячин – с. Звенячин Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Зелена Н – с. Зелена Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.
Зелена В – с. Зелена Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Зелениця, Зелениця-Зелена → Черник
Зелений Гай – с. Зелений Гай Новоселицького р-ну Чернівецької обл.
Зелений Гай Т – с. Зелений Гай Заліщицького р-ну Тернопільської обл.
Земпл. – *іст.* Земплін, історична область Словаччини (частково приєднано до Закарпатської обл.)
Злоцьке – с. Злоцьке (пол. *Złockie*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
Зняцьово – с. Зняцьово Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Золотий Потік – смт Золотий Потік Бучацького р-ну Тернопільської обл.
Золотковичі – с. Золотковичі Мостиського р-ну Львівської обл.
Золоч. – Золочівщина, Львівська обл.
Золоч.о. – *іст.* Золочівський окр.
Зоріле – с. Зоріле (рум. *Zorile*), пов. Караш-Северін, Румунія
Зубейки – с. Зубейки Жовківського р-ну Львівської обл.
Зубрець – с. Зубрець Бучацького р-ну Тернопільської обл.
Іванівці – с. Іванівці Жидачівського р-ну Львівської обл.
Іванківці – с. Іванківці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Ів.-Фр. – Івано-Франківщина, Івано-Франківська обл.
Іванич. – Іваничівський р-н Волинської обл.
Іза – с. Іза Хустського р-ну Закарпатської обл.
Ізби – с. Ізби (пол. *Izby*) Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
Ізвори – с. Ізвори (рум. *Izvoarele Sucevei*), пов. Сучава, Румунія
Ізки – с. Ізки Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Ізюм.п. – *іст.* Ізюмський пов. Харківської губ.
Ілів – с. Ілів Миколаївського р-ну Львівської обл.
Іллінці – с. Іллінці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.
Ільниця – с. Ільниця Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Ільці – с. Ільці Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Імстичево → Імстичово
Імстичово – с. Імстичово Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Іршава – м. Іршава Закарпатської обл.
Ісаїв – с. Ісаїв (колись Ісаї) Турківського р-ну Львівської обл.
Іспас – с. Іспас Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Іспас Колом. → Спас
Кадубівці – с. Кадубівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Кайданово – с. Кайданово Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Калинівка – с. Калинівка Яворівського р-ну Львівської обл.
Калус. – Калуський р-н Івано-Франківської обл.
Кальник – с. Кальник Мукачівського р-ну Закарпатської обл.

- Камінка Лісна (Волоска) → Кам'янка-Волоська
Камінка Нова → Нова Кам'янка
Кам.-Каш. – Камінь-Каширський р-н Волинської обл.
Кам'ян.п. – *іст.* Кам'янецький пов. Подільської губ.
Кам'яна – с. Кам'яна Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.
Кам'янка – с. Кам'янка Глибоцького р-ну Чернівецької обл.
Кам'янка-Волоська → Рава-Руська
Кам'янське – с. Кам'янське Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Канів.п. – *іст.* Канівський пов. Київської губ.
Карапчів – с. Карапчів Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Карпилівка – с. Карпилівка Іванківського р-ну Київської обл.
Катер.г. – *іст.* Катеринославська губернія
Катер.п. – *іст.* Катеринославський пов. Катеринославської губ.
Катеринослав, *іст.* → Дніпро
Кваси – с. Кваси Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Келечин – с. Келечин Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Керестур – с. Руський Крестур (Руський Керестур, срб. *Руски Крестур*) община Кула
Західно-Бацького окр., Воєводина, Сербія
Керецьки – с. Керецьки Свалявського р-ну Закарпатської обл.
Кибляри – с. Кибляри Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
Кивяждь → Кам'янське
Київ – м. Київ
Київ. – Київщина, Київська обл.
Київ.г. – *іст.* Київська губернія
Київ.п. – *іст.* Київський пов. Київської губ.
Кимир – с. Кимир Перемишлянського р-ну Львівської обл.
Киселиці – с. Киселиці Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Киселів – с. Киселів Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Кичірне, Кічерний → Кічерне
Ківерц. – Ківерцівський р-н Волинської обл.
Ківерці – м. Ківерці Ківерцівського р-ну Волинської обл.
Кінашів – с. Кінашів Галицького р-ну Івано-Франківської обл.
Кір. – Кіровоградщина, Кіровоградська обл.
Кіцм. – Кіцманський р-н Чернівецької обл.
Кічерне – с. Кічерне Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Кливини – с. Кливини Поліського р-ну Київської обл.
Климець – с. Климець Сколівського р-ну Львівської обл.
Клинівка → Панка
Кліводин – с. Кліводин Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Клячаново – с. Клячаново Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Княжпіль – с. Княжпіль Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Князі – с. Князі (пол. *Kniazie*) Томашівського пов. Люблінського воєв., Польща
Кобаки – с. Кобаки Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Кобел.п. – *іст.* Кобеляцький пов. Полтавської губ.
Кобилецька Поляна – смт Кобилецька Поляна Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Кобло – с. Кобло (колись Старе Кобло) Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Коболчин – с. Коболчин Сокирянського р-ну Чернівецької обл.

- Ковалівка – с. Ковалівка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.
Ковбасов – с. Ковбасов (слц. *Kolbasov*), окр. Снина Пряшівського краю, Словаччина
Ковел. – Ковельський р-н Волинської обл.
Ковиничі – с. Ковиничі Самбірського р-ну Львівської обл.
Козаківка – с. Козаківка (колись Бряза) Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
Козиряни – с. Козиряни Кельменецького р-ну Чернівецької обл.
Козівка – с. Козівка Козівського р-ну Тернопільської обл.
Колодисте – с. Колодисте Тальнівського р-ну Черкаської обл.
Колодне – с. Колодне Тячівського р-ну Закарпатської обл.
Колом. – Коломийщина, Коломийський р-н Івано-Франківської обл.
Коломия – м. Коломия Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.
Колочава – с. Колочава Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Команча – с. Команча (пол. *Komańcza*) Сяноцького пов. Підкарпатського воєв., Польща
Комарники – с. Комарники Турківського р-ну Львівської обл.
Комарно – м. Комарно Городецького р-ну Львівської обл.
Ком'яти → Великі Ком'яти
Конів – с. Конів Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Конот. – Конотопський р-н Сумської обл.
Концеба – с. Концеба Савранського р-ну Одеської обл.
Копаня Велика – с. Велика Копаня Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
Коритне – с. Коритне Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Коритняни – с. Коритняни Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
Королик Волоський – с. Королик Волоський (пол. *Królik Wołoski*) Кросненського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Короп – смт Короп Коропського р-ну Чернігівської обл.
Коростів – с. Коростів Сколівського р-ну Львівської обл.
Коростятин → Малинівка
Корчин – с. Корчин Сколівського р-ну Львівської обл.
Корчів – с. Корчів Сокальського р-ну Львівської обл.
Корчівці – с. Корчівці Глибоцького р-ну Чернівецької обл.
Косів – м. Косів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Косів. – Косівський р-н Івано-Франківської обл.
Косівська Поляна – с. Косівська Поляна Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Космач – с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Костилівка – с. Костилівка Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Костільники – с. Костільники Бучацького р-ну Тернопільської обл.
Котузів – с. Котузів Терехівського р-ну Тернопільської обл.
Краин. – *іст.* північна Земплінщина
Красний Брід – с. Красний Брід (слц. *Krásny Brod*) окр. Меджилабірці Пряшівського краю, Словаччина
Красноїлля – с. Красноїлля Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Кремен.п. – *іст.* Кременчуцький пов. Полтавської губ.
Кремінці → Татарів
Крехів – с. Крехів Жовківського р-ну Львівської обл.
Кривооз. – Кривоозерський р-н Миколаївської обл.
Криворівня – с. Криворівня Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.

- Криниця – с. Криниця (пол. *Krynica-Zdrój*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
- Кричово – с. Кричово Тячівського р-ну Закарпатської обл.
- Кролев.п. – *іст.* Крелевецький пов. Чернігівської губ.
- Круглик – с. Круглик Хотинського р-ну Чернівецької обл.
- Кружльова – с. Кружльова (слц. *Kružlová*) окр. Свидник Пряшівського краю, Словаччина
- Крута Долина – с. Крута Долина Жовківського р-ну Львівської обл.
- Кубан. – *іст.* Кубанська обл., Кубань (тепер територія Росії)
- Кудобинці – с. Кудобинці Зборівського р-ну Тернопільської обл.
- Куляшне – с. Куляшне (пол. *Kulaszne*) Сяноцького пов. Підкарпатського воєв., Польща
- Кунин – с. Кунин Жовківського р-ну Львівської обл.
- Купичволя – с. Купичволя Жовківського р-ну Львівської обл.
- Курники – колишнє с. Курники Яворівського р-ну Львівської обл.
- Кусеничі – с. Кусеничі (пол. *Kosienice*) Перемишльського пов. Підкарпатського воєв., Польща
- Кути – с. Кути Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
- Кутин – с. Кутин Зарічненського р-ну Рівненської обл.
- Кушниця – с. Кушниця Іршавського р-ну Закарпатської обл.
- Лабова – с. Лабова (пол. *Łabowa*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
- Лавки – с. Лавки Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
- Лавочне – с. Лавочне Сколівського р-ну Львівської обл.
- Лазірки – с. Лазірки Оржицького р-ну Полтавської обл.
- Лалово – с. Лалово Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
- Ласки – с. Ласки Народицького р-ну Житомирської обл.
- Лашківка – с. Лашківка Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
- Лебед.п. – *іст.* Лебединський пов. Харківської губ.
- Лежниця – с. Лежниця Іваничівського р-ну Волинської обл.
- Либохора С – с. Либохора Сколівського р-ну Львівської обл.
- Либохора Т – с. Либохора Турківського р-ну Львівської обл.
- Липецька Поляна – с. Липецька Поляна Хустського р-ну Закарпатської обл.
- Липне – с. Липне Ківерцівського р-ну Волинської обл.
- Липовець – с. Липовець Перечинського р-ну Закарпатської обл.
- Липовець К – с. Липовець (пол. *Lipowiec*) Кросненського пов. Підкарпатського воєв., Польща
- Липча – с. Липча Хустського р-ну Закарпатської обл.
- Литвиновичі – с. Литвиновичі Крелевецького р-ну Сумської обл.
- Лисятичі – с. Лисятичі Стрийського р-ну Львівської обл.
- Лібухова – с. Лібухова Старосамбірського р-ну Львівської обл.
- Лів. – Лівобережна Україна
- Лівинці – с. Лівинці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.
- Лікіцари – с. Лікіцари Перечинського р-ну Закарпатської обл.
- Лімна – с. Лімна Турківського р-ну Львівської обл.
- Лісковець – с. Лісковець Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
- Лісничівка – с. Лісничівка Балтського р-ну Одеської обл.

- Локач. – Локачинський р-н Волинської обл.
 Лолин – с. Лолин Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
 Ломачинці – с. Ломачинці Сокирянського р-ну Чернівецької обл.
 Лопатні – с. Лопатні Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.
 Лопушанка – с. Лопушанка (колись Лопушанка Лехньова) Турківського р-ну Львівської обл.
 Лопушанка-Хомина – с. Лопушанка-Хомина Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Лосе – с. Лосе (пол. *Łosie*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
 Лосинець – с. Лосинець Турківського р-ну Львівської обл.
 Лося – с. Лосе (пол. *Łosie*) Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
 Лохв.п. – *іст.* Лохвицький пов. Полтавської губ.
 Лубен.п. – *іст.* Лубенщина, Лубенський пов. Полтавської губ.
 Луги – с. Луги Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
 Луги 3 – с. Луги Рахівського р-ну Закарпатської обл.
 Лужани – смт Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
 Лукавці – с. Лукавці Вижницького р-ну Чернівецької обл.
 Лукачівка – с. Лукачівка Кельменецького р-ну Чернівецької обл.
 Луково – с. Луково Іршавського р-ну Закарпатської обл.
 Луцьк. – Луцький р-н Волинської обл.
 Лучинці – с. Лучинці Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.
 Лучки Великі → Великі Лучки
 Льв. – Львівщина, Львівська обл.
 Львів – м. Львів
 Любеля – с. Любеля Жовківського р-ну Львівської обл.
 Любеш. – Любешівський р-н Волинської обл.
 Любині – с. Любині Яворівського р-ну Львівської обл.
 Любича Князі → Князі
 Любом. – Любомльський р-н Волинської обл.
 Любопіль – с. Любопіль Комінтернівського р-ну Одеської обл.
 Любша – с. Любша Жидачівського р-ну Львівської обл.
 Люта – с. Люта Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.
 Майдан – с. Майдан Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
 Макарьово – с. Макарьово Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
 Маковець – с. Маковець (слц. *Makowce*), окр. Стропков Пряшівського краю, Словаччина
 Мала Вишенька – колишне с. Мала Вишенька Яворівського р-ну Львівської обл.
 Мала Копаня – с. Мала Копаня Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
 Малатин → Мала Вишенька
 Малий Бобрик → Янишівка
 Малий Луг – с. Малий Луг Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.
 Малий Рожин – с. Малий Рожин Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
 Малинівка – с. Малинівка Гоцанського р-ну Рівненської обл.
 Малинці – с. Малинці Хотинського р-ну Чернівецької обл.
 Малковичі – с. Малковичі (пол. *Malkowice*) Перемишльського пов. Підкарпатського воєв., Польща
 Малнівська Воля – с. Малнівська Воля Мостиського р-ну Львівської обл.
 Мальців – с. Мальців (слц. *Malcov*) окр. Бардіїв Пряшівського краю, Словаччина

- Мамаївці – с. Мамаївці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Маневиц. – Маневицький р-н Волинської обл.
Манухівка – с. Манухівка Путивльського р-ну Сумської обл.
Марам. – *іст.* Марамарощина
Мар'янівка О – с. Мар'янівка Ширяївського р-ну Одеської обл.
Мар'янівка П – с. Мар'янівка Гребінківського р-ну Полтавської обл.
Мар'янівка Р – с. Мар'янівка Костопільського р-ну Рівненської обл.
Матієва – с. Матієва (пол. *Maciejowa*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
Матків – с. Матків Турківського р-ну Львівської обл.
Мацошин – с. Мацошин Жовківського р-ну Львівської обл.
Мацьковичі – с. Мацьковичі (пол. *Maćkowice*) Перемишльського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Мачишин → Мацошин
Маяки – с. Маяки Біляївського р-ну Одеської обл.
Медведівці – с. Медведівці Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Мервичі – с. Мервичі Жовківського р-ну Львівської обл.
Мигове – с. Мигове Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Мик. – Миколаївщина, Миколаївська обл.
Микитинці – с. Микитинці Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Миколаїв – м. Миколаїв Миколаївського р-ну Львівської обл.
Микуличин – с. Микуличин Яремчанської міськради Івано-Франківської обл.
Милятичі – с. Милятичі Пустомитівського р-ну Львівської обл.
Миргор.п. – *іст.* Миргородський пов. Полтавської губ.
Митків – с. Митків Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Михальча – с. Михальча Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.
Михновець – с. Михновець (пол. *Michniowiec*) Бещадського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Мишин – с. Мишин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.
Мишлятичі – с. Мишлятичі Мостиського р-ну Львівської обл.
Міжгір'я – смт Міжгір'я Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Мілішівці – с. Мілішівці (Мілішеуць, Мілішеуці, рум. *Milișăuți*), пов. Сучава, Румунія
Міуськ.о. – *іст.* Міуський окр. Області Війська Донського
Млинище – с. Млинище Іваничівського р-ну Волинської обл.
Мозир.п. – *іст.* Мозирський пов. Мінської губ.
Мокрани – с. Мокрани Малоритського р-ну Брестської обл., Білорусь
Мокротин – с. Мокротин Жовківського р-ну Львівської обл.
Монастирець – с. Монастирець Жидачівського р-ну Львівської обл.
Мосорівка – с. Мосорівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Мохначка – с. Мохначка Нижня (пол. *Mochnaczka Niżna*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
Мукачево – м. Мукачево Закарпатської обл.
Муругиль – с. Муругиль (рум. *Murighiol*), пов. Тулча, Румунія
Мусорівка → Мосорівка
Мшанець – с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Нагуєвичі – с. Нагуєвичі Дрогобицького р-ну Львівської обл.

- Надв. – Надвірнянський р-н Івано-Франківської обл.
Накваша – с. Накваша Бродівського р-ну Львівської обл.
Наконечне Перше – с. Наконечне Перше Яворівського р-ну Львівської обл.
Наконечне Друге – с. Наконечне Друге Яворівського р-ну Львівської обл.
Нанково – с. Нанково Хустського р-ну Закарпатської обл.
Народичі – смт Народичі Народицького р-ну Житомирської обл.
Настасів – с. Настасів Тернопільського р-ну Тернопільської обл.
Невицьке – с. Невицьке Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
Негостина – с. Негостина (рум. *Negostina*), пов. Сучава, Румунія
Негребка → Негрибка
Негрибка – с. Негрибка (пол. *Nehrybka*) Перемишльського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Негровець – с. Негровець Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Недільна – с. Недільна Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Недобоївці – с. Недобоївці Хотинського р-ну Чернівецької обл.
Неполоківці – смт Неполоківці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Нересниця – с. Нересниця Тячівського р-ну Закарпатської обл.
Нижне – с. Нижне (колись Ботелка Нижня) Самбірського р-ну Львівської обл.
Нижне Болотне – с. Нижне Болотне Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Нижне Синьовидне – с. Нижне Синьовидне (колись Синьовидне Нижне) Сколівського р-ну Львівської обл.
Нижні Ворота – с. Нижні Ворота Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Нижні Гаї – с. Нижні Гаї Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Нижні Ремети – с. Нижні Ремети Берегівського р-ну Закарпатської обл.
Нижні Станівці – с. Нижні Станівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Нижній Березів – с. Нижній Березів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Нижній Бистрий – с. Нижній Бистрий Хустського р-ну Закарпатської обл.
Нижній Студений – с. Нижній Студений Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Нижня Яблінка – с. Нижня Яблінка (слц. *Nižná Jablonka*), окр. Гуменне Пряшівського краю, Словаччина
Нов. – Новоселицький р-н Чернівецької обл.
Нов.-Вол.п. – *іст.* Новоград-Волинський пов. Волинської губ.
Нова Весь – с. Нова Весь (пол. *Nowa Wies*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
Нова Кам'янка – с. Нова Кам'янка Жовківського р-ну Львівської обл.
Нова Седлиця – с. Нова Седлиця (слц. *Nová Sedlica*), окр. Снина Пряшівського краю, Словаччина
Нова Скварява – с. Нова Скварява Жовківського р-ну Львівської обл.
Нова Ушиця – смт Нова Ушиця Новоушицького р-ну Хмельницької обл.
Нова Царичанка – с. Нова Царичанка Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл.
Новгород-Сіверський – м. Новгород-Сіверський Чернігівської обл.
Нове Давидково – с. Нове Давидково Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Нове Селище – с. Нове Селище Хустського р-ну Закарпатської обл.
Нове Село – с. Нове Село Жовківського р-ну Львівської обл.
Новий Кропивник – с. Новий Кропивник Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Новиця – с. Новиця (пол. *Nowica*) Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
Нові Бросківці – с. Нові Бросківці Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.

- Нові Драчинці – с. Нові Драчинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Новобарово – с. Новобарово Тячівського р-ну Закарпатської обл.
Новом.п. – *іст.* Новосокоський пов. Катеринославської губ.
Новосілка → Мамаївці
Новий Санч. → Новий Сонч.
Новий Сонч – м. Новий Сонч (пол. *Nowy Sącz*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
Новий Сонч. – пов. Новий Сонч Малопольського воєв., Польща
Новосанд. → Новий Сонч.
Новосілки – с. Новосілки Буського р-ну Львівської обл.
Нуйно – с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
Обжиле – с. Обжиле Балтського р-ну Одеської обл.
Овід. – Овідіопольський р-н Одеської обл.
Овідіополь – м. Овідіополь Овідіопольського р-ну Одеської обл.
Овчари – с. Овчари (пол. *Owczary*) Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
Одес.п. – *іст.* Одеський пов. Херсонської губ.
Одещ. – Одещина, Одеська обл.
Ожинна – с. Ожинна (пол. *Ożenna*) Ясельського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Озерна – с. Озерна Зборівського р-ну Тернопільської обл.
Олекс.п. – *іст.* Олександрівський пов. Катеринославської губ.
Олександрівка – с. Олександрівка Хустського р-ну Закарпатської обл.
Олександрівськ → Запоріжжя
Олешків – с. Олешків Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.
Олешник – с. Олешник Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
Олешня – с. Олешня Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.
Оноківці – с. Оноківці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
Онут – с. Онут Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Опарівка – с. Опарівка (пол. *Oparówka*) Стрижівського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Опішня – смт Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл.
Орів – с. Орів Сколівського р-ну Львівської обл.
Оріхівці – с. Оріхівці (пол. *Orzechowce*) Перемишльського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Ортиничі – с. Ортиничі Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Орявчик – с. Орявчик Сколівського р-ну Львівської обл.
Оселівка – с. Оселівка Кельменецького р-ну Чернівецької обл.
Оселя – с. Оселя Яворівського р-ну Львівської обл.
Осій – с. Осій Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Острів – с. Острів (пол. *Ostrów*) Ярославського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Острівськ – с. Острівськ Зарічненського р-ну Рівненської обл.
Остромичі – с. Остромичі Кобринського р-ну Брестської обл., Білорусь
Ошихліби – с. Ошихліби Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Павл.п. – *іст.* Павлоградський пов. Катеринославської губ.
Панка – с. Панка Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.
Пасіка – с. Пасіка Свалявського р-ну Закарпатської обл.
Пасічна – с. Пасічна Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.
Пашківці – с. Пашківці Хотинського р-ну Чернівецької обл.

- Перебиківці – с. Перебиківці Хотинського р-ну Чернівецької обл.
Переволока – с. Переволока Чортківського р-ну Тернопільської обл.
Перегінське – смт Перегінське Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Перегримка – с. Перегримка (пол. *Pielgrzymka*) Ясельського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Передбір'я → Передвір'я
Передвір'я – с. Передвір'я Яворівського р-ну Львівської обл.
Перехресне – с. Перехресне Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Перечин – м. Перечин Перечинського р-ну Закарпатської обл.
Петричі – с. Петричі Буського р-ну Львівської обл.
Печеніжин – смт Печеніжин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.
Пилипець – с. Пилипець Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Пиріжна – с. Пиріжна Кодимського р-ну Одеської обл.
Писарівка – с. Писарівка Кодимського р-ну Одеської обл.
Підберізці – с. Підберізці Пустомитівського р-ну Львівської обл.
Підвиноградів – с. Підвиноградів Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
Підвисоке – с. Підвисоке Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.
Підгорб – с. Підгорб Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
Підгороддя – с. Підгороддя Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.
Підманове – с. Підманове Шацького р-ну Волинської обл.
Підполоззя – с. Підполоззя Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Пінс.п. – *іст.* Пінський пов. Мінської губ.
Піски – с. Піски Горохівського р-ну Волинської обл.
Плав'я – с. Плав'я Сколівського р-ну Львівської обл.
Плахтіївка – с. Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл.
Плешевичі – с. Плешевичі Мостиського р-ну Львівської обл.
Плісняни – с. Плісняни Зборівського р-ну Тернопільської обл.
Плоске – с. Плоске Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Пнів – с. Пнів Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.
Побужани – с. Побужани Буського р-ну Львівської обл.
Подвір'ївка – с. Подвір'ївка Кельменецького р-ну Чернівецької обл.
Подвірне – с. Подвірне Новоселицького р-ну Чернівецької обл.
Поділ.г. – *іст.* Подільська губернія
Положеве – с. Положеве Шацького р-ну Волинської обл.
Полошки – с. Полошки Глухівського р-ну Сумської обл.
Полт.г. – *іст.* Полтавська губ.
Полт.п. – *іст.* Полтавський пов. Полтавської губ.
Поляна – с. Поляна Свалявського р-ну Закарпатської обл.
Поляни – с. Поляни (Руська Поляна, рум. *Poienile de sub Munte*) пов. Марамуреш, Румунія
Потелич – с. Потелич Жовківського р-ну Львівської обл.
Приборжавське – с. Приборжавське Іршавського р-ну Закарпатської обл.
Прилипче – с. Прилипче Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Присівці – с. Присівці Зборівського р-ну Тернопільської обл.
Присліп – с. Присліп Турківського р-ну Львівської обл.
Присліп 3 – с. Присліп Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Пристань – с. Пристань Сокальського р-ну Львівської обл.

- Пробійнівка – с. Пробійнівка Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Прохори – с. Прохори Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
Пстружне – колишне с. Пстружне (пол. *Pstrążne*), тепер частина с. Бодаки Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
Пужники – с. Пужники Монастирського р-ну Тернопільської обл.
Пузняківці – с. Пузняківці Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Путил. – Путильський р-н Чернівецької обл.
Путила – смт Путила Путильського р-ну Чернівецької обл.
П'ядиківці – с. П'ядиківці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Рава-Руска → Рава-Руська
Рава-Руська – м. Рава-Руська Жовківського р-ну Львівської обл.
Равське – с. Равське Жовківського р-ну Львівської обл.
Радомишль – м. Радомишль Житомирської обл.
Радом.п. – *іст.* Радомисльський пов. Київської губ.
Радохинці – с. Радохинці Мостиського р-ну Львівської обл.
Радоцина – с. Радоцина (пол. *Radocyna*) Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
Ратнів. – Ратнівський р-н Волинської обл.
Рахів – м. Рахів Закарпатської обл.
Рахів. – Рахівський р-н Закарпатської обл.
Рашків – с. Рашків Хотинського р-ну Чернівецької обл.
Реваківці – с. Реваківці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Ревне – с. Ревне Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Репинне – с. Репинне Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Репужинці – с. Репужинці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Риків – с. Риків Сколівського р-ну Львівської обл.
Рингач – с. Рингач Новоселицького р-ну Чернівецької обл.
Рихвальд → Овчари
Рівн. – Рівненщина, Рівненська обл.
Рівн.п. – *іст.* Рівненський пов. Волинської губ.
Рідківці – с. Рідківці Новоселицького р-ну Чернівецької обл.
Ріпник – с. Ріпник (пол. *Rzepnik*) Кросненського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Річка – с. Річка Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Рогатин – м. Рогатин Івано-Франківської обл.
Рожищ. – Рожищенський р-н Волинської обл.
Рожнів – с. Рожнів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Рожнят. – Рожнятівський р-н Івано-Франківської обл.
Розділовичі → Роздільне
Роздільне – с. Роздільне Самбірського р-ну Львівської обл.
Розлуч – с. Розлуч Турківського р-ну Львівської обл.
Розтока – с. Розтока (пол. *Roztoka*) Перемишльського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Розтоки К – с. Розтоки Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Розтоки П – с. Розтоки Путильського р-ну Чернівецької обл.
Розтоки Р – с. Розтоки Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Рокосово – с. Рокосово Хустського р-ну Закарпатської обл.
Романів – с. Романів Перемишлянського р-ну Львівської обл.

- Романківці – с. Романківці Сокирянського р-ну Чернівецької обл.
 Росвигово – тепер мікрорайон м. Мукачево
 Росішка – с. Росішка Рахівського р-ну Закарпатської обл.
 Росохи – с. Росохи Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Ростоки → Розтоки К
 Рудники – с. Рудники Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.
 Рукшин – с. Рукшин Хотинського р-ну Чернівецької обл.
 Руська Поляна → Поляни
 Руські Комарівці – с. Руські Комарівці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
 Салдобош → Стеблівка
 Салтикова Дівиця – с. Салтикова Дівиця Куликівського р-ну Чернігівської обл.
 Самари – с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл.
 Сапогів – с. Сапогів Борщівського р-ну Тернопільської обл.
 Сарни – с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл.
 Сасово – с. Сасово Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
 Сварицевичі – с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл.
 Сваричів – с. Сваричів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
 Свидник – м. Свидник (слц. *Svidnik*) окр. Свидник Пряшівського краю, Словаччина
 Свобода – с. Свобода Берегівського р-ну Закарпатської обл.
 Святе – с. Святе (пол. *Święte*) Ярославського пов. Підкарпатського воєв., Польща
 Святкова Велика – с. Святкова Велика (пол. *Świątkowa Wielka*) Ясельського пов. Підкарпатського воєв., Польща
 Сергії – с. Сергії Путильського р-ну Чернівецької обл.
 Серне – с. Серне Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
 Сигіт – м. Сигіт (рум. *Sighetu Marmăției*), пов. Марамуреш, Румунія
 Сильне – с. Сильне Ківерцівського р-ну Волинської обл.
 Синевир – с. Синевир Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
 Синевирська Поляна – с. Синевирська Поляна Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
 Сілець – с. Сілець Сокальського р-ну Львівської обл.
 Сілець Беньків → Сілець К-Б
 Сілець-Белзький → Сілець
 Сілець К-Б – с. Сілець (колись Сілець Беньків) Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.
 Сільце – с. Сільце Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.
 Сімер – с. Сімер Перечинського р-ну Закарпатської обл.
 Скалат – м. Скалат Тернопільської обл.
 Сквир.п. – *іст.* Сквирський пов. Київської губ.
 Скоморохи – с. Скоморохи Сокальського р-ну Львівської обл.
 Скотарське – с. Скотарське Воловецького р-ну Закарпатської обл.
 Славське – смт Славське Сколівського р-ну Львівської обл.
 Слобідка – с. Слобідка Глибоцького р-ну Чернівецької обл.
 Слобода – с. Слобода Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.
 Слобода Н – с. Слобода Новоселицького р-ну Чернівецької обл.
 Слов'янос.п. – *іст.* Слов'яносербський пов. Катеринославської губ.
 Слупійка → Верховина
 Смерековець – с. Смерековець (пол. *Smerekowiec*) Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща

- Смеречне – с. Смеречне (пол. *Smereczne*) Кросненського пов. Підкарпатського воєв.,
Польща
- Смолин – с. Смолин Яворівського р-ну Львівської обл.
- Снідавка – с. Снідавка Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
- Снітниця – с. Снітниця (пол. *Śnietnica*) Горлицького пов. Малопольського воєв.,
Польща
- Снят. – Снятинський р-н Івано-Франківської обл.
- Снятин – м. Снятин Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.
- Снячів – с. Снячів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.
- Сойми – с. Сойми Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
- Сокирниця – с. Сокирниця Хустського р-ну Закарпатської обл.
- Сок. – Сокирянський р-н Чернівецької обл.
- Сокиряни – м. Сокиряни Сокирянського р-ну Чернівецької обл.
- Соколівка – с. Соколівка Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
- Солонка – с. Солонка Пустомитівського р-ну Львівської обл.
- Солуків – с. Солуків Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
- Сороки-Львівські – с. Сороки-Львівські Пустомитівського р-ну Львівської обл.
- Сошичне – с. Сошичне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- Спас – с. Спас Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.
- Ставне – с. Ставне Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.
- Стан.о. – *іст.* Станіславівський окр.
- Станіславчик – с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл.
- Стара Жадова – с. Стара Жадова Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.
- Стара Жучка – тепер мікрорайон м. Чернівці
- Стара Ропа – с. Стара Ропа Старосамбірського р-ну Львівської обл.
- Старий Вовчинець – с. Старий Вовчинець Глибоцького р-ну Чернівецької обл.
- Старий Самбір – м. Старий Самбір Старосамбірського р-ну Львівської обл.
- Старі Бросківці – с. Старі Бросківці Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.
- Старі Кути – с. Старі Кути Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
- Старосамб. – Старосамбірський р-н
- Старосілля → Мамаївці
- Стеблівка – с. Стеблівка Хустського р-ну Закарпатської обл.
- Стебні – с. Стебні Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
- Стефкова – с. Стефкова (пол. *Stefkowa*) Ліського пов. Підкарпатського воєв., Польща
- Стібно – с. Стібно (пол. *Stubno*) Перемишльського пов. Підкарпатського воєв.,
Польща
- Стольне – с. Стольне Менського р-ну Чернігівської обл.
- Стопчатів – с. Стопчатів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
- Стор. – Сторожинецький р-н Чернівецької обл.
- Сторона – с. Сторона Дрогобицького р-ну Львівської обл.
- Страбичів → Страбичово
- Страбичово – с. Страбичово Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
- Страшевичі – с. Страшевичі Старосамбірського р-ну Львівської обл.
- Стриганці – с. Стриганці Стрийського р-ну Львівської обл.
- Стрий. – Стрийщина, Львівська обл.
- Стрий.о. – *іст.* Стрийський окр.
- Стримба – с. Стримба Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.

- Стрілецький Кут – с. Стрілецький Кут Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
 Стрільбичі – с. Стрільбичі Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Студенок – с. Студенок Глухівського р-ну Сумської обл.
 Стужиця – с. Стужиця Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.
 Ступниця – с. Ступниця Дрогобицького р-ну Львівської обл.
 Ступно – с. Ступно Здолбунівського р-ну Рівненської обл.
 Суравиця – с. Суравиця (пол. *Surowica*) Кросненського пов. Підкарпатського воєв., Польща
 Сусково – с. Сусково Свалявського р-ну Закарпатської обл.
 Суховерхів – с. Суховерхів Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
 Сухорабівка – с. Сухорабівка Решетилівського р-ну Полтавської обл.
 Сухостав – с. Сухостав Гусятинського р-ну Тернопільської обл.
 Сучав. – Сучавщина, українська етнічна територія в Румунії
 Сушиця – с. Сушиця (колись Сушиця Рикова) Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Сьвятоє → Святе
 Сян.о. – *іст.* Сяноцький окр.
 Сянічок – с. Сянічок (пол. *Sanoczek*) Сяноцького пов. Підкарпатського воєв., Польща
 Тартаків – с. Тартаків Сокальського р-ну Львівської обл.
 Татарбунари – м. Татарбунари Одеської обл.
 Татарів – с. Татарів Яремчанської міськради Івано-Франківської обл.
 Теклівка – с. Теклівка Підволочиського р-ну Тернопільської обл.
 Терєб. – Терєбовлянський р-н Тернопільської обл.
 Терєбля – с. Терєбля Тячівського р-ну Закарпатської обл.
 Терєбовля – м. Терєбовля Терєбовлянського р-ну Тернопільської обл.
 Терєсва – смт Терєсва Тячівського р-ну Закарпатської обл.
 Терєхівка – с. Терєхівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
 Тершів – с. Тершів Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Тисм. – Тисменицький р-н Івано-Франківської обл.
 Тисовиця – с. Тисовиця Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Тиханя – с. Тиханя (пол. *Ciechania*) Ясельського пов. Підкарпатського воєв., Польща
 Тишів – с. Тишів Воловецького р-ну Закарпатської обл.
 Тлумац. – Тлумацький р-н Івано-Франківської обл.
 Тоболи – с. Тоболи Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
 Товстеньке – с. Товстеньке Чортківського р-ну Тернопільської обл.
 Товтри – с. Товтри Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
 Топільниця – с. Топільниця Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Топорівці – с. Топорівці Новоселицького р-ну Чернівецької обл.
 Торки – с. Торки (пол. *Torki*) Перемишльського пов. Підкарпатського воєв., Польща
 Торське – с. Торське Заліщицького р-ну Тернопільської обл.
 Торунь – с. Торунь Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
 Тросник – с. Тросник Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
 Троянівка – с. Троянівка Манєвицького р-ну Волинської обл.
 Трушевичі – с. Трушевичі Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Тулова – с. Тулова Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.
 Тур'є Б – с. Тур'є Буського р-ну Львівської обл.
 Тур'є С – с. Тур'є Старосамбірського р-ну Львівської обл.

- Туринське – с. Туринське (пол. *Turzańsk*) Сяноцького пов. Підкарпатського воєв., Польща
- Турички – с. Турички Перечинського р-ну Закарпатської обл.
- Турійськ.– Турійський р-н Волинської обл.
- Тур'ї Ремети – с. Тур'ї Ремети Перечинського р-ну Закарпатської обл.
- Турк. – Турківський р-н Львівської обл.
- Тур'я-Бистра – с. Тур'я-Бистра Перечинського р-ну Закарпатської обл.
- Тур'я Поляна – с. Тур'я-Поляна Перечинського р-ну Закарпатської обл.
- Турятка – с. Турятка Глибоцького р-ну Чернівецької обл.
- Тухля – с. Тухля Сколівського р-ну Львівської обл.
- Тухолька – с. Тухолька Сколівського р-ну Львівської обл.
- Тучапи – с. Тучапи Городоцького р-ну Львівської обл.
- Тюдів – с. Тюдів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
- Угля – с. Угля Тячівського р-ну Закарпатської обл.
- Угринів – с. Угринів Тисменицького р-ну Тернопільської обл.
- Улич-Криве – с. Улич-Криве (слц. *Uličské Krivé*), окр. Снина Пряшівського краю, Словаччина
- Урич – с. Урич Сколівського р-ну Львівської обл.
- Устеріки – с. Устеріки Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
- Усть-Путила – с. Усть-Путила Путильського р-ну Чернівецької обл.
- Устя-Руське – с. Устя-Руське (пол. *Uście Ruskie*, після 1949 року – *Uście Gorlickie*) Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
- Ушня – с. Ушня Золочівського р-ну Львівської обл.
- Ушомир – с. Ушомир Коростенського р-ну Житомирської обл.
- Ферескула → Черемошна
- Флоринка – с. Флоринка (пол. *Florynka*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
- Харк. – Харківщина, Харківська обл.
- Харк.г. – *іст.* Харківська губернія
- Харк.п. – *іст.* Харківський пов. Харківської губ.
- Харків – м. Харків
- Хащів – с. Хащів Турківського р-ну Львівської обл.
- Херс.п. – *іст.* Херсонський пов. Херсонської губ.
- Хижа – с. Хижа Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
- Хітар – с. Хітар Сколівського р-ну Львівської обл.
- Хлівчани – с. Хлівчани Сокальського р-ну Львівської обл.
- Хм. – Хмельниччина, Хмельницька обл.
- Хмельницький – м. Хмельницький Хмельницької обл.
- Холопичі – с. Холопичі Локачинського р-ну Волинської обл.
- Хорол.п. – *іст.* Хорольський пов. Полтавської губ.
- Хоросниця – с. Хоросниця Мостиського р-ну Львівської обл.
- Хот. – Хотинський р-н Чернівецької обл.
- Хотин – м. Хотин Хотинського р-ну Чернівецької обл.
- Хотин.п. – *іст.* Хотинський пов. Бессарабської губ.
- Хотінь – тепер мікрорайон м. Калуша Івано-Франківської обл.
- Хриса – с. Хриса Березовського р-ну Брестської обл., Білорусь
- Хуст – м. Хуст Закарпатської обл.

- Ценів – с. Ценів Козівського р-ну Тернопільської обл.
Ціпки – с. Ціпки Гадяцького р-ну Полтавської обл.
Цуцилів – с. Цуцилів Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.
Чапаєвка – с. Чапаєвка Чорнобильського р-ну Київської обл.
Чаруків – с. Чаруків Луцького р-ну Волинської обл.
Черемошна – с. Черемошна Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Черепківці – с. Черепківці Глибоцького р-ну Чернівецької обл.
Черешенька – с. Черешенька Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Черк. – Черкащина, Черкаська обл.
Черк.п. – *іст.* Черкаський пов. Київської губ.
Черна – с. Черна Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
Черник – с. Черник (колись Зелениця-Зелена) Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.
Чернилява – с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл.
Чернихівці – с. Чернихівці Збаразького р-ну Тернопільської обл.
Черніг. – Чернігівщина, Чернігівська обл.
Черніг.г. – *іст.* Чернігівська губернія
Черніг.п. – *іст.* Чернігівський пов. Чернігівської губ.
Чертижне – с. Чертижне (слц. *Čertižné*) окр. Меджилабірці Пряшівського краю, Словаччина
Чигир.п. – *іст.* Чигиринський пов. Київської губ.
Чинадійово – смт Чинадійово Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
Чирна – с. Чирна (пол. *Czyrna*) Новосондецького пов. Малопольського воєв., Польща
Чистогорб – с. Чистогорб (пол. *Czystogarb*) Сяноцького пов. Підкарпатського воєв., Польща
Чорна – с. Чорна (пол. *Czarna*) Горлицького пов. Малопольського воєв., Польща
Чорна Тиса – с. Чорна Тиса Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Чорне → Чорна
Чорнівка – с. Чорнівка Новоселицького р-ну Чернівецької обл.
Чорногузи – с. Чорногузи Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Чорноріки – с. Чорноріки (пол. *Czarnorzeki*) Кросненського пов. Підкарпатського воєв., Польща
Чорт. – *іст.* Чортківський окр.
Чортория – с. Чортория Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Чумальово – с. Чумальово Тячівського р-ну Закарпатської обл.
Шамброн – с. Шамброн (слц. *Šambron*) окр. Стара Любовня Пряшівського краю, Словаччина
Шандровець – с. Шандровець (колись Дзвиняч Горішній) Турківського р-ну Львівської обл.
Шахтарське – с. Шахтарське (колись Дорогиничі) Іваничівського р-ну Волинської обл.
Шацьк. – Шацький р-н Волинської обл.
Шепіт – с. Шепіт Путильського р-ну Чернівецької обл.
Шешори – с. Шешори Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Шипинці – с. Шипинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Ширівці – с. Ширівці Хотинського р-ну Чернівецької обл.
Широке – с. Широке Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

- Широкий Луг – с. Широкий Луг Тячівського р-ну Закарпатської обл.
Шкляри – с. Шкляри (пол. *Szklary*) Сяноцького пов. Підкарпатського воєв., Польща
Шубранець – с. Шубранець Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Южинець – с. Южинець Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Юрківці – с. Юрківці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Яблуниця В – с. Яблуниця Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Яблуниця П – с. Яблуниця Путильського р-ну Чернівецької обл.
Яблуниця Я – с. Яблуниця Яремчанської міськради Івано-Франківської обл.
Яворів К – с. Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Яворів Л – м. Яворів Яворівського р-ну Львівської обл.
Якубяни – с. Якубяни (слц. *Jakubany*) окр. Стара Любовня Пряшівського краю, Словаччина
Ялинкувате – с. Ялинкувате Сколівського р-ну Львівської обл.
Ялове – с. Ялове Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Ямельниця – с. Ямельниця Сколівського р-ну Львівської обл.
Янишівка – Янишівка Любашівського р-ну Одеської обл.
Яполоть – с. Яполоть Костопільського р-ну Рівненської обл.
Ярівка – с. Ярівка Хотинського р-ну Чернівецької обл.
Ясени – с. Ясени Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.
Ясениця-Замкова – с. Ясениця-Замкова Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Ясениця-Сільна – с. Ясениця-Сільна Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Ясенів – с. Ясенів Бродівського р-ну Львівської обл.
Ясенів Горішній → Верхній Ясенів
Ясень – с. Ясень Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Ясіня – смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Ясниська – с. Ясниська Яворівського р-ну Львівської обл.

ІНДЕКС НАЗВ

СГ із вершиною *верх*

багатоповерховий 533

безверх ^{adv} 684

безвѣрхий 444, 497, 531, 532

безвѣршки 441

вверх 136, 137, 200, 208, 209, 358, 362,

371, 399, 400, 404, 419, 447, 535,

575, 639, 640, 644, 645, 663, 679

вверху 135, 137, 138, 197, 358, 369,

399, 447, 597, 598, 638

ввершѣний 662

ввершечку 143, 449, 452, 534

ввершку 447, 450, 451, 534

верешетітися 130

верх ⁿ 102, 123, 130, 168, 169, 192, 200,

211, 214, 215, 223, 225, 250, 259,

260, 262, 263, 264, 270, 271, 275,

278, 281, 288, 298, 302, 303, 304,

320, 383, 384, 388, 390, 413, 431,

439, 440, 454, 459, 460, 461, 464,

465, 480, 481, 484, 489, 490, 492,

500, 501, 502, 503, 506, 508, 512,

515, 516, 517, 518, 524, 526, 527,

533, 537, 541, 544, 546, 563, 565,

566, 569, 570, 577, 578, 579, 583,

584, 590, 605, 607, 608, 609, 610,

611, 612, 622, 623, 644, 657, 658,

659, 660, 670, 686, 689, 692, 693

верх ^{adv} 108, 135, 142, 644, 645

вѣрха ^{adv} 16, 502, 692

верха́ми ^{adv} 137, 505, 636

верхату́ра 112, 130, 658

верхату́рити 130, 595

верхводити 502

верхвѣк 459

вѣрхі ^{adv} 137, 138, 256, 358, 417, 448,

492, 500, 636, 637, 638

вѣрхівень 119, 124, 631

верхівець 109, 115, 120, 123, 294, 631,

632

верхівка 116, 192, 272, 388, 432, 438,

439, 459, 494

верхівковий 443

верхівній 445, 446, 634

верхівній ⁿ 632

верхівнійця 541, 609

верхівнічка 609

верхівнічний 445

верхівніше 609

верхівочка 117, 432, 439

верхівчаний 446

верхівчовий 445

верхівщина 119, 633

верхів'я 102, 103, 116, 192, 272, 383,

385, 390, 432, 459, 465, 657, 675

верхіти 131, 418

верхля́нка 437, 570

- верхна́к 542
ве́рхне ⁿ 383, 430, 443, 459, 545
ве́рхні́к 108, 115, 124, 144, 223, 224,
570, 584, 603, 609, 631
ве́рхні́на 108, 109, 115, 124, 192, 272,
579, 580, 581, 611
верхніні́на 579
верхніні́нка 579
верхніні́ця 542, 579
верхні́нка 114, 579
ве́рхні́ця 109, 115, 124, 192, 223, 224,
272, 541, 570, 584, 608
ве́рхні́чка 570
ве́рхні́й 102, 103, 194, 196, 211, 216,
297, 345, 347, 348, 384, 395, 415,
416, 417, 455, 459, 460, 461, 468,
469, 500, 524, 526, 541, 542, 545,
546, 558, 563, 570, 572, 578, 581,
594, 603, 608, 609, 616, 662
ве́рхні́й ⁿ 216, 290, 383, 494, 496, 497,
500, 605, 607
ве́рхні́сть 102, 214, 491, 492
верхно́го́п 130, 633
верхно́го́пати 130, 635
верхньо́во́дне 603
верхня́ 564
верхня́к 114, 144, 192, 211, 432, 439,
459, 526, 541, 542, 546, 578, 585,
590, 601, 603, 604, 609, 610
верхня́нка 546, 579
верхня́чо́к 116, 124, 542, 578, 601
верховáто 373
верховé ⁿ 518
верховéнство 490
верховéнький 531
верховéць 109, 115, 120, 294, 592, 631
верхові́й 103, 123, 340, 341, 347, 386,
388, 389, 394, 395, 396, 432, 443,
445, 446, 469, 496, 592, 594, 634
верхові́й ⁿ 632
верхові́к 115, 120, 123, 124, 386, 608,
632
верхові́на 103, 109, 116, 123, 124, 192,
251, 272, 281, 285, 286, 293, 383,
384, 432, 459, 460
верхові́на-могі́ла 302
верхові́нець 109, 112, 123, 284, 294,
296, 459, 632
верхові́нець-ока́тець 454, 460
верхові́нка 113, 114, 272, 282, 285, 286,
294, 296, 432, 442, 454, 459, 460
верхові́нний 302, 341, 348
верхові́ння 116, 432, 438, 459, 591
верхові́нничко 591
верхові́ночка 117, 282
верхові́нський 284, 286, 341, 343, 344,
347, 442, 446, 454, 456, 460
верхові́нча 118, 296
верхові́нча́к 109, 118, 124, 296
верхові́нщина 118, 282
ве́рхови́нь 632
верхові́ці ^{pl} 116, 251
верхові́чка 113, 298
верхові́д 493
верхові́дка 388
верхові́ття 432, 459
верховла́дний 496
верховла́дність 491
верховні́й 102, 103, 385, 395, 396, 493,
496, 497, 634
верховні́й ⁿ 632
верховні́к 119, 493
верховні́йший 662
верховні́сть 491, 492
верхово́д 130, 388, 493
верхово́да 388, 493
верхово́дар 493
верхово́дець 493
верхово́дíteль 493
верхово́дити 130, 131, 502
верхово́диця 388, 493
верхово́діння 490
верхово́дка 385, 388, 389, 493
верхово́дний 496
верхово́дник 493

- верховодниця 493
 верховодність 490
 верховодство 490, 491
 верховщійзна 633
 верховщина 119 633
 верховщинний 634
 верхов'янин, верхов'яни ^{pl} 109, 111, 118, 296
 верхов'янка 109, 118, 296
 верхогір'я 272
 верхогляд 479, 480
 верхоглядка 479
 верхоглядство 479, 480, 506
 верхола 117, 454, 460
 верхольод 416
 верхольодниця 416
 верхоляк 114, 454, 460
 верхом ^{adv} 137, 138, 217, 218, 362, 404, 448, 456, 502, 534, 636, 637, 638, 641, 682
 верхоплавка 389
 верхоплутня 569
 верхоріччя 383, 459
 верхстрочно 686
 верхостьоб 569
 верхосушнік 437
 верхотворець 661
 верхотіна 282
 верхотура 523
 верхоумка 480
 верху ^{adv} 135, 136, 198, 505
 верхування 119, 490
 верхувати 102, 130, 418, 503
 верхуватий 102, 340, 341, 349, 594, 662, 663
 верхувато 684
 верхуваць 120, 632
 верхун 118, 124, 480, 507
 верхуша 118, 272
 верхушка 118, 272, 433, 437, 459, 492, 516, 578
 верш 479, 506
 верша 108, 109, 110, 298
 вершава 110, 292, 272
 вершадка 113, 385
 вершадь 108, 109, 110, 192, 272, 282, 319, 383, 385, 433, 459, 658
 вершак 108, 109, 110, 211, 212, 272, 303, 433, 438, 439, 440, 441, 454, 459, 563, 564, 590, 591, 657, 692
 вершакан 111, 439
 вершаканя 433, 440, 459, 658, 692
 вершакатий 444
 вершакуватий 212, 444
 вершалá 516
 вершалина 438, 692
 вершана 108, 111, 433, 440, 459
 вершани ^{pl} 123, 297
 вершанище 433
 вершанка 111, 388, 433, 438
 вершанкі ^{pl} 438
 вершаночка 117, 433
 вершань 439
 вершаня 434, 438, 440, 459
 вершанячко 434, 438
 вершачіна 112, 438
 вершачіня 438
 вершачінячко 438
 вершачок 434, 438, 459
 вершва 563, 564
 вершений 130, 445, 662
 вершеніти 132, 503, 675
 вершення 119, 660, 689
 вершень 119, 605, 632
 вершенька, вершейка 108, 109, 117, 434
 вершенько, вершейко 109, 117, 192, 273, 434
 вершетітися 503
 вершетура 112, 130, 437
 вершетурений 124, 662
 вершетуреник 119, 124, 658
 вершетурення 119, 591
 вершетурити 124, 130, 672, 689
 вершетуритися 130, 672
 вершечки 494, 579, 580
 вершечковий 443

- вершечний 443
 вершечок 109, 117, 124, 193, 260, 273, 383, 434, 459, 515, 517, 578
 вершіда 112, 273, 282
 вершідіна 112, 385
 вершіна 108, 109, 112, 124, 193, 214, 273, 275, 276, 290, 319, 320, 383, 391, 394, 459, 692
 вершінка 114
 вершінний 662, 664
 вершінок 103, 660, 689
 вершинь 304
 вершіня 113, 273, 435, 438, 590
 вершінячко 435
 вершітель 660
 вершітелька 660
 вершіти 130, 131, 503, 534, 595, 672, 675, 689
 вершітися 130, 597, 673, 676
 вершіще 113, 298
 вершів'я 102, 116, 273, 435, 459
 вершіє 103, 441
 вершії 592
 вершіль 525
 вершілька 592
 вершільник 592
 вершіля 119, 592
 вершінка 435, 459
 вершіння 102, 591, 660
 вершінь 113, 384, 459
 вершкі_{pl} 288, 389, 441, 459, 494, 580, 581
 вершківка 581
 вершкова_n 569
 вершківий 445, 580, 581, 591
 вершком_{adv} 142, 448
 вершкування 441
 вершкувати 130, 447
 вершкуватий 444
 вершніак 605
 вершній 663
 вершнік 115, 223, 224, 273, 442, 459, 584, 585, 632
 вершніця 119, 223, 224, 541, 632
 вершничок 108, 116, 124, 223, 251, 585
 вершно 682
 вершніюк 454, 460
 вершня 214, 526
 вершніак 114, 124, 144, 440, 601, 604, 608
 вершовіння 116, 441, 459, 591
 вершовіннячко 441, 591
 вершок 103, 109, 124, 130, 142, 192, 211, 251, 264, 273, 274, 297, 298, 320, 384, 390, 435, 438, 440, 441, 454, 459, 465, 515, 516, 517, 565, 566, 570, 577, 578, 580, 584, 585, 591, 605, 609, 610, 611, 657, 659, 692
 вершочний 665
 вершочок 193, 274, 436, 580
 вершувати 130, 595
 вершүля 117, 592
 верщик 439, 459
 вершок 109, 116, 118, 124, 605
 взвершя 276
 вивершений 130, 594, 664
 вивершення 119, 660, 689
 вивершетурений 664
 вивершетурити 130, 672
 вивершетуритися 130, 672
 вивершетурювати 130, 672
 вивершетурюватися 130, 672
 вивершити 130, 534, 595, 672, 673, 674
 вивершитися 130, 675
 вивершувати 130, 534, 595, 672, 673, 674
 вивершуватися 130, 673, 675
 високоверхий 496, 662
 відверху 135, 137, 206, 427
 возверх 138, 399
 всеовершенне_{adv} 689
 всеовершенний 665
 вузьковерхий 586, 594
 вузьковершник 586
 головерхий 260, 339
 гостроверха_n 275

- гостроверхий 444, 566, 594
 гостровершки 442
 двосверхий 275, 340
 двоповерхий 533
 двоповерховий 533
 доверха́ 135, 137, 208, 209, 360, 646, 658, 682
 доверху 137, 208, 473, 536, 646, 658, 683
 довершати 130, 534, 595, 674
 довершений 594, 663, 664, 665
 довершеність 660, 661, 689
 довершення 119, 660, 689
 довершимий 665
 довершити 130, 534, 595, 674
 довершитися 130, 675, 676
 довершування 109, 119, 592, 660
 довершувати 130, 534, 595, 674
 довершуватися 130, 675, 676
 дурноверхий 468
 за́верх 137, 501
 заверховінний 395
 заверхувати 503
 завершальний 665
 завершанин, завершани _{pl} 111, 124, 292, 459
 завершати 131, 534, 596, 671, 672, 674
 завершатися 131, 675
 завершений 566, 594, 664
 завершеність 661, 689
 завершення 660, 689
 завершити 131, 534, 596, 671, 673, 674
 завершитися 131, 597, 674, 675
 завершківий 465, 692
 завершувальник 119, 591
 завершувати 131, 534, 596, 671, 672, 674
 завершуватися 131, 675
 завершувач 660
 завершя 121, 290, 459, 692
 верх _n 120, 659
 верх _{adv} 137, 360, 457, 472, 559, 565
 зверху́ 137, 198, 203, 212, 216, 217, 370, 371, 373, 399, 403, 418, 449, 450, 450, 452, 456, 472, 473, 474, 504, 535, 536, 559, 565, 566, 573, 576, 582, 597, 685
 зверху́ 137, 198, 203, 213, 216, 217, 219, 358, 361, 403, 419, 422, 448, 450, 452, 456, 471, 472, 537, 538, 541, 559, 563, 567, 582, 587, 637
 зверху́в 137, 204
 зверхмолока́ 580
 зверхмолоко́ 580
 зверху́не _{adv} 474
 зверху́ник 121, 493, 542
 зверхнина́ 108, 109, 121, 124, 491, 580
 зверху́ній 134, 195, 216, 465, 466, 467, 469, 470, 474, 482, 496, 497, 506, 544, 557, 558, 617, 692, 493
 зверху́нійший 494, 497
 зверху́ність 102, 214, 466, 479, 490, 491, 492, 495, 506
 зверху́ньо 134, 427, 487
 зверху́вний 469, 497
 зверху́ом 137, 684, 685
 зверху́ху 134, 135, 138, 198, 204, 207, 213, 216, 217, 220, 373, 399, 402, 404, 419, 426, 427, 448, 449, 450, 452, 456, 471, 472, 473, 474, 504, 505, 535, 536, 538, 559, 560, 563, 565, 566, 573, 576, 582, 589, 618, 684, 686
 зверху́шати 131, 673, 674, 675, 676
 зверху́шатися 131, 674, 676
 зверху́шений 102, 131, 663, 664, 665
 зверху́шеніти 131, 132, 499, 674
 зверху́шення 102, 109
 зверху́шено 683
 зверху́шенство 661, 689
 зверху́шенствування 661, 689
 зверху́шеня́ти 131, 132, 499, 674
 зверху́шечка 143, 198
 зверху́шечку 143, 198, 448, 505
 зверху́шити 102, 131, 671, 672, 675
 зверху́шитися 131, 676
 зверху́шки 198
 зверху́шність 491

- звєршувати 131, 673, 674, 675
 звєршуватися 131, 674, 676
 золотовєрхий 103, 532
 зповерх 141, 403
 із- → з-
 квєрху 137, 203
 кількоповєрховий 533
 кривовєрхий 532
 кривовєрший 468
 крутовєрхий 341, 444
 могіла-верховїна 302
 навєрсі 137, 198, 220, 363, 403, 505, 535, 536, 573
 навєрх 137, 198, 203, 209, 213, 214, 218, 219, 220, 228, 404, 405, 421, 425, 427, 503, 536, 537, 560, 563, 574, 575, 576, 597, 619, 637, 641, 645, 646, 693
 навєрха 137, 198, 217, 220, 403, 404, 419, 456, 504, 560, 567, 575, 576, 597, 639, 679, 685
 навєрхи 137, 220, 419, 504, 505
 навєрхник 121, 223, 224, 563, 564, 585, 605
 навєрхній 195
 навєрхня 609
 наверхняк 605
 навєрху 138, 199, 217, 403, 418, 448, 472, 473, 504, 535, 536, 537, 629, 637
 наверхшати 131, 132, 672, 675
 навєршений 531, 594, 663
 навєршення 119
 наверхіти 131, 132, 531, 672, 675
 навєршник 108, 121, 223, 224, 517, 546, 585, 586, 605
 наверхнічок 116, 124, 223, 585
 наверхняк 121, 124, 565, 584, 585, 601
 наверхняник 585
 наверхшок 143, 203
 навєршувати 132, 531, 672, 675
 навєршя 121, 275, 465, 546, 586
 надвєрх 684
 назвєрх 138, 141, 199, 220, 474, 475, 560
 наповєрсі 138, 220
 наповєрх 138, 141, 404, 685
 наповєрхний 216
 наповєрхність 214
 наўверх 138, 141, 575
 невивєршєний 594
 недоверший 468
 недовершити 131, 679, 689
 неперевершєний 685
 оверхи 193, 436, 459, 591
 од- → від-
 одноповерховий 533
 переверхувати 499, 679
 переверхшати 131, 499, 596, 672, 673
 перевершений 664
 перевершення 490
 перевершити 131, 499, 596, 672, 673
 перевершитися 131, 499, 673
 перевершувати 131, 499, 596, 672, 673
 перевершуватися 499, 673
 пїдвєрх 137, 139, 426, 637
 пїдвєрхом 137, 426, 473
 пїдвєршок 143, 585
 повєрсі ^{adv} 137, 576
 повєрся ⁿ 525
 півєрх ⁿ 120, 214, 388, 525, 611, 686
 повєрх ^{adv} 137, 501, 560, 575, 645
 повєрха 134, 137, 218, 404, 427, 565, 567, 576, 645, 688
 повєрхборозній ⁿ 302
 повєрхи 137, 218, 404, 473, 474, 475, 537, 567, 573, 582, 684, 685, 686
 поверхівка 116, 525
 повєрхне ⁿ 569
 поверхнєвий 416, 417
 повєрхний ⁿ 544
 повєрхнік ⁿ 122, 124, 223, 224, 290, 516, 517, 570, 601, 632, 633
 поверхніна 122, 124, 580

- повёрхниця 122, 124, 215, 223, 224,
 415, 466, 506, 517, 545, 563, 564,
 569, 570, 580, 659
 повёрхничка 223, 545, 570
 повёрхній 195, 216, 466, 467, 469, 470,
 506, 557, 569, 572
 повёрхні(о)сть 119, 124, 215, 413, 466,
 467, 479, 506, 569
 повёрхня 122, 215, 388, 413, 466, 516,
 565, 566, 569
 поверхнячий 416, 417
 поверховий 134, 417, 466, 470, 480,
 482, 506, 507
 поверховиця 389
 поверховість 119, 466, 479, 480, 506
 повёрховний 467, 470, 506, 533
 поверховність 466, 467, 479, 506
 поверховно 134, 427
 поверхово 427, 474
 повёрхов'я 109, 122, 384, 459
 повёрху 137, 357, 373, 404, 567
 поверхувати 131
 повёршати 131, 132, 500, 674
 повёршити 131, 132, 500, 674
 повёршний 664
 повёршний 122, 223, 224, 570, 585, 608
 повёршувати 131, 132, 500, 674
 позвёрх 138, 686
 позвёрхній 470
 позвёрхність 216
 по-звёрхньому 427
 позвёрхвне ^{adv} 475
 позвёрхвний 467, 470, 480, 506, 558
 позвёрхвність 479, 480, 506
 позвёрхвно 134, 427
 по́надвёрх 684
 почерезвёрх 138
 презвёрх 137, 658, 686
 презвёрха 137, 217, 683, 684
 презвёрхи 137, 685
 пресовершенний 665
 привёршуватися 131, 671
 розвёршити 131, 597
 розвёршувати 597
 сніговёрхий 339
 совершати 131, 500, 596, 676
 совершатися 131, 675, 676
 совершэ́тися 131, 675, 689
 совершенне ^{adv} 689
 совершэ́нный 131, 664, 665
 совершэ́нно 683, 689
 совершэ́ннок 103, 660
 совершення 660, 661
 совершэ́нство 662, 689
 совершитель 661, 689
 совершити 131, 500, 596, 676
 совершиться 131, 675, 676
 со́вершний _n 494
 совёршність 491
 сповёрх 138
 сповёрху 138, 218, 450, 450
 сувёрхий 662
 сувершкóвий 443
 сувёршность 491
 с́увершок 123, 436, 441, 459
 суховёрх 442
 суховёрха, суховёрхи _{pl} 437, 442
 суховёрхий 444
 суховёршка, суховёршки _{pl} 442
 темновёрхий 444
 тонковёрхий 444
 триповёрховий 533
 трьохповёрховий 533
 у- → в-
 увершитися 131, 132, 675
 узвёршина 123, 193, 384, 459
 узвёршя 123, 124
 червоновёрхий 566
 черезвёрх 427, 658, 684, 685, 686
 черезвёршний 664
 чотирьохповёрховий 533
 широковёрхий 340, 444, 586

СГ із вершиною гора

- багáть-горá 264
білогóра 263
вгорáх 362
вгорі 137, 198, 200, 227, 362, 369, 399,
400, 404, 418, 447, 450, 452, 534,
537, 559, 561, 587, 597, 598, 618
вгорішки 200, 420
вгорóчку 143
вгорú 103, 136, 137, 200, 208, 209, 228,
358, 362, 363, 400, 418, 420, 423,
472, 484, 535, 537, 538, 574, 618,
619, 671, 679, 680, 682, 688, 693,
639, 640, 646
вдгорі 138
вéлич-горá 262
верхогíр'я 272
взгí(ó)р'я 264, 276, 287
взгорі 138
взгóрок 301
взгорóчок 117, 124
взгору 138, 201, 363, 401, 618, 619, 643
вігорувати 133, 673
високогíрний 341
високогíрський 128, 342
високогíр'я 282
відгора 281
відгорі 137, 139, 207, 449
гí(ó)рка 113, 257, 262, 298, 304, 586,
611
гí(ó)рний 102, 108, 125, 129, 130, 195,
286, 338, 342, 344, 345, 415, 415,
416, 468, 524, 532, 615, 616, 617,
618
гíрнік 115, 126, 284, 415, 459
гíрністий 125, 126, 303, 349
гíрніцтво 118, 415
гíрніцький 126, 416
гíрнічий 126, 416
гíрнічник 415
гíрнішний 125, 496
гíрнопромислóвець 128, 415
гíрнопромислóвий 416
гíрніюк 115, 415
гíрня 114, 257, 284
гí(о)рняк 114, 284, 294, 295, 296, 415,
459, 461
гíрнячка 114, 284, 297, 459
гí(ó)ронька, гóрóйка 109, 117, 193, 257,
258, 262, 263, 521, 611
гí(ó)рочка 117, 258
гíрськá_n 286, 305
гíрський 109, 125, 130, 284, 286, 288,
306, 338, 342, 343, 344, 347, 349,
385, 396, 415, 416, 442, 446, 454,
455, 459, 460
гíрця 258
гíрчáк 118, 124, 258, 298
гíрчіна 112, 298
гíр'я 110, 258, 265, 282
гí(о)р'янин, гí(о)р'яни_{pl} 109, 111, 123,
126, 285, 295, 461
гí(о)р'янка 111, 285, 295, 442, 459
гольгóра 260
горá, гóри_{pl} 102, 108, 109, 125, 130,
133, 169, 170, 193, 251, 253, 254,
255, 256, 257, 259, 260, 261, 262,
263, 264, 265, 266, 268, 274, 275,
276, 278, 279, 287, 288, 291, 293,
294, 297, 299, 302, 303, 304, 384,
386, 391, 436, 459, 460, 461, 462,
480, 481, 490, 494, 500, 501, 518,
523, 584, 592, 611, 615, 616, 619,
620, 621, 622, 623, 629, 640, 657,
658, 659, 673, 692, 693
горá-низ 518
горáвий 124, 125, 349
горáво 373
гораéц 258
горáй 110, 285, 459
горáк 110, 285, 459, 461
горáка_{adv} 201
горáль 110, 285

- гóрар 111, 286, 459, 461
горбогóр'я 303
горей ^{adv} 103, 681
горéнец 285
горéнка 103, 524
гóрець 112, 285, 386
горéчка 117, 258
горина 112, 284
гóринець 112, 113, 287
горíнка 113, 258, 303
горíста _n 303
горíстий 124, 125, 303, 347, 349
гóристо 462
горíсько 113, 262, 519, 611
горíця 90, 102, 103, 113, 258, 461
горíчка 90, 103, 113, 258
горíща 262
гóрище 113, 126, 262, 276, 519, 520, 611
горищний 126
гóрі 103, 126, 136, 138, 198, 201, 209, 256, 263, 358, 362, 363, 369, 370, 371, 399, 400, 401, 404, 405, 406, 409, 420, 425, 427, 447, 448, 457, 472, 473, 484, 488, 535, 537, 574, 587, 597, 618, 619, 638, 639, 640, 641, 642, 644, 645, 679, 685, 686
гóрі-дóлі 142, 209
горíдолів 142, 209
горівніці 142
горівніць 648
горídуба 142, 647
горíздра 479
горíзнак 142, 648
горíзнач 142, 648
горíзначки 142
горíлицею 142, 648
горíлиць 142, 648, 649
горíлички 649
горíніць 142, 649
горíніж 142, 647
горíнка 303
горíносний 129
горíський 109, 125, 194, 343
горíхом 357, 373
горíчéревом 142, 649
горí(и)шкá ^{adv} 201
горíшне _n 523, 615, 616, 629
горíшник 118, 124, 387
горíшнінський 125, 126
горíшній 102, 125, 126, 130, 194, 211, 212, 215, 297, 306, 339, 340, 341, 348, 387, 395, 396, 415, 417, 455, 460, 468, 469, 497, 526, 557, 569, 571, 572, 601, 602, 604, 606, 607, 608, 612, 616, 617, 634
горíшніók 520, 611
горíшня _n 391, 459, 612, 633
горíшняк 118, 285, 297, 387, 520, 526, 611
горíшнянин 285, 295, 297
горíшнянка 285, 298
горíшнянський 285, 298, 348
горíшнячка 118, 298
горíшнячок 117, 387
горíшшя 113, 124, 275
горíщáнин, горíщáни _{pl} 111, 285
горíще 113, 275, 284, 401, 520, 611
гóрки _{pl} 265
горная _n 103, 285
горне ^{adv} 104, 487, 523
гó(і)рніця 102, 103, 115, 126, 282, 288, 518, 524, 611, 615, 616, 629
гóрничка 524
гóрнишний 126, 532
гóрнійший 125
горнопромішленний 416
горноробóчий 415
горовій 125, 342, 396, 415, 416, 442, 446, 459
горовік 115, 657
гороі́житися 130, 484, 485, 635
гороі́жний 129, 482
гороі́жник 479
гороі́жниця 479
горолéтний 129
гороні́ж 639

- горохіжий *129, 456*
 горюю *137, 138, 201, 484, 535, 559, 561, 574, 586, 679, 682*
 гóрський *125, 129, 271, 285, 286, 339, 343, 344*
 горува́ти *102, 125, 130, 133, 349, 499, 503, 673*
 горува́то *102, 361, 373*
 гору́ня *118, 124, 257, 258*
 горю́н *118, 124*
 горя́вка *259*
 горя́к *110, 387, 415, 633, 657*
 горя́ка ^{adv} *682*
 горя́на *259, 286*
 горя́не _n *393*
 горя́нець *111, 285, 459*
 гóряний *124, 125, 344*
 горя́ни́ця *259*
 горя́ночка *117, 285*
 горя́нський *109, 126, 286, 344, 454, 456, 460*
 горя́нщина *118, 265, 287*
 гурака́ ^{adv} *638*
 гу́рати *133, 635*
 гу́рний *482*
 гу́р'яти *134, 484*
 гу́раль *126, 285, 461*
 гура́льський *126, 343*
 дгóрі *137, 198, 202, 208, 357, 360, 362, 364, 421, 423, 449, 473, 597, 619, 638, 639, 641, 642, 644, 671*
 догорі́ *136, 137, 202, 208, 209, 219, 228, 360, 364, 371, 372, 400, 421, 423, 449, 456, 484, 487, 504, 536, 539, 574, 575, 619, 638, 639, 641, 643, 644, 645, 646, 649, 671, 678, 680*
 догориче́рева *142, 649*
 догорі́лича *142, 649*
 загіре́нько *117, 290*
 загі(ó)рний *127, 291, 345, 445*
 загірський *127, 345, 346*
 загір'я *102, 121, 269, 290, 459*
 загір'ячко *112, 124, 291*
 заго́ра *120, 259, 269, 291*
 загоре́цький *126*
 загоровува́ти *134, 671*
 загоря́нин *111, 124, 292, 459*
 згірка *121, 299*
 згірки ^{adv} *142, 204*
 згірний *127, 128, 340, 341, 482, 483*
 згірністий *128, 341*
 згірно *361, 362*
 згі(о)ро́к *121, 299*
 згірочок *117, 124, 299*
 згір'я *121, 276, 299*
 зго́рі *103, 137, 198, 204, 207, 213, 218, 229, 296, 361, 362, 370, 371, 373, 375, 386, 392, 402, 449, 450, 452, 457, 471, 472, 473, 504, 505, 536, 559, 561, 567, 576, 587, 597, 598, 618, 679, 680, 681, 682, 685, 686*
 зго́рисний *341*
 зго́ристий *127, 128, 341*
 зго́рі *682, 688*
 згорка́ *142, 198*
 зго́рочок *117, 124, 299*
 згорю́ю *137, 684, 685, 686*
 зго́ру *137, 204, 370, 373, 403*
 згорува́ти *133, 134, 671*
 згу́рити *133, 671*
 ід- → д-
 із- → з-
 кгóрі *137, 203, 618, 619, 642*
 косогі(о)р *277, 279, 287, 299*
 косогір'я *277*
 косого́рик *299*
 крутогі(о)р *279*
 крутогір'я *279*
 крутого́ра, крутого́ри _{pl} *279, 386*
 крутого́рий *128, 396*
 лисогі(о)р *261*
 лисогірка *261*
 лисого́ра *261*
 май го́рі *421*
 межігірець *112, 292*

- межигора, межигори ^{pl} 120, 311, 623, 629
міжгірний 127, 128, 345
міжгірський 127, 128, 345
міжгір'я 121, 277, 291, 311
нагарачити 133, 357
нагір 120, 287
нагі(о)рний 127, 128, 340, 348
нагір'я 121, 282, 287, 288
нагорá (на-горá) ^{adv} 425, 562, 692
нагори 265, 287
нагорі 137, 138, 199, 213, 227, 230, 358, 363, 375, 418, 448, 450, 450, 452, 472, 535, 538, 618
нагороїжитися 130, 485
нагорок 121, 299
нагорú 103, 136, 137, 203, 228, 361, 364, 401, 421, 423, 425, 501, 503, 619, 679
нагоряний 127
надгір'я 121, 288
огірниця 121, 288
од- → від-
острогірка 275
пагір 120, 126, 299
пагі(о)рок 121, 299, 302, 481
пагористий 126, 349
пагорочок 117, 124, 300
перегір'я 121, 279, 291
перéгорок 121, 300
передгірний 346
передгірський 346
передгір'я 121
підгір 120, 124, 279, 287, 291
підгірка 121, 291
підгірний 127, 128, 341, 346, 347
підгі(ó)рок 122, 277, 279, 287, 291, 300
підгірський 127, 128, 333, 346, 347, 354
підгірщина 118, 333
пі(о)дгі(ó)р'я 121, 124, 280, 291, 334
підгір'янин, підгі(о)р'яни ^{pl} 111, 124, 292, 335
підгір'янка 111, 124, 292
підгір'ячко 112, 124, 292, 334
підгора 120, 227, 280, 292
підгорістий 127, 341
підгорівка 122, 292
підгорóчка 124, 280
підгóру 137, 139, 228, 361, 364, 375, 377
підгóрці ^{pl} 112, 292
плоскогірний 128
плоскогі(ó)р'я 287, 288
погірнік 122, 124, 290
по-гірняцьку 371
погір'я 122, 277, 287
погорістий 124, 125, 303, 344, 349
погорішний 125, 126, 387, 396
погóрок 122, 124, 291
подгóрник 122, 385
по-гор'янському 371
полúгор'є 288
понадгір'ю 366
попідгір'ю 366
прігі(о)р 280, 288, 292, 300
прігі(ó)рок 123, 280, 288, 292, 301, 304
прігóра 120, 277, 288, 292, 301
прігорка 123, 301
простогірний 128, 341
пустогір'я 261
святогóрець 620
святогóрський 129
скосогі(ó)р 277, 279
скосогóрка 277
скосогóрок 277, 301
солігорá 264
сугір'я 123, 277, 301
сúгорок, сúгорки ^{pl} 123, 265, 288, 301
сузгóрки ^{pl} 265
у- → в-
угóрок 259
узгір 303
узгі(ó)рок 123, 301
узгір'я 123, 124, 259, 280, 301
узгір'ячко 112, 124, 301
узгóрочок 117, 124, 301
черезгора 120, 292

чорногірський 129, 339, 340
 Чорногора, Чорногори ^{pl} 129, 268, 459
 чорногорець 459

Чорногорець 269
 чорногорий 129, 340

СГ із вершиною *низ*

віднізу 137, 139, 208
 внижати 132, 133, 486
 внижатися 132
 внижувати 486
 внижуватися 132
 вниз 136, 137, 204, 207, 368, 376, 379,
 407, 408, 423, 426, 451, 477, 563,
 644, 646, 650
 внизитися 132
 внизі 374
 внизу́ 135, 137, 138, 461, 539, 560, 573,
 587
 горá-низ 518
 днізу 137, 377
 дніпронизовій 391, 398
 довпоніж 687
 донізу 136, 137, 206, 207, 209, 473,
 646, 651
 занижати 132, 678
 заниження 119
 занижування 119
 занижувати 678
 занізіти 678
 за́нізький 668, 669
 занізько 687
 знижати 132, 677
 знижатися 132, 486, 635
 зниже 103, 374
 зніжений 102, 119, 322, 483, 618, 625,
 670
 зніження 481
 зніжити
 зніжка 659
 зніжувати 132, 485, 486, 676, 677
 зніжуватися 132, 356, 485, 486, 635, 676
 знизенька 650, 651

знізити 132, 486, 635
 знізитися 132, 485, 486, 635, 676, 677
 знізок 659
 знізу 137, 199, 203, 209, 214, 375, 408,
 409, 452, 457, 476, 506, 536, 560,
 562, 598
 знізька 142, 506, 651, 652
 зпоніже 375
 зуніжити 132, 133, 677
 лісоніззя 315
 май ніже 375, 687
 май ніжий 658
 май нізький 666
 май нізько 503, 687
 наднизовий 497
 найнижайший 482, 634
 найніжий 670
 найніжче 687
 найніжчий 417, 482, 499, 669, 670
 наніз 103, 137, 206, 214, 362, 376, 377,
 407, 408, 410, 423, 538, 563, 647
 нанізі 137, 380, 409, 539
 нанізу́ 135, 137, 200, 377, 461, 462, 688
 не́жа 110, 375, 406, 423
 ни(і)ж ^{adv} 476, 681
 ніже 375, 406, 423, 475, 686, 687
 ніжей 475, 687
 ніженець 112, 605
 ніження 102, 103, 481, 506
 ніжий 658, 666, 668
 нижина́ 112, 124, 322, 389
 нижнік 115, 392, 495, 656, 692
 ніжниця 115, 527
 ніжній 102, 103, 108, 196, 197, 212,
 215, 333, 335, 349, 354, 355, 389,
 397, 398, 455, 460, 461, 462, 464,

- 471, 495, 498, 550, 552, 558, 581,
582, 601, 604, 606, 609, 625, 634, 662
- нижньоводка 394
- нижня ⁿ 394, 527
- нижняк 114, 392, 626
- нижнянин, нижняни ^{pl} 111, 118, 124, 336
- нижнянський 336, 356
- нижчати 132, 677
- нижче 375, 476, 651, 678, 687, 688
- нижчий 132, 350, 495, 498, 499, 625,
628, 666, 669
- низ, низі ^{pl} 103, 108, 130, 169, 193, 211,
280, 311, 315, 316, 318, 320, 322,
331, 332, 333, 338, 390, 391, 392,
393, 423, 443, 458, 459, 461, 462,
464, 495, 527, 544, 563, 564, 571,
578, 607, 612, 657
- нізвена 322
- нізвенно 377
- нізень 112, 311, 322
- нізенький 634, 666, 668, 669
- нізенький ⁿ 656
- нізенько ⁿ 651, 652
- нізесенький 634, 666
- нізіна 112, 124, 292, 312, 315, 316, 318,
320, 322, 323, 331, 332, 391, 392, 458,
459, 527
- нізінка 113, 312, 323, 331, 571
- нізі(і)нні ⁿ 571
- нізінний 351, 598, 571, 572
- нізити 103, 132, 133, 677, 678
- низитися 103, 132, 677
- нізівка 116, 323
- нізійній 571, 572
- нізійті 133
- нізісії 676
- нізісьо 652
- нізіти 133, 677
- нізіцький 667
- нізіцько 652
- нізічкий 667
- нізка ⁿ 262
- низмєнний 499
- низмина 316
- нізова ⁿ 391, 459
- нізовець 115, 391, 459
- нізовій 351, 391, 392, 397, 398, 634,
670, 692
- нізовік 115, 124, 391, 392
- нізовіна 116, 124, 280, 292, 312, 315,
316, 318, 323, 332, 333, 458
- нізовинка 113, 323
- нізовінний 351
- нізовка 116, 392
- нізовочка 117, 124, 393
- нізовський 397
- нізов'я 109, 116, 323, 389, 390, 459
- нізок 117, 124, 318, 324
- нізом 137, 138, 200, 218, 366, 475, 561,
562
- нізонький 667, 668
- нізонько 109, 652
- нізота 103, 109, 117, 312, 326, 495
- низу ^{adv} 135, 136, 255, 375
- нізь 324, 389, 571
- нізькє ⁿ 481
- нізькєнський 667
- нізькій 102, 132, 262, 316, 324, 327,
350, 351, 483, 498, 499, 625, 628,
634, 635, 666, 667, 668, 669, 670
- нізькій ⁿ 656
- нізькість 119, 124, 324, 413, 481, 506
- нізько 377, 419, 488, 503, 562, 635,
651, 670, 687, 688
- нізькоглазій 669
- нізькоділ 318, 324
- нізькодолля 312
- нізькодоловина 312
- нізькоокий 670
- нізькорослий 667, 668
- нізькуватий 669
- нізьок 337, 557
- нізьство 102, 103, 481, 506
- нізюк 108, 656
- нізья 110, 324
- низяній 108, 572

- низяні́н, низя́ни *pl* 108, 111, 123, 336, 390, 459
 низя́нка 111, 324
 обнижа́ти 132, 486, 677
 обни́ження 481
 обнижа́ти 132, 677
 обнижа́тися 132, 485, 677
 обни́жник 657
 обни́жувати 132, 486, 677
 обни́жуватися 103, 132, 485, 677
 о́бниз 120, 324
 обни́ззя 121, 324
 обни́зити 103
 обни́зити 133, 485
 пере́низ 120, 312
 пере́низина 121, 124, 312
 пере́низити 132, 133
 пере́низитися 132, 133, 678
 пере́низь 120, 312, 319
 підні́з 137, 139, 563
 підні́ззя 121, 124, 280, 315
 по́ниж 374, 375, 476, 687
 понижа́ти 133, 486, 677, 678, 679
 понижа́тися 677
 понижа́ючий 483
 по́ниже 374, 375, 687
 пони́жений 103, 483, 693
 пони́ження 102, 119, 326, 481, 506
 пони́жено 488
 пони́жити 133, 486, 677, 678, 679, 689
 понижа́тися 133, 677
 пони́жування 119, 481
 пони́жувати 133, 486, 677, 678
 пони́жуватися 133, 486, 677
 пони́жча́ти 677
 по́нижче 374, 687
 поні́з 120, 326, 565
 поні́ззя 102, 122, 326, 329, 390
 поні́зити 133, 500, 678
 поні́зок 122, 124, 313
 понізо́вець 112, 123, 390, 459
 понізо́вий 352, 355
 понізо́вка 122, 326
 понізо́в'я 122, 385, 390
 понізу́ 137, 200
 поні́зь 379
 по́низький 669
 по́низько 562, 687
 поні́зьку 475, 476
 по́підні́з 138, 574, 651
 по́підні́зом 138
 принижа́ти 133, 677
 принижа́тися 133, 677
 прині́жений 483
 прині́женість 481, 506
 прині́ження 481
 прині́жено 488
 прині́жити 133, 487, 677
 прині́житися 133, 486, 677
 прині́жувати 133, 487, 677
 прині́жуватися 133, 486, 677
 прині́зина 123, 326
 прині́зливо 488
 прині́зок 123, 315
 прині́зити 133, 487, 677
 прині́зитися 133, 486, 677
 прині́зливий 483
 про́нізий 196
 розні́жина 123, 326
 спі́днізу 138, 218, 539
 спонижа́ти 133, 487, 677
 унижа́ти 486
 унижа́тися 486
 уні́жений 483
 уні́ження 481
 уни́жоний 483
 уни́жувати 486
 уни́жуватися 486
 у- → в-

СГ із вершиною діл

- вділ 136, 204, 366, 422, 423
вдоліни 366, 377
вдоліні 199, 230, 365, 374, 377, 379, 406, 427, 451, 452, 462, 560, 561, 587, 598
вдолінку 142, 204, 680
вдолинóнку 143, 230, 377
вдолинóчку 230, 377
вдоліну 204, 207, 209, 230, 366, 375, 379, 407, 410, 422, 426, 451, 476, 539, 540, 559, 560, 574, 646, 651, 652, 678, 680, 687, 688
вдóлі 199, 365, 475, 476, 560, 561
вздоли 103
вздолі 365
відол 120, 305
відóлина 121, 305, 316, 317, 320, 336, 458
видóлинистий 356
відóлинка 113, 306
відóлинок 117, 306, 316, 317, 318, 319, 320
відóлиночок 117, 306
віддоліни 139, 598
віддóлу 208
ддоліні 199, 205
ддолі 199, 205
ді(о)л, дóли ^{pl} 108, 130, 142, 169, 193, 211, 215, 254, 256, 276, 306, 315, 317, 320, 327, 330, 331, 335, 336, 338, 389, 393, 458, 459, 460, 461, 480, 481, 494, 495, 527, 528, 530, 546, 623, 624, 626, 629
дільний 195, 351
дільський 109, 447, 443, 460
додільний 549, 558
додоліни 207, 230, 367, 422
додóлі 141, 205
додóлку 142, 205
додолóнку, додолóйку 143, 650
додóлочку 143, 424, 651
додóлу 142, 142, 205, 422, 424, 539, 650
дóла 388
дóлець 112, 307
доліна 103, 108, 109, 112, 124, 170, 254, 256, 257, 276, 280, 306, 307, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 331, 332, 333, 335, 337, 389, 390, 393, 458, 459, 546, 557, 623, 624, 626, 629
долінець 108, 112, 113, 326
долінистий 351
доліниця 113, 115, 309
доліні ^{adv} 136, 138, 538, 587
долінка 113, 257, 310, 315, 316, 317, 318, 322, 331, 337, 394
долинкуватий 351
долінний 349, 351
дóлиння 113, 310
долиновáтий 356
доліновий 349
долінонька, долінойка 109, 117, 310
долінóчка 117, 124, 310
доліною ^{adv} 199, 505, 561
долинський ⁿ 336
доліну ^{adv} 137, 138, 209, 376
долінчастий 351
долінчатий 351
долиняка 110, 311
долиняник 111, 123, 326
долинянин, долиняни ^{pl} 111, 123, 170, 335, 336, 461
долинянка 111, 124, 334
долиняр 557
доліще 103, 170, 623, 626, 629
дóлі(у) 134, 136, 138, 199, 205, 207, 209, 367, 374, 376, 379, 407, 409, 424, 451, 457, 477, 538, 540, 562, 563, 587, 625, 646, 687, 693
дóлі(ó)в 103, 136, 138, 199, 205, 368, 374, 376, 377, 378, 379, 406, 407,

- 408, 410, 419, 424, 451, 452, 462, 477, 562, 647
- долівка 116, 311, 528, 530, 603
- долівлиць 142, 649
- долівніць 142, 650
- долівонька 117, 529
- долівочка 117, 529
- долівський 109, 326, 351, 352
- долізнач 142, 650
- долізначки 142, 650
- долілиць 142, 650
- долініць 142, 650
- долініж 142, 647
- доліський 350, 447, 195, 326, 334, 350, 351, 352, 353, 354, 443, 447, 461
- долічерева 142, 650
- долішній 102, 126, 195, 197, 212, 215, 216, 322, 335, 336, 349, 350, 351, 352, 355, 392, 397, 398, 471, 557, 571, 572, 601, 604, 606, 607, 625
- долішняк 118, 355, 392
- долішнянін, долішняні *pl* 118, 124, 326, 334, 335, 336, 461
- долішнянський 327, 336, 352, 356
- долішня 113, 124
- дółка 335
- долкувати 134, 357
- долкуватість 337
- доловатий 356
- дóловина 116, 124, 311
- дóлoк 109, 116, 124, 142, 311, 337, 394
- дóлом 138, 205, 368, 379, 407, 451, 452, 475, 539, 560, 561, 574, 587, 646, 688
- дóлонько, долóйко 109, 117, 311, 529
- дóлочко 117, 311
- дóлочок 337
- долувати 134, 417, 485
- дóльний 102, 103, 196, 327, 335, 352, 355, 397, 446, 459, 470, 471, 498, 625, 628
- долюнька 331
- долянець 111
- долянін 326
- долянський 352
- зadóлина 109, 121, 123, 311, 319, 332
- здóла 213
- здóли 230, 365, 366, 378, 379, 392, 409, 452, 561
- здолін 369
- здоліни 209, 213, 365, 410, 451, 475, 476, 539, 560, 561, 588
- здóлінок 117, 311, 319, 322, 331, 332, 337
- здóлі 366, 475, 563
- здолів 378
- здóлу 136, 199, 208, 209, 214, 230, 378, 409, 457, 476, 505, 562, 588, 598, 681, 688
- здолувати 678
- із- → з-
- май вдоліні 375
- май вдоліну 687
- май дóлі 378, 687
- май пóдoлу
- наді(ó)л *adv* 206, 207, 368, 422, 424, 426, 477, 485, 503, 538, 626, 628, 647, 650
- надоліні 200, 366, 423, 475, 539, 462
- надоліну 200, 206, 207, 230, 368, 376, 379, 425, 562, 647
- надóлі 200, 376, 539, 562, 626
- на́дoлок 121, 546
- надóльний 326, 327, 352
- низькодíл 318, 324
- низькодóлля 312
- низькодóловина 312
- од- → від-
- падí(ó)л 170, 312, 314, 623, 624, 629
- падóлиськo 531
- падóлля 531
- падóлок 170, 443, 624, 629
- передóли *pl* 120, 324
- передóліна 121, 124, 312
- пíддíл 120, 124, 280
- пíддоліна, пíддолини *pl* 121, 313, 324

- поді(о)л, подóли ^{pl} 102, 103, 120, 170, 281, 313, 315, 317, 318, 319, 325, 332, 333, 391, 413, 443, 546, 551, 623, 627, 692, 693
- поділенько, поділейко 109, 117, 338
- поді(о)лля 102, 103, 122, 313, 325, 328, 329, 391, 531, 547
- поді(о)лок 122, 124, 170, 325, 343, 443, 527, 530, 547, 549, 551
- поді(о)лочок 548
- подільський 103, 109, 327, 329, 353, 460, 455, 456
- подільча 118, 551
- подóлець 104, 112, 122, 123, 329
- подолінок 117, 326
- подолінка 111, 327
- по-доліськи 378
- подолішник 123, 442, 460
- подолішній 393, 398
- подóлка 551
- подолкувати 134, 357
- подóловина 116, 313, 326
- пóдолу ^{adv} 475
- подóлушка 527
- подоляк, подóльці ^{pl} 110, 329
- подоляник 111, 123, 330
- подолянин, подоляни ^{pl} 111, 330
- подолянка 111, 124, 327, 330
- подоляночка 117, 327, 330
- по-долянськи 378
- подолянський 353
- подолянчик 118, 330
- подолячка 114, 330
- подóльний 550, 558
- пріділ 548
- придолінка 113, 313, 316, 318
- придолінний 354
- придолінок 117, 313, 316, 317, 333
- приді(о)лок 123, 548
- придóлочок 549
- проділ 120, 313
- продолінка 337
- рóзді(о)л 120, 123, 313, 317, 326, 332, 458
- рóздóла 123
- роздóлина 112, 123, 458
- роздóлінка 113, 332
- роздóлля 102, 103, 123, 314, 317, 326, 332, 337
- рóздóльний 354
- степі-дóли 331
- суході(о)л 301, 386, 392, 394
- суході(о)лля 301, 314
- суходóловина 301
- у- → в-
- удóлля 103, 123, 314, 319
- удóл(ь) 120, 314, 319
- удóльний 102, 103, 327, 353
- юдóл(ь) 102, 120, 314, 624, 629

СГ із вершиною під

- відсподá 137, 139, 208
- відспóду 137, 208, 379, 380, 450, 451, 539
- вспід 136, 137, 204, 368, 410, 426, 563, 646, 693
- всподі 137, 199, 380, 409, 505, 538, 588
- всподу́ 137, 199, 213, 380, 419, 451, 538, 539, 587, 588, 598
- досподá 137, 207, 539
- доспóду 136, 137, 207, 410, 426, 689
- з- → зі-
- заспідниця 551
- зіспід 137
- зіспіді 137, 213
- зіспід(ь) 137, 451, 457, 567, 598
- зіспóдку 142, 213, 427
- зіспóду 137, 141, 199, 203, 209, 213, 218, 380, 410, 451, 452, 453, 457,

- 476, 477, 505, 539, 573, 582, 588, 589, 598
- зо- → зі
- із- → зі-
- наспід 137, 410, 425, 563, 588, 598, 647
- наспідку 142, 200
- насподі 137, 200, 214, 380, 409, 418, 419, 539, 563, 573, 588
- насподок 143, 411
- од- → від-
- опід 465
- пад, пади ^{pl} 171
- пі(о)д, поді ^{pl} 102, 108, 130, 170, 215, 280, 289, 313, 315, 316, 324, 332, 458, 465, 516, 521, 523, 526, 527, 529, 541, 586, 592, 593, 603, 610, 626
- пі(о)дók 117, 124, 313, 332, 523, 526, 529, 541, 593, 602, 603, 611
- підпід ⁿ 120, 523, 611
- підпід ^{adv} 137, 563
- підспід 137, 139, 503, 563, 567, 576, 571, 612, 693
- підспідник 122, 603
- підспідок 578
- підсподом 137, 200, 217, 453, 457, 539, 563, 573
- поделіня 593
- поделя 112, 593
- подена 516, 523, 542, 593
- подення 112, 593
- поденок 170, 171, 593
- поденчі 593
- подіна 108, 112, 124, 170, 289, 313, 315, 319, 324, 332, 333, 458, 515, 592, 593, 611
- подінка 113, 289, 332
- подиночка 117, 124, 289
- подіння 109, 113, 170, 289, 523, 593, 611
- подінок 523, 593, 611
- подісько 523, 611
- подіще 113, 523, 593, 611
- подік 523, 611
- подовий 542
- подóчок 523, 611
- позіспід 138
- пópідспід 138, 452
- поспіднянка 610
- предспід 120, 319
- преспід 120, 414
- пре(і)сподне ⁿ 320, 414, 626, 627, 629
- пресподниця 415
- пресподній 102, 103, 398, 627, 628
- пресподня 123, 393, 626, 627, 629
- спі(о)д, споді ^{pl} 103, 120, 130, 136, 193, 211, 215, 281, 314, 326, 393, 394, 413, 414, 454, 458, 527, 530, 542, 549, 556, 563, 571, 578, 581, 586, 602, 607, 612, 688, 692, 693
- спідка 552, 556, 571, 578, 610, 612
- спідкі ^{pl} 530, 557, 586
- спідне ⁿ 443, 459, 527, 550, 612
- спідник 115, 549, 551, 552, 602, 610
- спідниця 551, 552, 554, 556, 572, 610, 611
- спідничá 554
- спідниченька 551, 554
- спідничіна 554
- спідничіська 554
- спідничка 117, 552, 554
- спідничóчка 555
- спідні ^{n, pl} 552
- спідній 196, 197, 212, 356, 397, 446, 455, 459, 460, 461, 471, 495, 498, 527, 542, 550, 551, 552, 556, 557, 558, 572, 573, 582, 591, 594, 602, 604, 606, 607, 609, 610, 628, 692
- спідняк 114, 527, 552, 578, 581, 591, 602, 604, 609, 610, 656, 692
- спіднянка 610
- спіднярка 610
- спіднячка 114, 610
- спі(ó)дók 117, 123, 530, 551, 586, 602, 609, 611, 612
- спідсподу 138, 218, 380, 457, 573

спідушка 118, 578

сподак 110, 579, 602, 610

сподень 112, 602, 605

споденьки^{pl} 556

сподіння 113, 394

споднички^{pl} 552

сподні^{pl} 555

сподня 123, 555

споднята^{pl} 556

споднякі^{pl} 114

сподовéⁿ 542

сподовійⁿ 196, 394, 398, 542

сподовік 115, 608, 692

сподовіна 116, 124, 281, 394, 593

сподовіння 116, 394, 551, 593, 610

сподом 137, 138, 375, 451, 452, 457,

505, 539, 562, 567, 598, 602, 609,

611, 612

сподóчок 530

у- → в-

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

б.л. – без зазначення локації
б.н.п. – більшість населених пунктів
воєв. – воєводство
губ. – губернія
діал. – діалектне
заст. – застаріле
літ. – літературне
окр. – округ
пов. – повіт
тс – те саме (значення)

Терміни

КС – картина світу
ЛСВ – лексико-семантичний варіант
ПК – прийменниково-іменникова кон-
струкція
СГ – словотвірне гніздо
СД – ступінь деривації
СМП – семантичне мікрополе
СО – семантична ознака
СП – семантичне поле
ССК – семантичний субкомплекс
ССП – семантичне субполе
ССС – семантична структура слова
ФО – фразеологічна одиниця

Відмінки

Acc – знахідний відмінок
Abl – орудний відмінок

Dat – давальний відмінок
Gen – родовий відмінок
Loc – місцевий відмінок

Словотвірні категорії

Abs – абстрактні назви
Act – назви дій
Ag – назви осіб
An – назви тварин
Atr – назви носія ознаки
Loc – назви місць
Obj – назви предметів
Res – назви результату дії

Частини мови

adj – прикметник
adv – прислівник
n – іменник
preap – прийменник
v – дієслово

Лінгвістичні ремарки

coll – збірне
comb – словосполучення
comp – композит
dem – демінутив
ES – енантіосемія
fig – образне значення
GC – вищий ступінь порівняння

GS – найвищий ступінь порівняння
perf – доконаний вид
pl – множина; множинна назва
sg – однина
top – топонім

Мови

болг. – болгарська
іє. – індоєвропейські
пол. – польська
псл. – праслов'янська
рос. – російська
рум. – румунська
слн. – словенська
слц. – словацька

срб. – сербська
ст. – старо...
уг. – угорська
укр. – українська
чес. – чеська

Позначення

◀ – південно-західне наріччя
▶ – південно-східне наріччя
▲ – північне наріччя
■ – загальнономове
i – історичні матеріали
♦ – фразеологічні одиниці, сталі слово-
сполучення, паремії

Серія «Діалектологічна скриня»

- Павлюк Микола, Робчук Іван. **Українські говори Румунії: діалектні тексти.** Львів, Едмонтон; Нью-Йорк; Торонто, 2003. 784 с.
- Горбач Олекса. **Арго в Україні.** Львів, 2006. 688 с.
- Шило Гаврило. **Надністрянський регіональний словник** / відп. ред. Л. Полюга, Н. Хобзей. Львів, 2008. 288 с.
- Негрнич Микола. **Скарби гуцульського говору: Березові.** Львів, 2008. 224 с.
- Грицак Микола. **Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах)** / відп. ред. Н. Хобзей, Т. Ястремська. Львів, 2008. 320 с.
- Ястремська Тетяна. **Традиційне гуцульське пастухування** / відп. ред. П. Гриценко. Львів, 2008. 424 с.
- Хобзей Наталя, Сімович Ксеня, Ястремська Тетяна, Дидик-Меуш Ганна. **Лексикон львівський: поважно і на жарт.** Львів, 2009. 672 с.
(2-е вид. Львів, 2012. 852 с.; 3-є вид. Львів, 2015. 897 с.;
4-е вид. Львів, 2019. 896 с.)
- Хобзей Наталя, Ястремська Тетяна, Сімович Оксана, Дидик-Меуш Ганна. **Гуцульські світи. Лексикон.** Львів, 2013. 668 с.
- Гнатишак Юрій, Сімович Оксана, Хобзей Наталя, Ястремська Тетяна. **Слова з Болехова** / відп. ред. Н. Хобзей. Львів, 2017. 635 с.
- Глушко Михайло, Хомчак Леся. **Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби)** / відп. ред. Н. Хобзей. Львів, 2017. 592 с.
- Скарби українських говорів: тексти про борщ** / відп. ред. Н. Хібеба, В. Лєснова. Львів, 2019. 320 с.
- Хобзей Наталя. **Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія** / упор. О. Сімович. Львів, 2019. 832 с.
- Гнатишак Юрій. **Болехівські бувальщини. Діалектні тексти** / відп. ред. Т. Ястремська. Львів, 2021. 624 с.
- Хібеба Наталя. **Бойківське весілля в текстах: обряд і слово** / відп. ред. Т. Ястремська. Львів, 2021. 746 с.

Редколегія серії:

Тетяна Ястремська (голова), Оксана Сімович,
Наталя Хібеба, Ірина Романина

Наукове видання

Тетяна ЯСТРЕМСЬКА
**Моделювання українського діалектного простору:
концепти *ВЕРХ* / *НИЗ***

Tetiana YASTREMSKA
**Modelling of the Ukrainian dialectal space:
concepts *TOP* / *BOTTOM***

Літературне редагування
Оксана Сімович, Наталія Хібеба

Коректура
Леся Салій

Технічне редагування
Оксана Рак, Ірина Романина

Верстка, дизайн макет
Дмитро Савінов

Обкладинка
Павло Проців

Надруковано в поліграфічному центрі
Видавництва Львівської політехніки
вул. Ф. Колесси, 4, Львів, 79000
тел. +380 32 2562146, факс +38 32 2582136
vlp.com.ua, vmr@vlp.com.ua

Підписано до друку 15.02.2021 р.
Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 40,8. Наклад 300 примірників.